

Christen Democratische Verkenningen

CD

Lente
2006

KWARTAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

*De vergeten
woningmarkt*

Onder redactie van
KEES KOEDIJK, JAN PRIJ
& RENÉ SCHERPENISSE

Met bijdragen van o.a.
PIET EICHHOLTZ, JAN LATTEN,
NICOLIEN VAN VROONHOVEN
& BAS JAN VAN BOCHOVE

& interviews met o.a.
SYBILLA DEKKER

V

Christen Democratische Verkenningen

Lente 2006

De vergeten woningmarkt

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: JAN SCHINKELSHOEK & THEO CAMPS
Over de lokalisering van de politiek

De vergeten woningmarkt

- 16 KEES KOEDIJK & RENÉ SCHERPENISSE
Hoe de woningmarkt kan worden opengebrouwen

FLORIAN KULLBERG (I) *Duizend en één mens per KM²*

DE NOODKLOK

- 28 PIET EICHHOLTZ
Dirigistisch woningmarktbeleid moet op de schop
- 35 DIRK BROUNEN
Starters in het nauw
- 43 JAN LATTEN, BAS HAMERS & HAN NICOLAAS
Selectieve verhuisstromen zetten grote steden onder druk
- 55 Over het waarom van mengen, weren en slopen
In gesprek met Pieter Bol & Justus Uitermark

FLORIAN KULLBERG (II) *Binnenkort, bij jou in de buurt*

DE MAATSCHAPPELIJKE OPGAVE VAN WONINGCORPORATIES

De sleutelrol van woningcorporaties

- 64 PAUL DOEVENDANS
De vermaatschappelijking van woningcorporaties

- 76 MARTIEN KROMWIJK, LEONARD GELUK & AB KLINK
Hoe een goede woningcorporatie werkt
- 84 JAN PRIJ & THIJS JANSEN
In gesprek met minister Sybilla Dekker
‘Er is geen verschil van inzicht met het CDA’
- 91 MARJA ELSINGA & MARIETTA HAFNER
De woningcorporatie en de zorg voor betaalbare woningen
- 101 RENÉ SCHERPENISSE
Massale verkoop sociale huurwoningen
kan de woningmarkt vlot trekken

Het debat over de positionering van woningcorporaties

- 110 VINCENT SMIT, SANDRA KESSELS & PETER BOELHOUWER
Ondernemen met maatschappelijke legitimatie:
de woningcorporaties aan zet
- 120 JAN PRIJ
In gesprek met Jan van der Moolen
‘Woningconsument verdient zicht op kwaliteit’
- 123 JAN LOUIS BURGGRAAF
De woningcorporaties als maatschappelijke onderneming:
helder & eenvoudig

FLORIAN KULLBERG (III) *Licht*

KOSTEN EN RISICO'S VAN FISCALE TRANSITIES

- 132 PETER NEUTEBOOM
Hypotheekrenteaftrek in Europa:
Hervormingen nauwelijks door woningmarkt bepaald

- 141 HANS GRIBNAU
De hypotheekrente op de schop? Dan graag open en zorgvuldig!
- 157 BAS JAN VAN BOCHOVE & NICOLIEN VAN VROONHOVEN
CDA-fractie: snijden in fiscale faciliteiten biedt weinig soelaas

BOEKEN

- 168 JANNE ELISABETH NIJMAN
Bespreking van WRR rapport *Vertrouwen in de buurt*
- 173 GERRIT DE JONG
Bespreking van Wouter Bos *Dit land kan zover beter*
- 178 FRANK VAN DEN HEUVEL
Bespreking van Breedveld *De stamtafel van de politiek*
- 184 JEAN PENDERS
Bespreking van Van Wijk *Supermacht Europa*

BEZINNING

- 188 RAMONA MARAMIS
We weten je te vinden

Ter introductie

‘HET WORDT TIJD DAT WE AFSTAND NEMEN van de uitzonderingspositie die de woningmarkt in ons sociaal-economisch bestel inneemt’, aldus Piet Eichholtz in zijn bijdrage in deze CDV. Wij hebben het meest dirigistische woningmarktbeleid van alle Europese landen. Voor een deel zijn de problemen in de woningmarkt volgens hem het resultaat van een kunstmatig in stand gehouden schaarste. Feit is dat er sprake is van sterk te kort schietend aanbod van woningen, dat segregatie dreigt in de steden en dat de gemeenten en de corporaties nog onvoldoende in staat lijken de problemen echt aan te pakken. In het openingsartikel van Kees Koedijk en gastredacteur René Scherpenisse wordt een nadere aanduiding van de problemen op de woningmarkt gegeven. ‘De woningmarkt is nog steeds zo georganiseerd als enige decennia geleden..., de dynamiek ontbreekt

om te kunnen inspelen op de veranderende omstandigheden’. De woningmarkt is het vergeten beleidsdossier,

zoals scheidend directeur Henk Don van het Centraal Planbureau het met spijt uitdrukte. Koedijk en Scherpenisse voorspellen dat het woningmarktdossier hoe dan ook centraal komt te staan in de formatie van het volgende kabinet, al is het alleen maar omdat heel veel problemen in de grote steden een overtuigende woningcomponent hebben.

Dit ‘vergeten beleidsdossier’ staat inmiddels in het brandpunt van de politieke en de maatschappelijke belangstelling. Zie bijvoorbeeld de recente discussies rond de Rotterdamwet en de herstructurering van wijken. Of de recente kamerdiscussie rond het huurbeleid. Maar al te duidelijk is ook dat het nog niet zo eenvoudig is de markt in beweging te krijgen. Zo zijn er weerstanden tegen het liberaliseringsbeleid en liggen de afspraken tussen de minister en de woningcorporaties — gericht op het tot stand

brengen van oplossingen voor de problemen in wijken, buurten en steden — controversieel.

De voorliggende uitgave van CDV brengt de actualiteit van het debat rond de ‘vergeten woningmarkt’ voor u in kaart. Het bestaat uit drie delen. In het eerste deel getiteld *De noodklok* vindt u een nadere aanduiding van de problemen: de woningnood, de stagnatie en de verpaupering van de steden. Deel twee gaat over de maatschappelijke opgave van de woningcorporaties en wat zij kunnen doen om deel van de oplossing te worden. In deel drie staan fiscale hervormingen van de woningmarkt centraal.

In deel een vindt u onder meer een schets van Jan Latten (die al eerder de noodklok luidde in zijn oratie *Zwanger van segregatie*) van het proces van selectieve migratie dat de grote steden steeds verder onder druk zet. Ook brengt Dirk Brounen de problematiek van de starters nader in beeld. ‘Waar in 1985 een jonge politiegent nog een kleine woning kon kopen met zijn aanvangssalaris, kan tegenwoordig zijn zoon met datzelfde beroep niet meer terecht op de koopwoningmarkt’.

In het uitgebreide tweede deel — *De maatschappelijke opgave van woningcorporaties* — komt de sleutelrol van woningcorporaties in het realiseren van de maatschappelijke opgaven uitgebreid aan bod. Na perioden van verstatelijking en vermarkting is het nu weer tijd de vermaatschappelijking van woningcorporaties op de agenda te zetten. Corporaties fungeerden vanouds als emancipatiemachine voor grote groepen mensen. Het is nu van belang die maatschappelijke opdracht opnieuw uit te vinden en in de praktijk te brengen. Dat vraagt om een nieuwe positionering van corporaties, heldere *governance*-structuren en zeggenschapsverhoudingen. Maar de vormdiscussie, het debat over de positie van de woningcorporaties tussen markt en staat, privaat en publiek, moet daarbij niet leidend zijn.

Zo is het mooi dat het CDA veel werk heeft gemaakt van de juridische definitie van de maatschappelijke onderneming, maar het gaat er uiteindelijk om dat de corporaties offensief met de maatschappelijke opgaven, waarover in deel een de noodklok wordt geluid, aan de slag gaan. Dit nummer van CDV roept hen daartoe op. De verkoop van sociale huurwoningen is daarbij een belangrijk instrument om de markt weer in beweging te krijgen (zie het probleemstellend artikel en de bijdrage van René Scherpenisse elders in deze uitgave).

In deel drie van de bundel komen de kosten en de risico’s van fiscale transitie aan bod. Kunnen hervormingen aan de vraagzijde van de markt bijdragen aan het vlot trekken van de woningmarkt? Met de regelmaat van de klok wordt aangedrongen op hervormingen van de huursubsidie en de hypotheekrenteaftrek. In een drieluik over dit onderwerp worden de ver-

schillende posities in het debat verkend. U vindt in dit deel bijdragen van Peter Neuteboom, Hans Gribnau en de CDA-fractie, bij monde van Bas Jan van Bochove en Nicolien van Vroonhoven.

De kernredactie dankt de vele auteurs en deskundigen van diverse politieke achtergrond die bereid zijn gevonden aan deze CDV een bijdrage te leveren. Ook danken we Guusje Dolsma voor haar suggesties en inspanningen. We hopen met deze CDV munitie aan te reiken om de woningmarkt weer in beweging te krijgen. Een stevige rol van de corporaties hoort daar onmiskenbaar bij. Zij zijn aanwezig in de wijken waar het om gaat en hebben de middelen om te werken aan wijken waarin mensen weer vooruit kunnen komen. Het gaat er nu om de kansen en mogelijkheden te grijpen en aan de slag te gaan!

De lokalisering van de politiek [I] Onrust in Rommeldam

door Jan Schinkelshoek

Voorzitter redactie CDV

‘DE TAAK VAN EEN BESTUURDER is niet gemakkelijk’, sprak Heer Bommel tot zichzelf. ‘Men moet maatregelen nemen die de bevolking niet begrijpt. En zelf begrijpt men dikwijls ook niet wat men bedoelt. Het is heel moeilijk.’

Op een besloten symposium van burgemeesters, wethouders, politiecommissarissen en raadsleden moest kort geleden zelfs Ollie B. Bommel, Marten Toonders onvolprezen held-tegen-wil-en-dank, eraan te pas komen om elkaar moed in te praten: gemeentebestuurders hebben het moeilijk.

Net als Bommel staan gemeentebestuurders er naar hun gevoel te vaak alleen voor. Tekortgedaan door het rijk en gewantrouwd door de burger, gaat menig burgemeester, wethouder en raadslid zijn eigen onbegrepen weg. Tot overmaat van ramp is er ook nog eens een bovengemiddelde kans — zo maakte ik op uit het rondje klagen-achter-gesloten-deuren - dat je ‘afgedroogd’ (burgemeester) of zelfs ‘afgeserveerd’ (raadslid) wordt.

Niet alleen in Delfzijl hebben burgemeesters te maken met lastige wethouders, die meer moeite dan vroeger hebben om zich de gemeenteraad van het lijf te houden, die zich op zijn beurt weer voelt opgejaagd door ontevreden kiezers.

Na de gemeenteraadsverkiezingen blijft het onrustig in Rommeldam.

Opgeschud door de harde tikken van 7 maart, zwolg het Bommeliaanse zelfbeklag aan. Menig raadslid, menig wethouder — vaak na jaren hardwerken naar huis gestuurd — voelt zich ‘gestraft’, onverdiend gestraft. Door een wispelturige kiezer, door een populistische stemming waartegen niet viel op te roeien, door desinteresse, door een afwezig of zelfs falend ‘Den Haag’.

Wie na de raadsverkiezingen de balans opmaakt, kan praktisch tot geen andere conclusie komen dan dat de lokale democratie er als een zielenpoot bijhangt. De campagne is meer dan ‘normaal’ gedomineerd door de landelijke politiek. Met name voor Wouter Bos was het een opstapje naar ‘2007’. En dat een fractievoorzitter daags naar de uitslag opstapte, liet nog eens zien hoezeer het een Haags feestje was.

Misschien nog wel het meest opmerkelijk is hoe gladjes die ‘nationalisatie’ van plaatselijke verkiezingen zich voltrok. Illustreert het niet het zwakke imago van lokale politiek? Om nog maar te zwijgen over de systematisch lage opkomst bij gemeentelijke verkiezingen. Al jaren op rij ligt dat percentage alleen voor Europa lager. Maar dat kan op het gemeentehuis nauwelijks een troost zijn.

Hoezeer de gemeentelijke politiek onder druk staat, valt niet zozeer af te leiden uit de

vele incidenten rond burgemeesters, wethouders en raadsleden, de matige interesse van de kiezer of het geklaag van burgers. Nee, het is vooral de 'lokalisering' van de plaatselijke democratie die er op duidt hoeveel er mis is.

Op het eerste gezicht lijkt het de grote winst van 7 maart dat lokale partijen en partijtjes in het defensief zijn gedrongen. Voor de raadsverkiezingen had zich een lange rij lokale lijsten aangemeld, veel meer dan vier jaar eerder. Dat desondanks het gezamenlijke zetelaantal in gemeenteraden flink is teruggelopen, is eerder verhullend dan geruststellend. Immers, als zo veel

.....
*De betonrot is heel diep
 ingevreten, veel dieper
 dan op eerste gezicht lijkt*

nieuwkomers hun kans schoon zien, vertegenwoordigt de gevestigde politiek kennelijk bij lange na niet alle wensen, belangen en behoeften.

Politieke lokalisering is bijna steeds een signaal van sluimerend onbehagen.

Om één of andere onbegrijpelijke reden heeft het een vriendelijke, bijna romantische bijklank. Zoals heel lang geleden de dronken zwerver 'Had-je-me-maar' in de Amsterdamse gemeenteraad of iets minder lang geleden 'boer' Koekoek in de Tweede Kamer ook iets vertederends had.

Maar lokalisering is te vaak omgeslagen in ordinare 'dorpspolitiek' om er niet beducht voor te zijn. Er zijn al te veel voorbeelden van gemeenten die slachtoffer zijn geworden van doorgesloten plaatselijke stammenoorlogen. Waar lokale lijsten, vaak eenmansbedrijfjes, het in een gemeente voor het zeggen krijgen, kun je er gif op innemen dat het bestuur er de vier jaar volgend op raadsverkiezingen onder lijdt. Niet

zonder scha en schande hebben grote delen van Nederland het sinds 2002 ondervonden.

De betonrot is heel diep ingevreten, veel dieper dan op eerste gezicht lijkt.

Ondanks de terugloop van de lokale partijtjes, is de politieke lokalisering onverminderd doorgegaan. Onderhuids, maar daarom nog niet minder bedreigend. Ook het landelijke partijwezen 'lokaliseert' in een hoog, bijna angstwekkend tempo.

Sinds een jaar of wat zien grote, landelijke partijen als CDA, PvdA en VVD, soms node, hun greep op plaatselijke en regionale afdelingen verslappen, waardoor er hier en daar in het land personen naar de macht kunnen grijpen die de wenkbrauwen in 'Den Haag' doen fronsen en er programma's worden verkondigd waarvan ze aan het Binnenhof met de ogen knipperen.

Het is een ontwikkeling die illustreert dat de centrale partijapparaten, ideologisch leeggezogen, lokaal steeds minder te bieden hebben. Lokalisering moet het gat vullen. Inspelend op een kennelijke behoefte van kiezers om plaatselijk maatwerk geleverd te krijgen, voltrekt zich een feitelijke versplintering van de politiek.

En dat is geen ontwikkeling om vrolijk van te worden. Al was het alleen maar omdat een politiek zonder algemeen kader — een partijorganisatie, een ideologisch profiel, een programmatisch kompas, een bestuurlijke balans van *checks and balances* — spelelbal wordt van onberekenbare golven. En waar nauwelijks georganiseerde onvrede, persoonlijke ambitie of bestuurlijke kortzichtigheid de politiek domineren, kondigt zich de volgende 'opstand der burgers' al weer aan. Wie is er gerust op de gemeenteraadsverkiezingen van 2010?

Geen wonder dat het onrustig in Rommeldam is. Geen wonder dat Heer Bommel zuchtend rondloopt. Geen wonder dat iedereen op zoek is naar Tom Poes.

De lokalisering van de politiek [2]

Theo Camps: ‘politiek op deelgemeentenniveau frustreert de burger trots’

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris van Christen
Democratische Verkenningen

Daags na de gemeenteraadsverkiezingen bracht de commissie Relatie Burger-Overheid het rapport *Stadsbestuur Dichtbij Huis. Een werkende democratie voor Rotterdam* uit. Deze commissie was op 14 december 2005 door burgemeester Opstelten geïnstalleerd om het functioneren van de gemeentelijke overheid onder de loep te nemen. cdv sprak met Theo Camps, één van de commissieleden over de opmerkelijke resultaten.¹

* * *

‘Onze gedachtegang was, we moeten een rapport maken dat onontkoombaar gebruikt gaat worden en niet in de spreekwoordelijke bureaula verdwijnt. Opvallend is dat de burger zelf bij heel veel adviezen en beleidsproductie buiten beeld blijft. Wij hebben daarentegen de burger zelf maar eens gevraagd wat er moet gebeuren. Waar zijn ze tevreden over in de stad, wat gaat niet goed en wat kan er beter? Het eerste opvallende punt was de overweldigende respons op onze representatieve enquête. Van de 2355 vragenlijsten die we begin januari hebben verzonden, hebben we in korte tijd 46 procent teruggekregen. Met de betrokkenheid van burgers is niets mis’.

* * *

‘De burgers zijn zelf als ervaringsdeskundige bij uitstek in staat scherp aan te geven

waar de pijnpunten liggen. Wat als voldoende wordt beoordeeld zijn de basisvoorzieningen op deelgemeentenniveau. Wat absoluut slecht valt bij burgers is ‘het gemeenteraadspelen op deelraadniveau’, dat kost bakken met geld en is niet effectief, en wat absoluut beter moet is de erkenning door de politiek van de positieve betrokkenheid van burgers bij hun stad. De algemene teneur daarbij is: we worden onvoldoende serieus genomen. Mensen willen graag een bijdrage leveren aan het niet uit elkaar groeien van Rotterdammers en het promoten van Rotterdam als wereldstad. Mensen willen hun handen uit de mouwen steken om hun trots voor de stad te laten gelden. Dit alles op basis van de oerrotterdamse motto’s: “Geen woorden, maar daden” of “Niet lullen maar poetsen”. En wat mij ook zo in positieve zin opviel: er is geen klaagcultuur!’

‘Opvallend genoeg voelen mensen zich in hun betrokkenheid in de eerste plaats Rotterdammer, ongeacht herkomst. Ze willen niet aangesproken worden als allochtoon of autochtoon. Verder zijn Rotterdamse burgers trots op hun stad en hun bestuur. Maar zodra het woord politiek valt knappen ze af. Het vertrouwen in de politiek is ontzettend laag. Mensen voelen zich primair verbonden met een wijk en niet met hun deelgemeente en ze hebben geen behoefte aan het imiteren van een gemeente op het niveau van een deelraad.’

‘We hebben vervolgens als commissie ge-

zegd: structureer de deelgemeenten anders en organiseer de zeggenschap van de burgers per wijk. Depolitiseer de deelgemeente en schaf de dagelijkse besturen van de deelgemeenten af. Ga in plaats daarvan werken met stadsdeelraden, bestaande uit gekozen wijkvertegenwoordigers, en benoem per stadsdeel onder verantwoordelijkheid van een wethouder een stadsdeeldirecteur.’

‘Het was voor ons duidelijk: de schaal waarop een deelgemeente wordt bestuurd, correspondeert niet met de schaal waarop de burger zijn woonomgeving beleeft. De deelgemeente brengt niet het burgerschap bestuur dat beoogd is. Daarnaast willen de burgers meer dan nu meedenken en meedoen bij kwesties die hun leefomgeving betreffen. De wijze waarop ze daartoe nu in staat worden gesteld, beoordelen zij als onvoldoende. Via het model van de wijkvertegenwoordigers wordt dat ondervangen.’

‘Er is mijns inziens bestuurlijke vernieuwing nodig van bovenaf en van onderaf. Van bovenaf vanuit Den Haag zouden er minder verplichtende kaderstellingen moeten zijn en regels. Nu zijn er te veel geormerkte geldstromen. De overheid bevordert zo subsidiejaaggedrag. Of het nu gaat om projecten voor Antillianen, veiligheidverbetering in de buurt, of bevordering kwaliteit openbare ruimte, het binnenhalen van Haags geld wordt de primaire focus. Maar gemeenten weten heus zelf wel waaraan ze hun geld moeten besteden. Geef ze mensen en middelen, meer hebben ze niet nodig! Maar ook van onderaf is

vernieuwing nodig. De zaken die op wijkniveau spelen en die de betrokkenheid van mensen raken, moeten niet langs partijpolitieke lijnen worden georganiseerd. Geen mens heeft behoefte aan partijpolitieke statements van zes kantjes over precies hetzelfde onderwerp. Zo ontstaat partijpolitieke profileringsdrang over issues waarbij de oplossing voor de hand ligt. Bij de inrichting van een wijkspeeltuin doet het er niet toe of er een rood, groen, christen-democratisch of liberaal tintje aan zit. Het gaat erom dat er goedwerkende speeltoestellen staan. De aanwezige energie, kennis en mogelijkheden ter plaatse kunnen veel beter worden ingezet. Nu is er een enorm verschil tussen wat gemeentelijke diensten kunnen en wat deelgemeenten mogen. En wordt op deelraadgemeenteniveau de kennis en expertise van aanwezige professionals in de buurt volstrekt onvoldoende benut.’

‘Het rapport is redelijk positief ontvangen. Bestuurders van deelgemeenteraden zijn vanzelfsprekend niet laaiend enthousiast over dit advies, maar iedereen snapt wel dat er wat moet veranderen. Het dossier is *hot* en het lijkt mij duidelijk dat men het rapport en deze voorstellen niet zomaar links kan laten liggen.’

‘De politiek zal op tal van terreinen veel vertrouwen moeten terugwinnen. Om het paradoxaal te zeggen: Het is in het belang van de politiek zelf om op deelraadniveau te depolitiseren en veel beter in te spelen op de aanwezige trots, inzet en vertrouwen van de burgers zelf.’

Noten

- 1 De commissie *Relatie Burger overheid* bestond uit prof dr. J.Th.J. van den Berg (voorzitter), prof dr. H.J.G. Beunders, prof dr. Th. W.A. Camps, mr. F.H.G. de Grave.

Nieuwegein

Wij bouwen een
nieuwe Binnenstad . . .

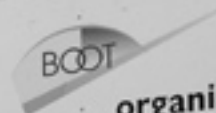
Uitvoering:

Beelen sloopwerken

www.beelensloopwerken.nl
Tel. (0341) 263010

Adviseur:

organiserend ingenieursburo

Meer weten? www.binnenstad.nieuwegein.nl

Beelen
sloopwerken bv

Nuwopeet

Tel.: (0341) 26 30 10

securoor

*De vergeten
woningmarkt*

Hoe de woningmarkt kan worden opengebroken

De woningmarkt zit op slot. Om de woningmarkt open te breken moet in ieder geval de bouwproductie fors omhoog. Daarnaast kan massale verkoop van woningen door corporaties voor een ontspannen woningmarkt zorgen. Het vrijgekomen geld moet worden ingezet voor de vermindering van achterstanden in wijken en woonbuurten.

door *Kees Koedijk & René Scherpenisse*

Kees Koedijk is hoogleraar Financiële economie aan de RSM Erasmus University & René Scherpenisse is directeur van de Stichting Experimenten Volkshuisvesting; beiden zijn lid van de kernredactie van dit nummer van CDV

ANALYSE: DE WONINGMARKT

VLAKE VOOR ZIJN AFSCHIED ALS DIRECTEUR van het Centraal Planbureau, eind januari, noemde Henk Don met enige spijt de woningmarkt het vergeten beleidsdossier. Want terwijl politici en beleidsmakers over elkaar heen zijn gevallen om Nederland in de afgelopen jaren sociaal-economisch te hervormen, is deze hervormingsdrift aan de woningmarkt voorbij gegaan. De Nederlandse woningmarkt is in essentie nog steeds zo georganiseerd als enige decennia geleden; de dynamiek ontbreekt om te kunnen inspelen op de veranderde omstandigheden.

En zo is er is alle reden om met een positiefkritische blik te kijken naar de ontwikkelingen. De Nederlandse woningmarkt zit op slot. Het is zowel voor huurders als voor kopers niet eenvoudig een geschikte woning te vinden. Vooral de lagere inkomens zijn daarvan de dupe, maar door de prijsexplosie in de koopsector komen ook de middeninkomens nauwelijks aan bod. Potentiële huurders moeten gemiddeld 3 jaar op een woning wachten. In grote steden als Utrecht en Amsterdam bedragen de wachttijden respectievelijk 7 en 10 jaar.

Op de kopersmarkt is het niet veel beter. Tienduizenden starters vinden het bijna onmogelijk om een goede woning te kopen. Daar zijn op zijn minst twee redenen voor. In de eerste plaats zijn de prijzen van wonin-

gen de afgelopen tien jaar sterk gestegen. In tien jaar tijd is de prijs van een koopwoning verdubbeld. In de tweede plaats, en dat hangt daarmee samen, is het aanbod van goede koopwoningen te gering en is de aangroei van het aanbod door de bouw sterk achtergebleven bij de vraag. Gemiddeld genomen worden er in Nederland jaarlijks circa 80.000 tot 100.000 nieuwe woningen gebouwd. In de afgelopen jaren is dat aantal gedaald tot circa 50.000 tot 60.000 nieuwe koopwoningen. De woningmarkt kent de paradoxale situatie dat de prijzen de afgelopen fors zijn gestegen en het aanbod van nieuwe woningen verder is afgenomen, met alle gevolgen van dien. De huizenmarktonderzoekers van de Rabobank verwachten dat de komende jaren een forse prijsstijging op de loer ligt als het aanbod niet verder wordt vergroot.

Het bestaande woningbeleid is een uitgebreide mix van maatregelen, gericht op het stimuleren van de vraag naar woningen. De maatregelen variëren van de hypotheekrenteaftrek voor de koopwoningen tot de huursubsidies voor huurwoningen en in sommige gevallen de koopsubsidies. In theorie zouden al deze maatregelen kunnen zorgen voor een goed functionerende woningmarkt, zolang er althans een voldoende aanbod van kwalitatief goede koop- en huurwoningen is. In het aanbod zit nu net

Het besef groeit, dat met lokaal woonbeleid perspectief geschapen kan en moet worden

de kneep. Dat is er onvoldoende. Onbewust is het idee in de discussie geslopen dat de woningmarkt de komende jaren min of meer af is. De bijdrage van Piet Eichholtz in dit nummer laat zien dat er de komende jaren veel huizen moeten worden bijgebouwd. De bevolking

groeit nog steeds. Ramingen van Eichholtz geven aan dat er tussen nu en 2015 circa een miljoen extra woningen op de markt nodig zijn. Dit dienen vooral ruime en kwalitatief goede woningen te zijn.

Aan de ene kant sluit het aanbod dus onvoldoende aan bij de vraag, met wachttijden en prijsexplosies als gevolg. Aan de andere kant komen op de woningmarkt ook een aantal maatschappelijk relevante én urgente thema's samen. Een slecht functionerende woningmarkt levert een bijdrage aan ongewenste ontwikkelingen: een concentratie van achterstanden in de wijken van (niet alleen de grote) steden, segregatie en een zich verscherpende tweedeling. Het besef groeit, met name bij gemeenten en corporaties, dat met lokaal woonbeleid perspectief geschapen kan en moet worden voor mensen die dat nu niet of onvoldoende hebben, voor sociale samenhang en integratie. En zo sluipen — eigenlijk heel klassiek — emancipatiedoelstellingen het woonbeleid én de corporaties binnen.

In deze bijdrage gaan we in op de vraag hoe het aanbod van woningen op de woningmarkt beter op de vraag kan aansluiten én op de noodzaak en kansen van *empowerment*, ook vanuit het woonbeleid. Voordat we over de mogelijke oplossingen spreken, gaan we eerst nader in op een speler op de woningmarkt die voor beide doelstellingen van groot belang kan zijn: de woningcorporaties.

ANALYSE: DE CORPORATIES

In totaal beheren de Nederlandse woningcorporaties 2,4 miljoen huurwoningen. Dit is bijna 37% van de totale woningvoorraad. Ultimo 2005 waren er circa 500 actieve woningcorporaties. Een paar jaar geleden waren er dat nog meer dan 600, per jaar neemt het aantal corporaties met circa 30 af. De grootste woningcorporaties bezitten ruim 70.000 woningen.

De Nederlandse corporatiesector is in Europees verband zeer omvangrijk. Bijna 18% van alle Europese sociale huurwoningen staat in Nederland, terwijl slechts 5% van de Europese bevolking hier woont. Alleen Frankrijk heeft in absolute zin een grotere corporatiesector van 4,5 miljoen woningen. In landen als Engeland en Duitsland bedraagt de omvang van de corporatiesector circa 1,8 miljoen woningen.

Bij de Bruteringsoperatie die in 1995 door staatssecretaris Heerma is uitgevoerd, zijn toekomstige subsidieverplichtingen van de Rijksoverheid uitgeruild tegen aflossingsverplichtingen door corporaties. Hierdoor zijn de oude innige financiële relaties tussen de overheid en woningcorporaties goeddeels verbroken. Voor 1995 lagen bij de corporaties de prikkels via de objectsubsidies op het bouwen van woningen. Na 1995 werden woningcorporaties financieel gezien zelfstandig, moesten bouwen en beheren voor 'eigen rekening en risico' en zo kwam het accent meer op financiële soliditeit te liggen. Als gevolg van de verdubbeling van de huizenprijzen en de aanhoudend lage kapitaalmarktrente, heeft de financiële positie van corporaties zich gemiddeld buitengewoon voorspoedig ontwikkeld. Woningcorporaties beschikken over een aanzienlijk vermogen, deels latent, want opgesloten in de stenen. Het gezamenlijke balanstotaal van de corporaties is, als gevolg van de verdubbeling van de huizenprijzen en de lage rente, sterk gestegen. Het gezamenlijke balanstotaal van de Nederlandse corporaties op basis van bedrijfswaarde bedraagt 91 miljard euro en het eigen vermogen 40 miljard. Op basis van de verkoopwaarde bedraagt het balanstotaal 291 miljard. Deze laatste grondslag is uiteraard niet van toepassing als de woning voor verhuur bestemd blijft en dat is voor het merendeel van de corporaties het geval.

Woningcorporaties opereren op grond van de Woningwet als Toegela-

ten Instelling. Belangrijke onderdelen van dit toelatingsregime zijn dat woningcorporaties de beschikbare middelen uitsluitend in het belang van de Volkshuisvesting mogen aanwenden. Als toegelaten instelling staan corporaties onder het toezicht van de minister van vrom. Als privaatrechtelijke instellingen (vroeger verenigingen, nu meestal stichtingen) hebben corporaties taken op zich genomen die raken aan sociaal grondrechtelijk vastgelegde overheidsverantwoordelijkheden en derhalve vragen om enige sturing en normering. Woningcorporaties nemen een eigen positie in tussen markt en overheid en hebben met beide te maken. Het huidige bestel – met de privaatrechtelijke positie – impliceert dat de financiële middelen in juridische zin toebehoren aan de woningcorporatie. De verplechting met sociale grondrechten (sommigen spreken over een hybride positie) leidt ertoe dat de vraag naar de aansturing en de besturing van corporaties met grote regelmaat opduikt. Immers, uiteindelijk is de minister aanspreekbaar op het grondwettelijke recht op wonen. Steeds komt in de discussie terug dat er in het huidige bestel te weinig waarborgen zijn voor efficiëntie en effectiviteit. Dit gaat des te meer knellen bij de situatie van stijgende rijkdom van corporaties en stagnerende of – al dan niet vermeende – achterblijvende prestaties, vooral rond de bouwproductie. Als non-profitinstelling is het behalen van zoveel mogelijk winst en een zo hoog mogelijk rendement niet het centrale doel. Het doel is sociaal van aard: het voldoen aan de volkshuisvestelijke opgave en het behouden van de financiële continuïteit.

DE OMSLAG IN CORPORATIELAND IS GAANDE

De huurstijging in Nederland is al decennia lang aan scherpe regels gebonden. Door de lang volgehouden beperkte stijging van de huren is de vraag naar huurwoningen bijna oneindig en is het bouwen van huurwoningen commercieel weinig aantrekkelijk.

De huurprijsexplicitering voor sociale woningbouw impliceert dat corporaties op grote schaal onrendabele investeringen behoren te plegen om hun sociale doelstelling te kunnen waarmaken. Het verwachte rendement op de investering in nieuwbouw of renovatie is immers lager dan het marktconforme rendement. De onrendabele top kan oplopen tot 55.000 euro per woning van 150.000 euro. In 2004 bedroeg het onrendabele deel van hun investeringen 1,0 miljard euro. Vroeger bekostigde de overheid dit. Nu financieren de corporaties het zelf.

Als gevolg van hun omvangrijke eigen vermogen is dit voor corporaties overigens geen zware last. Ze kunnen deze tekorten compenseren, onder meer met de boekwinsten uit de verkoop van huurwoningen.

De verzelfstandiging van de corporaties, bekroond met de brutering in 1995, leidde enerzijds tot schaalvergroting en professionalisering. Niet zo gek, want het gaat tenslotte om grote, kapitaalintensieve bedrijven, waarbij enige professionaliteit in de bedrijfsvoering geen overbodige luxe is. Zeker niet als je bedenkt dat alle investeringen voor eigen rekening en risico zijn.

Het zonnige economische klimaat in de tweede helft van de jaren negentig is van grote invloed geweest op die ontwikkeling van de corporaties: alle ramingen lieten immers zien dat de doelgroep van corporaties — mensen met lage inkomens dus — als sneeuw voor de zon zou verdwijnen. De samenleving leek af, zeker waar het het woonbeleid betrof; het beleid stuurde op verkoop van huurwoningen en het bijbouwen van koopwoningen. Een aantal corporaties werd zelfs al met leegstand in het zwakkere deel van hun voorraad geconfronteerd. Naast het meer bedrijfsmatig en professioneel werken, leidde dit tot de ‘ontdekking van de klant’. Veel corporaties — van oudsher toch wat verambtelijkte structuren — gingen zich toeleggen op een betere dienstverlening, meer keuzemogelijkheden en andere leuke-dingen-voor-de-mensen.

Totdat, kort na de eeuwwisseling, bleek dat de wereld er weer heel anders uit zag. Met de economische dip bleek het vooral in stadswijken en -buurten toch veel minder rooskleurig gesteld dan werd aangenomen. Onveiligheid, concentratie van achterstanden, haperende integratie zijn vaak ruimtelijk geconcentreerd. En — niet toevallig — precies in die wijken waarin corporaties hun bezit hebben.

Corporaties reageren op deze veranderende omstandigheden, gelukkig maar. De hoogtijdagen van het soms wat consumentistische klantdenken lijken voorbij: voorlopers in de sector leggen de nadruk op maatschappelijk presteren en spreken van de noodzaak tot *empowerment*. Dat uit zich onder meer in projecten waarin het niet langer alleen om ‘de stenen’, de fysieke kant dus, gaat, maar waarin nadrukkelijk samenwerking wordt gezocht met ketenpartners, om samen ketens wonen-leren-werken of wonen-welzijn-zorg te organiseren. Een aantal corporaties verleent hulp bij huurschuldsanering, bij maatschappelijk werk en treedt in sommige wijken op als buurtregisseur. Steeds vaker investeren corporaties in aanpalende maatschappelijke sectoren als scholing en zorgcentra.

CENTRAAL IS: HOE KRIJGEN WE MEER WONINGEN?

De vastzittende woningmarkt enerzijds en verloederende stadswijken anderzijds, vragen om stevige, soms onconventionele en moedige oplossingen. Wonen is zó belangrijk, zowel voor het persoonlijk welbevinden,

voor de kansen voor ontplooiing als in economisch opzicht, dat het thema weer sterker op de politieke agenda moet komen. Wij voorspellen dat dit ook gaat gebeuren: wonen zal een belangrijke rol gaan spelen in de kabinetsformatie in 2007. Wat ons betreft gaat het dan vanzelfsprekend om bouwen, bouwen, bouwen, maar ook om het veel beter inzetten van de huidige woningvoorraad. Het is zaak om het doel van alle inspanningen scherper te formuleren: omdat het om mensen gaat...

Het aanbod van nieuwe woningen moet in ieder geval snel omhoog de komende jaren. Dat kan op verschillende manieren. In de eerste plaats kan dat door de komende jaren te bouwen, bouwen en bouwen. De bouwproductie is de afgelopen jaren gehalveerd. Deze moet weer omhoog juist ook omdat we door de gezinsverdunding meer huizen nodig hebben. Het

*De bouwproductie is de
afgelopen jaren gehalveerd*

bouwen van nieuwe huizen wordt aantrekkelijker als het ruimtelijke-orderingsbeleid meer ruimte biedt dan eind jaren negentig, als belemmerende regelgeving op gemeentelijk niveau sterk vermindert en er ook financiële prikkels komen voor

woningcorporaties en beleggers, onder meer via een zekere, maar wel verantwoorde en zorgvuldige huurliberalisatie. De koudwatervrees rondom de voorstellen voor voorzichtige huurliberalisatie van minister Dekker lijkt dan ook nogal ongegrond, voor zover bij hun implementatie zorgvuldigheid het richtsnoer is.

Nieuwbouw moet strategisch worden ingezet op de huidige tekorten in de woningmarkt. Dat betekent een sterk accent op middeldure huur- en koopwoningen, om de mensen met een middeninkomen aan de bak te helpen. Mensen dus die nu tussen het servet van de sociale huursector (bedoeld voor mensen met een inkomen tot ongeveer € 33.000) en het tafellaken van de koopsector (waarvoor een inkomen van minstens € 50.000 nodig is) vallen. Binnen deze groep zijn veel woningzoekende, vaak al tweeverdienende starters te vinden, maar ook nogal wat bovenmodaal verdienende gezinnen en ouderen met een iets specifiekere woonwens.

Dit aanbod komt er echter niet zomaar. De huidige markt, met een gemiddelde koopprijs van € 230.000 en heel erg weinig middeldure huurwoningen, is voor deze groep middeninkomens moeilijk toegankelijk. Om dat te veranderen moet er een aanbod komen van koopwoningen tussen € 100.000 en € 200.000; koopwoningen die overigens voldoende duurzame kwaliteit moeten hebben. Experimenten met goedkoper, meer seriematig bouwen, en met particulier opdrachtgeverschap laten spectaculaire resultaten zien. Zo bewees een starters-kopersvereniging in Bladel in eigen

beheer 34 koopwoningen te kunnen ontwikkelen voor een prijs van gemiddeld € 120.000.

Ook kunnen we constateren dat de vraagondersteuning, in de vorm van hypotheekrenteaftrek, juist deze groep nog te weinig verder helpt. De hoogste inkomens profiteren het meest van de renteaftrek. De woonquotes van de vermogende kopers bedraagt de helft van de laagste inkomensgroepen. Voor de starters en de middeninkomens zijn dus maatregelen nodig.

Over de vraag of daartoe moet worden gesleuteld aan de hypotheekaf-trek, verschillen de meningen. De CDA-fractieleden Van Vroonhoven en Van Bochove betogen in dit nummer in die lijn dat het snijden in fiscale fa-ciliteiten niet zal helpen om de woningmarktproblemen op te lossen. Wel menen zij dat versnelde schuldaflossing nodig is, omdat een hypotheek-renteaftrek die uitnodigt om eindeloos in de schulden te blijven zitten, uiteindelijk niet effectief is. Volgens Gribnau moet de politiek haar kramp-achtige houding laten varen. Hij bepleit een zorgvuldig en nauwkeurig maatschappelijk debat. Neuteboom geeft in zijn artikel een overzicht van recente hervormingen van de hypotheekrente in Europa. Een verrassende uitkomst daarvan is dat de meeste van die hervormingen niet of nauwe-lijks zijn ontwikkeld om problemen op de woningmarkt op te lossen.

De huursector heeft zo zijn eigen manier om de betaalbaarheid van het wonen te regelen, maar ook die staat ter discussie. Enerzijds is er de huurprijswetgeving, die er nu voor zorgt dat van de ongeveer 2,4 miljoen corporatiehuurwoningen 95% prijsgereguleerd is en dus sterk aan maxima is gebonden. Slechts 5% is nu ‘geliberaliseerd’, wat betekent dat de prijs-vorming daar vrij tussen huurder en verhuurder is overeen te komen. Ver-schillende berekeningen tonen overtuigend aan dat er veel meer sociale huurwoningen zijn dan nodig om de corporatiedoelgroep (sinds kort ge-definieerd als huishoudens met een inkomen tot € 33.000) te huisvesten. Of anders gezegd: (erg) veel goedkopere huurwoningen — ongeveer een derde deel — worden bewoond door mensen die er op basis van hun huidi-ge inkomen geen recht op zouden maken. Het lastige is dat het aanbod van op deze groep toegesneden woningen sterk achterblijft, wat het draagvlak voor verdere huurliberalisatie niet ten goede komt.

Niettemin zorgt de huidige huurprijsgereguleering voor een wat stali-nistisch aandoend prijsbeleid, waarbij 95% van de corporatiewoningen, die worden bewoond door mensen met sterk wisselende inkomens, voor gemiddeld 70% van de volgens de huurprijzenwet redelijke huurprijs worden aangeboden. Het huursubsidie-, tegenwoordig huurtoeslaginstru-mentarium kan niet verhinderen dat dit voor de laagste inkomens vaak een te hoge huurquote oplevert, terwijl de wat hogere inkomens wegko-men met een wel erg lage quote. Een verstandige huurliberalisatie kan er-

voor zorgen dat er weer beweging op de markt voor huurwoningen komt. Wij pleiten voor een vraagondersteuning, die in elk geval ook die groepen ondersteunt die zónder interventie uit de boot vallen, zoals jonge starters en de middeninkomens op de woningmarkt.

Het creatief en gericht bouwen van nieuwe woningen en een ook op kwetsbare groepen gerichte vraagondersteuning, is niet voldoende. Vooral de enorme voorraad corporatiewoningen kan veel gericht worden ingezet. We meldden al dat er sprake is van een behoorlijke overmaat, een derde deel van de huurders (overeenkomend met 800.000 woningen) heeft een bovenmodaal inkomen. Wij stellen dan ook dat tussen de 500.000 en 800.000 woningen anders gepositioneerd kunnen worden, vooral voor de genoemde doelgroep tussen de € 33.000 en € 50.000. Een deel van de huizen heeft voldoende kwaliteit om in prijs te kunnen worden verhoogd, zonder dat deze doelgroep daarmee in de problemen zou komen. Door het creëren van een massieve sociale koopsector is deze groep aan een

De creatie van een massieve sociale koopsector zal voor ontspanning op de woningmarkt zorgen

koopwoning te helpen. Tientallen corporaties bieden al woningen aan met een stevige korting op de marktprijs, waarmee ze binnen het bereik van deze bovenmodale doelgroep komen. Een aanbiedingsplicht zorgt ervoor dat de woningen bij verkoop weer bij de corporatie

terugkomen en zo wederom, in koop of in huur, onder de marktprijs kunnen worden aangeboden. Dat zorgt voor ontspanning op de woningmarkt en levert bovendien vele miljarden aan inkomsten voor de corporaties op, zodat deze de middelen weer kunnen inzetten in achterstandswijken en ten behoeve van maatschappelijke noden.

Dit brengt ons bij onze laatste ‘oplossingsrichting’. De eerder genoemde problemen in de stadswijken hebben een overtuigende wooncomponent. Je zou kunnen zeggen dat het volkshuisvestingsbeleid in de laatste decennia van de afgelopen eeuw eerder achterstanden heeft geconcentreerd dan heeft voorkomen. Immers: de woonruimteverdeling — een typisch geval van verdelende rechtvaardigheid — bepaalde dat hele wijken met sociale huurwoningen alleen toegankelijk waren voor mensen wier inkomen laag genoeg was (lees: onder ongeveer € 20.000). Houd dat een paar decennia vol en het mag geen verbazing wekken dat wijken ontstaan met concentraties van mensen met lage inkomens en daaraan vaak gekoppelde problemen.

Het zijn vooral gemeenten en corporaties geweest die — uiteraard met de beste bedoelingen en lang met klinkende resultaten — dit beleid vorm

gaven. Het zou hen sieren om nu ook eendrachtig aan de slag te gaan en te blijven (het zal tenslotte een zaak van lange adem blijken...) om, bijvoorbeeld in de herstructureringswijken, mensen weer perspectief te bieden. Alleen fysieke vernieuwing, waarop nu nog te vaak het accent ligt, gaat daarbij onvoldoende werken. Er is een schreeuwende behoefte aan lokale vitale coalities van misschien wel ouderwets bevlogen volkshuisvesters, die werken aan wijken waarin mensen weer vooruit kunnen komen. Dat werken zal vooral samenwerken zijn: de meeste winst is te behalen als we erin slagen om de ketens wonen-leren-werken (vooral voor jongeren) en wonen-welzijn-zorg (vooral voor ouderen) vorm te geven. Te denken valt aan de foyers, een internaatachtige voorziening die (o.a. Antilliaanse probleem)jongeren een geïntegreerd en niet vrijblijvend totaalpakket bieden: bedoeld als tijdelijk steuntje in de rug op weg naar een baan en naar een zelfstandige woning....

In het verlengde van het WRR-rapport *Vertrouwen in de buurt* pleiten wij voor een stevige rol van de lokale corporaties bij deze maatschappelijke opgave. Zij zijn aanwezig in de wijken waar het om gaat, hebben er (economisch) belang bij dat het er beter gaat en — niet onbelangrijk — hebben de middelen om tot een massieve inzet te komen. Het past ook in het door hen zelf omarmde maatschappelijk ondernemerschap. Corporaties zouden zo, zij het sterk geprofessionaliseerd, kunnen teruggrijpen op hun wortels en kunnen werken aan wijken waarin mensen weer vooruit kunnen komen. Kansen én mogelijkheden genoeg: aan de slag!

Florian Kullberg

I

Duizend en één mens per KM²

Het Westland zal wel blank staan
Vanuit Poptahof Zuid, verdieping vijf
is goed te zien hoe de kleine plassen
op de speelplaats, doorgaans gevuld
met een regenboog van textiel en huid
langzaam aaneengroeien tot een zee

De Grutto zal als laatste door water worden overspoeld
Dankzij de leegstandswet zit het hier vol tegen lage huur
Wie voor de korte termijn op zoek is naar woonhoogte
Tussen allochtoon grut op de galerij van deze flat
Je moest eens weten wat hier aan de muur hangt

Veilig in beton verpakt

Je moet toch ergens heen, in dit weer
terwijl je het dak van je kraakpand vervangt

Ondanks weerstand van het cda

Wanneer het opklaart
zien we met dampende kop
vanuit onze skybox
hoe de randgroep voetbalt

Ons pakken ze niet

Florian Kullberg (1982) is winnaar van de Literaire Prijs van de Provincie Gelderland 2005.
Het winnende drieluik is eerder gepubliceerd in het literair tijdschrift Parmentier en is
met toestemming van de auteur en de redactie overgenomen.

De noodklok

Dirigistisch woningmarkt- beleid moet op de schop

Nederland heeft de meest restrictieve woningmarkt van alle geïndustrialiseerde landen. Onder de huidige omstandigheden van kunstmatig in stand gehouden schaarste, zullen alle goed bedoelde pogingen om de vraag naar eigen woningen te stimuleren futiel zijn, zal het woningtekort de komende decennia voortbestaan en zullen woningen aan de onderkant van de markt onbetaalbaar blijven. Het is duidelijk: het dirigistische woningmarktbeleid moet op de schop.

.....
 door Piet Eichholtz

Hoogleraar real estate aan de Universiteit Maastricht

DRIE GROTE ONTWIKKELINGEN EN DE DRIE GROTE BELEIDSVRAGEN

AFGELOPEN MAAND KWAM HET CBS met nieuwe cijfers over de bevolkingsgroei in 2005.¹ De groei was sinds 1900 niet zo laag geweest en de bevolking krimpt in vier provincies. Dat zijn cijfers om over na te denken, maar het betekent niet dat we nu meteen minder woningen nodig hebben. De vraag naar woningen wordt uiteindelijk bepaald door het aantal huishoudens en dat is het product van de omvang van de bevolking en de gemiddelde grootte van een huishouden. Aangezien dat gemiddelde nog steeds daalt, kan het aantal huishoudens nog doorgroeien, zelfs als de bevolking krimpt. Om te bepalen hoeveel woningen ons land de komende jaren nodig heeft, moeten we dus kijken naar schattingen van het aantal huishoudens. Grafiek 1 geeft daarvan een beeld, dat teruggaat tot 1950 en doorgaat tot 2050.

De grafiek vertelt een heel duidelijk verhaal. Het aantal huishoudens in Nederland is sinds 1950 gegroeid van minder dan drie miljoen naar ruim zeven miljoen nu. Die sterke groei is echter grotendeels ten einde. Als de huidige projecties kloppen, dan zal het aantal huishoudens in Nederland

FIGUUR I *Het aantal huishoudens in Europa en Nederland*

uitkomen op ruim acht miljoen en zal het zich daar stabiliseren. Grofweg komt het er dus op neer dat we nog een miljoen huishoudens te gaan hebben en dus een ongeveer even groot aantal nieuwe woningen. Kijkend naar de grafiek zullen we die min of meer stabiele toestand bereiken tegen 2025, 2030. Daarna is de Nederlandse woningmarkt in grote trekken af. Het enige wat we dan nog te doen hebben is regelmatig renoveren en woningen geschikt maken voor kleinere en oudere huishoudens. De grootschalige woningbouw die Nederland de laatste decennia heeft gekend, is dan voorbij. Hoe moeten beleidsmakers daarmee omgaan?

De volgende grote ontwikkeling waar de woningmarkt mee te maken gaat krijgen en die medebepalend is voor de toekomstige inrichting van de Nederlandse woningmarkt, is de economie. We hebben vijf jaar economische pauze achter de rug, maar recente cijfers wijzen op krachtig herstel. Dat is mooi, maar anders dan na vorige recessies zal de arbeidsmarkt ditmaal veel eerder gaan knellen: de demografische ontwikkeling betekent dat de beroepsbevolking gedurende de recessie nauwelijks is gegroeid, zodat er geen grote arbeidsreserve voor handen is. Bovendien heeft de economie nog meer dan voorheen behoefte aan hoogopgeleide arbeidskrachten en die levert ons onderwijs te weinig af. Als gevolg daarvan zijn er nu al ongeveer 180.000 vacatures, vooral voor banen waar een hogere opleiding voor nodig is. En dat terwijl de echte economische groei nog moet beginnen. Dit zal zonder enige twijfel betekenen dat de salarissen aan de bovenkant van de arbeidsmarkt flink omhoog zullen gaan en een deel van die salarissen zal naar de woningmarkt toevloeien.

Ook wanneer we naar de lange termijn kijken, dan is duidelijk dat we in de periode tot 2030 veel rijker zullen worden dan nu. Het CPB gaat er in de meest recente economische scenario's vanuit dat het bruto binnenlands product per capita de komende 35 jaar gemiddeld met 0,7% tot 2,1% zal groeien (Huizinga en Smid, 2004). Dat betekent dat we in 2030 20% tot 70% meer te besteden hebben dan nu. Ook van die toegenomen rijkdom zal een deel naar de woningmarkt vloeien.

We moeten dus bouwen voor een koopkrachtige vraag, maar dat doen we nu helemaal niet. Integendeel, beleidsmakers voor de woningmarkt hebben in Nederland de geuzennaam volkshuisvesters en bouwen woningen die daarbij passen. Dat zijn woningen van redelijke kwaliteit, maar ze zijn klein, voor gezinnen met weinig koopkracht, op heel kleine percelen. Er is nu al sprake van een structureel tekort aan woningen van goede kwaliteit en dat zal, bij ongewijzigd beleid, alleen maar erger worden. De Rabobank, die al jaren woningmarktonderzoek publiceert van hoge kwaliteit, is daarover duidelijk: 'In onze optiek blijft vooral de ontoereikende

Nederland heeft de meest restrictieve woningmarkt van alle geïndustrialiseerde landen

woningbouwproductie de grootste bron van onzekerheid voor de prijsontwikkeling van koopwoningen. De structurele krapte op een deel van de woningmarkt [...] legt de kiem voor een mogelijke onevenwichtige huizenprijsontwikkeling

in de toekomst' (Aarts en Wolters, 2005). Is het mogelijk om dit met gericht woningmarktbeleid te voorkomen?

De derde grote opgave is het bevorderen van het eigenwoningbezit onder lage inkomensgroepen en vooral onder allochtonen. De recente rellen in de voorsteden van Parijs en andere Franse voorsteden hebben de stedelijke beleidsmakers ook in Nederland aan het denken gezet. Zou dit bij ons ook kunnen gebeuren of is de integratie in Nederland zover dat de kans daarop klein is? De woningmarkt heeft in de beleidsdiscussies over de integratie van allochtonen tot nu toe slechts een bescheiden rol gespeeld. Er is sprake van reflexdenken langs de volgende lijn: immigranten zijn arm en arme mensen wonen in Nederland nu eenmaal in een gehuurde corporatiewoning. Dat lijkt logisch en is niets om je over op te winden. Het eigenwoningbezit onder immigranten in Nederland is met 34% dan flink ook lager dan het landelijk gemiddelde van 54%.² Het is goed mogelijk dat dit leidt tot minder economische betrokkenheid in de buurten. Meer eigenwoningbezit zou burgers — en ook jonge burgers — een prikkel geven om af te zien van acties die de waarde van dat bezit verminderen. Relschoppen, plunderen en brandstichten vallen duidelijk in die categorie.

Er zijn geen directe redenen om aan te nemen dat de situatie in Nederland net zo uit de hand kan lopen als in Frankrijk, maar hoe lager we dat risico kunnen maken, hoe beter.

Het geringe eigenwoningbezit onder allochtonen staat in groot contrast tot de situatie in de landen waar velen vandaan komen. De grootste twee groepen immigranten in Nederland komen uit Turkije en Marokko. In Turkije is het gemiddelde eigenwoningbezit 70%. In Marokko is dat zelfs 74% en in de stedelijke gebieden een respectabele 62%.³ Het is dus zeer onwaarschijnlijk dat het lage eigenwoningbezit onder deze bevolkingsgroepen in Nederland te wijten is aan sociaal-culturele voorkeuren. Zelfs inkomen speelt waarschijnlijk geen grote rol: als deze gezinnen een huur kunnen betalen, waarvoor een belegger een woningportefeuille winstgevend kan uitbaten, dan zouden ze ook in staat moeten zijn om de woning zelf te betalen. Nee, het lage eigenwoningbezit onder lage inkomensgroepen en immigranten is grotendeels te wijten aan het feit dat de onderkant van de woningmarkt volkomen op slot zit.

Eigenwoningbezit creëert economische en sociale betrokkenheid en het eigenwoningbezit in de steden moet — vooral onder immigranten — dan ook snel omhoog. Hoe moeten beleidsmakers dat voor elkaar krijgen?

BESTAAND BELEID

Het bestaande macrobeleid binnen de woningmarkt is geheel gericht op het bevorderen van de vraag en het beperken van het aanbod. De belangrijkste vraagbevorderende maatregelen zijn de hypotheekrenteaftrek, de huursubsidie en (minder belangrijk) de koopsubsidie(s). Al deze maatregelen zijn goed bedoeld en zouden in een vrij opererende woningmarkt leiden tot een groter aanbod van woningen. Helaas is van zo'n vrije woningmarkt in Nederland in het geheel geen sprake. Angel (2000) heeft een aantal indicatoren ontwikkeld waarmee woningmarkten kunnen worden beoordeeld. Op basis daarvan laat hij zien dat Nederland de meest restrictieve woningmarkt heeft van alle geïndustrialiseerde landen. Woningontwikkelaars klagen over lange procedures en strenge restricties bij de segmentatie van het aanbod. Nog steeds schrijven gemeentes vrijwel exact voor hoe de aanbodverdeling moet zijn over (sociale) huurwoningen en koopwoningen.

Het probleem is echter dat alle partijen die het in de woningbouw voor het zeggen hebben, belang hebben bij die marktrestricties. Voor gemeenten levert dat namelijk uitstekende grondprijzen op, voor ontwikkelaars een stabiele hoge verkoopprijs van hun woningen en voor corporaties een gegarandeerde en goed voorspelbare vraag naar hun huurwoningen. On-

der die restrictieve marktomstandigheden levert het stimuleren van de vraag geen extra aanbod op, en leidt het alleen tot prijsverhogingen, zodat de woningen even onbereikbaar blijven als ze waren.

WAAR MOETEN WE HEEN?

Het is duidelijk. Goed woningmarktbeleid doet precies het omgekeerde van wat we nu in Nederland doen. Het zorgt voor een flexibel aanbod, zonder de vraag gericht te stimuleren. Het zorgt voor vrije keus tussen koop en huur, in alle segmenten van de markt. Burgers zijn zeer goed in staat om zonder betutteling zelf een keus te maken tussen koop en huur, en hebben geen specifieke subsidies of aftrekmogelijkheden nodig om het een of het ander te bevorderen. Dat geldt voor immigranten net zo zeer als voor autochtone Nederlanders, en voor lage inkomensgroepen net zo zeer als voor hoge. Inkomenssteun kan beter via de belasting plaatsvinden, zonder koppeling aan woonbeslissingen. De overheid zou zich hier dus terughoudend moeten opstellen.

Dat geldt ook voor de vraag uit wat voor woningen het aanbod zou moeten bestaan. Woningaanbieders hebben er alle baat bij om het soort woningen aan te bieden dat de burgers nodig hebben. Als ze dat niet doen, dan zal het ze maar moeilijk lukken om die woningen aan de man te brengen. Nederland is gezegend met zeer professionele woningontwikkelaars, die permanent bezig zijn met het in kaart brengen van de vraag. Als die vraag verandert, dan hebben zij de flexibiliteit om zich daarbij aan te passen. Van boven opgelegde regels, die uit ideologische overwegingen een bepaald type woning voorschrijven, hebben die broodnodige flexibiliteit niet. Ook hier is een terughoudende overheid op zijn plaats.

We hebben in Nederland 2,4 miljoen corporatiewoningen, waarvan er zonder probleem grote hoeveelheden zouden kunnen worden aangeboden als koopwoning, vooral aan lage inkomensgroepen en allochtonen, maar ook hier is het beleid zeer restrictief. Corporaties hebben wat dat betreft grote beperkingen in hun handelingsmogelijkheden. De verkoop van corporatiewoningen aan particuliere huishoudens is dan ook nog steeds gering. Door corporaties meer vrijheid te geven om hun verkoopportefeuilles op een andere manier financieel in te zetten, is het mogelijk om meer prikkels te introduceren die kunnen leiden tot meer woningverkoop en meer eigenwoningbezit onder lage inkomensgroepen.

In zijn boek *Housing Policy Matters*, een fantastische bron van ideeën en cijfers over (internationaal) woningmarktbeleid, ontwikkelt Angel (2000) een zogenoemde *enabling index*, een indicator die meet in hoeverre de instituties van de woningmarkt mensen in staat stellen adequaat in hun

woonbehoefte te voorzien. Deze indicator biedt de Nederlandse beleidsmakers tal van aanknopingspunten voor een evenwichtig woningmarktbeleid.

Laat ik beginnen met het slechte nieuws: Nederland heeft van alle 16 geïndustrialiseerde landen die in het boek worden bestudeerd veruit de laagste *enabling index*. Voor Nederland zit die index op 57 en daarmee is ons land echt een uitzondering. Het gemiddelde voor de geïndustrialiseerde landen zit op 83. Landen als Zweden, Finland en het Verenigd Koninkrijk komen dicht in de buurt van 100, de maximumscore.

Zo'n rapportcijfer is natuurlijk aardig, maar wat zegt het concreet over onze woningmarkt? Die vraag is op twee manieren te beantwoorden en Angel gaat daar uitgebreid op in. Ten eerste onderzoekt hij het verband tussen de *enabling index* en een groot aantal beleidsdoelen die

Het wordt tijd dat we afscheid nemen van de uitzonderingspositie die de woningmarkt in ons sociaal-economisch bestel inneemt

samenhangen met een gezonde woningmarkt, en vooral met betaalbaarheid. Zo hangt een hoge index samen met lagere bouwkosten, tot een lagere verhouding tussen woningprijzen en inkomens, tot lagere woningprijzen, tot meer eigenwoningbezit, tot een betere bereikbaarheid van koopwoningen voor lage inkomensgroepen en tot

wat meer leegstand. Aan de andere kant betekent een hoge index ook een hogere huurwaarde voor woningen en een hogere huurquote.⁴

We mogen dus concluderen dat een hoge *enabling index* goed zou zijn voor het eigenwoningbezit in Nederland en voor onze woningmarkt. De laatste vraag die ik hier wil beantwoorden is dan ook: hoe krijgen we onze *enabling index* omhoog? De index is opgebouwd uit vijf onderdelen, namelijk de kwaliteit van de eigendomsrechten, van het financiële regime, van woonsubsidies, van residentiële infrastructuur en van de regulering van bouwvergunningen. Nederland scoort bijvoorbeeld slecht bij de eigendomsrechten, waar we zelfs flink lager zitten dan de mediaan voor de ontwikkelingslanden. Dat hangt natuurlijk vooral samen met de eigendomsrechten van verhuurders, want die zijn door het huurbeleid in Nederland zeer zwak. Doordat de betaalde huur voor grote delen van de woningmarkt structureel achterblijft bij de markthuurler, is er structureel overdracht van economisch eigendom van verhuurder naar huurder. Hoe langer de huurder in zijn woning blijft wonen en hoe aantrekkelijker de lokale woningmarkt is, hoe groter die overdracht is. Dit leidt tot de perverse situatie dat het voor een woningverhuurder economisch goed is als

een huurder vertrekt en de woning leegkomt, want pas dan kan de huur weer naar het marktniveau en komt het economisch eigendom weer helemaal terug bij de juridische eigenaar. Het ligt voor de hand dat dit leidt tot structurele onderinvesteringen in woningen en dus tot een structurele rem op het aanbod van huurwoningen. Een ander onderdeel van de *enabling index* waar Nederland zeer matig presteert is het onderdeel woning-subsidies, aangezien ons subsidiesysteem last heeft van grote interne inconsistenties en vooral leidt tot marktverstoringen. Aan de andere kant doen we het goed op het gebied van infrastructuur.

Het voert te ver om in deze bijdrage, die vooral agendabepalend wil zijn, heel diep in te gaan op de aanknopingspunten die deze aanpak biedt voor het woningmarktbeleid. Concluderend kunnen we echter stellen dat het woningmarktbeleid in Nederland wezenlijk moet veranderen. Het is nu dirigistisch en beschouwt de woningmarkt als geïsoleerd van de economie. Het beleid moet zich meer gaan richten op het scheppen van de mogelijkheden die burgers in staat stellen zichzelf te helpen en het moet marktpartijen de ruimte geven om in te spelen op de wensen van die burgers. Het wordt tijd dat we afscheid nemen van de uitzonderingspositie die de woningmarkt in ons sociaal-economisch beleid inneemt. Daarnaast kunnen grootschalige verkoopprogramma's vanuit de huurmarkt de spanning en de schaarste aan de onderkant van de markt aanmerkelijk verlichten.

Literatuur

Aarts, J.W. en L. Wolters, *Kwartaalbericht Woningmarkt*, Rabobank, juli 2005.

Angel, S., *Housing Policy Matters*, Oxford University Press, 2000.

Brounen, D. en P. Eichholtz, 'Vastgoedmarkt kraakt onder demografische druk', with D. Brounen, *Economisch Statistische Berichten*, april 2004.

Capital Markets Board of Turkey, *Housing Finance in Turkey*, november 2005.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Historisch lage bevolkingsgroei*, februari 2006.

CHF International, *Practical Guide for Housing Finance in Morocco*, juli 2005.

Huizinga, F. en B. Smid, *Vier vergezichten op Nederland*, Centraal Planbureau, november 2004.

Noten

- 1 De bevolking is gedaald in Limburg, Groningen, Friesland en Zuid Holland. Zie CBS (2006).
- 2 Cijfers gelden voor 2002 (VROM, 2004)
- 3 Voor Turkije geldt dit cijfer voor 2005;

voor Marokko gaat het om 2001. In beide landen is het eigenwoningbezit groeiende. Zie Capital Markets Board of Turkey (2005), CHF International (2005).

- 4 Ik noem hier alleen de statistisch significante verbanden.

Starters in het nauw

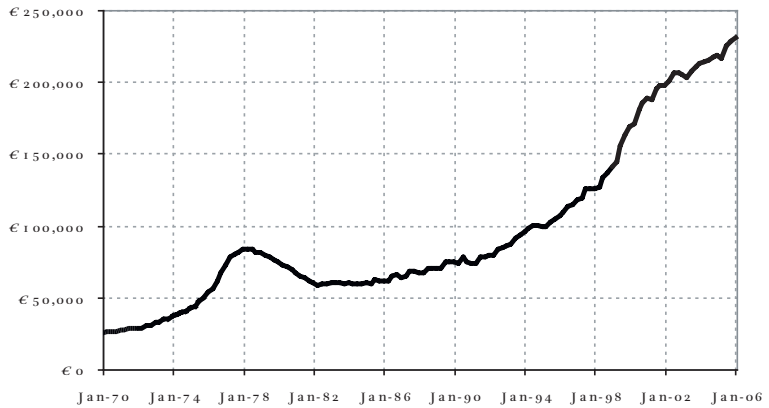
De toegang van starters op de woningmarkt wordt in toenemende mate onmogelijk. Zij moeten momenteel bijna 40 procent van hun inkomen reserveren voor woonlasten indien zij de koopmarkt willen betreden. Dit percentage is de afgelopen jaren sterk gestegen, ondanks een daling van de rentestand tot het huidige, historisch lage niveau. Ondersteunende maatregelen zijn nodig.

door *Dirk Brounen*

Universitair Hoofddocent aan de RSM Erasmus Universiteit in Rotterdam. Brounen maakt deel uit van het Woningmarkt Expertise Centrum (WEC), www.rsm.nl/wec.

VANDAAG DE DAG IS DE WONINGMARKT een zeer populair gespreksonderwerp. Huiseigenaren pronken graag met hun papieren winsten die zij de afgelopen jaren moeiteloos hebben opgebouwd. De prijsontwikkeling van de modale woning, zoals weergegeven in figuur 1, is tijdens het voorgaande decennium steeds meer gaan lijken op een sneltrein die op drift is geraakt. Hoewel deze sneltrein vaart minderde gedurende de recessiejaren, lijkt sinds verleden jaar weer een nieuwe tempoversnelling ingezet. Recente NVM-cijfers laten zien dat over het afgelopen jaar de Nederlandse kooprijzen met 5,4% zijn gestegen, in een periode waarin het algehele prijspeil met 1,7% steeg.

Maar terwijl eigenaren genieten van deze moeiteloze welvaartsaanwas, klagen starters steeds vaker over het gebrek aan betaalbare woningen en de lange wachtlijsten voor het alternatief, de goedkope huurwoning. De instroom van starters is van vitaal belang voor de gezondheid van de algehele woningmarkt. Starters stimuleren immers de doorstroming op de markt door de onderkant van de woningmarkt te voorzien van de benodigde liquiditeit. Uit cijfers van het Ministerie van VROM blijkt dat in het jaar 2002 starters bij maar liefst vier van de tien transacties betrokken waren. Wanneer de vraag vanuit deze doelgroep weg zou vallen, heeft dat grote gevolgen voor alle segmenten van de woningmarkt.

FIGUUR I *Koopprijs van de modale Nederlandse woning sinds 1970*

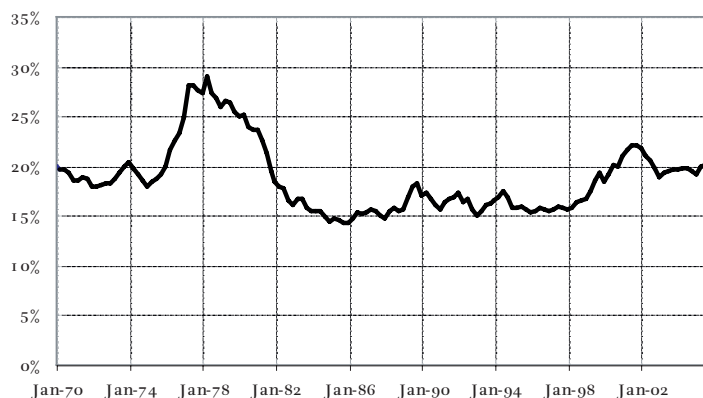
Dit artikel bestudeert de positie van starters op de Nederlandse koopwoningmarkt op basis van feiten. Allereerst zal de betaalbaarheid van een starterwoning kort worden bestudeerd. Vervolgens wordt het heden vergeleken met het verleden, opdat een beter beeld ontstaat van de houdbaarheid van de huidige situatie. Daartoe wordt de ontwikkeling van het besteedbare inkomen, de prijzen van starterwoningen, het fiscale stelsel en uiteraard de stand van de hypotheekrente integraal overwogen. Vervolgens wordt er een korte blik geworpen over de grenzen. Hoe verhoudt de Nederlandse situatie zich tot de positie van starters in de landen om ons heen?

DE BETAALBAARHEID ONDER DE LOEP

Een belangrijke graadmeter voor de spanning op de koopwoningmarkt is 'de betaalbaarheid'. Verschillende instanties hanteren uiteenlopende definities van deze maatstaf, maar de grote overeenkomst is dat ze allemaal de nominale prijsfluctuaties corrigeren voor veranderingen in inkomens en hypotheekrente.¹ Op deze wijze ontstaat een beeld van de verhouding tussen de woonlasten, een functie van de rente en de koopprijs enerzijds en de inkomens van huiseigenaren anderzijds. Indien deze verhouding ver boven het langetermijngemiddelde uitstijgt, kan dit worden geïnterpreteerd als signaal dat huizenprijzen onbetaalbaar raken en dat maatschappelijke en economische gevolgen niet langer uitblijven. De betaalbaarheidmaatstaf die in deze studie wordt gebruikt, is de zogenoemde woonquote. Deze quote deelt de kosten van een koopwoning op het gemiddelde inkomen van de bewoner en verschaft op deze wijze een helder inzicht

in de relatieve kosten van wonen, zonder dat er gebruik wordt gemaakt van een moeilijk te interpreteren index. Verder kan een dergelijke quote worden opgesteld voor verschillende segmenten van de markt, door bijvoorbeeld de appartementenprijzen te koppelen aan de ontwikkeling van de modale inkomens. Daarbij wordt rekening gehouden met de marginale belastingtarieven per inkomensgroep, opdat een zo scherp mogelijk beeld ontstaat van de effectieve financiële druk per segment.

Allereerst zal de woonquote kort worden ontleed. Deze quote berekent de netto effectieve maandlasten op basis van de mediane huizenprijzen van de NVM en de gemiddelde hypotheekrente van de Nederlandsche Bank (DNB). Deze berekeningen zijn gebaseerd op de gangbaarste hypotheekstructuur (spaar plus aflossingsvrij) en neemt de renteaftrek expliciet op in de berekening van de netto maandlast. Tevens worden de overwaarden op voorgaande woningen meegewogen in deze geaggregeerde eerste verkenning. Deze berekeningen leiden tot een ontwikkeling van de gemiddelde woonquote, zoals deze in Figuur 2 staat weergegeven.

FIGUUR 2 Gemiddelde woonquote sinds 1970

Figuur 2 laat zien hoe de woonlasten als fractie van het beschikbare inkomen van een huishouden hebben geschommeld. Eind jaren zeventig steeg de woonquote als gevolg van een stijging van zowel de huizenprijzen als de rente, terwijl de stijging van de quote eind jaren negentig uitsluitend een resultaat is van kooprijstijgingen (afgevlakt door een dalende rente en stijgende inkomens in die periode). Deze quote is een directe indicatie van de financiële druk op het huishoudboekje van de gemiddelde Nederlandse woningbezitter.

STARTERS EN BETAALBAARHEID

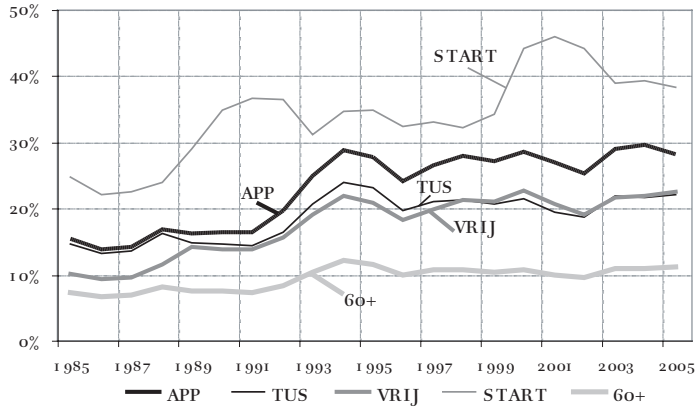
Het gemiddelde verloop uit Figuur 2 doet uiteraard geen recht aan de nuances die op de woningmarkt aanwezig zijn. Zo bestaan er grote verschillen in prijsniveau tussen diverse types woningen en lopen de inkomens sterk uiteen tussen de verschillende huishoudens. Om te voorzien in een indicatie van deze nuances is de analyse van Figuur 2 ook uitgevoerd voor zes deelmarkten. Zo is de prijsontwikkeling van appartementen, het goedkoopste type woning, gekoppeld aan het modale inkomen. Daarnaast is de prijsontwikkeling van tussenwoningen gekoppeld aan anderhalf keer het modale inkomen, aangezien deze duurder woningen worden bewoond door huishoudens met een bovenmodaal inkomen. In deze lijn is de prijsontwikkeling van de duurste categorie woningen, de vrijstaande woningen, gekoppeld aan de ontwikkeling van tweeënhalf keer het modale inkomen. Naast deze opsplitsing naar prijspeil is ook speciale aandacht voor twee doelgroepen; de starters en de 60+'ers. Starters worden in deze analyse gekenschetst door een hoge *loan-to-value* ratio van 120% (de tophypotheek), verdienen een startsalaris van 75% van het modale

De toegang tot de koopmarkt wordt voor steeds meer beroepsgroepen elk jaar weer onmogelijker

Nederlandse inkomen en bewonen de prijscategorie van appartementen. De 60+'ers worden in deze studie geprofileerd als huishoudens met een betrekkelijk lage *loan-to-value* ratio van 50% (in verband met de opgebouwde overwaarden), verdienen anderhalf keer modaal en bewonen

de tussenwoningen. Hypotheekrentes zijn uniform voor alle deelanalyses en de fiscale behandeling is uiteraard inkomensafhankelijk en zal per deelmarkt worden uitgewerkt conform de geldende regels. Figuur 3 toont het resultaat van deze verfijnde kijk op de betaalbaarheid.

De dynamiek in Figuur 3 laat zien dat vooral de starters op de woningmarkt de meeste financiële druk ervaren. Over de afgelopen twintig jaren hebben zij maandelijks een derde deel van hun besteedbare inkomen 'verwoond'. De laatste jaren ligt dit percentage zelfs in de buurt van 40%. De meer seniore huiseigenaren, de 60+'ers in deze analyse, kunnen dankzij een relatief lage hypotheek en een ruimer inkomen na aftrek van hun woonlasten nog beschikken over 90% van hun besteedbare inkomen. Onze analyse wijst uit dat bewoners in de verschillende deelmarkten in 2005 werden geconfronteerd met een netto hypothecaire maandlast van € 480 (appartementen), € 570 (tussenwoningen), € 970 (vrijstaande woningen), € 495 (starters) en € 280 (60+'ers).

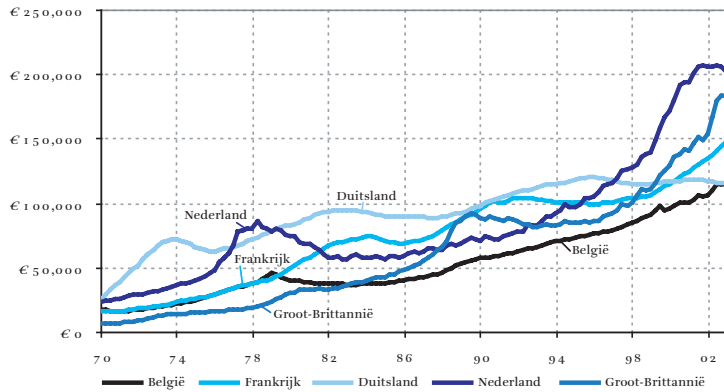
FIGUUR 3 *Woonquotes per deelmarkt sinds 1985*

Uit figuur 3 kunnen veel zaken worden herleid. Zo blijkt het eigenwoningbezit het grootste en het meest grillige beslag te leggen op het inkomen van starters. De ontwikkeling van deze druk is de afgelopen twintig jaren sterk toegenomen. Terwijl de gemiddelde starter in 1985 met ongeveer 25% van zijn maandelijks besteedbare inkomen de woningmarkt nog kon betreden, moet tegenwoordig ruim 40% van de inkomsten worden gereserveerd, ongeacht de lage rentestand van vandaag de dag. Uiteraard is deze 40% een gemiddelde voor deze deelmarkt, maar het betekent dat waar een jonge politieagent in 1985 nog een kleine woning kon kopen met zijn aanvangssalaris, tegenwoordig zijn zoon met hetzelfde beroep niet meer terecht kan op de koopwoningmarkt. De stijging in inkomen en de val in rente hebben de enorme prijsstijgingen aan de onderkant van de koopmarkt niet kunnen bijhouden, waardoor de toegang tot de koopmarkt voor steeds meer beroepsgroepen elk jaar weer onmogelijker wordt.

EEN BLIK OVER DE GRENZEN

Uiteraard zijn kooprijfstijgingen geen puur Nederlands fenomeen. Ook in de landen om ons heen zijn de huizenprijzen de laatste decennia sterk gestegen. Wel zijn er enorme verschillen waar te nemen in zowel het gemiddelde prijspeil als in de schommelingen uit het verleden. Figuur 4 toont deze verschillen en laat zien dat de gemiddelde koopwoning in Nederland en Groot-Brittannië in absolute termen de grootste investering vergt.

Uiteraard is hierbij nog geen rekening gehouden met verschillen in besteedbare inkomens in deze vijf landen. Indien de inkomensontwik-

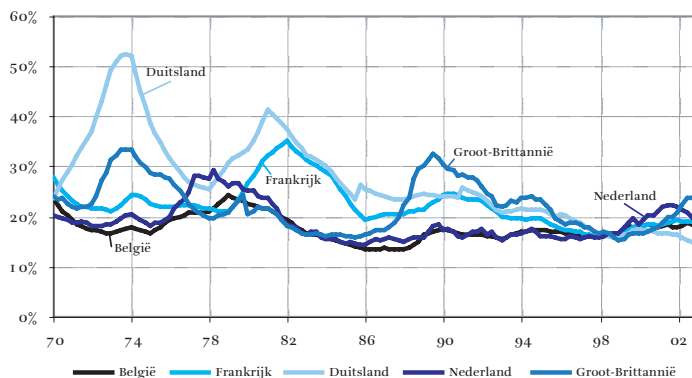

FIGUUR 4 Gemiddelde kooprijzen internationaal sinds 1970

keling, de nationale hypotheekstructuren, de rentetarieven en het fiscale stelsel worden meegewogen, kan de betaalbaarheid voor starters in elk land globaal worden geschetst. Zo kan worden beoordeeld in hoeverre de gespannen situatie voor Nederlandse starters een algemeen fenomeen van deze tijd is, of dat er in Nederland toch echt een specifiek probleem aan het ontstaan is.

Door voor elk land de woonquote met terugwerkende kracht te berekenen, ontstaat een tweede en eerlijker vergelijk tussen de verschillende landen.² Figuur 5 toont een samenvatting van een dergelijk vergelijk. Duidelijk is te zien dat hoewel ook wat betreft de woonquote Nederland en Groot-Brittannië momenteel de boventoon voeren, de verschillen tussen de vijf landen op basis van de woonquote nog maar minimaal zijn. Ook blijkt dat de dynamiek zoals deze in Figuur 2 voor Nederland staat weergegeven, internationaal zeer bescheiden mag worden genoemd. In de landen om ons heen is de financiële woonlast aanzienlijk minder stabiel geweest in het verleden. Dit is onder meer een resultaat van het verschil in hypotheekstructuur en rentevastperioden.

Dit internationale vergelijk impliceert dat de Nederlandse situatie momenteel niet noemenswaardig afwijkt van de landen om ons heen. Wel is het zo dat de nominale kooprijzen in Nederland momenteel beduidend hoger liggen dan in de ons omringende landen. Maar wanneer bijvoorbeeld het fiscale stelsel in ogenschouw wordt genomen, vallen veel van de internationale prijsverschillen weg. Ook in landen als Groot-Brittannië en Frankrijk moeten potentiële starters bereid zijn een aanzienlijk deel van hun maandinkomen op te offeren om de koopwoningmarkt te kunnen betreden.

FIGUUR 5 Gemiddelde woonquotes internationaal sinds 1970

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

De aankoop van de gemiddelde koopwoning in Nederland vergt momenteel € 230.000, ofwel een netto maandlast van ruim € 510 per maand, ofwel ruim 20% van het besteedbare maandelijkse inkomen.³ Met deze ratio, de woonquote, loopt Nederland momenteel niet uit de pas vergeleken met de landen om ons heen.

Uit bovenstaande analyse blijkt echter dat de betaalbaarheid van koopwoningen sterk verschilt tussen de verschillende deelmarkten. Zo is de financiële druk die uitgaat van het woningbezit voor 60+'ers momenteel minder dan de helft van het nationale gemiddelde. Zij kunnen momenteel na aftrek van hun woonlasten nog beschikken over 90% van hun inkomen, wat een resultaat is van betrekkelijk kleine hypotheeklen door historische overwaarden. Aan het andere einde van dit spectrum bevinden zich de starters. Zij moeten momenteel bijna 40% van hun inkomen reserveren voor woonlasten indien zij de koopmarkt willen betreden. Dit percentage is de afgelopen jaren sterk gestegen, ondanks een daling van de rentestand tot het huidige, historisch lage, niveau. Dit betekent dat waar een jonge politieagent in 1985 nog een kleine woning kon kopen met zijn aanvangssalaris, tegenwoordig zijn zoon met hetzelfde beroep niet meer terecht kan op de koopwoningmarkt; starterssalarissen zijn vaak niet meer toereikend.

De hoge woonquote voor starters is zorgelijk, de rek is er als het ware uit. Zeker aangezien de lage rentestand voor de toekomst weinig soelaas biedt. Verder lijken de overheid en de grootbanken de financieringsmogelijkheden door betrekkelijk riskante tophypotheeklen aan banden te willen

leggen. Twee van de vijf ingrediënten van de woonquote, de rentestand en de *loan-to-value* ratio, staan dus momenteel onder druk. Daarnaast lijken de inkomens niet al te veel te stijgen op korte termijn, waardoor ook daar weinig ruimte ontstaat voor een verlaging van de woonquote. Daarnaast zijn de huizenprijzen weer begonnen aan een indrukwekkende stijging, dus blijft over: de fiscus.

De positie van starters zou kunnen worden verbeterd door herverdeling van de rentevoordelen binnen het huidige fiscale stelsel. De bovenkant van de Nederlandse woningmarkt bestaat immers al voor het grootste deel uit koopwoningen. Eigenwoningbezit binnen dit topsegment behoeft vanuit het oogpunt van bevordering van eigenwoningbezit weinig stimulans langs fiscale wegen. De onderkant van de woningmarkt ligt echter nog steeds grotendeels in de huursector besloten. Herverdelende maatregelen zouden de maandlasten voor starters kunnen verlagen, opdat ook de onderkant van de koopwoningmarkt kan worden voorzien van een noodzakelijke doorbloeding. Een startertoelage, gefinancierd vanuit een aftopping van de aftrekbaarheid, zou deze situatie kunnen verlichten. Daarnaast kunnen grootschalige verkoopprogramma's vanuit de huurmarkt de spanningen en de schaarste aan de onderkant van de markt aanmerkelijk verlichten.

Noten

- 1 Zo publiceert de NVM een betaalbaarheidmaatstaf in zijn kwartaalverslagen en brengt Rabobank Nederland sinds het najaar van 2004 op reguliere basis verslag uit van de stand van de woningmarkt aan de hand van een eigen betaalbaarheidindex.
- 2 Voor een meer volledige bespreking van internationale verschillen in betaalbaarheid is te vinden in: Brounen, Neuteboom en Van Dijkhuizen, 2006,
- 3 Bij deze analyse wordt uitgegaan van een besteedbaar inkomen dat gelijk is aan anderhalf keer het modale inkomen. De koopmarkt beslaat slechts 54% van de Nederlandse woningmarkt en bestaat uit huishoudens met meer dan modale inkomsten. In de huurmarkt, de overige 46% van de woningmarkt, wonen de overige huishoudens, met gemiddeld minder besteedbaar inkomen.

Affordability of House Prices; a Second Look Across Countries, DNB working paper.

Selectieve verhuisstromen zetten grote steden onder druk

De leeftijden en de etnische achtergrond van degenen die naar de vier grote steden verhuizen verschillen sterk van die van degenen die de steden verlaten. De selectieve verhuisstromen van de vier grote steden zetten de economische kracht van de stedelijke bevolking onder druk en leidt tot segregatie.

door Jan Latten, Bas Hamers & Han Nicolaas

De auteurs zijn werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

DE ONTWIKKELING VAN DE VIER GROTE steden baart zorgen. Verpaupering, onveiligheid en ontbrekende sociale cohesie worden sterk geassocieerd met stedelijke gebieden en hun selectieve bevolkingssamenstelling. De bevolkingssamenstelling van de steden is niet doorsnee te noemen. Het aandeel personen met lage inkomens of met een allochtone achtergrond is in de grote steden aanzienlijk. Bovendien vallen deze kenmerken nogal eens samen. Selectiviteit in verhuisstromen kan dergelijke concentraties in stand houden of versterken.

* * *

De totale bevolkingssomvang van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht is afgelopen jaren maar zeer beperkt gegroeid. De bevolking verandert desondanks ingrijpend qua samenstelling. Dat heeft onder andere te maken met de immigratie vanuit het buitenland, die zich vooral richt op de grote steden. Anderzijds is er sprake van een binnenlandse trek uit de stad naar randgemeenten. Naast de aantallen die verhuizen, zijn ook de demografische en sociaal-economische achtergrondkenmerken van de verhuizenden van belang. De vraag is bijvoorbeeld in hoeverre de leeftijden, etnische achtergronden, arbeidsparticipatie en inkomens van mensen die naar de stad toekomen, verschillen met die van mensen die vertrekken?

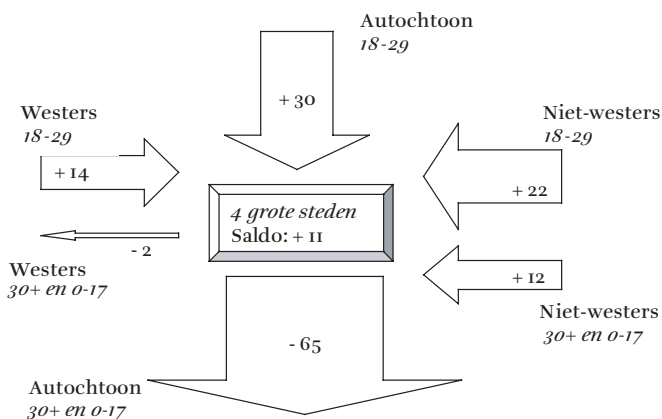
De selectie in migratiestromen, zowel in de buitenlandse als binnenlandse migratie, draagt er toe bij dat per saldo sprake is van een uittocht van de autochtone bevolking uit de grote steden.¹ Hun plaats wordt grotendeels ingenomen door allochtone immigranten. Sinds een aantal decennia richt een internationale immigratie van niet-westerse bevolkingsgroepen zich vooral op de grote steden. De concentratie van niet-westerse allochtonen in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht nam daarvoor sterk toe. Dit ondanks een in de laatste jaren op gang komende verhuisstroom van niet-westerse immigranten naar randgemeenten van de grote steden. Instromers hebben daarnaast overwegend een zwakke sociaal-economische positie. Deze instromers zijn vaak niet in staat direct aan te sluiten op de bestaande arbeidsmarkt.² Bovendien, als de banen zich in de stad bevinden, maar degenen die een baan krijgen buiten de stad gaan wonen, hoeft groei met stedelijke bedrijvigheid of werkgelegenheid niet samen te vallen met verbetering van de sociaal-economische positie van de stedelijke bevolking.

Aan de hand van leeftijd in combinatie met etnische achtergrond, blijkt dat de vier grote steden in de afgelopen jaren voor autochtonen uitsluitend voor twintigers een positief vestigingssaldo hebben gekend. Voor autochtone dertigplussers en kinderen heeft de stad als woonplaats aan betekenis verloren: het aantal autochtone inwoners dat de stad verlaat, is in laatstgenoemde levensfasen telkens groter dan het aantal dat zich in de vier grote steden vestigt. Voor allochtonen lijkt de stad een andere rol te vervullen. Althans, dat is op te maken uit het feit dat de stad voor allochtonen een vestigingsplaats is voor alle leeftijden.

DE DEMOGRAFISCHE REKENING

Los van de leeftijds patronen is uiteraard van belang hoe groot de absolute omvang van de stromen is. Vanaf september 1999 tot en met september 2003 hebben zich in de vier grote steden in totaal ruim 393.000 personen gevestigd. Daarvan was bijna de helft, ruim 186.000, autochtoon. Het aantal niet-westerse allochtonen dat zich in deze periode in een van de vier grote steden vestigde, bedroeg 133.000. Daarnaast vestigden 74.000 westerse allochtonen zich in de grote stad.

Het migratiesaldo laat voor de onderscheiden bevolkingsgroepen een verschillend beeld zien. Zowel bij de niet-westerse allochtonen als bij de westerse allochtonen kwamen er meer mensen naar de stad toe dan er weggingen. Niet-westerse allochtonen en westerse allochtonen hadden een vestigingsoverschot van achtereenvolgens 33.000 en 11.000 inwoners. Autochtonen echter vertrokken in groten getale uit de vier grote steden. On-

GRAFIEK I *Migratiesaldo van in- en uitstroom in de vier grote steden naar levensfase en etnische achtergrond, uitgedrukt in aantal personen (x 1000), sept. 1999-sept. 2003*

danks de sterke instroom van twintigers leverde dat per saldo een verlies van 35.000 autochtone inwoners. Wat opvalt, is dat de tegengestelde stromen van de onderscheiden bevolkingsgroepen elkaar sterk compenseren.

Gesteld kan worden dat de uittocht van autochtonen wordt opgevangen door de vestiging van niet-westerse en westerse allochtonen. Deze tendens wijst op een ‘verkleuring’ en ‘internationalisering’ van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht als geheel.

In grafiek 1 is te zien dat de aantrekkingskracht van de grote steden op 18- tot 29-jarigen enorm is. Ongeacht etnische achtergrond kwamen er 66.000 meer twintigers naar de stad toe dan er weggingen. Opvallend is daarbij dat het ook om allochtone twintigers gaat. Er komen per saldo 36.000 allochtone twintigers de stad binnen versus 30.000 autochtone jongeren.

Een vertreksaldo doet zich in wezen uitsluitend voor onder autochtone dertigplussers en kinderen jonger dan 18 jaar. Autochtone dertigplussers zoeken, in de levensfase met kinderen, een woning buiten de stad. Maar voor de niet-westerse allochtone gezinnen geldt dit minder. Over het algemeen behoren zij tot de lagere inkomensgroepen. Ze maken gebruik van de woningvoorraad in de vier grote steden die relatief sterk bestaat uit een oudere voorraad sociale huurwoningen. In combinatie met het positieve saldo voor de 18-29-jarigen betekent dit dat de stad voor niet-westers allochtonen op alle leeftijden een vestigingsfunctie heeft. Bij de westerse allochtone dertigplussers en kinderen jonger dan 18 jaar is, net als bij de autochtonen, het migratiesaldo negatief.

Kortom, tegenover een omvangrijk vertrek van autochtonen uit de grote stad, vooral naar randgemeenten, staat een inkomende verhuisstroom

Tegenover een omvangrijk vertrek van autochtonen uit de grote stad, vooral naar randgemeenten, staat een inkomende verhuisstroom van niet-westerse allochtonen

van niet-westerse allochtonen, die deze uitstroom voor een groot deel compenseert. Dit beeld van bevolkingswisseling door binnenlandse verhuizingen en internationale migratie, wordt versterkt door selectieve ontwikkelingen in natuurlijke aanwas: voor autochtone inwoners is sprake van een natuurlijke krimp en voor allochtone inwoners van een natuurlijke groei.³ Deze te-

gengestelde trend versterkt nog eens de bevolkingsverandering vanwege verhuizingen. Voor de vier grote steden afzonderlijk wordt dit in de laatste paragraaf weergegeven.

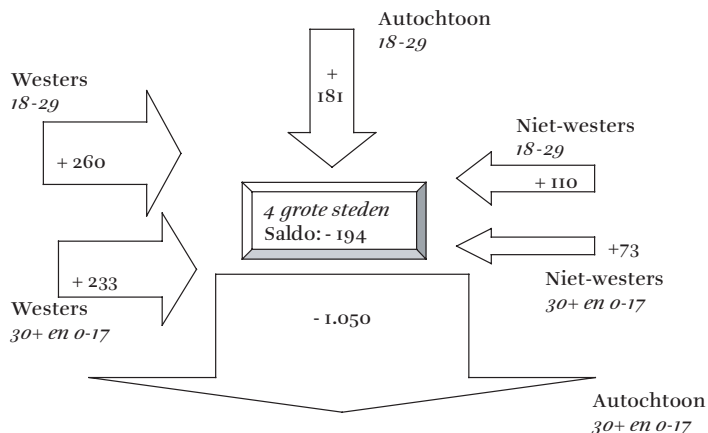
DE SOCIAAL-ECONOMISCHE REKENING

Selectieve migratiestromen

Door de demografische verhuisstromen uit te drukken in stromen van inkomens, kan een indicatie worden verkregen van het economische effect van selectieve verhuizingen. Net als in de demografische benadering wordt ook nu onderscheid gemaakt naar herkomstgroepering en levensfase. Bij iedere persoon die in de periode september 1999 tot en met september 2003 uit of naar één van de vier grote steden verhuist, wordt gekeken naar zijn of haar fiscaal jaarinkomen rond het jaar van verhuizing. De som van alle inkomens van degenen die naar de stad toekomen en van hen die vertrekken, bepaalt de winst- of verliesrekening aan inkomens vanwege verhuizingen voor de grote stad.

Ongeacht de leeftijd brengen autochtonen die naar de steden verhuizen 3,6 miljard euro aan jaarinkomens binnen. Vertrekkende autochtonen nemen echter 4,5 miljard euro aan jaarinkomens mee de stad uit. Dat betekent een verlies vanwege uitstroom van autochtonen van 869 miljoen euro aan jaarinkomens.

Westerse allochtonen laten een plussaldo zien. Nieuwkomers hebben ruim 1,8 miljard euro aan jaarinkomens, terwijl vertrekkenden een bedrag van 1,3 miljard euro aan jaarinkomens meenemen. Dat geeft voor westerse allochtonen een positief inkomenssaldo voor de grote steden van 493 miljoen euro. Niet-westerse allochtonen brengen per saldo het minst mee aan jaarinkomens, namelijk een bedrag van 1,1 miljard euro,

GRAFIEK 2 *Totaal aan fiscaal jaarinkomen bij in- en uitstroom in de vier grote steden naar levensfase en etnische achtergrond, uitgedrukt in euro's (x 1.000.000), sept. 1999-sept. 2003*

terwijl zij in absolute zin veel meer instromers tellen (er verhuizen bijna 60.000 niet-westerse allochtonen meer naar de grote stad dan westerse allochtonen). Per saldo resulteren de verhuisstromen in een licht negatief inkomenssaldo (grafiek 2). Hoewel uit de bevindingen geen directe consequenties kunnen worden getrokken voor de inkomensontwikkeling van de totale stadsbevolking, mag duidelijk zijn dat de selectiviteit in de inkomenskenmerken van de verhuisstromen een eigen rol in die ontwikkeling kunnen spelen.

Bij onderscheid naar leeftijdsgroepen is te zien dat het verlies van bijna 200 miljoen euro door verhuisstromen geheel voor rekening komt van de autochtone dertigplussers en kinderen jonger dan 18 jaar. Per saldo nemen zij ruim 1 miljard euro aan jaarinkomens mee de stad uit (grafiek 2). Opmerkelijk is verder het positieve saldo van de westerse dertigplussers en kinderen jonger dan 18 jaar. Hoewel in genoemde leeftijdsgroep meer westerse allochtonen uit de vier grote steden wegtrekken dan ernaartoe verhuizen, is financieel gezien het saldo 233 miljoen euro positief. Blijkbaar brengt de groep die zich in de grote steden vestigt meer mee dan de groep die uit de stad wegtrekt.

* * *

Geconcludeerd kan worden dat, als het op jaarinkomens aankomt, de allochtonen de omvangrijke autochtone uittocht uit de stad niet compenseren. Per saldo is er namelijk een verlies voor de grote stad van bijna 200 miljoen euro aan jaarinkomens. Blijkbaar is het van belang wie uit de stad

vertrekt of ernaartoe verhuist. De selectie onder verhuizenden speelt daarmee een rol in de economische ontwikkeling van de stad. Hoewel dit resul-

Selectieve verhuisstromen spelen een rol bij de relatief ongunstige inkomensontwikkeling in de grote steden

taat strikt genomen geen indicatie geeft voor de inkomensontwikkeling van de totale stedelijke bevolking, maakt het wel aannemelijk dat de selectieve verhuisstromen een rol spelen bij de relatief ongunstige inkomensontwikkeling in de grote steden. Duidelijk wordt dat de etnische samenstelling van verhuisstromen invloed heeft op de

economische kenmerken van de stadsbevolking.

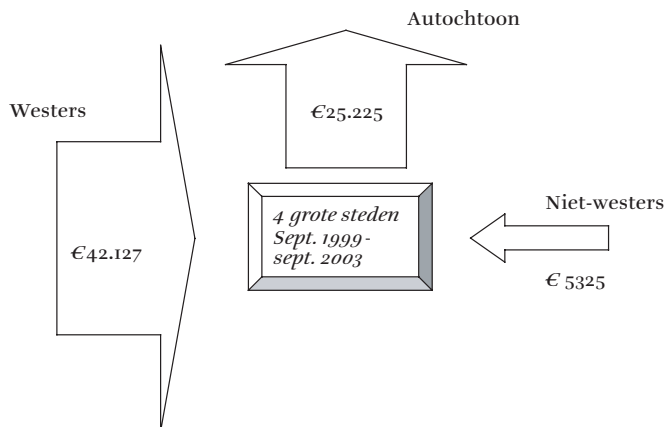
HET GEMIDDELDE FISCALE JAARINKOMEN

Het verschil aan totale jaarinkomens tussen niet-westerse en westerse allochtone verhuisstromen blijkt aanzienlijk te zijn. Hoewel niet-westerse allochtonen qua aantallen een groter vestigingsoverschot laten zien dan westerse allochtonen, brengen de laatsten als groep aanzienlijk meer aan jaarinkomens met zich mee. Dat wordt nog duidelijker als per herkomst-groepering het migratiesaldo wordt gerelateerd aan het inkomenssaldo. In grafiek 2 valt af te lezen dat per extra westers allochtoon die zich in één van de vier grote steden vestigt, een extra jaarinkomen van 42.000 euro wordt gegenereerd. Bij niet-westerse allochtonen ligt dit bedrag slechts op 5000 euro. Per hoofd omgerekend brengt een westerse allochtoon dus een veelvoud aan inkomen mee van een niet-westerse allochtoon. Het maakt dus nogal uit welke groepen in de migratiestromen domineren. De autochtone stromen kennen zowel in demografisch opzicht als in sociaal-economisch opzicht een negatief saldo voor de grote steden. Bij elke extra autochtoon die per saldo uit de grote stad wegtrekt, gaat er een bedrag van 25.000 euro aan jaarinkomen mee. Geconcludeerd kan worden dat, per hoofd gerekend, het bij elke extra westerse allochtoon om de hoogste inkomensbedragen gaat.

VERSCHILLEN TUSSEN DE GROTE STEDEN ONDERLING

De demografische rekening

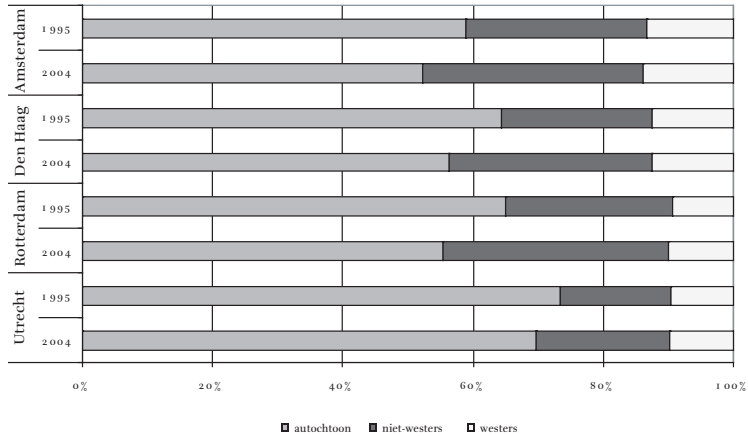
Zowel voor de demografische stromen als voor de sociaal-economische stromen verschillen Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in de onderzochte periode van elkaar. Zo heeft alleen Amsterdam een licht ne-

GRAFIEK 3 *Gemiddeld fiscaal jaarinkomen per extra persoon in de vier grote steden naar etnische achtergrond, sept. 1999-sept. 2003*

gatief migratiesaldo. Het vertrekoverschot van Amsterdam bedroeg in de periode september 1999 tot en met september 2003 ruim 6000 personen. Den Haag, Rotterdam en Utrecht hadden een positief migratiesaldo. Het vestigingsoverschot van Utrecht was in genoemde periode het grootst, en bedroeg 9000 personen. Den Haag en Rotterdam volgden met een vestigingsoverschot van achtereenvolgens 7000 en 2000. Ondanks deze positieve migratiesaldo's vertrokken in alle grote steden, met uitzondering van de stad Utrecht, meer autochtonen dan erbij kwamen. Het positieve vestigingssaldo van autochtonen is voor Utrecht wellicht te verklaren door de relatief grote toestroom van studenten of door omvangrijke nieuwbouwlocaties, zoals de Vindex-locatie Vleuten-De Meern, waardoor de uittocht van autochtone dertigers beperkt kon blijven. Ook Den Haag kende een kleiner vertrekoverschot van autochtonen dan de steden Amsterdam en Rotterdam. Dit kan erop duiden dat ook Den Haag autochtonen beter wist 'vast te houden' vanwege zijn grote uitbreidingswijken.

Het migratiesaldo van niet-westerse allochtonen en westerse allochtonen was, zoals verwacht, in alle vier de steden positief. Opvallend voor het migratiesaldo van westerse allochtonen is het verschil tussen de steden Amsterdam en Den Haag aan de ene kant en Rotterdam en Utrecht aan de andere kant. Het vestigingsoverschot voor eerstgenoemde steden is bijna twee keer zo groot als voor Rotterdam of Utrecht. Wellicht wordt dit veroorzaakt door de aantrekkingskracht van beide steden op internationale arbeidsmigranten. Hierover meer in de volgende paragraaf. Rotterdam is, met een positief migratiesaldo van bijna 14.000, duidelijk de populairste

GRAFIEK 4 *Bevolking naar herkomstgroepering in de vier grote steden op 01-01-1995 en 01-01-2004*

vestigingsplaats onder niet-westerse allochtonen. Rotterdam wordt op de voet gevolgd door Den Haag. Den Haag kent in de periode september 1999 tot en met september 2003 een vestigingsoverschot van 10.000 niet-westerse allochtonen. Op afstand volgen de steden Amsterdam en Utrecht, met achtereenvolgens een migratiesaldo van bijna 7000 en 3500 niet-westerse allochtonen.

* * *

Als gevolg van deze migratiestromen is de bevolkingssamenstelling in de vier grote steden sterk veranderd. Het aandeel niet-westerse allochtonen in de stedelijke bevolking is sterk toegenomen, zoals te zien valt in grafiek 4. Dit leidt tot een al eerder geconstateerde 'verkleuring' van de grote steden. Het beeld wordt nog duidelijker als wordt gekeken naar de verandering in de bevolkingssamenstelling van de grote steden in de afgelopen tien jaar. Voor elke stad is een toename van het aantal niet-westerse allochtonen zichtbaar. In Rotterdam is het aandeel niet-westerse allochtonen op 1 januari 2004 zelfs toegenomen tot 35 procent van het totale aantal inwoners. Op 1 januari 1995 bedroeg het aandeel niet-westerse allochtonen daar nog 26 procent. Rotterdam kent daarmee de grootste relatieve stijging niet-westerse allochtonen van de vier grote steden. Rotterdam wordt hierin gevolgd door Den Haag. De stijging van het aandeel niet-westerse allochtonen was in Amsterdam en vooral in Utrecht veel minder sterk, zoals is af te lezen uit de grafiek. Toch is ook in Amsterdam op 1 januari 2004 34 procent van alle inwoners van niet-westerse herkomst. In Utrecht ligt dit percentage beduidend lager. Utrecht kent van de vier grote steden ook

relatief het grootste aantal autochtonen. In Utrecht is op 1 januari 2004 70 procent van alle inwoners autochtoon. Amsterdam kent met een aandeel van 52 procent relatief het minste aantal autochtonen. Het aandeel westerse allochtonen is in de onderzochte periode aan weinig veranderingen onderhevig. Wel is terug te zien dat het aandeel westerse allochtonen in Amsterdam en Den Haag het grootst is.

De economische rekening

Ook als het gaat om de sociaal-economische stromen zijn er opvallende verschillen tussen de grote steden. Den Haag is de enige stad, waar in de onderzochte periode het totaal aan verhuisstromen een positief inkomensaldo liet zien (zie tabel 1). Het vestigingsoverschot van Den Haag lijkt zich

Rotterdam lijdt, zelfs met een positief demografisch vestigingsoverschot, het grootste verlies aan jaarinkomens vanwege de verhuispatronen

uit te betalen. Den Haag kent namelijk qua bijbehorende inkomens een positief saldo van 232 miljoen euro. Dit verschil ten opzichte van de andere grote steden moet waarschijnlijk mede worden verklaard door het al eerder genoemde lagere vertrekoverschot van autochtonen uit de stad. Uitgesplitst naar etnische achtergrond blijkt namelijk dat in Den Haag het verlies aan

jaarinkomens door het vertrekoverschot van autochtonen per saldo slechts een min van 23 miljoen euro bedraagt. In Amsterdam en Rotterdam gaat het om negatieve saldi van achtereenvolgens 442 miljoen euro en 349 miljoen euro.

	Saldo Aantal personen x 1000	Fiscaal jaarinkomen x € 1.000.000
Den Haag	6,9	232
Utrecht	9,2	-26
Amsterdam	-6,4	-148
Rotterdam	1,8	-252

TABEL I *Migratiesaldo en saldo fiscaal jaarinkomen van de vier grote steden, sept. 1999-sept. 2003*

De verhuissaldi van Amsterdam, Rotterdam en Utrecht worden, in tegenstelling tot Den Haag, vergezeld van negatieve inkomensaldi. Voor alle duidelijkheid, hierbij gaat het enkel om de totalen aan jaarinkomens van

verhuizende personen en wordt de zittende bevolking buiten beschouwing gelaten. Rotterdam kent verreweg het grootste verlies aan jaarinkomens. Ondanks een positief demografisch vestigingssaldo, bedraagt het verlies aan jaarinkomens door verhuizingen in de periode september 1999 tot en met september 2003 maar liefst 252 miljoen euro. Dit komt omdat de 349 miljoen euro aan jaarinkomens die autochtonen met zich meenemen, nauwelijks wordt opgevangen door het aantal instromende allochtonen. Allochtonen brengen per saldo samen 97 miljoen euro aan jaarinkomens mee naar de stad. Daarvan komt slechts een bescheiden bedrag van 29 miljoen euro voor rekening van westerse allochtonen.

Ook Amsterdam lijdt een verlies aan jaarinkomens door verhuisstromen. In Amsterdam bedraagt het verlies 148 miljoen euro. Ook dit verlies wordt veroorzaakt door de omvangrijke trek uit de stad van de autochtone bevolking. Per saldo levert dit een negatief inkomenssaldo van 442 miljoen euro aan jaarinkomens. In Amsterdam wordt dit negatieve saldo echter veel meer dan in Rotterdam gecompenseerd door de inkomens van westerse allochtone verhuisstromen. Waar het saldo aan jaarinkomens dat westerse allochtonen met zich meebrachten in de periode 1999 tot en met september 2003 in Rotterdam slechts 29 miljoen euro bedroeg, bedroeg dat in Amsterdam maar liefst 278 miljoen euro. Eenzelfde beeld is te zien bij Den Haag, waar de westerse allochtonen per saldo een bedrag van 167 miljoen euro met zich meebrachten. Het is niet uit te sluiten dat de verschillen voortkomen uit de aantrekkingskracht op een ander type arbeidsmigrant. Volgens een studie van Burgers en Musterd raakt Rotterdam, in vergelijking met Amsterdam, achterop met betrekking tot de groei van de zakelijke dienstverlening.⁴ Amsterdam beschikt volgens hen over een gevarieerde economische structuur, terwijl Rotterdam zich nog vooral focust op zijn haven. Het is de vraag of wat goed voor de haven is, ook goed is voor de stad. Door deze visie is een ander profiel waarneembaar van mensen die naar Rotterdam toetrekken. De zogenaamde professionals trekken naar Amsterdam. Dit is terug te zien in het grote aantal buitenlandse hoofdkantoren dat in Amsterdam gevestigd is. Zo is het internationale bankwezen vooral terug te vinden in Amsterdam, met hoofdkantoren van de ING en ABN AMRO aan de Zuidas. Den Haag is bij uitstek de Nederlandse diplomatenstad en gastheer aan ten minste 70 internationale organisaties, meer dan 80 ambassades en consulaten, 10 internationale scholen en tal van hoofdvestigingen van grote multinationals. De internationale gemeenschap is volgens officiële schattingen ten minste 26.000 mensen groot.⁵ Het gemeentebestuur hecht veel waarde aan deze internationale inbreng en noemt zich graag de juridische hoofdstad van de wereld.

Het verschil in sociaal-economische stromen tussen de steden Amsterdam en Den Haag aan de ene kant en Rotterdam aan de andere kant wordt ook duidelijk als we het demografische migratiesaldo opnieuw in ogenschouw nemen. Hoewel Rotterdam in genoemde periode een vestigingsoverschot had van 2000 personen en Amsterdam een demografisch vertrekoverschot van ruim 6000 personen, staat Amsterdam er qua inkomenssaldo beter voor. De indruk uit deze analyse is dat het voor een belangrijk deel te maken heeft met het feit dat het migratiesaldo van westerlingen in Amsterdam bijna twee keer zo groot is als in Rotterdam. Ook Den Haag scoort hier gunstig. Rotterdam lijdt, zelfs met een positief demografisch vestigingsoverschot, het grootste verlies aan jaarinkomens vanwege de verhuisspatronen. Het gewicht van de westerse migratie naar de grote steden mag duidelijk zijn, het heeft ook verdergaande consequenties. Een sterke gerichtheid op internationalisering van een stad kan bijvoorbeeld het winkelaanbod beïnvloeden en afgeleide werkgelegenheid

in de dienstverlening creëren, maar blijft ook niet ongemerkt op de woningmarkt.

Dit is onder andere te zien aan de vestigingspatronen van westerse allochtonen in Amsterdam en Den Haag. In Den Haag wonen in bijna tweederde van alle buurten mini-

*De maatschappelijke
ongelijkheid wordt in
toenemende mate ruimtelijk
zichtbaar*

maal 10 procent westerse allochtonen. Maar men woont niet *ad random*. Er is sprake van concentratie in duurdere buurten. In Den Haag zijn er concentraties ten noorden van het centrum, in de statige klassieke woonbuurten als Statenkwartier, Duinoord, Archipel en de nieuwere Vogelbuurt dicht tegen het duingebied aan, of in Scheveningen-Bad. In Amsterdam wonen westerse allochtonen relatief vaak in de historische centrumbuurten en in het zuiden van de stad, waar de woningwaarde het hoogst is.⁶

De maatschappelijke ongelijkheid wordt aldus ook in toenemende mate ruimtelijk zichtbaar, ook het feit dat die ongelijkheid sterk samenvalt met etnische afkomst.

Dit is een ingekorte en bewerkte versie van *De prijs van migratie, Selectieve verhuisstromen van de vier grote steden*, CBS, 2006.

Literatuurlijst

Bontje, M. en J. Latten (2005). Selectieve migratie in grote steden. In: *Rooilijn: tijdschrift voor weten-*

schap en beleid in de ruimtelijke ordening, 1, januari 2005, 17-22. Universiteit van Amsterdam, afdeling Geografie en Planologie, Amsterdam.

- Burgers, J. en S. Musterd (2002). Understanding urban inequality: A model based on existing theories and an empirical illustration. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, 26, 2, juni 2002, 403-413. Blackwell Publishers.
- Cortie, C. (2003). The metropolitan population, origin and mobility. In: Musterd, S. en W. Salet (Eds.), *Amsterdam Human Capital*, 199-216. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Latten, J., M. Bontje en H. Nicolaas (2004). Bevolkingsdynamiek in de vier grote steden. In: *Bevolkingstrends: statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland*, 2^e kwartaal 2004. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen.
- Raets, B. (2005). Wonen aan de rand. In: *Webmagazine*, 12 september. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen.
- Sprangers, A., A. Zorlu, J. Hartog en H. Nicolaas (2004). Immigranten op de arbeidsmarkt. In: *Sociaal-economische trends: statistisch kwartaalblad over arbeidsmarkt, sociale zekerheid en inkomen*, 2^e kwartaal 2004. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen.
- Stokmans, D. (2005). "Nederland is duur, moeilijk en ongestuurd." In: *NRC Handelsblad*, 25 september 2005.
- Vries A. de, (2005b). Segregatie en menging: Inkomensdynamiek in buurt en stad. In: *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 86, 4, 66-69. Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, Den Haag.

Noten

- 1 Latten e.a., 2004.
- 2 Sprangers e.a., 2004.
- 3 Bontje en Latten, 2005.
- 4 Burgers en Musterd, 2002.
- 5 Stokmans, 2005.
- 6 Raets, 2005.

Het waarom van mengen, weren en slopen...

Moeten wijken waar veel armen of allochtonen wonen op de schop of op slot? Een vraag die onder meer actueel is geworden door de proef van het Rotterdamse college om arme bewoners te weren uit kwetsbare wijken — een plan dat nu ook omarmd is door het Nederlandse kabinet.¹ CDV sprak met Pieter Bol & Justus Uitermark over het waarom van ‘weren’, ‘mengen’ & slopen.

‘Rotterdamwet is nodig en proportioneel’

In gesprek met Pieter Bol

DE WET ‘BIJZONDERE MAATREGELEN Grootstedelijke problematiek’ (kortweg de Rotterdamwet genoemd) is volop in discussie geweest. De Rotterdamwet bestaat vanaf 1 januari 2006 en treedt in Rotterdam afhankelijk van de goedkeuring door de minister op 1 juni of 1 juli a.s. in werking. Het is feitelijk een uitvloeisel van het actieprogramma ‘Rotterdam zet door’. Er is nu ruimte om o.z.v. kwijt te schelden of te verminderen voor bedrijven in ‘kanszones’. En de mogelijkheden om panden te sluiten en huisjesmelkers aan te pakken zijn verruimd. Ook kunnen er extra inkomenseisen worden gesteld aan de vestiging van ‘kansarmen’ in hiervoor aangewezen gebieden. Dit controversiële onderdeel van de wet heeft de meeste aandacht gekregen. CDV sprak met Pieter Bol, werkzaam bij de gemeente Rotterdam, Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting over de achtergronden van de Rotterdamwet en het waarom van het ‘weren’.

* * *

‘De aanloop naar de Rotterdamwet is het actieprogramma “Rotterdam zet door” in december 2003. Na heftige discussie over de bevolkingsontwikkeling in Rotterdam werd een omvangrijk pakket van aanvullende maatregelen genomen. Twee signalen zijn daarbij doorslaggevend geweest. Ten eerste: de laatste bevolkingsprognose van het Centrum voor Onderzoek en Statistiek dat de Rotterdamse bevolking in meerderheid uit allochtonen

zal komen te bestaan. Ten tweede: signalen uit met name de deelgemeente Charlois dat de problematiek van overlast onaanvaardbaar was toegenomen, en dat er maatregelen moesten worden genomen om de toestroom van overlastgevendend te verminderen. Die combinatie van signalen leidde tot zeer emotionele discussies in de stad. Sommigen zagen een sterke samenhang tussen veiligheidsproblemen, sociaal-economische achterstand en etnische achtergrond, anderen bestreden dit fel. De uiteindelijk door college en raad gekozen sociaal-economische invalshoek en de definitie van ‘kansarmen’ (zij die geen inkomen uit werk hebben), maakten het probleem hanteerbaar.

* * *

‘De toelatingseis, inkomen uit werk, moet worden gezien tegen de achtergrond van de gewenste wijziging van de samenstelling van de woningvoorraad. We zijn met een grootscheeps herstructureringsprogramma bezig, waarin het overschot aan goedkope woningen wordt verminderd en in plaats daarvan middeldure en dure woningen worden gebouwd. Maar dit herstructureringsprogramma is een kwestie van lange adem. Het is niet voor niets dat we daar al vanaf 1997 – onder het vorige ‘PvdA’-college – mee aan de slag zijn. Deze maatregelen bieden echter onvoldoende soelaas om de problemen in een aantal wijken het hoofd te kunnen bieden. Er

waren voor de korte termijn aanvullende maatregelen nodig om de instroom van kansarmen te beperken en het maatschappelijk draagvlak in de wijk te versterken.’

* * *

‘Er is allereerst op voorstel van het kabinet op basis van de mogelijk-

De instroom van kansarmen moet worden beperkt om de neergang van de steden te voorkomen

heden binnen de huidige wet een experiment gedaan. Dat experiment is kortweg geworden de maatregel 120% van het minimumloon. Deze proefmaatregel is nu al anderhalf jaar voor de zogenoemde hotspots – enkele straten in Rotterdam en de wijk Carnisse – in werking vanaf 1 oktober 2004. Uit de evaluatie na een half jaar is gebleken dat de maatregel werkt. Het leidt tot een andere samenstelling van buurten en een verbetering van de leefbaarheid. Maar het was niet selectief genoeg, omdat ook studenten en ouderen onder die aanpak vallen, en dat zijn nu niet bepaald de groepen die geweerd zouden moeten worden. En bovendien was toepassing alleen op vestigers² niet mogelijk. Voor beide euvels biedt de Rotterdamwet uitkomst. Essentieel is dat de gemeenten kunnen aantonen dat de maatregel noodzakelijk en proportioneel is; dus niet zo’n omvang krijgt dat de vestigingsvrijheid geweld wordt aangedaan.’

‘Wij hebben voorgesteld de Rotterdamwet van toepassing te verklaren op de huidige experimentgebieden, aangevuld met de wijken Oud Charlois, Tarwewijk en Hillesluis. In de toekomst willen we het aantal wijken uitbreiden tot tien. De keuze voor de wijken is mede op basis van gegevens uit de buurtsignalering van het cos (*early warning system*) tot stand gekomen. Het voorstel is 16 februari 2006 door de raad in ruime meerderheid aangenomen, ook door de PvdA. Er is daarvoor uitgebreid gesproken met professionals in de wijk, met bewonersondersteuners, deelgemeenten en corporaties. Een punt van kritiek is geweest dat we niet echt een bewonersonderzoek hebben gedaan. Dat klopt, daar hadden we de tijd niet voor. Maar dat is iets wat we zeker wel gaan doen bij de evaluatie over een jaar.’

‘De vier wijken zijn tegelijkertijd ook als kanszone aangewezen. Investerings in de wijk en het bieden van subsidies voor startende ondernemers zijn de andere kant van de medaille. Er wordt wel gezegd dat de aanpak stigmatiserend zou werken. Zo van: “Het is een plek waar mensen niet mogen wonen en daar moet je dus niet wezen”. Maar het is precies

Er wordt gezegd dat de aanpak stigmatiserend werkt, maar het is precies omgekeerd

omgekeerd: de aanpak biedt een steuntje in de rug om de potentiële positieve ontwikkelingen in de wijk te ondersteunen’.

In totaal staan 330.000 huurwoningen in de stadsregio. De Rotterdamwet is van toepassing op 20.000

huurwoningen in de vier aangewezen wijken. Bij tien aangewezen gebieden gaat het om 35.000 woningen. Het jaarlijkse bereikbare huuraanbod in de stadsregio is circa 23.000 woningen. In de aangewezen gebieden gaat het om een totaal van 1800 beschikbare woningen. In de ‘35.000 variant’ om 2800 beschikbare woningen. In het ene geval nemen we dus circa 8% van het beschikbare huuraanbod voor kansarme vestigers uit de markt. In het andere geval circa 12%. Er blijft dus nog veel alternatief aanbod beschikbaar.’

‘En wat de vraagkant betreft. Er zijn 60.000 woningzoekenden in Rotterdam. Ongeveer een derde daarvan, te weten 18.400, is vestiger in de definitie van de Rotterdamwet. Ongeveer 10 procent van die groep heeft een uitkering. Het gaat dan om een totaal van 1840 mensen die niet aan het toelatingscriterium voldoen. Maar zij zoeken niet allemaal in de aangewezen gebieden. Wij schatten dat in de vijf gebieden — de 4 wijken en hotspots — nu ongeveer 300 mensen terechtkomen die dat straks niet meer kunnen. In de ruime variant gaat dat naar schatting om 440 mensen. Dat zijn op het totaal bescheiden aantallen, maar op wijkniveau daarentegen is het plaatselijke effect wel duidelijk. Al met al vinden wij de maatregelen niet *overdone*.’

* * *

‘Om het proces van selectieve migratie en neergang van de steden te voorkomen, moet de instroom van kansarmen worden beperkt. Maar belangrijker is het vasthouden van mensen die in deze stad carrière maken. Zorgen dat er binnen de stad stapjes op de woningladder kunnen worden gezet. Het doorverhuizen en doorgroeien binnen Rotterdam is nu onvoldoende mogelijk. Dat is de grootste opgave voor de komende tijd: het kunnen bieden van voldoende kwalitatief aantrekkelijke woonmilieus in de stad, zodat mensen willen en kunnen blijven. Daarvoor zijn onder meer herstructureringsmaatregelen nodig voor de lange termijn en maatregelen voor de korte termijn, zoals de Rotterdamwet’.

‘Herstructureringsdoelstellingen te veel top down vanuit Den Haag bepaald’ *in gesprek met Justus Uitermark*

DE REACTIES OP DE ROTTERDAMWET WAREN bijzonder fel. Maar de scheidslijnen in de debatten zijn volgens Justus Uitermark altijd dezelfde. Aan de ene kant staan de bestuurders en de politici met Pastors en Dekker voorop die voor menging zijn. Diametraal daartegenover staan de wetenschappers. Zij hebben altijd vraagtekens gezet bij menging en reageerden ronduit verontwaardigd op de recente plannen. Hun onderzoek toont immers keer op keer aan dat mengen niet werkt: mensen worden niet plotse-ling rijker als ze in een gemengde buurt wonen en met de sociale cohesie is het ook niet best gesteld. Volgens Justus Uitermark, zelf onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam (UvA), hebben zowel de beleidsmakers als de wetenschappers een punt. CDV sprak met hem over de motieven om te mengen & te slopen. Zijn belangrijkste zorg is dat de herstructureringsdoelstellingen *top down* vanuit Den Haag bepaald worden en zonder inhoudelijke inspraak van bewoners lokaal worden uitgevoerd en toegepast.

‘Laat ik beginnen te zeggen dat ik vind dat wetenschappers al te makkelijk oordelen over herstructurering. Ze maken zich formeel erg zorgen over bewoners in de buurten, het schaden van hun belangen en het verdwijnen van sociale netwerken. Maar ze slagen er niet in met voorstellen te komen wat er dan wél gedaan moet worden voor de bewoners. Bovendien kunnen ze door hun eigen weerzin tegen menging niet goed begrijpen waarom bestuurders dan wel mengen. Dat onbegrip mondt vaak uit in een beschuldiging: bestuurders zijn naïef omdat ze denken dat het sociale leven in een gemengde wijk harmonieus is, of ze zijn onwetend omdat ze niet doorhebben dat de kans op werk niet toeneemt als mensen in een ge-

mengde buurt wonen. Maar bestuurders zijn vaak niet naïef en onwetend en ook als ze dat zijn, verklaart dat hun meningsdrift niet. Bestuurders hebben krachtige structurele, goede redenen om te willen mengen. Zo zijn er financiële redenen waarom mengen aantrekkelijk kan zijn. Corporaties bijvoorbeeld hebben financieel belang om te verkopen. Een nog belangrijker argument om te ‘mengen’ biedt het perspectief van veiligheid en orde. Er is maar een beperkt ‘absorptievermogen’ van wijken, zoals Dominic Schrijer (PvdA-bestuurder uit de deelgemeente Charlois) dat noemt. Je kunt er een paar raddraaiers tussen hebben zitten, maar niet te veel. Er is rust en stabiliteit nodig. Bij een te grote groep probleemjongeren in klassen bijvoorbeeld ontstaan onbeheersbare problemen. Het is niet voor niets dat één van mijn boeken “De sociale controle van achterstandswijken” heet.² Het ordeprobleem is werkelijk een groot probleem. Maar spreiden is niet de enige oplossing. Het kan wel helpen de problemen eerst te “verdunnen”. Ik ben dus absoluut niet op voorhand tegen mengen.’

‘Wetenschappers als Gideon Bolt, Talja Blokland, Sako Musterd en Wim Ostendorf zeggen altijd dat bestuurders willen mengen om een gemeenschap te creëren in de buurt, opdat het goed gaat met arme bewoners. Maar dat is voor bestuurders op zijn hoogst een bijeffect. Financiële ordeargumenten kunnen het helpen van de bewoners zelfs in de weg staan, omdat de bewoners vaak letterlijk een sta in de weg zijn. Wetenschappers zeggen “er is geen zelfstandig buurteffect en dus moet je niet mengen”. Ik begrijp zelf niet waarom menging alleen legitiem zou zijn bij een buurteffect. Als ik in een buurt zou wonen waar problemen zich opstapelen, zou ik pleiten voor vormen van menging en dat heeft met buurteffecten weinig te maken. Maar ik zeg ook dat ‘mengen’ nooit alleen de oplossing kan zijn, omdat achterstandsproblemen daarvoor te taai zijn. Je kunt inderdaad de problemen alleen maar spreiden.’

‘Er gebeurt van alles in wijken aan sociale projecten en dergelijke. Dat moet ook. Maar aan de andere kant hebben we werkelijk geen benul wat de orde van grootte van de sociale opgave in veel wijken is en hoe we daarin moeten voorzien. De enige consensus is van het type: “Er moet geld naar toe”. “Integraal beleid” is daarbij het nietszeggende toverwoord. Een heldere visie over wat de overheid wel of niet moet doen is er niet. Wat ten minste nodig is, is een helder commitment van alle betrokken partijen over de aanpak van problemen. Op het moment dat dit er is, kun je ook politieke keuzes maken. Het sociale vraagstuk blijft nu te veel liggen bij linkse politieke partijen of bij organisaties als NIZW (innovatiepartner in zorg en welzijn; red.) die allerlei kleine projecten evalueren. Als je de sociale pijler van het grotestedenbeleid vergelijkt met de fysieke pijler, valt direct op dat op het gebied van huisvesting duidelijke nota’s zijn geschreven en

dat er sterke maatschappelijke partners zijn. Bij gebrek aan een omvattend beleid, richten ze zich op die één of twee succesvolle projecten met een positieve uitstraling. Het daadwerkelijke bereik van die projecten is voor hen van veel minder belang. Kortom, een goede sociale agenda is er niet. Nu verzandt beleid in details of het verzamelen van *good practices*. Problemen worden te laat opgepakt, waardoor uiteindelijk te draconische maatregelen nodig zijn. Het initiatief van de Volkskrant om het debat over de sociale agenda op gang te brengen, is daarop een goede uitzondering. De essays van Bowen Paulle en Godfried Engbersen vormen een serieuze aanzet tot het vinden van een structurele oplossing voor achterstandsproblematiek.’

‘Als er het dan toch noodzakelijk blijkt om te herstructureren dien je bewoners meer inspraak te geven. Bewoners moeten werkelijk kunnen kiezen tussen verschillende herstructureringsopties. In Nieuw Crooswijk in Rotterdam gaan 1800 van 2100 woningen tegen de vlakte. Ik heb nu de indruk dat bij alle stoere daadkracht de tegelijkertijd veroorzaakte schade

op lange termijn over het hoofd wordt gezien. Het lokaal klakkeloos volgen van ambitieuze, in Den Haag door minister Dekker gefabriceerde doelstellingen, zal niet werken. *Top down* is dan bepaald wat de woningbehoefte is en hoe partijen

Bewoners moeten meer inspraak krijgen bij herstructurering

daar in moeten voorzien. Regio’s, corporaties en ontwikkelaars gaan met die doelstellingen aan de slag. Maar zo is het de nationale huisvestingsagenda die de lokale agenda domineert en niet het welzijn van de bewoners in de buurt. Aan dat mechanisme moet je een einde maken door bij grootschalige interventies een buurtreferendum uit te schrijven.’

‘We moeten op een andere manier naar achterstandswijken kijken. Niet als kanszones waar de meest fantastische initiatieven van de grond komen: we moeten géén vertrouwen hebben in de wijk. We moeten óók geen vertrouwen hebben in radicale mengingsstrategieën die kwetsbare groepen eerder hinderen en verplaatsen, dan helpen. In plaats daarvan moet er meer vertrouwen zijn in bewoners van achterstandswijken. Zij willen over het algemeen graag vooruitkomen. Zij willen zich ook graag mede-eigenaar voelen van projecten die aansluiten bij hun belevingswereld. Die projecten en initiatieven komen echter niet vanzelf van de grond. Hier is meer nodig dan het signaleren en faciliteren van spontane activiteiten. De overheid moet het voortouw nemen bij het ontwikkelen van sociaal beleid en zich bondgenoot tonen van achtergestelde bewoners. Dat kost heel wat energie en moeite, maar er is nu eenmaal geen slimme of snelle oplossing voor de hardnekkige achterstand van veel bewoners.’³

Noten

- 1 Zie ook de plannen van de Nijmeegse PvdA-wethouder Depla om allochtonen uit bepaalde wijken te weren en vice versa om ook autochtonen de toegang tot witte wijken te ontzeggen.
- 2 'Vestigers' in de definitie van de Rotterdamwet zijn zij diegenen die minder dan zes jaar in de stadsregio wonen.
- 3 Uitermark, Justus (2003). De sociale controle van achterstandswijken. Een beleidsgenetisch perspectief. Amsterdam, Knag.
- 4 Zie ook: *Niet verspreiden maar vooruit. Over het beperkte nut van sociale menging bij het oplossen van stedelijke problemen*, rede uitgesproken op 3 oktober 2005 als Osmosecollege in het Nijmeegse Lux en een essay dat Justus Uitermark met Jan Willem Duyvendak schreef: *De weg naar sociale insluiting*. Over segregatie, spreiding en sociaal kapitaal. In: H. Adriaansens & K. van Beek (red.) *Twee essays over segregatie en integratie*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2005

Florian Kullberg

II

Binnenkort, bij jou in de buurt

Ik moet er niet aan denken
dat ze een film van mijn leven zouden maken

Dat ik gespeeld word door zo'n hunk
Met een opzetstuk aan zijn kin

Dat ze me aanmoedigen wat te overdrijven
om het scenario interessant genoeg te krijgen

en uiteindelijk de waarheid echt geweld aandoen
omdat er toch een love-interest in moet

Dat ze me vragen publiciteitstaken te vervullen
en als ik weiger op het contract wijzen

Dat het eerst een flop dreigt te worden
maar na een paar maanden alsnog een culthit

en mensen die me kennen vragen of ik
die hilarische comedy al gezien heb

en dat ik, als ik mijn jas dichtknoop
terwijl ik de zaal uitloop, denk

Mijn leven is toch beter

*De maatschappelijke
opgave van
woningcorporaties*

De vermaatschappelijking van woningcorporaties

Na perioden van achtereenvolgens verstatelijking en vermarkting van de corporaties is het nu hoog tijd de vermaatschappelijking van de woningcorporaties serieus aan te vatten. Dit vraagt om nieuwe positionering, sturing en zeggenschapsverhoudingen. Ruim baan voor een vernieuwend maatschappelijk ondernemerschap dat bestaande kaders doorbreekt!

.....
door Paul Doevendans
.....

Programmaregisseur van de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting

‘MISSCHIEN KIJKEN WE ER LATER OP TERUG als het decennium van de herontdekking van de samenleving: de jaren 2000-2010. Halverwege deze periode staan maatschappelijke vraagstukken weer prominent op de agenda van politiek, beleidsmakers en -uitvoerders. In de voorbije vijf jaren was er eerst de schok: de samenleving is nog lang niet af (!). Daarna kwam de heroriëntatie: zijn we nog wel met de goede dingen bezig (?). De komende vijf jaren kunnen dan de jaren worden waarin “de maatschappij” terugkeert in de hoofden, harten en zielen van organisaties en mensen. Met nieuwe, effectieve oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken’.

Dit is een letterlijk citaat uit het Meerjarenprogramma 2006 t/m 2009 van de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV). De SEV gelooft in een toekomst waarin woningcorporaties de samenleving centraal stellen en wil deze vermaatschappelijking via experimenten stimuleren.

De vermaatschappelijking van woningcorporaties komt niet uit de lucht vallen. Eerder is het een reactie op een periode waarin woningcorporaties — misleid, verleid en ongeleid — meer oog hadden voor klant, markt, bedrijf en geld en minder voor de samenleving. Er is een verklaring voor deze ontwikkeling die in dit artikel wordt gegeven. De eenzijdige ontwikkeling van verzakelijking plaatst vraagtekens bij het bestaansrecht

van woningcorporaties. Maar er gloort een duurzaam alternatief, dat van maatschappelijk ondernemerschap. Dit toekomstperspectief vraagt om een overaccentuering van het maatschappelijke langs drie lijnen: positionering, zeggenschap en sturing.

MISLEID, VERLEID EN ONGELEID

Citaten over de toekomst van woningcorporaties zagen er amper vijf jaar geleden echt anders uit. Wat nu de potentie heeft om uit te groeien tot een hoofdstroom voor de toekomst van woningcorporaties, leek in het millenniumjaar nog een doodlopende weg. In plaats van vermaatschappelijking gold toen nog het adagium van vermarkting en verzakelijking.

Toen woningcorporaties in de tweede helft van de jaren negentig naar buiten keken, scheen de zon volop. Een woningmarkt met voor iedereen een betaalbaar en goed onderdak, een rustig voortkabbelende samenleving en sociaal-economische omstandigheden om u tegen te zeggen: volop werkgelegenheid, mooie inkomens, groeiende vermogens. De zon zou bovendien nooit meer ondergaan. De toekomstvoorspelling was welvaart en welzijn voor ons allemaal.

Woningcorporaties keken met gemengde gevoelens naar deze context. Nog maar net op eigen benen en volop zoekend naar een deugdelijk kompas, voelden ze deze ontwikkelingen ook als bedreiging. Leegstand, een verdampende aandachtsgroep en veeleisende, kritische woonconsumenten. Grote delen van de woningvoorraad werden overbodig en ongeschikt geacht en moesten worden gesloopt en vervangen. Op het voorraadbeheerprogramma van menig corporatie stonden kostbare herstructureringsoperaties die een zware claim zouden leggen op een allerm minst riant (gewaardeerd) vermogen. Een krimpende sociale huursector zou kunnen leiden tot marginalisering van woningcorporaties en stigmatisering van hun klanten: huurders als *losers*, zeker die van woningcorporaties. En, niet onbelangrijk, een samenleving die 'af' leek, met garanties op goed wonen en leven voor iedereen. In een dergelijke context vonden corporaties niet automatisch bestaansrecht als sociaal verhuurder, noch de broodnodige zekerheden voor startende zelfstandige ondernemingen.

'Woonverkenningen, wonen in 2030' en de nota 'Mensen, wensen, wonen', beide van het Ministerie van vrom, hielden in die tijd woningcorporaties een aantal ideaaltypische toekomstenvoor: vastgoedbeheerder, nutsinstelling of vangnet. In de geschetste marktomstandigheden en toekomstbeelden leek maar één weg reëel: woningcorporaties moesten meer 'gewone bedrijven' worden, meer sturen op markt en bedrijfsprincipes. Geen vangnet als profiel, eerder een nutsinstelling of vastgoedbeheerder

of mengeling daarvan. Werkzaam op een breed speelveld, een brede doelgroep bedienend met een breed aanbod: corporaties deden in wonen voor woonconsumenten en leverden daarvoor complete woonmilieus, met kwaliteit en keuze als nieuwe credo's.

Logisch dus, die vermarkting van woningcorporaties als strategisch antwoord op de bedreigingen en als nieuwe toekomst voor corporaties met ambities. Want die waren er natuurlijk ook, woningcorporaties met ambitie. In de puberteitsfase waarin corporaties — misschien wel de hele sector — kort na hun verzelfstandiging verkeerden, leidde dat tot bijzondere uitingen. De banden met het ouderlijk gezag van de overheid moesten worden opgerekt of verbroken. Net als met alle andere partijen, zaken en begrippen die roken naar voogdij en bevoogding, ambtelijk en dienstbaarheid. De verleidingen van de markt, van geld verdienen en bedrijfje spelen, hadden een sterke aantrekkingskracht op corporaties, hun nieuwe management en toezichhouders. Het beeld van de verzelfstandiging en de professionalisering werd gedomineerd door schaalvergroting en verzakelijking.

Woningcorporaties kregen in de tweede helft van de jaren negentig ook alle ruimte om te zijn wie ze wilden zijn. Van een stevige overheidssturing

*Presteren werd zeer
afhankelijk van de (goede)
wil van de individuele
corporatiebestuurder*

was geen sprake, eerder van een *laissez faire*. Het Besluit Beheer Sociale Huursector (BBSH) benoemde weliswaar verplichte prestatievelen, maar verplicht te leveren prestaties waren niet geformuleerd. Voor ambitieuze en vernieuwende corporaties vormde het BBSH nog

slechts een referentiekader. Weerstand vanuit vrom tegen vercommercialisering werden beschouwd als achterhoedegevechten. Constructies werden bedacht om regels te ontwijken en het krijgen van een 'aanwijzing' werd eerder een prestatie dan een probleem. Woningcorporaties kozen hun eigen strategie en formuleerden hun eigen beleid, zoals ieder gewoon bedrijf dat op de markt opereert. Met één verschil: er was geen echte markt die leiding (tucht) kon geven. De kortstondige leegstands dreiging van net na de verzelfstandiging was inmiddels verdwenen als sneeuw voor de zon en er ontstond een woningmarkt waarin de klant weinig te kiezen had en de corporatie juist wel.

Weinig 'moeten' dus voor corporaties, noch vanuit de overheid, noch vanuit de markt. Ook mogen was geen issue, want wetgeving en regelgeving werden nauwelijks als belemmering gezien. Hooguit irritant en dus een sport om te omzeilen. Het 'kunnen' was al helemaal geen issue, nog

niet, omdat de mogelijkheden van corporaties zowel financieel als organisatorisch sterk groeiden. En zo ontstond een situatie waarin woningcorporaties 'konden doen wat ze wilden'. Presteren werd daarmee wel zeer afhankelijk van de (goede) wil van de individuele corporatiebestuurder.

Nu, met de wijsheid van de voorbije jaren, moet je vaststellen dat corporaties zijn misleid, verleid en ongeleid:

- * misleid door de hoogconjunctuur van markt en samenleving in de jaren negentig en de verwachtingen over de toekomst. Anno 2006 weten we beter: de samenleving is niet 'af', de woningmarkt niet in evenwicht en in beweging, de bomen groeien niet voor iedereen tot in de hemel;
- * verleid door de kralen van het bedrijfsleven. Maar het besef is groeiende dat geld verdienen niet het hoofdmotief kan zijn voor een woningcorporatie en dat het bestaansrecht geweld wordt aangedaan als de waarachtigheid van corporaties in het geding is: de wolf in schaapskleren;
- * ongeleid door overheid en markt; bij een ontbreken van een duidelijk overheidsregime en van 'echte' marktsturing zijn *laissez faire* en zelfregulering risicovolle en onvoldoende sturingsarrangementen.

GELUKKIG, DE SAMENLEVING IS NIET 'AF'!

Steeds meer corporaties komen tot het inzicht dat vermarkting en verzakelijking niet zaligmakend zijn. Maar dat ging niet vanzelf. Daarvoor was schoktherapie nodig. Bij het begin van deze eeuw ontwaakten woningcorporaties — en de rest van onze wereld — op hardhandige wijze uit een gelukzalige roes: de samenleving is niet af! Het leek wel alsof alle seinen die kort daarvoor nog gewoon op groen hadden gestaan, ineens op rood sprongen. Of hadden we ze niet gezien, misschien zelfs niet willen zien? Hoe dan ook, een *broken dream*-scenario, het bestond dus toch.

Voor woningcorporaties was het niet alleen kommer en kwel. Voor velen in corporatieland werkte de maatschappelijke crisis namelijk als een bevrijding. Waar het optimisme van de jaren negentig het bestaansrecht voor woningcorporaties in twijfel trok, bracht de crisis verlossing in hun queeste naar de zin van het zijn. De 'primaire doelgroep', zij is niet weg. Aandachtsgroepen, ze zijn er volop. Net als achterstandsbuurten en -wijken. Traditionele volkshuisvestingsthema's als beschikbaarheid en betaalbaarheid, ze zijn er weer of nog. Wonen moet nog steeds 'van mensen worden'. Keuzemogelijkheden voor individuele bewoners blijven om aandacht vragen. En meer dan ooit vragen ook meer collectieve maatschappelijke vraagstukken rond het wonen en leven in de buurten en wijken om aandacht en actie. Zoals de wrijving tussen uiteenlopende leefstijlen en waardepatronen en het integratievraagstuk.

Volkshuisvesting, wonen, het was plots prominent terug op de publieke en politieke agenda. En daarmee ook op die van woningcorporaties. Hoewel. Waren corporaties nog wel bereid en in staat volkshuisvesting nieuwe stijl te bedrijven? Nieuwe stijl, want de oude corporatie als uitvoerder van overheidsbeleid was voorgoed verleden tijd. Het speelveld was definitief vergroot tot wonen. Verdienen behoorde tot de reguliere bedrijfsvoering, ondernemen was een gewaardeerde competentie.

Woningcorporaties waren in de tien jaren zelfstandigheid danig veranderd. Vooral van binnen, want daarop had hun professionalisering zich hoofdzakelijk gericht. Verenigingen waren stichtingen met afzonderlijke bewonersorganisaties geworden en besturen vervangen door een directeur-bestuurder met een Raad van Commissarissen. De gemiddelde omvang van corporaties was meer dan verdubbeld met enkele zeer grote allianties. *Balanced score card*, *treasury* en risicomangement behoorden inmiddels tot het vaste corporatiejargon. Corporaties deden aan makelaardij, projectontwikkeling en gingen in energie. Woningcorporaties waren woonbedrijven geworden, met meer oog voor markt en klant... en voor de

*Woningcorporaties:
ondernemen van, voor en met
de samenleving*

portemonnee. Vooral dat laatste, de eenzijdige oriëntatie op verdienen, bijna als doel op zichzelf, en de almaar groeiende vermogenspositie, maakte dat de opinie zich tegen corporaties begon te keren. Woningcorporaties waren als instituut

en bedrijf machtiger geworden en tot veel meer in staat, maar herkenbare maatschappelijke prestaties bleven achter en een heldere maatschappelijke identiteit werd nog nauwelijks herkend.

Waar staan woningcorporaties anno 2006? In elk geval zijn ze veel sterker geworden. Er is veel meer professionaliteit. Het ondernemerschap is groeiende. Er is veel meer geld! Maar de verbinding met de samenleving is zwakker geworden, terwijl juist daar de nieuwe uitdagingen liggen. Een duurzame toekomst voor woningcorporaties met maximale toegevoegde waarde en herwonnen vertrouwen, vraagt een ingrijpende koerswijziging: woningcorporaties moeten weer meer van, voor en met de samenleving zijn.

VERNIEUW(D) MAATSCHAPPELIJK ONDERNEMERSCHAP

Een vernieuwing van het maatschappelijk ondernemerschap vraagt ten minste tijdelijk om een overaccentuering van het maatschappelijke. Datgene wat is kwijtgeraakt moet opnieuw worden ontwikkeld of versterkt. Maatschappelijke vraagstukken, mensen en buurten centraal stellen in

plaats van het geld en de stenen. Relaties aanhalen met partijen die belanghouder zijn bij het maatschappelijk handelen van woningcorporaties, hen invloed geven in het beleid en in hun eigen wonen. En dat allemaal om maatschappelijke opbrengsten te realiseren.

Een overaccentuering van het maatschappelijke mag niet leiden tot een afnemend ondernemerschap. Integendeel, gebrek aan ondernemerschap is misschien wel een groter risico dan gebrek aan maatschappelijke bevlogenheid. Het ondernemerschap moet zich verder blijven ontwikkelen, maar zich anders richten. Als maatschappelijk ondernemers zullen corporaties maatschappelijke vraagstukken als hun markt (moeten) zien en erop uit zijn te voorzien in de maatschappelijke behoeften van mensen en gebieden. Alle mogelijke producten inzetten om mensen plezierig te laten wonen. Nieuwe producten en instrumenten ontwikkelen en oude bekende anders inzetten. Woonruimteverdeling aanpassen aan de situatie en te tackelen vraagstukken. Die zijn in Rotterdam echt anders dan in Berkel-Enschot. Te Woon in de markt zetten vanwege het bieden van keuze aan mensen, maar op een andere plek juist om middeninkomens vast te houden in het belang van de leefbaarheid van een buurt. Traditionele huismeesters transformeren tot buurtmeesters en woonmaatschappelijk werkers als dat nodig is. En natuurlijk ook woningen bouwen en verkopen en ‘verdienen waar het kan om uit te geven waar het moet’.

Dit verbindende concept van maatschappelijk ondernemerschap biedt prima kansen voor een optimaal en duurzaam maatschappelijk rendement. De huidige praktijk laat dat op steeds meer plaatsen zien — de voorlopers onder de corporaties worden echt maatschappelijk ondernemer — en ook de vele gezaghebbende rapporten van ‘adviesjaar 2005’ wijzen eenstemmig in die richting. In het Europadebat bleek maar weer eens hoezeer het Nederlandse volkshuisvestingsbestel op een breed politiek draagvlak en waardering kan rekenen. Evengoed werd duidelijk dat het concept van de woningcorporatie als hybride maatschappelijke onderneming in Europees verband kwetsbaar is.

De vermaatschappelijking van woningcorporaties op weg naar een duurzame toekomst als maatschappelijke onderneming krijgt gestalte langs drie lijnen, te weten:

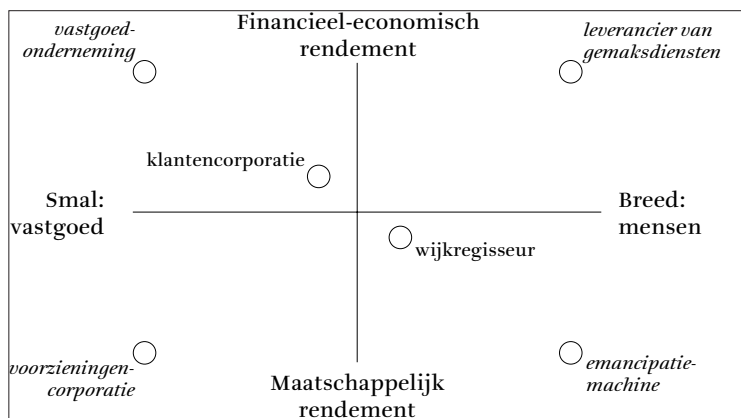
1. positionering: wie is de corporatie?
2. zeggenschap: van wie is de corporatie?
3. sturing: wat stuurt de corporatie?

Positionering: wie is de corporatie?

De huidige maatschappelijke en politieke context dwingt corporaties positie te kiezen. Daarbij gaat het om zeer fundamentele vragen die de identi-

teit van organisaties raken, zoals “wat is mijn belangrijkste drijfveer: geld verdienen, de klant bedienen of de samenleving dienen?” “Hoe breed definiër ik mijn domein: woningen verhuren en beheren of mensen plezierig laten wonen en (samen)leven?” En “wat zie ik daarbij als mijn belangrijkste aangrijpingspunt en product: stenen, gebieden of mensen?”

Op de vraag ‘wie is de corporatie?’ is het antwoord steeds vaker: een maatschappelijk ondernemer! Maar hoewel vermaatschappelijking als hoofdstroom in de ontwikkeling van woningcorporaties kan worden aangeduid, zijn er her en der sterke verschillen in tempo en mate. Bovendien verschillen corporaties ook meer en meer in de inhoudelijke richting waarin zij zich bewegen. Op zichzelf is dat typisch voor maatschappelijk ondernemerschap, waar lokale omstandigheden — vraagstukken en partijen — mederichtinggevend zijn voor de koers. Onderstaande matrix geeft een vereenvoudigd overzicht van gedaanten die zich ontwikkelen.

SEV-positioneringsmatrix (uit: MJP 2006 t/m 2009)

De vermaatschappelijking wordt in deze matrix zichtbaar door een ontwikkelrichting naar rechts en/of naar onder. De meeste corporaties bevinden zich momenteel dicht bij het ideaaltipe ‘klantencorporatie’, de corporatie die zijn succes afmeet aan klanttevredenheid en daarvoor een goede woondienst biedt. Het ‘logische’ product van de jaren negentig. In de hoofdstroom van vermaatschappelijking ontstaan op steeds meer plaatsen corporaties met trekken van de emancipatiemachine: de corporatie die zich richt op de emancipatie van individuen en groepen met achterstanden en daarvoor verbindingen legt tussen leren, werken en wonen en zich actief bemoeit met de scholing en arbeidsparticipatie. Op andere plekken ‘ontstaat’ de woonwelzijnscorporatie, elders de samenlevingsbouwer of wijkregisseur. Op veel plaatsen groeit de voorzieningencorporatie, de

corporatie die in haar profiel veel waarde hecht aan het ontwikkelen en exploiteren van maatschappelijk vastgoed.

Het is reëel te verwachten dat de differentiatie in identiteiten verder toeneemt. Woningcorporaties zullen verschillen in de maatschappelijke thema's en issues die ze tot hun domein rekenen: welzijn, onderwijs, integratie, enz. Verschillen in de rollen die ze oppakken: vastgoed en/of diensten leveren, organiseren en financieren. Verschillen in de keuzes ten aanzien van doelgroepen. Maar zolang woningcorporaties zich woningcorporaties noemen, blijft er een harde kern over van gemeenschappelijke activiteiten, prestaties en waarden. Woningcorporaties blijven herkenbaar en aanspreekbaar op hun zorg voor mensen die niet geheel zelfstandig in hun huisvesting kunnen voorzien, een 'primaire doelgroep' die inmiddels financieel is opgerekt tot de oude ziekenfondsgrens. Ook de huisvesting van bijzondere doelgroepen als asielzoekers, dak- en thuislozen, ex-psy-

*Een echte vastgoed-
onderneming moet dus
uittreden, opting out
naar de markt*

chiatrisch patiënten en gehandicapten is en blijft een prestatieveld voor corporaties. Net als het leveren van een bijdrage aan het functioneren van de woningmarkt, het zorgen voor de kwaliteit van de woningen en het investeren in de ontwikkeling van wijken en buur-

ten. Corporaties zullen in hun differentiatie op zoek gaan naar de waarden die hen (ver)binden... zijn die er nog?

Het schema in de matrix geeft nog wel aanleiding tot vragen. Is een ontwikkeling vanuit het midden naar links en/of naar boven denkbaar? De vastgoedonderneming in zuivere vorm past niet binnen het concept van de maatschappelijk ondernemer — die immers het genereren van maatschappelijk rendement centraal stelt — en past evenmin bij het begrip van de woningcorporatie als toegelaten instelling. Een echte vastgoedonderneming moet dus uittreden, *opting out* naar de markt. Dat is op zichzelf denkbaar, in gebieden waar de maatschappelijke opgave beperkt is en waar door 'verkaveling' tussen corporaties onderling maatschappelijke vraagstukken worden opgepakt. Overigens, ook een verregaande vermaatschappelijking richting emancipatiemachine of samenlevingsontwikkelaar vraagt om een uittreden uit de volkshuisvesting naar de samenleving, een soort van 'maatschappelijke *opting in*'.

Zeggenschap: van wie is de corporatie?

Bijzonder interessant is de vraag wie of wat de identiteit van een corporatie bepaalt. Wetgeving en regelgeving bieden ook in de toekomst nog

volop ruimte voor het kiezen van positie, al heeft het rijk wel een aantal te leveren prestaties nader omschreven. Is het de persoon van de directeur-bestuurder die vervolgens de keuzes maakt? Formeel wel, de corporatie is een zelfstandige private onderneming en de bestuurder bepaalt. Materieel ligt het verhaal anders en gaat het erom hoe de samenleving zeggenschap krijgt in het beleid van de corporatie. Want, typisch voor de maatschappelijke onderneming is de wijze waarop deze zich verhoudt tot de samenleving, zich openstelt voor invloed van maatschappelijke partijen. Het gaat hierbij niet om legaliteit maar om legitimiteit.

De maatschappelijke onderneming zal op de vraag ‘van wie is de corporatie?’ principieel het antwoord moeten geven: van de samenleving!

Een bijzondere juridische verankering van de maatschappelijke onderneming maakt maatschappelijk ondernemerschap herkenbaar en vertelbaar

De vertaling van dit antwoord in een herkenbaar en werkbaar sturingsconcept is minder eenvoudig en voor een belangrijk deel een nog onontgonnen terrein. Corporaties experimenteren met maatschappelijke fora en met nieuwe bestuurs- en verenigingsvormen. Wat te denken van een ‘aandeelhouders-

vergadering’, met *stakeholders* als *shareholders*? Corporaties betrekken belanghouders op verschillende momenten in hun beleidscyclus. Ze lopen daarbij tegen tal van vragen aan: wie zijn eigenlijk mijn belanghouders en waarom? Welke invloed geef ik aan hen op welke momenten en welke terreinen? Met wie moet ik prestatieafspraken maken en met wie waarom niet?

In de sector worden interessante initiatieven genomen om in de behoefte aan een vorm van ‘maatschappelijke sturing’ te voorzien. Zo biedt maatschappijrelatiemanagement (MRM) als concept en instrument belanghouders mogelijkheden om hun opvattingen over het maatschappelijk ondernemerschap van ‘hun’ woningcorporatie naar voren te brengen. Corporaties kunnen daarmee maatschappelijk positie kiezen en deze vertalen in hun bedrijfsvoering en organisatieontwikkeling. Er worden instrumenten ontwikkeld om belanghouders te identificeren en belanghoudersparticipatie tot een gewoon onderdeel van de bedrijfsvoering te maken.

Belanghoudersidentificatie en belanghoudersparticipatie zijn in de komende jaren speerpunten in de ontwikkeling van woningcorporaties. Woningcorporaties hebben hierin een eigen verantwoordelijkheid, maar volledige zelfregulering is daarbij onvoldoende. Dat moet toch een les zijn uit de jaren negentig. Via ‘opgelegde zelfregulering’ dwingt het rijk

af dat het intern toezicht zijn werk ook in maatschappelijk opzicht doet. Op dezelfde wijze wordt afgedwongen dat via maatschappelijke audits (visitatie) belanghouders inzicht krijgen in het maatschappelijk presteren en functioneren van woningcorporaties. Belanghoudersparticipatie maakt onderdeel uit van de vraagstelling binnen de maatschappelijke audits; de maatschappelijke audits zelf vormen een belangrijk onderdeel van verantwoording aan de samenleving.

De vraag is of de zeggenschap van en verantwoording aan de samenleving via dit type arrangementen voldoende zeker is gesteld. Is het concept van maatschappelijk ondernemerschap, ook in het licht van Europese krachten, daarmee duurzaam geborgd? Is er niet iets anders nodig om het concept meer te laten zijn dan een nauwelijks afdwingbare attitude of manier van denken en werken van organisaties? En iets anders dan een hybride constructie die velen beschouwen als een ongewenst en niet levensvatbaar compromis van overheid en bedrijf? Mijns inziens is een bijzondere juridische verankering van de maatschappelijke onderneming, zoals voorgesteld door prof. De Ru c.s. in het rapport 'Investeren in de samenleving', een reële optie om te komen tot een herkenbare en vertelbare derde weg, die van de maatschappelijke onderneming.

Sturing: wat stuurt de corporatie?

De derde lijn waarlangs de vermaatschappelijking van woningcorporaties gestalte krijgt, is die van sturing. Want, wat maakt een woningcorporatie als maatschappelijk ondernemer anders dan andere bedrijven op het gebied van wonen? Datgene waar de corporatie op stuurt en zijn succes aan afmeet: maatschappelijk rendement!

Het is mede vanwege deze karakteristiek, of liever de afwezigheid ervan, dat woningcorporaties nog geen volwassen maatschappelijke ondernemingen kunnen worden genoemd. Woningcorporaties hebben nog maar weinig zicht op hun maatschappelijk rendement, laat staan dat ze er gericht op (kunnen) sturen. Sturen op maatschappelijk rendement is een absolute voorwaarde voor maatschappelijk ondernemen, maatschappelijk rendement het ultieme bewijs van maatschappelijk ondernemen.

In de vermaatschappelijking van woningcorporaties is er de noodzaak om juist maatschappelijke opbrengsten weetbaar en harder te maken. Deze maatschappelijke opbrengsten zijn vaak niet bekend of leggen het af tegen harde en weetbare bedrijfseconomische opbrengsten: euro's winnen het van leefbaarheid. En dat terwijl maatschappelijke opbrengsten hand in hand kunnen gaan met bedrijfseconomische opbrengsten. Het maatschappelijke legt het ook op het niveau van maatregelen af: investeren in stenen wint het van investeren in mensen.

Corporaties doen zo de samenleving tekort, maar ook zichzelf. De samenleving, omdat potentieel maatschappelijk renderende investeringen achterwege blijven. Zichzelf, omdat corporaties het bewijs van maatschappelijk ondernemen, maatschappelijk rendement, schuldig moeten blijven aan hun belanghouders. Zichzelf, ook als ondernemer, omdat zicht op maatschappelijk rendement wel eens tot veel kosteneffectievere oplossingen zou kunnen leiden en omdat leefbaarheid ook de waarde van het vastgoed ten goede komt. En hetzelfde mechanisme zou kunnen leiden tot krachtige allianties met partijen die bereid zijn maatschappelijk te investeren.

Ook hier is er inmiddels beweging. Woningcorporaties participeren actief in een offensief om 'het maatschappelijke harder' te krijgen. Meer en

*Ultiem maatschappelijk
ondernemerschap overstijgt
deelbelangen en doorbreekt
bestaande kokers en sectoren*

meer corporaties omarmen het concept van 'sociaal investeren', vanuit ideologische motieven als emancipatie of gemeenschapsbouw, maar ook vanwege maatschappelijk effectiviteit. Hier kan de verzakelijking van de voorbij tien jaar ook als gunstige omstandigheid worden

beschouwd, omdat sturen op maatschappelijk rendement een zakelijke en bedrijfskundige benadering vergt. In nieuwe of bestaande instrumenten, zoals maatschappelijke audits, worden maatschappelijke opbrengsten en rendement expliciet als 'meetpunten' opgenomen.

VERMAATSCHAPPELIJING: VERANDERENDE INSTITUTIES OF NIEUWE VERBANDEN

Woningcorporaties komen van ver. Ooit ontstaan in de emancipatiebeweging zijn ze zich gaan ontwikkelen tot organisaties die bouwen, verhuren en beheren voor grote groepen mensen die minder goed in hun eigen huisvesting kunnen voorzien. Het rijk heeft die maatschappelijke betekenis van woningcorporaties onderkend. Gedurende vele tientallen jaren zijn woningcorporaties onder sterke overheidsinvloed geraakt, ze werden uitvoerder van overheidsbeleid. Misleid, verleid en ongeleid hebben corporaties zich sedert hun verzelfstandiging ontwikkeld tot moderne zakelijke woonbedrijven, sterker dan ooit. Maar in diezelfde ontwikkeling zijn ze de verbinding met de samenleving kwijtgeraakt. Terwijl de maatschappelijke vraagstukken juist nu vragen om krachtig, effectief en gelegitimeerd ingrijpen.

Woningcorporaties kunnen een grote rol spelen in het oplossen van

maatschappelijke vraagstukken en in het organiseren van maatschappelijke processen. Als ze bereid zijn te veranderen en de samenleving centraal stellen in positionering, zeggenschap en sturing. Het wordt van ze verwacht en corporaties zijn er ruimschoots toe in staat. Vermaatschappelijking, dé weg voor woningcorporaties naar een duurzame toekomst als maatschappelijke onderneming.

Vermaatschappelijking doet bestaande instituties, zoals woningcorporaties, veranderen. Vermaatschappelijking kan ook leiden tot nieuwe verbanden, de bestaande instituties voorbij. Ultiem maatschappelijk ondernemerschap maakt instituties en hun organisaties ondergeschikt aan maatschappelijke vraagstukken en de oplossing ervan. Ultiem maatschappelijk ondernemerschap overstijgt deelbelangen en doorbreekt bestaande kokers en sectoren. Experimenteert u mee?

Hoe een goede woningcorporatie werkt

Woningcorporaties nieuwe stijl, zoals Woonbron te Rotterdam, nemen hun maatschappelijke verantwoordelijkheid voluit. Zij bieden bewoners meer zeggenschap over de keuze van hun eigen woonsituatie en de vormgeving van hun eigen buurt. Kwetsbare mensen bieden zij ondersteuning in samenwerking met andere partijen. Een dergelijke rolopvatting is nog niet vanzelfsprekend in corporatieland. Daarom is een systeem van toezicht op basis van niet vrijblijvende openbare visitaties nodig om meer corporaties te stimuleren tot optimale maatschappelijke prestaties.

.....
 door Leonard Geluk, Ab Klink & Martien Kromwijk

Leonard Geluk is wethouder voor het CDA in Rotterdam, Ab Klink is voor het CDA lid van de Eerste Kamer en directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Martien Kromwijk is voorzitter van de Raad van Bestuur van Woonbron

WONINGCORPORATIES ZIJN OOIOPGERICHT als privaat initiatief van de geegoede klasse om de woonsituatie van de arbeiders te verbeteren. Op belangrijke momenten in de geschiedenis lieten de corporaties het echter afweten. Zo moesten in de crisisjaren van de vorige eeuw de gemeentelijke woningbedrijven worden opgericht om in de lacunes te voorzien. Niet de corporaties, maar de gemeentelijke woningbedrijven speelden zo een doorslaggevende rol bij de naoorlogse wederopbouw. Daarna ontstond een lange tijd van een tamelijk centraal, door de rijksoverheid geleid volkshuisvestingsbeleid. Daarmee is destijds gebroken door CDA-staatssecretaris Heerma die in één grote operatie de financiële koorden tussen het rijk en de corporaties doorknipte. Zo werden de corporaties weer private organisaties met een maatschappelijke opdracht. Sindsdien hebben opeenvolgende ministers de corporaties veel ruimte gegeven om tot een moderne vorm van maatschappelijk ondernemerschap te komen. De

christen-democratische beweging heeft hiervan altijd hoge verwachtingen gehad. Gezien de urgente problemen in de grote steden is het ook zaak dat corporaties hun maatschappelijke verantwoordelijkheid voluit nemen. Dit gebeurt nog niet altijd, maar wel steeds vaker. De Rotterdamse corporatie *Woonbron* is een uitstekend modern voorbeeld van wat de christen-democratie daarbij voor ogen staat. Goede voorbeelden zijn echter niet genoeg. Er zijn immers ook voorbeelden aan te wijzen van corporaties die hun verantwoordelijkheid niet of onvoldoende nemen. De vraag is dus ook: hoe voorkomen we dat de overheid — zoals vroeger in de crisisjaren — de verantwoordelijkheid weer naar zich toe gaat trekken? Daartoe moet er dringend een beter systeem komen om de prestaties van de woningcorporaties als maatschappelijke ondernemingen te stimuleren en te borgen.

DE WONINGCORPORATIE ALS COPRODUCTENT

De Rotterdamse corporatie *Woonbron* heeft rond de eeuwwisseling een nieuwe strategie gekozen onder het motto '*Wonen moet meer van mensen worden*'. Sindsdien staat de keuzevrijheid van de bewoner centraal. De corporatie wil steun bieden aan Rotterdammers bij het arrangeren van

Wonen moet meer van de mensen worden

hun eigen woonsituatie, en aan Rotterdam bij het creëren van buurten waar het goed toeven is. Deze strategie brengt *Woonbron* op drie manieren in praktijk: het biedt keuze uit een flexibel pakket eigendomsvormen, creëert woonbuurten

voor mensen met dezelfde leefstijl en levert aan woningen gekoppelde diensten, waarmee kwetsbare Rotterdammers geholpen zijn.

Flexibel pakket eigendomsvormen

De bewoner kan de bij hem of haar passende eigendomsvorm kiezen: wordt het huis gehuurd, volledig eigendom, of kiest men voor *Koopgarant*, een koopvorm met korting en risicodeling. Deze laatste variant helpt de kloof tussen huren en kopen te verkleinen. Bovendien zorgt deze voor een betaalbare koopwoning zónder dat er onbedoelde winsten toevloeien naar de toevallige eerste koper.

Het effect van deze keuzevrijheid is inmiddels dat veel minder mensen verhuizen als zij willen overschakelen van huren naar kopen. Een kwart van de bewoners die de huurwoning hebben omgezet in een koopwoning, heeft aangegeven dat men was verhuisd als deze mogelijkheid niet was geboden. Vaak gaat het dan om sociale stijgers, de nieuwe middenklasse

die je niet graag ziet wegtrekken uit de buurt. Dat zij blijven, zorgt voor sociale stabiliteit, behoud van contacten en burenerelaties. Deze keuzevrijheid is een vrij eenvoudig middel met grote effecten. Het kopen van de eigen huurwoning leidt ook nog eens tot een fors hogere deelname aan het arbeidsproces. Uit onderzoek blijkt dat het gaat om een stijging van 22 procent. Dit helpt de integratie: men oefent de Nederlandse taal en beweegt volgens de maatschappelijke verkeersregels.

In het systeem van *Te Woon* gaat het echt om keuzevrijheid. Er is geen drang of dwang tot koop, en de betaalbaarheid blijft in beeld. Voorts neemt de corporatie, wanneer de bewoner de koopwoning verlaat, de woning terug tegen de dan geldende marktprijs. Er is dus geen verkooprisico. Vervolgens wordt het huis weer *Te Woon* aangeboden. Dus ook voor een volgende generatie in een afhankelijke situatie zijn nog voldoende woningen beschikbaar. Ten slotte is het beheer van de *Vereniging van Eigenaren* netjes geregeld. Er ontstaat dus geen verpaupering, maar er zijn wél veel trotse mensen: kijk, hier woon ik!

BEWONERS ZELF AAN HET ROER

Het aanbieden van woningen naar keuzevrijheid leidt ook werkelijk tot een keuzeproces bij bewoners. In de stedelijke omgeving met veel appartementen is er nog de bijzonderheid dat het gehele woonblok ook nog binnen een *Vereniging van Eigenaren* moet worden geregeld. De historie van de oude stadswijken staat vol van slecht functionerende voorbeelden. De nieuwe vve's die vanwege *Te Woon* worden opgericht, krijgen een mooie start, met een degelijke onderhoudsplaning, maar ook met een *sociaal beheerplan*. Het is de keuze en de zeggenschap van bewoners. Huurders kunnen daarin meebeslissen als het om onderdelen gaat waaraan zij ook meebetalen. Er zijn flats waar bewoners hierdoor minder vrijblijvend langs elkaar heen wonen, maar daadwerkelijk als burens iets met elkaar gaan ondernemen.

Het scheppen van leefstijlbuurten

Mensen wonen prettiger in een buurt waar bewoners grosso modo eenzelfde leefstijl delen. Het gaat hierbij om leefstijlen die los staan van het inkomen van de bewoner, of diens etniciteit. Het gaat om sociologische parameters: of iemand een samenlever is (gezellig in een oranjegekleurde buurt met elkaar naar het voetbal kijken), een terugtreder (die zich er juist aan stoort als de burens zich bij voortdurend aandienen) of een ongebondene (die vooral op wisselende tijden thuishoort en geluid maakt). Voor sommige

mensen maakt het niet uit wie er in hun straat woont, zij laten zich aangenaam verrassen. Maar anderen lijden onder deze onvrijwillige confrontatie van leefstijlen. Voor hén hebben we het maar slecht georganiseerd in Nederland: zij hebben niet de keuze in een bij hen passende buurt te wonen.

Er is dus werk aan de winkel voor corporaties – niet om álle buurten zo'n eenduidig woonmilieu voor een specifieke leefstijl aan te bieden, maar wel om de keuzemogelijkheid aan te bieden er te kunnen gaan wonen. *Woonbron* investeert in gebiedsvisies die vooral zijn opgesteld door en met buurtbewoners, en buurtgebruikers (zoals onderwijs, welzijn, zorg, politie, ondernemers, en natuurlijk de deelgemeente). De inzet van het CDA om de kwaliteit van buurten voor gezinnen te meten in een gezinsindex, is een interessante aanvulling op dit spoor.

Het realiseren van deze keuzevrijheid is nauwelijks een kunst in buurten die van zichzelf al redelijk stabiel zijn. Maar *Woonbron* doet het ook in kwetsbare buurten, waarvoor de gemeente het aanvalsplan *Rotterdam Zet Door* heeft opgesteld, voor de sociale herovering van buurten. *Woonbron* leidt de herstructurering in Hoogvliet, de grootste fysieke herstructurering van Nederland, maar vooral met de ambitie dat de bewoners de buurt niet verlaten, maar er blijven en er zélf beter van moeten worden. In Oud-Delfshaven is sloop vermeden door te werken met een project van *asset based community development*, waarbij via activerend opbouwwerk weer nieuwe buurtverbanden ontstaan. In Schiedam is het beheer zó intensief opgevoerd dat het lijkt op het aloude *woonmaatschappelijk werk*, en mét resultaat: de wijk was door de krachtenbundeling van bewoners, corporatie en brede school de hoogste stijger in de Rotterdamse veiligheidsindex. Hoogvliet, Oud-Delfshaven en Schiedam zijn weer buurten die de bewoners stimuleren nét iets meer te bereiken in de maatschappij.

VORMGEVER VAN JE EIGEN BUURT

Herstructurering met sloop maakt meer burenelaties stuk dan je lief is. De uitdaging is om deze verloren relaties te compenseren. De Sarahburcht in Hoogvliet is samen met de huidige bewoners ontworpen. Zij kenden elkaar als initiatiefnemers en lotgenoten uit de herstructurering. Ze zijn op reis geweest om inspiratie op te doen voor hún nieuwe flat voor groepswonen. Zij hebben het programma gedomineerd, genieten nu met elkaar van de gemeenschappelijke voorzieningen in hun gebouw en beheren deze. Daarnaast nemen ze ook nog eens deel in de vereniging van wijkgenoten die de buurt heeft ingericht en onderhouden.

*Bieden van ontwikkelmogelijkheden in het souterrain
van de woningmarkt*

Ten slotte voelt *Woonbron* zich verantwoordelijk voor Rotterdammers die zichzelf niet kunnen redden. Het kan dan gaan om jeugdigen die in het onderwijs slecht presteren en die zeer moeizaam werk kunnen vinden, of jongvolwassenen met verslavings- of psychiatrische problemen. Verder valt te denken aan mensen met functiebeperkingen, veelal samenhangend met de oude dag. Voor ouderen is er echter al een breed aanbod. Voor de andere twee groepen is dat niet altijd even eenvoudig, maar minstens zo noodzakelijk.

Woonbron heeft de ambitie *hofleverancier in het souterrain van de Rotterdamse woningmarkt* te willen zijn. Er wordt intensief samengewerkt met anderen op het gebied van werken, leren en zorgen. Er worden *foyers* ingericht, ook wel aangeduid als kamers-met-kansen, waar een stabiele woonsituatie wordt geboden aan kwetsbare leerlingen: een stimulerende omgeving met toezicht, begeleiding en ondersteuning. Door afspraken

met de school en met ondernemers is er ook perspectief op een baan.

Mensen die onder een combinatie van verslaving en psychiatrische problemen gebukt gaan, worden niet langer opgegeven, maar zijn door de gemeente geïdentificeerd.

*Eenvoudig toezicht op basis
van normen en kengetallen is
ongewenst en onmogelijk*

Maatschappelijke instituties hebben de krachten gebundeld onder de vlag *Von Münchhausen-beweging* om maatwerk te leveren en tegen elkaar nooit 'nee' te zeggen. Dit samenwerkingsinitiatief zet zich niet af tegen de overheid, maar vormt de invulling van het CDA-gedachtegoed van maatschappelijke organisaties, die hun eigen verantwoordelijkheid hebben en invullen op enige afstand van de overheid.

GOEDE VOORBEELDEN ZIJN NIET GENOEG

En dat brengt ons op het tweede thema van dit artikel: hoe kunnen we ervoor zorgen dat veel meer corporaties hun bijdragen leveren aan het oplossen van urgente maatschappelijke problemen? Daartoe is ook een goed systeem van sturing, toezicht en verantwoording nodig. Misschien een abstract, maar wel degelijk een bijzonder belangrijk onderwerp, dat naadloos past in de agenda van het huidige kabinet en het christendemocratisch denken over de herinrichting van de verzorgingsstaat.

Langs veel sporen is aangegeven dat er een beter systeem moet komen om de prestaties van maatschappelijke ondernemingen te stimuleren en

ONDERSTEUNING IN HET SOUTERRAIN VAN DE WONINGMARKT

Het vinden van woonruimte voor mensen met meervoudige problemen, meestal een combinatie van psychiatrische problemen en verslaving, is soms met veel tumult gepaard gegaan, maar soms ook heel mooi in stilte. Zo kwam één van de opvanglocaties tot stand in overleg met de buurt. Er kwam een begeleidingscommissie, die er – parallel aan de realisering van de opvanglocatie – zorg voor heeft gedragen dat de buurt er door méér voorzieningen, zorg en aandacht op vooruit ging.

te borgen. De rapportages daarover van het Wetenschappelijk instituut voor het CDA, van de WRR en de SER geven daarvoor inspirerende brandstof.¹ CDA-kamerlid Bas Jan van Bochove nam met PvdA-collega Depla het initiatief tot een parlementair onderzoek om deze lijn ook in de corporatiesector goed uit te werken. Minister Dekker is daaraan inmiddels begonnen, en de hoofdlijnen tekenen zich af. Deze zijn in het kort:

1. Corporaties zullen zich midden in de maatschappij moeten opstellen. De corporatie is heel actief in voeren van een dialoog met andere partijen om de eigen maatschappelijke opdracht te bepalen. Daarbij moet onder andere worden gedacht aan bewoners, gemeente, onderwijs, zorg en welzijn.
2. De prestaties worden omgezet in een activiteitenplan met meetbare doelen en te behalen resultaten. Als vragen uit de omgeving niet worden opgenomen, legt de corporatie uit wat daarvan de reden is. In de eigen verslaglegging laat de corporatie ook zien in welke mate deze doelen zijn gerealiseerd en tegen welke kosten.
3. Periodiek krijgt de corporatie bezoek van een visitatiecommissie. Deze is onafhankelijk, extern en gezaghebbend. Het resultaat is een degelijk rapport over de wijze waarop de corporatie het voorgaande heeft aangepakt.

Het heeft heel lang geduurd voordat breed het besef doorbrak dat visitatie als onderdeel van dit systeem nodig is. Het valt echter niet moeilijk in te zien dat dit een verstandige zet is. Vrijwel alle voorbeelden in dit artikel vanuit de praktijk van *Woonbron*, laten zien dat eenvoudig toezicht op basis van normen en kengetallen ongewenst en onmogelijk is. De intensieve inzet van huismeesters in Schiemond is zeer effectief geweest, maar overstijgt de landelijke *benchmark* verre. Als *Woonbron* zich alleen maar aan de

normen van de benchmark had gehouden, dan had de inzet veel minimaler gehoeven. Anderzijds zou het toepassen van de Schiemondd-norm op anderen weer verspilling kunnen betekenen. De nauwe samenwerking van *Woonbron* van organisaties uit de velden onderwijs, werken en zorg, vraagt veel creativiteit en laat zich op geen enkele manier in generaliseerbare normen vertalen. Een wijze, procesmatige beschouwing door een gezaghebbende visitatiecommissie is hier een gelukkige oplossing.

En wat moet er gebeuren als zo'n visitatiecommissie tot de conclusie komt dat de bezochte corporatie verregaand tekort schiet? Bijvoorbeeld dat lang niet alle aannemelijke *stakeholders* invloed hebben kunnen uitoefenen op de agenda? Of dat hun verzoeken ondermaats zijn vertaald in het actieprogramma? Of dat de gewenste resultaten bij lange niet zijn gehaald, of tegen maatschappelijk excessieve kosten? Wat dan? Wij blijven van mening dat de corporaties zoveel mogelijk gezien moeten blijven

worden als maatschappelijke ondernemingen die verregaand 'privaat' moeten blijven. Dat betekent dat wij het wenselijk vinden dat het toezicht op afstand van de overheid moet staan. De WRR heeft op overtuigende wijze de voordelen van

*De minister mag uiteindelijk
niet tandeloos zijn*

horizontaal toezicht opgetekend. Bij het doordenken van die aanbevelingen komen wij echter tot de conclusie dat deze tot een onvoldoende effectief toezicht leidt. De Raad van Commissarissen van een corporatie is als intern toezichthoudend orgaan de eerstaangewezen partij om opdracht te geven tot de (verplichte) visitatie, en met de conclusies daarvan — in het geval van tekortschieten — iets te doen. Of dit ook werkelijk zal gebeuren is de vraag. Er is immers vaak een langdurige innige verbondenheid tussen bestuur en intern toezicht. Bovendien staat het intern toezicht zelf ook te kijk bij een negatief visitatierapport. Een corrigerend instituut, vergelijkbaar met de vergadering van aandeelhouders — zoals in het bedrijfsleven — bestaat hier niet, en laat zich ook niet zo gemakkelijk construeren. Huurders, met hun eigenbelang en Nimby-gedrag, gemeenten en andere belanghouders, die tevens private contractpartij zijn van de corporatie in grondlevering of vastgoedcontract, hebben allen te zeer een afgeleid belang om deze rol te kunnen vervullen.

En zo komen wij toch uit bij de rijksoverheid, die we graag in een faciliterende en kaderstellende rol hadden gezien, maar hier toch als sluitstuk van het toezicht nog een rol moet vervullen, overigens wel begrensd tot de core-buisness van de organisatie (zoals het ook functioneert in het onderwijs). Niet om het toezicht alsnog verticaal in te vullen, maar omdat alleen

horizontaal toezicht niet voldoende is. De minister — met op de achterhand de democratische controle van het parlement — is primair activerend, faciliterend en kaderstellend, maar mag uiteindelijk niet tandoos zijn. Zo borgt zij dat het horizontale toezicht bij tekortschietende prestaties serieus genomen wordt en consequenties krijgt.

Noten

- 1 SER, *Ondernemerschap voor de publieke zaak*, 2005, WRR, *Bewijzen van goede dienstverlening*, 3004, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. *Investeren in de samenleving*, Den Haag, 2005.

‘Er is geen verschil van inzicht met het cda’

In gesprek met minister Sybilla Dekker

door *Jan Prij & Thijs jansen*

De auteurs zijn respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

Het beleid van minister Dekker ligt onder vuur. Onder druk van de Tweede Kamer en van coalitiepartners CDA en D66 heeft zij inmiddels de fasering van haar plannen aangepast. CDV sprak met haar te midden van de politieke commotie. Hoe kijkt de minister aan tegen de problemen op de woningmarkt en wat zijn haar oplossingen? Opvallend genoeg komt haar verwoording van de liberale visie op de woningmarkt nog het meest overeen met wat christen-democraten subsidiariteit zouden noemen: de verantwoordelijkheden daar leggen waar ze horen. Voor de woningbouwopgave betekent dit dat veel verantwoordelijkheid komt te liggen bij de gemeenten en de corporaties. Voor de realisering van de maatschappelijke taak van woningcorporaties ziet de minister het liefst een juridische scheiding tussen de kernactiviteiten die corporaties met staatssteun kunnen ondernemen, zoals borging van leningen en belastingvrijstellingen, en andere commerciële activiteiten. Samen met het CDA staat zij pal voor de bestaande vraagondersteunende maatregelen als de hypotheekrenteaftrek en de huursub-

sidie. De minister bestrijdt dat er een fundamenteel verschil van inzicht is met het CDA: onder condities van aanbodvergroting en aanbodverbetering zal de nu zeer vergaand gereguleerde markt stapsgewijs eindelijk van het slot worden gehaald.

HET REALISEREN VAN DE BOUWOPGAVE

Er wordt ook in deze uitgave gesproken van woningnood en segregatie. Wat is de urgentie van de problematiek volgens u? Is de noodklok die Latten luidt in zijn oratie Zwanger van segregatie, terecht geluid? En wat voor beleid is daarop een adequaat antwoord?

DEKKER Die waarschuwing is terecht. Er is een woningtekort en er dreigt segregatie als we de zaak niet aanpakken. Er is nu een aanbod van ruim 6,8 miljoen woningen, daarvan bestaat 2,8 miljoen uit huurwoningen en de rest uit koopwoningen. Maar dat aanbod voldoet niet: er is een tekort aan duurdere huurwoningen en goedkopere koopwoningen. Gegeven dat tekort is een

eerste kernpunt van mijn beleid om het aanbod te vergroten en de doorstroming te bevorderen. Op basis van woningbouwafspraken met de regio's streef ik naar een vergroting van het aanbod met 445.000 woningen tot 2010. Een tweede kernpunt van mijn beleid is herstructurering: het verbeteren van het aanbod door gedifferentieerd te bouwen, zodat je gemengde wijken krijgt en behoudt. Voor het realiseren van die doelstelling is uiteraard ook toegang tot de arbeidsmarkt, werk, opleiding en betrokkenheid nodig. Maar fysieke maatregelen leveren een essentiële bijdrage aan het voorkomen van segregatie. Voor het in beweging krijgen van de woningmarkt en het bevorderen van de doorstroming is daarnaast nog een laatste en derde kernpunt van belang: de huurliberalisering. Qua fasering is het een beleid van voorzichtige stappen. Er zijn er die zeggen: nu wordt de hele markt vrij en er komt er een huurexplosie, maar dat is totaal niet aan de orde. De markt is nu zeer zwaar gereguleerd, namelijk voor 95%. Wat ik uiteindelijk wil met de huurliberalisering is dat die 5% — door aanbodvergroting en aanbodverbetering — tot 25% uitgroeit. Bij de realisering van de investeringen in woningbouw, de herstructurering en de stapsgewijze liberalisering, zijn de corporaties een belangrijke partner. Van de 2,8 miljoen huurwoningen is 2,4 miljoen in handen van de woningcorporaties. Ze hebben een sleutel in handen waar het de investeringen in de woningen én de wijken en de ontwikkeling van evenwichtige huren betreft.

Wat de realisering van uw woonvisie betreft: u kunt deze niet opleggen aan de betrokken partijen. Tegelijkertijd wilt u af van veel vrijblijvendheid bij investeringen in woningbouw en herstructurering. Hoe gaat dat samen?

DEKKER Ik maak met betrokken partijen zakelijke afspraken en voer intensief overleg met bestuurders op regionaal en vooral ook gemeentelijk niveau. De bouwafspraken met de regio's, die mede op basis van landelijke opgaven voor woningbouw worden gemaakt, kunnen alleen tot stand komen op basis van een grondige analyse van de woningmarkten. De gemaakte afspraken ondersteun ik met locatiegebonden subsidiegelden, zodat de locaties versneld kunnen worden ontwikkeld. Ik leg als het ware een soort financiële bodem.

U houdt de regio's een worst voor...

DEKKER Zo zou ik het niet willen noemen. Bij een akkoord over het aantal te bouwen woningen krijgen de regio's locatiegebonden subsidiegelden, 65% bij ontwikkeling en de resterende 35% bij voltooiing. Het zijn — zo vind ik — volstrekt normale zakelijke afspraken.

Uitgangspunt daarbij zijn de opgaven en mogelijkheden in de regionale situatie. Gemeenten moeten binnen de regionale afspraken hun visie op wonen kenbaar maken en daarbij aangeven welke prestaties zij van lokaal opererende corporaties verwachten. De corporaties moeten hierop een concreet investeringsbod uitbrengen. Corporaties en gemeenten maken vervolgens afspraken in een meerjarig prestatiecontract.

Als de gemeente en de corporaties er samen niet uitkomen, ben ik nog bereid om een mediator in te schakelen ter bemiddeling. Maar uiteindelijk dient er door de corporaties in sociale woningbouw te worden geïnvesteerd. Het kan niet zo zijn dat er geld op de plank blijft liggen, omdat het zo lastig is om een onrendabele top, de situatie waarbij het totaal aan investeringskosten niet worden gedekt door toekomstige opbrengsten, te financieren.

DE ROL VAN DE WONINGCORPORATIES
EN HET TOEZICHT

Wat is uw aangrijpingspunt voor het aanspreken van de corporaties op het nakomen van afspraken? Het vermogen van de corporaties is nu eenmaal niet meer in publieke handen sinds de bruteringsoperatie onder Heerma.

DEKKER Mijn aangrijpingspunt is dat de markt niet in evenwicht is door marktfalen.

Voor de markt is het niet voldoende lonend te investeren in sociale woningbouw. De kerntaak van de corporaties is dat wél te doen. Omdat er een publiek belang is hier te voorzien in voldoende en kwalitatief goede woningen, is het zaak dat de overheid de druk op de ketel houdt. En ik kan ook druk uitoefenen via de rapporten van het Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting dat prestatie-indicatoren publiceert. Maar het beste is zelfregulering: dat de sector zelf openbare visitaties laat verrichten. Ten principale wil ik niet op de stoel van de corporatiebesturen gaan zitten.

Maar nog even wat scherper: wat is uw stok als de corporaties andere afwegingen maken? Als ze zeggen: het is onze zaak, ons geld, we stellen eigen prioriteiten en dat zijn niet de uwe...

DEKKER Dan spreek ik het bestuur en de raad van toezicht aan. Er is uiteindelijk een lijn via het financiële toezicht van het Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting. Zo geef ik in mijn brief over de corporaties aan dat ik een transparante investeringsmethode wil ontwikkelen om de investeringsruimte per corporatie te kunnen bepalen. Deze investeringsruimte komt tot uiting in een geobjectiverde investeringsdoelstelling, bijvoorbeeld een vast percentage van

het vermogen. Blijft een corporatie in gebreke, dan volgen sancties.

Hoe ziet u de corporaties? Vallen ze dan niet weer gedeeltelijk onder regie van de staat?

DEKKER Nee. Het zijn private organisaties met een maatschappelijke rol. Hun opdracht ligt primair op het gebied van de sociale woningbouw voor een breed gedefinieerde doelgroep. Maar ze kunnen ook prima activiteiten voor de commerciële markt verrichten, zoals duurdere huur- en koopwoningen bouwen. De voorwaarde is dan wel dat ze deze activiteiten juridisch scheiden van hun kerntaak. Die duidelijkheid heb ik onder meer willen geven in mijn brief over de corporaties.

U pleit voor een juridische splitsing van activiteiten...?

DEKKER Ik geef voorkeur aan juridische splitsing boven een administratief-organisatorische splitsing van activiteiten. Maar zo'n constructie moet dan wel 'Europaproof' zijn. Dat zijn we nu aan het onderzoeken. Het een en ander zal binnenkort aan mevrouw Kroes worden voorgelegd, zodra ik in mei de discussie met de Tweede Kamer over de toekomst van de woningcorporaties heb gehad.

Zeker wanneer we de huidige Nederlandse discussie vergelijken met bezorgde signalen uit Brussel over al te zeer beschermde markten, komen uw liberaliseringsplannen nogal bescheiden over. Kiest u bewust een gematigder lijn dan eurocommissaris Kroes in Brussel?

DEKKER Ja. Het is immers belangrijk om de geschiedenis van de volkshuisvesting

in Nederland met de markante rol van de woningbouwverenigingen en hun leden (de corporaties) goed voor ogen te houden. Die markante rol van deze maatschappelijke ondernemingen willen we zo houden. Voor de duidelijkheid: in overeenstemming met het zogenoemde subsidiariteitsbeginsel kunnen alle lidstaten in principe zelf bepalen hoe hun volkshuisvestingstelsel wordt ingericht. Ik hecht zeer aan de historische gegroeide taakopdracht van corporaties. En dat is het verschil met het signaal uit Brussel van eurocommissaris Kroes: er moet een duidelijke borging zijn dat er voor de doelgroep met een laag inkomen voldoende goede woningen zijn, juist omdat de markt daarin niet kan voorzien. Corporaties kunnen uit dien hoofde ook gebruik maken van staatssteun (borging van leningen en belastingvrijstellingen). Maar de zorg daarbij is wel dat er sprake kan zijn van marktverstoringen en concurrentievervalsing. Om die zorg weg te nemen streef ik naar een juridische scheiding tussen de sociale en de commerciële activiteiten.

Hoe schat u het draaiglak voor uw plannen ten aanzien van de corporaties bij de verschillende politieke partijen in? Zijn de linkse partijen bijvoorbeeld tegen de ingeslagen richting voor de corporaties?

DEKKER Ik heb de indruk dat mijn brief over de corporaties goed is gevallen. Bij PvdA en anderen is er een voorkeur de corporaties dichter naar de overheid toe te halen. Maar daar kies ik absoluut niet voor. Ik vind dat tegendraads, tegentijds en het gaat bovendien tegen mijn ondernemershart in. Als liberaal ga ik daarin niet mee. Het zal vast nog op scherp worden gezet in het nog komende debat in mei over de toekomst van de woningcorporaties. Dat is goed, omdat de beleidsvisie waarvoor nu wordt geko-

zen, bepalend is voor de komende reeks van jaren. Andere redenen voor de door mij gekozen richting zijn de volgende. De corporaties zijn in CDA-kring een belangrijk gegeven. En veel breder nog: hun betekenis in wijken wordt alom erkend en herkend.

HET LIBERALE GEHALTE VAN DE PLANNEN

Wat is er liberaal aan uw beleid?

DEKKER Dat ik de verantwoordelijkheid zo laag mogelijk leg, daar waar deze behoort te liggen en dat ik burgers, bestuurders en maatschappelijke organisaties op die verantwoordelijkheid aanspreek. Om woningbouwdoelstellingen te bereiken moet ik uiteindelijk vanuit mijn systeemverantwoordelijkheid de bestuurders, de corporaties en de gemeenten aanspreken. De gemeenten hebben de primaire verantwoordelijkheid inzake de ontwikkeling van de publieke ruimte. Ik wil wél sturen op prestaties, maar ik leg de verantwoordelijkheid voor beleidsvorming en uitvoering bij de lokale partijen.

Er zijn daarnaast veel misverstanden over het hart van mijn liberaliseringsbeleid. Ik ben erop uit te liberaliseren daar waar het kan, waar markten goed werken en keuzevrijheid bestaat. Op het terrein van de sociale woningbouw werken markten niet goed en moet er dus ruimte blijven voor gereguleerde huren. Liberalisering kan alleen onder strikte condities van aanbodvergroting en aanbodverbetering, anders werkt het niet. Er moet altijd voldoende aanbod en bescherming zijn voor de aandachtsgroep die door onvoldoend inkomen niet op eigen kracht in de markt woonruimte kan huren of kopen. In mijn nieuwe huurbeleid heb ik daarom bescherming voor huurders met huurtoeslag en zittende huurders ook voor na 2010 opgenomen.

FOTO: DIEK HOL

Hoe beoordeelt u het verzet tegen de invoering van de liberaliseringplannen door de Kamer (met name het 'scheefwonen') en het verzet van de woningcorporaties die zeggen de geplande huurverhoging niet nodig te hebben voor de realisering van de plannen?

DEKKER Zoals het er nu naar uit ziet scharen in ieder geval de coalitiefracties zich achter mijn plannen en is het kabinet sowieso akkoord. Maar daarvoor heb ik wel veel gesprekken gevoerd, ook met de verhuurders, en naar aanleiding daarvan mijn plannen aangescherpt. Voor zittende huurders en huurders met huurtoeslag is er nu ook na 2010 bescherming. De liberalisering gaat echter wel van start. De wozaarde komt als element in de bepaling van de maximale huur van een woning. En bij voldoende nieuwbouw komt na 2008 of 2010 voor nieuwe huurders een deel van de woningen op de vrije markt.

Met het totale pakket ben ik tevreden en ik heb goede hoop dat we per 1 januari 2007 echt van start kunnen met een nieuw huurbeleid.

VRAAGONDERSTEUNING

Een ander terugkerend heikel thema: de fiscale ondersteuning voor huur- en koopwoningen. Zo is het systeem van vraagondersteuning voor koopwoningen in Nederland zeer fors. Tegelijkertijd is internationaal gezien het eigenwoningbezit in Nederland zeer laag. Er lijkt hier op het eerste gezicht iets scheef te zitten. Vaak wordt de riante hypotheekaf trek aangewezen als boosdoener. CDA en VVD hebben echter aangegeven nooit en te nimmer te willen tornen aan de hypotheekrenteaftrek. Hoe beziet u als liberaal minister deze zaak?

DEKKER Daarbij lijkt mij vooral van belang nuchter het debat te voeren en naar

de feiten te kijken. Ten eerste lopen we internationaal gezien niet meer zo heel ver achter. Voorheen was de verhouding: een derde koop en twee derde huur. We zitten nu al boven de 54 procent koopwoningen. Dat is internationaal nog steeds onder het gemiddelde, maar de gerealiseerde groei in percentage eigenwoningbezit is indrukwekkend. De hypotheekrenteaftrek is juist belangrijk om dat eigenwoningbezit verder te bevorderen en dat is goed, want toename van het eigenwoningbezit werkt positief door op de woonomgeving. Nu ook corporaties huurwoningen te koop aanbieden aan bewoners, komt daar ook iets moois op gang.

Tegelijkertijd moeten we realistisch zijn. Ik denk dat we zeker een derde huurwoningen zullen moeten houden. Mensen zijn het gewend, willen zichzelf financieel niet vastzetten of zich binden. Voor een deel van dit segment van de markt (2,2 miljoen mensen) is de huursubsidie onmisbaar. Instrumenten als de huursubsidie of de hypotheekrenteaftrek zet je dus niet zomaar overboord. Stabiliteit van de woningmarkt staat bij mij voorop.

Waar ik nu wél mee bezig ben is om voor eind mei aan de Kamer mijn visie op de woningmarkt en de betekenis van de huursubsidie en hypotheekrenteaftrek te presenteren. Het volstaat absoluut niet om alleen maar te pleiten voor afschaffing. Dat wordt veel te gemakkelijk en veel te vaak geroepen. Kijk eerst eens naar de feiten: welke betekenis en invloed de instrumenten daadwerkelijk hebben gehad. Wanneer we de ontwikkelingen goed analyseren, blijkt bijvoorbeeld dat de hypotheekrenteaftrek helemaal niet zo'n grote rol heeft gespeeld in de stijging van de prijzen als vaak wordt gedacht.

Enige nuchterheid is geboden, zegt u. Maar hoe kijkt u dan aan tegen de huidige hoge prijzen op de koopmarkt voor starters?

DEKKER De huidige prijzen van gemiddeld 230 tot 250.000 euro zijn inderdaad te hoog voor starters. Die prijzen zouden moeten liggen rond de 130 tot 160.000 euro. In incidentele gevallen lukt dat ook, maar nog te weinig. Voor starters, en ouderen moet meer aanbod komen van duurdere huurwoningen en goedkopere koopwoningen. Daarnaast hebben we een Stimuleringsfonds Nederlandse Gemeenten om starters voordelige leningen te bieden. Maar ook hier valt u midden in een lopend debat. Ik ben nu nog bezig andere aanvullende mogelijkheden in kaart te brengen. Vraagondersteuning op zichzelf helpt niet direct als het bijpassende woningaanbod er niet is.

HERINRICHTING VAN DE RUIMTELIJKE ORDENING

Wat acht u tot nog toe uw belangrijkste prestaties?

DEKKER Prettig wonen voor nu en in de toekomst kan alleen als de ruimtelijke ordening *up-to-date* is. Een belangrijke mijlpaal is dat de Nota Ruimte nu door de Eerste Kamer is. Dat betekent onder meer een totale verandering van de ruimtelijke ordening ten opzichte van het oude centralistische Pronk-denken. Niet uitgaan van een Haagse blauwdruk, maar gebruik maken van de expertise van gemeenten, provincies, maatschappelijke organisaties en marktpartijen. Mijn sturingsfilosofie is 'centraal wat moet, decentraal wat kan'. Dat betekent een enorme verandering ten opzichte van de centralistische Pronk-lijn uit de paarse periode. Nogmaals, voor mij is essentieel dat de verantwoordelijkheid wordt teruggelegd bij de partijen bij wie deze thuishoort.

Wordt de verantwoordelijkheid werkelijk teruggelegd? Zie de herstructurering van

wijken door het teveel aan sociale huurwoningen te slopen...

DEKKER Het 'teveel aan sociale woningen slopen' is niet mijn uitgangspunt. Je sloopt alleen maar als de woningen niet meer aan de eisen van deze tijd voldoen. U moet niet vergeten dat het woningtekort niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief van aard is. Het is mijn verantwoordelijkheid daar iets aan te doen. Dat is nodig omdat we te maken hebben met gezinsverdunding, hogere kwaliteitseisen en een groter ruimtelijk beslag per woning.

U bent behoorlijk 'sturend' om meer diversiteit in wijken te scheppen. Dat blijkt uit de recent aangenomen Rotterdamwet, waarbij inkomensgrenzen voor wijken gelden, uit uw aanpak van het schiefwonen en uw voorstellen om bewoners eventueel te dwingen om te verhuizen¹. Zo terughoudend als u elders bent, zo sturend bent u bij diversiteit. Hoever kan de overheid gaan in het sturen op het mengen van wijken?

DEKKER Die Rotterdamwet is er niet voor niets gekomen. Als je de toestroom van mensen zonder inkomen uit werk onbeperkt toelaat, dan zou je gesegregeerde wijken krijgen met neergaande inkomens en voorzieningenniveaus. Als je dat wilt stoppen, dan moet je, hoe lastig dat ook is, kunnen zeggen: tijdelijk laat ik hier bepaalde groepen niet toe, ten gunste van anderen. De wet is ook met steun van de oppositiepartij PvdA door de Eerste en Tweede Kamer aangenomen. Daarbij is proportionaliteit en zorgvuldigheid van belang. Rotterdam en andere steden die op de wet een beroep willen

doen, moeten eerst goed aangeven waarom het zo urgent en nodig is om met deze extra toelatingseisen te komen. Er is overigens geen enkele andere stad die tot nu toe een verzoek heeft ingediend.

Van Aartsen schetste bij de laatste Algemene Beschouwingen het beeld van de Randstad als metropool, als het New York van Europa. Is dat ook uw ideaal?

DEKKER Jazeker. We hebben in potentie een economisch sterke Randstad met twee *mainports*, een *greenport*, verschillende woonmilieus en typen steden. Maar de Randstad zakt weg op economische lijstjes. Dat is ook de reden waarom ik in de Nota Ruimte zo'n sterk accent leg op de ontwikkeling van stedelijke netwerken. Er is veel enthousiasme voor dit toekomstbeeld bij de zogenoemde Holland 8 (bestuurders uit de Randstad); zij willen er echt iets van maken. En collega Johan Remkes en ik gaan structurele versterking van de Randstad mogelijk maken door kortere procedures en snellere besluiten.

U hebt geen last van meningsverschillen over de te volgen koers?

DEKKER Nee, in het geheel niet. Ik ontmoet veel medestanders in het kabinet bij bewindslieden van het CDA. De samenwerking in de fysieke driehoek met de drie CDA-bewindslieden, Karla Peijs (VenW), Cees Veerman (LNV), ondersteund door Karien van Gennip (EZ), bevalt wederzijds prima. Wat woningbeleid en de inrichting van de Ruimtelijke Ordening betreft zijn er dan ook geen fundamentele meningsverschillen met het CDA.

De woningcorporatie en de zorg voor betaalbare woningen

Buitenlandse voorbeelden laten zien dat er alternatieven zijn voor liberalisering en betaalbaarheidtoeslag. In de huidige discussie over het waarborgen van prestaties van woningcorporaties in de toekomst blijft het betaalbaarheidvraagstuk ten onrechte onderbelicht. Het is zaak om niet alleen te zorgen voor eerlijke concurrentieverhoudingen en de bouwproductie, maar ook te voorkomen dat we aan het einde van de discussie moeten constateren dat we per ongeluk het kind met het badwater hebben weggegooid.

door *Marja Elsinga & Marietta Haffner*

De auteurs zijn werkzaam bij Onderzoeksinstituut OTB, TU Delft

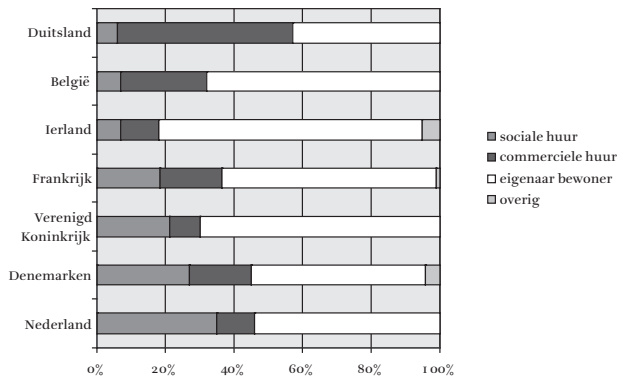
CORPORATIES ZIJN MAATSCHAPPELIJKE organisaties die als primaire taak hebben te voorzien in huisvesting voor maatschappelijke groepen. De beleidsbrief over de toekomst van woningcorporaties van minister Dekker over woningcorporaties spitst zich vooral toe op hoe de woningbouwproductie kan worden veiliggesteld, hoe valse concurrentie met commerciële partijen kan worden voorkomen en hoeveel ruimte er moet zijn voor sociaal ondernemerschap. De zorg voor voldoende betaalbare woningen blijft in de brief onderbelicht. Deze kwestie komt vooral aan de orde in de voorstellen van de minister om het huurbeleid te moderniseren en een betaalbaarheidtoeslag in te voeren. Corporaties worden hiermee aangemoedigd om de huren te verhogen en te gaan fungeren als doorgeefluik voor de betaalbaarheidtoeslag. De vraag is hoe deze voorstellen zich verhouden tot de zorg van corporaties voor betaalbare woningen.

Deze bijdrage stelt de zorg voor betaalbare woningen centraal hoe deze theoretisch kan worden geplaatst, hoe deze zorg zich in Nederland heeft ontwikkeld en hoe hieraan in andere landen inhoud wordt gegeven.

ACHTERGROND

Woningcorporaties zijn tegenwoordig maatschappelijk ondernemers. Rapporten vol goede adviezen zijn er verschenen over hoe die maatschappelijk ondernemer eruit zou moeten zien en minister Dekker wijdde in antwoord daarop in december een uitgebreide brief aan de toekomst van woningcorporaties. De belangrijkste doelen van de minister zijn het zekerder stellen van prestaties, de inzet van het maatschappelijk gebonden vermogen en het vergroten voor de ruimte voor maatschappelijk ondernemerschap. De corporatiediscussie gaat vooral over hoeveel duurdere huur- en koopwoningen moeten worden gebouwd, onder welke voorwaarden huren worden geliberaliseerd en of het *level playing field* wel in acht wordt genomen. Je zou bijna vergeten dat corporaties zijn opgericht om te voorzien in huisvesting voor degenen die daar zelf niet toe in staat zijn. Sterker nog, leidt al deze aandacht voor de vormgeving van de organisatie er niet toe dat de groepen waar het om gaat, worden vergeten? Het gaat daarbij om het voorzien in voldoende betaalbare woningen van voldoende kwaliteit die aan kwetsbare groepen worden toegewezen. Of, wat is een sociale huursector eigenlijk?

In de Europese context blijkt Nederland een uitzonderlijke positie te hebben als het om de omvang van de sociale huursector gaat. Zoals figuur 1 toont heeft Nederland met 35% verreweg de grootste sociale huurwoningvoorraad. Denemarken volgt met 27% en dan komen het Verenigd Koninkrijk en Finland met een sector van rond de 20%. In de overige landen omvat de sociale huursector 5 tot 6% van de totale woningvoorraad.

FIGUUR 1 *Eigendomssectoren in de zeven landen van de Europese Unie¹*

Bron: Department of the Environment, Heritage and Local Government (Ierland), 2004, Regular National Report on Housing Developments in European Countries

Gezien de enorme verschillen in omvang van de sociale huursector rijst de vraag wat sociaal betekent in de verschillende landen. Heeft de Ierse sector bijvoorbeeld een zelfde functie als de Nederlandse? Wat zijn de rechten en de plichten van kwetsbare huishoudens in de verschillende landen? Kortom, welke invulling krijgt het begrip sociaal in de context van de woningvoorraad?

Een speurtocht in de literatuur levert verschillende definities van sociale huisvesting.² Wat opvalt, is dat een eenheid in opvattingen ver te zoeken is. Zo kan bijvoorbeeld bij zowel huur als koop sprake zijn van sociale huisvesting. De eigenaar van die woningen kan publiek of privaat zijn en kan winst nastreven in de bedrijfsvoering of ook niet. Verder kan er sprake zijn van gereguleerde of niet-gereguleerde toewijzing van de sociale huisvesting. In het laatste geval staat de keuzevrijheid van de consument centraal.

Ook over andere kenmerken van sociale huisvesting voorziet de literatuur niet in een eensluidend antwoord. Zo vraagt Whitehead zich bijvoorbeeld af of het behalen van overheidsdoelstellingen inhoudt dat er een significante sociale huursector aanwezig moet zijn.³ Maclennan & More stellen echter dat sociale huisvesting nodig is als de maatschappelijke gewenste behoeften naar huisvesting boven de effectief gewenste vraag naar huisvesting uitkomt.⁴ Over het algemeen is men het er wel over eens dat het gaat om betaalbare huisvesting voor kwetsbare groepen.

De vraag die zich dan vervolgens opdringt is: hoe wordt betaalbare huisvesting gegarandeerd? Gebeurt dat via instituten, zoals woningcorporaties, via objectsubsidies aan de aanbieders of via een vorm van inkomenssubsidie aan de bewoner? In alle gevallen verlagen dergelijke 'middelen' de woonlasten van de bewoner. Als we een woonsubsidie in de vorm van een inkomenssupplement buiten beschouwing laten, lijkt het kenmerkende verschil tussen sociale en niet-sociale huisvesting op woningniveau te kunnen worden bepaald: bestaat er voor een woning een maatschappelijke doelstelling (een primair doel) die met een niet-marktconforme, maar lagere, huur wordt nagestreefd (Bij een woonsubsidie in de vorm van een inkomenstoeslag echter kan er in principe dus wel sprake zijn van marktconforme huren). Het doel te voorzien in betaalbare huren kan bijvoorbeeld door publieke, niet-winstbeogende organisaties, zoals gemeentelijke woningbedrijven, worden gerealiseerd. Maar ook private organisaties met een winstdoelstelling kunnen een dergelijk doel realiseren, als zij bijvoorbeeld subsidies weten te bemachtigen. Die subsidies zullen alleen onder bepaalde voorwaarden worden verstrekt, zodanig dat het maatschappelijke doel wordt bereikt. Bovendien is ook huurregulering een instrument dat ingezet kan worden om huren betaalbaar te houden.

In Nederland hebben we de situatie dat private organisaties — de woningcorporaties — ooit zijn opgericht om dit primaire doel te bereiken. Het zijn daarnaast organisaties die wel winsten mogen maken, maar deze voor de volkshuisvesting moeten inzetten. Dit vindt plaats binnen een systeem van huurregulering en woningtoewijzing, terwijl de objectsubsidies inmiddels zijn afgeschaft. Deze organisaties houden zich ook bezig met zogenoemde commerciële activiteiten: huur- en koopwoningen voor midden- en hoge inkomensgroepen. De vraag is in hoeverre de sociale taak — de zorg voor betaalbaarheid — nog samenvalt met de eigenaar die als sociaal wordt aangeduid.

DE ZORG VOOR BETAALBARE WONINGEN

Lange tijd bestond in Nederland het model van een sociale verhuurder die woningen aanbiedt met een huurprijs beneden de markthuurlen en die hiervoor een exploitatiesubsidie ontvangt van de overheid. In ruil voor de subsidie wordt de woning tegen een betaalbare prijs aangeboden. De huurprijsregulering zorgt er vervolgens voor dat de huren worden gereguleerd.

In 1975 komt hierin verandering met de introductie van de huursubsidie en werden de exploitatiesubsidies gedeeltelijk vervangen. Huursubsidie wordt vanuit een welvaartstheoretische invalshoek algemeen beschouwd als een efficiëntere manier dan objectsubsidies om zorg te dragen voor betaalbaarheid. Vanaf die tijd was er sprake van een mix van objectsubsidies die zorgden voor een betaalbare aanvangshuur en subjectsubsidies die zorgden voor een inkomensafhankelijke aanvulling.

De bruteringsmaakt in 1995 een einde aan deze situatie doordat de objectsubsidies verdwenen. De sociale verhuurders worden vanaf dan geacht met hun eigen vermogen als zogenoemd *revolving fund* betaalbare woningen te realiseren, terwijl de rijksoverheid zorg draagt voor de huursubsidie.

Met recente voorstellen voor een betaalbaarheidheffing en een modernisering van het huurbeleid komt er opnieuw forse verandering in de situatie. In ruil voor een geleidelijke versoepeling van de huurprijsregulering, moeten zowel woningcorporaties als commerciële verhuurders meebetalen aan de huursubsidie. Het bedrag dat verhuurders moeten betalen hangt af van de mate waarin corporaties boveninflatoire huurverhogingen toepassen. Hiermee ontstaat in feit een *prisoner's dilemma*: een individuele corporatie staat voor de keuze of de huren te matigen en te proberen het huursubsidiebeslag te beperken, of de huren aanzienlijk te verhogen en een stijging van de betaalbaarheidtoeslag voor lief te nemen. Aangezien een gematigd huurbeleid van een individuele corporatie

weinig effect heeft als andere corporaties niet mee doen, is de kans groot dat voor de laatste optie wordt gekozen. De kans is groot dat de huren aanzienlijk stijgen en dat lage inkomensgroepen in toenemende mate afhankelijk worden van huursubsidie. Over de toekomstige verdeling van

De kans is groot dat de huren aanzienlijk stijgen en dat lage inkomensgroepen in toenemende mate afhankelijk worden van huursubsidie

de kosten van de huursubsidie, en de houdbaarheid van de betaalbaarheidtoeslag bestaat echter geen duidelijkheid, evenmin als over de betaalbaarheid van woningen voor middengroepen. De vraag is wat deze veranderingen betekenen voor de toekomst van woningcorporaties en met name voor de taak om te zorgen voor betaalbare woningen.

Is dit de rol van doorgeefluik van betaalbaarheidtoeslag of moet die taak breder worden opgevat? Hoe geeft men in andere landen inhoud aan het betaalbaarheidvraagstuk?

BUITENLANDSE INSPIRATIE

In Europa is volop discussie over de sociale huursector. Er valt een trend te bespeuren naar een toename van het belang van huursubsidie en een verzelfstandiging van sociale verhuurders. Ook in deze landen spelen kwesties als *level playing field* en een efficiënte inzet van middelen. De buitenlandse praktijk laat echter zien dat er ook andere oplossingen mogelijk zijn voor het probleem van betaalbaarheid voor lage inkomens en ook middeninkomens, vooral in de grote steden. Hoewel de context in andere landen natuurlijk heel anders is, valt er zeker iets te leren over de problemen en oplossingen rond de betaalbaarheid van woningen.

Inkomensafhankelijke huren

België is een land met een bescheiden sociale huursector. In deze sociale huursector is de inkomensafhankelijke huur gebruikelijk. De wijze waarop de huren in Vlaanderen dienen te worden berekend is omschreven in het Sociaal Huurbesluit, dat enigszins vergelijkbaar is met het *VBSH*. De formule in het Sociaal Huurbesluit geeft een bandbreedte weer waarbinnen de huur mag variëren. De huisvestingsmaatschappij stelt uiteindelijk de huur binnen deze randvoorwaarden vast. Allereerst wordt op basis van de kosten een basishuurprijs bepaald die ligt tussen 3 en 9% van de kostprijs. Vervolgens wordt de huur aangepast op het inkomen van de huurder. Hoewel er discussie is over de complexiteit van het systeem en de hoogte

van de subsidie, lijkt er breed draagvlak voor inkomensafhankelijkheid van de huur.⁵ Ook Ierland kent een systeem van inkomensafhankelijke huren.⁶ De lokale overheden stellen deze vast op basis van richtlijnen van de nationale overheid. De centrale overheid heeft in een richtlijn vastgesteld dat een proportioneel systeem toegepast zou moeten worden. Dit betekent dat huurders een vast percentage van hun inkomen aan huur moeten betalen. In de praktijk blijkt het zogenoemde *banded system* te domineren. Hier wordt de huur afhankelijk gesteld van het inkomen, met een percentage bepaald per inkomensklasse. In Ierland is het gevolg van het systeem van inkomenshuren dat het bijna niet is gebaseerd op de exploitatiekosten, zodat de opbrengsten ontoereikend zijn om voldoende gepland onderhoud uit te voeren.

Een belangrijk pluspunt voor een systeem van inkomensafhankelijke huren is een efficiënte inzet van middelen doordat de huur is afgestemd op het inkomen. Goedkope scheefheid — dat huishoudens naar verhouding tot hun inkomen te goedkoop wonen in sociale huurwoningen — bestaat niet.

Een belangrijk nadeel van inkomensafhankelijke huren is de zwakke band tussen de exploitatiekosten en de te berekenen huur. Zeker in Ierland ontstaan bij sociale verhuurders financiële problemen, omdat zij in toenemende mate lage inkomensgroepen huisvesten en er onvoldoende subsidies tegenover staan. Ook in Vlaanderen worden in de sociale huursector in toenemende mate lage inkomensgroepen gehuisvest volgens de woningtoewijzingsregels, zoals omschreven in het Sociaal Huurbesluit. Dit betekent dus minder opbrengsten voor de huisvestingsmaatschappij, terwijl de overheid dit niet compenseert in het subsidiebeleid. Hierdoor dreigen financiële problemen en stijging van de huren, voor zover dit mogelijk is binnen de wettelijke bandbreedte.

Concessiemodel

In Duitsland⁷ en Spanje⁸ is een zogenoemd concessiemodel voor de sociale huursector van toepassing. Hier verstrekt de overheid subsidies (gunstige leningen) in ruil voor afspraken over de toewijzing van woningen. Daarnaast geldt huurregulering. De subsidies worden over het algemeen verstrekt aan commerciële partijen die onder de vastgestelde voorwaarden woningen willen verhuren aan de vastgestelde doelgroep, meest inkomenscriteria, voor de afgesproken periode. Als de subsidieperiode is afgelopen, verliest de woning (op termijn) zijn label sociaal.

In de *National Affordable Housing Programme 2006-08* van de Engelse *Housing Corporation*, de toezichthouder van de Engelse woningcorporaties, wordt voor het eerst de gesubsidieerde nieuwbouw van betaalbare

huisvesting ook voor niet-woningcorporaties open gesteld. Dit om een betere waarde van de investering in een faire, open en uitdagende competitie te realiseren.

Als dergelijke systemen goed werken, zullen de prijs-kwaliteitverhoudingen voor betaalbare huisvesting op scherp worden gezet. Zo ontstaat op woningniveau een *level playing field*. Voor gesubsidieerde woningen gelden andere regels dan voor niet-gesubsidieerde woningen. Een ander voordeel is de mogelijke menging van gereguleerde en niet gereguleerde woningen in bijvoorbeeld één en hetzelfde gebouw.

Als nadeel van een concessiesysteem kan de eindigheid van de betaalbare voorraad worden gezien. Als de subsidieregeling afloopt, zal de woning op termijn uit de sociale voorraad verdwijnen, met inachtneming van de 'gewone' huurbescherming of huurregulering. Zo geldt bijvoorbeeld in Duitsland de regeling dat de huur binnen drie jaar met maximaal 20 procent mag stijgen en dat de huurder niet eenvoudig uitgezet kan worden om een woning commercieel te gaan verhuren. Bovendien zorgt een dergelijke eindigheid ervoor dat telkens bij vaststelling van een tekort aan betaalbare woningen, een financiële injectie van de overheid nodig is om het aanbod van sociale woningen te stimuleren.

Sociale koop

Het zijn niet alleen de allerlaagste inkomens die op de woningmarkt problemen ondervinden bij het zoeken naar een woning. Ook de middengroepen hebben er last van, vooral in grote steden met krappe woningmarkten. Omdat in veel steden het beleid is gericht op het behouden van de middeninkomens voor de stad, zijn er producten ontwikkeld om het wonen voor de middengroepen betaalbaar te maken. Zo kent men in Engeland het *shared ownership*. Dit houdt in dat de bewoner voor 25 tot 75 procent deelt in een *leasehold*. Daarbij heeft de *shared owner* de mogelijkheid om het aandeel te vergroten (*staircasing*) en uiteindelijk de woning helemaal te kopen. Eigenlijk is de term *shared ownership* misleidend, want de bewoner is geheel verantwoordelijk voor (het onderhoud van) de woning, er is alleen sprake van een gedeeld vermogen. De kapitaalkosten die de *leaseholder* niet betaalt, worden gedekt door een hypotheek die wordt betaald met de opgebrachte huur. Overigens gaat het bij *shared ownership* om een gesubsidieerde huur. *Shared ownership* biedt bovendien enige financiële bescherming in geval van inkomensachteruitgang, omdat het huurdeel van de woning in aanmerking komt voor huursubsidie (*housing benefit*).

In Finland nam na het instorten van de koopwoningmarkt eind jaren tachtig, de druk op de sociale huursector enorm toe. Echter, de beschikbare overheidsmiddelen voor sociale huurwoningen waren beperkt. Dit

vormde de aanleiding om een nieuw product te ontwikkelen. *Right of Occupancy* (RoO) is een mengvorm van kopen en huren. De bewoner van RoO verwerft 15% van de woning in eigendom en 85% van de woning wordt gehuurd (op basis van de kostprijs uitgaande van een gesubsidieerde kapitaalmarktlening of een overheidslening). Dit betekent dus een daling in het beslag op rentesubsidies van 15%. De woningen worden gebouwd en beheerd door de woningcorporaties en de gemeentelijke overheid bepaalt het gesubsidieerde RoO-contingent en is verantwoordelijk voor de woningtoewijzing van de RoO-woningen. Deze woningen bleken een antwoord op de woningvraag van midden inkomensgroepen. In een periode van tien jaar heeft RoO een marktaandeel van 1% verworven (ruim 25.000 woningen)⁹

Het voordeel van deze eigendomsvormen is dat er met een gering subsidiebeslag een betaalbare woning voor de middeninkomens wordt gerealiseerd. Met deze producten kan worden voorzien in de woningvraag in de grote steden. Een mogelijk nadeel van deze producten is dat deze door klanten of financiers nog wel eens complex gevonden worden. Echter, in Engeland en Finland blijken de beschreven concepten inmiddels redelijk ingeburgerd. De praktijk leert bovendien dat deze producten doorgaans buiten het bereik van de laagste inkomensgroepen vallen.

CONCLUSIE

De Nederlandse discussie is erg gericht op de vormgeving van het middel woningcorporatie. Het primaire doel van de sociale huursector wordt (ten onrechte) als vanzelfsprekend beschouwd.

Er wordt geconstateerd dat het vermogen van corporaties ruim, zo niet bovenmatig is en er worden tal van nieuwe bestemmingen voor het corporatievermogen voorgedragen. Woningcorporaties worden beschouwd als smeermiddel voor de woningmarkt en zouden zich moeten richten op bouwproductie en doorstroming.

De zorg voor betaalbare huisvesting voor groepen die dit nodig hebben, is echter niet veiliggesteld en dreigt ondergeschikt te worden in de huidige discussie. De beschreven voorbeelden laten zien dat er ook alternatieven zijn voor liberalisering en betaalbaarheidtoeslag. Ieder voorbeeld heeft uiteraard plus- en minpunten en kan inspiratie leveren voor een Nederlandse betaalbaarheiddiscussie. Deze discussie zou dan moeten gaan over hoe corporaties in de toekomst invulling geven aan hun primaire taak om betaalbare woningen te verschaffen. De volgende vragen, die deels ook in de bijdrage van René Scherpenisse aan de orde komen, zijn hierbij relevant: wat vinden we maatschappelijk geaccepteerde woonlasten, hoe

geven we vorm aan een vorm van woonlastenondersteuning en welke verantwoordelijkheid heeft een woningcorporatie hierin?

- * Is het tijd voor inkomensafhankelijke huren nu corporaties verworden zijn tot doorgeefluik van betaalbaarheidtoeslagen? Of zijn woonvouchers of een woonlastenmaximering, waarbij men bij te hoge woonlasten een toeslag van de belastingdienst ontvangt, beter?
- * Wat betekent het *level playing field* voor de betaalbare huisvesting? Is een concessiemodel waarin woningcorporaties concurreren met commerciële partijen als het gaat om het beschikbaar stellen van (gesubsidieerde) grond voor sociale woningbouw, een optie voor Nederland? Kunnen betaalbare koopwoningen, zoals in Nederland Koopgarant en het concept Sociale Koop, worden beschouwd als een serieus alternatief voor sociale huurwoningen en wellicht als middel in de scheefheidsbestrijding?
- * In de huidige discussie over het waarborgen van prestaties van woningcorporaties in de toekomst blijft het betaalbaarheidvraagstuk, ten onrechte, onderbelicht. Het is zaak om niet alleen te zorgen voor een *level playing field* en de bouwproductie, maar ook te voorkomen dat we aan het einde van de discussie moeten constateren dat we per ongeluk het kind met het badwater hebben weggegooid.

Referenties

- Department of the Environment, Heritage and Local Government (Ireland), 2004, Regular National Report on Housing Developments in European Countries.
- Elsinga, Marja, 2004, Betaalbare en risicarme koopwoningen, Utrecht: DGW-Nethur.
- Elsinga, Marja, 2005, De sociale huursector in Vlaanderen: een kleine maar veel besproken sector, Rotterdam: sev.
- Haffner, Marietta, 2005, De objectgesubsidieerde huursector in Duitsland: van dynamisch model naar concessiemodel, Rotterdam: sev, http://www.sev.nl/nieuws/nieuwsitem.asp?id_bericht_open=1184&zoek=true&zoek_string=duitsland.
- Haffner, Marietta E.A., & Joris S.C.M. Hoekstra, 2004, Woonruimteverdeling in Europese context, Delft: TU Delft, rapport aan derden.
- Maclennan, Duncan & Alison More, 1997, The Future of Social Housing; Key Economic Questions, Housing Studies, 12, no. 4, pp. 531-547.
- Oxley, Michael, 1995, Private and Social Rented Housing in Europe: Distinctions, Comparisons and Resource Allocation, Scandinavian Housing & Planning Research, 12, pp. 59-72.
- Oxley, Michael, 2000, The future of social housing, London: Institute for Public Policy Research.
- Whitehead, Christine M.E., 2003, The Economics of Social Housing, in: O'Sullivan, Tony & Kenneth Gibb, Housing Economics and Public Policy. Essays in honour of Duncan Maclennan, Oxford, UK: Blackwell Science.
- Winters, Winters, Sien, Katrien Tratsaert, Benediekt van Damme, Marja Elsinga, Marietta Haffner, Filip Heremans & Gelske van Dalen, te verschijnen, Op weg naar een nieuw Vlaams sociaal

huurstelsel² (werktitel), Onderzoeksopdracht binnen luik IV van het onderzoek 'Ruimte voor Woonbeleid' uitge-

voerd in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Woonbeleid.

Noten

- 1 Spanje en Ierland hebben een beperkt percentage woningen in de categorie 'overig'. Het gaat hierbij voornamelijk om woningen die 'gratis' aan de bewoners ter beschikking worden gesteld (bijvoorbeeld door familieleden).

2 Zie bijvoorbeeld Oxley, 1995, 2005.

3 Whitehead, 2003

4 Maclennan & More, 1997

5 Elsinga, 2005

6 Winters *et al.*, te verschijnen

7 Haffner, 2005

8 Haffner & Hoekstra, 2004

9 Elsinga, 2004.

Massale verkoop sociale huurwoningen kan de woningmarkt vlot trekken

De woningmarkt zit muur- en muurvast. Met alle gevolgen van dien. Starters en ouderen komen nauwelijks aan bod. Mensen met een middeninkomen kunnen door de hoge huizenprijzen de koopsector niet in en houden zo noodgedwongen de sociale huursector bezet. Hierdoor lopen ook de wachttijden sterk op voor mensen die op die sociale huursector zijn aangewezen. De sleutel voor de oplossing ligt in méér aanbod voor de middeninkomens. Concreet gaat het enerzijds om wat duurder huurwoningen en anderzijds om goedkope koopwoningen. Naast nieuwbouw kan de bestaande voorraad sociale huurwoningen hiervoor worden ingezet. Massale verkoop kan onder een aantal voorwaarden de woningmarkt weer vlottrekken én is beter voor de bewoners, voor buurten en voor de verkopende woningcorporaties.

door René Scherpenisse

Directeur van de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting en lid van de kernredactie

WAT IS HET PROBLEEM?

De woningmarkt is de laatste decennia ingrijpend veranderd, zowel in de sociale huursector als in de koopsector. In de naoorlogse verzorgingsstaat is enerzijds een grote sociale huursector opgebouwd, die wat omvang én kwaliteit betreft onovertroffen is in de wereld. Het gaat om maar liefst 2,4 miljoen woningen, in eigendom en beheer van ruim 500 woningcorporaties. Grosso modo staan ze er goed bij, en zijn ze – een aantal probleemwijken uitgezonderd – van een kwaliteit die zich nauwelijks onderscheidt

van woningen in de koopsector. Het prijsbeleid is gematigd sinds corporaties door de bruterings in 1995 zélf meer aan de knoppen van het huurbeleid zitten, met gemiddeld inflatievolgende huurverhogingen. Vóór 1995, toen het Rijk zelf nog grote financiële belangen had en de verhogingen oplegde, was dat wel anders – dat mag ook wel eens worden gezegd –, vooral in de bezuinigingscycli rond de Tussenbalans: forse huurstijgingen van jaren achtereens 5,5%. Niettemin, met een gemiddelde huurprijs van € 350 is de prijsstelling in de sociale sector gemiddeld bescheiden te noemen. Gemiddeld, want binnen de grote groep huurders pakken de generiek, los van het inkomen vastgestelde huurprijzen erg verschillend uit. Ondanks de huurtoeslag hebben mensen met een écht laag inkomen (tot ongeveer € 20.000 bruto per jaar) een bijna twee keer zo hoge huurquote als de mensen met een bovenmodaal inkomen (meer dan € 30.000 per jaar).¹ Inmiddels wordt een derde deel van de huurwoningvoorraad overigens bewoond door deze ‘bovenmodalen’, mensen die volgens de huidige beleidsdefinitie niet in aanmerking zouden moeten komen voor een sociale huurwoning.

TABEL I *huurquote naar inkomenscategorie*

Inkomenscategorie	Aantal huishoudens	Percentage Totaal	Huurquote
Tot huursubsidiiegrens (€ 20.000 bruto per jaar)	1.376.000	46%	26,9
Huursubsidiiegrens tot modaal (€ 30.000 bruto per jaar)	615.000	20%	22,3
Modaal of meer	1.014.000	34%	16,3

Bron: Woningbehoefteonderzoek, 2002

Anderzijds zijn er zo'n 3 miljoen koopwoningen, die de laatste decennia een totaal andere prijsontwikkeling hebben doorgemaakt. Prijsexplosie is nog voorzichtig uitgedrukt. Woningen die sinds begin jaren negentig drie tot vier keer zo duur zijn geworden, zijn geen uitzondering. Inmiddels is de gemiddelde koopprijs € 225.000, bij de huidige lage hypotheekrente is een inkomen van ruim € 50.000 nodig om dat te kunnen financieren. Opvallend is dat ook in de koopsector geldt dat de lagere inkomens een ongeveer twee keer zo hoge quote hebben als de hogere inkomens, ondanks de 9 miljard die het Rijk derft aan inkomstenbelasting als gevolg van de hypotheekrenteaftrek.

Aldus is er een enorme kloof ontstaan tussen enerzijds een massieve, generiek goedkope sociale huursector en anderzijds de duur geworden koopsector. Een kloof waarin vooral de grote groep mensen met een middeninkomen tussen de € 30.000 en € 50.000 verdwijnen. Zij verdienen te veel voor een woning in de sociale huursector, maar te weinig voor die vaak felbegeerde koopwoning.

Bijzonder is dat deze groep op de woningmarkt in hoge mate aan haar lot wordt overgelaten. De van oudsher kleine duurdere huursector in Nederland is veel te beperkt van omvang, de corporatiesector komen ze niet in, óf ze wonen er meteen 'scheef'. De markt zorgt nauwelijks voor koopwoningen met een prijs van tussen de € 100.000 en € 200.000 en specifieke regelingen, zoals in het verleden de premiekoopregelingen, zijn niet voorhanden.²

Dit is nadelig voor deze grote groep zélf, die overigens een stevige koopvoorkeur heeft maar daarvoor te weinig verdient, en voor de mensen

*Mensen met een
middeninkomen belanden
tussen wal en schip*

voor wie de sociale huursector wél is bedoeld. Ik wees erop dat nu al een derde deel van de huurwoningen door bovenmodalen wordt bewoond. Velen van hen kunnen eenvoudigweg niet doorstromen, maar daarbij is ook de relatief lage huur-

prijs een belemmering. Een beetje calculerende burger die bijvoorbeeld wel een koopwoning van € 180.000 kan betalen, maar nu een vergelijkbare woning huurt voor € 350, blijft comfortabel zitten waar die zit. Resultaat: olopende wachttijden voor de mensen met de laagste inkomens.

DE BEKENDE REMEDIE: MEER NIEUWBOUW IN HET MIDDENSEGMENT

Vanuit de voorgaande analyse ligt de oplossing voor de hand. Wat vooral moet worden toegevoegd is een aanbod voor de mensen die nu tussen wal en schip zijn beland, dan wel tussen tafellaken en servet zitten. Concreet gaat het om de wat duurdere huurwoningen (in de prijscategorie tussen de € 450 en € 700 per maand) voor mensen met een huurwens. En om woningen met een koopprijs van tussen de € 100.000 en € 200.000 voor de kooplustigen.

Het beleid zet momenteel terecht in op een stevige bouwproductie. We kunnen echter constateren dat er vooral wordt toegevoegd in de segmenten die we al (te?) veel hebben: goedkope huur door corporaties en overwegend dure koop door marktpartijen. In veel plaatsen met lange wachttijs- ten voor goedkope huurwoningen wordt de roep om nieuwbouw in deze

prijscategorie groter: meer vraag betekent de noodzaak tot meer aanbod, zo denkt men. Begrijpelijk maar kortzichtig. Het is toch op z'n zachtst gezegd wonderlijk dat we woningen gaan toevoegen in een prijssegment dat – volgens objectieve criteria – nu al sterk is oververtegenwoordigd. Immers, kijkend naar de omvang van de doelgroep die voor een goedkope huurwoning in aanmerking komt (tot globaal € 30.000 per jaar) én naar het aantal mensen dat inmiddels met een bovenmodaal inkomen in zo'n woning woont, is de stelling niet erg gewaagd dat minstens 1 op de 3 sociale huurwoningen (in totaal dus 800.000 woningen) niet meer nodig is om de doelgroep te huisvesten.

En ook met betrekking tot de nieuwbouw van koopwoningen dreigt kortzichtigheid. Allereerst omdat men stug doorgaat met het bouwen van te dure woningen (in dit verband boven de € 200.000). Ten tweede omdat daar waar wél goedkoper wordt gebouwd, meteen veel kwaliteit wordt ingeleverd. Zorgelijk bijvoorbeeld is het bouwen van soms erg kleine starterwoningen, die een afmeting hebben vergelijkbaar met de naoorlogse flatjes die nu op behoorlijke schaal worden gesloopt. Het is zeer de vraag of deze woningen, zeker als ze niet op een erg mooie locatie staan, toekomstbestendig zullen blijken.

Mijn pleidooi is dan ook om door te gaan met bouwen, bouwen, bouwen, maar dat aanbod duurzaam te maken en veel preciezer te richten op deze middengroep. Corporaties kunnen daarin een belangrijke rol vervullen (het gaat per slot van rekening om mensen die niet zonder hulp in hun woonbehoefte kunnen voorzien, en hetzelfde geldt voor beleggers. De overheid zou moeten nadenken over specifieke vraagstimulering voor deze groep, bijvoorbeeld in de vorm van (tijdelijke) gerichte fiscale faciliteiten. Tenslotte heeft inmiddels een fors aantal sev-experimenten aangetoond dat met het zogenoemde collectief particulier opdrachtgeverschap (cpo) spectaculaire resultaten zijn te behalen. Met kopersverenigingen die zelf als projectontwikkelaar en dus opdrachtgever van de aannemer optreden, blijkt het mogelijk, mits de gemeente meewerkt, om ver onder te marktprijs te bouwen. In Bladel hebben 34 starters zo hun eigen eengezinswoning gebouwd, die gemiddeld € 120.000 kostte. Toen deze woningen bij oplevering werden getaxeerd bleken ze op de vrije markt € 200.000 te kunnen opbrengen.

NOG EEN REMEDIE: INZET SOCIALE HUURSECTOR VOOR MIDDENGROEPEN

Een nadeel van het volledig inzetten op nieuwbouw is dat het – zelfs al krijgen we de productie omhoog – allemaal erg lang duurt en het dus pas op de lange termijn enig soelaas gaat bieden. Uitgaande van de eerder

genoemde 800.000 sociale huurwoningen die we niet meer nodig hebben voor de doelgroep met een inkomen tot € 30.000, kan met het anders inzetten van corporatiewoningen veel sneller resultaten worden geboekt.

De andere inzet van corporatiewoningen kan ten eerste worden gebruikt om woningen die meer kwaliteit hebben ook een hogere huurprijs mee te geven. De SEV wil met een aantal corporaties experimenteren met een stelsel van 'woonwaardebonnen', die alleen mensen met een inkomen tot ongeveer modaal ondersteunen. De huren krijgen een meer marktgerelateerd niveau en alleen zij die het nodig hebben krijgen huurprijzverlaging door een woonwaardebon. Hoe lager het inkomen, hoe hoger de bon. Het effect is dat lagere inkomens erop vooruit gaan, de lagere middeninkomens (tot ongeveer € 30.000) ongeveer gelijk blijven en de mensen met een bovenmodaal inkomen meer gaan betalen (waarbij hun huurquote overigens lager blijft dan bij de laagste inkomens. De hoogte van de waardebonnen zou in overleg met de overheid moeten worden vastgesteld, inkomensbeleid door corporaties is uit den boze.

Op deze manier wordt de korting op de huurprijs, die corporaties nu generiek aan woningcomplexen hangen, aan mensen gekoppeld en dat heeft drie grote voordelen.

Ten eerste komt er veel meer differentiatie in huurprijzen, wat niet alleen veel eerlijker is (zie tabel 1 waarin de huurquotes voor de verschillende inkomensgroepen zijn afgebeeld), maar ook tot gevolg heeft dat mensen met een bovenmodaal inkomen een reëlere huurprijs gaan betalen, wat de doorstroming ten goede zal komen.

Het tweede voordeel is dat een individuele huurprijzskorting leidt tot meer gemengde wijken. Immers, in dit stelsel mag iedereen overal wonen en zijn er geen sociale huurwoningwijken en duurdere huurwijken meer. Mensen met een bovenmodaal inkomen zijn welkom in voormalige goedkope huurwijken (maar betalen daarvoor een hogere prijs), mensen met een laag inkomen kunnen in de voormalige duurdere huurcomplexen (en krijgen daarvoor een woonwaardebon mee).

Ten derde maakt een dergelijke aanpak voor altijd een einde aan het probleem van 'scheefwonen', waarbij huurprijzskorting terech komen bij mensen die daar eigenlijk geen recht meer op hebben; niet alleen aan het begin maar ook door periodieke inkomensstoetsen, waarbij de waardebon wordt ingeleverd als het inkomen voldoende is gestegen.

Verder pleit ik voor massale verkoop van corporatiewoningen, aangezwengeld door een soort kooprecht (wellicht is keuzerecht een betere naam) voor huurders. Niet op de ruwe en kortzichtige manier, die het Engelse *right to buy* een slechte naam heeft bezorgd. Maar in een eigen, veel meer behoedzame en maatschappelijk verantwoorde Nederlandse verta-

ling, waarbij we veel kunnen leren van het grote aantal experimenten dat hiermee de laatste jaren is geweest en gebruik maken van de infrastructuur van corporaties.

Het gaat daarbij niet om een wettelijk, door de overheid afgedwongen *right to buy* zoals in Engeland. Het initiatief komt van — op dit terrein vooroplopende — corporaties, die de vraag van hun bewoners centraal willen stellen, door in principe al hun woningen voor verkoop in aanmerking te laten komen. Materieel betekent het dat hun bewoners kooprecht krijgen. Het op deze manier leidend maken van de vraag (in plaats van het aanwijzen van één of meer complexen die mogen worden verkocht) is een radicale omdraaiing van de huidige verkooppraktijk: van nee tenzij naar ja mits. Onder namen als *Te Woon* en *Sociale Koop* wordt hiermee al op enige schaal geëxperimenteerd (zie het artikel ‘Hoe de verantwoordelijke woningcorporatie opereert’ van Geluk, Klink & Kromwijk).

Omdat er soms heel goede redenen zijn om niet te verkopen — denk bijvoorbeeld aan herstructurering of sloop — kan niet altijd de huidige (huur)woning worden gekocht. De corporatie verplicht zich dan wel om de kooplustige bewoner een ander passend aanbod te doen. Immers, de essentie is dat de corporatie de vraag — en niet het aanbod dat men zélf voor ogen heeft — leidend maakt. Dat bepaalt ook dat het in initiatief voor een dergelijk koop-/keuzerecht niet altijd van de corporatie hoeft te komen. Ook bewonersgroepen, huurderorganisaties of gemeenten kunnen druk op deze ketel zetten, zoals Rotterdam onlangs bewees met de campagne ‘Koop je eigen huurhuis’.

Van een dergelijke aanpak is onder een aantal voorwaarden veel maatschappelijk rendement te verwachten. Die voorwaarden zijn:

- * Het gaat om goede woningen, mét toekomstwaarde. Huurders die in een complex of buurt wonen ‘met beperkte houdbaarheid’, maar toch graag willen kopen, krijgen een ander aanbod of moeten wachten tot de boel is opgeknapt;
- * Alle geïnteresseerden kunnen kiezen: of marktconform kopen of in een eerlijke tussenvorm, bijvoorbeeld met 25% korting op de marktwaarde in ruil voor het delen van de waardeverhoging met de corporatie. Deze kortingen zijn essentieel om de woningen binnen het bereik te brengen van de groep met een inkomen tussen € 30.000 en € 50.000, die nu gevangen zitten in de sociale huursector. Daarbij biedt de bepaling dat niet alleen waardeverhoging maar ook waardedaling met de corporatie wordt gedeeld extra zekerheid voor de kopers. Dergelijke tussenvormen zijn inmiddels uitontwikkeld en worden in door inmiddels door ruim 50 corporaties aangeboden. Ze blijken uitermate populair bij middeninkomens met een koopwens. In Rotterdam bijvoorbeeld verkiest

90% van de kopers bij woningcorporatie Woonbron een dergelijke tussenvorm boven 'gewoon' marktconforme verkoop.

- * Door aan een aanbiedingsplicht in het koopcontract (de koper is verplicht de woning bij verkoop eerst aan de corporatie aan te bieden) kan de corporatie de woning altijd weer terugkopen. Daarmee verdwijnen de woningen niet definitief uit de sociale sector — immers één van de redenen waarop corporaties vaak terughoudend zijn met verkoop — maar kunnen ze weer opnieuw onder de marktprijs worden aangeboden. Een teruggekochte woning kan zo, afhankelijk van de behoefte, iedere keer opnieuw de gedaante aannemen van een sociale huurwoning, een duurder huurwoning, een goedkopere koopwoning of een marktkoopwoning.
- * Er worden, zeker voor gestapelde woningen, garanties met betrekking tot het toekomstig onderhoud ingebouwd. De ervaring leert dat dit geen overbodige luxe is, vooral bij kleine complexen die de grootste moeite hebben om de Vereniging van Eigenaren levend te houden.

MAATSCHAPPELIJK RENDEMENT

Te verwachten is dat grootschalige verkoop-onder-voorwaarden op meer terreinen zorgt voor een groter maatschappelijk rendement dan doorgaan

Grootschalige verkoop-onder-voorwaarden op meer terreinen zorgt voor méér maatschappelijk rendement dan doorgaan met verhuren

met verhuren. Naast het weer in beweging brengen van de woningmarkt zie ik voordelen voor huurders die kunnen kopen, voor de buurt of stad en voor de verkopende woningcorporatie. In lopende en nog te beginnen experimenten die de SEV initieert en begeleidt, worden deze verwachtingen getoetst.

Voor de kopende huurders geldt allereerst dat ze eindelijk iets te kiezen hebben. Niet langer 'levenslang veroordeeld' tot een sociale huurwoning bij gebrek aan mogelijkheden om in de koopsector in te stappen. Deze keuze zal de tevredenheid ten goede komen. Onderzoek laat zien dat kopers van vergelijkbare woningen relatief tevredener zijn dan huurders. Daarbij zijn er aanwijzingen dat kopen goed is voor maatschappelijke participatie. Onderzoek dat in opdracht van de SEV is verricht onder kopers van huurwoningen in Enschede en Rotterdam, liet een significante stijging in arbeidsparticipatie zien. Ten slotte heeft kopen het grote voordeel dat gemakkelijk én fiscaal vriendelijk vermogen wordt opgebouwd. Geen overbodige luxe in een verzorgings-

staat die steeds meer een verzekeringskarakter krijgt. Zo zou dat vermogen bijvoorbeeld na pensionering – voor de categorie *home rich, cash poor* – kunnen worden ingezet voor extra inkomen of voor het inkopen van diensten of zorg.

Het kapitaal dat door verkoop vrijkomt, kan vervolgens worden ingezet om massief in wijken te investeren die onderuit dreigen te gaan

Ook voor de buurt en de stad zijn positieve, maatschappelijk gewenste effecten te verwachten. Onderzoek en ervaring leren dat mensen die hun woning hebben gekocht bijna meteen en vaak stevig in hun nieuwverworven bezit investeren. Soms functioneel, met bijvoorbeeld een andere keuken of badkamer.

En soms hebben investeringen een meer emotioneel karakter. Mensen krijgen ook de behoefte zich de woning ‘eigen te maken’, onderscheidend van de anderen in het voorheen eenvormige rijtje. Wonen wordt immers ook steeds vaker aangegrepen om de eigen persoonlijkheid en leefstijl te onderstrepen. Niet voor niets liggen de kiosken vol met tijdschriften die aanmoedigen er vooral je eigen paradijsje van te maken. Met die investeringen neemt dan ook, zo verwachten we, het eigenaarschap in meer betekenissen van het woord toe. Meer binding, minder onverschilligheid. Kopers krijgen tenslotte ook een financieel belang in het prettig en leefbaar houden van hun buurt. Verkoop zou zo een bijdrage kunnen leveren aan het uit het dal trekken van afgegleeden buurten, die vaak als kenmerk hebben dat ze ‘van niemand meer zijn’. Daarbij zie ik het voordeel dat verkoop-onder-voorwaarden van voormalig corporatiebezit (ofwel: een sociale huurwoning wordt in één klap een goedkope koopwoning) een enorme bijdrage levert aan inkomensdifferentiatie in wijken, omdat het de middenklasse kan doen besluiten te blijven, in plaats van naar randgemeenten te verhuizen. Onderzoek onder huurders in Rotterdam die hun woning hadden gekocht, liet zien dan zonder het aanbod om te kopen ruim 20% naar een andere buurt was verhuisd.

Tenslotte zal verkoop leiden tot sterk verbeterde maatschappelijk-rendementcijfers van de verkopende woningcorporaties. Immers, het is te verwachten dat vooral huurders met een bovenmodaal inkomen hun huurwoning willen kopen. Ik durf de stelling aan dat deze ‘scheefwoners’, die een korting krijgen op de huurprijs die ze eigenlijk niet nodig hebben, nu voor de corporatie nauwelijks maatschappelijk rendement genereren. Bij verkoop verschaffen ze de corporatie kapitaal, dat vervolgens wél maatschappelijk geïnvesteerd kan worden.

Interessant in dit verband is de *roll on roll off*-strategie die een aantal

corporaties heeft ontwikkeld. Zij maken een onderscheid tussen ‘niets-aan-de-hand-wijken’, die het zonder corporaties ook op eigen kracht prima kunnen redden. In deze wijken is voor de corporatie weinig te doen, men zit bewoners — die ook vaak graag willen kopen — eerder in de weg bij het realiseren van hun eigen woonwensen dan dat men ze verder helpt. Hier kan men, zo is de gedachte, ‘de wijk nemen’ door op grote schaal te verkopen. De eerder genoemde terugkoopformule garandeert dat de corporatie ook in de toekomst — mocht het slechter gaan met de buurt — haar verantwoordelijkheid kan nemen. Het kapitaal dat door verkoop vrijkomt, kan vervolgens worden ingezet om massief te investeren in wijken die onderuit dreigen te gaan. Hier wil men ‘de wijk nemen’, bijvoorbeeld door het aankopen en opknappen van verloederend particulier bezit, investeringen in leefbaarheid en buitenruimte, realiseren van maatschappelijk vastgoed en bijdragen aan scholing en arbeidsintegratie.

De corporatie beweegt zo als het ware door de stad, op zoek naar opgaven waarin zij maatschappelijke meerwaarde kan genereren, te financieren uit opbrengsten uit gebieden waar zij overbodig is geworden. Een zuiverder invulling van het in de corporatiesector omarmde begrip ‘maatschappelijk ondernemerschap’ lijkt me nauwelijks denkbaar.

Noten

- 1 De huurquote is het aandeel van de nettohuurlasten (huur na aftrek van individuele huursubsidie) in het besteedbare huishoudeninkomen.
- 2 De premiekoopregelingen uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw bestonden uit subsidies die in hoge

mate inkomensgerelateerd waren en gericht op het verlagen van de drempel tot de koopmarkt. Het gat dat is ontstaan door het vervallen van deze premiekoopregelingen, wordt de laatste jaren overigens door diverse gemeenten gevuld via een Starterslening van de stichting Stimuleringsfonds Volkshuisvesting Nederlandse gemeenten (SVn).

Ondernemen met maatschappelijke legitimatie: de woningcorporaties aan zet

In dit artikel vat een delegatie van de VROM-raad de hoofdlijnen van het debat over de woningcorporaties samen. Daarbij wordt duidelijk kleur bekend: voor het opleggen van een publiekrechtelijke heffing aan de corporaties die te weinig investeren; voor een forse uitbreiding van de doelgroep van de sociale huursector van 2,1 naar 3,5 miljoen huishoudens.

door Vincent Smit, Sandra Kessels & Peter Boelhouwer

De auteurs zijn representanten van de VROM-raad, respectievelijk als projectleider op het secretariaat (Smit, Kessels) en lid van de raad (Boelhouwer)

VOORAL IN 2005 IS ER VEEL AANDACHT VOOR de taken en het functioneren van de woningcorporaties. Er is naar het gevoelen van velen bij de woningcorporaties een hoge mate van vrijblijvendheid gegroeid. Op de woningmarkt is een hoge spanning tussen vraag en aanbod en hierdoor loopt de verhuurbaarheid van het corporatiebezit geen gevaar. De vermogenspositie van de corporaties is robuust, zoals dat heet. Er is ruimte om te investeren en dit is noodzakelijk gezien de vraag uit de samenleving. Intussen vraagt de Europese Unie aandacht voor eerlijke concurrentieverhoudingen in relatie tot commerciële verhuurders en projectontwikkelaars, en voor de omvang van de doelgroep van de sociale huursector.

Binnen deze context is de afgelopen jaren spanning opgetreden tussen samenleving, overheid en corporaties. De corporaties zijn op afstand komen te staan van hun 'natuurlijke eigenaren', de huurders en de overheid, en ervaren geen 'tucht van de markt' en geen 'tucht van de overheid'. Een structurele prikkel om investeringen te doen die maatschappelijk gewenst

worden, ontbreekt. De meeste corporaties daarentegen ervaren het rijkskader als een strak keurslijf. Zij voelen zich gevangen in een bureaucratisch web en wensen meer ruimte voor ondernemerschap.

De hamvraag is dan ook hoe ondernemerschap van corporaties kan worden verzoend met een inzet op maatschappelijke doelen, zoals overheid en samenleving vragen.

VEEL ADVIEZEN

Adviezen zijn verschenen van WRR, SER, onderzoeksbureau RIGO, adviescommissie De Boer, adviescommissie Leemhuis, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, VROM-raad en adviescommissie van de brancheorganisatie Aedes (commissie-Sas).¹ In de rapporten van WRR, SER en CDA staan het maatschappelijk ondernemerschap en de maatschappelijke dienstverlening in algemene zin centraal. De andere rapporten zijn veel meer aan de sector en aan de woningcorporaties gebonden.

Er zijn twee ad hoc adviescommissies gevormd: de eerste (commissie-De Boer) werkte in opdracht van de minister en Aedes (de brancheorganisatie van de corporaties) en was vooral gericht op *governance*. De tweede ad hoc adviescommissie (commissie-Leemhuis) werkte in opdracht van de minister en de Woonbond en was vooral gericht op de positie van de huurder.

Daarnaast onderzocht het onderzoeksbureau RIGO in opdracht van de Tweede Kamer de positie van de corporaties. Het leverde aanbevelingen op over de verhouding tussen de corporaties en de gemeenten. De VROM-raad ten slotte zette alle rapporten op een rij en gaf een advies op hoofdlijnen.

In dit artikel beperken we ons tot een bespreking van drie relevante thema's:

- * Maatschappelijke dienstverlening en ondernemerschap
- * *Governance*: sturing van de corporaties langs publieke en private lijnen
- * Omvang van de doelgroep en de corporatiesector

We sluiten af met een evaluatie van de plannen van minister Dekker.

Maatschappelijke dienstverlening en ondernemerschap

Het gemengde en relationele karakter van de maatschappelijke dienstverlening komt onvoldoende tot zijn recht, aldus de WRR. Er heerst in de wereld van politiek en wetenschap een dichotome benadering van de maatschappelijke dienstverlening en er prevaleert een model van 'boedelscheiding', waarbij beleid en uitvoering, doelen en middelen, kaderstelling en mandatering uit elkaar worden getrokken. Deze 'boedelscheiding' heeft negatieve gevolgen: het leidt tot vernietiging van kennis en tot een dictatuur van de middelmaat. Het kent ook de illusie van de soevereine

consument. Het leidt tot verdwijning van het politieknormatieve debat en tot een stapeling van toezicht en verantwoording. In het wonen is een eenzijdige nadruk op ordeningsvraagstukken en op financiële kwesties. Voor normatieve discussies en het leervermogen van organisaties is weinig aandacht. Teveel wordt gedacht in dichotomieën als overheidssturing of zelfsturing, huur of koop. De WRR pleit voor een systeem met *checks and balances* dat recht doet aan het gemengde en relationele karakter van maatschappelijke dienstverlening. De raad heeft een duidelijke voorkeur voor een gemengd model van overheid en markt.

Het advies van de SER legt veel nadruk op het belang van ondernemerschap van de corporaties. Wel moet dit ondernemerschap zich richten op het behalen van maatschappelijk rendement voor lokale gemeenschappen. De concrete invulling hiervan dient op lokaal niveau in overleg met de *stakeholders* te gebeuren. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA wijst erop dat de huidige juridische verankering van de maatschappelijke onderneming te wensen overlaat, waardoor het mogelijk is dat de drang naar professionaliteit het idealisme gaat wegdrücken. De juridische vormgeving van een vereniging of stichting kent namelijk geen regels voor de bestemming van haar overschot of surplus, voor de verankering van haar maatschappelijk doel, voor de verhouding tot de overheid en voor de spelregels van *good governance*. Terzijde mag hier worden opgemerkt dat voor de corporaties de bestemmingsplicht van het non-profit vermogen wel is vastgelegd in de Woningwet, zij het zonder een prikkel tot investering.

Dit zijn drie pleidooien om woningcorporaties als ‘maatschappelijk ondernemers’ te zien. Voor de VROM-raad ligt het argument hiervoor in de belangrijke rol van de corporaties op de woningmarkt; een rol die private marktpartijen niet eenvoudig kunnen overnemen. Als geen ander kunnen corporaties (door anticyclisch te bouwen) bijdragen aan de stabiliteit van de woningmarkt. Omdat corporaties geen winstoogmerk hebben, kunnen zij werken tegen lagere rendementen en kunnen ze investeringsbeslissingen nemen met een lange tijdshorizon. Zij zijn daardoor minder afhankelijk van conjuncturele schommelingen dan andere aanbieders, wat de stabiliteit op de woningmarkt ten goede komt. Verder kunnen corporaties, vanwege hun omvangrijke vermogen en de grote investeringscapaciteit, afzien van risicoselectie. Zij kunnen groepen met meer risico’s een woning aanbieden zonder extra kosten in rekening te brengen. Hierdoor zijn ze ook goed in staat toetredings- en doorstromingsmogelijkheden voor diverse groepen op de woningmarkt te creëren.

Met een brede rol van de woningcorporaties is een maatschappelijk belang gediend. Dit vergt dat het organisaties zijn die het publieke en het private binnen nader ter stellen randvoorwaarden combineren. Woning-

corporaties zijn dan ook geen taakorganisatie van de overheid, evenmin als ze een pure marktpartij zijn. Dit is hybride. Maar synergie tussen het publieke en maatschappelijke enerzijds en het private en ondernemen anderzijds, is een kracht. Voor grote groepen uit de samenleving (niet alleen de lagere inkomensgroepen maar ook de middengroepen) geldt dat zij buiten de boot zullen vallen, als de woningvoorziening geheel en al volgens de wetten van de markt geregeld zou worden. Hybriditeit is geen ziekte. Wel vergt hybriditeit kaders en grenzen voor de afbakening van het werkterrein van de woningcorporaties en eerlijke concurrentieverhoudingen op het niet-gereguleerde deel van de markt.

Governance

Corporaties moeten ruimte krijgen om hun ondernemerschap uit te oefenen, maar de vrijblijvendheid moet doorbroken worden. Er mag dus sturing aan de voorkant zijn en verantwoording aan de achterkant. In de diverse rapporten leest men warme pleidooien voor zelfregulering maar ook voor kaders, verplichtingen, contracten en voorstellen voor mediation. Voor velen ligt de oplossing van de *governance*vraag in het versterken van de positie van de *stakeholders* op lokaal niveau en van de rol van het interne toezicht.

Het RIGO wijst op de bijzondere positie van de corporatiesector in vergelijking met andere maatschappelijke sectoren. De overheid heeft geen sturingsmogelijkheden meer via de bekostiging. Daarnaast is de vermogenspositie van de corporaties robuust en ook is er relatief weinig regelgeving. Voor het RIGO is de robuuste financiële positie een probleem: het jaarlijks beschikbare budget voor het leveren van maatschappelijke

De overheid kan de corporaties niet meer sturen via de bekostiging

prestaties wordt niet volledig benut, waardoor vragen van legitimiteit aan de orde komen. Voorts ontbreekt de waarborg dat de geleverde prestaties aansluiten bij de wensen van de maatschappelijke 'afnemers' en is er een risico van in-

efficiënties. Daarom moet er worden gestuurd op effectiviteit (aanbevolen wordt dat een corporatie een prestatieplan voorlegt aan de gemeente) en op kostenefficiency. De vermogenspositie rechtvaardigt een substantiële uitbreiding van het werkterrein (maatschappelijk vastgoed).

Het doorbreken van de vrijblijvendheid vergt een strakkere regie vanuit de overheid. In dit licht komt de commissie-de Boer met het voorstel een verplichting op te leggen aan gemeenten en corporaties een contract af te sluiten, waarin de prestaties wederzijds worden vastgelegd. Nu moet wel

worden gezegd dat het contractrecht vrij is: niemand kan worden gedwongen een contract aan te gaan. Dit voorstel moet dus gezien worden als een uiting van de gevoelde urgentie om een zo hoog mogelijke zekerheid te verkrijgen dat gemeenten en corporaties met elkaar zaken doen.

In dit klimaat is het voor Aedes, de brancheorganisatie van de corporaties, zaak een signaal te geven dat men de maatschappelijke druk op de corporaties serieus neemt. Het rapport van de interne commissie-Sas stelt het gebrek aan vertrouwen in de corporatiebranche centraal. Om vertrouwen te herwinnen wordt voorgesteld dat corporaties hun *stakeholders* expliciet benoemen en hen actief betrekken bij de beleidskeuzen. Ook

moeten corporaties zich eens in de vier jaar onafhankelijk, extern en gezaghebbend laten visiteren.

Daarnaast kan het rijk de corporaties prikkelen tot investeren via een systeem van *matching* van taken en middelen. In de rapporten

Wij zijn voor het opleggen van een publiekrechtelijke heffing aan corporaties

van WRR, RIGO en VROM-raad wordt hierop gewezen. Dan kan bevorderd worden dat een overmaat aan vermogen wordt ingezet voor dringende opgaven elders. De SER ziet dit vooral als een verantwoordelijkheid van de corporaties, de VROM-raad pleit voor een stelsel op publieke grondslag met een meer verplichtend karakter.² Een dergelijk stelsel van *matching* houdt in dat op publiekrechtelijke grondslag een periodieke en vermogensafhankelijke heffing aan corporaties wordt opgelegd. Het bestaande, niet benutte instrument van het Centraal Fonds Volkshuisvesting (projectsteun) kan nieuw leven worden ingeblazen. Corporaties met een forse investering in de stedelijke herstructurering in het eigen bezit, dan wel het bezit van andere corporaties, zouden van zo'n heffing kunnen worden vrijgesteld. Zo is een prikkel tot investeren ingebouwd. De publieke grondslag van zo'n regeling maakt het verplichtend karakter ervan mogelijk. Een private grondslag is gebaseerd op vrijwilligheid en kent risico's van vrijblijvendheid. Dit voorstel (2003) heeft een geheel andere strekking dan de Wet Betaalbaarheidshheffing die nu in discussie is.

Bijeengenomen is er consensus dat er op het vlak van *governance* extra stappen moeten worden gezet.

Omvang van de doelgroep en de corporatiesector

In september 2005 werd de lopende discussie 'verrijkt' met vragen van de Europese Commissie. Deze vragen waren gericht op het vraagstuk van eerlijke concurrentie tussen corporaties en marktpartijen (oneigenlijke staatssteun) en op de vraag of de sociale sector in Nederland, gezien de

omvang van de doelgroep, niet bovenmatig groot is. Veel van de adviezen waren op dat moment al verschenen.

Naar het oordeel van de vrom-raad moet Nederland serieus werk maken van een correct *level playing field* op het commerciële deel van de markt. Hier zijn voor de corporatie marktconformiteit, vennootschapsbelasting en een zakelijke en transparante relatie met het moederbedrijf aan de orde. Dit moet op zichzelf goed te verenigen zijn met Europese regels van mededinging.

De grote discussie met Europa vormt de vraag of elke lidstaat zijn eigen doelgroep van het woonbeleid mag formuleren en dus ook kan vaststellen waar het commerciële deel van de markt begint. Op dit punt kan van Nederland niet zo maar worden gevraagd in te stemmen met een (meer Angelsaksisch) model waarin de doelgroep uitsluitend uit de allerarmsten bestaat. Het raakt immers de vraag naar het type verzorgingsstaat waarvoor een land kiest.

* * *

De doelgroep van het Nederlandse woonbeleid, zoals deze in beleidsnota's is geformuleerd, is buitengewoon krap bemeten. In 2005 ging het gemiddeld genomen om een inkomen van zo'n 21.000 euro (dit wisselt naar leeftijd en huishoudensituatie) en om zo'n 2,1 miljoen huishoudens. Maar er zijn ten minste 1 miljoen huishoudens die buiten deze strenge grenzen

*Er is bepaald geen overmaat
aan woningen in de sociale
sector*

vallen en op de markt veel moeite hebben een passende woning te vinden. Zij worden op grond van de strenge inkomencriteria als 'scheefwoner' betiteld, hoewel het allergrootste deel helemaal geen lage huurquote heeft. Uitwijken

naar de eigenwoningsector is lastig: eerst boven de 42.000 euro is de stap naar de eigenwoningsector haalbaar. Daarom is voor de groep met een inkomen tussen de 21.000 euro en zo'n 40.000 euro de sociale huursector van groot belang om in hun huisvesting te voorzien. De vrom-raad stelt dan ook dat de grens van het doelgroepinkomen veel hoger moet liggen dan de genoemde 21.000 euro, tot bijvoorbeeld de oude ziekenfondsgrens van 33.000 euro. Dan telt Nederland zo'n 3 tot 3,5 miljoen huishoudens in deze doelgroep en wordt ook duidelijk dat de sociale sector in Nederland niet lijdt aan een enorme overmaat aan woningen.

Conclusie

In de reeks van adviezen zijn er inhoudelijke punten waarover alle betrokkenen het eens zijn. Zo onderkent iedereen de hybride positie van

woningcorporaties, die de culturen van een taak- en een marktorganisatie combineren. De woningcorporaties bevinden zich tussen markt, overheid en samenleving. De hybriditeit staat in al deze adviezen niet ter discussie. Wel wordt de druk vanuit 'Europa' gevoeld.

Dat aan de vrijblijvendheid rond het maatschappelijk functioneren van corporaties een einde moet komen, wordt ook algemeen gedeeld. Tevens is helder dat de oplossingen hiervoor op het lokale niveau moeten worden gezocht: daar liggen immers de maatschappelijke opgaven. Een ruim speelveld voor gemeenten en corporaties is daarom gewenst, met de rijksoverheid op afstand. De legitimiteit van de woningcorporaties vergt een prominentere plaats voor gemeenten, huurders en overige *stakeholders* bij het bepalen van maatschappelijke opgaven en de inzet van het maatschappelijk gebonden vermogen. Ten slotte is in alle adviezen een doelmatige en efficiënte bedrijfsvoering van corporaties een belangrijk aandachtspunt. Uniformering van verantwoordingsmethodieken en van bedrijfsmatige kengetallen zijn noodzakelijk. Naast een stevigere rol van het interne toezicht vragen alle partijen aandacht voor professionalisering van dit toezicht.

Vraagstukken waarover de standpunten zijn verdeeld, betreffen de omvang van de sociale huursector en de doelgroep, de taken en het werkdomein, de sturingsstrategie van de overheid, toezicht en verantwoording en de verhouding tussen gemeenten en corporaties.

Onderbelicht zijn nog zaken als de rol van de regio, het vraagstuk van *matching* en prikkels tot investeren, de invulling van de grotere betrokkenheid van de *stakeholders* en de professionalisering van de gemeenten.

DE VISIE VAN MINISTER DEKKER

Inmiddels heeft Minister Dekker haar toekomstvisie voor de woningcorporaties kenbaar gemaakt. Zij wil de prestaties van corporaties en de inzet van hun maatschappelijk gebonden vermogen zeker stellen en de ruimte voor het maatschappelijk ondernemerschap vergroten. Zelfsturing stelt zij boven gedetailleerde regelgeving en het publiekrechtelijke toezicht wordt als sluitstuk gezien. Vooral het interne toezicht is verantwoordelijk voor het functioneren van woningcorporaties. Met een woningbouwtaakstelling wil zij de corporaties prikkelen tot investeren.

Met deze toekomstvisie is de legitimiteit van de corporaties gegarandeerd. De minister stelt namelijk dat de corporaties een groot goed zijn, met een grote taak in het wonen. Het is van groot belang dat de minister in deze toekomstvisie de brede sociale huursector onderschrijft. Dit geldt ook voor het voorstel om de inkomensgrenzen voor de doelgroep op te trekken tot ongeveer de ziekenfondsgrens (circa € 33.000).

Wel zijn er vraagtekens te plaatsen bij de woningbouwtaakstelling als instrument. Bouwen en herstructureren worden hiermee van middel tot doel verheven, waardoor de kwaliteit en de vraag van de klant ondergeschikt kunnen raken aan het realiseren van rechte aantallen. Ook blijft een ondoelmatige inzet van middelen op deze wijze mogelijk. Ook roept de hoogte van de woningbouwtaakstelling vragen op. Wordt er met een taakstelling voor corporaties van 111.000 woningen tot 2010, niet een hoog en onrealistisch deel van de productie van (overige) huurwoningen bij de particuliere verhuurders weggelegd (jaarlijks circa 20.000)? Ook de scheiding tussen activiteiten met en zonder staatssteun roept verschillende vragen op.

Tevens is een aantal zaken nog open of onduidelijk. Zo is het afwachten of het werkerterrein van corporaties met deze grenzen uit de toekomstvisie voldoende helder is. Ook is van een aantal instrumenten (zoals de investeringsdoelstelling en de landelijke toelating) nog onduidelijk hoe deze in de praktijk zullen uitwerken. Daarnaast lopen er nog drie onderzoeken en

zijn er punten van nadere uitwerking (extern toezicht).

Inmiddels heeft de minister ook haar plannen voor het huurbeleid en de betaalbaarheidheffing naar buiten gebracht, evenals een voortgangsnotitie over de herstructurering in de 56 aandachtswijken. Het is moeilijk te overzien, hoe al dit (nieuwe) beleid zich tot elkaar

De toekomstvisie voor woningcorporaties en het beleid van de minister op andere terreinen zijn niet altijd even goed met elkaar te rijmen

verhoudt. Met het nieuwe huurbeleid wordt een deel van de doelgroep (volgens de nieuwe definitie van dezelfde minister) aan forse huurverhogingen blootgesteld. De brief over de 56 aandachtswijken kent een zeer blijmoedige redactie en aan de maatschappelijke opgaven in deze wijken worden weinig woorden besteed. In de toekomstvisie op de corporaties wordt juist beklemtoond dat er grote maatschappelijke opgaven liggen in buurten en wijken, dus ook een schone taak voor corporaties.

Daarnaast wekken de recente uitlatingen van de minister dat zij de strijd tegen de 'scheefheid' wil aangaan, bevreemding. Zij wil een periodieke inkomenstoets instellen voor huurders van sociale huurwoningen en eventuele 'scheefwoners' dwingen te verhuizen naar een duurdere woning of een heffing laten betalen. Maar dit strookt niet met de *Toekomstvisie corporaties*, waarin zij heeft gesteld dat de (verhoogde) inkomensgrenzen voor de doelgroep alleen betrekking hebben op de toewijzing van woningen. Overigens zijn aan de introductie van een inkomenstoets ook

andere nadelen verbonden: de omvangrijke bureaucratie, de fraudegevoeligheid en de geringe opbrengsten omdat de sociale huursector slechts in beperkte mate wordt bewoond door huishoudens met een hoog inkomen.

Kortom, de toekomstvisie voor woningcorporaties en het beleid van de minister op andere terreinen zijn niet altijd even goed met elkaar te rijmen. Dit maakt de interesse in de integrale woningmarktvisie van de minister, die later dit jaar verschijnt, alleen maar groter.

SLOT

Uit de adviezen en uit de toekomstvisie van de minister blijkt dat de legitimiteit van corporaties gegarandeerd is. Er liggen grote maatschappelijke opgaven op de regionale woningmarkt, in de wijken en buurten, waaraan woningcorporaties hun positie van maatschappelijk ondernemer kunnen ontlenen. Wel is het zaak de vrijblijvendheid rond de maatschappelijke prestaties en de inzet van het maatschappelijk vermogen te doorbreken. Met deze toekomstvisie op corporaties zet de minister een goede stap vooruit om deze vrijblijvendheid tegen te gaan. Veel hangt echter af van de verdere uitwerking.

In elk geval moet worden gewaakt voor ‘duikgedrag’: corporaties en gemeenten willen mogelijk hun vrijblijvende oriëntatie voortzetten. De corporaties zullen hun eigen legitimiteit moeten verdienen en zich moeten openstellen voor invloeden van buiten. Visitaties, benchmarking en transparantie zijn hierin belangrijk. Het Rijk moet verder kijken dan het ‘systeem’ en moet ook niet blind focussen op aantallen. De ‘beste corporatie’ is niet af te lezen aan sloop, verkoop en woningbouwaantallen. Huurders, gemeenten en andere *stakeholders* kunnen hier beter over oordelen.

Sowieso is het belangrijk dat het (nieuwe) beleid voor corporaties spoot met andere beleidsonderdelen (huurbeleid, stedelijke vernieuwing).

Literatuur

Aedes, Verenigingscommissie Overheid, corporatie, burger (commissie Sas) (2005) *Corporaties lokaal verbinden, presteren en verbinding zoeken zonder vrijblijvendheid*, Hilversum
Commissie De Boer (2005) *Lokaal wat kan, centraal wat moet*, in opdracht van Aedes vereniging van woningcorporaties en het ministerie van vrom
Commissie Leemhuis (2005) *Verbetering*

positie en zeggenschap huurders, in opdracht van het ministerie van vrom en de Woonbond
RIGO Research en advies bv (2005) *Woningcorporaties: naar een duidelijke taakafbakening en een heldere sturing*, in opdracht van de Tweede Kamer, Amsterdam
Sociaal Economische Raad (2005) *Ondernemerschap voor de publieke zaak*, Den Haag
Tweede Kamer (2005) *Brief van Minister*

inzake Beleidsvisie toekomst van woningcorporaties. Den Haag, vergaderjaar 2005/2006, 29 453, nr. 30

VROM-raad (2005) *Voorbij of vooruit? Woningcorporaties aan zet*, advies nr. 047, Den Haag

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2005) *Investeren in de samenleving. Een verkenning naar de missie en positie van de maatschappelijke onderneming*, Den Haag

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2004) *Bewijzen van goede dienstverlening*, Den Haag

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2004) *Maatschappelijke Dienstverlening, een onderzoek naar vijf sectoren* (achtergrondstudie), Den Haag

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005) *Vertrouwen in de buurt*, Den Haag

Noten

- 1 Zie voor een uitgebreide bespreking VROM-raad, *Voorbij of vooruit? Woningcorporaties aan zet*, Den Haag, 2005, p. 35-74. (zie www.vromraad.nl)
- 2 Zie verder: 'Omgaan met overmaat. De vermogenspositie van de woningcorporaties als sturingsopgave', VROM-raad 2003. (zie www.vromraad.nl)

‘Woonconsument verdient zicht op kwaliteit’

In gesprek met Jan van der Moolen

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV

JAN VAN DER MOOLEN is de huidige algemeen directeur van het Centraal Fonds Volkshuisvesting (CFV). Het Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting heeft tot taak jaarlijks de financiële positie van de woningcorporaties individueel en als sector te beoordelen en hierover aan het ministerie van VROM te adviseren (zie ook het interview met minister Dekker elders in CDV). De taak omvat toezicht op de financiële continuïteit, op het behoud van het maatschappelijk vermogen, het financieel risicobeheer en de kwaliteit van de verantwoording. CDV sprak met hem over het veel besproken onbenut vermogen van de woningcorporaties, de rol van het toezicht en de maatschappelijke verantwoording.

ONBENUT MAATSCHAPPELIJK VERMOGEN

‘Volgens berekeningen van het CFV bedraagt het vermogen van de woningvoorraad op basis van waardering tegen historische kostprijs € 30 miljard. Op basis van de actuele waarde bedraagt het vermogen € 100 miljard en op basis van de verkoopwaarde

€ 180 tot 200 miljard. Maar je kunt het niet over de vermogensvraag en de inzet daarvan hebben zonder de identiteitsvraag te stellen. Bij het op eigen voeten zetten van de woningcorporaties in 1995 heeft de overheid vergeten te zeggen waarvoor de corporaties de jaren daarna nodig zijn. Men dacht van een financieel zwakke sector af te zijn en besefte nog niet het vermogen en de noodzaak om dat vermogen in de nabije toekomst in te zetten in de kwaliteitsopgave in de stad en op het platteland.’

‘Na de zogenoemde “bruteringsoperatie” waarbij de subsidies van het rijk aan de woningcorporaties — ter grootte van f36,8 miljard — werden weggestreept tegen de leningen die de corporaties bij het Rijk hebben gesloten — ter grootte van f26,6 miljard — is er tegelijkertijd enorme onzekerheid waar corporaties het vermogen nu wel en niet voor mogen inzetten. Het vermogen is van de corporaties maar bij de inzet speelt de overheid een rol van betekenis.’

‘Door onzekerheid wordt niet meer gebouwd. Ook de overheid heeft lange tijd restricties aan het bouwprogramma opgelegd,

FOTO: DIRK HOL

terwijl voor een deel corporaties wel wilden bouwen, maar geen locaties hadden.’

‘Recent wordt in de recente diverse rapporten over maatschappelijk ondernemerschap de identiteitsvraag opnieuw gesteld. Voor de duidelijkheid: niemand wil weer terug naar de situatie waarin woningcorporaties in financiële zin het verlengstuk van de overheid waren. Maar de vraag is: waar willen we dan wél naartoe?’

‘Het probleem met de huidige *governance*-structuur is vooral dat er over het goed of slecht maatschappelijk presteren van corporaties geen beoordelingscriteria zijn afgesproken. Er zijn geen stimulanzen om het vermogen actief te besteden, integendeel, vooral risicomijdend gedag en de luie corporaties worden nu nog beloond. Het verdienen en het besteden van vermogen moeten beter uit elkaar worden getrokken.’

‘Door het gebrek aan duidelijkheid is er – deels ten onrechte – een imago-probleem

en een legitimiteitprobleem ontstaan. Er wordt dan wel gepraat over de salarissen van de corporatiedirecteuren en over fraude bij enkele corporaties. Maar het gaat natuurlijk om de kwaliteitsopgave in de steden en de bewoners zelf en de rol van corporaties daarbij. Het gevaar dreigt dat corporaties vervreemden van hun eigenlijke maatschappelijke kerntaken en het contact met de bewoners langzaam verliezen. Schaalvergroting en professionalisering hebben als gevaar dat je je natuurlijke achterban verliest vanwege de *clash* van culturen.’

MAATSCHAPPELIJKE VERANKERING

‘Hoe kun je de maatschappelijke prestaties beter stimuleren? De mogelijkheid van belonen door subsidies is weg. De sancties werken niet. Het gaat er dan vooral om de beleidsvrijheid te benutten en om de maatschappelijke verankering van de corporaties beter vorm te geven. Het probleem is: het

ontbreekt aan kritische aandeelhouders. De Stichting, ook de stichting plus, zoals wel wordt voorgesteld als verankering van de maatschappelijke onderneming, is nog steeds van niemand. Vragen als: wat is gewenst aan de woningvoorraad, moeten in een open debat met betrokkenen aan de orde worden gesteld. Bij wonen moeten grote betrokkenheid en dus vormen van inspraak bij de “eigen” woning, de straat en de wijk, het uitgangspunt zijn. Maar dat los je niet op met het voorschrijven van allerlei vormen van geritualiseerd overleg met de huurders’.

‘Vooral wat de kwaliteit van de interne verantwoording betreft: daar is nog heel veel wat te winnen. Zie de praktijk van diverse woningcorporaties, waar in het jaarverslag de verantwoording per doelgroep/wijk plaatsvindt. En dan kun je het jaarverslag inzetten als communicatiemiddel met de bewoners.’

‘In ons huidige financiële toezicht werken we met risicoprofielen en baseren we dat toezicht op de door corporaties aan te leveren cijfers. Gemist wordt nog een goede aansluiting bij de maatschappelijke prestaties. Vervolgens zal indringend moeten worden nagedacht over de keten tussen intern en extern toezicht en de rol en positie daarbij van de accountant en bijvoorbeeld een visitatiesysteem. Wordt de interne toezichthouder daarvan de opdrachtgever net als bij de accountantscontrole? Voor een betere balans tussen intern toezicht en bestuur lijkt me dat gewenst.’

TERUGKOPPELING PRESTATIES AAN BEWONERS

‘We publiceren als CFV wel sinds enige jaren op regioniveau rapporten met *rankings* van de prestaties van corporaties. De reactie bij publicatie van het eerste rapport was: “Je

gaat dat toch niet publiceren? Zo transparant hoeft het niet!” Toch zie je vooral bij de interne toezichthouders een roep om meer instrumenten, bijvoorbeeld door *benchmarks*. Vanuit onze functie als kenniscentrum kun je als extern toezichthouder de interne toezichthouders als het ware faciliteren. Daar ligt een eerste leereffect, zoals bepleit door de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid.’

‘Bij de prestaties kan het gaan om financiële kenmerken (bedrijfslasten bijvoorbeeld), de bedrijfsvoering (hoe efficiënt ben je in onderhoud) en over zaken als productie en toewijzing van woningen. Een onderwerp als klantencontacten (de kwaliteit en snelheid van afhandeling van reparaties, het aantal mutaties, de wijze van woningaanbod) vind ik geen onderwerp voor een extern toezichthouder. Rapporten met inzicht in de geleverde prestaties moeten voorgelegd worden aan de bewoners(organisaties) voor een terugkoppeling en eventueel te wijzigen beleid. Daar ligt dus een tweede leereffect.’

‘De woonconsument is uiteindelijk niet geïnteresseerd in de structuur of de juridische vorm van de corporatie, wel in de kwaliteit van de dienstverlening en woonproducten en de daarbij horende prijs en het gevoel of die prijs rechtvaardig is.’

De woningcorporatie als maatschappelijke onderneming: helder en eenvoudig

De checks and balances voor een overtuigende invulling van de maatschappelijke opdracht van woningcorporaties moeten zo laag mogelijk – in de samenleving zelf – gelegd worden. Dit kan heel simpel geregeld worden door de nieuwe juridische vorm van de maatschappelijke onderneming in het Burgerlijk Wetboek op te nemen. Minister Dekker, waar wacht u nog op?

door Jan Louis Burggraaf

Mede auteur van w1-rapport 'Investeren in de samenleving' en werkzaam bij Allen & Overly

WAT IS DE TAAK VAN DE WONINGBOUWCORPORATIE? Wat gebeurt er met het vermogen? Aan wie wordt wanneer verantwoording afgelegd? En hoe kan betrokkenheid bij de woningbouwcorporaties worden verbeterd? Vragen te over, maar zijn er ook antwoorden? In het vorig jaar verschenen rapport 'Investeren in de samenleving' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA wordt uitgebreid stilgestaan bij deze vragen. Dit rapport betreft een verkenning naar de missie en positie van de maatschappelijke onderneming en bevat onder meer een onderzoek naar de juridische vormgeving van de maatschappelijke onderneming binnen het Nederlandse rechtspersonenrecht. De behoefte aan de maatschappelijke onderneming bestaat, maar die juridische vormgeving blijft nog achter. Let wel: het gaat in dit onderzoek dus niet over maatschappelijk verantwoord ondernemen (als activiteit), maar over de maatschappelijke onderneming (als juridische entiteit).

De maatschappelijke onderneming kan mijns inziens in belangrijke

mate tegemoet komen aan de recent door minister Dekker geuite wens van het aanbrengen van een juridische (en dus niet louter administratieve) scheiding tussen de met staatssteun gefinancierde sociale activiteiten en de zonder staatssteun gefinancierde, met de markt concurrerende activiteiten.¹ Voor deze sociale activiteiten lijkt mij de maatschappelijke onderneming de volmaakte vorm.

Reikt het rapport antwoorden aan voor de gerezen vragen? Ik meen van wel. Ook woningbouwcorporaties zouden zijn gediend met een goede juridische vormgeving van de maatschappelijke onderneming binnen het Nederlandse rechtspersonenrecht. Volgens de aanbevelingen zouden verschillende rechtspersonen geschikt zijn (stichting, vereniging, nv en

bv), maar dient een nieuwe juridische vormgeving specifieke – wettelijk vastgelegde en/of statutair vast te leggen – regels te bieden wat betreft het (gehele) verbod op winstuitkering, de vermogens-/winstbestemming, de verantwoording, de verankering van het maat-

De maatschappelijke onderneming als juridische entiteit kan de gewenste duidelijkheid bieden

schappelijk doel, de verplichte raad van toezicht of commissarissen naast het bestuur, alsook de kring van en de informatieverstrekking aan belanghebbenden. Met de rechtspersoon stichting als referentiepunt en met de blik gericht op de woningcorporaties, ga ik op een aantal van de specifieke vragen nader in. Uitgebreide, sectorspecifieke wetgeving kan voor een belangrijk deel achterwege blijven, indien meer generieke wijzigingen worden aangebracht in het Burgerlijk Wetboek. Dit laatste moet het huidige kabinet, en zeker de betrokken minister, aanspreken.

DE WONINGBOUWCORPORATIE ALS MAATSCHAPPELIJKE ONDERNEMING

Winst- en vermogensbesluiten

Het WI-rapport gaat uit van een definitie van de maatschappelijke onderneming waarbinnen die onderneming naar haar aard geen winst uitkeert. Onderdeel van de wettelijke regeling zal daarom in elk geval een verbod tot winstuitkering vormen en bepalingen over de winstbestemming. Daarnaast zal een voorziening moeten worden getroffen voor de bestemming van het vermogen bij opheffing van de maatschappelijke onderneming. Een aandachtige lezer zou nu kunnen stellen: dat levert weinig nieuwe wetgeving op. Immers, het huidige Burgerlijk Wetboek kent voor stichtingen al een uitkeringsverbod, met dien verstande dat uitkeringen met een ideële of sociale strekking voor een stichting uiteraard wel mogelijk zijn.

Die stelling is juist. Ten aanzien van het uitkeringsverbod wil ik echter één nuance ter overweging geven. De huidige regeling in het BW aangaande de stichting stelt dat slechts het doel van de stichting niet in strijd mag zijn met het uitkeringsverbod. Ik kan mij wat betreft de maatschappelijke onderneming, meer specifiek wat betreft de woningbouwcorporatie, de wens voorstellen het verbod van winstuitkering onderdeel te maken van de definitie 'stichting'. Dit verschil is van belang in verband met de sanctie die staat op overtreding van het verbod. Wenselijk zou zijn (naast het specifiek reguleren van de winstbestemming) bepalingen op te nemen over de wijze waarop en de periode waarbinnen de winst en het vermogen moeten worden aangewend. Dergelijke bepalingen zouden bijvoorbeeld ertoe kunnen leiden dat x procent van de over een bepaald boekjaar behaalde winst, respectievelijk x procent van het vermogen binnen een bepaalde periode, moet worden geïnvesteerd ten behoeve van het doel van de woningbouwcorporatie. Het restant wordt niet uitgekeerd, maar kan dan eventueel op een later moment worden aangewend. Een dergelijke bepaling voorkomt mijns inziens enerzijds nodeloos oppotten en anderzijds onverantwoorde uitgavendrift.

Verder moeten uiteraard bepalingen worden opgenomen voor de bestemming van de overblijvende middelen bij beëindiging van de maatschappelijke onderneming. Het huidige wettelijke systeem voorziet erin dat de statuten van de stichting in elk geval ook de bestemming van de overblijvende middelen bepalen. In het kader van de stichting als maatschappelijke onderneming zou ik deze eis willen aanscherpen, zodat de statutaire bestemming van het overschot concreet wordt ingevuld, namelijk: dit overschot dient louter ten goede te komen aan een soortgelijk doel. Ten slotte is de cirkel niet rond indien niet wordt nagedacht over de mogelijkheid van omzetting van de stichting in een andere rechtspersoon; een wettelijk verbod tot omzetting van de (maatschappelijke onderneming als) stichting lijkt mij hier op zijn plaats!

Wettelijke regeling van het maatschappelijk doel

Voor de juridische vormgeving van de maatschappelijke onderneming is een regeling ter verankering van haar maatschappelijk doel vereist. Hoewel het huidige wettelijke regime in een dergelijke regeling niet voorziet, biedt het wel voldoende aanknopingspunten. Voor de huidige stichtingen erkent de wetgever thans de mogelijkheid om een statutenwijziging expliciet onmogelijk te maken (behoudens ingrijpen door de rechter). Een verbod tot wijziging is eveneens mogelijk voor slechts bepaalde onderdelen van de statuten. Om het maatschappelijk doel van de maatschappelijke onderneming 'voorgoed' te waarborgen, kan ik mij een wettelijk verbod

tot wijziging van de statutaire doelomschrijving (als onderdeel van de statuten) zeer wel voorstellen.

Ik onderken dat het maatschappelijk gehalte van bijvoorbeeld een woningbouwcorporatie bezwaarlijk juridisch kan worden getoetst, vanwege de juridische ongrijpbaarheid van het begrip algemeen belang. Geen preventieve inhoudelijke toetsing van de doelomschrijving dus. Dit lijkt mij echter geen onoverkomelijk probleem, mits de juridische vormgeving van de maatschappelijke onderneming zodanig is (wellicht aangevuld met eisen inzake transparantie, *governance* en aansprakelijkheid) dat zij niet aantrekkelijk is voor ondernemingen die geen maatschappelijk doel willen dienen!

Good governance

Evenals voor commerciële ondernemingen geldt, hebben degenen die een maatschappelijke onderneming drijven, behoefte aan spelregels voor *good governance*: regels over het functioneren van en de verhouding tussen het bestuur en de raad van toezicht, voorschriften over het betrekken van belanghebbenden (aan aandeelhouders komen we bij de maatschappelijke onderneming en stichting niet toe), regels over intern en extern toezicht en regels over informatievoorziening.

Wat betreft het bestuur is een regeling vereist waarbij ten minste de volgende zaken worden geregeld. Inrichting, taken, bevoegdheden en verantwoordelijkheden van het bestuur moeten duidelijk in de statuten worden vormgegeven, met in het bijzonder aandacht voor de positie van de voorzitter van het bestuur en van een eventueel dagelijks bestuur. In geval van een meerhoofdig bestuur vormt de verdeling van verantwoordelijkheden een aandachtspunt. Voorts moet de onafhankelijkheid van de leden van het bestuur te allen tijde worden gewaarborgd, zodat belangenverstremgeling kan worden voorkomen. Ten slotte moet specifiek de (informatieverschaffing over de) bezoldiging van de leden van het bestuur in een regeling worden opgenomen.²

Vereist dit in het kader van de maatschappelijke onderneming dan nieuwe wetgeving? Voor bepaalde onderdelen zeker. Uitgaande van een situatie waarbij de woningcorporatie dwingend voorgeschreven zowel een bestuur als een raad van toezicht kent (hierover later meer), zou benoeming door coöptatie van bestuursleden tot het verleden moeten behoren. Met andere woorden: benoeming van bestuursleden zou door de raad van toezicht moeten gebeuren. Daarnaast acht ik een wettelijk kader gewenst ter voorkoming van belangenverstremgeling en voor de vaststelling van de bezoldiging van de leden van het bestuur. De overige spelregels zouden wat mij betreft in één algemeen geldende code kunnen worden opgeno-

men. Naast de dereguleringslag op het terrein van sectorspecifieke wetgeving (de maatschappelijke onderneming als rechtsvorm is immers ook toepasbaar op sectoren als onderwijs en zorg) ontstaat er dan tevens een dereguleringslag ter zake van sectorspecifieke codes. Kortom, nieuwe wetgeving is voor bepaalde onderdelen vereist. Voor andere onderdelen is één algemeen geldende code gewenst. Per saldo dus toch deregulering! Vrijblijvendheid kan eenvoudigweg worden opgelost door de code krachtens één bepaling een wettelijke basis te geven. Aldus krijgt men een waarborging die vergelijkbaar is met de Code Tabaksblat.

Raad van toezicht en belanghebbenden

Er bestaat een groot verschil tussen de stichting en de andere privaatrechtelijke rechtspersonen. De stichting heeft als enige geen algemene vergadering. Waar de wet bij de andere rechtspersonen steeds een algemene vergadering naast het bestuur en meestal zelfs een derde, toezichthoudend, orgaan kent, eist de wet bij de stichting slechts het bestuur. Tegelijkertijd weet een ieder uit de praktijk dat veel stichtingen één of meer organen naast het bestuur kennen. Hoewel dus niet voorgeschreven, laat ook de wet uitdrukkelijk ruimte voor meer organen dan het bestuur. Van deze wettelijke handreiking maken we voor de maatschappelijke onderneming graag gebruik. Stel voor de maatschappelijke onderneming een toezichthoudend orgaan (of *non-executives* in geval van een *one-tier board*) wettelijk verplicht, evenals voorschriften voor benoeming, schorsing, ontslag, bezoldiging, alsmede ter voorkoming van belangenverstrengeling. De overige voorschriften kunnen voor dit toezichthoudend orgaan uiteraard ook in de eerdergenoemde *good governance*-code worden opgenomen.

Omdat de maatschappelijke onderneming een maatschappelijk doel nastreeft dat parallel loopt met het algemeen belang, is bij die onderneming doorgaans een brede kring van belanghebbenden betrokken. In dat verband wordt veel gesproken over de horizontale verantwoording of horizontale binding tussen de maatschappelijke onderneming en haar belanghebbenden. De betrokkenheid van belanghebbenden zal voor de maatschappelijke onderneming van groot belang zijn; zij vormt de 'maatschappelijke legitimering' voor de onderneming. Voor de juridische vormgeving is daarom vereist dat die betrokkenheid wordt gereguleerd, opdat duidelijk is welke rol deze belanghebbenden binnen de rechtspersoon vervullen. Meer in het bijzonder is ten minste een regeling vereist terzake van degenen die als belanghebbenden bij de maatschappelijke onderneming moeten worden aangemerkt. Gedacht kan worden aan het betrekken van belanghebbenden bij het besturen van de maatschappelijke onderneming en de beïnvloedingsmogelijkheden die belanghebbenden

dienaangaande hebben.³ Ten slotte zal het verstrekken van informatie aan belanghebbenden en het afleggen van verantwoording aan belanghebbenden een belangrijke plaats moeten innemen in de regelingen over de maatschappelijke onderneming.⁴

Wie zijn dan de belanghebbenden? Gezien de verschillende maatschappelijke sectoren waarin de maatschappelijke onderneming haar rol zal opeisen, is hier op voorhand geen eenduidig antwoord op te geven. Voor de woningbouwcorporaties zullen dat ten minste huurdersraden (of soortgelijke organen) zijn. Wat betekent dit voor het wetgevingstraject? Het antwoord hangt mijns inziens af van een te maken inventarisatie van de bestaande gremia volgens de huidige sectorspecifieke wetgeving. Mijn ervaring is dat het aantal sectoren en de aan deze gremia per sector specifiek toegekende rollen niet zozeer van elkaar verschillen dat in het Burgerlijk Wetboek niet één artikel opgenomen kan worden waarin deze organen kunnen worden opgesomd. Aanvulling van de wettelijke bepaling zou dan bij of krachtens Algemene Maatregelen van Bestuur kunnen plaatsvinden. Op deze manier wordt eenheid gewaarborgd (Boek 2), terwijl flexibel inspelen op maatschappelijke ontwikkelingen mogelijk blijft, bijvoorbeeld omdat nieuwe sectoren gebruik gaan maken van de maatschappelijke onderneming.

Toezicht op de woningbouwcorporaties

Hoe zit het met aansprakelijkheid? De huidige wet voorziet expliciet in een bepaling betreffende aansprakelijkheid van bestuurders van stichtingen die onderworpen zijn aan de heffing van vennootschapsbelasting. De maatschappelijke onderneming, inclusief de maatschappelijke onderneming-woningbouwcorporatie, kan eenvoud-

*Belanghebbenden moeten
het recht krijgen een
enquêteprocedure aanhangig
te maken*

dig onder deze of een soortgelijke bepaling worden gebracht. Voorts valt te denken aan een vergelijkbare bepaling inzake aansprakelijkheid voor de – bij de maatschappelijke onderneming verplichte – leden van het toezichthoudend orgaan.

Wat betreft het externe toezicht zou ik hier willen volstaan met de oproep de maatschappelijke onderneming ondubbelzinnig onder het al bekende enquêterecht van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek te brengen, zelfs indien binnen de maatschappelijke onderneming geen ondernemingsraad is vereist. Bij stichtingen ontbreken leden en aandeelhouders en kunnen slechts degenen aan wie daartoe bij statuten of bij overeen-

komst de bevoegdheid is toegekend, dan wel vakorganisaties met in de onderneming van de stichting werkzame personen als leden, een enquêteprocedure aanhangig maken. Let op: het criterium is ‘aan wie daartoe bij statuten (...) de bevoegdheid is toegekend’. Dit lijkt mij bij de woningbouwcorporatie de band waarover het recht van enquête meer categorisch kan worden geïntroduceerd en gespeeld. Voor de maatschappelijke onderneming moet dan een wettelijk vereiste worden dat de statuten een bepaling kennen waarin ‘belanghebbenden’, of nauwkeurig in Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek op te sommen gremia, zoals hierboven genoemd, het recht krijgen een enquêteprocedure aanhangig te maken. Zo ingewikkeld is dat dus niet.

CONCLUSIE

De maatschappelijke onderneming is ongetwijfeld niet het ei van Columbus voor alle woningbouwcorporaties in alle omstandigheden, maar biedt wel een juridisch kader waarbinnen veel van de gesignaleerde problemen generiek aan bod komen of worden opgelost. En dat is een heel grote voor-sprong voorwaarts. Een sprong die niet alleen wenselijk, maar ook noodzakelijk is.

Noten

- 1 Zie haar brief ‘Beleidsvisie toekomst van woningcorporaties’.
- 2 Zie in verband met de hier opgesomde punten onder andere: A.J.A. Godfroi en B. de Jager, ‘Besturen en toezicht houden in de volkshuisvesting’, Tijdschrift Bestuurskunde 1997, p. 46-55. Zie ook de bepalingen in Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek, met name de artikelen 2:129 t/m 135 en 2:239 t/m 245.
- 3 *Health Care Governance. Aanbevelingen*

voor goed bestuur, goed toezicht en adequate verantwoording in de Nederlandse gezondheidszorg, 1999, p. 9. Zie ook: J.C.M. Ankoné, *Corporate Governance: de maatschappelijke kwaliteitshorde – Welk Toezicht, Raad van Toezicht?*, 16 juni 2003, zorg aan het Zet Zorgverzekeraars, website, opinie, in te zien op: <<http://www.zorgaanzet.nl/opinie/index.php?id=98i&them=2>>.

- 4 Nieuwsbrief Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, juni 2003, p. 3.

Florian Kullberg

III

Licht

Wat boeit vertraging
met de zon op je muil

Foton van de zon
klettert met ongeken- de snelheid
op een betonnen zuil op de gele vertrekst-
aten
op mijn verweerde wang

Lichtgolf uit de ruimte
slaat over de bovenleiding bruist op de bielzen
omsluit mijn vermoeide gezicht

duwen me juist genoeg terug om niet van het perron te stappen
me op de wagon te laten wachten
aan dingen te denken als eten

Echt licht
duidelijk geen TL ook geen licht in het leven
Licht in deze ruimte
licht op de aarde
Meer niet

Waar de mensen zich haasten De trein moet gehaald
eet ik op een overstraald bankje mijn bakje fastfood mie

*Kosten en risico's
van fiscale transitie's*

Hypotheekrenteaftrek in Europa: Hervormingen nauwelijks door woningmarkt bepaald

In diverse Europese landen bestaan sterk verschillende systemen voor de fiscale behandeling van het eigen huis. Recentelijk heeft een aantal grote landen de hypotheekrenteaftrek versoerd en uiteindelijk afgeschaft. Veelal vormen budgettaire overwegingen de reden voor aanpassing. Binnen het kader van Europese afspraken over marktharmonisatie zal er ook druk ontstaan tot convergentie en versoering van de fiscale arrangementen. Europa zal mogelijk als excuus worden gebruikt voor hervormingen.

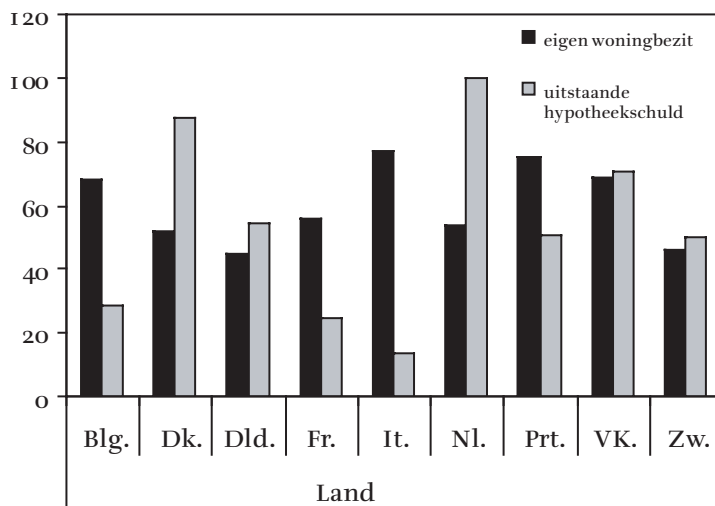
door *Peter Neuteboom*

Technische Universiteit Delft (onderzoeksinstituut OTB) en RSM Erasmus Universiteit

EIGENWONINGBEZIT IS EEN SPECTACULAIRE groeisector in Europa.¹ In de afgelopen jaren is het eigenwoningbezit gestegen van gemiddeld 50,5% tot bijna 60% (72% binnen de EU-25). In nagenoeg alle landen van Europa maakt de eigenwoningsector het grootste deel van de woningvoorraad uit, met als belangrijkste uitzonderingen: Duitsland (41%) en Zwitserland (32%). Nederland laat het hoogste groeitempo zien, maar met een eigenwoningbezit van 53% lopen we nog behoorlijk achter bij het Europese gemiddelde.

In samenhang met de stijging van het eigenwoningbezit is ook de hypotheekschuld in Europa geëxplodeerd. In de jaren negentig verdrievoudigde deze tot € 4,2 biljoen. De uitstaande hypotheekschuld bedraagt nu circa een derde van het gezamenlijke bruto nationaal product. Maar ook hier bestaan grote verschillen. Nederland is in dit verband koploper, met een uitstaande hypotheekschuld gelijk aan 99% van het bruto nationaal product (2003), terwijl Italië de rij sluit met een percentage van 13,5.

In figuur 1 is zowel het eigenwoningbezit als de uitstaande hypotheekschuld weergegeven voor verschillende landen in Europa. Voor een uitvoeriger schets over verschillen en contemporaine ontwikkelingen zij verwezen naar onder anderen Mercer Wyman Oliver (2003) en ECB (2003).

FIGUUR 1 *Eigenwoningbezit in Europa (in % van de totale woningvoorraad) en de uitstaande hypotheekschuld (in % van het bruto nationaal product)*

De samenhang tussen eigenwoningbezit en uitstaande hypotheekschuld is niet erg sterk (vergelijk Italië met Nederland). Verschillen in risicoperceptie van eigenaar-bewoners tussen landen is daar mede debet aan, maar ook institutionele verschillen (bijvoorbeeld de hypotheekrenteaftrek) en de mate waarin financiële markten zijn geliberaliseerd (beschikbaarheid hypotheeklen) speelt hierbij ook een rol. Opvallend is overigens dat waar vroeger hypotheekschuld vooral werd gezien als een last (een risico), hier de afgelopen jaren een kentering is opgetreden. Zo heeft de EU onlangs nog gepleit voor stimulering van de hypotheekverstrekking aan eigenaar-bewoners; vooral in Zuid- en Oost-Europese landen zou de ‘verzilpering van de overwaarde van het eigen huis’ kunnen leiden tot een broodnodige stimulering van de economie.

De ontwikkelingen zoals hierboven geschetst zijn geen autonome ontwikkelingen, maar worden direct en indirect gestuurd door nationale overheden. Bevordering van het eigenwoningbezit is gemeengoed binnen Europa, zo ook de liberalisatie van nationale hypotheekmarkten. In deze bijdrage

zullen de verschillen en overeenkomsten van het overheidsbeleid voor het eigenwoningbezit worden behandeld. Allereerst zal de huidige stand van za-

*Wijzigingen van de fiscale
behandeling van het
eigen huis worden niet of
nauwelijks gestuurd door
bekommernissen om de
woningmarkt*

ken worden behandeld. Vervolgens komen de veranderingen van dat beleid en de beweegredenen daarvoor aan bod. Daarna wordt ingegaan op mogelijke ontwikkelingen in de nabije toekomst, in het licht van het Europese streven naar verdere integratie van financiële markten. In deze bijdrage zal de aandacht vooral liggen op de fiscale behandeling van het eigenwoningbezit, omdat dit de

meest voorkomende regeling is en verreweg de belangrijkste impact heeft voor zowel individuele eigenaar-bewoners als voor de woningmarkt.

NIET-FISCALE INSTRUMENTEN EN DE FISCALE BEHANDELING VAN HET EIGEN HUIS

Binnen Europa bestaat een grote diversiteit aan regelingen die de betaalbaarheid en bereikbaarheid van de eigen woning moeten garanderen (al dan niet voor specifieke groepen). Dit scala aan regelingen is het afgelopen decennium in de meeste landen danig aangepast. Daarbij zijn twee trends zichtbaar: een verschuiving van productie- naar consumptiesubsidies en een grotere marktorientatie (Ball and Grilli, 1997). Naast de fiscale behandeling van het eigen huis (zie hierna) zijn de niet-fiscale subsidieregelingen zeer divers, zowel wat betreft belang als reikwijdte. Meestal bestaan er verscheidene regelingen naast elkaar, die voor het ene huishouden kunnen cumuleren, terwijl andere huishoudens van alle regelingen zijn uitgesloten. Over het algemeen geldt dat de voorwaarden voor toekenning een differentiatie kennen naar inkomen, leeftijd, aankoop of onderhoud van de woning en/of de positie van de (potentiële) koper op de woningmarkt. De vorm waarin deze steun wordt verleend, is divers. Rentevrije leningen, zoals ook onlangs in Nederland bepleit, zijn in veel landen beschikbaar. Andere landen vertrouwen meer op inkomensafhankelijke rentesubsidies en/of zij stimuleren vormen van bouwsparen.

Ondanks de grote verscheidenheid aan regelingen in en tussen landen is de impact niet erg groot; de reikwijdte en het belang van de hypotheekrenteaftrek is veel groter dan de overige subsidieregelingen. In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de fiscale behandeling van het eigen huis — in het bijzonder van het stelsel van hypotheekrenteaftrek — in de verschillende

landen. De diversiteit binnen Europa is relatief groot, zowel qua regeling als impact.²

Een aantal grote landen binnen Europa – Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk – hebben de hypotheekrenteaftrekregeling afgeschaft; overigens om uiteenlopende redenen (zie de volgende paragraaf). In de Scandinavische landen en Zuid-Europese landen wordt een proportioneel tarief gehanteerd (tussen de 19 en 31%). Alleen in België en Nederland wordt nog gewerkt met marginale tarieven, waarbij in België sinds kort wordt gewerkt met forfaitaire bedragen terwijl in Nederland de werkelijk betaalde hypotheekrente uitgangspunt is.

De kolom gemiddelde hypotheekrenteaftrek in tabel 1 geeft het gemiddelde belastingtarief weer over de totale looptijd van de hypotheek, waartegen recente kopers hun betaalde rente kunnen aftrekken van de (te betalen) inkomstenbelasting. De beperkingen die sommige systemen kennen – in duur of bedrag – zijn hierin verdisconteerd. Nederlandse eigenaar-bewoners komen in deze vergelijking relatief gunstig uit (37%); maar ook de Scandinavische landen en België komen gemiddeld boven de 30% uit. Wat Nederland en België in dit verband bijzonder maakt, is dat het marginale inkomstenbelastingstelsel wordt toegepast, waardoor het voordeel van de hypotheekrenteaftrek hoger wordt naar mate het inkomen hoger is. Overigens bevinden België en Nederland zich in goed gezelschap, want een (nagenoeg) onbeperkte hypotheekrenteaftrek tegen marginale belastingtarieven bestaat ook in uiteenlopende landen als Griekenland, Spanje en de Verenigde Staten. Terwijl in een aantal Oost-Europese landen (onder andere Hongarije) introductie van zo'n systeem wordt overwogen.

RECENTE ONTWIKKELINGEN

In deze bundel artikelen staan de ontwikkelingen op de woningmarkt centraal. En hoewel allerhande (verkapte) subsidies, waaronder de hypotheekrenteaftrek, een belangrijke invloed hebben op het functioneren van de koopwoningmarkt en het handelen van de verschillende deelnemers, worden wijzigingen van de fiscale behandeling van het eigen huis niet of nauwelijks gestuurd door bekommernissen om die woningmarkt. Budgettaire overwegingen en/of inkomensverdelingaspecten spelen een hoofdrol. In het navolgende zullen enkele casestudies de revue passeren; een samenvatting van de systeemwijzigingen in de diverse landen is te vinden in tabel 2.

Beide Scandinavische landen hebben begin jaren negentig hun stelsel van hypotheekrenteaftrek ingrijpend gewijzigd. Over aanleiding en gevolg van deze maatregelen doen veel indianenverhalen de ronde. Zo wordt herhaaldelijk de suggestie gewekt alsof de veranderingen de crisis op de

woningmarkt veroorzaakten en (mede) daardoor beide landen in de ergste economische crisis van de laatste 50 jaar stortte.

De realiteit is genuanceerder. Beide landen maakte eind jaren tachtig — zoals veel andere Europese landen — een ernstige economische crisis door met hoge werkloosheid en begrotingstekorten tot gevolg. Ter bestrijding van deze crisis hervormden overheden in beide landen het inkomensbelastingstelsel (doel arbeidskosten verlagen). In de kern kwam dat neer op grondslagverbreding en tariefsverlagingen. In dat kader werd ook de hypotheekrente aangepast (naar een proportioneel tarief van 30 tot initieel 40%). Een additionele overweging hierbij was dat de hypotheekrente meer dan voorheen ten goede zou komen aan de lage en de middengroepen. Uiteraard stegen de woonkosten van de eigen woning als gevolg van deze veranderingen; maar voor de gemiddelde eigenaar-bewoner werd deze meer dan gecompenseerd door een stijging van het inkomen.³ Wat niet kon worden vermeden was dat de economische crisis zijn weerslag had op de koopwoningmarkt: in eerste instantie stagneerde het aantal transacties, nadien daalden de prijzen snel. En het duurde grofweg een decennium voordat de koopwoningmarkt weer in evenwicht was.

In Duitsland en Frankrijk is de hypotheekrenteaftrek in de jaren negentig versoberd en uiteindelijk afgeschaft (in 2006, respectievelijk 1997/98). In beide gevallen waren budgetoverwegingen de aanleiding voor deze aanpassingen. Royale overgangsmaatregelen moesten voorkomen dat de gevolgen voor de woningmarkt uit de hand liepen. Vooral in Frankrijk werden additionele subsidieprogramma's in het leven geroepen of uitgebreid om specifieke groepen (bijvoorbeeld lage inkomensgroepen) toch een toegang op de woningmarkt te verzekeren. Het flankerende beleid in Duitsland moet nog worden vormgegeven. Gelet op de grote regionale verschillen op de koopwoningmarkt zal dit grotendeels aan de *Länder* worden overgelaten.

In het Verenigd Koninkrijk was de aanpassing en de uiteindelijke afschaffing van het stelsel van hypotheekrenteaftrek veel meer dan in andere landen ingegeven door specifieke woningmarktoverwegingen, hoewel ook hier budgetoverwegingen en verlaging van de arbeidskosten de directe aanleiding vormden. De eigen woning wordt gezien als superieur aan huren (zie bijvoorbeeld de *Right-to-buy act*). In het liberale Verenigd Koninkrijk is het geloof in de heilzame werking van de markt onverminderd hoog; (impliciete) subsidiering wordt dan gezien als leidend tot een inefficiënte ordening van de woningmarkt.

De veranderingen in België (introduktie van een forfaitaire aftrek) met ingang van 2005 betekent voor de meeste eigenaar-bewoners een duidelijke verbetering (en voor de overheid een belangrijke vereenvoudiging). De verandering impliceert ook dat de laagste inkomensgroepen meer profiteren

van de hypotheekrenteaftrek dan hogere inkomens (omdat het bedrag is gemaximeerd). De rijksoverheid verwacht dat de verandering budgetneutraal kan worden doorgevoerd. De implicatie van het systeem is uiteindelijk zonder veel discussie doorgevoerd. Het belangrijkste punt was hoe te voorkomen dat bestaande eigenaar-bewoners, door het oversluiten van hun hypotheek, konden profiteren van de nieuwe, gunstige regeling.

Twee zaken vallen op aan die systeemwijzigingen. Ten eerste pakken weinig landen de fiscale behandeling van het eigen huis geïsoleerd aan. De wijzigingen worden verpakt in grotere stelselwijzigingen, waarvan de verandering van de hypotheekrenteaftrek slechts deel uitmaakt. Tot grote discussies vooraf leidde dat meestal niet. Ten tweede blijken woningmarkt-overwegingen nauwelijks een rol te hebben gespeeld in de beleidsvoorbereidende fase. Alleen achteraf, en dan nog vooral in de Scandinavische landen, is er aandacht geweest voor de mogelijke negatieve uitwerking van veranderingen, dan wel afschaffing van het hypotheekafstelsel voor de woningmarkt. Overigens zijn woningmarkteffecten door de ‘pakketbenadering’, de langzame afbouw en overgangsregelingen in combinatie met de volatiliteit die veel koopwoningmarkten kenmerken, niet eenvoudig vast te stellen — en zeker niet vooraf.

NAAR MEER CONVERGENTIE IN EUROPA?

Hoe zal de situatie er in de toekomst uitzien? Zullen de fiscale behandelingen van het eigen huis in Europa steeds meer op elkaar gaan lijken? Inkomstenbelasting en woonbeleid zijn voorbehouden aan de nationale overheden. Dat uitgangspunt lijkt helder, maar in de praktijk houdt Europa zich steeds meer bezig met het functioneren van de nationale woningmark-

Europa houdt zich steeds meer bezig met het functioneren van de nationale woningmarkten

ten. Zo staan — in de Nederlandse context — de Nationale Hypotheek Garantie (vorm van verkapte staatssteun), de omvang van de sociale huursector (belemmert de vrije markt) en ook de hypotheekrenteaftrek (budgettaire overwegingen) ter

discussie. Met de spectaculaire groei van de hypotheekmarkt neemt ook de ‘bezorgdheid’ bij de Europese Centrale Bank toe. Deze impliciete interventies zijn al eens als *housing policy by stealth* gekenschetst (Doling 2004).

Vorig jaar heeft de EU haar ambities geformuleerd voor de verdere integratie van de financiële markten binnen Europa; een integratie waarvan veel economische voordelen worden verwacht. Een belangrijke barrière voor consumenten en financiers om pan-europees hypotheek te kunnen kiezen

TABEL I *Fiscale behandeling eigenwoningbezit in Europa*

	HYPOTHEEKRENTEAFTEK EIGENWONINGFORFAIT		SYSTEMENMERKEN	% HYPOTHEEKRENTEAFTEK MAXIMUM	% HYPOTHEEKRENTEAFTEK GEMIDDELD	NIET-FISCALE INSTRUMENTEN
België	N*	J	Jaarlijks vast bedrag van € 1870 per persoon tegen marginaal tarief. Geldig gedurende de totale looptijd van de lening. Verder geen beperkingen.	55%	31,6%**	G, L
Denemarken	N*	J	Proportioneel tarief, werkelijke rente uitgaven, geen beperkingen.	31%	31%	G, L
Duitsland	N	N	--	--	--	G, S, L
Frankrijk	N	N	--	--	--	G, S, L
Italië	J	J	Proportioneel tarief, werkelijke rente uitgaven, bedrag gemaximeerd tot € 4700***.	19%	11,4%	L
Nederland	J	J	Marginaal tarief, werkelijke rente uitgaven, beperkt tot 30 jaar.	52%	36,1%	G
Portugal	N	J	Proportioneel tarief, werkelijke rente uitgaven, gemaximeerd tot € 1570***.	20%	14,6%	S
Verenigd Koninkrijk	N	N	--	--	--	--
Zweden	N	J	Proportioneel tarief, werkelijke rente uitgaven, geen beperkingen.	30%	30%	G

Noot: G = Garanties; S = spaarplannen; L = gesubsidieerde leningen; * Eigen woning forfait is 'omgebouwd' tot een gewestelijke en lokale oZB; ** Percentage is relatief hoog omdat de Belgische eigenaar-bewoner relatief weinig leent; ***In de praktijk weinig relevant

dan wel aan te bieden, is de sterk verschillende institutionele context (wet- en regelgeving en subsidiëring). Gelijkenschakeling van die context — 'brede harmonisatie' in EU-jargon — zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de integratie van financiële markten.

Banken in Europa hebben na gevoelige verliezen in het verleden (Early, 2005) in toenemende mate een andere koers ingeslagen. Zij kiezen voor de

TABEL 2 *Recente aanpassingen fiscale behandeling eigenwoningbezit in Europa*

	Jaar	Aanpassing
België	2005	Voorheen konden rente en aflossingen gedurende de eerste 5 jaar volledig worden afgetrokken van de belasting, nadien werd die som geleidelijk afgebouwd in 7 jaar (na 12 geen aftrek meer), gemaximeerd tot som eigenwoning forfait. Nieuw stelsel: vaste aftrek van € 1870 per persoon, de eerste tien jaar vermeerderd met € 620 (€ 680 voor gezinnen met meer dan drie kinderen). Aftrek is niet afhankelijk van werkelijke hypotheekkosten.
Denemarken	1987-1994	Voorheen hypotheekrenteaftrek gemodelleerd naar huidige Nederlands systeem. Begin jaren negentig grote wijziging inkomstenbelasting, marginale tarieven sterk verlaagt, hypotheekrenteaftrek tegen proportioneel (inkomensonafhankelijk) tarief. Dit tarief geleidelijk verlaagt de laatste jaren.
Duitsland	1996, 2006	Stelsel van hypotheekrenteaftrek werd in 1996 gedefiscaliseerd. De nieuwe regeling (de Eigenheimzulagengesetz) gaf eigenaar-bewoners gedurende acht jaar een subsidie van maximaal 5% van de aankoopwaarde. Hoge inkomenslimieten, opslag voor huishoudens met kinderen. Regeling afgeschaft (2006).
Frankrijk	1997/98	Beperkte hypotheekrenteaftrek regeling (gemaximeerd in bedrag, beperkt tot 5 jaar, tarief 25%) werd in 1997 afgeschaft voor nieuwbouw en in 1998 voor aankoop bestaande woningen en bij woningverbetering.
Nederland	div.	Als gevolg van opeenvolgende stelselwijzigingen inkomensbelasting zijn marginale tarieven gedaald, is de hypotheekrenteaftrek beperkt tot 30 jaar (1990, 2001) en ook de 'bijleenregeling' (2004) heeft geleid tot een beperking van het aftrekbare bedrag.
Verenigd Koninkrijk	1983-2001	Voorheen hypotheekrenteaftrek gemodelleerd naar huidige Nederlands systeem. Vanaf 1983 geleidelijk verlaagd, eerst werd het bedrag gemaximeerd, daarna het marginale tarief vervangen door een proportioneel tarief, welke gedurende een reeks van jaren geleidelijk aan werd verlaagd.
Zweden	1991	Voorheen hypotheekrenteaftrek gemodelleerd naar huidige Nederlands systeem. Begin jaren negentig grote wijziging inkomstenbelasting, marginale tarieven sterk verlaagt, hypotheekrenteaftrek tegen proportioneel (inkomensonafhankelijk) tarief.

weg van het met lokale expertise opbouwen van dochterondernemingen in het buitenland. En met succes: de productvariatie is in alle landen sterk toegenomen, de prijs van hypotheekproducten is gedaald en meer consumenten dan voorheen komen in aanmerking voor een hypotheek (Mercer Wyman Oliver, 2003).

De EU heeft het ideaal van harmonisatie echter niet opgegeven getuige haar recente beleidsambities. Daarbij zal overigens, gelet op de nationale gevoeligheden, de fiscale behandeling van het eigen huis slechts indirect en prudent ter discussie zal worden gesteld. Maar ook de weg van geleidelijkheid zal uiteindelijk zijn eigen dynamiek ontwikkelen. Concluderend: convergentie van de fiscale behandeling van het eigen huis binnen Europa is niet noodzakelijk, wel waarschijnlijk. Mijn verwachting is dat vanuit de Nederlandse politiek 'Europa' als excuus zal worden gebruikt voor eventuele hervormingen.

Literatuur

- Ball, M. en M. Grilli, 1997, *Housing markets and economic convergence in the European Union*, The Royal Institution of Chartered Surveyors: London
- Doling, J., 2004, *Housing policy in Europe: contributing to growth and homeownership*, ENHR-conference, Reykjavik
- Europese Centrale Bank, 2003, *Structural factors in the EU housing markets*, ECB: Frankfurt

- Early, F., 2005, *What influences mortgage products?*, CML Housing Finance (issue 07/2005)
- Mercer Wyman Oliver, 2003, *Study on the financial integration of European mortgage markets*, EMF: Brussels
- Scanlon, K. en C. Whitehead, 2004, *International trends in housing tenure and mortgage finance*, Council of Mortgage Lenders: London
- Stevens, L.G.M., 2005, *Naar een nieuw eigenwoningregime*, ESB (jrg. 90, nr. 4455)

Noten

- 1 Waar in dit artikel bedoeld wordt op Europa gaat het om de volgende landen: België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, Portugal, Verenigd Koninkrijk en Zweden.
- 2 Ik laat de fiscaaltheoretische normering van de verschillende systemen graag over aan anderen (zie bijvoorbeeld Stevens, 2005).
- 3 Vaak wordt het de Zweden verweten

een slechte timing te hebben gekozen voor hun (te) drastische aanpak. Achteraf kan de timing altijd beter, maar binnen het bredere afwegingskader waar de Zweedse overheid voor stond (stimuleren van de economie) was het een noodzakelijk pakket aan maatregelen. En het is discutabel of overgangsregelingen en geleidelijke aanpassingen zo veel minder effecten op de koopwoningmarkt zouden hebben.

De hypotheekrente op de schop? Dan graag open en zorgvuldig!

De samenleving voelt wel aan dat er iets met de hypotheekrenteaftrek kan gaan gebeuren. Niet krampachtig vasthouden aan het (Haagse) taboe van de hypotheekrenteaftrek, maar een open debat is het devies. De doorgedrukte Wet Inkomstenbelasting 2001 laat zien dat een zwakke procedurele legitimiteit gevolgen heeft voor de inhoudelijke legitimiteit. Een mogelijke wijziging van de fiscale behandeling van de eigen woning, vergt een zeer zorgvuldige voorbereiding, wil die als legitiem worden ervaren.

door *Hans Gribnau*

Universitair hoofddocent methodologie van het belastingrecht aan het Fiscaal Instituut Tilburg/Center for Company Law en de Onderzoekschool voor Wetgevingsvraagstukken (Universiteit van Tilburg)

EEN EVENTUELE AFSCHAFFING VAN DE aftrekbaarheid van de hypotheekrente is een zeer ingrijpende maatregel die een zeer zorgvuldige voorbereiding vraagt. De vraag is of we iets kunnen leren van het verleden: welke valkuilen moeten we vermijden? Een leerzaam voorbeeld van een recente majeure fiscale hervorming ligt voor het grijpen: de Wet Inkomstenbelasting 2001. De invoering hiervan zal ik als kapstok voor mijn betoog gebruiken omdat die goed laat zien op welke manier de Haagse politiek omgaat met fiscale hervormingen. De legitimiteit van de wetgever is bij zo'n ingrijpende hervorming op twee manieren in het geding: uiteraard is de inhoud van de wettelijke regeling zelf van belang voor de maatschappelijke acceptatie, maar het besluitvormingsproces is minstens zo belangrijk. Legitimiteit hangt dus af van het proces en het product (output)

— de uitkomst van dat proces. Ik zal mij hier met name concentreren op de procedurele legitimiteit. De invoering van de nieuwe inkomstenbelasting scoort namelijk nogal zwakjes op het punt van de procedurele legitimiteit, waardoor op onderdelen ook de inhoudelijke legitimiteit is geschaad. Deze invoering is een les — maar niet de enige — voor een mogelijke toekomstige hervorming van de fiscale behandeling van de hypotheekrente. Hoe kan 'Den Haag' het in de toekomst beter doen? Ik zal daarbij ook diverse aspecten aan bod laten komen, al dan niet IB 2001-gerelateerd.

Daarna zal ik het belang van rechtszekerheid bespreken. Omdat een hypotheekovereenkomst in het algemeen een langdurige en forse financiële verplichting (hypothecaire schuld) met zich meebrengt, is het van belang dat de wetgever de behoefte aan rechtszekerheid van de burgers zorgvuldig in zijn overwegingen betreft. Tot slot zal ik aandacht besteden aan het overgangsrecht. Overgangsrecht is namelijk onvermijdelijk bij een verandering van de fiscale behandeling van de eigen woning, bijvoorbeeld in de vorm van een al dan niet gedeeltelijke afschaffing van de hypotheekrenteaftrek. Wat houdt hier een zorgvuldige procedure in?

LESSEN UIT DE INVOERING VAN DE WET INKOMSTENBELASTING 2001

Wat allereerst opvalt aan de invoering van de nieuwe inkomstenbelasting van 2001 was de enorme tijdsdruk en de voortijdig vastgelegde hoofdlijnen. Een fundamentele publieke discussie werd daardoor gefrustreerd. De totstandkoming van de Wet IB 2001 is exemplarisch voor het poldermodel: de besluitvorming vond binnenskamers plaats en niet op basis van een open publieke discussie. Het deels zeer technische karakter van belastingrecht kan hiervoor niet een afdoende verklaring zijn; een fundamenteel kenmerk als de boxenstructuur valt op een A4'tje uit te leggen. De kaarten waren eenvoudigweg al geschud voordat het publiek, het parlement en de (belasting)wetenschap überhaupt hun zegje konden doen. Dat bleek al bij de prelude van deze nieuwe inkomstenbelasting, *Belastingen in de 21^e eeuw: een verkenning* (december 1997), die als discussienota werd gepresenteerd. De discussie en besluitvorming hierover werd gekenmerkt door een 'sterke *mobilisation of bias*, waardoor dissidente opvattingen nauwelijks invloed konden uitoefenen'.¹ In het regeerakkoord (juli 1998) werden de hoofdlijnen van het nieuwe belastingstelsel onwrikbaar vastgelegd.

Doordat parlementaire goedkeuring verzekerd was, kon het wetgeven- de tempo hoog zijn — overigens toch al een kenmerk van fiscale wetgeving waar de portemonnee van de overheid steeds in het geding is. De snelheid van deze zeer omvangrijke en complexe wetgevende operatie dwingt op zichzelf respect af. Maar snelheid is geen garantie voor maatschappelijk

draagvlak of kwaliteit. Specifieke overwegingen bevorderden nog de snelheid van deze wetgevende rgv. Zo had de fiscaal woordvoester van de vvd geen bezwaren tegen het hoge tempo. Er was immers eenmalig 5 miljard smeergeld door de regering vrijgemaakt. ‘Als de plannen uitgesteld worden ben je dat geld misschien kwijt’, zo hoorde ik haar eens zeggen. Het parlement en de maatschappij stonden dus buiten spel. Snelheid gaat ten koste van de kwaliteit: nog in 2001 hebben diverse ‘veegwetten’ een aantal tekortkomingen hersteld — waaronder diverse vormen van overkill.²

De *pressure cooker* en het gebrek aan een open debat hebben de kwaliteit van het resulterende product sterk negatief beïnvloed. Gebrekkige procedurele legitimiteit leidt vaak tot gemankeerde materiële legitimiteit; zo ook hier. De forfaitaire vermogensrendementsheffing (box 3) laat wel op zeer pregnante wijze zien hoezeer een groot deel van de Haagse politiek zich heeft losgezongen van in de maatschappij levende opvattingen over rechtvaardigheid. Het ‘voordeel uit sparen en beleggen’ wordt forfaitair gesteld op 4% rendement van het gemiddelde vermogen (minus een vrijstelling). Dat betekent dat geen rekening wordt gehouden met individuele draagkrachtverschillen; dit terwijl het draagkrachtbeginsel de morele kern van elke inkomstenbelasting is. De werkelijk behaalde voordelen of nadelen worden buiten beschouwing gelaten. Het proportionele tarief is bovendien lager dan dat van box 1. Dit proportionele tarief belast het rendement boven de 4% niet, zodat de facto sprake is van een degressief tarief. Terecht wordt een einde gemaakt aan allerlei belastingbesparende constructies die aanknoopten bij de voorheen onbelaste particuliere vermogensgroei. Maar tegen welke prijs! Gelijke behandeling van kleine en grote vermogens ontbreekt ten enen male. Daarnaast wordt steeds weer gehamerd op de stabiele opbrengsten die box 3 voor de overheid garandeert. Een ‘robuust’ fiscaal stelsel dus, maar degressief en los van werkelijke inkomsten, dus onrechtvaardig.³

Vergelijk nu eens het volgende voorstel. Iedereen rijdt of loopt wel eens door het rode licht. Stel nu dat gemiddeld één op de honderd verkeersdeelnemers door het rode licht rijdt of loopt. Iemand kan uiteraard met opzet het rode licht negeren, zonder enige serieuze reden of omdat er sprake is van een levensbedreigende situatie, maar ook per ongeluk of uit onoplettendheid. Nu kost controle met camera’s veel geld en dat kan efficiënter. Daarom het volgende voorstel: we bekeuren gewoon bij één op de honderd verkeerslichten alle verkeersdeelnemers onafhankelijk van vraag of hij of zij daadwerkelijk het rode licht heeft genegeerd. Kortom, we wijken bewust af van de werkelijkheid en dat is een goedkope en efficiënte oplossing; minder uitvoeringskosten en een robuuste opbrengst, daar heeft iedereen baat bij.⁴ Het zal duidelijk zijn dat dit voorstel buiten-

gewoon onrechtvaardig is. Een storm van verontwaardiging zal opsteken in het land. Men zou worden bekeurd onafhankelijk van de vraag of er wel een verkeersregel is overtreden.

Fictieve overtredingen bekeuren is onacceptabel, maar fictieve inkomsten belasten is blijikbaar voor 'Den Haag' geen probleem. Politieke macht schept blijikbaar een eigen realiteit. Opmerkelijk is overigens dat het CDA bij de invoering tegen box 3 was, maar inmiddels — zittend op het regeringspluche — het wel 'een gemakkelijke' heffing vindt. Een regeling als de vermogensrendementheffing verdient toch een buitengewone rechtvaardiging en een zeer zorgvuldige procedure — inclusief een openbaar debat (waarbij het CDA overigens enigszins buiten spel was gezet). Maar neen, de keuze voor de forfaitaire vermogensrendementsheffing was goeddeels onderbouwd met een verwijzing naar het regeerakkoord. Er leek sprake van selectieve waarneming. Bestrijding van misbruik, eenvoud en robuuste opbrengsten verhinderden veel politici om te zien wat iedereen direct duidelijk was: de heffing is evident onrechtvaardig. De eenzijdige bespreking van het alternatief van een vermogenswinstbelasting die met het draagkrachtbeginsel rekening houdt, werd als zoete koek geslikt.⁵ De bewindslieden van Financiën presenteerden de nadelen van deze methode als onoverkoombaar; daarbij werden bijvoorbeeld de tegenwoordige automatiseringsmogelijkheden — door de Belastingdienst zo gemakkelijk ten eigen nutte opgelegd aan de burger — eenvoudig genegeerd.⁶ De breed uitgemeten complicaties die een vermogenswinstbelasting schier onuitvoerbaar zouden maken, hebben de wetgever bovendien op andere terreinen niet weerhouden tot invoering van zeer complexe regelingen. Bovendien zijn allerlei complexe regelingen elders in de wet de prijs van de eenvoud van box 3. Het lage tarief in combinatie met het forfaitaire rendement lokken immers belastingontwijking uit door constructies ('belastingarbitrage'). Buitengewoon complexe afbakeningsregels tussen de boxen moeten dat voorkomen. De eenvoud die zich als een parasiet in de inkomstenbelasting heeft genesteld, blijkt in de fiscale praktijk ook al niet zo evident. De belastingdienst heeft inmiddels al vijftien vraag- en antwoordbesluiten over box 3 gepubliceerd om allerlei kennelijke onduidelijkheden weg te nemen. Een selectieve argumentatie derhalve, waarbij niet serieus het debat wordt aangegaan met wetenschap en maatschappij.

KIES VOOR EEN OPEN EN SERIEUS DEBAT

Samengevat zien we drie grote boosdoeners die ten koste gaan van de procedurele legitimiteit: snelheid, het ontbreken van een publiek debat en selectieve argumentatie. Zij waren mogelijk door de beruchte Haagse kaas-

stolp. Daarvan kunnen we leren bij hervormingen van het fiscale stelsel rond het eigen huis. Niet krampachtig vasthouden aan het (Haagse) taboe van de hypotheekrenteaftrek, maar een open debat is het devies. De samenleving voelt wel aan dat er iets met de hypotheekrenteaftrek moet gebeuren; het heeft weinig zin om dan in Den Haag te doen of er niets aan de hand is — om dan straks in een regeerakkoord de samenleving weer voor

Niet krampachtig vasthouden aan het (Haagse) taboe van de hypotheekrenteaftrek, maar een open debat is het devies

een fait accompli te stellen. Daarbij kan een inventariserende nota heel zinvol zijn, en waarom niet eens door een gezaghebbende instelling buiten de regering? Liefst een nota met verschillende alternatieven, waarbij burgers en hun vertegenwoordigers worden gehoord. Zo'n

nota moet worden gevolgd door een serieus publiek debat (ook buiten het parlement), dus niet een nota voor onderin de bureaula.⁷ Alle *stakeholders* zouden dan hun argumenten in die publieke discussie op tafel moeten kunnen leggen. Openbaarheid is hierbij een groot goed: niet alleen worden burgers zo aangemoedigd om na te denken en te discussiëren over het algemeen belang en beleidsdoelstellingen, maar politici en ambtenaren kunnen zo leren over en van de publieke opinie.⁸

Bij een dergelijk publiek debat dienen waarborgen te worden ingebouwd dat de organisaties die worden geconsulteerd en namens de burgers participeren aan dat debat, een correcte afspiegeling zijn van de samenleving. De representativiteit van die vertegenwoordiging is van groot belang; deze moet een correcte afspiegeling van de burgers en hun uiteenlopende belangen zijn. Naast deze formele eis dient de inbreng van de participerende burger en hun vertegenwoordigers ook daadwerkelijk serieus te worden genomen. Zo'n discussie mag natuurlijk geen schaamlap zijn voor al genomen beleidsbeslissingen. Een debat enkel voor de Bühne tast de procedurele legitimiteit aan. Door het aanboren van meer vormen van kennis, informatie, deskundigheid, ervaring, vaardigheid en creativiteit bij de burgers, kan 'het beleidsprobleem in al zijn facetten beter worden begrepen en kunnen oplossingen met een groot oplossend vermogen worden bedacht.'⁹ De acceptatie van het nieuwe beleid zal zo toenemen; enerzijds door de enkele mogelijkheid van participatie, anderzijds doordat betere, responsieve, wetgeving resulteert. De wetgever representeert aldus de belangen van de burgers beter.¹⁰

Geen *pressure cooker* ook, want draagvlak creëren kost tijd. Bovendien zouden politici het debat in principiële termen moeten durven voeren: belangrijke waarden, zoals gelijke kansen voor starters op de

(eigen)woningmarkt, solidariteit tussen verschillende bevolkings- en inkomensgroepen en persoonlijke autonomie zijn immers in het geding. De burger heeft best begrip voor het feit dat niet iedereen kan worden tevredengesteld, als de principiële discussiepunten maar serieus open op tafel komen. Maar als een ingrijpende maatregel louter het resultaat is van politiekstrategische overwegingen, *package deals*, koopkrachtplaatjes en dergelijke, dan haakt hij af. Zo'n belangrijk onderwerp mag niet worden gereduceerd tot een kwestie van politieke opportuniteit.

UITVOERBAARHEID EN EFFECTEN VAN WETGEVING

Het is van groot belang een wetsvoorstel niet *at face value* te nemen, maar serieus inzicht te verwerven in de structuur en de voor- en nadelen. Daarbij moet de wetgever ook een beeld zien te krijgen van de mogelijke problemen bij de toepassing van de wet. Een regeerakkoord waar keuzes in beton zijn gegoten, werkt dit natuurlijk tegen. Niet alleen het zicht op mogelijke uitvoeringsproblemen, maar ook allerlei kwaliteitseisen die geformuleerd zijn voor wetgeving komen dan in de knel. Bekende eisen zijn:

- * rechtmatigheid en gerichtheid op rechtsbeginselen;
- * doeltreffendheid en doelmatigheid;
- * subsidiariteit en evenredigheid;
- * uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid;
- * onderlinge afstemming met andere regelingen;
- * eenvoud, duidelijkheid, toegankelijkheid.¹¹

Vooraf de uitvoerbaarheid en de effecten van belastingwetgeving verdienen meer aandacht. Het inschatten van de uitvoerbaarheid van beleid (dat in dit geval in wetgeving moet uitmonden) en van bedoelde en onbedoelde effecten, wordt ook wel *ex ante*-evaluatie genoemd.¹² De uitvoerbaarheid schiet er in het heetst van de politieke strijd nogal eens bij in. Dat is op zichzelf niet zo raar, maar enkel in de uitvoering van een wet wordt uiteindelijk het resultaat van de wetgeving zichtbaar. De wetgever dient zich daarom uitdrukkelijk rekenschap te geven van de mogelijke problemen bij de toepassing van de wet. Wetten moeten immers uitvoerbaar, handhaafbaar en afdwingbaar zijn; zo niet, dan worden de achterliggende beleidsdoelstellingen zeker niet gerealiseerd. Goedbedoelde maar te ingewikkelde regelingen die onuitvoerbaar zijn, verworden tot slechte symboolwetgeving. Amendementen blijken hier overigens nogal een de oorzaak van onevenwichtigheden en inconsistenties. Dit geldt vooral voor amendementen die kort voor de eindzitting van de Tweede Kamer worden

ingediend en aangenomen. Uitvoeringsaspecten dienen derhalve zwaar te wegen, zeker voor die delen van het belastingrecht waar vele burgers mee te maken hebben.¹³

Budgettaire gevolgen van fiscale wetsvoorstellen zijn uiteraard van groot belang, maar de gepresenteerde omvang daarvan dient kritisch te worden beoordeeld.¹⁴ Ook de mogelijke sociaal-economische effecten

Uitvoeringsaspecten dienen zwaar te wegen, zeker voor die delen van het belastingrecht waar vele burgers mee te maken hebben

dienen zorgvuldig bestudeerd te worden: worden de beoogde effecten wel gerealiseerd; en zullen zich geen onbedoelde effecten voordoen die bovendien ook nog haaks staan op de beoogde effecten en deze dus in meer of mindere mate tenietdoen? CPB-berekeningen, bijvoorbeeld, zijn hierbij zeer zinvol. Zij zijn echter niet heilig. Zij vormen

een deel van het materiaal dat nodig is om een zinvolle discussie te kunnen voeren; niet meer, maar zeker ook niet minder. Daarbij moet overigens worden gewaakt voor het gevaar van selectief gebruik van empirische en of modelmatige gegevens, het uit de context rukken van resultaten, en het miskennen dat een berekening of rapport slechts een deelaspect kan betreffen — dat dan weer in het grotere verband van doelstellingen moet worden afgewogen. Een juridische en een politieke afweging blijven hier echter onontbeerlijk. Zo is het arbeidskostenforfait uit de oude inkomstenbelasting vervangen door de arbeidskorting (één van de vele heffingskortingen). Daardoor is het arbeidsmarktbeleid effectiever. Ten opzichte van het vroegere arbeidskostenforfait is de arbeidskorting namelijk beter gericht op de onderkant van de arbeidsmarkt.¹⁵ Maar dat is maar de helft van het verhaal. Het stimuleren van arbeidsmarktparticipatie was slechts een (instrumentalistische) nevenfunctie van het arbeidskostenforfait. Primair was het een regeling waardoor werknemers de kosten die zij maakten ter verwerving, inning en behoud van hun inkomsten uit dienstbetrekking, in aftrek konden brengen op hun arbeidsinkomsten. De kost gaat voor de baat uit. Het is inherent aan een inkomensbegrip en het draagkrachtbeginsel dat met deze kosten rekening wordt gehouden. Het schrappen van de mogelijkheid dergelijke arbeidskosten in mindering te brengen op het arbeidsinkomen — voor de meeste werknemers ging dat via het arbeidskostenforfait — is uit dien hoofde onaanvaardbaar. Bovendien is er daardoor sprake van een ongerechtvaardigde ongelijke behandeling van werknemers die hun werkelijke (arbeids)kosten niet meer kunnen aftrekken ten opzichte van werknemers die voor deze kosten een onbelaste

vergoeding van hun werkgever ontvangen.¹⁶ De (belasting)wetgever had een effectiever arbeidsmarktbeleid dus op een andere manier vorm moeten geven.

Wat betreft de inschattingen van de effecten van nieuwe regels kunnen we misschien nog wat leren van 'Europa'. Nieuwe beleidsvoorstellen worden tegenwoordig op hun effecten beoordeeld (*impact assessment*, een vorm van ex ante-evaluatie). De Europese Commissie heeft in 2002 de partiële aanpak, waarbij enkel naar bepaalde gevolgen, bijvoorbeeld sociale effecten, van een beleidsvoornemen wordt gekeken, vervangen door een geïntegreerde aanpak waarbij zowel naar positieve en negatieve economische en sociale effecten als naar milieueffecten wordt gekeken.¹⁷ Voorafgaand dient het op te lossen probleem zo helder mogelijk in kaart te worden gebracht en moeten de beleidsdoelen zo concreet mogelijk worden omschreven; waarbij aansluitend alle mogelijke beleidsalternatieven die deze doeleinden kunnen bereiken, op een rij worden gezet (met eventueel al wellicht een voorselectie van de meest haalbare).¹⁸ Consultatie van *stakeholders* en deskundigen is een belangrijk onderdeel van het *impact assessment*-proces. De resultaten van de beoordelingen zijn openbaar en de Commissie dient in de toelichtingen bij haar voorstellen aan te geven in hoeverre deze door de effectbeoordelingen zijn beïnvloed. Daarnaast moet ook rekening worden gehouden met de financiële en bestuurlijke gevolgen.¹⁹ Hoe nuttig ook: een dergelijke *impact assessment* is een hulpmiddel voor politieke besluitvorming, maar geen substituut daarvoor.

Belangrijk bij zo'n geïntegreerde aanpak is ook de beoordeling van de effecten op aanpalende beleidsterreinen en regelingen; zeker bij zo'n complexe materie als het woningbeleid. Daarbij kan het nodig zijn ook de effecten op beleidsterreinen en regelingen die op zichzelf niet met het eigenlijke voorwerp van discussie te maken hebben, te onderzoeken. Budgettaire dekking wordt, zeker in de fiscaliteit, immers vaak elders gezocht. Het gevaar bestaat dan dat de verandering van de regels op dat andere terrein buiten het brandpunt van de belangstelling staat en daardoor niet zorgvuldig genoeg tot stand komt. Dergelijke regelingen boeten dan al gauw in aan kwaliteit. Een voorbeeld is de recente 'overbrenging' van de fiscale regeling van de auto van de zaak naar de loonbelasting, mede ter financiering van versoepelingen in de levensloopregeling. Het oude probleem was dat veel werknemers de fiscale bijtelling van het privé-gebruik van de auto die door de werkgever ter beschikking wordt gesteld, niet opgaven voor de inkomstenbelasting. Nu worden ineens regels die de overheid niet kan handhaven op het bordje van de werkgevers (als *Big Brother*) gelegd waar ze ten principale niet thuis horen.²⁰ Uiteraard dient bij een ex ante-evaluatie ook aandacht te worden besteed aan de administratieve

lasten voor burger en ondernemer die met de nieuwe wet- en regelgeving gemoeid zijn.²¹ Niemand, ook de wetgever niet, ontkent het belang van het terugdringen van de administratieve lasten, maar als puntje bij paaltje komt weegt het budgettaire belang of de politieke opportuniteit meestal toch zwaarder; bijvoorbeeld bij de zojuist genoemde nieuwe fiscale regeling van de auto van de zaak.

BELANG VAN RECHTSZEKERHEID

Belastingen vormen een belangrijke ingreep in de vrijheid van de burger; zij beperken de bestedingsvrijheid van de burger. De belastingwetgever dient daarom uitdrukkelijk oog te hebben voor de behoefte van de burger aan rechtszekerheid. Onduidelijke wetgeving kan er immers toe leiden dat belastingplichtigen onzeker zijn over hun rechten en verplichtingen — inclusief eventuele sancties — met het risico dat zij meer betalen dan nodig is. Vage en onzekere belastingwetgeving beperkt dan de handelingsvrijheid, de mogelijkheid tot rationele planning en de autonomie van het individu. Rechtsonzekerheid werkt ontmoedigend (het zogenaamde *chilling effect*).

Belastingen beperken echter niet alleen de (bestedings)vrijheid van de burger. De regering ziet de belastingwet als beleidsinstrument om het handelen van burgers in een bepaalde richting te sturen. Het stimuleren van het eigenwoningbezit — belastingvoordeel via hypotheekrente — is een klassiek voorbeeld. Rechtsonzekerheid resulteert als de wet de burger onvoldoende richting biedt voor zijn handelen. Zo dienen belastingplichtigen tijdig bekend te zijn met de regels, niet alleen omwille van de naleving van de hen opgelegde verplichtingen, maar ook om gebruik te kunnen maken van fiscale *incentives*. De burger moet tijdig kunnen weten wat zijn rechten precies zijn, hij moet de relevante kennis kunnen hebben over zijn rechtspositie. Rechtsonzekerheid staat hier haaks op een effectieve sturing van het gedrag van de burgers — en leidt bovendien tot rechtsongelijkheid (onzekerheid en onbekendheid over een regeling leidt tot het niet gebruik maken daarvan binnen een deel van de doelgroep).²²

De burger wil dus zekerheid over de eenzijdig door de overheid opgelegde fiscale verplichtingen. Op basis van het geldende belastingrecht nemen burgers immers allerlei beslissingen met betrekking tot hun persoonlijke leven en hun werk, gaan ze transacties aan. De burger heeft dus behoefte aan transparantie, voorspelbaarheid en bestendigheid van de fiscale ingreep in zijn bestedingsvrijheid.²³ Deze behoefte aan zekerheid geldt bij uitstek voor de fiscale behandeling van de eigen woning. Deze heeft invloed op het leven en het bestedingspatroon van de burger: een

hypotheek betekent immers een forse financiële verplichting voor een periode van al gauw tientallen jaren.

Daarbij komt nog dat het rechtszekerheidsbeginsel een fundamenteel rechtsbeginsel is dat op allerlei plaatsen in onze rechtsorde tot uiting komt. De belastingwetgever dient zo'n fundamenteel rechtsbeginsel te respecteren. Dat past in een zekere wederkerigheid tussen wetgever en burger. Zij mogen over en weer van elkaar respect voor het recht en de daaraan ten grondslag liggende fundamentele rechtsbeginselen verwachten — waaronder dus het rechtszekerheidsbeginsel. Dat geldt in het bijzonder voor het belastingrecht.²⁴ De burger wil zekerheid over de eenzijdig opgelegde fiscale verplichtingen. Wederkerigheid impliceert overigens ook een zekere wisselwerking in het gedrag van betrokkenen. Mocht derhalve de fiscale wetgever het rechtszekerheidsbeginsel stiefmoederlijk behandelen, dan zal dat gevolgen hebben voor de legitimiteit van de belastingwet en normconformiteit van de belastingplichtigen. De *compliance* van de belastingplichtigen zal eronder lijden.²⁵

Door het overmatige gebruik van het belastingrecht om in een snel veranderende samenleving allerlei sociale, economische en technische ontwikkelingen te sturen, lijkt er nog maar een beperkte ruimte te zijn

Rechtszekerheid lijkt in het algemeen in onze dynamische en complexe samenleving zwakke kaarten te hebben

voor vertrouwen in de duurzaamheid van de belastingwet. Rechtszekerheid lijkt in het algemeen in onze dynamische en complexe samenleving zwakke kaarten te hebben. De veranderlijkheid van de belastingwet is nog benadrukt door de staatssecretaris van Financien

tijdens de mondelinge behandeling van de Wet 1B 2001: een garantie of een toezegging van regeringszijde duurt niet langer dan één kabinetsperiode.²⁶ Een dergelijke uitspraak blijkt in de politiek heel goed samen te kunnen gaan met het onderschrijven door dezelfde staatssecretaris — medewetgever — van het belang van rechtszekerheid: 'Ik acht het van groot belang dat de Nederlandse overheid als zeer betrouwbaar wordt beschouwd.'²⁷ Wat daarvan ook zij, er zit een kern van waarheid in de constatering dat naarmate verwachtingen op een langere periode betrekking hebben, zij zwakker worden, 'eenvoudig omdat de kans toeneemt dat de omstandigheden zich wijzigen.'²⁸

Het rechtszekerheidsbeginsel verzet zich natuurlijk ook niet tegen elke wijziging van bestaande regelgeving. Het doel van rechtszekerheid zou dan statisch en conservatief worden opgevat als (enkel) de bescherming van een bestaande toestand. Maar het recht ondergaat juist de invloed van

de tijd. Het dient een antwoord te geven op technische, maatschappelijke en economische ontwikkelingen en gewijzigde gedragspatronen, behoeften en belangen en veranderde opvattingen met betrekking tot waarden en normen. De noodzaak tot aanpassing en dus verandering is inherent aan het recht. Machtsposities, belangen, beleidsvoorkeuren, meningen en inzichten wijzigen regelmatig, zodat in principe elke wettelijke regel vatbaar moet zijn voor wijziging. Rechtszekerheid is altijd relatief.

Een gezond wantrouwen met betrekking tot de duurzaamheid van de fiscale regelgeving is dus op zijn plaats. De belastingplichtige dient behoedzaam te zijn.²⁹ Bij de beoordeling van gerechtvaardigde verwachtingen is het overigens nog maar de vraag of men mag uitgaan van een volstrekt rationele houding van de burger. Zo kan men zeggen dat burgers nu al kunnen zien aankomen dat de hypotheekrenteaftrek in de nabije toekomst zal worden aangetast. Maar ten eerste is er een verschil tussen de insider en de gemiddelde burger die maar moet afgaan op de pers en andere communicatiemiddelen — die niet zelden zaken uitvergroten, opblazen en uit hun verband rukken. Ten tweede lijkt het de mens eigen om in grote kwesties als het langdurige bezit en genot van een eigen woning ('een eigen paleisje') de kansen te gunstig in te schatten (*penny wise and pound foolish*). Al zou men de situatie objectief — bijvoorbeeld voor anderen — redelijk kunnen inschatten, in het eigen geval worden er al gauw bijzonderheden gevonden die een rooskleuriger beeld geven (de psychologie kan hier vast meer over zeggen). Al vanaf het begin, de aankoop, spelen emoties een grote rol bij een eigen huis. Tot slot lijkt de slagzin 'politiek is emotie' in Nederlandse steeds serieuzer te worden genomen. Mede daardoor doen zich regelmatig de meest onverwachte beleidswijzigingen voor en wordt in andere kwesties langdurig getalmd. Sommige politieke dossiers zijn zo belegen dat ze inmiddels tot overjarige brokkelkaas zijn verworpen. In andere gevallen worden zeer ingrijpende beslissingen in een vloek en een zucht genomen. Dat maakt het voor de burger bijna onmogelijk te voorspellen wat de wetgever voor hem in de toekomst in petto zal hebben; dat geldt zeker voor de langetermijnontwikkelingen.

Dit alles betekent mijns inziens dat met name bij langetermijnverplichtingen als een hypotheek aan de rechtszekerheid een serieus — dat wil echter nog niet zeggen: doorslaggevend — gewicht moet worden toegekend. Een afschaffing van de hypotheekrenteaftrek zou dan moeten worden getemporiseerd. Abrupte overgangen vormen sowieso een grotere inbreuk op de rechtszekerheid dan geleidelijke, voorzichtige overgangen. Dit geldt vooral als de gewijzigde regeling rechtsgevolgen verbindt aan (toekomstige) feiten die voortvloeien uit gebeurtenissen uit het verleden, zoals een hypothecaire overeenkomst. De vooraanstaande Duitse

fiscalist Kirchhof betoogt in dit verband dan ook dat de rechtsstatelijke 'continuïteitswaarborg' verbiedt dat de wetgever zich in tegenspraak met voorafgaande regelingen gedraagt en door een abrupte koerswijziging het vertrouwen van de burgers in de wet beschaamt.³⁰ Daarom moet het overgangsrecht zeer zorgvuldig worden vormgegeven; het vormt namelijk een brug tussen de noodzakelijke veranderlijkheid van het recht en de continuïteitswaarborg.

OVERGANGSRECHT: TE VAAK VERONACHTZAAMD!

Een mogelijke afbouw van de hypotheekrenteaftrek vestigt onze aandacht zo op de noodzaak van het onder ogen zien van de problematiek van het overgangsrecht. Ook hier zal ik me beperken tot een aantal algemene aspecten van een zorgvuldige procedure als voorwaarde voor een inhoudelijk optimale regeling. De inhoudelijke fiscaaltechnische vormgeving van dat overgangsrecht blijft hier dus buiten beschouwing. Het wijzigen van wetgeving (rechtsregels) impliceert overgangsrecht; de temporele

werking — de toepassing in de tijd — van de opeenvolgende rechtsregels moet immers worden bepaald. Geleidelijkheid en ontzien van bepaalde situaties kunnen geboden zijn. Overgangsrecht kan ook flankerende overgangsmaatregelen

Overgangsrecht is traditioneel het stiefkindje van het belastingrecht

omvatten, zoals het tijdelijk gedogen door het bestuur of het verlenen van een schadevergoeding.³¹ De problematiek van overgangsrecht speelt dus altijd, ook als we de aftrek ineens en volledig zouden willen afschaffen. Overgangsrecht is traditioneel het stiefkindje van de wetgever.³² Dit geldt helaas ook voor het belastingrecht.³³

Fiscaal overgangsrecht is een nog relatief onontgonnen terrein. Meestal komt dan de toelaatbaarheid van belastingwetten met terugwerkende kracht aan de orde. Maar alleen de vraag wat nu precies terugwerkende kracht is, vergt al een buitengewoon gecompliceerd en genuanceerd antwoord waarbij veel situaties te onderscheiden zijn. Dat geldt *a fortiori* voor de vraag of een vorm van terugwerkende kracht toelaatbaar is. Welke verwachtingen mag de burger koesteren? Er is daarom steeds een aanvullende inhoudelijke maatstaf nodig om het betreffende overgangsrecht te kunnen beoordelen.³⁴ Er zijn daarbij een aantal omstandigheden van belang, onder meer de doelstellingen van de regelgever (bijvoorbeeld het tegengaan van misbruik of oneigenlijk gebruik), de maatschappelijke waardering van de oude regeling, de voorzienbaarheid (de verwachtingen

die burgers putten uit vorige regelingen of juist uit aankondigingen die een wijziging beloofden), de aanpassingsmogelijkheden van zowel de burgers als de uitvoerings- en handhavingsinstanties, de belangen van concurrenten: enerzijds de bescherming van wie al op de (woning)markt was en investeringen heeft gedaan, anderzijds de bescherming van nieuwkomers op de (woning)markt, en het budgettair belang.³⁵ De verschillende overgangsrechtelijke regelingen van de Wet 1B 2001 zullen aan de hand van dit soort omstandigheden moeten worden beoordeeld. In dit kader kunnen ook mogelijke aankondigingseffecten van belang zijn (burgers kunnen anticiperen op een aangekondigde regimewijziging).

Deze omstandigheden kunnen worden bijeengebracht in een zogenoemde omstandighedencatalogus die 'als techniek kan worden gehanteerd voor de beoordeling of er sprake is van gerechtvaardigde verwachtingen in het kader van het vormen en beoordelen van overgangsrecht.'³⁶ Bij een bepaalde wettelijke regeling — *in casus* de herziening van de fiscale behandeling van de eigen woning — zal de wetgever eerst moeten inventariseren wat de relevante omstandigheden zijn voor de beoordeling of er sprake is van gerechtvaardigde verwachtingen bij burgers en hoeveel gewicht aan die verwachtingen dient te worden toegekend. De te regelen situatie bepaalt dan hoeveel gewicht elk van de omstandigheden in dit geval toekomt.³⁷ De wetgever weegt en waardeert vervolgens de relevante omstandigheden als geheel, om uiteindelijk tot een beslissing te komen over de vormgeving van het adequate overgangsrecht dat recht doet aan de verwachtingen van burgers in dat concrete geval. Hierbij dienen de omstandigheden als geheel te worden afgewogen: de omstandigheden moeten niet los van elkaar, maar in onderling verband en samenhang worden gezien en gewogen. Daarbij kunnen de verschillende omstandigheden elkaar zowel beperken als versterken.

Het is van groot belang dat de problematiek van het overgangsrecht vanaf het begin af aan onder ogen wordt gezien. Te vaak gaat alle wetgevende aandacht uit naar de nieuwe regeling en vormt het overgangsrecht een restpost die op het laatste moment nog even wordt behandeld — als het al gebeurt. De uitvoerder van de wet moet dan de gaten dichten. In het geval van de fiscale behandeling van de eigen woning gaat het om grote aantallen burgers die te maken zullen hebben met het overgangsrecht. Dat noopt tot extra zorgvuldigheid.

SLOT

Een mogelijke wijziging van de fiscale behandeling van de eigen woning, van de hypotheekrenteaftrek, eist een zeer zorgvuldige voorbereiding, wil

die als legitiem worden ervaren. De invoering van de Wet Inkomstenbelasting 2001 laat zien dat een zwakke procedurele legitimiteit gevolgen heeft voor de inhoudelijke legitimiteit. Snelheid, het gebrek aan een principieel en open parlementair debat en publieke discussie waren hier de grote boosdoeners. De resulterende wetgeving is daardoor op onderdelen evident onrechtvaardig, wat ten koste gaat van de inhoudelijke legitimiteit.

Omdat een hypotheek in het algemeen een forse langetermijnverplichting voor de burger is, moet aan zijn behoefte aan rechtszekerheid een serieus gewicht worden toegekend. Dit pleit voor een geleidelijke afschaffing van de hypotheekrenteaftrek, mocht het publieke debat leiden tot afschaffing daarvan. Het overgangsrecht verdient hier bijzonder aandacht — te meer nu grote aantallen burgers met hypothecaire verplichtingen te maken zullen hebben met dit overgangsrecht. Om te beoordelen welke verwachtingen de burger op dit punt mag koesteren, zullen de relevante omstandigheden zeer zorgvuldig in kaart moeten worden gebracht. Aldus kunnen de gerechtvaardigde verwachtingen worden bepaald die richtinggevend zijn voor de concrete vormgeving van het overgangsrecht.

Noten

- 1 F. Becker / P. Kalma, De Polder-methode. Of: hoe het belastingstelsel de 21e eeuw ingaat, in: F. de Kam, F. Becker / P. Kalma, Draagkracht onder druk. Kanttekeningen bij 'Belastingen in de 21e eeuw', Amsterdam 1998, p. 72.
- 2 Een veegwet bevat in principe een aantal wetswijzigingen die niet beleidsmatig van aard zijn maar dienen tot herstel van in de afgelopen jaren gebleken 'louter technische' onjuistheden. Dat laatste is zeker niet altijd het geval. Bovendien leidt de steeds haastiger en slordiger belastingwetgeving tot steeds haastiger en slordiger veegwetten. Zie ook het rapport van de Nederlandse Orde van Belastingadviseurs, 'De kwaliteit van het fiscale wetgevingsproces', Amsterdam 2002, p. 7-8: 'Overigens ontkomt een veegwet zelf ook niet aan eventuele technische aanpassingen.'
- 3 Zie S.M.H. Dusarduijn en J.L.M. Gribnau, 'Vermogensrendementsheffing: vijf jaar later', in A.C. Rijkers en H. Vording, Een wetenschappelijke evaluatie van de Wet 1B 2001, Deventer 2006 (te verschijnen)
- 4 Net als bij box 3 moet deze eenvoudige maatregel vergezeld gaan van ingewikkelde flankerende maatregelen, alleen al om te zorgen dat burgers de geselecteerde kruispunten blijven gebruiken.
- 5 Vergelijk bijvoorbeeld het rapport van de Vereniging voor Belastingwetenschap, Inkomstenbelasting over vermogensmutaties, Deventer 1998.
- 6 Denk aan de verplichte elektronische aangifte voor ondernemers.
- 7 In het kader van de voorbereiding van de nieuwe vennootschapsbelasting 2007 is er al bescheiden geëxperimenteerd met een discussie mogelijkheid via een website van het Ministerie van Financiën en is er ook een rondetafelconferentie geweest met deskundigen en wetenschappers (ook al bij de Wet 1B 2001). Wetenschappers hebben soms de indruk dat zij als een soort schaamlap worden gebruikt.
- 8 A. Gutmann and D. Thompson, Democracy and Disagreement, Cambridge (Mass.), 1996, p. 97.
- 9 Raad voor het openbaar bestuur, Burgers betrokken, betrokken burgers, Den Haag, 2004, § 3.2.
- 10 Vergelijk B. Manin, A. Przeworski,

- S.C. Stokes (red.), 'Introduction', in A. Przeworski, S.C. Stokes, B. Manin (eds.), *Democracy, Accountability and Representation*, Cambridge 1999, p. 10.
- 11 Zie al Nota 'Zicht op wetgeving', Kamerstukken II 1990/1991, 22 008, nr. 2.
 - 12 Zie bijvoorbeeld al A.F.A. Korsten, 'Wetsevaluatie als onderneming', en M. Oosting, 'De veelzijdigheid van wetsevaluatie', in J.H.T.H. Andriessen e.a. (red.), *Wetsevaluatie tussen wetenschap en beleid*, Zwolle 1987, p. 23 e.v. respectievelijk p. 32 e.v.
 - 13 J.A.G. van der Geld, *Meer zicht op fiscale wetgeving*, (oratie) Tilburg, 1991.
 - 14 De onderbouwing van de door het Ministerie van Financiën gepresenteerde budgettaire effecten van fiscale wetsvoorstellen laat vaak te wensen over; zie C.B. Bavinck, 'Hoe rekent het Ministerie van Financiën?', *Weekblad fiscaal recht (WFR)* 2003/6550, p. 1619-1620 die een aantal saillante voorbeelden geeft.
 - 15 H. Vording, K. Goudswaard & K. Caminada, 'De Wet IB 2001: betere instrumenten voor fiscale inkomenspolitiek?', in A.C. Rijkers en H. Vording, *Een wetenschappelijke evaluatie van de Wet IB 2001*, Deventer 2006 (te verschijnen).
 - 16 De argumenten die de wetgever aanvoert voor het schrappen van de arbeidskostenaf trek, zijn opnieuw een voorbeeld van selectieve argumentatie. Zo werd, om maar één aspect te noemen, geschermd met uitvoeringsproblemen, die echter elders — waar het budgettaire belang het 'eiste' — wel voor lief zijn genomen. Zie bijv. J.E.A.M. van Dijk, 'De niet-aftrekbare arbeidskosten', *WFR* 2000/6372, p. 166-169 en diens 'Ingreep in de aftrekbare kosten van inkomsten uit arbeid', *WFR* 1998/6311, p. 1465.
 - 17 Zie bijvoorbeeld de mededelingen van de Europese Commissie over Effectbeoordeling (impact assessment) COM(2002)276 en COM(2004)1377.
 - 18 Vergelijk A.C.M. Meuwese, 'Impact assessment door de Europese Commissie', *RegelMaat* 2005/3, p. 109 ff en meer algemeen W.A. Bogart, *Consequences: The Impact of Law and Its Complexity*, Toronto University Press 2003.
 - 19 L.A.J. Senden, 'De lid-staten en de kwaliteit van Europese wetgeving: geen consumenten, maar co-actoren', in *Sociaal-economische wetgeving* 2005/2.
 - 20 Nog afgezien van de twijfelachtige budgettaire berekening die aan de maattregel ten grondslag ligt (de 'motie-Verhagen') en de opportunistische prioriteit die nu ineens aan de bestrijding van fraudeurs wordt gegeven.
 - 21 Zie bijvoorbeeld *Te druk met regels*, Verkenningnota van de Commissie Stevens, Den Haag 2005
 - 22 J.L.M. Gribnau, 'Rechtszekerheid en overgangsrecht', in A.O. Lubbers e.a. (red.), *Opstellen fiscaal overgangsbeleid*, Deventer 2005, p. 82-83.
 - 23 P. Popelier, *Rechtszekerheid als beginsel van behoorlijke regelgeving*, Antwerpen/Groningen 1997, p. 136.
 - 24 Vergelijk L.L. Fuller, *The Morality of Law* [1964], New Haven/London 1977, p. 60.
 - 25 J.L.M. Gribnau & G.T.K. Meussen, 'Rechtszekerheid en de Wet IB 2001 (I)', *Maandblad Belastingbeschouwingen* 2002/10, p. 253.
 - 26 *Belastingherziening 2001*, MvA Eerste Kamer, *Handelingen* 1, 1999-2000, 26727-28 nr. 27, p. 1286. Daarover o.m. R.P.C. Cornelisse, 'Normen en waarden', *WFR* 2002/6502, p. 1535.
 - 27 Brief staatssecretaris van Financiën over Nederlands fiscaal vestigingsklimaat, *Nederlands Tijdschrift voor Fiscaal Recht* 2002/1902, p. 465.
 - 28 N. Verheij, 'Vertrouwen op de overheid. Vertrouwensbeginsel in het Nederlandse staats- en bestuursrecht', in J.B.M. Vranken, e.a., *Vertrouwensbeginsel en rechtszekerheid in Nederland*, Deventer 1997, p. 57.
 - 29 Vergelijk ook A.O. Lubbers, *Fiscaal overgangsbeleid*, Leiden 2004, p. 12-14 over de waakzaamheid van de burger met betrekking tot veranderingen.
 - 30 P. Kirchof, 'Rückwirkung von Steuergesetzen', *Steuer und Wirtschaft*, 3/2000, p. 224.
 - 31 Vergelijk P. Popelier, *Toepassing van de wet in de tijd*, Antwerpen 1999, p. 25-26.
 - 32 Zeer regelmatig ontbreekt overgangsrecht überhaupt: zie bijv. W. Konijnen-

- belt, 'De Raad van State en het overgangrecht', *Regelmaat* 2003, p. 115 e.v.
- 33 Zie voor een aantal onevenwichtighe-
den in het overgangsrecht van de Wet
1B 2001: M. Schuver-Bravenboer, 'Eva-
luatie overgangsmaatregelen Wet 1B
2001', in A.C. Rijkers en H. Vording, *Een
wetenschappelijke evaluatie van de Wet
1B 2001*, Deventer 2006 (te verschijnen)
- 34 Zie R.H. Happé en M.R.T. Pauwels, 'Over
materieel terugwerkende kracht en ge-
rechtvaardigde verwachtingen', in A.O.
Lubbers e.a. (red.), *Opstellen fiscaal
overgangsbeleid*, Deventer 2005, pp. 69
e.v.
- 35 Vergelijk P. Popelier, *Toepassing van
de wet in de tijd*, Antwerpen: Kluwer
Rechtswetenschappen 1999, p. 3.
- 36 Zie uitvoerig: Happé/Pauwels, a.w.,
2005.
- 37 In het ene situatietype kan een om-
standigheid dominant zijn, terwijl in
andere situatietypen de omstandigheid
nauwelijks mee kan wegen.

CDA-fractie: snijden in fiscale faciliteiten biedt weinig soelaas

Snijden in de fiscale faciliteiten klinkt daadkrachtig, maar helpt niet om de spanningen op de woningmarkt te verminderen. Wel zijn twee fundamentele systeemwijzigingen nodig. Ten eerste moet er voor de toekomst fors en vraaggericht worden gebouwd, waarbij de woonwensen van burgers leidend zijn. Ten tweede moet de overheid actief op zoek naar oplossingen om mensen hun hypotheekschuld ook daadwerkelijk te laten aflossen. Dan pas is de hypotheekrenteaftrek echt effectief.

.....
 door Bas Jan van Bochove & Nicolien van Vroonhoven

Tweede-Kamerleden voor het CDA

DE SPANNING OP DE WONINGMARKT IS TE SNIJDEN. Voor starters is een huis bijkans onbetaalbaar geworden, maar ook voor bepaalde groepen ouderen zijn de woonlasten hoog. En voor alle overige huurders en huizenbezitters geldt dat er simpelweg geen geschikte huizen voorhanden zijn, waarnaar toe 'doorverhuisd' kan worden. Zo stagneert ook de doorstroming. Volgens velen is de woningnood terug en een enkeling beweert zelfs dat deze nooit is weggeweest.

Zeker is dat de wachttijden op een woning de laatste jaren snel langer zijn geworden. Acht jaar wachten is niet uniek. De bouwproductie klimt na een naoorlogs dieptepunt in 2003 en 2004 langzaam, te langzaam omhoog.

De priemende blikken zijn op de politiek gericht, en die kijkt machteloos toe. Overheden zetten elkaar gevangen. Hoe komen wij uit dit *prisoner's dilemma*? Hoewel wij niet de pretentie hebben om in een bestek van tweeduizend woorden de ultieme oplossing te kunnen bieden, menen wij dat het probleem in ieder geval nooit zal worden opgelost zolang niet op twee fundamentele wijzigingen wordt ingezet. Voorop staat dat er nu eindelijk eens gericht moet worden gebouwd, en wel naar de inzichten van

de consument, de toekomstige bewoner. Te lang is er niet geluisterd naar de behoeftes en de wensen van de mensen zelf. Hiervoor is een geweldige omslag nodig in het denken van veel gemeentebestuurders. Zij zijn namelijk met corporaties en projectontwikkelaars verantwoordelijk voor het terugbrengen van de wachtlijsten door nieuwbouw. De andere fundamentele systeemwijziging waarvoor wij pleiten is een aanpak waarbij mensen daadwerkelijk hun hypotheek aflossen. Dan pas is de hypotheekrenteaftrek namelijk echt effectief.

Per slot van rekening bouw je zo pas echt vermogen op. Een hypotheekrenteaftrek die qua vorm uitnodigt om tot in lengte van jaren met je schuld te blijven zitten, schiet zijn doel voorbij.

Om de aangedragen oplossingen te kunnen plaatsen is zicht nodig op de vraag hoe de verantwoordelijkheden voor het realiseren van de bouwproductie nu liggen. Enige achtergrond van de parlementaire geschiedenis is daarbij onontbeerlijk. Ook is het nuttig daarbij nog eens de achtergronden van de fiscale ondersteuning van het eigen huis te schetsen. Het antwoord van sommigen op de roep naar oplossingen om dan maar te snijden in de bekende fiscale faciliteiten klinkt daadkrachtig, maar het is zeer twijfelachtig of dat de mensen soelaas biedt.

PARLEMENTAIRE HISTORIE

In de naoorlogse periode kent Nederland een grote woningnood. De omvang van de productie is tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw voortdurend onderwerp van discussie in het parlement. De productie wordt gestimuleerd met onder andere omvangrijke financiële steun van het rijk. Een minister die de voorgenomen bouwproductie niet lijkt te halen, kan rekenen op de toorn van de parlementariërs. Een bekend voorbeeld is minister Willem Schut. In het kabinet-De Jong (1967-1971) is hij minister van volkshuisvesting en voert hij de individuele huursubsidie in. Deze minister wordt nogal eens naar de Kamer geroepen omdat opnieuw de bouwproductiecijfers niet lijken te worden gehaald. Daar staat een schuchtere man, die niet op lijkt te kunnen tegen de priemende vragen van de oppositie. Achteraf blijkt het mee te vallen. In zijn periode wordt meer gebouwd dan men op dat moment aanneemt en waardering wordt alsnog zijn deel.

Langzaam maar zeker verdwijnt de volkshuisvesting uit beeld. Met de bemoeienis van de landelijke overheid bij het bouwen en wonen kan het dus ook anders. Staatssecretaris Heerma legt in de periode 1986-1994 hiervoor de bouwstenen, met in 1988 met De nota Volkshuisvesting in de jaren negentig. Van bouwen naar wonen. In 1993 verschijnt de 'Trendbrief Volks-

huisvesting', die ingaat op de woningbouw en de toekomstige financiering daarvan. Heerma krijgt 'de bruterings' door het parlement, waardoor de financiële banden tussen rijk en corporaties worden verbroken. Op 1 januari 1995 zijn de corporaties zelfstandige ondernemingen met een maatschappelijke taak. Via het Besluit Beheer Sociale Huursector kan het rijk nog wel sturing geven aan het beleid van de corporaties, maar als het op bouwen aankomt zijn gemeenten en corporaties aan zet.

De vraag naar woningen, en daarbinnen naar koopwoningen, blijft ook aan het eind van de jaren negentig groot. Dat betekent dat er opwaartse druk op de koopprijzen ontstaat.

De economische conjunctuur bevindt zich in een opgaande lijn. Dit brengt met zich mee dat door stijging van lonen en prijzen voor bouw- en grondstoffen het niet meer mogelijk wordt goedkoop en daarmee voor de huren betaalbaar te bouwen. Gemeenten en corporaties gaan op zoek naar oplossingen. Betaalbare sociale huurwoningen worden gerealiseerd met de 'winsten' uit de koopwoningen in hetzelfde project. Corporaties financieren de zogenoemde onrendabele top uit de reserves en de gemeenten doen voor de sociale huurwoningen een lagere aanbidding van de grondprijzen. De inkomens stijgen en dat maakt het kopen van duurdere huizen mogelijk.

In 2000 komt staatssecretaris Remkes met de nota 'Mensen wensen wonen'. De boodschap luidt dat er nog maar dertig procent sociale huur/koop nodig is. Hij maakt het particulier opdrachtgeverschap tot een speerpunt van zijn beleid en wil dat 70 procent van de woningmarkt uit koopwoningen bestaat.

BEVORDEREN EIGENWONINGBEZIT

Dat het eigenwoningbezit van rijkswege wordt gestimuleerd, is een begrijpelijke en zinvolle gedachte. De koopwoning is de weg naar zekerheid, naar spaarzin en naar goed burgerschap. Het hebben van een huis levert een gevoel op van vrijheid en onafhankelijkheid. Het is een bijdrage aan vermogensvorming (het 'appeltje voor de dorst') en een manier om te sparen voor later. De positie van de eigenaar drukt ook zelfstandigheid uit en het levert hem de ruimte om de woning naar eigen smaak aan te passen. Het kopen van een huis is ook een belangrijk moment in ieders leven. Het is een grote stap, waar mensen van te voren heel lang en goed over nadenken. Vaak gaat het moment waarop de eerste woning gekocht wordt samen met de vorming van een huishouden: het is een levensfase waarin duurzame verbindingen worden aangegaan. Duurzame verbindingen, die zorgen voor stabiliteit in de samenleving.

Die stabiliteit komt ook tot uiting in de maatschappelijke betrokkenheid van eigenaarbewoners. Zij zijn beter geïntegreerd in sociale netwerken dan huurders,¹ wat kan worden verklaard door de langere woonduur en het financiële belang dat gemoeid is met het aantrekkelijk houden van de buurt. Concluderend leidt het geen twijfel dat er op tal van punten voordelen aan het eigenwoningbezit zijn verbonden, zowel voor het individu als voor de maatschappij. Het is dus goed als zoveel mogelijk mensen in Nederland in het bezit komen van een eigen woning.

In heel Europa heeft inmiddels ongeveer tweederde van het aantal huishoudens een eigen woning. Nederland bevindt zich met 54 procent eigenwoningbezit onder dit Europese gemiddelde. Het eigenwoningbezit verdient dus nog de (fiscale en beleidsmatige) ondersteuning van de overheid.

NIEUWSTE ONTWIKKELINGEN

In het begin van deze eeuw is sprake van een voor velen onvoorziene economische teruggang. Door de nog altijd stijgende prijs van de koopwoningen worden ze voor velen niet meer bereikbaar. In de bouwprogramma's is niet voorzien in een snelle omschakeling van koop naar huur. De bestemmingsplannen zijn niet op orde en met een andere, mindere opbrengst voor bijvoorbeeld het grondbedrijf is geen rekening gehouden. Bouwplannen stagneren mede in afwachting van betere tijden. De bouwproductie daalt naar een dieptepunt en de wachttijden lopen snel op. Voor starters en ouderen, maar ook voor grote gezinnen is het in veel delen van het land niet mogelijk om binnen een redelijke tijd passende huisvesting te vinden. De overheid, rijk en gemeenten, wordt aangesproken dit probleem op te lossen.

Sinds 1995 ligt de verantwoordelijkheid voor het bouwen bij de gemeentebesturen en de corporaties. Het rijk kan vooral in de voorwaardensechepende sfeer een bijdrage leveren aan een groei van de bouwproductie.

AANPAK VAN DE PROBLEMEN: MEER KUNNEN EN MOGEN BOUWEN

De mismatch tussen woningaanbod en woningvraag verdient in de eerste en belangrijkste plaats een aanpak op het terrein van de ruimtelijke ordening. Het ruimtelijke beleid wordt daarom als eerste aangepakt. De Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening van Jan Pronk haalt de eindstreep niet. Het kabinet-Balkenende zet een ander beleid neer. De Nota Ruimte verwoordt de vertaling daarvan. Gemeenten krijgen meer ruimte om te bouwen. Inmiddels hebben beide Kamers van het parlement met de nota ingestemd. De nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening ligt bij de Eerste Kamer en nog

dit jaar komt de uitvoeringswet naar de Tweede Kamer. Terugdringen van de (bouw)regelgeving is nadrukkelijk ook een actiepunt. Belemmeringen als gevolg van problemen met de luchtkwaliteit lijken voldoende terugdrongen. Kortom, de gemeenten zijn aan zet.

Uit de vragen die ons bereiken valt de conclusie te trekken dat veel gemeentebestuurders onvoldoende inzicht hebben in wat er nu precies van hen verwacht wordt.

In opdracht van de Tweede Kamer doet RIGO een onderzoek, gericht op de toekomst van de corporatiesector.² Eén van de uitkomsten is dat twee derde van de gemeenten geen woonvisie heeft. Dat is een schokkend groot aantal. Er blijkt uit dat er onvoldoende inzicht is naar de vraag die bij de consument leeft. Wat moet er worden gebouwd en voor welke doelgroep?

Welke wensen leven er bij de woningzoekenden? Willen zittende bewoners verder met hun wooncarrière en welke wensen hebben zij? Wat betekent de demografische ontwikkeling voor de toekomstige woonvraag? Hoe staat het met het behoud van de bestaande voorraad? Wat doen we aan herstructurering?

Elke gemeenteraad moet in haar kaderstellende taak het college opdracht geven tot het schrijven van een woonvisie. Zo kort na de gemeenteraadsverkiezingen ligt hier een mooie uitdaging. Binnen enkele maanden kan de raad besluiten nemen over het bouwprogramma voor de komende periode. Afstemming van het woonbeleid met de omringende gemeenten, zoals herstructureringsgemeenten ook moeten doen, kan leiden tot een goed afgestemd bouwprogramma in de regio.

De woonvisie is geen doel op zichzelf. Het geeft als het goed is vooral inzicht in de omvang en de kwaliteit van de toekomstige woningbehoefte en de wensen die bij de inwoners leven. Hoewel er een langzame groei is in het aantal woningen dat wordt gebouwd, blijkt dit aantal in onvoldoende mate aan te sluiten bij de vraag.

De stedenbouwers en de grondexploitatie zijn dominant bij de ontwikkeling van bouwplannen. Bij herstructurering zijn de wensen van de zittende bewoners nog regelmatig ondergeschikt aan de oplossingsrichting die woninggeigenaren en gemeenten nastreven.

Zo verdwijnen helaas vaak goedkope woningen die nog goed bewoonbaar zijn. Dat betekent eerst zorgvuldig afwegen of slopen wel noodzakelijk is. Dit is geen pleidooi om de herstructurering te stoppen. Veel woonwijken krijgen een geweldige impuls door het toevoegen van nieuwe en daarmee vaak duurder woningen. Het voorkomen van segregatie is een speerpunt in het politieke handelen van het CDA.

Wij pleiten ervoor om vooral de wensen van de bewoners in deze processen serieus te nemen. Dat kan overigens ook betekenen dat er van par-

tijen een extra inspanning gevraagd wordt om ondanks de noodzaak tot sloop toch betaalbare woningen terug te bouwen.

Bij de toekomstige investeringen in de woningbouw moet niet de stedenbouw, maar de vraag van de consument leidend zijn. Laat de stedenbouwers de vraag volgen.

De toenemende behoefte van de consument om invloed te hebben op zijn woning en de woonomgeving dwingt tot een andere benadering. De eenvormigheid was kenmerkend voor het bouwen in de vorige eeuw, maar de veelvormigheid moet voor de toekomst leidend zijn. Inzicht in omvang van de verschillende doelgroepen en de wensen die bij deze groepen leven is dus onmisbaar.

Gelukkig zijn er voorbeelden van gemeentebestuurders die op dit terrein hun nek uitsteken. Die het aandurven de strijd met het beleid van medeoverheden en de regelgeving aan te gaan.

Deze bestuurders inventariseren de wensen van hun inwoners en gaan op zoek naar mogelijkheden deze wensen ook te realiseren. Plotseling

blijkt dan dat de creativiteit groot is om problemen op te lossen en kansen in te vullen. De waardering van de burger voor de politiek neemt hiermee ook toe.

Er is een geweldige omslag nodig in het denken van veel gemeentebe-

Er is een geweldige omslag nodig in het denken van veel gemeentebestuurders

stuurders. Zij zijn met corporaties en projectontwikkelaars verantwoordelijk voor het terugbrengen van de wachtlijsten door nieuwbouw. Er moet meer worden gebouwd. De productie moet groeien naar 100.000 woningen per jaar. Aan ongerichte kaalslag bij herstructurering moet een einde komen. Doelgroepen benadering is uitgangspunt.

Het CDA pleit ook al geruime tijd voor een aanpassing van de huisvestingswet. Hierdoor moet het mogelijk worden de eigen inwoners in een gemeente betere kansen op de woningmarkt te geven. Een voorkeurspositie voor die eigen inwoners bij woningtoewijzing moet mogelijk worden.

AANPAK VAN DE PROBLEMEN: FINANCIËLE TEGEMOETKOMINGEN

Naast oplossingen op het terrein van de ruimtelijke ordening, zullen ook altijd financiële maatregelen geboden moeten worden, om de vraag te stimuleren. De woonlasten blijven voor huishoudens één van de grootste vaste kostenposten. Hoeveel men ook bouwt, de financiële toekomst van mensen zal in het grootste deel van de gevallen zijn afgestemd op de lasten die het wonen met zich meebrengt. De overheid kan daar niet om heen.

De hypotheekrenteaftrek als meest in het oog springende voorbeeld, blijft daarom een dankbaar gespreksonderwerp. Vooral tegenstanders worden niet moe argumenten te presenteren, die het afschaffen van de hypotheekrenteaftrek zouden moeten verdedigen. Het is jammer dat daarbij zoveel misverstanden over de hypotheekrenteaftrek worden ingebracht. Nut en noodzaak van deze regeling zijn namelijk nog steeds bewezen.

Sinds we de hypotheekrenteaftrek kennen, dat is nu ruim vijftig jaar, is het aantal eigen woningen toegenomen van 600.000 tot 3,6 miljoen, een verzesvoudiging dus. Natuurlijk is deze enorme toename van het eigenwoningbezit niet alleen te danken aan de hypotheekrenteaftrek, maar voor een belangrijk deel mag deze wel aan het bestaan van de hypotheekrenteaftrek worden toegeschreven. Ruim 54% van de woningvoorraad bestaat nu uit eigen woningen. Ondanks deze objectieve cijfers leven er onder de critici hardnekkige misverstanden, die telkens weer in de discussie worden gebruikt.

Zo zou de hypotheekrenteaftrek tot uitholling van de belastinggrondslag leiden. Vooral in budgettaire krappe tijden wordt hierop gewezen. Natuurlijk is het zo dat de hypotheekrenteaftrek de staat geld kost. In 2005 bedroegen de kosten van de hypotheekrenteaftrek zo'n € 9,9 miljard. Men vergeet daarbij echter te vermelden dat de overheid ook fors aan het eigen huis verdient. Via bijvoorbeeld het eigenwoningforfait de overdrachtsbelasting, de ozb en de btw betalen de belastingbetalers ook zo'n € 7,2 miljard euro over het eigen huis. Dit soort cijfers relativeren de zaak.

Een ander veelgehoord bezwaar, dat de hypotheekrenteaftrek voor andere dan woninggerelateerde zaken zou worden gebruikt, is inmiddels achterhaald. De laatste jaren zijn de mogelijkheden tot oneigenlijk gebruik namelijk sterk teruggedrongen. Zo geldt per 1 januari 2001 de aftrek enkel nog voor de eerste eigen woning. Bovendien geldt de aftrekpost alleen nog maar voor de eerste dertig jaar nadat de lening tot stand gekomen is. Ook zijn de belastingtarieven en daarmee het netto voordeel van de hypotheekrenteaftrek verlaagd. En met de invoering van de bijleenregeling op 1 januari 2004 zijn de mogelijkheden tot oneigenlijk gebruik nog verder beperkt. De gerealiseerde overwaarde moet vanaf nu weer worden gebruikt om de hypotheekschuld op het nieuwe huis te dempen.

En als critici beweren dat de hypotheekrenteaftrek in Europees verband niet meer houdbaar zou zijn, dan dient onmiddellijk te worden gerepliceerd dat dit grote onzin is. Regelgeving in Europa is voornamelijk gericht op het bevorderen van het verkeer van goederen en diensten. Een huis is geen transporteerbaar goed. De inkomstenbelasting is en blijft de beleidsruimte van individuele lidstaten. Een aanpassing van de hypotheekren-

taftrek kan dan ook niet met verwijzing naar Europa beargumenteerd worden.

Het argument, ten slotte, dat hypotheekrenteaftrek niet 'eerlijk' zou zijn, omdat de hogere inkomens nu eenmaal tegen een hoger tarief mogen aftrekken, moet worden gerelativeerd met de constatering dat de hogere inkomens nu eenmaal ook fiks meer belasting betalen. Daarbij, de belastingtarieven zijn al fors naar elkaar toegegroeid, wat het vermeende voordeel voor de hogere inkomens aanzienlijk heeft verminderd. En als het toekomstbeeld van een vlaktaks dat sommige politieke partijen voor ogen hebben, wordt bewaarheid, dan zal ook het probleem van de ongelijke uitwerking onmiddellijk verdwijnen. Bovendien, de beperking of aftopping van de renteaftrek die critici bepleiten, zullen vooral de lagere inkomensgroepen treffen, vooral de starters. Omdat door een dergelijke ingreep de doorstroming zal stagneren, zullen zij bij een dergelijke ingreep hun slaingskans op de woonmarkt zien afnemen. Dit is nu juist de groep die de volle aandacht verdient.

Mede om die reden stelt het CDA voor een fonds te vormen om starters op de woningmarkt te helpen via renteloze leningen. Hiermee kan de top van de hypotheek worden gefinancierd. De eerste jaren hoeft deze lening niet te worden afgelost.

Er is nog een ander punt dat wij er graag zouden willen uitlichten, en dat betreft een spanning die in onze ogen móet worden opgelost, om men-

sen ook op termijn in staat te blijven stellen een eigen huis te kopen. We constateren een toenemende schuld die mensen op hun schouders nemen en een klimaat waarin mensen hun hypotheekschuld slecht aflossen. Daardoor wordt de collectieve hypotheekschuldenlast hoger, met alle risico's van dien, ook voor onze economie.

Een hypotheekrenteaftrek die qua vorm uitnodigt om tot in lengte der jaren met je schuld te blijven zitten, schiet zijn doel voorbij

De hypotheekrenteaftrek is ook pas effectief als mensen daadwerkelijk aflossen. De hypotheekrenteaftrek is namelijk bedoeld om mensen in staat te stellen een huis aan te kopen. Dan geldt natuurlijk wel dat die schuld ook moet worden afgelost. Een hypotheekrenteaftrek die qua vorm uitnodigt om tot in lengte der jaren met je schuld te blijven zitten, schiet zijn doel voorbij.

De hypotheekmarkt heeft in de jaren negentig een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Niet alleen méér huishoudens hebben een hypotheek, veel mensen hebben zich er het afgelopen decennium ook langer en

forser aan verplicht. Vooral hypotheekvormen waarbij pas aan het einde van de looptijd wordt afgelost (aflossingsvrije hypotheeken) zijn populair geworden.

Nu zijn de afgelopen jaren al de nodige wijzigingen aangebracht in de hypotheekrenteaftrek, die erop zijn gericht mensen te stimuleren of te dwingen de schuld ook af te lossen, of om oneigenlijk gebruik tegen te gaan. Zo geldt de renteaftrek nu slechts nog voor een periode van maximaal 30 jaar. Bovendien is per 1 januari 2005 het initiatief van toenmalig CDA-kamerlid Hillen in de wet opgenomen: mensen die hun hypotheek hebben afgelost, zijn gevrijwaard van het eigenwoningforfait. Dit zal mensen aanmoedigen hun hypotheek af te lossen. Echter, op het vlak van de reductie van de collectieve hypotheeklast is nog meer te halen. We moeten actief naar oplossingen zoeken om mensen hun hypotheekschuld ook te laten aflossen. Per slot van rekening bouw je zo pas echt vermogen op.

Noten

1. Op eigen kracht. Eigenwoningbezit in Nederland, vrom-raad, Den Haag 2004.
2. De verzelfstandiging van woningcorporaties, kansen, risicobeeldsynamiek, Den Haag, 2006 R1GO.

Boeken

WRR

Vertrouwen in de Buurt

Amsterdam University Press | 2006 | 280 pp. | € 39,50 | ISBN 90 5356 735 6

Een verleidende overheid wordt niet vertrouwd

door *Janne Elisabeth Nijman*

Stafmedewerker van het Wetenschappelijk
Instituut

Moeten de overheid en de politiek de burger willen ‘verleiden’? Dat is de vraag die bij lezing van het WRR-rapport ‘Vertrouwen in de Buurt’ door mijn hoofd speelt. Het rapport roept politiek en overheden, zowel nationaal als lokaal, op om de ‘weg der verleiding’ in te slaan.¹ De burger moet worden ‘verleid’ tot politiek vertrouwen door een buurtgericht beleid. De metafoor lijkt vergaand, maar de keuze van een nieuw of ander aangrijppunt van beleid verdient in deze tijd van politiek wantrouwen onze serieuze aandacht. Zeker als het gaat om voorstellen van de WRR in een gedegen, althans 280 pagina’s tellend rapport.

Het zoeken naar een alternatief beleid ter stimulering van sociaal en politiek vertrouwen wordt ingegeven door de toenemende zorg over het afnemende vertrouwen in overheid en politiek. *Vertrouwen in de Buurt* plaatst deze crisis en haar relatie tot buurt-

beleid in een historisch perspectief. Met de ontzuiling vielen belangrijke verbindende en sociale samenhang genererende structuren weg. Sindsdien wordt gezocht naar vervangende structuren — daarin zou de buurt moeten voorzien². Sinds de eerste golf in de jaren veertig en vijftig, zitten we nu al in de vierde golf van buurtbeleid. De Buurt als alternatief voor de Zuil?

Een belangrijke veronderstelling is dan dat de terugkeer van sociaal vertrouwen in de buurt vervolgens zal leiden tot politiek vertrouwen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende zinsnede: ‘[door] te bouwen op de buurt kunnen alledaagse leefbaarheidsvraagstukken beter worden opgelost en vormt die buurt een fundament voor sociaal vertrouwen. Kunnen burgers door directe vormen van democratie — door een grotere betrokkenheid bij zaken die hen aanspreken — worden *verleid* tot een groter politiek vertrouwen?’³

In het rapport wordt al snel duidelijk dat de veronderstelling niet deugt. De aanname dat het minste politiek vertrouwen zou worden aangetroffen in achterstandbuurten en het meeste vertrouwen in ‘voorstand’buurt-

ten bleek onjuist. ‘Gedurende het onderzoek moesten we onze vooronderstellingen echter loslaten. Er is kennelijk geen automatisme ‘sociaal vertrouwen is de opmaat voor politiek vertrouwen’.⁴ Hierdoor wordt de stap van buurtbeleid naar, of liever met het oog op de versterking van het politieke vertrouwen, moeilijk te maken. Ook al wordt het problematische van de veronderstelling erkend, toch wordt deze steeds opnieuw in het spel gebracht en als waarschijnlijkheid gepresenteerd. Deze veronderstelling blijft blijkbaar een dierbaar bezit omdat ze het oorspronkelijke oogmerk van dit WRR-rapport is (geweest). Kwalijk is echter dat zo op wankelende gronden, de buurt ondanks alles de rol krijgt toegeschreven van medicijn tegen

*Vertrouwen in de buurt is
problematisch medicijn tegen
wantrouwen in de politiek*

de kloof van wantrouwen. En zo verstrikt het rapport zich steeds weer in tegenstrijdigheden. Bijvoorbeeld in de definitie van wie of wat is de buurt? De WRR hanteert de volgende definitie: ‘We houden daarmee vast aan de fysieke context van het buurtbegrip: een gelokaliseerde gemeenschap waarbij er sprake is van “een zekere mate van sociale integratie der bewoners” (definitie Van Dale).⁵ De buurt wordt ‘als een gemeenschap gezien: een territoriale uitdrukking van een sterke binding’.⁶ Maar is nou juist het gebrek aan binding niet de reden van zorg die aan dit rapport ten grondslag ligt? Het uitgangspunt van dit rapport wordt daardoor problematisch. Als men de buurt definieert als een fysieke, plaatsgebonden omgeving met een zekere mate van sociale integratie, om vervolgens de afnemende

sociale integratie als probleem te onderzoeken, kan men zich afvragen of de buurt om te beginnen (nog) wel de juiste lens biedt.

Vele malen beklemtoont de WRR juist het belang van buurtverstijgend, functioneel beleid omdat dat kan zorgen voor werkelijke ondersteuning bij problemen (onderwijs, werk, integratie). Ook dat werpt de vraag op hoeveel waarde we moeten hechten aan de aanbeveling — die het rapport doet — om het buurtgericht beleid te verstevigen. Het is een veeg teken dat de WRR op verscheidene plaatsen ook zelf de buurtbenadering⁷ relateert: ‘Problemen en oplossingen zijn vaak *buurtverstijgend*; denk aan drugsoverlast, hangjongeren, prostitutie, illegaliteit en armoede. Als je veel overeenkomstige problemen ziet, moet dat agendazettend voor de beleidsmakers zijn’.⁸ Mede in het licht van deze terechte constatering is het misschien beter te spreken van buurtaccent dan van buurtgericht beleid. Men kan zich immers ook afvragen of een pleidooi voor differentiatie ten dele niet ook een pleidooi inhoudt tegen buurtbeleid en voor sectoraal beleid.⁹ De relativisering van de Raad lijkt terecht, de ‘[her]ontdekking van de buurt’ als een dimensie van beleid lijkt zinvol maar de daarmee gepaard gaande “versterking van de buurtfocus” roept vooral vragen op — “buurtproblematiek” lijkt juist vaak een andere grondslag te hebben dan “de buurt”.¹⁰

Wat zijn nu de beleidsvoorstellen die moeten dienen ter verleiding? Met andere woorden, hoe kan buurtbeleid het best vorm en inhoud krijgen, zodat het kan bijdragen aan de versterking van het sociaal en politiek vertrouwen? Zoals gezegd, in de eerste plaats door aanpak van de problemen die dagelijks en dicht bij huis spelen — fysieke inrichting van de buurt, woonvoorzieningen, onderwijs en kinderopvang, ‘buurt als object’ van beleid. De WRR ziet hier een

B
O
E
K
E
N

directe meerwaarde van buurtbeleid, maar signaleert ook bestuurlijke spanningsvelden. Beleidsinhoudelijk is het voor de overheid in de eerste plaats een zoeken naar de juiste balans tussen gedifferentieerde en uniforme aanpak. Immers, buurten verschillen, maar de overheid moet ook handelen conform de beginselen van behoorlijk bestuur, waartoe ongetwijfeld de rechtsgelijkheid behoort. In de tweede plaats is er spanning tussen de integrale aanpak enerzijds en de functionele of sectorale aanpak anderzijds. Bovenstaande relativering van buurtbeleid refereerde hier al aan. Bij de integrale aanpak richt de overheid haar beleid op de territoriale buurt, waar een complex van problemen vraagt om een benadering die alle problemen in samenhang aanpakt. Echter, bij het aanpakken van problemen van jongeren die een grote weerslag hebben op de sfeer en samenhang in de buurt, spelen bijvoorbeeld onderwijsinstellingen een cruciale rol. Dit zou het zwaartepunt van het beleid echter zomaar naar de sectorale aanpak kunnen verplaatsen.

De WRR ziet voorts twee procesmatige spanningsvelden: hoe ver moet de overheid gaan in het 'opleggen' of juist 'coproduceren' van beleid en hoe moeten de verantwoordelijkheden worden verdeeld? En ten tweede, wat is een 'gepaste afstand'? Moeten beleidsuitvoerders 'dicht erop' zitten, of juist afwachten en bewoners ruimte laten voor eigen initiatieven?

De WRR heeft vertrouwen in de overheid, in de sociale spelers bij het omgaan met deze spanningsvelden en in hun ervaring met deze bestuurlijke dilemma's. Het rapport pleit ervoor om veel méér buurtbeleid te voeren. Het argument dat winst te behalen is met een 'buurt als object' van beleid, overtuigt. Immers, het gaat om leefbaarheidproblemen en de burger komt daar in zijn of haar buurt mee in aanraking.

Buurtgericht beleid dat het functioneren van de buurt als uitgangspunt neemt en in samenspraak met de buurtbewoners deze problemen wil aanpakken, lijkt bijvoorbeeld — waar het om veiligheid gaat — zeker meerwaarde te hebben. Een goed functionerende buurt met betrokken en oplettende bewoners voelt veiliger.

Daarentegen lijkt twijfelachtiger dat 'de grootste maatschappelijke winst ... te behalen [is] met een buurtgericht beleid dat uitgaat van de buurt als aangrijpingspunt.'¹¹ Om bestuurders te helpen hun vertrouwen in de buurt te versterken, dient het concept van de 'levende en lerende buurt': 'een buurt waar de bewoners "meedoen" omdat het hún buurt is, waar ze samen met overheid en sociale spelers willen experimenteren en willen achterhalen hoe hun leefbaarheidsvraagstukken nog beter zijn aan te pakken. Beleidsmakers kunnen op die buurt bouwen wanneer zij in voldoende mate tegemoetkomen aan de succesvoorwaarden. De combinatie van beleidsinhoud en beleidsproces moet bewoners "verleiden" tot betrokkenheid.'¹² Daarbij stelt de Raad dat het beleid moet zorgen voor 'vonken' die leiden tot de levende en lerende buurt.¹³ Alleen een buurt waar 'vonken' overspringen tussen bewoners en bestuurders, kan 'inspireren' en 'vertrouwen' wekken en dus moeten er directe lijnen lopen tussen burger en politiek. Alleen dan is er een mogelijke basis voor politiek vertrouwen, zo stelt de WRR. Dat klinkt mooi, maar het concept dat als raamwerk voor buurtbeleidsontwikkeling moet dienen, doet wat simplistisch aan.

Het rapport bevat belangrijke ideeën maar toch overtuigt het niet over de hele linie. Het lijkt soms eerder te willen overtuigen door herhalingen dan door argumentatie. De vele casuïstische beschrijvingen bewijzen en overtuigen onvoldoende. De conceptuele invalshoek wordt te weinig

geoperationaliseerd en biedt te weinig praktische aanknopingspunten voor de gemeentelijke bestuurder die op zoek is naar antwoorden. Wel moet gezegd worden dat het rapport de noodzaak tot een buurtaccent bij functioneel beleid helder voor het voetlicht brengt.¹⁴

Het belangrijkste bezwaar is echter dat de WRR een uitgangspunt blijft hanteren waarvoor hij erkent dat daarvoor onvoldoende empirische grond bestaat: dat de versterking van de focus op de buurt in beleidsvorming politiek vertrouwen zal stimuleren. Daarom blijft de lezer haken bij de kerngedachte van het rapport, waarin wordt gepleit voor 'de eigen verantwoordelijkheid van vrijwillige, kleinschalige collectiviteiten: buurten. De grotere betrokkenheid en

*De overheid is
geen Don Juan
of Casanova*

eigen verantwoordelijkheid van de daarbij betrokken individuele bewoners leidt tot een grotere doorwerking in sociaal en wellicht ook politiek vertrouwen.¹⁵

En daarmee kom ik terug bij het punt waar deze bespreking mee begon: de metafoor van de overheid en de politiek als verleider. Er zijn natuurlijk verleiders en verleiders, Don Juan was geen Casanova. Casanova hield van al zijn vrouwen, zo gaat het verhaal, en was niet zo *cold hearted* als Don Juan. De vrouw was veeleer subject. Don Juan gebruikte 'zijn' vrouwen. Buurtbeleid als middel tot politiek vertrouwen – het heeft het meest van Don Juan: de overheid is vooral op jacht en uit op de overwinning van het moment. Dat lijkt geen heilzame weg. De overheid als Casanova dan? Geen calcu-

lerende overheid maar een oprechte, betrokken, gevende overheid, daar waar nodig en mogelijk. Dit komt dichterbij de buurt. Maar uiteindelijk leidt de verleidingsmetafoor af. Het blijft voelen als effectbejag en voor sommigen misschien een beetje onbetamelijk. Deze benadering hoort niet thuis in het publieke domein van overheid en burger, het domein van verantwoordelijkheden, rechten en plichten. De burger wil een betrokken overheid, niet een overheid die verleidt tot betrokkenheid met een verborgen agenda.

Dit alles neemt niet weg dat de doelstellingen van het rapport natuurlijk uiterst relevant en actueel zijn. De waarde van het rapport ligt vooral in het beschrijven en inzichtelijk maken van de huidige buurtproblematiek en de kansen die coördinatie van initiatieven op verschillende beleids terreinen bieden. Een zwakte van het rapport is echter, dat het niet aannemelijk kan maken dat de buurt ook daadwerkelijk de beste focus is voor effectief beleid. De buurt als lens waardoor wij de huidige sociale en politieke vertrouwenscrisis bezien, lijkt niet te leiden tot scherpe analyse en adequate oplossingen.

Het rapport slaagt er niet werkelijk in duidelijk te maken dat beleid voor de toekomst een buurtgericht beleid moet zijn. De problemen in bijvoorbeeld het onderwijs lijken veel meer te vragen om een functionele of sectorale aanpak, eventueel met buurtaccent.

Bovendien vragen zulke problemen om een verantwoordelijke, betrokken en investerende overheid. De metafoor van verleiding geeft dit misschien onvoldoende weer. Wie verleidt, wil vooral zelf worden gezien, wie betrokken is ziet en hoort de ander; bij een weg van betrokkenheid ziet en hoort de overheid de burger. Je moet als overheid wel wat te bieden hebben. Een

B
O
E
K
E
N

politiefunctionaris die aan het woord komt in het WRR-rapport, geeft het helder weer: ‘Ik krijg er buikpijn van als politici of ambtenaren praten in termen van “we moeten burgers *erbij* betrekken”’; daar gaat het namelijk niet om. Waar het om gaat, is dat politici en ambtenaren *zichzelf* betrokken moeten voelen bij burgers. Het trefwoord is ook hier vertrouwen.¹⁶ Niet een verleidende

overheid, maar een betrokken overheid mag vertrouwen verwachten en geeft een kans uit de spiraal van wantrouwen te komen. Het uitgangspunt moet zijn betrokkenheid op de problemen van de burgers — niet het versterken van het vertrouwen in de eigen positie als doel op zichzelf. Het vertrouwen van de burger zal verdiend moeten worden.

Noten

- 1 *Vertrouwen in de Buurt*, p. 204. In verband met de noodzakelijke beperking, zal in deze bespreking aandacht worden besteed aan (de problematiek in) de stedelijke buurten. Buurtgericht beleid als middel tot een hoger doel: “Het is zaak burgers te ‘*verleiden*’ tot een actieve participatie aan zelfbestuur en aan het oplossen van concrete maatschappelijke vraagstukken. ... De politiek heeft, afgezien van een stemplicht, weinig middelen om burgers te dwingen tot politieke of sociale betrokkenheid. Veeleer gaat het erom hen individueel te *verleiden*. Maar daartoe moet het voorgelegde ‘aanbod’ qua inhoud en proces zodanig aantrekkelijk zijn dat ze als het ware worden meegezogen.” zie p. 178 en 185.
- 2 *Ibid.*, at 121.
- 3 *Ibid.*, p. 14. *Italic* J.E.N.
- 4 *Ibid.*, p. 181

- 5 *Ibid.*, p. 20.
- 6 *Ibid.*, p. 148.
- 7 Zie b.v. op p. 193.
- 8 *Ibid.*, p. 124, 141, 149, 160.
- 9 *Ibid.*, p. 122.
- 10 *Ibid.*, p. 122-123.
- 11 *Ibid.*, p. 190.
- 12 *Ibid.*, p. 193.
- 13 *Ibid.*, p. 194.
- 14 Het zwaartepunt van sociale heroveringsbeleid lijkt in het rapport vooral functioneel/sectoraal; zie bijvoorbeeld: “[het] is een aanbeveling met *ver*streckende consequenties: leg het hoofdaannemerschap voor de sociale herovering waar het de fysieke en sociale inrichting betreft bij de wooncorporaties, op het gebied van de veiligheid bij de politie en in het onderwijs bij de scholen. ...” *Ibid.*, p. 212.
- 15 *Ibid.*, p. 217.
- 16 *Ibid.*, p. 75.

Wouter Bos
Dit land kan zoveel beter

Bert Bakker | 2005 | 160 pp. | € 9,95 | ISBN 90 3512 994 6

Wouter Bos kan toch wel beter?

door *Gerrit de Jong*

Lid redactie CDV

Het boek van Wouter Bos valt in twee delen uiteen. De eerste ruim zeventig bladzijden zijn gewijd aan zijn levensverhaal. De tweede helft gaat over de toekomst van Nederland, zoals Bos die graag ziet. In deze bespreking zal ik me beperken tot het politieke gedeelte, omdat het daar gaat om de visie van Bos als aanvoerder van de PvdA en de richting waarin hij wil dat de Nederlandse politiek zich beweegt.

In het eerste deel bleef ik twee keer haken.

De ene keer was toen Bos zijn keuze voor de Vrije Universiteit uiteenzette, als de universiteit waar hij wilde gaan studeren. Hij dacht dat het een soort Vrije School was, een vrolijke linksige club.¹ Als je, zoals Wouter Bos, afkomstig bent uit een kerkelijk en politiek meelevend protestants milieu, je middelbare schoolopleiding hebt voltooid aan een christelijke school en dan absoluut geen idee hebt waar het 'vrije' van de VU voor staat dan komt mij dat onvoorstelbaar voor.

De andere opmerking is dat Bos voor de

verklaring van de mislukking van de formatiebesprekingen tussen CDA en PvdA in 2003 de stelling van de Amsterdamse hoogleraar Daudt van stal haalt.² Deze stelling komt erop neer dat een confessionele partij 'alleen bij uiterste noodzaak' met de socialisten wil samenwerken. Een uitspraak die wordt toegeschreven aan de rooms-katholieke politieke voorman uit het interbellum mgr.

*Bos dacht dat de VU
een soort vrije school
was, een vrolijke
linksige club*

Nolens. Na het verschijnen van het proefschrift van Anneke Visser in 1986 lijkt mij het klakkeloos gebruiken van Daudts stelling niet langer zonder meer geoorloofd.³ De conclusie van Visser laat niets aan duidelijkheid te wensen over. 'Het is beter om niet langer [van het leerstuk van de uiterste noodzaak] uit te gaan. Het vertroebelt het zicht op de naorlogse partijpolitieke ont-

B
O
E
K
E
N

wikkelingen, en verdenkt één partij, eerst de KVP en nu het CDA, van immer kwade trouw en bestempelt de andere, de PvdA tot willoos slachtoffer'.⁴

Voor de beoordeling van het boek van Wouter Bos heb ik nagedacht welke ijklat daarvoor geschikt moest zijn. Deze ijklat mag niet te laag worden gelegd, immers Bos presenteert zich als de volgende minister-president van ons land. Dan mag je verwachten dat er een samenhangende visie wordt gepresenteerd van de richting die ons land zal inslaan onder zijn leiding. Ook mag je verwachten dat in elk geval op een aantal hoofdthema's deze visie zal worden uitgewerkt, zodat je weet waarvoor je kiest als je Bos stemt. Naar mijn mening zal in elk geval duidelijkheid moeten worden verschaft op de volgende vragen:

- * Waar staat Bos nu eigenlijk precies in de discussie over gemeenschap of individu en over de multiculturaliteit?
- * Wat is de opvatting van Bos over de richting waarin we op moeten met Europa?
- * Welke sociaal-economische orde staat Bos voor?
- * Zijn zijn voorstellen betaalbaar? – de financiële paragraaf.

* * *

Wie het *opus magnum* van Bart Tromp leest, krijgt de indruk dat er vanaf de oprichting van de PvdA, vlak na de oorlog tot heden een tamelijk rechte lijn in de ontwikkeling van de PvdA-programma's loopt die is te karakteriseren als: van gemeenschap naar individu.⁵ In de eerste programma's van 1947 en 1959 is nog duidelijk de hand te herkennen van Banning als gemeenschapsdenker; het daarna komende programma van 1977 is afgestemd op het individu en verraadt alle kenmerken van de ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig. Ook het jongste beginselmanifest⁶, dat de handtekening draagt van Wouter Bos, ademt de geest van

het individualisme.⁷ Het is met name de PvdA-filosoof Pels die de consequenties van een dergelijke ontwikkeling uitspelt.⁸ Een Nederland van het individu laat zich slechts voegen met lichte gemeenschappen, gemeenschappen waar het individu eigenlijk nauwelijks bij behoort, vaak ook maar voor een poosje, en altijd vlakbij de deur, die wagenwijd openstaat onder het bordje 'exit'. Zo'n Nederland is per definitie een zwak Nederland. De Nederlandse identiteit valt samen met een permanent palaver en een open podium, waar iedereen mag zeggen wat Nederland is of zou moeten worden. 'In die zin bestaat Nederland niet: er zijn alleen woordvoerders van een onzichtbare realiteit die om een onophoudelijke invuloefening ... vraagt.'⁹ En wat moeten we dan aan met die Nederlanders, die bijvoorbeeld vanwege hun geloof nogal hechten aan zwaardere gemeenschappen? Eigenlijk is daarvoor maar één conclusie: die doen niet meer mee. Want het open palaver is alleen toegankelijk voor die burgers, die bereid zijn 'tot het relativeren van de eigen waarheden en waarden, en tot het herzien van de eigen denkbeelden en overtuigingen'.¹⁰

Waar staat Bos in deze discussie? Het is teleurstellend dat hij in zijn boek nauwelijks op deze ontwikkelingsgang binnen de PvdA in gaat. Temeer teleurstellend nu blijkt dat de PvdA haar grote verkiezingswinst ook te danken heeft aan de steun van confessionele moslims, die voor hun inburgering vast niet denken aan het verplicht overgaan op een uiterst vrijzinnig geloof.

Het lijkt erop dat Bos de nationale identiteit wel iets substantiëler acht dan Pels. Immers, hij vindt het hebben van een nationale identiteit en het beleven van gemeenschappelijke waarden van groot belang voor de samenhang in de samenleving.¹¹ Ook kiest hij voor een stevige integratie, waarin wordt geïnvesteerd in onderling begrip en

contact.¹² Verder haalt hij het beginselprogramma van de PvdA aan dat stelt: 'Wie naar meningsverschillen weet te luisteren en daarmee om kan gaan, bindt een moderne gemeenschap effectiever dan wie streeft naar gedeelde opvattingen over wat hoort en niet hoort'.¹³ Op dezelfde bladzijde benoemt hij als centrale waarden van de samenleving 'de scheiding van kerk en staat, de waarde van democratie en rechtsstaat, de gelijke behandeling van man en vrouw, homo en hetero, het recht op geloofsafval'. Deze waarden vindt hij het waard om te verdedigen. De vraag is hoe dit verdedigen zich verhoudt tot het bindende luisteren naar meningsverschillen en ermee weten om te

.....
*Zijn keuze van het
Scandinavische model
gaat erg ver voor traditionele
PvdA-begrippen*
.....

gaan. Pels is op dit onderdeel duidelijker: de culturele ruil moet asymmetrisch zijn, 'omdat progressief-individualistische waarden te allen tijde als uitgangspunt en punt van aankomst gelden'.¹⁴ Ook het begrip 'actieve tolerantie' dat Bos introduceert, roept vraagtekens op. 'Actieve tolerantie betekent dat er een grote vrijheid bestaat om in het privé-domein van alles te vinden en te doen, maar dat de keerzijde van die vrijheid erin bestaat dat er juist daarom van alles gezegd mag worden, nee, móet worden! (...) Geen verbod op hoofddoekjes, maar niets mis met een publiek debat over de vraag of vrouwen die hoofddoekjes wel vrijwillig dragen'.¹⁵ De vraag is in hoeverre Bos met deze actieve tolerantie selectief omgaat. Immers als de stelling zou zijn: Geen verbod op de vrijheid van meningsuiting, maar niets mis met een publiek debat over de vraag of elke gelovige

zich moet neerleggen bij het zich tot op het diepste laten krenken vanwege zijn geloof in God, dan lijkt dit in overeenstemming met de actieve tolerantie. Maar waarom dan minister Van Ardenne (CDA) over de tafel gehaald door de PvdA-fractie toen zij deze stelling verdedigde?

* * *

Ook Europa komt er bekaaid af in het boek van Bos. Hij schetst in neutrale termen de onzekerheid die Europa als politiek project scheidt bij de burgers. De nationale identiteit verwatert en van een nieuwe homogene Europese identiteit komt voorlopig weinig terecht.¹⁶ Wat daaraan te doen? De Europese economieën moeten weer aan de gang komen. Het vertrouwen in Europa moet worden hersteld door eerlijker lastenverdeling, vermindering van de regeldruk en verbetering van de politieke cultuur. Verder kan Europa kleiner door zaken aan de lidstaten terug te geven. Tenslotte wordt Europa door uitbreiding steeds heterogener. Dat kan leiden tot een selectieve integratie binnen Europa: een Europa van verschillende snelheden dus.¹⁷

Dat komt dicht in de buurt van het Engelse euroscepticisme. Ik schat in dat op de wijze van Bos het Europese project jaren van stilstand staat te wachten. Vooruitgang op geen van de drie pijlers (economie, veiligheid en politiek) is te verwachten, als telkens voor verschillende snelheden en coalities wordt gekozen.

* * *

Op het punt van de sociaal-economische orde is Bos nog het meest concreet. Hij neemt hierover een tamelijk hard standpunt in. Immers, hij bindt de strijd aan tegen het ontvangen van een uitkering zonder daarvoor iets te hoeven doen. Bos kiest onomwonden voor de participatiemaatschappij. Werkloosheid moet leiden tot terugkeer tot de arbeidsmarkt. Bos is duidelijk gepor-

B
O
E
K
E
N

teerd van het Scandinavische model. Dit model berust op vijf succesfactoren:¹⁸

- 1 Een structureel overschot op de begroting
- 2 Een flexibele arbeidsmarkt met lage ontslagbescherming
- 3 Een goed opgeleide bevolking en veel innovatie door samenwerking tussen bedrijven en universiteiten
- 4 Hoge arbeidsparticipatie van vrouwen door 'gratis' kinderopvang
- 5 Kleiner wordende efficiënte overheid.

Bos gaat niet op al deze punten in, zodat zijn keuze voor het Scandinavische model voor een deel een impliciete keuze betreft. Maar zijn resolute keuze voor een activerende sociale zekerheid, een flexibele arbeidsmarkt, een radicale bestrijding van het vroegtijdig schoolverlaten en een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen door publiek bekostigde kinderopvang gaat erg ver voor traditionele PvdA-begrippen. Het recht op een uitkering wordt immers afhankelijk van de plicht tot werken, tenzij het echt niet anders kan. Dus geen grote voorraad vacatures die niet worden vervuld als de werkloosheid hoog is. Bovendien wenst Bos onze arbeidsmarkt af te grendelen voor immigranten die waarschijnlijk nooit verder komen dan het aanvragen van een uitkering.

Bos wijdt in zijn boek veel woorden aan bindend leiderschap, aan saamhorigheid en lotsverbondenheid. Wie een draai wil maken ten aanzien van de sociale zekerheid als Bos voorstelt, zal alle overtuigingskracht van de wereld nodig hebben om vooral ook in eigen kring de cultuurverandering te bewerkstelligen die met de invoering van dit Scandinavische model gepaard zal gaan. Bos zegt dat ons land op dit punt zoveel beter kan. Voorlopig komt hij in zijn boek niet veel verder dan *management by speech*.¹⁹ Wel toont hij moed.

* * *

Over de betaalbaarheid van de voorstellen van Bos kunnen we kort zijn. Een financiële paragraaf ontbreekt. Eigenlijk kan dat niet. Nu komt Bos weg met wat vrijblijvende opmerkingen over schuld fetisjisme, wat hij Balkenende verwijt. Bos dient zich te realiseren dat het Scandinavische model zoveel vertrouwen bij de burger geniet omdat de Scandinavische landen in de vette jaren hun financieringstekort hebben teruggebracht en omgezet in een structureel overschot. Dat geeft rust. Niet elke tegenvaller behoeft via bezuinigingen bij de burger te worden teruggehaald. In diezelfde vette jaren heeft Bos als lid van het kabinet-Kok II er juist aan

*Het zou slecht zijn als hij
wegkwam met de vele open
deuren die dit boek bevat*

meegewerkt dat onze financieringstekorten werden opgejaagd in een oplopende conjunctuur. Dat is niet vertrouwenwekkend. Zou Bos serieus werk willen maken van het Scandinavische model dan zal hij, nu de conjunctuur wederom aantrekt, ook gedurende een periode vlak voor verkiezingen moeten pleiten voor het aanwenden van meevallers voor reductie van het financieringstekort. Dat is de lakmoesproef voor Bos de komende periode.

Verder zal Bos de bevolking moeten weten te overtuigen dat zij een substantiële lastenverzwaring voor de kiezen krijgt. De plannen met betrekking tot het vmbo, de activerende werking van de arbeidsmarkt, de financiering van de kinderopvang zullen zeker aanvankelijk een stijging van de lasten met zich brengen. Dat is niet erg, omdat Bos stelt dat hij het rendement van

deze belastingstijging hoog genoeg vindt om het te kunnen verantwoorden. Het is een oude vraag in een nieuw jasje: de vraag naar het einde van het biefstuksocialisme.²⁰ Een keuze voor minder particuliere welstand en massaconsumptie en het optuigen van een sterke publieke sector. Daar is voor een socialist niets mis mee.

* * *

Het boek van Wouter Bos valt me eerlijk gezegd tegen. Er worden veel ballen in de lucht gehouden, maar weinige komen op

hun plek. Er worden veel problemen gesignaleerd en benoemd, maar weinig oplossingen aangedragen. Op hoofdthema's vind ik het boek weinig uitgewerkt in zijn consequenties. Bos gaat met dit boek vanaf nu het land in om de burgers te overtuigen dat hij de nieuwe minister-president moet zijn.²¹ Het zou slecht zijn als hij wegwam met de vele open deuren die dit boek bevat. Het vuur moet hem nauw aan de schenen worden gelegd. Toen ik het boek uit had, dacht ik: Wouter Bos kan toch wel beter?

Noten

- 1 Wouter Bos, *Dit land kan zoveel beter*, p. 21.
- 2 Bos, a.w. p. 66.
- 3 Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*, Bert Bakker, Amsterdam, 1986.
- 4 Visser, a.w., blz. 288.
- 5 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, Bert Bakker, Amsterdam, 2002.
- 6 Partij van de Arbeid, *Beginselmanifest Partij van de Arbeid*, 29 januari 2005.
- 7 Zie Dick Pels, *Een zwak voor Nederland*, Anthos, Amsterdam, 2005, blz.83-84.
- 8 Pels, a.w.

- 9 Pels, a.w., blz. 125.
- 10 Pels, a.w., blz. 238.
- 11 Bos, a.w., p. 106.
- 12 Bos, a.w., p. 144.
- 13 Bos, a.w., p. 146.
- 14 Pels, a.w., blz. 168.
- 15 Bos, a.w., p. 95.
- 16 Bos, a.w., p. 119.
- 17 Bos, a.w., p. 155-156.
- 18 Ministerie van Financiën *De lessen uit de Nordics*, december 2005.
- 19 Ook: Syp Wynia, *Hoezo trots, Wouter?* Elsevier, 4 maart 2006.
- 20 Hans van den Doel, *Het biefstuksocialisme en de economie*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978.
- 21 Bos, a.w., p.139.

B

O

E

K

E

N

Willem Breedveld

De stamtafel regeert.

Hoe politici en journalisten het publieke debat maken en breken

Spectrum | 2005 | 248 pp. | € 15,95 | ISBN 90 274 0562 X

Terug naar de echte stamtafel

door *Frank van den Heuvel*

Lid redactie CDV

In een eerder verschenen bespreking van dit recente boek van Willem Breedveld over 'de stamtafel' werd gesproken over de stamtafel als teken van de 'barendenvandorpisering' van de hedendaagse politieke discussie, waarbij de stamtafel centraal staat en de inhoudelijke discussie wordt gemarginaliseerd. Willem Breedveld, al enkele decennia volstrekt insider van het spel van politiek en media, laat in sneltreinvaart allerlei onderwerpen en processen aan de orde komen die er spelen tussen politiek en media en tussen politici en journalisten. Hij constateert en pleit voor de stamtafel als centraal punt, maar ook als metafoor, letterlijk en figuurlijk, waar de echte discussie over politiek en maatschappij kan en moet plaatsvinden. Dan kunnen politici, burgers en media goed met elkaar spreken over wezenlijke politieke en maatschappelijke onderwerpen.

Hoe is de stamtafel nu als middelpunt van de politieke discussie? Breedveld constateert terecht dat er de afgelopen jaren

veel vervuiling en randverschijnselen zijn opgekomen, zowel aan als buiten de stamtafel. Te vaak wordt de stamtafel nu ingezet als hulpmiddel om opgekropte emoties te spuien, zonder wezenlijke onderbouwing. Breedveld pleit voor een terugkeer van de stamtafel zoals deze oorspronkelijk de mensen voor ogen stond. Dan mag er strijd zijn, maar wel beheerst.

Vanuit de metafoor van de stamtafel geeft Breedveld een beeld van politiek Den Haag en de uitlopers daarvan. Hij beschrijft enerzijds de strijd tussen politici en journalisten, maar ook hun klemmende omarming, afhankelijkheid en passie voor elkaar. En anderzijds geeft hij aan dat Haagse politici en journalisten aan de ene kant staan, tegenover de rest van de wereld. Is dat de kloof? Is dat de veenbrand? Is dat het feit dat politiek Den Haag inclusief de journalisten vier jaren geleden niet zagen aankomen: de opkomst van Pim Fortuyn? Is dat de nieuwe 'opstand der horden'? De kloof waarover iedereen steeds zegt dat deze moet worden gedicht?

Onzin. Volgens mij moet er een zekere kloof zijn en blijven. Ook Breedveld ziet die kloof niet als het grote probleem. Misschien moet die kloof niet worden gedicht. Wel

moet er een brug zijn tussen de twee, en dat mag dan ook nog een ophaalbrug zijn. Ieder zijn eigen taak, rol en verantwoordelijkheid. Dat hebben we vaker gehad in Nederland.

Het is bekend dat we in Nederland vaker een strijd gehad hebben tussen regenten en volk ('gepeupel'). Eind vorig jaar verschenen in dat kader twee interessante boeken: *De Ware Vrijheid* (biografie over de gebroeders Johan en Cornelis de Witt door Luc Panhuyzen) en *De man en zijn staat* (biografie over Johan van Oldenbarneveldt door Ben Knappen). Jan Schinkelshoek heeft eerder in een column (Haagsecolumnisten.nl 28/12/2005, red.) aangegeven dat beide boeken leerzaam zijn voor de politici van vandaag. Schinkelshoek geeft aan dat bepaalde correcties richting regenten nuttig en goed zijn, maar wijst op het doorschieten daarvan; op de arrogante grondhouding van veel regenten. Deze blijkt bijvoorbeeld uit bij voorbaat het volk gelijk te geven. In extremo zagen we dat tijdens de zeer korte politieke carrière van Peter R. de Vries. Hij vroeg de mensen zo ongeveer wat hij moest opschrijven als politiek programma en zocht daarna nog een bevestiging voor zijn relevantie. Misplaatst populisme. In wezen minachting voor de mensen. Het volk wil meer dan brood en spelen.

Ook Breedveld laat in zijn boek tussen de regels door blijken bepaalde signalen van Fortuyn te waarderen. Deze waren functioneel. Maar ook Breedveld wijst het platte populisme, zoals dat ook de vaak aan de stamtafel wordt gebezigd, af. Dat staat een echte stamtafel, met een zekere redelijkheid als leidraad, in de weg. Het volk wil uiteindelijk politici die richtinggevend durven zijn. Politiek en regeren is meer dan de mensen naar de mond te praten. Jos van der Lans, senator voor GroenLinks, heeft het recentelijk goed opgeschreven in zijn boek *Koning Burger*, waarin hij de populistische politici

er ongenadig van langs geeft. En de burgers ook. Een politiek van 'u vraagt, wij draaien' is heilloos en kortetermijnwerk. Moeten we niet willen. Verwende burgers die, zoals Breedveld ook aangeeft, 'drie keer per jaar vanaf Schiphol met vakantie willen gaan en tegelijk de eis stellen dat de luchthaven milieuvriendelijk en geluidsarm moet zijn'. Je kunt hier nog aan toevoegen dat de burger niet wil dat er btw op kerosine komt en dat de overheid een rol heeft richting de veiligheid van de prijsvechters onder de airlines.

Het is weer het liedje dat mensen groots en meeslepend willen leven, ... met behoud van maandsalaris. Inderdaad zadelen we de politiek dan, zoals Breedveld schrijft, op met onmogelijke eisen. Hoewel de politici in hun drang naar het werven van consumenten/kiezers hieraan zelf meedoen. Wanneer het Tweede-Kamerlid Vendrik van GroenLinks de week na de stroomstoring (de eerste in 60 jaar!) voorstelt dat 'in de wet vastgelegd wordt dat iedere stroomstoring, koste wat kost (!), binnen 24 uur verholpen is', gaat hij uit van een extreem maakbaarheidsdenken, denkt hij op deze manier, door wetgeving, een probleem op te lossen en denken de burgers hierdoor een recht te hebben verworven. Bij de volgende stroomstoring zullen vervolgens journalisten met een stopwatch bij de reparateurs staan om na 24 uur het hoofd van de minister te eisen.

In dit kader is de zinsnede van Breedveld interessant dat Theo van Gogh werd vermoord 'hoewel het kabinet toen al een indrukwekkende hoeveelheid wetgeving op stapel had staan en ten dele al in uitvoering had gebracht'. Ik zou bijna het woord 'hoewel' willen vervangen door 'doordat'. We denken veiligheid te kunnen verwerven en risico's uit te bannen door wetten in te stellen. De Haagse journalisten doen hieraan mee en het is een geliefd onderwerp aan de schreeuwerige stamtafel die nu te vaak

regeert; en dat is niet de stamtafel die Breedveld koestert.

Breedveld beschrijft ook de onmacht die de politiek vaak heeft. Deze onmacht bleek overduidelijk bij het referendum over Europa in juni 2005. Verder wijdt Breedveld relatief breed uit over Fortuyn. Te veel, volgens mij. Het verengt het issue te veel, ook omdat de intensieve relatie media/politiek veel ouder is dan Fortuyn. Zeker verengt het ook het fenomeen van 'de stamtafel'. De stamtafel is inderdaad een mooie metafoor. Een medium in zichzelf. De stamtafel is laagdrempelig, informeel, je mag er bier drinken en je kunt alle kanten op discussiëren. Het nadeel is een zekere vrijblijvendheid. En deze vrijblijvendheid, betoogt Breedveld, is doorgeschoten. Te vaak degradeert de stamtafel, waar een goed, diepgaand gesprek met deskundigen op zijn plaats is, tot een borreltafel waar oppervlakkig wordt gesproken met een soapsterretje dat enkele maanden in *GRST* een bijrolletje heeft gehad heeft. In dat gesprek, waar de ene *BN*'er de andere *BN*'er interviewt, worden dan, bij voorkeur binnen tien minuten, het financieel-economisch beleid van Nederland, de Europese grondwet, het wereldwijde energievraagstuk en het hongerprobleem van Midden-Afrika behandeld. Dat is misschien nog niets eens zo erg, maar wel dat deze zogenaamde deskundigen niet scherp worden bevraagd door de journalist, die vaak ook geen journalist is, maar een *BN*'er die na jaren ploeteren zijn eigen talkshow heeft. En het risico is dan dat de opinie van dat soapsterretje als een soort waarheid wordt uitgedragen, waarop de echte deskundigen weer moeten reageren, terwijl de verwarring dan al compleet is. De stamtafel als risicofactor is in het boek onderbelicht gebleven. Zelf heb ik dit feit, dat iedere acteur, zanger en gewezen voetballer in de blijvende drang naar camera's en aandacht, de politiek in wil

wel eens de *eftelingisering* van de politiek genoemd. Niet goed. Balkenende gaat ten slotte ook niet voetballen, Zalm niet zingen.

En acteren? Dat gebeurt doorlopend.

Daarom pleit Breedveld voor de echte stamtafel, niet voor geleuter aan de bar. En deze stamtafel is belangrijk in Nederland. Breed-

.....
*Tijd voor de echte
stamtafel, niet voor
geleuter aan de bar*
.....

veld weet het na de zoveelste uitzending van *Barend & Van Dorp* zeker: Nederland wordt geregeerd door de stamtafel, maar op dit moment niet altijd de goede soort stamtafel. En inderdaad was *Barend & Van Dorp* jarenlang een fenomeen. Ik heb wel eens gehoord dat wanneer een bewindspersoon wordt uitgenodigd voor dit programma, de hoofdregel is dat hij of zij daar naartoe gaat. Vervolgens wordt de agenda bekeken en zo nodig aangepast. En menig richtinggevende uitspraak is eerder aan deze stamtafel gedaan dan in het parlement, waar het eigenlijk zou moeten. Oud-Philipstopman Boonstra koos *Barend & Van Dorp* voor zijn apologie. Echter, sinds de heren bij Talpa zitten, horen we weinig meer over deze roemruchte stamtafel.

Terecht verwijst Breedveld naar de stamtafel als startpunt voor menige discussie in Nederland. Neemt de stamtafel op de buis de rol van debataanjager over van de krant? De lancering van de doodswens aan het adres van Wilders door een tot de islam bekeerde Nederlandse imam tijdens *Het Elfde Uur* van Andries Knevel geeft ook de risico's aan. Zittend aan een borreltafel in de kroeg zeg je de dingen iets sneller en makkelijker. Mogelijkheden tot correctie zijn er bij deze rechtstreekse uitzendingen niet. En

de presentator wil dat vaak ook niet. Dat is een ander fenomeen: de drang tot scoren die zowel presentator als geïnterviewde hebben. Ook de Barends, Van Dorpen, Mulders, Kelders, Knevels willen scoren. Ook zij moeten de volgende keer weer kijkers, publiek hebben. En dan wordt een gesprek aan de stamtafel al snel een pingpongspel van zoveel mogelijk scoren, stevige uitspraken doen en diezelfde persoon lokken en binden: de kijker/kiezer.

Is het denkbaar dat presentator/journalist en politicus vooraf een deal maken over genoeg *exposure* voor allebei? Dan zijn ze gewoon twee acteurs. Vluchtigheid, oppervlakkigheid en snel scoren liggen dan op de loer. Ook Breedveld ziet deze 'waan van de dag' als serieus risico. En terecht. Aan de stamtafel kan, door tijdsdruk en andere factoren, slechts een deel van de werkelijkheid worden getoond. Perceptie alom. En daar maken beide 'acteurs' gretig gebruik van. Nuance is er vaak niet bij. Het snelle, rappe gesproken woord is het wapen. Breedveld roemt in dit verband ook Fortuyn en vraagt zich af of hij in de tijd van de eloquente Den Uyl, Van Agt en Wiegel ook kans had gehad. Het is natuurlijk lastig en misschien een kip-ei-verhaal. Fortuyn kon excelleren dankzij enkele grijze muizen. Als deze grijze muizen er níet zouden zijn geweest, dan had hij niet kunnen opkomen en uitblinken. Overigens waren de media in de tijd van Wiegel, Den Uyl en Van Agt geheel anders, en anders gepositioneerd. In het gebeuren rondom de stamtafel gaat Breedveld door. Het biedt mensen kans om zich te presenteren en te groeien. Zeker ook mensen die elders niet de gewenste erkenning kregen. Met wat stevige uitspraken worden ze uitgenodigd. En als ze echt geld hebben, beginnen ze hun eigen stamtafel: Harry Mens op zondagochtend. Natuurlijk wil hij interessante gasten, maar een beetje onemanshow

is het ook. Ook hier geldt weer: dit is niet de stamtafel die Breedveld voorstaat. En natuurlijk, zoveel stamtafels, zoveel variaties. En wanneer politici uitspraken doen aan de tafel, denken concurrentpolitici te moeten tegenscoren: nóg meer agenten, nóg meer toezicht, nóg harder straffen. De stamtafel is, laat Breedveld zien, een uitstekende plek om incidenten van die dag te bespreken en groter te maken. Het bespreken van de krant van de dag. En daar doen politici graag aan mee. Ik herinner me nog dat een kamerlid van het CDA in drie weken tijd enkele keren als Tweede-Kamerlid vragen stelde over incidenten in Nederland. Op zichzelf niet zo bijzonder, maar dit kamerlid was drie weken in New York voor vakantie. Bij thuiskomst vroeg ik hem hoe hij toch zo scherp de Nederlandse samenleving volgde aan de andere kant van de oceaan. 'Heel eenvoudig', zei hij, 'ik koop iedere dag even de Telegraaf en pik er af en toe een berichtje, incident uit en daar stel ik dan via de e-mail kamervragen over.' De stamtafel lijkt bijna niet meer nodig om politieke ruis te veroorzaken.

Ook in dit boek weer veel Theo van Gogh. Ook zo'n held van de oppervlakkige stamtafel. Eveneens een voorbeeld van vluchtigheid, polariseren en mensen kwetsen en tegen elkaar opzetten. Toen mijn kinderen op een gegeven moment, kort na de moord, over Van Gogh spraken als een soort van icoon van vrijheid van meningsuiting, heb ik dat beeld maar even gecorrigeerd. Dit soort types zijn uiteindelijk stamtafelvervuilend. Dan heb ik meer waardering voor Balkenende die naar aanleiding van de recente cartoonrellen zei dat 'het recht op meningsuiting geen plicht tot kwetsen is'. De verruwing, ook aan de stamtafel, doet geen recht aan de oorspronkelijke stamtafelgedachte, aldus Breedveld. Feit is wel, dat deze verruwde stamtafel te vaak regeert.

Behalve de stamtafel komt de kaasstolp

B
O
E
K
E
N

aan de orde, met onder meer de verwijzing naar een PvdA-rapport over de wenselijkheid van een kaasstolp aan diggelen te gooien. De ruzies, het gekonkel en de spelletjes in de grote fracties komen aan de orde. En de rest van de wereld kan het aanschouwen door de glazen wand. Breedveld stelt de kaasstolp op één lijn met de achterkamertjes. Niet terecht, er is een groot verschil. De achterkamertjes zijn buiten het zicht van alles en iedereen, want anders zijn het geen achterkamertjes. De kaasstolp is een klemmende omarming tussen de Haagse spelers die hun spel spelen op een paar vierkante meter op en rond het Binnenhof en die zich te weinig bemoeien met de buitenwereld, die de politici wel kan aanschouwen. Van de achterkamertjes vinden de mensen het vervelend niks te kunnen zien en bij de kaasstolp generen mensen zich voor wat ze zien. Af en toe noemt Breedveld positieve uitzonderingen uit het Haagse. Misplaatst in deze is de ophemeling van Jeltje van Nieuwenhoven, mijns inziens een typische representant van de Haagse wereld met als positief punt dat ze haar accent behield.

Als insider stelt Breedveld voortdurend zaken ter discussie. Over de scoringsdrift van politici is hij terecht kritisch, maar dat zal blijven wanneer partijbesturen kamerleden blijven beoordelen en selecteren op het aantal oneliners in de media. Ook een goed voetbalelftal heeft niet alleen spitsen. En verder hebben partijselecteurs vaak de extreme drang om te kiezen voor afspiegeling in plaats van vertegenwoordiging in de verschillende organen. Politici zelf zijn na een paar jaar Tweede Kamer verveeld, want velen hebben de perceptie dat je als politicus eerst bent geslaagd als je minister bent geworden.

In de discussie aan en rondom de stamtafel komt natuurlijk ook bestuurlijke vernieuwing aan bod. Het toverwoord in Den

Haag. Onzin. Referenda, gekozen burgemeester, enz., het zullen tijdelijke zoethoudertjes zijn. Referenda zullen toch te vaak worden misbruikt door politici of kiezers. Te vaak is hier sprake van opportunisme.

Ik ben het oneens met Breedveld wanneer hij zegt dat de logische consequentie van de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 een kabinet CDA-PvdA was. 'Want deze twee partijen waren tenslotte de twee grootste en dus in combinatie de keus van de kiezer'. Geen juiste analyse. De grootste twee partijen zijn juist vaak twee kempheanen en zullen logischerwijs niet samengaan. De grootste partij die de *lead* heeft bij een kabinetsformatie zal juist een kleine meerderheid wensen en dus een kleinere partij naast zich willen hebben, want dat geeft haar meer macht. Ook de historie wijst uit dat de grootste twee partijen vaak juist niet samen in een regering gaan. In Duitsland was het vorig jaar een noodgreep en zo ongeveer de laatste optie, resulterend in een regeerakkoord van 192 pagina's.

Interessant is dat Breedveld de rol van de elite aan de orde stelt. En inderdaad heeft de elite, niet alleen de politieke, een noblesse oblige naar de maatschappij. Christopher Lasch heeft dat in zijn boek *The Revolt of the Elites, and the betrayal of democracy* scherp aangegeven. Het boek is juist een oproep aan de elite om zich actief, op een verantwoorde manier, zonder opportunisme en eigenbelang met de maatschappij te bemoeien.

Breedveld spreekt ook over de hang naar theater en uiterlijk vertoon, zeker over de dood. De begrafenissen van Fortuyn en Hazes waren *events*. De oude heidense, maar ook katholieke hang naar ceremonie, symbolen en rituelen is nog immer actueel. En in dat kader zijn er ook vastgeroeste gebeurtenissen die symboolwerking krijgen: Lekkertkerk voor vervuilde grond, Oude Pekela

voor kinderlokkers en Tjoelker voor zinloos geweld. In dat kader past hysterie over de gekkekoeienziekte die nooit het veel grotere gevaar van de dagelijkse auto op de snelweg kan passeren. Te weinig durven politici en journalisten hier de objectieve waarheid te noemen. Ook hier weer de wenselijkheid van de eerder in *Christen Democratische Verkenningen* besproken civiele journalistiek.

Aan het einde van zijn boek houdt dagbladjournalist Breedveld nog een warm pleidooi voor de krant boven de vluchtigheid van de televisie. En hij wijst nogmaals op de invloed van de stamtafel, zeker op de buis, die ons land regeert. En hij pleit voor de terugkeer van de échte stamtafel, zonder populisme, vervuiling en verruwing.

En de stamtafel? Ik heb het zelf enkele jaren meegemaakt in de Dertigers-groe-

pen binnen het CDA. Het mooiste waren de avonden aan de stamtafel in *De Posthoorn* aan het Lange Voorhout. De eindeloze discussies over van alles en nog wat en de vraag nadien wat die omstanders moesten hebben gedacht van ons en onze gedrevenheid. Van onze creatieve gedachten en onze immer eenzijdige menukeuze van bier, saté en appeltaart. Het scherpte op zijn minst de geest. Of de stamtafel toen regeerde? Ik weet het niet. Wij hadden toen het idee van wel, ook omdat het CDA toen niet regeerde. Misschien gedijt de stamtafel juist wanneer je niet op het pluche zit. Beschouwend. Enige bescheidenheid past hier wel. Evenals dat het Haagse journalisten en politici past om hun invloed en vermogen het land te regeren te relativieren. Het meeste gebeurt buiten Den Haag. En dat is maar goed ook.

Rob de Wijk
Supermacht Europa

Mets en Schilt | 2005 | 224 pp. | € 22,50 | ISBN 90 5330 463 0

Europa, ontwaakt uit uw slaap!

door *Jean Penders*

oud-lid van de CDA-fractie in de Tweede Kamer
en het Europees Parlement

Het is een merkwaardig boek. De schrijver begint met zijn conclusie: Europa moet een supermacht worden. Het klinkt populistisch maar De Wijk argumenteert en nuanceert. Een supermacht is geen superstaat of supermogendheid. Dan denk je aan de Verenigde Staten van Amerika met een centrale regering die leiding geeft aan het externe en interne beleid. In geval van een supermacht bundelen staten hun economische en militaire kracht om naar buiten toe politieke macht uit te oefenen.

In het huidige neerslachtige euroklimaat fungeert het boek als een heilzame mokerslag. Bijna de helft van het boek is gewijd aan een beschrijving en een analyse van ontwikkelingen in het Amerikaanse veiligheidsbeleid en de gevolgen daarvan voor de transatlantische verhoudingen. Dat lijkt wat veel van het goede, maar de betoogtrant is strak en de analyse is essentieel voor de genoemde hoofdstelling. Ten slotte wendt

de auteur de steven weer naar Europa met een reeks observaties en aanbevelingen die in het discours van vandaag zeer confronterend aandoen. Verwend met de door Amerika gedurende de Koude Oorlog tegen een zacht veiligheidsprijsje verschaftte stabiliteit, is Europa zelfgenoegzaam en lui geworden. Het ontloopt moeilijke feiten en keuzes en keert de boze buitenwereld de rug toe. Dat is kortzichtig en dus gevaarlijk. Mijns inziens slaat De Wijk de spijker op de kop.

* * *

De Wijk meent dat voor Europa marginalisatie dreigt als het zijn economische gewicht niet weet om te zetten in politieke macht. Voor het waarborgen van haar positie op het terrein van welvaart en veiligheid moet de Europese Unie (EU) een machtspolitiek kunnen voeren, waarbij militaire capaciteiten een belangrijke factor zijn. Of, om in het EU-jargon te blijven, het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB), met Javier Solana als vlaggendrager, zal nooit tot wasdom komen als het zich uitsluitend blijft bedienen van de typische *soft power*-instrumenten van diplomatieke verklaringen, financiële steun en humanitaire hulpverlening. Een militaire *hard power*-component is onmisbaar als je op het

wereldtoneel invloed wilt uitoefenen. Het zijn harde woorden en je wint er geen populariteitsprijs mee, maar juist daarom vind ik het een moedig boek dat tegen de stroom durft op te roeien.

Voorbeelden van de machteloosheid van de EU zijn er te over. Alle inspanningen inzake Joegoslavië ten spijt — met de prijs voor vlijt voor minister Van den Broek — kwam er pas een einde aan het oorlogsgeweld in Bosnië-Herzegovina door het ingrijpen van Washington. Servië liet Kosovo eerst los toen de NAVO, lees de Verenigde Staten, militair in actie kwam.

In het Israëliisch-Palestijnse conflict bestaat het Europese aandeel bij de toepassing van de Routekaart naar Vrede in het betalen van de rekeningen van de Palestijnse Autoriteit.

De Europese, althans Brits-Duits-Franse diplomatieke benadering van Teheran inzake de kwestie van uraniumverrijking door Iran is vastgelopen.

* * *

Een effectief buitenlands en veiligheidsbeleid steunt op een mix van diplomatieke, financieel-economische en militaire instrumenten. Dat is een waarheid als een koe. Toch krijg je nog vaak te horen: wat wil je met je gewapende macht doen; sommige conflicten lenen zich niet voor militaire oplossingen; je ziet wat het Amerikaanse sabelgerinkel aan ellende veroorzaakt; *soft power* is het Europese visitekaartje in de wereldpolitiek.

Deze beweringen zijn goed bedoeld maar verraden een grote mate van naïviteit. *Soft power* (diplomatie en financieel-economische steun in het positieve, sancties in het negatieve) is belangrijk. Men zou wensen dat Washington daar wat meer begrip voor toonde. Maar het is niet genoeg. *Hard power* kan niet worden gemist. De EU zou militair een nuttige rol hebben kunnen spelen in

Bosnië en Kosovo, als zij daartoe was uitgerust. En in de toekomst zijn heel wel situaties te voorzien waar een Europese militaire betrokkenheid rendement kan opleveren. Terroristische activiteiten in of in de nabijheid van *failed states* kunnen om strategische of humanitaire redenen noodzaken tot ingrijpen. Op wat langere termijn kunnen grote spanningen ontstaan bij het garanderen van de energievoorziening van de EU. Die spanningen maken wellicht militair crisismanagement en militair ingrijpen nodig. Het verdient uiteraard de voorkeur om daarvoor een breed draagvlak te scheppen, als het even kan met een VN-mandaat en liefst samen met Amerikanen. Het gaat echter niet aan om gevaarlijke missies exclusief aan de Verenigde Staten over te laten. Het is onverantwoordelijk en je verliest bovendien de mogelijkheid om op de Amerikaanse politiek invloed uit te oefenen. Over samenwerking met de Amerikanen straks meer. De Wijk heeft daar veel over te melden.

Ook losstaand van concrete militaire operaties zal alleen al het puur kunnen beschikken over militaire middelen en mogelijkheden ruggengraat verschaffen aan het buitenlands en veiligheidsbeleid van Europa. Het opbouwen van een zekere militaire massa vergroot je gewicht. En andersom, een GBVB zonder een militaire arm zal blijven steken in goede bedoelingen.

* * *

Terug naar het hier besproken boek. Er wordt ruim aandacht besteed aan ontwikkelingen in het Amerikaanse veiligheidsbeleid sinds 1945, de oprichting van de NAVO, het Marshallplan, kortom het in het leven roepen van een stelsel van coöperatieve veiligheid, gebaseerd op afspraken tussen staten in een multilateraal kader. Ook na het einde van de Koude Oorlog werd aanvankelijk langs deze lijnen doorgewerkt. Maar onder president Clinton zien we een wijziging

B
O
E
K
E
N

Helsinki dat er in 2003 een interventiemacht van 60.000 militairen binnen drie maanden in het veld zou moeten kunnen staan, met een duurvermogen van een jaar. Waar is die doelstelling gebleven?

Uit de gestrande Grondwet is getild het Europees Defensie Agentschap, de zoveelste poging om te komen tot Europese samenwerking ten aanzien van defensietechnologie, onderzoek en de aanschaf van wapens en tot industriële samenwerking. Het is te vroeg om over het Agentschap een oordeel te vellen. Positief is dat de regeringen de bestaande verdragsbepalingen die wapenaanschaf uitsloten van de Europese markt, buiten werking hebben gesteld. De interventiemacht zien we in andere vorm terugkeren met de instelling van dertien *battlegroups* van 1500 militairen elk.

En dan de financiën. Natuurlijk is er veel te winnen bij meer samenwerking en taakverdeling. Maar de defensiebudgetten zullen moeten stijgen. In de EU zijn alleen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk daartoe bereid. Nederland heeft sinds 1989 alleen maar gesneden in zijn defensiebegroting. Met instemming, helaas, van het CDA!

* * *

Het boek beslaat een uitgebreidere agenda dan het buitenlands en veiligheidsbeleid.

Een kernopgave van de EU is het laten slagen van de Lissabonstrategie om van de Europese economie de meest competitieve ter wereld te maken. Bij de uitwerking daarvan is echter de weg gekozen van de minste weerstand, namelijk een zogenoemde *bottom up*-procedure: de lidstaten moeten het nationaal doen met wat lichte sturing, eerder monitoring, vanuit Brussel. Het is de befaamde, dan wel beruchte 'open coördinatie methode', die bij gebrek aan leiderschap vanuit het Europese centrum vruchteloos dreigt te blijven. De Wijk stipt dit Europese manco terecht aan. Of dat leiderschap van de Europese Commissie dan wel van de Europese Raad komt, is van secundair belang. Maar zonder strakke regie zwemt iedereen alle kanten uit.

Ook de voorstanders van een Europa met een sociaal gezicht kunnen er niet aan ontkomen dat je een euro eerst moet aanmaken voordat je hem kunt opmaken. De Wijk schudt ons op een onaangename manier wakker. Met een (zaken)register in volgende edities zal dat nog efficiënter gebeuren.

* BEZINNING

door *Ramona Maramis*

Ramona Maramis (1968) debuteerde in 2001 met de poëziebundel 'Duckstad aan de Amstel'. Het gedicht 'We weten je te vinden' maakt onderdeel uit van deze bundel. Voor CDV schreef ze een speciaal voor deze 'woon'uitgave bewerkte versie van dat gedicht.

We weten je te vinden

Neem een bosje
of naar believeen een fikse struik
het geheime buiten van oom Suiker

Denk groot in termen van
Braziliaanse bossen
de bergen van Papoea Nieuw-Guinea

Kies in alle opzichten een huis
waarin je goed kunt schuilen
voor moesson en mug
lavastromen en sluipschutters

voor mij, verkleed als sluipschutter

Christen Democratische Verkenningen

Zomer 2006

Zonder geloof geen democratie

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 12 DWARS: JAN WILLEM SAP & JAN SCHINKELSHOEK
Over: Nederland richting grondwetspatriottisme?

Zonder geloof geen democratie

- 18 ERIK BORGMAN, GABRIËL VAN DEN BRINK & THIJS JANSEN
De waarheid zal u vrijmaken. Elf stellingen over geloof en democratie

RELIGIE OPNIEUW UITVINDEN

- 36 JAN PRIJ & THIJS JANSEN
In gesprek met Peter-Jan Margry & Paul Post
De religieuze behoefte: Hunkering en onvermogen
- 46 ANTON VAN HARSKAMP
In nieuwe religie zet secularisatie zich voort
- 55 RUUD KOOPMANS
Een evolutionair-sociologische visie op het mysterie
van de naastenliefde
- 65 ROB PLUM
Wat is religie?
- 74 HANZ MIRCK *Insjallah*

DEMOCRATIE ALS OPENBARING VAN DE WAARHEID?

- 76 LOUIS LOGISTER & JOHN DEWEY
Democratie als openbaring van waarheid
John Dewey (1859-1952) over christendom en democratie

89	ERIK BORGMAN	De verhouding tussen geloven en weten opnieuw bepalen Over de positie van Jürgen Habermas
102	LIEVEN BOEVEN & JOSEPH RATZINGER	Democratie openbaart de waarheid niet Joseph Ratzinger over christendom en democratie
121	ERIK BORGMAN	Kwetsbaar geloof in democratie volhouden is ware religieuze opgave
131	LUCAS HIRSCH	<i>körperliche staat</i>
.....		
CHRISTEN-DEMOCRATEN EN CHRISTEN-SOCIALISTEN		
.....		
134	OPENBARE BRIEFWISSELING TUSSEN DONNER & DE KRUIJF	Christen, moslim, atheïst of liberaal: geloven doen we allemaal
148	JAN PRIJ & THIJS JANSEN	<i>In gesprek met Herman Noordegraaf</i> Geloven in de SDAP en PvdA
157	RONALD VAN RAAK	Geloven in de SP
.....		
ORTHODOX ÉN DEMOCRATISCH?		
.....		
166	THIJS JANSEN	<i>In gesprek met historicus Emiel Lamberts</i> Conservatief-orthodox geloof hoeft niet haaks te staan op de democratische sociale rechtsstaat
175	HENK VAN DEN BERG	Felicité de Lamennais (1752-1854) Strijder voor katholieke waarheid en voor liberaal-democratische vrijheidsrechten
186	<i>Shervin Nekuee</i>	<i>In gesprek met de Iraanse post-islamist Ali Reza Alawitabar</i> 'Onze mullahs moeten hun handen van de staat aftrekken'
192	FRANK JAAP BUIJS	Hoe om te gaan met <i>jihadi salafi's</i>

.....	
DE ISLAM EN EUROPA	
.....	
204	ROSEMARY BECHLER <i>Het debat tussen Tariq Ramadan & Dyab Abou Jahjah</i> Moeten Europese moslims loyale burgers zijn?
221	DYAB ABOU JAHJAH Wat de moslim-democraten in Europa te doen staat
231	TARIQ RAMADAN Westerse moslims en de toekomst van de islam
236	PAUL SCHEFFER Gelijke monniken, gelijke kappen
245	HARRIE TEUNISSEN Een foto van Mohammed. Het islamitisch beeldverbod als westerse mythe
260	ERNST HIRSCH BALLIN De ideële wortels moeten de rechtsstaat blijven voeden
.....	
VAN NEDERLANDS NAAR FRANS MODEL?	
.....	
264	PATRICK VAN SCHIE Liberalen: tijd rijp voor afschaffing religieuze privileges
271	PAUL VAN VELTHOVEN <i>In gesprek met Émile Poulat</i> 'De praktijk van de scheiding tussen kerk en staat in Frankrijk verschilt niet wezenlijk van die in Nederland'
279	JAMES KENNEDY <i>Toespraak</i> In vrijheid verbonden: eenheid in verscheidenheid
284	DEBAT GEORG HARINCK & AB KLINK Breekt CDA met pluralistisch model Kuyper?
305	WIBREN VAN DER BURG De staat neutraal?: pleidooi voor reën vrijzinnige benadering

BOEKEN

- 314 KEES KLOP
Bespreking van Jeroen Koch *Abraham Kuyper Een biografie*
- 318 WOUTER BEKE
Bespreking van Marcel ten Hooven & Theo de Wit (red.)
Ongewenste Goden, de publieke rol van religie in Nederland
- 323 WILLEM AANTJES
Bespreking van Wibren van der Burg
Over religie, moraal en politiek
- 326 JAN PRIJ
Bespreking van Ger Groot
Het krediet van het credo
- 330 GUUSJE DOLSMA & NIC VAN HOLSTEIN
Bespreking van Jan Jacob van Dijk
*Bouwers en bouwstenen & van Internationaal katholiek Tijdschrift
Communio over Geloof en inrichting van de samenleving*
- 335 MARCEL BECKER & BAS VAN STOKKUM
Bespreking van Scott M. Thomas
*The Global Resurgence of Religion and the Transformation of
International Relations*
- 339 JAN PRIJ
Bespreking van Jonathan Sacks
*Leven met verschil. Menselijke verscheidenheid in een tijd
van botsende culturen*

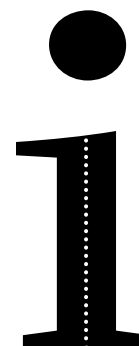
BEZINNING

- 343 ARNOUD VAN ADRICHEM
Dagsluiting

Ter introductie

RELIGIE IS WEER TERUG VAN WEG GEWEEST in de publieke domein en dat is voor velen blijkbaar een onrustbarende ontdekking. Het past bijvoorbeeld niet in de secularisatiethese van sociale wetenschappers. Maar het is ook voor moderne gelovigen geen gemakkelijk gegeven. De opkomst van islam, als zichtbare nieuwe religie, stelt de sterk geworden neiging om godsdienst vooral als een privé-zaak te beschouwen indringend onder kritiek. Bij verschillende groepen is er duidelijk angst voor een religieuze meerderheid die de moderne klok zal terugzetten. Het debat over geloof en politiek is sinds een aantal jaren weer flink gepolariseerd. Je bent of een aanhanger van de verlichting of je bent naïef. Gelovigen voelen zich in de hoek van de ‘achterlijken’ gezet en noemen hun tegenstanders graag ‘verlichtingsfundamentalisten’. Dit boek probeert nieuwe en onverwachte invalshoeken aan te dragen die het belangrijke debat over geloof en politiek kunnen verdiepen.

* * *

We beginnen met de kwestie hoe het eigenlijk in Nederland gesteld is met het geloof. We hoorden een tijd geleden veel over New age, nu gaat het vaak over ‘ietsisme’. Hoe we het ook noemen, we zien allerlei geïndividualiseerde vormen van ‘nieuwe religie’ opkomen. Vaak gebeurt dat in nauwe samenhang met het ontstaan van nieuwe vormen van collectiviteiten. De Nederlander is op zoek naar het beleven van binding en gemeenschap. Zie de massale rouwbijeenkomsten bij de dood van Pim Fortuyn en André Hazes, de stille tochten, of de Oranjegekte met voetbal. Wat speelt zich hier af? Beleven we in Nederland de opkomst van een civiele religie zoals Peter Jan Margry betoogt in het eerste deel van deze uitgave? En wat betekenen deze ontwikkelingen voor de rol die geloof in de politiek speelt? (Zie in: *Religie opnieuw uitvinden*)?

* * *

Vaak wordt betwijfeld of islam en democratie verenigbaar zijn. De laatste categorie wordt dan meestal beschouwd als seculier. In het deel *Democratie als openbaring van de waarheid?* laten verschillende artikelen zien dat democratie en geloof lang niet altijd tegenover elkaar gestaan hebben. Het democratische ideaal heeft zelfs regelmatig een bepaald religieuze allure gehad. Zoals bijvoorbeeld in de bijzondere tekst *Christianity and Democracy* uit het einde van de 19de eeuw van de Amerikaanse filosoof John Dewey die in democratische idealen de bedoeling van het christendom belichaamd ziet. De incarnatie — de menswording van God — heeft het mogelijk gemaakt dat in het christendom aan de alledaagse werkelijkheid een goddelijke betekenis wordt toegekend. Achter de dingen wordt een waarheid vermoed die zich in de loop der tijd zal ontfouwen. Dewey had hoge verwachtingen van de democratie. Hij verwachtte dat deze uiteindelijk de ware en goede samenleving zoals door God bedoeld zou openbaren. Tegen de opvatting dat de democratie de waarheid kan openbaren, pleit Joseph Ratzinger, sinds kort de nieuwe paus. Hij associeert democratie met waarderelativisme en vindt dat er van buitenaf waarden aan moeten worden toegevoegd.

* * *

In het deel *Christen-democraten en christen-socialisten* wordt nader ingegaan op de rol van christelijk geloof in verschillende Nederlandse politieke partijen. Achtereenvolgens komen de christen-democraat Piet Hein Donner, Herman Noordegraaf (over geloof in de SDAP en de PvdA) en Ronald van Raak (SP) aan het woord. Noordegraaf beschrijft hoe het gegaan is met de erfenis van de Doorbraak in de PvdA. Vanaf de oprichting was het de bedoeling dat geloof zou blijven doorwerken in de standpuntbepaling van de PvdA. Dat is langzaam weggesleten. Opvallend daarom dat de PvdA sinds kort weer belangstelling lijkt te krijgen voor God — of beter Allah — en politiek. Van Raak signaleert dat er een trek van christenen naar de SP op gang aan het komen is. Donner zet in een unieke briefwisseling met de theoloog Gerrit de Kruijf zijn ideeën over de rol van geloof en religie in het openbare leven uiteen. Hij verzet zich daar onder andere tegen de hautaine opvattingen over godsdienst van degenen die zich in het islamdebat aan de kant van de verlichting scharen. Volgens hem is het dringend noodzakelijk te erkennen dat iedereen ‘een gelovige’ is en dat niemand kan claimen een monopolie te hebben op het gelijk. Pas als de gelijkwaardigheid tussen verschillende levensbeschouwelijke opvattingen wordt erkend, is een debat mogelijk over de betekenis van geloof in een samenleving. Anders blijft het altijd steken in *be reasonable, do it my way*.

* * *

De terugkeer van religie in een nieuw jasje, stelt ons — paradoxaal genoeg — voor oude vragen. Zoals de vraag naar het wezen van religie, de verenigbaarheid van orthodox geloof en democratie en de rol van geloof in het publieke domein. In dit boek wordt op een aantal van die centrale vragen ingegaan. Vooral laten we in deze uitgave op verschillende manieren de verwevenheid tussen geloof en democratie zien (zie het redactioneel). De democratische rechtsstaat is allereerst zelf veel meer dan vaak gedacht het product van religieuze overtuigingen.

Er wordt vaak gesteld dat de democratische rechtsstaat resultante zou zijn van een seculier verlichtingsproject. Deze uitgave laat zien dat deze voorstelling van zaken niet juist is. Zo is de ontstaansgeschiedenis van de Belgische grondwet het resultaat van het samengaan van orthodox geloof en liberaal geloof in de beginselen van de liberaal-democratische rechtsstaat. Een fascinerend tweeluik (een interview met de historicus Emiel Lamberts) en een portret van de orthodoxe katholieke Lamennais biedt ons zicht op dit veelal vergeten deel van onze eigen geschiedenis. (zie het deel *Orthodox én democratisch*). Ook laten we in deze uitgave zien dat de democratie zelf niet goed kan functioneren zonder de inbreng van religieuze overtuigingen. Zelfs een verdediger van de verworvenheden van de verlichting en moderniteit bij uitstek als de filosoof Jürgen Habermas is deze mening is toegedaan.

* * *

Met de opkomst van de islam is de vraag naar de verhouding tussen orthodox geloof en democratie uiterst relevant geworden. Hoe werkt de verbinding tussen geloof en democratie uit waar het de islam betreft? Dit is werkelijk een open vraag. Wel laat de geschiedenis zien dat de combinatie van orthodox geloof en democratie zeker niet op voorhand is uitgesloten. Ook vanuit de islam zijn aanknopingspunten voor een ont koppeling van geloof en macht in naam van het geloof te vinden. Het komt er op aan hier goed op in te spelen. In een uniek interview door Shervin Nekuee spreekt de Iraanse post-islamist Ali Reza Alawitabar zich voor een dergelijke ont koppeling uit. De ‘islamisering van de staat’ heeft volgens hem funeste gevolgen voor het geloof en vertroebelt datgene waar het ook in de islam om gaat: een moreel kompas voor een goede samenleving te zijn. Hij schetst ook de mogelijke voedingsbodem voor een religie van onderop. Volgens hem zijn de gelovigen het op den duur zelf beu dat de islam door machthebbers ‘gebanaliseerd wordt’.

Hoe de democratische krachten het best kunnen worden bevorderd binnen de politieke islam is het onderwerp van de bijdrage van Frank Jaap Buijs.

* * *

Het deel *Islam en Europa* opent met een verslag van een spetterend debat tussen Tariq Ramadan & Dyab Abou Jahjah over de rol van moslims in Europa.

Ramadan ziet de opkomst van een Europese islam. Volgens hem moeten Europese moslims de slachtoffermentaliteit samen met de minderheidsstatus overboord gooien en in naam van de islam volop integreren in de Europese samenlevingen. Dyab Abou Jahjah verzet zich heftig tegen zo'n politiek van sluipende assimilatie. Moslims maken deel uit van een minderheid die de democratische geloofsbrieven van Europese landen serieus bekritisieren. In zijn optiek is het Europa van vandaag te kenschetsen als een 'pseudo-democratie, met de geur van rechtvaardigheid, maar de smaak van uitsluiting'

* * *

Een groep prominente opiniemakers in Nederland bepleit – vanwege de islamkwestie – dat wij het Franse model van de *laïcité* overnemen. Reden genoeg om daar een deel aan te wijden (*Van Nederlands naar Frans Model?*). Meteen blijkt daar dat het propageren van het model niet op kennis is gestoeld. In het bijzondere interview met de prominente katholieke godsdienstsocioloog en historicus van het twintigste-eeuwse Franse katholicisme, Émile Poulat (85), stelt deze dat wat betreft de vormgeving van de *laïcité* in de dagelijkse praktijk geen groot verschil bestaat tussen Frankrijk en andere Europese landen. Wist u bijvoorbeeld dat er heel veel door de Franse overheid gesubsidieerde katholieke scholen zijn? Daarnaast onder meer een opvallende bijdrage van Patrick van Schie, directeur van de denktank van de vvd. Hij bepleit een afschaffing van alle religieuze privileges: 'van het grondwetsartikel van borging van de vrijheid van godsdienst tot aan staatsbekostiging van religieus gekleurd bijzonder onderwijs'. Verder eindelijk een debat over de vraag of integratiebeleid van het huidige cda niet gebroken heeft met het Kuyperiaanse model van pluriformiteit. George Harinck & Ab Klink hebben daarover de degen gekruist.

* * *

Ook de gedichten en de besproken boeken staan in het teken van de religieuze kwestie. U vindt in de boekenrubriek onder andere een bespreking van *Ongewenste goden* onder redactie van Marcel ten Hooven en Theo de Wit (door de Vlaamse senator Wouter Beke) en van het opzienbarende boek van Jeroen Koch *Abraham Kuyper, Een biografie* (besproken door Kees Klop).

Nederland richting grondwetspatriottisme? [1]

Grondwet kan Nederland bezielend verband geven

door Jan Willem Sap

Redactielid van Christen Democratische
Verkenningen

DOOR DE GROTERE diversiteit aan culturen, met name in de grote steden, is onze samenleving sinds begin jaren tachtig fors veranderd. De onduidelijkheid over een gemeenschappelijk vocabulaire neemt eerder toe dan af. Sommige mensen raken gefrustreerd, anderen wijken uit naar tropische bestemmingen. Wanneer sprake is van 'staatverlating' komt onze democratie in gevaar. Dan is het noodzakelijk om iedereen weer te betrekken bij de zinvolle geschiedenis van onze samenleving. Wie zijn we? Waar komen we vandaan? Waar gaan we naartoe? Aan de hand van die vragen kunnen overheid en burgers steun geven aan de beginselen van de democratische rechtsstaat om ordelijk en vreedzaam samenleven te dienen. Bij het zoeken naar houvast ligt het voor de hand om te kijken naar de constitutionele basis waar de Nederlandse staat op rust, een contract met wederzijdse verplichtingen van overheid en burgers, de wapenrusting van het Nederlandse volk, kortom de Grondwet.

De Grondwet ziet op de inrichting van het staatsbestel; zij geeft vorm aan de staatsinstellingen en hun bevoegdheden, regelt de verhoudingen tussen de staatsinstellingen onderling en die tussen overheid en burger in de gedaante van de grondrechten. Ondanks de nuttige herziening met de grondrechten in 1983 kan worden vastgesteld dat onze Grondwet onvoldoende is neergedaald in de harten van de mensen. Sinds de monarchistische opbouw sinds 1814 hield onze Grondwet het midden tussen het Engelse systeem en de Midden-Europese restauratieregimes, met een hoofdrol voor de dominante vorst. Maar juist tegen die monarchistische opbouw kwamen de Belgen in opstand; zij schiepen een democratischer Grondwet. In Nederland werd, door het doorzettingsvermogen van de liberale staatsman Thorbecke en de toegeeflijkheid van Willem II, pas in 1848 de weg ingeslagen naar een structurele grondwetsherziening, maar het duurde nog tot 1868 voordat het parlementaire stelsel werd gevestigd. Als institutioneel-organisatorisch basisreglement functioneert de Grondwet redelijk, hoewel het ongelukkig is dat het gewoonterecht rond het parlementaire stelsel niet is gecodificeerd. De Grondwet is onvoldoende geschikt als het gaat om

de samenbindende en waardeoriënterende functie die zij behoort te vervullen. Als staatkundig basisreglement is het nu teveel een Grondwet *voor* het Koninkrijk, te weinig een Grondwet *van* het Nederlandse volk (in de zin van een gemeenschap van burgers).

* * *

Dat juist de belangstelling voor de eigen Grondwet groeit, heeft te maken met de behoefte van burgers aan zekerheid. Na het raadplegende referendum van 1 juni 2005 over de Grondwet voor Europa bleek dat maar liefst 51% van de tegenstemmers bang is dat Nederland als deelstaat zal ondersneeuwen in een grote Europese federale superstaat. Hoewel deze angst volgens kenners onterecht is — de Grondwet voor Europa spreekt van respect voor de 'nationale identiteit' van de lidstaten (art. 1-5) — is het van Europees en nationaal belang om eventuele communicatieproblemen snel uit de weg te ruimen. Onze staat met zijn eeuwenoude Staten-Generaal doet er nog steeds toe, ook als het gaat om de legitimatie van Europees beleid. Vanwege de gesignaleerde vertrouwenscrisis heeft het kabinet-Balkenende op 22 december 2005 aan de Nationale Conventie gevraagd om voorstellen te doen voor de inrichting van het nationaal politiek bestel die ten grondslag kunnen liggen aan de constitutie voor de 21ste eeuw.

* * *

Volgens een groot aantal leden van de Nationale Conventie behoort de Grondwet van de 21ste eeuw meer expliciet een verbindende factor in de samenleving te vormen en een grotere rol te spelen in het publieke debat. Overwogen wordt aan de Grondwet toe te voegen een inspirerende preambule en een titel 'Algemene Bepalingen'. Bij de preambule kan bijvoorbeeld worden gedacht aan een formulering als 'Wij, de burgers van Nederland, dankbaar (jegens God) voor de vrijheid, stellen hierbij de volgende Grond-

wet op'. In de titel 'Algemene Bepalingen' is ruimte voor de beginselen van de democratische rechtsstaat en, zoals in veel grondwetten in de wereld, voor nationale symbolen als staatshoofd, vlag en feestdag. Ook kan gedacht worden aan een algemeen beginsel uit de eerste grondwet van Nederland (1798): 'Doe eenen ander niet, hetgeen gij wenscht dat aan u geschiede. Doe aan anderen, ten allen tijde, zoo veel goeds, als gij, in gelijke omstandigheden, van hun zoudt wenschen te ontvangen'.

* * *

Wil sprake zijn van een levende Grondwet, dan dient sprake te zijn van een onafhankelijke rechter die de staat tot de orde kan roepen op basis van de klassieke vrijheden in onze eigen Grondwet. Daarnaast dient te worden gekozen voor een meer logische en transparante structuur, met de Staten-Generaal vóór de regering. Naast een meer voorname plaats voor de politieke partijen,

*Met een beperkt aantal
ingrepen, kan de Grondwet
net als Doornroosje wakker
worden gekust*

lijkt ook behoefte aan nieuwe kanalen tussen politiek en burger. Met een beperkt aantal ingrepen, inclusief een minder stroeve wijzigingsprocedure, kan de Grondwet net als Doornroosje wakker worden gekust, waarop zij beter is toegerust haar onmisbare rol te spelen bij de invulling van het staatsburgerschap en het kiesrecht, de integratie van nieuwkomers, de *checks and balances* en de voeding van een zeker grondwetspatriottisme, te beginnen op de basisscholen. De slaap heeft lang genoeg geduurd.

Nederland richting grondwetspatriottisme? [2]

Grondwet kan Nederland geen bezielend verband geven

door Jan Schinkelshoek

Redactievoorzitter van Christen
Democratische Verkenningen

'We the people...'

Hoewel al meer dan tweehonderd jaar oud, oefent de Grondwet van de Verenigde Staten nog steeds een bijna mysterieuze invloed uit. Ingeluid door die fameuze begingwoorden, klinkt het als een klarenstoot, een proclamatie van het zelfbewuste, soevereine volk.

Vergeleken met de Amerikaanse constitutie oogt de Nederlandse tegenhanger kaal, mistroostig. 'De grondwet', zo ving een feestbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan (1948) heel karakteristiek aan, 'is een uit een aantal genummerde artikelen bestaand staatsstuk, product van wetgeving.'

Ook na de modernisering van 1983 is de grondwet een nuchter, prozaïsch stuk gebleven, geen document om in vuur en vlam voor te raken, geen inspirerende verklaring van wat Nederland is, wat het wil en waar het voor staat.

* * *

Hoe erg is dat?

Er zijn er heel wat die verlekkerd kijken naar het Amerikaanse voorbeeld. En die jaloezie is sinds een paar jaar heftiger dan ooit.

Sinds Nederland — na Fortuyn, na het

multiculturele drama, na de Europese Grondwet, na terugslag op de gouden jaren '90, na de ontzuivering van allerlei maatschappelijke experimenten — een dipje in het eens zo uitbundige zelfbewustzijn doormaakt, zijn hele volksstammen op zoek naar de nationale identiteit, naar 'wat ons bindt'. Het is een beweging die sprekend lijkt op periodieke oprispingen bij bedrijven om hun 'missie' te herontdekken.

Waar hoort dat *'mission statement'* van de BV Nederland anders thuis dan in de grondwet? Vandaar allerlei oproepen, suggesties en voorstellen om dat 'juridisch anachronisme' te vernieuwen, te herschrijven in een Jip & Janneke-taal of zelfs te vervangen door 'een sociaal contract tussen burgers'. Waar minister Pechtold een *'renaissance van de grondwet'* bepleit, gaan er binnen de Nationale Conventie, een staatscommissie aan het werk gezet om het vertrouwen van de burger in het bestuur te vergroten, stemmen op om de grondwet in te zetten als 'middel voor sociale cohesie'. Die grondwettelijke revitalisering zou bekroond moeten worden door een preambule, een inleiding waarin nog eens kernachtig onder woorden wordt gebracht wat Nederland is.

* * *

Dat soort pleidooien klinken sympathiek. De grondwet als inspirerend *'mission statement'*, als 'gemeenschappelijk referentie-

kader', als 'samenbindende oriëntatie' — je kunt er bijna niet tegen zijn. Het klinkt zo overtuigend dat je je afvraagt waarom het niet eerder is geprobeerd?

Het antwoord is nogal simpel: het is onbegonnen werk. Nederland is zo'n verdeeld, versplinterd land dat het ondoenlijk is om zoiets als een grootste gemene deler te formuleren. Tenzij je het zo vaag, zo abstract maakt dat het niks meer zegt.

Wie een grondwet, zeker een preambule, meer wil laten zijn dan wat binnensmonds gemompel, loopt aan tegen politieke voorkeuren, maatschappelijke weerstanden, juridische zwarigheden, religieuze gevoeligheden en culturele smaken. Wie herinnert zich niet de lijdensweg rondom de inleiding op de Europese Grondwet-in-woording? God wel of niet genoemd?

Dat soort discussies eindigen nooit ongeschonden. Als je er al uit komt, blijft er altijd iets onbehaaglijks hangen. Met name bij de minderheid die het uiteindelijk heeft moeten afleggen. Zo loopt een nieuwerwetse grondwet het risico het tegendeel te worden van wat beoogd was: een teken van tegenspraak of, erger, een monument van controverse, in plaats van een gemeenschappelijke basis voor nationaal samenleven.

* * *

Dat risico is groter dan ooit. Om precies dezelfde reden waarom er sinds kort zo'n krachtige roep om vernieuwing van de grondwet is, dreigt een op zich nobele expeditie om de nationale identiteit of de sociale cohesie grondwettelijk te verankeren te verzanden in het moeras: Nederland is misschien wel nooit zo gedesoriënteerd geweest.

Nee, niet direct over allochtonen beginnen. Sinds jaar en dag is Nederland een samenleving die steeds meer als los zand aan elkaar hangt. Grote groepen goed opgeleide, welgestelde, mondige burgers hebben

zich losgemaakt van traditionele religieuze, sociale en regionale 'zuilen'. Die verdampende samenhang laat zich niet één, twee, drie herstellen. En al helemaal niet via zoiets als een juridisch document.

Zo'n exercitie zou nog kunnen worden afgedaan als romantisch illusionisme, ware het niet dat er naïef-gevaarlijke kanten aan zitten. Voor je het weet hebben we, goedbedoeld, een paar algemene nationale waarden per decreet opgelegd gekregen, waarden die als twee druppels water lijken op die dogma's en andere leerstellingen waarin het land tot voor kort grossierde. Wee je gebeente...

* * *

Nederland zal zich, na alles wat er de afgelopen jaren is gebeurd, moeten hervinden. Het zal zich uit het moeras moeten optrekken, het zal het zelfvertrouwen moeten zien terug te winnen, het zal zich moeten terugvechten.

Maar die nationale constitutie laat zich niet per grondwet verbeteren.

Daarvoor is dat stuk te veel 'de manke poot van de vooruitgang', zoals ene mr. J.P.H. Donner een paar jaar geleden ter gelegenheid van de 150ste verjaardag van de

*Wij kunnen die nuchtere, saaie
grondwet van ons meer dan
ooit gebruiken*

grondwet treffend formuleerde. Zoals je de vastigheid van het grondwettelijk kader hard nodig hebt om in onzekere, roerige tijden het goede been vooruit te krijgen, zo moet het in rustige, stabiele tijden bijgetrokken worden om vooruit te komen. 'Wij het volk' kunnen die nuchtere, saaie grondwet van ons goed gebruiken. Meer dan ooit.

Start van de bouw van de westermoskee op 28 februari 2006. Minister Donner heeft gesproken en samen met de geestelijken het startsein voor de bouw gegeven. Op de foto bekijkt hij de maquette van de moskee.

Foto Michiel Wijnbergh | Hollandse Hoogte

*Zonder geloof
geen democratie*

De waarheid zal u vrijmaken

Elf stellingen over geloof en democratie

In de democratie kunnen we met elkaar zoeken naar wat waar en goed is voor iedereen, en daarmee universeel. Het is echter de vraag of wij nog wel voldoende geloven in de democratie. Dat geloof is juist nu heel hard nodig. Ten eerste om de moslims die strijden voor geloofsvrijheid en democratie te steunen. Ten tweede om degenen die de democratie afdoen als in strijd met het geloof, uiteindelijk te overtuigen dat democratie de beste der mogelijke werelden oplevert.

door Erik Borgman, Gabriël van den Brink & Thijs Jansen

Erik Borgman is theoloog, lekendominicaan & directeur van het Heijendaal Instituut, Radboud Universiteit Nijmegen. Gabriël van den Brink is o.a. hoogleraar Maatschappelijke bestuurskunde, Universiteit Tilburg. Thijs Jansen is hoofdredacteur CDV.

ZONDER GELOOF GEEN DEMOCRATIE. Zo laat zich misschien het beste de traditionele inzet samenvatten van de christen-democratische partijen in West Europa. In Nederland leidde de inspanningen van christen-democraten — samen met die van socialisten, en mede dankzij de compromisbereidheid van de liberalen — tot de bekende verzuiling. Deze verzuiling was wel de uitkomst, maar niet het oorspronkelijke doel van de christen-democratische politiek. Daarom bevat de programmatische zin ‘zonder geloof geen democratie’ een formidabele uitdaging in de huidige situatie waarin van de zuilen nog slechts enkele geïsoleerde gebouwen overeind staan, in een religieus landschap dat nauwelijks meer te vergelijken is met dat in de eerste helft van de twintigste eeuw. Religie en spiritualiteit zijn in hoge mate losgeraakt van enige institutionalisering.

Wat kan in deze situatie de leuze ‘zonder geloof geen democratie’ be-

tekenen? Dat is de vraag die in deze uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* onderzocht wordt. Het presenteert een breed palet, want het huidige debat over religie, democratie en publieke ruimte lijdt vooral onder onnadenkendheid. Dezelfde clichés worden steeds weer gebiteerd.

We moeten de schijnhelderheid van reactionaire, autoritaire gelovigen tegenover moderne, democratische seculieren achter ons laten

Deze uitgave laat de schijnhelderheid van reactionaire, autoritaire gelovigen tegenover moderne, democratische seculieren achter zich en probeert de werkelijke situatie voor ogen te krijgen. Hier formuleren wij vanuit de slogan ‘zonder geloof geen democratie’ alvast enkele stellingen over deze situatie en de opstelling die daarbinnen geko-

zen zou moeten worden. Niet om de discussie over religie en hedendaagse samenleving te sluiten, maar om haar op een ander been te zetten en eindelijk te openen. Want daarvoor is het de hoogste tijd.

ZONDER GELOOF GEEN DEMOCRATIE

Mensen moeten vrij hun geloof kunnen belijden, uitdragen en om hun moverende redenen van geloofsovertuiging kunnen wisselen. De meeste religieuze tradities bewaren het besef dat slechts een vrij gekozen geloofsovertuiging een waarachtige kan zijn, al voert dit in de praktijk lang niet altijd de boventoon. Politieke bewegingen als het liberalisme en de sociaal-democratie ontstonden vanuit een verlangen de eigen overtuiging vrij te kunnen uitdrukken en de samenleving mede vorm te geven op basis daarvan, ook al ontardden ze soms op hun beurt in geloofsdwang. Terugkijkend op de westerse traditie is het volgen van de eigen (geloofs)overtuiging een zeer belangrijke motor geweest voor het ontstaan van telkens nieuwe emancipatiebewegingen die hun stempel op onze samenlevingen hebben gedrukt.

De democratie is misschien wel het resultaat van alle — soms letterlijke — gevechten die in het verleden daarbij geleverd zijn. Het gaat om een (staats- en maatschappij)vorm waarin mensen trachten samen te leven op basis van regels, waarden, normen en idealen die door hen zelf gekozen zijn. De ambitie om zoveel mogelijk de samenleving te sturen op basis van vrije instemming is een van de hoofdidealen van de democratie. Het is een ingenieuze institutionalisering van de mogelijkheid om voor je (geloofs)overtuiging in alle vrijheid op te komen en er bij anderen steun voor te zoeken. En omdat anderen die mogelijkheid ook gegund wordt,

zal men met elkaar in debat moeten gaan over elkaars overtuigingen. De Reformatie en Verlichting, maar ook het voortdurende debat binnen religieuze groepen over wat hun traditie hier en nu betekent, leverden aan de ontwikkeling van onze democratie een voorname bijdrage.

HET BEELD VAN DE VERLICHTING IN HET HUIDIGE DEBAT IS MISLEIDEND

In het debat over de plaats van religie in Nederland, wordt religie vaak tegenover ‘de verlichting’ gezet. Met name de islam zou ‘een Voltaire’ nodig hebben, iemand die laat zien dat religieuze overtuigingen puur subjectief zijn en geen aanspraak kunnen maken op waarheid of publiek gezag. Zo stelt de atheïst Philipse bijvoorbeeld ‘dat de geesteshouding van de verlichte mens niet te verenigen is met de geesteshouding van de gelovige’.¹ Hier wordt een simplistisch en onjuist beeld gegeven van de verlichting. De nadruk op rationele verantwoording, op menselijke autonomie en verantwoordelijkheid en op tolerantie zijn in het Westen binnen een religieuze context ontstaan. Hedendaags onderzoek laat zien dat uitgerekend in Frankrijk — waar volgens de heersende mening de verlichting teruggaat op atheïstische en anti-religieuze filosofen — de politieke hervormingen van de Franse revolutie en de nadruk op tolerantie theoretisch en politiek zijn voorbereid door het Jansenisme, een dissidente stroming binnen de katholieke kerk. Voor die tijd kende de Reformatie al een duidelijk democratische en vrijheidsbevorderende inslag.

Bovendien waren verreweg de meeste verlichtingsdenkers niet antireligieus, maar wel anti-dogmatisch. Men paste de methode om zoveel mogelijk op de rede te vertrouwen (‘durf je verstand te gebruiken!’) ook op de religie toe. Men nam daarbij evenmin iets van anderen aan dat men niet zelf onderzocht en goed bevonden had. Het is belangrijk te beseffen dat de verlichting in veel opzichten niet met het christendom in oppositie was, maar ermee verweven. In de meeste gevallen waren die filosofen zelf christenen en bleven zij dat ook. Daarom stond de verlichting in veel gevallen niet tegenover het geloof. Wat wel waar is, is dat het geloof bij hen onmiskenbaar van karakter veranderde. De autoriteit van de rede en van het wetenschappelijk onderzoek, leidde tot een verinnerlijking van het geloof, omdat de God-in-ons wel in de zintuiglijke ervaring te vinden bleek, maar het niet verantwoord was daaruit tot het bestaan van een transcendente God te concluderen. Bij Kant en veel andere denkers uit de verlichting bleef de God-in-ons in elk geval wel een fundering voor de ethiek.²

Het christendom is onmiskenbaar van karakter veranderd door de verlichting. Het zoeken naar een goede verhouding tussen rede en geloof is echter nog zeker niet tot rust gekomen. Daarmee zijn we nog volop bezig.

Wat dat betreft bevinden ons nog altijd — zoals Immanuel Kant in 1783 al schreef in zijn beroemde opstel *Was heißt Aufklärung?* — niet in een verlicht tijdperk, maar in een tijdperk van verlichting. Verlichting is geen verworvenheid die wij in het Westen tot onze culturele bagage kunnen rekenen. Het is een project dat we nog altijd aan het voltooien zijn.

HET GELOOF IN NEDERLAND IS FUNDAMENTEEL VAN KARAKTER VERANDERD

Mede als resultaat van de culturele ontwikkelingen die in het kort zijn aangeduid, leven wij in een sterk geïndividualiseerde samenleving. Waar vroeger mensen via groepen — het gezin, de buurt of het dorp, de stand of klasse, de kerk en de zuil — in de samenleving waren geïntegreerd, zijn hedendaagse mensen als mondige, zelfkiezende individuen direct onderdeel van de mondiale maatschappij. In dit klimaat is ook religie geïndividualiseerd. Terwijl amper 15% op zondag naar de kerk gaat, beschouwt twee derde zich enigszins en 40% zich uitdrukkelijk als gelovig. Volgens sommigen gaat het religieuze individualisme terug op de verlichting, volgens anderen op de Reformatie en volgens weer anderen op het begin van het christendom. Het is in ieder geval duidelijk dat het zich in onze tijd op ongekende wijze manifesteert. Mensen hunkeren naar religieuze, of in ieder geval zingevende ervaringen die hen het gevoel geven in de wereld thuis te zijn. Manieren om dergelijke emoties op te roepen of te cultiveren worden op een opvallend veelkleurige markt aangeboden. Mensen zoeken in spirituele technieken, symbolen en rituelen steun bij het vormgeven van hun bestaan. Die zijn er dan ook in alle soorten en maten. Wij lijken bezig de religie opnieuw uit te vinden, maar dit keer onder geheel nieuwe voorwaarden.

In deze situatie verschijnt religie allereerst als strikt privé. Immers, het vormgeven van een zinvol leven is een persoonlijke aangelegenheid. De persoonlijke religieuze overtuigingen die moderne mensen erop na houden zijn niet langer gebonden aan religieuze instituties die zich in het publieke domein manifesteren. De overgeleverde vormen van geïnstitutionaliseerde religie, de kerken, hebben nauwelijks nog invloed op het gedrag van mensen. Hun standpunten hebben ook nauwelijks invloed, voor zover zij al publieke standpunten innemen. Toch is de religie die heruitgevonden wordt niet geheel vrijzwevend. Opvallend bijvoorbeeld zijn de stille tochten, waarin niet alleen rouw wordt geuit, maar vaak op een indrukwekkende manier wordt gedemonstreerd dat de waarde van mensenlevens heilig zou moeten zijn. Volgens Post is er sprake van hunkering en onvermogen om religieuze en rituele verlangens goed vorm te geven.

Het is van cruciaal belang het engagement voor een zinvol leven en het

verlangen naar sociale samenhang verbonden worden met de debatten in het publieke domein waarvan de democratie leeft. Het is echter de vraag of dat op dit moment werkelijk op een bevredigende manier gebeurt. Misschien staat de verandering van het geloof dat wel in de weg. Van Harskamp stelt bijvoorbeeld ‘dat nieuwe religiositeit juist niet de publieke discussie bevordert. Nieuwe religiositeit daagt de werelden van macht en markt niet uit en weerstaat ze niet. Precies de overtuiging dat het hogere “zelf” niet ligt in de wereld van werk, rol, plicht en gewoonte kan de neiging tot escapistisch gedrag versterken. Door te suggereren dat het ware leven niet ligt in het “gewone” leven, houdt de breed gedeelde, nieuw-religieuze spiritualiteit mensen mogelijk weg van het publieke domein’.

DE WAARHEID ZAL U VRIJMAKEN

Het is allemaal wel eens anders geweest. Eeuwenlang waren in West-Europa geloof en macht nauw met elkaar verbonden. Kerken meenden in naam van God de wereld te moeten overheersen, staten probeerden macht te verwerven in kerken en kerken ondergeschikt te maken aan hun macht. De strijd van gelovigen voor vrijheid van geloof, vrijheid van geweten en tolerantie tegenover afwijkende meningen is te verstaan als verzet hiertegen. Dit is uitgelopen op een democratische rechtsstaat, waarin geen enkele religie of visie de publieke discussie kan monopoliseren en niemand gedwongen wordt zijn diepste overtuigingen af te zweren of te verzwijgen.

Wij bevinden ons echter nu in een nieuwe situatie, waarin het geloof op een andere manier ‘vrij’ geworden is; vrij van groepsbinding, vrij van institutionele binding, vrij van publieke verantwoording, vrij van toetsing aan een overgeleverde traditie. Aldus worden de *civil society* en de publieke discussie steeds meer de ruimte waar individuele geloofsovertuigingen en visies met elkaar geconfronteerd worden. De kwaliteit van deze confrontatie en het democratisch gehalte ervan is van fundamenteel belang voor de kwaliteit van de samenleving. Alleen als er in het publieke domein op basis van argumenten een discussie over geloofsovertuigingen plaatsvindt, worden zij op hun houdbaarheid beproefd. Alleen als in deze discussie alle visies worden ingebracht en alle argumenten worden uitgewisseld, wordt er fundamenteel over de samenleving en haar toekomst nagedacht. Alleen dan kan er een visie ontstaan waarmee velen zich verbonden voelen en waarin velen vertrouwen hebben.

De Amerikaanse filosoof John Dewey zag eind 19de eeuw de democratie als gebeuren waarin de door God bedoelde waarheid zich kan openbaren (‘de waarheid zal u vrijmaken’). De tekst waarin hij dat betoogt is opgenomen in dit boek. Karakteristiek voor het christendom is volgens hem het

idee van incarnatie: omdat God mens geworden is, kan onze menselijke werkelijkheid en onze geschiedenis worden opgevat als plaats waar God zich openbaart. Democratie is dan een mogelijkheid om in de versplintering, met elkaar naar waarheid en goedheid te zoeken, gemeenschappelijk zicht te krijgen op wat een goede samenleving is. Dewey omarmde de democratie tegen de institutionalisering van het geloof. In de democratie kunnen we met elkaar zoeken naar wat waar en goed is voor iedereen, en daarmee universeel; deze universele waarheid definieert Dewey als de waarheid waar God op uit is en waarop ook de bijbel en de prediking van Jezus zijn gericht. De geschiedenis van het christendom wordt gekenmerkt door een rusteloos zoeken naar waarheid en dat zoeken heeft een enorme pluraliteit binnen het christendom tot gevolg gehad.

‘Zonder geloof geen democratie’ betekent in dit verband dat de bijdragen vanuit alle geloofsovertuigingen onverminderd van belang blijven, wil de samenleving werkelijk zicht op zichzelf krijgen en mensen weten te binden tot een werkelijk samenleven. Dat vraagt van burgers de moed om op te komen voor hun geloofsovertuigingen, en deze op een krachtige manier — met argumenten omkleed — in te brengen in het publieke domein en in de politieke arena.

ZOWEL RELIGIEUZE ALS SECULIERE BURGERS BEDRIJVEN POLITIEK OP BASIS VAN GELOOF

In een tijd dat godsdienstig geloof in Nederland vaak gezien wordt als iets van vroeger, kan de slogan ‘zonder geloof geen democratie’ ouderwets, of zelfs reactionair overkomen. Godsdienst heeft geen goede naam en velen vinden het daarom beter om geloof en democratie uit elkaar te houden. De leuze bedoelt echter ook erop te wijzen dat in het maatschappelijke debat iedereen als gelovige optreedt. Donner maakt in dit nummer het belang van dat punt duidelijk. Iedereen die deelneemt aan publieke discussies heeft een visie op de grote politieke thema’s: bijvoorbeeld op wat rechtvaardig of solidair is, of hoeveel vrijheid mensen toekomt. Dergelijke visies zijn uiteindelijk nooit geheel te funderen op de rede of wetenschappelijke inzichten. Daarom zijn er politieke keuzes noodzakelijk. Het gaat om morele kwesties en bij de beslechting daarvan komt moreel geloof kijken. Dat geloof kan godsdienstig zijn, maar ook seculier. Ook ‘seculiere’, niet godsdienstige mensen hebben een dergelijk moreel geloof. Morele geloofsopvattingen kunnen wel of niet in een transcendente werkelijkheid worden verankerd.³ En het zijn die opvattingen op basis waarvan politici beleid ontwikkelen en uitvoeren, bepaalde maatregelen nemen, een bepaalde wetgeving voorstaan of zich daartegen keren. Het is ook op basis

van geloof in een toekomstvisie dat politici burgers kunnen overtuigen dat moeilijke keuzes soms noodzakelijk zijn. Wie kan bijvoorbeeld ontkennen dat beleid voor de komende generaties gebaseerd is op een dergelijk moreel geloof? Wij geloven immers dat wij hen iets schuldig zijn.

De erkenning dat de politieke inbreng van een ieder op moreel geloof berust, kan leiden tot een correctie van de wederzijdse verkettering die zo karakteristiek is voor het huidige debat. Voorstanders van een volstrekt seculier Nederland noemen religieuze overtuigingen snel achterlijk. Omgekeerd spreken religieuze burgers gemakkelijk van ‘Verlichtingsfundamentalisme’. Donner stelt voor om te zoeken naar de gemeenschappelijke basis,

De erkenning dat de politieke inbreng van een ieder op moreel geloof berust, kan leiden tot een correctie van de wederzijdse verkettering die zo karakteristiek is voor het huidige debat.

namelijk dat we allemaal gelovigen zijn: ‘Ik wil slechts het debat over geloof en samenleving, geloof en politiek op een gelijkwaardiger basis brengen. Want dat is op dit moment niet het geval. Impliciet of expliciet gaan we in ons denken en spreken uit van een tegenstelling tussen een objectieve, algemene waarheid die voor iedereen geldt, en individuele, subjectieve (geloofs)waarheden. [...]

In de huidige tijd wordt het soms aangeduid als het verschil tussen modern en achterlijk’. De polarisatie en wederzijdse verkettering belemmeren het uitwisselen van argumenten. Het betekent in de praktijk dat partijen gezagsargumenten gaan gebruiken: door je aan de kant van de verlichting te scharen heb je automatisch het gelijk aan je zijde. De onderliggende geloofsopvattingen en de daarop gebaseerde argumenten behoeven dan niet ter sprake gebracht te worden.

DEMOCRATIE OPENBAART DE WAARHEID (NIET)

In dit boek is één van de hoofdvragen of het ideaal van Dewey van een de waarheid openbarende democratie een richtlijn zou kunnen zijn voor de huidige democratie. Is dat mogelijk? Dewey was ongetwijfeld sterk geïnspireerd door de sterk democratische cultuur in zijn eigen congregationalistische kerk.⁴ In veel opzichten lijkt het ideaal van Dewey op dat van de Duitse filosoof Habermas die ook in dit boek aan de orde komt. Het werk van Habermas laat zien dat het project van de verlichting nog steeds niet ‘voltooid’ is, voorzover dat al zou kunnen. Habermas was lange tijd degene die bij uitstek verlichting en rationaliteit met elkaar identificeerde. Hij meent nog steeds dat de democratie ons verplicht elkaar te

beschouwen als redelijke personen die zichzelf verantwoorden en in staat zijn de verantwoordingen van anderen te beoordelen. Alleen dan kunnen we de publieke sfeer werkelijk blijven zien als discussieveld en beschouwen wij deze niet als een levensbeschouwelijk strijdperk waar de macht van de meerderheid uiteindelijk overwint. In zijn werk van de laatste jaren heeft hij echter een opvallende wending gemaakt. Hij acht het van groot belang voor de democratie dat ook inzichten uit religieuze tradities in het democratische debat worden ingebracht. Dit vraagt een andere omgang van seculiere en gelovige burgers dan tot nog toe. Het is volgens hem voor seculiere burgers niet legitiem religieuze overtuigingen en religieuze gemeenschappen a priori te zien als ‘archaïsche, vanuit premoderne samenlevingen tot in het heden voortbestaande relictten’. In dat geval vatten zij de vrijheid van godsdienst niet op als een grondrecht, maar hanteren haar als ‘culturele natuurbescherming voor uitstervende soorten’. Waarachtige democratische discussie in het publieke domein vereist niet alleen dat religieuze mensen hun visie naar voren mogen brengen, maar dat bovendien niet wordt uitgesloten dat wat zij vanuit hun tradities naar voren brengen waardevolle, belangwekkende en ware inzichten bevat. ‘Hiervan gaan religieuze burgers zonder meer uit, maar van seculiere burgers veronderstelt het een mentaliteit die alles behalve vanzelfsprekend is’, constateert Habermas met gevoel voor understatement.

Volgens Habermas is wat de samenleving bij elkaar houdt, het democratische proces zelf. De maatschappelijke samenhang kan niet worden geponeerd — niet seculier door wat in de Nederlandse discussie verlichtingsfundamentalisten zijn gaan heten, en niet religieus door vertegenwoordigers van één religieuze traditie — maar is de gemeenschappelijke communicatieve praxis van de publieke opinie zelf. Het gezamenlijk zoeken naar de gemeenschappelijke grondslag die ons bindt, is de gemeenschappelijke grondslag die wij zoeken. De democratie heeft uiteindelijk geen vangnet. Deze visie op de publieke discussie als gekenmerkt door permanente onzekerheid in haar eigen grondslag, betitelt Borgman in zijn artikel over de wending van Habermas als bij uitstek religieus.

Om een goed beeld te krijgen van het belangrijke debat over de vraag of de democratie de waarheid kan openbaren, is lezing van het artikel van Joseph Ratzinger, inmiddels de nieuwe paus, instructief. Een van zijn hoofdstellingen is dat de waarheid uit zichzelf niet uit de uitspraken van een democratische meerderheid kan ontstaan. Daarmee maakt hij een punt dat in de christen-democratische traditie altijd nogal sterk is benadrukt. Te weten dat democratie meer is dan het tellen van stemmen, of heel in het kort ‘geen majoriteit, maar autoriteit’. Dit verklaart het belang dat altijd is gehecht aan de rechtsstaat als veiligheidsval voor de democratie.

Ratzinger stelt dat de normen voor de staat van buitenaf ontvangen moeten worden. En daarmee bedoelt hij vanuit het geloof in God. Hier spelen niet in de eerste plaats zelfbeschikking of rationaliteit, maar het verstand wordt pas ontvankelijk voor moraliteit door geloof. Zijn stelling is dan dat het christelijk geloof heeft bewezen de meest universele en rationele cultuur te zijn die de basis legt voor een verstandelijk moreel geloof. Zijn opvatting over de Verlichting is wat dit betreft interessant. Het Europese geestelijke erfgoed komt zijns inziens ten diepste voort uit 'de fundamentele verenigbaarheid van de morele erfenis van het christendom met de morele erfenis van de Verlichting – een welbegrepen Verlichting die ruimte laat voor God'. En hij postuleert een noodzakelijke 'correlationaliteit' en complementariteit van geloof en rede, christendom en seculiere rationaliteit.

De standpunten van Habermas en Ratzinger komen overeen in de nadruk op het belang van het blijven verbinden van geloof en verlichting. Het verschil lijkt te zijn dat Habermas – net als Dewey – veel vertrouwen heeft in de democratie, terwijl Ratzinger dat naïef vindt en daarom nadruk legt op de rechtsstaat om de vruchten van het samenspel tussen christendom en verlichting te bewaren.

IN EEN DEMOCRATIE IS DE POLITIEK RELIGIEUS PLURAAL,
MAAR DE STAAT BOVENPARTIJDIG

Teneinde een plaats te kunnen zijn voor een dwangvrij debat over fundamentele geloofsovertuigingen, dient de staat niet met een specifieke levensbeschouwelijke of godsdienstige stroming vereenzelvd te worden. In de overheids sfeer is bovenpartijdigheid gewenst, vanwege het belang dat zoveel mogelijk burgers zich kunnen herkennen in de wet. Iedereen moet daar immers aan 'geloven'. Dat laat onverlet dat in het maatschappelijke en politieke debat volop argumenten ingebracht kunnen en ook moeten worden die aan het eigen morele geloof of de eigen godsdienst gebonden zijn. Religieuze vrijheid is de voorwaarde voor het goed functioneren van de publieke sfeer. Het onuitroeibare religieuze verlangen naar binding, naar fundamentele zin en dragende waarden, naar gemeenschap, naar herstel van gebrokenheid en kwijtschelding van schulden moet men serieus nemen. De slogan 'zonder geloof geen democratie' impliceert dat deze verlangens tevens de bronnen zijn van waaruit het maatschappelijke en politieke engagement van mensen wordt gevoed. Niet alleen een taak voor religieuze, maar ook voor seculiere intellectuelen.

Vanuit religieus perspectief is die bovenpartijdigheid wel gezien als een gevaarlijke en betreurenswaardige ontwikkeling. Religieuze minder-

heden hebben echter aan den lijven ervaren dat dit een voorwaarde voor religieuze vrijheid is. Het is van groot belang deze boodschap uit te dragen. Zeker ook naar vertegenwoordigers van de islam, maar niet alleen. Ook (seculier) moreel gelovigen moeten er bij tijden aan herinnerd worden. Zij moet er bij tijden aan herinnerd worden dat zij ook zelf van de gewetensvrijheid leven. Die vrijheid van geweten geldt voor iedereen of zij geldt niet.

DE PARALLEL TUSSEN DE ISLAM IN EUROPA NU EN HET KATHOLICISME
IN DE NEGENTIENDE EEUW IS TREFFEND

De belangstelling voor religie in Nederland en West-Europa is allereerst die van geïndividualiseerde mensen temidden van een mondialiserende wereld. Temidden van de hectiek zoekt men naar spiritualiteit, temidden van de ervaren willekeur verlangt men naar zin, temidden van de vormloosheid en onzekerheid knutselt men aan rituelen. In deze situatie verschijnt de islam op het wereldtoneel: ongebroken leerstellig, sterk geïnstitutionaliseerd, patriarchaal, autoritair, zichzelf zonder reserve beroepend op Gods openbaring en wereldlijke en religieuze macht nauw verbindend. Grote religieuze groepen die goed georganiseerd zijn en mogelijk ook wereldlijke macht ambiëren, maken onrustig. Juist de democratische vrijheden van godsdienst en vereniging maken het dan mogelijk dat zij de vrijheden van anderen bedreigen. Op het moment wordt de islam op deze wijze als bedreiging ervaren. Dit heeft lang ook gegolden voor het katholicisme. De parallel is in een aantal opzichten treffend.

De houding van de katholieke kerk tegenover de moderniteit is sterk ambigu. Zij heeft enerzijds een belangrijke staat van dienst door 'gewone mensen' in hun alledaagse leven nabij te zijn, aandacht te hebben voor de kwetsuren die zij onder invloed van de alles in beweging brengende moderniteit opliepen, in verzet te gaan tegen overheersing door staat en bureaucratie. Zij profileerde zich anderzijds als een samenleving op eigen grondslag (*societas perfecta*), vormde een eigen wereldwijde tegen-bureaucratie en eiste daarvoor wereldlijke macht op, verbond zich ten behoeve van deze macht met de wereldlijke machthebbers en wees vrijheid en democratie als grondslag voor de samenleving in beginsel af. De combinatie van het grote – en lange tijd sterk groeiende – aantal katholieken, hun internationale gerichtheid, de hechte maatschappelijke en politieke organisatie en de antimoderne en antidemocratische elementen zorgden voor de vrees dat 'de katholieken' ons land zouden overnemen. De angst dat de macht van de katholieke kerk de geestelijke vrijheid zou onderdrukken, bestond overigens ook onder katholieken zelf. Er waren gedurende de hele

moderniteit individuen en groepen binnen de katholieke kerk die zich inzetten voor het project van verlichting, voor democratie, verantwoordelijkheid en menselijkheid. Intern is de strijd hierover nog altijd niet afgesloten. Maatschappelijk en cultureel zijn katholieken echter geïntegreerd in de hedendaagse samenleving. Katholieke politici, wetenschappers en intellectuelen nemen vrij deel aan het publieke debat. Dit getuigt van de integratieve kracht van het democratische debat, waarin een eigen inbreng mogelijk is op voorwaarde dat men deze verantwoordt en accepteert dat de uitkomst alleen door vrije meningsvorming en niet door machts- of autoriteitsclaims bepaald worden.

Bij niet-gelovigen in religieuze zin, bij anders-gelovigen en bij dissidenten in eigen kring bestaan vergelijkbare angsten met betrekking tot de islam. Ooit vreesde men dat katholieken geen loyale burgers konden zijn, omdat zij vielen onder een buitenlands staatshoofd. Nu vreest men de loyaliteit van moslims aan de *oemma*, de wereldwijde moslimgemeenschap. Zie hierover het interessante debat tussen Tariq Ramadan en Abou Jahjah. De plaats van de islam in de democratische samenleving is zeker nog niet gevonden. De discussie over een vruchtbare verhouding met de moderne, democratische samenleving vindt ook binnen de islam plaats.

De slogan ‘zonder geloof geen democratie’ betekent een dringende uitnodiging aan de islam om haar bijdrage te leveren aan het publieke debat over de staat en de toekomst van Europa en Nederland. Hierbij moet duidelijk zijn dat deelname aan het debat hand in hand gaat met de acceptatie dat de uitslag ervan door niemand vooraf bepaald kan worden. De islamitische tradities hebben voldoende mogelijkheden in zich deze stap te maken en er zijn moslims die zich hierop beroepen. Het is van groot belang hen de mogelijkheid te bieden zichzelf in de publieke ruimte te manifesteren.

Dit stelt in alle scherpte opnieuw de vraag naar de verhouding tussen moderniteit en religie. De leuze ‘zonder geloof geen democratie’ beweert dat deze niet simpelweg tegenover elkaar staan. Uit onze eigen geschiedenis kunnen we leren dat de drang naar godsdienstvrijheid niet alleen ten opzichte van de staat, maar ook ten opzichte van de ‘kerkelijke autoriteiten’ een belangrijke kracht in de geschiedenis van West Europa was. Dat geeft de hoop dat ook in de islam de groepen die haar vanuit de drang tot geloofsvrijheid willen hervormen de overhand krijgen.

AANPASSING VAN ISLAM AAN DEMOCRATIE GAAT NIET VANZELF

In de katholieke kerk ging de aanvaarding van democratie door het leergezag niet vanzelf. Daarvoor was een strijd binnen de katholieke kerk nodig. Daarnaast is er in verschillende Europese staten tussen de katholieke kerk

en overheden een strijd gevoerd. De godsdienstvrijheid is er vaak bij ingeschoten. In Nederland bleef – ondanks de grondwettelijke godsdienstvrijheid – tot 1983 een processieverbod van kracht. De stormachtige verhouding tussen de katholieke kerk en de democratie in Frankrijk leidde tot de beroemde wet van 1905 waarin de *laïcité* werd ingevoerd. We mogen niet vergeten dat er altijd veel katholieken zijn geweest – leken en priesters – die binnen hun kerk voor democratie en vrijheid hun nek uitstaken. Ondanks forse botsingen met het leergezag – de straffen varieerden van excommunicatie tot het weigeren van de sacramenten – droegen zij tot een andere koers van de kerk bij. Zoals in dit nummer uitvoerig besproken, hebben katholiek liberalen in de Zuidelijke Nederlanden een verbond gesloten met liberalen en een van de meest liberale grondwetten uit die tijd geschapen. Belangrijk inspirator was F. De Lamennais.

Kortom, uit de moderne geschiedenis van het catholicisme kan geleerd worden dat de scheiding van kerk en staat en het aanvaarden van de democratie de vrucht van pijnlijke processen is. De parallellen met de huidige islam zijn interessant. Er zijn echter ook verschillen. Opvallend is dat degenen die in de islam opkomen voor godsdienstvrijheid en democratie, hun leven soms niet zeker zijn. Dissidente katholieken hadden het ook moeilijk, maar zo erg was het niet. Bovendien zijn er invloedrijke groepen die met geweld duidelijk maken dat de islam in verschillende betekenissen van het woord ‘niet met zich laat spotten’. Op een aantal cruciale punten bestaan er tussen de islam en de moderne Nederlandse samenleving wrijfpunten. Het gaat daarbij met name om de verhouding tussen man en vrouw, het strafrecht en de godsdienstvrijheid.⁵ Het is geen uitgemaakte zaak dat de spanningen tussen dergelijke opvattingen en de opvattingen die zijn neergeslagen in onze rechtsstaat zullen kunnen worden opgelost.

Een open vraag, inderdaad, zoals alle historische vragen. Het moet blijken. Maar de geschiedenis kan wel zicht geven op de voorwaarden waaronder religie en geloof inderdaad bijdragen aan democratie.

DE VERBINDING VAN ISLAM EN DEMOCRATIE MOET ACTIEF GESTIMULEERD WORDEN

Voor een toenadering van islam en democratie, en het voorkomen van radicalisering moeten we allereerst vertrouwen in de eigen kracht van de democratische samenleving.

Dat is bijvoorbeeld relevant bij het omgaan met orthodoxe en radicale moslims. In zijn artikel over de orthodoxe en radicale *salafi's* schrijft Buijs dat we de ontwikkeling van een democratische religie-interpretatie moeten bevorderen en de resultaten daarvan bereikbaar maken voor zoekende

jongeren. Daarnaast stelt hij voor de radicalen te isoleren door ook de orthodoxen voor de democratie te winnen. De kracht van de democratie moet centraal worden gesteld. Democraten moeten proberen om de aarzelaars, de niet-democraten en de theocraten mee te laten doen en voor zich te winnen. De geschiedenis leert dat dit geen illusie is. Uit artikelen over het katholicisme in de negentiende eeuw — het interview met Lamberts en het artikel van Van den Berg over Lamennais — blijkt dat uitgerekend orthodoxe gelovigen een belangrijke rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de liberale democratische en sociale rechtsstaat. Zij wilden dat staten zich niet meer met hun geloof bemoeiden. Datzelfde verschijnsel lijkt zich nu in Iran voorzichtig af te tekenen. Dat blijkt uit het unieke interview in dit boek dat Shervin Nekuee heeft gevoerd met de Iraanse post-islamist Ali Reza Alawitabar. Hij situeert zichzelf als volgt: ‘Post-islamisten zoals ik, zijn oude islamisten die wijs zijn geworden door de mislukking van de islamistische utopie. Zij durven de mislukking van hun oude politieke project ook in te zien. Deze erkenning van het eigen falen ligt besloten in de term post-islamist. Wij hebben gezien dat macht, ook als het gaat om geestelijken en vrome moslims, corrupteert. Dat moralisering van politiek en monopoliseren van moraal door de moslimgeleerden een theocratische tirannie oplevert, niet een rechtvaardige samenleving. De naïef-utopische kijk op de rol van religieuze moraal in de samenleving laten we daarom achter ons. We zoeken naar een realistische verhouding tussen religie en staat. In Iran betekent het dat de islam zich uit het centrum van de macht moet terugtrekken om bewaard te kunnen blijven voor de samenleving, voordat het te laat is’. Dit is een teken van een belangrijke ontwikkeling die zich voorzichtig in wel meer landen voordoet.

Daarnaast is het echter goed dat moslims democratisch politiek actief worden. Dat gebeurt al op manieren die ons uit de geschiedenis bekend voorkomen. Ten eerste dienen zich moslim-democratische partijen aan — als ooit bij ons de christen-democratische partijen — die de eigen geloofsovertuiging politiek inbrengen onder aanvaarding van de democratische rechtsstaat. Abou Jahjah geeft in dit nummer zijn opvatting van moslim-democratie. Overigens is er aan een moslim-democratische partij in Nederland of België blijkbaar op dit moment nog geen behoefte. In het buitenland is die behoefte er wel. De regerende AK-partij in Turkije en de PJD (Islamitische Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling) in Marokko presenteren zich als moslim-democratische partijen. De PJD kan volgend jaar wel eens de grootste partij van Marokko worden. Dat zijn interessante ontwikkelingen. Daarnaast is er sprake in Nederland van ‘een nieuwe doorbraak’. Ooit hadden we na de Tweede Wereldoorlog de doorbraak in en door de PvdA. Er moest gebroken worden met het verzuilde

politieke bestel. Christenen werden actief in de niet-confessionele socialistische partij. Vandaag zien we dat veel moslims voor een vergelijkbare doorbraak kiezen. Zij stemmen op de SP of PvdA.

Ten slotte is er de vraag hoe om te gaan met politieke partijen en maatschappelijke organisaties die nadrukkelijk antidemocratische opvattingen hebben en godsdienstvrijheid niet erkennen of zelfs bestrijden. In hoeverre dat daadwerkelijk een actief optreden van de overheid vraagt, is onderwerp van de fundamentele discussie tussen Harinck en Klink naar aanleiding van het rapport *Investeren in Integratie* van het Wetenschappelijk Instituut — dat binnen het CDA toonaangevend is voor het de afgelopen jaren gevoerde beleid ten aanzien van de islam.⁶ Daarin wordt namelijk gepleit voor rechtsstatelijke grenzen aan de pluriformiteit. Politieke partijen die de ambitie hebben om de democratische rechtsstaat zelf te ondermijnen, ‘zitten in de zone van een wettelijk verbod’ (p. 97). Er dienen ook grenzen gesteld te worden aan maatschappelijke organisaties waarmee de overheid een relatie heeft, zoals scholen, en die waarden uitdragen die haaks staan op de (vrijheids)rechten in de rechtsstaat. Dan ‘moet de overheid bestuursrechtelijke instrumenten kunnen inzetten om de afkeuring kracht bij te zetten’ (p. 98). Harinck vindt deze benadering haaks staan op de traditie van Kuyper waarin vrijheid en pluriformiteit centraal staan. Hij stelt: ‘We leven in een vrij land en wie bijvoorbeeld de scheiding van kerk en staat niet kan rijmen met zijn levensvisie, dient hier geen strobreed in de weg te worden gelegd. Hij mag zelfs een boek ertegen publiceren of een vereniging ter bestrijding van de scheiding van kerk en staat oprichten’. Het tweede punt waarop Harinck kritiek heeft is dat in dat rapport is gesteld dat de fundamentele kernwaarden van de Nederlandse rechtscultuur ‘met zelfbewustzijn in de rechtsgemeenschap mogen worden onderhouden. Daar ligt ook een missie voor de overheid’ (p. 120). Harinck vindt daarentegen ‘dat de Nederlandse overheid zich moet beperken tot het handhaven van de wet en niet geroepen is tot het handhaven van de cultuur waarin die wetgeving is gebed. Dan wordt de cultuur van de levensbeschouwing van een minderheid die op dit moment dominant is, tot de regel voor andere minderheden. Zo krijgen we hier binnen de kortste keren ook een tweedeling in de samenleving en een meerderheid die de minderheid haar cultuur oplegt. Zo zit de Nederlandse samenleving niet in elkaar en in elk geval leert de christen-democratische traditie die ontwikkeling veeleer te voorkomen dan te bevorderen’. Klink stelt dat de CDA-visie wel degelijk in de neo-calvinistische traditie staat. Hij verwijst naar Dooyeweerd ter onderbouwing van de stelling: ‘Zonder rechtsgemeenschap geen rechtsstaat. De waarden van de rechtsstaat moet de bevolking dragen, anders zijn het ijle juridische abstracties en ontzieldde

regels. Daarom betoogde deze grootste denker van het neo-calvinisme dat het een van de taken ‘van de regering is om bij het volk het rechtsgevoel aan te kweken’. Dit debat zou breder gevoerd moeten worden, want het is uitermate relevant. Het gaat precies over de vraag of de overheid slechts de wet dient te handhaven of zich ook actief dient te bemoeien met ‘het rechtsgevoel’. Hiermee hangen ingewikkelde kwesties samen: de kwestie of de rechtsstaat een civiele religie behoeft (zie daarover de sceptische opmerkingen van Donner), of in Nederland een grondswetspatriottisme zou moeten worden aangekweekt (zie Sap versus Schinkelshoek) en tenslotte of het recht uiteindelijk niet altijd principieel ondergeschikt blijft en moet blijven aan de democratie.

GODSDIENSTVRIJHEID IS GEEN PRIVILEGE

Godsdienstvrijheid is een essentieel onderdeel van de democratie en is dat ook vanaf het begin geweest. Scheffer pleit in zijn artikel terecht voor ‘de meest strikte en oprechte handhaving van de vrijheid van godsdienst’. Men hoeft niet al zijn gevolgtrekkingen te onderschrijven om in te zien dat wat dit betreft de lijn ‘gelijke monniken, gelijke kappen’ een verstandige zou zijn. Heel wat minder verstandig is de stroming die er voor pleit ‘religieuze privileges’ in Nederland geheel af te schaffen. In dit nummer wordt dat verdedigd door Van Schie, directeur van de liberale Teldersstichting (de vvd-denktank). August Hans den Boef en D66 prominent Lousewies van der Laan zijn het daarmee eens. Vaak verwijzen zij naar ‘het Franse model’ van *laïcité*, maar tegen deze benadering kunnen aan aantal bezwaren worden ingebracht.

Ten eerste geven deze aanhangers van het Franse model er vaak een simplistische voorstelling van. Ze gebruiken het om te pleiten voor afschaffing van het bijzonder onderwijs in Nederland. Uit het interview met Émile Poulat blijkt echter dat er in Frankrijk heel wat katholieke scholen bestaan en

dat veel Franse ouders dit ook zeer op prijs stellen. Er zijn twee miljoen leerlingen die deze frequenteren en de scholen worden voor een belangrijk deel door de overheid gefinancierd. Daarnaast zijn er nog 100 joodse scholen en enkele protestantse onderwijsinstellingen.

Islamitische scholen bestaan eveneens, al zijn die nog te tellen op de vingers van één hand.⁷ Daarnaast wijst Poulat erop dat veel katholieke kerken en kathedralen worden onderhouden door de Franse staat en dat ook

Aanhangers van het Franse model geven er vaak een simplistische voorstelling van

gebouwen van andere religies voor een dergelijke financiering in aanmerking komen.

Het lijkt erop dat sommige liberalen een nieuwe kans ruiken om nu de secularistische agenda te realiseren die zij eind van de negentiende eeuw niet konden doorvoeren. Zij zouden er goed aan doen te beseffen dat die destijds een krachtige religieuze tegenbeweging opriep. Met name de islamitische gemeenschap zou nu vergelijkbaar kunnen reageren en zich afsluiten van de samenleving die zegt hen te willen opnemen. Bovendien is hard secularisme ook niet vol te houden. In Frankrijk wordt de vrijheid om je kind naar een katholieke school te sturen door een grote groep Fransen als een fundamenteel recht ervaren en er is verschillende keren massaal gedemonstreerd tegen regeringen die dat recht wilden inperken of afschaffen. Ten slotte is het een verkeerd signaal om hier de godsdienstvrijheid en de onderwijsvrijheid af te schaffen, terwijl in andere landen nog steeds kerken vervolgd worden en onderdrukt. Godsdienstvrijheid reduceren tot een individueel recht op uitingsvrijheid is een volstrekt onvoldoende bescherming voor religieuze gemeenschappen in verschillende buitenland. Terecht is godsdienstvrijheid een cruciaal criterium bij de toelating van nieuwe leden tot de Europese Unie, waaronder Turkije.

* * *

Eeuwenlang hebben Europese burgers gestreden voor godsdienstvrijheid en democratie. We leven nu in een tijd dat veel van die idealen generaliseerd zijn. Het vreemde is dat de democratie in veel westerse landen weinig enthousiasme meer oproept. Dat heeft mogelijk te maken met de sterke individualisering van het geloof, zoals van Harskamp geopperd heeft.⁸ Het is de vraag of we met de huidige geestesgesteldheid in staat zijn om de beschreven verworvenheden te verdedigen en in stand te houden. De democratie vraagt van haar burgers een grote inzet. Laten zij hun geloofsovertuigingen inzetten, onder woorden brengen en van de nodige argumenten voorzien. Democratie vraagt om deugdzaamheid en uithoudingsvermogen. Democratische burgers moeten zich kunnen verplaatsen in anderen en hen als gelijkwaardig zien. Zij moeten kunnen geven en nemen, respect hebben voor andere opvattingen, verdraagzaam zijn tegenover andere levenskeuzen, vertrouwen hebben in hun rationaliteit. Volgens de islamitische denker Abdulkarim Soroush, die samen met twee anderen in 2004 de Erasmusprijs ontving, toont deze vorm van menselijke toewijding aan dat de democratie religieus gezien de superieure staatsvorm is. Democratie vraagt geloof en daarin blijkt haar religieuze waarde. Dat heeft Dewey prachtig beschreven. De vraag is echter of wij nog wel voldoende geloven in de democratie. Dat geloof zullen we heel hard nodig hebben om de moslims die strijden voor geloofsvrijheid en democratie

te steunen, en om degenen die de democratie afdoen als in strijd met het geloof, uiteindelijk te overtuigen dat democratie de beste der mogelijke werelden oplevert.

De slogan 'zonder geloof geen democratie' impliceert in de huidige situatie uiteindelijk dus een dubbele opdracht. Hij betekent enerzijds dat toewijding aan de democratie geboden is. Niet als manier om macht te verwerven, maar als vorm waarin wij in de moderne, gemondialiseerde wereld gezamenlijk kunnen zoeken naar waarheid, goedheid en een verantwoorde vormgeving van de toekomst. Hij betekent anderzijds de erkenning dat in het publieke debat over de toekomst, het ware en het goede, de vrije inbreng van religieuze visies optimaal moet zijn. Want alleen als alle standpunten en argumenten mee klinken, treedt de volle waarheid en de waarachtige goedheid aan het licht. Alleen dan staat er een gemeenschap op die de toekomst gezamenlijk vorm geeft.

Pinksteren 2006

Noten

- 1 Herman Philipse, *Verlichtingsfundamentalisme? Open brief over Verlichting en fundamentalisme aan Ayaan Hirsi Ali. Mede bestemd voor Piet Hein Donner*. Amsterdam 2005.
- 2 Zie hierover het voortreffelijke boek *Religie, normen en waarden. Een kritische blik op een maatschappelijk debat* van L.M. de Rijk (uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2006). Andere leerzame boeken die het beeld van de seculiere verlichting sterk relativeren zijn S.J. Barnett, *The Enlightenment and religion. The myths of modernity*, Manchester UP 2003. James E. Bradley and Dale van Kley (eds), *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, University of Notre Dame Press, 2001.
- 3 Om te voorkomen dat de morele opvattingen van niet-gelovigen wordt betiteld als 'geloof', wil de atheïst Philipse die term in het debat met 'gelovigen' alleen maar toestaan als deze verwijst naar 'geloven in een transcendent existerende God'. De Rijk noemt dit terecht kwalijk (p. 106-107).
- 4 Zie voor een schets hiervan J.W. Sap, *Protestantisme en democratie in Massachusetts, 1630-1780*. W.E.J. Tjeenk Wilink 1976.
- 5 Wetenschappelijk Instituut voor het cda, *Investeren in integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid*. Den Haag 2003
- 6 Ibidem
- 7 <http://www.courcelle-bruno.nom.fr/Religions/2003-02-France-EnsRelig.txt>
- 8 In die zin is er een interessant verband te leggen tussen de analyse in dit nummer en die in het zomer-nummer van dit tijdschrift over *Beroepszeer* van vorig jaar. Daarin bleek dat veel mensen in hun werk hun betrokkenheid en bezieling niet kwijt kunnen. Zij voelen zich zwaar gefrustreerd door onder andere managers. Het is verbazingwekkend dat de in heel veel beroepsgroepen gevoelde ontzieling lange tijd nauwelijks heeft geleid tot georganiseerd verzet. Dat laat goed zien hoe de volstrekt geïndividualiseerde 'spiritualiteit' blijft hangen in het privé-domein.

Religie opnieuw uitvinden

De religieuze behoefte: Hunkering en onvermogen

In gesprek met Peter-Jan Margry & Paul Post

door Jan Prij & Thijs Jansen

De auteurs zijn respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

ER IS WEER VEEL BELANGSTELLING VOOR spiritualiteit en nieuwe rituelen. We hebben massale religieus getinte herdenkingsbijeenkomsten meegemaakt, naar aanleiding van bijvoorbeeld de dood van Pim Fortuyn en André Hazes, en we beleven de hernieuwde opmars van stille tochten. Wat is er aan de hand met het land dat als het meest seculiere ter wereld bekendstaat? Is er een publieke godsdienst (*civil religion*) aan het ontstaan? 'Ja', zegt Peter-Jan Margry, etnoloog en senioronderzoeker religieuze cultuur aan het Meertens Instituut. 'Nederland is zichzelf opnieuw aan het uitvinden en men wil weer deel uitmaken van een soort overkoepelende eenheid'. 'Nee', zegt Paul Post. 'Juist typisch Nederlandse gemeenschapsvorming op kleine schaal en in verschillende groepen geeft bindende kracht'. Volgens de hoogleraar Liturgiewetenschap en sacramententheologie aan de Universiteit van Tilburg moeten we ook ophouden met christelijke arrogantie aangaande ritualiteit. Vooral buiten de kerken zijn broedplaatsen van nieuwe ritualiteit te vinden. Over de rol

van de politiek in het zoeken naar nieuwe nationale symbolen zijn beide heren eensgezind: 'Laten ze zich er alsjeblieft niet mee bemoeien'. CDV sprak met Paul Post en Peter-Jan Margry op het Meertens Instituut, dat ook landelijke bekendheid kreeg als 'Het Bureau' van Voskuil, toen nog gelegen in het hartje van de Amsterdamse binnenstad, maar inmiddels verhuisd naar de rand van de nationale hoofdstad en gesitueerd in de voormalige Coca Colafabriek.

CIVIELE RELIGIE?

Is er in Nederland sprake van de opkomst van een civiele religie?

MARGRY Ja, dat denk ik wel. Het helpt om te begrijpen wat er in Nederland aan de hand is. Ik start bij de socioloog Robert Bellah die daarbij uitgaat van een soort *overarching unity* in de samenleving, een verbindend, niet tastbaar overkoepelend element, dat boven de empirische werkelijkheid uitstijgt. Zelf hanteer ik het begrip meer vanuit

een nieuw antropologisch perspectief. Ik zie dat civiele religie aan het ontstaan is in Nederland. Nederland moet opnieuw worden uitgevonden, niet alleen door 9/11, de moord op Fortuyn en Van Gogh, maar vooral ook door het ontzuilingproces; de structuur die anderhalve eeuw bepalend was binnen de Nederlandse samenleving is vrij abrupt verdwenen...

Van de weeromstuit zien we in de jaren tachtig dat verschillende manieren ontstaan om iets van nationale eenheid uit te drukken. Zo wordt Koninginnedag van een vooral hervormde tot een nationale feestdag en zien we de opkomst van de stille tochten als typisch Nederlands verschijnsel. De stille tochten hebben in de Amsterdamse stille omgang een uitgebreide rooms-katholieke voorgeschiedenis, waar nu een algemene, nieuwe betekenis aan wordt gegeven, tijdens existentiële crisismomenten, bij zinloos geweld, rampen, kwesties van leven en dood.¹ Stille tochten kunnen een soort nationale eenheid creëren, waarin de existentiële crisis, zowel persoonlijk als samenlevingsbreed, als het ware wordt bedwongen. De oproep wordt uitgedragen om weer deel uit te maken van de gezamenlijkheid, waar duidelijke normen en waarden zijn en waar structuur is tegen de chaos in.

POST Ik kan eigenlijk heel weinig met het concept civiele religie om de opkomst van nieuwe religiositeit te begrijpen. Het is een verouderd concept, vooral toepasbaar in de Amerikaanse of Engelse context. Ik stoort mij aan het achteloze gemak waarmee het begrip wordt ingezet, zoals ook nu gebeurt. We beginnen bovendien gelijk aan de kant van religie, maar dat vind ik veel te vaag en te algemeen. Ik zou zeggen: begin aan de kant van de feitelijke rituele praktijken, om van daaruit te kijken wat aan religiositeit of spiritualiteit in beeld komt.

MARGRY Maar dat is precies wat er is gebeurd! We hebben de rituelen in kaart gebracht en bij de duiding daarvan is het begrip civiele religie in beeld gekomen...

POST Maar wat verheldert het? Die stille tochten zijn inderdaad, zoals Margry ook stelt, te beschouwen als een reactie op de ineenstorting van het verzuilingsrepertoire in wat we 'de lange jaren zestig' zijn gaan noemen. Zoiets is in de geschiedenis nog nooit vertoond. Daarvoor wist je bij diverse gebeurtenissen meteen wat je moest doen en wat er van je werd verwacht. Maar we zijn individueel en collectief onthand geraakt, de publieke en private rituelen, zoals bij het Mariabeeld thuis, hadden afgedaan. Pas weer in de jaren tachtig en vooral de jaren negentig ontstaan nieuwe vormen, dat is de periode van 'rituelen in overvloed'. Bij dat opnieuw vullen van het vacuüm zien we een hunkering naar feesten en herdenken als dé dominante repertoires. Maar daar hoeft je het concept civiele religie niet voor binnen te brengen. Het is mij een te massief begrip voor andere tijden en plaatsen, bovendien is het te zeer gekoppeld aan algemeenheid en institutionele vormen van religie. Inmiddels is de situatie fundamenteel anders, ritueel is vloeiend, stromend (*liquid*) geworden². *Liquid* geeft aan dat wat tot voor kort *solid* omgrend en bepaald was nu open of ook onttakeld is zoals de staat, de natie, het gezin en de kerk.

Het rituele repertoire gaat steeds meer fungeren als een open hermeneutische ruimte, als een casco, heel anders dan tot in de jaren zestig, zelf ingevuld door de mens. Zelfreflectie en zelfexpressie zijn bepalend. De stille tocht is hier een mooi voorbeeld.

MARGRY Ik zou toch niet al te snel dat begrip civiele religie willen weggooiën. Vanuit een antropologisch perspectief ver-

heldert het wel degelijk de gang van zaken op een hoger abstractieniveau. Zeker: de religie stroomt, is naar spiritualiteit overgegaan. Maar die verschuiving van religie in de samenleving is niet alleen te koppelen aan ontwikkelingen op ritueel niveau, maar juist ook aan de behoefte aan een nieuwe binding op het niveau van de samenleving. Juist omdat de verzuilingsstructuren zijn verdwenen, stuurloosheid troef lijkt en de globalisering nieuwe onzekerheden brengt, is er in de samenleving behoefte aan nieuw nationaal houvast. We zijn weer op zoek zijn naar een gemeenschappelijk levensgevoel, de nee-stem tegen de Europese grondwet, en de behoefte aan een geschiedkundige canon zijn hiervan ook expressies.

POST Het blijft voor mij de vraag wat zo'n nieuw nationaal bewustzijn dan zou kunnen inhouden. Over die behoefte aan zo'n alomvattende grote gemeenschap heb ik zo mijn twijfels. Maar met behoefte aan houvast, daarmee ben ik akkoord.

STILLE TOCHT ALS VOORBEELD

Wat drukken stille tochten dan volgens jou uit? Wat is de kern, waarom doen mensen mee?

POST Er is geen kale kern te onderscheiden. Het gaat om een heel palet aan kenmerken en kwaliteiten. Het is met protesten tegen 'zinloos geweld' begonnen. Dan gaat het om emoties van woede, droefheid, verzoening, wraak en behoefte aan houvast en perspectief, die meespelen.

Maar emoties van woede, verzoening. Hebben deze dan geen religieuze dimensies?

POST Zeker. Het zoeken naar uitzicht, hoop, een beroep doen op een hogere

macht, een perspectief dat jezelf overstijgt, is religieus. De teksten, liederen zijn vaak religieus. De toespraken in Enschede, dat zijn duidelijke manifestaties van religie, er is daarin zelfs zoiets als de paasgedachte te herkennen. We hoeven onze verschillen ook weer niet op de spits te drijven. Ik kom via de rituele praktijken ook op religie uit, maar dan in een meer fluïde gestalte.

Nog belangrijker vind ik het om te zeggen dat deze rituelen als de stille marsen de mythe ontmaskeren dat religie een privézaak zou zijn, of zou moeten zijn. Dat is sociologisch, cultureel en theologisch absoluut niet houdbaar. Religie is een culturele praxis bij uitstek en heeft dus een zichtbare, tastbare neerslag in samenleving en cultuur; er zit dus altijd een maatschappelijke component in.

Bij stille tochten zie je iets interessants gebeuren. Deze gaan terug op rituelen van katholieke Nederlanders, maar zijn nu niet meer aan het katholicisme gebonden.

MARGRY Katholieken mochten in Nederland (tot in de jaren zestig van de vorige eeuw!) geen processie houden. Er gold een processieverbod. Ze zijn op zoek gegaan naar een minimalistische vorm waaraan niemand aanstoot zou nemen, en daarvoor vond men de vorm van de stille omgang. Deze is vervolgens na de Tweede Wereldoorlog in geheel Nederland toegeëigend in de vorm van de stille oorlogsherdenkingstochten. Het verwijst niet meer naar zijn rooms-katholieke achtergrond en is ook bruikbaar in seculiere context. Door omstandigheden gedwongen, transformeerde de processie tot het stille-omgangritueel en uiteindelijk tot een minimalistische accommoderende vorm (de stille tocht) die aanvaardbaar is voor iedereen. Nu wordt overigens ook weer een soort omgekeerde beweging ingezet.

FOTO: EDDY POSTHUMA DE BOER

Stille omgang passeert de Dam, maart 1958.

Katholieke kerken zien de stille tocht als een uitgekledde vorm van de processie en willen de processie nu weer herintroduceren. Juist ook om zich als katholiek weer gezamenlijk en ostentatief in de publieke ruimte te manifesteren, om het geloof actief uit te dragen, in plaats van vast te houden aan de restanten van het schuilkerkgehoof.

POST De stille tocht is een gouden greep. Het is een nieuwe gedeelde culturele code. Dat is belangrijk in een tijd dat de oude culturele codes zijn verdwenen. Er zijn studenten bij mij die denken dat de naam Pinkstereen te maken heeft met Pinkpop. Of wanneer ik spreek over Oosterhuis denken ze dat ik het over Trijntje heb. De algemene symbolische lagen van de stille tocht refereren aan

oerervaringen van lopen en stil zijn, licht en donker. Bij crematies zie je ook vaak zo'n soort basaal algemeen cultureel niveau terug. Gedichten kunnen bijvoorbeeld ook heel goed als zo'n algemeen casco dienen. Tegelijkertijd zie je ook wel degelijk de behoefte ontstaan aan een repertoire met een veel verfijndere code die recht doet aan een bepaalde groep. Dat is een belangrijke tendens van de laatste tien jaar, waarnaar nog heel weinig onderzoek is gedaan. Rituelen die alleen te begrijpen zijn voor die specifieke school, waar dát specifieke slachtoffer van zinloos geweld wordt herdacht. Je ziet de opkomst van een fijn repertoire, zoals dat vroeger ook per groep beschikbaar was. Mensen proberen het algemene, grote, maar vooral ook dat kleine repertoire heruit te vinden.

RITENDIACONAAAT & CHRISTELIJKE
ARROGANTIE

De creativiteit van nieuwe vormen, grijpt die niet terug op de aloude christelijke rituelen?

POST Kom nou zeg! We moeten echt eens ophouden met die arrogantie van christelijke ritualiteit. Alsof kerk en christendom een soort van hofleverancier zijn van ritualiteit. Ons past hier bescheidenheid. Liturgie kan omgekeerd alles leren van de actuele rituele dynamiek. Liturgie zou aldus dichter op de cultuur kunnen worden geënt. Onze tijd wordt gekenmerkt door de noodzaak van heruitvinding van rituelen, ook in de kerk. Maar in de kerken denkt men dat dit niet nodig is. Daar heerst nog een houding van: wij hebben de schat der eeuwen en kijk eens, wij bieden het de wereld aan, vanuit een soort ritendiaconaat, een wereld die smacht, hunkert naar ritualiteit. Die arrogantie past niet. Er wordt heel wat afgeklungeld buiten én binnen de kerken en kathedralen.

Het probleem zit misschien wel dieper. We moeten in onze postmoderne cultuur weer het rituele symbolische spel leren. De basis ligt in betovering, verwijzing, verbeelding. Vertrouwdheid met de ritueel symbolische orde, inwijding daarin is gevraagd en gezocht.

MARGRY De rituelen zijn in de katholieke kerk lange tijd vastgelegd geweest in het eigen juridische corpus, en zijn zo statisch geworden, gestolde vormen van wat door de eeuwen heen veranderende rituelen waren.

POST Exact. We zien dan ook dat actuele rituelen vooral collages en bricolages zijn. En daarover hoeven we niet schamper te doen. Als je iets van liturgische geschiedenis weet, dan weet je ook dat de zogenoemde

‘schat der eeuwen’ uit knip- en plakwerk bestaat, waarvan je niet eens wilt weten waar het allemaal vandaan komt. Elk ritueel is een lego-ritueel. Ik denk vooral dat er behoefte is aan rituele competentie. Het vermogen tot ritueel spel zijn we goeddeels kwijtgeraakt binnen en buiten de kerk. We zoeken naar plekken voor symboolhandelen, dat is belangrijk voor de vitaliteit van onze cultuur.

MARGRY We hebben samen onderzoek gedaan naar de stilte als religieuze gestalte. Er is een enorme groei van stiltecentra in Nederland. Meditatieruimten, retraiteorden, kloosterbezoek, mensen die komen voor rust of om de stilte van het gregoriaans te ervaren. De behoefte aan stilte is zo nadrukkelijk aanwezig, dat die zich vertaalt in nieuwe vormen van spiritualiteit en ritualiteit. Een prachtig voorbeeld daarvan is de enorme behoefte om op weg te gaan om te pelgrimeren. Niet dus met een touringcar naar een groot heiligdom om daar een voorgeschreven ritueel repertoire te doorlopen, maar alleen of samen lopen in stilte en reflecterend door de natuur en door oude cultuurlandschappen, zonder een specifiek doel voor ogen te hebben. Onderweg is er dan ruimschoots gelegenheid om dit eeuwenoude ritueel verder in te vullen.

SYMBOOLPOLITIEK

Burgers willen opnieuw vorm geven aan gevoelens van vreugde, wanhoop, woede en verdriet. Er is behoefte aan rituele competentie. Geldt dat niet ook voor de politiek? Daar waar de rituelen van democratie (het uitbrengen van je stem) en rechtsstaat (het proces met de in zwart geklede rechters, officieren van justitie en advocaten) niet voldoende spankracht meer lijken te hebben...

POST Wat mij opvalt, is dat de betekenis van ritueel en symbool zo ontzettend negatief is in de politiek. Denk alleen al aan uitdrukkingen als symboolpolitiek of rituele dans. Er zit een desinteresse en minachting in voor symboliek: rituelen zijn hol en het zijn ‘maar’ symbolen.

Wat moet de politiek met die behoefte aan nieuwe rituelen?

MARGRY Het is de vraag of de politiek er wat mee moet. Het moet vanuit de samenleving komen. Wat wel interessant is: hoe gaat de politiek om met het gebruik van symbolen, rituelen in de openbare ruimte. Dat is interessant tegen de achtergrond van onze eigen geschiedenis. Het processieverbod uit 1848 is pas in de jaren zestig van de vorige eeuw opgeheven (formeel pas in 1983)! Het was een eeuw lang een groot strijdpunt, dat de samenleving compleet verdeelde. Het verbod leverde voortdurend problemen op en het was niet te handhaven.

Hoe gaan we dat bij de nieuwe groeperingen doen? Niet alleen bij de bouw van moskeeën, maar stel dat de oproep tot gebed vijf keer per dag over de straten schalt? Gaat dat niet botsen? En hoe verhoudt zich dat tot het ‘christelijke’ klokluiden? En moeten we de muezzin dan verbieden of niet? Kunnen we er ook een vorm voor vinden die aanvaardbaar is, net als ooit bij de katholieken met de stille omgang is gebeurd? Een ingetogen, minimalistische versie of met behulp van de techniek zoals oproepen via de mobiele telefoon?

Er zijn nu eenmaal grenzen aan rituelen in de publieke ruimte.

POST Daaraan vooraf gaat het belangrijke inzicht dat religie in de rituele expressie altijd ook een publieke dimensie heeft,

het is altijd ook een culturele praktijk. Dat dit vaak niet wordt gezien, komt omdat in Nederland nog steeds de houding leeft dat religie een privé-zaak zou moeten zijn. Dat zal je in eerste instantie ter discussie moeten stellen. Maar er zit altijd een culturele expressie aan vast. In ziekenhuizen en kantoren moet dan ook ruimte zijn voor rituele praktijken, die ruimte zal geclaimd moeten kunnen worden.

MARGRY Deze geestesgesteldheid heeft ook met onze eigen geschiedenis te maken. Denk niet alleen aan het eerder genoemde processieverbod, maar ook aan de schuilkerken. Onze tolerantie betekende allerm minst dat de rooms-katholieke ritualiteit de ruimte kreeg! We hebben een traditie waarin religie aan het publieke domein was onttrokken en dat is de algemene norm en een impliciete habitus geworden.

RITUELE ONMACHT

POST Ik zie een dubbel spoor in de heruitvinding van rituelen. Aan de ene kant kun je na het vacuüm direct na de periode van de lange jaren zestig spreken van een periode van rituelen in overvloed, zoals mijn voorganger Gerard Lukken doet. Maar aan de andere kant kun je tegelijk een verhaal houden over rituele crisis, onmacht en onhandigheid, vooral op het niveau van het zintuiglijke rituele handelen, juist in de kerken. We staan voor een belangrijk deel onthand in ons streven naar rituele heruitvinding.

Ik zou nog een aspect willen noemen waar we het onvoldoende over gehad hebben: de invloed van de media. De draagwijdte van die invloed is enorm in de vorm van idealisering van het ritueel. Bij geboorte of begrafenis, we hebben dan als beeldoninklijke vieringen met voorgangers als

dominee Ter Linden of Huub Oosterhuis, maar wat er vervolgens in het eigen normale leven gebeurt, dat haalt het daar niet bij. De media bepalen de rituele norm en de lat wordt voor mensen erg hoog, ik zou zeggen te hoog gelegd.

MARGRY Of neem wat de vrouw van Peter R. de Vries nu als overlijdensritueel heeft geïntroduceerd. Zij heeft een bedrijfje dat binnen drie dagen op basis van aan autobiografisch script een perfecte afscheidsvideo maakt van vijftien minuten om bij de herdenkingsdienst te kunnen draaien. Zo hoef je bijvoorbeeld zelf niet in de weer met een persoonlijk verhaal om dan te worden geconfronteerd met de eigen onhandige en per definitie lastig te hanteren emoties.

POST Van 'rituele gekte' heb ik ook allerlei voorbeelden³ die bij begrafenissen, waar van alles door elkaar loopt en het vaak onduidelijk is wat het rituele perspectief is, aan de orde zijn: 'herdenken we nu de dode?', 'spreken we tot de dode', of 'spreekt de dode tot ons'?

Moeten we dan toch niet spreken van verwilderde religie?

MARGRY Nee, dat vind ik te ver gaan en het is veel te makkelijk. Het is niet nodig. Er gaat een werkelijk verlangen achter schuil naar nieuwe vormen van religie en spiritualiteit, naar nieuwe vormen van verbindingen leggen en betekenisvolle samenhang creëren.

POST Er spreekt ten onrechte een zeker *dédain* uit die aanduiding 'verwilderd'. In de hedendaagse vloeiende overgangen kunnen juist ook mooie nieuwe vormen ontspruiten. Het heeft ook alles te maken met welke beeld van ritualiteit je hanteert,

welke kaders je vooronderstelt. De huidige situatie is echt anders geworden, waardoor oude concepten niet meer gelden. We kunnen vaak niet meer zeggen of iets wereldlijk, profaan, of sacraal is.

Zie het programma 'de Wandeling' van de KRO. Want zo'n wandeling, is dat nu een bedevaart, een wandeling door de natuur of een pastoraal gesprek; hoe moeten we dit nu duiden? Het grote bedevaartsoord Wittem in Limburg is ook een goed voorbeeld van dit vloeiend worden van vroeger vastliggende kaders van ritualiteit en symboliek. Daar loopt de aanbidding van de heilige en zoeken naar het heilige dwars door elkaar heen. Er is een pelgrimage mogelijk vanuit Wittem, maar ook náár Wittem. Dat wordt ook bewust gestimuleerd door de kloosterlingen. Een 82-jarige oude mevrouw kan er terecht om een kaarsje te branden voor de Heilige Gerardus, maar ook de individuele wandelaar, zoekend naar rust en natuur.

POST In dat opzicht ben ik dus terughoudend in het oordelen over actueel ritueel handelen. Je zou veel hedendaags nieuw ritueel kunnen zien als nieuwe vormen van devotioneel ritueel, en de kritieken van mensen als Herman Pleij, Harry Beunders en Anton Zijderveld (om maar eens wat namen te noemen uit mijn rijk gevulde dossiers) als nieuwe vormen van antidevotionele kritiek. Ik denk dan aan de kritiek op stille tochten, begrafenissen, zoals die van Fortuyn en vooral ook de Hazes-viering.⁴

MARGRY Ja, inderdaad, het meest pregnant kwam dat naar voren vlak voor en na de moord op Fortuyn; de meeste politici, inclusief Wim Kok, karakteriseerden de rituele ophef, voorzien een sterk negatieve lading, als een hype. Maar niets is minder waar. Met name de dagen na 6 mei stonden inderdaad bol van collectieve emoties, maar waren

spontaan en gemeend. Al die tijdelijke en ritueel opgerichte herdenkingsplaatsen met duizenden boodschappen en symbolen waren een soort volksgerichten. Die week was in feite een vertraagde volksopstand, waarin politiek en bestuur werden aangeklaagd. Het was gemeend en daarom succesvol, dat kunnen we vier jaar na dato eenvoudig vaststellen: Den Haag heeft Fortuyns gedachtegoed grotendeels op de politieke agenda geplaatst of wordt zelfs al uitgevoerd. Kortom, een uiterst betekenisvol gebeuren, geladen met ritualiteit.⁵

De bindende kracht van rituelen, staan ook weer in de politieke belangstelling.

POST Laat de politiek zich in vredesnaam daar niet mee bemoeien. Voor het instrumentaliseren van het ritueel is in Nederland gelukkig heel weinig bodem, alhoewel de tendens er steeds meer is. We willen weer naar inburgeringrituelen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Laatst kwam een ambtenaar van minister Verdonk ritueel advies bij mij halen. Maar dat is al een foute start. Het uitgangspunt ligt te veel op een vooropgezette functie, op effect en werking. Terwijl in wezen ritueel zich juist onttrekt aan de wereld van effect en nut, het is nutteloos (niet zinloos!), het is gratis spel. Zo is er ook een verontrustende behoefte aan het ontstaan om rituelen in te zetten binnen een therapeutische setting, omdat het 'de patiënt' zo zou kunnen helpen. Die helende werking van riten en symbolen is er alleen als het onbevangen gratis spel is.

Je verzet je tegen instrumentalisering van het ritueel in wat voor context dan ook?

POST Ja. Rituelen onttrekken zich aan instrumentalisering, ze zijn gratis, het is spel, ze dienen nergens toe en hebben geen

nut. Ze zijn daarom ook zo kritisch. Ze vormen een contrast met een wereld die juist bol staat van instrumentaliteit en productiviteitsdrang. De onderliggende vraag daarbij is altijd: wat levert het mij op? Maar een ritueel uitvoeren is tijd morsen.

Het ritueel is kritisch omdat het zich onttrekt aan onze controle en planning, het is dus zeker geen onschuldig, maar juist een gevaarlijk spel. Aan elk ritueel zit een diabolische kant. Er zit een gevaarlijke diabolische kracht, juist ook in die instrumentalisering van rituelen. Door Bellah en de zijnen in de VS, maar ook in Engeland worden rituelen vooral ingezet om de eenheid van de natie te benadrukken. Zij krijgen daardoor bijna het karakter van een militair protocol, het wordt ceremonieel. Wij hebben een heel andere rituele modus en dat zou ik zo laten. Nederlandse rituelen zijn klein, basaal, ingetogen, kaal en gekoppeld aan deelgroepen, kleine gemeenschappen. Juist die pluraliteit van ritueel is waardevol in onze cultuur.

MARGRY Nederlanders leven in een sterk individueel ingestelde cultuur. Tegelijkertijd is er in zo'n verdeelde en pluriforme samenleving juist behoefte aan een min of meer impliciete gezamenlijkheid, je moet toch met verschillende groepen kunnen samenleven op grond van gedeelde waarden. Het lastige is, dat zoiets niet te sturen of af te dwingen valt. Het vereist een mentale verandering, vooral van de zijde van de autochtone inwoners. Opmerkelijk is wel weer dat uit onderzoek blijkt dat Nederlanders weer een beetje trots op hun land beginnen te worden. Dat had men vroeger veel minder of minder expliciet; een gedeelde, gezamenlijke trots kan dan mede als cement voor de opbouw van een samenleving fungeren. Nederlanders lijken sinds Fortuyn en Van Gogh dichtgeklapt en

sterker terug te vallen, of te verlangen naar een Nederland van decennia terug. Dat kan natuurlijk niet. De vraag is: hoe krijgen we weer een open samenleving gebaseerd op insluiting in plaats van een samenleving die gebaseerd is op uitsluiting. *Civil religion* zou daarin mogelijk een rol kunnen vervullen.

POST De ruimte voor rituelen en voor ritueel experimenteren in het publieke domein moet worden terugveroverd. Ziekenhuispastores leveren een gevecht om rituelen een plek te kunnen geven en om niet in het achterafkamertje zonder ramen terecht te komen. Het gaat om ruimte, tijd en geld claimen voor ritualiteit in private, semi-publieke en publieke domeinen, thuis, op school of in ziekenhuis of zorginstelling.

MARGRY Zo'n strijd zie ik niet, er zijn juist veel mogelijkheden. Zo'n verschijnsel als die bermmonumentjes langs de snelwegen waar iemand door bijvoorbeeld een verkeersongeluk is omgekomen, daar wordt nu juist ruimte voor gegeven door de overheid en via respect ook vanuit de bevolking. De vraag is veel meer: hoe creëren we in onze samenleving, waar de mensen relatief dicht op elkaar zitten en waar een hoge mate van expressievrijheid bestaat en religie lang met argusogen werd bekeken, ruimte voor ritualiteit en religiositeit, zonder dat dit tot conflicten leidt.

POST Mijn ervaring is een andere. Je moet het niet te veel in de abstracte eenheid zoeken of in het beeld van botsingen. Kijk eens in scholen. Het is moeilijk creatieve vormen te vinden die binden. Dat lukt het best bij deelgroepen, bij klassen op scholen en niet bij de hele school bij elkaar bijvoorbeeld. Een dergelijke diversiteit is goed uit te houden.

Zien we de botsing tussen hard secularisme en de strijd om zingeving van het bestaan ook niet in de publieke sector? Waar scholen en ziekenhuizen te maken hebben met Cito-toetsen, tijdschrijven, verzekeringsagenten en het wegwerken van wachtlijsten, weerspiegelen zich daar niet de worstelingen van een doorgerationaliseerde cultuur?

MARGRY Dat is niet waar. Bij veel managementtrainingen van tegenwoordig wordt spiritualiteit bewust ingebracht, juist om aandacht te geven aan de belangrijke rol van spiritualiteit in het arbeidsproces en het management. Er is veel aandacht voor de 'menselijke manager'. De tijd van het harde secularisme is echt voorbij.

POST Toch ben ik het wel voor een deel met de suggestie achter de vraag eens. Het vormt vooral ook een contrast met de huidige harde economische setting die primair gericht is op nut, effect en functie. Het inbrengen van contrastelementen, daar wordt in essentie om gevraagd en daar gaat in aanleg een kritische potentie van uit. Het is niet zo gek dat de ruimte daarvoor nu moet worden terugveroverd.

Beiden veroordelen jullie de minachting voor nieuwe ritualiteit in de media. Tegelijkertijd heeft Nederland een cultuur van minimalistische rituelen, die haaks lijkt te staan op al te veel nieuwe rituele expressies. Is er nu wel of geen gunstig klimaat voor rituelen in Nederland?

MARGRY De vraag is niet óf er een gunstig klimaat is voor rituelen in Nederland. We kunnen simpelweg vaststellen dat er een grote honger naar religie en spiritualiteit bestaat en dat daarin ritualiteit een grote rol vervult. In zijn algemeenheid is men

rituelen meer op hun functie en betekenis gaan waarderen. Je ziet dat bijvoorbeeld ook vertaald in een groot aanbod van boeken over rituelen of praktische gidsen en cursussen hoe rituelen uit te voeren, of hoe men thuis altaartjes kan samenstellen. Het is in tegenstelling tot een aantal jaren geleden weer een genormaliseerd of geaccepteerd verschijnsel. Dat kan je bijvoorbeeld ook aflezen aan het feit dat een jongevrouwenblad als *Viva* ruim aandacht besteedt aan vrouwen die altaartjes thuis maken, of op bedevaart gaan, of hoe ze met hun zingevragen omgaan. In de privé-sfeer, maar ook binnen de kerken is er nu veel mogelijk, een reactie op de sterk toegenomen behoeften. Maar je ziet het ook vertaald in het ritueel van de stille tochten die collectieve, samenlevingsbrede gevoelens van woede, verdriet, rouw en protest tot uiting brengen: ogenschijnlijk strikt seculier, maar ook met een transcendent karakter, dat te maken heeft met existentie en zingeving.

Noten

- 1 Peter Jan Margry, 'Stille omgang als Civil Religion: een manifestatie van Nederlandse identiteit', in: Charles Caspers & Peter Jan Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang*. Hilversum. Verloren, 2006, pp. 41-84.
- 2 Vgl.: de socioloog Zygmunt Bauman, o.a. in *Liquid Modernity*, 2002.
- 3 Paul Post, Tineke Nugteren en Hessel Zondag:

POST Het rituele klimaat is dubbelzinnig. Het gaat om overvloed en onbehagen. Om hunkering en onvermogen. Het is een klimaat van zoeken en tasten. Ritualiteit wordt op tal van plekken opnieuw uitgevonden. Anders, vloeiend, los van oude vaste kaders en concepten. Maar tegelijkertijd is er een groot onvermogen en onbehagen. We zijn het rituele spelen voor een belangrijk deel verleerd. We moeten opnieuw worden ingewijd in de wereld van ritueel en symbool. En, nogmaals, dat is niet voorbehouden aan het privé-domein, maar hoort bij elke cultuur en samenleving. Zinnige verbanden worden immers via die rituele en symbolische orde aangebracht in een samenleving en cultuur. Zonder rituelen en symbolen ontbreekt in de samenleving en cultuur zinvol verband. En in dat perspectief zou je misschien wel kunnen spreken van *civil religion*, zonder dat daarmee evenwel oude vaste rituele vormen worden opgeroepen.

Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire, Kampen, 2002.

- 4 Vgl.: Joep de Hart, *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*, SCP, Den Haag 2005
- 5 Peter Jan Margry, 'The Murder of Pim Fortuyn and Collective Emotions. Hype, Hysteria and Holiness in The Netherlands?', in: *Etnofoor. Antropologisch tijdschrift* 16 (2003) pp. 102-127.

In nieuwe religiositeit zet secularisatie zich voort

De groeiende interesse in religie in het Westen betekent nog niet dat het tijdperk van de secularisering voorbij is. Nieuwe individualistische vormen van religiositeit zijn veelal juist zelf een manifestatie van de verminderde betekenis van religie.

door Anton van Harskamp

Stafflid van het Blaise Pascal Instituut en als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de VU met als leeropdracht 'Religie, identiteit en civil society in multidisciplinair perspectief'.

ER HEERST ONDUIDELIJKHEID OVER de situatie van religie in Nederland. Lange tijd was bijna iedereen ervan overtuigd dat Nederland seculariseerde. Nu menen velen dat er geen sprake is van secularisering, maar van transformering van religie. Men wijst dan op de populariteit van spiritualiteit, de religiositeit (of quasi-religiositeit) die zich manifesteert in New Age-achtige praktijken in bijvoorbeeld de wereld van de consultancy of in de alternatieve gezondheidszorg, of de groei van evangelicalisme en andere vormen van 'begeesterd geloven' onder jongeren. Nieuwe interesse voor religie in Nederland en in West-Europa is onmiskenbaar.¹ Toch meen ik dat diegenen die secularisering niet erkennen, of als een mythe zien, en die alleen van transformatie van de godsdienst spreken, vooralsnog te snel met hun oordeel zijn. De geschiedenis van de religie in Nederland van 1950 tot op heden kan nog steeds als een geheel van seculariseringprocessen worden gezien.

SECULARISERING

Secularisering is het sociale gebeuren volgens welke religie zich aanpast aan de seculiere wereld en in betekenis afneemt voor samenleving en indi-

vidu. Aan dit sociale gebeuren zit een structureel aspect, dat van differentiëring, én een cultureel aspect, dat van individualisering.

Structurele differentiëring van het maatschappelijke systeem houdt onder meer in dat religie niet langer functioneert als bepalende code voor het hele leven.² Religie houdt op een met het hele sociale, economische, politieke, culturele en alledaagse leven verweven geheel van praktijken en ervaringen te zijn. Met als gevolg dat religie steeds meer een identificeerbare, gereguleerde en apart staande praktijk wordt, gebonden aan gespecialiseerde instituties, in het bijzonder de kerken.

Indien men dit aspect van secularisering benadrukt, differentiëring dus, kan juist ook het tijdperk van de verzuiling in Nederland worden gezien als een tijdperk van secularisering! Dat geldt vooral voor het interbel-

Ook het tijdperk van de verzuiling kan al worden gezien als een tijdperk van secularisering

lum, de tijd waarin de zuilen als levensbeschouwelijk of religieus gelegitimeerde netwerken van organisaties het krachtigst waren.³ Dat zal velen verbazen. We zijn er immers aan gewend geraakt om de periode van secularisering te laten beginnen met de jaren zestig van de

vorige eeuw, om deze dan te contrasteren met de eerste helft van die eeuw. Maar men vergeet dan dat zuilen geen geloofsrichtingen waren, ook geen netwerken van organisaties die deel waren van een kerk, maar pogingen om religie te behouden in een seculariserende tijd van structurele differentiëring. Men ziet dan ook niet in dat de sterke 'verkerkelijking' ten tijde van de verzuiling, dat wil zeggen de opsluiting en regulering van de religie in een instituut,⁴ neerkwam op de overgang of overdracht van culturele macht en invloed van de religie. Er was in de periode van de verzuiling juist sprake van een inperking van de betekenis van religie, namelijk tot hooguit een legitimerende functie van praktijken op niet-religieuze gebieden als de politiek of het economische handelen. En dat ging waar het individuen betrof, samen met nóg een inperking van de betekenis van religie en religiositeit, namelijk tot slechts 'inspiratiebron' van het handelen van gelovigen, in plaats van dat religie persoon en leven geheel en al doordrong.

Het punt is dat er in de tijd van de opbouw en de instandhouding van de zuilen zowel sprake was van de wil tot christianisering van de seculiere cultuur, als van feitelijke secularisering van kerk en religie. Die wil tot christianisering was in het bijzonder vanuit de katholieke kerk duidelijk. Vanaf het pontificaat van Leo XIII (1878-1903) was er een wil tot herkerstening van de cultuur. En ook in protestantse, met name in calvinistische kringen, zag men deze terug. Het is deze combinatie, de wil tot christiani-

sering én de feitelijke, maar destijds zelden opgemerkte tendens tot secularisering, die begrijpelijk kan maken dat de periode vlak voor de jaren zestig, de tijd waarin de afkalving van de sociale betekenis van religie voor iedereen zichtbaar begon te worden, achteraf gezien zo'n dubbel gezicht had.⁵ Economisch gezien was soberheid troef én waren er groeiende mogelijkheden voor welvaarts-groei en welvaartsgebruik, terwijl er op politiek gebied sprake was van restauratie én onderhuidse vernieuwing. Op religieus terrein kon men zowel een nooit vertoonde uitbouw en groei van de kerken zien, als ook een onderhuids crisisgevoel, soms zelfs paniek bemerken. Het was een periode waarin, aldus onder anderen James Kennedy, de confessionele subculturen al in verval waren, en vooral achteraf bezien, het religieus gelegitimeerde verzuilde stelsel een façade bleek te zijn.⁶ Het was ook een periode waarin de generatiedynamiek eind jaren vijftig, begin jaren zestig al tot spanningen en een gevoel van crisis van religie en kerk leidden. Alsof de babyboomgeneratie zich al aankondigde, ofschoon de voorhoede ervan nog maar uit teenagers bestond. Die generatie was de draagster van dat andere aspect van de secularisering, individualisering.

INDIVIDUALISERING

Vanaf de jaren zestig worden voor het eerst zeer krachtige individualiserende tendensen merkbaar. Individuele ontplooiing is in die tijd dé culturele norm aan het worden.⁷

Individualisering is in West-Europa ook te zien als privatisering.⁸ Privatisering betekent dat godsdienstige opvattingen en gedragingen steeds minder worden gestimuleerd vanuit sociale collectiviteiten als de kerken. Steeds minder aanvaardden individuen de traditionele bronnen van religieus gezag, bijvoorbeeld de Bijbel, de kerkelijke traditie of geestelijken, als vanzelfsprekend. Wat niet hoeft te betekenen dat individuen geen gebruik maken van tradities, maar ieder ervaart zichzelf meer en meer als een persoon die op religieus terrein zélf beslist en zélf kiest. Op eigen gezag eigent hij of zij zich bijvoorbeeld elementen uit één of meer tradities toe.⁹ Privatisering op religieus gebied betekent ook dat de persoonlijke religieuze beleving steeds belangrijker wordt. De neiging is allereerst om zich minder te richten op datgene wat als het ware van buitenaf, zeg maar objectief, een individu aanzet tot beleving — een gebeurtenis, een persoon, een kracht, een handeling, een schilderij of een gebouw — en meer op de puur subjectieve dimensie van het beleven. Hierin wordt men het unieke 'zijn' van het eigen individuele zelf gewaar. Bovendien houdt deze vorm van privatisering in dat wat objectief is, wordt afgetast en beoordeeld op de vraag of het mijn subjectieve beleving prikkelt.

Nu zegt men soms dat de drang om de religie een plaats te geven in vooral de gevoelens of de handelingen van het individu, 'eigenlijk' al oud is. Indien het accent op het persoonlijke al niet bij Augustinus te vinden zou zijn, dan toch zeker bij de Reformatie. Dat moge zo zijn, maar in de jaren zestig van de vorige eeuw kreeg de individualisering een nieuwe dimensie.

Die bestond er in de eerste plaats in dat de neiging werd versterkt om het transcendente als het ware naar beneden te halen, naar de immanentie, in het bijzonder naar 'de onnaspeurlijke diepten van het telkens eigen zelf'.¹⁰ Deze religieuze oriëntatie op het 'zelf' als ontvangstplaats van het heilige of het goddelijke zou een door velen gedeelde oriëntatie worden, zoals in het algemeen de gerichtheid op het eigen 'ik' in die jaren tachtig en negentig een massaverschijnsel werd.

Het nieuwe van de individualisering bestond er in de tweede plaats in, dat vooral in de jaren tachtig en negentig in religie en religiositeit de zoektocht werd gethematiseerd van individuen naar hun ware, authentieke 'zelf'. In *Het nieuw-religieuze verlangen* heb ik geprobeerd duidelijk te maken hoe door processen als fragmentering van onze leefwerelden en flexibilisering van de arbeid, individuen als het ware worden genoopt om letterlijk in zich 'zelf' de krachtbronnen voor het eigen voortbestaan te vinden. Hiermee legt onze cultuur ons als het ware een dwang op om een authentieke identiteit uit te stralen. Leuzen als *be an original* of 'wees jezelf' zijn uitdrukking van een cultureel klimaat waarin we een verplichting voelen tot authenticiteit. Echter, het lukt zelden om authentiek te zijn. Het blijkt dat juist religie en religiositeit een weg kunnen bieden om die authenticiteit te vinden, of geschonken te krijgen (uit genade), of om van die drang tot het vinden van het authentieke 'zelf' af te komen. Niet voor niets zijn in hedendaagse vormen van religiositeit metaforen als weg, reis en pelgrimage populair. Dat zou enigszins kunnen verklaren waarom de persoonlijk beleefde religiositeit niet afneemt in het Westen. Niet alleen in nieuwe-tijdsachtige en neo-evangelicale stromingen buiten de traditionele kerken wordt de religiositeit verbonden met het zoeken naar authenticiteit en identiteit, maar die verbinding wordt vermoedelijk ook door kerkelijk betrokken mensen gelegd.¹¹

Het nieuwe van de individualisering uit zich in de derde plaats ook in het volgende. Wanneer ik deelneem aan een religieuze praktijk of een religieuze overtuiging aanhang, dan is dat onder het individualiserende culturele regime niet alleen mijn keuze, maar moet die praktijk ook mij aanspreken. Het dient mijn beleving te prikkelen, hetzij als een moreel-religieus, hetzij als een spiritueel individu. Dit is bepaald iets nieuws, vergeleken met de wijze waarop men nog maar kort geleden werd geacht

een denominatie te kiezen. Een keuze werd toen geacht een keuze te zijn binnen een algemeen aanvaard kader, bijvoorbeeld dat van het algemeen christelijk geloof in God de Vader, in de wereld als schepping, in de verlossing of bevrijding door Jezus Christus.

De behoefte aan authenticiteit zet de binding van individuen aan elkaar in een religieuze gemeenschap onder grote druk

die het beste dat kader invulde en waarin men zich het meest comfortabel voelde. Een keuze nu is zozeer gekleurd door ieders behoefte aan authenticiteit van het ‘zelf’ en aan beleving en expressie daarvan, dat

de binding aan een gedeeld kader, en ook simpelweg de binding van individuen aan elkaar in een religieuze gemeenschap, onder grote druk komt te staan.

FASEN IN DE INDIVIDUALISERING

Vanaf begin jaren zestig tot op heden kunnen twee fasen worden onderscheiden, één die loopt tot midden jaren tachtig en één die vooral de jaren negentig tot op heden omvat.

Voor de kenschetsing van de eerste fase maak ik gebruik van het boek uit 1992 van godsdienstsocioloog Gerard Dekker over de ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken tussen 1950 en 1990, *De stille revolutie*.¹² Wie Dekkers schets leest, kan moeilijk betwijfelen dat er vanaf eind jaren zestig bij de synodaal gereformeerden een sterke individualisering plaatsvond in termen van zowel afname van het religieuze gezag van traditionele bronnen als, vooral in de jaren tachtig, van het naar beneden halen van het transcendente. Symbolisch voor de afnemende betekenis van religieus gezag is bijvoorbeeld dat aan de ene kant de procedures rond de kerkelijke tucht uitgebreider werden beschreven — volgens sociologen een teken van bureaucratistische, moderniserende regelzucht — maar dat anderzijds er vrijwel geen maatregelen van tucht meer werden genomen.¹³ Nog symbolischer is dat de zondagse voorlezing van ‘de Wet des Heren’ in de jaren zeventig in veel lokale kerken in onbruik raakte.¹⁴ En de zogenoemde binding van ambtsdragers aan de belijdenis werd aanzienlijk soepeler, terwijl het waarnemers in de jaren tachtig duidelijk kon zijn dat de belijdenisgeschriften haast *über Nacht* hun betekenis hadden verloren in het kerkelijk leven.¹⁵

Van Dekkers werk gaat de suggestie uit dat tussen begin jaren zestig en medio jaren tachtig God als het ware naar beneden werd gehaald in ethisch handelen. Dekker zelf geeft met behulp van begrippen van de Amerikaanse godsdienstsociologen Stark en Glock aan, dat er in deze pe-

riode sprake is van een overgang van een leerstellig gerichte orthodoxie naar ‘ethicalisme’.¹⁶ Als dat zo is, dan kunnen we mijns inziens de tweede fase, die medio jaren tachtig begint en vermoedelijk nog steeds doorloopt, zien als de fase van de overgang van ethicalisme naar — ik zou graag willen zeggen ‘spiritualisme’, maar die term is al bezet — spiritualiteit. Zoals bekend is spiritualiteit ‘in’ nu kerk, geloof in een persoonlijke God en religie ‘uit’ zijn. Voor bijvoorbeeld Groot-Brittannië is deze groeiende populariteit redelijk gedocumenteerd. Zo vonden in 2000 slechts 7% van de volwassen Britten dat ze uitdrukkelijk niet spiritueel waren, terwijl maar liefst één derde van hen zich juist wél als uitgesproken spiritueel beschouwde. Terwijl 29% zich uitdrukkelijk als niet-religieus ziet, en slechts 27% als wel (nog) religieus. In Nederland — het meest ontkerkelijkt land van het letterlijk uitzonderlijk geseculariseerde West-Europa — zegt ruim 70% aan spirituele activiteiten te doen. En maar liefst 50% van de Nederlanders zegt in een levenskracht of levensgeest, te geloven, terwijl daarentegen nog slechts 25% gelooft in een persoonlijke God.

Voor nogal wat godsdienstsociologen staat het vast dat er in de Westerse — rijke, en niet te vergeten, autochtone — wereld al geruime tijd sprake is van groei van spiritualiteit, een groei die accordeert met het oprukken van New Age, niet in de vorm van groepen of bewegingen, maar wel in de vorm van verbreiding van New Age-gedachtegoed buiten de kerken; en ietwat afgevlakt ook binnen de kerken. Voor Engeland, op dit punt vergelijkbaar met Nederland, vermoedt godsdienstsocioloog Steve Bruce dat onder actief betrokken kerkleden ook nieuwe-tijdstendensen zijn te bespeuren. Ten eerste zouden we onder kerkmensen een neiging zien het beeld van God niet slechts ‘liever’ te maken, maar ook te vervagen, van persoonlijke trekken te ontdoen, en Hem/Haar meer te zien als kracht of energie dan als persoon. Ten tweede signaleert Bruce onder kerkelijken een tendens tot holistisch denken, waarbij het traditionele christelijke voorbehoud tegenover de natuur niet meer aanwezig is. Ten derde hebben betrokken kerkleden een zeer positieve waardering van het menselijk ‘zelf’ en van emoties. Bijbel, traditie en kerk hebben voor hen pas betekenis wanneer ze zijn gefilterd door de innerlijke ervaring met het goddelijke in het zelf. Ten vierde signaleert Bruce onder kerkelijken een steeds grotere bereidwilligheid om waarheid in alle religies te zien, ja zelfs de mogelijkheid open te houden dat de beperkte waarheden van de concrete religies veranderlijk zijn, en dat het mogelijk is om elementen uit meerdere religies te combineren.¹⁷ New Age mag dan getalsmatig bepaald geen indrukwekkende stroming zijn, volgens sommige sociologen vinden we het gedachtegoed ook — zelfs — binnen de kerken terug. Vooral, zo blijkt telkens, binnen de katholieke kerk in West-Europa en de Verenigde Staten.¹⁸

SECULARISERING ZET ONVERMINDERD DOOR

Is er nu tussen 1950 en 2000 sprake geweest van secularisering dan wel van transformatie van religie? Het antwoord dat mijns inziens de sterkste papieren heeft is: er was (en is) met en door een zekere transformatie van religie ook sprake van secularisering, dat wil zeggen van inperking van de betekenis van religie voor individu en samenleving. Deze inperking begon al lang voor de jaren zestig, toen een versnelling kreeg en nog altijd, opvallend genoeg mede in de gestalte van de zogenoemde nieuwe, persoonlijke religiositeit, doorgaat. Voorzover de ontwikkelingen die ik hierboven schetste niet al aanwijzingen bevatten voor deze visie, stip ik nog een paar argumenten aan.

Een sterk argument wordt al een kwart eeuw lang geleverd door empirisch onderzoekende godsdienstsociologen in Nederland: bij een meerderheid van de kerkleden is nauwelijks invloed van hun geloof te vinden op de inrichting van hun leven.¹⁹ Recent Zweeds onderzoek leverde aanwijzingen op dat New Age-achtige religiositeit weliswaar wijd verspreid is, maar de invloed ervan op het individu en zijn gedrag gering is. Godsdienstsocioloog Hijme Stoffels heeft bovendien vastgesteld dat kerkleden voor wat betreft religieuze opvattingen en gedragingen steeds minder te onderscheiden zijn van zogenoemde buitenkerkelijke, nieuw-religieuze gelovigen.²⁰ Zo zijn er behoorlijk wat aanwijzingen om te gaan vermoeden dat de belangstelling voor religieuze opvattingen, en wellicht ook voor religieuze gedragingen niet terugloopt, zelfs wat toeneemt, maar dat de betekenis en de relevantie van religie voor het individu afneemt.

Zet de secularisering ook door in de zin van afname van betekenis voor de samenleving? Mijn vermoeden is dat New Age-achtige religiositeit paradoxale maatschappelijke betekenis heeft, juist door mensen aan te passen aan neigingen in de samenleving zich van inzet vóór de samenleving

los te maken. Het heeft er alle schijn van dat de zachte, bevestigende, door individuele emoties beheerste kenmerken van de nieuw-religieuze spiritualiteit, uitstekend passen bij onze samenleving, waarvan zo velen vinden dat die hard, competitief

De nieuwe religieuze spiritualiteit houdt mensen weg uit het publieke domein

en op koude efficiency is gericht. Nieuwe religiositeit bevordert juist niet de publieke discussie, daagt de werelden van macht en markt niet uit en weerstaat ze niet. Precies de overtuiging dat het hogere 'zelf' niet ligt in de wereld van werk, rol, plicht en gewoonte kan de neiging tot escapistisch gedrag versterken. Door te suggereren dat het ware 'leven' niet ligt in het

'gewone' leven, houdt de breed gedeelde, nieuw-religieuze spiritualiteit mensen mogelijk weg van het publieke domein. Dit spoort met de waarneming dat de hoeveelheid 'sociaal kapitaal' niet afhankelijk is van religiositeit als zodanig, maar van de aanwezigheid van religieus-sociale structuren en instituties.²¹ Inzet voor de publieke zaak blijkt niet samen te hangen met alleen individuele religiositeit, maar met het opgenomen zijn van gelovigen in kerkelijke verbanden, met 'kerkelijkheid' dus. Met ontkerking gaat dus ook 'sociaal kapitaal' verloren. De groei van nieuw-religieuze spiritualiteit versterkt vermoedelijk die tendens.

Een meer uitgebreide, Engelstalige versie van deze tekst is gepubliceerd in: E. Sengers ed., *The Dutch and Their Gods: Secularization and Transformation of Religion in The Netherlands Since 1950*, Hilversum: Verloren 2005, p. 43-57.

Noten

- 1 Y. Lambert, 'A Turning Point in Religious Revolution in Europe', in: *Journal of Contemporary Religion* 19 (2003) nr. 1, pp. 29-45.
- 2 Ik volg hier een hoofdlijn in het denken van Émile Durkheim, overgenomen door een hele reeks van sociale theoretici.
- 3 S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit: Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*, Leuven: Universitaire Pers Leuven 1990, 13, 50v. 173.
- 4 F.-X. Kaufmann, *Religion und Modernität: Sozialwissenschaftliche Perspektive*, Tübingen: Mohr 1989, 53ff. Id., *Wie überlebt das Christentum?* Freiburg etc.: Herder 2000, pp. 88-95.
- 5 De volgende redenering is ontwikkeld met gebruikmaking van H. Righart, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict*, Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers 1995.
- 6 J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel: Boom 1995.
- 7 J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst: Over Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Balans 1996, p. 242v.; Peters/Scheepers *a.a.*, p. 21.
- 8 Voor het volgende, zie A. van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, Kampen: Kok 2000, 49-55; vgl. A.J.A. Felling, *Het proces van individualisering in Nederland: Een kwart eeuw sociaal-culturele ontwikkeling*, Nijmegen: Radboud Universiteit 2004, p.9.
- 9 Deze gedachte is mede gebaseerd op het inzicht van Ulrich Beck (*Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1986, p. 210) dat het sociaal-structurele proces van individualisering weliswaar een bevrijding van directe sturing door traditionele collectieve verbanden kan betekenen, maar niet uitsluit dat er sprake is van indirecte sturing door bijvoorbeeld modes en gedeelde verwachtingen, marketing.
- 10 N. Luhmann, *Die Religion der Gesellschaft*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp 2002, p. 111.
- 11 Van Harskamp, *Het nieuw-religieuze verlangen*, l.c.; vgl. ook id./E. Borgman, 'Nieuwe religieuze bewegingen', in: *Hunkering naar heilheid: Over nieuwe religiositeit in Nederland*, red. H. Geerts, Budel: Damon 2003, pp. 21-62.
- 12 G. Dekker, *De stille revolutie: De ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen: Kok 1992.
- 13 Dekker, p. 70.
- 14 *ibid.* 75
- 15 *ibid.* p. 115 e.v.
- 16 *ibid.* p. 112 e.v.p. 123.
- 17 S. Bruce, 'The Demise of Christianity in Britain', in: *Predicting Religion: Christian, Secular and Alternative Futures*,

- ed. G. Davie e.a., Aldershot-Burlington: Ashgate 2003, pp.53-63.
- 18 Hetgeen door 'Rome' en de katholieke kerkleiding als een groot probleem wordt gezien. Zie het Vaticaanse document uit 2003: 'Jezus Christus, drager van levend water — een christelijke reflectie op New Age'; W.D. Dinges, 'The New (Old) Age Movement: Assessing a Vatican Assessment', in: *Journal of Contemporary Religion* 20 (2005) nr. 1, pp. 91-108.
- 19 Bijvoorbeeld: Dekker, *L.c.*, p. 190. Felling, *L.c.*, p.31.
- 20 H. Stoffels, 'Opkomst en ondergang van de buitenkerkelijke: Enige historische ontwikkelingen', in: *Niet zo'n kerkganger: Zicht op buitenkerkelijk geloven*, red. G. Heitink/H. Stoffels, Baarn: Ten Have 2003, p.11-26, hier p.21 vv.
- 21 A. Greeley, 'Coleman Revisited: Religious Structures as a Source of Social Capital', in: *Beyond Tocqueville: Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*, ed. B. Edwards e.a., Hanover/London: Tufts University 2001, pp. 235-242.

Een evolutionair-sociologische visie op het mysterie van de naastenliefde

Uit nieuwe evolutionair-sociologische studies blijkt dat altruïstisch gedrag een sterke overlever is. Samenwerking, wederzijdse hulp en naastenliefde werken aanstekelijk; ze zetten aan tot navolging en werken voordelig uit voor de betrokken gemeenschap. Ze werpen aldus een verrassend licht op de effectiviteit van de moraalvoorschriften in de grote religies.

door *Ruud Koopmans*

Hoogleraar Sociologie, in het bijzonder van maatschappelijke verandering en conflict, aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam

ALS ER IETS IS DAT EVOLUTIONAIRE ANALYSES van menselijk gedrag hebben laten zien, dan zijn het wel de grenzen aan de menselijke rationaliteit. Als wij de berekenende wezens zouden zijn die de klassieke economie en de rationele keuzetheorie ons voorspiegelen, dan zouden de meeste vormen van samenwerking en altruïsme niet kunnen bestaan. Samenwerking, wederzijdse hulp en naastenliefde bieden onmiskenbare evolutionaire voordelen, maar die blijken alleen bereikbaar te zijn wanneer we ons laten leiden door morele principes, die beperkingen opleggen aan onze zelfzuchtigheid.

Het theoretisch perspectief van culturele evolutie biedt ons de mogelijkheid om te onderzoeken aan welke voorwaarden normatieve regels moeten voldoen, willen zij tot evolutionair voordeel strekken. En wat blijkt dan? Dat die evolutionair voordelige normen vaak als twee druppels water lijken op de moraalvoorschriften van de grote religies. Een evolutionaire verklaring kan dus tot de conclusie leiden dat religies wel degelijk een kern van eeuwige waarheid bevatten, in de vorm van normatieve regels die het ons mogelijk hebben gemaakt om de beperkingen van de genetische evolutie te ontstijgen. Dat zou geen eenzijdige overwinning voor de

wetenschap zijn, maar eerder de onverwachte ontdekking dat we van twee heel verschillende kanten bij dezelfde conclusie kunnen uitkomen.

Ik wil een aanzet geven tot zo'n evolutionair-sociologisch perspectief. We zullen zien dat er vier vormen van altruïsme zijn, die elk een eigen evolutionaire verklaring hebben. Ik begin met verwantschapsaltruïsme, bespreek dan wederkerige en groepsgerichte vormen van altruïsme, om ten slotte uit te komen bij de noot die het moeilijkste te kraken is, namelijk het onbaatzuchtige altruïsme waarvan de christelijke naastenliefde een voorbeeld is.

VERWANTSCHAPSALTRUÏSME

In Darwins theorie draait alles om het produceren van zoveel mogelijk nakomelingen. Elk gedrag dat kostbare tijd en energie verspilt aan andere dan directe nakomelingen is in dit perspectief evolutionaire zelfmoord. Zoals Darwin het zelf verwoordde: 'Natuurlijke selectie werkt uitsluitend door middel en ten bate van het voordeel van elk individu'.

Darwin moest echter vaststellen dat er voorbeelden van opofferingsgezindheid waren die met zijn theorie in strijd leken te zijn. Het grootste raadsel was dat bij sociale insecten, zoals mieren, veel leden van de kolonie steriel zijn en hun dagen slijten met het aandragen van voedsel zonder zelf ooit nakomelingen te produceren. Darwin zocht zijn toevlucht tot een verklaring die in de biologie bekend staat als groepsselectie: wanneer de specialisatie van sommige insecten op het

Evolutionair voordelige normen lijken vaak als twee druppels water op de moraalvoorschriften van de grote religies

produceren van nakomelingschap en van andere op het verzamelen van voedsel dusdanige voordelen met zich mee brengt dat de groep als geheel daardoor meer nakomelingen kan produceren, dan zouden kolonies mét zo'n arbeidsdeling andere kolonies in de evolutionaire competitie wegconcurreren.

Deze theorie kon uiteindelijk geen stand houden. Wiskundige modellen van biologen als Ronald Fisher en George Williams lieten zien dat groepsselectie van verwaarloosbaar belang moest zijn. Bovendien kwam William Hamilton met een overtuigende alternatieve verklaring voor altruïsme bij de sociale insecten. Hamilton stelde dat men, om altruïsme te begrijpen, niet naar het niveau van het individu moet kijken, maar naar het niveau van de genen. Volgens deze theorie kan opofferingsgezind ge-

drag dat ongunstig is voor het individu, zich toch evolutionair doorzetten, zolang het maar ten goede komt aan andere individuen die drager zijn van hetzelfde gen.

De sociale insecten hebben een zeer bijzonder voortplantingssysteem, waardoor de vele duizenden insecten in een kolonie allemaal nauw aan elkaar verwant zijn. De verwantschapsgraad tussen de steriele werkers en het broedsel van de koningin bedraagt zelfs 75 procent. De werkers investeren hun energie dus efficiënter wanneer ze voor de kinderen van hun moeder, de koningin, zorgen, dan wanneer zij zelf kinderen zouden krijgen, met wie ze slechts voor 50 procent verwant zouden zijn.

Voor de verklaring van samenwerking en hulpvaardigheid bij mensen is Hamiltons theorie echter van beperkte betekenis. De mate waarin verwantschapsaltruïsme zich evolutionair kan doorzetten, neemt namelijk snel af wanneer het gaat om verder verwijderde familieleden. Bij mensen stuit verwantschapsaltruïsme daarom snel op zijn grenzen en biedt geen verklaring voor hulpvaardig gedrag buiten de engste familiekring.

WEDERKERIG ALTRUÏSME

Ook in de dierenwereld zijn er legio voorbeelden van altruïsme dat ten goede komt aan andere dan genetische verwanten. De bioloog Frans de Waal heeft gedocumenteerd hoe mensapen elkaar helpen, bijvoorbeeld door voedsel te delen, of elkaar te steunen bij conflicten binnen de groep. Ook minder hoog ontwikkelde diersoorten vertonen altruïstisch gedrag tussen niet-verwanten. Zo hebben vampiervleermuizen de aardige gewoonte om het bloed dat zij hebben opgezogen, te delen met soortgenoten die zonder succes van de jacht zijn teruggekeerd.

De bioloog Robert Trivers ontwikkelde de theorie dat zulk gedrag zinvol kan zijn als daardoor de kans wordt vergroot om in de toekomst voedsel terug te krijgen als jijzelf een keer zonder succes van de jacht terugkeert. Wat apen en vleermuizen kunnen, kunnen wij mensen natuurlijk ook. Het delen van jachtbuit is wijdverbreid bij menselijke jager-verzamelaars, maar ook in moderne samenlevingen zijn veel interacties gebaseerd op het 'voor wat, hoort wat' principe.

Op het eerste gezicht lijkt wederkerigheid gewoon een kwestie te zijn van rationeel eigenbelang. Maar het is helemaal niet zo evident wat je het beste kunt doen wanneer je voor de keus staat om iemand te helpen, terwijl hieraan voor jezelf kosten zijn verbonden. Is het verstandig om als eerste de helpende hand toe te steken, ook al weet je niet of die persoon hetzelfde voor jou zou doen? Of is het misschien verstandiger eerst de kat uit de boom te kijken en te wachten tot de ander de eerste stap zet? Als

wederzijdse hulp eenmaal op gang is gekomen, moet ik iemand dan gelijk bestraffen als hij eens een keertje niet hulpvaardig is? En is het misschien slim om af en toe eens egoïstisch te zijn, in de verwachting dat de ander de samenwerking toch niet zal verbreken, omdat hij daarmee ook zichzelf in de vingers snijdt?

Wiskundige analyses van het ogenschijnlijk zo simpele probleem van wederzijdse hulp, laten zien dat er gewoonweg geen optimale strategie is. Omdat er geen rationele oplossing voor het probleem van wederzijdse hulp bestaat, besloot de politicoloog Robert Axelrod een computertoernooi te organiseren. Hij nodigde specialisten uit om computerprogramma's te schrijven voor een competitie, waarin programma's voor de keus worden gesteld een ander hulp aan te bieden die het programma zelf iets kost. Na een volledige competitie waarin alle programma's tegen elkaar hadden gespeeld, werd gekeken welk programma de meeste punten had verzameld. Uiteindelijk bleek het simpelste programma de competitie gewonnen te hebben. Deze strategie staat bekend als *tit for tat*. Axelrod noemt *tit for tat* een 'aardige' strategie, omdat het aan het begin van een interactie altijd als eerste zijn hulp aanbiedt. In alle volgende ronden imiteert *tit for tat* simpelweg het gedrag dat de ander in de ronde daarvoor heeft vertoond. *Tit for tat* is dus een vergeldende strategie, die direct met gelijke munt terugbetaalt, maar is ook vergevingsgezind, omdat het onmiddellijk bereid is de hulprelatie te herstellen als de ander tot inkeer lijkt te zijn gekomen.

Ook in vervolgstudies met complicerende factoren deed *tit for tat* het goed. Eén van die complicerende factoren is onzekerheid over de bedoelingen van je tegenspeler. Soms komen zaken anders over dan je ze bedoelt, of gaat er iets mis waardoor wat goed bedoeld was verkeerd uitpakt. Onder zulke omstandigheden blijken nog socialere strategieën dan het pure *tit for tat* superieur, namelijk strategieën die systematisch iets meer teruggeven dan wat ze van de ander hebben ontvangen.

Ook religieuze tradities kennen de basisprincipes van *tit for tat*. In de formulering uit de Koran klinkt het zo: 'Vecht in dienst van Allah tegen degenen die tegen u vechten, maar val ze niet als eerste aan. Allah houdt niet van de agressors. ...drijf ze uit de plaatsen van waaruit ze u verdreven hebben. ... Maar als ze tot inkeer komen, is Allah vergevingsgezind en barmhartig' (Soera 2: 190-191). Axelrods analyses laten zien dat de regel die de Koran hier formuleert, geen willekeurig moreel voorschrift is, maar een strategie, die in veel gevallen zal bijdragen aan het succes van degene die zo'n regel volgt. Dit is een eerste aanwijzing dat er een evolutionaire functionaliteit ten grondslag kan liggen aan religieuze regelsystemen, die op het eerste gezicht van puur morele aard lijken te zijn.

GROEPSALTRUÏSME EN IDEOLOGISCH ALTRUÏSME

Hoe elegant de theorie van wederkerig altruïsme ook is, ze geeft lang niet op alle vormen van samenwerking en opofferingsgezindheid een antwoord. De belangrijkste beperking is dat het alleen werkt in paarsgewijze interacties, waarin men de eigen hulp effectief kan richten op anderen die hulp terug geven. Veel belangrijke vormen van opofferingsgezind gedrag bij mensen zijn echter niet gericht op individuen die men kent en van wie men een wederdienst kan verwachten, maar op het verdedigen van de belangen van een bredere groep.

Recentelijk hebben verschillende auteurs gesuggereerd dat groepsselectie bij mensen wel een rol van betekenis kan spelen, omdat wij naast het genetische nog over een tweede systeem van overerfbare informatie beschikken, namelijk onze cultuur. De belangrijkste twee verschillen tussen genetische en culturele informatieoverdracht zijn dat culturele beïnvloeding ook tussen leden van dezelfde generatie plaats kan vinden en dat individuen hun culturele normen, waarden en strategieën ook tijdens hun leven kunnen aanpassen, onder invloed van hun eigen ervaringen en die van anderen. Dit betekent dat culturele veranderingen veel sneller kunnen gaan dan genetische veranderingen. Culturele innovaties kunnen zich zeer snel binnen een groep verspreiden en de culturele verschillen tussen groepen kunnen hierdoor binnen een kort tijdsbestek zeer groot worden. Denk bijvoorbeeld aan talen, die zo snel uit elkaar kunnen groeien dat groepen sprekers die van elkaar geïsoleerd raken, elkaar na weinige generaties al nauwelijks meer kunnen verstaan.

Normen die opofferend gedrag in het belang van de groep voorschrijven, zouden zonder groepscompetitie evolutionair gedoemd zijn te verdwijnen, omdat degenen die deze normen volgen slechter af zijn dan groepsleden, die profiteren van de bijdragen van anderen. Groepscompetitie verandert het evolutionaire spel echter omdat het een tweede niveau van selectie introduceert, waarop groepen waarin altruïstische normen wijd verbreid zijn, juist een voordeel hebben. Of altruïstische groepsnormen zich doorzetten, hangt af van de balans tussen individuele en groepsselectie. Wanneer de druk van groepscompetitie gering is, zal dit groepsaltruïsme ondermijnen, terwijl sterke groepscompetitie de onderlinge solidariteit binnen groepen juist zal versterken.

Het feit dat groepsaltruïsme zijn bestaansmogelijkheid dankt aan de competitie tussen groepen, betekent dat normatieve voorschriften, die solidariteit en vredelievendheid binnen de eigen groep prediken, in veel gevallen onlosmakelijk verbonden zullen zijn met de legitimering van vijandigheid ten opzichte van concurrerende groepen. Zo predikt de Koran

een boodschap van vrede onder de gelovigen: ‘Wanneer twee groepen gelovigen de wapens tegen elkaar opnemen, sticht dan vrede tussen hen... De gelovigen zijn een stam van broeders’ (Soera 49:9). Maar als het om oorlog tegen ongelovigen gaat, worden de gelovigen aangespoord om genadeloos te zijn, want ‘afgoderij is erger dan bloedvergieten’ (Soera 2: 191). In het bijbelse Oude Testament en de joodse Thora is het niet anders. Massamoord, brandstichting, plundering, verkrachting, zo ongeveer alles wat God binnen de groep heeft verboden, verandert in een religieuze deugd zodra het gaat om de omgang met andere groepen. Een voorbeeld uit het boek Deuteronomium: ‘En de Here God zal ze in uw macht geven en gij zult al haar mannelijke inwoners slaan met de scherpte des zwaards. Alleen de vrouwen, de kinderen, en alles wat zich in de stad bevindt, moogt gij voor u zelf roven en u ten nutte maken. Zo zult gij doen met alle steden, die op zeer verre afstand van u liggen, die niet behoren tot de steden van deze volken’.

U vraagt zich misschien af wat moord en brandstichting nog te maken hebben met altruïsme? Vanuit een evolutionair perspectief bezien is er helaas een sterke samenhang tussen altruïstisch gedrag binnen groepen en vijandig gedrag ten opzichte van andere groepen. Degenen die ten strijde trekken tegen andere groepen doen dat zelden gemotiveerd door bene-

pen eigenbelang. Het gaat juist om mensen die worden gedreven door de oprechte overtuiging dat ze voor het goede strijden, en dat zowel het offeren van hun eigen leven als dat van anderen daarvoor gerechtvaardigd is.

Groepsinterne solidariteit en rivaliteit ten opzichte van andere groepen kunnen niet zonder elkaar bestaan

Dat de wereldreligies en grote politieke ideologieën een tweeslachtige boodschap verkondigen van liefde en vrede aan de ene, en van haat en geweld aan de andere kant, is natuurlijk op zichzelf geen bijzonder originele observatie. Wat origineel is aan het evolutionaire perspectief, is dat het duidelijk maakt dat er systeem in die tweeslachtigheid zit. Omdat groepsaltruïsme alleen door een proces van groepsselectie kan evolueren, zijn groepsinterne solidariteit en rivaliteit ten opzichte van andere groepen twee zijden van dezelfde medaille, die niet zonder elkaar kunnen bestaan.

MISSIONAIR ALTRUÏSME

Eén type altruïsme zijn evolutionaire theoretici tot nu echter zorgvuldig uit de weg gegaan, omdat een evolutionaire verklaring ervan bij voorbaat kansloos lijkt. Geen van de tot nu toe besproken theorieën kan namelijk

het gedrag van de barmhartige Samaritaan verklaren. De reiziger langs de kant van de weg was geen familie van de Samaritaan en hij wist dat hij hem waarschijnlijk nooit meer zou tegenkomen. Verwantschap en wederkerigheid kunnen dus geen rol spelen. Groepsaltruïsme valt ook als verklaring af, omdat de Samaritaan en de beroofde reiziger niet tot dezelfde groep behoorden. De bedoeling van de gelijkenis is juist om aan te geven dat de Samaritaan hulp biedt ondanks het feit dat hij de hulpbehoevende niet kent, ondanks het feit dat hij geen wederdienst kan verwachten, en ondanks het feit dat hij van een andere stam en een ander geloof is. Niet voor niets wordt het gedrag van de Samaritaan gecontrasteerd met dat van de priester en de Leviet, geloofs- en stamgenoten van de behoeftige, die hem echter links laten liggen.

In andere passages van het Nieuwe Testament maakt het Evangelie het evolutionair gezien nog bonter wanneer het zelfs barmhartigheid ten aanzien van vijanden propageert: ‘Gij hebt gehoord dat er gezegd is: Gij zult uw naaste liefhebben en uw vijand haten. Maar ik zeg u: Hebt uw vijanden lief en bidt voor wie u vervolgen... Want indien gij liefhebt die u liefhebben, wat voor loon hebt gij? Doen ook de tollenaars niet hetzelfde?’. Ook in de Koran vinden we de norm terug dat de ware gelovige het kwade met het goede vergeldt: ‘De goede en de slechte daad zijn niet gelijk; weer die af met iets dat beter is. Dan zal hij, tussen wie en jou vijandschap was, zijn als een boezemvriend’ (Soera 41: 34).

Natuurlijk staat de praktijk van religies vaak ver af van deze nobele gedragsregels. Maar net zo goed als de wandaden in naam van het geloof, die we bij het groepsaltruïsme hebben besproken, niet te ontkennen zijn, zo kan men ook niet over het hoofd zien dat veel mensen zich door hun geloof hebben laten inspireren tot grote opofferingsgezindheid ten behoeve van mensen met wie zij niets gemeen hadden. Albert Schweitzer en Moeder Teresa zijn iconen van zulk gedrag, maar achter hen gaan duizenden anderen schuil, die hun leven in de waagschaal stelden voor het welzijn van behoeftigen aan het andere einde van de wereld. Een voorbeeld is pater Damiaan, een negentiende-eeuwse Vlaamse monnik, die vijftien jaar lang als priester en arts werkte in een leprakolonie op het Hawaïaanse eiland Molokai, alvorens hij op 49-jarige leeftijd zelf aan lepra bezweek. Hij werd onlangs door de Vlamingen verkozen tot grootste Belg aller tijden.

Onvoorwaardelijke naastenliefde hoeft geen religieuze achtergrond te hebben, maar kan ook uit een humanistische overtuiging voortkomen. Tienduizenden mensen in dienst van hulp- en ontwikkelingsorganisaties zijn voor een relatief schamel salaris bereid gevaarlijke omstandigheden te trotseren om mensen in de Derde Wereld te helpen. En in het klein zijn velen van ons bereid geld te geven voor slachtoffers van natuurrampen. Ik

voel de neiging alweer bij u opkomen om te zeggen dat dit allemaal wordt verklaard door het goede gevoel dat het ons geeft. Maar dat is niet meer dan een onmiddellijke verklaring, die het probleem niet beantwoordt, maar slechts verschuift. De diepere vraag die we moeten stellen is waarom cultureel genormeerd gedrag, dat zowel vanuit het belang van het individu als dat van de eigen groep nadelig is, in veel religies en seculiere morele stelsels voorkomt.

Laten we nog eens teruggaan naar de voorwaarde waaronder de andere vormen van altruïsme kunnen bestaan: altruïsme moet ten goede komen aan anderen die op de gever lijken, omdat ze drager zijn van dezelfde genen of culturele normen. Culturele evolutie schept daarnaast echter nog een mogelijkheid, die bij mijn weten nog door niemand is geopperd: altruïsme kan de kans vergroten dat de ontvanger in culturele zin op de gever gaat lijken. Als het opofferende gedrag van de missionaris tot gevolg heeft dat de heidenen die hij helpt zich bekeren tot het christendom en zij daarmee de norm van christelijke naastenliefde overnemen, kan de evolutionaire winst- en verliesrekening toch positief uitvallen. Eén christen die zich opoffert, maar daarmee twee anderen tot bekering brengt, betekent evolutionair gezien reproductieve winst voor de naastenliefde en voor het christendom. Historisch kunnen we vaststellen dat de missie op massale schaal dit effect heeft gehad en dat de offers van zendelingen als pater Damiaan in evolutionaire zin dus niet voor niets zijn geweest. Hawaï is nu grotendeels christelijk, zonder dat daar veel dwang aan te pas hoefde te komen, en pater Damiaan is ook daar een nationale held.

Missionarissen en humanitaire hulpverleners zijn, gewild of ongewild, besmettelijke dragers van de cultuur waaruit zij afkomstig zijn

Ook humanitaire hulp op seculiere grondslag wordt evolutionair verklaarbaar, als ze tot gevolg heeft dat degenen die hulp ontvangen,

daardoor ontvankelijker worden voor culturele invloeden uit de donorlanden. Vanuit het evolutionaire perspectief doet het er niet zoveel toe of pater Damiaan zich bewust was van het zieltjeswinnende effect van zijn naastenliefde, of dat donoren van humanitaire hulp weten dat ze bijdragen aan het verspreiden van hun eigen cultuur. Wat telt in de evolutie is niet de intentie maar het effect. Missionarissen en humanitaire hulpverleners zijn, gewild of ongewild, besmettelijke dragers van de cultuur waaruit zij afkomstig zijn.

Dit 'missionaire' effect doet zich ook voor in relaties tussen groepen binnen dezelfde samenleving. Ik waag de hypothese dat onbaatzuchtig al-

truïsme vaak een rol speelt bij de bekering van mensen tot een nieuwe religie of sekte. Niet voor niets richten de bekeringspogingen van opkomende religieuze groeperingen zoals het vroege christendom of de hedendaagse pinkstergemeenten zich nadrukkelijk op de eenzamen en verdrukten. Menigeen onder die vertrapten raakt zo onder de indruk van de onverwachte naastenliefde die hij van volslagen onbekenden ontvangt, dat hij zich bekeert tot het betreffende geloof en vervolgens zelf zo'n barmhartige Samaritaan wordt. Bij politieke groeperingen zien we vaak een soortgelijk rekruteringsproces. Een voorbeeld is de Socialistische Partij, die haar aanhang beetje bij beetje heeft opgebouwd door gratis medische dienstverlening, ondersteuning van huurders en ander lokaal hulpbetoon.

Als naastenliefde aanstekelijk is, kan het een evolutionair zinvolle strategie zijn, omdat de naastenliefde daarmee zichzelf en andere culturele normen van de gevers helpt verspreiden. Dit is echter maar de helft van de verklaring. We moeten daarnaast ook verklaren waarom ontvangers zich zouden bekeren tot de culturele normen van hun weldoeners. Vanuit een rationeel keuzeperspectief is hiervoor immers geen enkele aanleiding. De rationele ontvanger van hulp van een zendeling of ontwikkelingsorganisatie maximaliseert zijn individuele nut door de hulp op te strijken zonder er iets voor terug te doen. Dat wordt hem meestal ook gemakkelijk gemaakt, omdat de normen van de gevers onbaatzuchtigheid voorschrijven en zij hun hulp daarom onvoorwaardelijk aanbieden.

Een evolutionaire analyse van het probleem begint met de vaststelling dat imitatie de kern is van de culturele evolutie. Alles wat we in de loop van ons leven aan culturele regels en informatie verwerven, hebben we van anderen overgenomen. Vanuit een evolutionair perspectief bezien, zullen zich in het verloop van de menselijke geschiedenis die selectieregels voor imitatiegedrag hebben doorgezet die adaptief zijn, in de zin dat een individu dat zulke imitatieregels volgt, daarmee zijn kansen op succes vergroot.

De meest voor de hand liggende adaptieve imitatieregels is het imiteren van culturele gedragsregels, waarvan evident is dat anderen daarmee succesvoller zijn dan jijzelf. Voorbeelden uit de sport zijn de 'Fosbury flop', waarmee Richard Fosbury in 1968 olympisch kampioen hoogspringen werd, en de klapschaats, die beide razendsnel door andere sporters werden overgenomen, simpelweg omdat je er hoger mee sprong en sneller mee schaatste. Voor de verspreiding van altruïsme helpt dit mechanisme echter weinig, omdat altruïsme per definitie een strategie is waarvan de gever in directe zin niet beter wordt.

Vaak is de samenhang tussen culturele regels en succes echter lang niet zo duidelijk als in het geval van de Fosbury flop of de klapschaats. Vaak ziet men alleen dát bepaalde mensen succesvol zijn, zonder precies te we-

ten wat het geheim van hun succes is. In zulke gevallen is een additionele selectieregel nodig. Het overnemen van de cultuurpatronen van personen die succesvoller, rijker of machtiger zijn dan jij, is een eenvoudige maar toch redelijk trefzekere strategie om effectievere culturele gedragsregels op het spoor te komen. Als je rijk wilt worden en je weet niet precies hoe dat moet, doe je er beter aan om iemand die al rijk geworden is te imiteren, dan dat je een zwerver als rolmodel kiest.

Alleen de rijken en machtigen kunnen het zich veroorloven altruïstisch te zijn en in die zin is naastenliefde zelf een veelzeggend teken van succes. Vanuit het gezichtspunt van de ontvangers van zijn hulp is de missionaris niet alleen een man die zichzelf belangeloos opoffert, maar ook iemand die toegang verschaft tot begerenswaardige dingen, die zieken kan genezen, en die dingen weet, die niemand van hen wist. Kortom, de missionaris is een toonbeeld van succes en als zodanig een virulente besmettingshaard voor culturele imitatie, van de pijp die hij rookt tot de God die hij aanbidt.

Een derde belangrijke imitatieregule draagt verder bij aan de aantrekkelijkheid van altruïstisch gedrag. Wanneer je culturele informatie van anderen overneemt, is het niet alleen goed om te weten of je potentiële rolmodel succesvol is, maar ook of hij al dan niet te vertrouwen is. Er zijn zoveel mensen die beweren dat hun religie of partij de enige waarheid in pacht heeft en dat, als ik ze volg, de weg naar het hiernamaals of naar de hemel op aarde voor me openligt, maar waarom zou ik erop vertrouwen dat wat ze zeggen waar en oprecht is? Hoe kan ik weten dat ze er niet op uit zijn me een poot uit te draaien of een oor aan te naaien? U raadt het antwoord misschien al: er is geen betere manier om te laten zien dat je oprecht bent, dat je niet op eigen gewin uit bent, en dat je het beste met mij voorhebt, dan mij te bedelven onder onvoorwaardelijke en onbaatzuchtige naastenliefde. De gulle geveer wordt zo een betrouwbare bron van culturele informatie, die des te besmettelijker zal zijn naarmate zijn onbaatzuchtigheid sterker contrasteert met het gedrag van lokale voorbeelden. Voor de politieke of religieuze handelsreiziger is onvoorwaardelijke naastenliefde dus een hoogst effectieve public-relationsstrategie om zijn culturele waar aan de man te brengen. De apostel Paulus had gelijk toen hij de Efeziërs de woorden van Jezus voorhield: ‘Het is zaliger te geven dan te ontvangen’ (Handelingen 20:35), niet omdat het volgen van die regel per se beter is voor de geveer, maar wel omdat het een effectieve strategie is om het christendom en zijn moraal te verspreiden.

Dit is een sterk ingekorte versie van de rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Sociologie, in het bijzonder van maatschappelijke verandering en conflict, aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 3 maart 2006.

Wat is religie?

Religies trachten uit te drukken wat ons ten diepste aangaat. Daarom is de definitie van religie notoir lastig. Gezien de controversiële ‘terugkeer van de religie’ is de behoefte aan een eenduidige omschrijving groot. Die verleiding moet echter worden weerstaan.

door *Rob Plum*

Onderzoeker aan het Heyendaal Instituut, Interdisciplinair instituut voor theologie, wetenschap en cultuur van de Radboud Universiteit Nijmegen; projectcoördinator van het project ‘Religie en publiek domein’ binnen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

WE DISCUSSIËREN VANDAAG DE DAG OVER religie¹ in de context van wat wel ‘de terugkeer van religie’ heet. Religie staat opnieuw in de nationale en internationale belangstelling van de media, van wetenschappers, van bestuurders en politici.² Het Duitse weekblad ‘Der Spiegel’ voorspelde al in 2000 dat ‘een wereldwijde renaissance van de religies’ kenmerkend zou zijn voor het begin van de 21ste eeuw. En in 2003 kopte Time Magazine: ‘Het christendom is een minderheids geloof aan het worden in Europa. Maar God is niet dood: mensen definiëren hun eigen geloofssystemen en stellen hun eigen alternatieve spiritualiteit samen.’³

De alom geconstateerde ‘terugkeer van religie’ blijkt te slaan op de islam die religie op de agenda heeft gezet, op het feit dat religies in toemende mate een publieke rol spelen en op de heropleving van belangstelling voor spiritualiteit en religieuze zaken. Deze zou volgens sommigen ook in Nederland te constateren zijn, ondanks het feit dat ons land één van de meest geseclariseerde landen van Europa is en blijft. Ik ga op deze drie aspecten kort in.

Dat de islam zich wereldwijd en in ons land krachtig manifesteert, wordt met gemengde gevoelens bekeken. Het meest prominent zijn de geluiden die de islam een achtergebleven religie noemen die geen proces van modernisering heeft doorgemaakt. Dit zou haar tot een bedreiging maken van onze maatschappij. Islam wordt gemakkelijk geassocieerd met

fundamentalisme, terrorisme, geweld en intolerantie. Bovendien, omdat de islam één van de vijf grote wereldgodsdiensten is, wordt dat wat men bij de islam waarneemt, gemakkelijk vertaald naar religie zonder meer: religie zou gevaarlijk zijn en tot intolerantie leiden. Hier tegenover staan degenen die de islam zien als een belangrijke wijsheidstraditie. Zij menen dat we van de islam — en van religie in het algemeen — een karikatuur maken en dat ons beeld ervan wordt bepaald door marginale verschijnselen en manifestaties die men eerder moet zien als uitwassen. Het fundamentalistische beroep op de islam zou onterecht zijn, de islam is in de kern een vredelievende godsdienst. Zo gezien roept de geconstateerde ‘terugkeer van de religie’ vragen op naar de verhouding tussen religie enerzijds en geweld en onverdraagzaamheid anderzijds. Wordt religie gewelddadig misbruikt, of bestaat er een intrinsiek verband tussen religie en geweld?⁴

De constatering dat religie terugkeert, duidt ook op het feit dat religie de laatste decennia een steeds grotere rol is gaan spelen in de internationale politiek. Te denken valt aan het Midden-Oosten, Joegoslavië, Noord-Ierland, Latijns-Amerika, Polen en de Verenigde Staten.⁵ De Amerikaanse godsdienstsocioloog Jose Casanova constateert dat religie sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw ‘publiek’ is gegaan en zo opnieuw in de publiekheid is gekomen. Volgens hem is ‘religie bezig de haar toegewezen plaats in de privé-sfeer achter zich te laten’ en zich te storten in de publieke arena van morele en politieke discussie. Nieuw en onverwacht is voor hem niet zozeer het opduiken van nieuwe religieuze bewegingen, maar veeleer de revitalisering van de publieke rol van juist die religieuze tradities die volgens de gangbare visies steeds marginaler en irrelevanter zouden worden in de moderne wereld.⁶ Zo gezien werpt ‘de terugkeer van religie’ de vraag op of religies wel een rol mogen spelen in het publieke domein. Moeten ze zich niet beperken tot de hen toegewezen plaats in de private ruimte?

De frase van ‘de terugkeer van religie’ verwijst ook naar de groeiende aandacht van individuele mensen voor religie. Terwijl sommigen denken dat het hierbij slechts gaat om een kortstondige hype, zien anderen er wel

Wie bepaalt wat religie is, nu ze niet meer kan worden gemeten aan de hand van de klassieke indicatoren?

degelijk een structureel verschijnsel in. Om dit te zien is een nieuwe blik nodig. De mate van religiositeit en de betekenis ervan zou niet meer afgelezen kunnen worden aan kerklidmaatschap, het bijwonen van bijeenkomsten in kerkelijk verband of het onderschrijven van

kerkelijke leerstellingen. Deze blijven teruglopen. Maar veel onderzoeken stuiten op het verschijnsel dat mensen in hun gedrag nog steeds verder-

gaand seculariseren, maar in toenemende mate zeggen wel belangstelling te hebben voor zaken die met religie te maken hebben. Men denkt dan aan de belangstelling voor God, voor visies op een leven na de dood, voor spiritualiteit, voor gebed. Zo begrepen loopt de constatering dat religie terugkeert uit op de vraag: wie bepaalt wat religie is, nu religie blijkbaar niet meer kan worden gemeten aan de hand van de klassieke indicatoren?⁷

DE VRAAG: WAT IS RELIGIE?

In de context van de constatering dat religie terugkeert, ligt op de vraag ‘wat is religie?’ een zware druk. Het antwoord op de vraag naar de eigenheid van religie moet uitmaken of geweld en intolerant gedrag al dan niet wezenlijk bij religie horen, of religie eerder een psychologisch verschijnsel is dat vooral in individuen bestaat, of een sociologisch verschijnsel dat verbonden is met maatschappelijke structuren. Hoort religie van nature bij de mens of is zij gebonden aan een bepaalde fase van het menszijn? En hoort zij wel thuis in een moderne samenleving die gebouwd is op de principes van vrijheid, democratie en wetenschappelijke kennis?

Op voorbewust niveau lijkt iedereen wel te weten wat er met religie wordt bedoeld. Tot de woorden die wij met religie associëren horen: God of goden, het transcendente, het bovennatuurlijke, het onzichtbare, geloof, ritueel, gebed. Religie komen we steeds tegen in de vorm van de afzonderlijke religies: islam, christendom, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme en meer recent in de vorm van *New Age* en andere uitdrukkingen van nieuwe religiositeit. Religie is dan het woord dat het gemeenschappelijke van de verschillende religies aanduidt en een definitie van religie zou dit gemeenschappelijke onder woorden moeten brengen. Maar steeds opnieuw dringt de veelheid van waarneembare religieuze verschijnselen zich op: religieuze gebouwen (kerken, moskeeën, synagogen), religieuze handelingen en rituelen (ritueel slachten, processies, bedevaarten, het vieren van Suikerfeest, Offerfeest, Bar Mitswa, Lichtjesfeest), bepaalde symbolen, kleding en teksten. Niet zichtbaar, maar daarom niet minder reëel is de waaier van religieuze opvattingen over omgang met seksualiteit, begin en einde van het leven en over identiteit en plaats van het individu in samenleving en kosmos. Kortom, wie de vraag ‘wat is religie?’ wil oplossen via het alledaagse begrip ervan, eindigt steeds weer bij de constatering van een eindeloze veelheid.

Helpt de oorsprong van het woord dan verder? Etymologisch gezien wordt het woord religie in verband gebracht met drie Latijnse woorden, te weten de werkwoorden *relegere* en *religare* en het zelfstandig naamwoord *religiosus*. Marcus Tullius Cicero (106-43 voor Christus) leidt religie af van

relegere, ‘herlezen’. In ‘Over de aard van de goden’ (*De natura deorum* II, 72) duidt hij *religio* aan als zorgvuldig vervullen van de plicht tegenover de sfeer van het goddelijke. ‘Zij die alles wat met de verering van de goden te maken heeft, zorgvuldig uitoefenen en als het ware steeds weer doorlezen, er gewetensvol acht op slaan, worden aangeduid als *religiosi*, afgeleid van het woord *relegere*.’ Sinds Lucius Caecilius Firminianus Lactantius (205-325), apologeet van de vroegchristelijke kerk, wordt ‘religie’ bovendien in verband gebracht met het werkwoord *religare*: ‘opnieuw verbinden’, ‘vastmaken’.⁸ Lactantius: ‘We hebben gezegd dat het woord “religie” afgeleid is van de “keten (*vinculo*) van de vroomheid”, omdat God de mens aan zich gebonden en door de vroomheid vastgebonden heeft, omdat het noodzakelijk is dat wij hem dienen als een heer en gehoorzamen als een vader.’ In zijn ‘Over de ware religie’ (*De vera religione*) sluit kerkvader Aurelius Augustinus zich bij Lactantius aan en schrijft dat *religio* ons verbindt met de almachtige God. Een derde betekenis van religie, tot slot, gaat terug op het Latijnse zelfstandige naamwoord *religiosus*. Dit was een aanduiding voor monniken, dat wil zeggen voor degenen die hun leven in dienst stellen van God en het zorgvuldige, door eerbied en ontzag gedragen opvolgen van regels in de omgang met God of goden.⁹

Hoewel deze associaties nog altijd herkenning oproepen, is het nut ervan beperkt. Immers, pas vanaf de vijftiende eeuw wordt ‘religie’ gebruikt als aanduiding voor de algemene menselijke capaciteit tot vroomheid. Pas vanaf de zeventiende eeuw ontstaat het idee van religie in de nu gebruikelijke zin, dat wil zeggen als een systeem van gelovige overtuigingen en gedragingen.¹⁰ Het concept ‘religie’ in deze zin is een moderne constructie van de westerse wetenschap.¹¹

RELIGIE ALS THEORETISCH CONCEPT

In de moderne tijd hebben vooral de antropologie, de sociologie en de godsdienstwetenschappen geprobeerd religie te definiëren. Tot overeenstemming is men echter niet gekomen. Al aan het begin van de 20ste eeuw inventariseerde de psycholoog James Leuba 48 verschillende betekenissen, thans zijn het er honderden. In de *Encyclopedia of Religion*, geredigeerd door de invloedrijke godsdienstwetenschapper Mircea Eliade (1907-1986), lezen we dat ‘er door de jaren heen in het Westen zoveel definities van religie zijn ontwikkeld dat zelfs een gedeeltelijke opsomming niet zinvol zou zijn.’¹² Bijna elke studie over religie begint tegenwoordig met de constatering dat religie zich onmogelijk laat definiëren en dat de bestaande definities te uiteenlopend en te talrijk zijn om tot een synthese te kunnen worden gebracht. Overigens heeft men zich in het religieonderzoek

ook lange tijd niet beziggehouden met het ontwikkelen van een definitie van religie. Men werkte grotendeels op basis van een spontane sociale consensus over welke verschijnselen religieus zijn.¹³ Nog altijd veronderstellen veel studies dat we wel weten wat met religie bedoeld is.

Dit brengt ons terug bij de constatering dat we, wanneer we niet naar een definitie gevraagd worden, eigenlijk wel lijken te weten wat religie is.¹⁴ Religie is dan dat wat we bijna automatisch en vanzelfsprekend als zodanig herkennen. De antropoloog Benson Saler meent dat wij bij deze herkenning worden geleid door ons contact met en onze kennis van de grote godsdiensten.¹⁵ In het algemeen leren volgens Saler mensen de inhoud en betekenis van categorieën door generalisaties te maken vanuit specifieke gevallen. Hierbij zal men sommige exemplaren van een bepaalde klasse beschouwen als betere vertegenwoordigers van deze klasse dan andere; Saler noemt dat ‘prototypes’. Voor Saler is religie een categorie die een klasse aanduidt waarvan voor ons jodendom, christendom en islam de prototypen zijn. Andere religies herkennen we als religies voor zover ze meer of minder op deze prototypes lijken. Problematisch is dat Saler blijkbaar veronderstelt dat jodendom, christendom en islam altijd de meest beeldbepalende zullen blijven en als prototype zullen blijven functioneren. Het lijkt echter logischer te veronderstellen dat de prototypes door de tijd heen veranderen en dat de vraag ‘wat is religie?’ wordt beantwoord in een strijd over wat onder de actuele omstandigheden geldt als het prototype van religie.

Dit is zeker het geval bij substantiële definities van religie. Edward Burnett Tylor (1832-1917) omschrijft religie bijvoorbeeld als ‘geloof in bovennatuurlijke wezens’ en James Frazer (1854-1941) ziet religie als ‘een geloof in machten die hoger zijn dan de mens en een poging om deze machten te behagen of gunstig te stemmen.’ In deze lijn ligt ook de definitie van Rudolf Otto (1869-1939) van religie als ervaring van ‘het Heilige’. Religie is voor Otto een unieke ervaring van wat hij een *mysterium tremendum et fascinans* noemt, een angstaanjagend en tegelijkertijd fascinerend mysterie dat de eigen existentie en al het andere in een geheel nieuw licht zet.

Eén van de meest invloedrijke definities van religie komt van de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz (1923).¹⁶ Deze ziet religie als een ‘symboolsysteem dat krachtige, doordringende en langdurige gemoedstoestanden en drijfveren in mensen bewerkstelligt door voorstellingen te formuleren over een algemene ordening van het bestaan en deze voorstellingen te bekleden met een dusdanige aura van feitelijkheid dat deze gemoedstoestanden en drijfveren uitzonderlijk reëel lijken.’¹⁷ Geertz doet geen uitspraak over de inhoud van het religieuze symboolsysteem, maar concentreert zich louter op de sociale en psychologische functie

ervan. Hiermee plaatst hij zich in de traditie van de socioloog Émile Durkheim (1858-1917) en van de antropoloog Bronislaw Malinowski (1884-1942), die de sociale en de psychologische functie van religie beklemtonen. Durkheim beschreef religie als een ‘samenhangend systeem van geloofsvoorstellingen en gebruiken die verbonden zijn met heilige zaken, dit wil zeggen zaken die onttrokken zijn aan het dagelijkse verkeer en als zodanig “verboden” zijn; deze geloofsvoorstellingen en gebruiken verenigen al diegenen die hierin geloven in één enkele morele gemeenschap, die kerk wordt genoemd.’¹⁸ In de ogen van Malinowski houdt religie ‘zich grotendeels bezig met de sacralisering van de crises van het menselijk leven, met name dan van de grootste crisis, de dood.’¹⁹

Er is een lange strijd gevoerd over de vraag of religie nu functioneel of substantieel moet worden gedefinieerd. Functionele definities beschrijven religie vanuit haar — positieve dan wel negatieve — functie voor de psyche en/of de samenleving, substantiële definities proberen de kern en het wezen van religie te vatten. Functionele definities hebben als nadeel dat zij zich richten op effecten en de religieuze oorsprong ervan niet kunnen verklaren. Wel zijn ze zeer geschikt om het voortbestaan van religie begrijpelijk te maken, ook onder sterk veranderde omstandigheden en ook wanneer religie zelf grondig transformeert. Substantiële definities hebben als nadeel dat er steeds fenomenen zijn die volgens deze definitie niet religieus zijn, hoewel ze algemeen wel als zodanig worden beschouwd. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het boeddhisme in Tylors definitie van religie als geloof in hogere machten. Bepaalde stromingen binnen het boeddhisme kennen geen God of goden en hierin zou dus van religie geen sprake zijn.

DE DEFINITIE VOORBIJ?

De strijd om de definitie van religie kan hier niet worden beslecht door één definitie tot de juiste uit te roepen. Ik heb in dit artikel de behoefte aan een definitie in verband gebracht met de verwarring die het gevolg is van de onverwachte ‘terugkeer van religie’. Deze verwarring betreft met name de plaats van religie in onze samenleving en cultuur: de plaats die wij denken dat zij inneemt, de plaats die zij feitelijk blijkt in te nemen en de plaats die zij zou moeten innemen. Het zijn de functionele definities van religie die de aandacht met name richten op dergelijke kwesties. Nu lijkt de meest compacte functionele definitie van religie die van de Duits-Amerikaanse filosoof en theoloog Paul Tillich (1886-1965). Volgens hem is religie in haar meest brede en meest basale betekenis ‘dat wat ons ten diepste, in laatste, ultieme instantie aangaat’: religie is *ultimate concern*. Aansluitend bij Tillich heeft de socioloog J. Milton Yinger religie omschreven als ‘systeem van

opvattingen en praktijken, door middel waarvan een groep mensen worstelt met de uiteindelijke problemen van het menselijk leven.’²⁰ Dit brengt mij tot de hypothese dat ‘de terugkeer van religie’ niet zozeer betrekking heeft op een groeiend aantal mensen dat religieus zou zijn in de overgele-

‘De terugkeer van religie’ heeft betrekking op de herontdekking van de uiteindelijke problemen die van ultiem belang zijn voor ons en onze samenleving

verde zin, maar op een herontdekking van de ‘uiteindelijke problemen’ waarop religie volgens Yinger en Tillich betrekking zou hebben. Als we waarnemen dat deze kwesties de privé-sfeer verlaten en publieke aandacht opeisen als problemen waarvoor een oplossing gezocht en gevonden moet worden, dan betekent dit dat de discussies erover van publiek belang zijn. Ze

gaan de nationale en internationale gemeenschap aan.

In de westerse democratieën is de publieke sfeer de neutrale, dat wil zeggen de door geen enkele religie of levensbeschouwing gedomineerde ruimte waar de samenleving beraadslaagt over haar eigen aard en haar toekomst. Deze publieke sfeer wordt door ‘de terugkeer van religie’ uitgenodigd om dat wat mensen onvoorwaardelijk aangaat en wat zij als zodanig in de discussie inbrengen, tot onderwerp van gesprek en debat te maken. Als religie betrekking heeft op het ‘ultieme belang’ en de ‘uiteindelijke problemen’, dan maakt ‘de terugkeer van religie’ duidelijk dat de samenleving de invulling van dit Ultieme niet kan overlaten aan geïsoleerde individuen. Evenmin kan de discussie over deze invulling opnieuw worden verbannen naar een eigen religieuze sfeer, met behulp van een definitie die het religieuze scherp onderscheidt van het seculiere, waarbij dit laatste eigen zou zijn aan de publieke sfeer.

De roep om een wetenschappelijke definitie brengt de wens tot uitdrukking om beter te begrijpen wat religie is, waar zij over gaat, wat zij doet met mensen en de maatschappij en hoe het komt dat zij zulke uiteenlopende gezichten heeft. Maar met het verlangen naar een eenduidige definitie van religie is een principieel probleem gegeven. Dergelijke definities proberen in andere bewoordingen en in een ander taalspel dan het religieuze, de waarheid over religie te formuleren. Religies pretenderen echter juist zelf deze waarheid te zijn. Hoe divers de waarheid in de verschillende religies ook wordt verwoord en opgevat, kenmerkend voor religies lijkt dat de waarheid niet eenduidig kan worden geformuleerd. Zij kan slechts worden benaderd in soms paradoxale, soms dubbelzinnige of meerzinnige, soms ook negatieve en relationele termen. Soms is zij zelfs in het geheel niet uit

te spreken en kan ze slechts worden uitgedrukt in aansporingen te handelen of bepaalde handelingen na te laten. Religieus gezien gaat het in dit ontbreken van eenduidigheid niet om zwakte, noch om doelbewuste vaagheid. Dat wat van uitermost belang is voor ons en onze werkelijkheid kan naar religieuze overtuiging niet eenduidig in woorden worden gevat. Veel religies doen daarom een beroep op iets buiten deze werkelijkheid en zien ons en onze werkelijkheid in relatie daarmee. Het gebrek aan eenduidigheid in religies is hun kracht en tegelijkertijd bij uitstek hun kwetsbare plek. Het maakt ze ontvankelijk voor interpretaties die de behoedzame, respectvolle omgang met de paradoxale, dubbelzinnige of negatieve religieuze woorden vervangen door een greep naar eenduidige betekenis. Deze mogelijkheid van multi-interpreteerbaarheid maakt religies juist aantrekkelijk voor mensen en instanties die uit zijn op een sterke, alle dubbelzinnigheid uitsluitende greep op de waarheid.

Het gevaar dat dit impliceert, kan niet worden geneutraliseerd door een eenduidige definitie van religie. Het kan alleen worden tegengegaan door het gesprek over het *ultimate concern* zo breed mogelijk te voeren en de vele stemmen en de posities daarin vrijuit aan het woord te laten.

Noten

- 1 Ik maak hier geen onderscheid tussen 'religie' en 'godsdienst', een onderscheid dat overigens alleen in het Nederlands mogelijk is. Het gaat hier om 'religie' als menselijk verschijnsel, niet over de vraag in hoeverre een religie werkelijk dienst is aan God.
- 2 De sociologe Michele Dillon formuleerde de nieuwe sociologische belangstelling voor religie aldus: 'Als er al enige twijfel is geweest over het sociologische belang van religie, de terroristische gebeurtenissen op de dinsdagmorgen van 11 september 2001 en de nasleep ervan hebben ons bewustzijn vernieuwd dat religie in de hedendaagse tijd ertoe doet.' (M. Dillon, 'The Sociology of Religion in Late Modernity', in: M. Dillon (ed.), *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press 2003, p.3.
- 3 Time, June 16, 2003, p. 3.
- 4 Zie de vele publicaties over deze thematiek: G. Manenschijn, *Religie en haat. Over ideologisch gemotiveerd terrorisme*,

- me, Ten Have 2005; J.-P. Wils, *Sacraal geweld*, Assen: Van Gorcum 2004; H. de Vries, *Religion and Violence: Philosophical Perspectives from Kant to Derrida*, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press 2002.
- 5 Scott Thomas: 'Drie gedenkwaardige gebeurtenissen in internationale relaties — de Iraanse revolutie, de opkomst van Solidariteit en de Poolse revolutie en de tragedie van 11 september 2001 — geven aan hoe een wereldwijde terugkeer van religie ons begrip van internationale verhoudingen transformeert. (S.M. Thomas, *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century*, New York: Macmillan 2005). Zie elders in deze uitgave voor een bespreking van dit boek.
- 6 J. Casanova, University of Chicago Press 1994, 35.
- 7 Zie ook het artikel van de godsdienstfilosoof en socioloog Anton van Harskamp in deze bundel, waarin hij de gelijktijdigheid van de opkomst van de

- nieuwe religie en de voortdurende secularisatie bespreekt.
- 8 G.D. Alles, 'Religion', in: L. Jones (ed.), *Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan 2005 [second edition] volume 1, pp. 7701-7706, p. 7702.
 - 9 B. Lang, 'Religion', in: P. Eicher (Hrsg.), *Neues Handbuch theologischer Grundbegriffe*, Band IV., Neuausgabe, Stuttgart: Kösel Verlag 2005, p. 26.
 - 10 J. Bowen, *Religions in practice. An Approach to the Anthropology of Religion*, Boston: Allyn and Bacon 2002.
 - 11 Zo noemt de antropoloog Talal Asad het concept religie 'het product van een typisch westers modern discours' (T. Asad, *Genealogies of Religion: discipline and reasons of power in Christianity and Islam*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1993). De socioloog Franz-Xaver Kaufmann wijst op de Verlichting als de oorsprong van ons huidig begrip van religie. (F.-X. Kaufmann, *Wie überlebt das Christentum?*, Freiburg: Herder Verlag 2000, p. 87). En ook de godsdienstwetenschapper Gavin Flood noemt religie 'een westerse categorie' en 'het product van de specifieke historische condities van het discours van de verlichting.' (G. Flood, *Beyond phenomenology: rethinking the study of religion*, London: Cassell 1999, p. 42).
 - 12 W. King, 'Religion', in: M. Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan [First Edition], 1987, volume 10, p. 283.
 - 13 B. Wilson, 'From the lexical to the polythetic. A brief history of the definition of religion', in: Th.A. Indinopulos & B.C. Wilson (eds.), *What is religion? Origins, definitions, and explanations*, Leiden: Brill 1998, p. 143.
 - 14 De godsdienstwetenschapper James Wiggins vergelijkt het met Augustinus' constatering dat hij wist wat tijd is, tot dat iemand hem ernaar vroeg. Wiggins: 'Op dit punt in mijn leven, na vele jaren gedoceed te hebben op het terrein van de wetenschappelijke studie van religie, heb ik een soortgelijk probleem met betrekking tot de vraag wat religie nu eigenlijk is.' (J. Wiggins, 'What on earth is religion?', in: Th. A. Indinopulos & B.C. Wilson (eds.), *What is religion? Origins, definitions, and explanations*, Leiden/Boston/Köln: Brill 1998, pp. 133-141, p. 133).
 - 15 B. Saler, *Conceptualizing religion: immanent anthropologists, transcendent natives, and unbounded categories*, Leiden: Brill 1993.
 - 16 De godsdienstwetenschapper Bruce Lincoln noemt Clifford Geertz' definitie de tot voor kort 'min of meer dominante' definitie. (B. Lincoln, *Holy Terrors. Thinking about Religion after September 11*, University of Chicago Press 2004, p. 1).
 - 17 C. Geertz, 'Religion as a Cultural System', in: M. Banton, *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, New York: Praeger 1966, pp. 1-46, p. 4. Later is dit artikel verschenen in: C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: selected essays*, New York: Basic Books 1973, pp. 87-125, p. 90.
 - 18 Aangehaald in: G. Wiegers en H. Beck, *Religie in de krant. Een eerste kennismaking met de godsdienstwetenschap*, Nijmegen: Valkhof Pers 2005, p. 104. E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Paris 1912.
 - 19 B. Malinowski, 'The Role of Magic and Religion', in: W.E. Lessa & E.Z. Vogt (eds.), *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*, New York: Harper & Row 1979, pp. 37-45, p. 45.
 - 20 M. Yinger, *The Scientific Study of Religion*, London: Routledge 1970, p.7.

Hanz Mirck

Insjallah

Wat moet jij daar nou weer mee, religie? vraagt ze,
ach, engeltje. Dat is toch helemaal niks voor een gedicht,
politiek? Religie is de moeder der poëzie, zeg ik,
of politiek is de moeder... der religie!

Alle politiek is toch omdat je ergens in gelooft?
Ja, maar zonder geloof moeten tegenstanders
de kamer uit, met religie de schepping uit.
Het gaat erom dat je iemand aanbidt. Ik knik

En uiteindelijk gaat het om de passie. Natuurlijk!
Ik kan jou niet volgen, dat je zo'n opdracht aanneemt,
stampvoet ze, engeltje met een vlammend zwaard

Democratie in de kerk, de hemel op aard?
Dat kan toch helemaal niet? Ze draait zich om,
beent weg. Nee, denk ik, dat kan ook helemaal niet

Hanz Mirck debuteerde in 2002 bij Uitgeverij Vassallucci met de dichtbundel Het geluk weet niets van mij, die werd genomineerd voor de C. Buddingh'-prijs. In 2005 verscheen zijn romanmandebuut (Het Godsgeschenk) en in 2006 een tweede dichtbundel (Wegsleepregeling van kracht). Voor CDV schreef hij dit gedicht.

Democratie als openbaring van de waarheid?

Democratie als openbaring van waarheid

John Dewey (1859-1952) over christendom en democratie

Het is zondag 27 maart 1892. Tijdens de kerkdienst van de christelijke studentenvereniging van zijn eigen Universiteit van Michigan spreekt de filosoof John Dewey over 'Christendom en democratie'. Dewey is dan in de Amerikaanse universitaire wereld snel naam aan het maken. Niemand weet dat hij één van de beroemdste vertegenwoordigers zal worden van het pragmatisme, één van de hoofdstromen uit de Amerikaanse filosofie; dat hij zijn hele, bijna 93-jarige leven, bezig zal zijn met de ontwikkeling van een democratietheorie; of dat zijn verzameld werk ooit 37 delen zal tellen. De op die zondag uitgesproken tekst leidt lang een onopgemerkt bestaan in een door diezelfde vereniging in 1893 uitgebrachte bundel. Daarna duikt hij pas weer in 1971 op in deel 4 van zijn verzameld werk. Men had hiervoor echter weinig oog omdat het denken van Dewey lang is aangezien voor 'secularistisch-humanistisch'. Pas vanaf de jaren negentig heeft men ontdekt dat Dewey in zijn werk altijd het verband is blijven leggen tussen geloof en democratie.¹ Terugkijkend blijkt die zondagse overdenking uit 1892 daarvan zelfs de kiemcel te zijn geweest. CDV publiceert deze bijzondere tekst. Ingeleid en vertaald door de Dewey-specialist Louis Logister.

Introductie

door *Louis Logister*

Logister is verbonden aan de afdeling Filosofie van de Universiteit Twente en de afdeling Europees Internationaal Publiekrecht van de Universiteit van Tilburg. Auteur van *Creatieve democratie, John Deweys pragmatisme als grondslag voor een democratische samenleving* (Damon, 2004).

DE AMERIKAANSE FILOSOOF JOHN DEWEY (1859-1952) was tot voor kort in Nederland tamelijk onbekend. Lange tijd waren het alleen pedagogen die tijdens hun opleiding zijdelings in aanraking kwamen met zijn opvoedkundige inzichten. Door de toenemende interesse in het wijsgerig pragmatisme groeit de aandacht voor Dewey ook de laatste tijd onder filosofen en een breder publiek. Zijn wijsgerige opvattingen over kennis, ethiek, politiek, techniek en opvoeding worden in toenemende mate bestudeerd en gewaardeerd. Op een enkele uitzondering na is er weinig bekend over zijn opvattingen over religie. De vermeende religieuze neutraliteit of antigodsdienstigheid van zijn werk heeft zelfs een belangrijke bijdrage geleverd aan de geringe aandacht ervoor tijdens het grootste deel van de twintigste eeuw. Het artikel 'Christendom en democratie' uit 1893 is de publicatie van de tekst van een toespraak die Dewey een jaar eerder hield tijdens de zondagsdienst van de *Students Christian Association* van de Universiteit van Michigan. In deze tekst stelt hij het religieuze gelijk aan het sociale ofwel het christendom aan democratie. Deze schijnbaar eigenaardige identificatie van religie en politiek is kenmerkend voor Deweys religieuze opvattingen in die tijd. In deze inleiding op 'Christendom en democratie' zal ik een verklaring geven van de boodschap van deze tekst waarin al de sporen zijn te vinden van Deweys latere visie op de liberale democratische rechtsstaat.

Dewey groeide op in Burlington, de grootste stad van de Amerikaanse staat Vermont. De mensen in dit deel van *New England* beschouwden zich als religieuze, hard werkende en vrije individuen die deel uitmaakten van een democratische gemeenschap. Democratie werd beschouwd als meer dan slechts een regeringsvorm. Het was een manier van gemeenschapsleven, waardoor vrije mensen met gelijke kansen door op een bepaalde wijze

samen te werken zowel hun eigen belang als dat van de gemeenschap behartigden. Ook de *First Congregational Church*, waarvan Dewey al op jonge leeftijd lid werd, predikte een dergelijk sociaal-christelijk ideaal. Vanuit deze achtergrond ontstond Deweys opvatting dat een individu slechts een volwaardig leven kan leiden als actief participerend lid van de samenleving.

Als student op de *University of Vermont* en later op de *Johns Hopkins University* in Baltimore, kwam Dewey in aanraking met het gedachtegoed van het transcendentalisme dat een rationele benadering van de religie voorstond. Volgens het transcendentalisme, dat zich baseerde op een eigen interpretatie van Duitse idealistische filosofen als Kant, Fichte en Hegel, is het christendom iets anders dan onderwerping aan een morele wet uit angst voor straf of het geloof in overgeleverde doctrines. Hegel, die door de jonge filosoof Dewey jarenlang grondig werd bestudeerd, gaat ervan uit dat religieuze waarheid in wezen rationele waarheid is en het beste kan worden verworven door filosofisch onderzoek naar de aard van het menselijke bewustzijn van de werkelijkheid. Zoals de meeste Amerikaanse neohegelianen interpreteerde ook Dewey de Bijbel niet al te letterlijk. De wijsgerig idealisten beschouwden het niet problematisch om de nieuwste wetenschappelijke inzichten, waaronder het evolutionisme van Spencer en Darwin, te verenigen met de christelijke religie. Al in 1887 stelde Dewey zich in *Ethics and Physical Science* de tegenwoordig weer actuele vraag naar de mogelijke compatibiliteit van het darwinisme en een religieuze interpretatie van de wereld.

In 'Christendom en democratie' ontwikkelt Dewey een sociale versie van christendom waarin hij poogt theologie en filosofie, het religieuze en het seculiere, christendom en democratie, met elkaar te verenigen. Hegel zag in Jezus het bewijs dat de mensheid zich ervan bewust werd dat God niet extern is aan de wereld, maar zichzelf realiseert in het zich ontwikkelende sociale leven van de mens. In Deweys poging een verband te leggen tussen het religieuze en het sociale leven, komt deze opvatting van Hegel terug. Ook Dewey probeert God en het christendom gelijk te stellen aan het zich ontwikkelende ethische leven van de westerse samenleving. Als doctrine staat religie volgens hem te ver af van het concrete leven van individuen. Ze wordt een leer die handelingen en overtuigingen oplegt die stammen van een aan het leven externe autoriteit. Hierdoor vervreemdt de mens van zichzelf en van God. De nieuwtestamentische leer van de samenkomst van het goddelijke en het menselijke in Jezus beschouwt Dewey als een metafoor voor de aanwezigheid van God in het leven van de mens. Het goddelijke in de mens wordt gerealiseerd voor zover de mens zichzelf realiseert in en door de sociale verhoudingen in de samenleving. God is dus geïncarneerd in het sociale leven. De bewustwording hiervan

leidt ertoe dat de mens zijn eigen verlangens ondergeschikt maakt aan die van de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Met deze opvatting van de immanente God wijst Dewey op de goddelijke betekenis en waarde van het alledaagse leven van de mens. Egocentrisme en het streven naar eenwording met God dienen vervangen te worden door een ethische houding die gericht is op het gemeenschappelijke leven. Dewey verwerpt de orthodoxe leer van de erfzonde en de absolute transcendentie van God en vervangt deze door een soort hegeliaans pantheïsme in de vorm van een seculier ethisch mysticisme.

Aan het begin van zijn tekst verwijst Dewey naar het boek *The Republic of God* (1881) waarin de auteur Elisha Mulford beweert dat het belangrijkste kenmerk van het christendom de openbaring van waarheid is. De openbaring van waarheid stelt Dewey vervolgens gelijk aan de menswording van God. Het ware christendom wordt dan ook uitgedragen en ervaren door mensen die deelnemen aan de bevrijdende processen van openbaring en goddelijke menswording, waartoe het leven in de maatschappij uitnodigt. De fout die vaak wordt gemaakt, is dat religieuze rituele praktijken en doctrines worden beschouwd als richtinggevend voor het gedrag van mensen en de inrichting van de samenleving. Zolang rituelen en doctrines de uitdrukking vormen van bestaande sociale en intellectuele waarden, speelt de religie een vitale rol in de samenleving. Als de samenleving echter verandert en de religieuze rituelen en doctrines niet mee veranderen, raakt de religie verwijderd van het actuele leven en staat ze niet langer in dienst van de gemeenschap. De religie dient daarom steeds aangepast te worden aan sociale en intellectuele veranderingen. Het christendom dient volgens Dewey dan ook niet beschouwd te worden als 'een religie', met andere woorden een vaststaande hoeveelheid rituelen en doctrines. De essentie van het christendom is het voortdurende proces van het openbaren en in de praktijk brengen van nieuwe waarheden. We leven in een voortdurend veranderende wereld en het christendom moet niet worden beperkt

tot een onveranderlijke historische openbaring.

Dewey denkt dat de openbaring van waarheid waar het christendom voor staat, kan worden uitgebreid en verdiept door gebruik te maken van wetenschap en filosofie. De

Dewey wijst op de goddelijke betekenis en waarde van het alledaagse leven van de mens

mens moet in zijn alledaagse bestaan vrij zijn om deze waarheid te ontdekken en in dienst te stellen van het sociale welzijn. De moderne opvatting van democratie, met haar nadruk op vrijheid, gelijke kansen en het gemeenschappelijk goede, maakt een sociale toestand mogelijk waarin

de spirituele beloften van het menselijk bestaan voor het eerst in de geschiedenis kunnen worden gerealiseerd. In het tweede deel van het artikel stelt Dewey het proces van openbaring van de waarheid daarom gelijk aan democratie. Democratie is die organisatie van menselijke verhoudingen waarbij alle barrières voor de ontdekking van waarheid zijn weggenomen, waardoor deze een publieke zaak wordt. Zo ontstaat een gemeenschap van waarheid, die resulteert in een samenleving die in het christendom wordt aangeduid als het Koninkrijk van God. Democratie is daarom volgens Dewey de realisatie van de essentie van het christendom.

Dewey wist natuurlijk dat zijn interpretatie van het christendom, als een samenleving die bij de scholing van haar burgers gebruik maakt van vrije communicatie van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek, in tegenspraak is met traditionele interpretaties van het christendom. Zijn verklaring hiervoor luidt dat het vroeger voor de mens onmogelijk was om tot een dergelijke interpretatie van het christendom te komen. De mens kan de bevrijdende kracht van de waarheid pas begrijpen door eraan deel te nemen. Dit vereist participatie in een vrije gemeenschap. Vroeger beperkten klassenverschillen mensen om vrij te zijn en ware kennis te verwerven. De christelijke leer werd daarom op een onnatuurlijke en sentimentele wijze begrepen. Waarheid kon slechts worden verworven door bovennatuurlijke bemiddeling. Het ontstaan van de democratische organisatie van de samenleving heeft het mogelijk gemaakt om de ware betekenis van de christelijke leer in te zien.

‘Christendom en democratie’ geeft Deweys opvatting van religie weer tijdens de vroege jaren negentig van de negentiende eeuw. Hij verwerpt veel belangrijke christelijke leerstellingen en twijfelt aan het belang van de kerk als centraal christelijk instituut. Dewey besluit zijn artikel zelfs met een waarschuwing aan de kerk. Wanneer de kerk niet openstaat voor wetenschappelijke kennis, zal zij met haar traditionele ritens en doctrines vasthouden aan een verouderde waarheid. Daardoor zal ze een belem-

merende factor vormen voor de ontwikkeling van een moreel en politiek goed functionerende samenleving.

Deze opvattingen lijken meer op die van een modern seculier persoon dan van een gelovige ne-

gentiende-eeuwse filosoof. In de loop der jaren zal Dewey afstand nemen van het neohegeliaanse gedachtegoed en zijn eigen versie van wijsgerig pragmatisme ontwikkelen. Een uitgebreide reflectie op religie volgt pas in 1934 met de publicatie van het boekje *A Common Faith*. De opvattingen

Democratie is volgens Dewey de realisatie van de essentie van het christendom

over waarheid, democratie en morele waarde van het leven in een vrije gemeenschap, die in ‘Christendom en democratie’ in embryonale vorm voorkomen, zullen door Dewey tijdens de zestig jaar die hij nog zal leven in talloze publicaties verder worden ontwikkeld. Zijn opvatting van democratie, die gefundeerd is op sociale cohesie en participatie, blijkt in onze tijd van politieke desinteresse van burgers bijzonder actueel. In zijn politieke filosofie beschouwt Dewey het aspect van een vrije en betrokken gemeenschap als een sacraal fundament voor het sociaal en politiek goed functioneren van de samenleving. Het mechanisme van een vrije democratische samenleving, dat hij beschrijft in teksten als *The Public and Its Problems* (1927), ligt ten grondslag aan veel hedendaagse opvattingen die een politiek voorstaan die naar de burger luistert en daardoor door de burger het vertrouwen krijgt om te besturen. Deze ideeën, waarin de democratische rechtsstaat wordt beschouwd als ‘het rijk van de waarheid’ zijn ook tegenwoordig nog het bestuderen waard.

Christendom en Democratie

door *John Dewey*

OP HET EERSTE GEZICHT LIJKT RELIGIE zowel een rituele praktijk als een doctrine te zijn. Het lijkt een rituele praktijk te zijn, dat wil zeggen een verzameling specifieke handelingen die moeten worden uitgevoerd en opvattingen die in het bewustzijn worden gekoesterd. De ritens bestaan uit meer of minder voorgeschreven, meer of minder gedetailleerde, meer of minder formele, maar in elk geval bijzondere handelingen. Het zijn deze handelingen die religieuze betekenis bezitten, die de eredienst uitmaken, terwijl andere handelingen daar buiten vallen. Deze laatste zijn seculier of profaan, commercieel of louter moreel. Zij brengen geen contact met God tot stand. Dit geldt ook voor de dogma's, de doctrine. De doctrine kan meer of minder nauwkeurig of streng zijn. Maar het lijkt alsof er sprake moet zijn van een aantal opvattingen die behoren tot het religieuze bewustzijn, terwijl andere opvattingen wetenschappelijk, artistiek of economisch van aard zijn. Zo schijnt het. Onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van religie verstoort dit beeld. Het blijkt dat elke religie haar oorsprong heeft in het sociale en intellectuele leven van een gemeenschap of volk. Elke religie is een uitdrukking van de sociale verhoudingen van de gemeenschap. Haar ritens vormen een erkenning van de heilige en god-

delijke betekenis van deze verhoudingen. Religie is een uitdrukking van de opvattingen en gewoonten van een volk. Ze is de esthetische en wetenschappelijke reactie op de wereld waarin het volk zichzelf aantreft. Denkbeelden, dogma's en mysteries zijn erkenningen, in symbolische vorm, van de poëtische, sociale en intellectuele waarde van de omgeving. Na verloop van tijd is deze betekenis, sociaal en intellectueel, uit het oog verloren. Ze is zo grondig neergeslagen in de symbolen, de riten, de dogma's dat deze de religie lijken te zijn. Zij worden een doel op zich. Afgescheiden van het leven beginnen ze in verval te raken. Het lijkt alsof de religie desintegreert. In werkelijkheid is het echte leven, het ware geheel van sociale en intellectuele interactie dat ten grondslag ligt aan deze vormen, voortdurend aan het werk om openbaring en uitdrukking te vinden in meer adequate verhoudingen en waarheden.

Als geen enkele religie slechts religie is, dan is het christendom alderminst slechts een religie. Jezus had geen riten om op te leggen, geen speciale vormen van eredienst, geen specifieke handelingen met de naam religie. Hij was duidelijk hierover. Hij verkondigde bepaalde handelingen en instituties als onderdeel van de onvolkomenheden van het leven. 'Het uur zal komen waarin u noch in deze berg noch in Jeruzalem de Vader zult aanbidden. ... Het uur zal komen en er zijn wanneer ware gelovigen de Vader vereren in geest en in waarheid' — het uur waarin verering gelijkstaat aan de vrije en ware uitdrukking van de mensheid in al haar daden. Jezus had geen speciale doctrine om op te leggen — geen speciale waarheden met het label religieus. 'Als iemand zijn wil volgt, zal hij kennis hebben van de doctrine.' 'Gij zult de waarheid kennen en de waarheid zal u vrij maken'. De enige kennis die Jezus als religieus beschouwde, was waarheid. Er waren geen speciale religieuze waarheden die Hij kwam onderrichten. Integendeel, Zijn leer was dat waarheid, hoe de mens ze ook noemt, één is zoals God één is; dat het verwerven van waarheid en ernaar leven religie is. In zijn *Republic of God* beweert dr. Mulford dat het christendom in het geheel geen religie is omdat het geen eigen riten en leerstellingen bezit die het onderscheiden van handelingen en waarheid in algemene zin. Door zijn universaliteit kan het christendom geen religie zijn. Het christendom, beweert dr. Mulford, is geen religie maar een openbaring.

Het is kenmerkend voor openbaring dat ze onthult. Als het christendom universeel en openbaring is, moet het de voortdurende ontvouwing en ontdekking zijn van de betekenis van het leven. Openbaring is de ontdekking van het leven. Ze kan niet meer en niet minder zijn dan dat. Het christendom staat of valt niet met een bepaalde theorie of handelwijze waarmee men het in een bepaalde tijd besluit te identificeren. In realiteit kent het christendom niet zo'n exclusieve of sektarische houding. Wanneer het

staat of valt met een speciale historische of ethische opvatting, als het wordt geïdentificeerd met een speciale kerkelijke of ceremoniële handeling, heeft het zijn basis en bestemming ontkend. De enige aanspraak die het christendom maakt, is dat God waarheid is. Dat Hij als waarheid liefde is en Zichzelf aan de mens geheel openbaart, niets van Zichzelf achterhoudt. Dat de mens zodanig één is met deze geopenbaarde waarheid dat deze niet zozeer áán hem geopenbaard is alswel ín hem; hij is haar incarnatie. Dat de mens vrij is door de toe-eigening van waarheid, door identificatie ermee; negatief vrij, vrij van zonde; positief vrij, vrij zijn eigen leven te leiden. Vrij om uitdrukking te geven aan zichzelf. Vrij om zonder enige belemmering het hem gegeven instrument te bespelen — de omgeving van natuurlijke behoeften en krachten. Als openbaring moet het christendom onthullen. De enige toetsingsmogelijkheid is de toets der feiten. Wordt hun waarheid door de mens voortdurend vastgesteld en toegeëigend? Brengt een leven dat loyaal is aan de waarheid vrijheid?

De openbaring van waarheid moet doorgaan zo lang als zich in het leven nieuwe betekenissen ontvouwen

Bij andere religies is er duidelijk geen tegenstrijdigheid in de eis dat bepaalde mannen de speciale vertegenwoordigers zijn van de religie en dat deze beweren dat er bepaalde overtuigingen op na gehouden moeten worden en bepaalde handelingen voltrokken moeten worden

als zijnde religieus. Geen enkele religie heeft ooit haar uitgangspunten en motieven veralgemeniseerd, de universaliteit van waarheid en de zich aan iedereen openbarende kracht ervan begrepen. In het christendom is de poging om religieuze waarheid voor eens en altijd vast te leggen, binnen bepaalde rigide grenzen te houden, te zeggen dat dit en alleen dit christendom is, met zichzelf in tegenspraak. De openbaring van waarheid moet doorgaan zo lang als zich in het leven nieuwe betekenissen ontvouwen; zich nieuwe handelingen voordoen. Een organisatie kan loyaliteit betuigen aan het christendom en aan Christus. Als ze echter daarmee een bepaald toezicht op de christelijke waarheid bepleit, een bepaald voorrecht om deze waarheid te bepalen, een bepaalde exclusiviteit in het bepalen van religieus gedrag, als de organisatie een zekerheid predikt in een bewegende wereld en een monopolie eist in een gemeenschappelijke wereld — dit alles zijn tekenen dat het ware christendom buiten deze organisatie actief is, dat de openbaring plaatsvindt via ruimere en vrijere kanalen.

De historische organisatie die kerk heet, heeft een dergelijke les geleerd. Er was een tijd waarin de kerk dacht het laatste woord te hebben met betrekking tot de verhouding tussen God en de wereld en de verhouding

tussen de natuur en de mens. Eeuwenlang dacht de kerk in deze zaken de bewaker en beheerder van de waarheid te zijn. Ze keerde zich niet alleen tegen de opkomende wetenschap als zijnde fout, maar noemde deze wetenschap ongelovig en antichristelijk, totdat de wetenschap bijna leerde zichzelf die naam te geven die ze voortdurend opgeplakt kreeg. Het bleek, zoals altijd, dat waarheid niet bestaat in een woord, maar in macht. Zoals in de parabel van de twee zonen, waarvan de één die opschepte over zijn bereidheid om in de wijngaard te werken niet ging, terwijl de jongere zoon die zei dat hij niet zou gaan, vertrok naar de wijngaard der natuur en door gehoorzaamheid aan de waarheid de diepere waarheid van de eenheid der wet blootlegde, de aanwezigheid van de voortdurend levende kracht en vitale eenheid van de wereld. De openbaring kwam tot stand door wat we wetenschap noemen. De openbaring kon niet worden belemmerd door de ongelovigheid van de kerk. Ze zocht een weg naar buiten via dit nieuwe kanaal.

Ik herhaal het nogmaals: openbaring dient te onthullen. Het is niet slechts het bekendmaken van de realiteit, het is ook begrip door degene aan wie de realiteit wordt bekendgemaakt. Een hindoeïstische religie of een religie in het oude Griekenland kon haar religieuze waarheden in mysteries plaatsen die niet werden begrepen. Een openbaringsreligie moet ontdekken. Ze moet haar waarheid naar het bewustzijn van het individu brengen. Openbaring deelt niet alleen mee dat de waarheid van dingen zus of zo is, ze geeft het individu organen voor de waarheid, organen waarmee het de waarheid kan grijpen, kan zien en voelen.

Deze kant van de openbaring over het hoofd zien, betekent het woord behouden, maar de feiten ontkennen. De laatste tijd hebben de theologen en de filosofen hun wapens op het agnosticisme gericht, de doctrine dat God en de fundamentele waarheden van het leven verborgen zijn voor de menselijke kennis. Wat waar is voor de één, moet waar zijn voor de ander, en als agnosticisme onwaar is, is ook de doctrine onwaar dat openbaring het proces is waarbij een externe God aan de mens zekere kennis over Zichzelf en Zijn gedrag openbaart. God is in wezen zelfopenbaring, en de openbaring is slechts dan compleet wanneer de mens Hem verwezenlijkt.

Tot zover het eerste deel van mijn onderwerp. Christendom is openbaring en openbaring betekent ontdekking, het zich vergewissen of verzekeren door de mens van de waarheid van zijn leven en het wezen van de wereld. Op dit punt aangekomen blijkt de betekenis van democratie. Christus zei dat het koninkrijk van God in ons en onder ons is. De openbaring is en kan alleen maar in de intelligentie plaatsvinden. Het is vreemd om mensen te horen die zichzelf christelijke onderwijzers noemen en die tegelijkertijd het gebruik van de rede en het denken veroordelen in relatie tot christelijke waarheid. Christendom als openbaring is niet alleen aan,

maar ook in het denken en de rede van de mens. Boven alle middelen om zich de waarheid toe te eigenen, boven alle organen van begrip, staan de eigen handelingen van de mens. De mens begrijpt het universum waarin hij leeft door zijn eigen gedrag op een bepaald tijdstip. Als Jezus Christus een absolute en gedetailleerde uitspraak zou hebben gedaan over alle facetten van het leven, zou dat geen betekenis hebben gehad — het zou geen openbaring zijn geweest — totdat de mensen de waarheid in hun eigen handelingen begonnen te realiseren; totdat zij ze zelf begonnen te leven. Uiteindelijk is het gedrag van de mens, zijn eigen levenswijze, het enige orgaan dat hij heeft ter verwerving en toe-eigening van de waarheid. Het menselijk handelen komen we tegen in de sociale verhoudingen — de wijze waarop iemand in relatie staat met zijn medemens. Het is de sociale organisatie van de mens — de toestand waarin deze zich uitdrukt — die altijd uitgangspunt moet zijn voor het begrijpen van het christendom.

Jezus leerde dat het individu vrij is in zijn leven, omdat het individu het orgaan is van de absolute waarheid van de wereld. Ik zie geen reden te geloven dat Jezus dit anders bedoelde dan in de meest algemene betekenis. Ik zie geen reden te veronderstellen dat Hij bedoelde dat het individu slechts in een bepaalde richting of afdeling vrij is. Ik zie geen reden te veronderstellen dat Zijn leer van de bereikbaarheid van de waarheid voor de mens op een onnatuurlijke of beperkte wijze moet worden begrepen. Toch was de wereld waaraan deze opvattingen werden geleerd niet vrij en vond zij de weg naar de waarheid niet zonder barrières. Vormen van slavernij in overvloed. Het individu vond zichzelf als de slaaf van de natuur en zijn medemensen. Het vond onwetendheid in plaats van kennis, duisternis in plaats van licht. Deze feiten bepaalden destijds de methode van interpretatie. Het was onmogelijk om de leer van Jezus in haar directe en juiste betekenis te begrijpen, terwijl de gehele bestaande wereld haar leek tegen te spreken. Het was onvermijdelijk dat deze leer zou worden verdraaid en vervormd door het medium van interpretatie — de bestaande omstandigheden.

De betekenis van democratie als openbaring is dat ze ons in staat stelt om, in plaats van op enigszins onnatuurlijke of sentimentele wijze, op een natuurlijke, alledaagse en praktische wijze tot waarheid te komen. Ik ga ervan uit dat democratie een spiritueel feit is en niet slechts een onderdeel van de bestuurlijke machinerie. Als er geen God is, geen wet, geen waarheid in de wereld, of als deze God een afwezige God is die niet ingrijpt, dan heeft geen sociale organisatie enige spirituele betekenis. Wanneer God, zoals Christus leerde, ten grondslag ligt aan het leven, mens geworden is, dan heeft democratie een spirituele betekenis waaraan we niet voorbij dienen te gaan. Democratie is vrijheid. Als waarheid achter de dingen

zit, betekent vrijheid deze waarheid de kans geven zichzelf te tonen, een kans om op te borrelen vanuit de diepte. Democratie als vrijheid betekent het vieren van de teugels, het opheffen van de beperkingen, het afbreken van hindernissen, van tussenmuren, van scheidingswanden. Door deze opheffing van beperkingen is elke waarheid of realiteit in het leven van de mens bevrijd om zichzelf uit te drukken. Democratie als vrijheid is het bevrijden van de waarheid. Waarheid maakt vrij, maar het is het werk van de geschiedenis geweest om de waarheid te bevrijden — om de muren van afzondering en klassenbelangen die haar onderdrukten af te breken. De opvatting dat de mens in de sociale sfeer net zo min als in de zogenaamde ‘fysieke’ sfeer de ‘wetten’ kan bepalen, toont aan hoe weinig serieus, hoe weinig geloof de mens heeft gehecht aan de voorstelling van de menswording van God. De mens kan de wet slechts ontdekken door ze aan het licht te brengen. Hij kan ze slechts ontdekken door het leven te bevrijden en er zodanig uitdrukking aan te geven dat de waarheid met meer bewuste en onweerstaanbare kracht verschijnt.

De spirituele eenwording van de mensheid, de realisatie van de broederschap van alle mensen, wat Christus aanduidde als het Koninkrijk Gods, is slechts de uitdrukking van deze vrije waarheid. De waarheid is niet geheel bevrijd als ze via het bewustzijn van een individu tot uitdrukking komt. Ze is slechts bevrijd als ze via dit bevoorrecht individu naar de medemens beweegt; als de waarheid die in iemands bewustzijn tot

uiting komt, zich uitbreidt en verspreidt naar alle anderen, zodat de gemeenschap, republiek, publieke zaak wordt. De muren die worden afgebroken door de vrijheid die de democratie is, zijn alle muren die de verspreiding van de waarheid tegenhouden. Het is de gemeen-

*Dit is democratie:
de afbraak van de barrières
die de waarheid beletten
zich uit te drukken*

schap van waarheid die zo tot stand komt, waarin de broederschap, die de democratie is, haar bestaan heeft. De veronderstelling dat de banden die de mensen samenbinden, dat de krachten die de samenleving bij elkaar houden, anders kunnen zijn dan Gods wetten, anders dan Gods ingrijpen in het leven, is onderdeel van hetzelfde praktische ongeloof in de aanwezigheid van God in de wereld waar ik het al over heb gehad. Dit is democratie! Negatief geformuleerd de afbraak van de barrières die de waarheid beletten zich uit te drukken. Positief geformuleerd het zekerstellen van voorwaarden die de waarheid in staat stellen zich vrij en dienstbaar te bewegen. Het is niet toevallig dat de toenemende institutionalisering van democratie samenvalt met de opkomst van de wetenschap, en machines

voor de distributie van de waarheid, zoals de telegraaf en de locomotief. Er is slechts één werkelijkheid — de steeds vollediger beweging van de mens in de richting van eenheid met zijn medemensen door middel van het realiseren van de waarheid van het leven.

Democratie blijkt dus het middel waardoor de openbaring van de waarheid plaatsvindt. Het is in de democratie dat de menswording van God (de mens als orgaan van universele waarheid), de gemeenschap van ideeën en belangen door gemeenschappelijke activiteiten, levend en aanwezig wordt, en haar alledaagse en natuurlijke betekenis krijgt. Deze waarheid dringt het leven binnen. Haar afscheiding van het leven wordt ongedaan gemaakt. Het wordt een algemeen aanvaarde waarheid in alle handelingen, niet slechts in een geïsoleerd domein dat religie heet.

Zal de geïsoleerde waarheid haar voltooiing in de gemeenschappelijke waarheid verwelkomen? Zal de partiële openbaring bereid zijn te sterven om in de volledige waarheid verder te leven? Dit is de praktische vraag waarmee we worden geconfronteerd. Kunnen we afstand doen van — niet van het slechte per se — maar van het goede dat we bezitten ten einde een groter goede te verwerven? Verwelkomen we de openbaring van waarheid die nu plaatsvindt in de democratie als een bredere realisering van de vroeger via min of meer beperkte kanalen en met een min of meer onnatuurlijke betekenis verworven waarheid? Terwijl de democratie tot bewustzijn van zichzelf komt, zich gewaar wordt van haar eigen spirituele grondslag en inhoud, zullen we meer en meer met deze vraag worden geconfronteerd. We zijn hier op de universiteit om te denken, dat wil zeggen om grip te krijgen op de beste werktuigen voor het menselijk handelen. Het is onze plicht om niet mee te drijven met de verschillende actuele opvattingen, maar ons deze vraag zelf te stellen en te beantwoorden, zodat we er een antwoord op kunnen geven wanneer anderen haar beginnen te stellen. Zal de oudere formulering, geërfd van tijden waarin de organisatie van de samenleving niet democratisch was, toen de waarheid net haar vrijheid en haar eenheid door vrijheid kreeg, zal deze formulering strijden tegen en wedijveren met de grotere openbaring omdat ze van buiten haar eigen muren lijkt te komen, of zal ze haar vreugdevol en oprecht welkom heten, als de vollere uitdrukking van haar eigen idee en doel?

Het is uw en mijn taak deze vraag te beantwoorden. Als we ze voor onszelf beantwoorden, zullen we ze voor meer, veel meer dan onszelf beantwoorden. Want aan ons en anderen zoals wij, is de taak om deze vraag zonder twijfel te beantwoorden. Er is geen beter tijdstip voor de oplossing. Er is geen betere plek ervoor dan de Universiteit van Michigan, een instituut gebaseerd op onderzoek naar waarheid en democratie. Kan iemand zich beter en meer inspirerend werk wensen? Voorzeker, het samensmel-

ten van sociale en religieuze drijfveren, het afbreken van de barrières van schijnheiligheid en aanmatiging die het religieuze denken isoleren van het alledaagse leven van de mens, ter realisering van de staat als een rijk van waarheid; voorzeker, dit is een zaak om voor te strijden.

Denk aan de vrouw van Lot die achterom keek en door achterom te kijken stolde tot een bewegingloze zoutpilaar.

Deze tekst is oorspronkelijk verschenen in de bundel *Religious thought at the University of Michigan*. Ann Arbor: Register Publishing Co., Inland Press 1893. Ook te vinden in deel 4 van het verzameld werk, *John Dewey. The Early Works 1882-1898*. Southern Illinois UP 1971, p. 3-10.

Vertaald door Louis Logister

Noot

- ¹ Zie onder andere: Steven C. Rockefeller, *Religious Faith and Democratic Humanism*. Columbia University Press 1991. Stuart Rosenbaum (ed.), *Pragmatism and Religion. Classical Sources and Original Essays*. University of Illinois 2003.

De verhouding tussen geloof en weten opnieuw bepalen

De positie van Jürgen Habermas

De filosoof Jürgen Habermas is een prominente en hartstochtelijke verdediger van het moderne project. Menselijkheid realiseren door zelfsturing staat daarbij voorop. Habermas beschouwde daarbij de inbreng van religie lange tijd als achterhaald en overbodig. Tegenwoordig bepleit hij een andere positie. Inbreng van alle overtuigingen is nodig om menselijkheid dichterbij te kunnen brengen. Misschien zijn juist religieuze overtuigingen cruciaal om de voortgang van het moderne project te redden.

door Erik Borgman

Theoloog, lekendominicaan & directeur van het Heijendaal Instituut, Radboud Universiteit Nijmegen

‘OP 11 SEPTEMBER IS DE SPANNING tussen seculiere samenleving en religie... geëxplodeerd’, zei de Duitse filosoof en sociaaltheoreticus Jürgen Habermas op 14 oktober 2001. Hij nam op die datum de vredesprijs van de Duitse boekhandel in ontvangst en had bij deze gelegenheid eigenlijk zullen spreken over gentechnologie, maar de ‘deprimerende actualiteit van de dag’ had hem naar zijn besef de keuze van het thema uit handen geslagen. Net terug uit de Verenigde Staten wilde hij echter, naar eigen zeggen, niet toegeven aan de verleiding om met de John Waynes onder de intellectuelen te wedijveren om het snelste schot vanuit de heup. Iets meer dan een maand na *Nine Eleven* brak hij er op hoogst opmerkelijke wijze een lans voor dat westerse publieke intellectuelen zich opnieuw zouden buigen over de verhouding tussen religie en publiek domein, tussen geloof en weten.¹

De laatste decennia hebben weinigen het project van de moderniteit zozeer verdedigd als juist Habermas (*1929). Modern is voor hem niet zomaar de toevallige uitkomst van een historische ontwikkeling. De moderniteit is voor Habermas een project dat onze toewijding vraagt en verdient. Als eigensoortige vormgeving van het menselijk bestaan heeft de moderniteit een eigen richting en een eigen normativiteit. Habermas is erop uit de moderne eigenheid te expliciteren en zo aan de toekomst van de moderne cultuur bij te dragen. In dit korte artikel over Habermas' recent ontwikkelde gedachten over religie, ga ik eerst in op zijn visie op de moderniteit als project. Vervolgens plaats ik tegen de achtergrond hiervan zijn voorstellen tot omgang met de hernieuwde presentie van religie in de publieke discussie. Deze voorstellen hebben de grote verdienste dat zij het alternatief doorbreken van ofwel verzet tegen het heropleven van de religieuze presentie in naam van de vermeende kernwaarden van de Verlichting, ofwel opgeven van seculiere verworvenheden en principes. Habermas legt bloot dat religieuze tradities en seculiere openbare rede elkaar raken en zelfs overlappen. Hij maakt duidelijk dat het voor beide van belang is dit gezamenlijke terrein verder te exploreren. Hierbij is zijn inzet de zeggingskracht van religieuze tradities te gelde te maken ten gunste van het moderne project, waarin Habermas nog altijd gelooft.

HET MODERNE PROJECT

De lijn opnemend van Immanuel Kants definitie van de Verlichting, gaat het in de moderniteit voor Habermas allereerst om de bevrijding van

mensen uit onmondigheid. De lijn opnemend van Georg Wilhelm Friedrich Hegel is de moderniteit voor hem tevens het tijdperk van reflexiviteit, het tijdperk waarin mensen inzicht hebben — kunnen hebben en daarom moeten ontwikkelen — in zichzelf: hun eigen motieven, hun eigen doelen, hun eigen uitgangspunten. Een beetje populair

gezegd: de moderniteit is het tijdperk van de zelfsturing.

Essentieel modern is het bewust vormgegeven menselijk project de wereld te maken tot een plaats waar menselijkheid heerst. Het is voor Habermas even wezenlijk dat deze taak tot humanisering geen van buiten komende opdracht is. Deze is gegeven met het moderne menszijn zelf en als onze opdracht te ontdekken. Anders gezegd, de moderniteit heeft niet

De moderniteit is het bewust vormgegeven project de wereld tot een plaats te maken waar menselijkheid heerst

zozeer een project, maar ontdekt het menszijn als project tot vormgeving van waarachtige menselijkheid. Dit betekent dat het naar Habermas' overtuiging niet is gebaseerd op boventijdelijke waarden en normen die zouden moeten worden gerealiseerd. De menselijke vrijheid, die voor de moderniteit zo'n centrale betekenis heeft, impliceert het recht, het vermogen en zelfs de plicht het eigen leven op nieuwe wijze vorm te geven, reagerend op steeds weer nieuwe omstandigheden. Het moderne project stuurt zichzelf door op zichzelf te reflecteren en zichzelf via zelfkritiek steeds bij te stellen.

Al in 1962 beschreef Habermas de structurele verandering van de openbare rede die de moderne cultuur impliceert. In de moderne publieke discussie is het niet nodig aan te tonen dat men het goede leven realiseert volgens een statisch normatief model. Het gaat om de voortdurende bereidheid verantwoording af te leggen over ingenomen standpunten, uitgedragen visies en vormgegeven praktijken, en om de bereidheid deze, indien nodig, op basis van nieuwe feiten of argumenten te herzien.² Sindsdien heeft Habermas steeds maatschappelijke en theoretische verhoudingen bekritiseerd die het moderne project van zelfsturing in gevaar brachten. Hij keerde zich bijvoorbeeld met grote beslistheid tegen de neiging de samenleving te zien als een systeem dat met behulp van technische middelen kan worden gestuurd.³ Hij bekritiseerde de neiging van wetenschap en techniek zichzelf te legitimeren door zich te beroepen op de materiële vooruitgang die ze mogelijk maken. Op deze manier verdoezelen zij volgens hem de normatieve keuzes die feitelijk worden gemaakt en onttrekken deze hiermee aan kritische reflectie.⁴ Habermas maakte duidelijk dat een vergelijkbare tendens bestaat in de laatmoderne politiek en het laatkapitalistische bestuur.⁵ Hij keerde zich ook tegen het idee dat wetenschap belangeloos zou zijn. Hij bepleitte het onder ogen zien van de belanggebondenheid van elk kennen en een kritische reflectie op de legitimiteit van de belangen, die altijd meespelen.⁶

Recenter verzette Habermas zich met verve tegen nieuwere, vaak 'post-modern' genoemde opvattingen die redelijke verantwoording van visies en doelstellingen van ondergeschikt belang vinden. Hij keerde zich tegen de onderschatting van het belang van de menselijke reflectie, wanneer dit uitloopt op een pleidooi vast te houden aan vormen van rationaliteit die gebonden zijn aan concrete levensvormen, zoals in de deugdenethiek van Alisdair MacIntyre. Maar hij moest al even weinig hebben van de oproep van Richard Rorty om in de filosofie niet langer het argumenteren centraal te stellen, omdat dit altijd conservatief zou zijn door zich te baseren op gevestigde normen van rationaliteit. In plaats daarvan wil Rorty appelleren aan de verbeelding, die veel beter in staat zou zijn tot empathie. Zowel de

‘rechtse’ MacIntyre als de ‘linkse’ Rorty verraden volgens Habermas het moderne project van voortgaande zelfverantwoording.⁷

KRITISCHE THEORIE

Habermas staat in de traditie van de kritische theorie van de zogenoemde Frankfurter Schule. Aanvankelijk presenteerde hij zijn eigen werk in het spoor van Theodor W. Adorno en Walter Benjamin als vorm van kritisch marxisme. Binnen de kritische theorie gold Marx minder als degene die definitief de wetmatigheden van de geschiedenis zou hebben onthuld, zoals in het marxisme dat zichzelf als orthodox beschouwde, maar werd hij gezien als kritische leerling van Hegel, die in zijn historische en economische analyses filosofie bedreef met andere middelen. In 1976 ondernam Habermas een ingrijpende reconstructie van de marxistische visie op de geschiedenis. Als tegenwicht voor de eenzijdige nadruk die het marxisme vanouds legt op economische verhoudingen, gaf hij nadrukkelijk een plaats aan zaken als de ontwikkeling van een persoonlijke identiteit en een moreel bewustzijn. De politieke sfeer en het politieke debat hadden volgens hem een eigen autonomie.⁸ Het aantrekkelijke van de marxistische visie op de geschiedenis was voor Habermas de combinatie van theoretische analyse en praktische gerichtheid. Het marxisme is typisch modern in de zin die Habermas aan deze term geeft: het is zowel gericht op begrip van wat er gebeurd is en gebeurt, als op emancipatie uit knechtende en onderdrukkende verhoudingen door handelen op basis van dit begrip.

Deze combinatie van theoretische en praktische inzet tekent ook Habermas’ waarschijnlijk bekendste werk. In *Theorie van het communicatieve handelen*, dat in 1981 verschijnt, lijkt hij afscheid te hebben genomen van het kritisch marxisme en ontwikkelt hij een eigen sociale filosofie.⁹ Hierin probeert hij het zelfkritische project van de moderniteit een nieuwe grondslag te geven met behulp van een theorie van communicatief handelen. Deze grondslag mag echter niet in strijd zijn met de eisen van de moderniteit zelf. Dit betekent enerzijds dat de normativiteit ervan niet mag worden verborgen achter een mechanistische visie op de vooruitgang van de geschiedenis, of een positivistische visie op de vooruitgang van de wetenschap. Anderzijds mogen de normen voor deze kritiek niet van buitenaf komen, of simpelweg worden ontleend aan een traditie die zichzelf als gezaghebbend poneert. Daarom ontvouwt Habermas zijn theorie van het communicatieve handelen, niet als een speculatieve theorie van de geschiedenis of een normatieve visie op het menselijk bestaan, maar hij ontwikkelt haar via een kritische analyse van de sociale theorieën van Max Weber, van het westers marxisme van Georg Lukács tot Theodor W.

Adorno, van Herbert Mead, van Émile Durkheim en van Talcott Parsons. Habermas komt op basis hiervan tot een onderscheid tussen het maatschappelijke systeem waarin de doelrationaliteit dominant is, en de leefwereld, waarin de op normativiteit gerichte communicatieve rationaliteit centraal staat. Terecht meent de moderniteit dat beide vormen van rationaliteit verantwoording dienen af te leggen over wat zij beweren, maar beide vormen van rationaliteit stellen verschillende eisen aan een dergelijke verantwoording. Deze eisen dienen te worden gerespecteerd. Onder de heersende verhoudingen dringt echter het systeem, samen met de daarbij passende doelrationaliteit, steeds verder de leefwereld binnen. Dit zet het communicatieve, op wederzijds begrip, op relaties en op reflectie gerichte communicatieve handelen onder druk.

Op deze manier maakt Habermas inzichtelijk dat feitelijk de doelrationaliteit steeds meer de overhand krijgt en bekritiseert hij deze ontwikkeling tegelijkertijd. Hij maakt niet alleen duidelijk dat het cultiveren van de communicatieve rationaliteit en de vrije discussie binnen de sfeer van de leefwereld een even essentieel onderdeel is van de moderne agenda als de vrijheid voor wetenschap en de technologische omvorming van de wereld. Hij maakt ook duidelijk waarom het volgens hem uiteindelijk de communicatieve rationaliteit is die de instrumentele rationaliteit dient te sturen en binnen haar grenzen te houden. In plaats van dat, zoals onder de heersende verhoudingen gebeurt, de doelrationaliteit van het systeem de grenzen bepaalt van de communicatieve rationaliteit.

DE POLITIEKE BETEKENIS VAN RELIGIE

Het is weinig verrassend dat deze filosoof, voor wie de moderniteit zich niet verdraagt met een externe normering van het menselijk handelen en een dergelijke normering ook niet nodig heeft, meent dat religie in de moderniteit achterhaald — ‘obsoleet’ — is geworden. Hierbij verdient het vermelding dat theologen in gesprek met Habermas steeds probeerden duidelijk te maken dat religie niet is gericht op het fourneren van dergelijke externe normen. Veeleer gaat het in de religie om de ruimte waarbinnen mensen de vrijheid hebben met elkaar te discussiëren op grond van argumenten. De ideale gesprekssituatie van machtsvrije communicatie, die de horizon vormt waarbinnen Habermas zijn theorie over het communicatieve handelen ontwikkelt, is feitelijk nergens gerealiseerd. Meer nog, de dood maakt een dergelijke situatie onbestaanbaar, want de dood legt veel stemmen het zwijgen op voordat zij zich kunnen uitspreken. Volgens deze theologen verwijst Habermas’ theorie van het communicatieve handelen dus niet naar een realiseerbare situatie, maar naar een contrafac-

tisch ideaal, zoals de christelijke traditie dat bijvoorbeeld thematiseert in het symbool van het koninkrijk van God: eens zullen alle stemmen worden gehoord, ook die voortijdig het zwijgen zijn opgelegd.¹⁰ Habermas hield echter vol dat dergelijke theologische theorieën praktisch gezien niets meer doen dan een formele ethische gerichtheid uitspreken op een zo inclusief mogelijke communicatiegemeenschap. Dit is niet strijdig met zijn visie op de moderniteit, maar het is voor de moderniteit volgens hem niet nodig dat dit in een religieus discours gebeurt. De moderniteit belichaamt deze gerichtheid in zichzelf al.

Des te opmerkelijker was het dat Habermas zo kort na 11 september 2001 op zijn schreden leek terug te keren. In zijn al genoemde rede van 14 oktober 2001 bij het aanvaarden van de vredesprijs van de Duitse boekhandel sprak hij onder de titel *Geloven en weten* uit dat religieuze tradities nog altijd een tegoed bezitten ten opzichte van het moderne project van emancipatie en humanisering.¹¹ Het is volgens hem de gemeenschappelijke taak van religieuze en niet-religieuze intellectuelen dit tegoed zodanig te vertalen dat het in de seculiere publieke ruimte betekenis kan hebben. De reden die hij hiervoor aanvoerde, lijkt in eerste instantie pragmatisch, maar is voor hem uiterst principieel. Habermas constateerde simpelweg dat er krachtige religieuze gemeenschappen zijn temidden van de geseculariseerde en zich nog steeds verder seculariserende moderniteit. Wij moeten ons er volgens hem op instellen dat dit in ieder geval voorlopig zo zal blijven. Door hierbij te spreken over een postseculiere samenleving, suggereerde hij dat er sprake is van een nieuw tijdperk, analoog aan wat de Amerikaans socioloog Peter Berger een periode van ‘deseccularisering’ noemt. Hij lijkt echter vooral een nieuwe fase in de moderniteit als project af te kondigen.¹² In deze nieuwe fase wordt in Habermas’ voorstelling uiteindelijk de specifiek moderne secularisering voortgezet, maar onder nieuwe omstandigheden en daarom met nieuwe middelen.

De term ‘secularisering’ is hierbij enigszins misleidend. Secularisering bestaat voor Habermas niet, zoals de etymologie van het woord suggereert, in het onteigenen van bepaalde maatschappelijke en culturele terreinen waarover religieuze instituties zeggenschap hadden, om deze zeggenschap aan andere maatschappelijke actoren toe te kennen. Secularisering betekent in Habermas’ visie met name het ontstaan van de openbare mening als eigen, autonome sfeer, waarin de samenleving over zichzelf verantwoording aflegt. Wat Habermas in het spoor van de Amerikaanse filosoof John Rawls noemt het ‘verlichte gezonde verstand’, is naar zijn opvatting in de moderniteit de beoordelingsinstantie van alle autoriteits- en waarheidsclaims, of zij nu van de wetenschap, de overheid of de religie komen (gw 13-14). Zijn inzet is dit ‘verlichte gezonde verstand’ zijn

werk te laten doen juist ook in een situatie waarin religieuze tradities een hernieuwde politieke betekenis voor zich opeisen. Daartoe is het nodig datgene wat deze tradities hebben te zeggen, zo te vertalen dat het voor dit ‘verlichte gezonde verstand’ begrijpelijk is. Habermas is van mening dat wij ‘voorbij het zwijgende geweld van zowel het terrorisme als de raketten [van de Amerikaanse bestrijding van het terrorisme; E.B.], een gezamenlijke taal moeten ontwikkelen’ (gw 11).

In maart 2005 hield Habermas een lezing aan de University of San Diego in Californië. In de eerst op het internet gepubliceerde en later in een iets uitgebreide Duitse versie gedrukte tekst hiervan, wordt duidelijk hoezeer Habermas’ nieuwe belangstelling voor religie samenhangt met zijn visie op democratie.¹³ Democratie is voor hem de politieke vorm van de moderniteit, de vormgeving van het principe dat beslissingen niet op grond van autoriteit, maar op grond van publieke beraadslaging en gereguleerde besluitvorming tot stand moeten komen. Gebruik makend van John Rawls als sparring partner, keert Habermas zich hierbij tegen het idee dat religieuze argumenten niet in de publieke sfeer thuis zouden horen. Deze gedachte impliceert volgens hem een zonde tegen het democratische gelijkheidsbeginsel, want het belast religieuze mensen zwaarder dan seculiere door hen te beperken in de vrijheid hun meningen en visies in de openbare discussies in te brengen. Bij religieuze mensen zijn immers religieuze en politiek-maatschappelijke overtuigingen innig met elkaar verweven en niet zomaar van elkaar te scheiden (rö 133-134).¹⁴ Habermas onderscheidt daarom tussen de politiek in de strikte zin, die inderdaad levensbeschouwelijk neutraal moet zijn, en de publieke sfeer in wijdere zin. In deze laatste kunnen levensbeschouwelijke, dan welk religieuze overwegingen wel degelijk een rol spelen, mits ze naar voren worden gebracht in het volle bewustzijn van het pluralisme dat in de discussies heerst. Degenen die religieuze standpunten naar voren brengen, moeten ook vanuit een buitenperspectief naar hun eigen positie kunnen kijken en in staat zijn een verbinding te leggen tussen hun visies op maatschappelijke kwesties en seculiere opvattingen (rö 136).

DE REDELIJKHEID VAN RELIGIEUZE VISIES

Langs deze weg ontwikkelt Habermas een inclusieve visie op democratie. Iedereen moet zijn eigen visie ongehinderd naar voren kunnen brengen, maar is verplicht dit zo te doen dat in de verantwoording ervan niet alleen de eigen groep, maar de samenleving als geheel wordt aangesproken. Habermas’ visie lijkt een politiek-filosofische pendant van de uitspraak in het beginselprogramma van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands uit

1989, waarin het wordt toegejuicht ‘wanneer kerken en religieuze gemeenschappen, kerkelijke groepen en individuele gelovigen invloed uitoefenen door middel van kritiek, stimulans en praktische medewerking en zich daarmee ook openstellen voor openbare kritiek.’¹⁵

Maar Habermas’ visie op de democratie voert hem aanzienlijk verder. Hij meent namelijk dat de democratie ons verplicht elkaar te beschouwen als redelijke personen die zichzelf verantwoorden en in staat zijn de verantwoordingen van anderen te beoordelen. Alleen dan kunnen we de publieke sfeer werkelijk blijven zien als discussieveld en beschouwen wij deze niet als een levensbeschouwelijk strijdperk waar de macht van de meerderheid uiteindelijk overwint. Dit impliceert voor Habermas dat

In een democratie is het niet legitiem religieuze overtuigingen a priori te zien als premoderne relicten

het voor seculiere burgers niet legitiem is religieuze overtuigingen en religieuze gemeenschappen a priori te zien als ‘archaïsche, vanuit premoderne samenlevingen tot in het heden voortbestaande relicten’. In dat geval vatten zij de vrijheid van godsdienst niet op als

een grondrecht, maar hanteren haar als ‘culturele natuurbescherming voor uitstervende soorten’. Waarachtige democratische discussie in het publieke domein vereist niet alleen dat religieuze mensen hun visie naar voren mogen brengen, maar dat bovendien niet wordt uitgesloten dat wat zij vanuit hun tradities naar voren brengen waardevolle, belangwekkende en ware inzichten bevat. ‘Hiervan gaan religieuze burgers zonder meer uit, maar van seculiere burgers veronderstelt het een mentaliteit die alles behalve vanzelfsprekend is’, constateert Habermas met gevoel voor understatement (rö 145).

Op 19 januari 2004 voerde Habermas in München een discussie met Joseph Ratzinger, toen nog kardinaal en hoofd van de Congregatie voor de Geloofsleer van de Rooms-Katholieke Kerk, maar inmiddels paus Benedictus XVI. In de lezing die Habermas bij deze gelegenheid hield, maakt hij duidelijk waarom hij vasthoudt aan een scherpe scheiding van geloof en weten, van datgene wat op seculiere gronden gerechtvaardigd is en datgene dat wat religieus beleden wordt.¹⁶ Hij verzet zich met klem tegen de stelling, veelvuldig door religieuze mensen betrokken, dat het democratische proces een aanvulling nodig heeft. In zichzelf genomen zou democratie dan een lege procedure zijn om discussies te voeren en te beslechten. Niet alleen de opvattingen en de waarden waarover beslissingen genomen worden komen volgens deze opvatting van elders, maar ook de waarden die dergelijke beslissingen mogelijk maken. Vertegenwoordigers

van religieuze tradities neigen er vervolgens toe — en Ratzinger doet dat op zijn manier ook — te claimen dat zij op unieke wijze in deze waarden kunnen voorzien. Hiertegenover stelt Habermas met grote beslistheid dat wat de samenleving bij elkaar houdt, het democratische proces zelf is. De maatschappelijke samenhang kan niet worden geponeerd — niet seculier door wat in de Nederlandse discussie verlichtingsfundamentalisten zijn gaan heten, en niet religieus door vertegenwoordigers van één religieuze traditie — maar is de gemeenschappelijke communicatieve praxis van de publieke opinie zelf (vg 24). Het gezamenlijk zoeken naar de gemeenschappelijke grondslag die ons bindt, is de gemeenschappelijke grondslag die wij zoeken.

Habermas doet dit niet, maar precies deze visie op de publieke discussie als gekenmerkt door permanente onzekerheid in haar eigen grondslag, laat zich in mijn ogen verstaan als bij uitstek religieus.¹⁷

HET TEGOED VAN RELIGIE

Religieuze opvattingen zijn voor Habermas geen grondslag van de democratie. Ze zijn er wel volledig onderdeel van, moeten dat ook zijn. Het is zaak dat zij volop meedoen aan het moderne proces van zelfreflectie, niet alleen omdat het van groot belang is dat juist ook religieuze mensen deel zijn van het zelfintegrerende democratische proces, maar ook omdat religieuze tradities inhoudelijk van belang kunnen zijn. Het is volgens Habermas — en hier lijkt hij werkelijk terug te komen op zijn opvatting dat religie in de moderniteit ‘obsoleet’ is geworden — zaak dat wat in het verleden gebeurd is en de westerse cultuur heeft gemaakt tot wat zij is, blijft gebeuren. Concepten die door religieuze tradities zijn getekend — in het verleden ging het hierbij uiteraard met name om door de christelijke traditie getekende concepten — moeten zo worden vertaald dat zij in het lopende publieke, zichzelf verantwoordende en in deze zin seculiere debat betekenis en zeggingskracht hebben. Met het oog op de voortgang van het project van de moderniteit is dit niet alleen een taak voor religieuze, maar ook voor seculiere intellectuelen (gw 22; rö 136-138).

Over de vraag welke door religieuze tradities getekende concepten dan voor het hedendaagse publieke debat van belang zouden zijn, is Habermas terughoudend. Het gaat hem er vooral om duidelijk te maken dat de discussie over de voortgang van de moderniteit een voortgaande discussie is, wat ook wil zeggen dat ze vooralsnog onbeslist is. Hij stelt nadrukkelijk dat de verhouding tussen geloof en weten, tussen wetenschap en religieuze overtuiging in zijn ogen niet simpelweg kan worden bepaald door de vooruitgang die de wetenschappers claimen, om vervolgens de ruimte die

de wetenschappen openlaten aan de religie toe te wijzen. Het is in de confrontatie tussen intellectuelen die zich op wetenschappelijke resultaten beroepen en intellectuelen die deze resultaten interpreteren in het licht van een gelovige traditie, dat de verhouding tussen geloof en weten steeds weer wordt vastgesteld. Hierbij is niet alleen de vraag aan de orde waar het weten stopt en het geloof begint, en andersom, maar evenzeer hoe geloof in de visie op wetenschap en hoe de wetenschap in de gelovige posities een rol speelt (gö 150-154). Hiermee neemt Habermas een positie in die theologen vaker hebben verdedigd, maar die seculiere filosofen en verdedigers van de wetenschap doorgaans slecht hebben begrepen; laat staan dat zij die positie overnemen.¹⁸

Niettemin noemt Habermas wel twee religieuze themavelden die volgens hem in het actuele tijdsgewricht groot belang hebben. Hij doet dit al direct in zijn rede uit 2001 over geloof en weten. Het eerste themaveld betreft God als schepper en de mens als schepsel. Het belang dat Habermas hieraan hecht, hangt samen met zijn visie op gentechnologie. Schepping door God, zegt Habermas in een korte reflectie op een passage uit Hegels godsdienstfilosofie, is een manier van voortbrengen die het geschapene niet instrumenteel vastlegt, maar die het vrijheid schenkt en tegelijkertijd deze vrijheid ordent met behulp van een interne gerichtheid op het goede. Habermas meent hiertegenover dat wanneer niet God, maar een mens via gentechnologie de constitutie van een ander mens bepaalt en zo wel degelijk vastlegt, in feite de vrijheid wordt vernietigd die mensen ten opzichte

van elkaar toekomt (gw 29-31).[19]

Een tweede met religie verbonden themaveld dat Habermas in de huidige fase van de ontwikkeling van de moderniteit belangrijk acht, is dat van de omgang met schuld en tekort. De grote catastrofes van

Geen vooruitgang kan het excès aan menselijk lijden goedmaken

de geschiedenis — Habermas noemt hier met een verwijzing naar Walter Benjamin en Theodor W. Adorno met name de holocaust — laten zien dat geen vooruitgang het excès aan menselijk lijden kan goedmaken. Als het moderne project betekent dat mensen de wereld moeten vermensenlijken, impliceert zij tegelijkertijd dat wij mensen elkaar meer schuldig zijn dan wij kunnen geven (gw 24-25).

Met dit laatste suggereert hij niet alleen dat de grote christelijke thema's van lijden en verlossing, van schuld en verzoening, en van een genade die de geschiedenis door alle catastrofes heen draagt en omvat, een actuele betekenis kunnen hebben. Hij suggereert tevens dat de vraag of het lukt meer van deze betekenis naar het seculiere moderne bewustzijn

te vertalen, mogelijk cruciaal is met het oog op de voortgang van het moderne project. Het moderne project wordt bedreigd door aan de ene kant het besef dat het mensen voor onmogelijke opgaven stelt en daarom niet voluit verplichtend kan zijn. Immers, mensen kunnen alleen gehouden zijn tot het mogelijke. Aan de andere kant wordt het moderne project bedreigd door het verwijt dat het zijn grootse beloften niet inlost en daarom niet dient te worden voortgezet, maar dient te worden aangevallen. Dat is wat de terroristische aanslagen van 11 september 2001 deden. Een publiek debat dat hen de wind uit de zeilen neemt, moet daarom de omgang met het eigen tekortschieten tot deel maken van het moderne project zelf. Alleen dan is ook een volledige acceptatie van het moderne project in zijn verplichtende karakter mogelijk.

Als ik zeg dat dit betekent dat het moderne project van zoeken naar waarheid en juistheid niet uitsluitend moet worden gezien als te realiseren menselijke opdracht, maar in dit realiseren evenzeer als geschenken en te behoeden ruimte,²⁰ ga ik verder dan Habermas zelf. Dan ben ik begonnen de mogelijkheden te benutten die Habermas temidden van het seculiere publieke debat wil bieden aan het ontwikkelen van religieuze visies op de moderniteit. Hier beperk ik mij echter tot de vaststelling, met Habermas, dat dit debat inderdaad van fundamenteel belang is. Niet als einde van het project van de moderniteit, maar als voortgang ervan onder nieuwe omstandigheden.

Noten

- 1 Jürgen Habermas, 'Glauben und Wissen', in: Jürgen Habermas, *Glauben und Wissen: Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001*, Frankfurt am Main 2001, pp 9-31, cit. P.9.
- 2 Id., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1962.
- 3 Id., *Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1967; id./N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie: Was leistet die Systemtheorie*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1971.
- 4 Id., *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1968.
- 5 Id., *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1973.
- 6 Id., *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1968.
- 7 Id., *Der philosophische Diskurs der Moderne: Zwölf Vorlesungen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985; id., *Nachmetaphysisches Denken: Philosophische Aufsätze*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1988, m.n. pp. 153-186: 'Die Einheit der Vernunft und die Vielheit ihrer Stimmen'. Vgl. Alisdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, 2nd corrected edition with postscript, London 1985; id., *Whose Justice? Which Rationality*, London 1988; Richard Rorty, 'Solidarity or Objectivity?', in: id., *Objectivism, Relativism, and Truth*, Philosophical Papers I, New York: Cambridge University Press 1991, pp. 21-34.
- 8 Zie Jürgen Habermas, *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1976.
- 9 Id., *Theorie des kommunikativen Han-*

- delns. Band 1: *Handlungsrationaliät und gesellschaftliche Rationalisierung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981; Band 2: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981. Voor een Nederlandse samenvatting, zie Harry Kunneman, *Habermas' theorie van het communicatieve handelen: Een samenvatting*, Amsterdam: Boom 1983.
- 10 Zie m.n. Helmut Peukert, *Wissenschaftstheorie – Handlungstheorie – Fundamentale Theologie: Analysen zur Status und Ansatz theologischer Theoriebildung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1978; Edmund Arens, *Kommunikative Handlungen: Die paradigmatische Bedeutung der Gleichnisse Jesu für eine Handlungstheorie*, Düsseldorf: Patmos 1982. In Nederland heeft vooral Edward Schillebeeckx zich begin jaren zeventig intensief met Habermas beziggehouden.
- 11 Habermas, 'Glauben und Wissen', l.c. Verwijzingen met paginacijfers tussen haakjes in de tekst, vergezeld van het siglum gw.
- 12 Vgl. *Desecularisation of the World, The Resurgent Religion and World Politics*, ed. Peter L. Berger, Grand Rapids: Eerdmans 1999. Voor kritiek op Habermas' gebruik van 'postseculier', zie Hans Joas, *Braucht der Mensch Religion?: Über Erfahrungen der Selbsttranszendenz*, Freiburg etc.: Herder 2004, 122-128.
- 13 Jürgen Habermas, *Religion in the Public Sphere*, http://www.sandiego.edu/pdf/pdf_library/habermaslecture031105_c939cceb2abo87bdfc6df29rec0fc3fa.pdf; id., 'Religion in der Öffentlichkeit: Kognitive Voraussetzungen für den "öffentlichen Vernunftgebrauch" religiöser und sekularen Bürger', in: id., *Zwischen Naturalismus und Religion: Philosophische Aufsätze*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2005, pp.119-154. Verwijzingen naar het Duitse artikel met cijfers tussen haakjes achter het siglum rö.
- 14 Zie John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press 1971, en voor de kritiek Robert Audi/Nicholas P. Wolterstorff, *Religion in the Public Sphere*, Lanham: Rowman and Littlefield 1997, p. 105.
- 15 Gecit. in Wolfgang Thierse, 'Religion ist keine Privatsache', in: *Religion ist keine Privatsache*, Hg. W. Thierse, Düsseldorf: Patmos 2000, pp. 7-13, hier p. 7.
- 16 Jürgen Habermas, 'Vorpolitische Grundlagen des demokratischen Rechtsstaates?', in: id./Joseph Ratzinger, *Dialektik der Säkularisierung*, Freiburg/Basel/Wien: Herder 2005, pp. 15-37; verwijzingen met cijfers tussen haakjes in de tekst, voorafgegaan door het siglum vg. Vgl. voor een nadere filosofische uitwerking van zijn visie, id., 'Die Grenze zwischen Glaube und Wissen: Zur Wirkungsgeschichte und aktuellen Bedeutung von Kants Religionsphilosophie', in: id., *Zwischen Naturalismus und Religion*, l.c. pp. 216-257.
- 17 Zie in dit nummer mijn artikel 'Kwetsbaar geloof in democratie volhouden is ware religieuze opgave'; vgl. ook mijn *Metamorfosen: Over religie en moderne cultuur*, Kampen: Klement 2006.
- 18 De verhouding tussen religie en wetenschap is een bloeiend theologisch discussieveld, dat echter door buitenstaanders vaak gezien wordt als verkapte apologetiek voor de religie in een verwetenschappelijkende cultuur. Regelmatig worden er op dit gebied apologetische posities ingenomen, zoals door aanhangers van het zogenoemde intelligent design of door theologen die zonder meer stellen dat religie en wetenschap over verschillende terreinen gaan en daarom nooit met elkaar kunnen botsen. Vgl. voor een benadering die in de lijn van Habermas de verhouding tussen geloof en weten als een open discussieveld beschouwt, mijn 'Intelligent ontwerp of prachtig toeval? Weerbarstige wetenschap als vindplaats van theologische vragen', in: *Tijdschrift voor Theologie* 45 (2005) pp. 229-239. Een dergelijke omgang met de verhouding tussen religieuze tradities en de wetenschappen is de doelstelling van het interdisciplinaire Heyendaal Instituut voor theologie, wetenschappen

- en cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waarvan ik directeur ben.
- 19 Zoals bekend een belangrijk punt voor Habermas, dat leidde tot een felle controverse met de filosoof Peter Sloterdijk naar aanleiding van diens *Regels voor het mensenpark* (1999). Vgl. hiervoor, en voor de literatuur erover, Patrick Dassen, 'Het hoeden van de moraal in de Bondsrepubliek', in: *Gegijzeld door het verleden: Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijkdebat*, red. Patrick Dassen/Ton Nijhuis, Amsterdam: Boom 2001, pp. 221-242.
- 20 Vgl. mijn 'Waarheid als de ruimte om de waarheid te zoeken: Een religieuze visie op waarheid', in: *Filosofie & praktijk* 27 (2006) no. 2-3, pp. 25-30.

Democratie openbaart de waarheid niet

Joseph Ratzinger over christendom en democratie

De moderne interpretatie van democratie lijkt onverbreekelijk te zijn verbonden met het heersende relativisme: omdat er niet één morele waarheid meer zou zijn, moeten toevallige meerderheden maar de dienst uitmaken. De bijbelse grondgedachte is echter dat de waarheid aan de politiek van de meerderheid voorafgaat. De kerk mag zich echter niet tot staat verheffen. Hoe de democratie ondanks dat toch vanuit het christendom kan worden bijgelicht, beschrijft Joseph Ratzinger in een tekst die dateert uit de periode vlak voordat hij paus Benedictus XVI werd. De tekst is geïntroduceerd door Lieven Boeve, kenner van het werk van Ratzinger.

Introductie

door *Lieven Boeve*

Hoogleraar systematische theologie aan de faculteit godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit te Leuven

DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK HEEFT een bewogen geschiedenis achter de rug wat betreft haar omgang met de principes van de moderne democratie en rechtsstaat. Ook al hebben katholieken, onder meer in België na 1830, aan liberaal-democratische grondwetten meegewerkt,¹ de kerk van de negentiende eeuw staat uitdrukkelijk op gespannen voet met wat wij

vandaag als moderne politieke verworvenheden beschouwen, zoals de scheiding tussen kerk en staat, democratische besluitvorming en vrijheid van geweten en godsdienst. In de *Syllabus Errorum* (1864)², een verzameling van stellingen door het Roomse leergezag afgewezen stellingen, staan ze in verspreide opstelling vermeld.³ Ook de veroordeling van Lammenais door paus Gregorius XVI (in de encycliek *Mirari vos* (1832)⁴ getuigt hiervan. Zeker vanaf het Tweede Vaticaans concilie, in het bijzonder in de pastorale constitutie over de verhouding over de kerk in de wereld van deze tijd (*Gaudium et spes*, 73-76) maar in de feiten al eerder (op zijn minst met de vorming van christen-democratische partijen), heeft de kerk deze moderne politieke principes aanvaard voor de organisatie van het maatschappelijke leven. Verder heeft de kerk, onder meer via concordaten met de staten, haar eigen verhouding tot de moderne samenleving geherformuleerd en haar positie erin veiliggesteld. Meer nog: vandaag ziet ze, daar waar ze zelf tot een minderheidsgroepering wordt, opnieuw de voordelen van de vrijheid van geweten en godsdienst, vereniging en pers en beroept ze zich er weer op.

Ook Joseph Ratzinger is de democratie en de mensenrechten niet ongenegen, zo blijkt uit de geschriften die hij publiceerde kort voordat hij, op 19 april 2005, tot paus Benedictus XVI werd gekozen. Wel past zijn denken hierover in een specifieke analyse van onze Europese samenleving. De huidige paus vreest immers dat in Europa krachten aan het werk zijn die het oude continent zijn eigen wortels doen verliezen en het in libertinisme, nihilisme en relativisme (dreigen te) storten. Zowel in zijn recente *Waarden in tijd van ommekeer*⁵, waaruit de hier opgenomen tekst komt, als in andere bijdragen⁶, waarschuwt Joseph Ratzinger voor het radicale liberale zelfbeschikkingsrecht en relativisme dat Europa van binnenuit uitholt. Het individu wordt er tot norm van moraliteit en waarheid verklaard, hierbij geholpen door het radicale relativisme van de meerderheidsdemocratie. Waar Europa ten diepste aan lijdt, is een verwarde, maar uiterst dogmatische ideologie van de absolute vrijheid. In combinatie met de technocratie, schrijft deze voor dat wat technisch kan, ook moreel moet kunnen — en dit in zaken aangaande levensbegin en levenseinde, samenlevingsvormen, ecologie, enz. Het zelfbeschikkingsrecht heeft vrij spel omwille van het verlies van een morele consensus, die het menselijke leven en samenleven betekenis en een morele grondslag verleent. Op zijn beurt heeft dit waardeverlies in cultuurhistorisch opzicht te maken met Europa's afkeer van christendom en het verlies van het Godsbesef. In feite, betoogt Ratzinger, is Europa het veld geworden waarop twee tegengestelde culturen met elkaar de strijd aangaan, namelijk van de grote religieuze culturen (in het bijzonder het christendom) en een soort verabsoluteerde

Verlichtingscultuur die God uit het publieke bewustzijn wil verdrijven, zij het bij wijze van ontkenning of twijfel aan het Godsbestaan, zij het door de privatisering van het godsdienstige en de irrelevantie van God voor het publieke domein. Voor Ratzinger is deze bepaalde Verlichtingscultuur duidelijk op de voorgrond getreden in de discussies over de preambule van de Europese grondwet: respectievelijk over de referentie aan God en aan de christelijke wortels van Europa.

De wijze waarop democratie functioneert en over democratie wordt nagedacht, is voor Ratzinger dan ook symptomatisch voor het conflict tussen deze twee tegengestelde culturen. Tegen het liberale vrijheidsdenken en relativisme, betoogt hij dat democratie slechts kan functioneren als ze niet op zichzelf draait, maar gebed zit in een breder levensbeschouwelijk kader van waarden en principes. Democratie is immers geen waarde, geen ideaal op zichzelf, het is gewoon in de praktijk het beste systeem gebleken om het menselijk samenleven vorm te geven. Het noodzakelijke relativisme dat de democratie veronderstelt, kan dus niet absoluut zijn. (Beslissings)macht moet immers steeds gekoppeld blijven aan recht, dat op zijn beurt berust op ethische grondslagen, op een morele consensus. Recht, het goede en waarheid zijn immers niet zomaar producten van meerderheidsbeslissingen, maar dienen te worden erkend omdat ze intrinsiek rechtvaardig, goed en waar zijn. Hier botsen we op de niet-relativistische kern van de democratie, stelt de voormalige kardinaal. Europa heeft deze kern vastgelegd in de mensenrechten. Nu toont precies het wedervaren van de democratie in Europa volgens Ratzinger heel goed aan dat rationaliteit, vrijheid en samenleven een moreel fundament vereisen, die ze uit zichzelf niet kunnen opwekken of creëren. Wat Europa betreft zijn deze waarden van oudsher door het christelijke geloof toegeleverd, en verbonden met het geloof in God. Het is Europa's weigering nog langer te vragen naar de wortels of geestelijke fundamenten hiervan, die dan ook haar crisis veroorzaakt. Naarmate de christelijke basisconsensus ondermijnd raakt en het naakte verstand overblijft, dat zich niet over zijn wortels bezint en alleen naar zichzelf luistert, aldus de huidige paus, komt ook de evidentie van de zedelijkheid in verval.

Voor Ratzinger komt het Europese geestelijke erfgoed immers ten diepste voort uit 'de fundamentele verenigbaarheid van de morele erfenis van het christendom met de morele erfenis van de Verlichting' — een welbegrepen Verlichting die ruimte laat voor God.⁷ Deze heeft een universaliserende kracht, maar haar 'feitelijke niet universeel-zijn' toont de historisch-contextuele verknoping van beide aan: de evidentie van de seculiere rationaliteit is feitelijk aan culturele contexten gebonden⁸ — wat uiteindelijk betekent: aan het christelijke geloof. Ratzinger gewaagt in

dit verband van een noodzakelijke 'correlationaliteit' en complementariteit van geloof en rede, christendom en seculiere rationaliteit.⁹ Zowel de pathologieën van de rede (technocratie, cynisme van de ideologieën, inhoudsloos vrijheidsbegrip) als van de godsdienst (fanatisme, fundamentalisme, enz.) kunnen zo worden verholpen. Wat dat betreft, stelt Ratzinger, heeft het christelijke geloof 'bewezen de meest universele en rationale religieuze cultuur te zijn, waardoor ook tegenwoordig aan het verstand de basisstructuur van het morele besef wordt aangeboden. Dit leidt hetzij tot een bepaalde evidentie, hetzij op zijn minst tot het leggen van een basis voor een verstandelijk moreel geloof. Zonder dat kan een gemeenschap niet bestaan'.¹⁰ De beste dienst die christenen daarom tijdgenoten kunnen bieden, is het voorhouden van een wereld en een ethiek met God. Het radicale verlichtingsparadigma moet daarom op zijn kop worden gezet, want een wereld zonder God leidt tot een wereld zonder mens. Zoals Pascal zijn ongelovige vrienden uitdaagde een wereld te denken vanuit de mogelijkheid dat er een God bestaat, zo ook moeten christenen dit vandaag doen.¹¹ Zoals het *etsi deus non daretur* functioneerde in een tijd van religieuze conflicten om een ethische basis te creëren voor een mogelijk samenleven boven deze conflicten uit, zo ook kan een actueel moreel denken *si Deus daretur* dit vandaag realiseren in een samenleving die zonder God aan haar eigen contradicties ten onder gaat.¹²

Wat is waarheid?

De betekenis van religieuze en zedelijke waarden in de pluralistische maatschappij

.....
 door *Joseph Ratzinger*

RELATIVISME ALS VOORWAARDE VOOR DEMOCRATIE

Na het uiteenvallen van de totalitaire regeringssystemen die op zo'n grote schaal en zo zwaar hun stempel op de 20ste eeuw hebben gedrukt, is een groot deel van de wereld er tegenwoordig van overtuigd dat democratie

weliswaar niet de ideale maatschappij tot stand brengt, maar in de praktijk het enige redelijke systeem is. Het zorgt voor verdeling van en controle over macht en biedt daarmee de best denkbare garantie tegen willekeur en onderdrukking, voor de vrijheid van het individu en de instandhouding van de mensenrechten. Spreken wij tegenwoordig over democratie, dan denken we vooral aan dit positieve punt: de gezamenlijke participatie in de macht als uitdrukking van vrijheid. Niemand zal nog geheel onderworpen zijn aan een heerser, maar over zichzelf heersen; iedereen zal in politiek opzicht zijn zegje kunnen doen en daarmee zijn wensen kenbaar maken. Want alleen wie inspraak heeft, kan als echt vrije burger worden aangemerkt.

Het feitelijke positieve punt waarnaar door participatie in de macht wordt gestreefd, is dus de vrijheid en de gelijkheid van alle mensen. Maar omdat directe macht niet constant door allen kan worden uitgeoefend, moet ze bij tijden worden gedelegeerd. Ook wanneer deze machtsoverdracht slechts aan een termijn gebonden is, om precies te zijn tot de volgende verkiezingen, dan is er toch controle nodig om ervoor te zorgen dat aan de gemeenschappelijke wil van hen die de macht hebben overgedragen, wordt voldaan en niet aan de wil van hen die de macht uitoefenen. Bij dit punt aangekomen houden velen halt om te zeggen: als de vrijheid van iedereen is gegarandeerd, dan is het doel van de staat bereikt.

Op deze manier wordt de zelfbeschikking van het individu tot het feitelijke doel van de saamhorigheid gemaakt; de maatschappij op zichzelf heeft eigenlijk geen waarde, maar zou er veeleer alleen zijn om de afzonderlijke personen zichzelf te laten zijn. Maar de inhoudloze individuele vrijheid, hoezeer die ook het hoogste doel lijkt, heft zichzelf op omdat individuele vrijheid slechts kan bestaan in een ordening van vrijheden. Er zijn maatstaven nodig omdat vrijheid anders verwordt tot geweld tegen de anderen: niet toevallig leggen zij die de totalitaire heerschappij

nastreven het in eerste instantie aan op de ordeloze vrijheid van het individu en een situatie van strijd van allen tegen allen, om zich vervolgens met een eigen ordening op te werpen als de ware redder der mensheid. *Vrijheid heeft dus in-*

Vrijheid heeft dus inhoud nodig

houd nodig. Die inhoud kunnen we definiëren als garantie op de mensenrechten. Maar we kunnen hem met wat meer woorden ook omschrijven als het instaan voor de welvaart van allen en tegelijkertijd voor het welzijn van de enkeling. Wie wordt geregeerd, dat wil zeggen hij die de macht heeft overgedragen, 'kan vrij zijn wanneer hij in datgene wat zij die rege-

ren nastreven als goed voor allen, zichzelf herkent, met andere woorden dat wat goed voor hem is'.¹³

Door deze overweging zijn behalve de idee van vrijheid twee andere begrippen naar voren gekomen: recht en kwaliteit. Beide, dat wil zeggen de vrijheid, zijnde de levensvorm van de democratie, en zowel het recht als de kwaliteit, zijnde haar inhoud, verhouden zich tot elkaar met een zekere spanning, een spanning die inherent is aan de wezenlijke meningsverschillen die bestaan over de interpretatie van de juiste vorm van democratie en politiek.

Maar laten we eerst nog teruggaan naar de gedachte dat de vrijheid het hoogste goed van de mensen is; alle andere positieve kwaliteiten lijken dan eerder tegenstrijdig en gemakkelijk te misbruiken. Wij willen niet dat de staat ons oplegt wat wij positieve kwaliteiten moeten vinden. Het probleem wordt nog helderder wanneer we voor de duidelijkheid voor het begrip 'goed' het begrip 'waarheid' stellen. De idee van vrijheid van de enkeling komt ons tegenwoordig voor in wezen daaruit te bestaan, dat wat waar is niet door de staat kan worden bepaald: de waarheid, dus ook de waarheid over wat goed is, wordt niet gemeenschappelijk aanvaard, maar kwetsieus gevonden. De poging om aan iedereen dat voor te schrijven wat een deel van de bevolking als waarheid ziet, zal dus als onderdrukking van het geweten worden ondervonden: het begrip waarheid is opgeschoven in de richting van antidemocratische intolerantie. Het is niet een voor iedereen geldend goed, maar één voor een groep die zich uitsprekt namens allen. Anders gezegd: de moderne interpretatie van democratie lijkt onverbrekkelijk te zijn verbonden met relativisme; dit laatste doet zich echter voor als de feitelijke garantie voor vrijheid, en zo ook de kern ervan: de geloofs- en gewetensvrijheid.

Dit is tegenwoordig voor ons allen volkomen plausibel. Maar bij nader onderzoek komt de vraag naar voren of er in de democratie toch ook een niet-relativistische kern moet zitten. Is democratie tenslotte niet opgebouwd rond de mensenrechten, die onaantastbaar zijn en waarvan toekenning en zekerstelling de grondslagen vormen die maken dat democratie als noodzakelijk wordt gezien? Mensenrechten zijn hunnerzijds niet onderworpen aan de eis tot pluralisme en tolerantie, inhoudelijk zijn ze tolerantie en vrijheid. Het afnemen van de rechten van anderen kan nooit de essentie van het recht worden en nooit de essentie van vrijheid zijn. Dit betekent dat er in democratie beslist een basiselement van waarheid, namelijk een morele waarheid moet zitten, waarvan niet kan worden afgestapt. Tegenwoordig spreken we liever over 'waarden' dan over 'waarheid', dit om niet in conflict te komen met de begrippen tolerantie en democratisch relativisme. Maar een terminologische aanpassing kan de zojuist gestelde

vraag niet ontwijken, want waarden ontlenuen hun onaantastbaarheid aan het feit dat ze waar zijn en overeenstemmen met de ware verlangens van de mens.

Des te dringender doet nu de vraag zich voor hoe deze algemeen aanvaarde waarden moeten worden gestaafd. Of, in modern idioom gesteld: hoe zijn de basiswaarden te omkleden met redenen die niet onderhevig zijn aan het spel van meerderheid en minderheid? Hoe kunnen we ze kennen? Wat staat los van het relativisme, waardoor en hoe is dat gekomen?

Deze vraag vormt de kern in de tegenwoordige discussie rond de politieke filosofie en in onze wrijving rond de ware democratie. Ietwat simplificerend kan men zeggen dat er twee basisstandpunten zijn die tegenover elkaar staan en in verschillende varianten optreden, maar ook voor een deel met elkaar overeenstemmen. Aan de ene kant vinden we het radicaal relativistische standpunt dat het begrip van het goede (en dus ook van het ware) geheel los wil zien van de politiek omdat het de vrijheid bedreigt. Om het relativisme consequent door te drukken wordt het 'natuurrecht' afgewezen als metafysisch besmet; verder is er uiteindelijk geen ander principe in de politiek dan het besluit van de meerderheid dat in het reilen en zeilen van de staat de plaats van de waarheid inneemt. Recht kan niet anders dan puur politiek worden opgevat, wat erop neerkomt dat recht datgene is wat door de daartoe bevoegde instituties als recht wordt vastgesteld. Aldus redenerend wordt democratie niet inhoudelijk maar zuiver formeel gedefinieerd: als een systeem van regels dat het vormen van een meerderheid en het overdragen en wisselen van macht mogelijk maakt. Democratie zou daarmee in wezen bestaan uit een mechanisme van verkiezingen en stemmingen.

Deze opvatting staat tegenover een andere: dat de waarheid niet een product is van de politiek (van de meerderheid), maar daaraan voorafgaat en haar pad verlicht. Niet de praktijk zorgt voor de waarheid, maar de waarheid zorgt ervoor dat de praktijk op de juiste manier gebeurt. Politiek is pas dan gerechtvaardigd en vrijheidsbevorderend, wanneer ze ten dienste staat van een systeem van waarden en rechten zoals het verstand ons ingeeft. Tegenover de uitgesproken scepsis van de relativistische en positivistische theorieën vinden we hier dus een basisvertrouwen in het verstand dat de waarheid kan aantonen.¹⁴

De essentie van beide standpunten komt zeer goed naar voren uit het proces tegen Jezus, wanneer Pilatus aan de Verlosser vraagt: 'Wat is waarheid?' (Joh. 18, 38). Niemand minder dan de voortreffelijke vertegenwoordiger van het streng positivistische standpunt, de later naar Amerika geëmigreerde Oostenrijkse rechtsgeleerde Hans Kelsen, heeft in een bespiegeling over deze bijbelse tekst zijn opvatting ondubbelzinnig uiteengezet.¹⁵

We zullen later op zijn filosofie over de politiek terugkomen, maar eerst

buigen we ons over zijn uitleg van de geciteerde bijbeltekst. Volgens hem is de vraag van Pilatus de uitdrukking van de noodzakelijke scepsis van de politicus. En daarom is de vraag in zekere zin ook meteen het antwoord: de waarheid is onbereikbaar. Dat Pilatus dat zo bedoelt ziet men uit het feit dat hij volstrekt niet op het antwoord wacht, maar zich in plaats daarvan rechtstreeks tot het volk wendt. Aldus heeft hij volgens Kelsen de beslissing over de omstreden zaak aan de volksstemming overgelaten en heeft Pilatus zich, nog steeds volgens Kelsen, gedragen als een waarachtige democraat. Omdat hij niet weet wat gerechtigheid is, laat hij de meerderheid daarover beslissen. Pilatus wordt in de stelling van de Oostenrijkse geleerde op deze manier tot een zinnebeeldige figuur van de relativistische en sceptische democratie, een figuur die zich niet baseert op waarden en waarheid, maar op procedures. Dat in het geval van Jezus een onschuldige wordt veroordeeld, schijnt Kelsen niet te betwisten. Er is nu eenmaal geen andere waarheid dan die van de meerderheid, en het heeft geen zin om daarachter verder te zoeken. Kelsen gaat op een zekere plaats zelfs zo ver dat hij zegt dat deze relativistische zekerheid desnoods met bloed en tranen mag worden opgelegd; men moet er even zeker van zijn als Jezus zeker was over zijn waarheid.¹⁶

Geheel anders en juist vanuit politiek gezichtspunt veel overtuigender, is de uitleg die de grote exegeet Heinrich Schlier aan de tekst heeft gegeven. Hij kwam ermee op het ogenblik dat het nationaal-socialisme zich klaarmaakte om in Duitsland de macht te grijpen en zijn uitleg was een bewust getuigenis tegen die delen van het evangelistische christendom die bereid waren hun geloof en hun volk op datzelfde niveau te brengen.¹⁷ Schlier vestigt in zijn bespiegeling de aandacht op het feit dat Jezus in het proces de volmacht van Pilatus om in naam van de staat recht te spreken, geheel en al erkent. Hij perkt dat evenwel meteen in door te zeggen dat Pilatus een dergelijke volmacht niet uit zichzelf heeft ontvangen, maar 'van boven' (19, 11). Pilatus corrupteert zijn macht en daarmee ook die van de staat op het ogenblik dat hij zich niet meer opstelt als gevolmachtigde lasthebber van een hogere, aan waarheid gehechte ordening, maar deze ten eigen nutte gebruikt. De stadhouder vraagt niet meer naar de waarheid, maar ziet de macht als zijn eigen, zuivere macht. 'Zo gauw hij zichzelf machtigde, werd hem de gerechtelijke moord op Jezus in handen gespeeld'.¹⁸

WAAROM EEN STAAT?

De aanvechtbaarheid van een streng relativistisch standpunt is hiermee wel duidelijk geworden. Aan de andere kant zijn we ons tegenwoordig ter-

dege bewust van de problemen die kleven aan het standpunt dat de waarheid ook binnen de democratische praktijk fundamenteel is en ten uitvoer dient te worden gebracht; de vrees voor de inquisitie en voor andere verkrachtingen van het geweten is ons met de paplepel ingegeven. Hoe aan dit dilemma te ontkomen? Vragen we ons eerst af wat de staat eigenlijk is, waartoe hij dient en waartoe niet. Vervolgens zullen we een blik werpen op de verscheidenheid aan antwoorden op die vraag en ten slotte proberen daaruit tot een sluitend antwoord te komen.

Wat is dus de staat? Waartoe dient hij? We zouden een simpel antwoord kunnen geven door te zeggen dat het de taak van de staat is 'de menselijke samenleving in orde te houden',¹⁹ dus een dermate compromis tussen vrijheid en kwaliteit te scheppen dat eenieder een menswaardig bestaan kan leiden. Ook kunnen we zeggen: de staat garandeert het recht als voorwaarde voor vrijheid en de gezamenlijke welstand. Hieruit volgt enerzijds dat de staat moet worden geregeerd, anderzijds echter dat het regeren niet het simpele uitoefenen van macht mag zijn, maar de rechten van de enkeling moet beschermen en het welbevinden van allen moet voorstaan. Het is niet de taak van de staat om het geluk van de mensheid te bewerkstelligen en evenmin om nieuwe mensen te doen ontstaan. Verder is het ook niet de

Het is niet de taak van de staat de wereld in een paradijs te veranderen

taak van de staat de wereld in een paradijs te veranderen en dat kan hij ook niet; probeert hij dat toch, dan stelt hij zich absoluut op en gaat hij zijn grenzen te buiten. Hij gedraagt zich dan alsof hij God was en verwordt daardoor — zoals de

Openbaring van Johannes zegt — tot een dier uit de afgrond, tot de macht van de antichrist.

Het is dit verband van belang twee bijbelteksten steeds bij elkaar te houden die, ofschoon ze elkaar lijken tegen te spreken, in werkelijkheid wezenlijk bij elkaar horen: Romeinen 13 en Openbaring 13. De brief aan de Romeinen beschrijft de staat in zijn geordende vorm, de staat die zich aan zijn grenzen houdt en zichzelf niet voor bron van waarheid en recht aanziet. Paulus ziet de staat als mandataris van de geordendheid, de staat die het bestaansrecht van het individu en dat van de samenleving waarborgt. Deze staat komt gehoorzaamheid toe. Gehoorzaamheid aan het recht is geen belemmering van de vrijheid, maar juist de voorwaarde ervan. De Openbaring van Johannes duidt daarentegen op de staat die zichzelf tot God verklaart en zelf bepaalt wat als gerechtigheid en waarheid geldt. Een dergelijke staat vernietigt de mensen. Hij ontkent zijn eigenlijke wezen en kan daardoor ook geen gehoorzaamheid meer eisen.²⁰

Het is kenmerkend dat zowel het nationaal-socialisme als het marxisme in essentie de staat en het recht ontkent, de rechtsorde als onvrijheid bestempelt en daartegenover aanspraak maakt op wat hogers: de zogenoemde volkswil of de klassenloze maatschappij die voor de staat in de plaats moet komen, omdat die het instrument van de hegemonie van een klasse zou zijn. Als op die manier de staat en zijn geordendheid als vijand van de absolute van de aanspraken van de eigen ideologie wordt beschouwd, dan ligt juist in die afwijzing nog enig achtergebleven bewustzijn van het eigenlijke wezen van de staat. De staat als staat richt een relatieve geordendheid van de samenleving in, maar kan niet alleen het antwoord geven op de vraag van de menselijke existentie. Hij moet niet slechts ruimte openlaten voor iets anders en mogelijk hogers, hij moet ook de waarheid over het recht steeds opnieuw van buitenaf ontvangen omdat hij deze niet in zich draagt. Maar hoe en van wie? Naar het definitieve antwoord op deze vraag moeten we zoeken.

DE TEGENSTRIJDIGE ANTWOORDEN OP DE VRAGEN NAAR DE GRONDSLAGEN VAN DE DEMOCRATIE

De relativistische theorie

Op deze vragen wordt, zoals hiervoor al gesteld, antwoord gegeven vanuit twee, lijnrecht tegenover elkaar staande standpunten, beide echter zienswijzen inhoudend die elkaar halverwege ontmoeten. De eerste mening, die van het strenge relativisme, hebben we al gevonden in het door Hans Kelsen gestelde. Voor hem kan de relatie tussen religie en democratie niet anders dan negatief zijn. Vooral het christendom onderwijst absolute waarheden en waarden, en staat daarmee lijnrecht tegenover de scepsis die uit de relativistische democratie niet weg te denken is. Religie betekent voor hem heteronomie van het individu, terwijl daartegenover democratie diens autonomie inhoudt. Het betekent ook dat het kernpunt van de democratie de vrijheid is, niet het goede. Het goede lijkt hier juist een bedreiging van de vrijheid te zijn.²¹ Tegenwoordig is de bekendste vertegenwoordiger van deze kijk op democratie ongetwijfeld de Amerikaanse rechtsfilosoof R. Rorty. Zijn opvatting over de samenhang van democratie en relativisme sluit in grote lijnen aan op wat de tegenwoordige mens, ook de christen, in doorsnee voelt. Juist hierom verdient hij bijzondere aandacht. Voor Rorty is de enige maatstaf volgens welke het recht ten uitvoer kan worden gebracht, de overtuiging die onder de meerderheid der bevolking leeft; een andere filosofie, een andere bron van recht staat de democratie niet toe. Wel is Rorty zich enigszins bewust van de onvolkomenheid van het loutere meerderheidsprincipe als bron van

waarheid, maar toch denkt hij dat het pragmatische, uit de meerderheid gepeurde gezonde verstand altijd wel enkele intuïtieve ideeën met zich meeneemt, zoals de afschaffing van de slavernij.²² Hier vergist hij zich echter: honderden, zelfs duizenden jaren lang is een dergelijke intuïtie niet automatisch uit het gevoel van de meerderheid voortgekomen en niemand weet hoe lang dit zo zal blijven. Wat hier heerst, is een leeg begrip van vrijheid, dat zelfs zo ver gaat dat het de ontbinding voorstaat van het ik in een fenomeen zonder kern en zonder wezenlijkheid, en wel omdat dit nodig is om onze intuïtie over de prioriteit van de vrijheid gestalte te geven. Maar wat als deze intuïtie inderdaad tevoorschijn komt? En wat als een meerderheid zich tegen de vrijheid keert en zegt dat de mensheid niet tegen vrijheid opgewassen is, moet deze dan *volens nolens* in stand worden gehouden?

De gedachte dat in de democratie slechts de meerderheid beslissingen neemt en dat slechts de overtuiging van de meerderheid van de burgers de bron van het recht is, houdt ongetwijfeld iets aantrekkelijks in. Want wanneer steeds iets wordt aangenomen wat voor de meerderheid bindend, evenwel door haar niet gewenst is, lijkt precies die meerderheid haar vrijheid te worden ontnomen, waarmee de essentie van de democratie is afgewezen. Iedere andere theorie schijnt uit te gaan van de veronderstelling van een dogmatisme dat de zelfbeschikking ondermijnt en daarmee de burger onmondig en onvrij maakt.

Anderzijds kan echter niet worden ontkend dat ook de meerderheid dwaalwegen kan bewandelen en dat die dwalingen niet alleen op belangrijke zaken betrekking hoeven te hebben, maar ook de grondvesten van het goed kunnen aantasten, zodat waardigheid en rechten van de mens niet meer zijn gewaarborgd. Ook dat betekent het einde van de vrijheid. Want wat mensenrechten zijn en waaruit menselijke waardigheid bestaat, ligt voor de meerderheid beslist niet altijd voor de hand. Dat deze om de tuin geleid en gemanipuleerd kan worden en dat vrijheid in naam van de vrijheid vernietigd kan worden, is dramatisch genoeg gebleken uit de geschiedenis van de vorige eeuw. Bij Kelsen hebben we bovendien gezien dat het relativisme zijn eigen dogmatisme in zich draagt: die is in zichzelf zo zeker dat hij ook moet worden opgelegd aan hen die zich er niet in kunnen vinden. Uiteindelijk zit hier het onvermijdelijke cynisme, dat zowel bij Kelsen als bij Rorty dicht aan de oppervlakte ligt: wanneer de meerderheid — zoals in het geval van Pilatus — altijd het recht aan haar zijde heeft, dan kan het niet anders dan dat het recht met voeten getreden wordt. Dan geldt in de grond tenslotte de macht van de sterkere, die de meerderheid voor zich kan winnen.

De metafysische en christelijke these

Er staat een sterke stelling tegenover het tot dusver beschouwde sceptische relativisme. De vader van die andere manier van naar de politiek kijken is Plato, die ervan uitgaat dat alleen hij kan regeren die het goede kent en ervaren heeft. Alle gezag moet dienstbaar zijn, wat wil zeggen dat men moet afzien van de eigen contemplatieve verhevenheid en de daarmee verkregen vrijheid. Het moet een vrijwillige terugkeer inhouden naar de 'holen', in de duisternis waarvan de mensen leven. Alleen dan ontstaat het waarachtige regeren en niet het voortdurende schijnbare gekissebis met de schijnbare verantwoordelijkheid die in de meeste gevallen de politiek kenmerkt: de blindheid van de doorsneepolitiek wijt Plato aan het feit dat de politieke vertegenwoordigers vechten om de macht, 'als was dit een groot goed'.²³ Met dergelijke overwegingen sluit Plato zich aan bij de bijbelse grondgedachte dat waarheid niet door de politiek wordt geproduceerd: wanneer de relativisten dat menen, dan trekken ze ondanks de door hen gezochte hegemonie de vrijheid in de richting van het totalitaire. De meerderheid wordt dan tot een soort godheid die geen hoger beroep toestaat.

Uit dergelijke beschouwingen heeft J. Maritain een filosofie over politiek ontwikkeld, die probeert de diepe beschouwingen uit de Bijbel van toepassing te maken op de theorie van de politiek. Het is niet nodig hier op de historische veronderstellingen van deze filosofie in te gaan, hoezeer dat ook de moeite waard zou zijn. Wel kunnen we in het kort, en dus ook zeer simplificerend zeggen dat in de moderne tijd het begrip democratie twee wegen bewandelt en daarmee ook op twee verschillende grondslagen is gevestigd. In het Angelsaksische gebied is democratie minstens ten dele op de natuurrechtelijke tradities en, zij het geheel pragmatisch uitgelegde, christelijke basisopvattingen geconcipieerd en verwezenlijkt.²⁴ Bij Rousseau daarentegen heeft ze zich tegen de christelijke overlevering gekeerd. Van hem uit is vervolgens een stortvloed op gang gekomen van een in tegenstelling tot het christendom vermeende conceptie van de democratie.²⁵

Maritain heeft geprobeerd het begrip democratie weer los te koppelen van Rousseau en haar — zoals hij zegt — te bevrijden uit de dogma's van de vrijmetselarij met haar noodzakelijke vooruitgang, haar antropologische optimisme, haar vergoddelijking van het individu en haar zichzelf vergegende mensen.²⁶ Voor hem kan het oorspronkelijke recht op zelfregering van het volk nooit het recht zijn om over alles een oordeel te vellen: 'regering door het volk' en 'regering voor het volk' horen bij elkaar; het gaat om het evenwicht tussen de volkswil en de doelstellingen van de politiek. In deze zin heeft Maritain een drievoudig personalisme — het ontologische,

axiologische en sociale — ontwikkeld, waarop we in deze samenhang niet kunnen ingaan.²⁷

Het is duidelijk dat het christendom hier wordt gezien als de bron van kennis die aan de politieke actie voorafgaat en haar bijlicht. Om iedere verdenking van politiek christelijk absolutisme uit te sluiten, antwoordt V. Possenti op de lijn van Maritain dat het christendom als openbaringsreligie niet als waarheidsbron voor de politiek bedoeld is, maar eerder als zuurdesem en uit de historie opgenomen levensvorm. De waarheid over het goede dat uit de christelijke overlevering komt, wordt ook voor het verstand inzichtelijk en aldus tot een verstandelijk principe; een onderdrukker van het gezonde verstand en de politiek door gebruikmaking van het ene of het andere dogmatisme is ze niet.²⁸ Natuurlijk wordt hier een zeker optimisme ten aanzien van de evidentie van de zedelijkheid en de christelijkheid verondersteld, terwijl die door de relativisten wordt bestreden. En hiermee zijn we weer beland bij het hachelijke punt van de theorie van de democratie en de christelijke interpretatie daarvan.

Evidentie van de zedelijkheid? Tussenliggende standpunten

Het is nuttig om alvorens te proberen een antwoord te vinden, te kijken naar de tussenliggende standpunten, die bij het ene noch bij het andere kamp geheel en al zijn in te delen. V. Possenti noemt als vertegenwoordigers van een dergelijke middenweg N. Bobbio, R.K. Popper en J. Schumpeter; voor een vroege voorloper kan men de cartesiaan P. Bayle (1647-1706) houden. Bayle gaat namelijk al uit van een strikte scheiding van de metafysische en de morele waarheid. Het politieke bedrijf heeft volgens hem de metafysica niet nodig. Metafysische vragen mogen omstreden blijven en komen daardoor in het gebied van het niet door de politiek beroerde pluralisme. Als existentiële grondslag moet de staatsgemeenschap genoeg hebben aan de praktische waarheid. Wat zijn herkenbaarheid betreft hangt Bayle echter een optimisme aan dat in de loop van de latere geschiedenis allang verloren is gegaan. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kon Bayle nog denken dat de zedelijke waarheid voor alle mensen openstaat. Er is slechts een enkele, universele en onvermijdelijke moraal, een helder licht dat door alle mensen wordt waargenomen, zo gauw zij hun ogen openen. Deze ene morele waarheid komt van God en moet het oriëntatiepunt zijn voor alle afzonderlijke wetten en normen.²⁹ Bayle beschrijft hiermee niets anders dan het algemene bewustzijn van zijn eeuw; de door het christendom naar voren gebrachte morele basisinzichten stonden de mensen zó duidelijk en onweerlegbaar voor ogen, dat men ze zelfs midden in een geloofsstrijd voor het vanzelfsprekende inzicht van ieder redelijk mens kon aanzien als evidentie van het verstand, dat ook door de verschillende

geloofsuitenzettingen van het verdeelde christendom niet kon worden verstaan.

Maar wat destijds het dwingende inzicht door het van God ontvangen verstand leek te zijn, behield zijn evidentie slechts zolang de gehele cultuur, dus de samenhang van de gemeenschap, het stempel van de christelijke overlevering droeg. Naarmate de christelijke basisconsensus verder ondermijnd raakte en het naakte verstand overbleef, dat zich niet door de historische werkelijkheid de les liet lezen en alleen naar zichzelf wilde luis-teren, kwam ook de evidentie van de zedelijkheid in verval. Het verstand, dat zijn wortels had in een geloof in een historische, religieuze cultuur en deze afsnijdt om alleen nog maar een empirisch verstand te zijn, wordt met blindheid geslagen. Voor wie louter en alleen nog het experimenteel verifieerbare als algemene zekerheid apprecieert, blijft in plaats van de waarheden die boven het puur materiële uitstijgen, alleen nog het functioneren, te weten het spel van meerderheid en minderheid, als maatstaf over, wat echter — zoals we hebben gezien — in zijn geïsoleerdheid onvermijdelijk tot cynisme en tot vernietiging van mensen leidt. Het eigenlijke probleem waarvoor we tegenwoordig staan, is de blindheid van het verstand voor de gehele, niet-materiële dimensie van de werkelijkheid.

Laten we nog even een blik werpen op de sociaalfilosofie van K. Popper, van wie men misschien kan zeggen dat hij in een relativistische tijd de basisvisie van Bayle probeert te redden. Tot Poppers kijk op de open samenleving behoort de vrije discussie en verder instituties ter bescherming van de vrijheid en steun van de achtergestelden. De waarden waarop de democratie als beste verwezenlijkingvorm van de open maatschappij rust, worden met een moreel geloof waargenomen; rationeel zijn ze niet te beredeneren, maar een op de vooruitgang van de wetenschap lijkend proces van kritiek en inzicht leidt toch tot een benadering van de waarheid. De principes van de gemeenschap kunnen dientengevolge niet worden beredeneerd, alleen bediscussieerd. Aan het einde ervan moet men daarover een oordeel vellen.³⁰

Zoals men ziet ontbreken in deze visie veel elementen. Enerzijds ziet Popper dat uit het proces van de vrije discussie geen evidentie betreffende de zedelijke waarheid komt, maar anderzijds is die voor hem in een soort verstandelijk geloof toch te bevatten. Voor Popper is het duidelijk dat het meerderheidsprincipe niet onbeperkt kan gelden. Bayles grootse idee van de collectieve zekerheid van het verstand in zedelijke zaken, is hier verschrompeld tot een door discussie naar voren komend geloof, dat in elk geval, ook wanneer de grondslag onzeker is, basiselementen van de zedelijke waarheid blootlegt en deze onttrekt aan het pure functionalisme. Alles in overweging nemend mogen we wel zeggen dat ook dit kari-

ge overblijfsel van de verstandelijke basiszekerheid over de moraal, niet uit het blote verstand voortkomt, maar berust op een nog altijd aanwezig rudiment van inzichten van christelijk-joodse signatuur. Lange tijd al is ook dit rudiment van zekerheid niet meer onomstreden, maar een minimale moraal is in de afkalvende christelijke cultuur nog wel toegankelijk gebleven.

Voordat we ons wagen aan een poging om een antwoord te vinden, kijken we terug. De absolute staat die zich als bron van waarheid en recht presenteert, moet worden afgewezen. Maar ook afgewezen moet worden

De staat zelf is niet de bron van waarheid en moraal

het strikte relativisme en functionalisme, omdat de verheffing van hun waarheid tot enige bron van het recht de zedelijke waardigheid van de mens bedreigt en een tendens inzet die naar het totalitaire neigt. Het spectrum van aannemelijke

theorieën reikt aldus van Maritain tot Popper, waarbij Maritain een maximaal vertrouwen in de verstandelijke evidentie van de morele waarheid van de christenheid en haar mensbeeld aan de dag legt, terwijl bij Popper hiervan het nog net toereikende minimum overeind is gebleven om hem te behoeden voor een vrije val in het positivisme.

Ik zal hier naast of tussen beide auteurs niet een nieuwe theorie over de verhouding tussen staat en zedelijke waarheid poneren, maar alleen proberen een samenvatting te geven van de inzichten die ons tot nu toe zijn aangeboden. Deze kan dan dienen als een soort platform, of als ontmoetingsplaats van de politieke filosofieën die in enigerlei vorm het christendom en zijn morele boodschap als uitgangspunt voor het politieke bedrijf beschouwen, zonder daarbij de grenzen tussen politiek en geloof uit te wissen.

SAMENVATTING EN GEVOLGTREKKINGEN

Het komt mij voor dat een gevolgtrekking uit onze rondgang door de moderne debatten zich in de volgende zeven verklaringen laat samenvatten:

- 1 De staat zelf is niet de bron van waarheid en moraal. Noch uit iets dat hem eigen is, door volk, ras, klasse of op grootse ideeën gebaseerde ideologie is ingegeven, noch uit de uitspraken van de meerderheid kan de waarheid uit zichzelf ontstaan. De staat is niet absoluut.
- 2 Het doel van de staat kan niet liggen in een simpele, inhoudloze vrijheid. Om met elkaar een zinvolle en leefbare geordendheid te grondvesten, is het nodig een minimale waarheid te kennen en het goede te her-

kennen, terwijl deze niet manipuleerbaar mogen zijn. Zo niet, dan zal, zoals Augustinus zegt, langs de helling een goed functionerende roversbende afglijden, omdat er alleen vanuit de functionaliteit gedefinieerd zal worden en niet vanuit de gerechtigheid die voor allen goed is.

- 3 Dienovereenkomstig moet de staat de voor hem absoluut noodzakelijke mate aan inzicht en waarheid over het goede van buitenaf toelaten.
- 4 Dit 'buitenaf' kan in het gunstigste geval het pure inzicht van het verstand en bijvoorbeeld overgenomen en behouden zijn uit een onafhankelijke filosofie. Maar praktisch is een dergelijke pure, niet aan de historie gebonden verstandelijke evidentie niet. Metafysisch en moreel wordt het verstand pas werkzaam in samenhang met de geschiedenis, is het van haar afhankelijk en haalt haar tegelijkertijd in. In feite zijn alle staten zich bewust geworden van het zedelijke verstand dat uit de religieuze overleveringen uit hun geschiedenis komt en maken ze daarvan gebruik, ook al omdat ze zedelijke opvoedingslessen bevatten. De toegankelijkheid van het verstand en de mate van besef van het goede zijn natuurlijk zeer divers, zoals ook het karakter van samengaan van staat en religie dat is. De poging tot vereenzelviging met en daarmee tot religieuze absolutisering van de staat, die daarbij meteen de religie corrupteert, is in de hele geschiedenis aan te wijzen. Maar er zijn beslist ook positieve modellen van relaties tussen religieus gefundeerd moreel besef en staatse ordening. Men mag zelfs zeggen dat zich over gewichtige elementen van het morele goed in de grote religieuze en staatse beschavingen een basisconsensus aftekent, die wijst op een gemeenschappelijke verstandelijkheid.
- 5 Het christelijke geloof heeft bewezen de meest universele en rationele religieuze cultuur te zijn, waardoor ook tegenwoordig aan het verstand de basisstructuur van het morele besef wordt aangeboden. Dit leidt hetzij tot een bepaalde evidentie, hetzij op zijn minst tot het leggen van een basis voor een verstandelijk moreel geloof; zonder kan een gemeenschap niet bestaan.
- 6 Dienovereenkomstig ontvangt de staat — zoals al eerder is gesteld — datgene wat wezenlijk van belang is van buitenaf en niet vanuit het blote verstand, omdat dit op moreel gebied niet toereikend is wanneer het niet door een historische geloofsvorm tot rijpheid is gebracht. Het is van wezenlijk belang dat dit onderscheid niet wordt weggepoetst: de kerk mag zichzelf niet tot staat verheffen, of als machtsorgaan binnen of boven de staat willen optreden. Doet de kerk dat wél, dan maakt hij daarmee zichzelf tot de staat met de totalitaire inslag die hij juist wil uitsluiten. Hij zou door de versmelting met de staat de essentie van de staat en ook zijn eigen essentie verwoesten.

7 De kerk blijft voor de staat een ‘van buitenaf’. Alleen dan zijn beide wat ze moeten zijn. De kerk moet zich evenzeer op zijn eigen terrein en binnen zijn grenzen blijven als de staat. Hij moet zijn eigenheid en zijn eigen vrijheid respecteren, ook om de staat de diensten te kunnen bieden die deze nodig heeft. Ook moet hij alle beschikbare kracht aanwenden om het licht van de morele waarheid te laten schijnen, teneinde de burgers van de staat inzicht te verschaffen. Slechts wanneer deze waarheid in zichzelf kracht bezit en de mensen vormt, kan ze ook anderen overtuigen en daarmee een kracht voor allen worden.³¹

SLOTBESCHOUWING: HEMEL EN AARDE

Hiermee wint een christelijke leer een betekenis terug die in de vorige eeuw nauwelijks aan het woord is gekomen. Ze komt tot uitdrukking in de paulinische stelling: ‘Ons staatswezen bevindt zich in de hemel’ (Fil. 3, 20).³² Het Nieuwe Testament heeft deze overtuiging met grote nadruk behartigd. Voor de nieuwtestamentische schrijver is de stad in de hemel niet slechts een ideale, maar veeleer een volstrekt reële grootheid — het nieuwe thuis waarheen we gaan. Hij is de innerlijke maatstaf waarmee we leven, de hoop die ons in het heden op de been houdt. De nieuwtestamentische auteurs weten dat die stad ook nu al bestaat en dat we er nu al thuis horen, ook al zijn we nog onderweg. De brief aan de Hebreërs heeft deze gedachte buitengewoon indringend uiteengezet: ‘We hebben hier geen blijvende stad, veeleer zoeken we de toekomstige’ (13, 14). Van de in de tegenwoordige tijd al effectief bestaande stad zegt hij: ‘Ge zijt naar de berg Sion gegaan en naar de stad van de levende God, het hemelse Jeruzalem’ (12, 22). Bijgevolg geldt voor de christenen weer wat over de patriarchen van Israël werd gezegd: het zijn vreemdelingen en logés, want ze zijn onderweg naar een toekomstig vaderland (11, 13-16).

Dergelijke teksten worden al sinds lange tijd ongaarne geciteerd, omdat ze de mensen lijken te vervreemden van de aarde en af te houden van hun wereldse, eventueel hun politieke bezigheden. *Bruder, bleibt der Erde treu*, zo riep Nietzsche ons in onze era toe, en de grote marxistische stroming heeft er bij ons ingehamerd dat we voor de hemel geen tijd hebben: de hemel is voor de vogeltjes, zei Bertolt Brecht, wij bekommeren ons om de aarde en maken hem bewoonbaar.

In werkelijkheid is het juist deze ‘eschatologische’ houding, die garant staat voor het eigen recht van de staat en zich tegelijkertijd verzet tegen het absolutisme, doordat ze de grenzen van zowel de staat als de kerk in de wereld aantoot. Waar dus deze basishouding wordt ingenomen, daar weet de kerk dat hij niet zelf de staat kan zijn. Daar weet hij ook dat het uit-

eindelijke staatswezen zich elders bevindt en dat hij op aarde niet de godsstaat kan oprichten. De kerk respecteert de aardse staat als diens eigen geordendheid van het tijdsgewricht, met zijn rechten en wetten, waarmee hij instemt. Hij doet dan ook zijn best loyaal met de aardse staat mee te leven en te werken, ook wanneer dat geen christelijke staat is (Rom. 13, 1; 1, Petr. 2, 13-17; 1, Tim. 2, 2). Doordat de kerk van zichzelf eist loyaal mee te werken in het staatswezen, kweekt hij daarin ook deugden die de staat ten goede komen. Echter werpt hij meteen ook een barrière op tegen de almacht van de staat: omdat men ‘meer naar God moet luisteren dan naar de mensen’ (Hand. 5, 29) en omdat hij uit Gods woord weet wat het goede en het kwade is, roept de kerk op tot verzet, waardoor de staat het feitelijke kwade, het zich tegen God kerende, wordt bevolen. Het op weg zijn naar die andere stad vervreemdt niet, het is in werkelijkheid juist het teken dat we herstellende zijn en dat onze staat herstellende is. Want als mensen niets anders hebben te verwachten dan wat deze wereld hun biedt en als ze dat alles van de staat mogen en moeten verlangen, dan maken ze zichzelf kapot en daarbij hun gemeenschap. Willen we niet opnieuw in de val van het totalitarisme lopen, dan moeten we over de staat heen kijken, omdat deze een deel en niet het geheel is. Hoop op de hemel druist niet in tegen trouw jegens de aarde; hij betekent ook voor de aarde hoop. Hopend op het hogere en onherroepelijke, mogen en moeten wij christenen ook in de tijdige, uit staten bestaande wereld hoop aan de dag leggen.

Dit artikel is met toestemming van de uitgever overgenomen uit: J. Ratzinger (Benedictus xvi), Waarden in tijden van ommekeer, Tielt: Lannoo, 2005.

Noten

- 1 Henricus Denzinger, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio xxxix, Hg. Peter Hünermann, Freiburg: Herder 2001. § no. 2901-2980.
- 2 Zie hierover het interview met historicus Emiel Lamberts elders in dit boek
- 3 Zie over Lamennais het artikel van Henk van den Berg.
- 4 Henricus Denzinger, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio xxxix, Hg. Peter Hünermann, Freiburg: Herder 2001. § no. 2730-2732.
- 5 J. Ratzinger (Benedictus xvi), *Waarden in tijden van ommekeer*, Tielt: Lannoo, 2005.

- 6 Zie onder meer: J. Ratzinger, *Europe in the Crisis of Cultures*, in *Communio: International Catholic Review* 32 (2005) 345-356; zijn bijdragen tot M. Pella & J. Ratzinger, *Ohne Wurzeln: Der Relativismus und die Krise der Europäischen Kultur*, Augsburg: Sankt Ulrich Verlag, 2004 en J. Habermas & J. Ratzinger, *Dialektik der Säkularisierung: Über Vernunft und Religion*, Freiburg/Bazel/Wenen: Herder, 2005
- 7 Ratzinger, *Waarden in tijden van ommekeer*, p. 101.
- 8 Cf. *ibid.*, p. 41.
- 9 J. Habermas & J. Ratzinger, *Dialektik der Säkularisierung*, p. 57.
- 10 *Ibid.*, p. 68.
- 11 Cf. J. Ratzinger, *Europe in the Crisis of Cultures*, p. 354-355.

- 12 Voor een meer omstandige uitwerking van Ratzingers positie en een theologische evaluatie, zie: L. Boeve, *De crisis van Europa: een zaak van geloof of ongeloof?* Perspectieven uit het Vaticaan, in *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* 67 (2006) ter perse. Delen van deze inleiding zijn op dit artikel gebaseerd.
- 13 H. Kuhn, *Der Staat: Eine philosophische Darstellung*, München: Kösel 1967, p. 60.
- 14 Deze fundamentele kwestie in het huidige debat om het juiste begrip van democratie wordt zeer verhelderend uiteengezet in V. Possenti, *Le società liberali al bivio: Lineamenti di filosofia della società*, Genova: Marietti 1991, m.n. p. 289 e.v.
- 15 Hierover uitvoerig Possenti, *o.c.*, pp. 315-345. Voor de discussie met Kelsen is ook informatief Kuhn, *o.c.*, 41 e.v.
- 16 Vergelijk Possenti, *o.c.*, 336.
- 17 H. Schlier, 'Die Beurteilung des Staates im Neuen Testament' (1938) in id., *Die Zeit der Kirche*, Freiburg i. Br.: Herder 1958, pp. 1-16. Vgl. ook id., 'Jesus und Pilatus', *ibid.* pp.56-74.
- 18 Schlier, *o.c.*, p.3.
- 19 *Ibid.* p.11.
- 20 Vgl. *ibid.*, pp.3-7; pp.14-16.
- 21 Vgl. Possenti, *o.c.*, p.321.
- 22 *Ibid.*, p.293.
- 23 Plato, *Republiek* v 11 520 c; vgl. Possenti, *o.c.*, p. 290; H. Kuhn, 'Plato' in: *Klassiker des politischen Denkens*, Hg. H. Maier/H. Rausch/H. Denzer, München: Beck 1969, pp. 1-35.
- 24 Vgl. Kuhn, *Der Staat*, l.c. (nt. 1), p. 263 e.v.
- 25 Vgl. R. Spaemann, *Rousseau, Bürger ohne Vaterland: Von der Polis zur Natur*, München: Piper 1980.
- 26 Possenti, *o.c.*, p. 309.
- 27 Vgl. *ibid.* pp. 308-310.
- 28 *Ibid.* p. 308 e.v.
- 29 Vgl. *ibid.* p.291.
- 30 *Ibid.* p.301.
- 31 In deze richting gaan de overdenkingen van Vladimir Solovjov over de kerk en staat die opnieuw uitgevonden zouden moeten worden, ook al is de idee van 'theocratie' in de door Solovjov ontwikkelde zin niet houdbaar; vgl. zijn *La grande controverse et la politique chrétienne*, Paris: Aubier 1953, pp. 129-168.
- 32 Vergelijk voor het volgende Schlier, *o.c.* (nt. 5), p. 7 e.v.

Kwetsbaar geloof in democratie volhouden is ware religieuze opgave

Kwetsbaar geloof in de democratie belichaamt een wezenlijke en onopgeefbare vorm van religie; het van binnenuit beleefde besef van menselijke lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheid en solidariteit. Voor zo'n geloof staat Europa in zijn beste momenten, niet voor een fundamentalistisch geloof in de democratie à la Bush.

door Erik Borgman

Theoloog, lekendominicaan & directeur van het Heijendaal Instituut, Radboud Universiteit Nijmegen

SINDS 11 SEPTEMBER 2001 SPANT George W. Bush zich in duidelijk te maken dat Amerika een absoluut religieus geloof heeft in de democratie. In zijn boek *Holy Terrors* laat de Amerikaanse godsdienstwetenschapper Bruce Lincoln zien hoe de retoriek van George Bush bij het verdedigen van de democratie het spiegelbeeld is van die van Osama bin Laden. Op 7 oktober 2001, nog geen maand na 11 september, verkondigde Bush dat het Amerika's heilige missie is het moslimterrorisme te verslaan door 'terroristische trainingskampen en militaire installaties van de Taliban in Afghanistan aan te vallen.' Zichzelf tot spreekbuis van het morele gezag bij uitstek makend, hield Bush de Amerikaanse militairen voor dat hun missie welomschreven, hun doelen duidelijk en hun zaak rechtvaardig was. Als ultieme legitimatie verwees hij naar een brief die hij van een achtjarig meisje gekregen zou hebben. Zij wilde weliswaar niet dat haar vader moest vechten, maar wilde hem niettemin aan haar president afstaan. In onvertaalbaar Amerikaans: *'This is a precious gift, the greatest she could give. This*

young girl knows what America is all about. Nog diezelfde dag reageerde Bin Laden met de boodschap dat de wereld sinds 11 september verdeeld is tussen gelovigen en ongelovigen. Dat meent Bush ook. Waar het de één echter gaat om geloof in de koran, daar gaat het de ander om geloof in democratie.¹

Onmiddellijk na *Nine Eleven* waren velen onder de indruk van Bush' vastberadenheid. Ook in Europa, ook in Nederland. De Amerikaanse politieke analist Robert Kagan verkondigde dat Amerikanen van Mars komen en Europeanen van Venus. Niet weinig Europeanen schaamden zich.² Inmiddels ziet de wereld al drie jaar het als mannelijk beschouwde Amerikaanse militaire optreden in Irak jammerlijk falen. Het slaagt er niet in steun te organiseren bij de lokale bevolking voor de democratische rechtsstaat die Bush er zegt te willen brengen. Het volgens Kagans typering eerder vrouwelijk optredende Europa heeft zijn eigenheid in de internationale betrekkingen kunnen herontdekken. Kagans suggestie dat de gedachte dat met iemand als Saddam Hussein te praten viel Europa's naïviteit aan-

Het conflict tussen Europa en Amerika is uiteindelijk religieus

toonde, had in 2002 en 2003 plausibiliteit. Drie jaar en duizenden doden later, lijkt de Amerikaanse gedachte dat democratie met militaire middelen aan een land valt op te leggen minstens even naïef.

In dit artikel verdedig ik de stelling dat het conflict tussen Amerika en Europa — het Amerika van George Bush, er zijn ook Amerikanen met heel andere oriëntatie; het Europa van de opbouw van de Europese samenwerking zoals deze na 1945 gestalte heeft gekregen, er is ook een heel ander Europa — uiteindelijk religieus is. En zoals in elk religieus conflict, gaat het hierbij ook om de vraag wat authentieke religie is. Ik sta als theoloog, als religieuze intellectueel niet neutraal tegenover de antwoorden op deze vraag. In mijn visie is wat Bush verkondigt en wat het Amerikaanse optreden belichaamt een fundamentalistisch geloof in democratie. Fundamentalistisch is de poging om met een beroep op een absolute autoriteit elke vorm van twijfel, en daarmee elke vorm van werkelijk gesprek en debat, uit te bannen. Democratie is er of is er niet, en waar ze niet is moet ze door degenen die haar wel hebben gebracht worden.

Het geloof in de democratie dat Europa na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld, zou ik een waarachtig religieus geloof willen noemen. Het weet dat het waarachtige goede leven voor ieder, wat zij nastreeft, een steeds wijkende horizon is. Dit impliceert enerzijds het besef dat elke vormgeving van de democratie en elke handeling die de democratie wil

bevorderen, dubbelzinnig is. Het impliceert anderzijds dat waar de democratie gestalte geeft, waar een concrete groep mensen gemeenschappelijk een goed leven realiseert, er iets gebeurt dat van blijvende en ultieme waarde is, ook al is het zwak en kwetsbaar. Dit geloof is authentiek religieus, omdat het geen verkapt vertrouwen is op eigen kracht, maar overgave aan wat van uiteindelijk belang is, van absolute betekenis.³

DE EUROPESE MISSIE OM HEILSMISSIES OVERBODIG TE MAKEN

De Europese gemeenschap die sinds de late jaren veertig wordt opgebouwd, ontstond vanuit de ervaring dat 'allen die naar het zwaard grijpen, door het zwaard zullen omkomen' (vgl. Matteüs 26, 52).⁴ Het vermijden van geweld is daarom, zo was de gedachte na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, in ieders eigenbelang. De beste manier om geweld uit te bannen, is zorgen dat het gebruik van geweld minder en minder een reële optie wordt. Het waarlijk revolutionaire in de ontwikkeling van het nieuwe Europa na de Tweede Wereldoorlog is dat deze doelbewust door en door pragmatisch is geweest. Er is nooit een blauwdruk gemaakt die alleen maar hoefde te worden uitgevoerd. Mogelijkheden om de Europese integratie te vergroten, werden benut wanneer zij zich voordeden. Nieuwe afspraken en nieuwe verdragen schiepen nieuwe feitelijkheden en situaties, op basis waarvan opnieuw de discussie begon om te bepalen wat de volgende stap zou moeten zijn.

Er is en wordt regelmatig geroepen dat Europa geen langetermijnvisie heeft op zijn eigen opbouw, geen duidelijk besef van zijn interne en externe missie. Voormalig voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors, bracht herhaaldelijk naar voren dat wij Europa 'een ziel' moeten geven, 'spiritualiteit en betekenis'. Delors heeft een punt in de zin dat de eigenheid van Europa het verdient te worden verwoord en verdedigd, dat het verschil duidelijk moet zijn tussen de opbouw van Europa en uitsluitende gerichtheid op economische vooruitgang. Hierbij moet tegelijkertijd duidelijk zijn dat de Europese Gemeenschap de uitkomst is van een proces dat begon met het opgeven van visies die pretendeerden Utopia binnen bereik te brengen. Dergelijke visies zijn inherent gewelddadig. Zij laten geen ruimte over voor andere visies, voor discussie, voor het gezamenlijk zoeken naar waarheid en juistheid. De centrale inzet van het nieuwe Europa was het overbodig maken van oorlogszuchtige missies door via onderhandelingen bureaucratische en formele besluitvormingsprocedures in te stellen.

Europa heeft wel degelijk een ziel, een religieuze en spirituele betekenis. Deze liggen echter verborgen in de pragmatische benadering waar-

mee zij zichzelf de afgelopen halve eeuw heeft opgebouwd. Delors heeft gelijk in zijn oproep deze ziel meer naar de oppervlakte te halen.

EUROPESE RELIGIOSITEIT

De Europese Gemeenschap is gegrondvest op de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog. Het hedendaagse Europa werd mogelijk door de acceptatie van de rampzalige economische, politieke en morele situatie als een erfenis waarmee de Europese landen gezamenlijk moesten zien om te gaan.⁵

Hiermee is niet ontkend dat plat eigenbelang een sterk motiverende factor was. Er zou waarschijnlijk nooit een Europese Gemeenschap zijn ontstaan als de Amerikaanse minister George Marshall in 1947 de Europese landen geen hulp had aangeboden ter waarde van 13 miljard dollar, onder de voorwaarde dat zij hun economische herstel gezamenlijk zouden aanpakken. Maar deze voorwaarde verplichtte de zestien landen die in 1948 de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking vormden, waaruit later de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) zou ontstaan, de problemen van alle anderen tot hun eigen problemen te maken. Eigenbelang werd uit eigenbelang overstegen. Ook is hiermee niet ontkend dat het anticommunisme en de wil de competitie met Oost-Europa te winnen, belangrijke motivaties waren voor de landen met een kapitalistische economie om hun krachten te bundelen. Tussen 1945 en 1989 nam echter ook het besef toe dat de deling van Europa in twee kampen zélf deel was van de gemeenschappelijke situatie waarvoor Europa verantwoordelijkheid moest nemen. Ontspanningspolitiek en détente in de jaren zeventig, protesten in West-Europa tegen kernwapens in de vroege jaren tachtig en de oriëntatie van oppositiegroepen in Midden-Europa en hun leiders op de idee van Europa als een continent van pluralisme, van leven in waarheid, van vrijheid in verantwoordelijkheid en actief burgerschap in de latere jaren tachtig van de 20ste eeuw, het zijn allemaal aspecten van de ontdekking van Europa als een geërfde gemeenschappelijke toekomst voor de landen en volken die het subcontinent vormen.

De Duitse theoloog Jürgen Manemann heeft aangegeven dat het een vergissing is het nihilistische geweld dat de *Twin Towers* in New York vernietigde, te interpreteren als een uiting van godsdienstwaanzin. Dit deed het Duitse opinieblad *Der Spiegel*. Manemann verzet zich tegen het idee dat elk handelen dat een beroep doet op een religieuze traditie of zichzelf presenteert als handelen in de naam van God, daarmee religieus is. Vanuit een kwalitatief begrip van religie valt te verdedigen dat ondanks de religieuze retoriek die werd gebruikt om het geweld van 11 september

te rechtvaardigen, het nihilisme ervan, de haat tegen alles dat bestaat en leeft en het welbehagen in vernieling en vernietiging waarvan het getuigt, uitdrukkingen zijn van óngodsdienstige waanzin. Het is een waanzin die nu juist voortkomt uit het ontbreken van het geëigende religieuze respect voor alles dat begiftigd is met leven en bestaan, voor het geschenk van het leven en het bestaan zelf en daarmee uiteindelijk voor de Schenker van dat leven en het bestaan.⁶ ‘Van God is de aarde en die haar bewonen’, zegt de Bijbel (Psalm 24, 1) en volgens de Koran behoren aan God ‘de schepping en de ordening’ en is Hij ‘Heer van de wereldbewoners’ (Koran 7, 54). Religies hebben weliswaar de tendens overrijverig te worden in het verkondigen en afdwingen van hun waarheden, en neigen in de mate waarin zij dat doen tot geweld. Men kan zelfs verdedigen dat religies een ingebouwde neiging tot geweld hebben in zoverre zij de waarde van het bestaande relateren aan een absolute waarde. Dit is de religieuze logica van het offer, van de zelfopoffering, van de bereidheid anderen op te offeren.⁷ Binnen religieuze tradities wordt dit echter in principe in evenwicht gehouden door een inherent voorbehoud tegen het nihilistische aspect van geweld: eerbied voor de geschonken ruimte om in te leven, voor alles wat is verbonden met Degen die het in het bestaan heeft geroepen en houdt.⁸ Bin Ladens geweld schendt deze eerbied. Ditzelfde lijkt geregeld het geval in het optreden van de Amerikanen onder Bush: in naam van de democratie wordt het volk bestreden dat er toch als enige de drager van kan zijn.

Hiertegenover is het mogelijk de recente geschiedenis van Europa niet zozeer te zien als een geschiedenis van vervreemding van de religie en van secularisatie, waar tegenover de islamisten en de Amerikanen dan veel religieuzer zou zijn. De historische poging die Europa de laatste decennia heeft gedaan om het geweld te overwinnen door de multilaterale lotsverbondenheid te versterken, kan zélf worden gelezen als een religieuze geschiedenis. Ik denk dat het theologisch belangrijk is om dit te doen. Van groter belang in het huidige kader is echter waarschijnlijk dat het ook politiek wijs lijkt om dit te doen.

GEEN ALTERNATIEF VOOR DEMOCRATIE

Wat Europa geleidelijk ontdekte in de tweede helft van de 20ste eeuw — niet in een enkel ‘eureka’, maar in een complex en nog steeds voortgaand proces van probeersels en soms bijna rampzalige vergissingen — is dat er geen alternatief is voor democratie. Met een variant op een bekende spreuk uit de vredesbeweging: er is geen weg naar democratie, democratie is de weg. De culturele en politieke werkelijkheid kan alleen maar van binnenuit worden veranderd, door de betrokken mensen zelf en de wankel

en steeds omstreden gemeenschap die zij in hun lotsverbondenheid vormen. Andere benaderingen zijn inherent gewelddadig en leiden tot meer geweld. We zijn onvermijdelijk verbonden met elkaars lot en de enige begaanbare weg om ons lot te veranderen loopt via solidariteit met het lot van anderen.

Het woord democratie kan zeer uiteenlopende dingen betekenen. Democratie is hier niet de trotse volkssoevereiniteit die onderhorig aan niemand haar gezag kan doen gelden: er bestaat geen volk in deze zin, als drager van gemeenschappelijke overtuigingen. Bovendien wordt democratie die uitgaat van het idee van de volkssoevereiniteit, onontkoombaar de dictatuur van de meerderheid, en vaker nog van de vermeende meerderheid. Democratie is hier evenmin de regeringsvorm die samen met de kapitalistische economie de westerse wereld rijk heeft gemaakt en voor een ongekend lange periode vrij van oorlog heeft gehouden, en die alleen al daarom naar andere gebieden moet worden uitgevoerd. En ten slotte is 'democratie', zoals ik het hier gebruik, ongeveer het tegendeel van het populisme dat bij elke beslissing de meeste stemmen wil laten gelden. Daar-

Democratie is het besef van gemeenschappelijke verbondenheid als lotgenoten

mee wordt het tegenwoordig vaak verward. De democratie waar het mij hier om gaat, is het besef van gemeenschappelijke verbondenheid als lotgenoten en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheid en solidariteit. Als mensen die

gezamenlijk een bepaald stuk grond bewonen, zijn we op elkaar aangewezen. Dit verplicht ons een gemeenschap te vormen die kan handelen, kan doen wat nodig is om het gemeenschappelijke bestaan vorm te geven en ruimte te scheppen voor ieders individuele leven. Democratie slaat op de paradoxale situatie waarin de bewoners van een gebied zowel de dragers als het doel van het politiek handelen zijn. In deze zin is democratie een voortdurend te vervullen opdracht: een volk worden dat zichzelf regeert door als bewoners van een bepaald gebied zichzelf te gaan regeren.⁹

DE RELIGIEUZE WAARDE VAN ONZEKERHEID

Dit maakt, zoals de Duitse filosoof Helmut Dubiel stelt, dat democratie tevens 'de geïnstitutionaliseerde vorm' is van 'in het openbaar omgaan met onzekerheid'. Er is in de gemeenschap die zichzelf moet vormgeven en sturen, nooit een gegarandeerde en stabiele consensus, nooit een heldere keuze die onmiskenbaar en automatisch leidt naar een betere toekomst. Dubiel noemt democratie daarom een 'posttraditionele maatschappelijke

religie'. Hierbij suggereert hij dat de democratische gewoonte om in het openbaar te discussiëren een vervanging is van de traditionele religieuze gerichtheid op substantiële inhoud.¹⁰ Hij lijkt hierbij echter over het hoofd te zien dat de democratische waarden een inhoud van een nieuw type vertegenwoordigen. Maar voor deze inhoud geeft hij een belangrijke vingerwijzing met zijn stelling dat de spirituele en religieuze kern van de democratie is gelegen in zwakheid. Bedoeld is hierbij niet de zwakheid in de zin van niet weten wat te zeggen of wat te doen. Het gaat om solidariteit met het menselijk lot kwetsbaar te zijn.¹¹ Vanuit een christelijk gezichtspunt weerspiegelt deze zwakheid het beeld van God die in nauw verband staat met onze kwetsbare geschiedenis. Voor het noemen van deze God had naar mijn overtuiging moeten worden gepleit in de discussie over de Europese grondwet — maar ik weet ook wel dat dit politiek volstrekt uitgesloten was. Maar de God die voor de hedendaagse wereld van belang is, is niet de God van de christenen en hun verleden waaruit — zeker, het is onontkenbaar waar — centrale Europese waarden zijn voortgekomen. De God die van belang is, is de immer verborgen goddelijke Aanwezigheid in onze noodzakelijkerwijs zwakke en kwetsbare pogingen, tegen de verdrukking in, iets van een goed leven tot stand te brengen en daarbij weerstand te bieden aan ons verlangen de geschiedenis te veranderen in één krachtig gewelddadig gebaar.

Anders gezegd, Europa zou uitdrukking moeten geven aan zijn toewijding aan de 'God van kleine dingen', die de grondslag vormt van de traditie van de roman die is ontstaan op dit continent en die meer dan wat dan ook uitdrukking geeft aan de geest en het hart daarvan.¹²

ZWAK GELOOF

Sinds ongeveer een decennium wijst de Italiaanse filosoof Gianni Vattimo, tevens lid van het Europees Parlement, op het innige verband tussen de recente gedachtevorming in de westerse wereld en de idee van een 'zwakke' God enerzijds en anderzijds een 'zwak' geloof in God dat niet wortelt in een sterke overtuiging, maar 'geloof dat het gelooft'.¹³ Levend aan het eind van de moderniteit, bevinden we ons in een situatie waaruit de vaststaande waarheid, het onbetwistbare ethische gebod en de alomvattende zingeving verdreven zijn. Onze democratische, technologische en bureaucratische wereld is het rijk geworden van eindeloze interpretatie, van voortdurende onzekerheid over wat werkelijk goed is. Volgens Vattimo kan deze situatie na 'de dood van God' — in de betekenis die deze uitdrukking bij Friedrich Nietzsche heeft — worden opgevat als een nieuw soort religieuze situatie.

Vattimo ziet religies als uitdrukkingen van eerbied, niet ten opzichte van evidente manifestaties van alomvattende en grootse waarheden, maar ten opzichte van zwakke aanwijzingen die doen vermoeden dat een goed leven misschien uiteindelijk toch niet onmogelijk is. Hij ziet met name een sterke overeenkomst tussen het christelijke verhaal over Jezus Christus 'die bestond in goddelijke majesteit, ... zich niet heeft willen vastklampen aan de gelijkheid met God; ... hij is aan de mensen gelijk geworden' (Filippenzen 2, 6), en de Europese geschiedenis waar het denken, de waarheid en de juistheid, en in Vattimo's ogen zelfs het zijn zelf, zijn verzwakt. Op deze wijze suggereert Vattimo dat de christelijke traditie een belangrijke rol kan spelen in het onder woorden brengen van de spirituele betekenis van Europa. Vattimo zelf zou deze kern 'liefde' noemen, of 'vriendschap', of 'compassie', onder verwijzing naar Johannes 15, 12 waarin Jezus zegt: 'Dit is mijn gebod, dat jullie elkaar liefhebben zoals ik jullie heb liefgehad'.¹⁴

Deze liefde is geen sentiment en valt ook niet samen met erotische aantrekkingskracht. Het gaat erom dat het geluk en het heil van de ander datgene wordt waar het eigen leven om draait. Mannen moeten hun vrouwen liefhebben als waren zij hun eigen lichaam, schrijft de apostel Paulus. Het lichaam is datgene waar je voor zorgt omdat het letterlijk je leven is (Efeziërs 5, 28). Het is het religieuze, het centrale spirituele inzicht van Europa dat mensen voor elkaar moeten zorgen omdat wij elkaars lichaam zijn: jouw leven is mijn leven en omgekeerd (vgl. 1 Korintiërs 12, 12-30). Een inzicht waarnaar Europa overigens vaker niet dan wel handelt, maar dat hij op zijn beste momenten belichaamt. Deze fragmentarische incarnatie is de grond van onze hoop.

ZONDER GELOOF GEEN DEMOCRATIE

'De aarde is mooier dan het paradijs', is de titel van het boek waarin Khaled al-Berry zijn afscheid van de islamitistische beweging *Al-Jama's al-Islamiyya* in zijn geboorteland Egypte beschrijft. Hij verkiest de complexe verhalen die worden verteld in romans en Europese films — Amerikaanse films zijn naar zijn smaak te schematisch en te moralistisch — boven de eenvoudige, krachtige, maar daardoor gewelddadige waarheden van de fundamentalistische religie.¹⁵ Hoewel Al-Berry zijn boek lijkt te bedoelen als polemische afwijzing van elke religie, verwoordt de titel een authentiek religieus gevoel. Volgens de Bijbel is de verstoting uit de Hof van Eden niet alleen een straf voor het begaan van de eerste zonde, maar het begin van een steeds rijkere historie van heil en redding in en door de menselijke geschiedenis, individueel en collectief. Verlossing is daarom niet terug-

keer naar het paradijs, maar het verzamelen en het herstellen van alles in God. Dat de aarde mooier is dan het paradijs, is evenzeer integraal onderdeel van de doorgaans als de als seculier beschouwde Europese traditie die de roman voortbracht als poging betekenis te vinden in de botsingen van betekenisystemen, van wereldbeschouwingen, van individuele en collectieve projecten.¹⁶

Toen de oorlog in Irak begon, startten Amerikaanse leden van de orde der dominicanen een protestactie met als slogan 'Ik heb familie in Irak'. Deze actie is door de wereldwijde orde overgenomen en duurt tot vandaag voort.¹⁷ Inderdaad zijn er leden van de dominicaanse familie, zijn er paters dominicanen, zusters dominicanessen en leden van de dominicaanse leken-gemeenschap in Irak, en daarnaast natuurlijk ook andere katholieken, andere christenen. Maar uiteindelijk wil de campagne eraan herinneren dat naar christelijk gezichtspunt alle mensen kinderen zijn van dezelfde Vader en daarom elkaars familie. Wie dat inziet, die weet dat elke strijd

Geloof in democratie is dat iedereen een onvervangbare bijdrage levert aan het ware en goede leven dat wij zoeken

tussen landen of volkeren, tussen religies of culturen ten diepste familieruzies zijn, ook al beschouwen betrokkenen elkaar niet als familie. Wij hebben familie in Irak, in Iran, in Noord-Korea en in alle andere gebieden en regio's van de wereld. Daarom kan het lot van deze gebie-

den ons niet onverschillig laten. Maar daarom kunnen wij evenmin deze landen met geweld opleggen wat wij geloven dat goed voor hen is. Het is onze taak hen te helpen de beste keuze te maken, omdat dit ook voor ons uiteindelijk het beste zal blijken te zijn.

Geloof in de democratie is uiteindelijk geloof dat wat iedereen te zeggen heeft, de moeite waard is en een onvervangbare bijdrage levert aan het ware en het goede leven dat wij zoeken. Daarom moeten wij er rekening mee houden, ook al compliceert dit het leven en maakt het ons bestaan onzekerder. Zonder dit geloof kan de democratie niet overleven en kan het gemakkelijk te gronde worden gericht. Niet in de laatste plaats door een fundamentalistisch geloof in de democratie.

Noten

¹ Bruce Lincoln, *Holy Terrors: Thinking about Religion after September 11*, Chicago/London: University of Chicago Press 2003. Voor de toespraak van Bush en de verklaring van Bin Laden, zie pp. 99-103.

² Robert Kagan, 'Power and Weakness', in: *Polity Review* June 2002; id., *Balans van de macht: De kloof tussen Amerika en Europa*, Amsterdam: Bezige Bij, 2003.

³ Voor het belang van religieus geloof met het oog op democratie, vgl. mijn 'Zonder geloof geen democratie?', in:

- De Groene Amsterdammer* 25 feb. 2005; herdrukt *Tijdschrift voor Geestelijk Leven* 61 (2005) pp. 227-238.
- 4 Het navolgende steunt sterk op het hoofdstuk 'Het religieuze gehalte van hedendaags Europa' in mijn *Metamorfosen: Over religie en moderne cultuur*; Kampen/Kapellen: Klement/Pelckmans 2006, pp. 146-163.
- 5 Dit besef van lotsverbondenheid is uiterst opmerkelijk. De gedachte was niet dat Duitsland en Italië de oorlogschade moesten betalen zoals dit in het Oosten de DDR wel werd opgelegd – maar dat deze landen opgenomen moesten worden in een beweging op weg naar een nieuwe, gezamenlijke toekomst die voorbij de verschrikkingen zouden voeren.
- 6 Zie Jürgen Manemann, 'Religiöser Wahn oder Wahnsinn aus Irreligiosität?' in: *Orientierung* 65 (2001) pp. 213-214; *Der Spiegel* 55 (2001) no. 41 was getiteld: *Der religiöse Wahn: Die Rückkehr des Mittelalters*.
- 7 Vgl. Jean-Pierre Wils, *Sacraal geweld*, Assen: Van Gorcum 2004.
- 8 Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de terughoudendheid van religieuze tradities tegenover het zoeken van de dood als ultiem offer aan God. Het is pas in het moderne islamisme dat het zelfmoordterrorisme gelijkgesteld wordt aan het martelaarschap.
- 9 Het is in de politieke filosofie een bekende paradox dat het volk dat zichzelf bestuurt niet bestaat voordat ze dit zelfbestuur uitroept. Met 'We, the people of the United States of America...' begon in 1787 niet alleen de Amerikaanse grondwet, maar ontstond tegelijkertijd het Amerikaanse volk dat de bron is van de proclamatie van deze constitutie. Gegeven het feit dat er nooit zonder meer een volk is voorgegeven, moet een democratie voortdurend dit ontspingingsmoment herhalen.
- 10 Helmut Dubiel, *Ungewissheit und Politik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1994, m.n. pp. 178-185; vgl. Johann Baptist Metz, *Zum Begriff der neuen Politischen Theologie 1967-1997*, Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag 1997, pp. 174-196: 'Religion und Politik an den Grenzen der Moderne: Versuch einer Neubestimmung'.
- 11 Vgl. Geert Mak, *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, Amsterdam/Antwerpen: Balans 2005; id., 'De repliek', in: *De Groene Amsterdammer* 129 (2005) no. 19, pp. 23-27; 29-33.
- 12 Vergelijk de titel van de roman van de Indiase schrijfster Arundhati Roy, *The God of Small Things*, London: Flamingo 1997. Haar titel drukt accuraat uit wat genoemd kan worden de spiritualiteit of zelfs de religie die impliciet is in de roman. Het is opmerkelijk dat deze spiritualiteit dan wel religie Roy leidt naar een zeer Europese attitude ten opzichte van de situatie in de wereld na 11 september 2001; zie id., *Oneindige gerechtigheid*, Amsterdam: Prometheus 2003.
- 13 Zie voor het volgende Gianni Vattimo, *Ik geloof dat ik geloof*, Amsterdam: Boom, 1998 (1996); id., 'Een spoor van een spoor', in: *God en de godsdienst: Gesprekken op Capri*, J. Derrida e.a., Kampen/Kapellen: Kok Agora. Pelckmans 1997, pp. 100-119; id., *Het woord is geest geworden: Filosofie van de secularisatie*, Kampen: Klement 2003.
- 14 Vgl. in dit verband ook Benedictus XVI, encycliek *Deus caritas est* (25 dec. 2005), <http://www.katholiek nederland.nl/documents/2006/Deus_caritas_est2.pdf>
- 15 Khaled al-Berry, *De aarde is mooier dan het paradijs*, Amsterdam: Arbeiderspers 2003.
- 16 Vgl. Milan Kundera, *De kunst van de roman*, Baarn: Ambo 1987 (1986).
- 17 Zie <http://www.sinsinawa.org/Peace_Justice/FamilyinIraq.cfm>

Lucas Hirsch

körperliche staat

vijf vingers aan de rechterhand propaganda
voor het lijf, de vijf aan de linker oproerkraaiers

van het eerste uur

frêle samsam

tuin er niet in, onder het gebaar gaat
een evenwicht gebukt

veroorzaakt

klachten over de verdwijning van konijnen in
hoge hoeden, in een handomdraai

een goochelaarskwetsuur, staat ook wel te boek als
cafémuzikant met trekzak moeie armen

mind you, de aap met de centenbak kent de
functie van zijn kootjes niet, peurt dus zelden

strijdt graag voor de gunst van het publiek

(beschouwing: kijk, de massa is op handen, een diep
gelukkig zuchten vanuit de dictator volgt)

*daar doen we het voor ! het hoi polloi de straat op een
eindeloos gezwaai, zwaait u mee ? !*

keuzes maken of
afslaan

stelt de dictator:

*er is geen vergissing mogelijk, alle apen hebben
staarten en daarmee basta ! muziek maestro !*

*en nu met beide handen de lucht in de körperliche staat
uitdrukken*

*In het najaar van 2006 zal de debuutbundel van Lucas Hirsch verschijnen bij uitgeverij
De Arbeiderspers. Hierin staat ook het nu al in CDV opgenomen gedicht.*

*Christen-democraten en
christen-socialisten*

Christen, moslim, atheïst of liberaal: geloven doen we allemaal

Donner over de rol van geloof en religie in het openbare leven

Minister Donner van Justitie en christen-democraat in hart en nieren heeft een opmerkelijke visie op de scheiding van kerk en staat, en op de betekenis van geloof en religie voor de samenleving. Donner publiceerde eerder over deze thema's, maar nooit eerder kwamen deze zo compact samen als in de onderstaande openbare briefwisseling met Gerrit de Kruijf, hoogleraar christelijke ethiek aan de Universiteit Leiden. De Kruijf gaat in op de visie van Donner en be vraagt deze. In zijn samenvatting: 'politiek is niet het echte werk, maar maakt het echte werk mogelijk' en 'aan geloven valt niet te ontkomen'. Maar leidt zo'n geloofsbegrip niet tot annexatie van de 'ongelovigen' en betekent dit nu dat Donner zich bekeert tot civiele religie als bindmiddel voor de samenleving?

EXCELLENTIE!

Voor het eerst trok u mijn aandacht toen u in 1995 schreef dat de overheid de voorwaarde vormt voor samenleven, maar er niet is om de samenleving te verbeteren; ze werpt een dam op tegen het kwaad, maar is er niet om het goede te verwerklijken. Ik herkende deze gedachte als typerend voor een belangrijke stroom in de christelijke traditie en was het met u eens dat zij in de decennia waarin de verzorgingsstaat werd opgebouwd, ten onrechte uit beeld is geraakt. Sindsdien ben ik uw publieke uitingen van meer principiële aard blijven volgen. In deze brief wil ik proberen uw

visie op de overheid en op de verhouding tussen geloof, kerk en overheid weer te geven en u op sommige punten om verheldering te vragen.

In de toespraken die u in de afgelopen jaren hield, heeft u vaak gewezen op het (al bovengenoemde) onderscheid tussen overheid en samenleving. Daar is u veel aan gelegen. De samenleving wordt gekenmerkt door het ongedwongen karakter van menselijk verkeer. Ze wordt geregeerd door informele regels en gewoonten, door een samenbindende moraal die haar ziel vormt. Omdat er zoveel fout gaat tussen mensen, groepen mensen en volken, zijn er wetten nodig, waarvan de naleving desnoods met geweld wordt afgedwongen. Daartoe is er een overheid, die de randvoorwaarde vormt voor dat ongedwongen, vrijelijk samenleven. U vindt het van belang dat we de zwaarmacht als kernfunctie van de overheid scherp voor ogen houden. Anders dreigt het gevaar dat de overheid dingen die nu juist horen bij het vrije verkeer tussen mensen, gaat afdwingen en daarmee een totalitaire richting inslaat die onderdrukkend werkt en de diversiteit in de samenleving miskent.

In deze visie herken ik de lijn die Paulus volgt in Romeinen 13, waar immers de nadruk ligt op de geweldsfunctie van de overheid. En ik herken de protestant die — met Hobbes — onder de indruk is van de ellende die mensen aanrichten en van daaruit begint te denken. Opmerkelijk is echter dat u dit combineert met de oproep de energie toch vooral te gebruiken voor die ongedwongen dimensie van het leven. Het is alsof u zich verbaast over al die aandacht voor de politiek en alsof u mensen als het ware wilt terugvoeren naar de taken die ze zelf te verrichten hebben. Politiek is niet het echte werk, maar maakt het echte werk mogelijk. Veel protestanten hebben de neiging zo argwanend te zijn met betrekking tot de samenleving dat zij de overheid al het werk willen laten doen. Maar u betreft het katholieke subsidiariteitsbeginsel en het neocalvinistische onderscheid tussen de verschillende levenskringen in uw overwegingen. Daardoor bent u in staat de burgers nog tot iets anders op te roepen dan tot gehoorzaamheid aan de wetten.

Maar wat is dat andere? Op dat punt speelt het begrip geloof bij u een belangrijke rol. Als ik het goed zie, is dat een begrip met een knipoog: iedereen denkt dat u meteen doelt op christendom en islam, maar de pijl is juist gericht op ongelovigen die volgens u wel degelijk een geloof hebben. Aan geloven is geen ontkomen. U bedoelt: aan niet controleerbare existentiële uitgangspunten is geen ontkomen. De Verlichtingsidealen vormen evengoed een geloof als de leerstellingen van het christendom. En ons samenleven is alleen maar mogelijk als er voldoende gedeeld 'geloof' is. Daar wilt u ons bij bepalen, omdat bijvoorbeeld liberalen zichzelf vaak beschouwen als ongelovigen, tegenover bijvoorbeeld moslims als gelo-

vigen. Dat werkt volgens u een onjuiste polarisatie in de hand. Er is meer dan belang alleen dat mensen bijeen houdt, er is moraal, er zijn beseffen en horizons die ons meer binden dan we vaak onderkennen. Vooral verlichtingsdenkers verkijken zich daar gemakkelijk op. Zij verliezen uit het oog dat hun rationalisme ook een geloof is en dat het bovendien blikvernauwend werkt, omdat de ratio wel kan analyseren, maar niet kan waarderen. Religies ziet u dus als bijzondere vormen van geloof en u wilt zowel aanhangers als tegenstanders van religies richten op de vraag wat ons op het vlak van 'geloof' samenbindt.

Ik begrijp en deel uw intentie, maar betwijfel of uw gebruik van het woord geloof daarbij helpt. Het heeft iets annexerends en spreekt 'ongelovige' mensen aan op iets dat ze niet herkennen. Zonder ongelovigen in het geloof te trekken, kunnen we vragen of hun levensovertuigingen overeenkomsten vertonen die *concordia* (wilsovereenstemming) mogelijk maakt met gelovigen. Omgekeerd zijn gelovigen geen specialisten op een algemeen terrein, maar staan ook zij voor de vraag welke waarden samenleven met anderen mogelijk maakt. U spreekt over de ziel van de samenleving. Anders dan u zou ik die niet religieus willen duiden, maar het willen houden bij waarden die in onze historie zijn gegroeid uit een samengaan van Grieks-Romeinse wortelen, de christelijke traditie en de Verlichting. In dit verband zou ik u nader willen horen over het concept *civil religion* dat de laatste tijd in christen-democratische kring in zwang is. Het komt mij voor dat zowel dit concept als uw spreken over geloof ertoe dienen om in de samenleving ruim baan te maken voor de religies. Door iedereen in het geloof te trekken kunt u immers gemakkelijk stellen dat het niet goed is om geloof als een privé-aangelegenheid te beschouwen. En als u vervolgens godsdiensten op dit algemene terrein als deskundigen beschouwt, omdat zij een omvattender zingeving bieden dan bijvoorbeeld het rationalisme van de Verlichting, dan lijkt de operatie erop gericht de rollen tussen seculieren en religieuzen om te draaien. Hoewel het goed is dat godsdiensten zich vrijmoedig uiten in de publieke ruimte, zou ik hen juist willen aanmoedigen daarbij niet alleen hun eigen taalveld te bespelen, maar ook het taalveld van de gemeenschappelijkheid.

Ik neem aan dat wij daarin niet van elkaar verschillen, maar hoor u dus graag nader over die algemene term 'geloof'. In een tweede ronde zou ik graag specifiek willen ingaan op de verhouding van kerk en overheid in onze democratie en op de vraag wat u onder christelijke politiek verstaat.

Met vriendelijke groet,
Gerrit de Kruijf

HOOGGEACHTE DE KRUIJF,

Dank voor uw brief en de vragen over mijn opvattingen over overheid en samenleving. Het biedt de gelegenheid om een en ander te verduidelijken. We moeten bovendien door blijven denken over de verhouding van geloof, staat en samenleving. Want het verband tussen die begrippen is voor velen helaas niet meer vanzelfsprekend en duidelijk. Het leidt in de huidige tijd bij velen tot onbegrip en een aversie tegen het publiek uiten van godsdienstige opvattingen. Die aversie richt zich verbaal vaak op de islam in Nederland, maar betreft in beginsel iedere godsdienst. Bij sommigen zijn weerszin tegen en vrees voor de opkomst van de islam zelfs zo, dat het de merkwaardige paradox oplevert dat de overheid moet worden ingezet om joods-christelijke cultuur en waarden te beschermen tegen (islamitische) uitingen van geloof in het publieke leven. Het is een symptoom

van de heersende verwarring over de samenhang van geloof, samenleving en politiek.

Zonder geloof is duurzaam samenleven niet mogelijk, zonder religie gaat het niet goed — zo heb ik mijn opvatting over de relatie geloof, samenleving en politiek

Zonder geloof is duurzaam samenleven niet mogelijk, zonder religie gaat het niet goed

wel kort samengevat. In die context versta ik onder geloof inderdaad wat anders dan onder religie. Religie doe je in de kerk of in de moskee, maar geloven doen we allemaal. Ieder heeft opvattingen over wat waar en wat werkelijk is, wat goed is en wat kwaad, wat de zin van het leven is en hoe mensen zich tot elkaar en tot de natuur verhouden. Opvattingen die uiteindelijk altijd berusten op uitgangspunten die men niet kan zien of bewijzen; die men kortom gelooft. Dat is geen miskenning van atheïsme of van materialisme; de opvatting dat er geen god is of dat er niets meer is dan de tastbare werkelijkheid die we rationeel kunnen analyseren en begrijpen. Maar ook die uitgangspunten berusten uiteindelijk op geloof. Want het ontkennen van wat anderen geloven, berust op geloof; het geloof — de zekerheid — dat alleen wat we met onze zintuigen kunnen waarnemen en met ons verstand kunnen begrijpen, de gehele werkelijkheid is. In een land waar niemand ogen heeft, maar overigens 'normaal' is, zal men de werkelijkheid van wolken, kleuren en licht vermoedelijk ontkennen; maar bestaan ze daarom niet? De zekerheid dat het leven geen zin heeft, is evenzeer een kwestie van geloof als de zekerheid dat dit wel zo is; berust evenzeer op geloof als de ontkenning daarvan. Geen van beide opvattingen kan de eigen juistheid bewijzen; zij wordt geloofd.

Religie — godsdienst — is een bijzondere vorm van geloof, in zoverre het de basis voor de levensbeschouwelijke zekerheden kiest in een god; een normatief en existentieel houvast en vertrekpunt, buiten de mens en achter de tastbare, rationele werkelijkheid. Maar het moderne mensbeeld — de zelfgenoegzame mens die in vrijheid zijn eigen bestemming en lot kiest — is niet minder een geloof. Secularisatie is in mijn visie niet het verlies van geloof, maar het veranderen van geloof.

U noemt deze verbreding van het begrip ‘geloof’ een uitleg met een ‘knipoog’. Is het nodig om op die wijze ‘ongelovigen’ te annexeren, vraagt u. Het is verre van mij om wie dan ook te annexeren voor wat dan ook. Ik wil slechts het debat over geloof en samenleving, geloof en politiek op een gelijkwaardiger basis brengen. Want dat is op dit moment niet het geval. Impliciet of expliciet gaan we in ons denken en spreken uit van een tegenstelling tussen een objectieve, algemene waarheid die voor iedereen geldt, en individuele, subjectieve (geloofs)waarheden. Dit onderscheid wordt dan al gauw ervaren als een ‘meer en minder’. De algemene waarheid is superieur, want voor iedereen geldig. Die waarheid, daarover valt te discussiëren; zij kan aan wet en beleid ten grondslag worden gelegd, want zij is immers neutraal en voor iedereen geldig. Geloof is daarentegen iets persoonlijks; het is zoets als smaak, er valt niet over te twisten. Daarom dien je het voor je houden en er anderen niet mee lastig te vallen; zeker niet in de publieke sfeer en in de politiek. In de huidige tijd wordt het soms aangeduid als het verschil tussen modern en achterlijk. Ik zie het terug in de discussie over vrijheid van meningsuiting versus vrijheid van godsdienst. Meningsvrijheid wordt verheerlijkt, geloofsvrijheid wordt geduld. Meningsuiting — zo lijkt het wel — is goed. Dat is publiek debat. Het moet actief worden gestimuleerd en beschermd, want de samenleving heeft er baat bij. Het gaat niet zo ver dat je mensen mag beledigen vanwege huidskleur, geslacht, afkomst, geaardheid, of handicap; daar kun je niets aan doen, dus mag je er niet mee spotten. Godsdienst — zo lijkt het daarentegen — wordt beschermd omdat sommigen niet zonder kunnen, niet omdat het goed is voor de samenleving. En gelovigen moeten al helemaal niet gaan klagen als er met hun geloof gespot wordt; dan moeten ze maar niet geloven.

Vandaar mijn behoefte om duidelijk te maken dat ook die zogenoemde algemene, objectieve waarheid op geloof berust. Dat het nodig is, blijkt mede uit de vaak geprikkelde reacties van mensen die het gevoel hebben dat hen iets wordt ‘aangesmeerd’, wat ze naar eigen gevoel al lang achter zich hadden gelaten; uit de verontwaardiging, wanneer wordt gesuggereerd dat de verlichting eveneens zijn fundamentalisten kent. Het gaat mij er niet om de eigenwaarde van welke levensbeschouwelijke opvatting dan

ook te ontkennen, maar wel om de discussie tussen verschillende opvattingen op een gelijke noemer te brengen. Ik benadruk juist het gemeenschappelijke, opdat een uiteenzetting tussen verschillende opvattingen mogelijk wordt.

Pas als de gelijkwaardigheid tussen verschillende levensbeschouwelijke opvattingen wordt erkend, is een debat mogelijk over de betekenis van geloof in een samenleving. Anders blijft het altijd steken in *be reasonable*,

do it my way, in een impliciete aanvaarding van één set uitgangspunten boven andere, waarna de discussie nog slechts kan gaan over de afwijkingen van die andere bijzondere uitgangspunten. Het is een tijd lang goed gegaan, omdat het moderne, seculiere mens- en wereldbeeld de uitkomst was van een eeuwenlange uiteenzetting tussen opvattingen die waren gegroeid op een gelijke, christelijke voedingsbodem (Wie beweert dat

Pas als de gelijkwaardigheid tussen verschillende levensbeschouwelijke opvattingen wordt erkend, is een debat mogelijk over de betekenis van geloof in een samenleving

het seculiere mensbeeld in de klassieke oudheid wortelt, moet nog eens goed kijken). Maar nu we in de wereld en in de eigen samenleving worden geconfronteerd met fundamenteel andere opvattingen, werkt die consensus niet meer.

En een consensus is nodig. Handelen en maatschappelijke keuzen berusten altijd mede op geloof in de geschetste brede betekenis; op een visie hoe de samenleving in elkaar zit en wat mensen beweegt en verbindt. Het betekent niet dat ieder eenzelfde levensbeschouwing moet hebben om samen te leven. Levensbeschouwelijke verscheidenheid is onvermijdelijk (zij is ons bij de toren van Babel ingeschapen). Het wordt er evenwel niet eenvoudiger op als er in de samenleving fundamenteel tegengestelde visies en uitgangspunten bestaan over goed en kwaad, omtrent wat waar is en wat van waarde, en wat de menselijke waardigheid is. Samenleven vereist een basis van wederzijds vertrouwen, van erkenning van en respect voor de verschillen. Bovendien vereist het besef dat, wanneer we het gemeenschappelijke niet zoeken, we doorgaans eindigen met elkaar het hoofd in te slaan over wat ons verdeelt. Alleen bij overeenstemming daarover is het mogelijk om geschillen te beslechten, regels te handhaven en collectief te handelen; kortom, om vruchtbaar samen te leven. Vandaar dat een basis van gedeelde geloofsuitgangspunten evenzeer wezenlijk is voor het functioneren van de overheid. Overheid en samenleving moeten op gedeelde

waarden berusten. Samenleven vergt een overheid, maar het vergt in de eerste plaats de bereidheid tussen mensen om samen te werken en elkaar te respecteren, tot zijn recht te laten komen, ook als dat niet wordt voorgeschreven. En die bereidheid kalft steeds verder af wanneer men ervan uitgaat dat ieder voor zichzelf de maat der dingen is.

Vandaar mijn stelling: zonder geloof is duurzaam samenleven niet mogelijk. Waarom het zonder religie niet goed gaat hoop ik een volgende keer te beargumenteren.

Met vriendelijke groet,
Piet Hein Donner

EXCELLENTIE!

U wilt dus de term geloof vooral gebruiken om ter wille van het samenleven alle levensovertuigingen op gelijk niveau te krijgen. U heeft waargenomen dat tegenwoordig meningsvrijheid wordt verheerlijkt en godsdienstvrijheid wordt geduld. Dat is mij ook opgevallen en ik deel uw intentie dat een vereffening tussen die twee nodig is. Het recht op vrijheid van godsdienst heeft zelfs zijn oorsprong in het verlangen om niet onderworpen te zijn aan de dominante geestesstroming en zou dus voldoende moeten zijn voor alle geestelijke vrijheid! Ik houd wel twijfel of uw gebruik van de term geloof niet te eigenzinnig is om geschikt te zijn voor het publieke debat.

Maar laten we nu doorstoten naar de publieke rol van wat u een bijzondere vorm van geloof noemt: de godsdiensten. In dit verband zouden we het kunnen hebben over de islam. Ik denk dat u in de vorige ronde, waar het ging over de bescherming van godsdienst en de maatschappelijke gelijkwaardigheid van godsdiensten, vooral aan de islam dacht. In uw uitspraken van de afgelopen jaren heeft u zich, als het gaat om inhoudelijke inbreng van godsdiensten, echter vooral uitgelaten over het christendom. Daarop richt ik mij in het vervolg.

Volgens u hebben kerken veel te bieden in de publieke ruimte. Wetten zijn formele (koude, uiterlijke) autoriteiten. Daarnaast hebben wij morele (warme, innerlijke) autoriteiten nodig. Godsdiensten voorzien in een omvattende zingeving. Terwijl de ratio niet verder komt dan een analyse, biedt een godsdienstig stelsel ook waarderingen: regels en wetten krijgen een plaats toebedeeld, een reden. Daarom heeft u de kerken ook opgeroepen zich vrijmoedig in het publieke debat te begeven. Ze zijn ten onrechte gemarginaliseerd, ze mogen gerust ruimte nemen.

Zoiets horen kerken graag. En ze verstaan dat dan als een uitnodiging

zich weer ouderwets tot overheid en samenleving te richten met politieke stellingnames. Kerken beginnen dan brieven te schrijven over de oorlog in Irak, het landbouwbeleid en de sociale voorzieningen. Maar dat was niet uw bedoeling! Op die manier miskennen kerken de eigen aard van de overheid. Door brieven met standpunten te schrijven, geeft men ervan blijk de overheid in dienst te willen stellen van christelijk handelen. Maar, zegt u, naastenliefde is geen goed uitgangspunt voor overheidsbeleid: we kunnen geen moraal in wet omzetten. U heeft dat treffend gevat in het beeld van het ene schaap en de 99 andere schapen. De liefde zoekt het verlorene, het zwakke, de liefde laat de sterken aan hun lot over ter wille van die ene. Maar de staat moet zich bezighouden met de randvoorwaarden voor het leven van alle honderd.

Daarmee ben ik akkoord. De kerken moeten niet bepaalde standpunten als speerpunten naar voren brengen, maar hun hele verhaal, hun 'verklaring', hun omvattend stelsel van overtuigingen zo goed mogelijk en vrijmoedig presenteren in de publieke sfeer. En zij moeten zich niet gedragen als instituten met een moreel streepje voor in politieke verhoudingen. In de politiek moeten zij zich beperken tot het bijdragen aan basale consensusvorming die zo nodig is voor samenleven-met-verschil. Op dit punt leeft bij de leiding van de kerken een hardnekkig verlangen naar restauratie van oude verhoudingen, waarvoor men uw uitingen graag in dienst neemt.

Nu rijst echter wel de vraag wat u onder christelijke politiek verstaat. Het lijkt mij dat het belangrijkste element daarvan de hier door ons besproken visie op de verhouding van overheid en samenleving is. Dat is geen geringe bouwsteen. Goed weten waar de overheid voor is, redenen daarvoor bespreken en het daarover wellicht eens kunnen worden, is meer dan het halve werk. Maar onder christelijke politiek verstaan we doorgaans de overtuiging dat het christelijk geloof ook een visie impliceert op de inhoud van wetgeving en beleid. Ik weet niet of u daar in mee kunt komen. U wilt immers de overheid niet in dienst stellen van christelijk handelen. Toch schrijft u ergens dat de christelijke overtuiging vruchtbaar gemaakt moet worden voor actuele vragen. Is dat niet strijdig met uw opvatting over de verhouding van kerk en staat? U lijkt dat zelf ook te vermoeden als u vervolgens zegt: niet het christelijk karakter, maar de bruikbaarheid is daarvoor criterium. Ja, dat maakt het wel algemener, maar niet eenvoudiger. Want wie stelt het criterium voor bruikbaarheid vast?

Daarnaast ben ik benieuwd wat u vindt van de inzetbaarheid van de idee *civil religion*. Daarover heb ik in uw toespraken en artikelen nog niets kunnen vinden. Vergis ik mij als ik vermoed dat men in CDA-kring verwacht dat de sociale cohesie met behulp van dit concept kan worden be-

vorderd? Onder *civil religion* versta ik de poging om aan de basisconsensus waarover het ging in uw antwoord aan mij, een omvattender gevoelskader te geven zoals dat door godsdiensten geboden wordt. *Civil religion* heeft echter iets algemeen en onbestemds, zodat mensen met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden zich in gemeenschappelijke rituelen en symbolen kunnen herkennen. Zelf sta ik daar huiverig tegenover om twee redenen: het klassieke bezwaar dat God zo de staat extra kracht moet bijzetten en geen kritische kracht meer kan zijn, en het bezwaar dat echte godsdiensten zich niet tot elkaar of tot een grootste gemene deler laten herleiden. Maar het CDA zou hier een mogelijkheid kunnen onderkennen om zijn christelijke karakter een wijdere strekking te verlenen.

Het concept *civil religion* raakt ook bij mij echter wel een gevoelige snaar. Waar we in onze verdeelde samenleving immers bij worden bepaald, is dat er een gebrek aan gevoelsbinding tussen overheid en samenleving is. Mensen en groepen moeten zich erkend weten door de overheid en zij moeten zich in de overheid kunnen herkennen. Het hebben van rechten en plichten is daarvoor niet toereikend. Er is iets warms voor nodig. *Civil religion* biedt zoiets. U spreekt van de noodzaak van morele autoriteit en ziet daarbij een taak voor de kerken. Maar in een verdeelde samenleving liggen daar toch maar beperkte mogelijkheden. Misschien moeten we juist de overheid aanspreken op de taak om de gevoelsbinding met de burgers te versterken. U ziet de overheid als randvoorwaarde voor het samenleven. Ze komt dan echter gemakkelijk aan de koude kant van het recht terecht. Heeft de overheid echter niet ook tot taak de samenleving te *representeren*? Ik zou in elk geval niet alleen vanuit de overheid naar de samenleving willen kijken als het om morele binding gaat, maar ook vanuit de samenleving naar de overheid.

Ik zie uw reactie opnieuw met belangstelling tegemoet.

Met vriendelijke groet,
Gerrit de Kruijf

HOOGGEACHTE DE KRUIJF,

Dank voor de reactie. Geloven is algemeen, religie is bijzonder; dat is inderdaad de strekking van mijn eerste brief. Ik begrijp dat het gebruik van het begrip *geloof* weerstand oproept. *Geloof* is doorgaans wat wijzelf geloven. Maar we spreken ook over *geloof*, als het over de islam of het boeddhisme gaat. Om duidelijk te maken dat ook de overtuiging 'dat natuur en menselijke rede de enige werkelijkheid zijn' op geloof berust, gebruik ik

de term *geloven* in een nog iets bredere betekenis dan alleen als aanduiding voor godsdienst (=religie). Alleen zo wordt de discussie gelijkwaardig.

Religies hebben onvermijdelijk een publieke rol. Politieke keuzen berusten mede op levensbeschouwelijke uitgangspunten, of men godsdienstig is of niet. Dat betekent niet dat godsdienst derhalve ook de basis voor partijvorming moet zijn. Gelet op de risico's die het heeft als maatschappelijke tegenstellingen gaan samenvallen met godsdienstige tegenstellingen, bestaat daar terecht een zekere huiver voor. Maar waarom zouden seculiere verschillen in mens- en maatschappijvisie wel een aanvaardbare basis voor partijvorming opleveren – bijvoorbeeld tussen individualisme en collectivisme – en godsdienstige verschillen niet? Ook bij die seculiere stromingen gaat het om 'theologische' verschillen, die, naar de geschiedenis heeft laten zien, niet minder onverzoenlijk tegenover elkaar kunnen staan dan godsdienstige stromingen. Nederland heeft zelfs het omgekeerde laten zien: godsdienstige verschillen bleken in de politiek doorgaans beter te overbruggen dan seculiere geloofsverschillen. Fundamentele levensbeschouwelijke verschillen zijn onvermijdelijk in een samenleving. Daarmee omgaan, andere opvattingen respecteren, tolerantie die meer is dan onverschilligheid; het zijn vaardigheden die wezenlijk zijn in een pluriforme samenleving, ongeacht of het om godsdienstige of seculiere verscheidenheid gaat. Het blijken helaas ook vaardigheden die een samenleving onder druk snel kan verliezen.

De publieke rol van religie heeft twee kanten. Politieke betrokkenheid en partijvorming op confessionele basis is één. Keerzijde is dat de overheid waar mogelijk burgers in hun levensbeschouwelijke verbanden moet trachten te mobiliseren en te betrekken in het maatschappelijke en politieke leven. We hadden op dat terrein een goede traditie, onder andere in onderwijs, gezondheidszorg en maatschappelijke organisaties. Die is in de laatste dertig jaren helaas snel afgebrokkeld, onder invloed van een zakelijke, bedrijfsmatige aanpak en een controle- en regelcultuur die met publieke financiering worden binnengehaald. Maar niet minder onder invloed van een verkeerde opvatting over de scheiding van kerk en staat op grond waarvan betrokkenheid van levensbeschouwelijke organisaties bij het verrichten van publieke taken ongewenst zou zijn. Door de opkomst van de islam als tweede of derde godsdienst in Nederland zijn we op dit punt zelfs nog schuwer en kieskeuriger geworden. Helaas, want daardoor missen we kansen bij de integratie en het versterken van participatie en binding in de samenleving. Dat gebeurt immers zelden individueel, maar in het kader van de groei van wederzijdse afhankelijkheid en verstrengeling van groepen, geloven en culturen. Daaruit ontstaan nieuwe gemeenschappelijke waarden en normen voor het omgaan met onder-

linge verschillen. Levensbeschouwelijke organisaties — godsdienstig of niet-godsdienstig — hebben een belangrijk voordeel boven publieke of semi-publieke voorzieningen. Zij kunnen handelen met aanzien des persoons; zij kunnen beslissen en handelen op basis van vertrouwen, gevoel, betrokkenheid, ervaring en al die andere dimensies van menselijk handelen, die zich niet in rechtsregels en doelmatigheidscriteria laten vangen. Op die basis zijn zij in staat waardeoordelen, normen en publieke ethiek bij te stellen in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen, en om op nieuwe vragen en dilemma's een antwoord te vinden.

Versta mij goed: ik betoog niet dat het vroeger allemaal beter ging. En ik bepleit evenmin de opheffing van de scheiding tussen kerk en staat. Maar ik meen wel dat de inschakeling in de afgelopen jaren van steeds meer zakelijke en bedrijfsmatige organisaties, in plaats van de bestaande levensbeschouwelijke organisaties, niet tot minder problemen heeft geleid.

Inschakeling van levensbeschouwelijke organisaties bij publieke taken is beslist niet in strijd met de scheiding van kerk en staat; het omgekeerde is eerder waar

Iedere organisatie die bij de publieke taakvervulling is betrokken, heeft toezicht. Maar inschakeling van levensbeschouwelijke organisaties bij publieke taken is beslist niet in strijd met de scheiding van kerk en staat; het omgekeerde is eerder waar.

Met kerk en staat doelen we op de menselijke organisaties waarin we de uitoefening van respectievelijk geloof en politiek hebben

georganiseerd. Die kunnen maar beter gescheiden worden gehouden. Kerkelijk gezag en overheidsmacht moeten niet worden vermengd en hun onderscheiden opdracht moet niet worden verward. Waar dat niet het geval is, eindigt de kerk doorgaans met bloed aan de handen en de staat met onderdrukking. Het verschil tussen naastenliefde en publieke verantwoordelijkheid heb ik inderdaad ooit eerder toegelicht met de gelijkenis van de goede herder. Christelijke verantwoordelijkheid is het verloren schaap zoeken, publieke verantwoordelijkheid is zorgen dat die 99 andere schapen eerst veilig thuis komen. Bovendien, wat waardevol is als het uit geloof en naastenliefde geschiedt, wordt iets anders als de wetgever het oplegt en de politie het handhaaft. Uit geloof bijdragen aan de diaconie is iets wezenlijk anders dan anderen, die dat geloof niet delen, door belastingen daaraan mee te laten betalen. Dat is hetzelfde als een overheid die ieder het dragen van een hoofddoek voorschrijft, omdat sommigen of de meerderheid menen dat dit uit geloof zo hoort. Zo zal men als christen

vreemdelingen gastvrij ontvangen en blijmoedig de lasten daarvan dragen, maar de staat zal de samenleving tegen de gevolgen en lasten van een onbeperkte immigratie moeten beschermen. Want die lasten moeten ook worden gedragen door wie mijn christelijk geloof niet deelt. Kerken die tot de overheid spreken, verliezen die onderscheiden verantwoordelijkheden en verschillende macht vaak uit het oog. Let wel, een kerk kan als iedere maatschappelijke organisatie de overheid aanspreken. Maar de kerk is er om mensen aan te spreken, op basis van geloof; bij overheden gaat dat niet. Kerken kunnen overheden hooguit aanspreken, omdat ze betere antwoorden hebben voor vragen waar de samenleving mee zit.

Duidelijk zal zijn dat ik tegen deze achtergrond grote moeite heb met het begrip 'christelijke politiek'. Dat is een gevaarlijk begrip. 'Mijn koninkrijk is niet van deze wereld', zei Christus. In die zin is er geen christelijke politiek en wat als zodanig wordt gepresenteerd, zal steeds de Heer der kerken beschamen want het is van en voor deze wereld. Maar tegelijk raakt ons geloof heel het leven; dus ook ons politiek handelen. En het is ook heel wel mogelijk om vanuit een christelijke visie op mens- en samenleving te komen tot gemeenschappelijke antwoorden en oplossingen voor politieke vraagstukken. Dat is uiterst vruchtbaar. Want dan komt men tot fundamenteel andere uitgangspunten ten aanzien van de zin van het bestaan, de verhouding van mensen tot elkaar en de gemeenschap, en de onderlinge verantwoordelijkheid, dan de politieke opvattingen die uit de verlichting zijn voortgekomen (socialisten, communisten, liberalen). Die eindigen steeds bij tegenstellingen: tussen individu en gemeenschap, vrijheid en gezag, publiek en privaat. Maar in het christen-democratische mensbeeld zijn dat slechts verschillende aspecten van eenzelfde relatie; geen heeft betekenis zonder de ander. Het is het mensbeeld van Genesis: de mens die als persoon naar Gods beeld werd geschapen, maar van wie God zag dat het niet goed was dat hij alleen was. Dat heft de tegenstellingen op die het moderne mensbeeld oproept, en biedt een bruikbaar perspectief op de maatschappelijke werkelijkheid. Zo biedt het bijvoorbeeld een wezenlijk andere invalshoek voor vragen van gerechtigheid en solidariteit. Gerechtigheid impliceert in die visie niet een overheid die steeds nieuwe rechten geeft en alles regelt, maar een overheid die ruimte schept om mensen tot hun recht te laten komen en elkaar tot steun te zijn. Solidariteit is ook niet een kwestie van elkaar steunen om als groep sterker te zijn, maar van verantwoordelijkheid voor anderen die inherent is aan ieders bestemming als mens.

Het gaat het bestek van deze brief te buiten om in te gaan op de implicaties van deze visie voor het beleid. Dan zou ik niet meer toekomen aan uw laatste vraag, die naar de wenselijkheid van een *civil religion* als basis voor een gevoelsbinding tussen overheid en samenleving.

Op zichzelf deel ik het inzicht dat het wenselijk is dat burgers gevoelsmatig bij de overheid betrokken zijn en zich medeverantwoordelijk voelen voor het beleid. We zijn burgers en geen cliënten of consumenten van overheidsbeleid. Religie heeft daarbij in het verleden altijd een rol gespeeld. De kerken spreken niet alleen tót de overheid, ze bidden ook vóór de overheid. Maar dit impliceert niet dat in de huidige tijd een soort van burgerlijke religie een kader zou kunnen bieden voor een warme, gevoelsmatige band met de overheid. Dat heeft in het verleden ook nooit gewerkt. Christenen werden vervolgd omdat ze weigerden deel te nemen aan de eredienst voor de keizer, de *civil religion* van het Romeinse rijk. Landen met een staatskerk hebben een religieus ritueel bij publieke gelegenheden, maar het maakt de overheid niet beter of geliefder.

Streven naar levensbeschouwelijke homogeniteit was en is geen oplossing voor de verscheidenheid in de moderne samenleving. Wie dat serieus beoogt — wie van de overheid zingeving verwacht — eindigt in een totalitair systeem. Degenen die het hardst roepen dat de overheid het joods-christelijke karakter van Nederland zou moeten beschermen, zijn degenen die ik het minst ervan verdenk dat zij ooit, of regelmatig een kerk van binnen zien. In hun handen wordt het christelijk geloof een instrument om mensen uit te sluiten en daarvoor was dat geloof nooit bedoeld. Religie wordt dan een soort inburgeringstoets op basis van de vrede van Augsburg: *cuius regio, eius religio* (wiens land, diens geloof). Dat heeft indertijd de godsdienstoorlogen niet weten te voorkomen, en zal ze nu alleen maar sterker oproepen.

De basis voor de gemeenschappelijke betrokkenheid bij overheid en samenleving moet juist worden gezocht in de erkenning van levensbe-

We moeten de overheid niet belasten met zingeving, ethische opbouw en moreel gezag; daar hebben we nu juist de samenleving voor

schouwelijke verscheidenheid in de samenleving, en in het besef dat het samenleven van fundamenteel verschillende levensbeschouwingen niet vanzelfsprekend is, maar voortdurend omzichtigheid, invoeling en zelfbeheersing vergt. Die waarden zouden de basis moeten zijn voor een seculiere religie die een tegenwicht zou kunnen bieden

aan de seculiere eredienst van de individuele vrijheid. Want dáár ligt de kern van het probleem; het Verlichtingsideaal van individuele vrijheid en intellectuele autonomie dat bij gebrek aan weerstand geen oriëntatie meer biedt, maar ongebondenheid, ongebreideldheid en onmatigheid in de hand werkt.

Overheid en samenleving, de een kan niet zonder de ander bestaan, maar ze liggen niet in elkaars verlengde. Daarom mag ik, als het om morele bindingen gaat, niet vanuit de samenleving naar de overheid kijken. Overheden zijn vanuit christelijke optiek noodzakelijk, maar desalniettemin een product van de zondeval. Staat en wet berusten op het inzicht dat mensen over elkaar willen heersen, elkaars spullen begeren en steeds weer in conflict komen. Daarom moeten we die overheid niet belasten met zingeving, ethische opbouw en moreel gezag; daar hebben we nu juist de samenleving voor, in al haar levensbeschouwelijke verscheidenheid. Wie dat aan de overheid wil toevertrouwen, levert zich uiteindelijk geheel aan die overheid uit.

Met vriendelijke groet,
Piet Hein Donner

Geloof in de SDAP en PvdA

In gesprek met Herman Noordegraaf

door Jan Prij & Thijs Jansen

De auteurs zijn respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

CDV SPRAK MET HERMAN Noordegraaf, voorzitter van het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging binnen de PvdA, over de relatie tussen socialisme en geloof, vroeger en nu. Die verhouding is in de geschiedenis vaak niet erg warm geweest. De voorloper van de PvdA, de SDAP vond religie een 'privaatzaak', maar de partij was niet antikerkelijk. Omgekeerd waren veel kerken wel antisocialistisch en verboden hun leden lid te worden van socialistische organisaties. Na de Tweede Wereldoorlog werd de PvdA opgericht om het hokjesdenken uit de verzuiling te doorbreken, de zogenoemde 'doorbraak'. Een dominee als Banning heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. Hij was de architect van het moreelsocialisme. De PvdA wees confessionele partijvorming af, maar ook de oude SDAP-opvatting van geloof als privé-zaak. Men erkende het belang van 'het innig verband tussen levensbeschouwing en politiek inzicht' en zocht binnen de PvdA actief naar de dialoog tussen mensen met verschillende levensbeschouwingen. De doorbraak is destijds electoraal geen succes geworden. Onder invloed van Nieuw Links verdwijnt in 1977 zelfs iedere verwijzing naar religie of levensbeschouwing uit het beginselprogramma. Men keert terug naar de

SDAP-praktijk van godsdienst als 'privaatzaak'. Pas recent begint er weer zeer voorzichtig belangstelling te ontstaan voor 'het innig verband tussen levensbeschouwing en politiek inzicht'.

SDAP & CHRISTENDOM

Laten we beginnen met een historische terugblik. Hoe is in Nederland de verbinding tussen christendom en socialisme tot stand gebracht?

Historisch gezien is er altijd al variatie geweest binnen de religieussocialisten en zijn er dus ook veel verbindingen tussen christendom en socialisme te maken. Maar laat ik mij primair richten op de in 1894 opgerichte SDAP, de belangrijkste voorloper van de PvdA (naast bijvoorbeeld de Christelijk-Democratische Unie van ds. Jan Buskes).

De SDAP stelde zich uitdrukkelijk neutraal op in levensbeschouwelijke zaken. Het eerste partijprogramma, dat van 1895, sprak zich uit voor de scheiding tussen kerk en staat. In partijstukken en discussies spraken men over 'godsdienst als privaatzak' (naar het Duitse *Privatsache*). Kerken dienden uit het publieke domein te worden geweerd, en

FOTO: THIJS JANSEN

er moest geen bevoordeling, financieel of anderszins, van kerken zijn. Dat was geheel conform de algemene, liberale, seculiere opvatting na de Franse Revolutie. Wel bestond er een antikerkelijke stroming binnen de SDAP, zoals die gevoed werd door nu nog bestaande vrijdenkersbeweging De Dageraad, opgericht in 1856. Zij waren sterk antireligieus en hebben geprobeerd de SDAP zich tegen de godsdienst te laten uitspreken. Dit is echter altijd geweigerd. Ik denk dat daar twee redenen voor zijn. De eerste reden is principieel van aard, het gaat om vrijheid van geweten en van levensovertuiging. De tweede, meer strategische reden, heeft ook altijd meegespeeld: als we een behoorlijke machtspositie willen verwerven, moeten we ook de protestants-christelijke en rooms-katholieke arbeiders bereiken; dan moeten we ons niet op sterk antigodsdienstige wijze profileren, anders lukt dat niet. Wat betreft het lidmaatschap van de partij maakte de uitdrukking 'godsdienst als privaatzak'

duidelijk dat de partij openstond voor mensen met een godsdienstige overtuiging, mits zij het programma onderschreven, maar dat de godsdienst buiten het partijleven moest blijven.

Waarom was de bepleite scheiding kerk en staat door socialisten in zijn liberale, seculiere vorm zo belangrijk voor de SDAP?

De kerken hadden in die tijd een behoorlijke machtspositie. De Rooms-Katholieke Kerk en de protestantse kerken waren fervent antisocialistisch. In de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 van Paus Leo XIII over de sociale kwestie zat deze antisocialistische lijn ook al. Vergeet niet: de Rooms-Katholieke Kerk had een omvangrijk arsenaal aan sanctiemogelijkheden. Iemand die socialistisch was, lid was van de SDAP, werd de kerk uitgestoten en kreeg de sacramenten niet meer. In 1954 verscheen nog het roemruchte Bisschoppelijk Mandement, waarin het lidmaatschap van de PvdA werd ontraden.

Ten tijde van de oprichting van de SDAP propageerde Abraham Kuyper zijn befaamde antithese, niet alleen tegen het liberalisme maar ook tegen socialisme. Er liep, aldus Kuyper, een principiële scheidslijn tussen 'ware gelovigen' en 'niet ware gelovigen' door 'gansch het volksleven'. Het was de periode waarin ook Troelstra en Kuyper op het scherpst van de snede met elkaar in debat gingen. Deze redetwist is later uitgegeven onder de veelzeggende titel 'Marx of Christus?'.
Maar deze keuze was wat al te drastisch voorgesteld?

Ja. Een kleine minderheid binnen de kerken, vooral vrijzinnig-hervormden, wei-

gerde zich bij de volkomen antithetische keuze 'christen of socialist' neer te leggen. Zij herkenden in het socialisme juist iets van de oproep in de Bijbel tot gerechtigheid. Een keuze voor de armen, voor het proletariaat. Zij konden een plaats krijgen binnen de SDAP en dat is ook bewust gestimuleerd door Troelsta, één van de oprichters van SDAP en later dé voorman. Hij ging bij predikanten langs van wie hij wist dat ze socialistische sympathieën hadden en vroeg of ze lid wilden worden. Albertinus van der Heide was één van de eerste rode dominees. Hij is later, van 1925-1937, nog kamerlid geweest voor de SDAP.

Maar de pijn zat hem dus vooral in het feit dat de kerk het socialisme afwees...

Ja, en dat ging niet bepaald zachtzinnig. De eerste rooms-katholieke SDAP'er en raadslid beneden de Moerdijk was Jan van der Brink. In 1908 werd hij gekozen tot gemeenteraadslid in Breda. Een grote menigte juichte hem toe op de Grote Markt en droeg hem, in priesterstoog met een rode sjaal om, op de schouders. Maar hij is totaal kapotgemaakt en heeft verbitterd als vrijdenker afscheid genomen van de kerk. Of neem de leraar Sjeng Tans in Maastricht die, vanwege zijn socialistische sympathieën, op het punt stond te worden ontslagen; maar dat werd 'opgelost' door zijn Tweede-Kamerlidmaatschap.

Het ging erom de macht van de kerken buiten de staat te houden om het socialisme aan de orde te kunnen stellen. Het waren, zo geef je aan, vooral vrijzinnig-hervormden die hiervoor ijverden. Van deze overwegend vrijzinnig-hervormde, protestantse stroming. Is daarvan in de SDAP iets te merken?

Ze hebben vooral een duidelijke rol gespeeld bij de heroriëntatie van de sociaal-democratie. De eerste georganiseerde beweging van christenen die voor het socialisme kozen, bestond uit een groep vrijzinnig-hervormde rooie dominees uit Friesland. In 1902 richtten zij het tijdschrift *De Blijde Wereld* op en hielden conferenties. Zij sloten zich na enige tijd aan bij de SDAP. Binnen de SDAP beoefende men in die tijd een sterke historisch-materialistische duiding van de geschiedenis. In zo'n wereldbeschouwing is het hele zedelijke en religieuze leven uiteindelijk slechts de weerslag van onderdrukkende economische verhoudingen. Maar dat was de rooie dominees toch iets te gortig. We zien zo'n klassieke botsing mooi terug in een discussie in 1912 rond de herziening van het eerste partijprogramma. De marxist (en SDAP'er van het eerste uur) Van der Goes stond over het kapitalisme een formulering voor waarbij werd uitgesproken dat het kapitalisme 'economisch verouderd en daarom zedelijk veroordeeld was'. De Blijde Wereld-dominee J.A. Bruins verzette zich met succes tegen het woordje 'daarom'. Ook een zelfstandige morele veroordeling van het kapitalisme werd daarmee uitdrukkelijk opengelaten.

De rode dominees zouden in de partij geliefd worden. Het waren goede redenaars, ze hadden pastorale ervaring, het waren mensen met een sterke betrokkenheid en een aansprekende levensstijl. W. Banning (1888-1971) was daarvan een heel belangrijke exponent. Vanaf de jaren twintig werd hij de voorman van de 'tweede lichte' religieus-socialisten. Hij werd ook hoofdredacteur van het tijdschrift *Tijd en Taak*, de opvolger van — zijn al te idyllisch klinkende voorganger — *De Blijde Wereld*.

Belangrijk was de Vereniging Woodbrookers, een religieus geïnspireerde stroming, die op basis van de Quakermethode

aan het begin van die eeuw aan vormingswerk *avant la lettre* deed. Daarvan werd Banning na zijn predikantschap directeur. Binnen de vereniging was er een afzonderlijk werkverband dat zich op de arbeidersrichtte, de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers (de AG), die in de jaren dertig eigen centra kreeg in Bentveld en Kortheemmen. Met de AG was Banning in het bijzonder verbonden.

HET MOREELSOCIALISME VAN BANNING

Banning drukte via Tijd en Taak en de vormingscentra een stempel op de SDAP?

Vanuit zijn religieus-socialistische inzichten heeft Banning een belangrijke bijdrage geleverd aan de blijvende heroriëntatie van de SDAP. Hij had het werk van Marx grondig bestudeerd, onderkende de betekenis ervan, en constateerde tegelijkertijd dat de grondslagen van het denken verouderd waren. Bovendien bleek, praktisch gesproken, gewoon dat het kapitalisme veel taaier was dan gedacht; een keuze voor het socialisme uit moreel engagement, gericht op gelijkheid en solidariteit, was nodig.

Maar Banning wilde ook het bereik van de SDAP verbreden: deze moest niet alleen arbeiders aantrekken, maar ook andere sociale groepen. Juist door te beklemtonen dat het om een morele keuze ging, konden ook die niet-arbeiders en kiezers op confessionele partijen worden bereikt. Dit alles was strategisch van groot belang: de SDAP kreeg maar een minderheid van de kiezers achter zich en bevond zich in een isolement na de mislukte revolutiepoging van Troelsta. De invoering van het algemeen kiesrecht was een desillusie geworden toen de RK Staatspartij als veruit de grootste uit de bus kwam.

Een belangrijk resultaat van de inspanningen van Banning was de heroriëntatie

die het partijprogramma van 1937 te zien gaf door expliciet morele motieven te noemen als grondslag voor het socialisme, eerder al mogelijk gemaakt door de inzet van ds. Bruins bij de herziening van het partijprogramma in 1912.

Banning werd zo één van architecten van wat het moreel-socialisme is gaan heten. Hij gebruikte daarbij de Woodbrookersmethode: in dialoog gaan, wezenlijke zaken vanuit verschillende inspiratiebronnen op tafel leggen, in het licht van morele noties als gerechtigheid, vrijheid en verantwoordelijkheid. Hij begon in de vormingscentra met het bij elkaar brengen van mensen uit verschillende tradities om over de toekomst van Nederland te praten.

Hij had de hoop dat er een overlappende consensus te bereiken was.

Precies. Dat intensiveert zich in de Tweede Wereldoorlog als een groot deel van de politieke, maatschappelijke en wetenschappelijke elite, met mensen als Schermerhorn, Drees en De Quay, elkaar ontmoet in de gijzelaarskampen. Banning was één van de gangmakers in die gesprekken.

Door de verzuiling bestonden er allerlei patstellingen, waaronder één met betrekking tot de ontwikkeling van een stelsel van sociale zekerheid: de confessionelen wilden dat niet aan de overheid toevertrouwen en de socialisten wel. Niettemin waren er wel genoeg mensen binnen de confessionele zuilen die wel die kant op wilden, maar het verzuilde denken blokkeerde zo'n alternatief. Daarom kwam men tot het voorstel dat deze progressieve christenen zich in één politieke partij met anderen zouden moeten verenigen.

Ligt daar ook niet de basis voor de rooms-rode coalities na de Tweede Wereldoorlog?

Ook iemand als de KVP-minister Marga Klompé zag staatsvoorzieningen (i.c. de bijstandswet) als morele kroonjuwelen. Dat morele idealen ook door de staat generaliseerd konden worden, was een nieuwe gedachte.

Ja. Subsidiariteit was vaak uitgelegd op een antistatelijke wijze, maar ze hoeft niet antistatelijk te worden uitgelegd, zoals ook Piet Steenkamp in die tijd al in zijn proefschrift heeft uiteengezet. De staat kan ook als *societas perfectum* fungeren.

Met de Doorbaak stapten figuren als A.A. van Rhijn, G.E. van Walsum en P. Lieftinck over van de CHU naar de PvdA vanuit de overtuiging dat de verhoudingen van vroeger onvruchtbaar waren gebleken, en men er gezamenlijk de schouders onder moest zetten. Dit had grote gevolgen. Zo werd Van Rhijn bijvoorbeeld de auteur van het bekende rapport met het ontwerp voor de sociale zekerheid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, gemaakt in opdracht van de regering in Londen. Veel katholieken waren hier nog niet bij.

Zag je hier niet een oud patroon terug: katholieken durfden in de eerste helft van de 20ste eeuw de overstap nog steeds niet te maken. In de protestantse kringen gebeurde dat op veel grotere schaal. Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn het met name protestanten die de overstap wagen.

Behalve dan bij de gereformeerden, die ook nog strenge leertucht kenden. De Gereformeerde Synode wees in 1946 uitdrukkelijk het lidmaatschap van niet-confessionele organisaties af. Tekenend is dat een theologisch kandidaat die sympathiseerde met de PvdA, niet tot het predikantsambt werd toegelaten. Maar inderdaad, het waren voor de oorlog vooral vrijzinnigen, en daarna

kwam de middenorthodoxie uit de Nederlandse Hervormde Kerk. Voorbeelden hiervan waren Miskotte en Buskes die in 1945 overgingen naar de SDAP, onder invloed van de theologie van Karl Barth. Ze waren onderdeel van een groep van zeven Amsterdamse predikanten die dat jaar de brochure ‘Wat bezielt ons?’ schreef. De gedachte van Barth was: je mag God met geen enkel politiek stelsel vereenzelvigen. Je moet dus ook tegen christelijke partijen zijn, want dat is een ontoelaatbare vereenzelving van concrete politiek met God, dan span je God voor je karretje. Ook religieus of christelijk socialisme hield hij uit dien hoofde voor een onmogelijkheid.

DE PVDA ALS RESULTANTE VAN DE POLITIEKE DOORBRAAK

De oprichting van de PvdA werd uiteindelijk het kernmoment van de doorbraak?

Ja. Het is wel goed te bedenken dat de oorspronkelijke opzet van de doorbraak breder was. Het ging om het doorbreken van de verzuilde verhoudingen die feitelijk vooral een afschermende, conservatieve functie vervulden. Maar feitelijk lukte dat alleen politiek met de oprichting van de PvdA op 9 februari 1946. Het Nederlands Gesprekscentrum is nog een echo van dat oorspronkelijk bredere streven.

Hoe moeten we ons de stemming bij het oprichtingscongres van de PvdA voorstellen?

Men wilde radicaal met het oude bestel breken, dat men als restauratief ervoer en een gezamenlijk nieuw begin maken.

Typerend was dat bij het oprichtingscongres heel verschillende culturen bij elkaar kwamen. Om het beeldend uit te drukken:

sommige mensen zongen de Internationale, anderen psalmen en weer anderen gregoriaans. Zeer verschillende zielen die zich konden vinden in het streven naar nieuwe verhoudingen, naar nieuw sociaal beleid, naar volledige werkgelegenheid met de overheid als gangmaker. Ook de klassenstrijd was geen leerstuk meer. Men wilde het kapitalisme overwinnen door het plandenken, bijvoorbeeld via de oprichting van het Centraal Planbureau met PvdA-econoom Tinbergen, al heeft het CPB nooit de zware planmatige allure (geleide economische ontwikkeling) gekregen die de sociaal-democraten voor ogen hadden.

Wat was de kerngedachte achter de Doorbraak?

Ten eerste wees men confessionele partijvorming af; ten tweede keurde men de SDAP-opvatting van geloof als privé-zaak af. De doorbraakformulering ‘het innig verband tussen levensbeschouwing en politiek inzicht’ komt uit een commissie onder leiding van Banning en zal in het eerste PvdA-beginselprogramma uit 1947 – en later ook in 1959 – fungeren. Vanwege het belang van de passage citeer ik het betreffende artikel 35 integraal:

‘De Partij staat open voor personen van zeer verschillende levensovertuiging, die instemmen met haar beginselprogramma. Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk doen blijken. Zij verwerpt echter principieel, en voor de tegenwoordige verhoudingen in Nederland ook praktisch, de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese).’

Daarbij hoorde ook de: ‘Expliciete erkenning van het recht van kerken om ter wille

van het geestelijk en zedelijk heil van het volk, hun woord te spreken met betrekking tot het staatkundig en maatschappelijk leven’ (artikel 34). Scheiding tussen kerk en staat impliceerde dus niet dat kerken zich niet in het publieke domein zouden mogen begeven. De totstandkoming van het IKOR (later IKON) onder minister G. van der Leeuw, doorbraaksocialist, is daarvan een voorbeeld.

En ten slotte is in dat program interessant de verwerping van ‘de gedachte dat de staat op de grondslag van een kerkelijke belijdenis moest staan’, zoals in bepaalde theocratische opvattingen werd bepleit). De staat diende zich echter wel mede verantwoordelijk te stellen ‘voor het beste geestelijk erfgoed van ons volk’ en was volgens de tekst zelf gebonden aan zedelijke normen (zie artikel 23).

De doordenking van dat ‘innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht’ kreeg vooral gestalte in de zogenoemde werkgemeenschappen, te weten de Katholieke Werkgemeenschap (KWG), de Protestants-Christelijke Werkgemeenschap (PCWG) en de Humanistische Werkgemeenschap (HW). Daarnaast werkten de werkgemeenschappen naar buiten door propaganda en actie. Ze werden door de partij gefaciliteerd met subsidies en met spreektijd op het congres. Deze bezinningscentra vormden levende fora tot in de jaren zestig, ze werden niet alleen financieel gesteund, bij benoemingen in de Tweede Kamer werd er rekening mee gehouden. Zo stelde de PvdA zich inzake bevolkingsbeperking (voorbehoedsmiddelen) terughoudend op om zich niet te veel te vervreemden van de christelijke groepen, ook al vonden veel PvdA’ers nu juist dat dit toch ‘moest kunnen’.

Wat is feitelijk het doorbraakresultaat?

De electorale effecten stelden hevig teleur. In 1946 leed PvdA zwaar verlies, want zij haalde minder zetels — 29 — dan haar drie voorgangers, terwijl de confessionele partijen hun kiezersaandeel behielden.

Het moreel-socialisme van Banning werkte electoraal niet.

Veel minder dan gehoopt en verwacht. Wel steeg het stemmental op de PvdA in 1952 en 1956, toen zij de grootste partij werd. Vooral in het zuiden won de PvdA ten koste van de KVP. Het belangrijkste resultaat van de oprichting van de PvdA is echter geweest dat het confessionele partijmodel fundamenteel ter discussie werd gesteld. Pas in de jaren zestig begon de leegloop bij de confessionele partijen. Voorzover de overlopers naar de PvdA gingen, had dit eerder meer te maken met secularisatie dan met de behoefte aan doorwerking van een levensbeschouwelijke overtuiging. Wat dat betreft bleef de Doorbraak bescheiden. In de jaren zestig leidt het gebrek aan belangstelling tot de officiële opheffing van de werkgemeenschappen en onder invloed van de opkomst van Nieuw Links en de ontkerking is in 1977 zelfs elke verwijzing naar levensbeschouwing verdwenen.

Was daarna de doorbraakgedachte failliet? Moet je achteraf zeggen dat het slechts tijdelijk een zinvolle strategie is geweest?

De Doorbraak als historisch fenomeen is contextgebonden. Maar de gedachte erachter vind ik nog steeds erg waardevol en actueel, namelijk de idee dat mensen vanuit verschillende fundamentele overtuigingen basisprincipes van bijvoorbeeld de rechtsstaat kunnen onderschrijven en ook tot

overeenstemming over praktisch beleid kunnen komen.

TREFPUNT VOOR SOCIALISME & LEVENSOVERTUIGING

Een tijd lang is er weinig aandacht geweest voor religie in de PvdA, of was er zelfs sprake van een antireligieuze sfeer. Nu bestaat het Trefpunt voor socialisme en levensovertuiging, waarvan jij voorzitter bent. Hoe lang bestaat het al en waarom is het opgericht?

In 1981 is het Trefpunt opgericht vanuit een besef van leegte dat in de jaren zeventig is ontstaan. Die 'leegte' is destijds gesignaleerd door partijvoorzitter Ien van den Heuvel, zelf nieuw-linkser maar iemand die wel wat zag in revitalisering van het doorbraakgedachtegoed. Uiteindelijk heeft haar opvolger Max van den Berg het Trefpunt in het leven geroepen. Het is de opvolger van de werkgemeenschappen, maar dan met minder allure.

SP'er Ronald van Raak geeft in deze CDV aan dat het Trefpunt binnen de PvdA een zieltoegend bestaan leidt.

Het heeft een beperkte functie. Er zitten mensen in op persoonlijke titel die zelf actief zijn vanuit de kerken, de humanistische beweging. Ook zijn er 4 mensen uit islamitische kring en 1 boeddhist bij het Trefpunt betrokken. In contacten met het partijbestuur merken we duidelijk meer belangstelling voor inhoudelijke inbreng van het Trefpunt. Zo hebben we actief deelgenomen aan de herziening van het uit 1977 stammende beginselprogramma. We hebben daartoe bijeenkomsten georganiseerd, waarbij ook niet-leden van de PvdA zijn uitgenodigd. De partij heeft ons daarin financieel en facilitair ondersteund.

Is het resultaat van die betrokkenheid van het Trefpunt bij het program ergens uit af te lezen?

Ja. Er is nu gelukkig weer een expliciete verwijzing naar levensbeschouwing in het Beginselmanifest van 2004. Deze had nog sterker gekund, maar het is in ieder geval een duidelijke verschuiving ten opzichte van het beginselprogramma van 1977, waaruit verwijzingen naar levensbeschouwing bewust waren geweerd. In het beginselmanifest staat nu:

'Sociaal-democratische idealen binden en inspireren mensen met de meest uiteenlopende achtergronden en levensovertuiging al meer dan een eeuw. De Partij van de Arbeid wil al deze mensen mobiliseren en een plek bieden van waaruit zij zich voor hun idealen kunnen inzetten, binnen en buiten de politiek, maar altijd langs democratische weg'.

Waar heeft die hernieuwde belangstelling voor religie binnen de PvdA mee te maken? Met de opkomst van de islam?

De belangstelling was er al wel eerder, vooral doordat de antikerkelijkheid afneemt door de verandering van het religieuze landschap. De aloude secularisatiethese klopt niet meer. Religie mag weer, de vormen zijn alleen minder institutioneel geworden.

Binnen de SDAP was godsdienst nog een privé-zaak, al konden rode dominees wel een belangrijke rol spelen. Nu is er weer ruimte voor de inbreng van religie. Al met al duidt dat dus op een verandering van de windrichting binnen de PvdA. Hoe stevig is die? Wat betekent de 'binnengehaalde' zinsnede in de praktijk?

Ik verwacht dat er binnen PvdA meer aandacht voor levensbeschouwelijke organisaties zal komen, bijvoorbeeld voor wat moskeeën en (migranten)kerken doen op het terrein van protestedenbeleid, of bij het in de praktijk brengen van de nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning. Niet omdat kerken of andere levensbeschouwelijke organisaties een streepje voor zouden hebben, maar op basis van de kwaliteit van hun inbreng. Ik verwacht ook minder vrees om levensbeschouwelijke activiteiten te subsidiëren, omdat het niet strijdig hoeft te zijn met de scheiding van kerk en staat. Ik verwacht kortom dat men binnen de PvdA ruimte biedt voor de levensbeschouwelijke doordenking en doorwerking van politieke vragen.

Ziet u die ontvankelijkheid bij de huidige PvdA-top?

Ik ben benieuwd naar Job Cohen. Hij zit duidelijk op de lijn van 'de boel bij elkaar houden', en vindt de religieuze infrastructuur daarvoor belangrijk, maar dat is vooral een instrumentele redeneertrant. Het zou te mager zijn als zijn als de onderkenning van het belang van religie uitsluitend functioneel wordt beargumenteerd. Ik denk overigens dat Wouter Bos de intrinsieke betekenis van religie onderkent. Hij is afkomstig uit een typisch doorbraakmilieu. Zijn vader is voorzitter van de protestantse werkgroep in de PvdA, die weer is opgericht met onder anderen de predikanten Spijkerboer en De Knijff. Ik verwacht van hem, en ook van de nieuwe partijvoorzitter Michiel van Hulten, ruimte voor levensbeschouwelijke inbreng.

Zitten daar nu ook weer tactische overwegingen achter?

Ja, maar zeker niet alleen. Het is in het belang van de PvdA om niet over te komen

als een antigodsdienstige partij. Maar na 11 september 2001 en de moord op Theo van Gogh is er op grond van inhoudelijke overwegingen steeds gewaarschuwd tegen generalisering op basis van godsdienst of 'islamitisering van vraagstukken', waarvan naar mijn indruk helaas in toenemende mate sprake is. De reden dat veel allochtonen bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen PvdA hebben gestemd, is denk ik vooral sociaal-economisch, maar ook heeft meegepeeld het gebrek aan respect waarmee over de islam wordt gesproken als een gevaarlijke en achterlijke religie. We moeten oppassen voor versimpeling en generalisaties. Dat is nu precies wat populistische politiek doet, het veralgemeniseren van datgene wat alleen in beperkte zin en in bepaalde gevallen 'waar' is.

De Nieuwe Doorbraak is geen herhaling van de oude, maar het opnieuw belangstelling hebben voor diepste motivaties van mensen binnen en buiten de politiek. Hoe loopt in dit verband de dialoog met moslims in de PvdA?

Nog moeizaam. We hebben gesprekken met moslims geïnitieerd in 2003. Maar toen was de moslimgemeenschap met heel andere dingen bezig, vooral met de verharding in

Literatuur

Herman Noordegraaf, Doorbraak toen en nu – zestig jaar Partij van de Arbeid, in: *Socialisme & Democratie* no. 1 en 2 2006, pp. 9-15.

de samenleving. Men voelde zich bedreigd, en er was van daaruit begrijpelijkerwijs geen openheid om over de diepste overtuigingen in relatie tot politieke en maatschappelijke participatie te spreken. Er is ruimte voor als zij dat willen, maar wij kunnen en willen die bereidheid niet afdwingen. Maar als moslims vanuit hun geloofsovertuiging willen nadenken over hun inbreng in de sociaal-democratie, dan moet de partij dat faciliteren.

Noem je jezelf christensocialist?

Ik zeg daarop ja, maar met enige schroom. Ik ben steeds kritischer geworden om iets te voorzien van een christelijk etiket, omdat er zo veel ambivalentie zit in de politiek, zelfs als die vanuit de beste bedoelingen wordt bedreven. Dat werkt verschillende kanten op. Zo stel ik niet dat de PvdA de enige legitieme keuze is voor een christen. Er loopt geen rechte lijn tussen geloof en partijkeuze. Er zitten zoveel afwegingen bij. Uit eerbied voor het heilige moet je terughoudend zijn om dat te claimen of er zelfs naar te verwijzen. Maar hoe je het wendt of keert: het christensocialisme is wel mijn inspiratiebron en bij die traditie voel ik mij thuis.

Geloven in de SP

Veel christelijke socialisten en gelovigen die ijveren voor een morele kritiek op het kapitalisme, vinden hun plek in de SP omdat zij bij andere partijen steeds meer in een isolement raken.

door *Ronald van Raak*

Lid van de Eerste Kamer en directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de SP.

TIJDENS DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN in maart verloor het CDA een deel van zijn aanhang aan de PvdA, maar ook aan de SP.¹ Dit is mede te verklaren uit onvrede met het sociale beleid van het kabinet: in een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen stelt Maurice de Hond dat vooral voormalige CDA-kiezers met een modaal of lager inkomen deze overstap hebben gemaakt. Het sociale beleid van het huidige kabinet kan een reden zijn voor CDA-stemmers om deze partij te verlaten, maar verklaart nog niet waarom de SP voor sommigen van hen een alternatief is. Misschien heeft dit te maken met het morele karakter van het socialisme van de SP, dat appelleert aan uitgangspunten die socialisten en christenen met elkaar delen. In Nederland hebben mensen met een socialistische en mensen met een christelijke achtergrond elkaar in het verleden altijd opgezocht en hun kritiek gedeeld op het kapitalisme, dat te koud en te kaal werd gevonden.

CHRISTENEN EN DE SP

De afgelopen gemeenteraadsverkiezingen was niet de eerste keer dat de SP een electorale concurrent was van traditioneel christelijke partijen. In sommige steden en dorpen heeft de SP al veel eerder met succes de strijd aangeboden met het CDA of met zijn voorgangers. De SP kreeg voor het eerst een voet aan de grond in het katholieke zuiden. In *Het geheim van Oss* (2001) beschrijft historicus Kees Slager hoe de partij in de jaren zeventig

en tachtig het katholieke Maasland rood kleurde.² Slager verwondert zich over hoe een groep jonge activisten destijds de bevolking van een stad zonder enige linkse traditie voor hun boodschap wist te winnen. Dit succes kan enerzijds worden verklaard uit een falen van de plaatselijke politieke elite, dat de mensen gevoelig maakte voor alternatieven. Maar dit alternatief kon anderzijds slechts succesvol zijn omdat het aansloot bij de cultuur van de overwegend katholieke bevolking. Dat betekent niet dat de SP een religieuze partij is. Historicus Jos Palm beklemtoont in een kritisch artikel 'Waarom katholieken SP'ers werden' (2003) wel het belang van een 'sociale gezelligheidsstructuur' rondom de partij, die mensen met een kerkelijke achtergrond zou aanspreken.³ Bovendien wordt binnen de partij nadrukkelijk ruimte gegeven aan leden die vanuit hun religieuze opvattingen politiek willen bedrijven.

De Tribune, het ledenblad van de SP, publiceerde in januari een dubbel-interview met Jan Marijnissen en bisschop De Jong van Roermond, met als titel 'Twee geloven aan één tafel'. Rood, de vereniging voor jongeren in de SP, organiseerde de afgelopen jaren scholingsdagen over *Marx for dummies*, maar eveneens over *Jezus for dummies*. Cijfers over het aantal christelijke leden van de SP zijn er niet; nieuwe leden wordt niet specifiek gevraagd naar hun religieuze achtergrond. Een rondgang langs de twaalf huidige Eerste en Tweede Kamerleden leert wel dat de helft zichzelf gelo-

Oude helden als Jezus Christus en Karl Marx winnen opnieuw aan populariteit

vig noemt. Ook merk ik dat gelovigen interesse tonen in de discussies binnen de SP: in september 2005 werd ik uitgenodigd om een lezing te geven op een Europese conferentie van christelijke studieverenigingen, die in samenvatting verscheen

in het *Nederlands Dagblad*, onder de titel 'Kritische christenen vinden hun plek in de SP'.⁴ Gelovige socialisten staan in een traditie van christelijk socialisme in Nederland, die de afgelopen decennia dreigde te verdwijnen, maar nu opnieuw lijkt op te bloeien. In ieder geval winnen oude helden als Jezus Christus en Karl Marx opnieuw aan populariteit.

OUDE NIEUWE HELDEN

In 1964 organiseerde de onlangs overleden historicus Ger Harmsen een symposium waar Nederlandse denkers hun gedachten lieten gaan over *De actualiteit van Marx*. De socialist Harmsen beklemtoonde het joods-christelijke karakter van de leer van Marx. Hij citeerde de humanist Hendrik Josephus Pos, die bij Marx 'de gerechtigheidschatologie van Israëls profe-

ten' herkende.⁵ Een andere deelnemer aan de bijeenkomst was de filosoof Bernard Delfgaauw, die het socialisme eveneens plaatste in het verlengde van het christendom: 'Als de wil van God is de menswaardigheid van alle mensen, een menswaardig bestaan voor alle mensen, dan moeten wij zeggen, dat men eigenlijk dichter bij het christendom is, waar een maatschappij streeft naar een menswaardig bestaan voor alle mensen, dan in een maatschappij die zich graag christelijk noemt, maar veel minder bezorgd is voor dat menswaardig bestaan van allen.'⁶ Een symposium met dit onderwerp lijkt een typisch verschijnsel van de jaren zestig, toen Christus en Marx zich mochten verheugen in een grote populariteit. Na een jarenlange afwezigheid in het publieke debat laten beide oude helden echter opnieuw van zich horen.

De BBC-radio organiseerde vorige zomer een verkiezing van de grootste filosoof aller tijden, met Marx als verrassende winnaar. In Duitsland zette de bevolking hem op de derde plaats van de lijst van grootste Duitsers aller tijden, achter Adenauer en Luther. Eind augustus 2005 toonde *Der Spiegel* een zegevierende Marx, die 'Das Stehaufmännchen' werd genoemd, op de voorpagina. Aanleiding was het verkiezingssucces van de nieuwe socialistische partij Die Linke. Diezelfde maand vond echter nóg een opmerkelijke gebeurtenis plaats: honderdduizenden jongeren verzamelden zich op de katholieke Werelddagen in Keulen, waar zij de nieuwe paus toejuichten. Deze plaatsvervanger van Christus op aarde lijkt eveneens bezig aan een wederopstanding. Veertig jaar na het verschijnen van *De actualiteit van Marx* bracht het Wetenschappelijk Bureau van de SP *Socialisme, what's left?* (2004) uit. Huub Oosterhuis opent deze bundel met een bijdrage over 'De revolutie van de bijbel', waarin hij zijn christelijk socialisme als volgt verwoordt: 'Uit verontwaardiging om het lijden en uit medelijden met de ongelukkigen is de idee van (...) de opstand-der-verworpenen ontstaan. De profeten die in de bijbel aan het woord komen, hebben die opstand zien aankomen.'⁷

CHRISTELIJKE SOCIALISTEN

In Nederland hebben gelovigen altijd aansluiting gezocht bij socialistische bewegingen. Oud-dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis bijvoorbeeld was in 1888 het eerste socialistische Kamerlid in Nederland. In die jaren betekende een bekentenis tot het socialisme nog vaak een afscheid van het geloof. 'En eenmaal den hemel boven mijn hoofd verloren hebbende, trachtte ik de aarde tot een hemel voor allen te maken', schreef Domela Nieuwenhuis in 1910 in zijn autobiografie *Van christen tot anarchist*. Anderen maakten het christendom juist tot uitgangspunt van hun socialisme,

zoals de leden van de in 1907 opgerichte Bond van Christen-Socialisten, waarin onder meer de predikant en antimilitarist Bart de Ligt actief was. Veel electorale ruimte voor een christelijk-socialistische partij was er echter niet: na de invoering van het algemeen kiesrecht behaalde de Bond in 1918 slechts één zetel. Wél kregen individuele ‘rode dominees’ als Johannes Tenthoff en Jan Bruins veel aanhang. Vooraanstaande christelijke socialisten in het interbellum zochten aansluiting bij andere partijen, zoals Willem Banning en Jan Buskes. Banning was voorzitter van de religieuze Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers en een woordvoerder van het christelijke socialisme binnen de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Buskes vroeg aandacht voor Marx binnen de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en in het blad *Kerk en Vrede*.

Na de Tweede Wereldoorlog beijverden Banning en Buskes zich voor een christelijk-socialistische politiek binnen de ‘doorbraakpartij’ PvdA, waarin de SDAP en de CDU waren opgegaan, maar dit leidde tot inhoudelijke spanningen. Banning had bijvoorbeeld bezwaren tegen de militaire bewapening en de toetreding tot de NAVO. Deze kritiek gold nog sterker voor Buskes, die zich bovendien keerde tegen de militaire acties in Indonesië. Rondom de PvdA is een Trefpunt van socialisme en levensovertuiging actief, maar dit platform speelt geen prominente rol meer binnen de partij. Sommige christelijke socialisten zochten in 1957 hun heil in de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Later kwamen daar nog meer smaken bij: gelovigen konden vanaf 1968 terecht bij de Politieke Partij Radikalen (PPR) en vanaf 1981 bij de Evangelische Volkspartij (EVP). Na de fusie in 1990 van PSP, PPR en EVP (met de CPN) in GroenLinks werd deze partij aanvankelijk een alternatief voor christelijke socialisten. Christenen zijn nog steeds actief binnen GroenLinks, bijvoorbeeld in het platform De Linker Wang, maar zij zijn binnen deze partij eveneens in een isolement geraakt. Voor veel van deze christelijke socialisten is de SP een alternatief.

MOREEL SOCIALISME

De SP als wijkplaats voor christelijke socialisten is echter maar een deel van de verklaring waarom gelovigen kiezen voor de SP. Veel christenen die nu kiezen voor deze partij zien zichzelf helemaal niet als socialist, maar voelen zich desondanks aangetrokken tot de opstelling en de uitgangspunten van de partij. Tijdens de paarse kabinetten van Wim Kok ging de oppositie van de SP gepaard met een uitgesproken morele kritiek. In *Tegenstemmen* (1996) probeerde Jan Marijnissen de in zijn ogen schadelijke gevolgen van het paarse regeringsbeleid voor de publieke moraal op de politieke agenda te zetten.⁸ Het morele karakter van het socialisme van de

SP blijkt ook uit het beginselenprogramma *Heel de mens*, dat gebaseerd is op de kernwaarden menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen. De partij hecht veel waarde aan georganiseerde solidariteit, bijvoorbeeld op het gebied van zorg en sociale zekerheid. Moraal wordt hierbij niet alleen opgevat als een individuele, maar vooral als een publieke aangelegenheid. Collectieve regelingen kunnen naar de opvatting van de SP de tweedeling in de samenleving beperken en de sociale cohesie vergroten. Dit morele socialisme gaat ervan uit dat het denken en doen van mensen mede wordt bepaald door gedeelde waarden en normen, en dat de ontwikkeling van deze publieke moraal nauw verbonden is met het beleid van bedrijven en organisaties, maar vooral van overheden. Dit onderscheidt SP'ers van linkse collega's als Wouter Bos en Femke Halsema, die een veel individuelere opvatting van moraal lijken te hebben.⁹

De vraag naar de morele dimensie van de politiek werd in de paarse jaren zeker niet alleen gesteld door de SP, maar ook door de ChristenUnie, bijvoorbeeld door André Rouvoet in *Politiek met een hart* (2000).¹⁰ Ook binnen het CDA klonk in deze periode van ‘herijking’ de roep om bindende waarden en normen, zoals bij Jan Peter Balkenende in *Anders en beter* (2002).¹¹ De pogingen van premier Balkenende om een waarden- en normendiscussie te starten werden binnen de SP niet bij voorbaat afgewezen, zoals in andere linkse partijen gebeurde. Veel SP'ers vonden het na acht jaar Paars juist bemoedigend dat de premier een discussie startte over de publieke moraal. Ikzelf meende hierin een erkenning te zien van het belang van overheidsbeleid voor de publieke moraal, maar was juist daarom ook teleurgesteld.¹² Het sociaal-economische beleid waarvoor het kabinet koos, ondermijnde naar mijn opvatting de solidariteit en saamhorigheid in de samenleving. Voor deze opvatting vond ik steun in een op initiatief van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie verschenen bundel *Over de schutting*, waarin ook christelijke denkers hun zorgen uitspreken over het sociale beleid van het kabinet en stellen dat een eenzijdige aandacht voor eigen verantwoordelijkheid de solidariteit in de samenleving onder druk zet.¹³ Soortgelijke kritiek klinkt ook binnen het CDA zélf, zoals verwoord door voormalig partijvoorzitter Bert de Vries, die het eveneens betreurt dat zijn partij eigen verantwoordelijkheid stelt boven georganiseerde solidariteit.¹⁴

KRITIEK OP KAPITALISME

Wat zijn dan die morele uitgangspunten die de SP voor steeds meer christenen interessant maken? Leerzaam voor mij waren hier de reacties

op mijn eerdergenoemde opinie 'Kritische christenen vinden hun plek in de SP' van CDA-Tweede Kamerlid Gerda Verburg en fractievoorzitter van de ChristenUnie André Rouvoet.¹⁵ Verburg noemt de SP in 'Moedige christenen vinden plek bij CDA' een 'behoudende partij', een typering die ook Bos en Halsema vaak gebruiken. Zij stelt dat het CDA en de SP veel gedeelde waarden hebben, maar 'verschillen over de invulling van woorden als gerechtigheid en solidariteit'. Deze verschillen zijn vooral te vinden in de sociaal-economische opvattingen van de partijen: christenen moeten volgens Verburg de stap durven maken van 'sociale zekerheid' naar 'participatiezekerheid', door minder verantwoordelijkheid te leggen bij de overheid en meer bij de individuele burger. Rouvoet ziet in 'CU en SP: politiek is meer dan economie' juist op sociaal-economisch gebied veel overeenkomsten tussen de ChristenUnie en de SP: volgens Rouvoet is er sprake van een gemeenschappelijk verzet tegen een liberale inkleuring van het begrip 'eigen verantwoordelijkheid'. Maar hij ziet verschillen als het gaat om bijvoorbeeld de rol van Intelligent Design in het onderwijs en de politieke steun aan Israël.

Ik denk dat beide critici gelijk hebben. De SP is 'behoudend', zoals Verburg stelt, in de zin dat de partij sociaal-economische ontwikkelingen langs een andere morele meetlat legt dan de nieuwe participatiezekerheid die zij voorstaat. Een samenleving die kiest voor marktwerking in de publieke sector en concurrentie organiseert tussen ongelijke mensen, laat volgens mij weinig ruimte voor waarden als gelijkwaardigheid en solidari-

teit en bevordert liberale opvattingen over onderlinge concurrentie en eigen verantwoordelijkheid. Ik ben mét Rouvoet overtuigd dat politiek nooit moreel neutraal is, maar vind eveneens dat de ChristenUnie niet het patent heeft op christelijke

Zowel André Rouvoet als Gerda Verburg hebben gelijk

waarden. Christenen kunnen ook mét de SP kiezen voor de onafhankelijkheid van de wetenschappen tegenover kerk en politiek, en voor solidariteit met onderdrukte volkeren, in dit geval met de Palestijnen. Christelijke politiek is ook altijd een morele politiek en dat betekent dat christenen een ruime keuze hebben uit partijen die zich beroepen op morele uitgangspunten. Dat geldt natuurlijk evengoed voor moslims en andere gelovigen. Christelijke socialisten lijken hun kamp op te slaan bij de SP, maar ook andere gelovigen die moraal zien als een publieke aangelegenheid en die aandacht vragen voor de morele gevolgen van de politiek van meer markt en minder overheid kunnen hun plek vinden in deze partij.

Noten

- 1 Peil.nl, persberichten van 7 en 12 maart 2006. Van de CDA-kiezers bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 stemden volgens dit opinieonderzoek bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 9% PvdA en 8% SP. Ook stemde 8% VVD en 8% ChristenUnie. Doordat de SP kleiner is dan de PvdA zou een relatief groter deel van de gegroeide aanhang van de SP bestaan uit voormalige CDA-stemmers.
- 2 K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP*, Amsterdam: Atlas 2001.
- 3 J. Palm, 'Waarom katholieken SP'ers werden', *Roodkoper. Tijdschrift voor cultuur, religie en politiek* (herfst 2003).
- 4 R. van Raak, 'Kritische christenen vinden hun plek in de SP', *Nederlands Dagblad*, 8 september 2005.
- 5 G. Harmsen, 'Marx als bron van inspiratie', in: idem, red., *De actualiteit van Marx. Een symposium*, 's-Gravenhage: Kruseman 1964, 9-19, aldaar 10.
- 6 B. Delfgaauw, 'Het christendom in een zich revolutionerende wereld', in: idem, 21-46, aldaar 33.
- 7 H. Oosterhuis, 'De revolutie van de bijbel', in: R. van Raak, red., *Socialisme, what's left? Klassieke teksten ingeleid door socialisten van nu*, Amsterdam: Veen Magazines 2004, 9-15, aldaar 11.
- 8 J. Marijnissen, *Tegenstemmen. Een Rood antwoord op Paars*, Amsterdam: L.J. Veen 1996, 131-150. Dit kreeg een vervolg in het initiatief 'Stop de uitverkoop van de beschaving', waarin bekende Nederlanders zich uitspraken tegen de morele gevolgen van het kabinetsbeleid.
- 9 Vgl. W. Bos, *Dit land kan zoveel beter*, Amsterdam: Bert Bakker 2006, 84 en F. Halsema, 'Een linkse lente', in: B. Snels, red., *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam: Sun 2005, 201-213, aldaar 203.
- 10 A. Rouvoet, *Politiek met een hart. Beschouwingen over politiek en moraal*, Kampen: Kok 2000, 98-105.
- 11 J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christendemocratische visie op samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg: Aspect 2002, 149-150.
- 12 Vgl. R. van Raak, 'Premier Balkenende levert zijn idealen in', *NRC Handelsblad*, 29 juli 2002.
- 13 R. Kuiper en C. Visser, red., *Over de schutting. Op weg naar nieuwe solidariteit*, Barneveld: De Vuurbaak 2005.
- 14 B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende*, Amsterdam: Bert Bakker 2005.
- 15 G. Verburg, 'Moedige christenen vinden plek bij CDA', *Nederlands Dagblad*, 9 september 2005 en A. Rouvoet, 'CU en SP: politiek is meer dan economie', *Nederlands Dagblad*, 10 september 2005.

*Orthodox én
democratisch?*

Conservatief-orthodox geloof hoeft niet haaks te staan op de democratische sociale rechtsstaat

*In gesprek met historicus
Emiel Lamberts*

door *Thijs Jansen*

Hoofdredacteur CDV

OP DIT MOMENT IS HET DE Vraag of de conservatieforthodoxe islam onvermijdelijk moet botsen met de verworvenheden van onze democratische en sociale rechtsstaat. Dat dit niet noodzakelijk hoeft, blijkt uit de belangrijke rol die orthodoxe katholieken hebben gespeeld in de voorgeschiedenis van de christen-democratie. Dat orthodox-katholieke geloof is zelfs een belangrijke bron geweest van onze democratische sociale rechtsstaat. Dat zegt Emiel Lamberts, hoogleraar moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven en voorzitter van het onderzoekscentrum Kadoc, Documentatie- en onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving. Lamberts heeft veel gepubliceerd over politiek-religieuze geschiedenis en over de christen-democratie in Europa.

Lamberts illustreert zijn stelling in het bijzonder aan de hand van de weg die de orthodoxe katholieken in de Zuidelijke Lage Landen zijn gegaan. Verrassend is dat hun strijd voor godsdienstvrijheid een groot

aantal van hen voor korte tijd tot bondgenoten heeft gemaakt van de liberalen; tegen de wil van de Heilige Stoel. Zo is tussen 1820 en 1830 de stroming van het liberaalkatholicisme ontstaan, met als belangrijkste theoreticus de Franse priester Felicité de Lamennais. Gemeenschappelijk hebben katholieken en liberalen de strijd gevoerd voor constitutionele vrijheidsrechten. In 1831 — na de losmaking van Nederland — kwam in België een baanbrekende grondwet tot stand. Dat was het resultaat van dat opvallende verbond tussen orthodoxe katholieken en liberalen. Die grondwet voerde onbeperkte godsdienstvrijheid en onderwijsvrijheid in. Daardoor konden bijvoorbeeld bisschoppen katholieke scholen oprichten en werd een katholieke universiteit (Leuven) mogelijk. Verder was er vrijheid van vereniging, persvrijheid, een rechtstreeks gekozen parlement, scheiding van machten en een onafhankelijke rechterlijke macht. Deze grondwet maakte België op dat moment tot de liberaalste staat van Europa en heeft

Emiel Lamberts

daarna voor veel Europese landen het model gevormd.

De belangrijke rol van de katholieken bij de totstandkoming van de constitutionele rechtsstaat was nog allerminst uitgespeeld. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen zij in toenemende mate tegenover de liberalen te staan, waarbij de grootste knelpunten waren het harde secularisme en de individualistische en kapitalistische agenda. Opmerkelijk genoeg hebben vooral de meest antiliberaal katholieken in hun radicale antimodernisme een belangrijke rol gespeeld bij het zoeken van een oplossing voor de sociale kwestie, waarbij voor hen — al heel vroeg — zelfs overheidsinterventie geen taboe was.

Het beeld dat naar voren komt uit het

historische onderzoek van de afgelopen 20 jaar naar de invloed van het politiek en sociaal catholicisme, dat globaal gezien onder de noemer van het conservatisme dient geplaatst te worden, staat haaks op het idee dat de democratische sociale rechtsstaat hoofdzakelijk een realisatie was van het liberalisme — wat betreft de vrijheidsrechten — en het socialisme — wat betreft ‘de verzorgingsstaat’. Historisch gezien ligt dat geheel anders, zo blijkt uit de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden.

* * *

‘Het is opmerkelijk dat onze historiografie heel sterk is gedomineerd door liberalisme en socialisme. Dat is vreemd, omdat de conservatieven in heel veel opzichten mede de structuren van de moderne samenlevingen hebben bepaald. Zij zijn ook vaak heel lang aan de macht geweest. Engeland bijvoorbeeld is de bakermat van de moderne industriële samenleving, de parlementaire democratie en de moderne vakbeweging. En wat zien we daar? De Tory’s, de conservatieven dus, zijn daar drievierde van de tijd aan de macht geweest, vanaf het einde van de achttiende eeuw’. Lamberts, die zichzelf meer centrumlinks positioneert, is zich in zijn historisch onderzoek gaandeweg steeds meer gaan interesseren voor de conservatieve stromingen in Europa en bepaald voor de conservatieve tendensen binnen de katholieke wereld. Dat is begonnen in de jaren zestig. De geschiedschrijving kende toen een overmatige aandacht voor de rol die meer progressieve katholieken hadden gespeeld in de democratische ontwikkelingen. Maar de conservatieven, die waren onzichtbaar. Waar waren zij gebleven? Er bleek een belangrijke conservatieve stroming te hebben bestaan die zich gaandeweg had aangepast aan de modernisering en een eigen specifieke stempel had gedrukt op de liberale en sociale rechtsstaat.’

HET ZUID-NEDERLANDSE VERBOND VAN
ORTHODOXE KATHOLIEKEN EN LIBERALEN

‘Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot 1830 stond de katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden enorm onder druk van de staat, die in korte tijd verschillende gedaantes aannam. Dat begon al in 1780 met de Oostenrijkse vorst Jozef II, die heerste over de Zuidelijke Nederlanden. Vanwege zijn intensieve bemoeienis met de kerk kreeg hij de bijnaam keizer-koster. Hij ging onder andere de eredienst — de liturgie — en het onderwijs reorganiseren. Hij richtte in Leuven een keizerlijk Seminarie-Generaal op, waar alle toekomstige priesters voortaan hun opleiding zouden ontvangen. In de loop van de jaren tachtig kwam hiertegen een sterk verzet op gang, voor de vrijheid van de kerk, met als hoogtepunt de Brabantse Revolutie van 1789. Die leidde tot het uitroepen van een Belgische Republiek, die evenwel van korte duur was, want de Oostenrijkers wisten vrij snel hun macht te herstellen. Kort daarna — in 1794 — vielen de Zuidelijke Nederlanden vervolgens in handen van Franse Revolutionairen. Deze waren uitgesproken secularistisch en antiklerikaal. In landen die onder Frans revolutionair gezag kwamen, werd de katholieke kerk met harde hand onder de autoriteit van de staat gebracht. Bezittingen werden massaal ont-eigend en priesters die weerspanning waren, werden naar strafkolonies gestuurd. Dit harde Franse revolutionaire regime kwam ten einde in 1799, toen Napoleon Bonaparte in Frankrijk de macht wist te grijpen. Dit gaf wat meer vrijheid voor de kerk. Vanaf 1815 — na de val van Napoleon — kwamen de Zuidelijke Nederlanden onder de regering van Willem I, koning der Nederlanden. Ook hij bemoeide zich intensief met de kerk. Dit liep voor de kerk de spuigaten uit, toen hij het volgen van een Filosofisch College

verplicht stelde voor priesters in opleiding. Deze opleiding moesten zij volgen in het gebouw dat had gediend als Seminarie-Generaal onder Jozef II.

Die onophoudelijke bemoeienis van de staat met de kerk wekte veel weerstand in het katholieke zuiden, onder andere omdat er in toenemende mate sprake was van een religieus reveil. Dit reveil, dat zich niet tot het katholieke milieu beperkte, valt te situeren in de context van de opkomende romantiek. Het vindt ook een verklaring in de gevoelens van ontworteling die toen bezig waren in Europa te groeien door de industrialisatie en de snelle economische mutaties. De geografische en sociale mobiliteit namen sterk toe. Dat was een enorme verandering voor mensen die tot dan een sterke band hadden met hun woonplaats en zich met de plaatselijke vorst associeerden. Ambachten werden vaak nog gewoon overgedragen van vader op zoon. De opkomende industrialisatie werd als bedreigend ervaren. Daarbij kwam dan nog eens dat in de Napoleontische tijd de grenzen voortdurend verschoven; denk aan het Congres van Wenen. De legers van Napoleon trokken door Europa. Religie werd in zo’n onzekere tijd weer een belangrijke behoefte. Er zijn parallellen te trekken met deze tijd van globalisering, waarin godsdienst ook weer een belangrijke rol krijgt. De orthodoxe islam vervult duidelijk zo’n functie. In Frankrijk gaf Chateaubriand op een virtuoze manier stem aan de religieuze herleving met zijn boek *Le génie du christianisme* in 1802.

De renaissance van het katholieke geloof in de Lage Landen versterkte de behoefte om de voortdurende intensieve bemoeienis van de staat terug te dringen. De nationale katholieke kerken waren iedere keer weer door een ander statelijk gezag onder curatele gesteld. De Brabantse Revolutie van 1789 was een teken van het groeiende katholieke

verzet in de Zuidelijke Nederlanden. Bij de gelovigen en de clerus bestond een groot verlangen om in vrijheid ten opzichte van de staat hun geloof te beoefenen. En zo ontstond het ultramontanisme, een stroming

*De katholieken aan het eind
van de achttiende eeuw en het
begin van de negentiende eeuw
richtten steeds meer de blik
naar Rome, over de bergen, in
het Latijn ultra montes*

van orthodoxe katholieken die in vrijheid hun geloof wilden beoefenen en gehoorzaam wilden zijn aan de paus, meer nog dan aan hun nationale overheid. De katholieken aan het eind van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw richtten steeds meer de blik naar Rome, over de bergen, in het Latijn *ultra montes*. Begrijpelijk genoeg ijverden deze ultramontanen voor een nieuwe verhouding tussen de katholieke kerk en de staat.

Vanouds bestonden in de katholieke kerk verschillende opvattingen over die verhouding. De radicaalste opvatting stamde van de middeleeuwse paus Bonifatius VIII (1235-1303). Hij huldigde theocratische ideeën en was van mening dat de paus koningen moest kunnen afzetten. Vanaf de zestiende eeuw positioneerde zich daartegenover het regalisme — bijvoorbeeld het gallicanisme in Frankrijk, dat de kerk ondergeschikt maakte aan de staat. Deze ontwikkeling werd bestreden door de ultramontanen, die stelden dat de kerk religieuze autonomie diende te hebben ten opzichte van de staat, dat zij een exclusieve bevoegdheid moest bezitten op haar eigen terrein. Er moest een heldere taakverdeling komen:

de kerk zorgde voor het geestelijk heil en de staat voor het materieel welzijn van de burgers. Wel waren de ultramontanen van oordeel dat de kerk hogere doelstellingen nastreefde en dat zij op grond hiervan aanspraak kon maken op een zekere suprematie ten opzichte van de staat, met wie overigens een goede samenwerking diende te worden nagestreefd.

Een interessante en invloedrijke variant van deze opvattingen over de verhouding tussen de katholieke kerk en de staat ontwikkelden de liberaalkatholieken. Deze groep ontstond in de jaren 1820 binnen het ultramontanisme-oude-stijl in de Zuidelijke Lage Landen. Zij wilden de vrijheid voor de kerk en waren bereid een vorm van scheiding tussen kerk en staat te aanvaarden. Toen zij zich afvroegen wie die vrijheid in de politieke praktijk verdedigde, kwamen zij tot de conclusie dat dit de liberalen waren! En zo ontstond het liberaalkatholicisme. Dit waren katholieken die van samenwerking met de liberalen verwachtten dat de vrijheid van de kerk zou kunnen worden gerealiseerd door rechten als godsdienstvrijheid en onderwijsvrijheid af te dwingen. Wie waren deze liberaalkatholieken in de Zuidelijke Nederlanden? Een belangrijke voortrekker was de Nederlander C.R.A. van Bommel, die bisschop werd van Luik. Hij was conservatief, maar hij hechtte een groot belang aan de onafhankelijkheid van de kerk. Hij legde mede de grondslag voor de Belgische revolutie van 1830, waarin België zich losmaakte van de Noordelijke Nederlanden. Mee door zijn toedoen steunden de bisschoppen de revolutie. Dat kon omdat de bisschoppen onder Willem I vaak van lage sociale afkomst waren en een meer democratische ingesteldheid hadden. Daarnaast waren het stedelijke burgers en jonge priesters in Oost- en West-Vlaanderen, vaak jongeren die na de Franse revolutie waren geboren.

Zij verlangden niet terug naar een verbond tussen troon en altaar, zoals de meer conservatieve katholieken, omdat zij het prerevolutionaire *ancien regime* in Frankrijk nooit gekend hadden.

De belangrijkste theoreticus van de liberaalkatholieke beweging werd de Franse priester en essayist Felicité de Lamennais (zie over hem elders in dit boek). Met name in de Lage Landen had hij veel invloed. Zijn ideeën en de invloed daarvan leverden grote spanningen op met Rome. In de politieke praktijk leidde het verbond tussen liberaalkatholieken en gewone liberalen na de revolutie tot de grondwet van 1831. Deze maakte van België één van de eerste liberale rechtsstaten. Er kwam onbeperkte vrijheid van godsdienst en onderwijsvrijheid. Daardoor konden de bisschoppen katholieke scholen oprichten en werd een katholieke universiteit (Leuven) mogelijk. In de nieuwe Belgische staat werden ook een haast onbeperkte vrijheid van vereniging en persvrijheid ingevoerd, evenals een rechtstreeks gekozen parlement en een scheiding van machten, inclusief een onafhankelijke rechterlijke macht.

Dit Belgische model van de liberale rechtsstaat is in veel Europese landen nagevolgd. Weinig bekend is echter dat het met belangrijke steun van katholieken is tot stand gekomen. Desondanks had de pauselijke curie zeer veel moeite met de Belgische grondwet en wilde zij deze verwerpen. Uiteindelijk is het echter gekomen tot een stilzwijgende aanvaarding, die beslist niet van harte was. Een reden voor het zwijgen van Rome was dat de aartsbisschop van Mechelen wist te beargumenteren dat de grondwet en de revolutie voor de kerk gunstig zouden uitpakken. Dat voorkwam een openlijke afwijzing van de grondwet. De facto accepteerden de katholieken de grondwet. De ideeën van Lamennais werden in 1832 wel

door paus Gregorius xvi veroordeeld in de encycliek *Mirari Vos*. Hierna werden de aanhangers van De Lamennais verplicht hun ideeën te matigen. Zij konden niet langer een principiële verzoening tussen de kerk en het liberalisme verdedigen. De Belgische liberaalkatholieken bevestigden wel hun feitelijke adhesie aan de liberale grondwet van 1831.

Vanaf 1840 werd het liberaalkatholicisme in het defensief gedrongen. De conservatieve stroming werd geleidelijk versterkt binnen de Belgische kerk, mee door toedoen van de Heilige Stoel. Zij sloot aan bij het traditionele ultramontanisme, dat een samenwerking tussen kerk en staat voorstond en zij verwierf voortaan het alleenrecht op de benaming ultramontanisme. De staat moest een hulpinstrument voor de kerk zijn, maar binnen de context van de liberale staatsinstellingen. Deze kerkelijke strategie leidde tot een sterke liberale reactie. De liberalen verwijderden zich van het unionisme, het samenwerkingsverband met de katholieken, en zij werden steeds meer antiklerikaal. Zij wilden de invloed van de kerk in het openbare leven terugdringen. Zo ontstond radicalisering naar twee kanten toe: antiklerikalisme versus klerikalisme. Dat werd in de tweede helft van de negentiende eeuw de belangrijkste tegenstelling in de Belgische politiek.

Het toenemende antiliberalisme van de Belgische katholieken werd in belangrijke mate gevoed door de maatschappelijke positionering van de wereldkerk, die zich onder het lange pontificaat van Pius IX (1846-1878) steeds meer schrap zette tegen het liberalisme. In 1864 verscheen de encycliek *Quanta Cura*, met als bijlage een *Syllabus Errorum*, een lijst van dwalingen. Als ultieme dwaling werd de stellingname aangeduid dat de kerk zich moest verzoenen met de moderne samenleving. De kerk nam op dat ogenblik

De ingenieur-architect Joris Helleputte (1852-1925) was één van de prominentste ultramontaanse figuren in België. Hij was hoogleraar aan de Leuvense universiteit en ontpopte zich als een grote promotor van de neogotische architectuur. Vanaf de jaren 1880 engageerde hij zich sterk op sociaal vlak. Hij toonde zich een fervent aanhanger van het corporatisme. Hij droeg bij tot de oprichting van tal van gilden en werkmanshuizen. Hij legde de grondslag van de Belgische Boerenbond (1890) en van de Belgische Volksbond (1891), de voorloper van de Christelijke Arbeidersbeweging. Deze twee organisaties werden de belangrijkste pijlers van het organisatiekatholicisme. In het parlement zou hij de leider worden van de eerste 'christen-democratie' in België.

dus duidelijk een antimoderne houding aan. In de volgende decennia zou die evenwel geleidelijk worden omgebogen onder invloed van de sociale kwestie.'

HOE SOCIAAL HET KATHOLIEKE CONSERVATISME EIGENLIJK WAS

'In de strijd tegen het liberalisme kwam in België in de tweede helft van de negentiende eeuw geleidelijk een conservatieve, de facto een katholieke partij tot stand. Zij kwam aan de macht tussen 1870 en 1878, maar zij wekte weinig enthousiasme bij haar ultramontaanse rechtervleugel, die in die periode verder radicaliseerde onder invloed van het gebeuren in Italië, waar de paus Rome moest prijsgeven aan de nieuwe, liberale Italiaanse staat. De "Romeinse kwestie" leidde tot de vorming van een internationale militant-katholieke opiniebeweging, die in verschillende Europese landen de strijd aanging met het liberalisme en stilaan ook met het opkomende socialisme.

In 1878 wonnen de liberalen in België de verkiezingen. Er volgde een hevig antiklerikale politiek van de liberale politicus Frère-Orban. Zijn beleid had tot gevolg dat de katholieken, die tot dan waren verdeeld in een liberaalkatholieke en een

ultramontaanse vleugel, zich verenigden in een groot antiliberaal front. De rode lap was in het bijzonder de wet op het lager onderwijs van 1879, die de bedoeling had het godsdienstonderwijs uit het openbaar onderwijs te bannen. Het katholieke verzet werd nog versterkt, nadat de Heilige Stoel — om die wet — de diplomatieke relaties met België had verbroken. Zo kwam een echt confessionele katholieke partij tot stand, tegen het toenemende antiklerikalisme van de liberalen in. Deze behaalde in 1884 een klinkende verkiezingsoverwinning. Dit is voor de Belgische geschiedenis beslissend geweest: de katholieke partij, die gaandeweg haar electorale basis wist te verbreden, zou ononderbroken aan de macht blijven tot 1914. In de loop van de 20^e eeuw zou zij de vorm aannemen van een christen-democratische partij en tot 1999 zou zij, met slechts een onderbreking van zes jaar, bestendig deel uitmaken van de opeenvolgende coalitieregeringen die België toen kende. Zij zou de liberale staat ombuigen tot een verzuilde, neo-corporatieve staat, waarin het maatschappelijke middenveld een dominante rol ging spelen. Dat was vooral het gevolg van de toenomen invloed van de ultramontaanse strekking in het katholieke milieu.

De ultramontaanse katholieken waren antiliberaal, antikapitalistisch en anti-individualistisch. Zij hechtten een groot belang

De ultramontaanse katholieken waren anti-liberaal, antikapitalistisch en anti-individualistisch.

aan de inbedding van de individuen in natuurlijke en sociale gemeenschappen en verbanden, of het nu ging om de familie, de buurtgemeenschap, de kerk of een beroepsorganisatie. Zij zagen de samenleving als een geheel van natuurlijke gemeenschappen. Zij hadden dus, meer dan de liberalen en de liberaalkatholieken, oog voor de sociale dimensie, op een ogenblik waarop de sociale problematiek een toenemend belang kreeg in de moderne verstedelijkte en industriële samenleving. Zij toonden een grote bekommernis voor de sociaalzakkere en stonden dicht bij het volk. Zij stelden zich niet tevreden met het beoefenen van de liefdadigheid, maar stuurden ook aan op structurele hervormingen die tot een meer rechtvaardige samenleving moesten leiden. Vrij gemakkelijk aanvaardden zij daarom sociale staatsinterventie, de uitwerking van een beschermende arbeidswetgeving en de ontwikkeling van een sociaal verzekeringsstelsel.

Deze verbinding van conservatisme en sociale betrokkenheid overschreed in ruime mate de Belgische casus en bovendien het katholieke milieu. Historisch gezien bestond er een nauwe *Wahlverwandschaft*. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Tory's in Engeland als eerste in Europa een begin maakten met de uitwerking van een beschermende arbeidswetgeving. In het nieuwe Duitse keizerrijk zou Bismarck de

basis leggen voor een systeem van verplichte sociale zekerheid. Ook bij de antiliberale, ultramontaanse katholieken was sociale beweging een zeer sterke onderstroom. Dat werd ook beïnvloed door het gegeven dat de priesters in de parochies hun mensen kenden en daar bekommernis om hadden. Hier kan op een opvallende parallel gewezen worden met de huidige sociaalcaritatieve bewegingen in de orthodoxe islam, zoals de Moslimbroeders in Egypte. De imams staan heel dicht bij het gewone en vaak arme volk, dat zij trachten te helpen via tal van caritatieve en sociale initiatieven. Destijds voelden de priesters zich verantwoordelijk voor de volksklasse en de arbeidersmassa, en zo wist de kerk voor een deel haar volksbasis te behouden. De katholieke kerk was dus tegelijk antimodern en volksgezind. Deze sociaalkatholieke stroming ontwikkelde zich naast en tegen het antireligieuze socialisme, dat wel een meer emancipatorisch karakter had'.

'Op Europees niveau kan de band tussen het antiliberale ultramontanisme en het sociaalkatholicisme worden geïllustreerd via de geschiedenis van de Zwarte Internationale (1870-1876). Zij was een geheime, door het Vaticaan ondersteunde organisatie van militant-katholieke prominenten uit Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje, België, Nederland, Zwitserland en Groot-Brittannië. Zij reageerde tegen de ondergang van de Pauselijke Staten, veroorzaakt door een samengaan van liberalisme en nationalisme, en kwam op voor de rechten van de Heilige Stoel. Zij droeg in sterke mate bij tot de creatie van een militante, katholieke opiniestroming in Europa. Zij verdedigde de autonomie van de kerk, die op dat ogenblik geconfronteerd werd met een virulente antiklerikale politiek in verschillende Europese landen. Zij kwam op voor het behoud van de maatschappelijke

De Noord-Duitse edelman Gustav von Blome (1829-1906) was een kleinzoon van de Oostenrijkse kanselier Klemenz von Metternich. Hij bekleedde belangrijke diplomatieke functies in dienst van Oostenrijk, maar trok zich terug uit de actieve diplomatie toen in de Dubbelmonarchie een liberale regering aan de macht kwam (1866). Hij stelde zich nadien ten dienste van de katholieke zaak. Hij werd de centrale figuur van de Zwarte Internationale (1870-1876) en nadien van de Unie van Fribourg (1884-1891). Door zijn diplomatieke ervaring en zijn uitgebreide talenkennis bleek hij de geschikte figuur om een internationale samenwerking tussen de Duits/Oostenrijkse en de Frans/Italiaanse katholieken tot stand te brengen. In het Oostenrijkse 'Herrenhaus' zou hij een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van een innoverende sociale wetgeving. Op het einde van zijn leven was hij een 'icoon' geworden van de sociaalprogressieve katholieken in Europa.

invloed van de kerk en streefde naar het herstel van het "sociaal rijk van Christus". Tegelijk had zij een grote belangstelling voor sociale vraagstukken. Zij wilde bewust een tegenhanger zijn van de Socialistische Internationale. De leden van deze Zwarte Internationale waren ervan overtuigd dat de sociale kwestie van het allergrootste belang was voor de kerk en de samenleving. Indien de kerk de gunst en steun van het volk wilde behouden, moest zij tegen de grote armoede strijden en een oplossing vinden voor het armzalige lot van de lagere volksklassen. Op die manier zou zij tegelijk bijdragen tot de handhaving van de sociale orde. De agenda van de Zwarte Internationale was sterk antiliberaal en antikapitalistisch en werd in belangrijke mate beïnvloed door corporatieve ideeën. Het corporatisme stond een centrumgericht samenlevingsmodel voor. Het streefde naar sociale harmonie, dialoog en overleg tussen de verschillende klassen en standen. De beroepsorganisaties en andere intermediaire structuren moesten een belangrijke rol spelen in de samenleving, in samenspraak met de staat.

De Zwarte Internationale werd, na haar

opheffing door het Vaticaan in 1876, onder een andere vorm voortgezet in de Unie van Fribourg (1884-1891), die een belangrijk ideeënlaboratorium zou worden voor het sociaalkatholicisme en één van de inspiratiebronnen werd van de encycliek *Rerum Novarum* (1891). Deze encycliek van Leo XIII zou het sociaal charter worden van de kerk en geleidelijk leiden tot een verzoening met de moderniteit.

Het macrocorporatisme, dat door de Unie van Fribourg werd aangereikt, zou een blijvende invloed uitoefenen op de sociale leer van de kerk. Die nam evenwel vanaf 1890 geleidelijk afstand van de conservatieve elite, die haar in de voorgaande decennia grote diensten had bewezen in haar strijd voor het behoud van haar maatschappelijke invloed. Het klerikaliseringproces, de versterking van de rol van de clerus binnen het kerkapparaat, zou merkwaardig genoeg het emancipatorische karakter van het sociaalkatholicisme versterken. De priesters werden veelal gerekruteerd uit de lagere middenklasse en de landbouwersklasse en hadden niet zelden een sociale en democratische reflex. Ook de christelijke vakbeweging

zou de paternalistische inslag binnen het sociaalkatholicisme afzwakken. Als gevolg hiervan zou de kerk zich vrij snel opwerpen als verdediger van de sociale mensenrechten. Dit bracht een dialoog op gang met de moderniteit. Uiteindelijk, na de Tweede Wereldoorlog, zou de kerk ook de individuele mensenrechten in haar ideeëngoed opnemen. Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) zou zij zich ten volle verzoenen met de moderniteit. Opmerkelijk is dat de eerste stappen op de weg die hiertoe leidde, aan het einde van de negentiende eeuw werden gezet door antimoderne katholieken.’

‘Het ideeëngoed van deze antiliberaal, sociaalvoelende katholieken heeft overigens in de 20^e eeuw een niet onbelangrijke invloed uitgeoefend op de Europese samenleving. Het sociale harmoniemodel heeft het gehaald op het model van de klassenstrijd. De sociale markteconomie (het Rijnlandse model) heeft veel te danken aan de inbreng van de christen-democratische partijen, die na de Tweede Wereldoorlog de basisideeën van de sociaalkatholieken in meer democratische en emancipatorische zin bijstuurden.

Literatuur

Emiel Lamberts (red.). *Christian Democracy in the European Union (1945-1995)*. Kadoc-studies 21. Leuven University Press, 1997.

Id. (red.). *The Black International (1870-1878). The Holy See and Militant Catholicism in Europe*. Kadoc-studies 29. Leuven University Press, 2002.

Interessant vooral is hun inbreng in de ontwikkeling van het subsidiariteitsbeginsel, dat door het Verdrag van Maastricht tot een constitutioneel beginsel van de Europese Unie is verheven. Dit subsidiariteitsbeginsel, dat zowel in sociale als in geografische zin kan worden toegepast, kent naast en in samenwerking met de politieke beleidsniveaus een belangrijke rol toe aan de intermediaire structuren en organisaties, in moderne termen geformuleerd, de *civil society*. Dit subsidiariteitsbeginsel geeft een eigen karakter aan het Europese samenlevingsmodel en het gaat in overwegende mate terug op de symbiose die eind negentiende eeuw tot stand kwam tussen het conservatisme en het sociaalkatholicisme. Dat alles maakt duidelijk dat het Europese samenlevingsmodel de resultante is van een wisselwerking tussen zeer uiteenlopende stromingen, zoals liberalisme, socialisme, conservatisme en christen-democratie. Het verklaart ook waarom dat samenlevingsmodel in veel opzichten verschilt van het Noord-Amerikaanse, dat hoofdzakelijk door het liberalisme is gevormd.’

Felicité de Lamennais (1782-1854)

Strijder voor katholieke waarheid en voor liberaal-democratische vrijheidsrechten

Zijn orthodox geloof en aanvaarding van de liberale democratische rechtsstaat met elkaar te verenigen? Jazeker. Dat blijkt uit het denken van Felicité de Lamennais, in de eerste helft van de negentiende eeuw de belangrijkste theoreticus van het katholiek liberalisme. Hij pleitte én voor de moderne constitutionele vrijheden én voor de religieusmorele autoriteit van de paus. Rome vond dit toen echter nog een gevaarlijke combinatie die moest worden veroordeeld. En zo geschiedde...

door Henk van den Berg

Is verbonden aan de universiteit van Tilburg en is in 2005 aan de Radboud Universiteit gepromoveerd op: *In vrijheid verbonden. Negentiende eeuwse katholieke publicisten over geloof, politiek en moderniteit* (Valkhof Pers, 2005)

IN JUNI 1911 ONTVING PAUS PIUS X de Franse kerkhistoricus Paul Duden in audiëntie. Duden kwam hem zijn nieuwe boek aanbieden over de negentiende-eeuwse Franse priester en publicist Felicité de Lamennais, *Lamennais et le Saint-Siège 1820-1834* (Lamennais en de Heilige Stoel 1820-1834). Duden vertelde later dat de paus hem tijdens hun korte gesprek een ‘confidentie’ deed: als jonge priester was hij ten diepste geraakt door Lamennais’ *Le Livre du Peuple* (Het boek van het volk). Een ‘confidentie’? Inderdaad kon de paus bezwaarlijk in het openbaar waardering uiten voor een auteur wiens opvattingen door zijn voorganger Gregorius XVI waren veroordeeld.

Felicité de Lamennais (1782-1854) is in de 20ste eeuw wel omschreven als een christen-democraat van het eerste uur. Hij had de voor katholieken

prangende vraag naar de verenigbaarheid van hun geloof met de politieke moderniteit beantwoord door tegelijk te pleiten voor de moderne constitutionele vrijheden én voor de religieusmorele autoriteit van de paus. Door zijn verbinden van katholiek en liberaal gedachtegoed had hij in de jaren dertig van de negentiende eeuw het ongenoegen van Rome over zich afgeroepen. De betekenis van Lamennais als politiekreligieus publicist vindt algemeen erkenning, maar wordt verschillend geïnterpreteerd.

LAMENNAIS' STELLINGNAME

Lamennais was na een geestelijke fase van agnosticisme en nihilisme tot een innerlijke beleving van het katholieke geloof gekomen. Hij voelde zich geroepen de verdediging daarvan ter hand te nemen en liet zich in 1816 tot priester wijden. Tot de realisering van zijn pastorale taak achtte hij zich het beste in staat als publicist. Hij werkte aan enkele tijdschriften mee, schreef vlammend getoonzette boeken en pamfletten en voerde een drukke correspondentie. In 1830 startte hij met een aantal geestverwanten een krant met de ambitieuze naam *L'Avenir*.

Lamennais wilde aantonen dat de onverschilligheid op godsdienstig terrein en het individualistisch rationalisme een bedreiging vormden voor de samenhang in de maatschappij. Alleen het christendom, meer bepaald het katholieke geloof (in het protestantisme zag ook Lamennais de bron van Verlichting en Revolutie) kon een adequate basis voor de maatschappelijke orde bieden. Zonder een geestelijk-moreel kader was elk soort regering, elke maatschappelijke orde onmogelijk. Mensen konden niet naar eigen willekeur wetgeving en regeringsvorm uitvinden.

Door de revolutionaire ontwikkelingen vanaf 1789 was de publieke status van de Rooms-Katholieke Kerk in Frankrijk en in een aantal andere Europese staten gewijzigd. In het overwegend katholieke Frankrijk ontstond na de val van Napoleon weliswaar nog een keer de alliantie van troon en altaar, maar de kerk bevond zich in een ondergeschikte positie. De katholieke godsdienst werd door de staat wel beschouwd als de *religion d'état* (staatsgodsdienst), maar dat hield volgens Lamennais niet meer in dan dat het de geloofsovertuiging van de meeste Fransen was: de godsdienst was uit het officiële openbare leven weggehaald en de kerk onderworpen aan bestuursmaatregelen van de nationale overheid.

In de geest van Joseph de Maistre stelde Lamennais in 1825 het pauselijk gezag voor als de enige garantie en het enige werkelijke fundament voor het politieke gezag. De paus in het *ultra montes* (aan de overzijde van de bergen) gelegen Rome zou net als in het verleden aan de vorsten in laatste instantie beperkingen moeten kunnen opleggen, in het belang van het

volk. Dit traditionalistische ultramontanisme bracht Lamennais in conflict met de politieke en de kerkelijke leiding in Frankrijk, maar het ontmoette instemming in Rome.

Lamennais trok uit zijn analyse van de politiek-religieuze verhoudingen de conclusie dat de kerk zich beter helemaal van de staat kon losmaken. In het belang van het geloof en de gelovigen kwam hij op voor de volledige vrijheid van de kerk onder leiding van de paus. Het revolutionaire vrijheidsbegrip achtte hij vanwege het atheïstische uitgangspunt ervan en het ermee verbonden individualisme verwerpelijk. Maar het liberalisme dat zich op basis ervan ontwikkelde, verdiende toch waardering voor zover het de authentieke drang naar vrijheid in de christelijke naties belichaamde. Het verlangen naar vrijheid was in Lamennais' ogen niet revolutionair, maar kwam voort uit een noodzakelijke, voortgaande ontwikkeling van de mensheid, die te danken was aan het christendom. Met het katholieke geloof als spirituele en morele basis van de samenleving, bleef Lamennais streven naar een religieuspolitieke eenheid, binnen welke het wereldlijk gezag zijn legitimatie vond bij het geestelijke.

In tegenstelling tot het traditionalisme van De Maistre liet Lamennais' theocratie zich niet alleen met een monarchaal, maar ook met een democratisch systeem verbinden. Zijn voorstel traditionalisme en door de revolutie geïnspireerd politiek denken op elkaar af te stemmen, zette

De katholieke waarheid zou overwinnen daar waar zij zich in vrijheid kon uiten

hij in 1829 uiteen in *Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église*. De voor de godsdienst desastreuze band tussen troon en altaar moest worden vervangen door die tussen volk en altaar. Vanuit een optimistisch vertrouwen in de oor-

deelskracht van de samenleving, verwachtte Lamennais dat de katholieke waarheid zou overwinnen, daar waar zij zich in vrijheid kon uiten. Hij meende dat ook liberalen zich daarvoor zouden openstellen, maar vanwege zijn ultramontanisme stuitte hij met zijn katholiekliberale programma zowel bij liberalen als bij een deel van zijn geloofsgenoten op afkeuring.

Dat programma kreeg kort na de julirevolutie van 1830 een uitdrukking in de nieuwe krant *L'Avenir*. Daarin presenteerde Lamennais samen met enkele anderen onder het motto *Dieu et la liberté* als katholiekliberale doelstellingen: godsdienst- en gewetensvrijheid (en dus scheiding van kerk en staat), vrijheid van onderwijs, vrijheid van drukpers, vrijheid van vereniging en – tegen het centralisme – vrijheid voor provincie en gemeente als de natuurlijke politieke instituties en binnen hun kader het algemeen kiesrecht. De vrijheid werd gezien als een absoluut goed, behalve op eco-

nomisch gebied: economisch liberalisme verergerde de ellende van de armen.

De godsdienstvrijheid en de gewetensvrijheid stonden voorop: de andere vrijheden kwamen daaruit voort. Ook in *L'Avenir* getuigde Lamennais van zijn overtuiging dat een toestand van geestelijke vrijheid zou resulteren in een algemene vooruitgang van de samenleving en de demonstratie van de juistheid van de katholieke waarheid. Al spoedig kritiseerde hij in het nieuwe bewind dat het uit de verleende godsdienstvrijheid niet de conclusie trok van de scheiding van kerk en staat. Volgens het beginselprogramma van *L'Avenir* moest de kerk zich volledig vrij kunnen bewegen, niet afhankelijk zijn van de staat (ook niet financieel) en de paus als enige (hoogste) autoriteit kennen. Alleen dan kon ze zich spiritueel vernieuwen en recht doen aan het verlangen naar vrijheid en sociale gerechtigheid onder het volk. Een in juridisch opzicht volstreekte scheiding van kerk en staat hield Lamennais voor onontbeerlijk, maar in de door hem uiteindelijk verwachte toestand zouden de kerk en de door haar bezielde staat weer samenwerken.

Het liberale programma van *L'Avenir* wekte een enthousiasme onder (vooral jongere) katholieke geestelijken en leken in verscheidene landen, al bestond er scepsis tegenover elementen ervan. Onder Lamennais' sympathisanten in Duitsland kreeg zijn streven naar vrijheid van de kerk ten opzichte van de staat veel meer steun dan de door hem bepleite scheiding van staat en kerk. Dat de traditionalistische oorsprong herkenbaar bleef in Lamennais' liberalisme, maakte het voor katholieken in Duitsland aanvaardbaar.

De interesse voor Lamennais' ideeën in het Koninkrijk der Nederlanden hield verband met een groeiend verzet onder de katholieke bovenlaag tegen de verlicht absolutistische politiek van koning Willem I. De gewenste vrijheid voor de kerk en het verzet tegen een onderwijsmonopolie van de regering werd verdedigd met grondwettelijke argumenten. Dat een deel van de Zuid-Nederlandse katholieke elite zocht te komen tot samenwerking met liberale landgenoten, inspireerde Lamennais. Omgekeerd oefende zijn boek *Des progrès de la Révolution et de la guerre contre l'Église* invloed uit op de Zuid-Nederlandse katholieken bij hun verzet tegen Willem I en, na de vorming van het Koninkrijk België in 1830, bij hun steunverlening aan plannen voor een liberale grondwet.

Liberaaltraditionalistische 'mennisisten' drukten het sterkst hun stempel op de uiteindelijke versie van de nieuwe grondwet. In de discussie erover verdedigden zij een constitutioneel regeringssysteem en de daaraan verbonden moderne vrijheden, mede onder verwijzing naar de wezenlijke verbinding tussen christendom en vrijheid. De grondwet van

1831 formuleerde de scheiding tussen kerk en staat zo, dat de kerk een grote mate van onafhankelijkheid zou genieten (geen staatsinterventie bij benoemingen of bij bekendmaking van pauselijke boodschappen, garantie van vrijheid van onderwijs en van vereniging [orden, congregaties]) zonder (met name financiële) staatssteun te hoeven ontberen. Dit resultaat was een compromis, dat intussen toch de vruchtbaarheid van de liberaal-traditionalistische opvattingen van Lamennais in de praktijk aantoonde en dat katholieke liberalen in andere Europese landen in de volgende jaren tot ideaal diende.

LAMENNAIS' BOTSING MET ROME

Lamennais' programma van een verbinding tussen traditionalisme, liberalisme en ultramontanisme werd door zijn tegenstanders geïdentificeerd met een revolutionair streven, dat Lamennais in eerdere jaren juist had verafschuwde. Die tegenstanders bevonden zich nu, behalve onder Franse bisschoppen, ook in Rome. Paus Gregorius XVI (1831-1846) veroordeelde in de encycliek *Mirari vos* (1832) zonder expliciete vermelding van namen de politiek-maatschappelijke ideeën van Lamennais en *L'Avenir*. Lamennais en enkele medestanders waren naar Rome gereisd om hun zaak te bepleiten, maar zonder resultaat. De in verband met de reis na

dertien verschijningsmaanden opgeschorte uitgave van *L'Avenir* werd niet hervat.

Had Lamennais, zoals wel is gesuggereerd, met een minder geprononceerd optreden een veroordeling kunnen voorkomen? Lamennais' ultramontaanse pleidooi voor een versterking van de band van de katholieke kerk in Frankrijk met de paus juichte de kerktop toe. Maar de oproep tot het vervangen van de

Lamennais werd slachtoffer van het type verbinding tussen geestelijke en wereldlijke macht, waartegen hij zelf nadrukkelijk had gewaarschuwd

alliantie tussen altaar en troon door de band tussen kerk en volk en tussen kerk en vrijheid, wees Rome af. Politieke en diplomatieke overwegingen wogen voor Gregorius XVI als wereldlijk vorst overigens mee: Lamennais werd het slachtoffer van het type verbinding tussen geestelijke en wereldlijke macht, waartegen hij zelf nadrukkelijk gewaarschuwd had. Maar de paus wenste zich ook sterk te maken voor het ultramontanisme als het onder katholieken bestaande streven, zowel uitgaande van de basis als van de top, om de kerk tot een op (de paus in) Rome als kerkelijk centrum

georiënteerde, hiërarchisch gestructureerde organisatie te maken en haar inhoudelijk, zowel qua leer als qua uitingsvormen, op één vaste, op traditionalistische basis stoelende koers te brengen.

Doordat de officiële kerk haar pretentie handhaafde een geestelijke overheid met eigen gezagsbevoegdheid náást de staat te zijn, bezat het ultramontaanse streven met zijn door centralisering en autoriteitsdenken bepaald kerkbeeld behalve een kerkinterne een algemeen politiek-maatschappelijke dimensie. Het streven naar een traditionalistisch opgevatte religieuze vernieuwing, vertaalde zich op politiek gebied in het consequent poneren van christelijke normen tegenover liberale principes. Net als Lamennais wilde de officiële kerk wel de band tussen kerk en volk versterken, maar niet, zoals Lamennais, vanuit een vrijheidsconcept.

De encycliek *Mirari vos* veroordeelde bijna alle elementen van de moderne constitutionele staat. Geloofs- en gewetensvrijheid waren voor Gregorius xvi uitgesloten, omdat ze impliciet ruimte gaven aan de 'Leugen'. Noch aan een individu, noch aan een staat mocht het worden vrijgelaten de 'Waarheid' te verloochenen. Vrijheid van meningsuiting en persvrijheid leidden volgens de paus tot moreel en economisch verval. Een openlijke afkeuring van de Belgische grondwet bleef uit. Maar in feite stond Rome er afwijzend tegenover, vanwege de verwantschap met de opvattingen van Lamennais over godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat. Het Romeinse ongenoegen betrof ook het democratisch gehalte van de nieuwe grondwet. Volgens de kerk was de verankering van de politiek in de menselijke rede evenals de ermee verbonden idee van het volk (de natie) als gezagsbron in strijd met de opvatting van het direct van Godswege verleende gezag. Trouw aan de vorst was een plicht die de eerste christenen al gekend hadden, verkondigde Gregorius xvi in *Mirari vos*.

In het door de kerk gehanteerde natuurrechtelijke concept, paste de verplichte gehoorzaamheid aan de wereldlijke én geestelijke gezagsdragers. De veroordeling van nagenoeg elke vorm van opstandigheid tegen het wettig gezag als verstoring van de door God gewilde maatschappelijke orde, impliceerde de volledige loskoppeling van de oorspronkelijk, ook door katholieke denkers, met de gezagsverlening verbonden bevestiging van de vorst door het volk. Sinds de late Middeleeuwen was het in de politieke theorie toegestaan recht van verzet tegen een corrupte vorst gegroeid naar een medezeggenschapsrecht.

Aan de theorievorming over de soevereiniteit hadden in de zeventiende eeuw laatscholastici als Suarez een belangrijke bijdrage geleverd. In de laatscholastieke natuurrechtsleer bestond een voorkeur voor een monarchie als regeringsvorm, boven een aristocratie en een democratie. Maar het volk gold als eerste drager van het door God ingestelde overheidsge-

zag. Suarez had de nadruk gelegd op de natuurrechtelijke prioriteit van de democratie: het volk kon het gezag overdragen, maar was daartoe niet verplicht.

In de moderne leer van de volkssoevereiniteit op grond van het sinds de zeventiende eeuw ontwikkelde gesecculariseerde natuurrecht, berustte de staat op de vrijwillige instemming van de individuele burgers. Sinds het principe van de volkssoevereiniteit een bedreiging voor de positie van de institutionele kerk leek te worden, had de kerk de meest radicale versie, die van Rousseau, steeds aangevallen. De relatie tussen de moderne volkssoevereiniteitsleer en die van de katholieke scholastici kreeg vooralsnog geen aandacht. Lamennais had zijn democratieopvatting gebaseerd op die van Suarez. Zonder dat Gregorius xvi zich in *Mirari vos* expliciet over de volkssoevereiniteit uitsprak, liet hij blijken dat hij deze, hoe ook opgevat, niet accepteerde.

Lamennais legde zich schriftelijk bij de veroordeling door Gregorius xvi neer, maar liet nog geen twee jaar later opnieuw in de hem steeds kenmerkende vlammende stijl blijken hoe zijn politiek-religieuze hart sloeg. In zijn *Paroles d'un croyant* (Woorden van een gelovige, 1834) kwam hij op voor vrijheid en democratie. Hij stak de beschuldigende vinger uit naar alle onderdrukkende machten en riep het volk op zich van hen te bevrijden in naam van Christus. Rome reageerde vrijwel direct met de encycliek *Singulari nos*, die Lamennais' uitspraken veroordeelde als een oproep tot sociale revolutie, in strijd met de leer van de kerk.

LAMENNAIS' IDEOLOGISCHE ERFENIS

In de volgende jaren keerde Lamennais zich af van de kerk. In publicaties met sprekende titels als *Le Livre du Peuple*, *L'Esclavage moderne* (Moderne slavernij) en *Du Passé et de l'Avenir du Peuple* (Het verleden en de toekomst van het volk) getuigde hij van een grote sociale bewogenheid en riep hij op tot politiek-maatschappelijke hervormingen. Dat hij voor de verwerkelijking daarvan het gebruik van geweld niet geheel uitsloot, greep de kerkelijke overheid als extra argument aan om zijn boeken op de Index van verboden boeken te plaatsen. Zijn evangelisch geïnspireerde socialistische visioenen werden door anderen geïmiteerd en gepersifleerd, maar ze kwamen hem vanwege de profetische toonzetting ook op het verwijt van vaagheid te staan. In het revolutiejaar 1848 werd Lamennais parlamentslid, maar na de machtsgreep van Lodewijk Napoleon (Napoleon III) in 1851 trok hij zich terug uit het openbare leven.

Lamennais' leerlingen en medestanders voelden zich na diens veroordeling genoodzaakt zich voor of tegen hem uit te spreken en zij opteeden

voor Rome. Maar de invloed van Lamennais' gedachtegoed bleef doorwerken. Sommige mennaisisten legden het accent op het traditionalistische, andere op het liberale element. De tweede optie hield in dat zij de constitutionele vrijheden en een scheiding van kerk en staat aanvaardden als een middel om de religieusmorele invloed en de institutionele belangen van de kerk te waarborgen en te versterken. Terwijl Lamennais echter steeds een geestelijk-politieke eenheid voor ogen hield, streefden zijn katholiekliberale erfgenamen naar een verwerkelijking van zijn ideeën binnen de neutrale constitutionele staat.

In Frankrijk hoopten zij door gebruik te maken van liberale middelen en methoden het katholicisme met de moderne samenleving te verzoenen. Zij koppelden de nagestreefde politieke vrijheid niet, zoals Lamennais, principieel aan de democratie. Zij zagen in de bestaande politiek-maatschappelijke verhoudingen positieve elementen, waaraan de kerk volgens hen echter een hogere waarde kon geven. Het ging hen in de eerste plaats om de vrijheid voor het bijzonder onderwijs, daarnaast om

In de internationale invloed van het Belgische model werkte Lamennais' gedachtegoed door

bewegingsvrijheid voor religieuze orden. Lamennais' aanhangers in België hielden, gehecht als ze waren aan de niet door Rome afgewezen Belgische grondwet, vast aan hun vrijheidsprogramma en hun democratische opstelling, in

de overtuiging dat kerk en liberalisme met elkaar te verzoenen waren. De invloed van het Belgische model deed zich nog geruime tijd gelden in de katholieke opinievorming in Duitsland, waar Lamennais' gedachtegoed stimulerend bleef werken op het zelfbewustzijn en het vrijheidsstreven van katholieken.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw deed zich onder katholieken in toenemende mate het overwicht gelden van het ultramontanisme, waarvan Lamennais zo'n belangrijke gangmaker was geweest. In aansluiting bij organisatorische en spirituele vernieuwingsinitiatieven aan de kerkelijke basis, maakte de officiële kerk haar beleid onder Pius IX (1846-1878) verder dienstbaar aan de realisering van het ultramontaanse streven, dat culmineerde in de centrale autoriteit van de paus als hoofd van de kerk, met een status van onfeilbaarheid op dogmatisch gebied. Ter bevordering van de binnenkerkelijke disciplinerende en uniformering, veroordeelde Rome katholieke intellectuelen die zich openstelden voor moderne ideeën en ontwikkelingen. Als een kerkelijk wapen in de strijd tegen moderne 'dwalingen', opgesomd in de *Syllabus Errorum* in 1864, steeg intussen het thomisme in aanzien.

Het thomisme bood ook de mogelijkheid een filosofische basis te geven aan het officiële kerkelijke streven naar een actualisering van de tweemachtenleer. Uitgaande van deze leer verlangde de kerk (een deel van) haar geestelijke bestuursmacht onafhankelijk van de staat te behouden, respectievelijk te herkrijgen op de haar traditioneel toekomende terreinen. In de opvatting van de kerk bleven vorsten indirect onderworpen aan het morele gezag van de paus. Dat had Lamennais in zijn traditionalistische fase ook hartstochtelijk verkondigd. Maar hij had daarna als katholieke liberaal Rome er niet van kunnen overtuigen dat de kerk haar institutionele banden met de staat moest verbreken, om onafhankelijk met moreel gezag de authentieke christelijke boodschap opnieuw te kunnen uitdragen.

De onverkort gehandhaafde pretentie van de officiële kerk om een geestelijke overheid met eigen gezagsbevoegdheid náást de wereldlijke overheid te zijn, kreeg een theoretische onderbouwing in de leer van de *societas perfecta*. In overeenstemming daarmee ging de pauselijke stellingname — samenwerking tussen kerk en staat, veroordeling van scheiding tussen beide instituties — uit van het ideaal van een confessionele staat en zij bleef dat doen toen de afstand groeide tussen dat ideaal en de politiek-maatschappelijke werkelijkheid.

Ultramontaanse katholieken oriënteerden zich niet alleen godsdienstig-kerkelijk, maar ook politiek-maatschappelijk op het vanuit Rome aanbevolen (conservatief) traditionalisme. Voor een deel van hen impliceerde dat een onverkort verdedigen van het ideaalbeeld. Voor een ander deel bestond het in een accepteren van moderne constitutionele verhoudingen en het nastreven van een zo groot mogelijke bewegingsvrijheid daarbinnen, voor de kerk als instituut en voor instellingen verbonden met de kerk. Constitutionele vrijheden werden primair beoordeeld op hun potentiële dienstbaarheid aan het ultramontaanse streven.

Daarentegen gingen katholieke liberalen juist naar voren brengen dat kerk en staat via een staatsrechtelijke regeling elkaar vrijheid moesten laten. Dat deed afbreuk aan de soevereiniteitsaanspraken van de kerk en haar daarmee verbonden rol van controle-instantie van de politiek. Het keerde zich tegelijk tegen staatscontrole op het functioneren van de kerk. Zonder in de geest van Lamennais te pleiten voor een algehele scheiding van kerk en staat huldigden deze katholieke liberalen het mennaisistische vertrouwen in de heilzame, geestelijk-morele invloed die het katholicisme bij volledige bewegingsvrijheid zou kunnen uitoefenen op politiek-maatschappelijk gebied. Dat inzicht stelde hen in staat moderne vrijheden niet alleen als instrument, maar als principieel nastrevenswaardig doel in zichzelf te beschouwen. Hun minderheidsstandpunt kreeg in Rome geen

genade, omdat het zich niet liet verenigen met de kerkelijke pretenties op basis van de societas-perfectaleer.

Deze lag later ook ten grondslag aan de politieke encyclieken van paus Leo XIII (1878-1903). Hij wist theoretisch een verbinding te leggen tussen het katholieke denken over kerk en staat en de politieke moderniteit, door een nuancering van de tweemachtenleer. In plaats van de voorstelling van de mens als lid van één gemeenschap, met daarbinnen een geestelijk en een wereldlijk gezag, kwam die van de mens die deel uitmaakt van twee gemeenschappen, één onder het geestelijk en één onder het wereldlijk gezag. Daarmee accentueerde de paus de eigen sfeer van de wereldlijke overheid. Door tevens de katholieken (althans buiten Italië) op te roepen deel te nemen aan het politieke leven, sanctioneerde Leo XIII een volgens constitutionele regels bedreven politiek katholicisme dat op sociaal en moreel gebied ultramontaanse kaders ten volle respecteerde.

Dit bood aan al bestaande en nog op te richten politieke en maatschappelijke organisaties van katholieke signatuur, ruimte zich in te zetten voor idealen vergelijkbaar met die van Lamennais. De constellatie waarbinnen ze dat deden, was ontstaan uit een reeks van ontwikkelingen op kerkelijk, politiek en sociaal-economisch gebied, die nog niet te voorzien waren geweest toen Lamennais en de kerkelijke leiding met elkaar in aanvaring kwamen. Leo XIII liet trouwens op zijn aanmoediging van een politiek-maatschappelijk engagement op confessionele grondslag de waarschuwing volgen dat het inmiddels gangbaar geworden begrip christendemocratie niet in politieke, maar alleen in sociale zin mocht worden uitgelegd (encycliek *Graves de communi re*, 1901). Pius X (1903-1914) werd, met zijn afkeer van alles wat zweemde naar moderniteit, een kampioen van een klerikaal ultramontanisme. Als paus zal hij meer dan Lamennais' romantisch utopisme diens papalisme hebben kunnen waarderen.

Pas in de sfeer van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat een brug tussen de kerk en de moderniteit wilde slaan, kon de suggestie van een kerkelijke rehabilitatie van Lamennais publiekelijk worden gedaan. Tegen de sindsdien door velen in de westerse wereld gekoesterde verwachting in gaat het aan het begin van de 21ste eeuw in het publieke debat opnieuw over de rol van de godsdienst in het publieke domein. Welke invulling verdient nu de relatie tussen geloofsovertuiging en politiek-maatschappelijk handelen en hoe is daarbij een adequate afstemming mogelijk tussen inspiratie en institutie? Wie zoekt naar antwoorden, heeft er ongetwijfeld baat bij van Lamennais' gedachtegoed en ervaringen kennis te nemen. Pius X zou het hebben kunnen beamen.

Literatuur

- L'Actualité de Lamennais* Straatsburg, 1981.
- Aubert, R. e.a., *Die Kirche in der Gegenwart* [*Handbuch der Kirchengeschichte* deel VI] (2 delen; Freiburg, Bazel, Wenen 1971 en 1973).
- Berg, H. van den, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit* (Nijmegen 2005).
- Bowman, F.P., *Le Christ des barricades 1789-1848* (Parijs 1987).
- Chevallier, J.-J., *La grande transition: 1789-1848* (Parijs 1984).
- Dudon, P., 'Le romantisme social de Lamennais', in: *Études* 69 deel 212 (1932), 77-87.
- Gadille, J. (red.), *Les catholiques libéraux au XIXe siècle* (Grenoble 1974).
- Gadille, J. e.a. (red.), *Liberalismus, Industrialisierung, Expansion Europas* [*Die Geschichte des Christentums* deel 11] (Freiburg, Bazel, Wenen 1997).
- Gnägi, A., *Katholische Kirche und Demokratie* (Zürich 1970).
- Jürgensen, K., *Lamennais und die Gestaltung des belgischen Staates. Der liberale Katholizismus in der Verfassungsbewegung des 19. Jahrhunderts* (Wiesbaden 1963).
- Guillou, M. le, 'De crisis van Lamennais', in: *Concilium* 3 (1967), nr. 7, 100-110.
- Guillou, M. le, 'Felicité de Lamennais', in: M. Greschat (Hrsg.), *Gestalten der Kirchengeschichte*, 9.1. *Die neueste Zeit I* (Berlin, Köln, Mainz 1985), 187-199.
- Gurian, W., *Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus 1789-1914* (München-Gladbach 1929).
- Lamberts, E., *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1827-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme* (Leuven 1972).
- Laski, H., *Authority in the Modern State* (Yale University Press 1919; ongewijzigde herdruk 1968).
- Listl, J., *Kirche und Staat in der neueren katholischen Kirchenrechtswissenschaft* (Berlijn 1978).
- Lönne, K.-E., *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1986).
- Maier, H., *Revolution und Kirche. Zur Frühgeschichte der Christlichen Demokratie* (5de druk; Freiburg, Bazel, Wenen 1988).
- Oldfield, J.J., *The problem of tolerance and social existence in the writings of Felicité Lamennais 1809-1831* (Leiden 1973).
- Plongeron, B. (red.), *Aufklärung, Revolution, Restauration (1750-1830)* [*Die Geschichte des Christentums* deel 10] (Freiburg, Bazel, Wenen 2000).
- Pottmeyer, H., 'Ultramontanismus und Ekklesiologie', in: *Stimmen der Zeit* 117 (1992) deel 210, 449-464.
- Prélot, M. en F. Gallouédec Genuys, *Le libéralisme catholique* (Parijs 1969).
- Schenk, H.G., *De geest van de Romantiek* (Bilthoven z.j.).
- Schuck, M.J., *That They Be One. The Social Teachings of the Papal Encyclicals 1740-1789* (Washington D.C. 1991).
- Thibault, P., *Savoir et Pouvoir. Philosophie thomiste et politique cléricale au XIXe siècle* (Québec 1972).
- Valerius, G., *Deutscher Katholizismus und Lamennais. Die Auseinandersetzung in der katholischen Publizistik 1817-1854* (Mainz 1983).
- Verhülsdonk, A., *Religion und Geschichte. Felicité Lamennais* (Frankfurt u.a. 1991).

‘Onze mullahs moeten hun handen van de staat aftrekken’

In gesprek met de Iraanse post-islamist Ali Reza Alawitabar

door *Shervin Nekuee*

De Nederlands-Iraanse Shervin Nekuee is publicist en socioloog. In het voorjaar van 2006 is van hem verschenen *De Perzische paradox*. Verhalen uit de Islamitische Republiek Iran bij uitgeverij De Arbeiderspers.

DE OPKOMST EN DE OVERWINNING van de islamitische revolutie in Iran in 1979 leidde tot een grootschalige verandering binnen de maatschappelijke institutie. Deze radicale verandering is de islamisering van de samenleving gaan heten. De islamisering hield in: een massieve overstroming van de religie naar de tot dan toe seculier georganiseerde staat en het publieke domein. Deze islamisering van de staat en het publieke domein had grote gevolgen voor het functioneren van de seculier georganiseerde maatschappelijke instituties, zoals onderwijs, politiek en beleid, wet- en regelgeving. Over deze islamisering is inmiddels tamelijk veel gezegd en geschreven. Minder bekend zijn de invloeden van de islamisering van de staat en het publieke domein op de burgers en de positie van het geloof binnen de *civil society*.

Eén van de Iraanse intellectuelen die de laatste jaren zich juist over deze vraag bui-

gen, is dr. Ali Reza Alawitabar. Alawitabar (1958) is socioloog en econoom en tevens docent aan de *Teheran Post Academic School for Public Policy*.

Hij is vooral bekend als een van de geduchtste critici van de conservatieve stroming binnen de Islamitische Republiek. Beroemd en berucht is hij geworden om zijn opzwepende redevoeringen. Hij is een lastige tegenstander die in zijn kritiek harde taal niet schuwt.

Ook is hij het brein achter diverse spraakmakende representatieve nationale onderzoeken. In 2002 nam hij samen met de journalist Abbas Abdi het initiatief tot een nationale peiling over de internationale betrekkingen van de Islamitische Republiek. Het onderzoek liet zien dat een grote meerderheid van de Iraanse bevolking (80 procent) voorstander was van het hervatten van de normale relatie met Amerika. Voor de conservatieven binnen de Islamitische Re-

‘Onze mullahs moeten hun handen van de staat aftrekken’
In gesprek met Ali Reza Alawitabar

publiek, met de religieuze leider Ayatollah Khamenei voorop, was dit een onaangename uitkomst en dwars tegen hun anti-Amerikaanse beleid in. Abdi en Alawitabar werden gearresteerd en berecht. Omdat Abdi alle verantwoordelijkheid opeiste en accepteerde, kon Alawitabar de dans ontspringen; Abdi kreeg vijf jaar gevangenisstraf.

* * *

De aanklachten wegens het ‘beledigen’ van de islam en de Islamitische Republiek blijven aan de orde. Zo eens per twee weken moet Alawitabar zich bij één of andere rechtbank verdedigen voor zijn kritische uitingen in een krantenartikel dan wel in een speech.

In tegenstelling tot wat je zou denken, is Alawitabar allesbehalve een seculiere activist. Zijn persoonlijke levensloop lijkt in veel opzichten op die van de huidige president Ahmadinejad. Alawitabar loopt net als Ahmadinejad tegen de vijftig en is opgegroeid in een arme familie. Net als de huidige president is hij een vrome moslim en beschikt hij over een politieke en activistische loopbaan die schittert van de heldhaftige toewijding aan de islamitische revolutie.

Op zijn 18^e, drie jaar voor de revolutie, was hij al aanhanger van Khomeiny. Hij zette zich in voor het ondergrondse islamitische verzet tegen de Sjah. Na de overwinning van de revolutie ging hij naar het front voor de acht jaar durende oorlog tegen Saddam Hussein (1980-1988). Hij werd meermalen beloond en vereerd met diverse onderscheidingen voor zijn moed en overgave. Hij werd een van de beroemdste oorlogsveteranen van Iran. Alawitabar was een 18-karaats islamist en tot een jaar of vijftien terug zag hij de politieke islam als de beste remedie voor de vallende staten in het Midden-Oosten, die hun burgers maar geen veiligheid en geluk konden bezorgen. De islamitische

revolutie was het beste wat Iran naar de landen in de regio had te exporteren, zo was zijn stellige overtuiging.

Zijn huidige kritiek op de Islamitische Republiek komt als het ware van binnenuit. ‘De Islamitische Republiek banaliseert de islam’, is één van zijn motto’s de afgelopen jaren. En hij benadrukt keer op keer dat hij niet de islam maar het islamisme de rug heeft toegekeerd. ‘Post-islamist’ is de term die hij gebruikt om zijn huidige positie in het debat aan te duiden.

Een gesprek met één van de intellectuele iconen van de moslimoppositie tegen de Islamitische Republiek.

Post-islamisme is een tamelijk onbekend begrip hier in Europa, kunt u het in een notendop definiëren?

Post-islamisme schrijft in tegenstelling tot het islamisme geen radicale en expansieve taak toe aan de islam ten opzichte van de staat. Niet het islamiseren van de staat is

De islam is een onmisbaar sociaal en moreel kompas voor de samenleving

het streven, maar de actieve aanwezigheid van de islam binnen de *civil society*. Naar mijn mening heeft het post-islamisme een rijpere en grondigere kijk op de functie en belang van religie in de samenleving. De islam is vanuit dit oogpunt een bindend en onmisbaar sociaal en moreel kompas voor de samenleving.

De islam kan die functie het beste vervullen wanneer hij zich niet begeeft in het politieke machtscentrum van de samenleving, dus als onze mullahs hun handen van de staat aftrekken.

Waar religieuze leiders wel de troon van politieke leiders bestijgen, zoals hier in Iran, is dat een gevaar voor het behoud van religie voor de samenleving. De kans is groot dat een volgende staat in een land als Iran radicaal seculier is. En omdat de islam als een concurrerend politieke entiteit zou worden ervaren, zal dat leiden tot het uitbannen van de islam uit het publieke domein. Dat zou een kwalijke zaak zijn en als dat gebeurt, is het te wijten aan het feit dat de islam zich te lang in het centrum van de macht heeft begeven, in plaats van een moreel en maatschappelijke correctie te zijn op de macht.

U bent voor het terugdringen van het huidige monopolie van de islam op de politieke macht, maar tegelijkertijd maakt u zich zorgen over een seculier scenario waar geen plaats is voor de islam binnen het maatschappelijke middenveld. Is dat niet tegenstrijdig?

Nee, mijn pleidooi is niet tegenstrijdig. Het is een sociologische en filosofische poging om een evenwichtige betekenisgeving te vinden voor de rol van de islam binnen de samenleving. De islam waar ik voor sta, is de islam in zijn essentie. Het islamisme, geobsedeerd door politieke macht, heeft daar iets veel minders van gemaakt. En de door mij voorgestane islam is zich, in tegenstelling tot het naïeve secularisme, zeer bewust van zijn maatschappelijke rol. Het is een islam die zich niet laat terugdringen in de stille privé-sfeer en tegelijkertijd zich hoedt voor het machtsspel en de waan van de dag van de politiek. Beide groepen trouwens, de islamisten en de seculieren in Iran en elders in het Midden-Oosten, hebben de meeste hekel aan ons, de post-islamisten, omdat het moeilijk is om ons als 'islamverraders', respectievelijk 'islamfascisten' uit te schelden.

Binnen de bipolaire strijd tussen de islamisten en de naïeve seculieren zijn wij geen tegenpolen van wie dan ook. Dat irriteert.

Waarom hecht u zo aan de omschrijving post-islamist?

Post-islamist is een treffende omschrijving in mijn geval, omdat het mijn biografisch-intellectuele levensloop aanduidt. Bovendien staat het voor een nieuwe opkomende groep intellectuelen in het Midden-Oosten, een derde weg die zich onderscheidt van de naïeve seculieren en de radicale islamisten.

Ten eerste het biografische aspect. De term laat zien dat ik behoor tot een groep mensen die een bepaalde ontwikkeling hebben doorlopen. Ik vind het belangrijk om daarvan rekenschap te geven. Het islamisme was in de loop van de twintigste eeuw langzaam maar zeker gaan bloeien in het Midden-Oosten en in het bijzonder in Iran. In de jaren zeventig van de vorige eeuw keek een grote groep onder de gelovige intellectuelen, de geestelijken en de jonge generatie, met argwaan naar de groei van de westerse invloeden in onze samenleving. De grootschalige omarming van alles wat westers was, van de waanzin van de mode-industrie tot de oppervlakkigheid en de commercialisering van de samenleving, zagen wij met afschuw aan.

De van bovenaf gedwongen modernisering had ook heel goede kanten: verplichte scholing voor kinderen, gelijke rechten voor vrouwen, verbetering van de levensstandaard, dankzij de rationalisering van economische infrastructuur.

Maar wij, de islamisten, zagen het geheel als een van boven en slaafs naar westers model uitgevoerd beleid. Zonder enig respect en waardering voor de eigen islamitische cultuur en moraal en zonder rekening te

'Onze mullahs moeten hun handen van de staat aftrekken'
In gesprek met Ali Reza Alawitabar

houden met het volk en het erbij te betrekken. Het was modernisering van bovenaf en met harde hand. Het was een 'militant modernisme', uitgevoerd door de Sjah die zichzelf als een verlichte tiran zag. Het volk was aangewezen op zijn willekeur en had te maken met zijn corrupte handlangers.

Het islamisme was een tegenbeweging. Wie het moderniseringsproces dat op het Westen was geënt, afwees, moest een alternatief hebben. Het islamisme beloofde een sociaal-economisch rechtvaardige samenleving met een minimum aan verschillen en zag het morele toezicht en de dominantie van de islam in het hart van de politieke en wetgevende institutie als garant voor een goed functioneren van de samenleving en voor het behoud van fatsoen en respect.

De claim in die tijd van Ayatollah Khomeiny en zijn jonge leger activisten — zoals ik — was namelijk dat een islamitische republiek in alle opzichten een meerwaarde heeft en zorgt voor de bloei van wetenschap, kunst, broederschap en welvaart in de samenleving. Om het door te trekken tot in het extreme: wij geloofden dat vrome moslimmanagers voor een beter rioleringsstelsel konden zorgen. Deze stelling kun je althans afleiden uit het feit dat het centrale rioleringsbeheer ook het adjectief 'islamitisch' draagt binnen de Islamitische Republiek Iran. Dit illustreert goed dat alles islamitisch is geworden.

Post-islamisten zoals ik, zijn oude islamisten die wijs zijn geworden door de mislukking van de islamistische utopie. Zij durven de mislukking van hun oude politieke project ook in te zien. Deze erkenning van het eigen falen ligt besloten in de term post-islamist. Wij hebben gezien dat macht, ook als het gaat om geestelijken en vrome moslims, corrupteert. Dat moraliseren van politiek en monopoliseren van moraal door de moslimgeleerden een theocratische

tirannie oplevert, niet een rechtvaardige samenleving. De naïef-utopische kijk op de rol van religieuze moraal in de samenleving

De islam moet zich uit het centrum van de macht terugtrekken om bewaard te kunnen blijven voor de samenleving

laten we daarom achter ons. We zoeken naar een realistische verhouding tussen religie en staat. In Iran betekent het dat de islam zich uit het centrum van de macht moet terugtrekken om bewaard te kunnen blijven voor de samenleving, voordat het te laat is.

Wat is dan zo belangrijk aan het behoud en het stimuleren van de islam binnen het publieke domein?

De persoonlijke deugden en de sociale moraal waarop de Iraanse samenlevingen is gestoeld, zijn geïnspireerd op de islam. Ik heb het hier niet over de islamitische wetgeving. De sharia, zoals men het zogenaamd letterlijk als wetboek wil zien, is een menselijk verzinsel. De koran en de overleveringen van de profeet van Mohammed zijn geen methodiekboeken of eeuwige gebruiksaanwijzing waarmee je de instituties van de samenleving in elkaar kan zetten.

De islam geeft de samenleving bezieling. Het houdt de gemeenschap bij elkaar, het inspireert en voorkomt dat we losgeslagen anonieme individuen worden. Het verrijkt de geest en het stimuleert broederschap. Daarmee biedt religie een tegenwicht voor het gevaar van de oneindige honger naar consumptie, die anders een moderne ma-

terialistische samenleving in gijzeling kan nemen.

Egoïsme, verruwing in de omgang en eenzaamheid van ouderen, gehandicapten en armen, de kwalen waarmee jullie, radicaal gesecculariseerde West-Europeanen, hebben te kampen, kunnen ons bespaard blijven als we ervoor zorgen dat onze moskeeën niet de spookhuizen worden die jullie kerken zijn geworden. Als onze jongeren wel naar het vrijdagsgesbed en de jaarlijkse sjii-tische processie komen, zullen ze zich niet onthecht van de samenleving voelen en zich minder snel agressief keren tegen de oudere generatie. Als echtparen een onderdeel zijn van hun lokale geloofsgemeenschap en bij onenigheid binnen hun gemeenschap bemiddeling kunnen zoeken en niet meteen naar de rechter hoeven te stappen, zullen er minder echtscheidingen zijn. Als mannen en vrouwen het leven niet alleen in termen van direct persoonlijk genot definiëren en zich verbonden voelen met een metafysische en zingevende kracht, zullen ze eerder kinderen willen krijgen en de continuïteit van het bestaan eren. Wie zich als onderdeel van de geloofsgemeenschap ziet, zal ook voor de zwakkeren in de gemeenschap zorgen en met hen verbondenheid voelen. Het is in de moskee, en niet op de werkplek of elders in de samenleving, dat alle rangen en standen gelijk zijn en zich als eenheid beschouwen.

U bent kritisch over West-Europa.

Ik zeg u heel eerlijk: Europa is in de ogen van post-islamisten een nachtmerrie. Om het scherp samen te vatten: West-Europa zie ik als een continent in ondergang, een lusteloos en verveeld continent. Zie hoe angstig men op zijn eigen immigranten reageert. Zie hoe krampachtig de kiezers reageren op de noodzakelijke sociaal-economische voorstellen en EU-maatregelen die het continent

voor de globaliserende economie moeten klaarmaken. Europa vergrijsd en het wordt steeds meer een atomistisch geheel, mensen

.....
*Europa is in de ogen
 van post-islamisten een
 nachtmerrie*

hebben geen gemeenschapszin meer. Mensen hebben geen zin in voortplanting. Ze zien genot en consumptie als hun hoogste doel. Natuurlijk, ik chargeer, maar dit is wel de tendens.

Dat komt, volgens onze analyse, door het gebrek aan zingeving en religieuze gemeenschap die voor broederschap, hogere zingeving en belang hechten aan continuïteit kan zorgen. Wat dat betreft, is Amerika een veel hoopgevender voorbeeld voor ons in Iran hoe een samenleving modernisering en behoud van de religie kan combineren.

Daar zetten de welvaart en levenslust zich juist voort dankzij het feit dat religie zich blijft vernieuwen en een belangrijke plek blijft behouden in het leven van de mensen.

Ook Iran is onderhevig aan allerlei processen zoals urbanisatie, toenemend opleidingsniveau, werkende ouders. Deze ontwikkelingen zijn goed voor de vooruitgang van het land en zijn burgers, maar een gevaar voor de gemeenschapszin en de onderlinge betrokkenheid. De islam is de beste remedie tegen de schaduwzijde van modernisering.

Maar de islamitische republiek werkt die bindende en zingevende werking van religie tegen?

Ja, inderdaad. Opmerkelijk en pervers gevolg van de islamisering van de staat in

Iran, vooral bij de jonge generatie, blijkt te zijn: een sterke tendens tot afname van de 'institutionele' beleving van de religie. Religie verliest haar publieke en collectieve plek en trekt zich terug uit het openbare leven. Voor de revolutie ging zo'n 45 procent van de Iraniërs op z'n minst één keer per week naar een moskee. De laatste statistieken laten zien dat tegenwoordig nog geen 15 procent van de bevolking één keer per week de muren van de moskee van binnen ziet. Bij de jongeren onder 25 jaar is dat zelfs geen 7 procent. De islamitische republiek is daar aan mede schuldig.

Waarom en hoe is deze 'de-institutionalisering' van religieuze identiteit in de islamitische republiek ontstaan?

De banalisering van religie is een van de oorzaken. Als je op alle maatschappelijke zaken een islamitisch adjectief plakt, dan verliest de religie aan verbeeldingskracht. Bovendien, door religie in het centrum van een bepaald politiek systeem te plaatsen, maak je het lot van de religie afhankelijk van dat van het politieke systeem. De Islamitische Republiek Iran is een republiek van

veel corruptie, willekeur en onderdrukking gebleken. Een republiek die vooral goed is in het inperken van de ruimte van het vitaalste deel van de samenleving, de intellectuelen, de journalisten, de goedopgeleide vrouwen die tegen ongelijke rechten van man en vrouw opkomen. Voor onze jongeren staat de islamitische republiek gelijk aan een dwanginstituut dat 'de moraalpolitie' heet. Dat zijn staatsambtenaren die op straat de jongeren aanhouden als ze zich niet aan de door de staat vastgelegde 'islamitische dresscode' houden. Het verbaast mij niets dat men zich afkeert van religie en de religieuze institutie, er kleven te veel nare associaties aan de islam vandaag de dag en dat komt door de islamisten en de islamitische republiek. Politieke systemen zijn niet eeuwig. Nu is het lot van de islam in de samenleving veel te sterk afhankelijk van het lot van het huidige politieke systeem, een falend systeem nota bene. Dit kan betekenen dat de islam uit de *civil society* verdwijnt. Dan krijgt de samenleving te maken met een moreel vacuüm en sociale ontbinding. Dat kunnen we ons als samenleving niet permitteren.

Hoe om te gaan met *jihadi salafi's*

Een klein deel van de Marokkaanse jongeren in Nederland noemt zich salafi. Zij willen terug naar de zuivere islam. Sinds 2001 is er binnen deze groep een debat tussen drie stromingen. Eén daarvan, de jihadi salafi's, is extremistisch en propageert geweld. Om dit gevaar te bezweren, moeten we een pluralistische islam stimuleren, deze extremisten isoleren en de orthodoxen voor de democratie winnen.

door Frank J. Buijs

Is verbonden aan het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam en is wetenschappelijk directeur van het Centrum voor Radicalisme- en Extremisme Studies (CRES).

SINDS EEN PAAR JAAR IS EEN KLEIN DEEL van de Marokkaanse jongeren in Nederland op een nieuwe manier bezig met geloof en politiek. Ze zijn herkenbaar aan uiterlijke tekenen van vroomheid. De mannen laten een baard staan en dragen islamitische kleding, afkomstig uit Saoedi-Arabië, Pakistan of Afghanistan. De vrouwen dragen een lange sluier en een wijd gewaad. Zij doen vijfmaal daags het gebed en luisteren niet naar (instrumentale) muziek, omdat de profeet dit volgens hen verboden heeft. Ze betitelen zichzelf als *salafi's*. Het begrip is afgeleid van het Arabische woord *salafen* verwijst naar de voorvaders, de generatie van de profeet Mohammed en de drie godvruchtige en vrome generaties na hem. De *salafi's* bepleiten de terugkeer naar de zuivere islam van de profeet en zijn metgezellen, omdat dit de enige manier zou zijn om de islam te restaureren en te zuiveren van verdorvenheid en nieuwlichterij.

GEMEENSCHAPPELIJKHEDEN

De salafi-jongeren hebben enkele belangrijke kenmerken gemeenschappelijk. Zij hebben een geloofsinvulling ontwikkeld die orthodoxer is dan

die van hun ouders. Er is sprake van een religieuze generatiekloof. Zij bestempelen hun ouders als culturele of gewoontemoslims, terwijl zij een 'zuivere' islam verdedigen die is ontdaan van historisch-etnische bijzonderheden. Voor jongeren die niet goed raad weten met hun hybride identiteit, en die zoeken naar de zin van het leven, biedt deze zuivere islam een aantrekkelijk en duidelijk antwoord. De meeste salafi-jongeren voelen zich ongemakkelijk, omdat ze een duidelijke verharding ten opzichte van moslims waarnemen en een druk ervaren om afstand te nemen van de islam. Zij laten zich zeer negatief uit over de media en over sommige politici. Bovendien uiten veel *salafi's* gevoelens van vervreemding ten aanzien van autochtonen ('rare, oppervlakkige mensen'). Niettemin vinden de meeste *salafi's* dat zij hun godsdienst nog steeds in vrijheid kunnen beleven: het is misschien niet gemakkelijk om als belijdend moslim in Nederland te leven, maar ze voelen zich niet belemmerd in het praktiseren van hun geloof.

De salafi-jongeren delen de opvatting dat in de Koran in wezen alles is gezegd, dat de islam superieur is, dat een letterlijke interpretatie van de Koran nodig is en dat er strijd moet worden gevoerd tegen nieuwlichterij. Ook delen ze de opvatting dat moslims zich moeten beschermen tegen de corrumperende invloed van de decadente westerse beschaving, door versterking van de islamitische identiteit, en dat ze islamitisch zendingswerk onder niet-moslims moeten verrichten. Toch vallen er binnen deze gemeenschappelijke vroomheid aanzienlijke verschillen in religieuze en politieke opvattingen te constateren. Dat was vroeger anders. Vóór 11 september 2001 vormden de drie stromingen ook al aparte entiteiten, maar was er een soort vreedzame coëxistentie, en de meningsverschillen waren nogal onduidelijk. De meeste aanhangers waren zich niet echt bewust van de onderlinge verschillen in opvattingen over actuele politieke en maatschappelijke thema's. De aanslagen van 11 september en later de moord op Theo van Gogh hebben een einde gemaakt aan deze vreedzame coëxistentie en geleid tot een patroon van onderlinge politiek-religieuze discussie, waarin zich drie stromingen aftekenen.

DRIE STROMINGEN

Hoewel de meerderheid van de *salafi's* de onderlinge verschillen in opvattingen het liefst zou negeren (want dat is *fitna*: chaos, verdeeldheid), weten de meesten heel goed wat de onderlinge knelpunten zijn en waarom zij zelf de goede weg bewandelen. Zij zijn goed van elkaars gedachtegoed op de hoogte en hebben veel onderlinge kritiek. Regelmatig treden ze met elkaar in discussie en proberen de ander te overtuigen van het eigen gelijk.

Er is sprake van een ontwikkeld discours, waarin de argumenten van de tegenpartij bekend zijn en beantwoord worden met vertrouwde tegenargumenten. De drie stromingen noemen we apolitieke *salafi's*, politieke *salafi's* en *jihadi salafi's*.

De apolitieke *salafi's*, die qua gedachtegoed sterk verwant zijn aan de wahabietische machthebbers in Saoedi-Arabië, hebben de aanslagen van

Apolitieke en politieke salafi's zijn religieus 'orthodox', de jihadi salafi's zijn politiek radicaal of zelfs extremistisch

11 september sterk veroordeeld en afgekeurd. Zij stellen zich op het standpunt dat de aanslagen onislamitisch zijn en dat de daders het ware geloof hebben verzaakt: islam is liefde. De apolitieke *salafi's* zijn tegen *jihad* in Nederland, omdat dat een 'verdragsland' is, waar

moslims vrij hun geloof kunnen belijden. Politiek moet worden overgelaten aan leiders en geleerden die daar het meeste verstand van hebben. Als iedereen zich zomaar met dergelijke zaken bemoeit, leidt dat onherroepelijk tot chaos en anarchie. Deze *salafi's* worden 'apolitiek' genoemd omdat zij fel gekant zijn tegen alles wat met 'menselijke' politiek te maken heeft. Zij verdedigen het theocratische standpunt dat niet de mens, maar god de wetten moet maken. In Nederland, waar moslims een kleine minderheid vormen, is dat geen realistisch perspectief, zo realiseren zij zich. Zolang de gelovigen hun religieuze verplichtingen kunnen uitvoeren, accepteren zij het bestaande democratische systeem.

In Nederland leven ze een teruggetrokken bestaan en ze houden zich vooral bezig met het belijden van het geloof en met *dawa* (verkondiging, zending). Hun uitgangspunt is dat er geen dwang is in het geloof, maar dat zij wel moeten proberen aan anderen het goede voorbeeld te geven. Moslims in Nederland dienen zoveel mogelijk kennis over het geloof op te doen, zo puriteins en spiritueel mogelijk te leven en zich te beschermen tegen nieuwlichterij en negatieve invloeden van het westerse, verdorven en zondige leven. Een gewelddadige *jihad* is alleen toegestaan als een islamitisch land dat wordt aangevallen om steun verzoekt en de eigen politieke leiders en religieuze geleerden daarvoor toestemming geven. Individuele burgers mogen niet voor eigen rechter spelen, want anders ontstaat er anarchie. Er zal altijd moeten worden gekeken naar de uitspraken van de geleerden, en die zullen moeten worden gevolgd. Gehoorzaamheid, respect en trouw aan politieke en religieuze leiders staan voor deze *salafi's* centraal.

De politieke *salafi's* hebben wat betreft de aanslagen van 11 september aanvankelijk een minder duidelijke positie ingenomen. Enerzijds keur-

den zij het geweld tegen onschuldige slachtoffers sterk af, anderzijds toonden zij ook enig begrip voor de motieven van de daders. Na de moord op Van Gogh en de daaropvolgende maatschappelijke en politieke onrust, hebben de politieke *salafi's* hun standpunten over geweld en het leven in het Westen flink genuanceerd. Ze gingen hierin zelfs zover, dat ze moslims opriepen om personen die werden verdacht van terrorisme aan te geven bij de politie. Door deze aanzienlijke verschuiving in positie worden zij soms gewantrouwd, en wordt hun verweten een dubbele agenda te hebben.

De politieke *salafi's* propageren een actieve opstelling jegens de samenleving. Ze hebben een theocratische grondhouding en zien de democratie zeker niet als de ideale maatschappijvorm, maar in het Westen werkt het heel redelijk en biedt het mogelijkheden voor een actieve politieke en ideologische strijd. Zij redeneren in dat opzicht pragmatisch: als moslims in Nederland worden gemarginaliseerd, moet daar iets tegen worden gedaan door het aanwenden van democratische rechten. Er mag dan ook zeker worden gestemd en er mag gebruik worden gemaakt van het Nederlandse rechtssysteem. Ten aanzien van *jihad* in Nederland hebben ze hetzelfde standpunt als de apolitieke *salafi's*. Doordat aanhangers van deze stroming wel eens contacten gehad hebben met *jihadi salafi's* is binnen deze stroming een nadrukkelijk standpunt over geweld in Nederland ingenomen; geweld is uit den boze en geweldplegers moeten worden aangegeven bij Justitie. Islamisering moet gebaseerd zijn op overtuiging en niet op onderdrukking; slechts het woord mag worden gebruikt worden en niet het zwaard.

Terwijl de apolitieke en politieke *salafi's* primair kunnen worden gekarakteriseerd met de religieuze categorie 'orthodox', moeten de *jihadi salafi's* primair politiek worden geduid, als radicaal of zelfs extremistisch. Zij vertrekken vanuit de grondgedachte dat het voortbestaan van de *oemma* [de wereldwijde gemeenschap van moslims; red.] acuut wordt bedreigd; volgens hen verkeert de moslimgemeenschap in ernstige geestelijke nood. De *jihadi salafi's* zijn daarover uitgesproken emotioneel; zij menen dat de moslims verkeren in een situatie van politieke, sociale en religieuze wanorde, corruptie en verdorvenheid. Veel moslims in Nederland zijn volgens hen egoïstisch en hypocriet, want die hangen een slap aftreksel aan van de werkelijke islam. Een centrale overtuiging hierbij is dat moslims de huidige situatie aan zichzelf te danken hebben. Het verval komt van binnenuit, omdat moslims zich niet hebben gehouden aan de wil van god. Maar ze menen eveneens dat er in de loop van de geschiedenis steeds een complot van kruisvaarders en joden tegen de islam is gesmeed. Dit complot begon met de kruistochten en is in de huidige tijd duidelijk zichtbaar

in de oorlogen tegen Irak en Afghanistan. Het Westen is daarom mede verantwoordelijk voor de staat van onwetendheid en het slachtofferschap van de moslims op de wereld.

Gezien de benarde situatie van de oemma is onmiddellijk en gewelddadig optreden de enig juiste handelwijze. Die strijd dient te worden gevoerd tegen de ongelovigen die het verdrag hebben geschonden dat moslims met hen hadden gesloten; zij zijn bezig met een kruistocht. In Nederland moet daarom geweld worden gebruikt tegen onder anderen bestuurders, militairen en parlementariërs. Daarvoor is geen toestemming nodig van leiders en geleerden. Integendeel, veel van de leiders en geleerden zijn zélf gecorrumpeerd en zij dienen als de ‘meest nabije vijand’ het eerst te worden aangevallen. Voor de rechtvaardiging van geweld wordt ook een theologische argumentatie gehanteerd: Allah, zo stellen zij, is niet alleen liefde, hij is ook toornig jegens de ongelovigen en hij is gekomen met het zwaard. Daarom is alleen de gelovige die zowel aanbidt als het zwaard gebruikt, een ware gelovige. Volgens de *jihadi salafi's* heeft god het zó bestemd dat er altijd een groep van oprechte zwaarddragende overwinnaars zal overblijven die het ware geloof verkondigt en verdedigt en dat zowel in woorden als in daden praktiseert.

Terwijl politieke en apolitieke *salafi's* benadrukken dat moslims in de westerse wereld verdragen hebben gesloten met de landen waarin zij leven, zijn *jihadi salafi's* fel tégen het sluiten van compromissen met ongelovigen. De waarheid is duidelijk en alles wat anders is, is ongelooft en dient te worden bestreden. De democratie stelt niets voor als systeem en een compromis tussen islam en democratie is uit den boze. Er valt niets van anderen te leren en verdragen en compromissen kunnen slechts tot *fitna* leiden. Aangezien ze in de Nederlandse samenleving leven, zal voorlopig met de Nederlandse wetten moeten worden geleefd, maar van erkenning van die wetten kan geen sprake zijn. *Jihadi salafi's* stemmen niet, omdat het stemmen op mensen inhoudt dat aan hen een eigenschap van god toegekend wordt, namelijk die van de wetgever, en dat is afgoderij.

ONDERLINGE STRIJD

Tussen de drie stromingen bestaat een uitgekristalliseerde vorm van politieke strijd. In onze interviews hoorden we steeds dezelfde argumenten terugkeren. Er is dus sprake van een ontwikkeld discours, een uitgewerkt patroon van redeneringen. De jongeren van de verschillende stromingen weten goed wat de argumenten zijn waarmee zij elkaar kunnen bestrijden. Ze vormen geen losse, geïsoleerde groepen die helemaal geen contact met elkaar hebben. Het lijkt er meer op dat ze precies van elkaar weten waar de

ander staat en dat ze min of meer naast elkaar, of langs elkaar heen leven. Ze proberen elkaar in principe te mijden, maar laten zeker van zich horen, wanneer ze daar door de ander toe worden uitgedaagd.

Politieke *salafi's* hebben specifiek kritiek op de volgzame wijze waarop apolitieke *salafi's* volgens hen met bepaalde Saoedische geleerden en leiders omgaan. Bovendien bekritisieren zij de apolitieke *salafi's* op het punt dat ze zich in geen enkel opzicht willen aanpassen aan hun omgeving, dat ze niet willen nadenken en alleen maar bezig zijn met het toepassen van strikte regels over wat wel en wat niet is toegestaan.

Omgekeerd beschuldigen de apolitieke *salafi's* de politieke *salafi's* ervan dat zij huichelaars zijn en in wezen de *jihad* steunen. Zij zouden wolven in schaapskleren zijn, die hun toon hebben gematigd, omdat zij sinds 11 september 2001 in de publieke belangstelling staan. De *jihadi salafi's* doen het in de ogen van de apolitieke *salafi's* uiteraard helemaal fout. Die willen mensen met geweld tot het geloof dwingen en dat is volgens de apolitieke *salafi's* nooit de goede weg. Bovendien verketteren zij mensen, terwijl ze daar volgens hen geenszins het recht toe hebben: enkel god weet wat in het hart van een mens leeft. Apolitieke *salafi's* gaan ervan uit dat mensen fouten kunnen maken en tijd nodig hebben hun fouten te onderkennen en hun gedrag te corrigeren. Slechts door opvoeding kunnen mensen op het goede pad worden gebracht, en daarom moet *dawa* (zending) centraal staan, niet *jihad*. Volgens de apolitieke *salafi's* zitten *jihadi's* uit onwetendheid op het verkeerde spoor. Zij zouden niet de goede geleerden volgen, of zich niet genoeg hebben verdiept in wat ze hebben verkondigd. Zij zouden bovendien emotionele jongeren zijn, hun eerste impuls willen volgen en geen enkel geduld hebben. De apolitieke *salafi's* spreken enigszins schamper van ‘jongens die zich op Arabische teksten baseren die ze niet eens zelf kunnen lezen’.

Deze kritiek wordt gedeeld door de politieke *salafi's*: de *jihadi salafi's* zouden onwetend, naïef en bovendien van nature gewelddadig zijn. De politieke *salafi's* ergeren zich aan jonge mensen die volgens hen pas de islam ontdekt hebben, niet eens bidden en vasten en meteen *fatwa's* over grote kwesties als *jihad* en *takfir* (het tot ongelovige verklaren) uitspreken. De mensen op wie zij zich beroepen, zo luidt de kritiek, zijn geen echte geleerden.

De *jihadi salafi's* op hun beurt zien de apolitieke en politieke *salafi's* als zwak en passief, omdat zij hun geloof naar eigen begeerte zouden samenstellen, en daarmee niet de wil van god volgen. Zij volgen in hun ogen alleen de ‘makkelijke’ regels van het geloof, zoals vasten en bidden, maar vermijden de zware taken, zoals het afzetten van corrupte leiders en het voeren van de jihadstrijd. In wezen maken de aanhangers van de verschil-

lende stromingen dus gebruik van dezelfde argumenten om elkaar zwart te maken: de ander is altijd de zwakkere, omdat die zijn eigen begeertes volgt in plaats van de wil van Allah.

De *jihadi salafi's* verklaren de afkeer van de andere salafi's voor de jihad uit lafheid en geestelijke verslagenheid. Ze zijn ervan overtuigd dat ge-

De jihadi salafi's zijn ervan overtuigd dat geweld noodzakelijk is om de islam te verspreiden

weld noodzakelijk is om de islam te verspreiden en dat de profeet niets anders zou hebben gedaan indien hij in deze tijd had geleefd. Terwijl de politieke en apolitieke salafi's stellen dat de *jihadi salafi's* niet de goede geleerden volgen of niet goed luisteren naar de geleerden,

hebben de laatsten zo hun eigen kritiek op de geleerden van de eersten. Zij stellen dat deze geleerden corrupt zijn, omdat die hun kennis inzetten om de belangen van politieke machthebbers in Saoedi-Arabië te dienen, in ruil voor bescherming, banen en dollars; om deze reden noemen zij deze geleerden ook wel *scholars for dollars*. Bovendien zouden ze onbetrouwbaar en inconsistent zijn, omdat zij de jihad in Afghanistan wél goedkeurden, maar nu tégen de jihad in Irak zijn.

Voor de *salafi's* gaan dit soort discussies over de essentiële vraagstukken van het leven en het geloof. Voor buitenstaanders is dit soort onderlinge strijd vaak geheimtaal; hij lijkt te gaan over minieme en ondoorgrondelijke meningsverschillen. Wellicht hebben mensen met een religieuze traditie wat meer voeling met dit soort discussies en de enorme betekenis die de betrokkenen eraan toekennen. Die voeling is namelijk van doorslaggevend belang voor de strijd tegen islamitisch extremisme.

Sinds de moord op Van Gogh hebben de *jihadi salafi's* van hun naaste broeders een lading kritiek te horen gekregen. Neefjes en nichtjes, bevriende moskeegangers en buurjongens zeggen steeds vaker: 'Kappen, jullie maken de situatie alleen maar slechter'. De nadrukkelijke stellingname van de politieke *salafi's* tegen geweld en voor het inschakelen van politie en Justitie, is een mijlpaal geweest. De aanvankelijk hier en daar bestaande bewondering voor de overgave die de *jihadi's* tentoonspreiden, lijkt te veranderen in afkeer en weersin tegen religieuze razernij en puberale fascinatie voor geweld. Let wel: het is te vroeg om te beweren dat er sprake is van een definitieve omslag in de strijd binnen de moslimgemeenschap. En het betekent zeker niet dat het gevaar van islamitisch extremisme nu aan het verminderen is. Integendeel, juist wanneer er wordt gemorreld aan de ideologische basis van geweld, wordt het geweld meer chaotisch, meer onvoorspelbaar en veel gevaarlijker. Maar in het onder-

linge debat ligt een belangrijk aangrijpingspunt om de *jihadi's* te isoleren en te ontdoen van sympathisanten.

EEN TWEESPORENBELEID

De schets van de gemeenschappelijke kenmerken, de verschillen en de onderlinge strijd tussen *salafi's*, biedt een basis voor het formuleren van punten van beleid tegen islamitisch extremisme. Samengevat gaat het over twee thema's:

- steun aan de ontwikkeling van een pluralistische islam;
- isoleer de extremisten en win de orthodoxen voor de democratie.

Strijd tegen religieus gefundeerd extremisme begint met een herwaardering van pluralistische religies. Het thema van de pluralistische islam kan ik binnen het bestek van dit artikel slechts aanstippen, maar omdat het belang ervan erg groot is, zeg ik er kort iets over. De meeste salafi-jongens en -meisjes met wie wij hebben gesproken, zijn religieuze of filosofische zoekers. Zij zoeken naar een antwoord op de vraag naar de zin en betekenis van het leven. En ze zoeken ook naar antwoorden op meer alledaagse vragen, zoals hoe je omgaat met je ouders, of met de leden van het andere geslacht. In hun zoektocht vinden die jongeren weinig democratische bronnen en veel van orthodoxe of zelfs radicale signatuur. Ze komen terecht bij imams en websites van wahabieten en van jihadisten. Ze belanden in salafistische studiegroepjes. Ze lezen orthodoxe en radicalistische boekjes. Ik ben absoluut geen voorstander van een verbod van dat soort zaken, maar ik pleit voor het bieden van een alternatief. We moeten wegen kunnen vinden om de ontwikkeling van een democratische religie-interpretatie te bevorderen en de resultaten daarvan bereikbaar te maken voor zoekende jongeren. Onder een democratische religie-interpretatie versta ik — in aansluiting op de Tilburgse hoogleraar Herman Beck — dat interne meningsverschillen worden geaccepteerd, dat de religie zichzelf niet ziet als de enige weg naar verlossing, en dat wordt aanvaard dat ook andere religies en overtuigingen persoonlijke en maatschappelijke waarde kunnen hebben. Een zo opgevatte religie kan een belangrijke bijdrage leveren aan de samenleving en vormt bovendien een onmisbare schakel in de strijd tegen extremistische interpretaties van de religie.

In samenhang met het vraagstuk van de relatie tussen islam en democratie spelen enkele specifieke vraagstukken die samenhangen met het bestaan van drie opvattingen over het maatschappelijke karakter van de islam. De eerste, 'oriëntalistische' opvatting is dat islam en democratie onverenigbaar zijn, dat de islam wezenlijk theocratisch, antidemocratisch en onderdrukkend is, dat afzonderlijke moslims uiteindelijk altijd de

doctrine van de Koran volgen en dat de islam onveranderbaar achterlijk is. De tweede, 'islamologische' opvatting is dat er eigenlijk nauwelijks een probleem is wat betreft de relatie islam en democratie, dat 'de islam' niet bestaat en dat er sprake is van individuele moslims die hun eigen weg in de westerse samenleving zoeken. Mijn eigen, derde opvatting is dat de islam op het niveau van de doctrine drie wrijvingspunten met democratie heeft: (1) ten aanzien van vrijheid van meningsuiting en opvattingen (met name op het punt van afval van het geloof); (2) ten aanzien van de gelijkheid van mensen (met name op de punten gelovigen - ongelovigen en mannen - vrouwen); (3) ten aanzien van de relatie tussen geloof en politiek (is in de ideale samenleving de islam leidend of niet). Tegelijkertijd is de praktijk van het geloof flexibel en veranderbaar: veel moslims volgen juist niet de doctrine en denken pragmatisch of zelfs modernistisch. Er is dus wél sprake van een probleem (anders dan de islamologen denken), maar het probleem is oplosbaar (en dat botst met de opvattingen van de oriëntalist). Hier tekent zich een perspectief af van democratische incorporatie, zoals die ook heeft plaats gevonden met het rooms-katholieke geloof, dat zich in doctrinair opzicht pas tijdens het Tweede Vaticaans Concilie bekende tot de democratie. Centraal daarbij staat het vertrouwen in eigen kracht van de democratische samenleving. Een modernisering van de islam langs deze lijn kan zoekende jonge moslims een alternatief bieden, en kan daarmee een belangrijke bijdrage leveren aan de strijd tegen islamitisch radicalisme.

Het tweede spoor van het beleid is gericht op het isoleren van de radicalen en het winnen van de orthodoxen. Voor veel mensen is dat een moeilijk

*Tegenvuur van geestverwanten
is beslissend voor de
teruggang van extremistische
bewegingen*

concept. Die orthodoxe *salafi's* zijn toch theocraten en geen echte democraten? En hebben die lui zich wel voldoende gedistantieerd van de *jihad* in Kashmir of Palestina? En ze stellen zich in het openbaar nu wel vredelievend op, maar hebben ze een geheime agenda? Uitein-

delijk zouden ze toch graag zien dat Nederland islamitisch wordt? Vanuit deze vragen lijken de orthodoxen slechte bondgenoten in de strijd tegen het radicalisme. Maar van de andere kant leert de geschiedenis ons dat, behalve overheidsoptreden, met name tegenvuur van geestverwanten beslissend is voor de teruggang van extremistische bewegingen. Opnieuw staat hier de vraag centraal van het vertrouwen in eigen kracht van de democratische samenleving. Ik stel voor dat de democratie zich veel meer open en offensief opstelt. De kracht van de democratie moet centraal worden ge-

steld. De democratie moet zich erop richten aarzelaars, niet-democraten, theocraten, enzovoorts te laten meedoen en voor zich te winnen. Zo is het in de geschiedenis altijd gedaan — en met succes (denk aan de aristocraten tegen algemeen kiesrecht, de katholieke clerus tegen de democratie, de rebellen van de jaren zestig, de krakers van de jaren tachtig — en zo moet het nu weer. Democratie heeft een sterk incorporerend vermogen, laten we daar gebruik van maken.

Dit artikel is gebaseerd op het zojuist bij Amsterdam University Press verschenen boek *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*, waarvan Frank Buijs medeauteur is.

De islam en Europa

Moeten Europese moslims loyale burgers zijn?

*Eind januari vond er aan de Erasmus Universiteit Rotterdam — onder grote belangstelling — een uniek debat plaats tussen twee van de meest charismatische en controversiële intellectueelpolitieke voormannen uit de Europese moslimgemeenschap: Dyab Abou Jahjah, president van de Arabisch Europese Liga (AEL), met Antwerpen als hoofdkwartier, oprichter van de beginnende Muslim Democratische Partij in België en pleitbezorger van een militante vorm van een Arabisch-Europese identiteit, en Tariq Ramadan, een in Zwitserland geboren hoogleraar filosofie en de auteur van talloze boeken inclusief *To be a European Muslim* en Westerse moslims en de toekomst van de islam. Beide mannen beschikken over een aanzienlijke achterban en zijn het op het eerste gezicht over bijna alles oneens. De hoofdvraag was: moeten in Europa levende moslims loyale burgers zijn? CDV biedt de unieke gelegenheid uitgebreid met hun opvattingen kennis te maken: eerst in een uitgebreide impressie van dat spetterende debat, en daarna aan de hand van een tekst van elk van hen. Ramadan voelt niets voor de strijdbare identiteitspolitiek van Abou Jahjah en deze verweert zich op zijn beurt heftig tegen de ‘assimilatie’ die Ramadan voorstaat. Maak kennis met de intellectueelpolitieke voorhoede van de Europese islam.*

Het debat tussen Tariq Ramadan & Dyab Abou Jahjah

door *Rosemary Bechler*

Redacteur van OpenDemocracy, een online forum voor wereldwijd debat. Zij woont in Londen en schrijft vooral over de toekomst van Europa, democratie en islam.

INITIATIEFNEMER ZAKARIA HAMIDI IS verrast over de vele ‘Nederlandse mensen’ die zijn afgekomen op het eerste debat in een serie openbare debatten in Rotterdam, georganiseerd door het onlangs gelanceerde De Nieuwe Horizon — een discussieplatform met bijzondere aandacht voor de islam in Nederland. Op ietwat paternalistische wijze geeft burgemeester Opstelten van Rotterdam zijn zegen aan de bijeenkomst, en in een paar oprecht gemeente bewoordingen spoort hij moslims en niet-moslims aan verantwoordelijkheid voor hun stad te nemen. Na de aanslagen van 11 september 2001 beantwoordde deze burgemeester de roep om versterking van de ‘sociale cohesie in steden’ met het initiatief tot een jaarlijkse Dag van de Dialoog, bedoeld om burgers met verschillende culturele achtergronden overal in de stad rond de tafel te krijgen om met elkaar te spreken over concrete vraagstukken binnen hun gemeenschappen en in Rotterdam als geheel. Geen onderwerp was daarbij taboe: het ging er in de eerste plaats om dat iedereen zou meedoen. Na een tijd kregen Zakaria en zijn collega’s echter het gevoel dat het steeds dezelfde mensen waren die kwamen en spraken. Zij werden uitgenodigd door met overheidssteun gesubsidieerde moslimorganisaties om deel te nemen aan discussies over ‘islam en homoseksualiteit’ of ‘islam en vrouwenmishandeling’, maar er leek weinig ruimte te zijn voor discussie over Europese identiteit, over de ruimte die de seculiere samenleving aan godsdienst biedt, of over Irak. Zakaria en zijn vrienden besloten daarom hun eigen debatten te gaan organiseren.

Het kostte hen een jaar om zijn twee sprekers van vanavond samen te brengen. Met ruim achthonderd mensen zitten we op een vrijdagavond in het midden van januari opeengepakt in de conferentiezaal van de Aula van de Erasmus Universiteit. Bij de deur moesten er al tweehonderd mensen worden teleurgesteld. We wachten op de komst van wat de jonge vrouw in de voorzittersstoel omschrijft als ‘twee mannen die veel tijd, energie en

FOTO: JAN VAN DER PLOEG

Tariq Ramadan & Dyab Abou Jahjah

hartstocht hebben gestoken in de analyse van de problemen van disharmonie tussen moslims en niet-moslims, te beginnen in België en Frankrijk, maar die altijd op zoek zijn naar Europese oplossingen — oplossingen voor de wereld als geheel.’ Wat iedereen in de zaal weet maar wat zij niet vertelt, is dat Dyab Abou Jahjah, president van de Arabisch Europese Liga (AEL), met Antwerpen als hoofdkwartier, oprichter van de beginnende Moslim Democratische Partij in België en pleitbezorger van een militante vorm van Arabisch Europese identiteit, en Tariq Ramadan, een in Zwitserland geboren hoogleraar filosofie en de auteur van talloze boeken inclusief *To be a European Muslim* en *Westerse moslims en de toekomst van de islam*, twee van de meest charismatische en controversiële figuren zijn die in de moslimgemeenschap zijn komen bovendrijven; juist op tijd om na 11 september 2001 voor het voetlicht te treden.

Beide mannen beschikken over een aanzienlijke achterban en zijn het op het eerste gezicht over bijna alles oneens. Dyab Abou Jahjah, geboren in Libanon, is wel de Belgische Malcolm X genoemd, terwijl men vaak verwijst naar Tariq Ramadan, zoals hij ons diverse malen zal doen herinneren, als ‘de prediker van de Franse voorsteden’. Abou Jahjah ziet zijn kameraden als leden van een pan-Arabische natie of diaspora die toevalligerwijs ook Europees burger zijn; de boodschap van Ramadan begint en eindigt in zijn islamitische beginselen. De vroom klinkende slotopmerking van de discussieleider — dat ‘misschien aan het eind zal blijken dat beide mannen hun krachten willen bundelen... teneinde vrijheid en vrede voor mos-

lims te verwezenlijken’ — doet weinig afbreuk aan de hoop van diegenen die hier vanavond naartoe zijn gekomen om weer eens wat tumult mee te maken.

RECHTSTREEKS DUEL

De sprekers zijn uitgenodigd om hun gezichtspunten te formuleren door in te gaan op korte vragen met het recht op weerwoord na iedere vraag, te beginnen met: is het moslim zijn verenigbaar met het leven in Europa — kan de islam worden ingepast? Tariq Ramadan komt als eerste aan bod en verbindt zijn argumenten op systematische wijze, zoals men van een filosoof mag verwachten. Eerste stelling: de islam is niet een wereld waar je toe behoort, dan wel buiten staat. Het is een universele godsdienst gebaseerd op een reeks beginselen. Of de islam al dan niet tot jouw eigen Europese cultuur behoort, hoeft dan ook geen dilemma te zijn. In dit verband zijn de constituties en wettelijke kaders van de Europese landen gebaseerd op twee eenduidige principes, vrijheid van godsdienst en vrijheid van geweten. Niemand zal een in Nederland wonende moslim gaan vertellen ‘dat hij alcohol moet drinken en niet mag vasten tijdens de Ramadan.’ Hij besluit dan ook dit eerste punt door te stellen dat ‘ik geheel en al moslim kan zijn en Europees.’ Zijn tweede punt houdt verband met de islamitische traditie op zich. Moslims dienen niet slechts het wettelijke kader waarbinnen zij leven te respecteren, zij moeten dit ook doen uit naam van

Ramadan: Moslims moeten het wettelijk kader waarbinnen zij leven accepteren uit naam van de islam

de islam; binnen deze traditie geldt immers dat ‘men het contract moet naleven.’ Een dieper begrip van de eigen godsdienst verplicht moslims juist om op een uiterst toegewijde manier ‘ware en transparante burgers’ te zijn van het land waarin zij wonen. Een toegewijd burger van

Europa zijn, druist niet in tegen de islam en vormt evenmin een uitzondering op de norm die in praktijk wordt gebracht in landen met een islamitische meerderheid — het tegenovergestelde is het geval.

Zijn derde premisse, zo houdt Ramadan het publiek voor, heeft betrekking op een nieuwe ontwikkeling. Veel Europese moslims zijn hier geboren uit immigrantenouders, sommige zijn bekeerlingen, maar menig moslim woont al decennia in Europa, zo niet eeuwen. Zij zijn Europeanen, en wat we nu zien is de opkomst van de Europese islam als een culturele realiteit bestaande uit vele culturen: ‘Weten jullie waarom? Ga naar Frankrijk en je zult zien dat jullie niet erg Frans zijn (gelach). Jullie zijn Nederlands — en een aantal van jullie zijn islamitische Nederlanders. Er zijn

hier dus veel culturen aanwezig en dat is geen probleem. De universaliteit van de islam bestaat niet om de cultuur te standaardiseren: zij vraagt ons om uit naam van de eigen universele beginselen de verscheidenheid aan culturen te aanvaarden. Ik ben Europees qua cultuur, moslim van geloof, Zwitser van nationaliteit, Egyptenaar in mijn herinnering en universalist als het gaat om mijn beginselen! (veel gelach) — en als jullie me toch in een vakje stoppen, spring ik er weer uit en zal ik zeggen: kijk, ik pas in meer vakjes!

Ramadan, zo blijkt, is zich slechts aan het opwarmen. Zijn belangrijkste punt betreft de manier waarop men als moslim in de eigen Europese context zou moeten passen. De ergste vergissing die men kan maken, zo benadrukt hij, is geobsedeerd te zijn door de eigen minderheidsstatus als moslim. Er bestaat niet zoiets als de status van minderheid of tweederangsburger in Europa. Volgens Ramadan moet men de slachtoffermentaliteit, die de volwassenwording van de moslimgemeenschap in Europa danig

Volgens Ramadan moeten Europese moslims de slachtoffermentaliteit, samen met de minderheidsstatus overboord gooien

heeft vertraagd, samen met de minderheidsstatus overboord gooien. 'Als een man mij een baan weigert omdat mijn gezicht eruit ziet als een Arabisch gezicht, kan ik het bijltje erbij neergooien en zeggen: oké, hij houdt niet van de islam! Maar ik kan ook zeggen: er zijn wetten in dit land, en ik zal mij verzetten tegen alle vormen van discrimi-

natie of islamofobie, omdat racisme een gevaar is voor onze samenleving en onze toekomst. Door zijn wangedrag naar buiten te brengen, draag ik bij aan het verbeteren van deze samenleving voor iedereen.' Ook politici, zo vervolgt hij onder enthousiaste bijval, moeten deze les leren; niet alleen de politici die tussen twee verkiezingen de gemeenschap verwaarlozen om op het laatste moment hun steun te verlenen aan de bouw van een moskee — zij gebruiken de godsdienst om stemmen te trekken in plaats van dat zij burgers de behandeling geven waarop ze recht hebben; maar ook politici, zoals het Franse parlementslid dat tegenover Ramadan de jonge Franse relschoppers omschreef als 'die immigranten' en vervolgens ontkende dat zij 'echt Frans' waren. 'Wat is een echte Fransman?' vroeg Ramadan hem toen, 'een blanke Fransman?' Ramadan kan weinig geduld opbrengen voor politici en critici die vastbesloten lijken om hun analyse op 'islam, integratie en identiteit' te concentreren, laat staan voor diegenen die angst voor de islam proberen om te zetten in snel electoraal gewin, terwijl de ware kwesties te maken hebben met maatschappelijke en economische achterstel-

ling, racisme en gettovorming. De Britse noch de Franse benadering slaagt er volgens Ramadan in de uitdaging op adequate wijze aan te gaan.

Ramadan wuift al het gepraat over 'integratie' weg als de zoveelste poging om mensen van de ware kwesties af te leiden en als een belediging voor mensen die al meer dan vier of vijf generaties of langer in deze landen wonen. Hij sluit af door de moslims in het publiek op het hart te drukken dat zij zich 'thuis' moeten voelen in Europa en dat hun handelen gericht moet zijn op het leveren van een bijdrage aan hun samenleving. De aard van die bijdrage sluit aan bij zijn betoog. Volgens Ramadan zijn de best mogelijke bijdragen gericht op de verwezenlijking van de idealen van de samenleving: 'Laat ons burgers zijn in deze samenleving, niet alleen moslims, maar christenen, joden, burgers, Arabieren, allemaal samen, strevend naar meer maatschappelijke rechtvaardigheid en naar het opheffen van onze mentale, intellectuele, culturele en godsdienstige getto's —

allemaal samen. Dit is de uitdaging voor ons allen.'

Dyab Abou Jahjah staat nu op om te zeggen dat hij het voor '80 procent eens is met wat hij zojuist heeft gehoord', maar hij voegt daar amicaal aan toe dat niemand verrast zal zijn als hij zich juist zal concentreren op de gebieden waarop hij het oneens is. Zijn belangrijkste punt behelst een herformulering van de beginvraag. Omdat wij in-

Abou Jahjah: Moslims maken deel uit van een minderheid van burgers, die de democratische geloofsbrief van Europese landen serieus bekritisieren

derdaad allemaal Europees burger zijn en in het bezit van kritische vaardigheden, 'waarom is het dan vanzelfsprekend dat we naar Nederland, Frankrijk en België slechts moeten kijken als plaatsen waar wij onszelf moeten inpassen? Als wij zien dat zij er niet in slagen om hun eigen constituties dan wel de EU-verdragen of internationale mensenrechtenverdragen na te leven — moeten wij hén dan niet veranderen? Mijn vraag is: is het Europa van vandaag verenigbaar met democratie?' Zodra je de zaak op deze manier formuleert, zo vervolgt hij, zijn er uiteraard een paar mensen die je gaan beschuldigen van opruiing of een activisme dat te kwader trouw is. Maar omdat ze jou altijd aansporen om je verantwoordelijkheden te nemen, waarom is de samenleving dan zo blind voor het soort van actie dat iedere werkelijk betrokken burger dan ook zou ondernemen? Volgens Dyab Abou Jahjah is het antwoord dat moslims in deze samenlevingen een etnische en numerieke minderheid vormen. Zij vormen een minderheid als immigranten of als kinderen van immigranten. Zelfs als je deze

aspecten niet meetelt vanwege de ongelijkheid, uitsluiting en discriminatie waarmee moslims te kampen hebben, maken zij deel uit van een minderheid van burgers, die de democratische geloofsbrieven van Europese landen serieus bekritisieren en graag diepgaande verandering willen zien. ‘Mensen die geloven dat een democratie niet echt een democratie kan zijn als zij uitgaat van een concentratie van macht en kapitaal; als haar internationale agenda gericht is op imperialisme en kolonialisme; en als zij fungeert als de slippendrager van de Verenigde Staten van Amerika.’

Er breekt opnieuw een enthousiast applaus los wanneer Abou Jahjah concludeert dat hieruit volgt dat iedereen een keuze heeft. Of je nu een Nederlandse moslim van Marokkaanse of Turkse afkomst bent, een Zwitserse filosoof met Egyptische wortels, of een Arabier uit Libanon die in Antwerpen woont, je kunt altijd duidelijke keuzes maken. Je kunt kiezen om de vormen van onderdrukking en uitbuiting die voor jou of jouw familie de aanleiding waren voor migratie naar Europa te vergeten, of je kunt jezelf solidair opstellen met de onderdrukten en opkomen voor hun en jouw rechten door een radicaal democratisch programma te omarmen zoals de AEL propageert. Het gaat om een nieuw, uit een twintigtal punten bestaand *vision statement*, gericht aan de ‘Arabische diaspora en de Arabische wereld’, die, zoals Abou Jahjah het publiek voorhoudt, is terug te vinden op de website van de AEL. Het is geen kwestie van nostalgie naar de eigen wortels, of van gespleten loyaliteit; het is een kwestie van weten waar je staat ten aanzien van cruciale machtsvraagstukken in de wereld.

Vanuit dit perspectief is Tariq Ramadans aanmoediging aan moslims om zich ‘thuis’ te voelen in Europa een geval van ‘sluipende assimilatie’. Vooral diens commentaar over ‘Egypte als herinnering’ viel bij Abou Jahjah in slechte aarde, zoals hij later uitlegt. ‘De Derde Wereld is even concreet aanwezig als Europa, en dat zal ook morgen zo zijn: die wereld zal morgen onderdrukt zijn en in de richting van dictatuur en geweld worden gedreven, met alles wat daaruit voortvloeit. Als je zegt dat je niet Egyptisch hoeft te zijn om te strijden voor het Egyptische volk en hun rechten, dan ben ik het daarmee eens. Maar ben je wel Egyptisch, dan heb je zelfs een extra motivering. Je zegt niet: ik heb mezelf daaruit vrijgekocht, maar als Europeaan zal ik uiteraard met een frisse blik naar jullie klachten kijken! Wellicht als zij een democratie hadden die op zijn minst gelijkwaardig is aan wat we hier genieten, misschien, eerlijk is eerlijk! Maar de Derde Wereld zoals we die vandaag kennen — is dat respectabel?’

Het gepassioneerde debat dat volgt op deze provocerende beginselverklaringen, kent een paar interessante wendingen en keerpunten. Ramadan is vierkant tegen islamitische scholen indien zij slechts bijdragen aan verdere segregatie binnen de samenleving; Abou Jahjah ziet dit als een kwes-

tie van politieke tactiek en beschouwt het terugvallen op zulke scholen als begrijpelijk waar het *mainstream* onderwijs disfunctioneel is en de staat meisjes verbiedt om een hoofddoek te dragen. Hij waardeert bovendien het verhitte Nederlandse debat over deze kwestie dat volgde op de oproep van onder meer Ayaan Hirsi Ali, het uitgesproken Nederlandse [intussen voormalige] parlementslid dat de islam als geheel de rug toekeert, ook al is hij het oneens met alles wat zij zegt en zou hij persoonlijk graag zien ‘dat zij haar mond houdt’ — een sentiment dat volop bijval krijgt uit het publiek. Ramadan vindt islamitische politieke partijen de allerslechtste manier om jezelf te organiseren, terwijl Abou Jahjah zo’n partij heeft opgericht. Abou Jahjah, afkomstig uit België, waar 60 procent van de jonge stedelijke ‘Marokkanen’ werkloos is, roept Europese regeringen op om gebruik te maken van positieve actie als er sprake is van relevante kwalificaties, om gelijke toegang tot de arbeidsmarkt te verzekeren. Hij wijst op het succes van een Nederlandse wet die bedrijven verplicht te bewijzen dat zij op actieve wijze werknemers uit etnische minderheden aantrekken: ‘De werkloosheid onder Marokkanen is verdubbeld naar 40 procent in de twee jaar sinds deze wetgeving werd ingetrokken.’ Voor Ramadan gaat het hier echter om de *thin edge of a very*

Ramadan vindt islamitische politieke partijen de allerslechtste manier om jezelf te organiseren, terwijl Abou Jahjah zo’n partij heeft opgericht

undesirable wedge: een paar goede resultaten maken de algehele strategie nog niet geslaagd, laat staan wenselijk. Zijn voorbeeld in dit verband is de Verenigde Staten, waar positieve actie tot banen heeft geleid voor een selecte groep, terwijl de grote groep juist gedwongen aan de kant blijft staan op grond van argumenten in de trant van ‘kijk maar naar Colin Powell en Condoleezza Rice, die zijn toch ook uit een minderheid afkomstig – je zou dankbaar moeten zijn.’ Nee, zo betoogt Ramadan, wat hij graag zou zien is écht antidiscriminatiebeleid, niet alweer een nieuw ‘project’.

Op een gegeven moment, enigszins gefrustreerd door de moeilijkheid een duidelijke scheiding aan te brengen tussen hun strategieën, suggereert Abou Jahjah, die de afgelopen tijd aan de opbouw van een AEL-afdeling in Frankrijk heeft gewerkt, dat het antwoord van de ‘prediker’ aan de Franse relschoppers zich heeft beperkt tot het hen wijzen op hun ‘verantwoordelijkheden’. Hij zelf wil graag dat duidelijk is dat hij hun verzet waardeert, niet hun geweld, ook al ‘maken zij gebruik van een vorm van directe actie die traditioneel Frans is en die in verhouding tot de pro-

FOTO: JAN VAN DER PLOEG

Tariq Ramadan

vocatie die hen ten deel is gevallen niet buiten proporties is.' Het is een retorisch gebaar en zo werkt het ook. Ramadan twijfelt er niet aan dat zijn praktische, activistische staat van dienst even solide is als die van Abou Jahjah, en beschuldigt hem op zijn beurt van het opkloppen van emotionele steun door protest omdat hij tegelijk 'politicus' is, bereid om de populistische en publicitaire methoden in te zetten die Ramadan afzweert. Voor volgende week maandag heeft Abou Jahjah iedereen in het publiek uitgenodigd om met hem mee te doen aan een demonstratie tegen het besluit van *Readers' Digest* om de prijs voor 'Beste Europeaan' toe te kennen aan Ayaan Hirsi Ali voor haar verdediging van moslimvrouwen. 'Hoe kunnen ze zoiets doen, als Hirsi Ali helemaal in haar eentje de zaak van moslimvrouwen kwaad heeft gedaan?' vraagt hij met een air van ongeloof die bijval krijgt uit het publiek, dat eveneens van de dubieuze aard van het eerbetoon overtuigd lijkt. Dit is typerend voor de 'reactieve' manier waarop Abou Jahjah 'te werk gaat', zoals Ramadan me later in Londen uitlegt. 'Hij beweegt van de ene crisis naar de andere, en op de punten waar je met elkaar botst, zal hij steun opbouwen. Maar kan dit ook op de lange termijn effectief zijn? Als ik hem vraag wat voor voorstellen hij dan de Franse jongeren te bieden heeft, spreekt hij slechts zijn waardering voor hen uit, maar verder niks. Ik wil niet alleen maar uitgaan van verzet, ik wil ook opbouwen. Ik wil niet zeggen: ik wil mijn rechten; ik wil kunnen zeggen: laten we onze samenleving samen verbeteren.'

Terug in de Aula blijkt weer dat beide mannen in het bezit zijn van dat

FOTO: JAN VAN DER PLOEG

Dyab Abou Jahjah

buitengewone talent van weten hoe de ander op stang te jagen. Ramadans beschuldiging van 'emotionaliteit' raakt een open zenuw bij Abou Jahjah, die 'thuis in Antwerpen meer dan genoeg van datzelfde voor de voeten krijgt geworpen!' Wat hem betreft: 'Als zijn strategie is dat niemand racistisch moet zijn, dat iedereen elkaar moet omarmen en dat we dan naar huis zullen gaan — is dát geen emotionaliteit?' Die Franse jongeren hebben nu hun zaak aanzienlijk meer goed gedaan dan wanneer zij hadden geluisterd naar Ramadan over 'hoe zich als goede moslim te gedragen!' Als Ramadan daarop Abou Jahjah van 'onbeleefd' gedrag beticht, ontstaat onder het publiek een opwindende spanning die doet denken aan de circusachtige spanning rond een Wimbledonfinale.

Sommige mensen in de zaal hebben geprobeerd voor zichzelf uit te maken waar de verschillen tussen beide mannen op neerkomen. Iemand achterin geeft aan dat het te maken heeft met de achterban van beide sprekers: Abou Jahjah spreekt voor 'boze immigranten die zich sociaal buitengesloten voelen, terwijl Ramadans aanhangers hun boosheid in een positievere richting willen ombuigen.' Een vrouw suggereert dat zij eens naar de Amerikaanse burgerrechtenbeweging moeten kijken. Daar was sprake van een vergelijkbare, duale en complementaire benadering, want 'pas toen men bang werd voor Malcolm X begon men met Martin Luther King te praten. Zou dat hier niet voor beide strategieën kunnen werken?' Ik krijg de indruk dat in de zaal de sympathieën min of meer gelijk zijn verdeeld; of misschien is het juist om te zeggen, in de lijn van de tweede

suggestie uit de zaal, dat menigeen in het publiek liever geen keuze wil hoeven maken.

Uiteindelijk is het echter de aanvankelijk meer verzoeningsgerichte Ramadan die de kloof het best onder woorden brengt. De centrale focus van zijn kritiek, zoals hij keer op keer onderstreept, is dat de strijdbare, op identiteit gebaseerde politiek van de AEL slechts de Europese samenleving bijstaat en aanmoedigt om moslims als een aparte minderheid te behandelen.

WIKKEN EN WEGEN

Ik ontdek meer over Ramadans preoccupatie met *belonging*, erbij horen, als we na terugkeer in Londen de discussie voortzetten. Als ik geneigd zou zijn om naar structurele verklaringen in zijn verleden te zoeken, zou het niet moeilijk zijn om die te vinden. Bij onze vorige ontmoeting keek de hoogleraar uit naar zijn nieuwe baan-voor-het-leven aan de Universiteit van Notre Dame, toen in augustus 2004 onverwachts zijn visum voor de VS werd ingetrokken om ‘nationale veiligheidsredenen’, zonder verdere uitleg. Toen hij door Colin Powell van het ministerie van Buitenlandse Zaken werd aangemoedigd opnieuw een visumaanvraag in te dienen, kreeg hij nog steeds niets te horen, waarna hij in december van dat jaar besloot om de baan maar formeel op te zeggen om zo een einde te maken aan wat hij beschouwde als een vernederende onzekerheid voor hem en zijn gezin. Een paar dagen geleden heeft Ramadan met steun van de *American Civil Liberties Union*, de *American Association of University professors*, *PEN America Center* en de *American Academy of Religion* een federale juridische aanklacht ingediend tegen de Amerikaanse regering. Hij is vastbesloten zijn naam van alle blaam te zuiveren.

Het verband tussen deze ervaring en zijn politieke houding — als dat al nodig zou zijn — is zijn lezing van wat hij ziet als de gevaarlijke opkomst van een angstideologie in Europa en elders, die niet langer alleen door extreem rechts wordt omarmd. ‘Mijn bezorgdheid heeft vooral betrekking op die anderen die hun discours normaliseren en die in simpele beoordingen een ideologie bieden die precies dezelfde rol speelt als een op ideeën gebaseerde ideologie, behalve dan dat die ideologie geen ideeën of rationaliteit kent en slechts bestaat uit emoties: een binaire visie van Wij en Zij, met virtuele muren ertussen; Bush die zegt dat hij de enige is die mensen tegen terrorisme kan beschermen, met moslims die zich het doelwit voelen. We wanen ons dus allemaal slachtoffer en dit drijft ons uiteen. Wij kunnen geen bruggen bouwen of nader tot elkaar komen, of ons verzetten tegen het primaat van een specifieke, dominante economie omdat

we binnen het socio-politieke domein totaal zijn verdeeld. Dit speelt zich af tegen de bredere achtergrond van de alledaagse realiteit van racisme, discriminatie, gettovorming.’

Tegenover deze gevaarlijke tendens ziet hij een ander traject dat zich eerdaags zal aandienen in een Europa waar grote moslimbevolkingen — tenminste in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland — de fase bereiken waarin ze zich ‘thuis’ voelen. Zij hebben een langdurig en moeilijk integratieproces doorgemaakt, en beginnen te acclimatiseren in een nieuwe cultuur, omgeving, geschiedenis, sociale mores en taal. Zij hebben een nieuw wettelijk kader geaccepteerd en zijn sociaal geïntegreerd geraakt als actieve burgers. Er is echter een laatste fase die hij de ‘integratie van de intimiteit’ noemt, het moment waarop zij eraan toe zijn een verplichting aan te gaan en iets aan hun samenleving terug te geven. ‘Deze fase kan een heilzaam cirkeffect hebben. Zodra jij iets geeft, vraagt men jou niet meer waar je vandaan komt.’ Zo jong als hij is, Ramadan heeft zich vele jaren op deze fase voorbereid. Vijftien jaar geleden begon hij moslimleiders te overtuigen dat het nodig was om naar de schriftelijke bronnen terug te keren en een eigen Europese hervorming in gang te zetten: ‘Dit is exclusief een uitdaging voor ons. Wij hebben nog steeds deze slachtoffermentaliteit die “de ander” de schuld geeft, en waardoor we onszelf zien als minderheden die bescherming nodig hebben, in plaats van als mensen die actief voor zichzelf kunnen opkomen in onze samenlevingen. Maar in de afgelopen jaren is alles op dit vlak sterk in beweging gekomen, en we treden naar voren met nieuwe antwoorden en nieuwe gezichtspunten.’

De afgelopen vijf jaar heeft hij gewerkt aan een Europese denktank, het *European Muslim Network*, dat gemeenschapsleiders bij elkaar brengt, mannen en vrouwen die zichzelf als Europeanen beschouwen en nadenken over een Europese toekomst die op geen enkele wijze strijdig is met hun islamitische geloof. Zij zijn tot dusver afkomstig uit achttien landen, inclusief Bosnië, Albanië, Kosovo, Bulgarije, Turkije en Nederland. ‘En het werkt heel goed; zij verspreiden de burgerschapsidealen die we delen.’ Tegelijk is hij ook openhartig in gesprek geweest met regeringen, over de noodzaak om een ‘kritisch besef van erbij horen’ in hun moslimgemeenschappen te stimuleren. En nu, zonder twijfel dankzij de aanslagen in Madrid, de Franse rellen en de aanslagen van 7 juli in Londen, luistert men naar hem. Het verzoek om deel te nemen aan de *Task Force* die in het kielzog van laatstgenoemde aanslag door de Britse regering werd ingesteld, is slechts één van de vele uitnodigingen die hij heeft ontvangen.

Wat hij tegen die regeringen zegt als hij pleit voor een landelijke beweging van onafhankelijke lokale initiatieven, zowel voor moslims als voor anderen, gaat ongeveer als volgt: ‘Je kunt niet voor het volk beslissen wie

zijn leiders zijn. Je kunt niet gewoon moslimgeleerden en intellectuelen op tournee door het land sturen om tot de bekeerden te preken. Je hebt bemiddelaars nodig die dichterbij de lokale situatie staan. En hoe je met ze omgaat, is van het grootste belang. De oude koloniale benadering — ‘breng ons naar jullie leiders opdat we kunnen uitwerken hoe we met jullie omgaan’ — is de verkeerde benadering. Bemiddelaars (*mediators*) moeten op geloofwaardige wijze van binnenuit te werk gaan om mensen te helpen. En de overheid moet oprecht zijn als het gaat om het volgen van een agenda. Zij moet zichzelf afvragen: “Willen we slechts dat mensen iemand volgen die ons volgt? Of willen we processen mogelijk maken die leiden tot autonomie – godsdienstige onafhankelijkheid, financiële onafhankelijkheid, intellectuele onafhankelijkheid en politieke onafhankelijkheid?” Alleen als men dit laatste kiest, zullen die bemiddelaars geloofwaardig zijn.’ Maar dit is gewoonlijk het knelpunt, want “regeringen zijn verzot op controle”.

Maakt men echter de juiste keuze, dan gelden er twee vuistregels. De eerste vuistregel behelst het niet-opleggen van het type discours dat moslims dienen te hanteren. In plaats daarvan moet men die gemeenschappen

Ramadan: Overheden moeten stimuleren tot godsdienstige, financiële, intellectuele en politieke onafhankelijkheid

faciliteiten bieden voor wat zij willen doen. Op sommige gebieden moet er gewoonweg sprake zijn van wederzijdse erkenning, dat er een gedeeld belang bestaat bij het verspreiden van een beter begrip van wie je bent en waar je woont.

Op andere gebieden neigen politici

ertoe om ‘problemen te islamiseren’ in plaats van dat zij de strijd aanbinden met ingrijpende socio-economische uitdagingen. Echter, ‘we moeten godsdienstige leiders niet verwarren met de mensen die proberen de realiteit van de maatschappelijke problematiek het hoofd te bieden. Dit is soms heel moeilijk, want veel van de mensen die deze problemen aan den lijve ondervinden, staan onder sociale druk en zijn maar al te bereid om hun ervaring tot geestelijke kern te verheffen — dat is nu eenmaal het soort achtergrond dat ze hebben. Maar we hebben juist behoefte aan een veel meer deconstructieve benadering die onderscheidt maakt tussen de diverse uitdagingen en ook erkent dat zij ook op specifieke manieren zijn verbonden.’ Dit is dus de eerste vuistregel: vertrouw de moslims. Te kunnen zeggen: ‘kijk, dit is geen godsdienstig probleem: dit is een sociaal probleem’ is hún verantwoordelijkheid. Laat hen het werk dat gedaan moet worden onafhankelijk verrichten.

De tweede vuistregel is dat regeringen kritiek moeten aanvaarden als

je wilt dat ze geloofwaardig zijn: ‘Tony Blair zegt ten onrechte dat er geen verband bestaat tussen wat er in Irak is gebeurd en wat er in Groot-Brittannië is gebeurd. Er is wellicht in moreel opzicht geen oorzaak en gevolg, maar politiek is er wel degelijk een verband. We moeten naar bemiddelaars kunnen luisteren die in staat zijn gesteld om een kritische houding aan te nemen.’ Als je af wilt van de slachtoffermentaliteit, moet je zowel kritiek als zelfkritiek kunnen stimuleren. Je moet kunnen luisteren als mensen zeggen: ‘Het is allemaal leuk en aardig om ons aan te sporen onszelf niet te segregeren, maar jij bent degene die dat balletje aan het rollen heeft gebracht, en om deze concrete realiteit te veranderen moeten we zij aan zij staan als partners.’ Ramadans punt is dat kritisch staan tegenover je eigen samenleving juist een goede indicator van Europees burgerschap is. Het is een teken van de Europese stijl van ‘erbij horen’. Het probleem is volgens hem dat veel te weinig niet-islamitische Europese burgers bereid zijn te aanvaarden dat hun islamitische tegenhangers hetzelfde recht hebben. ‘Plotseling krijg je heel veel wantrouwen en gemopper over dubbele loyaliteiten. Dit is mijn ervaring in Frankrijk. Je kunt alleen je mond opendoen om te zeggen wat er verkeerd is in onze gemeenschappen. Als we iedere keer bij kritiek van een bemiddelaar beginnen te mompelen over loyaliteitsconflicten en wat al niet meer, dan verdwijnt hun geloofwaardigheid. Zij zullen nutteloos zijn.’ Dit is waar de onheilspellende angstideologie opnieuw in Ramadans betoog opduikt: ‘In deze sfeer van burgerschap beginnen we tegenwoordig een paar van de aantijgingen te horen die in het Europa van de jaren dertig tegenover joden werden geuit. Men beschuldigde hen eveneens van “dubbelzinnigheden, dubbele loyaliteit, vijfde colonne”. Ook tegen hen werd gezegd: “Jullie horen niet bij ons, jullie zitten ertussenin”.’

Hier zijn Abou Jahjah en zijn diaspora relevant. Laten we overigens de strijd tussen beide mannen niet overdrijven, want zij beschouwen hun ontmoeting niet alleen als een mogelijk verhelderende gelegenheid op zich, maar ook als iets om op voort te bouwen, waarbij zij hun wederzijdse invloedssfeer erkennen en respecteren. Maar het zal inmiddels duidelijk zijn dat niets méér zou kunnen afwijken van Ramadans krachtige pogingen om het debat vooruit te helpen dan de benadering van Abou Jahjah: ‘Ik kan begrijpen dat mensen zichzelf beschouwen als deel van een Arabische diaspora. Maar hij construeert een zelfbeschermende factor uit deze diasporische binding door te zeggen dat je [in Europa] niet ‘thuis’ bent en dat men zich actief moet verzetten tegen onderdrukking. Hij voedt juist dat sentiment, waarvan je kunt aanvoelen dat het op zijn beurt een slachtoffermentaliteit voedt. Maar dan zegt hij weer: “Ik ben tegen deze slachtoffermentaliteit — je moet voor jezelf opkomen als burger!” Dit is

wat ik bedoelde met het gebruik van emotie. En daarom ben ik totaal tegen het idee van diaspora — tegen het idee dat je niet echt hier bent, maar dat je deel uitmaakt van iets dat ergens anders is. Dit soort zaken fungeert al snel als voedingsbodemp voor die “vijfde colonne”-fantasie en dat zou “de slechtst denkbare vergissing zijn”.

Maar is dit wel het einde van de confrontatie? Het lef en het politieke temperament van Abou Jahjah zijn nogal moeilijk te verzoenen met welke ‘slachtoffermentaliteit’ dan ook. Geplaatst in de context van de gespannen patstelling tussen de minderheidsbevolking van immigranten en de meerderheid in Antwerpen, laat staan extreemrechts, getuigen Abou Jahjahs voorliefde om kwesties naar voren te brengen en ‘de grenzen van de samenleving te tarten’, zijn talent voor mediamomenten en *soundbites*, en zijn fiere opstelling in open discussies juist van blakend zelfvertrouwen (wat op zijn beurt een uiterst energiek en motiverend effect heeft op de jonge mannen en vrouwen in zijn gevolg die altijd druk in de weer zijn). Niettemin heeft die context ook onvermijdelijk een versmallend effect. De AEL heeft bij de laatste verkiezingen in België samengewerkt met een uiterst linkse partij en zal dat dit jaar waarschijnlijk weer doen, ondanks het feit dat veel reguliere kiezers van laatstgenoemde partij bezwaar hadden tegen lijstdeling met moslims en Arabieren. Ondertussen wordt extreem rechts alleen maar sterker in Vlaanderen. Volgens Abou Jahjah ‘heeft het verbieden van het Vlaams Blok hen alleen maar in staat gesteld om een nieuwe partij op te zetten, Vlaams Belang genaamd, met leden die dichter bij elkaar staan. In de Liberale Partij gaan meer en meer stemmen op om het *cordon sanitaire* tegen iedere samenwerking met het Vlaams Belang niet langer te handhaven. Een bekend voormalig lid dat dit jarenlang heeft bepleit, Hugo Corveliers, heeft een nieuwe partij, VLOTT, gevormd, die mogelijk samen met het Vlaams Belang op een lijst komt bij de volgende verkiezingen in oktober. Kortom, de gerechtelijke vervolging heeft die partij allerminst doen zwijgen. Vanuit pragmatisch oogpunt heeft het hen zelfs geholpen.’

Desondanks heeft de AEL laten zien te beschikken over een veerkrachtig engagement met democratie en burgerschap als grondslag. Twee jaar geleden overleefde de organisatie een machtsgreep van haar destijds sterke islamistische vleugel. Het nieuwe *vision statement* dat helder is over de afwijzing van iedere vorm van een theocratische staat met een leidendgevend orgaan ‘boven de soevereiniteit van het volk’, was aanleiding voor het ontbinden van de islamistische vleugel. Volgens het statement blijft de islam onderdeel van de symbolische en culturele identiteit van veel AEL-leden, maar dit heeft op zichzelf geen theologische of politieke repercussies. De AEL beschrijft zichzelf nu duidelijk als een multiconfessionele cam-

pagne voor democratie, die ook bestaat uit christelijke Arabieren, joden en mensen zonder godsdienst. Blijft men tegelijk energiek strijden tegen islamofobie, dan gebeurt dit vanuit een democratische en antiracistische positie, niet vanuit een theologische.

Hetzelfde program ontwikkelt zijn definitie van democratie in wat Abou Jahjah omschrijft als een ‘radicale linkse’ richting, ter ‘voorkoming van alle vormen van machtsconcentratie’. Vandaar de toenemende ver-

enigbaarheid die men waarneemt tussen henzelf en marxistische denkers. Maar dit behelst opnieuw meer dan louter een defensieve houding. Neem bijvoorbeeld Abou Jahjahs volharding dat ideologische onderdrukking even tiranniek kan zijn als materiële onderdrukking: ‘Kijk bijvoorbeeld eens naar het theocratisch autoritaire gezag

De AEL blijft energiek strijden tegen islamofobie: vanuit een democratische en antiracistische positie, niet vanuit een theologische

in de islam, waar een exclusieve groep zichzelf de macht toedicht om van bovenaf *fatwa’s* op te leggen aan de samenleving. Deze concentratie van kennis is even antipathiek ten aanzien van een gezonde democratie als iedere concentratie van kapitaal.’ Het is op zijn minst een interessante herformulering van de macht van het volk. Abou Jahjah mag dan oproepen tot verplichte positieve actie door de overheid, al zijn instincten neigen naar de lange-termijnontwikkeling van actief en bewust burgerschap: ‘Als het verbod op het Vlaams Blok tot het uiteenvallen ervan had geleid, dan zou dat een slechte zaak zijn geweest omdat zij niet zouden zijn vernietigd door totale ontmaskering, voor de ogen van een bevolking die eerder democratie dan racisme zal kiezen, maar omdat de partij dan door het establishment de kop was ingedrukt. Zo wil ik het racisme niet bestrijden. Ik wil af van de racisten door mobilisering van antiracistische krachten, door activisme aan de basis, zodat zij zozeer worden gemarginaliseerd dat ze kunnen zeggen wat ze willen, maar dat — zoals in het geval van de Klu Klux Klan vandaag de dag in de Verenigde Staten — de mensen er alleen maar om zullen lachen.’ Door zijn kritiek op de AEL toe te spitsen op diaspora, en daarbij aspecten van burgerschap min of meer te verwaarlozen, gaat Ramadan voorbij aan verschillende sterke kanten van deze partij.

Ondertussen bestaan er zwaktes binnen Ramadans eigen gelederen, die niet zo heel ver afzitten van de ‘sluipende assimilatie’ waartegen Abou Jahjah heeft gewaarschuwd. Vijftien jaar geleden, zo vertelde Ramadan mij, ‘sprak ik veelvuldig met islamistische hervormers die het eens waren over hoe we met onze islamitische teksten moeten omgaan. Tegenwoordig heb-

ben diezelfde hervormers het net als ik over de noodzaak om tegelijk helemaal Europeaan en helemaal moslim te zijn. Maar wij zitten niet langer meer op dezelfde golflengte, want we zijn het oneens over onze context. Voorheen zaten wij op hetzelfde spoor, omdat we kritisch waren als het ging om de dominante lezing van de overgeleverde geschriften. Maar nu willen zij modern zijn, wat zij verwarren met aanpassing aan de huidige machtsstructuur. Echter, het bevestigen van de aard van de macht zoals je die aantreft is allesbehalve hervormend. Sommige van deze moslimleiders gaan de kant op van rechts: zij zullen zich aansluiten bij sociaal-liberale partijen. Voor het eerst zie ik dit ook echt gebeuren en wat dit betekent, en dat is wel degelijk een probleem voor ons.'

We zijn aldus opnieuw uitgekomen bij het besef hoeveel beide mannen, zij het op uiteenlopende wijze, gemeen hebben. Ondanks het vertoon, het geredetwist en het verlangen de ander te vloeren, willen beide sprekers dat er een einde komt aan iedere vorm van 'slachtoffermentaliteit'. Ze moedigen allebei de mensen aan om zich in plaats daarvan actief op te stellen ten aanzien van het oplossen van de eigen problemen. Zij bepleiten geen algemene concepten van nationaliteit of mechanistische ideeën over 'integratie', maar actief burgerschap in landen waar sprake is van toenemende desillusie over de electorale politiek, vooral onder jonge mensen. En zij zijn het erover eens dat loyaal zijn aan je eigen land als burger met zich meebrengt dat je kritisch bent als dat land het bij het verkeerde eind heeft. Dit is wellicht deel van het antwoord op Zakaria's vraag over zijn eerste debat. Waarom waren er zo veel 'Nederlandse mensen' in de zaal? Ik kan er alleen maar naar raden. Maar voor mij als lid van het matte electoraat in Groot-Brittannië, waar de politieke klasse zich inspant om een 'nieuw provincialisme' te bieden als voorzichtige concessie aan politieke vernieuwing, was dit een van die zeldzame avonden waarop voor ons allemaal, dankzij Tariq Ramadan en Dyab Abou Jahjah, de politiek ineens weer volop betekenis leek te krijgen.

Met dank aan Zakaria Hamidi van het discussieplatform De Nieuwe Horizon te Rotterdam, organisator van het debat.

Vertaling door Ton Brouwers

Wat de moslim-democraten in Europa te doen staat

Zowel het islamitische denken als Europa dient naar een meer democratische inhoud en praktijk toe te werken. Europa is niet democratisch omdat het mensenrechtenverdragen schendt en niet-democratische, onrechtvaardige machtsstructuren laat voortbestaan. Moslimdemocratie dient te worden bevocht op degenen die theocratische principes voorrang wensen te verlenen én op diegenen die voor culturele assimilatie zijn.

door *Dyab Abou Jahjah*

Oprichter en voorman van de Arabisch Europese Liga. Aboe Jahjah heeft inmiddels zijn aftreden aangekondigd.

TWEE THEMATISCHE KWESTIES DIE MIJ VOORAFGAAND AAN DIT DEBAT ZIJN VOORGELEGD, DIENEN ALS BASIS VOOR DE OPZET VAN MIJN BETOOG. Het ene vraagstuk betreft de positie van de islam in Europa en of deze godsdienst op een abstract, cognitief niveau verenigbaar is met de Europese context. Het andere gaat over de positie van moslims in Europa in termen van burgerschap. Ik zal proberen beide thema's vast te houden, maar het gaat tegen mijn natuur in om dat al te strikt te doen. Gedachten zijn immers multidimensionale structuren die van nature dynamisch zijn en niet tot thema's kunnen worden gereduceerd.

IS DE ISLAM VERENIGBAAR MET DE CONTEXT
VAN HET HEDENDAAGSE EUROPA?

Dit is de eerste vraag die de organisatoren van dit debat mij hebben voorgelegd. Het is uiteraard van belang om hier eerst aan te geven dat we beide grootheden moeten definiëren alvorens hun verenigbaarheid te kunnen bespreken. Ik denk echter dat de deelnemers aan dit debat het erover eens

zijn dat iedere vorm van denken in essenties dient te worden afgewezen. Wij weten allemaal dat er niet zoiets bestaat als één islam, en dat de Europese context van land tot land verschilt.

Het is dan ook interessanter om in plaats daarvan de vraag te stellen naar de verenigbaarheid van bepaalde versies van de islam met het democratische bestel. Maar we moeten eveneens de verenigbaarheid van de Europese context met democratie als stelsel kritisch behandelen.

Ik wil u dan ook eerst mijn definitie van democratie geven. Daarna ga ik u vertellen wat voor een islam en wat voor een Europa daarmee verenigbaar kan zijn.

Voor mij is democratie regering door het volk, de soevereiniteit van het volk, vertegenwoordigd in een gekozen regering. De regering wordt gecontroleerd door een parlement en bij voorkeur ook door een meer gedecentraliseerde versie ervan, met gekozen organen die dicht bij de basis staan. Alle vertegenwoordigers worden gekozen voor een beperkte periode, terwijl hun competenties worden vastgelegd in een geschreven grondwet die via een referendum wordt goedgekeurd. Zij staan bovendien onder toezicht van een onafhankelijk juridisch apparaat, dat verantwoordelijk is voor de uitvoering van grondwettelijke bepalingen en andere wetten. Dit alles valt binnen het internationale verdrag voor de rechten van de mens als normatief kader. Democratie kan niet worden bereikt zonder een sociale economie die concentratie van machtsvormen voorkomt — kapitaal als machtsfactor in het bijzonder — en die aldus niet-democratische machtsvorming uitsluit. Rijkdom en macht dienen in de richting van het volk te worden gekanaliseerd, om uitbuiting en andere vormen van onderdrukking te voorkomen. Dit is niet strijdig met een open markteconomie en vrije concurrentie op het niveau van kleine en middelgrote bedrijven, wat bijdraagt aan het behoud van marktdynamiek. Een democratie dient zich bovendien op het internationale vlak solidair op te stellen als het gaat om de bestrijding van onrechtvaardigheid, armoede en ziekte en moet zowel op mondiaal als lokaal niveau dezelfde waarden respecteren.

In mijn opvatting is ieder stelsel dat niet aan deze eisen voldoet ondemocratisch. Ik ben democraat en dus tegen ieder stelsel dat niet aan deze eisen voldoet.

Laten we beginnen om Europa aan de hand van deze criteria te beoordelen en om de zaak eenvoudiger te maken, zal ik uitgaan van Europa als geheel. Dit betekent dat als één EU-lidstaat niet aan een of meer van deze criteria voldoet, de hele EU daarvoor verantwoordelijkheid draagt:

- * Het huidige Europa respecteert noch de internationale verdragen voor de mensenrechten, noch de eigen afspraken op dit gebied. Europa discrimineert etnische minderheden of slaagt er niet in om discriminatie

op adequate wijze te bestrijden, namelijk door middel van positieve actie. Europa stopt vluchtelingen in de gevangenis of zet hen uit en dit gaat gepaard met inhumane omstandigheden, die soms leiden tot drama's of zelfs de dood van veel onschuldige mensen. Europa dwingt immigranten tot assimilatie, en dit is in strijd met zowel de Europese als de internationale verdragen voor de rechten van de mens, die het recht op culturele identiteit en moedertaal als basisrechten beschouwen. Europa beperkt de vrijheid van denken en meningsuiting in veel landen en vervolgt mensen om de ideeën die zij hebben of uiten.

- * Europa respecteert de beginselen van gekozen regering, de scheiding der machten en vrije verkiezingen en de soevereiniteit van het volk pro forma. Maar door kapitalistisch te zijn en de concentratie van kapitaal geen halt toe te roepen, staat Europa *de facto* de concentratie van macht in kleine kring toe, zoals economische macht en macht over de media. Dit leidt tot uitsluiting, uitbuiting, onderdrukking en verzwakking van de soevereiniteit van het volk ten gunste van een kleine, geprivilegieerde groep.
- * Europa laat onvoldoende internationale solidariteit zien en ondersteunt geen structurele maatregelen om de strijd aan te binden met de grote verschillen in rijkdom en ontwikkeling in de wereld. In plaats daarvan ondersteunt Europa het onderdrukkende beleid van het IMF en de Wereldbank. En erger, Europa neemt deel aan de bezetting van Irak en Afghanistan en onderhoudt normale banden met Arabische dictators en met vertegenwoordigers van de racistische zionistische entiteit.

Het Europa van vandaag is geen democratie; het is een pseudo-democratie, met veelal democratie als vorm en onderdrukking als inhoud — met de geur van rechtvaardigheid, maar de smaak van uitsluiting.

Het Europa van vandaag is een pseudo-democratie, met de geur van rechtvaardigheid, maar de smaak van uitsluiting

Laten wij nu eens kijken naar de andere component in de vergelijking: het islamitische denken (en niet de islamitische wereld, want we hebben het hier immers over een vergelijking die op Europese bodem moet worden opgelost).

De islam kan echter niet worden gereduceerd tot een islamitische stroming, zelfs niet als die stroming een meerderheid vertegenwoordigt. Ik zal dan ook aandacht schenken aan tendensen in de hoofdstromen van de soennitische en de sjiiitische islam, ervan uitgaande dat dit hier met 'islam' wordt bedoeld.

Zowel de soennitische als sjiitische islam accepteert het idee dat de soevereiniteit van het volk afkomstig is van God. Het feit dat men die soevereiniteit aan God ontleent, is niet per definitie een beperking ervan. Beide islamitische hoofdstromingen gaan er echter van uit dat de soevereiniteit van het volk wordt ingeperkt door de wetten van de islam, zoals uitgedrukt in de leer van de sjaria. De sjaria is niet de Koran, ook al bevat zij een aantal beginselen en normatieve kaders uit de Koran. De sjaria gaat hoofdzakelijk uit van de islamitische traditie en van de jurisprudentie van de islamitische wetsrichtingen, die teruggaan op personen die eeuwen geleden leefden zoals Malik Ibn Anas voor de soennieten of Dja'far al-Sadik voor de sjiieten, en die door hedendaagse islamitische geleerden op een bepaalde manier worden uitgelegd.

Evenals het jodendom en het christendom is de orthodoxe islam, zowel in zijn soennitische als sjiitische variant, ontstaan uit een zeer veelzijdige spirituele bron, maar uitgemond in een dogmatische, door mensen opgestelde verzameling leerstukken. Deze leer heeft op een of andere manier zelfs het heilige boek in termen van belang en invloed achter zich weten te laten.

Dat er een theologisch debat nodig is zodra er sprake is van nieuwe wetgeving of aanpassing aan de burgerlijke samenleving, maakt duidelijk dat beide hoofdstromingen van de islam uitgaan van een zekere mate van theocratisch denken. Het volk kan alleen wetten maken nadat de godsdienstgeleerden het licht op groen hebben gezet.

Het inperken van de soevereiniteit van het volk op grond van een tekst die door datzelfde volk niet kan worden gewijzigd (zoals een grondwet of een verdrag kan worden veranderd) is ondemocratisch. Het niet verlenen van keuzemogelijkheden aan het volk in deze zaken, of slechts beperkte keuzes, dan wel het verlenen van keuzemogelijkheden aan een selecte groep van geestelijken is per definitie autocratisch, theocratisch en antidemocratisch.

Anderzijds is het wel degelijk democratisch om te verkondigen dat de soevereiniteit van het volk dient uit te gaan van een reeks eeuwige en universele waarden en dat men deze op grond van de keuze van het volk moet proberen vorm te geven. Hetzelfde geldt voor de aanvaarding van het recht van het volk om daar wel of niet voor te kiezen en om van mening te veranderen.

De nuances binnen het islamitische denken hebben betrekking op:

1. Het opleggen van eeuwige wetten — zij worden niet ingevoerd op grond van de keuze van het volk, maar voortdurend aan het volk opgedrongen — of het beperken van wetgevende beslissingen op bepaalde gebieden tot een selecte groep van geestelijken. Niet het volk, maar geestelijke leiders

nemen beslissingen en schrijven wetten voor. Ik beschouw dit als islamisme of moslimfundamentalisme.

2. Het bevorderen van waarden die zijn geïnspireerd door de islam en het proberen deze waarden op grond van democratische instrumenten in te voeren, en bovendien op het aanvaarden van elke verkiezingsuitkomst en dat ook in de toekomst blijven doen. Dit vat ik op als moslimdemocratisch denken.

De hoofdstroom van het islamitische denken — in zijn soennitische en sjiitische versies — ontwikkelt zich van de eerste vorm naar de tweede, en deze beweging is nog volop gaande. Maar al te vaak vervalt het islamitische denken echter tot de eerstgenoemde vorm, ook al wordt dat denken

in het geheel niet gedeeld door de islamitische massa. Ik ben ervan overtuigd dat veruit de meeste moslims het moslimdemocratische alternatief ondersteunen, vooral met betrekking tot de kwestie van soevereiniteit en representatieve democratie.

Ik ben ervan overtuigd dat veruit de meeste moslims het moslimdemocratische alternatief steunen

Over de kwestie van mensenrechten hebben islamitische geleerden — uit zowel de soennitische als de sjiitische traditie — onder de koepel van het *World Islamic Congress* een alternatief verdrag opgesteld. Het gaat echter om een karikatuur van de oorspronkelijke tekst. Het is in wezen een kopie van het origineel, met de stelselmatige toevoeging van de frase 'mits niet in strijd met de sjaria' aan het einde van ieder artikel. Hierdoor wordt alles afhankelijk gemaakt van interpretatie door de geestelijken. Dit is een serieus probleem in de hoofdstroom van het islamitische denken, en totdat men het internationale verdrag van de rechten van de mens ondebeldzinnig onderschrijft, zal een tekort aan democratisch gehalte blijven bestaan.

Op maatschappelijk en economisch gebied balanceert de hoofdstroom van het islamitische denken tussen een pseudo-kapitalistische en een pseudo-socialistische benadering. De sociale dimensie is nochtans alomtegenwoordig in dit islamitische denken en kan in dit opzicht worden vergeleken met de sociaal-democratische partijen in Europa (die ik bij voorkeur sociaal-liberale partijen noem). Het islamitisch economisch denken, voor zover het bestaat, gaat net als dat van de sociaal-democraten niet verder dan het veroordelen van kapitaalconcentratie; men stelt slechts belastinggrenzen, maar komt niet tot structurele hervormingen.

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat zowel het islamitische denken als Europa naar een meer democratische inhoud en praktijk

dient toe te werken. En daarbij kunnen zij elkaar wellicht in het midden ontmoeten, om samen verder te trekken.

EUROPESE ISLAM?

Ik wil nu ingaan op de kwestie van de Europese islam, en of hij meer ‘verlicht’ of ‘open voor ontwikkeling’ zal zijn dan bijvoorbeeld een Arabische islam.

Allereerst is de islam, sociologisch gezien, niet wat één of andere geleerde schrijft of predikt; de islam is wat mensen geloven en hoe zij hun geloof leven en praktiseren. Als we in dit verband kijken naar uitingen van godsdienstigheid onder praktiserende moslims in Europa, blijkt onvermijdelijk dat het gaat om meer traditionele en puriteinse vormen dan de islamitische geloofspraktijk in bijvoorbeeld steden als Casablanca of Istanbul. Dit komt omdat de meeste gemeenschappen van moslimimmigranten in Europa afkomstig zijn van het platteland en omdat er sprake is van een defensieve houding ten aanzien van assimilatie van buitenaf. In deze zin is de stedelijke Europese islam qua praktijken dus traditioneler en conservatiever dan de stedelijke Arabische of Turkse islam.

Dat sommige theologische oordelen, de *fatwa's* van de *fiqh al aqaliyat*, ofwel de jurisprudentie van de minderheden, flexibeler zijn dan de *fatwa's* van de hoofdstroom, wijst in geen geval op verandering op het structurele niveau van het dogma. Het gaat immers om een besluit dat per definitie en door zijn functie een uitzondering betreft.

Een ware ontwikkeling en hervorming van het islamitische denken zal niet plaatsvinden op grond van dergelijke uitzonderings*fatwa's*, die zijn gemaakt voor situaties waarin moslims een minderheid vormen. Zo'n ware verandering zal pas tot stand worden gebracht op grond van *fatwa's* en theorieën die zijn ontwikkeld voor moslims overal ter wereld, binnen de context van een op de meerderheid gerichte islam.

Mensen die prediken hoe een Europese moslim te zijn, vernieuwen daarmee nog niet de islam; zij reproduceren een eeuwenoude traditie van

Het concept 'Europese moslim' fungeert als een nieuwe vorm van racisme en kolonialisme

ondergeschikte theologie, in de meest orthodoxe zin van het woord. Zeggen dat je een bepaalde onislamitische wet in Europa kunt aanvaarden om een Europese moslim te zijn, is hetzelfde als zeggen dat je varkensvlees kunt eten om verhon-

gering te voorkomen. Beide zijn uitzonderingsregels die niet de essentie van het dogma bestrijden.

Een ander probleem is het onderliggende racisme en kolonialisme van het concept 'Europese moslim'. De gedachte dat de Arabier, de Turk, de Afrikaan of de Pakistaan achtereenvolgens door Europa, de Europeaan, de blanke man zal worden verlicht, is een islamistische versie van de *white man's burden*, even racistisch en even verwerpelijk. Deze nieuwe elite van immigranten heeft zich als een soort *Oom Tom* van de migratie 'ontwikkeld'. Zij ontpoppen zich als een voertuig voor het propageren van het zogenoemde licht van Europa, dat zich richt op de duisternis van de barbaarse Derde Wereld. Maar zij fungeren slechts als voorhoede van een nieuwe vorm van kolonialisme, een godsdienstige.

MOSLIMS IN EUROPA: BURGERSCHAPPEN, IDENTITEITEN EN LOYALITEITEN

Het tweede vraagstuk is dat van de moslims in Europa. Moeten zij deelnemen aan het electorale proces? Kan men actief deelnemen aan een wetgevingsproces, waarbij islamitische aspecten van nature geen rol spelen of zelfs anti-islamitische aspecten in het geding zijn? Hoe actief kunnen moslims zijn? Hoe moet men hun burgerschap benaderen? Wat is de rol van loyaliteit? Waar dient hun loyaliteit naar uit te gaan?

Dit is voor mij het interessantste deel van het debat, want het gaat meer over mensen dan over ideeën en dogma's. De kwestie is ook gemakkelijker aan te pakken omdat ik uitga van een consistente visie op democratie die niet door theologie of dogma wordt bepaald en daarom hoef ik mijn benadering niet in godsdienstige teksten en tradities te verankeren.

Mijn visie op burgerschap is eenvoudig: mensen die in een bepaald land wonen, hebben een gedeeld belang bij het behoud van een samenhangende, progressieve en welvarende samenleving. Iedereen heeft hier voordeel bij, onafhankelijk van ras, taal, godsdienst of sekse. Dit vereist wel een algemeen politiek fundament dat uitgaat van een bepaalde *modus vivendi*. Dit fundament is het constitutionele kader en alles wat daarvan uitgaat, zoals wetten, regelgeving en procedures. Iedereen moet op gelijke wijze aan deze constitutie worden gehouden, dezelfde rechten genieten en ook dezelfde plichten vervullen tegenover dit gedeelde project dat samenleving heet. Men dient zich vervolgens actief op te stellen, zich politiek bewust te zijn van burgerlijke verantwoordelijkheden die door iedereen moeten worden gedeeld en aangemoedigd. Als het gaat om participatie mag godsdienst geen obstakel zijn, noch een last.

Men kan uiteraard de godsdienst loslaten bij de bepaling van de inhoud van wat men in politieke zin voor ogen heeft. Christen-democraten doen dit al decennia lang, en moslim-democraten kunnen dat ook doen. Toch gaan noch christen-democraten, noch moslim-democraten uit van

een theocratisch ideaal en evenmin streven zij naar een theocratie. Zij zijn daar zelfs principieel op tegen. Voor hen is godsdienst slechts een bron van inspiratie, niet een normatief kader. Het enige normatieve kader waar een democraat zich politiek door laat leiden is dat van de grondwet, die een afgeleide is van de wil van het volk en daaraan voortdurend onderworpen.

Moslim-democraten kunnen tegen een bepaalde wet zijn op grond van hun islamitische inspiratie en zij kunnen deze tegenstand laten zien en proberen de betreffende wet te veranderen volgens grondwettelijke procedures. Dit is niet antidemocratisch; dit is de essentie van democratie.

De vorm van politieke participatie is niet van belang. Een moslimdemocratische partij is een mogelijkheid, maar ook deelname van moslims in andere partijen — omdat zij in het programma van die partij geloven — is eveneens een logische optie. Niet alle christenen in Nederland stemmen op het CDA of de SGP, zoals evenmin alle moslims in Libanon op de Hezbollah stemmen.

Participatie op het niveau van de basis, zoals de AEL in Nederland nastreeft, is een andere optie om actief te zijn en als burger eigen verantwoordelijkheid te nemen.

Een volstrekt verkeerde benadering van deze zaak is te zeggen dat men moet participeren en de wet respecteren omdat de sjaria dat van ons vraagt. Dit is precies het omgekeerde van diegenen die claimen dat we niet zouden moeten participeren en de wet afwijzen omdat de sjaria ertegen is. De sjaria kan niet praten; het zijn altijd mensen die namens de sjaria spreken, en men kan er dan ook van alles over zeggen en willen zeggen.

Dit is het probleem van mensen die de democratie proberen te stimuleren op grond van een theocratisch betoog. Als wij burgers zijn en onszelf als zodanig serieus nemen, dan moeten wij participeren, los van wat de

Het grootste probleem ten aanzien van politieke participatie van moslims is de controle door de geestelijken

geestelijken op grond van de sjaria aan ons vertellen. Laat hen zo veel interpretatie van de teksten geven als zij willen, laat hen voor Gods hulpje op aarde spelen; onze participatie moet echter niet verbonden zijn met wat zij zeggen, maar met wat wij zijn: burgers.

Het grootste probleem ten aanzien van politieke participatie van moslims in Europa en elders is de controle door de geestelijken. De islamitische kerken, pausen en apostelen moeten wij afwijzen. Diezelfde valse profeten hypnotiseren de massa en zorgen ervoor dat men zich neerlegt bij de bezetting van Irak. Of zij proberen het volk van Egypte ervan te

overtuigen dat al hun problemen met één woord, namelijk 'islam', kunnen worden opgelost. Er is strijd nodig tegen de geestelijken om de islam te bevrijden van zijn vele valse profeten en het geloof weer in handen van het volk te geven. Een godsdienst zonder kerken heeft ook geen hiërarchie en is gericht op het bevrijden van het individu en zijn gemeenschap, zoals het ook was bedoeld.

Tot slot wil ik ook nog één kwestie beklemtonen. Het spreken over de Europese moslim als een totaal identiteitskader is een reductionisme. Ik ben geen Europese moslim; ik ben een Arabier, een moslim, een burger van Europa. De islam is een religie, een reeks waarden en ook een bepaalde manier van leven, die de mijne is; de islam is voor mij van belang, ik heb er een emotionele band mee. Maar de islam is niet alles wat ik ben. Ik heb een taal, een cultuur, een geschiedenis en een bepaalde politieke verbondenheid.

Ik ben een burger van Europa die pleit en vecht voor een multicultureel Europa. Het multiconfessionele Europa is een feit. Bovendien wil ik dat godsdienstige vrijheid wordt gerespecteerd en dat iedere maatregel die deze vrijheid aantast, wordt afgeschaft, zoals de onrechtvaardige en ondemocratische wet tegen godsdienstige symbolen in Frankrijk.

Maar tegelijk weet ik dat de zwaarste strijd die tegen culturele assimilatie is. Het zal moeilijk zijn om onze talen te behouden, of we nu Turk of Arabier zijn of wat voor andere etno-culturele groep dan ook. Ik wil mijn taal behouden en die aan mijn kinderen doorgeven en als burger wil ik dat mijn land mij daarbij helpt; het is mijn goed recht.

Ik wil ook dat mijn kinderen kennis zullen hebben van hun geschiedenis. Zij zijn immers niet uit de lucht komen vallen, maar hebben wortels verbonden met generaties van mensen en concrete historische gebeurtenissen. Waar wij ons vandaag bevinden, is verbonden met de verblijfplaats van onze ouders gisteren en die van onze grootouders eergisteren.

Ik wil ook mijn andere nationaliteit behouden zonder mijn burgerrechten te compromitteren en zonder mijn burgerplichten te verzaken. De loyaliteitskwestie heeft dan ook geen betrekking op Europa versus de islam, want hoe kan er überhaupt sprake zijn van een loyaliteitsconflict tussen een politieke structuur en een godsdienst? Zo'n conflict kan alleen bestaan tussen gelijke entiteiten, zoals twee landen, twee staten, twee naties, twee godsdiensten. In mijn geval is loyaliteit een kwestie tussen Europa en de Arabische Natie, en voor menigeen onder u gaat het om Europa versus Turkije, Europa versus Pakistan en Nederland versus Marokko. Ik weiger om de nationale en etnische identiteit die ik via mijn taal, cultuur en voorouders in mij draag, te bedekken. Ik kan mezelf verrijken met een andere dimensie, een Europese dimensie, maar mijn

afkomst zal ik nooit verloochenen. Miljoenen immigranten zijn het met mij eens en een enkeling zegt het ook wel hardop, maar menigeen durft het niet uit te spreken.

Wij zijn nog steeds Arabieren, Turken, Indiërs, ook al zijn wij burgers van Europa. Het in Europa zijn voegt een andere dimensie toe aan onze identiteit, maar het moet deze niet vernietigen of reduceren tot een combinatie van Europa en een godsdienst, los van welke godsdienst dan ook. Ons aansporen tot assimilatie is echter van ons vragen om alleen Europese moslims te zijn. En assimilatie in Europa is een dusdanig krachtige tendens dat wie zich niet op het culturele niveau tegen dit proces verzet, het eigenlijk ondersteunt.

De kwestie van loyaliteit hoeft geen probleem te zijn. Ik zie het als een simpele aangelegenheid: een Turk die in Nederland woont, is loyaal aan Turkije en loyaal aan Nederland. Als er zich een conflict tussen beide landen zou voordoen, dan moet men zich laten leiden door het rechtvaardigheidsgevoel. In dit opzicht sta ik loyaler tegenover de Arabische Natie dan tegenover Europa, omdat het binnen de huidige verhoudingen de Derde Wereld is die economisch, cultureel en militair wordt onderdrukt door het Westen, waarvan Europa deel uitmaakt. Ik schaar mij altijd aan de zijde van de onderdrukte en keer mij tegen de onderdrukker. Vrede kan niet worden bereikt door neutraal te zijn; het kan alleen worden bereikt door de kant van de onderdrukte te kiezen, om aldus een rechtvaardige wereld te verwezenlijken. Dit is wat Gamal Abdel Nasser, de vader van het Arabische socialisme, decennia geleden aan mijn volk heeft geleerd. Toen ik emigreerde, nam ik deze ideeën en andere delen van de cultuur en geschiedenis van mijn volk met mij mee naar Europa — niet slechts mijn godsdienst.

Identiteit is complex, en juist van deze complexiteit gaat een temperend en humaniserend effect uit. Het is de complexiteit van onze identiteiten die maakt dat wij onze overeenkomsten en gedeelde belangen als menselijke wezens herkennen. Hoe meer men identiteit tot één aspect reduceert of tracht te reduceren, des te onmenselijker wordt het. Men verliest de realiteit uit het oog en identiteit wordt iets mechanisch in plaats van dynamisch. Alleen dan kan identiteit fanatiek en gevaarlijk zijn.

Tekst van Dyab Abou Jahjah in debat met Tariq Ramadan, Erasmus Universiteit Rotterdam, 20 januari 2006. Het debat is georganiseerd door de sociaal-culturele Vereniging Ettaouhid en studentenvereniging Eurabia.

Westerse moslims en de toekomst van de islam

Ver buiten het voetlicht tekenen zich de omtrekken af van de Europese en Amerikaanse islam: trouw aan de beginselen van de islam, omkleed met Europese en Amerikaanse cultuur en definitief geworteld in onze westerse samenleving. Deze grassroots-beweging zal binnenkort een aanzienlijke invloed gaan uitoefenen op de islam wereldwijd.

door Tariq Ramadan

Filosoof en maatschappelijk leider. Zwitser van Egyptische afkomst. Hij is één van de bekendste Europese moslim-intellectuelen.

(...) WIJ ZIJN GETUIGE VAN EEN WARE STILLE revolutie in de islamitische gemeenschappen in het Westen: steeds meer jongeren en intellectuelen voelen zich betrokken en zoeken middelen om in overeenstemming met hun geloof te leven, terwijl zij daadwerkelijk deel uitmaken van de samenlevingen die voortaan ook de hunne zijn. Fransen, Engelsen, Duitsers en Amerikanen van islamitische confessie, vrouwen net zo goed als mannen, vormen een 'islamitische persoonlijkheid', die binnenkort een groot aantal van hun medeburgers zal verrassen. Ver buiten het voetlicht, volgens lijnen van toeval in een proces dat noodzakelijkerwijs langzame rijping impliceert, tekenen zich de omtrekken af van de Europese en Amerikaanse islam: trouw aan de beginselen van de islam, omkleed met Europese en Amerikaanse cultuur en definitief geworteld in onze westerse samenleving. Deze *grassroots*-beweging zal binnenkort een aanzienlijke invloed gaan uitoefenen op de islam wereldwijd: in het licht van de grensvervaaging en de verwestering in de wereld, komen nu al dezelfde vragen naar voren, van Marokko tot Indonesië.

De globalisering heeft in zoverre iets paradoxaals, dat zij tegelijkertijd zowel oude traditionele ijkpunten laat verdwijnen als hartstochtelijke identiteitsbevestiging oproept, die vaak uitloopt op teruggetrokken en buitensluitend gedrag. De moslimwereld is niet vrij van die verschijnse-

len: van Afrika tot Azië, via Amerika en Europa, wordt steeds meer op die manier gedacht en gesproken. Wij moeten ons beschermen, wij moeten ons in stand houden, soms moeten we ons zelfs bevestigen tegenover die ‘westerse megamachine’, om de formulering van Serge Latouche te herne-men: ‘Wat westers is, is anti-islamitisch’, of: ‘De islam heeft niets met het Westen te maken’. Die dualistische visie is wijdverbreid en geeft sommige moslims een indruk van macht, kracht en legitimiteit in het anderszijn. Welnu, niet alleen is die dualistische en simplistische visie een misvatting (en zijn de argumenten die haar onderbouwen onwaarheden), maar de kracht waarop zij zich laat voorstaan is een pure illusie: het enige wat moslims die deze stellingen verdedigen, in feite doen, is zichzelf isoleren en marginaliseren. Soms hebben zij zelfs door hun extreme emotionele, intellectuele en sociale isolement de logica van het heersende systeem gevoed, waarvan de kracht echter juist gelegen is in het feit dat het zich onveranderlijk presenteert als open, multicultureel en vooral rationeel.

De benadering die ik hier voorstel, is precies tegenovergesteld. Uitgaande van de boodschap van de islam en van zijn universele beginselen, ben ik op zoek gegaan naar middelen die ons in staat stellen van binnen-uit een hervormings- en integratiebeweging voor nieuwe leefmilieus in gang te zetten. De kracht en de doeltreffendheid van het ‘integratieprincipe’, dat het fundament is waarop de juridische instrumenten van de aanpassing zullen moeten steunen, liggen in het feit dat het de perspectieven geheel omkeert: in plaats van huiverig te zijn, geobsedeerd door

bescherming en terugtrekkingen ons via ‘de achterdeur’ te proberen te integreren, via de marge of ‘als minderheid’, gaat het er juist om te integreren, zich eigen te maken wat de mensen aan goeds, rechtvaardigs, menselijks hebben voortgebracht: intellectueel, we-

*Integreren is eigen maken
wat de mensen aan goeds,
rechtvaardigs en menselijks
hebben voortgebracht*

tenschappelijk, sociaal, politiek, economisch, cultureel en nog veel meer. Veel mensen hebben het tegenwoordig over de ‘integratie’ van moslims ‘bij ons’, terwijl voor moslims de vraag anders ligt: hun algemene beginselen leren hen dat zij overal thuis zijn waar wetten hun integriteit, hun vrijheid van denken en eredienst garanderen, dat zij de verworvenheden van die samenleving als de hunne mogen beschouwen en dat zij zich moeten inzetten om met hun medeburgers te werken aan welvaart en geluk. Geen terugtrekking, geen identiteitscrisis, integendeel, het gaat erom een echte dialoog aan te gaan, op gelijk niveau, met al onze medeburgers, met respect voor precies dezelfde universaliteit van onze respectieve

waarden, met de wil elkaar te verrijken en op den duur echte partners te worden in het engagement.

Ik weet dat deze woorden angst aanjagen, dat zij een nieuw en ‘defensief’ karakter hebben, om de beschrijving over te nemen van een geleerde die ze had gehoord bij één van mijn lezingen in Engeland. Ik wil in dit opzicht stellen dat mijn interpretatie van de schriftuurlijke bronnen en de bestudering van mijn westerse omgeving bij mij tot twee fundamentele stellingen hebben geleid, die in feite een besliste afwijzing inhouden van bepaalde intellectuele houdingen:

1. Ik zal niet de universele beginselen van de islam relativeren, alleen maar om de indruk te wekken dat wij op rationele wijze integreren. Het gaat erom te begrijpen hoe het algemeen islamitische zich verhoudt tot pluralisme en de overtuiging van de ander: het is één ding om te relativeren wat men gelooft, de overtuigingen van een ander volledig respecteren is iets anders. De postmodernistische geest zou ons ongemerkt de tweede suggestie met de eerste kunnen doen verwarren. Dat weiger ik: juist in naam van de universaliteit van mijn beginselen voelt mijn geweten zich geroepen de verscheidenheid en de betrekkelijkheid te respecteren en daarom moet er in het Westen (en vooral in het Westen) niet over onze aanwezigheid worden gesproken met de term ‘minderheid’. Wat een deel van onze overpeinzing lijkt te zijn geworden ‘de islamitische minderheid’, ‘recht en jurisprudentie van minderheden’ (*fikh al-akalliyyaat*) zou volgens mij moeten worden heroverwogen. Daar wijd ik mij dan ook in de volgende bladzijden enigszins aan.

2. Ik sta volstrekt achter het denkbeeld dat de moslims in het Westen intellectueel, politiek en financieel onafhankelijk dienen te zijn. Dat impliceert natuurlijk niet dat de uitwisselingen en discussies met islamitische landen zouden moeten worden beëindigd, eerder het tegendeel, we hebben meer dan ooit behoefte aan het creëren van platforms waarop we elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar kunnen debatteren (te meer daar

er eigenlijk nog geen grote *oelma* zijn die in het Westen zijn geboren en opgeleid). In deze overgangstijd zijn banden tussen moslims in het Oosten en het Westen van essentieel belang. Wat ik precies bedoel met dat idee van ‘onafhankelijkheid’, is dat westerse burgers van

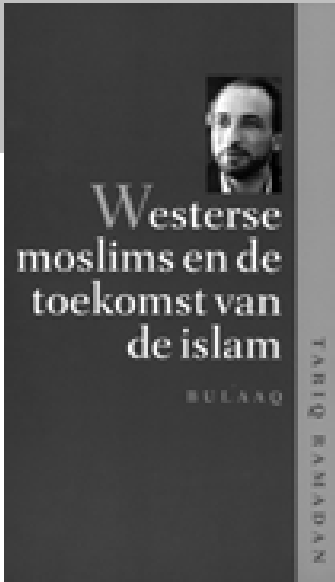
*Afhankelijkheid verhindert
verantwoordelijkheidsgevoel,
hervorming en bevrijding van
hart en hoofd*

islamitische confessie zelfstandig moeten denken, stellingen moeten ontwikkelen die passen bij hun milieu, en met nieuwe en concrete voorstellen moeten komen. Zij moeten weigeren in intellectueel of, fnuikender, in

politiek en financieel opzicht toeschouwers te blijven. Deze soorten van afhankelijkheid zijn het ergst, want zij verhinderen verantwoordelijkheidsgevoel, hervorming en bevrijding van hart en hoofd.¹ Op dezelfde manier weiger ik als staatsburger de oude kolonistenreflex van bepaalde regeringen of gesprekspartners te onderhouden, een reflex die eruit bestaat de moslims in die oude (of nieuwe) afhankelijke positie te willen houden, 'het woord te willen voeren namens hen'. Even zo goed verwerp ik het achterbakse 'paternalisme' van sommigen die 'de jonge moslims helpen', jongeren die in hun geest voorbestemd zijn nooit volwassen te worden.

Deze twee beginselen zijn uiteindelijk slechts de weerspiegeling van een dynamiek die langzaam maar zeker overal in het Westen op gang komt. Ik heb welbewust besloten mij niet specifiek over de veiligheidsproblemen van de Europese en Amerikaanse landen, islamofobie of sociale discriminatie te buigen. Niet omdat ik vind dat die problemen van on-

.....
 Advertentie

TARIQ RAMADAN

Westerse moslims en de toekomst van de islam

'Mede dankzij Ramadan is de islam op weg een integraal deel te worden van het religieuze landschap van Europa.' *Time*

'Het werk van Tariq Ramadan zal zijn plaats krijgen in de annalen van het islamitisch denken.' *Le Monde Diplomatique*

'Verplichte literatuur voor moslims én niet-moslims.' *John L. Esposito*

Omvang 336 pagina's

ISBN 90 5460 110 8

Prijs € 24,50

UITGEVERIJ

BULAAQ

www.bulaaq.nl

dergeschikt belang zijn, maar omdat mijn overwegingen een stap verder gaan. Als moslims ervan overtuigd raken dat zij trouw kunnen zijn aan hun beginselen, terwijl zij volledig betrokken blijven bij hun samenleving, zullen zij ook de middelen vinden om die problemen te boven te komen en zich ervoor inzetten die op te lossen. Dat de regeringen van de Verenigde Staten (vooral na de aanslagen van 11 september 2001) en van Europa soms een weinig eerbiedige of zelfs een uitgesproken discriminerende houding aannemen tegenover hun burgers en ingezetenen van islamitische confessie, is een bewezen feit, en dat kan niet door de beugel. Ook zijn deze laatste onderwerp van een veiligheidspolitiek en van permanente surveillance: het wantrouwen wordt gevoed en het beeld van de 'moslim' blijft vaak verdacht. Dat het algemene beeld van moslims bij de westerse bevolking zo negatief is dat wij soms kunnen spreken van islamofobie, is een feit waarmee veel moslims dagelijks worden geconfronteerd. De lange lijst problemen, klachten en verwijten kan eindeloos worden uitgebreid. Mijn reactie op al die verschijnselen is er bij moslims op aan te dringen zich bewust te blijven van hun beginselen, hun waarden en hun verantwoordelijkheden. Door een globale visie te ontwikkelen op hun referenties en hun doelen, door hun eigen context te bestuderen en zich te verzoenen met zichzelf, hebben zij de verantwoordelijkheid zich in te zetten op de gebieden die ik in het tweede deel van dit boek bespreek. Moslims zullen krijgen wat hen toekomt: als zij als oplettende en betrokken burgers zich de inrichting van hun samenleving eigen maken, opkomen voor gelijke rechten, strijden tegen alle vormen van discriminatie en onrecht, serieuze samenwerkingsverbanden opzetten buiten hun gemeenschap en over meer dan wat alleen de eigen gemeenschap aangaat, dan zal dat allemaal bijdragen aan het verminderen van veiligheidsmaatregelen, discriminatie, uitingen van islamofobie, enzovoort. Dus eigenlijk ligt de bal bij hen, tenzij ze besluiten eeuwige randfiguren, passieve slachtoffers te blijven.(...)

Deze tekst is een fragment uit de introductie tot de Nederlandse vertaling van Ramadans boek Westerse moslims en de toekomst van de Islam, uitgeverij Bulaaq 2005.

Noot

- ¹ Het zijn ook middelen, dat moet gezegd en herhaald, om de moslimpopulaties in het Westen in de gaten te houden. Zie mijn artikel 'Les musulmans d'Europe pris en tenaille', in *Le Monde diplomatique*, juni 2000; geciteerd in *Manières de voir*, juli-augustus 2002.

Gelijke monniken, gelijke kappen

Oude debatten herleven in nieuwe tijden. Men leze in Nederland en de Islam van de beroemde oriëntalist Snouck Hurgronje uit 1911. Hij erkende dat het recht van godsdienstvrijheid samen gaat met de plicht die vrijheid van anderen te respecteren, buiten en binnen de eigen geloofsgemeenschap. Zijn inzichten gelden nu nog: alleen op basis van zo'n gelijke behandeling krijgt pluralisme volop kans en kan de accommodatie van de islam aan beginselen van de liberaal-democratische rechtsstaat slagen

.....
door Paul Scheffer
.....

Publicist.

MET DE MIGRATIE VAN MILJOENEN MOSLIMS naar Europa is de toekomst van de islam ook deel van onze toekomst geworden. De heftigheid van het debat heeft alles te maken met de plaats die de ideeën en de ervaringen van moslims in het publieke en politieke debat opeisen. Dat is onvermijdelijk, al zal menigeen soms het gevoel hebben dat er over de hoofden van de autochtone bevolking een strijd wordt uitgevochten over de toekomst van een godsdienst, die zeer verdeeld is en in de greep van radicalisering is geraakt.

De huidige impasse wordt mede veroorzaakt door het onvermogen om een min of meer stabiele omgang te vinden met de islam als nieuwe religie in onze samenleving. Een aantal duidelijke keuzes is onontkoombaar. Maar die zullen alleen aanvaardbaar zijn wanneer ze zijn gebaseerd op het beginsel van gelijke behandeling. Niets voedt het wantrouwen zozeer als de gedachte dat er met twee maten wordt gemeten. Inderdaad: gelijke monniken, gelijke kappen, al blijft het in dit verband een wat onhandige uitdrukking.

In de zoektocht naar antwoorden zouden we misschien iets kunnen

leren uit het verleden. Het is toch merkwaardig dat in het debat over de islam dat we momenteel voeren, nooit is gekeken naar de worsteling met hetzelfde vraagstuk in de tijd dat Nederland het land met de meeste moslims ter wereld probeerde te besturen. Hoewel de gedwongen kolonisering van een moslimmeerderheid niet zomaar te vergelijken is met de vrijwillige migratie van een moslimminderheid, valt er toch wel iets te leren van de debatten over de islam in die tijd.

Lees maar eens *Nederland en de Islam* van de beroemde oriëntalist Snouck Hurgronje uit 1911. Daarin zet hij zich ten eerste af tegen de gedachte dat de moslims zouden moeten worden bekeerd. Hij ziet niets in pogingen van de katholieke missie en de protestantse zending. Dat betekent nog niet een algehele afzijdigheid tegenover de islam: 'Sinds Nederland tot het bewustzijn is ontwaakt, dat het zijne taak is, de volken van de Archipel naar hunnen aard voor deelname aan het moderne cultuur- en verkeersleven geschikt te maken, heeft het dus evenals elke niet-Mohammedaansche staat met Moslimsche onderdanen zijne eigene Islamquaestie'.

Hij stelt vast dat de regering jarenlang zich verder niet heeft bekommerd om de bevolking en meer in het bijzonder niet over de godsdienst. En die afzijdigheid slaat dan ineens om in bevoogding en dwingelandij, om de roep bijvoorbeeld om de pelgrimage naar Mekka terug te dringen: 'De meest onschuldige Mohammedaansche godsdienstleraars, leerlingen aan pesantrens [islamitische kostscholen; red.], bedienaren van den eeredienst, werden dan na eene periode van verwaarloozing met dwaselijk generaliseerend wantrouwen bejegend, vaak gesteld onder een toezicht'. Dat kwam er op neer 'dat de Mekkagangers als het ware met dynamietbommen gewapend in het land terugkeeren, dat iedere hadji een opruier is'. Men ziet: nieuwe tijden, oude debatten.

Hoe dan wel om te gaan met de islam in Oost-Indië? Snouck Hurgronje maakt een drieslag in zijn benadering die me nog altijd redelijk modern voorkomt, ook al bleef zijn denken binnen het koloniale paradigma. Hij pleit voor 'de meest strikte en oprechte handhaving van de vrijheid van godsdienst, zij het dan met belangrijk voorbehoud ten aanzien van de staatkundige zijde van het Moslimsche stelsel en met openhouding van alle wegen, die de Mohammedanen kunnen leiden tot maatschappelijke evolutie, ook boven het stelsel van hunnen godsdienst uit'.

Zijn streven was dus allereerst om religie en politiek te scheiden. De religie mocht niets in de weg worden gelegd — 'de meest strikte en oprechte handhaving van de vrijheid van godsdienst' — en alle pogingen tot bekeering zouden op niks uitlopen, zo was zijn stellige overtuiging. Tegelijk moesten alle vormen van de politieke islam, waaronder het panislamisme,

worden bestreden als een gevaarlijke inmenging in het gezag van de overheid. In dat opzicht zou alle lijdelijkheid misplaatst zijn.

Verder leek hem een hervorming van de islamitische wet moeilijk voorstelbaar, maar juist het rigide karakter daarvan maakt duidelijk dat het werkelijke leven zich daarvan zal losmaken: ‘De voor den nieuweren tijd en zijn verkeer al te knellende banden, die de Moslimse wet om het leven der Islambelijders slingert, raken vanzelf los, zoodra ons cultuurleven in een of ander opzicht hen krachtiger tot zich trekt’. Tegen al te ambitieuze plannen in die richting voegde hij er aan toe: ‘De drang moet echter van binnen naar buiten werken en niet andersom’. Want hij wist ‘alwat aan aanval blootstaat, stijgt in de waardering van wie het bezit’. Alweer: deze oude debatten hebben zo hun betekenis voor onze tijd, maar wij vinden liever het wiel geheel en al opnieuw uit, en raden tegelijkertijd migranten aan zich beter in onze geschiedenis te verdiepen.

Het gaat dus om drie wezenlijke vragen. Om te beginnen: ‘de meest strikte en oprechte handhaving van de vrijheid van godsdienst’. In welke mate wordt de scheiding van de staat en kerk, die de grondslag vormt van de godsdienstvrijheid, nageleefd in Nederland? Op basis daarvan kunnen we vervolgens aan moslims vragen of ze naast het recht van godsdienstvrijheid, de plicht willen aanvaarden om diezelfde vrijheid voor andere geloven of ongeloven te verdedigen. En verder moet worden gevraagd of moslims de vrijheid die ze als groep opeisen, ook willen gunnen aan de leden van hun gemeenschap.

Bekijken we deze kwesties nader. Hoe zou een omgang met de islam op basis van het idee van gelijke behandeling eruit kunnen zien? Het begint met de scheiding van staat en kerk, die de basis is van de geloofsvrijheid. Daar bestaan veel misverstanden over. Zo denken veel mensen dat Nederland al vroeg religieuze tolerantie verwezenlijkte. De geschiedenis leert dat volgens de huidige maatstaven in de Republiek geen sprake was van een scheiding van staat en kerk. De zeventiende eeuw laat de worsteling zien tussen enerzijds het beginsel van de gewetensvrijheid, dat al vroeg werd omarmd, en anderzijds het idee van de gereformeerde kerk als ‘publieke kerk’, die door de overheid werd geprivilegieerd.

En inmenging van de kant van de staat was er genoeg. Denk maar aan de bepaling dat de overheid de keuze van predikanten moest goedkeuren en dus ook kon afkeuren. Van Gelders’ samenvattende oordeel in zijn boek *Getemperde Vrijheid* luidt dan ook dat de publieke kerk zich ‘voornamelijk onvrij voelde’. Hoe moet dat dan wel niet zijn geweest voor de katholieken en voor de joden, die in menig opzicht tweederangsburgers waren? In de zeventiende eeuw waren bijvoorbeeld huwelijken tussen joden en christenen verboden.

De Republiek liep voorop wat betreft gewetensvrijheid: eenieder mocht een ander geloof aanhangen dan het gereformeerde. Maar die andere religies mochten niet openlijk worden beleden. De scheiding van staat en kerk werd dus niet gepraktiseerd. Die kwam pas duurzaam tot stand bij de Grondwet van 1848. Een terugblik op deze geschiedenis is van betekenis voor het hedendaagse Nederland, omdat al te vaak normen aan moslims worden voorgehouden, zonder dat de moeizame totstandkoming en dus de kwetsbaarheid van zulke beginselen wordt benadrukt.

Uit die tijd kunnen we ook leren dat de scheiding van kerk en staat niet alleen de staat moet waarborgen tegen oneigenlijke druk vanuit de kerk, maar evenzeer, en soms nog meer, de kerk moet beschermen tegen interventies door de staat. Ook nu lijkt me dat te vaak de scheiding van staat en kerk wordt beleden enkel met het oog op de bescherming van de staat. Zeker waar het gaat om de islam, moet telkens worden herhaald dat in beginsel moslims niets in de weg mag worden gelegd om hun geloof vrij te belijden. Moskeeën horen hier thuis. De staat dient zich terughoudend op te stellen.

Wanneer we dit beginsel van gelijke behandeling benadrukken, dan moeten we ons afvragen of we in Europa wel leven naar dat idee. In talloze landen zijn er regelingen die op gespannen voet staan met de scheiding van staat en kerk — denk aan de kerkbelasting die Duitsers moeten betalen, aan de officiële positie van de Anglicaanse kerk in Groot-Brittannië of aan het bijzonder onderwijs in Nederland. En denk ook aan de kruisbeelden in de Italiaanse schoolklassen en rechtszalen.

Wie van moslims vraagt om godsdienstvrijheid te erkennen, zal dat zelf moeten willen opbrengen. Alleen op basis van een scheiding van kerk en staat is een nieuw maatschappelijk vergelijk mogelijk: de secularisering

van de publieke instellingen moet worden voltooid. We ontkomen in Nederland dan ook niet aan een debat over het bijzonder onderwijs. Dat wordt nu uit de weg gegaan met gelegenheidswetjes om de stichting van moslimscholen af te remmen, terwijl de grote kwestie van een aanpassing van de grondwet buiten de orde wordt verklaard.

Dat betekent helemaal niet dat de religie uit de samenleving of uit de publieke ruimte zou moeten worden verbannen. De scheiding van staat en kerk is iets anders dan de scheiding van kerk en samenleving. Religies zijn een wezenlijk bestanddeel van een pluralistische samenleving. Daarom

We kunnen de politieke islam pas op een effectieve manier bestrijden wanneer we het beginsel van godsdienstvrijheid naleven

zouden ook moslims, juist met hun onderlinge verschillen, zich moeten wagen in de openbare ruimte van hun land van aankomst.

Het begint dus met een duidelijk uitspraak over de gelijke behandeling van de godsdiensten. We kunnen de politieke islam pas op een effectieve manier bestrijden wanneer we het beginsel van de godsdienstvrijheid naleven. Dan kan namelijk een dwingende vraag gesteld worden aan moslims: brengt het uitoefenen van dat recht op godsdienstvrijheid niet onherroepelijk de plicht met zich mee om diezelfde vrijheid voor andere geloven en voor ongelovigen te verdedigen? En dat is natuurlijk wat de politieke islam niet alleen met woorden bestrijdt, maar ook met dreigementen en geweld. Dat is de tweede vraag van Snouck Hurgronje: wat betekent het ‘belangrijke voorbehoud ten aanzien van de staatkundige zijde van het Moslims stelsel’ in onze tijd?

De radicale uitleg van de islam ontstaat niet in een vacuüm. Veel te vaak delen moslims de wereld in tweeën op, in een wij en zij. Wanneer de vrijheid van godsdienst wordt gebruikt om minachting jegens niet-moslims te verbreiden dan wordt het recht waarop men zich beroept, uitgehold. Dan komt vroeger of later het moment in zicht waarop moslims het voor zichzelf onmogelijk maken om in een democratie met godsdienstige verscheidenheid te leven. Kortom, het recht van godsdienstvrijheid gaat samen met de plicht om de vrijheid van anderen te respecteren. Dat geldt voor iedereen, dus ook voor de moslimgemeenschap. Kan men dat niet opbrengen dan stigmatiseren en marginaliseren moslims zichzelf.

Ooit was ik uitgenodigd voor een interreligieuze dialoog. Als ongelovige mocht ik aanschuiven bij een imam, een bisschop en een rabbijn. Elke dialoog vraagt om een paar gemeenschappelijke beginselen en een gesprek tussen de religies toch wel om de aanvaarding van godsdienstvrijheid als uitgangspunt. Maar daar wilde de imam niet van weten: ja de Nederlandse wet schreef dat voor, maar elders kon het weer anders zijn, daar moesten hogere autoriteiten zich maar over uitlaten. We kunnen daar pragmatisch over denken — per slot van rekening aanvaardde de imam godsdienstvrijheid in Nederland — maar dat is de weg van de minste weerstand. Juist wanneer we het hebben over gelijke behandeling mogen we toch wat meer beginselvastheid verwachten.

De integratie van de islam in de democratie vraagt dus om een flinke aanpassing. Sommigen geloven daar niet in. Ayaan Hirsi Ali acht wat ze ‘de zuivere islam’ noemt, onverenigbaar met een liberale democratie. Soms heeft ze het over ‘de uitwassen van de islam’ of over ‘enkele beginselen binnen de islam’ die zouden conflicteren met de democratie, maar dat zijn meer diplomatieke versies van de gedachte dat islam en democratie niet samengaan. Ze gelooft niet in zoiets als een Europese islam of, meer in het

algemeen, in een hervorming binnen de islam. Misschien moeten we over tien of twintig jaar wel vaststellen dat ze gelijk heeft gekregen, maar welk doel zou ermee gediend kunnen zijn om nu al zo’n ontwikkeling uit te sluiten?

Het is werkelijk een open vraag of de accommodatie van de islam in Europa zal lukken. Door de migratie is een unieke situatie gegroeid: moslims vormen voor het eerst in hun geschiedenis een minderheid in een liberale en seculiere samenleving. Dat is een geheel nieuwe ervaring, en het is dan ook voorbarig om te zeggen dat de islam zoals die hier wordt beleden en de beginselen van de democratie, nooit samen kunnen gaan.

De gedachte dat de enige uitweg erin bestaat dat moslims van hun geloof afvallen, is niet alleen tamelijk wereldvreemd, maar staat ook haaks op de vrijheid van godsdienst. Er zijn zeker tekenen van secularisering onder de moslims in Nederland en Europa, maar er zijn ook genoeg voorbeelden van een toegenomen religieuze belangstelling. Het lijkt uitgesloten dat de moslims *en masse* hun geloof zullen laten voor wat het is. Kortom, het open houden van een mogelijke ontwikkeling van de islam als minderheidsreligie in een seculiere omgeving, is van levensbelang voor moslims, maar ook voor ieder ander die de maatschappelijke vrede wil bewaren.

Ten slotte heeft het beginsel van de gelijke behandeling nog een andere onontkoombare consequentie. Wie zich als groep beroept op godsdienstvrijheid, moet het kunnen opbrengen om diezelfde vrijheid aan leden van die groep te gunnen. Nu worden vaak andere stromingen verketterd. Denk maar aan de manier waarop meer liberale groepen als de alevieten of de Ahmaddiya-beweging worden uitgesloten.

Een beroep op godsdienstvrijheid zou toch op zijn minst een aanvaarding van het pluralisme in de eigen kring moeten betekenen. Nu brengen

Moslims in Nederland hebben eerder te weinig dan te veel invloed op de samenleving

de meesten het niet eens op om dat beginsel in de beperkte omgeving van de islam na te leven. Er is dan ook helemaal geen moslimgemeenschap, maar een zeer verdeelde verzameling van gelovigen, die weinig gemeenschappelijks hebben. Het

probleem van de moslims in Nederland is niet dat deze een grote invloed op de samenleving hebben, maar eerder dat ze veel te zwak zijn.

De problematische omgang met verschillen in eigen kring geldt al helemaal bij geloofsafval. Dat is het laatste element in de drieslag die Snouck Hurgronje voorstelde: ‘openhouding van alle wegen, die de Mohammedanen kunnen leiden tot maatschappelijke evolutie, ook boven het stelsel van hunnen godsdienst uit’. De meeste moslims hebben het daar buiten-

gewoon moeilijk mee. Toch geldt ook hier dat wie als groep het recht van een vrije beleving van de godsdienst opeist, niet anders kan dan datzelfde recht voor leden van de eigen gemeenschap te erkennen. Godsdienst wordt in vrijheid beleden of verworpen. Nu is dat allerminst het geval: openlijk zeggen als moslim dat je niet langer gelooft staat gelijk aan sociale uitsluiting of erger.

Godsdienstvrijheid sluit godsdienstkritiek niet uit, integendeel. De prijs van een open samenleving is onder meer dat kritiek op godsdienstige tradities een onderdeel is van een openbaar debat. Van de critici mag enige subtiliteit worden gevraagd, en toch zal het vrijelijk spreken over wat voor anderen heilig is soms ten diepste krenkend zijn. Het is niet anders. Wanneer moslims hier willen leven met de gedachte dat de Koran en de profeet boven elke kritiek staan en nooit voorwerp van spot mogen zijn, dan slaan ze een doodlopende weg in.

In een Amerikaans televisieprogramma herhaalde ik deze redenering en dat leverde een buitengewoon onthullende reactie op van een moslimorganisatie in dat land. In een openbare verklaring schreven ze onder meer: 'Wij als Amerikaanse moslimgemeenschap eisen het mensenrecht van zelfdefinitie op'. Sinds wanneer is 'zelfdefinitie' een mensenrecht, sinds wanneer mogen alleen gelovigen iets zeggen over hun heilige boeken? Allemaal merkwaardige formuleringen die niet thuishoren in een democratie: elk geloof is van iedereen, in de zin dat we er een mening over kunnen hebben en die ook vrijelijk mogen uiten.

Onverstandig zijn dan ook de uitlatingen van de Britse en Nederlandse regeringen, die proberen godslastering opnieuw te laten gelden als strafbaar feit. Waarom zou het beledigen van de goden eigenlijk erger zijn dan het beledigen van mensen? Wie staat op het beginsel van gelijke behandeling kan niet anders dan godsdienstige en seculiere wereldbeschouwingen als gelijk voor de wet zien. Er zijn zeker grenzen aan de vrijheid van meningsuiting, die liggen echter niet bij het kritiseren of bespotten van een geloof. Anders kunnen we beginnen met de *Lof der Zotheid* van Erasmus, met hoofdstukjes als 'Nog meer zotheid in de bijbel', op de brandstapel te gooien.

Gelijke behandeling betekent niet dat iedereen nu plotseling vrijzinnige ideeën zou moeten omarmen. Net zoals andere traditionele gelovigen kunnen behoudende moslims een institutie als het homohuwelijk verwerpen, zolang ze maar aanvaarden dat een meerderheid voorlopig anders heeft beslist. Omgekeerd moet degene die principieel godsdienst kritiseert, het kunnen opbrengen om de vrijheid van godsdiensten te verdedigen, omdat dwang in geloofszaken een aantasting van de democratie is.

De impasse met betrekking tot de islam laat zien dat er geen gemeen-

schappelijk aanvaarde grondslag is voor een gesprek over de plaats van de islam in een liberale democratie. We moeten terug naar het beginsel van de gelijke behandeling. Daar zijn we nog ver van verwijderd. Dat moeten we nuchter onder ogen zien. Diplomatieke vermijding helpt niet in de omgang met de islam, eerlijkheid over gedeelde beginselen van godsdienstvrijheid wel.

De vragen die kunnen worden gesteld over het samenleven in Nederland, hebben meer reliëf gekregen. Duidelijk is zichtbaar geworden dat tolerantie geen vanzelfsprekendheid is en dus om onderhoud vraagt. Er is alle reden om de meerderheidscultuur kritisch te overdenken. Tegelijk mogen we ons niet door grote en dus al helemaal niet door kleine terreur laten gijzelen. Daarom is zelfonderzoek ook gevraagd aan de kant van de minderheden, meer in het bijzonder in de moslimgemeenschap van Nederland. Dat betekent veel meer opening van zaken over wat er in de moskeeën gebeurt en het actiever weerspreken van tal van uitingen van onverdraagzaamheid in eigen kring.

Zo'n publieke meningsvorming is moeilijk. Verbondenheid met de eigen gemeenschap wordt vaak opgevat als een uitnodiging om te zwijgen over datgene waar men zich in de eigen kring aan ergert. Het idee is vaak: we gaan de vuile was niet buiten hangen, we zijn al kwetsbaar genoeg. Maar de ruimte voor migranten in de Nederlandse samenleving wordt juist groter wanneer wat openlijker meningsverschillen zichtbaar worden gemaakt. Dat besmuikte zwijgen van al die Turkse, Marokkaanse of Surinaamse schrijvers en intellectuelen is jammer. Juist hun stem zou de afstand tussen ingezetenen en nieuwkomers kleiner kunnen maken.

Wat de islam in Europa nodig heeft zijn klokkenluiders, mensen die de oneigenlijke loyaliteit jegens 'de gemeenschap' doorbreken, die de dodelijke cirkel van vriend en vijand doorbreken en vrijuit spreken, ook de over de misstanden binnen de zeer verdeelde wereld van moslims in ons land. Zoals de ouders die financieel wanbeheer op een islamitische school aan de orde stellen of de schrijver die het in de moskeeën georkestreerde beroep op de arbeidsongeschiktheidswetgeving aan de kaak stelt (de rugpijnperiode), of vrouwen die de dwingelandij achter de gesloten deur van het gezin onder de aandacht brengen, of moskeebestuurders die extremisme in de eigen kring aan de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) melden.

Ik ben ervan overtuigd dat zulke klokkenluiders de relaties versoepelen, de grove typering over en weer tegengaan. Die beeldvorming bestaat bij gratie van wantrouwen: wat innerlijk verdeeld is — of het nu gaat om een meerderheids- of een minderheidscultuur — wordt teveel als samenhang waargenomen. Je kunt het ook anders zeggen: vreedzame

coëxistentie is een wel heel beperkte opvatting van integratie. Vergelijk het met Europa voor en na 1989: waar koude vrede en afstand bestond, is er

Integratie wordt enorm bevorderd wanneer het pluralisme aan alle kanten zichtbaar wordt

nu ruimte voor werkelijke vervlechting en toenadering. Zo is het ook in de multireligieuze samenleving: we leven nog steeds in het tijdperk van de diplomatie en de niet-inmenging, maar samenleven vraagt om meer dan dat. De toekomst van de islam raakt iedereen, niet al-

leen moslims. Vertrouwen is een ander woord voor integratie en dat wordt enorm bevorderd wanneer het pluralisme aan alle kanten zichtbaar wordt.

Dit is een aangepaste versie van een artikel met dezelfde titel dat de auteur eerder in NRC Handelsblad publiceerde.

Een foto van Mohammed

Het islamitisch beeldverbod als westerse mythe

Het stereotype beeld van de ‘botsing der beschavingen’ doet het nog altijd goed. Zo zou het islamitische verbod om de profeet Mohammed af te beelden ónze vrijheid van meningsuiting bedreigen. Maar hét islamitisch beeldverbod is een westerse mythe, die haaks staat op de geschiedenis van kunst en kitsch in het Midden-Oosten.

De verontwaardiging over de Mohammed-cartoons wordt daar tot een crisis opgeklopt om Europa’s meten met twee maten, vooral inzake Israël en Palestina, aan de kaak te stellen en om interne conflicten te verhullen.

Miskening van deze spolieke dimensie werkt de politisering van de islam in de hand waardoor die ‘botsing’ alsnog een self fulfilling prophecy dreigt te worden. Daarom is terughoudendheid geen teken van zelfcensuur, maar van beschaving.

door *Harrie Teunissen*

Historicus van de islam. Hij schreef o.m. het essay ‘Van Poitiers tot Fortuyn; de islam in de spiegel van de Lage Landen’ voor het stadsdebat ‘Islam en integratie’ van de gemeente Rotterdam (2005).

VIER MAANDEN NA DE PUBLICATIE VAN de Mohammedkarikaturen in een Deense krant, leidt de verontwaardiging van moslims tot demonstraties en boycotts, tot brandstichtingen en tientallen doden. De verlate escalatie in de islamitische wereld overvalt het Westen. Hier lijkt meer aan de hand dan een onverzoenlijk conflict tussen Westerse radicalen die, zoals Ayaan Hirsi Ali, ‘het recht op belediging’ hooghouden en islamitische fundamentalisten die te hoop lopen tegen het afbeelden van de Profeet en nog wel als

(zelfmoord)terrorist. De woede-uitbarsting rond de twaalf cartoons roept de explosies in Bamiyan in herinnering. Taliban blazen hier maart 2001 twee gigantische boeddhabeelden op; opnames daarvan worden via video verspreid. Dit hoogtepunt van de helleens-boeddhistische cultuur uit de pre-islamitische tijd wordt vernield op last van mullah Omar. Zijn fatwa oordeelt: 'Deze standbeelden waren en zijn heiligdommen van ongelovigen en die blijven deze beelden vereren en aanbidden (...). Allah (...) de Allerhoogste is het enig ware heiligdom en alle valse heiligdommen (...) moeten worden vernietigd.' De verontwaardiging over deze moedwillige destructie van werelderfgoed is buiten Afghanistan vrijwel algemeen. Zo bestempelen islamitische leiders uit India en Pakistan deze beeldenstorm als 'onislamitisch' en de Duitse minister van cultuur vergelijkt het optreden van het Talibanregime met boekverbrandingen door de nazi's. Ook het geweld rond de Mohammedcartoons wordt alom veroordeeld, maar de minister van buitenlandse zaken van Groot-Brittannië kritiseert ook Europese media voor het overnemen van die karikaturen, en een Italiaanse minister moet aftreden vanwege Libische rellen naar aanleiding van zijn T-shirt met een cartoon op tv. Ditmaal staat een breed moslimfront tegenover het Westen, dat verdeeld is tussen verdedigers van de vrije meningsuiting en critici van de provocerende karikaturen. Nu de emoties zijn geluwd, wil ik in dit essay het cartoonconflict analyseren vanuit de geschiedenis rond het islamitisch beeld-

Ik bestrijd de these van de botsing van de schaamteloze beeldcultuur van 'het Westen' met het taboe op beelden van 'de islam'

verbod. Daarbij bestrijd ik de these van de botsing van de schaamteloze beeldcultuur van 'het Westen' met het taboe op beelden van 'de islam'. Niet omdat die these riekt naar de vooroordelen van het oriëntalisme¹, maar omdat die haaks staat op de omgang met beelden in de islamitische wereld. Pas door kennis daarvan valt te begrijpen dat beeldverbo-

den functioneren in de machtsstrijd binnen en tussen islamitische landen, ook als ze kaatsen via de band van 'het verontruste Westen'. Eerst bespreek ik de canonieke islamitische bronnen, vervolgens schets ik de geschiedenis van kunst en kitsch in het Midden-Oosten. Dan pas kan de cartoonaffaire zinvol geanalyseerd worden: van beeldverbod tot machtsstrijd.

DE CANONIEKE ISLAMITISCHE BRONNEN

Wie de Koran raadpleegt om na te gaan hoe het islamitisch beeldverbod is gefundeerd op openbaringen van Godswege aan Mohammed, komt bedro-

gen uit. Soera 5 vers 90 spreekt over het ontwijken van 'afgodsblokken' en soera 22 vers 30 stelt met nadruk: 'Onthoudt u van de gruwel der afgoden'. De veelgoderij uit de tijd vóór de islam richt zich immers, ook volgens archeologisch onderzoek, meer tot goden via (offer)stenen dan als beelden. God, de Enige, kan niet in beelden worden gevat. De Koran kent echter, anders dan de Bijbel, geen beeldverbod. Blijven over de tradities over de Profeet en zijn metgezellen in de soennitische islam, respectievelijk de Profeet en de imams in de sjiitische islam. Na kritisch onderzoek van de betrouwbaarheid van hun overlevering is slechts een klein deel van die tradities als 'gezond' aangemerkt en te boek gesteld. Dan nog raakt men in deze omvangrijke 'hadithverzamelingen' uit de negende en tiende eeuw (soennieten) of uit de tiende en elfde eeuw (sjiieten) verzeild in een zee van overleveringen. Niet één hoofdstuk behandelt het beeldverbod, toch vindt men veel tradities die over beelden gaan. Hieruit kan men twee hoofdthema's destilleren. Ten eerste: beelden zijn onrein en dus onverenigbaar met het gebed. Een traditie luidt immers: 'Engelen betreden geen huis waarin een hond is, noch waar beelden zijn'. Een variant op deze uitspraak van de Profeet voegt nog de nachtpo toe. De aanwezigheid van honden, beelden en uitwerpselen maakt een ruimte dus ongeschikt voor gebedsverrichtingen. Toch zijn er uitzonderingen. Tradities vermelden dat Aisja een gordijn ophing met figuren van dieren. Toen de Profeet kwaad opmerkte dat dit hem stoorde bij het bidden, maakte Aisja kussens uit die stof. De meeste geleerden van de sjaria concluderen hieruit dat afbeeldingen van dieren in gebedsruimtes zijn toegestaan zolang men erover loopt of erop zit. Ook de vijfde imam van de sjiieten is ruimhartig: het volstaat om beelden, die zich tussen de gelovige en de richting van Mekka bevinden, tijdelijk met een doek te bedekken zodat ze het gebed niet storen. Dergelijke overleveringen funderen alleen voor de islam als cultus een beeldverbod en verklaren waarom kalligrafie en moskeearchitectuur de religieuze kunsten bij uitstek worden.

Het tweede hoofdthema uit de hadithliteratuur treft kunstenaars die dieren en mensen uitbeelden, want die worden verdoemd. 'Degenen die deze afbeeldingen maken worden gestraft op de dag der opstanding. Men zal hun zeggen: breng jullie creaties tot leven.' Maar alleen God, 'de Vormgever', kan ze een ziel inblazen. Een schilder die met zijn penseel beelden schept die lijken op scheppingen Gods, is hoogmoedig en wordt dus veroordeeld tot het hellevuur. Opnieuw zijn er varianten met uitzonderingen. Personages zonder hoofd of hoofden gescheiden van hun romp lijken niet levensvatbaar, zo kan men de hel ontwijken. Ook heeft de Profeet, mede gezien zijn zwak voor zijn jonge vrouw Aisja, geen moeite met het spelen met poppen, want dat bereidt meisjes voor op hun latere taak. Ook los

van deze nuancerings vormt het dreigende oordeel onvoldoende basis voor een algeheel beeldverbod, wel voor een duidelijke waarschuwing aan kunstenaars. Het is immers ook hoogmoed om, vooruitlopend op de dag des oordeels, op de stoel van God te willen zitten. Hoe is dan toch zo'n verbod ontstaan? Daarvoor moet men de overleveringen historisch lezen. Als Mohammed in 630 Mekka verovert, verwijdert hij 360 idolen in en rond de Ka'aba voordat hij in de oude tempel in gebed zijn 'knielingen' verricht. Diverse overleveringen, onder andere uit 'Het leven van Mohammed' van Ibn Ishaq (gestorven 768), stellen dat de Profeet de fresco's van Maria en Jezus in de Ka'aba beschermt. Zijn respect voor die afbeeldingen is niet vreemd, hij was ook getrouwd met enkele christinnen. Bovendien blijkt uit de Koran dat de oorsprong van de profeet Jezus vergezeld ging van een zintuiglijke gestalte. Zo staat in soera 19 vers 17 dat de engel Gabriël voor Maria 'de gelijkenis aannam van een welgevormd menselijk wezen'. Volgens andere overleveringen roept Mohammed in Mekka op beelden zelfs in de huizen te vernietigen. Collatie van ketens van overlevertaars en onderzoek naar hun vroege context, geven echter aan dat deze tradities pas vijf decennia ná de dood van Mohammed (gestorven 632) in omloop komen. In die tijd zouden ook Maria en Jezus uit de Ka'aba zijn verwijderd. Veel blijft onduidelijk, maar de beeldenkwesie moet een grote rol gespeeld hebben in de bloedige machtsstrijd binnen de moslimgemeenschap van 680 tot 692.

GESCHIEDENIS VAN KUNST EN KITCH

Nadat kalief Abd al-Malik (gestorven 705) zijn tegenstanders in die strijd heeft uitgeschakeld, centraliseert en arabiseert hij het bestuur van zijn Omayyadenrijk. Eind zevende eeuw worden de beeltenaren op de gouden dinars en zilveren dirhams, waarvoor Byzantijnse en Perzische munten model stonden, vervangen door islamitische spreuken. De Koepel van de Rots in Jeruzalem (692-694) en de Omayyadenmoskee van Damascus (706-

715) worden met Byzantijnse mozaïeken van bomen, gebouwen en inscripties getooid. Kalief Yazied II verordonneert in 722 alle beelden van mensen en dieren te vernietigen; in sommige oude kerken in Palestina zijn de effecten daarvan nu nog te zien. Kort daarop be-

Zelfs de Byzantijnse beeldenstorm voedt de westerse mythe van hét islamitisch beeldverbod

gint de Byzantijnse beeldenstorm (het iconoclasme van 728 tot 843) met een grootscheepse vernietiging van iconen en fresco's. Het islamitisch

Afb. 1.: Bas-reliëf met paradijsstun op de linker poorttoren van Qasr al-Mshatta; paleis van kalief Al-Walied II (743-744). (*Jahrbuch der Berliner Museen*, 1992)

beeldverbod lijkt zelfs orthodoxe christenen in Byzantium aan te steken. Deze escalatie voedt in de negentiende eeuw bij Europese oriëntalistie de mythe van hét islamitisch beeldverbod. De kunst in het Midden-Oosten loopt echter behoorlijk anders. Doorwerking van islamitische taboes in het iconoclasme is niet aangetoond, al zijn er parallellen. Dé theologische verdediging van iconen komt zelfs van de monnik Johannes Damascenus, voorheen minister aan het kaliefenhof, die hun verering fundeert op het mysterie van Gods menswording. En het decreet van Yazied II vormt een triest maar kort intermezzo. Dat blijkt uit de vele, rijk gedecoreerde paleizen en buitenhuizen in de halfwoestijn. In Qusayr Amra uit 712/715 (Jordanië) toont een nu zwaar beschadigd fresco vorsten uit drie continenten. Ook Clio, de muze van de geschiedenis, staat er afgebeeld. Andere binnenmuren zijn versierd met badende naakte vrouwen. Mozaïeken met jachtscènes in Romeinse stijl zijn te zien in Khirbat al-Mafjar 724/743 (Palestina); jachtscènes in Perzische stijl vindt men in Qasr al-Kheir Gharbi 724/727 (Syrië). De toegangspartij hiervan zit onder bas-reliëfs van mensen en dieren naar de stijl van het Helleens-Syrische rijk van Palmyra,

binnen staat zelfs de godin Gaia afgebeeld. Op de bewerkte façades van het complex van Qasr al-Mshatta uit 743/744 (Jordanië) staan wijnranken, leeuwen en halfnaakte vrouwen, geïnspireerd door byzantijnse en koptische voorbeelden (afb. 1). Een deel bevindt zich tegenwoordig in het Pergamon Museum te Berlijn. Berichten in Europa over deze beeldenrijkdom voor de Omayyaden-aristocratie worden nog in de 20ste eeuw vol ongeloof ontvangen. Het ontwikkeld publiek denkt eerder te maken te hebben met pre-islamitische bouwwerken, zozeer bepaalt de mythe van hét islamitisch beeldverbod hun denken.

De introductie van het goedkope en gemakkelijke Chinese papier (negende eeuw) stimuleert het te boek stellen van de vele ‘gezonde’ orale tradities. In het Abbasidenkalifaat (750-1258) ontstaan schriftelijke jurisprudenties en scholen voor de wetenschap der plichtenleer. Het corps van wetsgeleerden staat gewoonlijk vijandig tegenover afbeeldingen van levende wezens, ook buiten de moskee. Critici, zoals Al-Farisi (gestorven 979), stellen dat het beeldverbod alleen betrekking heeft op God. Voor een veralgemening naar mens en dier ziet hij geen dwingende redenen. De Koran bezingt bovendien in soera 34 vers 13 de grote koning, profeet en bouwheer Salomo waarvoor ‘djinnns’ (goede of boze geesten) ‘paviljoenen en beelden’ maken. Dergelijke theologen blijven echter een minderheid. Het gevolg is dat de publieke ruimtes van de Maghreb tot Centraal Azië vrijwel geen beelden vertonen en dat toegankelijke pre-islamitische beelden regelmatig worden onthoofd of bekrast. Toch komen afbeeldingen, ook bij de stedelijke middenstand, veelvuldig voor op tapijten en stoffen, op meubels en branders, op glazen en keramiek, en op dozen en bestek. De vermaarde Al-Ghazali (gestorven 1111), die onder soennieten eenzelfde status geniet als Augustinus onder christenen, keurt dergelijke luxegoederen af omdat ze haaks staan op de sobere leefwijze van de rechtgeaarde moslim. Maar het leven blijft reukelijker dan de leer. De massaproductie van papier leidt vanaf de twaalfde eeuw ook tot de expansie van het geïllustreerde boek. Vroeger trof je afbeeldingen van mensen en dieren alleen aan in Arabische handboeken over medicijnen en astronomie: zo krijgen de sterrenbeelden van de Griekse zodiak een Oosterse uitdossing. Voortaan verlichtigen miniatures ook dierenfabels en schelmenromans. Oosterse kronieken beelden naast vorsten en krijgers zelfs Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed onverhuld af. De fraaiste miniatures ontstaan van de veertiende tot de zeventiende eeuw in de ateliers van Herat, Shiraz, Tabriz en Istanbul. Volgens Europese standaardwerken verschaft ‘de statische Perzische kunst’ een heimelijk plezier aan verlichte opdrachtgevers. De fantastische kleuren, het ontbreken van schaduw en perspectief en de irreële compositie worden door Westerse historici vooral begrepen als een

Afb. 2.:
Tekening van Roland
Fréart naar een Perzische
miniature met Moham-
med door Gabriël geleid
op zijn nachtelijke he-
melreis (*Le Magasin pit-
toresque*, 1876)

handige strategie waarmee moslimkunstenaars Gods scheppingsvoortrecht omzeilen. Ook de goudgehoogde miniatures die mystieke legendes rond de nachtelijke hemelreis van Mohammed uitbeelden, worden met moderne ogen bekeken. Als de Profeet in een vurige stralenkrans en met gesluierd gezicht verschijnt, denkt men meteen aan het verbod hem af te beelden (afb. 2), niet aan het verblindend licht dat reflecteert op het gelaat van de mens die God nadert.

Voor veel oriëntalisten uit de negentiende eeuw staat de wonderlijke Perzische schilderkunst tegenover ‘de beeldloze traditie van Arabieren en Joden’. Dit idee voedt het stereotype van een botsing van de scheppende verbeelding van de Arische (noot 2) met de passieve en reflexieve Semitische cultuur. Ook islamologen stellen hét islamitisch beeldverbod niet ter discussie; in de koloniale tijd staat immers de studie van het islamitisch recht centraal. Het onderzoek naar de geschiedenis van kunst en kitsch loopt achter en dit leidt begin 20ste eeuw tot een paradoxale ontwikkeling. In Europa wint de idee-fixe van het islamitisch beeldverbod terrein, terwijl

het Midden-Oosten juist een explosie van beelden te zien geeft. Daar willen vooruitstrevende intellectuelen, kleine ondernemers en bestuurders hun 'achterstand op het Westen' zo snel mogelijk inhalen. De modernisering van het onderwijs introduceert het tekenen in het curriculum, beginnend met de militaire scholen. Drukpers, fotografie en cinema dragen bij aan een meer 'realistische' kunst, het perspectief wordt vanzelfsprekend. Het verbod op afgodendienst had eeuwenlang monumentale driedimensionale beelden vrijwel uit de kunstpraktijk verbannen. De leeuwenfontein in het Alhambra van Granada en het gevecht tussen leeuw en stier op de voorgevel van de grote moskee van Diyarbakir horen tot de uitzonderingen. Rond 1900 verschijnen er echter, op last van koloniale machthebbers of van nationale hervormers, standbeelden op pleinen in het Midden-Oosten en in Turkije. Zo worden beelden alledaags in het stadsleven. De tijd waarin figuratieve kunsten door hun privé-karakter geen directe functie hadden in het representeren van de macht is voorbij. Hierdoor kunnen fatwa's tegen kostbare (afgods)beelden een wapen worden in een politieke strijd. Zo wordt reeds eind negentiende eeuw in Cairo het standbeeld van Ibrahim Pasja (gestorven 1848) door een opstandige menigte neergehaald. Een eeuw later zie je pakkende reclames, affiches van film- en popsterren en opvallende portretten van het staatshoofd zelfs in de dorpen. In huiskamers, ook in orthodoxe kring, hangen stevast foto's van de familie en staat de tv soms de hele dag aan. Tijdens mijn verblijf in 1995 in het hete Syrië, waren oude opnames van het Nederlandse tv-programma 'Ter land, ter zee en in de lucht' bijzonder populair vanwege de schaars geklede meiden en jongemannen die kletsnat uit het water werden gevist.

VAN BEELDVERBOD TOT MACHTSSTRIJD

Deze moderne beeldcultuur confronteert sjariakeners met nieuwe kwesties. Voor grote hervormers, zoals Mohammed Abdoeh in zijn 'Nut en status van beelden en standbeelden' (1903), komt het beeldverbod voort uit angst voor terugval in idolatrie. Nieuwe technieken vormen echter geen gevaar voor de godsdienst, er is dus geen reden voor verbod. In 1940 veroordeelt de orthodoxe Al-Azhar Universiteit in Cairo wel driedimensionale beelden, behalve als die verminkt zijn. Voor musea gelden uitzonderingsbepalingen. Over tweedimensionale afbeeldingen oordelen de meeste wetgeleerden welwillend. Fotografie en film ziet men niet als schepping door kunstenaars, men vergelijkt ze met reflecties in een spiegel. Alleen immorele scènes en afbeeldingen van profeten en van de familie van de Profeet blijven verboden. Puriteinse wahabieten in Saoedi-Arabië zijn heel wat strenger. Portretten van regerende vorsten sieren wel overheidsge-

Afb. 3.:
Verkeersbord in Sa-
oedi-Arabië (*National
Geographic*, januari
1966)

bouwen en bankbiljetten maar de vorige grootmoefiti, Abdoel-'Aziez bin Baaz (gestorven 1999), wilde foto's in schoolboeken en kranten alleen toestaan als vrouwen werden geretoucheerd en hoofden van mannen bedekt. Op verkeersborden voor voetgangers staan lopers zonder hoofd (afb. 3). Tv's, schotelantennes en video's dringen echter overal door. Voor radicale moslimbroeders (noot 3) zoals Mohammed Qoetb blijft de westerse kunst, ondanks haar meesterwerken, heidens. Sinds de Renaissance wordt onder het mom van esthetiek het menselijk lichaam weer aanbeden. Daarom moet volgens zijn leerling Al-Zawahiri de nieuwe 'onwetendheid', ontstaan door de Westerse culturele invasie, worden verdreven door de ware islam. Terwijl van mullah Omar slechts één vage foto circuleert, bestookt Bin Laden internet en tv met videoboodschappen. Ondanks dit felle debat over de moderne beeldcultuur, is de sfeer in de meeste islamitische landen niet grimmig. De vele lekenmoslims staan eerder onverschillig tegenover beeldverboden. En de volkse islam kan niet zonder devote beelden. In Egypte worden buitenfresco's, die trots lotgevallen van bedevaartgangers verslaan, zeldzaam. Maar mausolea hangen vol foto's van overleden soefi-

Afb. 4.:
Foto van Mohammed op
12-jarige leeftijd, 2003 in
Isfahan gekocht (Silvia
Naef, *Ya-t-il une 'ques-
tion de l'image' en islam*,
Parijs 2004)

sjeiks en overall vent men sleutelhangers met de Ka'aba op de ene en Ali op de andere kant. In Iran domineren schilderijen van Hoesseins martelaarschap nog steeds de herdenkingen van de slag bij Kerbala. Alleen de profeet Mohammed wordt tegenwoordig niet meer afgebeeld. Het lijkt er op dat de sluier van de Profeet nu ook in het Midden-Oosten gezien wordt als verbodsteken. En deze recente prentbriefkaart uit Isfahan dan, met Mohammed als mooie jongen van 12? Op deze stralende foto staat hij echter niet als profeet (afb. 4). Ze geeft wel Mohammed weer tijdens zijn ontmoeting met de monnik Bahira die tussen zijn schouderbladen het vóórteken van zijn profetschap ontdekt.

* * *

De escalatie van protesten van Deense imams naar woede-uitbarstingen in het Midden- en Verre Oosten wordt niet alleen gevoed door de overname van Mohammedkarikaturen in andere Europese dagbladen. Zes cartoons zijn 17 oktober al verschenen in de Egyptische krant Al-Fagr, met een artikel dat ze scherp veroordeelt, maar de publicatie zelf wordt niet verboden. Pas eind januari 2006, na de boodschap van de Palestijnse stembus (de

overwinning van Hamas), komt het conflict in een stroomversnelling. De autocratische regimes zouden vrije verkiezingen niet overleven en gematigde én radicale moslimbroeders hebben aanzienlijk meer kansen die te winnen dan bijvoorbeeld hun sociaalnationalistische concurrenten. De opgeklopte woede over nauwelijks gekende cartoons wordt nu geregistreerd voor een mediagenieke crisis, die de religieuze en nationale cohesie moet versterken tegenover de recente wending van Europa richting Amerikaanse politiek in het Midden-Oosten en hun meten met twee maten inzake Israël en Palestina. Het Syrische regime, dat 1982 tienduizenden moslimbroeders om zeep hielp, laat brandstichting in ambassades toe 'om de eer van de Profeet te verdedigen'. Zo poogt men nieuwe banden aan te knopen met radicale groepen in Libanon en tegelijk Bush te waarschuwen dat ondermijning van het seculiere regime tot een islamistische staat leidt. President Ahmadinejad van Iran, die zich beledigd en bedreigd voelt door de (Westerse) militaire macht in Israël, Irak en Afghanistan gebruikt de cartooncrisis in zijn machtsgreep. Hij wil het land zuiveren van corruptie en poogt de felle oppositie van conservatieve en hervormingsgezinde ayatollahs en van de vrije pers te breidelen. Hij legitimeert zijn vlucht vooruit religieus als bespoediging van de miraculeuze terugkeer van de sinds 941 verborgen twaalfde imam. Deze sjiitische messias moet het roer overnemen van de hoogste rechtsgeleerde in de Islamitische Republiek en zelfs de wereld gaan leiden. Extern lijkt Ahmadinejad uit op een sjiitische as van Iran en Bahrein via de sji'ieten in Irak en de dominante alawieten in Syrië tot de Hezbollah in Libanon. Met zijn oproep 'de zionistische entiteit van de kaart te vegen' en zijn uitdaging aan het Westen om ook cartoons over de holocaust te publiceren, speelt hij in op de wijdverbreide haat tegen de joodse staat. Zo wil hij een brede buffer met radicale soennieten creëren én tegenwicht bieden aan de druk op Hamas om Israël te erkennen. Zijn optreden tegen de Mohammedcartoons werkt wel verwarrend: tijdens de traditionele herdenking van Kerbala op 7 februari plakken hardliners in sommige straten van Teheran het gezicht van imam Hoessein af.

Het Midden-Oosten is instabieler dan ooit, terwijl zijn olievoorraden van vitaal belang blijven voor de halve wereld. Bush en Blair hebben, zoals Hofland scherp stelt, Irak in drie jaar 'tot een burgeroorlog gedemocratiseerd'. De NAVO voert in Afghanistan het commando over de International Security Assistance Force (ISAF) en onze Nederlandse jongens en meiden komen in Uruzgan onder grote druk te staan. Het al-Qaida netwerk blijft provoceren met zelfmoordaanslagen. Ahmadinejad bestempelt, pervers, de holocaust tot mythe en Iran lijkt binnen enkele jaren kernwapens te kunnen produceren. Israël heeft die al en houdt ook zijn conventionele overmacht op de Palestijnen angstvallig in stand. Hoe kan Europa nu bij-

dragen om de brandhaarden van Palestina tot Pakistan in te dammen en achterliggende problemen te verminderen? Politieke steun aan onverbetterlijke autocraten, zoals in Saoedi-Arabië, en militaire protectoraten, als in Irak, zijn op den duur tot mislukken gedoemd. Bevordering van vrije verkiezingen zonder diplomatieke en economische compromissen met

Het taboe om de Profeet af te beelden fungeert als laatste linie van het beeldverbod buiten de moskee

winnende moslimbroeders, zoals Hamas, is ook een doodlopende weg. Alleen door het dragen en delen van verantwoordelijkheden kan het theocratische vertoog van de radicalen worden gemarginaliseerd. Natuurlijk moet Israël garanties krijgen, in principe binnen de

grenzen van 1967. Hoe dan ook, nu Europa sterker dan voorheen is betrokken bij de conflicten in de regio, lopen zijn diplomaten en soldaten, journalisten en toeristen, NGO's en bedrijven meer risico's. Dit mag geen reden zijn om bepaalde karikaturen te verbieden, want dan wordt onze vrije meningsuiting door radicalen in het Midden-Oosten gegijzeld. In Jordanië en Jemen zijn al journalisten opgepakt en bedreigd voor het publiceren van de Mohammedcartoons. Zij vroegen hun lezers: 'Wat is schadelijker voor de islam, deze cartoons of het wurgen van onschuldigen door Al-Zarqawi?' In Europa was er gelukkig geen sprake van geweld door de vele moslims die verontwaardigd zijn over de Mohammedkarikaturen. De protesten hier waren, afgezien van enkele dreigende heethoofden, juist gematigd, Hirsi Ali's typering van een grote islamitische vijfde colonne ten spijt. Olivier Roy wijst erop dat Arabische regimes proberen uit eigenbelang hun migrantendiaspora vast te houden. Deze socioloog en islamoloog stelt ook dat die 'bescherming' door de meerderheid van de moslims in Europa steeds meer als hinderlijk wordt ervaren. Hun afstand nemen van de crises in het Midden-Oosten staat echter haaks op de groeiende islamofobie in Europa. Schreeuwers van beide kanten zijn vaak beeldbepalend, waardoor (ongewild?) het stereotype van de 'botsende beschavingen' tot leven wordt gewekt. Maar realisering van deze 'profetie' kent slechts verliezers en is heel wat gevaarlijker dan het moderne islamitisch beeldverbod.

Deze kleine geschiedenis toont de consensus over het beeldverbod bij het rituele gebed van moslims, maar ook dat in kunst en cultuur van de islam het taboe op afbeeldingen van mens en dier nauwelijks heeft gefunctioneerd. Wel blijft de publieke ruimte in de islamitische wereld eeuwenlang gevrijwaard van monumentale beelden en afbeeldingen van profeten. Maar de beeldexplosie van de afgelopen anderhalve eeuw dringt ook daar het traditionele verbod terug. Het taboe om de Profeet af te beelden fun-

geert als laatste linie van het beeldverbod buiten de moskee. Als hij bovendien wordt neergezet als terrorist, vormen radicale, orthodoxe, bevindelijke en zelfs rekkelijke moslims één front. Dit front versterkt bewegingen, zoals de Moslimbroeders. Waar een autocratisch regime politieke partijen buitenspel zet, neemt vaak een sociaal-religieuze beweging de handschoen op. Dat gold voor Polen in de jaren tachtig en dat speelt nu serieus in enkele islamitische landen. Ook om die reden valt er in het Midden-Oosten over religie weinig te lachen. In Europa hoort lachen om religie, ja zelfs openlijk cynisme en blasfemie, er sinds Voltaire bij. De christenen hebben zich daar, soms tandenknarsend, voor de lieve vrede bij neergelegd. Veel moslims moeten er nog aan wennen; dat hoort bij hun inburgering. Maar als Paul Scheffer inzake overname van de Mohammedcartoons in andere Europese dagbladen stelt: 'Publiceren moest. Want achter een beeldverbod, ligt een spreekverbod en daarachter een schrijfverbod', wordt het mij te gortig. Deze benadering van een islamitische bedreiging van onze vrije meningsuiting miskent hoe beelden en hun verboden werken in de machtsstrijd in het Midden-Oosten. Hij zal parallellen met beeldverboden in de christelijke cultus en cultuur niet ontkennen, maar zijn kortsluiting van beeld- en schrijfverbod heeft geen oog voor de beeldenstorm van de Franse Revolutie, door de Verlichting voorbereid. Evenmin heeft hij plek voor het 'spirituele iconoclasm' in de schilderijen van Malevitsj tot Mondriaan. Voor alle duidelijkheid: ik kritiseer Scheffers 'publiceren moest', maar niet omdat de cartoons 'lijken op de antisemitische en racistische karikaturen uit de jaren dertig en vijftig' zoals de filosoof Bernard-Henri Lévy schrijft. Ik distantieer me van de intellectuele dwang tot voortdurende doorbreking van andermans taboes. Terughoudendheid is geen zelfcensuur, maar een teken van beschaving.

Leiden, maart 2006

Literatuur

- Ali, Wijdan. From the Literal to the Spiritual. The Development of the Prophet Muhammad's Portrayal from 13th Century Ilkhanid Miniatures to 17th Century Ottoman Art. In: *Electronic Journal of Oriental Studies*. 1v (2001), No 7, pp. 1-24. Zie: www2.let.uu.nl/Solis/anpt/ejos/pdf4/07Ali.pdf
- Ammelrooy, Anneke van. Dagboek van een godsdienstoorlog. *De Groene Amsterdammer* 10-3-2006.

- Baer, Eva. The human Figure in early Islamic Art: some preliminary Remarks. In: Muqarnas, *an Annual on the visual Culture of the Islamic World*. vol. 16 (1999), pp. 32-41.
- Bahnassi, Afif. *The great Omayyad Mosque of Damascus*. Damascus 1989.
- Besançon, Alain. The forbidden Image, an intellectual History of Iconoclasm. Chicago 2000.
- Binyon, Laurence, J. Wilkinson & Basil Gray. *Persian Miniature Painting*. Oxford 1933.

- Bloom, Jonathan. The Introduction of Paper to the Islamic Lands and the Development of the Illustrated Manuscript. In: *Muqarnas* vol. 17 (2000), pag. 19-23.
- Canivet, Pierre & Jean-Paul Rey-Coquais (red.). *La Syrie de Byzance à l'Islam, VIIe-VIIIe siècles*. Damascus 1992.
- Centilivres, Pierre & Micheline Centilivres-Demont. Une présence absente: symboles et images populaires du prophète Mahomet. In: Marc-Olivier Gonseth e.a. (red.). *Derrière les images*. Neuchâtel 1998.
- Chelkowski, Peter. Narrative Painting and Painting Recitation in Qajar Iran. In: *Muqarnas* vol. 6 (1989), pp. 98-111.
- Colijn, Ko. Op ramkoers tegen Iran. *Vrij Nederland* 18-2-2006.
- Damascenus, Johannes. *De derde verhandeling tegen hen die de heilige iconen smaden*. Utrecht 1968.
- Daniel, Jean. *La prison juive*. Parijs 2004.
- Enderlein Volkmar & Michael Meinecke. Graben - Forschen - Präsentieren. Probleme der Darstellung vergangener Kulturen am Beispiel der Mschatta-Fassade. *Jahrbuch der Berliner Museen* Band 34 (1992), pp. 137-172.
- Erdbrink, Thomas. Fundamentalistische volksdienaar (profiel Mahmoud Ahmadinejad). *Vrij Nederland* 18-2-2006.
- Erdbrink, Thomas. Ontkenning Israël basis politiek Iran. *NRC Handelsblad* 28-10-2005.
- Feld, Helmut. *Der Ikonoklasmus des Westens*. Leiden 1990.
- Freeman, Colin. Iran Clerics back nuclear Weapons. *London Sunday Telegraph* 19-2-2006.
- Gans, Evelien. De jood als globaliseringsproduct. *De Groene Amsterdammer* 24-2-2006.
- Garton Ash, Timothy. Soldiers of the Hidden Imam. *The New York Review of Books*. Vol. 52 No 17, 3-11-2005.
- Grabar, André. *L'iconoclasme Byzantin*. Parijs 1984.
- Halm, Heinz. *Die Schia*. Darmstadt 1988.
- Heyberger, Bernard & Silvia Naef (red.). *La multiplication des images en pays d'islam: de l'estampe à la télévision* (17e-21e siècle). Würzburg 2003.
- Hirsi Ali, Ayaan. The right to offend. *NRC Handelsblad* 10-2-2006.
- Hoffman, Eva. The Beginnings of the illustrated arabic Book: an Intersection between Art and Scholarship. In: *Muqarnas* vol. 17 (2000), pp. 37-52.
- Hofland, Henk. Column. *De Groene Amsterdammer* 10-3-2006.
- Ibn Ishaq, Muhammad. *The Life of Muhammad* (vertaald door A. Guillaume). Oxford 1955.
- Jansen, Hans. *Van jodenhaat naar zelfmoordterrorisme, Islamisering van het Europees antisemitisme in het Midden-Oosten*. Heerenveen 2006.
- Kennedy, Hugh. *The Prophet and the Age of the Caliphates*. Londen 1986.
- De Koran (vertaald door J.H. Kramers). Amsterdam 1956.
- Lévy, Bernard-Henri. A moral atomic Bomb. *Wall Street Journal* 9-2-2006.
- Mearsheimer, John & Stephen Walt. *The Israel Lobby and U.S. foreign Policy*. Working Paper RWPo6-011, Harvard University 13-3-2006. Zie: <http://www.ksgnotes1.harvard.edu/Research/wpaper.nsf/rwp/RWPo6-011>
- Moniquet, Claude. Caricatures de Mahomet: Histoire et conséquences d'une manipulation mondiale. In: *ESISC Note d'analyse* 9-2-2006. Zie: <http://www.esisc.org/Caricatures%20de%20Mahomet.pdf>
- Motzki, Harald (red.). *Hadith, Origins and Developments*. Aldershot 2004.
- Naef, Silvia. *Y a-t-il une 'question de l'image' en Islam?* Parijs 2004.
- Naim, Mouna. M. Ahmadinejad attend le retour du Mahdi. *Le Monde* 1-12-2005.
- Naim, Mouna. L'ex-président Khatami critique son successeur, M. Ahmadinejad, sur la négation de la Shoah. *Le Monde* 3-3-2006.
- Naim, Mouna. Ils ont osé montrer leur prophète. *Le Monde* 24-3-2006.
- Paret, Rudi. Textbelege zum islamischen Bilderverbot. In: *Schriften zum Islam, Volksroman - Frauenfrage - Bilderverbot*. Stuttgart 1981, pp. 213-225.
- Paret, Rudi. Das islamische Bilderverbot und die Schia. In: *Schriften* pp. 226-247.

- Paret, Rudi. Die Entstehungszeit des islamischen Bilderverbot. In: *Schriften* pp. 248-271.
- Ramadan, Tariq. Free Speech and civic Responsibility. *The Herald Tribune* 6-2-2006.
- Reenen, Daan van. The Bilderverbot, a new Survey. In: *Der Islam, Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients*. Band 67 (1990), pp. 27-77.
- Roxburgh, David. The Study of Painting and the Arts of the Book. In: *Muqarnas* vol. 17 (2000), pp. 1-16.
- Roy, Olivier. Aanvaard risico's van rol in Midden-Oosten. *NRC Handelsblad* 10-2-2006.
- Richard, Francis. *Splendeurs persanes. Manuscrits du XIe au XVIIe siècle*. Parijs 1997.

Noten

- Oriëntalisme is de westerse studie van talen, culturen en religies van oosterse volkeren. Volgens Edward Said presenteert het oriëntalisme zich ook aan de islamitische wereld als een objectieve en belangeloze discipline. Haar kennis zou echter de koloniale expansie van Europa in het Midden-Oosten mede mogelijk maken en daar het 'blanke' beschavingswerk legitimeren.
- Arisch is oorspronkelijk een Perzische aanduiding voor de ruimere etnische groep waartoe zij horen. In Europa slaat de term Ariërs op de taalverwante

- Ruprechtsberger, Erwin (red.). *Syrien, von den Aposteln zu den Kalifen*. Linz 1993.
- Said, Edward. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. New York 1978.
- Scheffer, Paul. Verdraagzaamheid mag niet gestoeld zijn op vrees. *NRC Handelsblad* 4-2-2006.
- Shibli Zaman, Abu Abdallah. *The Buddhas of Bamyan: Refuting those who Call for the Preservation of Idols in the Name of Islam*. Zie: books.menj.org/buddhism/old/document/bamy_buddha.pdf
- Ternisien, Xavier. *Les Frères musulmans*. Parijs 2005.
- Wachters-van der Grinten, Anne-May. *Gij zult u geen gesneden beeld maken ... Het beeldverbod in jodendom, christendom en islam*. Kampen 1996.

- indo-germanen die ruim voor het begin van onze jaartelling Europa vanuit het oosten bevolken. De term groeit in de negentiende eeuw uit tot een racistische categorie die later centraal komt te staan in de rassenleer van de nazi's.
- De beweging van de Moslimbroeders, 1928 in Egypte opgericht, vormt de bakermat van de politieke islam in de islamitische wereld. In de jaren tachtig functioneert zij als een 'Islamitische Internationale'. Tegenwoordig kiezen de meeste moslimbroeders voor het democratisch experiment naar Turks model en tegen terroristisch geweld.

De ideële wortels moeten de rechtsstaat blijven voeden

Waar het op aan komt in de rechtsstaat is de erkenning van de mens als vrij en redelijk, verantwoordelijk en waardig wezen. Deze humanistische visie op de mens is gevoed door joods en christelijk geloof in wisselwerking met Griekse filosofie. Er is echter geen enkele reden om te zeggen dat bijvoorbeeld moslims niet tot datzelfde humanistische inzicht kunnen komen.

door *Ernst Hirsch Ballin*

Staatsraad en hoogleraar internationaal recht.

SINDS 9/11 IS RELIGIE WEER een dominante factor op het wereldtoneel. We horen vaak dat de islam onverenigbaar zou zijn met democratie en rechtsstaat. Het is echter goed te beseffen dat religie een onderdeel is van de identiteit van mensen. De bekende Indiase econoom Amartya Sen keert zich in zijn recente boek *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* terecht tegen het enkelvoudig categoriseren van mensen. Dat is gevaarlijk, omdat het op grote schaal een *clash of civilizations* uitlokt. Het is goed om te blijven beseffen dat onze identiteit meer-
voudig is. Behalve dat iemand christen, atheïst of moslim is, is hij bijvoorbeeld ook Engelsman, medicus en hockeyspeler.

Het is leerzaam terug te kijken naar de periode van de 12de en 13de eeuw, die bepaald geen duister, maar fascinerend tijdvak was. Denkers als de Spaanse islamitische filosoof Averroës, de Joodse rabbi, arts en filosoof Maimonides, de Dominicanen Albert de

Grote en Thomas van Aquino waren in een discussie verwickeld waarin het werk van de Griekse filosoof Aristoteles een belangrijk referentiepunt was. Dit debat tussen deze figuren uit heel verschillende culturen is nog steeds voorbeeldig, uitgerekend ook in deze tijd. Thomas had grote achting voor Aristoteles, die hij kortweg 'de filosoof' noemde, en voor Averroës 'de commentator'. De denkers die uit zulke verschillende tradities kwamen, aanvaardden dat er iets gemeenschappelijks was, dat vooraf ging aan de onderscheidingen.

Ik zou dat gemeenschappelijke willen aanduiden als een antropologie die openstaat voor het transcendente. Paus Johannes Paulus II was een warm pleitbezorger van een daarin gefundeerd 'nieuw humanisme' voor het nieuwe millennium, dat als christelijk humanisme wordt gevoed door geloof en rede. De visie op de mens die dat humanisme mogelijk heeft gemaakt, is voort-

gekomen uit joods en christelijk geloofs-
goed in wisselwerking met tradities van het
Griekse filosofen. Onze rechtsstaat is —
historisch gezien — gestempeld door deze
drie cultuurbronnen. Voeding van de prin-
cipes van de rechtsstaat blijft echter drin-
gend nodig. Na kosmocentrisme en theo-
centrisme, heeft het christendom geleid
tot een antropocentrische wending, die de
mens als vrij en verantwoordelijk wezen in
relatie bracht tot God. Het gaat hier om een
besef van de creatuurlijkheid van de mens,
van het geschapen zijn als vrij en verant-
woordelijk wezen. Het beslissende punt is
de erkenning van de persoonlijke waardig-
heid die hier na een worsteling van eeuwen
uit is voortgekomen.

De erkenning van de mens — ook als gelo-
vige — als vrij en verantwoordelijk wezen
sluit exclusiviteit uit. Een artikel uit de zeer
vroege grondwet (*Bill of Rights*) van Virginia,
spreekt mij daarom enorm aan: 'That reli-
gion, or the duty which we owe to our Crea-
tor, and the manner of discharging it, can be
directed only by reason and conviction, not
by force or violence; and therefore all men
are equally entitled to the free exercise of
religion, according to the dictates of consci-
ence; (...)' (*Bill of Rights* 1776).

De erkenning van deze vrijheid is door
de genoemde drie tradities mogelijk gewor-
den, maar er zijn ook in andere tradities
onmiskkenbaar mogelijkheden aanwezig
en ook gerealiseerd die tot erkenning van
menswaardigheid hebben geleid. Er is geen
enkele reden om te zeggen dat anderen niet
tot datzelfde humanistische inzicht zouden
kunnen of mogen komen. Sen laat in zijn
boek *The Argumentative Indian* overtuigend
zien dat de democratische rechtsstaat een
vruchtbare verbinding is aangegaan met
inheemse Indiase tradities. Het kan geen
toeval zijn dat in die cultuur democratie ook
stevig wortel heeft kunnen schieten.

Het gaat in tegen de eerder genoemde
vooordelen. India heeft namelijk — op
Indonesië na — de grootste groep moslims.
En dat heeft niet verhinderd dat de democra-
tische rechtsstaat daar wortel heeft gescho-
ten. Dat weersprekt die stelling van som-
migen dat islam en democratie onverenig-
baar zouden zijn. Waar het op aankomt, is
de aanwezigheid van een antropologie voor
de democratie, als de staatsvorm die ade-
quaat en passend kan worden gemaakt voor
de mens als verantwoordelijk en waardig
wezen.

Het vermogen tot humanisme is te
begrijpen vanuit het natuurrecht. Dat is
soms ten onrechte opgevat als een boven-
geordend rechtstelsel, waarin geen enkele
ruimte is voor de menselijke vrijheid.
Dat is niet juist. Het gaat over elementaire
rechtsbeginselen waarop de mens al rede-

*Het voorbeeld van India
weersprekt de stelling
dat islam en democratie
onverenigbaar zouden zijn*

nerend van nature stuit. Het eerste prin-
cipe uit dat recht is de erkenning van de
andere mens als rechtssubject. Thomas van
Aquino onderscheidde hiernaast het secon-
daire natuurrecht. Een van de regels daaruit
was dat er altijd een balans moet zijn tus-
sen prestatie en contraprestatie. Dat is een
conclusie die mensen altijd wel zullen trek-
ken. Als de een tekortschiet, mag de ander
terugvorderen. Deze intuïtief gevonden
basisregel kan vervolgens heel verschillen-
de vormen krijgen in concrete regels. Deze
zijn het resultaat van een combinatie van
redelijk inzicht (*ratio*) en willen (*voluntas*).
Dat wil zeggen dat het niet alleen gaat om
redeneren, maar om het in gezamenlijkheid

beslissingen nemen, waarbij de wederkerigheid en wederzijdse erkenning in stand moeten worden gehouden.

En het redeneren betekent ook niet alleen argumenten wisselen, maar ook het betrachten van redelijkheid. Als je de democratische rechtsstaat afsnijdt van haar wortels, dan krijg je dat democratische vrijheid slechts nog wordt opgevat als vrij kiezen. Risico is dat er slechts 'een hol kiezen' overblijft, een willen zonder redelijkheid die verplicht jegens anderen. De meerderheden gaan dan de minderheden onderdrukken. Mensen kunnen verleid worden dingen te doen die ingaan tegen wat ze redelijkerwijze zouden moeten willen. Daar wijs je hen op, wanneer je zegt 'doe niet zo onredelijk!'. Daarop kun je echter alleen bouwen, als je kunt beargumente-

.....
De katholieke kerk ziet het terecht als haar taak de democratische rechtsstaat te voeden

ren waarom iets redelijk is. Kun je dat niet meer, dan blijft over het 'holle kiezen'. In ons bestel verdwijnt het zicht op die redelijkheid vrij snel. We vragen wel 'wat vindt u ervan?', maar stellen niet meer de vraag 'Waarom vindt u dat?'. En het merkwaardige is dat het in het politieke debat als negatief geldt, wanneer een politicus van opvatting verandert; of wanneer een kamerlid zich laat overtuigen door argumenten van de tegenstander, wordt hem dit aangerekend als gezichtsverlies. Tegenwoordig lijkt het wel alsof het vragen van argumenten ongepast wordt gevonden, omdat het

wordt ervaren als een inbreuk op de privacy van het kiezen. Het uitwisselen van argumenten en luisteren naar elkaar, is ook van levensbelang in de omgang van meerderheden en minderheden. Er zal in alle redelijkheid ook rekening gehouden moeten worden met minderheden, bijvoorbeeld zorgen dat zij niet gediscrimineerd worden.

Ik vind redelijkheid de belangrijkste gedragsnorm om de rechtsstaat in stand te houden. Daaraan ten grondslag ligt de antropologie van de mens als vrij en redelijk wezen.

De rechtsstaat is een enorme verworvenheid. Het is dodelijk de democratische rechtsstaat te zien als 'af'. Dat is een teken van zelfgenoegzaamheid. Europa wordt op dat punt ook terecht bekritiseerd door de Amerikaan George Weigel (in zijn boek *The Cube and the Cathedral: Europe, America, and Politics Without God*) en door de Europeanen Joseph Ratzinger en de vorige paus. Culturele ontwikkelingen sterven af wanneer de bronnen niet meer onderhouden worden. Dat is het probleem van Europa: we houden de uiterlijke vormen in stand, maar ze leven niet echt meer. De katholieke kerk ziet het terecht als haar taak de democratische rechtsstaat te blijven voeden.

Het is een slechte zaak, als men vindt dat de argumenten voor recht niet meer hoeven te worden onthuld; als meningen worden gepresenteerd als 'ons goed recht'; als men discussie overbodig en ongewenst worden verklaard. Een waarschuwing is de Romeinse rechtscultuur die veel invloed gehad heeft in Europa. Na de codificatie door Justinianus stelde deze en raakte zij in verval. De rechtsstaat is een stevige boom. Maar als je van zo'n boom de wortels afsnijdt, bezwijkt hij toch.

.....

Van Nederlands naar Frans model?

Liberalen: tijd rijp voor afschaffing religieuze privileges

De liberale overtuiging is dat aan religie door de staat geen bijzondere plaats mag worden toegekend. Om tactische en electorale redenen hebben Nederlandse liberalen de logische consequenties daaruit nooit durven trekken. Maar nu is de tijd rijp voor afschaffing van wettelijke religieuze privileges: van het grondwetsartikel voor borging van de vrijheid van godsdienst tot aan de staatsbekostiging van religieus gekleurd bijzonder onderwijs.

door *Patrick van Schie*

Directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de vvd

‘DE LIBERALE POLITIEK VINDT HAREN grondslag in het gezag der menselijke rede... De liberale politiek is in haar wezen, ofschoon niet altijd in de praktijk een tak van den breiden stroom van het rationalisme. Wat de wetenschap op velerlei gebied heeft geleerd en verschaft is, veelal tegen het hardnekkig verzet der kerkelijke partijen in, hoe langer hoe meer gemeen goed geworden...’¹ De liberaal P.W.A. Cort van der Linden, nu vooral nog bekend uit zijn functie van minister-president tijdens de Eerste Wereldoorlog, wond er in 1886 als hoogleraar, in zijn gedegen studie *Richting en beleid der liberale partij*, geen doekjes om. Politiek diende voort te vloeien uit overwegingen van het menselijk verstand. Hier dienden argumenten, net als in de wetenschap, controleerbaar en dus met kracht van tegenargumenten weerlegbaar te zijn. Voor bovennatuurlijke dogma’s mocht in een liberale politiek geen plaats worden ingeruimd.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw stuitte de woorden van Cort van der Linden in eigen kring nauwelijks op tegenspraak. Waar iemand zich in zijn eigen leven zoal door liet leiden, dat ging niemand wat aan. Het geloof was voor de ‘binnenkamer’. De staat diende die ruimte niet te betreden. Maar wat zich daar afspeelde, diende ook binnenskamers te blijven. Godsdienst en politiek waren gescheiden werelden, althans: zij dienden van elkaar gescheiden te worden gehouden.

De confessionelen grepen deze stellingname gretig aan om de liberalen als vijanden van de godsdienst af te schilderen. De tegenstelling confessioneel-liberaal zou er één zijn tussen geloof en rede, en het was duidelijk waar een goed christen dan voor had te kiezen. De liberalen betoogden hiertegenover dat wie het geloof werkelijk lief had, het niet met politieke twisten wenste te bezoedelen. ‘God erkennen in het staatsrecht’ was niet hetzelfde als het voortdurend aanroepen van God ter verdediging van de eigen opvattingen. Uiteindelijk konden overigens de confessionelen het evenzeer niet zonder de rede stellen, of zij dat nu aangenaam vonden of niet. Immers, zo schreef het liberale Tweede-Kamerlid P.H. Roessingh (een predikant): ook confessionelen ontvingen de Openbaring niet ‘onmiddellijk’ maar ‘middellijk’, dat wil zeggen dat zij ‘het redevermogen van den mensch’ nodig hadden om de Openbaring te begrijpen.²

Maar na de Eerste Wereldoorlog meenden meer en meer liberalen, net als confessionelen, dat een scheiding tussen godsdienst en politiek toch niet viel aan te brengen. Tekenend waren de woorden die de liberale staatsrechtgeleerde C.W. de Vries uitsprak — onder veel bijval — in een feestrede ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Vrijheidsbond, een directe voorloper van de vvd: ‘De christelijke grondgedachte willen wij niet uitsnijden. Zij is zelf deel der werkelijkheid. Eerder geeft de historische roeping van de liberale gedachte ook nu aan de christelijke grondgedachte vrijheid en vlucht. De Bijbel is voor ons volk en voor de wetenschap bron van kennis en oorkonde van openbaring... Zouden velen onder ons nu nog durven aanvaarden de stelling van Cort van der Linden: “naar liberale beginselen heerscht de rede oppermachtig”? Wij weten nu toch dat de rede slechts één der factoren is, die de persoonlijkheid mede bepaalt.’³ Sommige liberalen gingen zo ver, aan hun voorgangers het verwijt te maken dat deze onvoldoende waardering voor de godsdienst hadden opgebracht. Nog begin jaren tachtig betoogde de man die tussen 1958 en 1976 de vvd-fractie in de Eerste Kamer leidde, Harm van Riel, dat het de opvolgers van Thorbecke ‘...als gevolg van hun intellectuele geaardheid en hun distantie van het christendom... [aan] het vermogen tot het geven van een vaste, bezielende leiding ontbrak’. In hun antiklerikalisme zag hij zelfs één van de wortels van de verworping van de samenleving.⁴

Van Riel zag Thorbecke als de vertegenwoordiger van het ware liberalisme dat aan godsdienst de plaats toekende die haar toekwam. Nu verwierp Thorbecke inderdaad de gedachte dat de Nederlandse samenleving zou kunnen worden begrepen met veronachtzaming van de christelijke grondslagen. Maar dat wil allerm minst zeggen dat hij politiek op christelijke beginselen wilde gronden. Werd die poging ondernomen, dan verviel men immers onvermijdelijk in de leerstellingen van een bepaalde kerkelijke gezindheid.⁵ Een juiste politiek oversteeg daarentegen de kerkelijke verschillen en was als vanzelf doordeesemd van een 'christendom boven geloofsverdeeldheid'. 'De stille werking van het Christendom, boven verdeeldheid van geloof, is oneindig algemeener en grooter, dan hetgeen men in de kerkelijke sfeer met oogen ziet. Het Christendom heeft onze wetgeving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden doortrokken; maar dat is niet in het bijzonder Christendom eener bepaalde kerk.' Het christendom waarvan Thorbecke de invloed onderkende was 'eene burgerlijke kracht geworden'.⁶

Als goede liberaal was Thorbecke voorstander van de scheiding tussen kerk en staat. De staat diende gevrijwaard te blijven van kerkelijke invloeden, de kerken moesten zich op hun beurt vrijelijk kunnen ontwikkelen. Het was volgens hem zaak 'aan de kerkgenootschappen een stand te verzekeren, waarbij hun de volle onafhankelijkheid van privaatrechtelijke verenigingen wordt gewaarborgd'.⁷ Het door zijn grondwetsherziening uit 1848 mogelijk gemaakte herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van de katholieke kerk in Nederland, tegen veel antipapistisch protestants verzet in, was een logische invulling van die vrijheid. Thorbecke stond pal voor

Slechts om tactische redenen had Thorbecke zich neergelegd bij het voortduren van staatsubsidie aan kerkgenootschappen

die vrijheid. Zijn consequente optreden in deze leidde in 1853 tot de val van zijn eerste kabinet. Maar de vrijheid van godsdienst betekende wat hem betreft ook dat de kerken geen bevoorrechte positie konden claimen. Daarom was de liberale staatsman eigenlijk geweest voor het doorsnijden van de 'zilveren koorde', de financiële ondersteu-

ning die de staat aan de kerken gaf. Slechts uit tactische overwegingen, om zijn grondwetsherziening niet in gevaar te brengen, had hij zich in de jaren veertig neergelegd bij het voortduren van staatsubsidie aan de kerkgenootschappen.⁸

Toen geruime tijd na zijn dood liberalen in het land zich voor het eerst verenigden, in 1885 door oprichting van de Liberale Unie (LU), gebeurde

dit vooral om de invloed tegen te gaan van de confessionelen die immers ten onrechte 'voor het Staatsrecht bij de Openbaring ter school gaan'.⁹ Begin twintigste eeuw werd ter rechterzijde van de LU de Bond van Vrije Liberalen (BVL) opgericht, een klassiek-liberale partij. Bij het vaststellen van het beginselprogramma in 1907 werd een poging ondernomen om de 'gezonde ontwikkeling van den godsdienstzin' tot staatsverantwoordelijkheid te verklaren. De indiener van het amendement meende dat de vrij-liberalen duidelijk moesten maken dat zij een kerkgenootschap niet beschouwden als een zangvereniging. De voorzitter van de commissie die het voorliggende beginselprogramma had opgesteld wilde hem dat nageven '...maar het Historisch Genootschap is ook iets anders dan een tennisclub'. Er was geen enkele reden om de kerk een andere rechtspositie dan die van een particuliere vereniging te geven. Het amendement over bevordering van de godsdienstzin werd met ruime meerderheid verworpen. De BVL sprak zich in zijn beginselprogramma krachtig uit voor de scheiding tussen kerk en staat.¹⁰

Tijdens het interbellum raakten de liberale politiek in de verdrukking. De confessionelen heersten oppermachtig, zolang zij althans de gelede- ren gesloten hielden en zo hun meerderheid in de Tweede Kamer te gelde konden maken. Mede in een poging aantrekkelijk te blijven voor religieus voelende kiezers nam de Vrijheidsbond, een fusie van zeven partijen waaronder LU en BVL, in zijn eerste programma een zinsnede op met 'Erkenning van de waarde van het geestelijk en van het godsdienstig leven voor maatschappij en Staat.' Later werd hier nog een schepje bovenop gedaan. Zo legde de partij in 1929 in haar beginselprogramma neer dat het ethische en godsdienstige gemoedsleven 'onvervangbare waarden' bevatte voor de vorming van geest en karakter.¹¹

Na de Tweede Wereldoorlog zette de vvd het christelijk anker nog steviger vast. Bij haar oprichting in 1948 sprak zij in haar beginselprogramma uit dat '...het bovenal de christelijke geest is, die ons volk de waarde en de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen.... Zij [de vvd; PvS] acht het daarom een onafwijsbare eis, dat door versterking van deze geest zedelijke ontworteling en geestelijk nihilisme worden overwonnen...'.¹²

Partijleider P.J. Oud nuanceerde deze bepaling tien jaar later door aan te geven dat er pas sprake was van '...ware vrijheid als men zich tegelijkertijd gebonden weet aan een hoger beginsel....: de een ontleent het aan de godsdienst, aan een godsdienstige overtuiging, de ander aan een andere bron. Het standpunt van onze Partij is nu, dat de vraag, waaruit dat hogere beginsel stamt, door een ieder in eigen geweten moet worden beoordeeld'.¹³ Onder leiding van Oud zelf boog een partijcommissie zich in 1961 over het

meer concrete vraagstuk van financiële steun aan kerkgenootschappen. De commissie noemde ‘...de bevordering van een krachtig kerkelijk leven een activiteit van voldoende groot openbaar belang’. Maar zij maakte ook een ‘...duidelijk onderscheid tussen neutraliteit van de staat ten aanzien van het kerkelijk leven, een neutraliteit, die zij afwijst, en een objectieve actieve instelling van de staat, d.w.z. een gelijke behandeling door de staat van al die activiteiten, die als maatschappelijk nuttig worden gekwalificeerd. Een logisch gevolg van deze houding van de overheid is het betuigen van respect aan de groepen niet-kerkelijken.’ Bevordering van het kerkelijk leven was op zichzelf genomen prijzenswaardig, maar viel naar het oordeel van de commissie op één lijn te stellen met bevordering van culturele en charitatieve doelen.¹⁴

Bij de herziening van het beginselprogramma in 1966 werd het christendom niet meer als dé inspiratiebron aangewezen. ‘De partij ziet de Nederlandse samenleving bovenal gedragen door de geest van christendom en humanisme’, heette het nu. ‘Het is haar overtuiging dat de zedelijke beginselen daarvan aan de Westerse samenleving in het algemeen en aan de Nederlandse samenleving in het bijzonder ten grondslag liggen en dat zij deze behoren te blijven kenmerken.’¹⁵ De verwijzing naar het christendom werd in 1980 geheel uit het beginselprogramma geschrapt. In 1994 zou toenmalig vvd-leider Frits Bolkestein dit nog betreuren als een ontkenning van ‘een deel van onze erfenis’. Maar zijn partij is niet tot wederopneming van waardering voor het christendom overgegaan. Het laatste Liberaal Manifest, *Om de vrijheid*, stelt weer — in navolging van de liberalen aan het einde van de negentiende eeuw — dat liberale politici zich niet bemoeien ‘...met wat mensen diep in hun binnenste geloven. De geest is immers vrij.’ De grens ligt daar waar de religieuze beleving een gevaar oplevert voor de openbare orde of voor het vreedzaam samenleven. De vvd moet, aldus het Liberaal Manifest uit 2005, ‘het liberale, verlichte erfgoed her vinden’. Daartoe wordt een combinatie bepleit van religieuze tolerantie en een neutraal publiek domein.¹⁶

Wie de mate waarin liberalen het belang van godsdienstzin hebben onderstreept zet naast hun verkiezingsresultaten, moet het opvallen dat de perioden waarin de neutraliteit werd benadrukt grotendeels corresponderen met electorale kracht, terwijl de speurtocht naar een meer religieus getinte verankering van het liberalisme werd ondernomen toen de liberalen onder de kiezers slecht scoorden. Natuurlijk is de Nederlandse samenleving in belangrijke mate door het christendom gestempeld, ten goede of ten kwade. Zo’n feit hoeft dan echter nog niet meteen in een beginsel document te worden vermeld, net zomin als daarin wordt opgenomen dat elke dag de zon opkomt en ondergaat.

De tijden dat de confessionelen de Nederlandse politiek domineerden zijn (gelukkig) voorbij. Het cda staat momenteel, begin mei 2006, in de peilingen onder de 30 zetels. De partij lijkt daarmee, na de uitschieters van 2002 en 2003, weer terug te zijn op haar natuurlijke niveau. Gelet op de ontwikkeling van het electoraat, de geringere religieuze gebondenheid van jongere generaties, is het te verwachten dat het cda in de toekomst zal terugglippen naar de positie van een middelgrote partij.

Onder die omstandigheid is er voor de liberalen geen enkele noodzaak meer, zo men al meent dat die er vroeger wel was, om niet krachtig voor de eigen overtuiging uit te komen. Die overtuiging is niet dat er voor religie geen plaats in onze samenleving is. Ieder individu dient immers zelf uit te maken waardoor hij of zij zich laat inspireren. De liberale overtuiging is wél dat aan religie door de staat geen bijzondere plaats mag worden toegekend. Juist omdat overtuigingen en inspiratiebronnen van mensen individuele aangelegenheden zijn, dient de staat zich hiertegenover neutraal op te stellen. Kerken, moskeeën en andere religieuze organisaties mogen dan ook geen aanspraak kunnen maken op voorrechten die andere particuliere verenigingen niet bezitten. Een overtuiging die is gebaseerd op een godsdienstig geloof of een als ‘heilig’ beschouwd boek is niet meer beschermwaardig dan welke andere overtuiging ook.

Daarom dient het grondwetsartikel met de vrijheid van godsdienst (art. 6 Gw) te worden geschrapt. De waarborgen die het artikel beoogt te geven aan het in vrijheid belijden van godsdienst of levensovertuiging, worden al gedekt door de vrijheid van uiting van gedachten of gevoelens (art. 7 Gw), de vrijheid van vereniging (art. 8 Gw) en de vrijheid van vergadering

en betoging (art. 9 Gw). Zulke vrijheden behoren te gelden voor elke Nederlander, ongeacht de vraag of zij op een religieus gevoelens stoelen. Andere artikelen die de godsdienst(igen) een streepje voor geven, zullen eveneens op de helling moeten. Te denken valt hierbij

Alle wetsartikelen die de godsdienst een streepje voor geven, zullen op de helling moeten

aan de bepaling uit het wetboek van strafrecht volgens welke op het verstoren van een religieuze bijeenkomst een hogere straf staat dan op het verstoren van een niet-religieuze bijeenkomst tot aan de staatsbekostiging van het religieus gekleurde bijzonder onderwijs.¹⁷

Het zal nog wel even duren voordat de resten van het tijdperk van confessionele heerschappij uit het Nederlandse staatsbestel zijn verwijderd. Dit zal ook niet zonder slag of stoot gaan. Verzet kan natuurlijk worden verwacht uit de confessionele gelederen; omdat hun getalsmatige kracht

afneemt zullen de confessionelen steun van anderen behoeven. Ook PvdA-ers en vvd'ers die liever de boel de boel laten dan de gelijkberechtiging van alle burgers ongeacht de aard van hun overtuiging principieel serieus nemen, verzetten zich nog. Toch zal het verzet op den duur geen stand kunnen houden. Als de 21ste eeuw halverwege is, verwacht ik dat religie de plaats heeft gekregen die haar toekomst: een zaak van burgers, niet van de politiek.

Noten

- 1 P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen, 1886) pp. 1 en 3.
- 2 P.H. Roessingh, 'De tegenstellingen der "Christelijke" politiek', in: H.G. Borgecius e.a., *Wat willen de vrijzinnigen? Propagandaboek voor de verkiezing van 1905* (Doetinchem, 1905) pp. 40-59.
- 3 C.W. de Vries, *De historische roeping van de liberale gedachte. Feestrede door mr. C.W. de Vries uitgesproken op 16 april 1931 bij het tienjarig bestaan der Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond* (Rotterdam, 1931) p. 7.
- 4 H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw* (Assen, 1982) pp. 116 en 119.
- 5 G.G. van der Hoeven, *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van mr. J.R. Thorbecke, IV 17 november 1854 tot 15 juli 1857* (Groningen, 1905) p. 444.
- 6 Ibidem, p. 622.
- 7 J.R. Thorbecke, 'Narede', in: idem, *Parlementaire redevoeringen. Ministerie van september 1865 tot februari 1866* (Deventer, 1870) pp. v-xx, p. ix.
- 8 W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem, 1935) pp. 307-308. De "zilveren koorde", de staatssubsidie voor de kerkgenootschappen, zou pas bij de grondwetsherziening van 1983 worden verwijderd.
- 9 Aldus LU-voorzitter I.A. Levy in zijn openingsrede op de oprichtingsvergadering, zoals aangehaald door G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag, 1980) p. 108.
- 10 Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam, 2005) p. 121. De indiener van het amendement was de Amsterdamse hoogleraar theologie A. Bruining, de voorzitter van de beginselprogramcommissie de Leidse hoogleraar privaatrecht A.C. Visser van IJzendoorn.
- 11 Ibidem, pp. 241 en 322.
- 12 *Beginselprogram* van de vvd uit 1948, artikel 3.
- 13 P.J. Oud, 'Modern staatkundig liberalisme' in: *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (Leiden, 1958) pp. 1-20, p. 3.
- 14 P.J. Oud (vz), J. de Wilde (secr.), e.a., *Steun aan kerkgenootschappen* (Den Haag, 1961) pp. 6-7. De commissie sprak zich trouwens uit tegen directe subsidie. Zij gaf er de voorkeur aan het verlenen van particuliere steun fiscaal aantrekkelijker te maken.
- 15 *Beginselprogram* van de vvd uit 1966, artikel 3.
- 16 *Om de Vrijheid. Liberaal Manifest* (Den Haag, 2005) p. 63.
- 17 J.G.C. Wiebenga (vz), W.P.S. Bierens (secr.), e.a., *De grenzen van de open samenleving. Migratie- en integratiebeleid in liberaal perspectief* (geschrift 99 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting; Den Haag, 2005), pp. 141-147.

'De praktijk van de scheiding tussen kerk en staat in Frankrijk verschilt niet wezenlijk van die in Nederland'

In gesprek met Émile Poulat

door Paul van Velthoven

Redactielid van CDV

MEER DAN IN ENIG ANDER land in Europa hebben in Frankrijk staat en kerk met elkaar gevochten om invloed in het publieke domein. Waar in Nederland compromissen werden gesloten, behaalde de Franse staat ruim een eeuw geleden met de wet op de scheiding van kerk en staat van 1905 de overwinning. Het concept van de *laïcité* werd geboren. De wet beoogde een volledige scheiding tussen staat en kerk, waarbij de godsdienst tot privé-aangelegenheid werd verklaard. Kerkelijke functionarissen werden niet langer door de staat betaald en alle religieuze symbolen dienden te verdwijnen uit de publieke ruimte. De staat garandeerde gewetensvrijheid voor eenieder, eiste de hoofdrol op in de vormgeving van het onderwijs en plaatste de kerk — lees: de rooms-katholieke kerk — nadrukkelijk op afstand. De *laïcité* fungeert nu als een niet-religieuze ideologie die de eenheid van het land door republikeinse waarden wil benadrukken. Een eeuw na de scheidingswet van 1905 heeft de rooms-katholieke kerk deze uitgangspunten aanvaard. Ondanks deze scheiding zijn er echter opmerkelijke dwarsverban-

den tussen kerk en staat blijven bestaan. Degenen die de Franse *laïcité* als ideaal aan Nederland voorhouden, vermelden zelden of nooit de ambivalenties en tegenstrijdigheden van dat model.

Met de prominente katholieke godsdienstsocioloog en historicus van het twintigste-eeuwse Franse katholicisme, Émile Poulat (85), blikken we terug op de geschiedenis van de scheiding van kerk en staat in Frankrijk en vragen we ons af hoe staat en kerk in de publieke ruimte momenteel met elkaar omgaan. Twee jaar vóór de herdenking van de wet van 1905 schreef Poulat een standaardwerk over deze scheiding onder de titel *Notre laïcité publique*.¹ In deze fascinerende studie laat hij zeer gedetailleerd de ambivalenties en tegenstrijdigheden van 'het Franse model' zien. Als geëngageerde katholiek heeft hij zich zijn leven lang verdiept in de crises en transformaties die het Franse twintigste-eeuwse katholicisme heeft ondergaan. Hij heeft een veel geciteerde studie geschreven over de crisis van het modernisme in de eerste decennia van de twintigste eeuw en hoe deze werd overwon-

FOTO: ILSE LEENDERS

nen.² Daarnaast heeft hij geschreven over de uitdagingen van kerk en christelijk geloof in het huidige postchristelijke tijdvak.³

In Nederland hebben wij een verworpen, om niet te zeggen erg dogmatisch beeld van de laïcité. Hoe moeten we die opvatten wanneer we die bijvoorbeeld vergelijken met de scheiding van kerk en staat in Nederland, die anders dan in Frankrijk betrekkelijk geruisloos tot stand is gekomen?

Ik geloof dat er uiteindelijk wat betreft de vormgeving van deze *laïcité* in de dagelijkse praktijk geen groot verschil bestaat tussen Frankrijk en de ons omringende landen. Wel is er een groot onderscheid in de geschiedenis die tot de scheiding van kerk en staat heeft geleid; en natuurlijk is er verschil in de wetten en in de instituties, maar in feite hebben we een soortgelijke ontwikkeling gekend als in andere Europese landen. Wat dat betreft zijn we in Europa en niet in het Amerika van mijnheer Bush. Onze situatie is ook niet vergelijkbaar met de landen van de orthodoxie (de Oost-Europese landen, red.). Je moet onze situatie vergelijken met de landen waar katholieken en protestanten met elkaar moeten samenleven en die tegelijkertijd door de Verlichting zijn heengegaan. Wel is het zo dat hier die scheiding tussen de kerk en de staat het scherpst is bediscussieerd.

Waarom liep de controverse daarover in Frankrijk zo hoog op?

Dat heeft te maken met de Franse revolutie en het ontstaan van wat ik genoemd heb de twee Frankrijken: het revolutionaire Frankrijk dat zich beriep op de Verlichting en het Frankrijk dat zich beriep op de katholieke traditie. Het revolutionaire Frankrijk

raakte vervolgens weer verdeeld in socialisten en liberalen. Eigenlijk moet je daarom spreken van drie Frankrijken.

Iedereen spreekt vandaag de dag over de *laïcité*, maar dit woord komt in de wet van 1905 helemaal niet voor. Niemand echter leest die wet; hij is ook erg lastig te begrijpen. Wij beoordelen die wet met woorden die niet in die wet voorkomen. Zoals gezegd, het woord *laïcité* komt in die wet niet voor, evenmin als trouwens de scheiding tussen kerk en staat. Het woord neutraliteit komt evenmin in die wet voor, het woord kerk staat er ook niet in. We begrijpen de woorden van deze wet dus niet meer. Bijvoorbeeld het woord *culte* (eredienst). Niemand weet meer wat een *culte* is. Daarover handelt die wet in grote mate; zij probeert namelijk de eredienst, het parochiale leven in goede banen te leiden en haar rechten vast te leggen.

In feite is onze *laïcité* in de grond van de zaak zeer eenvoudig. Ten tijde van het *Ancien Regime* ging men uit van het beginsel *cuius regio, cuius religio*, dat wil zeggen een streek heeft de religie van zijn prins. De vrijheid van geweten bestond wel onder het *Ancien Regime*, naar die was *privé*. Men oefende geen druk uit op het geweten onder het *Ancien Regime*, maar de Franse Revolutie introduceert met de *Déclaration de l'homme et du citoyen* in artikel 10 het principe van de *laïcité*, te weten het recht op gewetensvrijheid: Niemand hoeft ongerust te zijn over zijn opinies, ook al zijn die van godsdienstige aard, lees: wanneer ze van heterodoxe aard zijn. De *Déclaration* is de eerste officiële erkenning van het bestaansrecht van verschillende levensbeschouwingen: katholiek, protestant, lutheraan, agnost, deïst of atheïst. En zodoende staat men voor de opgave een maatschappij te creëren waarin mensen van verschillende overtuiging moeten kunnen samenleven. Dit keert

ook terug in het eerste artikel van de wet van 1905 waarin is gesteld dat de republiek de vrijheid van geweten van iedere burger garandeert.

Soms lijkt het erop alsof de laïcité fungeert als een soort tegengeloof.

Dat is waar. De *laïcité* was inderdaad een soort tegengeloof, dat in het domein van de staat de overhand kreeg. De eersten die zich *laïque* noemden, degenen dus die hun plaats opeisten in een katholieke samenleving, waren degenen die het katholicisme weigerden en ze droomden ervan de dominante plaats van het katholicisme over te nemen. Dat praktische vormgeving van dat secularistische tegengeloof bleef echter met allerlei draden verbonden met het katholicisme. Dat zie je terug in de doelstellingen achter die wet. Behalve het garanderen van de gewetensvrijheid — en dus ook de vrijheid van godsdienst en haar uitoefening — had de wet de bedoeling de nationale eenheid te herstellen en het nationale erfgoed veilig te stellen. Wat het herstellen van de nationale eenheid betreft, daar moest het onderwijs toe bijdragen. Dat moest worden gestoeld op burgerlijke en zedelijke waarden zonder dat de Kerk (in het Frans geschreven met een hoofdletter en daarmee wordt steeds de rooms-katholieke kerk mee aangeduid, red.) daar iets over te zeggen kreeg. Je moet echter wel beseffen dat over die zedelijke waarden met de Kerk zelf geen verschil van mening bestond. Er was maar één moraal, de christelijke moraal, samengevat in de Tien Geboden. Eenzelfde verbondenheid met het katholicisme blijkt uit de manier waarop de Franse staat het bezit en onderhoud van nog in gebruik zijnde katholieke kerken is gaan beschouwen als zorg voor het nationale erfgoed. In artikel 12 van de wet van 1905 stond dat de gebouwen van

de katholieke kerk die vanaf de Franse Revolutie in bezit van de staat waren gekomen, en die de Kerk vanaf 1802 — toen een concordantie tussen paus Pius VII en Napoleon werd gesloten — weer in gebruik had mogen nemen, onverminderd in gebruik bleven van de Franse staat. In mijn boek heb ik de opmerkelijke dynamiek geanalyseerd die dit wetsartikel teweeg heeft gebracht. Aanvankelijk was er in de wet verder helemaal niets vastgelegd over wie er financieel verantwoordelijk was voor onderhoud en behoud van die gebouwen. Om deze leemte op te vullen, werd in 1908 overheden toegestaan daaraan geld te besteden. Hierdoor werd het land dat bekend staat vanwege de scherpe scheiding tussen kerk en staat, dus verantwoordelijk voor onderhoud en behoud van een groep katholieke kerken en kathedralen. Dat dit slechts een beperkte groep was, verdween vervolgens al snel uit het collectieve bewustzijn. Gevleugeld werd de spreuk ‘de

De kathedralen worden door de staat gerestaureerd, de kerken door de gemeenten

kathedralen worden door de staat gerestaureerd, de kerken door de gemeenten’. Deze opmerkelijke financiële band met uitsluitend de katholieke kerk is pas losser geworden door een wet uit 1942. Opmerkelijk genoeg niet door een inperking, maar door een uitbreiding. In die wet werd voor andere gemeenschappen met erediensten ook de mogelijkheid geschapen publieke gelden te ontvangen voor de gebouwen waarin hun erediensten plaatsvinden. Zo leidde de in stand gehouden financiële band tussen de staat en de katholieke kerk uit artikel 12 van de wet 1905 langs de weg van rechtsgelijkheid, uiteindelijk tot financiële banden

‘De scheiding tussen kerk en staat in Frankrijk verschilt niet wezenlijk van die in Nederland’
In gesprek met Émile Poulat

tussen de staat en allerlei andere religieuze gemeenschappen.

De laïcité lijkt minder antithetisch te zijn geworden

In de uitvoeringspraktijk zijn de scherpe kanten eraan inderdaad verdwenen. Er bestaat een wereld van verschil tussen de militant mentaliteit die sprak uit de wet van 1905 en de manier waarop aan de *laïcité* in de praktijk vorm is gegeven. Zo verbood de wet bijvoorbeeld dat leden van kloosterorden nog langer in het onderwijs werkzaam mochten zijn. Na de Tweede Wereldoorlog kon het katholieke onderwijs echter gewoon opnieuw subsidie krijgen. De wet-Debré (1959) maakte private (katholieke) scholen mogelijk, die in ruil voor afspraken over de inhoud van het curriculum en algemene toegankelijkheid ruime subsidie krijgen van de overheid. President Mitterrand heeft daaraan in 1984 in naam van het laïcistische ideaal opnieuw een eind proberen te maken. Dat is jammerlijk mislukt. In dat jaar trokken tegen dat wetsvoorstel meer dan een miljoen mensen de straat op. Vervolgens is het ingetrokken.

Je moet vaststellen dat de katholieken het meest hebben geleden onder de invoering van de *laïcité*. Maar er zat voor de Kerk ook een positieve kant aan. Toen zij door de wet van 1905 niet langer op gelijke voet stond met de staat, stond ze voor de opgave, maar had ze ook de energie om haar gezag en haar prestige langs andere weg te bevestigen. De conflicten tussen de staat en de katholieke kerk zijn nu verleden tijd. De traditionele vijandschap tussen de Kerk en de *laïcité* bestaat niet meer. De *laïcité* staat nu voor nieuwe uitdagingen. Als beginsel dat de vrijheid van geweten garandeert, kan het geen statisch gegeven zijn. Het moet steeds opnieuw worden vormgegeven. De aanwezigheid van moslims in de Franse samenleving

ving in naam van diezelfde *laïcité* noopte tot nieuwe regelgeving. Maar dit geldt ook voor de nieuwe moraal die zich ontwikkelt. De vrijheid van geweten mag niet ontaarden in anarchisme. De traditionele christelijke moraal die in feite ook normgevend was voor de niet-religieuze moraal, is niet langer dominant. Hoe moet de staat die uitgaat van de *laïcité* daarmee omgaan? Een maatschappij kan niet eindeloos aarzelen over wat goed is of slecht op het gebied van de moraal. Ze gunt ieder mens vrijheid van geweten en de verantwoordelijkheid van zijn daden. Maar ze kan niet alles goed vinden of tolereren.

De scheiding van kerk en staat wordt niet-temin in Nederland anders beleefd dan in Frankrijk. Partijen als het CDA en de ChristenUnie zullen hun politiek vanuit hun christelijke grondslag willen laten beïnvloeden. In Frankrijk is dat ondenkbaar; alle politieke partijen stellen zich waar het de godsdienst betreft laïcistisch op.

We leven in een democratisch regime, dus ook een kerkelijke instantie of partij mag naar voren brengen wat zij wil, maar zij hebben geen enkel publiek gezag, hooguit misschien een moreel gezag. Zij hebben echter natuurlijk het democratische recht om als iedere andere instantie deel te nemen aan het publieke debat. Maar als in Frankrijk bijvoorbeeld de *Conseil d'Etat* (de Raad van State) een uitspraak doet, heeft alleen die werkelijk gezag. De raad spreekt immers namens de Republiek. Leden van het parlement kunnen wel degelijk hun religieuze overtuigingen laten meespelen, maar alleen de uitspraken van instituties van de Republiek hebben publieke waarde. De politieke partijen zijn private instanties die dat gezag niet hebben.

In hoeverre kan men over Frankrijk nog spreken als over een katholiek land?

Natuurlijk is Frankrijk nog een katholiek land, ook al is er sprake van slijtage. Niemand zal serieus kunnen beweren dat het protestants wordt of islamitisch. Er is een hele culturele sfeer die zijn sporen achterlaat, waardoor degenen die zich niet meer katholiek noemen, toch worden beïnvloed. Natuurlijk wordt dit land voortdurend overspoeld door nieuwe invloeden, maar een overstroming verandert toch de geologie van een land niet. Frankrijk moge dan steeds minder katholiek worden, er is echter niets dat haar plaats inneemt. Het is opmerkelijk dat zelfs zo'n op het eerste gezicht sterk antikatholieke partij als de communisten door hetatholicisme is beïnvloed. Ten tijde van haar oprichting in de jaren twintig was ze zeer antiklerikaal, maar nu onderhoudt ze heel goede relaties met de kerk.

Bij gelegenheid van de dood van de paus vorig jaar stond Dominique de Villepin, toen nog minister van binnenlandse zaken in het kabinet van premier Jean-Pierre Raffarin, erop dat de prefecten van de departementen de vlag uithingen. Velen verbaasden zich daarover, zowel in Nederland als in uw land. In Nederland is dat volstrekt ondenkbaar. Maar is dit niet symptomatisch voor het feit dat Frankrijk ondanks zijn laïcistische staatsopvatting een katholiek land is gebleven?

Dat heeft niets te maken met het katholieke karakter van Frankrijk. Dit land onderhoudt diplomatieke betrekkingen met de Heilige Stoel. Dan is het niet meer dan logisch dat bij het overlijden van een bevriend staatshoofd, een staatshoofd dat nota bene verscheidene malen Frankrijk heeft bezocht, ten teken van rouw de vlag halfstok hangt. Als uw koningin zou komen te overlijden, zou hetzelfde gebeuren. De antiklerikalen in dit land zeiden bij die gelegenheid dat er

toch een scheiding van kerk en staat in dit land bestaat, maar ze vergaten dat we hier te doen hebben met internationale betrekkingen en dan is het uithangen van de vlag volstrekt begrijpelijk. Zij die voor de scheiding van kerk en staat waren, hebben nooit de diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan willen verbreken. De twijfels die er vorig jaar op dit punt rezen, kwamen voort uit gebrek aan kennis. Die misverstanden komen vaker voor, maar opnieuw blijkt daaruit onwetendheid. Ook die komt vaker voor. Het ministerie voor sociale zekerheid heeft onlangs de subsidies geschrapt aan de katholieke jeugdbeweging, omdat die in strijd zou zijn met de scheiding van kerk en staat. Maar dat heeft er niets mee te maken! De wet van 1905 verbiedt uitsluitend het subsidiëren van activiteiten die tot de eredienst behoren. Voor culturele en sociale activiteiten geldt

De wet van 1905 verbiedt niet de in Frankrijk bestaande praktijk van subsidiëring van bijzonder onderwijs

dat uitdrukkelijk niet. Kijk naar het bijzonder onderwijs — voornamelijk katholiek onderwijs — dat wordt gesubsidieerd door de staat. Hetzelfde geldt voor mijn eigen onderzoek naar hetatholicisme. Het laat goed zien hoeveel onduidelijkheid er in Frankrijk over onze eigen *laïcité* bestaat!

Een Franse commissie onder leiding van Regis Debray heeft onlangs de tekorten in beeld gebracht inzake de kennis van het religieuze verleden. Essentiële zaken uit de geschiedenis als de Hervorming, maar in algemene zin de betekenis van het religieuze erfgoed, zijn in het officiële onderwijs door een bepaalde opvatting over de

*'De scheiding tussen kerk en staat in Frankrijk verschilt niet wezenlijk van die in Nederland'
In gesprek met Émile Poulat*

laïcité terra incognita geworden. Maar in een land waar aanhangers van verschillende religies met elkaar moeten samenleven, is kennis van elkaar onontbeerlijk. Vandaar dat die commissie aan die al te strikte scheiding wil tornen.

Die onkunde heeft niets te maken met de wet op de scheiding tussen kerk en staat. De religieuze geschiedenis van Frankrijk maakt wel degelijk deel uit van het onderwijsprogramma. Dat beslist het ministerie van Onderwijs. Maar dat onderwijs wordt overgesteld met de meest uiteenlopende taken. Het moet voorzien in de seksuele opvoeding en ik weet al niet wat. Ja, dan raken de echte taken soms uit zicht. We hadden een keer een minister van Onderwijs, een rechtse politicus, en die heeft domweg vitale onderdelen uit de schoolprogramma's geschrapt. Dat heeft gelukkig niet lang geduurd. Als er leerlingen zijn die niet meer weten wat de Hervorming inhoudt, dan moet men zich drie vragen stellen. Hoe zagen de programma's eruit, wat heeft de leraar daaruit gekozen en wat heeft de leerling daarvan onthouden. Daarbij komt dat een groot aantal leraren van tegenwoordig geen godsdienstondericht meer heeft gehad. De meest elementaire noties over de godsdienst ontbreken daarvoor. Zij schrikken wanneer ze religieuze geschiedenis moeten onderwijzen.

De commissie-Debray heeft dus terecht geconstateerd dat er op het vlak van religieuze kennis enorme gaten zijn ontstaan.

De commissie heeft vastgesteld dat er tekorten zijn. Maar dit is een probleem van het hele onderwijs in Frankrijk. Er bestaat een grote verwarring over wat er moet worden onderwezen. Dat vertaalt zich ook in onwetendheid over de meest wezenlijke aspecten van de godsdienst.

In dat opzicht zijn er natuurlijk parallellen te trekken met Nederland. Maar de kwestie is of de laïcité in Frankrijk daar extra toe heeft bijgedragen.

Ik ben het volledig met u eens dat van deze minachting voor het eigen verleden ook volop in Frankrijk sprake is, maar het is mij niet duidelijk of een bepaalde opvatting van de *laïcité* daartoe heeft bijgedragen.

Een zo evident feit als een verwijzing naar de christelijke erfenis van Europa in de ontwerpgrondwet voor de Europese Unie werd mede door toedoen van Frankrijk onmogelijk gemaakt. In hoeverre is een bepaalde interpretatie van de laïcité daar debet aan?

De kwestie is slecht aangepakt en dan kun je er alleen maar slecht uitkomen. De opstellers van de Europese Grondwet hebben zich in eerste instantie gebaseerd op het Verdrag van Rome uit 1957. Dat is opgesteld door Italiaanse christen-democraten en die vonden het destijds helemaal niet nodig om de schatplichtigheid aan het christendom te vermelden. De redacteurs van de Europese Grondwet hebben de bewoordingen van destijds gewoonweg overgenomen. Nu, meer dan veertig jaar later, is dat echter opgevat als bewuste negatie. Wat voor de toenmalige christen-democraten vanzelfsprekend was, wordt nu gezien als een afwijzing. Dat verklaart het gevecht dat daarover is ontstaan.

De preambule van het Handvest van de Verenigde Naties uit 1948 maakt geen enkele verwijzing naar de godsdienst, dus ook geen verwijzing naar het christendom. Bovendien is ze internationaal en ontworpen door de Amerikanen. Wat vijftig jaar geleden geen probleem was, is blijkbaar nu wel een urgent probleem geworden. De verklaring is simpel: toen stelde niemand de godsdienst ter discussie. Nu, door de

secularisatie in de westerse landen, voelen de vertegenwoordigers van de religie zich bedreigd. De vertegenwoordigers van de godsdienst zeggen: vergeet ons niet, en degenen die haar niet zijn toegedaan zeggen vervolgens, wij zijn er ook nog. Dat verklaart de strijd die daarover is ontstaan.

U betreurt de afwezigheid van die vermelding?

(Op relativerende toon) Ik betreurt natuurlijk misverstanden die men had kunnen vermijden. We verkeren cultureel gezien in een middelmatige tijd, waar de mensen in berusten. Je moet constateren dat de situatie in cultureel opzicht desastreus is. Tekenend vond ik dat vorig jaar, toen de wet van 1905 werd herdacht, daarover — afgezien van de mijne en één van mijn jongere collega's — geen enkel serieuze studie is verschenen. Er is wel veel gekletst, waarbij men zichzelf herhaalt, maar daar is het wel bij gebleven.

Ik wijs verder op de incompetentie van de commissie-Stasi die zich drie jaar geleden boog over de toelaatbaarheid van de hoofd- doeken op scholen en in publieke ruimten. Ik heb de heer Stasi mijn boek gestuurd, maar hij heeft het niet gelezen. Vergelijk het politieke debat van nu met een eeuw geleden, dan valt de middelmatigheid daarvan je vandaag de dag des te meer op. Er is werkelijk een ongekende culturele decadentie gaande.

Er is momenteel volop discussie over de toekomst van het christendom. Uw collega Jean Delumeau stelde al meer dan een

Noten

- 1 *Notre laïcité publique*. Parijs, Berg International Editeurs 2003
- 2 *Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste*. Tournai, Casterman 1962.
- 3 *L'Ère postchrétienne*. Parijs, Flammarion 1994.

In vrijheid verbonden: eenheid in verscheidenheid

Toespraak ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Beatrix

*Het Koninkrijk der Nederlanden heeft een rijke
geschiedenis, waaruit veel lering getrokken kan
worden over het omgaan met religieuze verschillen
— een krachtige erfenis in onzekere tijden.*

door *James C. Kennedy*

Hoogleraar nieuwste geschiedenis aan de VU. Hij promoveerde op de roerige jaren zestig in Nederland en schreef o.a. *Nieuw Jeruzalem in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (1995).

MAJESTEIT, KONINKLIJKE HOOGHEDEN, EXCELLENTIES, DAMES EN HEREN:

Is er iets dat de Nederlandse samenleving en geschiedenis uniek maakt? Natuurlijk denken we meteen aan de dijken, de windmolens en het feit dat de helft van het land onder het zeeniveau ligt. Maar zijn er ook andere typisch Nederlandse kenmerken? Laat ik er één aanwijzen, die ook tijdens deze bijeenkomst duidelijk zichtbaar is: Nederland is al vele eeuwen lang een land met een grote verscheidenheid aan religies en levensbeschouwingen. Men zegt dat geen ander land de laatste eeuwen zoveel verschillende religieuze gemeenschappen per vierkante kilometer heeft gekend als Nederland. En dat is niet onopgemerkt gebleven; deze enorme variatie in religieuze uitingsvormen heeft buitenlandse waarnemers en historici al eeuwenlang gefascineerd. Een van de grootste historische successen van dit land is, dat Nederlanders hebben leren omgaan met deze verschillen.

*kwart eeuw geleden de vraag: Le christi-
anisme va-t-il mourir? (Gaat het chris-
tendom ten onder?). U schreef in de jaren
negentig het boek L'ère postchrétienne.
Hoe kijkt u tegen die toekomst aan?*

We verkeren nu al in het postchristelijke tijdperk. De schuld daarvoor ligt niet bij de antiklerikalen of de vijanden van de Kerk. Het heeft te maken met het drama dat we secularisatie noemen, de blinde, occulte krachten die ons momenteel regeren. Ik denk dan aan de McDonald's-cultuur, waarin het genieten voorop staat. We hebben tegenwoordig zoveel dingen te doen dat we geen tijd meer hebben om naar de kerk te gaan. De sport heeft de religie vervangen. De olifanten vertrappen de mieren. Het nieuws wordt tegenwoordig beheerst door de beurskoersen, door wat de aandeelhouders hebben gewonnen of verloren.

Persoonlijk ben ik overigens helemaal niet ongerust over de toekomst van het christendom. Het christendom heeft zich voortdurend aan nieuwe omstandigheden weten aan te passen. Nooit is het opgehouden van gedaante te veranderen. Laten we daarom kijken naar de problemen waar we nú mee te maken hebben en laten we ons geen onoplosbare vragen stellen, zoals of het christendom zal uitsterven. De toekomst van het christendom geeft geen reden tot ongerustheid. Ik zal uw vraag met een paradox antwoorden. We leven nu in een samenleving die veel minder christenen telt dan in het verleden, maar juist veel meer mensen die bewust christen zijn.

Maar dat is vaak een grote worsteling geweest, een strijd met vallen en opstaan.

De redenen voor het bestaan van deze multireligieuze samenleving zijn eenvoudig te duiden. Nederland had geen gecentraliseerde overheid tot na 1800. Voor die tijd werden ook religieuze kwesties vooral lokaal bepaald. Het mag dan wel zo zijn dat de Hervormde Kerk in de 17e en 18e eeuw de enige door de staat erkende kerk was, maar het lukte die kerk nooit om meer dan de helft van de bevolking in haar armen te sluiten. Andersdenkenden kregen ruimte van de overheid om hun eigen geloof te beleven, al moest dat soms in een schuilkerk plaatsvinden. Dit had natuurlijk ook een oorzaak; Nederland was lange tijd één van de belangrijkste handelscentra in de wereld, waardoor tienduizenden mensen uit allerlei landen neerstreken in Nederland en godsdiensten meebrachten die sterk verschilden van de geloofsovertuigingen van de Hollanders.

De inwoners van Nederland reageerden daar verschillend op. In de steden leefden de burgers dicht op elkaar en kwamen er al snel achter dat

De Nederlandse koopmansgeest vergemakkelijkte het omgaan met andersdenkenden

veel van hun burens andere overtuigingen aanhingen. De Nederlandse koopmansgeest vergemakkelijkte het omgaan met andersdenkenden, want in die geest wogen handelsbelangen zwaarder dan theologische verschillen. Bovendien waren alle

Nederlanders, ongeacht hun geloof, met elkaar verbonden als medestanders in de strijd tegen water of vijanden. En natuurlijk werd het land bestuurd door de 'regenten' die zich flexibel opstelden om de godsdienstvrede in hun dichtbevolkte steden te bewaren. Juist om 'de boel bij elkaar te houden' hadden ze er weinig moeite mee om ruimte te gunnen aan andersdenkenden.

Maar het vredig samenleven ging bij de Nederlanders toch niet altijd van een leien dakje. Nederlanders waren tijdens de strijd tegen Spanje niet alleen de slachtoffers, maar ook de plegers van religieus geweld. Ook in vreedzamer tijden worstelden zij met de aanwezigheid van andersdenkenden. Het vereist nu eenmaal zelfbeheersing om je eigen geloof hoog te houden en tegelijkertijd je buurman ruimte te geven. Regenten konden voorkomen dat Nederlanders van verschillende geloofsovertuigingen elkaar een kopje kleiner maakten, maar door de vrije pers konden gelovigen elkaar in de zeventiende eeuw wel kwetsen met vlugschriften. Zelfs nadat in de negentiende eeuw volledige vrijheid van religie was afgedwongen, betekende dit nog niet het einde van de onderlinge spanningen. Ook na het verkrijgen van burgerrechten werden joden en katholieken al te vaak

beschouwd als tweederangsburgers. Protestanten demonstreerden in 1853 massaal tegen de terugkeer — na een afwezigheid van 300 jaar — van de katholieke bisschoppen. En omstreeks 1930 trokken katholieken door de straten van Amsterdam om Luther, de eerste protestant, te bespotten. Maar deze demonstraties onttaardden niet in groot geweld, en dat is opmerkelijk. Geweld jegens andersdenkenden kwam in andere landen wel vaak voor, maar in het vermijden van extreem geweld kon en kan de Nederlandse multireligieuze samenleving een succes worden genoemd.

Hoe slaagden de inwoners van Nederland erin om toch relatief vredig samen te leven? In de zeventiende eeuw was religie een onderwerp waarmee voorzichtig werd omgesprongen. Waar en wanneer je erover praatte was aan grenzen gebonden. Meestal werd er alleen in besloten kring over gesproken. In de meeste dorpen en steden wisten de bewoners wel waar hun burens kerken, maar was dit zelden een punt van discussie. Na verloop van tijd werden de banden tussen mensen van dezelfde religieuze overtuiging sterker en sterker, waardoor uiteindelijk de verzuiling ontstond. Veel Nederlandse gelovigen sloten zich overigens niet aan bij deze organisaties — daar was de religieuze diversiteit te groot voor — maar deze organisatievorm, de verzuiling, karakteriseerde wel de Nederlandse samenleving. Mijn eigen Nederlandse familie was doorsnee protestants; ze haalden hun brood bij de protestantse bakker in het dorp en lieten hun gezicht alleen zien bij de katholieke bakker als er een speciale aanbieding was. Zo zocht men de geborgenheid in eigen gemeenschappen en liet men anderen de ruimte om hetzelfde te doen.

Maar de geborgenheid in eigen groep ging vaak gepaard met onverschilligheid jegens de ander. Deze onverschilligheid heeft veel geweld en spanningen voorkomen, maar ook veel goeds verhinderd. De Nederlandse samenleving is nog steeds een samenleving waar mensen snel in een religieus hoekje worden gedrukt: die is gereformeerd, die is moslim en die is — zoals er vooral over niet-kerkelijken werd gesproken — 'niks'.

Er waren gelukkig ook mensen, gedreven door humanitaire of religieuze motieven of door naastenliefde en solidariteit, die niet wegkeken, maar omzagen naar andersdenkenden, ook als het moeilijk was. Deze mensen wilden anderskerkelijken of andersgelovigen de hand reiken door hen te zien als landgenoten, geloofsgenoten, medemensen of beelddraggers van God. Niet alleen pragmatische overtuigingen, maar ook godsdienstige motieven dreven veel Nederlanders ertoe om andersdenkenden te herkennen als schepselen Gods. Deze gelovigen kwamen de ander niet tegemoet door het idee dat alle religies zo'n beetje hetzelfde zijn, maar uit een ware belangstelling voor de ander. Ondanks de belangrijke verschillen van inzicht en geloof, waren zij ervan overtuigd dat zij anderen vriendelijk moesten

bejegenen. Deze traditie heeft oude papieren, maar is misschien vooral zichtbaar geworden tijdens de laatste halve eeuw. Dit kwam omdat gelovigen door het wegvallen van de oude verzuilde organisaties meer ruimte kregen om kennis te nemen van de leefwereld van anderen, en omdat er met name binnen het christendom een sterke oecumenische beweging ontstond die ook binnen het Nederlandse Koninklijk Huis zichtbaar werd.

Evenals het Nederlandse volk heeft ook het Huis Oranje-Nassau door de eeuwen heen geworsteld met zijn positiebepaling in een land vol religieuze diversiteit. Veel vorsten uit dit Huis gaven blijk van fijngevoeligheid ten opzichte van religieuze verschillen. De stamvader, Willem van Oranje, zei al in 1564: 'Ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.' Deze overtuiging kreeg gestalte in de ruimte die de oude Nederlandse Republiek gaf aan hen die zich niet wilden aansluiten bij de publieke kerk. De open houding van de Prinsen van Oranje was ook zichtbaar buiten de Republiek. Zolang het Huis van Oranje het Prinsdom van Oranje (in het huidige Frankrijk) bestuurde, waarvan de naam van de dynastie is afgeleid, garandeerde men vrijheid van godsdienst en vergadering aan katholieken en protestanten. En stadhouder Frederik Hendrik ging tegen de tijdgeest in toen hij katholieken het recht gaf om te participeren in het bestuur over zijn persoonlijk eigendom, de Baronie van Breda.

Maar dit betekent natuurlijk niet dat elke Oranjetelg zo ruimhartig was. Vooral de politieke agenda's van stadhouder Maurits en koning Willem I vervreemdden en marginaliseerden sommige religieuze groeperingen. De eerste had een slechte verhouding met remonstranten, de tweede joeg zowel katholieken als orthodox-gereformeerden tegen zich in het harnas. Het leidde tot problemen die later weer moesten worden rechtgetrokken. Soms verschilden de Oranjes ook met elkaar van mening. Een aangetrouwde Oranje, de Duitse prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, wilde de vervolgde Hernhutters (een protestants kerkgenootschap uit Tsjechië) een veilig onderkomen bieden in Nederland. Maar haar zoon, stadhouder Willem IV, verzette zich tegen dit initiatief, omdat het de publieke orde zou verstoren. Uiteindelijk kreeg moeder Maria Louise haar zin.

In het algemeen heeft het Huis Oranje-Nassau door de geschiedenis heen oog gehad voor het evenwicht tussen eigen overtuiging, respect voor verscheidenheid en gemeenschappelijk belang. In de laatste decennia kregen leden van het Koninklijk Huis banden met en toonden zij belangstelling voor religieuze ontwikkelingen buiten de eigen kerk. Ook zij hebben een eigen weg moeten vinden in een wereld van religieuze pluriformiteit.

Met diezelfde opgave worden wij als 'gewone' inwoners van Nederland nu ook indringend geconfronteerd. Lange tijd leken de ontkerkelijking en

de individualisering te suggereren dat een respectvolle omgang met religieuze verscheidenheid steeds minder nodig zou zijn. Veel Nederlanders associeerden religieuze diversiteit vooral met verdeeldheid, spanningen en intolerantie. Veel Nederlanders hebben in de laatste decennia gedacht en misschien wel gehoopt dat het probleem van de religieuze diversiteit door de secularisatie gewoon zou verdwijnen. Te gemakkelijk werd ook uitgegaan van 'tolerantie' als gemeenschappelijk uitgangspunt, waardoor samenleven min of meer vanzelf zou gaan. Maar zo ging het niet. Wachten op het einde van religieuze en levensbeschouwelijke verschillen is bovendien een ontkenning van de toekomst, die nog kleurrijker zal zijn dan het verleden. Immigratie en migratie, internationale handel en de invloed van wereldculturen zullen eerder meer dan minder verscheidenheid brengen. Het is belangrijker dan ooit om met deze verscheidenheid om te kunnen gaan, en tegelijkertijd moeilijker omdat religieuze diversiteit door zowel de oude als de nieuwe bewoners van Nederland in toenemende mate wordt verbonden met sociale en culturele vraagstukken.

U als aanwezigen bent de erfgenen van een verleden, waarin het met vallen en opstaan lukte naast elkaar en met elkaar te leven omdat we het wilden en omdat het moest. U hebt ieder uw eigen ervaringen die de

*Het leven met
verschillen is hard
werken en nooit af*

verschillende religieuze inzichten met zich meebrengen. U weet hoe moeilijk het kan zijn om de integriteit van de eigen overtuiging te behouden en tegelijkertijd andersdenkenden te aanvaarden. Het leven met verschillen is hard werken

en het is nooit af, zowel voor nieuwkomers als voor 'oudgedienden', religieus of niet-religieus. Het Koninkrijk der Nederlanden (Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba) heeft een rijke geschiedenis, waaruit veel lering getrokken kan worden over het omgaan met religieuze verschillen — een krachtige erfenis in onzekere tijden. Laten we ernaar streven om meer te doen dan alleen 'de boel bij elkaar houden', maar ook ons steentje bijdragen aan een wereld waarin mensen zich mogen ontplooiën en in vrede met elkaar kunnen samenleven. Laten we daarom proberen ons te blijven inzetten. Niet alleen om te zorgen voor de leden van onze eigen religieuze gemeenschap — hoe belangrijk dat ook is — maar ook om anderen die door God rondom ons zijn geplaatst te eren en te dienen.

Dit is een publicatie van de toespraak die James Kennedy hield op donderdag 15 december 2005 in de Domkerk van Utrecht tijdens de bijeenkomst 'In vrijheid verbonden; ontmoeting van religies en levensbeschouwingen' ter gelegenheid van 25-jarig regeringsjubileum van koningin Beatrix.

Debat Georg Harinck & Ab Klink Breekt CDA met pluralistisch model Kuypers?

In 2003 verscheen het rapport Investeren in integratie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Dit rapport is sindsdien leidend geweest voor het integratiebeleid en de houding ten opzichte van de islam. Wijkt het CDA daarin af van de eigen pluralistische traditie zoals vooral vormgegeven door Abraham Kuypers?

CDA: keer terug naar het pluralistische model van Kuypers!

De natie als eenheidsidee is een typisch Franse gedachte die in de Nederlandse geschiedenis niet is aangeslagen. Op goede gronden brak Kuypers met de gedachte dat er een uniforme definitie van natie, burgerschap en het publieke domein diende te zijn. Het CDA moet afzien van uniformerende pogingen om allochtonen te binden aan een nationale eigenheid, die we zelf nauwelijks onder woorden kunnen brengen.

door George Harinck

Bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Theologische Universiteit Kampen en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR het CDA heeft een rapport geschreven over diversiteit en gemeenschappelijkheid in de Nederlandse samenleving. Onder het motto 'De andere aanpak' bepleit het rapport

voor meer investering in integratie. Ik wil twee elementen uit het rapport belichten: het begrippenpaar diversiteit en gemeenschappelijkheid en het christen-democratisch gedachtegoed.

De aanleiding voor het rapport is het feit dat er een groep niet-westerse allochtonen in Nederland leeft die onvoldoende integreert in de samenleving. Dit probleem is van alle tijden, maar met name de omvang van de groep — het gaat om een miljoen mensen — verleent het een nieuw karakter.

De conclusie dat groepen onvoldoende integreren is in ons land vrijwel onbetwist, maar toch is het niet zo dat we harde gegevens bezitten die logisch tot deze slotsom leiden. Er zijn wel allerlei verschijnselen die zouden kunnen duiden op gebrekkige integratie, maar ze kunnen ook andere oorzaken hebben. Het is een betrekkelijk willekeurige keuze geweest om problemen op het gebied van taal, onderwijs, sociaal-maatschappelijke positie en dergelijke te scharen onder de noemer integratieproblematiek. Het zijn niet de genoemde verschijnselen, maar het is de keuze van de autochtone Nederlanders geweest om ze als integratieproblematiek op te vatten. Ook is het geen noodzakelijkheid maar een keuze geweest deze problematiek te koppelen aan een onsamenhangende groep van niet-westerse allochtonen die als eenheid wordt beschouwd. Deze keuzen veronderstellen dat er een meerderheid van autochtone Nederlanders is die door autochtone Nederlanders als geïntegreerd wordt beschouwd. Niet wij zijn het probleem, maar de anderen, de allochtonen. En dat probleem kan worden opgelost doordat die allochtonen zich in min of meerdere mate gaan gedragen als de autochtonen. Er is dus een tweedeling onder de Nederlandse bevolking van hen die de kunst van het Nederlandschap beheersen en van hen die dat nog niet doen. Het beleid van de overheid en het streven van de burgers moet er volgens het rapport op gericht zijn die tweedeling op te heffen.

In het licht van de integratieproblematiek zijn autochtonen kennelijk in orde bevonden

In deze beschouwingwijze blijven de autochtone Nederlanders buiten beeld, al worden ze nu en dan obligaat vermeld. In het licht van de integratieproblematiek zijn zij kennelijk in orde bevonden.

Toch komen veel van de problemen die onder allochtone groepen spelen ook onder autochtonen voor. Er is taalachterstand bij autochtone basisschoolleerlingen op het platteland in het Noorden van ons land, er zijn analfabeten onder ons, er zijn autochtone groepen die de heersende zede in Nederland radicaal afwijzen en de televisie buiten de deur houden, of om andere redenen afgezonderd leven

binnen ons land; en *hell's angels* vertonen deviant gedrag, waarbij dat van de allochtonen kinderspel is. De moord op Theo van Gogh was vreselijk, maar niet ongekend: in een Noord-Hollands weiland werd eind 20ste eeuw een Ajax-supporter doodgeslagen in een veldslag van autochtone kantoor-klerken en winkelbedienden, die met hun stokken en ander wapentuig toonden dat zich midden onder ons een achterlijke beschaving bevond. En hoeveel autochtone stemgerechtigden hebben ‘nauwelijks besef van de politieke verhoudingen’ en zijn ‘in de verste verte niet in staat relevante informatie hieromtrent te volgen’?¹ Maar kennelijk worden deze zaken niet als een integratieprobleem ervaren. De voornaamste reden daarvoor is de genoemde tweedeling. Op grond van een begrip van wat Nederlanders kenmerkt, is een cluster van problemen en een groep niet-westerse allochtonen samengevat in het ene begrip integratie.

Wie de vraag stelt wat de Nederlanders en de Nederlandse samenleving dan kenmerkt, valt het al snel op dat die vraag zich minder eenvoudig beantwoorden laat dan de simpele dichotomie autochtoon-allochtoon veronderstelt. In de praktijk blijkt het vaak makkelijker aan te duiden wat een allochtoon is dan wat een autochtoon is. Toch hangt de gehele visie op allochtonen en op integratie af van de definitie van autochtoon. De moeite om dat begrip onder woorden te brengen, die ook in dit rapport blijkt, is niet te herleiden tot een gebrek aan bezinning daarop — al is dat gebrek er wel. Deze moeite raakt aan het bijzondere karakter van de Nederlandse samenleving. Dat vergt enige uitleg.

Vergelijk Nederland eens met Frankrijk. Daar denkt men, als het om de samenleving gaat, vanuit een duidelijke definitie van wat Frans is en bestaat er dus een publieke tweedeling tussen wie daar wel en wie daar geen deel aan hebben. De Franse regering trekt ‘een grens tussen “de natie” en haar binnenlandse vijand’, zo schreven op 11 november 2005 — tijdens de opstand in de Franse voorsteden — vijf bezorgde Franse intellectuelen onder aanvoering van de filosoof Etienne Balibar. Deze vijf gruwden van het repressieve beleid en somden de negatieve uitkomsten daarvan op: ‘De voorsteden tot de staat van etnisch getto laten vervallen, er ieder economisch initiatief en iedere poging tot maatschappelijke rehabilitatie ontmoedigen, de werking van de openbare diensten onmogelijk maken, zonder ook maar een alternatief te overwegen.’

Het was gruwten met de Franse slag. Wie deze reactie van de regering in Parijs ongedaan wil maken, is een Don Quichotte als hij daartoe de strijd aanbindt met bijzaken als bureaucratische domheid, blanke arrogantie en electorale berekening, zoals de vijf intellectuelen deden. Wie president Chirac in die crisisweken over de Republiek hoorde spreken, besefte dat de burgeroorlog draaide om de meest vitale erfenis van de Franse revolu-

tie: de natie als gemeenschap. Eén van de weinige revolutionaire idealen die de tijd heeft verduurd en nu ondanks zijn verweerde staat nog steeds de inzet vormt van felle strijd, is de staat, de vijfde Republiek en haar burgers, als realiteit samengebald in het presidentiële ambt. Chirac vertegenwoordigt als staatshoofd de volkswil en met die overtuiging schaaft hij zich aan de zijde van Diderot, die in de *Encyclopédie* onder het lemma *Droit naturel* schreef: ‘*La volonté générale est toujours bonne; elle n’a jamais trompé, elle ne trompera jamais.*’ In het denkraam van de Fransen is de staat een alomvattend begrip dat de algemene volkswil uitdrukt.²

De Franse revolutie is nog steeds geen geschiedenis. Franse sleutelwoorden zijn natie en burger — twee sleutelbegrippen uit het idealistische vocabulaire van 1789. Iedereen die niet aan het ideaalbeeld van Frans burger voldoet, is minderwaardig en wordt als zodanig behandeld, schreef de gewezen Franse NRC-correspondent Pieter Kottman.³ Fransen leven bij een ideaal, en de werkelijkheid geldt daarbij als een storende factor. Volgens de Franse *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* uit 1789 is de mens eerst mens in zijn hoedanigheid van burger, als bestanddeel van de natie. Daaraan ontleent hij zijn waardigheid. Het is de onpersoonlijke band aan de entiteiten staat en burgerschap die de Fransen verenigt en Frankrijk tot een eenheid maakt. Groepsbelangen, minderheidsculturen en andere vormen van eigenheid van minoriteiten — ook bijvoorbeeld het homohuwelijk, islamitische hoofddoeken en de protestantse hugenootkruisen — zijn in principe vijandig aan de abstracte en unificerende revolutionaire traditie. Zo ontstond er een tweedeling in de Franse samenleving. De reactie van minister-president De Villepin op de opstand in de *banlieues* is typerend. Hij had het niet over dialoog, niet over de beroerde sociaal-economische omstandigheden waarin het oproer gedijde, maar over de bedreigde eenheid van de natie. De opstandelingen waren de vijand van de republiek. Hij riep daarom op tot een verdediging daarvan door een *assaut republicain*, een republikeins verweer. Zijn reactie was defensief, maar hij had gelijk: de staat als erfenis van de revolutie is in het geding. En die is steeds in het geding. Een jaar tevoren, in 2004, noopten islamitische uitingen in het publieke domein de Franse regering haar revolutionaire standpunt nog eens krachtig te onderstrepen door hoofddoekjes in het onderwijs van staatswege te verbieden. Het verzet tegen deze staatsdisciplinerende ebde snel weg. Misschien is dit laatste een teken dat de Franse moslims al Fransers zijn dan zij wellicht denken en ervan overtuigd zijn dat ook zij menen dat hun identiteit binnen Frankrijk afhangt van de mate waarin zij zich voegen naar het Franse begrip van burgerschap.

Ook in Nederland is in de negentiende eeuw geprobeerd een dergelijke abstracte en unificerende vorm van natiebesef en burgerschap te introdu-

ceren. Deze poging liep toen vast op het probleem waarmee Frankrijk nu ook worstelt: deze definities van natie en burgerschap waren exclusief. Dat wil in dit geval twee dingen zeggen: ze creëerden eerst een tweedeling in de samenleving tussen hen die wel aan de criteria voldeden en hen die dat niet deden, en dwongen vervolgens die laatste groep te voldoen aan die criteria. Ook in Nederland liep dit uit op verzet, dat hier echter niet ont-aardde in een volksopstand, maar leidde tot effectieve veranderingen.

De sleutelfiguur in dit veranderingsproces is Abraham Kuyper.⁴ Ter-wijl een vorige generatie, waaronder Thorbecke en Groen van Prinsterer, nog twistte over de vraag of dat exclusieve burgerschap en het daarbij behorende exclusieve publieke domein liberaal dan wel christelijk van karakter diende te zijn, brak Kuyper met de gedachte dat er een uniforme definitie van natie, burgerschap en het publieke domein diende te zijn. Als protestants theoloog was het begrip predestinatie voor hem in de eerste plaats de uitdrukking van het geloof in de rechtstreekse, onmiddellijke gemeenschap van God met de mens. Dit betekende twee dingen: God legt beslag op heel het bestaan van de mens, niet alleen in de kerk, maar ook in de staat, het onderwijs en de cultuur; en het is een persoonlijk geloof, dat door geen gezag van buiten — hetzij kerk, hetzij overheid — kan worden opgelegd, maar door God wordt geschonken. Hieruit volgde voor wat de politiek betrof Kuypers kritiek op een exclusief burgerschap en een plei-dooi voor geestelijke vrijheid. Het was God die koos, en niet de kerk en niet de overheid, en het geschonken geloof stempelde heel het leven. Deze belijdenis van de predestinatie correspondeerde met een samenleving, waarbinnen ieder lid het recht en de vrijheid diende te ontvangen zijn le-ven altijd en overal overeenkomstig zijn eigen overtuiging in te vullen. En waarbinnen de overheid alleen tot taak had die vrijheid en dat recht voor elke burger en elke geestelijke richting in de samenleving te beschermen. In 1904 gaf Kuyper als minister-president in de Tweede Kamer nog eens kort aan wat zijns inziens de taak van de staat was: ‘De staat zegt: ik kan die richtingen niet aan zich zelf overlaten, want zij hebben geen midde-len genoeg om zelf vooruit te komen, ik mag niet voor deze of gene partij kiezen, maar ik zal nemen het stelsel van het *parallèlisme*, ik zal ze beide evenwijdig laten lopen en volg zoo het stelsel van *rechtsgelijkheid*. Met dat stelsel zijn wij sinds 1889 (...) op een beteren weg gekomen. Het is dit stelsel, waarmede het tegenwoordige kabinet wil voortgaan. Het wil niet aan deze of gene groep den voorrang toekennen, niet de eenheid der natie prijsgeven, geen bevoorrechtiging of miskening uitoefenen, doch aan de beide antithetische deelen eenzelfde kans laten, evenals de vader van het huis de beide zonen, al verschillen ze in levensopvatting, gelijkelijk zal steunen en voorthelpen.’⁵

In de literatuur worden drie manieren onderscheiden waarop de staat omgaat met bestaande levensbeschouwelijke diversiteit: eliminering, marginalisering en institutionalisering. Eliminering is wat de Turkse overheid met de Koerden doet, marginalisering kenmerkt de Franse opstelling en institutionalisering (op niet-territoriale basis) is de Neder-landse oplossing.⁶

Deze omgang met de levensbeschouwelijke diversiteit sloot het beste aan bij het bijzondere feit dat Nederland een land van minderheden was: joden, katholieken, liberalen, protestanten en sociaal-democraten vormden elk een minoriteit en het was onrecht de overtuiging van één van de minderheden tot nationale norm te verheffen. Anders dan in Frankrijk dacht men in Nederland sinds de dagen van Kuyper niet vanuit de een-heid, maar vanuit de verscheidenheid, niet vanuit de gemeenschappelijk-heid, maar vanuit de diversiteit. De overheid had in dit geheel een beschei-den taak, waarvan de voornaamste in dit verband was de handhaving van het open, laagdrempelige karakter van het publieke domein.

Welke van de richtingen in de Nederlandse samenleving de dominante was, hing af van de krachtsverhoudingen die voor een belangrijk deel het gevolg waren van de politieke verhoudingen. Maar ook de dominante rich-ting kon niet anders functioneren dan in samenwerking met andere min-derheden. Het ‘poldermodel’ is de uitkomst van de politieke wijsheid dat minderheden alleen door elkaar te respecteren en samen te werken kun-nen participeren in het publieke domein. In deze zin is het wel betrekke-lijk eenvoudig uit te leggen hoe Nederlanders gewend zijn met elkaar om te gaan, maar niet zo eenvoudig om vanuit deze modus tot een status van de Nederlander te komen. Hoe een Nederlander doet is makkelijker uit te leggen dan wat een Nederlander is. Die definitie bestaat niet. In het rap-port wordt in verband met deze identiteitskwestie wel verwezen naar het Britse rapport *Safe Borders, Safe Haven*⁷, maar die vergelijking gaat mank: net als Frankrijk kent Engeland een duidelijke meerderheidscultuur, die het betrekkelijk eenvoudig maakt te formuleren wat het gemeenschap-pelijke dient te zijn temidden van alle diversiteit. Die gemeenschappelijke noemer bezit Nederland echter niet of nauwelijks. De ideeën van de Ame-rikaan Amitai Etzioni, die sinds de jaren negentig opgang maken binnen het CDA en wiens opvattingen ook een rol spelen in dit rapport (*Diversity Within Unity*), lijken daarom beter toepasbaar in landen met een meerderheidscultuur dan in ons land.

In Nederland is het daarom niet gebruikelijk geweest een culturele tweedeling te maken tussen burgers, zoals nu inzake allochtonen en au-tochtonen wel het geval is, en het is evenmin gebruik geweest dat de ene groep voor de andere definieert wat de vereisten zijn voor toegang tot het

publieke domein. Deze deugden zijn voor een belangrijk deel de vrucht van wat het rapport de christen-democratische visie noemt.

De andere aanpak die dit rapport voorstaat, betekent echter dat van deze traditie wordt afgeweken.⁸ Weliswaar stelt het rapport dat de pluriformiteit van de samenleving een onopgeefbaar goed is⁹, maar het verlangt (in het Engels: *demands*) naast de structurele ook een sociaal-culturele integratie. Met dat laatste wordt bedoeld het onderhouden van sociale contacten door allochtonen met de bredere samenleving en hun culturele inpassing in die samenleving. Dat raakt vragen als: 'Is er ver-

Door aan uniformerende cultuurpolitiek te doen begeeft het rapport zich op glad ijs

wantschap tussen de levensvisie en de maatschappij waarin zij verantwoordelijkheden dragen? Kunnen zij in hun directe maatschappelijke functioneren hun diepste drijfveren kwijt?'¹⁰ Nu zou men kunnen stellen dat het CDA hiermee een

meerwaarde inbrengt in het integratiedebat die goed aansluit bij zijn politieke traditie, die immers nadrukkelijk ook cultuur en levensbeschouwing insluit. Maar door aan uniformerende cultuurpolitiek te doen begeeft het rapport zich op glad ijs.

De geciteerde vragen hebben in de eerste plaats iets impertinents. De laatstgenoemde vraag legt een te hoge eis aan voor het functioneren in het publieke domein. Wie in welke samenleving ook wil functioneren, zal moeten leren dat hij er zijn diepste drijfveren zelden of nooit zal kunnen tonen. Dat is ook helemaal de bedoeling niet van samenleven, van participatie in het publieke domein. De gedachte 'de samenleving dat ben jij' uit overheids campagnes suggereert een veel te nauwe band tussen publiek en privaat. De samenleving is per definitie iets anders dan het individu en vergt ook niet het hele individu. Participatie in de samenleving is niet zo iets als een huwelijk, maar een samenwerking op punten.

Ik ben het, ten tweede, met het rapport eens als het de wenselijkheid van binding met de samenleving beklemtoont, maar de aard van die binding kan zeer verschillend zijn, en zelfs als de binding door verschillende personen op dezelfde wijze wordt gemotiveerd, kunnen de waarden die eraan ten grondslag liggen uiteenlopen. Het is al heel wat als er iets is dat ons met de samenleving verbindt, ons werk bijvoorbeeld. En binding op zichzelf hoeft helemaal geen sociaal-culturele integratie te betekenen. Er is ook weinig op tegen als er parallelle samenlevingen ontstaan. Het rapport beschouwt dat als een gevaar, terwijl ik niet inzie waarom we allemaal in één en dezelfde samenleving moeten participeren. Net zomin als ik bijvoorbeeld — met de opstellers van het rapport — inzie waarom alle

kinderen met het oog op de integratie op een zogenoemde neutrale school moeten zitten. *Home schooling* staat dan zeker gelijk met asociaal gedrag?

In de derde plaats wordt naar mijn indruk in het rapport de eis van sociaal-culturele integratie te zeer alleen aan allochtonen gesteld. Wanneer deze eis wordt toegepast op alle Nederlanders, blijkt meteen dat de lat te hoog wordt gelegd. Er zijn immers veel autochtone individuen en groepen die geen verwantschap kennen tussen hun levensvisie en de maatschappij waarin zij verantwoordelijkheden dragen en die evenmin hun diepste drijfveren kwijt kunnen in hun directe maatschappelijke functioneren, en nochtans al sinds hun geboorte deel uitmaken van de Nederlandse samenleving, zonder ooit op deze punten te zijn aangespoord met *demands*.

Wie sociaal-culturele verlangens formuleert voor de integratie van allochtonen in Nederland, moet kunnen uitleggen wat Nederlanders verbindt. Het rapport noemt in dit verband de 'kernwaarden van de rechtsstaat'. Dat is een lastig begrip. Met het begrip rechtsstaat zou ik uit de voeten kunnen. Ik vat dit begrip op als de wetgeving die garandeert dat iedere Nederlandse inwoner de vrijheid heeft om zijn leven in te richten overeenkomstig zijn eigen overtuiging, en dat deze ongeacht godsdienst, geaardheid, sekse en dergelijke gelijk wordt behandeld. Het begrip rechtsstaat staat voor de op schrift gestelde randvoorwaarden van onze samenleving. Maar het rapport heeft het niet over de wetten als het eigene van Nederland, maar over de kernwaarden die in die teksten worden uitgedrukt. De levensvisie van de allochtonen dient op een constructieve manier met die kernwaarden verbonden te worden.¹¹ Maar het is helemaal niet duidelijk welke die kernwaarden zijn. Het zijn de grondtonen van de Nederlandse cultuur¹², geen abstracties, zegt het rapport¹³, en er wordt een kort lijstje van waarden genoemd¹⁴, zoals persoonlijke verantwoordelijkheid, gewetensvrijheid en de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Maar het is mij niet duidelijk hoe deze zaken mensen samenbinden. En hoort de scheiding van kerk en staat hier nu bij, of de seksuele vrijheid? En het is al helemaal onduidelijk of je van inwoners van ons land kunt verlangen met deze waarden in te stemmen. We leven in een vrij land en wie bijvoorbeeld de scheiding van kerk en staat niet kan rijmen met zijn levensvisie, dient hier geen strobreed in de weg te worden gelegd. Hij mag zelfs een boek ertegen publiceren of een vereniging ter bestrijding van de scheiding van kerk en staat oprichten.

Het probleem is mijns inziens opnieuw het sociaal-culturele aspect van de integratie, dat in het rapport wordt gekoesterd. Ik ontken niet wat het rapport zegt: 'De rechtsstaat is *zelf* een politieke expressie van een bepaalde cultuurconstellatie.'¹⁵ Maar ik meen dat de Nederlandse overheid zich moet beperken tot het handhaven van de wet en niet geroepen is tot

het handhaven van de cultuur waarin die wetgeving is gebed. Dan wordt de cultuur van de levensbeschouwing van een minderheid die op dit moment dominant is, tot de regel voor andere minderheden. Zo krijgen we hier binnen de kortste keren ook een tweedeling in de samenleving en een meerderheid die de minderheid haar cultuur oplegt. Zo zit de Nederlandse samenleving niet in elkaar en in elk geval leert de christen-democratische traditie die ontwikkeling veeleer te voorkomen dan te bevorderen.

Tegenover hen die de grondwet zouden willen veranderen, of voorzien van een preambule om de typisch Nederlandse dan wel westerse waarden te preservieren, geef ik er de voorkeur aan de grondwet niet te wijzigen. Voor de omzetting van het uniforme publieke domein in het pluriforme publieke domein, die Kuypers bewerkstelligde, was geen wetswijziging nodig, maar een mentaliteitsverandering: de aanvaarding dat op het publieke domein niet meer één standpunt gold, maar dat het toebehoorde aan ieder, ongeacht zijn levensbeschouwelijke richting. Het publieke domein is niet het domein van exclusieve regels, maar het inclusieve domein van de in het volk levende overtuigingen. Deels leeft deze gedachte nog krachtig, ook in dit rapport. Bijvoorbeeld waar het pleidooi voor zogenoemd neutraal onderwijs vanuit christen-democratische optiek 'onaanvaardbaar en eigenlijk idioot' wordt genoemd.¹⁶ Ook de positieve opstelling jegens islamitisch onderwijs wijst daar op. Anderzijds valt echter ook op enige twijfel aangaande dit gedachtegoed te wijzen, bijvoorbeeld wanneer de vraag wordt gesteld: 'In hoeverre werken de eigen instituties vervreemding tussen bevolkingsgroepen in de hand?'¹⁷ Hier speelt de gedachte van de actieve uniformerende cultuurpolitiek weer even op. Voor zover Nederland afscheid heeft genomen van deze gedachte, is er in elk geval geen enkele juridische belemmering naar die situatie terug te keren.

Het voordeel van het kuypersiaanse model in het huidige integratiedebat is dat het de allochtoon niet na aanvaarding van een set voorwaarden (de kernwaarden van de rechtsstaat) entree wil verschaffen tot het publieke domein. Kuypers model begint bij wat hij als de wortel van het bestaan beschouwde: de levensbeschouwing. De allochtoon met heel zijn geestelijk hebben en houden wordt uitgenodigd deel te nemen aan de Nederlandse samenleving. Daar zijn natuurlijk grenzen aan: eerwraak is verboden volgens de Nederlandse wet, en veelwijverij ook. Maar we moeten niet doen of de allochtoon niet tot tien kan tellen en niet begrijpt dat hij is geëmigreerd naar een ander land en naar een andere cultuur, waar andere regels gelden. Dat vergt aanpassing. Maar die aanpassing vraagt cultureel gezien tijd en hoeft overigens niet verder te gaan dan wat de wet nu eist (en de aanvaarding van de strikte handhaving daarvan). Waarom zouden we meer vragen dan de wet eist? De rest van de integratie volgt

vanzelf, voorzover de allochtoon daaraan behoefte heeft. En voorzover er in de samenleving problemen zijn op het gebied van onderwijs, taal en dergelijke, dienen die op maat te worden behandeld en niet steeds onder de grote noemer van integratie te worden aangepakt, al was het alleen maar omdat we daarmee negeren dat autochtonen identieke problemen kunnen hebben. Slechts op één punt zou ik in dit verband de wet willen wijzigen: ik zou graag met het oog allereerst op autochtonen, maar ook op allochtonen, de stemplicht weer ingevoerd willen zien. De overheid verschaft de burgers vrijheid en rechtszekerheid en in ruil daarvoor mag ze op dit ene punt *demanding* zijn en van de burgers betrokkenheid bij dat belang verlangen. De stemplicht bepaalt elke burger bij het feit dat hij verantwoordelijkheid draagt voor het onderhoud van het pluriforme publieke domein. De huidige onverschilligheid van de stemgerechtigde kiezer kan voor de allochtoon geen aanbeveling zijn te participeren in het publieke domein. En daarbij doet kritiek op of bijval aan onze pluriforme samenleving niet ter zake. Nederland is een open democratie, die ruimte maakt voor de islam, inclusief de islamitische kritiek op de democratie, en voor de groep-Wilders, inclusief haar pleidooi voor een dichotomie in de Nederlandse samenleving. Een democratie met een honderdjarige traditie en allerlei formele *checks and balances* die voor extremiteiten behoeden, moet daar tegen kunnen, anders is zij die naam niet waard.

Het Nederlandse systeem van het pluriforme publieke domein houdt een uitnodiging in aan de allochtonen met hun eigenheid toe te treden tot het publieke domein, islamitische scholen te stichten, een islamitische politieke partij op te richten, te pleiten voor de invoering van islamitische feestdagen. Een deel van de allochtonen heeft daaraan geen behoefte en heeft zijn weg al gevonden in het openbaar of bijzonder onderwijs, of voelt zich thuis bij de PvdA, of seculariseert. Het deel dat daaraan wel behoefte heeft, zal door de eigen organisaties binding krijgen met het Nederlandse systeem en al doende ontdekken dat we in Nederland als verzameling minderheden geen van allen onze eigen mening door kunnen drukken, maar alleen iets kunnen bereiken als we onderhandelen, samenwerken

en ons in het publiek niet geheel uitspreken. Democratie betekent dat je je eindoordeel in het publiek alleen in uiterste noodzaak uitspreekt. Dat is een morele voorwaarde voor het functioneren in een democratie, maar in het geval

Frankrijk krijgt moslims à la Française, waarom zouden wij geen poldermoslims krijgen?

van Nederland is het vooral een ervaringsfeit. Frankrijk krijgt moslims à la Française, waarom zouden wij geen poldermoslims krijgen? Daarbij hangt

meer af van onze uitnodiging dan van hun bereidheid zich te binden aan onze samenleving. Als het CDA niet aarzelend, maar met overtuiging zou blijven kiezen voor het model van het pluriforme publieke domein, zou dat een krachtig signaal zijn richting allochtonen dat ze vooral zichzelf moeten blijven in Nederland, hoofddoekje inclusief. Niemand hoeft een moslim te blijven, maar iedereen mag het. Niemand hoeft zich vanuit Arabië te laten gezeggen, maar iedereen mag het. De diversiteit staat in ons land voorop. Het kan geen kwaad het stof af te blazen van de christen-democratische traditie in het algemeen — de term valt te vaak in dit rapport als een memoriepost zonder te worden uitgelegd¹⁸ — en van dit aspect van de pluriformiteit als christelijk principe in het bijzonder.

Nadeel van dit accent is dat het lastig blijft te omschrijven wat Nederlanders samenbindt. Maar een gebrek is dit alleen voor wie streeft naar meer uniformiteit in het publieke domein. Het Oranjehuis heeft in de 20ste eeuw uitstekend gediend als bliksemafleider voor wat elders in Europa aan nationalismen bestond en bestaat. Elders riep men een abstractie aan: leve het vaderland, wij hielden het bescheiden bij een concrete persoon: leve de koningin. De natie als eenheidsidee is in de Nederlandse geschiedenis niet aangeslagen. Laten we dat zo houden en afzien van uniformerende pogingen om allochtonen te binden aan een nationale eigenheid die we zelf nauwelijks onder woorden kunnen brengen.

Noten

- 1 *Investeren in Integratie. Reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid* Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Den Haag, 2003, p.74. Zie ook: *Naar een nieuw patriottisme?* Lentenummer *Christen Democratische Verkenningen* 2003.
- 2 Zie: W. Aalders, *Revolutie en perestrojka. Kritische kanttekeningen bij het tweede eeuwfeest van de Franse revolutie* (Kampen 1990) pp. 44-66.
- 3 Pieter Kottman, 'Je bent Frans of je bent niets', *NRC Handelsblad*, 12/13 november 2005; zie ook zijn laatste bijdrage vanuit Parijs: 'Alles wat Frans is, is uitstekend...', *NRC Handelsblad*, pp.24/25 september 2005.
- 4 Zie uitgebreider over Kuypers betekenis in dit verband: George Harinck, *De tucht van de democratie. Over pluriformiteit en burgerschap*. Mr. G. Groen van Prinsterer-lezing (Amersfoort 2005).
- 5 A. Kuiper, *Parlementaire redevoeringen*, IV (Amsterdam z.j.) pp. 26-27, p. 55 (10 december 1904).
- 6 Zie: Hans Knippenberg, 'Nationale integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', in: Henk te Velde en Hans Verhagen (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam 1996) pp.177-196.
- 7 *Investeren in Integratie*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Den Haag, 2003, p.68
- 8 Vgl. in dit verband ook: Rutger Zwart en Alexander van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden (1980-2005)', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005), pp. 51-62.
- 9 *Investeren in Integratie*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Den Haag, 2003, p.30.

- 10 Ibid., p.32.
- 11 Ibid., p.35.
- 12 Ibid., p.38.
- 13 Ibid., p.33.
- 14 Ibid., pp. 46-47.
- 15 Ibid., p.11.
- 16 Ibid., p.65.

- 17 Ibid., p.65.
- 18 In dit verband is de slordigheid treffend dat in noot 48 van het rapport het bijbelcitaat uit Zacharia 4:6: 'Niet door kracht noch door geweld, maar door mijn Geest', aan Paulus wordt toegeschreven.

CDA heeft nooit gebroken met eigen pluralistische traditie

Het CDA staat met Investeren in Integratie volop in de traditie van Kuiper en kiest binnen de kaders van de rechtsstaat met overtuiging voor pluriformiteit in het maatschappelijke en publieke domein. Juist de kaders van de rechtsstaat bieden minderheden en individuele burgers bescherming tegen geloofsdwang. Beter garanties tegen een door Harinck verfoeide uniformistische cultuurpolitiek zijn er niet.

door *Ab Klink*

Directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

In zijn artikel *CDA: keer terug naar het pluralistische model van Kuiper!* snijdt de heer Harinck belangrijke thema's rond het integratievraagstuk aan. Thema's waarvan ook de opstellers en auteurs van het rapport¹ zich terdege bewust waren bij het schrijven en overwegen van de teksten. In dit artikel loop ik enkele van die onderwerpen langs.

ER IS WEL DEGELIJK EEN INTEGRATIEPROBLEEM

De heer Harinck stelt in de eerste plaats dat we geen harde gegevens bezitten die logisch tot de slotsom zouden kunnen leiden dat er sprake is van een integratieprobleem. Dat groepen onvoldoende integreren, lijkt

onbetwist, maar dat zegt zijns inziens nog niet zoveel. Wie problemen als integratieproblemen duidt, construeert zijn of haar eigen werkelijkheid. Temeer omdat veel van de problemen die in de studie van het Wetenschappelijk Instituut de revue passeren ook bij autochtonen spelen, zoals gebrek aan taalvaardigheid, drop-out problematiek en onwetendheid over de politieke verhoudingen. Harinck werpt onder meer de vraag op of er überhaupt wel een integratievraagstuk is.

Deze vraag doet denken aan de discussie die losbrandde nadat de commissie-Blok met haar bevindingen kwam. Toch ging dat debat over een andere vraag, namelijk of het integratiebeleid nu wel of niet *gefaald* had. De noodzaak van een integratiebeleid en *het bestaan* van een integratieproblematiek werd door de commissie echter *niet* in twijfel getrokken. Terecht niet. Natuurlijk, Harinck heeft gelijk als hij stelt dat de problemen die bij nieuwkomers spelen ook bij autochtonen voorkomen: gebrek aan taalvaardigheid, voortijdig schoolverlaten, werkloosheid, gezinsproblemen. Niemand zal het ontkennen. Waar het echter om gaat, is de omvang en de concentratie van de problematiek. Nieuwkomers en de generaties die na hen komen, hebben vaker dan gemiddeld een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt, zijn vaker dan gemiddeld werkloos dan wel arbeidsongeschikt en hebben meer dan gemiddeld te maken met schooluitval en achterstanden.

Lange tijd kon over deze oververtegenwoordiging niet gesproken worden, en dat is alleszins begrijpelijk. Want de beelden die zich met de cijfers van werkloosheid, schooluitval, uitkeringsafhankelijkheid en soms ook criminaliteit vastzetten, kunnen zich zomaar tegen de groepen waarom het hier om gaat, gaan keren. Anderen vreesden zelfs dat het slachtoffer hier tot schuldige gemaakt zou worden. Want waarom zou het integratievraagstuk niet simpelweg een sociaal-economisch vraagstuk van tweedeling, achterstelling, discriminatie op de arbeidsmarkt en in de scholen kunnen zijn? Waarom zou het probleem niet bij discriminerende autochtonen kunnen liggen? Het slachtoffer krijgt met al die verwijten over zijn gebrek aan integratie ook nog eens de zwarte piet toegeschoven. *Blaming the victim* dus.

Toch werkt het verzwijgen, verhullen of verbloemen van de eerder genoemde concentratie van problemen niemand verder. De moeders in 'de buurt van Mohammed B', waarover Margalith Kleijwegt² zo indringend schreef, zijn er echt niet mee gediend als zij hun kinderen meer dan gemiddeld zien ontsporen, maar de problematiek die erachter schuilt onbenoemd en verbloemd moet blijven. Als ouders gaandeweg geen greep meer hebben op hun opgroeiende zonen, omdat zij de taal onvoldoende spreken, geen zicht hebben op het leven van hun kinderen met hun *ipods*

en *chatboxen* en geen flauw idee hebben over wat er op hun pubers afkomt, zit er vaak niks anders op dan onthutst af te wachten wat er verder zal komen. Deze mensen zijn er niet mee gediend als vergoelijkend wordt gezegd dat er ook tal van autochtone gezinnen zijn waar dingen mis gaan. Of als er welwillend wordt gemeld dat integratievraagstukken zich in alle eeuwen hebben voorgedaan en dat die vraagstukken in *the end* misschien zelfs niet meer zijn dan sociale constructies van politici en wetenschappers. Feiten laten zich met dit soort vergoelijkingen niet weg poetsen. En anderzijds: ook werkgevers zijn alleen op hun verantwoordelijkheid voor een non-discriminatoir wervingsbeleid aan te spreken als er harde feiten zijn over discriminatie op de arbeidsmarkt.

Er is met andere woorden simpelweg een integratieprobleem en het zou werkelijk een sociologisch wonder van de eerste orde zijn als het er niet was. Mensen met een andere taal, met andere vaardigheden, gewoonten, opvattingen en waarden moeten plots gaan functioneren in een totaal andere omgeving. Dat vraagt en vergt veel van deze mensen maar ook van de ontvangende samenleving. Het zal in de regel zelfs een bovengemiddelde inspanning met zich mee brengen om aan te haken bij de vreemde en ook nog eens dynamische samenleving van het Westen. Daar ligt in essentie de reden om speciale aandacht te vragen voor problematiek van nieuwkomers. Je zal maar in ons land komen met een diploma dat nauwelijks meer iets waard is. Je zult zoonlief maar moeten opvoeden, terwijl je diezelfde zoon als tolk moet meenemen om de arts tijdens het spreekuur of leerkracht tijdens een klassenavond te kunnen begrijpen. Je zult maar aangewezen zijn op een imam die geen idee heeft met welke morele dilemma's jongeren te maken krijgen. Achter de oververtegenwoordiging van eerder genoemde problemen gaat daarom de vraag schuil hoe we ervoor kunnen zorgen dat vanwege migratie ontstane achterstanden in kennis en in vaardigheden zo snel mogelijk zijn in te lopen. De reden waarom wij over een integratievraagstuk spreken, heeft te maken met deze harde gegevens: met de concentratie van maatschappelijke problemen bij migranten en met de specifieke achtergronden die daarbij een rol spelen. Specifieke achtergronden die uiteraard te maken hebben met de migranten zelf, maar ook met de mate waarin zij door de ontvangende samenleving al dan niet uitnodigend worden tegemoet getreden. Van een wij-zij denken en van een verheffen van Nederland tot norm – hegeen Harinck de opstellers van het rapport verwijt – is daarbij geen sprake. Wel is het zo, dat de migranten gekozen hebben voor de Nederlandse samenleving en dat het in die samenleving volwaardig gaan deelnemen geen sinecure is. Dat vraagt veel van mensen. Daarover moeten wij niet schimmig doen. Tegelijkertijd dwingt dit alles des te meer bewondering af voor de velen die daarin sla-

gen. Ook dat moge duidelijk zijn. Maar nogmaals: met het ontkennen van feiten is uiteindelijk niemand gebaat.

PLURIFORMITEIT ZONDER GRENZEN?

Maar wat is dan eigenlijk integratie? Harinck stelt dat het toch wel heel moeilijk is om aan te geven wat een autochtone identiteit -en dus een autochtoon in essentie- is. En, inderdaad, die autochtonen zijn er in alle soorten en maten: de gewone man naast de *gothics*, de Opel Astra-bezitter naast de *Hells Anaels*, de EO-jongeren naast de fanclub van Ali

Met het ontkennen van feiten is uiteindelijk niemand gebaat.

B. De veelkleurigheid is enorm. Destilleer daar maar eens iets gemeenschappelijks uit.

Wie er al aan wil beginnen, moet zich bovendien realiseren dat Nederland niet zo iets heeft als een

krachtige en gekoesterde nationale identiteit, zoals de Fransen. Sterker nog, de in Nederland invloedrijke Abraham Kuiper brak juist met allerlei pogingen om een uniforme definitie te geven van de natie, van het burgerschap en van het publieke domein, aldus Harinck. Zo'n definitie is immers bijna altijd exclusief en zij loopt daarom maar al te snel uit op geestelijke dwang of marginalisering van de levensbeschouwelijke diversiteit. Daarom was Kuiper voorstander van het zogenaamde parallelisme (frappant is dat de Duitsers momenteel spreken over *Parallellgesellschaften*). De overheid mag geen partij kiezen, moet de duizend bloemen laten bloeien, vanuit de notie van vrijheid en rechtsgelijkheid. De *laïcité* en het nationale patriottisme leiden alleen maar tot eliminering en marginalisering. Zie de Koerden of passender in dit verband: de ondergeschikte positie van christelijke instellingen in Turkije en de Franse neiging om religieuze uitingen op het publieke domein te verbieden (zoals het dragen van een hoofddoekje op scholen). De typisch Nederlandse oplossing bestaat daarentegen uit institutionalisering: levensbeschouwelijke identiteit mag voluit tot haar recht komen in het maatschappelijke en publieke domein. Nederland denkt sinds Kuiper immers niet meer in termen van eenheid, maar in termen van verscheidenheid, aldus Harinck. De ene groep definieert daarom niet de voorwaarden waarop de andere zich op het publieke domein mag begeven. Sinds Kuiper zit die traditie bij christen-democraten in de genen, zo veronderstelt Harinck. Maar ondertussen wijkt het rapport *Investeren in integratie* na honderd jaar wel van die lijn af. Het verlangt immers behalve een integratie op het gebied van kennis van de taal en praktische vaardigheden, ook een *sociaal-culturele* integratie. Dat doet het rapport

door algemeen geldende kernwaarden van de rechtsstaat te benoemen. Daarbij gaat het om zaken als de gelijkwaardigheid van man en vrouw en de onverenigbaarheid van geloof/levensbeschouwing en dwang. Van daaruit stelt het de vraag of er een *match* is tussen de levensvisie van groeperingen enerzijds en de westerse maatschappij anderzijds. Als die *match* er niet is, zullen diepste drijfveren van mensen en centrale waarden van de rechtsstaat op gespannen voet met elkaar staan en vervreemding teweeg brengen. Een vervreemding die diep gaat en de integratie belemmert. Het stellen van deze vragen alleen al, vindt Harinck verdacht. Er klinkt immers een uniformerende cultuurpolitiek in door en daarmee zou het CDA zich op glad ijs begeven. Er wordt bovendien een veel te nauwe band tussen het private en het publieke domein gelegd. Met diepste drijfveren heeft de overheid zich immers niet te bemoeien. Het is om deze redenen dat Harinck vasthoudt aan (zijn interpretatie van) Kuipers parallelisme en voor een pluriform publiek domein. Daarom kan Harinck stellen dat we in een vrij land leven en dat wie bijvoorbeeld de scheiding van kerk en staat niet kan rijmen met zijn levensvisie, geen strobreed in de weg gelegd moet worden. 'Hij mag er zelfs een boek tegen publiceren of een vereniging ter bestrijding van de scheiding van kerk en staat oprichten'. De lijn van een culturele integratie die het WI voor het CDA voor staat, wijst hij daarom af.

Om heel eerlijk te zijn: ik vind het betoog van Harinck niet overtuigend.

Ten eerste: Er is in het rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA geen sprake van een breuk met de traditie van Kuiper cs. Als er

Er is in het WI-rapport geen sprake van een breuk met de traditie van Kuiper cs.

al sprake is van het omzetten van een wissel dan moet ik constateren dat die binnen het protestantse denken al veel eerder is gemaakt is. De grote protestants-calvinistische denker H. Dooyeweerd -evenals Harinck hoogleraar aan de Vrije Uni-

versiteit- schreef in 1931 zijn fameuze boek *De Crisis in de Humanistische Staatsleer*. Het is een ingewikkeld boek, vol met jargon over bijvoorbeeld 'de psychische zinzijde van de staat, die overigens slechts uit de volle zinstructuur van het staatsverband valt op te klaren'.³ Het taalgebruik mag dan gedateerd en onnodig complex zijn, toch is het duidelijk wat Dooyeweerd met deze passage bedoelde te zeggen: zonder een basis van burgerschap droogt de staat op. Zonder rechtsgemeenschap geen rechtsstaat. De waarden van de rechtsstaat moet de bevolking dragen, anders zijn het ijle juridische abstracties en ontzieldde regels. Daarom betoogde deze grootste denker van het neo-calvinisme dat het een van de taken 'van de regering is om bij het volk het rechtsgevoel aan te kweken'. Over een nauwe band tus-

sen drijfveren (het private) en de staat (het publieke domein) gesproken! De rechtsstaat blijkt moeilijk zonder een rechtsgemeenschap te kunnen. Dat is kennelijk een protestants inzicht met oude papieren. Het is ook een modern inzicht. Niet voor niets wijst de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid er in zijn vrij recente rapport over normen en waarden op dat een rechtsstaat niet kan functioneren zonder een elementaire moraal, zonder fatsoen en burgerzin. Behalve een ‘psychisch zin-zijde’ kent de staat bij Dooyeweerd nog meer aspecten. Er is het symbolische aspect dat tot uitdrukking komt in bijvoorbeeld een volkslied, en in het instituut van het Koningschap. Er is het sociale aspect van bijvoorbeeld nationale vieringen en het culturele aspect van de waarden die ten grondslag liggen aan de rechtsstaat en die zich in de loop van de geschiedenis (het historische aspect) hebben uitgekristalliseerd. Daarom zou Dooyeweerd het zeker met de moderne filosoof Charles Taylor zijn eens geweest waar deze in zijn boek over de multi-culturele samenleving schrijft dat de rechtsstaat zelf de politieke expressie is van bepaalde waarden ofwel van een bepaalde cultuurconstellatie. De rechtsstaat is met andere woorden meer dan een setje willekeurige regels en een geheel van min of meer toevallig tot stand gekomen wetten. De overheid is op haar beurt meer dan de neutrale instantie die elke levensstijl of levensovertuiging ruim baan geeft op het publieke domein. Aan de rechtsstaat liggen kernwaarden ten grondslag.

Harinck erkent dat ook met zoveel woorden later in zijn betoog. Enerzijds stelt de auteur immers dat de allochtoon met heel zijn geestelijke hebben en houden zou moeten worden uitgenodigd om deel te nemen aan de samenleving. Anderzijds zijn daar kennelijk grenzen aan: ‘eerwraak is verboden volgens de Nederlandse wet, en veelwijverij ook’. De allochtoon zal zich daaraan moeten aanpassen, aldus Harinck. Kennelijk zijn er dan toch grenzen aan het parallellisme van Kuyper cs. Kennelijk past niet elke levensstijl binnen het pluriforme publieke domein. Aan de pluriformiteit stelt ook Harinck dus wel degelijk grenzen. Over de noodzaak daarvan zijn wij het dus eens.

Maar waarom zouden we meer vragen dan de wet eist?, zo luidt de vervolgvraag van Harinck. De Nederlandse overheid zou zich moeten beperken tot het handhaven van de wetten. Zij is niet gehouden tot het handhaven van de cultuur waarin die wet is ingebed. Dan wordt de cultuur van de levensbeschouwing van een minderheid, die op dat moment dominant is, tot de regel voor andere minderheden, zo stelt de Amsterdamse hoogleraar. Een tweedeling van minder- en meerderheden ligt zijns inziens dan in het verschiet. Toch is ook dit een vreemd verweer. Want kennelijk mag de meerderheid via wet en regelgeving wel zaken aan de minderheid opleggen. Immers veelwijverij mag volgens Harinck niet, evenmin als

eerwraak. Is er in dit geval dan geen sprake van de dominantie van de ene boven de andere cultuur? Natuurlijk wel! Sterker nog, juist omdat Harinck die dominantie niet wil legitimeren met onderliggende waarden, moet hij wel met zijn pleidooi voor de geldigheid van bestaande wetten en regels terugvallen op pure getals- en daarmee machtsverhoudingen. De wet geldt omdat een *meerderheid* die wet wil, *niet omdat er waarden aan ten grondslag liggen*. Harinck zal zover waarschijnlijk niet willen gaan, zo schat ik in, maar dit is uiteindelijk wel de implicatie van zijn redenering. Maar wellicht bedoelt Harinck te zeggen dat die dominantie zich hooguit mag uitstrekken tot het *feitelijk gedrag* van mensen en niet tot hun *denkwijze*, hun levensovertuiging. Als iemand eerwraak een goede zaak vindt maar de daad niet bij het woord voegt en slechts ‘de waarden’ die eronder liggen uitdraagt, heeft de overheid daar niets mee te maken. Je mag van inwoners van een land regelvolgend gedrag verwachten, maar niet verlangen dat zij met de waarden, die achter de rechtsregels schuil gaan, instemmen. Vanuit die notie zet hij zich af tegen het rapport *Investeren in integratie*, waarin het WI voor het CDA juist een poging deed om enkele kernwaarden van onze rechtsstaat te benoemen. Harinck illustreert, zoals gezegd, zijn verzet aan de hand van de scheiding van kerk en staat. Inderdaad, zo stelt hij, leven we in een land dat de scheiding van kerk en staat hoog in het vaandel heeft staan. ‘Maar wie die scheiding (...) niet kan rijmen met levensvisie dient hier geen strobreed in de weg gelegd te worden. Hij mag zelfs een boek publiceren of een vereniging ter bestrijding van de scheiding van kerk en staat oprichten’. De argumentatie lijkt valide, maar is het niet. Want hier formuleert Harinck erg onzorgvuldig. Immers het gewraakte rapport sprak juist *niet* over de scheiding van kerk en staat als een kernwaarde. De opstellers hebben zich terdege gerealiseerd dat bijvoorbeeld landen als het Verenigd Koninkrijk en Duitsland geen strikte scheiding van kerk en staat kennen. Het VK kent zelfs een staatskerk in de vorm van de Anglicaanse Kerk. De auteurs van het rapport stellen met enige nadruk dat de kernwaarde waarover het moet gaan een andere is, namelijk de *onverenigbaarheid van geloof en dwang*. En dan komen de kaarten ineens anders te liggen. Zouden we inderdaad een vereniging die actief uitdraagt dat geloofsafvalligheid bestraft moet worden, tolereren op het publieke domein? Om het nog wat scherper te stellen: zouden we een organisatie die vindt dat de auteur van *De Duivelsverzen* als geloofsafvallige zo niet goedschiks dan maar kwaadschiks van zijn opinie moet terugkomen een legitieme plaats geven in de zogenaamde ‘pluriforme publieke ruimte’? Zouden we een school moeten tolereren die actieve geloofsdwang uitdraagt en overdraagt aan kinderen? Hier lijkt me op zijn minst een spanningsveld aanwezig. Ook al voegen instellingen niet altijd de daad van de

wetsovertreding bij de overtuiging, dan nog kan niet alles op cultureel gebied worden getolereerd. Dat is ook de reden waarom de inspectie van het onderwijs momenteel nagaat of scholen zich voegen naar de kernwaarden van de rechtsstaat. Dat is de reden waarom de minister van ocw het vak burgerschap invoerde in het curriculum van scholen. Dat is de reden dat het Europese Hof van Justitie concludeerde dat een politieke organisatie die de *sjaria* wilde invoeren in Turkije (de Welvaartspartij) terecht door het Turkse Hooggerechtshof werd verboden. Maar laat ik Harinck op één punt wel gelijk geven, namelijk dat rond deze punten een grote mate van terughoudendheid op haar plek is. Met Dooyeweerd stellen wij dat de staat mag werken aan een rechtsgemeenschap en aan burgerschap. Maar dit alles wel binnen de kaders van de grondrechten en de vrijheidsrechten. Van

De kernwaarden van de rechtsstaat beogen minderheden te beschermen tegen dwang

het oprekken van kernwaarden tot een vorm van nationalisme of een seculiere moraal moeten wij niets hebben. Sterker nog: de kernwaarden beogen juist minderheden te beschermen tegen dwang. Het gaat dus niet om een vorm van nationalisme, of om een publiek hyper-mo-

ralisme, maar om waarden die samenhangen met het wezen van de rechtsstaat. Niet meer en niet minder. Dat is dan ook de reden waarom in het rapport vele bladzijden zijn gewijd aan het zorgvuldig maken van dit soort onderscheidingen. In zijn bespreking van het rapport komen deze noties niet terug. ‘Het Nederlandse systeem van het publieke domein houdt een uitnodiging in aan de allochtonen om met hun eigenheid toe te treden tot het publieke domein, islamitische scholen te stichten, een islamitische politieke partij op te richten, te pleiten voor islamitische feestdagen.’ Als het CDA niet aarzelend, maar met overtuiging zou blijven kiezen voor het model van het pluriforme publieke domein zou dat een krachtig signaal zijn richting allochtonen. Een krachtig signaal dat ze vooral zichzelf moeten blijven in Nederland, hoofddoekjes inclusief. Ik ben dit volledig met Harinck eens. Dat is dan ook de reden geweest waarom het WI voor het CDA in het rapport *Investeren in integratie* voluit, met overtuiging en *dwars tegen de toen dominante stroom in*, het bestaansrecht van islamitische scholen en organisaties heeft verdedigd. Dat is de reden geweest waarom er in het rapport een lang hoofdstuk is gewijd aan de grote verscheidenheid binnen de islamitische gemeenschap en beargumenteerd werd dat de radicale politieke islam slechts één van de stromingen binnen de islam is. Dat is ook de reden geweest waarom het rapport – jaren voor de WRR-publicatie over de dynamiek in de islam – meldde dat het onzinnig, onhistorisch en zelfs

gevaarlijk is om te doen alsof een seculiere moraal en levensovertuiging de culturele drager bij uitstek is van democratie en rechtstaat. Geen enkele levensovertuiging kan immers die exclusiviteit claimen, ook de seculiere niet. Sterker nog; die these is een vorm van culturele zelfverminking en betekent de facto dat hele bevolkingsgroepen ervan worden uitgesloten om hun diepste overtuigingen te verbinden met waarden als vrijheid, tolerantie en gelijkwaardigheid.

De lezer van dit artikel kan ten slotte zelf oordelen of het WI voor het CDA aarzelend of met overtuiging gekozen heeft voor pluriformiteit in het maatschappelijke en publieke domein, zij het binnen de kaders van de rechtsstaat. Die keuze mag hij of zij baseren op het onderstaande uitvoerige citaat uit *Investeren in integratie*. Het citaat is te vinden in de paragraaf ‘Islam als pijler voor de sociale rechtsstaat: *connecting values*’⁴

‘Eerder is gesteld dat de islamitische religie voor veel moslims betrekking heeft op het hele leven. Zij raakt dan niet alleen het persoonlijke leven, maar ook het maatschappelijke en juridische leven in al zijn vertakkingen (strafrecht, burgerlijk recht, etc.). Wie één gebied zou afschermen en tot verboden terrein zou verklaren voor de godsdienst, die zou het principe van eenmaking (tawhid: een kardinale islamitische deugd) schenden. Niet zelden wordt in dat verband gemeld dat het christendom vanwege zijn nadruk op het persoonlijk doorleefde geloof in de regel het seculiere karakter van de staat aanvaardt. Toch is dat beeld onvolledig. Al eerder is betoogd dat de keuze voor vrijheidsrechten en voor democratie geen seculier privilege is, maar juist uit geloofsinzichten zelf voortvloeit.

Dit geldt ongetwijfeld ook voor aanhangers van een ‘westerse’ islam, namelijk voor hen die het gebod serieus nemen dat in geloofszaken dwang in geen enkel opzicht (dus ook niet bij geloofsafvalligheid) pas geeft. Hoezeer deze benadering ook in de islam recht van spreken heeft blijkt wel uit Koranteksten als: ‘Er is geen dwang in de godsdienst’ (sura 2, 256) en ‘Zo uw Heer gewild had, zouden allen die op aarde zijn, gezamenlijk tot geloof gekomen zijn; zult gij dan de mensen dwingen, opdat zij gelovigen worden?’ (sura 10, 99). De term seculier is daarom in feite niet geëigend om het karakter van de democratische rechtsstaat aan te geven. De term ‘politieke islam’ is daarom evenmin gelukkig gekozen. Onder de politieke islam verstaat men in de regel een stroming die pleit voor een onverkorte handhaving van de *sjaria*.

Maar, zoals we zagen, zijn er wel degelijk ook politieke varianten van de islam die niet voor een theocratie kiezen, maar op grond van de islam pleiten voor democratie en vrijheidsrechten (ook op het gebied van de godsdienst). Voor een politieke islam (een westerse islam) die zich bijvoorbeeld baseert op de eerder genoemde tekst uit de Koran over de onverenigbaar-

heid van geloof en dwang en daarom afstand neemt van (legalistische en extreme interpretaties) van de sjaria. Voor een politieke islam die de traditionele rechtsscholen als product van menselijk en niet van goddelijk handelen ziet. Voor een politieke islam ook, die de bepalingen uit de sjaria naar hun strekking serieus wil nemen, maar deze inpast in een rechtstatelijke kader (en niet vervalt in een middeleeuwse vormgeving). Interessante aanknopingspunten bieden de sjaria van twee niveaus, de meer op innerlijkheid gerichte en de reformistische stromingen. Het komt erop aan om deze stromingen in de westerse cultuur serieus te nemen en als (soms potentiële) steunpilaar voor de sociale rechtsstaat te benaderen.⁶

Noten

- 1 Voorzitter van de commissie die het rapport uitbracht was drs. J. Wiene, auteurs waren mw. drs. P. vd Burg en dr. A. Klink.
- 2 Margalith Kleijwegt, *Onzichtbare ou-*

ders. De buurt van Mohammed B. Zutphen, Uitgeverij Plataan; 2005.

- 3 Herman Dooyeweerd, *De Crisis in de Humanistische Staatsleer*, 1931, p.145.
- 4 <http://www.cda.nl/domains/cda/content/downloads/WI/2003/rapport%20integratie.doc> Zie p. 91-92.

De staat neutraal? Pleidooi voor een vrijzinnige benadering

Met Frankrijk of Turkije als voorbeeld willen sommige Nederlandse liberalen religie weren uit het publieke domein. Maar levensbeschouwelijke neutraliteit van de staat en volledige en gelijkwaardige erkenning van alle levensovertuigingen in de publieke sfeer kunnen juist in Nederland prima samengaan. Zo'n keuze is democratisch en draagt bij aan een betere integratie en modernisering van de islam.

door *Wibren van der Burg*

Ethicus en rechtsfilosoof aan de Universiteit van Tilburg, en tot juni 2006 voorzitter van het landelijk bestuur van de Remonstrantse Broederschap. Hij publiceerde in 2005 bij Ten Have het boek *Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief*.

ZOWEL DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT als de godsdienstvrijheid verwijst naar dezelfde achterliggende fundamentele gedachte. Dat is de idee dat de staat neutraal moet zijn ten opzichte van opvattingen van het goede leven, dus ook ten opzichte van levensbeschouwing en godsdienst. Voor het Angelsaksische *liberalism* is dit een wezenlijk beginsel. Een liberaal-democratische staat dient neutraal te zijn.¹ Omdat het woord liberaal als vertaling van *liberal* in Nederland altijd tot misverstanden leidt, kies ik ervoor om deze visie te betitelen als (politiek-)vrijzinnig. Neutraliteit van de staat is waardevol, omdat zij uitdrukking geeft aan het gelijke respect voor alle burgers als autonome personen.² Zij mogen hun leven inrichten naar hun eigen overtuiging. Daarom mag de staat zich niet baseren op een daarmee strijdige levensvisie. Publieke instanties en openbare scholen mogen controversiële levensovertuigingen niet uitdragen of bevoorstellen. Daarnaast kan men ook aanhanger van neutraliteit zijn om andere redenen: pragmatische (het voorkomt een burgeroorlog) of omdat het daarmee

samenhangende pluralisme waardevol is als voorwaarde voor een dynamische, democratische cultuur.

In debatten over de multiculturele samenleving wordt het beginsel van neutraliteit vaak gelijkgesteld met het Franse begrip *laïcité*. De staat moet levensbeschouwelijk neutraal zijn en daarom horen in de publieke sfeer geen godsdienstige symbolen, zoals hoofddoekjes, thuis. Neutraliteit is inderdaad een belangrijke waarborg voor een fatsoenlijke samenleving. Maar er zijn verschillende manieren om aan die neutraliteit gestalte te geven; de Franse *laïcité* is slechts één daarvan.

In de Nederlandse traditie overheerst een andere benadering. Onze democratische praktijk is anders dan die in andere landen. Ons systeem van evenredige vertegenwoordiging biedt ook kleine partijen een kans. Door de noodzaak van coalitievorming is politiek altijd een streven naar consensus en compromissen, gekenmerkt door polderen en respect voor minderheden. Anders dan in Frankrijk hebben we de neutraliteit van de staat nooit geïnterpreteerd als het uitsluiten van religie uit de publieke sfeer. We hebben ruimte geboden voor bijzonder onderwijs en confessionele partijen, voor gewetensbezwaren en voor pastores in leger en gevangenissen. Wanneer godsdienst deel is van iemands identiteit, moet ook de staat dat respecteren en serieus nemen. Naar mijn overtuiging is deze benadering voor onze huidige problemen vruchtbaarder. Daarom is het hoog tijd om deze visie op neutraliteit weer als vertrekpunt te nemen.

DRIE VORMEN VAN NEUTRALITEIT

Er bestaat spraakverwarring over wat 'neutraliteit van de staat' betekent. Voor de verheldering van het debat is nuttig drie soorten neutraliteit te onderscheiden. De eerste mogelijkheid is exclusieve neutraliteit, de al genoemde Franse *laïcité*, in de Engelstalige literatuur bekend als *hands-off neutrality*.³ Levensbeschouwing wordt geheel uitgesloten uit de publieke sfeer. Alle religieuze ideeën en hun symbolen worden verbannen. In het publieke debat mag geen beroep worden gedaan op levensbeschouwelijke overtuigingen. Politici, rechters, docenten

Een levensbeschouwelijke blinde staat leidt tot vervreemding van religieuze minderheden

en studenten mogen geen hoofddoekjes dragen, maar ook geen kruistekens, keppeltjes of lange rokken (symbool van een streng reformatorische levenswandel). De staat is levensbeschouwelijk blind.

De tweede mogelijkheid is inclusieve neutraliteit, in de Engelstalige

literatuur bekend als *evenhandedness*.⁴ Burgers krijgen in deze visie juist zoveel mogelijk de gelegenheid om overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te spreken en te handelen, ook in de publieke sfeer. Deze vorm van neutraliteit eist dat alle levensovertuigingen gelijk worden behandeld, maar niet dat ze buiten haakjes worden geplaatst. Mensen in ziekenhuizen of in het leger kampen soms met levensbeschouwelijke problemen; daarom financiert de Nederlandse overheid pastores naar rato van de omvang van de verschillende groepen. Inclusieve neutraliteit verbiedt dit niet, maar eist dat er ook humanistische raadslieden en imams worden aangesteld, naar rato van het aandeel van humanisten en moslims in de bevolking. Inclusieve neutraliteit brengt de veelkleurigheid tot uiting, waarbij de overheid iedere groep gelijkelijk de ruimte laat en soms ondersteunt, maar geen enkele groep bevoordeelt.

Het verschil wordt goed duidelijk bij de bede in de troonrede, het christendom in de Europese grondwet of de kruisbeelden in de klaslokalen. Exclusieve neutraliteit wijst dit altijd principieel af. Voor een aanhanger van inclusieve neutraliteit daarentegen hangt het af van de situatie. Als iedereen een positieve beleving zou hebben bij het kruisbeeld of bij God of het christendom, is daar vanuit een inclusieve benadering geen bezwaar tegen. Nu dat in onze pluralistische samenleving anders ligt, leidt ook de inclusieve visie tot een afwijzing.

Een derde mogelijkheid is *compenserende neutraliteit*. Evenzeer als bij de inclusieve versie is er ruimte voor godsdienst in de publieke sfeer.⁵ Maar wat te doen als er sprake is van structurele of historische ongelijkheden, die het voor minderheden moeilijker maken hun godsdienst of cultuur op voet van gelijkheid te beleven? Een lid van de meerderheid kan in een vrije markt gemakkelijker zijn opvatting van het goede leven verwezenlijken dan iemand die tot de minderheid behoort.

De markt voor Friestalige boeken is bijvoorbeeld kleiner dan die voor Nederlandstalige. Als men alles overlaat aan de vrije markt, zou het aanbod van Friestalige boeken veel kleiner en duurder zijn. Om iemand met Fries als moedertaal toch een gelijke kans te geven om zijn eigen cultuur te beleven, is dus extra subsidie voor Friestalige boeken gerechtvaardigd.

Ongelijke kansen kunnen het gevolg zijn van historisch onrecht. Voor joodse groepen in Europa is het, als gevolg van de Holocaust, moeilijker om een bloeiend cultureel en religieus leven in stand te houden. Dit kan een argument zijn om hen extra te steunen. Daardoor krijgen ze immers eerlijker kansen.

In het algemeen verdient inclusieve neutraliteit de voorkeur boven de exclusieve variant. Het laat namelijk mensen meer in hun waarde, ze kunnen zichzelf zijn, ook in de publieke sfeer. Maar afhankelijk van de context

kunnen er toch redenen zijn om in concrete gevallen aan exclusieve neutraliteit de voorkeur te geven.

Exclusieve neutraliteit kan geboden zijn in landen met één dominante godsdienst, zoals het overwegend katholieke Frankrijk of het overwegend islamitische Turkije. Daar is inclusieve neutraliteit in de praktijk geen neutrale optie. Het zou namelijk betekenen dat vrijwel alleen de dominante godsdienst in het publieke domein zichtbaar is, waardoor minderheden eerder sociaal gediscrimineerd zouden worden. Daarom kiest men in die landen terecht voor het uitsluiten van de katholieke kerk respectievelijk de islam uit de publieke sfeer. Overigens moet dan altijd nog per issue concreet worden afgewogen worden of het uitsluiten echt noodzakelijk is. Dat betekent mijns inziens dat, anders dan in Turkije, er in Frankrijk geen goed argument is voor een algemeen verbod op hoofddoekjes in scholen, omdat de islam daar immers een minderheidsgodsdienst is.

Inclusieve neutraliteit past beter bij pluralistische landen met veel minderheden, zoals Canada en Nederland. In ons publieke debat en in belangrijke organen zijn ook de kleinere groepen zoveel mogelijk evenredig vertegenwoordigd. Onze inclusieve neutraliteit houdt vanouds rekening met de godsdienst van burgers. We kwamen daarom minderheden tegemoet toen wettelijke regels botsten met hun levensovertuiging rond thema's als de eed, de krijgsmacht en sociale verzekeringen. Voor de religieuze plicht om een hoofddoek te dragen lijkt mij een vergelijkbare benadering zinvol.

Compenserende neutraliteit speelt slechts in uitzonderingsgevallen een rol als inclusieve of exclusieve neutraliteit in een bepaalde context tot ongelijke resultaten leidt. Het kan echter nooit het hoofdprincipe zijn. Dit speelt vooral als bepaalde minderheden verhoudingsgewijs klein zijn en daardoor minder mogelijkheden hebben om hun visie op het goede leven te realiseren. Dan is het een argument voor aanvullende maatregelen. De maatschappelijke achterstandspositie kan bijvoorbeeld een reden zijn om moskeebesturen en immigrantenkerken extra te ondersteunen bij het vinden van ruimtes voor hun erediensten.

DE VOORDELEN VAN INCLUSIEVE NEUTRALITEIT

Inclusieve neutraliteit heeft verschillende voordelen. Een principieel voordeel is dat burgers niet worden gedwongen hun overtuigingen deels buiten de publieke sfeer te houden. Een godsdienst raakt nooit alleen de privé-sfeer. Burgers die totaal moeten afzien van hun levensbeschouwing in de publieke sfeer, moeten een deel van zichzelf thuis laten; voor sommige groepen zal dat offer groter zijn dan voor andere. Daarom is exclusieve neutraliteit minder democratisch.

Een pragmatisch voordeel is dat religieuze minderheden minder snel vervreemd raken van de staat. Wie alleen mag meedoen op voorwaarde dat zij dat thuislaat wat voor haar wezenlijk is, voelt zich onvoldoende vertegenwoordigd in het democratisch proces. Dit bevordert een neiging om zich ertegen af te zetten. Een praktijk van inclusieve neutraliteit kan bijdragen aan een betere integratie van minderheden. In Nederland maken *SGP* en *CU* deel uit van het politieke bestel. Daardoor moeten ze rekening houden met dat politieke systeem en met andere minderheden. Als ze politiek wat willen bereiken, moeten ze compromissen sluiten. Dit heeft een matigende invloed. Dat heeft ertoe bijgedragen dat democratische en rechtsstatelijke waarden zijn geïntegreerd in de orthodox-protestantse geloofsovertuigingen. Mede door deze inclusieve strategie zijn orthodoxe groepen in Nederland niet vervreemd geraakt van de politiek, en zijn moordaanslagen op abortusartsen zoals in de VS uitgebleven. Zou iets soortgelijks ook niet kunnen gelden voor islamitische minderheden?

Zowel de meerderheid als de minderheid wordt in een praktijk van inclusieve neutraliteit voortdurend geconfronteerd met andersdenkenden. Dat kan al beginnen op school. Het openbaar onderwijs dient daarom godsdienst niet uit te bannen, maar moet zich richten op het (in de praktijk vaak moeilijk te realiseren) ideaal van een ontmoetingsschool met expliciete aandacht voor culturele en levensbeschouwelijke diversiteit. Hier komen minderheden elkaar tegen, waardoor kinderen al jong wennen aan verschillen en dus oefenen in onderlinge tolerantie. Wie dat van jongs af aan kent, zal minder snel aanstoot nemen aan hoofddoek, keppeltje of navelpiercing.

Die voortdurende confrontatie met andersdenkenden kan het onderling begrip bevorderen. Maar vooral ook stimuleert dit een modernisering van godsdiensten, omdat deze niet beperkt blijven tot de privé-sfeer. Religies worden uitgedaagd zich positief te verhouden tot de pluralistische samenleving. Inclusieve neutraliteit vertrouwt niet alleen op de overheid om met verboden te interveniëren — vaak weinig effectief — maar schept voorwaarden waaronder burgers elkaar ontmoeten, leren begrijpen en zo mogelijk hun opvattingen bijstellen.

Ten slotte een voordeel waarvoor burgemeester Cohen terecht gevoelig is. Godsdienstige groepen spelen vaak — helaas soms ook niet — een positieve rol bij opvang en ondersteuning, en bij sociale integratie van immigranten. Denk aan diaconaat en pastoraat, maar ook aan de Ghanezen in de Bijlmer. Dat positieve potentieel mag een overheid benutten en proberen in positieve richting bij te sturen, terwijl ze de negatieve uitwassen dient tegen te gaan. Dat kan natuurlijk alleen als ze geen levensbeschou-

welijke blinddoek voordoet, maar bewust het contact met kerken en religieuze organisaties zoekt.

ONDERWIJS, HOOFDDOEKJES EN DE SGP

Wat betekent deze typisch Nederlandse, inclusieve vorm van vrijzinnigheid nu concreet? Inclusieve vrijzinnigheid biedt aan minderheden veel ruimte om hun eigen godsdienst en cultuur te beleven, ook in de publieke sfeer. De overheid geeft ruimte en soms steun voor organisaties op confessionele basis, zoals scholen en politieke partijen. Als dat de keuze van de burgers zelf is, wordt de oprichting van islamitische scholen toegestaan. Maar inhoudelijk is er een voorkeur voor de openbare school als ontmoetingsschool, waarin kinderen van verschillende achtergronden met elkaar leren leven. Daarin moet ook ruimte bestaan voor godsdienstige vakken, als vrije keuzevakken. En als ouders hun kinderen het beste van twee culturen willen bijbrengen, is onderwijs in eigen taal en cultuur een democratisch vereiste. Het is daarom jammer dat dit vak, vooral op grond van ideologische argumenten, is afgeschaft.

Wie nuchter nadenkt, begrijpt dat het dragen van hoofddoekjes geen wezenlijk probleem is en dat hier de vrijheid van de draagster moet prevaleren. Het is bovendien, anders dan vaak gedacht, primair een kwestie van seksuele moraal, en niet van ongelijkheid tussen man en vrouw. In het Westen maken we ook vaak verschil tussen blote vrouwenborsten en een blote mannetorso – denk aan de rel rond de blote borst van Janet Jackson. Voor docenten, studenten, politieagenten, ambtenaren en volksvertegenwoordigers moet een hoofddoek worden toegestaan. Voor rechters ligt het moeilijker, omdat hier de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht in het geding is. Maar in feite kan een moslima met een hoofddoek een uitstekende onafhankelijke rechter zijn: dat wordt immers in de opleiding voor de rechterlijke macht voldoende bewaakt. Het is de schijn van onpartijdigheid die ons dwars zit. Een deel van het publiek heeft er moeite mee om te accepteren dat zij onpartijdig is. Daarom moeten we bevorderen dat burgers gaan inzien dat een rechter met een hoofddoekje even onpartijdig kan zijn als een rechter die lid is van de SGP of van GroenLinks, of als een vrouwelijke rechter die moet oordelen over een verkrachtingszaak. In de VS kan een rechter met een keppeltje op gewoon functioneren.

Een nuchtere, verdraagzame houding past ook tegenover orthodoxe joden en moslims die iemand van het andere geslacht geen hand willen geven. Het is werkelijk diep triest dat nota bene de minister van integratie de tegenstellingen en het gevoel van wederzijds onbegrip aanwakkert door hiervan een punt te maken. De ophef over het ongemengd zwemmen

wekt evenzeer verbazing. De behoefte hieraan heeft niets te maken met ongelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen, maar met een bepaalde seksuele moraal. Getuigt het niet van respect dat we minderheden de kans geven om overeenkomstig die eigen moraal te leven – ook als het niet langer de onze is?

Dit betekent niet dat de overheid iedere godsdienstig of cultureel bepaalde moraal als een gegeven moet accepteren. Homohaat, gedwongen huwelijken, vrouwenbesnijdenis en eerwraak maken, anders dan hoofddoekjes of gescheiden zwemlessen, daadwerkelijk slachtoffers. Vrijzinnigen bestrijden wel de fundamentele ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in sommige minderheidsculturen. Maar ze doen dat met doordacht beleid en niet met de botte bijl. Ze bestrijden niet de moskeebouw, omdat godsdienstvrijheid een fundamenteel mensenrecht is. En ze willen evenmin buitenlandse priesters en imams weren omdat dat in strijd zou zijn met die godsdienstvrijheid. Maar ze eisen wel van die priesters en imams dat ze een inburgeringscursus volgen die hen in staat stelt om ook werkelijk steun te bieden aan gelovigen binnen de Nederlandse samenleving.

Het criterium bij het bepalen van de grenzen is tweeledig. Een eerste toets is de vraag of er concrete slachtoffers vallen – daar heeft de overheid een duidelijke taak om de zwakkeren te beschermen. Een beroep op de godsdienstvrijheid is geen vrijbrief voor discriminatie van vrouwen of homo's buiten de strikte sfeer van de kerkelijke organisatie. Een tweede toets biedt de democratische rechtsstaat met inbegrip van de mensenrechten en het gelijkheidsbeginsel.

Die grenzen zijn ook aan de orde bij de SGP. De Haagse Rechtbank heeft hier een Salomonsoordeel geveld. Enerzijds stelt hij terecht dat de staat vrouwendiscriminatie niet actief mag ondersteunen, en dat daarom de subsidie aan de jongerenorganisatie en het wetenschappelijk bureau van de SGP moet worden beëindigd. De vrijheid van vereniging vindt haar grenzen in het discriminatieverbod van artikel 1 Grondwet: het categorisch uitsluiten van vrouwen uit politieke functies gaat te ver. Anderzijds verwerpt de Rechtbank vooralsnog een verbod van de SGP. Dat zou een heel drastisch middel zijn.

Dit voorbeeld laat al zien dat we er niet komen met simpele slogans. De multiculturele en multireligieuze samenleving vraagt om nuance en om gevoel voor religieuze en culturele verschillen.

Twee interpretaties van neutraliteit staan tegenover elkaar. De inclusieve variant past beter bij de Nederlandse traditie en biedt ook betere perspectieven (maar natuurlijk geen garanties) voor het integreren van religieuze minderheden dan de uitsluitende versie. Daarom is het jammer dat auteurs als Paul Cliteur en Ayaan Hirsi Ali zich eenzijdig op Frankrijk

of Turkije richten als model. Dat is niet alleen principieel en historisch eenzijdig; daarmee missen ze ook kansen om de integratie in Nederland beter te doen verlopen. Wat eerder gold voor orthodoxe christenen in Nederland kan ook gelden voor islamitische immigranten.

Een liberale jihad tegen de islam versterkt onnodig de tegenstellingen

Erkenning van de rol van de godsdienst, ook in de publieke sfeer, is een democratisch vereiste en kan bijdragen aan een betere integratie en modernisering van de islam. Een liberale jihad tegen de islam, tegen hoofddoekjes en islami-

tische scholen, doet het misschien goed in de publiciteit, maar versterkt onnodig de tegenstellingen. Dat is niet wat we nu nodig hebben.

Een uitgebreidere versie van dit artikel is verschenen in Theologisch Debat

Noten

- 1 Dit is een opvatting die vooral terug te vinden is bij auteurs als John Rawls en Ronald Dworkin. Uitgebreider over wat neutraliteit wel en niet inhoudt, met een toespitsing op het toenmalige debat in Duitsland over kruisbeelden in klaslokalen: Wibren van der Burg & Frans W.A. Brom (1999), 'Eine Verteidigung der staatlichen Neutralität', in: Klaus Peter Rippe (Hrsg.), *Angewandte Ethik in der pluralistischen Gesellschaft*, Freiburg, CH: Freiburger Universitätsverlag, 53-82.
- 2 Cf. Ronald Dworkin's artikel 'Liberalism', in: *A Matter of Principle*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1985, p. 181-204. Dat betekent overigens dat ik deze vrijzinnige neutraliteit niet als een op zich neutrale moraal van de tweede orde zie, zoals de Amsterdamse rechtsfilosoof Cees Maris in het voetspoor van Rawls doet. De waardering van autonomie is een inhoudelijke keuze die als zodanig ook in het politieke debat verdedigd moet worden.
- 3 Deze opvatting is vooral te vinden bij auteurs als Brian Barry en Chandran Kukathas.
- 4 De term is geïntroduceerd door Joseph H. Carens, *Culture, Citizenship and Community. A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*, Oxford: Oxford University Press 2000. De mogelijke associatie van de Nederlandse vertaling met Feitse Boerwinkels bekende boek *Inclusief denken* (Bussum: Paul Brand 1966) is toevallig, maar inhoudelijk is er wel verwantschap.
- 5 Het onderscheid tussen inclusieve en compenserende neutraliteit is uitgewerkt in een niet gepubliceerd paper dat ik samen met mijn Tilburgse collega Roland Pierik in 2005 heb gepresenteerd op het IVR-congres in Granada, *Headscarves and Three Versions of Neutrality*.

Boeken

Jeroen Koch

Abraham Kuyper. Een biografie.

Amsterdam: Uitgeverij Boom | 2006 | 696 pp. | € 39,50 | ISBN 90 850 6248 9

Mag het een beetje minder sceptisch zijn?

door *Kees Klop*

Bijzonder hoogleraar politieke ethiek aan de faculteit wijsbegeerte van de Radboud Universiteit Nijmegen.

De islam moet nog een eigen opvatting ontwikkelen over zijn verhouding tot de plurale democratische rechtsstaat, stelde directeur Ab Klink van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA enkele jaren geleden op een conferentie in Ede. Pogingen daartoe worden in de media met grote belangstelling gevolgd en ook deze uitgave van Christen Democratische Verkenningen besteedt aandacht aan die vraag. Het ligt dan voor de hand parallellen te trekken met de ontwikkelingsgang die protestantisme en rooms-katholicisme op dat punt in de geschiedenis hebben gemaakt. Op concrete personen toegespitst: waarom deed Kemal Atatürk in 1920 niet wat Abraham Kuyper in 1870 wél deed, kerk en staat scheiden maar tegelijk geloof en politiek verbinden? Dat zou de situatie in het huidige Turkije geheel anders hebben gemaakt. Dan zou niet de merkwaardige situatie zijn ontstaan dat anno 2006 hoofddoekjes aan de universiteit van Ankara zijn

verboden en aan de Vrije Universiteit van Amsterdam toegestaan.

Veel materiaal om op die vraag een antwoord te vinden wordt ons aangeboden in de recent verschenen biografie van Abraham Kuyper, die op wens van het Kuyperfonds geschreven is door de Utrechtse historicus dr. Jeroen Koch. Het is, afgezien van een onvoltooid gebleven poging van Puchinger in 1987, voor het eerst in ruim zeventig jaar dat er weer een biografie over de antirevolutionaire staatsman is geschreven. En het is de eerste biografie die welbewust wilde vermijden een hagiografie te zijn. Toen de voorzitter van het Kuyperfonds, mr. Job de Ruiter, eind jaren negentig de wens op tafel legde om een moderne wetenschappelijke biografie van Kuyper te laten schrijven, reageerde VU-historicus prof.dr. A.Th. van Deursen dat 'het daar nog zeker vijftig jaar te vroeg voor was'. Hij achtte de afstand in de tijd nog niet groot genoeg om onbevangen over de grote voorganger te kunnen schrijven. Het heeft het fondsbestuur, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en de schrijver, die in het woord vooraf van zichzelf zegt dat Kuypers wereld persoonlijk en professioneel evident de zijne niet was, er niet

van weerhouden om toch door te zetten. Hij citeert Puchinger die van mening was dat 'iedere generatie de geschiedenis opnieuw moet schrijven'. En dat schijnt ook te zijn gebeurd, want de auteur meldt in hetzelfde voorwoord dat op sommige momenten de leden van de begeleidingscommissie 'die de antirevolutionaire en gereformeerde wereld van binnenuit kenden en aan een half woord genoeg hadden, het gesprek kaapten en eigen herinnering en voorliefde mengden met de besproken materie. Onmiddellijke vervreemding was het gevolg: ik had dat hoofdstuk toch geschreven? In de latere stadia van het project verdween dat effect om plaats maken voor verbazing bij de meelezers wanneer naar hun oordeel mijn buitenstaandersblik op Kuyper en zijn kring te nadrukkelijk de zinnen kleurde'. Die leden waren mr. Job de Ruiter, prof.dr. Gerrit Schutte (Vrije Universiteit), prof.dr. Wijnand Mijnhardt, dr. Joost Dankers (beiden van de Universiteit Utrecht), prof.dr. Jan de Bruijn en diens opvolger prof. dr. George Harinck (directeuren van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme aan de Vrije Universiteit).

Het resultaat is een mooi uitgegeven boek van bijna zeshonderd pagina's leestekst, dat in elf hoofdstukken en een epiloog een intellectueel-politieke biografie biedt. Centraal staan Kuypers denkbeelden en bemoeienissen op kerkelijk, politiek en wetenschappelijk terrein. De nadruk ligt daarom op de jaren tussen 1867 en 1908, de periode die begint wanneer Kuyper zich actief in de kerkelijke strijd mengt en die eindigt in 1908, op het moment waarop hij wordt gepasseerd als leider van een tweede kabinet. De rest blijft zeker niet buiten beschouwing en er is dan ook een heel aardig hoofdstuk gewijd aan Kuypers reis in 1906 naar het Midden-Oosten, waarin hij de islamitische wereld analyseert en Israël bezoekt. Nieuw

onderzoek is er alleen gedaan in de ongepubliceerde briefwisseling tussen Kuyper en De Savornin Lohman, voor het overige is het een nieuwe vertolking en synthese van bestaand materiaal over Kuyper, een *Umerzählung*. Waar de biografie vernieuwend is, aldus de auteur die zelf geheel verantwoordelijk is voor de inhoud, 'kan dat de vrucht genoemd worden van kritische analyse en het gehanteerde perspectief'.

* * *

Kritisch is het boek zeker. Dat hoort ook bij een wetenschappelijke publicatie. Koch schrijft bovendien uitstekend. Hij geeft heel veel informatie in een zeer aantrekkelijke stijl. Er wordt niet in discussie getreden met andere historici, maar wel via voetnoten naar verwezen. Daardoor is het een lopend verhaal geworden dat een genoeg is om te lezen. Op bepaalde momenten wordt het gehanteerde perspectief echter sceptisch. Dat geldt bijvoorbeeld voor de 'bekering' van Kuyper, het moment tijdens zijn predikantschap in Beesd waarop hij zijn roeping ervaart. Koch wijst er in navolging van andere historici op dat Kuyper zelf drie verschillende versies van zijn bekeringsverhaal heeft gepubliceerd, in 1867, 1873 en 1914. Pas in de laatste versie wordt Pietje Baltus, de vrouw die hem het orthodoxe calvinisme leerde kennen, genoemd. Koch verklaart deze verschillen door te stellen dat Kuyper zelf een mythe wilde maken van zijn bekering, in dienst van het mobiliseren van aanhang voor zijn doel: de herkerstening van Nederland. Koch gaat daarin erg ver, hij heeft regelmatig zinnen als: 'Kuypers uitspraken over zijn eigen rol dienen (...) met de nodige scepsis te worden bekeken'¹ of: 'Voor het overige was Kuypers bekering natuurlijk volgens het protestants-christelijk sjabloon verlopen'², en: 'Noodzakelijkerwijs behelsde zo'n verhaal een negatieve beoordeling van de eigen jeugd, waarbij uit de chaos

van herinneringen die voorvallen werden geselecteerd, die betrekkelijk eenvoudig geperst konden worden in het patroon dat de geloofstraditie van een behoorlijke wedergeboorte verlangde'.³ Ik vind het geen nuchter-wetenschappelijke zinnen. Zij worden ook niet rechtgezet door aan het slot onverwacht nog even op te merken dat het niet allemaal manipulatie was en kon zijn.⁴ Herkennen we daar de hand van de begeleidingscommissie?

Interessant voor de vergelijking met de ontwikkelingen in de islam is de paragraaf 'Calvinisme en democratie'.⁵ Eind jaren 1860 had Kuiper de democratie nog slechts willen gedogen, want de revolutionaire volkssoevereiniteit achtte hij in strijd met Gods heerschappij. In de kerkelijke strijd binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kwam het omstreeks 1860 ingevoerde recht voor gemeentelieden om de kerkenraad te kiezen hem wel goed uit, maar zodra de strijd was gewonnen, zou het weer moeten verdwijnen. Dat lijkt sterk op de werkwijze van de islamistische FIS in Algerije, dat democratische verkiezingen won en vervolgens de sharia invoerde. In 1873 schreef Kuiper echter al: 'Ik aanvaard die (de democratie; cjk), niet als een noodzakelijk kwaad, maar als door God gewild en met de aard van het Christendom in overeenstemming.' Koch wijst op drie zaken die tot dit standpunt hadden geleid: Kuiper had ten eerste een hele reeks politiektheoretische werken gelezen, ten tweede een eigenzinnige lezing van de vaderlandse geschiedenis gekoppeld aan een herinterpretatie van de calvinistische traditie en ten derde gezien hoeveel macht hij kon ontwikkelen door kiezers te mobiliseren. Met name het tweede punt is van belang. De filosoof Alasdair McIntyre heeft erop gewezen dat morele tradities zich bijvoorbeeld vernieuwen door nieuwe vormen te accepteren en ter

verklaring daarvan terug te grijpen op 'vergeten' elementen uit het eigen verleden. Kuiper herinterpreteerde de calvinistische traditie die tot dat moment bepaald niet pro democratie was geweest, als de bron van de geestelijke vrijheid van het individu en daarmee ook van de volkssoevereiniteit, 'mits opgevat als staatsvorm en niet als algemeen beginsel en mits opgevat als van God ontvangen'. De cirkel kwam rond toen hij het calvinisme als de grondtoon van het

Kuiper herinterpreteerde de calvinistische traditie, die tot dat moment bepaald niet pro democratie was geweest, als de bron van de geestelijke vrijheid van het individu

Nederlandse volkskarakter bestempelde en alle andersdenkenden als 'eigenlijk gereformeerd' ging beschouwen. Dat hij tegelijk de antithese tussen christenen en niet-gelovigen zeer zwaar kon aanzetten, tekent de 'barokke polyfonie van deze reusachtige fuga', zoals Koch Kuipers arbeidzame leven omschrijft.⁶

Het zou interessant zijn om te onderzoeken of er in de islam aanknopingspunten zijn te vinden voor een ontwikkeling die vergelijkbaar is met de weg die Kuiper heeft afgelegd van christen-theocraat naar christen-democraat. Er was duidelijk een opportuun argument: democratie kon nuttig zijn om het doel van de herkerstening te bereiken. En er waren argumenten om het wezensvreemde van de volkssoevereiniteit te herinterpreteren als een vrucht van de eigen traditie. Die herinterpretatie lijkt niet geheel afgedwongen te zijn geweest door

de omstandigheden, Kuiper had ook authentieke argumenten uit de eigen traditie om democraat te zijn. De Reformatie was inderdaad een stap geweest op weg naar de liberale rechtsstaat, schrijft ook Koch, al neemt hij afstand van Kuipers overrijverige

'De ruïnes van Kuipers laat-negentiende eeuwse nalatenschap zijn enkel te herkennen met behulp van een historische gids'

stelling dat er een specifiek protestants credo aan de democratie ten grondslag heeft gelegen.⁷ Heeft de islamitische traditie ook zulke 'vergeten' overwegingen in huis, die in de context van de democratische en plurale rechtsstaat aanleiding kunnen vormen om te komen tot de door Klink geopperde staatsleer?

Koch herhaalt in zijn Epiloog de al door

Noten

- 1 Koch, p.26.
- 2 p.29.
- 3 p.34.
- 4 p.34.
- 5 p.134.
- 6 p.22.
- 7 p.141.
- 8 p.575.

velen getrokken conclusie dat Kuiper zijn doel, de herkerstening van Nederland, niet heeft bereikt. De orthodox-protestantse emancipatie is na zijn dood sterk naar binnen gekeerd, zegt de auteur. Ook op dit punt gaat Koch erg ver: 'Terwijl Thorbeckes erfenis uit 1848 nog altijd stevig overeind staat, zijn de ruïnes van Kuipers laat-negentiende eeuwse nalatenschap enkel te herkennen met behulp van een historische gids'.⁸ Me dunkt dat er wel iets meer is en dat je daarbij geen geschiedenisboek nodig hebt. Wat bijvoorbeeld te denken van de verantwoordelijkheid van de sociale partners, überhaupt van het maatschappelijk middenveld in brede zin? Wat te denken van het bijzonder onderwijs? Wat van de recente stelselherziening in de gezondheidszorg als herstel van gespreide verantwoordelijkheid, dat wil zeggen: soevereiniteit in eigen kring? Als, zoals Puchinger zei, iedere generatie de geschiedenis opnieuw moet schrijven, dan is deze Kuiperbiografie de vrucht van een sceptische generatie. Had het niet een beetje minder gekund, mijnheer Koch?

Marcel ten Hooven & Theo de Wit (red.)

Ongewenste Goden, de publieke rol van religie in Nederland

Amsterdam: Uitgeverij Sun | 2006 | 344 pp. | € 21,90 | ISBN 90 850 6202 0

Over ongewenste en jaloerse goden

door *Wouter Beke*

Algemeen Ondervoorzitter van de Vlaamse christendemocraten (CD&V) en senator

Terwijl ik het boek *Ongewenste Goden, de publieke rol van religie in Nederland*, lees, ontspint zich in België een nieuwe discussie over de scheiding tussen Kerk en Staat. De Belgische bisschoppen hebben hun kerken opengezet voor mensen ‘zonder papieren’, dit zijn mensen die — al dan niet na een verworpen verzoek tot asiel — illegaal in ons land verblijven. De minister van Binnenlandse Zaken, bevoegd terzake, vindt dit niet kunnen. De scheiding tussen kerk en staat verbiedt eigenlijk de Katholieke Kerk via dit soort acties politieke statements te doen, zo vindt de minister.

Op hetzelfde ogenblik wordt in Antwerpen een racistische moord gepleegd door een jonge man met extreemrechtse sympathieën. Om de gemoederen te bedaren wordt een beroep gedaan op religieuze leiders, die oproepen de kalmte te bewaren.

Religie is goed om vuur te blussen, niet om vuur te maken. De voormalige voorzitter van de Vlaamse socialisten, Steve Stevaert,

vond het best goed dat de kerken vol zouden zitten. Dit zal de verzuring tegengaan, zo orakelde hij. Maar als de kerk dan in een aantal ethische dossiers positie innemen, vindt diezelfde dat de kerk zich er niet mee heeft te bemoeien. Er is een scheiding tussen kerk en staat, weet je wel.

In 1958 werd gedacht dat met het ondertekenen van het Schoolpact in België het levensbeschouwelijke thema nu wel definitief van de politieke agenda zou zijn afgevoerd.

Er ontspint zich in België een nieuwe discussie over de scheiding tussen kerk en staat

Maar niets is minder waar. Niet alleen zorgen publieke uitspraken van religieuze leiders over maatschappelijke thema's ervoor dat het levensbeschouwelijke nog geregeld op de agenda staat. Ook de multiculturalisering — en dan vooral de toenemende betekenis van de islam — maakt dat dit thema ook in België opnieuw een *hot issue* is.

Wat is de juiste ingesteldheid om in onze samenleving met religie om te gaan? En hoe staan de verschillende religies in onze

Wouter Beke bespreekt

Ongewenste Goden, de publieke rol van religie in Nederland

samenleving tegenover elkaar? Creëren de komst en de verdere verspreiding van de islam een situatie waarin de christelijke cultuur, die onze samenleving heeft getekend, tegenover de islam staat? Of zijn beide godsdiensten bondgenoten en hebben zij een gemeenschappelijke opponent, namelijk een staatsopvatting waarbij religie tot de privé-sfeer behoort en geen enkel publiek belang mag hebben? Moeten beide godsdiensten afrekenen met diegenen die het eigenlijk moeilijk hebben met gezagsinstanties die buiten zichzelf (als individu) of buiten de staat zouden liggen? Is het bestaan van godsdiensten een meerwaarde voor de democratie, of eerder een bedreiging ervan? Is het zo, zoals Protagoras al schreef, dat de mens (lees het individu) de maat is van alle dingen? Of is het zo dat het idee van ‘publieke gerechtigheid’, dat stelt dat eenieder de ruimte moet krijgen om tot zijn recht te komen, ook het dragende concept van de komende decennia zal zijn?

Wie met dit soort vragen zit, vindt in *Ongewenste Goden, de publieke rol van religie in Nederland*, van Marcel ten Hooven en Theo de Wit een antwoord, of beter gezegd antwoorden. Het boek bevat bijzonder rijke bijdragen vanuit verschillende invalshoeken, met diverse accenten en soms zelfs enige tegenspraak, wat goed is om het debat te stofferen en de eigen intellectuele nieuwsgierigheid aan te scherpen. Wie op zoek is naar het ultieme antwoord op bovenstaande vragen, zal na het lezen misschien geen volledige bevrediging vinden. Maar dit kan ook niet. Op dit soort vragen bestaan geen ultieme antwoorden.

Enige tijd geleden was ik op een conferentie over Federalisme in Philadelphia waar het Belgische federale model werd uiteengezet. De spreker eindigde met de woorden: ‘*Maybe you will not be wiser now, but you will be better informed*’. Wie dit boek

leest, is misschien ook niet op alle vlakken wijzer geworden, maar alleszins wel veel beter geïnformeerd geraakt.

* * *

Het Franse *laïcité*-concept, dat in het boek in verschillende bijdragen en vanuit diverse invalshoeken wordt besproken, wordt vaak gehanteerd om de scheiding tussen kerk en staat en de plaats van de godsdiensten aan te duiden. *Laïcité* betekent dat het publieke domein neutraal is en dus vrij van religieuze uitingen. Religie is een privé-kwestie en dient omwille van de neutraliteit van de openbaarheid achter de voordeur te blijven. Het publieke domein wordt bovendien zeer breed geïnterpreteerd. Onderwijs bijvoorbeeld is een zaak van de staat en behoort niet toe aan de samenleving. De burger is staatsburger en heeft slechts één grote loyaliteit, namelijk aan de staat. De republikeinse traditie van Frankrijk is er dan ook één van een centralistische en activistische staat. ‘Tussen staat en individu staat in Frankrijk een zwak maatschappelijk middenveld, het geheel aan organisaties en verbanden, die het eigen domein tegen inmenging van buitenaf afschermen met rechten als de vrijheid van onderwijs en van vereniging.’¹ Volgens het Franse *laïcité*-concept moet de burger worden vrijgemaakt van allerlei tussenliggende structuren, om een onvoorwaardelijke loyaliteit tegenover de republiek te kunnen verkrijgen.

Frankrijk is een smeltkroes, een land met verschillende religies, 22 regio's, 95 departementen en 36.000 gemeenten. In het boek wordt de Franse historicus Fernand Braudel geciteerd: ‘Frankrijk is synoniem voor diversiteit. De eenheid van het land heeft een politiek karakter, maar deze eenheid is een constructie en is niet historisch gegroeid.’² Om tot eenheid te kunnen komen maakt de republiek gebruik van dezelfde methodiek als de religie. Er wordt een seculiere religie

ontwikkeld met eigen symbolen, rituelen en verwijzingen naar hogere waarden.

De onderlinge diversiteit werd zoveel mogelijk uit het publieke domein verbanen en elke burger wordt aangesproken als staatsburger. De enige loyaliteit die van hem wordt verwacht, is die aan de Franse natie. Sommigen willen teruggrijpen naar dit Franse model om opnieuw stabiliteit in de samenleving te brengen. Maak van iedereen staatsburgers en spreek elk een aan op zijn rechten én plichten als staatsburger. Maar is dit voldoende? Nee.

De Franse filosoof Marcel Gauchet stelt vast dat er zich een paradox afspeelt. Sinds de religies in Frankrijk elke politieke pretentie hebben opgegeven en het laïcistische project zijn belangrijkste opponent is kwijtgeraakt, wankelt het etatistische en laïcistische ideaal van de politieke autonomie of de burgerdemocratie.³

* * *

Misschien moet de vraag worden omgekeerd en is de kwestie wat er mis is met godsdienst in de publieke ruimte, dan wel (of en zo ja) welke plaats het daar moet krijgen. Volgens Alexis de Tocqueville was het probleem van de godsdienst niet het geloof maar wel de verstrengeling van de kerk met de macht. 'Het is minder de vertegenwoordiger van God die ze afwijzen in de priester, dan de vriend van de macht'. 'De verlichting heeft ons bevrijd van de wereldlijke macht van de kerk. De secularisering heeft de kerk armer gemaakt, maar daarmee ook geloofwaardiger. (...) Maar vandaag is de kerk in onze contreien geen macht meer. De kerk is sociaal gemarginaliseerd, bijna een roepende in de woestijn. Je bent wel wat laat als je nu nog de politiek probeert te bevrijden van het geloof', aldus Thijs Wöltgens in zijn bijdrage.⁴

En toch is de staat nog steeds een 'jaloerse god', die zich gedraagt alsof de mensen

dankbaar moeten zijn voor de ruimte die de staat aan de godsdienst geeft. Volgens Wöltgens vergeet men daarbij dat de godsdienstvrijheid niet wordt gelegitimeerd door de staat, maar dat de rechtsstaat wordt gelegitimeerd door de godsdienstvrijheid. Die vrijheid constitueert (samen met andere grondrechten) de staat. Wöltgens roept dan ook op tot een actief pluralisme. 'Als de godsdienstvrijheid als negatieve vrijheid al niet wordt gerespecteerd, dan zal een pleidooi voor positieve godsdienstvrijheid nog minder gehoor krijgen. Positieve godsdienstvrijheid geeft de godsdienst de ruimte om zich te ontplooien in het publieke domein. Onze onderwijsvrijheid, dit wil zeggen: de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs, is een element van zo'n positieve vrijheid. Het is volstrekt in strijd met deze positieve vrijheid dat juist de komst van islamitische scholen deze vrijheid ter discussie stelt. Wees blij met iedere betrokkenheid — ook van onze nieuwe medeburgers — bij de uitoefening van publieke taken.'⁵

Het pleidooi van Wöltgens voor een actief pluralisme, refereert naar de wijze waarop men onder andere in België en Nederland heeft getracht vorm te geven aan de maatschappelijke diversiteit. Er is een pacificatiedemocratie geïnstalleerd, waarbij de verschillende groepen konden samenleven door elke groep een sterke vorm van autonomie te geven en subloyaliteiten toe te laten. Belangrijkste voorwaarde voor deze pacificatiedemocratie is volgens Bart Jan Spruyt vertrouwen. 'De vaak niet eens uitgesproken zekerheid dat alle groepen die een plek binnen die constitutioneel gewaarborgde diversiteit hebben gevonden, niet tot haat en geweld jegens elkaar zullen oproepen, niet uit zijn op elkaars eliminatie of marginalisering, en iedereen dezelfde rechten en vrijheden gunnen omdat zij van elkaar

kunnen weten dat niemand die rechten en vrijheden wil misbruiken om ze uiteindelijk (voor anderen) af te schaffen.'⁶

Het klassieke patroon van de pacificatiedemocratie is echter niet langer zonder meer bruikbaar. Een pacificatiedemocratie gaat uit van prudent *leadership* die bereid is tot overkoepelende samenwerking. In de multiculturele wereld van vandaag zijn er wel informeel gezaghebbende personen, maar geen gemandateerde leiders meer. Bovendien hebben deze personen in een geseclariseerde en geïndividualiseerde wereld niet meer de macht of het gezag om hun standpunten op te leggen. Pacificatiedemocratie veronderstelt, aldus de Leuvense professor Luc Huysse, een passieve achterban. Vandaag zijn mensen een stuk mondiger en autonomer dan pakweg vijftig jaar geleden.

Maar betekent dit dat de idee van een sterke betrokkenheid van middenveldorganisaties aan de ontwikkeling van de samenleving ook achterhaald is? Nee, integendeel. Het sociaal kapitaal (om het in termen van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam te zeggen) is de basis voor een moderne democratie. Volgens deze opvat-

.....
*Hoe sterker een staat tracht
de religie te verbannen, hoe
meer een beroep wordt gedaan
op een soort civiele religie als
compensatie*
.....

ting dragen vrije organisaties en verenigingen bij tot een actief burgerschap. Het middenveld is een bron tot democratisch burgerschap en geen sta in de weg ertoe, zoals het in de Franse *laïcité* vaak wordt begrepen.

Hoe sterker een staat tracht de religie en het middenveld als tussenliggende loyaliteitsstructuren te verbannen, hoe meer een beroep wordt gedaan op een soort civiele religie als compensatie. Communisme, fascisme en nazisme zijn hiervan goede voorbeelden. Een verheerlijking van een abstract godsbesef werd vervangen door de verheerlijking van een concrete leider. Massale bijeenkomsten met grote plechtige rituelen namen de plaats in van religieuze momenten. Maar niet alleen in dictatoriale regimes vinden we dit terug. Ook in Frankrijk zijn hiervan voldoende voorbeelden te geven. En het boek geeft ook een interessant voorbeeld van Turkije weer. Erik-Jan Zürcher beschrijft in zijn bijdrage over 'De Turkse paradox. Religie in dienst van de seculiere staat', hoe het Kemalistische secularisme de plaats van de islam in het publieke leven overnam. Een personencultus rondom de figuur van Atatürk moest niet alleen zorgen dat er werd gebroken met het islamitische verbod op het afbeelden van levende wezens, maar het zorgde ook voor een nieuwe civiele religie. Atatürk nam de plaats in van de profeet. Er werd een sterk Turks nationalistisch gevoel gecreëerd als opperste loyaliteit.

* * *

Volgens Gauchet zorgt de plicht om je als burger los te maken van je loyaliteiten en belangen bij allerlei tussenliggende structuren, ervoor dat men enkel nog loyaliteiten verschuldigd is ten aanzien van de staat en voor het overige vooral gericht is op de eigen individuele interesses. Wanneer de staat, de republiek, de overheid, de natie (of hoe je het ook noemen wil) dan niet meer de allesomvattende sfeer is, niet langer de belichaming is van een collectieve identiteit, niet meer het ultieme referentiekader is waarbinnen men zich als burger beweegt, dan wordt de burger als individu aangespro-

ken om zijn verantwoordelijkheid te nemen en het publieke domein vanuit zijn individuele identiteit in te kleuren. Het sociaal kapitaal van elke burger wordt hierdoor opnieuw aangesproken. Volgens Charles Taylor kan religie hier een belangrijke rol spelen. De toegenomen ruimte van het individu om zelf zijn eigen leven te bepalen, gebeurt in een cultuur die ruimte biedt voor de ontplooiing van het zelf. Religie kan inspirerend zijn en een belangrijke betekenis hebben in de vorming van collectieve identiteiten. Het passief burgerschap van de *laïcité* heeft plaatsgemaakt voor een actief burgerschap, waarbij een *civil society* en religies een belangrijke rol spelen.

Belangrijk in de idee van het sociaal kapitaal is de gerichtheid op een *civil society* die mensen het gevoel geven betrokken te zijn. Ze zijn deel van een geheel, lid van een gemeenschap. Ze delen een gemeenschappelijke identiteit. Vanuit deze gemeenschappelijke en gedeelde identiteit nemen zij deel aan het publieke leven en zijn zij actief burger.

Maar hoe verhouden burgerschap en identiteit zich? De Franse Jacqueline Costa-Lascoux schrijft in haar bijdrage in het boek over *laïcité* en burgerschap in Frankrijk: 'Afstamming, erfdeel, verwantschap, land van de voorouders, traditie en gemeenschap behoren tot de identiteit; keuzes, steunbetuigingen, afspraken, grondgebied, wetten, verkiezingen en natie zijn aspecten van burgerschap. Waar identiteit domineert, valt de democratie uiteen; wordt burgerschap te abstract, dan gaat dit ten koste van identiteit en broederschap. Beide begrippen

moeten dus in evenwicht worden gehouden, maar dit evenwicht is nooit volledig stabiel en migranten zijn de eersten die de negatieve gevolgen ondervinden wanneer het maatschappelijk contract wordt geschonden'⁷

* * *

In de Verenigde Staten hebben immigranten nooit hun godsdienst moeten opgeven om als echte Amerikanen te worden aanvaard. Volgens James Kennedy wordt de idee van de scheiding tussen kerk en staat dan ook anders geïnterpreteerd dan in Frankrijk. Enerzijds stonden de Amerikanen er vanaf het begin van de Amerikaanse republiek op dat de kerk gescheiden zou zijn van de staat. Anderzijds voelden de Amerikanen ook aan de religie onontbeerlijk was voor een goede politiek. Religie vormde het morele fundament van de maatschappij en was onmisbaar om het voortbestaan van de Amerikaanse vrijheid te garanderen. 'Amerikaanse waarnemers stellen dat dit waarschijnlijk één van de redenen is waarom moslims in Amerika niet zijn geradicaliseerd. Zij wonen namelijk in een maatschappij waar het religieus-zijn — ook het moslim-zijn — wordt gerespecteerd als volledig in harmonie met algehele participatie aan de Amerikaanse samenleving.'⁸

Burger zijn betekent meer dan aanspraak kunnen maken op een aantal individuele grondrechten in een samenleving. Burger zijn betekent meer dan staatsburger zijn. Burger zijn betekent actief te mogen zijn in een samenleving als individu, maar ook als lid van een gelovige gemeenschap, als lid van een genootschap of als lid van vrije associaties.

Noten

- 1 Ongevenste Goden, p.27
- 2 Ibid. p. 153
- 3 Ibid. p. 50

- 4 Ibid. p. 227
- 5 Ibid. p. 232
- 6 Ibid. p. 272
- 7 Ibid. p. 156
- 8 Ibid. p. 186

Wibren van der Burg
Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief

Kampen: Uitgeverij Ten Have | 2005 | 205 pp. | € 17,95 | ISBN 90 259 5562 2

Een vrijzinnig alternatief?

door Willem Aantjes

Oud fractievoorzitter van de ARP en het CDA

Bovenstaande titel is de ondertitel (maar dan zonder vraagteken) van het boek van Wibren van der Burg *Over religie, moraal en politiek*. Het vraagteken, dat ik eraan toevoeg, bedoelt niet de in de ondertitel opgesloten pretentie te weerspreken, maar de lezer(es) te stimuleren het boek te lezen en zelf een oordeel te vormen of die pretentie gerechtvaardigd is of niet. Mijn eigen mening is dat zijn beschouwingen in velerlei opzicht inderdaad een alternatief bieden in de discussies over de verhouding religie en politiek.

Of zijn conclusies inderdaad zo exclusief of althans specifiek vrijzinnig zijn als de schrijver blijkbaar pretendeert, betwijfel ik. Veel doet dit er overigens niet toe. Om het ook maar eens met de gemeenplaats te zeggen die tegenwoordig iedere politicus in de mond bestorven lijkt: het gaat om de inhoud.

Wibren van der Burg is hoogleraar meta-juridica aan de Universiteit van Tilburg en,

in relatie tot zijn boek wel zo interessant, landelijk voorzitter van de Remonstrantse Broederschap. De drijfveer tot het schrijven van dit boek geeft hij zelf aldus aan: 'Wat ontbreekt in het publieke debat is een herkenbaar vrijzinnige tegenstem'; 'Wat onze samenleving nodig heeft, is een duidelijke vrijzinnige visie'. Wat de politiek betreft, werkt hij dit concreet uit in het derde deel van zijn boek.

Daarmee mengt hij zich in de discussies over de verhouding kerk en staat en de verhouding religie en politiek, die weliswaar sluimerend nooit is weg geweest, maar die de laatste tijd hoog is opgelaaid. In het parlementaire debat heeft met name fractievoorzitter André Rouvoet van de Christen-Unie aan de kaak gesteld dat stelselmatig de scheiding van kerk en staat wordt aangevoerd om elke relatie tussen religieuze overtuiging en politiek ontoelaatbaar te verklaren. Het is verrassend dat hij een medestander vindt in de vrijzinnige Van der Burg, die in zijn boek met kracht de legitimiteit van die relatie verdedigt. Hij doet dit met argumenten, die ver buiten de vrijzinnigheid welkom en bruikbaar zijn.

Alleen hierom al is zijn boek een waardevolle bijdrage in het broodnodige debat

over de toelaatbaarheid en de betekenis van religieuze achtergronden bij het bepalen van politieke standpunten. Het wekt geen verwondering dat Van der Burg daarbij voor een grote mate van tolerantie en relativisme ten aanzien van de concrete politieke conclusies pleit. Stolling van actuele standpunten tot beginselen is niet de geringste bedreiging van principiële politiek. Op een bepaald ogenblik stelt Van der Burg bij voorbeeld dat 'het beschavingsoffensief rond normen en waarden' dreigt te verworden tot een 'containerbegrip'. Daartegenover bepleit hij maar eens te beginnen met verdraagzaamheid te erkennen en in praktijk te brengen als eerste vereiste voor een leefbare samenleving. Nuchter, maar raak.

Als het gaat om de betekenis van religie en levensbeschouwing op het terrein van de staatkunde en de staatsinrichting, hekelt Van der Burg iedere vorm van symboolpolitiek. Hij rekent daartoe bijvoorbeeld pleidooien voor de bede aan het slot van de troonrede, het vermelden van het rand-schrift op de euro en het opnemen van de godsnaam in de Europese grondwet.

Of je de bezwaren daartegen nu mag typeren als strijdig met 'een consequente secularisatie van de staat', zoals Van der Burg doet, is de vraag. Persoonlijk deel ik die bezwaren geheel, zoals ik heb toegelicht in mijn herfstdagboek *Maar de meeste van deze is de A*, maar dan niet vanuit seculier gezichtspunt, maar juist vanuit een principiële visie op de manier waarop de christelijke levensovertuiging in de politiek juist wel en juist niet tot uitdrukking dient te komen.

Dit soort beschouwingen zijn van belang in een samenleving, waarvan grote groepen van niet-christelijke maar van andersreligieuze levensovertuiging blijvend en in toenemende mate een integrerend deel zullen uitmaken. Het is die verandering die Van der Burg tot het schrijven van zijn boek

inspireerde. Hij doet dit uitdrukkelijk niet vanuit een bepaalde partijpolitieke positie. Ik vind dat hij dit ook waarmaakt, wat zijn boek uiteraard als bijdrage tot een algemene en fundamentele bezinning alleen maar waardevoller maakt.

Anderzijds is hij niet zo wereldvreemd dat hij er geen oog voor heeft bij welke partijen hij aansluiting voor zijn ideeën meent te vinden. Als zodanig noemt hij Groen-Links, PvdA, in zeer beperkte mate de vvd, en merkwaardigerwijs in het bijzonder D66 en binnen D66 dan weer met name het Tweede-Kamerlid Boris van der Ham. Ik denk dat de verklaring hiervoor zit in het bijzinnetje dat Van den Ham remonstrant is. Een in dit verband volstrekt niet ter zake doende toevoeging. Maar ach, ook een voorzitter van de Remonstrantse Broederschap is niets menselijks vreemd. Het zij hem gegund.

Het is niet de enige plaats in het boek waar de Remonstrantse Broederschap ter sprake komt. Dit gebeurt op goede gronden. Deze geloofsgemeenschap is op tal van gebieden baanbrekend geweest, zoals in de erkenning en zegening van niet-huwelijkse relaties. Het geldt ook voor de positie van de vrouw. Er zouden meer voorbeelden zijn te noemen waarin de broederschap in kerkelijk Nederland een voortrekkersrol heeft gespeeld.

Des te verbazingwekkender is het dat alle pogingen om haar van het epitheton broederschap te ontdoen tot nu toe zijn gestrand op het sentiment van de vertrouwdeheid. Van der Burg gaat niet ten onrechte hier en daar nogal prat op die voortrekkersfunctie, maar iets meer relativering zou de broederschapsvoorzitter niet misstaan. Buitengewoon instructief is overigens de afzonderlijke paragraaf die Van der Burg wijdt aan 'De rol van kerken en religieuze organisaties'.

Kern van het boek is de poging een bijdrage te leveren in de positieve betekenis

die religie en levensovertuiging kunnen en ook behoren te hebben in het politieke beleid. Daarbij gaat het erom een eigen weg te vinden tussen de Scylla van de ontkenning van enige rol die religie en levensovertuiging in de besluitvorming zouden mogen spelen, en de Charybdis van het standpunt dat de religieuze voorschriften, of wat daarvoor doorgaat, rechtstreeks in wetgeving en bestuur toepassing zouden moeten hebben. In ons parlement zijn daarvan Hirsi Ali respectievelijk de sgp exponenten.

Op beide standpunten en vertegenwoordigers gaat Van der Burg uitvoerig in. Het is voor hem de opmaat om aan de kaak te stellen hoezeer er vaak met twee maten wordt gemeten. Terwijl de theocratische pretenties van de fundamentalistische islam worden gehekelde als representatief voor alles wat islamitisch is (om in Nederlandse termen te blijven: van ultraorthodox tot ultravrijzinnig) en daarmee bedreigend voor onze gehele democratische samenleving, worden vergelijkbare principiële uitgangspunten van de sgp als onschuldige folklore van niet-reële betekenis afgedaan. Drie jaar geleden werd zij bij de formatie van het kabinet-Balkenende II zelfs nog als een serieuze coalitiepartner bij de onderhandelingen betrokken om een kabinet zonder PvdA mogelijk te maken. Treurig genoeg was het niet het cda maar de vvd die een dergelijke combinatie blokkeerde vanwege het principiële niet-democratische karakter van de sgp.

De in de vorige alinea gebruikte bewoordingen zijn niet die van Van der Burg, maar zij geven in mijn woorden wel de strekking van zijn betoog weer. Het is goed dat hij hier de vinger op heeft gelegd (hij illustreert het trouwens met meer voorbeelden) en dat ook het cda er serieus kennis van neemt. Want als er één partij is die geacht mag worden

weet te hebben van de gruwel, die in de Bijbel 'tweeërlei weegsteen' wordt genoemd, dan is het toch wel een partij die in haar uitgangspunt daaraan refereert.

Ook de vergelijking met ontwikkelingen in onze eigen nationale kerkelijke en staatkundige geschiedenis, waarvan Van der Burg sprekende voorbeelden aanhaalt, kan dienstig zijn om nieuwe Nederlanders begripvol behulpzaam te zijn in hun integratieproces. Hoe lang is het bij voorbeeld nu helemaal geleden, dat ook in de Anti-Revolutionaire Partij de toegang tot het parlement voor de vrouw nog was gesloten, het 'huismankiesrecht' principieel boven het algemeen kiesrecht werd gesteld en zuivere toepassing van artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis een permanent onderwerp van discussie binnen de kiesverenigingen was en dat voor de katholieke staatspartij het woord van paus en episcopaat maatgevend was?

Met welk recht zouden wij van nieuwkomers eisen dat zij van de ene op de andere dag een ontwikkeling doormaken waarvoor wijzelf generaties hebben nodig gehad? Geen beter houvast om de ander te begrijpen, tegemoet te treden en ruimte te bieden dan in de spiegel van onze eigen geschiedenis te kijken. Daar is niets softs aan, maar het biedt een uitstekend uitgangspunt voor een echte dialoog, die trouwens het enige alternatief is voor strijd. Wat niet wordt getracht uit te praten, kan alleen nog maar worden uitgevochten.

Dit staat allemaal niet zo in het boek van Van der Burg, maar het moge wel een bewijs zijn hoezeer zijn beschouwingen uitnodigen om zelf verder te denken. De waarde van zijn boek is, dat het ons een spiegel voorhoudt waar het vruchtbaar en soms zelfs onthullend is om in te kijken.

Ger Groot

Het krediet van het credo

Amsterdam: Uitgeverij Sun | 2006 | 159 pp. | € 17,50 | ISBN 90 8506 263 2

Een vegetariër die de zegeningen van de vleesconsumptie beschrijft

door Jan Prij

Redactiesecretaris van CDV

In *Het krediet van het credo* probeert de filosoof Ger Groot vanuit atheïstische overtuiging iets te begrijpen van de kracht en aantrekkelijkheid van de godsdienst. 'Niet wat de gelovige *gelooft*, (zijn *credo*) is in mijn visie het doorslaggevende in de godsdienst als reëel en praktisch verschijnsel, maar de meerwaarde (het *krediet*) die de feitelijke praktijk aan het leven van de gelovige verleent.'¹ Deze positie noemt Ger Groot (zelf opgegroeid in een rooms-katholiek milieu) 'religieus materialisme'.

Religieus materialisme beschouwt 'de godsdienst allereerst in zijn banale feitelijkheid en zelfs in zijn alledaagsheid. Het is juist deze alledaagsheid die niets te maken heeft met het religieuze in hogere zin die geheime kracht is die de godsdienst niet alleen zijn duurzaamheid, maar ook zijn inspiratie geeft'.² Geloven begint allemaal niet, zoals vaak wordt gedacht, met de vraag

naar het al dan niet bestaan van God, maar met het leven, met de religieuze praktijk.

Ik voel mij als gelovige protestant aardig thuis bij de opvatting geloven in eerste instantie te zien als een bepaalde religieuze praktijk. Niet de vraag 'geloof je in God' is daarbij doorslaggevend, maar de vraag hoe dat geloof in God feitelijk wordt geleefd. Volgens Groot is vooral onder invloed van de protestantse geloofstraditie geloof vergaand gereduceerd tot het 'voor waar aannemen' van bepaalde denkwaaarden. Door het centraal stellen van te beamen leerstellingen, heeft het onbedoeld bijgedragen aan een ineenschrompelen van het geloof tot louter privé-zaak tussen de gelovige en zijn Heer. Maar natuurlijk weet ook deze geloofstraditie dat het uiteindelijk gaat om woorden die vlees worden. Het gaat erom dat geloof handen en voeten wordt gegeven in deze wereld. Het gaat erom dat wij als een tempel voor de Eeuwige zijn, dat wij zijn lichaam zijn. Deze wisselwerking tussen geloven en leven, tussen leer en praktijk, staat niet voor niets centraal in het eerste theologische boekwerkje dat ik ooit las van de protestantse theologe Dorothee Sölle.³

Toch betekent deze sympathie voor Groots invalshoek niet dat ik mij thuis voel bij wat hij 'het religieus materialisme' noemt. Hoewel zijn benadering sterke kanten heeft, kan deze uiteindelijk niet voldoen als beschrijving van wat geloven betekent en wat zijn krediet is.

Allereerst blijft het de vraag wat 'religieus materialisme' nu precies is. Het eigenaardige van de term is, dat ze een soort van tegenpraak in zich lijkt te dragen. Het materialisme wordt wel geassocieerd met een streng atheïstisch standpunt. Als alleen de materiele werkelijkheid ertoe doet, is er geen plaats voor religie. Maar opvallend genoeg wil Ger Groot juist als atheïst wel plaats houden voor religie. Het zou de helderheid van zijn positie ten goede zijn gekomen, wanneer hij zich explicieter met hedendaagse streng atheïstische filosofen had verhouden. Maar mogelijk had dat de opzet van het boek — dat in feite uit een bundeling bewerkte, eerder verschenen artikelen bestaat — te ingrijpend gewijzigd. Wel verhoudt hij zich terloops — veel te terloops naar mijn smaak — met denkers als Herman Philipse (schrijver van *Het Atheïstisch Manifest* en *De onredelijkheid van religie*), Dick Pels en Jan Oegema (elk van de twee op eigen wijze pleitbezorger van 'soloreligie').

Philipse ziet de beperktheid van de rede onvoldoende onder ogen en is volgens Groot daarom inderdaad een verlichtingsfundamentalist. De pleitbezorgers van de soloreligie verwijt hij vooral dat ze de materialiteit van de religie niet serieus nemen. Religie is niet te reduceren tot een loutere privé-kwestie in de gedachtewereld van een individu en zijn God. Religie is naar de aard van de zaak een publieke aangelegenheid. In een hoofdstuk dat ook in *Ongewenste Goden* verschenen is⁴, schrijft Groot dat pogingen haar uit het publieke domein te weren, totalitaire trekken hebben. Dat de staat neutraal

is op levensbeschouwelijk terrein, betekent allerm minst dat de mens zich in het publieke domein van religieuze uitingen zou moeten onthouden. Dat zou een gevaarlijke smelting van staat en samenleving betekenen.

Groot wijst er tegenover Philipse terecht op dat redelijk denken niet alles is. Tussen de werkelijkheid die wij denken en de werkelijkheid zoals ze in al haar volheid is, zit een onoverbrugbare kloof. Wanneer we water drinken, drinken we geen H₂O, wanneer we de liefde bedrijven is de betekenisvolheid daarvan niet in materialistische termen te beschrijven. Hoe kunnen we ooit tastbaar en doorzichtig over liefde praten, zonder de werkelijkheid grof geweld aan te doen? En wanneer alleen de harde feiten de werkelijkheid uitmaken, waar zijn dan geloof en hoop gebleven, onze verlangens, onze ontroering? Juist deze essentiële zaken bevestigen hun waarde als het handelen binnen een bepaalde gemeenschap erdoor wordt gevoed. Ze zijn ongrijpbaar voor de wetenschap, maar daarmee nog niet zinloos.

Maar hoe moeten we dit verband godsdienst duiden? Hier beginnen wat mij betreft wat problematische kanten van Ger Groots 'religieus materialisme' aan de oppervlakte te komen.

Volgens Groot bestaat God niet. (Het blijft overigens onduidelijk hoe hij dat in zijn wijsheid kan weten). Theologische constructies zijn op zijn best heilzame ficties die de mensen helpen het hier op aarde met elkaar te kunnen uithouden. Godsdienst is te vergelijken met de ruilhandel op basis van het geld. We vertrouwen op het geld op basis van de menselijke afspraak dat de munten inwisselbaar zijn voor aardse goederen. Maar zodra dat vertrouwen er niet meer is, verliest de geldeconomie haar bestaansrecht (of hebben we op zijn minst een inflatieprobleem). Evenzo is God alleen reëel (heeft God alleen

krediet) in zoverre mensen in hem geloven. De waarde van 'God' ligt alleen in het feit dat hij als handelingspraktijk circuleert⁵, zoals ook de waarde van liefde alleen reëel is voor zover deze daadwerkelijk wordt waargemaakt.

Maar op basis van deze visie verschijnen alle praktijken en handelingswijzen van de gelovigen als *selfmade* en als *self-fulfilling prophecies*. Elke voorstelling van de gelovige staat dan op zijn best in functie van nuttige verbeeldingskracht, die door niets anders wordt gedragen dan de verbeel-

Het religieus materialisme van Groot is ongeloofwaardig

dingskracht zelf. Ik denk dat zo'n geloof (ooit door Frans Kellendonk getypeerd met de term 'Oprecht Veinzen'⁶) zichzelf onvoldoende serieus neemt. In zekere zin blijft het religieus materialisme van Groot zo ongeloofwaardig. Het geloof zou prima vanuit een agnostische positie kunnen worden verdedigd, maar nu juist heel moeilijk vanuit een atheïstische. Het is alsof Groot als vegetariër de zegeningen van de vleesconsumptie beschrijft. Zijn positie is: God bestaat niet en ik 'doe' er niet aan, maar ik vind het wel waardevol wat mensen op basis van deze fictie praktisch voor elkaar krijgen. Deze positie die ik zelf liever als 'ongelovig pragmatisme' zou willen aanduiden, overtuigt niet.

Wat hij goed ziet, is dat wij hoe wij denken dat de wereld in elkaar zit, niet kunnen gelijkstellen met hoe de werkelijkheid is. We zijn nu eenmaal, om met de filosoof Immanuel Kant te spreken, gebonden aan de beperktheid van de menselijke blik in tijd en ruimte.⁷ Of zoals Paulus het vele eeuwen eer-

der uitdrukte: 'Want nu zien wij (nog!) door een spiegel, in raadselen'.

Maar dat wil nog niet noodzakelijkerwijs zeggen dat we alle geloofsvoorstellingen of uiteindelijk ook al onze voorstellingen over hoe de werkelijkheid in elkaar zit, alleen maar kunnen afdoen als werkbare verzinsels of illusies. Natuurlijk kan het zo zijn dat de mens uiteindelijk de gevangene blijkt van zijn eigen gedachtegangen of van zijn eigen religieuze praktijken. Maar wat die geloofspraktijken gaande houdt, is uiteindelijk niet het *selfmade* karakter ervan. Ook niet de illusie van geborgenheid, maar de daadwerkelijke ervaring in de wereld dat er geborgenheid is, niet de illusie van liefde, maar de ervaring ervan. Waar de geldeconomie op rust, is uiteraard niet de zelfgeschapen illusie van vertrouwen in de waarde van het geld, maar vooral de daadwerkelijke ervaring dat het ons brood en wijn verschaft. Zelfs als we met zijn allen niet meer geloven in de geldeconomie, blijft er nog wel de harde kern over van goederen die niet ineens ook van de aardbodem zijn verdwenen. Dit alles zal, zo vermoed ik, Groot volmondig kunnen beamen. Maar is het dan niet intellectueel eerlijker om ook de vraag naar God open laten? Wat is er redelijkerwijs op tegen om in de ruimte tussen denken en zijn, in de ervaringen van liefde, maar ook in de ervaringen van vertrouwen, verzet, van vergeving en verzoening daadwerkelijk de presentie van de Eeuwige te vermoeden?⁸

Het essentiële punt voor de gelovigen is natuurlijk dat niet wij het zijn die wat van 'God' moeten maken, maar dat de Eeuwige iets van ons heeft gemaakt. Dat niet wij wat van de werkelijkheid moeten maken, maar dat van de al voorgegeven werkelijkheid die ons begrip te boven gaat, dat erwaarbare appèl uitgaat. Evenzo is de geldhandel niet gaan circuleren omdat we dat zelf zo nodig wilden, maar omdat de onhandige harde

werkelijkheid van de goederenhandel ons daartoe als het ware aanzette.

Zeker, wanneer het om de waarheid gaat, blijft het armzalig tasten en zoeken. Niemand heeft haar in pacht. En ook de Eeuwige is nergens te lokaliseren en is niet als definitief antwoord op al onze vragen beschikbaar. We hebben weinig meer dan armzalige beelden en woorden om ons uit te drukken, maar

wie zegt ons dat achter ons zoeken en tasten niet Zijn Ademtocht schuilgaat? Dat wij niet alleen gedreven door eigen impulsen op weg zijn, maar dat wij gaan op uitnodiging, geleid door de impuls van Zijn Verlangen?

Het werkelijke krediet van het geloof is dat wij zomaar mogen zijn, mogen leven en bewegen in de wonderlijke en ontzagwekkende ruimte van die uitnodiging.

Noten

- 1 *Het krediet van het credo*, p.9.
- 2 Ibid. p.10.
- 3 Dorothee Sölle. *Denken over God. Inleiding in de theologie*, Ten Have: Baarn, 1990.
- 4 Zie voor een bespreking elders in deze uitgave besproken, pp.
- 5 *Het krediet van het credo*, p. 29.
- 6 'Oprecht Veinzen' in: Frans Kellendonk, *Het complete werk*, Meulenhoff, Amsterdam, pp. 835-870.

- 7 Daarom is ook zijn atheïstische positie zo vreemd. Zoals Kant al in een magnifieke opening van zijn *Kritik der Reinen Vernunft* benadrukte zijn vragen als het bestaan van God, bij uitstek onbereikbaar voor het menselijke verstand, maar dringen deze zich wel onvermijdelijk aan ons op.
- 8 Vgl. Anton Houtepen. *God een open vraag. Theologische perspectieven in een wereld van agnoscme*. Meinema, Zoetermeer, 1997.

Jan Jacob van Dijk
Bouwers en bouwstenen. Naar een nieuwe christelijk-sociale beweging

Vrije Universiteit Amsterdam | 2005 | 91 pp. | ISBN 90 807145 2 6

Communio Internationaal katholiek tijdschrift over Geloof en Inrichting van de Samenleving

jrg. 30- nr. 5-6 | september-december 2005 | Voerden

De actualiteit van de katholieke sociale leer & de christelijk-sociale beweging

door *Guusje Dolsma*
& *Nic van Holstein*

De auteurs zijn respectievelijk secretaris sociale zaken bij VNO-NCW en beleidsmedewerker voor de CDA-fractiecommissie Sociale Zaken en Werkgelegenheid in de Tweede Kamer

Vorig jaar bestond het CDA 25 jaar. In activiteiten en publicaties is stilgestaan bij de ontstaansgeschiedenis van onze partij. De wortels van het CDA liggen in het christelijk-sociaal denken en in de katholieke sociale leer. Voorzitter Marja van Bijsterveldt sprak over de doorwerking in het CDA van de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit bij de presentatie van het Jubileumboek '25 jaar CDA – Tussen macht en inhoud'.

Vorig jaar verschenen ook twee publicaties over de betekenis van het christelijk-sociale denken en de sociale leer van de katholieke kerk. De eerste van Jan Jacob van Dijk: *Bouwers en bouwstenen. Naar een nieuwe christelijk-sociale beweging*. Het is een uitgebreide weergave van zijn oratie als hoogleraar christelijk-sociaal denken aan de Vrije

Universiteit. De tweede publicatie betreft een nummer van het internationale katholieke tijdschrift *Communio*, getiteld 'Geloof en Inrichting van de Samenleving, Opstellen over de huidige betekenis van de sociale leer van de Kerk'.

In dit artikel zullen we enkele aspecten van deze publicaties bespreken. We beseffen dat we daarmee geen recht doen aan de rijke inhoud van de beide publicaties.

Bouwers en bouwstenen van Jan Jacob van Dijk handelt vooral over de christelijk-sociale beweging. Hij beschrijft de geschiedenis ervan en gaat in op de vraag of er een toekomst is voor de christelijk-sociale beweging.

Zijn beschrijving begint met het Christelijk Sociaal Congres van 1891 over de 'sociale quaestie' van die tijd, namelijk de grote armoede bij arbeiders en werklozen. Abraham Kuyper formuleerde daar zijn 'architectonische maatschappijkritiek'. Hij zag de oplossing niet bij een sterke overheid. Ook wilde hij het niet overlaten aan de vrije marktkrachten, maar zocht de oplossing bij de samenleving. Soevereiniteit in eigen kring werd het leidende orderingsbegin-

sel in de verhouding tussen overheid, maatschappelijke organisaties en gezinnen. Het stond borg voor het 'middenveld' van verenigingen en stichtingen, als ziekenhuizen, woningbouwverenigingen, vakverenigingen en werkgeversverenigingen. De christelijk-sociale beweging telde veel organisaties op christelijke grondslag.

Met de individualisering, de secularisering en de steeds grotere rol van de overheid op de terreinen van dat middenveld, verdwenen ook veel christelijk-sociale organisaties.

Van Dijk stelt dat het begrip verantwoordelijkheid ook in deze tijd onverminderd actueel is, waarbij persoonlijke verantwoordelijkheid een belangrijker rol speelt. In die zin is het christelijk-sociaal denken relevant voor de architectuur van onze samenleving. En om aan die nieuwe architectuur van de samenleving te bouwen, is naar zijn mening een (nieuwe) christelijk-sociale beweging nodig, als cement.

Geloof en Inrichting van de Samenleving, Opstellen over de huidige betekenis van de sociale leer van de Kerk bevat een 'veelkleurig palet van de sociale leer van de kerk en haar relevantie voor de samenleving van vandaag'.

Allereerst wordt in drie artikelen een overzicht gegeven van de sociale leer. De begrippen personaliteit, solidariteit en subsidiariteit worden daarin uitgewerkt. Ook wordt ingegaan op de betekenis van de katholieke sociale leer in de wereld.

Het tweede deel betreft de sociale leer bij andere godsdiensten en culturen. Auteurs beschrijven deze leer vanuit de orthodoxe kerk, het jodendom, de islam (door Coşkun Çörüz) en in zwart Afrika.

Tot slot wordt de sociale leer uitgewerkt in verschillende thema's, waaronder vrede, economie en de verhouding kerk en staat. Eduard Kimman SJ (secretaris van de bisschoppenconferentie) heeft de slotbeschou-

wing geschreven, waarin hij terugblijkt en vooruitkijkt naar de nieuwe uitdagingen waar de sociale leer voor staat.

Het onderwerp dat in dit artikel centraal staat, is de relevantie van de christelijke visie op de inrichting van de samenleving. In het verleden hebben het christelijk-sociaal denken en de katholieke sociale leer mede vorm gegeven aan de opbouw van onze verzorgingsstaat. In deze tijd domineren ontwikkelingen als individualisering en secularisatie, globalisering en kennisintensievere economie. Ze beïnvloeden de maatschappelijke verhoudingen – de sociale samenhang – en creëren onzekerheid over de toekomst. We zijn op zoek naar een nieuwe verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid, samenleving en mensen. Ligt dat in een versterkte rol van de overheid in de samenleving, bijvoorbeeld naar Scandinavisch model? Of moeten we het zoeken in meer individuele vrijheid? Bieden het christelijk-sociaal denken en de sociale leer van de kerk een derde weg?

De begrippen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring worden vaak als belangrijkste kernbegrippen genoemd van beide tradities. Opvallend is dat in de twee publicaties de menselijke persoon centraal staat. Personaliteit staat centraal in de sociale leer, en persoonlijke verantwoordelijkheid ziet Van Dijk als belangrijkste element in het christelijk-sociaal denken van deze tijd.

Het begrip personaliteit is een rijk begrip in de katholieke sociale leer. Het uitgangspunt is de persoon die menselijke waardigheid toekomt. Het gegeven dat de mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, ligt daaraan ten grondslag. De verschillen tussen mensen worden hierdoor overschaduwd. Ieder mens is immers uniek en onvervangbaar. Wezenlijk voor de mens is ook de menselijke vrijheid, ten diepste het vermogen om tegen God ja of nee te zeggen.

De mens kan alleen zichzelf worden en zich ontplooiën met en door anderen (solidariteit). Daarmee is het begrip personaliteit anders dan het individualisme, dat maatschappelijke verbanden ondermijnt. Ook anders dan het collectivisme dat individuen doet opgaan in de massa.

Op het christelijk-sociaal congres van 1991 stond de 'bedreigde verantwoordelijkheid' centraal. Persoonlijke en substantiële verantwoordelijkheid vormen de kern van het christelijk-sociaal denken. De mens wordt op zijn verantwoordelijkheid aangesproken door God, waardoor het aan menselijke willekeur is onttrokken. Persoonlijke verantwoordelijkheid betekent dat de mens niet slechts verantwoordelijk is voor zijn eigen keuzes en handelen, maar zich bewust is van de gevolgen die het heeft voor de gemeenschap waar hij deel van uitmaakt. Teveel wordt verantwoordelijkheid beperkt tot functionele verantwoordelijkheid: de taak die mensen, organisaties of overheid hebben. Bij substantiële verantwoordelijkheid wordt ook gekeken naar de doelen die worden nagestreefd en de gevolgen die het zal hebben. Ook Çörüz spreekt over het appèl dat de islam doet aan de verantwoordelijkheid van mensen voor de samenleving.

Deze kernbegrippen van persoonlijke verantwoordelijkheid en personaliteit of menselijke waardigheid, vormen de basis voor de rol en de verantwoordelijkheid van gemeenschappen, instituties en overheid.

Sociale structuren of maatschappelijke verhoudingen dienen altijd de menselijke waardigheid en vrijheid te respecteren. Zo is het werk er voor de mens en niet andersom. Subsidiariteit begint bij de vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens. Wie deze primaire verantwoordelijkheid weghaalt, creëert afhankelijkheden. Verantwoordelijkheden dienen zo laag mogelijk, dus bij mensen zelf, te worden neergelegd (positieve

subsidiariteit). Pas indien mensen deze niet kunnen dragen, springt de samenleving bij en dan zo dicht mogelijk bij betrokkene. Pas in laatste instantie komt de staat in beeld (negatieve subsidiariteit).

Afhankelijkheid van instituties en overheid bedreigt de persoonlijke verantwoordelijkheid en waardigheid. Van Dijk stelt dat de individualisering en de toegenomen keuzevrijheid de afhankelijkheid van mensen van instituties en de overheid hebben vergroot. De verstatelijking van het middenveld heeft geleid tot een verminderde betrokkenheid van burgers. Maatschappelijke participatie en vrijwilligerswerk beperken zich meer tot behartiging van het eigen belang. Dit is de kern van zijn nieuwe 'architectonische' kritiek.

In de moderne tijd, vanaf eind negentiende eeuw, hebben de katholieke kerk en de christelijk-sociale beweging zich duidelijk uitgesproken. Ze legden zich niet neer bij in hun ogen verkeerde sociale verhoudingen, veroorzaakt door onder meer industrialisatie en technologische ontwikkelingen. Ze bestreden de liberale tijdsgeest eind negentiende eeuw, maar ook de socialistische oplossingen waar sommigen naar grepen. Zijn er aan het begin van de 21ste eeuw nieuwe problemen van 'sociale gerechtigheid'?

Kimman noemt in zijn slotbeschouwing als eerste uitdaging de spirituele dimensie van sociale gerechtigheid te bevorderen. De relatie tussen aanwezigheid van religie en kerk in de openbare ruimte en sociale gerechtigheid, zou duidelijker uiteengezet moeten worden. Een nieuw actiemodel om spiritualiteit met de wereld van economie en arbeid te verbinden.

Als tweede noemt hij de uitputting van de fossiele brandstoffen en de klimaatverandering. Hij vraagt zich af of een breed gedeeld besef dat wij de aarde uit Gods handen hebben ontvangen en wij behoeders zijn, ons bij

een oplossing brengt. Of wellicht een confessionele milieubeweging.

Als derde noemt hij de ICT en met name de scheve verdeling van de toegang tot internet en de nieuwe mogelijkheden van communicatie en informatie. Ook is internet een marktplaats zonder ordening en normen. Zoals het parlementaire systeem van democratie door christen-democratische partijen is beïnvloed, zou ook naar nieuwe mogelijkheden van participatie in de ICT-wereld moeten worden gezocht.

Van Dijk noemt de 'persoonlijke verantwoordelijkheid' de belangrijkste uitdaging waar de christelijk-sociale beweging voor staat. De individualisering heeft grotere vrijheid met zich meegebracht. Maar dat was vooral een vrijheid *ván*, terwijl de vrijheid *tót* uit het oog is verloren; de vrijheid zou namelijk moeten leiden tot een sterkere gemeenschap. Mensen hebben grotere keuzemogelijkheden, maar kunnen de gevolgen van die keuzes niet meer overzien. Dit leidt tot afhankelijke en calculerende burgers. Van Dijk stelt de vraag of burgers wel in staat zijn om persoonlijke verantwoordelijkheid te dragen. Vertrouwen is daarvoor een belangrijke voorwaarde. Overheden en maatschappelijke organisaties bieden onvoldoende mogelijkheden om die verantwoordelijkheid te dragen. En de overheid heeft onvoldoende vertrouwen in maatschappelijke organisaties. Dit zijn de nieuwe uitdagingen.

De katholieke sociale leer is gebaseerd op het natuurrecht. Zij berust op objectieve grondslagen. Zo gaan de mensenrechten uit van menselijke waardigheid, die mensen 'van nature' hebben. De mens is een moreel wezen. Het besef van goed en kwaad is als het ware 'ingeschapen'. Dit alles maakt het gemakkelijker om bondgenoten te zoeken. Kimman pleit voor nieuwe interventies. De katholieke kerk kan de nieuwe problemen

van sociale gerechtigheid niet overlaten aan bestaande instituties en instrumenten, maar moet het juiste woord met het juiste actiemiddel verbinden. Net als eind negentiende eeuw, toen de kerk een standpunt innam, maar ook een actiemodel bood in de vorm van confessioneel georganiseerde vakverenigingen.

De protestanten baseren zich in hun christelijk-sociale visie vaker op de Bijbel. Daardoor hebben hun uitspraken soms een hoger 'getuigenis'gehalte. Van Dijk meent dat er nu weer meer ruimte is voor identiteit en spiritualiteit, voor waarden en normen. Dit is echter niet gepaard gegaan met versterking van de christelijk-sociale beweging. Maar ook de huidige tijd heeft een christelijk-sociale beweging nodig om het christelijk-sociaal denken te ontwikkelen en te realiseren. Hij schetst een beeld van een vernieuwde beweging. De kern wordt gevormd door identiteitsorganisaties. De tweede schil

*De menselijke waardigheid
is in onze samenleving in het
geding*

bestaat uit mensen uit neutrale organisaties die zich verbonden weten met het christelijk-sociaal denken. En verder kunnen nieuwe maatschappelijke initiatieven en maatschappelijke ondernemingen erbij betrokken worden.

Beide publicaties zijn inspirerend om te lezen. Ze laten zien hoe actueel en relevant het christelijk-sociaal denken en de katholieke sociale leer zijn. Door het centraal stellen van de personaliteit en persoonlijke verantwoordelijkheid, bieden zij veel aanknopingspunten, ook voor de christen-democratie. De menselijke waardigheid is in onze samenleving in het geding. Bureaucra-

tie en schaalvergroting reduceren mensen tot 'gevallen' of nummers. De menselijke maat is vaak uit het oog verloren. Een grotere overheid kan daarmee niet de oplossing zijn. Mensen zijn afhankelijk geworden en worden onvoldoende uitgedaagd om hun verantwoordelijkheid te nemen, om een bijdrage te leveren aan de samenleving. Libe-

rale oplossingen schieten daarom tekort. Er is meer ruimte voor maatschappelijke verbanden en maatschappelijk initiatief nodig: vertrouwen in mensen en de samenleving. Het is de moeite waard om ons te laten inspireren door het christelijk-sociaal denken en de katholieke sociale leer. Laten we ons hierop ook aanspreken?

Scott M. Thomas
The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century

Palgrave | 2005 | 300 pp. | € 33,50 | ISBN 1 4039 6157 3

Belang religie voor internationale betrekkingen zwaar onderschat

door *Marcel Becker*
& *Bas van Stokkom*

De auteurs zijn beide werkzaam bij het centrum voor ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Onlangs wees minister Van Ardenne op de positieve rol die godsdienst kan spelen bij de ontwikkeling van derdewereldlanden. Dat wekte meteen de toorn van fervente seculiere kamerleden en opiniemakers, die tijdens de cartoonrellen de maatschappelijke rol van religie juist verder wilden afbranden. Hoe krampachtig die groep denkt, wordt duidelijk als men beseft dat de religieuze aanhang wereldwijd juist sterk is gegroeid. Zeker, dat heeft vele problematische kanten. Maar hoe men het ook wendt of keert, wie wel eens een voet buiten Noordwest-Europa zet en bijvoorbeeld actief is in ontwikkelingssamenwerking, heeft nagenoeg alleen met religieuze partners van doen. Na de teloorgang van nationalistische dictaturen en ideologieën als marxisme, doen de oorspronkelijke religieuze impulsen zich weer sterker gelden. Dan helpt het bepaald niet om op arrogante wijze de ach-

terlijkheid van islamitische of boeddhistische waardesystemen te verkondigen.

Naast de motiverende en verbindende rol die religie kan spelen, zijn er echter ook de uitwassen van radicalisme en fundamentalisme. Het debat over religie en ontwikkelingssamenwerking weerspiegelt deze spanning. We zien de aarzeling of een religieuze motivatie zich wel verdraagt met de open en democratische waarden die voor goed functioneren van de mondiale economie vereisten zijn. Anderzijds zijn er bewegingen die de positieve rol van religie in ontwikkelingsprocessen benadrukken, en aandringen op exploratie ervan. Een uitgesproken exponent hiervan is Scott Thomas, een Engelse specialist op gebied van internationale betrekkingen. Thomas keert zich in *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations* tegen de standaardtheorie van internationale betrekkingen, het realismeparadigma. Dit paradigma, dat decennialang het denken over internationale relaties heeft beheerst, gaat uit van afgebakende entiteiten die hun macht tegen elkaar uitspelen, zonder veel aandacht te besteden aan religieuze en

B
O
E
K
E
N

B
O
E
K
E
N

morele overtuigingen. Conflictbeslechting, coöperatie, diplomatie, natievorming, economische ontwikkeling, al die verschijnse-
len worden rationalistisch en als optelsom van calculeerbare belangen benaderd. Traditie, religie en specifieke lokale ontwikkelingspatronen worden daarbij doorgegaan als een sta-in-de-weg gezien. Volgens Thomas dwingt de realiteit van wereldwijde groei van religies tot een heel ander paradigma: het serieus nemen van cultureel en religieus pluralisme. Met deze these voegt Thomas in in een brede stroom van denken over de erosie van de natiestaat, ten gunste van de opkomst van zowel universele (humanitaire) waarden — denk aan het Internationaal Strafhof — als etnische en religieuze particulariteiten.

Na een uitleg van de teloorgang van het realistisch paradigma in globaliseringprocessen, werkt Thomas conceptueel uit waarin de kracht (en zwakte) van religie ligt. In de laatste hoofdstukken van het boek geeft hij deze concreet vorm voor de internationale diplomatie, processen van *nation building* en opbouw van *civil society*, en bestrijding van armoede. De filosofische inspiratiebron van Thomas is Alisdair MacIntyre, die de eer toekomt de deugdethiek weer in het centrum van het filosofische landschap te hebben gezet. Na *After Virtue* (1981) is zijn conceptueel kader in de meest uiteenlopende domeinen van ethiek toegepast. Meestal gaat het dan om de notie 'praktijken', waarin particuliere vormen van 'voortreffelijk handelen' specifiek vorm krijgen. Thomas maakt met steun van MacIntyre duidelijk dat menselijk handelen is aangewezen op die lokale tradities, verhalende kennis, identiteiten en competenties, en dat vernietiging daarvan, bijvoorbeeld door het introduceren van een kant-en-klaar westers ontwikkelingsmodel, een gemeenschap kan ontwrichten en

zelfs in een crisis kan storten. Economische ontwikkeling en conflictregulering moeten dus aansluiten op de aanwezige lokale 'morele basis'. Het betekent aansluiting zoeken bij de *bottom-up* rationaliteit van lokale gemeenschappen.

* * *

Thomas' analyse overtuigt, omdat hij laat zien dat veel conflicten vooral intrastatelijk van aard zijn en door globaliserende factoren nog complexer worden. Van duidelijk afgebakende belangen en posities zoals het realisme-paradigma veronderstelt, is weinig sprake. De kracht van het boek zit echter nog meer in het verwoorden van in de praktijk gewonnen kennis. Zo wijst de ervaring in ontwikkelingslanden uit dat een seculiere aanpak van economische en sociale ontwikkeling in veel opzichten onwenselijk is. Die aanpak heeft onvoldoende oog voor lokale gevoeligheden. Westerse actoren die aan die gevoeligheden voorbijlopen en een westers rationalisme blijven promoten, roepen veel weerstand op. Dat geldt ook voor louter strategisch handelende actoren die geen werkelijke interesse hebben in lokale gemeenschappen. Alleen al om pragmatische redenen ligt het voor de hand zich voor de alledaagse religieuze beleving te interesseren. Want lokale, geloofsgebaseerde organisaties bieden vaak sociale netwerken die samenwerking en vooruitgang bevorderen. Ontwikkelingshulp lijkt zelfs rendabeler te worden in de mate dat ze daarop is afgestemd. Daarnaast maakt Thomas aannemelijk dat 'geloofsgebaseerde diplomatie' het vermogen heeft een werkelijke dialoog van de grond te krijgen, omdat van meet af aan wordt uitgegaan van particuliere visies die in andere benaderingen snel worden buitengesloten.

* * *

Thomas ziet MacIntyres deugdethiek echter als 'ei van Columbus' en overschat de mo-

gelijkheden ervan. Hij suggereert dat die ethiek ook de grote onderlinge verschillen tussen religies te boven kan komen. Aanknopingspunten zijn echter nauwelijks voorhanden. Hoe zou je vorm kunnen geven aan een *deeper pluralism* waardoor een werkelijke dialoog tussen religieuze tradities mogelijk wordt? Hoe uit lokale tradities treden? Hoe *bonding social capital* transformeren in *bridging social capital*? Hoe sensibiliteit voor een overbruggende 'diepere dialoog' ontwikkelen? Concreet: als Thomas stelt dat hulporganisaties meer recht moeten doen aan de lokale religieuze dimensie, dringt zich de vraag op hoe deze 'ontmoeting van tradities' verloopt. Je nederig opstellen en bereid zijn te leren van anderen, zoals hij bepleit, hebben hun grenzen, zeker als de omstandigheden dwingen tot optreden. Je bent dan aangewezen op universele noties als respect, tolerantie en pacificatie. Een deugdethiek à la MacIntyre kan moeilijk overweg met die universele inzet. Thomas biedt geen handvatten om dit probleem te ondervangen. Hij geeft wel impliciet toe dat het benutten van tradities en deugden niet voldoende is. We zijn ook aangewezen op een 'liberaal communitaristische benadering'. Maar een mogelijke verbinding van het particuliere met het universele wordt nauwelijks geëxpliciteerd. Jammer dat Thomas de *human capabilities*-benadering van Martha Nussbaum — heden ten dage de overtuigendste vertolkster van een deugdethisch geïnspireerd universalisme — niet in zijn boek heeft verweven. Een ander bezwaar hangt daarmee samen: zoals veel religieus geïnspireerde denkers gebruikt Thomas al te gemakkelijk religieuze begrippen zonder ze nader uit te werken. Vergeving, verzoening, compassie, gastvrijheid, dat glansvolle repertoire figureert wederom zonder dat wordt ingegaan op de veeleisende (soms 'bovenmenselijke') aspecten en

het uitermate dilemma's karakter van die begrippen.

* * *

Ten slotte de problematiek van religie. Religie is, zoals Thomas zelf aangeeft, een tweesnijdend zwaard: potentieel gewelddadig én vredelievend, vijandig én coöperatief. Is 'geloofsgebaseerde diplomatie' in veel opzichten beter in staat een werkelijke dialoog van de grond te krijgen omdat particuliere visies worden gerespecteerd? Of wordt met religie het paard van Troje in huis gehaald? Deze thematiek is complex. Essentieel voor religie is de betrokkenheid op een transcendente, de menselijke willekeur overstijgende waarheid, waardoor mensen zich kunnen laten meeslepen. Gewelddadige excessen zijn hierdoor te verklaren. Van de andere kant is te verdedigen dat degenen die tot religieus geweld komen, juist geen recht doen aan dat transcendente. Wanneer groeperingen als fundamentalisten zich de waarheid toe-eigenen, miskennen ze de bescheidenheid die de mens tegenover het transcendente heeft in te nemen. In hun monopolisering op de waarheid halen ze het transcendente 'naar beneden'. Aan deze intrigerende discussie komt Thomas niet toe.

Wel bespreekt hij de filosoof René Girard, maar diens inzet wordt niet geheel duidelijk. Enerzijds is juist vanuit Girard aannemelijk te maken dat geweld inherent aan religie is. Anderzijds kan, uitgaande van Girards gedachtegoed, ook een seculariserende samenleving in conflicten terechtkomen, vanwege de erosie van het 'dempende' vermogen dat huist in religie. Juist in een samenleving waar mensen het traditionele religieuze (of ideologische) houvast verliezen, kunnen de mechanismen van mimetische begeerte, die Girard zo treffend beschrijft, onbeteugeld hun eigen dynamiek ontwikkelen. Niet zozeer de grote 'verschillen', maar de relatief kleine verschillen en de

ermeë gepaard gaande ‘onzekerheden’ veroorzaken dan het geweld. Onzekerheden die bijvoorbeeld ontstaan door een ongemakkelijk samengaan van religieuze krachten en een geforceerd geïntroduceerd liberalisme. Tegen die achtergrond spreekt Thomas over voormalig Joegoslavië en het Iran van de Sjah; hij biedt daarbij een fascinerende interpretatie van de theorie van het *narcissism of minor differences*. Maar de gedachtegang van de fundamentele ambivalentie van religie wordt niet consequent volgehouden. Die ambivalentie verdraagt zich in ieder geval moeilijk met een triomfantelijk pleidooi voor ‘meer religie’.

In zijn enthousiasme over de mogelijkheden die het religieuze kader biedt, gaat Thomas bovendien voorbij aan een principiële probleem waarmee iedere westerse ontwikkelingswerker of diplomaat te maken krijgt. Hoever mogen westerse actoren gaan in samenwerking met gemeenschappen die er in hun ogen ontoelaatbare opvattingen en conventies op nahouden? Steun voor lokale netwerken kan onrechtvaardige gezagsverhoudingen en de slechte positie van vrouwen eerder bestendigen dan elimineren. Het lijkt bepaald niet legitiem dat westerlingen tijdens samenwerking hun eigen kernwaarden verloochenen. En wat betekent dat voor de rekrutering van medewerkers? Wanneer aansluiting met religieuze motivatie prioriteit krijgt, ligt het voor de hand medewerkers te werven die hiermee vertrouwd zijn. Maar mag (en moet) ook van hen niet een grote gevoeligheid worden verwacht voor de universele thema’s die ‘op de werkvloer’ van de ontwikkelingssamenwerking spelen, zoals gelijkwaardigheid?

Daarnaast stap Thomas wel licht heen over het scala van praktische bezwaren waarop de ontwikkelingswerker en de diplomaat stuiten. Inspelen op lokale mogelijk-

heden is lang niet altijd eenvoudig. Verlangt accommodatie aan de leefwerelden van partners niet een onmogelijke flexibiliteit?

* * *

Hoe dat verder ook zij, de desinteresse voor religie en de onnadenkende reflex om religie tot louter probleem te benoemen, zijn achterhaald. Veel medewerkers van ngo’s en hulporganisaties zullen zich in sterkere mate moeten verdiepen in religies. Het seculiere wereldbeeld is slechts van een minderheid. Of zoals de politicoloog Barbara Oomen in *de Volkskrant* (18-2-2006) zei: ‘Wie zich niet inleeft in andere wereldbeelden,

De onnadenkende reflex om religie tot louter probleem te benoemen is achterhaald

en even dogmatisch met de Universele Verklaring zwaait als missionarissen ooit met de bijbel, gaat een strijd aan die niet is te winnen’.

Er is dus behoefte aan een postliberaal proces van toenadering die het westers reductionisme van individuele zelfbeschikking te boven kan komen. Thomas’ boek maakt duidelijk hoe onmachtig het mensenrechtendiscours in feite is. De kernbegrippen ervan — de individuele aanspraken — zijn moeilijk met de grote wereldgodsdiensten te verzoenen, en vanuit een confuciaanse visie op de kosmos misschien zelfs zinledig. De uitdaging is universele waarden achter interreligieuze dialogen op te diepen die aansprekender zijn dan het kale discours van individuele rechten. Misschien komen we dan eerder uit bij het besef van het ‘menselijk tekort’ of van afhankelijkheid. Die ervaringen worden immers wereldwijd verstaan.

Jonathan Sacks
Leven met verschil. Menselijke verscheidenheid in een tijd van botsende culturen

Meinema: Zoetermeer | 2005 | 278 pp. | € 19,50 | ISBN 90 211 4081 0

Ban het spook van Plato uit!

door Jan Prij

Redactiesecretaris van CDV

Religie: bron van geweld of van verzoening? Religie zou in essentie mensen met elkaar moeten verbinden tot een gemeenschap waar het goed leven is. Maar vaak staat religie voor tweespalt en conflict. Denk aan islamitische martelaren van het geloof die dood en verderf zaaien. Zie de godsdienstige strijd over Jeruzalem dat als ontmoetingsplaats van verschillende religies nu niet bepaald de bedoeling van de ‘Hemelse Stad’ weerspiegelt. Of neem de wijze waarop in christelijke kerken mensen elkaar leerstellig de maat kunnen nemen. Zo’n geloof fungeert eerder als een splijtzwam tussen mensen dan als een blijde boodschap voor eenieder. Religieus fundamentalisme is een probleem, maar dat betekent allerm minst dat we religie daarmee gelijk in de beklagdenbank moeten zetten. Volgens de orthodoxe rabbijn en filosoof Jonathan Sacks kunnen we religie vergelijken met een vuur. Je kunt er je handen verschrikkelijk aan branden, maar als we het vuur goed beheren kan het

juist aan de basis staan voor datgene wat het beste in onze cultuur mogelijk maakt. Volgens Sacks zijn gelovigen de hoeders van dat vuur. Hij stelt in zijn boek dat we in een beslissende fase in de geschiedenis zijn aanbeland die lijkt op het Europa van de zeventiende eeuw, dat aan de rand stond van allerlei godsdiensttwisten. Religie heeft toen geen goede beurt gemaakt en we moeten die fout niet nogmaals maken.¹ In zijn boek roept hij daarom gelovigen uit alle tradities op het beste daaruit in te zetten om confrontatie tussen gelovigen te voorkomen. Als godsdienst geen deel uitmaakt van de oplossing, zal het zeker deel uitmaken van het probleem.²

Zijn boek is een poging het beste uit zijn eigen geloofstraditie op te diepen en tegen het religieus fundamentalisme in te zetten. Zijn voornaamste boodschap is dat vanuit orthodox-religieus perspectief het fundamentalisme op een verkeerd begrip berust over wat Godsdienst, waarheid en religie betekent. Velen die claimen de waarheid in pacht te hebben, halen daarmee de waardigheid van God naar beneden. Juist omdat niemand van ons de hele waarheid kent, maar ieder van ons er wel iets van weet, is een theologische basis voor respecteren van ver-

scheidenheid in (geloofs)opvattingen. Deze is niet gebaseerd op het relativisme (dat het er niet toe doet wat je geloof of weet, juist niet!), maar op het idee van een verbond.³

Na de zondvloed, zoals beschreven in Genesis, sluit de Eeuwige met Noach een verbond dat alle volkeren op de aarde met elkaar verbindt. Maar de universaliteit van het verbond is slechts de context en het voorspel voor de onherleidbare veelvormigheid van culturen. Het is slechts de eerste ontwikkelingsfase van onze morele verbeelding en niet de laatste, zoals Plato en zijn navolgers betogen. Volgens Plato is universaliteit het rijk van waarheid, harmonie en vrede en zijn veelvormigheid en particulariteit de bronnen van dwaling en conflict. De Hebreeuwse bijbel zet daarentegen een anti-Platoonse route uit die van het algemene naar het bijzondere voert. De wereld van de eerste elf hoofdstukken van Genesis (voor de val van de toren van Babel) staat voor een mondiale monocultuur. In de gehele wereld is sprake van één taal en een gemeenschappelijke spraak. Maar daarbij kan het niet blijven. Hiermee dreigt namelijk de bijzonderheid, het onopgeefbare, unieke karakter van ieder mens uit het zicht te verdwijnen en ligt de verleiding van totalitair geweld onmiddellijk op de loer. Het verhaal van de toren van Babel laat zo'n totalitaire beweging in de menselijke geschiedenis zien. Het is de poging om een kunstmatige eenheid op te leggen aan een door de Eeuwige geschapen verscheidenheid.⁴ Het bijbelse monotheïsme is, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, niet de opvatting dat er één God is en dat er daarom maar één toegangsweg is tot zijn aanwezigheid, maar dat de eenheid van God wordt gevonden in de diversiteit van de schepping. God is de God van de hele mensheid, maar tussen Babel en het einde der tijden is geen enkel geloof het geloof van de hele mensheid.

Volgens Sacks waart er nog steeds na 2500 jaar een spook van Plato rond in de westerse beschaving dat dringend moet worden verjaagd. Volgens dit spookbeeld kunnen er geen twee verschillende opvattingen met waarheidswaarde naast elkaar bestaan. Iets is goed of fout. Dat betekent dat als ik gelijk heb, de ander dus ongelijk heeft. En dat ik, als ik om waarheid geef, de ander moet bekeren tot mijn standpunt, waarbij het doel desnoods alle middelen heiligt. Maar het punt is nu juist dat de waarheid oneindig veel rijker is dan wij ooit kunnen bevatten. Ze overstijgt ruimte en tijd, terwijl ons menselijk begrip van waarheid juist door ruimte en tijd wordt begrensd. Bovendien is de waarheid — de religieuze en de maatschappelijke — niet voor iedereen altijd dezelfde. Sacks heeft een redeneertrant die erg lijkt op die van de filosoof Dewey⁵: ieder mens heeft deel aan de waarheid en kan daarmee op zijn of haar eigen unieke en niet herhaalbare wijze bijdragen aan goed leven in Gods schepping. De uitdaging van de religieuze verbeelding is nu juist om Gods beeld te zien in iemand die niet naar hetzelfde beeld, naar ons eigen beeld is. De morele en de geestelijke waardigheid van de mens gaan de grenzen van welke beschaving dan ook ver te buiten. Ze komen toe aan de ander, de buitenstaander, de vreemdeling, degene die niet in ons systeem, ras of geloof past.

De hoofdboodschap van het boek zou kunnen worden samengevat met de oproep het spook van Plato uit te bannen en verscheidenheid en verschil als een zegen en niet als een vloek te beschouwen. Maar er is een tweede probleem dat het westers denken heeft geërfd van de oude Grieken: de manier waarop de waarden zijn geordend in hogere en lagere waarden⁶.

In het Griekse en het westerse denken vallen de waarden van de confrontatie

(heldenmoed, kracht, vastbeslotenheid, daadkracht) meer waardering ten deel dan de waarden van de uitwisseling (onderhandeling, compromis, ruil). Dat zijn typisch waarden die in de Oudheid voor de Grieken belangrijk waren. Bij dezelfde Grieken stond handel heel laag aanschreven, terwijl dat bij uitstek de vreedzame manier is om elkaar te ontmoeten en van elkaar te profiteren. En nog steeds hebben de deugden van de handel in onze taal geen positieve klank. Geld verdienen is al gauw verdacht en het geven en nemen dat verbonden is met ruilhandel, steekt op zijn best nogal kleurloos af tegen de heroïsche deugden van militaire samenlevingen als de Griekse. Maar de heldhaftige deugden van het oorlogvoeren zijn dodelijk. Moed en sterven voor de goede zaak lijken heroïsch vanuit het standpunt van de overwinnaars, maar niet vanuit dat van hun slachtoffers.⁷ De Joden, met hun diepgewortelde ervaring van lijden en ballingschap weten daar alles van. Het onderling verbinden van volken in een handelsnetwerk is zeker niet zaligmakend en levert ook eigen problemen op (zoals de evenzeer totalitaire neiging om marktlogica ook in andere niet-economische sferen in te voeren), maar de markt is in ieder geval een strijdperk waarin beide partijen kunnen winnen. De diverse religieuze gemeenschappen moeten elkaar niet bestrijden, maar versterken. Mensen zouden dus ook op hun (religieuze) taal moeten letten. We zullen minder de heroïsche taal van de confrontatie moeten spreken. We zullen niet de eigen waarheid moeten doorzetten ten koste van de ander.

Sacks boek is een gepassioneerde oproep aan iedere geloofstraditie om het fundamentalisme te bestrijden in naam van het geloof. Het boek biedt zelf een mooie rabbinse proeve van de hoopvolle betekenis van orthodox geloof in een tijdperk van

globalisering. Naast zijn morele pleidooi voor de markteconomie mondt zijn religieuze waardering van verscheidenheid ook uit in hoofdstukken over de onopgeefbare verantwoordelijkheid van mensen, het belang van recht en sociale rechtvaardigheid, onderwijs, de *civil society*, milieu en duurzaamheid, verzoening en hoop. Deze hoofdstukken zijn niet allemaal bijzonder origineel. Toch zijn ze waardevol om te lezen, al was het alleen maar om te zien hoe Sacks op een boeiende wijze zijn kennis van joodse geloofstraditie verbindt met zijn expertise als filosoof. Hij toont zich hierbij niet alleen een gepassioneerd gelovige, maar ook een enthousiast en belezen wetenschapper. Het mooie is dat hij daarbij en passant voor ons als lezers pareltjes uit de zee van literatuur opvist, waarin we anders zelf misschien zouden verdrinken.

Het bijzondere is ook dat Sacks met zijn boek zicht biedt op een theologie van de hoop die de utopische impuls bewaart zonder zelf gewelddadig te worden. Daarbij gaat het niet om een utopisch ideaal als een kant-en-klare eenvormige blauwdruk die de weg naar de hemel wijst en die vervolgens koste wat kost moet worden gerealiseerd, zoals de toren van Babel. De utopische impuls bewaren betekent zicht houden op een wereld zoals die zou kunnen zijn.

Het is, zoals de joodse filosoof Claudio Margrit dat ooit heeft uitgedrukt in zijn schitterende *Utopie en Onttovering*⁸: 'Achter de dingen zoals ze zijn bevindt zich ook een belofte, de mogelijkheid van een andere werkelijkheid die aan het licht wil komen, zoals een vlinder in de cocon.' Op die mogelijkheid bouwen in de hedendaagse onttoverde wereld, betekent, volgens Margrit, weten dat onze ogen de Messias niet zullen zien en toch geloven in het Ongeziene. Het is leven in het melancholieke bewustzijn dat wij het komende jaar niet in Jeruzalem zul-

len zijn en geloven dat het toch zinnig is op pad te gaan. Het is het bewustzijn te leven in een gebroken wereld en te weten dat de mens niet onschuldig is. Zo'n onttovering behoedt de utopie voor geweld. Sterker nog, Jonathan Sacks, die met zijn boek in dezelfde traditie van onttoverd geloven staat als Claudio Margrit, laat indringend zien dat zo'n geloof het enige reële alternatief is dat ons rest om de planeet te redden. Het is wel een waagstuk, omdat mislukking van zo'n religieus project bepaald niet is uitgesloten. Maar dat eenieder van ons met al zijn of haar krachten deelgenoot en partner is in dat religieuze project, betekent allerminst dat we alleen maar met mensenwerk van doen hebben. Het vertrouwen van Sacks te mogen gaan in het beste spoor van zijn geloofstraditie, is niet geworteld in het geloof daarmee heilzame *self-fulfilling prophecies* te voltrekken, noch in het geloof exclusieve bezitter van de waarheid te zijn, maar in het adembenemende besef geboren te worden

Noten

- 1 Leven met verschil, p. 22-23.
- 2 Ibid, p. 21.
- 3 Zie hiervoor het centrale derde hoofdstuk pp. 66-93. Het idee van het verbond speelt behalve in het jodendom ook een belangrijke rol in christendom en islam.
- 4 Het boeiende van Sacks' interpretatie is dat het nadrukkelijk de ogen opent voor het hoofdgegeven dat het voortbestaan van een monocultuur uiteindelijk het voortbestaan op aarde bedreigt. Dit is mijns inziens een vruchtbaardere uitleg dan de neiging van veel christelijke antropocentrische exegeten om in de door de Eeuwige aangerichte Babylonische spraakverwarring vooral een staf voor de zonde van de menselijke hoogmoed te zien. Maar de kernboodschap is dat de verscheidenheid vanuit het perspectief van de schepping juist een zegen is voor de aarde is, al kan het vanuit het perspectief van de mens wel behoorlijk lastig zijn daarmee om te gaan!

in een wereld die niet van ons is, maar die wel aan ons en onze kinderen is toevertrouwd.⁹ Vanuit zo'n besef verschijnt het geloof van de ander niet als een bedreiging, maar als een verrijking, als een hulpmiddel in de opdracht de schepping te bewaren. Alleen dat vertrouwen kan de wereld redden van een nieuwe zondvloed.

Het is mogelijk dit boek af te doen als naïef. De prangende vraag is natuurlijk of de verschillende geloofsgemeenschappen daadwerkelijk de morele en spirituele verbeeldingskracht voor de bepleite ruimhartigheid kunnen opbrengen en wat we moeten doen als dat niet zo is. Je zou daarbij wellicht kunnen aanvoeren dat de rijke geschiedenis van religieus misbruik bepaald niet hoopvol stemt. Maar waarom zou nu juist deze geschiedenis in hemelsnaam het laatste woord moeten hebben? Daar niet in berusten kan weleens het ultieme geloof en realisme zijn waarvan ons hele aardse voortbestaan afhangt.

- 5 Zie elders in deze uitgave voor een inleiding op en een proeve van Deweys opvattingen. Overigens beroept Sacks zich in zijn werk niet op Dewey. Wel haalt hij zijn filosofische geestverwant William James (1842-1910) aan (p.246), die in zijn werk *Pragmatisme* uit 1907 (onlangs heruitgegeven door Veen magazines, 2005) de geloofsopgave met een schitterende parabel schetst.
- 6 Van deze tweede hoofdpijn in het betoog van Sacks werd ik vooral bewust door een lezing op 7 februari 2006 te Rotterdam van Piet van Veldhuizen, de vertaler van het boek van Sacks. Veel formuleringen in deze paragraaf zijn schatplichtig aan deze lezing.
- 7 Leven met verschil, p.137.
- 8 Claudio Margrit, *Utopie en Onttovering* in; *Nexus*, 37, 1997, pp. 7-19.
- 9 Vgl. het ongelovig pragmatisme van Ger Groot in zijn *krediet van het credo*. Zie elders in deze uitgave voor een bespreking.

* BEZINNING

door *Arnoud van Adrichem*

Arnoud van Adrichem is dichter en hoofdredacteur van literair tijdschrift *Parmentier*. Volgend jaar zal zijn poëziedebuut verschijnen.

Dagsluiting

'Heilig heilig heilig.' Wat aan dit godsbesef ten grondslag ligt ligt aan dit godsbesef ten grondslag: het donker sec het donker.

In het tufstenen kerkje stuitend op een zwartmarmeren epitaaf.
Het schitterende. Van ontroering schiet het huis des heren vol.

Boven deint het middenschip. Harten storten zich te apsis uit.
Er staat geschreven: gij hebt mij in den ondersten kuil gelegd.

Sela. Trapt een loden windvlaagje u plotsklaps in de onderrug.
Het altaar laait hemelhoog op. Goedertieren brullen cherubs.

De parelketting breekt uw stem schokschoudert overal marbels.
Van stenen is het binnenste geroerd. Lichtloos gloeit uw nacht.

Christen Democratische Verkenningen

Herfst 2006

De nieuwe schoolstrijd!

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie / Redactioneel
- 12 DWARS: JAN SCHINKELSHOEK & CARLA VAN BAALEN
Is het kamerlidmaatschap nog de moeite waard?
-
- VERZUIPT HET ONDERWIJS?
-
- 18 AD EN MARIJKE VERBRUGGE
Het onderwijs verzuipt! Leraren, ouders en leerlingen: verenigt u
- 35 WIM VAN DER GEEST
Geen beter onderwijs door nostalgische pamfletten
- 42 RIA BRONNEMAN
Tegengeluid BON was hard nodig
- 52 JOKE SNIPPE
Niet het onderwijs, maar de nuance verzuipt
-
- OP DE LERAAR BOUWEN?
-
- 60 FRANK JANSMA
Leraren nemen heft steeds meer in eigen hand
- 67 JAN PRIJ
In gesprek met Wim van der Merwe
‘Vmbo-leraren moeten niet klagen, maar aanpakken!’
- 72 MARC VERMEULEN
Archaïsche arbeidsvoorwaarden in onderwijs
dringend aan modernisering toe

HET NIEUWE LEREN: ONVERANTWOORD EXPERIMENT?

- 84 GREETJE VAN DER WERF
Het nieuwe leren is een onverantwoord maatschappelijk experiment
- 94 LUC STEVENS
Nieuwe leren onontkoombaar, want oude leren vastgelopen
- 100 ONNO KOSTERS
Stampen (stemmen)

IS HET KERNCURRICULUM WEL OP ORDE?

- 104 JAN DE LANGE
Reken- en wiskundeonderwijs moet beter
- 114 KEES VERNOOY
Leesonderwijs basisschool behoeft dringend verbetering

UNIVERSITEITEN TEN ONDER AAN MARKT EN MANAGEMENT?

- 124 CHRIS LORENZ
Van homo academicus tot homo economicus
Over de functieverandering van de universiteit in de 'kenniseconomie'
- 152 MARIJK VAN DER WENDE
Vragen bij een pamflet van onbehagen
- 160 JOSÉ VAN DIJCK
Decentraliseer verantwoordelijkheden binnen universiteit
- 169 PIET GERBRANDY
Mensen van asfalt

MAAKT DE DE OVERHEID ZICH OVERBODIG?

- 172 FRANS DE VIJLDER
Tijd voor volwassen verantwoording in het onderwijs
- 180 JAN DE VRIES & MARTIJN WILLEMSE
Waarborgen van kwaliteit rechtvaardigt inbreuk op
vrijheid van onderwijs

SLOTDEBAT

- 192 JAN PRIJ & THIJS JANSEN
*Debat tussen minister Maria van der Hoeven
en BON-voorzitter Ad Verbrugge*
Hoe krijgen we beter onderwijs in Nederland

BOEKEN

- 206 PAUL LESEMAN
Bespreking van CPB rapport
Kansrijk kennisbeleid
- 211 PIET BOEKHOUD
Bespreking van Maria L.A. Rietdijk-Helmer (red.)
Steeds minder leren. De tragedie van de onderwijshervormingen

BEZINNING

- 216 HUUB BEURSKENS
Mijn broer Lazarus

Ter introductie / Redactioneel

NEDERLAND HEEFT EEN UNIEK ONDERWIJSSTELSEL. Onze Grondwet erkent niet alleen de vrijheid om onderwijs te geven. Dat doen veel constituties en internationale verdragen. Bij ons gaat de Grondwet verder. De overheid heeft de grondwettelijke plicht om bijzondere scholen dezelfde middelen te geven als openbare scholen. Deze vrijheid van onderwijs is het resultaat van de schoolstrijd in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het gevolg is een ruim aanbod van scholen. Ouders en leerlingen hebben iets te kiezen. Dat is een groot goed. De Onderwijsraad heeft in zijn studies al verschillende keren aangegeven dat de kwaliteit van het onderwijs daardoor hoog is. Dat blijkt ook uit verschillende internationaal vergelijkende studies, zoals die van de OESO. Nederland scoort in de PISA-studie al jaren achtereen ronduit goed. We horen bij de top van Europa.

En toch zijn er zorgen. Er zijn twijfels over de vraag of deze studies wel een juist beeld opleveren. Is de onderbouwing van het onderzoek niet te dun en te smal? Scholen worden alleen op een paar vakken beoordeeld. En ook al scoort Nederland nog steeds hoog, het niveau lijkt elk jaar wel naar beneden te gaan. Belangrijker nog: de intuïtie en de ervaringen van veel leraren, ouders en leerlingen zijn ook anders. Universiteiten en hogescholen klagen over de taalbeheersing en het wiskundeniveau van beginnende studenten. Ouders klagen over lesuitval. Leerlingen en studenten klagen op hun beurt weer over het aantal uren dat zij feitelijk les krijgen. Menig student klaagt erover dat zijn (hoge)school hem of haar te weinig uitdaagt.

Zijn die klachten terecht? Zijn zij het topje van een ijsberg?

Of gaat het om niet meer dan een handjevol mensen dat nostalgisch terugverlangt naar de school waarin de leraar feiten oplepelde, verwachtte dat leerlingen dat braaf en gedwee noteerden, in het hoofd stampten en na

verloop van enige dagen netjes konden reproduceren? Is het een verlangen naar een goede oude en overzichtelijke tijd, met docenten die trots waren op hun vakkennis en met leerlingen en ouders die er met ontzag kennis van namen?

Pedagogen als Luc Stevens stellen dat dit misplaatste nostalgie is. We leven nu in een postindustrieel tijdvak. De tijd van massaproductie, van standaardisatie is voorbij. Elk kind is anders. Dus komt het erop aan het onderwijs af te stemmen op individuele leerstijlen en vermogens. Kennis veroudert snel. Jongeren moeten nu vooral leren hoe zij informatie kunnen verwerven, verwerken en toepassen. Leerlingen zitten anno 2006 bovendien nogal anders in hun vel dan pakweg vijftig, veertig of zelfs twintig jaar geleden. Ze zijn mondiger, sneller afgeleid, permanent ingelogd op een veelkleurig internet. Onderwijs moet een beetje spannend, contextrijk en afwisselend zijn. Anders vallen de aandacht en de belangstelling weg en is schooluitval gegarandeerd. De arbeidsmarkt, ten slotte, is aan het veranderen. In de gestandaardiseerde wereld van de massaproductie en van de enorme overheidsbureaucratieën, domineerden de witte boorden. De ICT-revolutie heeft daaraan een einde gemaakt. Het traditionele, wat boekhoudkundige middenkader verkruint. De pc neemt zijn werk over. Vakmensen daarentegen zijn weer van belang. De metaalsector, de bouw en de verzorging & verpleging schreeuwen om geschoolde vaklieden. Met klassieke talen en hoge theoretische inzichten kun je daar niet uit de voeten. Contextrijk leren heeft de toekomst. Het nieuwe leren, gericht als het is op het verwerven van competenties, komt daaraan tegemoet.

Het klinkt plausibel. Zo plausibel dat de overheid in de afgelopen decennia deze denklijn volgde. Zo werd in de jaren negentig het studiehuis ingevoerd. Leerlingen in het voortgezet onderwijs zouden vooral zelf kennis moeten verwerven. De inspectie volgde. Actief en op zelfstandige leerlingen gericht onderwijs werd meer en meer de norm.

Deze norm kwam bovenop het beleid om leerlingen in het voortgezet onderwijs zolang mogelijk hetzelfde onderwijs te geven. Een paar jaar een gemeenschappelijk curriculum schept meer gelijke kansen. Stel selectie zo lang mogelijk uit, was het devies in de jaren tachtig en negentig. Dan is er een gereede kans dat de invloed van het ouderlijk huis afneemt, zodat de echte talenten komen bovendrijven. De basisvorming zou daarvoor gaan zorgen.

De gevolgen bleven niet uit. De basisvorming bleek veel te theoretisch voor praktisch ingestelde jongeren. Velen hebben het zelfstandig leren ervaren als een aantasting van de professionaliteit van de leerkracht. Beide demotiveren.

De afgelopen jaren heeft minister Van der Hoeven er geen gras over la-

ten groeien. Zonder al te veel ophef en ideologisch debatteren heeft zij het studiehuis en de basisvorming afgeschaft. Scholen hebben meer ruimte gekregen om hun eigen stempel op het onderwijs te zetten. Met name het vmbo heeft daarvan gebruik gemaakt. Het is veel contextrijker gaan werken: de banden met het bedrijfsleven zijn versterkt. De werkplek is in de school terecht gekomen. De onderwijspolitiek van de afgelopen jaren heeft dat terecht gehonoreerd.

Ook het studiehuis is afgeschaft. Toch is hier de nodige nuancering op haar plaats. Formeel gezien heeft de overheid nooit echt het studiehuis ingevoerd. Wettelijk voorgeschreven is het niet, maar de politieke druk was er niet minder om. Veel scholen, pedagogische centra en didactici, maar zeker ook de inspectie zijn aan de slag gegaan met de concepten van zelfstandig leren, competentiegericht onderwijs en zelfwerkzaamheid. Door het studiehuis 'af te schaffen' heeft de minister van ocw in elk geval een signaal gegeven. De didactiek — en daarmee de inrichting van het onderwijs — is een zaak van scholen! Dat is een belangrijk signaal.

Is de vrijheid daarmee hersteld? Nee, dat nu ook weer niet. De inspectie beoordeelt scholen nog steeds op de vraag of zij voldoende doen aan het zelfstandig functioneren van leerlingen. Daarmee sturen haar beoordelingsmaatstaven scholen in een bepaalde richting. Dat is raar. De inspectie moet vooral beoordelen of scholen goed presteren. Als zij zich ook gaat bemoeien met de pedagogische aanpak, dan ontstaan er snel ongelukken. Scholen worden sluipend in de richting van het nieuwe leren geduwd. Dat is jammer, want het 'zelfstandig leren' is om een aantal redenen omstrede. Verbrugge zet in dit nummer een paar argumenten op een rij. Wie de belangstelling van de leerlingen als uitgangspunt neemt, vergeet al snel dat het de bedoeling van onderwijs is om hun belevingswereld te verrijken. Het onderwijs moet uitdagen over de eigen grenzen heen te kijken, in plaats van de belangstelling van leerlingen te bevestigen. Wie de motivatie van leerlingen als een gegeven beschouwt, denkt er al gauw niet meer aan dat bij kennisverwerving ook discipline en volharding essentieel zijn. Goed onderwijs doet dáár een appèl op. Deze eigenschappen zijn niet vanzelfsprekend. Een school moet die helpen ontwikkelen. Tenslotte geldt dat veel leerlingen er in de puberteit bepaald nog niet aan toe zijn om zelfstandig te werken. Kortom, er is ruimte nodig voor een andere aanpak.

Geen probleem, zo zou men denken. Juist het Nederlandse onderwijsbestel biedt ruimte voor variatie, voor stemmen met de voeten. Dat sommige ouders daaraan behoefte hebben, is wel duidelijk. In de grensstreken gaan veel leerlingen naar de strakker georganiseerde en meer op discipline gerichte scholen en internaten in de buurlanden. Privé-scholen liggen steeds beter in de markt. De vraag dringt zich op of mensen die er kennelijk heel

wat gereis of geld voor over hebben, binnen ons bestel niet uit de voeten kunnen. Waar zitten blokkades voor de stichtings- en inrichtingsvrijheid? Ria Bronneman-Helmers (scP) gaat in deze publicatie op deze vraag in. Zij wijst — onzes inziens terecht — op de consensuscultuur in ons land en op de sterke behoefte in ons land om modern te willen zijn. Niemand wil ouderwets worden genoemd. Maar er werken meer mechanismen. Gewezen is al op de rol van de overheid in de jaren negentig. Die gaf de tanker van het onderwijs een zet in een bepaalde richting. De koers die toen alom is gekozen, is niet in een handomdraai bij te buigen. Gewezen is ook op de rol van de inspectie. Zeker nu deze bewust heeft gekozen voor een stimulerend toezicht, is haar rol behoorlijk sturend geworden. Ook de schaalvergroting speelt een belangrijke rol. Op zichzelf is het mogelijk binnen één bestuurlijk verband scholen met een verschillende pedagogische aanpak te hebben, maar gebruikelijk is dat zeker niet. Leraren lijken hun stempel daarop ook steeds minder te kunnen drukken. Het is niet voor niets dat het debat over beroepszeker¹ zoveel weerklank krijgt in het onderwijs. Ook ouders hebben vanwege de schaalvergroting minder te kiezen. Het planningstelsel dat wij kennen, is daarbij niet behulpzaam. Is er in een gebied een bijzonder neutrale, katholieke of protestantse school (voor voortgezet onderwijs) aanwezig dan is het — nog afgezien van de hoge stichtingsnormen en de bestuurlijke schaalvergroting — bijna onmogelijk om een nieuwe school te beginnen. Ten slotte is de onvrede bij ouders nogal diffuus. Degenen die ontevreden zijn, vormen geen hechte groep en zij hebben geen hechte bindingen met de academische voorvechters van een ander type onderwijs. Tijdens de schoolstrijd voor en na 1900 was dat op beide punten anders. De nieuwe schoolstrijd is diffuser. De blokkades voor variatie hebben op dit moment geen constitutionele inslag. Vooral bestuurlijke en meer sociologische mechanismen spelen nu op.

Een land dat zich laat voorstaan op de vrijheid van onderwijs, moet dergelijke blokkades wegnemen. Het is nodig de stichtingsnormen te verlagen en de fusiedrift tegen te gaan. De inspectie moet terughoudend zijn met pedagogische aanbevelingen. De overheid moet inderdaad terugtreden en haar rol afbakenen: zorg voor goede en betrouwbare eindtoetsen en maak prestaties inzichtelijk. Zo kunnen mensen zelf een vinger aan de pols houden. Zorg ervoor dat inspectierapporten niet alleen openbaar zijn, maar dat scholen die ook actief bij ouders onder de aandacht brengen. Zorg ervoor dat scholen hun pedagogische concept glashelder maken aan ouders en leerlingen, zodat niemand door zelfstandig leren, competentiegericht onderwijs of juist een ouderwetse aanpak wordt overvallen. Maak het stichten van scholen met een eigen pedagogisch profiel beter mogelijk, zodat ouders die kiezen voor een Vlaamse aanpak niet de grens over hoe-

ven en mensen niet meer in arren moede uitwijken naar dure privé-scholen. Bestudeer zo nodig ook de mogelijkheden voor bekostiging van scholen via vouchers: ook in de zorg hebben persoonsgebonden budgetten voor nieuwe impulsen en goede initiatieven gezorgd.

Is daarmee gezegd dat de tegenstanders van vernieuwing het pedagogische gelijk aan hun kant hebben? Nee, zeker niet. Er zijn veel scholen die het nieuwe leren met elan en succes oppakken. Dat er is geïnvesteerd in contextrijk leren, is een verademing voor het vmbo. Dat ook de theoretisch begaafde leerlingen meer mogelijkheden krijgen om praktisch gericht onderwijs te volgen, is ook al prima. Niet elke leerling — ook niet de begaafde leerling — heeft behoefte aan eenzelfde didactiek. Te lang is gedacht dat praktisch ingestelde jongeren per definitie de minder begaafden zijn en vice versa. Het heeft dan ook geen enkele zin om de ruimte die er is gekomen weer dicht te timmeren uit onvrede over de aanpak van bepaalde scholen en van de weeromstuit het nieuwe leren vanuit de politiek te gaan tegenwerken. Dan vervallen we van het ene in het andere uiterste. Het gaat juist om het bieden van ruimte voor variatie en pluriformiteit. De nieuwe schoolstrijd vraagt om échte ruimte. In het wegnemen van barrières voor een echte vrijheid van onderwijs ligt weer wel een missie van de overheid.

Ab Klink, Thijs Jansen & Gerrit de Jong

De redactie dankt Ad en Marijke Verbrugge voor hun actieve meedenken in de aanloop naar dit boek.

Noten

-
- 1 Gabriël van den Brink, Thijs Jansen, Dorien Pessers, *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Uitgeverij

Boom, Amsterdam, 2005 (tevens zomer-nummer van dit kwartaaltijdschrift). Inmiddels is hiervan de vierde druk verschenen. Zie voor vervolg www.beroepszeer.nl

Is het kamerlidmaatschap nog de moeite waard? [I]

‘Een groote opoffering’

door Jan Schinkelshoek

Voorzitter redactie CDV

‘Het is altijd een groote opoffering om een mooie carrière te breken voor een ambt waarbij men zich — voor een zeer karig loon nog wel — moet laten uitschelden door Jan en Alleman (...) zonder dat men af en toe eens met een karwats kan antwoorden.’

De latere minister-president Colijn, ex-militair die in de ‘olie’ ging, had meer dan honderd jaar geleden al niet bepaald een hoge dunk van de politiek. Op verzoeken vanuit zijn partij, de ARP, om zich beschikbaar te stellen voor het ministerschap, reageerde hij aanvankelijk net zo negatief als meer dan eens is gereageerd op mijn beslis-sing om me kandidaat te stellen voor het Tweede Kamerlidmaatschap.

Of ik ‘gek’ geworden was? Ja, letterlijk.

Vaak verpakt in allerlei goede wensen en complimenten, proef je een soort verba-zing. Waarom doe je zoiets? Waarom geef je een aardige baan bij een aardige bank op? Wat heb je te zoeken in de Tweede Kamer? Waarom niet op veilige afstand van de poli-tiek gebleven?

Ja, waarom?

Het ‘edele ambt van volksvertegenwoor-diger’ (Thorbecke) staat niet hoog geno-teerd. Praktisch elke partij had het, afgaande op krantenberichten, moeilijk om goede kandidatenlijsten samen te stellen. Er waren weliswaar veel sollicitanten, maar minstens zo veel afmeldingen — met name van wat zwaargewichten heten te zijn. Bij D66 was er zelfs een complete uittocht. En een heel rijtje bewindslieden heeft openlijk bedankt voor de eer. Nog maar gezwegen van lieden die gepolst zijn, maar het om-weet-ik-wat-voor-reden hebben laten afweten.

De politiek staat er niet goed op. Het is, geloof ik, niet zo erg als vier jaar geleden. Toen, na de puinhopen die de ruziënde erf-genamen van Pim Fortuyn ervan hadden ge-maakt, moet het heel moeilijk zijn geweest om op verjaarsfeestjes te bekennen dat je iets met de Tweede Kamer van doen had.

Maar de meewarigheid is nog niet ver-dwenen.

Zeker, het geklaag over parlementen en parlementariërs is van alle tijden. Voor de oorlog was het in rechtse en cryptofascisti-sche kringen zelfs *bon ton* om minachtend te doen over het ‘lege praathuis aan het Bin-nenhof’. Maar sinds, pakweg, Paars is het

Kamerlidmaatschap veel van z'n aantrekkingskracht kwijtgeraakt.

Nee, dat ligt niet alleen aan Fortuyn en de fortuynisten.

Het is ook te simpel om het af te schuiven op de 'incidentendemocratie', de fatale verleiding voor de waan van de dag, de politiek-publicitaire hijgerigheid en hyperventilatie.

En ook de arbeidsvoorwaarden spelen een ondergeschikte rol. De 'schadeloosstelling' is inderdaad niet exorbitant: een gemiddeld Kamerlid kan in het bedrijfsleven meer, soms véél meer verdienen. Maar wie het salaris als maatstaf neemt, krijgt nooit een Tweede Kamer op niveau. Het Kamerlid-

*Is de Tweede Kamer een
springplank geworden, een
tussenstop in een hopelijk
steile carrière?*

maatschap is ook nog zoiets als een roeping. Je moet bereid zijn op één van die blauwe stoelen te gaan zitten — niet omdat het goed betaalt, maar om de publieke zaak te dienen, omdat je werkt vanuit een maatschappelijk ideaal of omdat je via de politiek iets wilt realiseren.

Zit 'm daar de kneep? Sterft die misschien wel erg romantische kijk op het Kamerlidmaatschap uit? Wordt het steeds meer een baantje als zo vele? Is de Tweede Kamer een springplank geworden, een tussenstop in een hopelijk steile carrière? Een klus, in afwachting van promotie tot minister of — vooruit dan maar... — staatssecretaris?

En om het nog droefgeestiger te maken, heeft de Tweede Kamer zichzelf geen dienst bewezen door zich — in de striemende woorden van oud-Kamervoorzitter Vondeling — vaker als lam dan als leeuw te gedragen.

Al onder premier Lubbers liet de Kamer zich voor stemvee uitschelden.

Om die schijnbare machteloosheid te doorbreken, nemen Kamerleden nogal eens de toevlucht tot gooi- en smijtwerk: uitvergroet onder de schijnwerpers van de televisie, altijd goed voor chocoladeletters in de krant. Dat niemand zich aan het einde van de week nog herinnert waarover het precies ging, doet eigenlijk niet ter zake. Het 'scoort' goed — zei men.

Het is Fortuyns verdienste te hebben laten zien dat veel van die keizertjes in 'Den Haag' niet veel kleren aan hadden. Sindsdien waant niemand zich veilig meer voor wat de grilligheid van de kiezer wordt genoemd.

Nee, het is geen wonder dat mensen niet in de rij stonden om zich aan te melden als kandidaat voor de Tweede Kamer. Dat ik het — misschien tegen de stroom in — toch heb gedaan, heeft ongetwijfeld te maken met de aantrekkingskracht van het avontuur of wellicht zelfs een overdosis aan ijdelheid. Maar wat de doorslag heeft gegeven is mijn onberedeneerde passie voor de publieke zaak, zoals ik het heb genoemd.

Ik wil de zaken niet mooier voorstellen dan ze zijn. En ik heb het Binnenhof te lang van te dichtbij meegemaakt om me als een kip zonder kop in de Hofvijver te storten. Maar uiteindelijk speelde toch weer zoiets als een oude liefde op.

Het is een besmetting waarin zich de sporen van een degelijke gereformeerde opvoeding laten herkennen: tijdens het leven heb je je verdienstelijk te maken voor kerk, staat en maatschappij. En wie meer dan dertig jaar de politiek heeft gevolgd — als verslaggever, adviseur en commentator — ontkomt er op een gegeven moment niet aan de plek aan de zijlijn te verruilen voor het speelveld.

Na 22 november krijgen Jan en Alleman hun kans. Maar of ik altijd de karwats thuis laat, weet ik nog niet...

Is het kamerlidmaatschap nog de moeite waard? [2]

Carla van Baalen: Vakkundigheid Kamerleden laat te wensen over

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris van Christen Democratische Verkenningen

Het vak van Tweede Kamerlid staat onder druk. Carla van Baalen, directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen wijt dit deels aan het gegeven dat bij de selectie van Kamerleden ‘mediageschiktheid’, geslacht, regionale herkomst en ‘nieuwheid’ belangrijkere criteria zijn dan inhoudelijke kwaliteit en ervaring. Nieuwkomers, die niet zelden elementaire vakkennis ontberen, zijn bovendien amper geïnteresseerd in opfriscursussen op het terrein van wetgeving en staatsrecht of parlementaire geschiedenis. Dat is zorgwekkend, juist omdat het niet om ‘zomaar’ een baan gaat.

* * *

‘Een al te idealistische kijk op het Kamerlidmaatschap dreigt al spoedig onder het gewicht van de dagelijkse routine te bezwijken. Maar voor een deel is het wel te begrijpen. Het parlement heeft in principe het laatste woord, de Kamer heeft de macht om het kabinet naar huis te sturen, het is — op nationaal niveau — het enige rechtstreeks gekozen orgaan door de burgers. Ik vind dat daarbij een speciale status hoort. Zelfs in het licht van de vaak ontvullende praktijk,

waarbij de Kamermeerderheid vooral het kabinet in het zadel moet houden. Je zit in de Kamer om, hoe dan ook, het hele volk te vertegenwoordigen, of om, zo je wilt, de publieke zaak te dienen. Ik vind niet, zoals oud-Kamerlid Marjet van Zuijlen — ook woonachtig in Nijmegen — wel heeft betoogd, dat het Kamerlidmaatschap “ook maar gewoon een baan is”.’

‘De andere kant van het verhaal is dat het gewoon een vak is dat je door hard wer-

Bij de selectie van Kamerleden zijn ‘mediageschiktheid’, geslacht, regionale herkomst en ‘nieuwheid’ belangrijkere criteria dan inhoudelijke kwaliteit en ervaring.

ken onder de knie moet krijgen. Voor de inhoudelijke aspecten van dat vak is veel te weinig aandacht. Sommige nieuwe Kamerleden schijnen nog niet eens te weten wat een amendement is. Dit gaat wel erg ver. Maar hoe dan ook, ik weet dat de Algemene Rekenkamer nieuwe Kamerleden cursussen aanbiedt en dat de belangstelling daarvoor zeer gering is. Ik heb ooit eens aan de griffier van de Tweede Kamer voorgesteld een

cursus parlementaire geschiedenis te geven, juist ook omdat vaak wordt gesteld dat het collectieve geheugen van de Tweede Kamer zo gering, is. Zijn reactie was: “Goed idee, maar daar hoeft je echt niet aan te beginnen. We krijgen hen slechts met moeite geïnteresseerd voor enige elementaire lessen in het staatsrecht, laat staan dat ze zoiets zouden gaan doen”. Zo’n signaal is zorgelijk. Het zou kunnen betekenen dat de wil om het ambacht goed te leren in onvoldoende mate aanwezig is.’

‘Voor de plek op de kandidatenlijst is “mediageschiktheid” belangrijk. Maar de fractie moet ook breed zijn samengesteld. Er moeten gewoon mensen bij zijn die goede wetten kunnen maken of zogenoemde ‘grijze muizen’ die, weinig opvallend op de achtergrond, gewoon voortreffelijk werk leveren. Een feit is dat de aanwezige kennis van wetgeving en staatsrecht in de Tweede Kamer is afgenomen. Niet zelden hoor ik dat de Eerste Kamer met het afgeleverde werk in haar maag zit, omdat de wet inhoudelijk niet deugt, innerlijk tegenstrijdig, niet uitvoerbaar is, noem maar op. De commissies die de kandidatenlijsten samenstellen, zouden beter op dergelijke essentiële kwaliteitseisen moeten letten. De verdeling tussen mannen en vrouwen, regionale herkomst en tussen zittende Kamerleden en nieuwkomers zijn nu dominante keuzecriteria. Ik denk dan: zou de kwaliteit niet helemaal voorop moeten staan? Ik heb nu niet de indruk dat dit altijd het geval is.’

‘Mensen moeten overigens wel de kans krijgen om het vak van Tweede Kamerlid te leren. Er zijn veel zittende Kamerleden die wel door willen, maar niet meer op een verkiesbare plaats worden gezet. Alsof vernieuwing van de fractie altijd beter is. Al die aandacht voor “hoogste nieuwkomer” past daar ook bij, alsof we te maken hebben met een hitparade of zoiets. Als iemand niet

goed functioneert dan is het duidelijk, maar ik heb het idee dat “nieuw” te veel aanzien geniet en dat er wat meer waardering zou moeten komen voor de ervaring van mensen die het klappen van de zweep kennen en weten hoe de geultjes lopen. De huidige praktijk lijkt een knieval te zijn voor de snelle beeldcultuur, zoals de voormalige vvd-leider Dijkstal steeds maar weer placht te verkondigen. Nu krijgen veel mensen primair hun informatie via beelden van tv en internet en niet meer via boeken, tijdschriften of de krant. Het oude ambacht botst met het idee dat je het vooral goed moet doen op de buis. Een informatief stuk in de krant is leuk, maar je telt pas echt mee als je met je kop op de op tv bent geweest, bijvoorbeeld in NOVA-politiek met een goede oneliner. Dat is natuurlijk leuk, spannend, snel en sexy, maar tegelijkertijd zó vluchtig en voorbijgaand, dat het daar in de kern niet om mag draaien.

Beeld uit de film *Etre et Avoir* (2002) van Nicolas Philibert. Leraar Lopez uit een dorpschool in Frankrijk is vol aandacht voor zijn leerlingen.

De DVD *Etre et Avoir* is te verkrijgen na overmaking van € 10,- (incl.verzendkosten) op postbank nr. 6270000 t.n.v. Contact Film, o.v.v. DVD-*Etre et Avoir*.

Verzuipt het onderwijs?

Het onderwijs verzuipt! Leraren, ouders en leerlingen: verenigt u

Het niet opleggen van duidelijke eisen aan onze kinderen en jongeren en het niet nemen van de verantwoordelijkheid voor hun vorming, onder het mom van hun zogenaamde zelfstandigheid, is een vorm van verwaarlozing die grote schade berokkent aan generaties leerlingen, en maatschappelijke segregatie in de hand werkt. Het wordt tijd dat leraren, ouders en leerlingen zich verenigen voor beter onderwijs in Nederland!

door Ad en Marijke Verbrugge

Ad Verbrugge is universitair hoofddocent sociale en culturele filosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Marijke Verbrugge is classica, tot voor kort werkzaam in het voortgezet onderwijs. Zij zijn oprichters en bestuursleden van de vereniging Beter Onderwijs Nederland (BON).

AL BIJNA VEERTIG JAAR WORDT ER NU gesleuteld aan ons onderwijs. Naar we inmiddels kunnen vaststellen, heeft de invoering van de Mammoetwet de deur opengezet voor een niet aflatende stroom van hervormingen en vernieuwingen op vrijwel alle onderwijsniveaus. Ons onderwijs is daardoor eerder in een permanente bouwput veranderd, dan dat er degelijke nieuwbouw is gepleegd. Helaas is de maatschappelijke interesse voor deze ingrijpende hervormingen lange tijd zeer gering gebleven, zodat de initiatieven daartoe vooral zijn uitgegaan van een relatief kleine bestuurlijke kaste in onderwijsland. Leraren en docenten die kritische kanttekeningen plaatsten, werden door bestuurders en ‘deskundigen’ al snel weggezet als vakidioten of behoudzuchtige lesboeren. Deze tendens werd versterkt door het ontstaan van een enorme beleidsmatige ‘bureaucratische’ schil om het onderwijs heen, bestaande uit ambtenaren, onderwijskundigen, managers, onderwijsadvies- en reclamebureaus en consultants. Zij waren immers nodig om alle hervormingen te propageren, faciliteren, imple-

menteren en controleren. De zeggenschap van leraren en vakdocenten op de inrichting van hun vak én onderwijsinstelling nam tezelfdertijd navolgend af, zodat zij in veel onderwijsinstellingen qua status en salaris onderaan de ladder bungelen.

Aanvankelijk was het misschien een oprecht ideologisch gemotiveerde hervormingsagenda die ten grondslag lag aan idealen als de middenschool en de latere basisvorming. Maar zoals ook Leo Prick in zijn boek *Drammen, Dreigen, Draaien* heeft laten zien, lijken veel veranderingen in de jaren negentig zeker ook te zijn ingegeven door de behoefte van politici om te scoren of geen gezichtsverlies te leiden. Daarbij werd de sociale agenda van democratisering, gelijke kansen voor iedereen en het antiautoritaire ideaal van de individuele zelfontplooiing gecombineerd met een quasi-marktdenken, waarin de onderwijsklant onderwijs als een product afneemt.

Onderwijsinstellingen moesten financieel worden verzelfstandigd en mochten gaan ‘ondernemen’. In dat kader streefde men naar schaalvergroting, omdat grote, brede scholengemeenschappen meer financiële slagkracht zouden hebben en bijvoorbeeld beter maatwerk zouden kunnen leveren voor leerlingen dan kleine scholen met minder keuzemogelijkheden.

De verschillende hervormingen hebben echter samen een geheel eigen dynamiek gekregen, die de kwaliteit van ons onderwijs bepaald niet ten goede is gekomen: de van overheidswege afgedwongen schaalvergroting, de financiële verzelfstandiging van onderwijsinstellingen, in- en outputfinanciering – en dat alles in combinatie met verleidelijke didactische modellen, waarin een opleiding vooral leuk en sexy moet ogen voor de individuele onderwijsconsument – hebben de aandacht binnen het onderwijs verlegd van vakinhoudelijk, degelijk onderwijs door goed opgeleide vakdocenten, naar efficiënte diplomaproductie ten koste van de kwaliteit.

En dat proces is momenteel nog volop gaande: contacturen met vakdocenten nemen af, ondergekwalificeerde, want goedkopere begeleiders nemen hun plaats in en vaksecties worden ontmanteld tot jaarteams met thematische lesprogramma’s. Tegelijkertijd verdient men meer naarmate men hoger klimt op de managementladder en wordt de gewone leraar of docent die ‘alleen maar’ voor de klas of groep staat, het laagst betaald. Het is de laatste tijd genoegzaam bekend geworden tot welke uitwassen deze verheerlijking van het management heeft geleid in de salarissen van topmanagers van sommige hbo’s en ROC’s.

Alle herstructurering ten spijt, het wil maar niet lukken om het onderwijs op een effectieve manier af te stemmen op moderne omstandigheden en gelijke maatschappelijke kansen te verwezenlijken voor leerlingen met een verschillende sociale, en in toenemende mate ook culturele ach-

tergrond. Integendeel, als men het erop had aangelegd het omgekeerde te bereiken, had men het haast niet beter kunnen doen: het vakinhoudelijke niveau van veel opleidingen is in de afgelopen decennia ernstig verschaald. Universiteiten klagen over een gebrek aan basisvaardigheden onder studenten (variërend van discipline en taalbeheersing tot wiskunde). De ‘algemene vaardigheden’ die leerlingen en studenten ter compensatie daarvan hadden moeten verwerven, blijken veelal minder ontwikkeld dan in de tijd dat er geen specifieke aandacht naar uitging. Daarnaast is het aantal mensen dat zonder diploma of slecht gekwalificeerd op de arbeidsmarkt terechtkomt schrikbarend (ruim 60.000 leerlingen verlaten jaarlijks het onderwijs zonder een startkwalificatie) en ten slotte zijn de beroepen van onderwijzer, leraar en docent dusdanig achteruit gegaan in aanzien en aantrekkelijkheid dat er binnen enkele jaren een onoverkomelijk tekort aan gekwalificeerde lesgeevenden dreigt (volgens prognoses kan dit aantal in het voortgezet onderwijs oplopen tot meer dan 10.000 na 2010).

De dramatische sociale gevolgen van deze ontwikkelingen kunnen zo langzamerhand niet meer worden ontkend: terwijl er tienduizenden Polen ons land binnenkomen om hier niet alleen seizoenswerk, maar ook traditionele ambachten te verrichten, lopen er eveneens tienduizenden jongeren rond die in de minimaal twaalf jaar dat ze naar school zijn gegaan, geen vak hebben geleerd waarmee ze een volwaardig beroep kunnen uitoefenen. In de metaalsector bestaat er bijvoorbeeld een nijpend tekort aan arbeidskrachten en in het bedrijfsleven klaagt men over de discipline en het opleidingsniveau van schoolverlaters.

In reactie hierop pleiten sommigen er nu voor de leerplichttijd te verlengen, of zelfs tienduizenden adolescenten in kampen onder te brengen, teneinde hen enige discipline en structuur bij te brengen. Dit klinkt natuurlijk stoer, maar het zou pas echt van durf getuigen te erkennen dat ons huidige onderwijs voor nota bene vele tienduizenden jongeren niet adequaat is en dat zij daarvan ernstig de dupe worden. Het alom gepropageerde ideaal van de individuele leerling die in zelfwerkzaamheid zijn eigen unieke talenten tot ontplooiing brengt, blijkt een zeer bepaald type leerling of student te zijn, waaraan veel feitelijke individuen helaas niet beantwoorden. Zij vallen daardoor meer of minder radicaal buiten de boot en kunnen hun mogelijkheden juist niet optimaal ontwikkelen. Het feit dat inmiddels 10 procent minder jongens dan meisjes een havo/vwo-opleiding volgt, vormt hiervan wellicht een voorbeeld.

De vernietiging van kansen voor jongeren vindt dan ook zeker niet alleen plaats in de lagere regionen van ons onderwijs. Zo hebben Leidse wiskundestudenten met de actiesite *Lieve Maria* de minister proberen te bewegen tot een verbetering van het wiskundeonderwijs. Zij hebben na-

melijk aan den lijve ondervonden wat het betekent om met een gebrekkige vooropleiding een universitaire studie te beginnen. *De facto* staat de beginnende wiskundestudent in Nederland op een nauwelijks in te halen achterstand in vergelijking met sommige studenten uit bijvoorbeeld India, die een veel betere vooropleiding hebben genoten. En dat geldt niet alleen voor wiskunde.

Het abstracte ideaal van zelfontplooiing blijkt dan ook een pijnlijke holle frase zodra iemand na jarenlange scholing moet ondervinden dat

*Door te sollen met ons
onderwijs brengen we onze
welvaart en die van onze
kinderen ernstig in gevaar*

bepaalde mogelijkheden voor hem zijn afgesloten, omdat hij de voorafgaande jaren te weinig heeft geleerd. Het wordt tijd om te beseffen dat we door te sollen met ons onderwijs onze welvaart en die van onze kinderen ernstig in gevaar brengen. Ons onderwijs is aan een

mate van inflatie onderhevig die op termijn ook economisch niet zonder gevolgen zal blijven. De zogenoemde kenniseconomie kan alleen worden gerealiseerd door uitstekend onderwijs op alle niveaus.

Dit is uiteraard nog maar één van de redenen om ons zorgen te maken over de staat van ons onderwijs.

HET SCHIJNANTWOORD VAN HET 'NIEUWE LEREN' EN HET MODERNE ONDERWIJSMANAGEMENT

In antwoord op de geschetste crisis roepen veel onderwijskundigen en bestuurders momenteel dat de hervorming van ons onderwijs nog niet ver genoeg is doorgevoerd. De remedie tegen het kwaad dat de afgelopen dertig jaar is aangericht, zou liggen in een verdere implementatie van het zogenoemde nieuwe leren. Momenteel worden vrijwel alle onderwijstypen en –niveaus onverminderd met dit concept bestookt, terwijl uitgerekend deze didactische ideologie mede de grondslag vormde voor ingrijpende onderwijsvernieuwingen gedurende de afgelopen vijftien jaar, waaronder het studiehuis. De resultaten daarvan zijn niet bemoedigend, zoals we de afgelopen jaren hebben mogen vaststellen. Als men daarbij bedenkt dat in landen als de VS en Engeland de teleurstellende resultaten van een dergelijke onderwijskoers al jaren geleden hebben genoopt tot een herwaardering van vroegere middelen, dan lijkt de vraag terecht hoe deze enorme ingrepen in ons onderwijs eigenlijk kunnen worden gerechtvaardigd. Er bestaat namelijk geen empirisch bewijs voor de effectiviteit van de 'nieuwe' onderwijsmethode. De omhelzing ervan blijft een kwestie van geloof

— in veel gevallen zelfs tegen beter weten in —, maar de halsstarrigheid waarmee bestuurders en onderwijsideologen eraan vasthouden, leidt wel tot onverantwoord geëxperimenteer met een hele generatie leerlingen en studenten.

Binnen de hedendaagse onderwijskunde is de stroming van het nieuwe leren zo dominant geworden, dat men haast zou spreken van tunnelvisie. Men lijkt het er allerwegen over eens te zijn dat de nadruk in het onderwijs moet liggen op het individuele leerproces van jongeren, waarvan zij zelf de eigenaar zijn. Dat zou ook het best aansluiten op de mentaliteit van de moderne leerling.

De achterliggende gedachte van deze onderwijsbenadering is veelal dat kennis ‘subjectief geconstrueerd’ zou zijn en heden ten dage snel achterhaald. Dit verkeerd begrepen epistemologische [epistemologie is kennisleer, kenleer; red.] uitgangspunt heeft enorme consequenties voor de vormgeving van het onderwijs. Zo stelt men nogal eens dat leerlingen en studenten beter wegwijs kunnen worden gemaakt in het opzoeken en beoordelen van informatie, dan dat ze worden getraind in hoofdrekenen of het beheersen van de Duitse grammatica. Het onderwijs moet meer zijn gericht op het omgaan met de stof en/of het werken in teamverband, dan op de specifieke inhoud van de stof zelf. Daarmee verschuift ook de aandacht van de toe-eigening van de stof als zodanig naar de manier waarop de leerling of student dat doet, of, kort gezegd, van de leerstof naar de leerling of student zelf. Die moet er vervolgens in onze snelle, tot overprikkeling neigende samenleving toe worden verleid te doen wat de didactische programma’s van hem vragen, om de kritische, flexibele, zelfreflecterende informatieverwerker te worden die onze moderne kenniseconomie bij uitstek zou behoeven.

In aansluiting op deze ontwikkeling nemen ook de toetsingseisen een steeds subjectievere vorm aan: leerlingen en studenten fabriceren, al dan niet in ‘teamverband’, presentaties en werkstukken, die niet zelden driftig bij elkaar worden *gegoogeld*, maar inhoudelijk, grammaticaal en stilistisch evenzo vaak ruimhartig moeten worden beoordeeld. En een cijfer voor een team zegt natuurlijk weinig over de individuele bijdragen van de leden, maar het scheelt de docent inderdaad uren — dat is duidelijk. Het vak met zijn eigen traditie, opbouw en eisen wordt in toenemende mate ondergeschikt gemaakt aan de toevallige voorkeur en belangstelling van leerlingen en studenten.

Als men een dergelijke benadering zou toepassen op de wereld van de sport, komt het er in het kort op neer dat jongeren die leren tennissen of voetballen, niet meer bepaalde basisbewegingen en tactieken door een trainer krijgen voorgedaan (die ze zich vervolgens eigen moeten maken

door oefening), maar in plaats daarvan zelf mogen ontdekken hoe ze het liefst slaan of schoppen. Het gestructureerd leren schieten met binnenkant voet, het herhaald oefenen van een-tweetjes of de backhand goed slaan, wordt dan als ‘niet meer van deze tijd’ beschouwd, iets wat je kinderen anno 2006 niet meer kunt en mag aandoen. Dat die kinderen zodoende de basis van een sport of een schoolvak niet leren beheersen en zich er dus juist niet verder in kunnen ontplooien, is een vorm van benadeling die we dan kennelijk op de koop toe moeten nemen.

Het kan natuurlijk geen kwaad wanneer her en der eens wat nieuwe leervormen worden uitgetoetst; daartoe kunnen ook best elementen van het nieuwe leren behoren. Voorwaarde is dan wel dat men de mogelijkheid openhoudt voor andere benaderingen, zodat de resultaten van de ene aanpak naast de andere kunnen worden gelegd, en ouders en leerlingen of studenten voldoende keuzemogelijkheden hebben. Immers, niet iedereen is hetzelfde. Op dat punt laat de huidige situatie in Nederland echter heel veel te wensen over: de genoemde onderwijskundige en beleidsmatige schil om ons onderwijs heen maakt in toenemende mate de dienst uit en legt een bijzondere voortvarendheid aan de dag waar het gaat om de vormgeving ervan. Ouders, leerlingen, studenten, docenten en instellingen die iets anders willen, wordt het leven in veel gevallen moeilijk gemaakt.

Tot overmaat van ramp is het ideaal van de individuele ontplooiing van de leerling of student — dat ook binnen het nieuwe leren zo’n dominante plaats inneemt —, inmiddels een doeltreffend instrument gebleken in handen van onderwijsvernieuwend managers om de vakinhoudelijke aanspraken van gekwalificeerde vakdocenten te ontcrachten en de besteding van de geldstromen om te buigen in de richting van het management zelf. Met een beroep op het nieuwe leren kan verregaand worden bezuinigd op de kosten van de ‘werkvloer’, al is dat oorspronkelijk nooit de bedoeling geweest van deze didactische methode. Toch komen in de praktijk de invalshoek en belangen van bepaalde onderwijsmanagers en van een bepaald segment onderwijskundigen, samen in de opvatting dat gedegen vakinhoudelijk onderwijs niet meer van deze tijd zou zijn. De verzelfstandigde onderwijsinstellingen — de ‘kleine Zoetermeertjes’ van Leo Prick — worden er vervolgens op ingericht het nieuwe onderwijsideaal door te voeren, niet zelden tegen de wensen van leraren, docenten en ouders in. Onvrede met deze eenzijdige inrichting van het onderwijs uit zich ondermeer in de massale voorkeur van Nederlandse ouders aan de grensstreek voor scholen in België of Duitsland, en in de snelle groei van particuliere onderwijsinitiatieven in ons land, variërend van commerciële huiswerkbegeleiding en bijlessen tot particuliere (hoge) scholen.

Juist nu het onderwijs in deze deplorabele staat is gebracht door het overheidsbeleid van de afgelopen decennia, lijkt de politiek haar handen ervan af te willen trekken, met het kromme argument dat onderwijsinstellingen zelfstandig zijn gemaakt en we hun dus ook inhoudelijk de vrijheid moeten geven. Maar voor het ontstaan en uitdijen van de beleidsmatige schil die de kwaliteit van het onderwijs parten speelt, is onze overheid juist

Er is veel te weinig sprake van werkelijke keuzevrijheid en concurrentie tussen instellingen

in hoge mate verantwoordelijk, zodat zij zich nu wat al te gemakkelijk distantieert van de nadelige gevolgen ervan. Bovendien worden er jaarlijks miljarden publiek geld in deze schil gepompt. En dankzij de regelgeving van de overheid (zoals de stichtingseisen, die het na-

genoeg onmogelijk maken een kleinschalige onderwijsinstelling te beginnen met publieke middelen) wordt tevens voorkomen dat andere partijen tot de zogenoemde onderwijsmarkt kunnen toetreden. Alle grote woorden van concurrentie en marktwerking ten spijt, is er binnen ons onderwijs nu juist veel te weinig sprake van werkelijke keuzevrijheid en concurrentie tussen instellingen.

Ondertussen zijn onze jongeren qua geestelijke bagage even hard aan het vermageren als ze lichamelijk uitdijen en keert een ontoelaatbaar aantal van juist die jongeren voor wie goed onderwijs van levensbelang is om een plaats in de maatschappij te kunnen veroveren, hun opleiding zonder diploma de rug toe.

DE NOODZAAK VAN EEN BEZINNING OP DE HUIDIGE UITGANGSPUNTEN VAN ONS ONDERWIJS

Wat moet er gebeuren om aan deze rampzalige situatie een einde te maken? Laten we om te beginnen vaststellen dat liefst alle kinderen van een welvarende maatschappij in staat gesteld moeten worden hun capaciteiten te ontplooiën. De praktijk van het onderwijs moet bovendien zijn toegesneden op de aard en inrichting van de maatschappij waartoe ze behoort. De vorming van jongeren tot zelfstandige, verantwoordelijke burgers dient daarbij echter niet alleen een economisch, maar ook een sociaal en cultureel belang. Deze punten zal niemand durven betwisten, maar het is wel de vraag waar de vorming en ontplooiing van die capaciteiten in dienen te bestaan en wat er voor nodig is om dat te verwezenlijken.

Kijkend naar de gevolgen van de onderwijsshervormingen, moet onze

eerste conclusie zijn dat er iets mis is gegaan bij de inschatting die hervormers van de moderne leerling hebben gemaakt. Het kan immers wel zo zijn dat onze maatschappij verandert, de menselijke constitutie is daarmee nog niet aan eenzelfde tempo van verandering onderhevig. Dit is dan ook het eerste en belangrijkste gegeven dat onderwijshervormers in overweging moeten nemen. We dienen ons bij de inrichting van ons onderwijs immers niet alleen te richten naar wat de maatschappij behoeft — als dat al helemaal duidelijk zou zijn —, maar vooral ook naar wat (jonge)mensen in hun ontwikkeling behoeven om daaraan te kunnen voldoen. Het is bovendien verstandig om je niet te laten meeslepen door de leerpsychologische waan van de dag, wanneer die de praktijk van het onderwijs haar doeltreffendheid en slagvaardigheid ontnemt. Jonge mensen zullen na hun opleiding namelijk wel iets moeten ‘kunnen’ dat algemeen erkend wordt, of het nu lezen, schrijven, rekenen, metaal bewerken, economie of Duits is. Onderwijs mag dus nooit zo worden omgevormd dat het bijbrengen van die kundigheid op de achtergrond raakt en het accent komt te liggen op het lekker bezig zijn of het leuk vinden van opdrachten.

Laten we daarom de eenvoudige vraag stellen: wat is er eigenlijk pertinent voor nodig wil iemand zich wat dan ook eigen maken? Met gezond verstand komt men, in antwoord op die vraag, uit bij een oeroud lijstje van ten minste vier elementen: aanleg, liefde of motivatie, concentratie en discipline. Immers, wil iemand iets leren, dan moet hij daar om te beginnen geschikt voor zijn, want wat hij niet in zich heeft, kan er ook niet uitkomen. Vervolgens moet hij de motivatie opbrengen om wat hij in zich heeft tot ontplooiing te brengen. Idealiter gaat hij houden van een bepaald vak, zodat hij het graag doet en zich erin wenst te verbeteren. Ten slotte moet hij zijn aandacht gedurende langere tijd bij zijn werk kunnen houden en de discipline hebben om te doen en vol te houden wat hij zich voorneemt.

Nu mogen dergelijke voorwaarden misschien voor zichzelf spreken, het spreekt niet vanzelf dat iemand erover beschikt. Aanleg kun je al dan niet hebben, motivatie moet veelal worden gewekt, discipline moet vaak worden aangeleerd en ook aandacht moet meestal worden bijgebracht. Hoe dan ook geldt dat deze voorwaarden van doorslaggevend belang zijn binnen de context van onderwijs en ook daarbuiten een grote betekenis hebben voor iemands activiteiten.

Een nadere beschouwing van de manier waarop in onze huidige onderwijspraktijk met deze vier basisvoorwaarden voor het verwerven van welke kennis of vaardigheid wordt omgegaan, brengt een aantal knelpunten aan het licht die zeer dringend vragen om een betere oplossing.

VERSCHILLEN IN AANLEG

De inrichting van ons onderwijsstelsel doet onvoldoende recht aan het verschil in aanleg tussen kinderen. Er wordt momenteel veel geroepen over individualisering van het leerproces en aandacht voor verschillende individuele leerstijlen, maar tegelijkertijd wordt de didactische aanpak van basisschool tot en met universiteit steeds uniformer, en mede door schaalvergroting onpersoonlijker. Ook de inhoud van de verschillende opleidingen wordt, ondanks de nominale toename in studierichtingen, juist overal globaler en minder divers.

Het onderwijs op basisscholen ondervindt hinder van het streven kinderen die door ernstige leer- en/of gedragsstoornissen eigenlijk niet aan de eisen kunnen voldoen, met een 'rugzak' of ander lapmiddel binnen de muren van het reguliere onderwijs te houden. Daarnaast laat de differentiatie in soorten onderwijs na de basisschool momenteel ernstig te wensen over. Dit is een rechtstreeks gevolg van de introductie van de basisvorming, waardoor het onderscheid tussen praktische en theoretische opleidingen is verwaterd tot het beruchte 'theezakjesmodel' [vwo is echte thee, havo slappe thee en vmbo water; red.]. De overheid werkt gelukkig aan de herziening van dit model, maar nog steeds worden ingrijpende veranderingen angstvallig gemedend, terwijl die hard nodig zijn.

Van de andere kant maakt de recente samenvoeging van mavo en vbo dat de doorstroming van vmbo naar havo of vwo ernstig is bemoeilijkt. Daarmee worden belangrijke kansen ontnomen aan laatbloeiers en mensen die zich niet volgens de lijnen van de leerpsychologische handboeken ontwikkelen. Bovendien wordt een adequate selectie van leerlingen in het voortgezet onderwijs bemoeilijkt door de beslissing om het rendement van een opleiding als kwaliteits- en financieringsnorm te laten gelden. Daardoor worden leerlingen als het even tegenzit, geheel in lijn met de theezakjesgedachte, al gauw een niveautje 'lager' geplaatst, ongeacht de vraag of dat type onderwijs bij hun aanleg past. Inmiddels is ook het onderscheid tussen hbo en universiteit onderwerp van discussie geworden, zodat ook in het hoger onderwijs het verschil tussen praktisch en theoretisch onderwijs dreigt te vervagen, wat weer zal leiden tot een eenvormigheid die geen recht doet aan verschillen in aanleg en interesse onder studenten. Universiteiten beginnen in antwoord op deze ontwikkeling hun eigen 'excellente opleidingen': het gemiddelde niveau van veel reguliere opleidingen kan kennelijk niet meer volwaardig wetenschappelijk worden genoemd en is geen goede basis voor een wetenschappelijke carrière. Zo groeien hbo en universiteit op verkeerde gronden naar elkaar toe.

Een gangbare oplossing voor de problemen die het gebrek aan selectie op talent en capaciteiten oplevert, is individualisering van het onderwijs. Daarmee blijft staan dat de aard van de lesstof op verschillende opleidingen niet aansluit bij de vermogens van de leerlingen die zo'n opleiding volgen. Het probleem ligt helemaal niet alleen in hoe men leert, maar ook in wat men moet leren en welk niveau men daarbij dient te halen. Bovendien wordt door individualisering van het leerproces het sociale en persoonlijke aspect van het onderwijs uitgehold, terwijl dat juist voor jonge mensen in een gefragmenteerde en multiculturele cultuur van groot belang is. Dit is des te meer het geval waar de grotere arbeidsintensiviteit die dit soort onderwijs met zich meebrengt, omwille van de kosten niet wordt gecompenseerd door klassen- of groepsverkleining, maar door de ontwikkeling van standaard (computer)programma's met ingebouwd keuzemenu, die zo mogelijk op afstand en globaal kunnen worden beoordeeld. (Er is uiteraard niets mis met het gebruiken van computers in het onderwijs, maar het mag geen doel op zichzelf worden, en geen vervanging voor een persoonlijke lessituatie.) Men lijkt daarbij te vergeten dat leerlingen altijd al zelfstandig een vak konden leren uit de boekjes, maar dat ze dat in veel gevallen niet doen, eenvoudigweg omdat de meeste kinderen daar geestelijk nog niet aan toe zijn. In zulke gevallen wordt een kind slachtoffer van zijn 'eigen verantwoordelijkheid', terwijl we nota bene in ons recht al hebben vastgelegd dat het misplaatst is om een kind een dergelijke verantwoordelijkheid te geven.

Het lijkt ons een betere oplossing om de vroegere verscheidenheid aan opleidingen in ere te herstellen, met als belangrijkste indelingscriteria niet alleen het niveau van vakbeheersing, maar ook de soorten vakken, hun inhoud en de vormen van onderwijs die worden aangeboden binnen een bepaald opleidingstype. Daartoe dient het verschil tussen praktische en theoretische, beroepsgerichte en academische opleidingen recht gedaan te worden. Door een zorgvuldige selectie van leerlingen en studenten kunnen vervolgens betrekkelijk homogene klassen of groepen worden gecreëerd, die gezamenlijk de op hun capaciteiten toegesneden stof doorwerken. Dat zal in veel gevallen ook gunstige gevolgen hebben voor de motivatie van leerlingen en studenten. Wie serieus en duidelijk wordt aangesproken op wat hij kan, is immers al een stuk gemotiveerder om het ook te doen. Hij kan daarin bovendien gesteund worden door het groepsverband waarin hij zijn lessen volgt en waar sprake is van een gemeenschappelijke ontwikkelingsweg. Binnen die duidelijke context van vakinhoudelijke eisen kan juist extra aandacht worden vrijgemaakt voor leerlingen of studenten die moeite hebben met de stof en die eventueel eigen bijzondere didactische middelen behoeven.

MOTIVATIE EN BELEVINGSWERELD

Momenteel neigt men ertoe leerlingen en studenten te motiveren door hen op een reclameachtige manier tot onderwijs te verleiden. Onderwijsinstellingen worden daar welhaast toe gedwongen, willen ze nog leerlingen en studenten trekken. Men haakt aan bij de (vermeende) belevingswereld van jongeren en propageert dat het leuk is wat er op het onderwijsprogramma staat en dat je het natuurlijk allemaal op je eigen eigenwijze manier mag doen. Maar een dergelijke voorstelling van zaken doet, net als bij reclame wel vaker het geval is, de realiteit enig geweld aan. Ze wekt de illusie dat de leerling als onderwijsconsument mag verlangen dat het onderwijs naar zijn smaak en luimen wordt ingericht. Het werkelijk kunnen en dus ook leren van iets, brengt evenwel met zich mee dat de eigen aanleg en interesse van de leerling wordt gerelateerd aan de objectiviteit van wat hem te leren staat, of, eenvoudig gezegd, de leerling moet het vak leren verstaan, en niet andersom. Zoals een voetballer moet leren schoppen en dribbelen, zo moet een timmerman leren zagen en moet iemand die secretariael werk doet onder andere taalvaardig worden. Dat wordt later trouwens ook van iemand verwacht wanneer hij bepaald werk verricht.

De leerling of student zal dus altijd zijn individuele smaak en luimen moeten relativiseren en zich de moeite moeten getroosten te voldoen aan de eisen die meekomen met de beheersing van het desbetreffende vak. Dat proces kan nooit eenduidig leuk worden gemaakt (zoals ook 'werk later' nooit eenduidig leuk zal zijn): Latijnse teksten vertalen blijft in eerste instantie vaak minder 'leuk' dan televisie kijken, voor zover het nu eenmaal meer moeite kost. Het kan wel zinvoller zijn en iemand meer opleveren, maar die waarde valt niet primair in termen van 'leukheid' te vatten. Dat moet men dus ook niet willen doen, want daarmee ontnemt men het vak zijn immanente waarde en betekenisvolheid. De zin van bepaalde kennis en oefening wordt soms pas veel later duidelijk; ouders, leraren en docenten hebben daarom de verantwoordelijkheid om, waar nodig, een voorschot te nemen op de ontwikkeling van jongeren. We moeten bovendien niet vergeten dat de orde en structuur die iemand mentaal krijgt bijgebracht bij het leren van een vak, ook een gunstig effect heeft wanneer hij zich in de toekomst nieuwe vaardigheden of kennis wil eigen maken.

Ook de gedachte dat leerlingen per definitie beter gemotiveerd raken wanneer ze de benodigde principes of informatie vooral zelf achterhalen, heeft haar valkuilen. Zelfontdekkend leren onttaardt gemakkelijk in het doorlopen van een voorgedraaide leerweg, waar de didactische bedoeling uitsteekt als een veer uit een divan. Leerlingen hebben dergelijke tactieken na enige tijd door en raken er dan eerder door ontmoedigd dan gemoti-

veerd. Het is in veel gevallen bovendien een bijzonder ondoelmatige vorm van onderwijs, die teveel tijd kost in relatie tot de opbrengst. Directe instructie en oefening zijn voor het aanleren van elementaire kennis vaak het meest effectief. Voor de motivatie van leerlingen kan men in plaats van hun gegeven beleving en de manipulatie daarvan beter de zin en rijkdom van

*Onderwijs dient iemands
belevingswereld te verrijken,
niet om die zozeer te affirmeren
dat hij erin opgesloten raakt*

de te verwerven stof centraal stellen. De bedoeling van onderwijs is immers iemands belevingswereld daarmee te verrijken, niet om die zozeer te affirmeren dat hij erin opgesloten raakt. En wie merkt dat hij echt vorderingen maakt in iets wat hij als een zinvolle tijdsbesteding

kan beschouwen, ontleent daar een veel bestendigere motivatie én gevoel van eigenwaarde aan. Bovendien levert het hem een objectieve erkenning op. Hij krijgt respect omdat hij voldoet aan eisen die gemeenschappelijk worden gedeeld en die horen bij het beheersen van iets. Dat is bij een voetballer niet anders dan bij een timmerman, een wiskundige of iemand die een Nederlandse tekst schrijft.

Het voeden en onderhouden van die motivatie is in de eerste plaats een taak van een vakbekwame, geïnteresseerde leraar voor wie de leerling of student respect kan opbrengen. In een goede leraar krijgt de leerstof een persoonlijk gezicht. De leraar kan met zijn bezieling voor zijn vak en het onderwijzen daarvan de leerlingen door de weerbarstigere delen van de stof heen loodsen. Dat is heel wat anders dan de karikatuur van de zelfgenoegzame leraar of docent die slaperig zijn lesjes afdraait, zoals ons al tien jaar als eerlijke voorstelling van zaken wordt opgedrongen. Zo'n man of vrouw kan inderdaad worden vervangen door een onpersoonlijk zelfwerkzaamheidssysteem, maar natuurlijk ook gewoon door een collega die het werk wel naar behoren doet. Voorwaarde voor het slagen van deze aanpak is wel dat leraren en docenten er überhaupt aan toekomen hun vak naar eigen inzicht te onderwijzen. Zij moeten hun tijd dus niet zien opgaan aan primaire opvoedingstaken in de klas of groep, om nog maar te zwijgen van de omvangrijke taak zich telkens weer te plooiën naar de heerszucht en vernieuwingsdrang van het management binnen de organisatie en de overheid daarbuiten.

Het is één van de belangrijkste opgaven voor de toekomst van ons onderwijs, te zorgen dat mensen met het talent om een goede leraar of docent te worden weer een beroep kiezen in het onderwijs. Dáárin dient primair te worden geïnvesteerd, niet in computerlokalen en nieuwe schoolgebouwen. Om een goede leraar of docent te kunnen worden, moeten deze mensen

zelf een goede vakinhoudelijke opleiding hebben gevolgd, met aandacht voor didactiek in het algemeen en voor didactische werkvormen die nuttig zijn voor het onderwijzen van hun vak in het bijzonder. Zij moeten houden van hun vak en voeling hebben met de leerlingen en studenten aan wie ze lesgeven. Wie aan deze eisen voldoet, verdient uiteraard een goed salaris!

DISCIPLINE EN AANDACHT

Het is een feit dat ons moderne leven in een welvarende maatschappij, met zijn snelheid, veel afleidingen en (virtuele) prikkelingen, het vermogen van mensen om hun aandacht langdurig op één zaak te richten, niet ten goede komt. Wij worden er iedere dag op straat, op televisie, in kranten en tijdschriften en op internet toe verleid juist niet geconcentreerd bij onszelf te blijven, maar ons als consumenten over te geven aan een kleurige wereld, waarin alles wat wij zouden kunnen behoeven ons – tegen betaling – van buitenaf wordt aangeleverd. Dit is een prominent aspect van onze leefwereld, waar zeker ook kinderen en jongeren mee te maken hebben. Zij en hun ouders vormen immers een lucratieve doelgroep voor allerlei commerciële activiteiten. Nogal wat kinderen krijgen en mogen thuis van alles, waarvoor ze relatief weinig hoeven te doen. Hun leven is rijk aan spullen, spectaculaire indrukken en leuke activiteiten. Dat is hun uiteraard van harte gegund, maar het heeft ook een keerzijde, zeker voor hun onderwijs en vorming.

Het vermogen af te zien van het eigen comfort, de bereidheid om iets te doen en vol te houden wat misschien niet eenduidig leuk is, en het vermogen zijn aandacht rustig bij één en hetzelfde te houden zijn in onze maatschappij aan erosie onderhevig. Daar komt nog bij dat een aanzienlijke groep kinderen en jongeren in een onevenwichtige thuissituatie verkeert door de culturele, sociale en/of persoonlijke moeilijkheden van hun opvoe-

ders. Dat alles heeft zijn weerslag op de opvoeding en de innerlijke rust van het kind.

Deze aspecten van onze wereld leggen, hoe men ze verder ook waardeert, een betrekkelijk zware druk op ons onderwijs. Om iets te leren moet men namelijk wel de-

Men doet kinderen ernstig tekort wanneer ze niet geoefend worden in discipline, zelfbeheersing en concentratie

gelijk beschikken over een zekere mate van discipline, zelfbeheersing en concentratie. Men doet kinderen voor het leven ernstig tekort wanneer ze daar niet bij geholpen en in geoefend worden. Daarnaast zijn dergelijke kwaliteiten ook van groot belang om een zekere balans te vinden ten aan-

zien van de commerciële en consumentistische kanten van onze wereld en zich daarin als een verantwoordelijke burger staande te houden. De ontwikkeling van deze kwaliteiten is dus van belang voor het begin, het verloop en het eindresultaat van ons onderwijs. Ze behoeft om die reden serieuze aandacht.

Wanneer we nu kijken naar de huidige onderwijspraktijk, dan zien we op dit punt een merkwaardige tendens. Juist waar extra tijd en aandacht nodig zijn om zelfbeheersing, concentratie en discipline op een aanvaardbaar peil te brengen, bestaat de neiging toe te geven aan de verminderde vermogens van leerlingen op dit gebied en van lieverlee zelfs te beweren dat ze ook niet zo belangrijk zijn. Kinderen zouden niet langer dan een kwartier (of zelfs maar vijf minuten) hun aandacht bij een verhaal kunnen houden, en daarom moeten we dat ook niet meer van ze vragen. Ze hoeven geen rijtjes, jaartallen, woordjes en formules te memoriseren en ze hoeven niet nauwkeurig een tekst te vertalen of een lastige berekening uit het hoofd te maken. Ze hoeven in bepaalde gevallen ook niet meer stil te zijn tijdens de les en moeten met grote regelmaat ‘iets leuks’ kunnen doen ter compensatie van het werk dat ze nog wel moeten verzetten. Men kan zich afvragen wiens belangen hier uiteindelijk mee gediend zijn. Dat het niet die van de leerling of student zijn, lijkt in elk geval zonneklaar. Ook menselijke creativiteit kan immers alleen in combinatie met aandacht en discipline tot volle bloei komen.

Anderzijds probeert men dit netelige punt te omzeilen door bijvoorbeeld in het studiehuis en het zogenoemde ‘nieuwe leren’ de genoemde kwaliteiten niet zozeer te helpen ontwikkelen, maar de aanwezigheid ervan eenvoudig te veronderstellen. De leerling of student moet dan zelf maar grotendeels zijn eigen individuele planning en programma samenstellen en bewaken. Faalt hij daarin, dan kan er nog wel een extra begeleider aan te pas komen, maar tenslotte valt dan toch het doek. Gegoochel met cijfers zal op den duur niet kunnen verhullen dat een dergelijke aanpak leerlingen dupeert die om sociale en/of culturele redenen minder steun van thuis krijgen, en daarmee segregatie in de hand werkt. Juist de zelfwerkzame leerling of student heeft discipline nodig, terwijl hij dat in veel gevallen nog niet heeft – zeker jongens niet. Dat hij die discipline krijgt aangeleerd, is mede de verantwoordelijkheid van zijn opvoeders en dus ook van zijn leraren en docenten.

In plaats van het vermijden of bagatelliseren van deze kwestie, kan men trachten te bepalen wat ervoor nodig is om het vermogen tot zelfbeheersing, concentratie en discipline tot ontwikkeling te brengen – rekening houdend met de verschillende talenten, interesses en achtergronden van leerlingen en studenten.

DE TIEN DOELEN VAN DE VERENIGING BETER ONDERWIJS NEDERLAND

1. Bestuur, beheer en inrichting van onderwijsinstellingen moeten in het teken staan van gedegen onderwijs door gekwalificeerde en inspirerende docenten. Het beschikbare budget van niet-universitaire onderwijsinstellingen moet primair besteed worden aan onderwijs en aan alles wat daartoe aantoonbaar bijdraagt.
2. Directie- en beheersfuncties mogen niet exuberant beloond worden en moeten primair worden vervuld door mensen met onderwijservaring, die bij voorkeur naast hun bestuurs- of beheerswerkzaamheden zelf onderwijs verzorgen. Zeggenschap over de inrichting van het onderwijs binnen de instituten moet liggen bij leraren en docenten.
3. De onderwijsinstelling biedt primair vakinhoudelijke en algemene vorming aan leerlingen en studenten en heeft alleen binnen die context ook een opvoedende taak. In het geval van nevenactiviteiten van de opleiding (brede school) is het onderwijsdeel daarvan strikt gescheiden.
4. Leerlingen van verschillende intelligentieniveaus, met verschillende vaardigheden en interesses moeten, na de basisschool, in onderscheiden schooltypen lessen volgen met op hun capaciteiten toegesneden vormen van onderwijs.
5. Het verschil tussen (overwegend) theoretische en (overwegend) praktische opleidingen moet worden gehandhaafd, dan wel hersteld.

Tot de vereisten behoort in de eerste plaats een rustige en ordelijke leeromgeving, met heldere verhoudingen en opdrachten, zodat de leerling of student weet waaraan hij toe is en wat hem te doen staat. De invulling daarvan zal uiteraard verschillend zijn voor verschillende opleidingen en leeftijdscategorieën. Verder maakt men zich deze vermogens al doende eigen, en wel van jongs af aan. Kinderen moeten dus alleen al om die reden wel leren luisteren, memoriseren en hoofdrekenen. Ze verwerven daarmee onder meer het uithoudingsvermogen en de souplesse van geest die hen in staat stellen ook onder minder ideale omstandigheden complexere lesstof aan te kunnen.

Bovendien is het van belang dat ouders worden aangesproken op de opvoedkundige verantwoordelijkheid voor hun kind. Wie bijvoorbeeld al verzuimt zijn kind te eten te geven voor het naar school gaat, moet daarin

* * *

6. Directe instructie en oefening onder leiding van een vakkundig docent, in overzichtelijke groepen met een royaal aantal contacturen per vak, is in beginsel de meest effectieve vorm van onderwijs, mits goed uitgevoerd door de docent en binnen de opleiding ondersteund.
7. Omdat gestreefd wordt naar het onderbrengen van leerlingen met ongeveer gelijke potenties in groepen of klassen, kan het onderwijs grotendeels klassikaal zijn; aan allen worden op hetzelfde moment, op dezelfde manier dezelfde eisen gesteld. Aandacht voor de individuele leerling is er, waar nodig of wenselijk, binnen de structuur van een gemeenschappelijk programma.
8. Ernstige probleemleerlingen moeten worden verwezen naar op hun problematiek toegesneden vormen van speciaal onderwijs. Er moet niet minder maar juist meer onderscheid gemaakt worden tussen typen onderwijs, om kinderen in hun verscheidenheid tot hun recht te laten komen.
9. Bij het afnemen van eindexamens/afstuderen moet de overheid onafhankelijk en bij elke gelegenheid controle uitoefenen, om de kwaliteit van diploma's te waarborgen.
10. De salariering van leraren en docenten moet over de gehele linie worden verhoogd en gedifferentieerd naar gelang het schooltype waaraan ze les geven en hun niveau van opleiding. Vakinhoudelijke bijscholing moet worden gefaciliteerd en beloond.

niet door de school worden tegemoetgekomen. Hij moet worden gewezen op het feit dat hij zijn plichten als ouder verzaakt en daarmee de kansen van zijn kind verknoeit. Daar ligt natuurlijk ook een taak voor de overheid.

Ten slotte spelen de docent en zijn vak ook hier weer een centrale rol. Het is de docent die de sfeer in de klas of groep bewaakt en de ruimte opent waarbinnen de leerlingen en studenten kunnen werken. Hij is degene die de eisen stelt, maar hij is ook degene die ervoor dient te zorgen dat de leerlingen of studenten daaraan naar behoren voldoen. Het draait daarbij ook niet om hem of om de leerling, maar om de eisen van het vak dat hij beheerst en de leerling of student zich eigen moet maken. In het verwerven van de kennis en vaardigheden die het vak met zich meebrengt, onder aandachtige begeleiding en sturing van de docent die een zeker gezag geniet, wordt de leerling geschoold en gevormd. Zijn scholing omvat daarbij

niet alleen vakkennis, maar ook de bijbehorende discipline, doorzetting, zelfbeheersing, concentratie, creativiteit en de ontwikkeling van een realistisch zelfbeeld. De inhoud van de vakken biedt, mits welgekozen, op die manier een ‘stoffering’ voor de geest van de leerling. Die onttrekt hem aan de troosteloze illusie dat hij — zoals een jongen op televisie onlangs treffend zei — ‘niets te doen heeft’ en geeft hem een handvat voor verdere zelfontplooiing bij uitstek.

Wat is het dus dat het herstel van ons onderwijs in deze tijd behoeft? Moeten wij uit angst voor een ‘terugkeer naar de jaren vijftig’ verder gaan op de weg van individualisering, procesdenken en meer projectmatig en thematisch zelfwerkzaamheidsonderwijs? De resultaten daarvan zijn bepaald niet bemoedigend. Of moeten we, juist om te beantwoorden aan moderne omstandigheden, aansluiting zoeken bij vormen van onderwijs die in het verleden hun merites bewezen hebben en in een land als Finland met succes worden geïmplementeerd? Dat laatste moet ten minste worden uitgeprobeerd, zodat we ook daadwerkelijk kunnen vergelijken wat voor aanpak de beste vruchten afwerpt.

Wij moeten ons er in ieder geval van bewust zijn dat het een taak van levensbelang is voor elke maatschappij om haar jeugd op een consciëntieuze, liefdevolle en liefst effectieve manier wegwijs te maken in de wereld waarin ze te leven heeft. Het niet opleggen van duidelijke eisen aan onze kinderen en jongeren, en het niet nemen van de verantwoordelijkheid voor hun vorming, onder het mom van hun zogenaamde zelfstandigheid, is een vorm van verwaarlozing die grote schade berokkent aan generaties leerlingen, en maatschappelijke segregatie in de hand werkt.

Een ingekorte versie van deze tekst is eerder verschenen in NRC Handelsblad, 12 juli 2006.

Geen beter onderwijs door nostalgische pamfletten

Vergeleken met de rampzalige periode 1980-1995 staat het voortgezet onderwijs er een stuk beter voor. Verstikkende regels zijn afgeschaft en de beroepsgroep is minder in zichzelf gekeerd. Dat is ook nodig om uitval, gedragsproblemen en leerachterstanden aan te pakken. Samenwerking en ruimte voor verbetering van de publieke verantwoording helpen daarbij; pamflettisme niet.

door *Wim van der Geest*

Lid Stichtingsbestuur Carmelcollege, Hengelo (Ov.) De stichting Carmelcollege bestaat uit 13 instellingen voor bijzonder voortgezet onderwijs en beheert een vijftigtal schoollocaties

VANWAAR DIE HANG NAAR VROEGER in al die krantenartikelen en pamfletten? Want wat stond het voortgezet onderwijs er tien jaar geleden treurig bij! Dichtgeregeld met overheidsvoorschriften, zoals gedetailleerde lessentabellen per schoolsoort en financiële schotten tussen alle categorieën. Er was toen minimale flexibiliteit. Het onderwijs was gevangen binnen een circulairecultuur. Er waren te weinig leerlingen en daardoor was er moordende concurrentie tussen scholen. Het lerarencorps was volstrekt immobiel. Vakbonden gingen succesvol op de bres voor zittende docenten en bij veel veertigers — de vijftigers van nu — waren er toen al veel slijtageverschijnselen. Het waren de jaren met de belachelijk hoge ziektepercentages en een onvoorstelbare wao-instroom vanuit het onderwijs. Er was geen systematische aandacht voor personeelszorg. Wel was er veel ruimte voor professionals, maar elke school kende daarvan ook de zichtbare uitwassen. Rectoren konden daartegen vrijwel niets doen. Een anachronistische arbeidsorganisatie met in veel scholen een familiecultuur — soms ervaren als een warm bad — maar ook met alle ellende van dien. Verder was er nauwelijks ruimte voor ouderinbreng. Er waren zeker docenten met individuele kwaliteiten, maar waar die kwaliteit ontbrak, was er geen feedback, noch van de onderwijsinspectie, noch van schoolleiders, althans nooit

systematisch. Kortom, er was sprake van verwaarlozing van alle secundaire processen die uitgingen boven het bestellen van krijtjes en het handmatig ineenpuzzelen van goede roosters.

Op al deze punten zijn er sinds 2000 veel verbeteringen gerealiseerd, omdat scholen geleidelijk meer ruimte kregen om zelf na te denken en te beslissen. Besluitvormingsprocessen zijn gestroomlijnd en beleidsevaluatie en kwaliteitszorg worden geleidelijk meer gangbaar in het voortgezet onderwijs. Er is, of er komt meer aandacht voor professionele ontwikkeling en welbevinden van docenten. De structuren die daarvoor nodig zijn, zoals het werken in overzichtelijke teams, worden breed ingevoerd (overigens nog lang niet zo voortvarend als in ziekenhuizen, maar daar gaat het ook om mensenlevens). Oudere leraren van topniveau, zij die zich in de treurige jaren tachtig en negentig steeds uitstekend wisten te redden, de geboren didactici die in hun eentje altijd hoge kwaliteit leverden, ervaren die veranderingen als verlies of als onnodig. Velen van hen zijn royaal in de vijftig, maar worden nu ook langzaam wat wrokkig door het verlies van pensioenrechten die ze onaantastbaar achtten.

Bij het waarderen van die recente ontwikkelingen is het overigens heel goed om te kijken hoe we er in het voortgezet onderwijs voor staan, in hoeverre wij goed werk leveren. De onderwijsinspectie zoekt veel professioneler dan in 1995, maar kon in 2005

toch maar zeven scholen aanwijzen die over de hele linie zwak zijn.¹ Het is interessant om te zien waar scholen die *overall* voldoende presteren, toch zwak blijven. De inspectie noemt vier tekortschietende punten die snel verbetering behoeven:

De kwaliteit van het onderwijs kan alleen verbeteren als leraren samenwerken

zorg voor leerlingen met achterstanden, het realiseren van doorlopende leerlijnen, een meer activerende didactiek die leerlingen zelfstandiger laat leren en meer afstemming tussen vakken.² Zaken waar de meeste scholen nog te weinig van bakken en die — zeker in combinatie met elkaar — voor duizenden leerlingen struikelblokken zijn. De meest volgzame of talentvolle — steeds vaker meisjes, steeds minder vaak jongens — halen desondanks mooie cijfers en diploma's. Maar het is een harde afvalrace. De selectie is namelijk onverbiddelijk, vanwege de toegenomen rigiditeit van de schoolsoortgrenzen en de bevorderingsrichtlijnen waarmee nog steeds niet te spotten valt. Voorts is het systeem inflexibel, omdat onze leraren nog steeds onvoldoende in staat zijn leerlingen goed op maat te bedienen: het is nog steeds niet mogelijk om voor een vak een hoger (of lager) niveau te kiezen of om buitenschoolse leerervaringen (baantjes, muziek, sport)

in het programma in te brengen; zelfs de 95.000 zorgleerlingen, voor wie de overheid 50 procent meer geld op tafel legt, krijgen niet op maat wat zij nodig hebben.³

SAMENWERKING ESSENTIEEL OM PROBLEMEN OP TE LOSSEN

Het kan natuurlijk veel beter als onze leraren dat zouden willen. De gesignaleerde tekorten hangen namelijk samen met de professionaliteit van de leraar, en meer in het bijzonder met de bereidheid en het vermogen van de leraar tot samenwerken met collega's. Niet alleen samenwerking van professionals, van afdelingen, teams, secties of sectoren is noodzakelijk, maar ook samenwerking met instanties buiten de school, waaronder met andere disciplines. De bereidheid daartoe is bij veel leraren niet groot en dat is begrijpelijk, zolang ze de feiten niet kennen. Cohortonderzoek is nog schaars en de resultaten ervan bereiken weinig leraren. In de onderbouw van het voortgezet onderwijs vindt veel onderpresteren en afstroom plaats: zit 60% in een brugklas met een advies havo of hoger, in het derde leerjaar is daarvan slechts 40% over.⁴ Van de 28.000 jaarlijkse voortijdige schoolverlaters uit het voortgezet onderwijs is 77% uit de onderbouw afkomstig. De overgang vmbo-mbo is berucht vanwege het hoge aantal uitvallers: op het laagste mbo-niveau valt maar liefst 44% uit.⁵ Grote getallen, die laten zien dat in ieder geval wel heel wat jongeren in het onderwijs verzuipen. Gedragsproblematiek — ook in het havo/vwo — groeit snel en zo ook het aantal al dan niet tijdelijke plaatsingen in speciale voorzieningen, waarmee de school moet samenwerken. Kortom, de kwaliteit van het voortgezet onderwijs verbeteren kan alleen als er professionals zijn die willen en kunnen samenwerken, ook met niet-leraren. Kwaliteit verbeteren kan uitsluitend als er in en om de school verbanden zijn waarbinnen gegevens worden uitgewisseld. Daartoe is het noodzakelijk dat er dicht bij de werkvloer 'teamleiding' is, in welke vorm dan ook, die flexibel kan inspelen op leerlingengroepen, leerbehoeften en professionele ontwikkeling. Dat kan een gezamenlijke oriëntatie zijn op leerachterstanden, taalbeleid of veiligheidsaspecten.

De bestuurlijke context waarbinnen deze kwaliteitsverbetering kan plaatsvinden, is er niet een van blauwdrukken en ook niet een van ideologische standpunten. Er is bestuur nodig waarbinnen monitoring van kwaliteit, stimulering van lerende gemeenschappen, doelmatig voorzieningenbeheer en integraal personeelsbeleid permanent en deskundig aan de orde zijn. Hoe dit er concreet moet uitzien, is niet in z'n algemeenheid te bepalen, omdat structuur inhoud moet volgen en die inhoud verschilt. In het voortgezet onderwijs vindt momenteel overal bestuurlijke clustering

plaats. Daarbij kan het gaan om regionale federatieve verbanden en denominatieve clusters of om besturen die al heel lang verschillende scholen besturen. De legitimatie van dergelijke bestuurlijke clustering moet zijn de afzonderlijke scholen beter in staat te stellen in die bredere maatschappelijke context en met die bredere maatschappelijke opdracht te functioneren.

Onze Stichting Carmelcollege is een bestuurlijk cluster dat al tientallen jaren bestaat. Het is voortgekomen uit Ordescholen van de Karmelieten die altijd binnen één geheel zijn blijven functioneren. Het is een grote, ideële en ook trotse organisatie, gekarakteriseerd door een ideologie die zich niet uitsprekt over hoe schoolleiders en docenten hun onderwijs moeten inrichten. Er wordt overtuigd gewerkt vanuit joods-christelijke beginselen van persoonlijke inspiratie en humaniteit, en gebruik gemaakt van de vrijheid van richting en inrichting die artikel 23 garandeert. De scholen van de stichting zijn open voor alle leerlingen van praktijkonderwijs tot gymnasium. Het gaat in totaal om 35.000 leerlingen, dat wel, maar deze zijn ondergebracht in scholen die gemiddeld 600 leerlingen tellen en dus overzichtelijk zijn. Er zijn twaalf regionaal opererende instellingen met per instelling een professioneel management en een professionele staf, en een overkoepelend College van Bestuur. Gezien het debat over management en bureaucratie is het misschien goed te vermelden dat die overigens samen niet meer dan 12 procent van de rijksbekostiging opsouperen en allemaal keurig binnen de cao-schalen blijven. Carmelcollege herkent zich verder in de principes die de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 2004 formuleerde voor goede publieke dienstverlening: 'Organiseer kennisallianties, investeer in variatie en innovatieve praktijken, organiseer actieve en betrokken tegenspelers en zorg voor gepaste, openbare verantwoording'.⁶

Het blijven hameren op het in de praktijk realiseren van dergelijke uitgangspunten, is typisch een bestuurlijke verantwoordelijkheid. Dit moet gebeuren op enige afstand van de schoolpraktijk van elke dag, omdat de stimulering ervan op schooloverstijgend niveau de beste aangrijpingspunten en kansen heeft. Kennisallianties organiseren betekent scholen samenbrengen rondom ontwikkelthema's. Zo komen binnen Carmel onder anderen zorgcoördinatoren, ICT-mensen, kwaliteitszorgmedewerkers, leraren levensbeschouwing, mr-leden en teamleiders van alle scholen op interne studiedagen bij elkaar om samen te leren. Investeren in variatie betekent immers de ervaringen van scholen vergelijken en dan van elkaar leren. Soms vraagt het ook om het poolen van middelen: zo is innovatie van enige omvang voor een afzonderlijke school gewoonweg veel te duur!⁷

RUIMTE OM PUBLIEKE VERANTWOORDING TE VERBETEREN

Overigens geldt dat het uitwerken van de eerste twee uitgangspunten van de WRR — het organiseren van kennisallianties en het investeren in variatie en innovatieve praktijken — makkelijker is dan het uitwerken van de laatste twee, het organiseren van actieve en betrokken tegenspelers en het zorgen voor gepaste, openbare verantwoording. Door het inrichten van klankbordgroepen van ouders en de instelling van omgevingsraden proberen Carmelscholen hun publieke verantwoording te verbeteren, maar

Voor de verbetering van de publieke verantwoording is nog een behoorlijke weg te gaan

daar is nog een behoorlijke weg te gaan. Een begrip als ‘pedagogisch partnerschap’, dat in veel basisscholen levende werkelijkheid is, is in het voortgezet onderwijs veel minder uitgewerkt. Toch zou juist het bijzonder onderwijs er werk van

moeten maken dat de verwachtingen over en weer — tussen thuis en school — helder zijn. Immers, respect voor de grondslag zou toch ergens uit moeten kunnen blijken en de school zou anderzijds toch moeten kunnen uitleggen waar dat ‘bijzondere’ voor staat. Binnen Carmel is dit aandachtspunt actueel en daarmee maakt deze stichting het zich niet gemakkelijk: laverend tussen opvattingen van leraren en ouders, een open toegankelijke school willen zijn, maar geen onverschillige school waar elke uiting respectabel is en alles moet kunnen; enerzijds zaken willen vastleggen over het gewenste pedagogische klimaat en anderzijds erkennen dat schoolcultuur levend is en iedere dag opnieuw ontstaat; niet willen kiezen voor prestatiecontracten, maar wel normen en doelstellingen willen expliciteren.

* * *

Publieke verantwoording, uitleg over gemaakte keuzes, verstrekken van bedrijfsgegevens aan onderwijsgebruikers over onder andere lesuitval, schoolkosten en afstroom zijn zaken die beter kunnen in het voortgezet onderwijs. Verbeterd dat niet, dan wordt de sector voortdurend geconfronteerd met beelden van buitenstaanders die zich baseren op incidenten en borreltafelpraat die refereert aan schoolervaringen uit het eigen verleden of dat van spraakmakende critici. Over veel negatieve beeldvorming rondom het vmbo hebben scholen lang de schouders opgehaald: ‘Och, wij weten beter... Bij ons is dat heel anders... Het gaat niet over onze school...’. Maar er komt een moment waarop die houding niet langer verstandig is, omdat negatieve beeldvorming vreet aan de motivatie, aan het moreel van leraren en — misschien nog erger — jongeren afhoudt van een keuze voor het leraarschap.

HOE VERDER

In de rampzalige periode 1980-1995 werd het voortgezet onderwijs vooral geplaagd door terugloop van leerlingen, opgedrongen en onvermijdelijke fusies, bezuinigingen en gepolariseerde debatten over brede scholengemeenschapvorming.⁸ Het was daardoor alleen met zichzelf bezig. Sinds de late jaren negentig is er gelukkig weer wat meer lucht om over de verbetering van het onderwijs na te denken.⁹ De sector voortgezet onderwijs wacht op een nieuwe generatie leraren, ook al weet niemand waar die vandaan moet komen. Eindelijk komt er — in ongeveer de helft van de scholen — iets van kwaliteitsbeleid en integraal personeelsbeleid op gang. We hebben in navolging van de Wet BIG voor de gezondheidszorg onze Wet B10, die een ijkpunt kan gaan vormen voor professionele ontwikkeling van het leraarsberoep.¹⁰

Dat is hard nodig. Immers, 27 procent van de leerlingen vindt de meeste lessen vervelend tot zeer vervelend, het aantal schorsingen en verwijderingen stijgt en het aantal leerlingen dat moet worden geplaatst in voorzieningen voor leerlingen met ernstige psychosociale problemen, groeit explosief.¹¹ Op vmbo-scholen wordt gelukkig voorzichtig geëxperimenteerd met meer contextrijk en meer toepassingsgericht onderwijs, en de examens volgen die ontwikkeling. Dat is goed en noodzakelijk. Hier en daar wordt voorzichtig een elektronische leeromgeving beproefd en komt ICT uit de experimentele fase. Er gaat eens een wandje plat of men voert een paar wekelijkse uren 'keuzewerktijd' in (en schaft het een jaar later weer af). Zuchtend en steunend zoeken scholen naar wegen om de wettelijk verplichte onderwijstijd te realiseren. Inderdaad, er zullen organisatorische aanpassingen nodig zijn van het type zoals die in alle andere onderwijssectoren al gemeengoed zijn: misschien een plaats- en tijdgebonden werkweek, misschien iets meer *teamteaching*, misschien een paar dagen minder vakantie.

Al deze keuzes, moeilijk of makkelijk, zullen op schoolniveau moeten worden gemaakt en dat mag gelukkig tegenwoordig. Het is onontkoombaar tegen de achtergrond van de oude en nieuwe maatschappelijke taken die de scholen voor voortgezet onderwijs hebben: de oude taak om te kwalificeren en te vormen; de zeer actuele taak om ook moeilijkere leerlingen te boeien en binnen te houden; de nieuwe taak om van scholen aantrekkelijke werkplaatsen te maken waarin ook nieuwe docenten zich kunnen welbevinden en ontplooiën; en ten slotte de niet-gemakkelijke taak om te werken aan democratische burgerschapsvorming en waardebesef.

Wat voegt tegen deze achtergrond de discussie toe over oud of nieuw leren, die momenteel als een geelgrijze stofwolk door de sector trekt? Niets,

maar dan ook helemaal niets. We weten niet precies wat nieuw leren is. Er worden karikaturale tegenstellingen gecreëerd. Impliciet gaat de discussie uitsluitend over het vwo, uitgerekend de schoolsoort die het minst aan vernieuwingen blootstaat. Maar dankzij artikel 23 mag er in Nederland worden geëxperimenteerd en mag men uit levensbeschouwelijke en pedagogische opvattingen zelfs elke gewenste conclusie trekken, zolang die naar ouders en leerlingen te verantwoorden is. Noem het een revival van subsidiariteitsdenken en geniet van de bizarre uitwassen ervan: zo vraagt het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam in een personeelsadvertentie ‘een Anglist en een Historicus’, daarmee aangevend beslist niet op zoek te zijn naar een leraar¹² en betaalt die wetenschappers vervolgens een salaris waarvoor elke zittende leraar die ooit de universiteit bezocht, zijn neus optrekt. Wat overigens ook een eigen keuze van de school is.

Ruimte om eigen keuzen te maken en een consequente verantwoording daarvan naar de omgeving is overigens ook de beste strategie om als school niet vatbaar voor pamflettisme te worden. Het is tegelijk de strategie om intern in de school de discussie over kwaliteit nieuwe impulsen te geven. En dat is hard nodig.

Noten

- 1 Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2004-2005*, p.316.
- 2 Ibidem, p.204.
- 3 Ibidem, p.323.
- 4 Onderwijsraad, *Betere overgangen in het onderwijs*. Den Haag 2005, p.22.
- 5 Ibidem, bijlage 4, p.74 en 75.
- 6 WRR, *Bewijzen van goede dienstverlening* Den Haag 2004, p.13 e.v.
- 7 Een illustratie hiervan is het landelijk toonaangevende onderwijsproject Slash 21, dat vijf jaar achtereenvolgende bestuurlijke extra investering vroeg van 1 miljoen euro, maar ook zeer veel leerervaringen opleverde.
- 8 Die er vervolgens toch overal kwamen

omdat scholen anders een dief van hun eigen portemonnee waren!

- 9 Ook in het WRR-rapport (p.90) wordt 1995 als keerpunt aangemerkt.
- 10 B10 staat voor de Wet op de beroepen in het onderwijs die per 1 augustus 2006 in werking is getreden en een aantal zaken regelt rondom de waarborgen voor professionaliteit voor leraren (zoals beroepsstandaarden). De wet maakt helaas niet de stap naar een beroepsregister, zoals die in de Wet B1G voor de gezondheidszorg wel is gezet.
- 11 Onderwijsverslag 2004-2005, p.312 en 302.
- 12 De betreffende salarisschaal is S10, dat is het oude tweedegraads salaris en daarmee wil de school voor een dubbelte op de eerste rang zitten. Zie: *de Volkskrant* 24 juni 2006.

Tegengeluid BON was hard nodig

Het manifest Beter Onderwijs Nederland moest het Nederlandse onderwijs aan het denken zetten. Dit is gelukt. Het was ook hard nodig dat er een tegengeluid kwam tegen het 'nieuwe leren', dat sluipenderwijs over het hele onderwijs wordt uitgerold. De vraag is nu: hoe verder?

door *Ria Bronneman-Helmers*

Hoofd onderzoeksgroep Educatie en Minderheden van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)

DE VERENIGING BETER ONDERWIJS NEDERLAND (BON) heeft met haar manifest *Help! Het onderwijs verzuipt!* heel wat losgemaakt. Er is een heftige discussie losgebrand over de onderwijsvernieuwingen die sinds enkele jaren onder de noemer het 'nieuwe leren' in nagenoeg alle sectoren van ons onderwijsbestel worden ingevoerd. Het niveau van de discussie stelt echter teleur. Voor- en tegenstanders maken karikaturen van elkaars voorstellen. De discussie is sterk gepolariseerd en gaat bovendien nauwelijks in op de achterliggende denkbeelden over de functie van kennisontwikkeling en kennisoverdracht. Die verschillen op belangrijke punten. Keuzes die daarin worden gemaakt zijn bepalend voor de kwaliteit en het niveau van het onderwijs.

UITEENLOPENDE OPVATTINGEN OVER KENNIS(ONTWIKKELING)

Begrippen als kenniseconomie en kennissamenleving zijn uit het moderne beleidsproza nauwelijks meer weg te denken. Toch blijft daarin vaak impliciet welk soort kennis voor ogen staat. De afgelopen decennia is er een nieuwe vorm van kennisproductie ontstaan (modus 2), die sterk verschilt van de disciplinaire aanpak die binnen het universitaire stelsel van onderwijs en onderzoek gebruikelijk is (modus 1) (Gibbons et al 1994).

Die nieuwe vorm kenmerkt zich door een sterke context- en toepassingsgerichtheid en door kennisvorming, los van traditionele disciplinaire indelingen. De vraagstelling wordt er niet zozeer ingegeven door wetenschappelijke nieuwsgierigheid en waarheidsvinding, maar veel meer bepaald door maatschappelijke problemen, belangen en afwegingen. De nieuwe vorm van kennisontwikkeling wordt met name geïmplementeerd in de sterk in omvang toegenomen buitenuniversitaire kennisinfrastructuur van denktanks en organisatieadviesbureaus. De daar ontwikkelde zienswijzen en praktijken worden vervolgens naar het onderwijs doorvertaald door pedagogische centra, procesmanagers en sinds kort ook door in het hoger beroepsonderwijs aangestelde lectoren. Paradigma's van het 'nieuwe leren' vertonen dan ook grote overeenkomsten met de achterliggende visies en werkwijzen van deze nieuwe vorm van kennisproductie. Een belangrijk uitgangspunt is dat de samenleving in hoog tempo verandert, waardoor kennis snel verouderd. Motivatieproblemen en voortijdig schoolverlaten zouden het bewijs leveren dat de traditionele vorm van kennisoverdracht niet langer van deze tijd is.

De critici van het nieuwe leren komen vrijwel allemaal uit de hoek van het universitaire onderwijs en onderzoek. Zij huldigen andere opvattingen over kennis(ontwikkeling), en zijn van mening dat de aan wetenschappelijke disciplines ontleende vakkennis in het onderwijs centraal behoort te staan. Voor de effectiviteit van de in gang gezette vernieuwingen bestaat, zo stellen ze, geen enkel empirisch bewijs.

VIJF HOOFDKENMERKEN 'NIEUWE LEREN' GEWOGEN

Het nieuwe leren heeft vijf hoofdkenmerken. Ik bespreek deze achtereenvolgens en ga na of de kritiek van Beter Onderwijs Nederland hout snijdt.

Bij het nieuwe leren staat in de eerste plaats de leerling centraal. In de extreemste vorm, die in een aantal particuliere basisscholen wordt geïmplementeerd, bepaalt de leerling zelf wat hij gaat leren en wanneer en hoe hij dat gaat doen. Zo'n vergaande vorm van autonomie voor de leerling is ongewenst. Leerlingen die nog niet over kennis beschikken kunnen immers moeilijk zelf bepalen wat ze moeten leren. Het leerlinggerichte onderwijs in de gemiddelde basisschool gaat dan ook veel minder ver. Men probeert 'onderwijs op maat' te bieden, door zoveel mogelijk aan te sluiten bij de individuele aanleg, ontwikkeling en belangstelling van de leerling¹. Helaas leidt die aanpak er in de dagelijkse onderwijspraktijk maar al te vaak toe dat onderwerpen die moeilijk of niet leuk worden gevonden, zoals grammatica of spelling, onvoldoende aandacht krijgen. Ik sluit me op dit punt dan ook van harte aan bij de traditionele opvatting over onderwijs en ken-

nisoverdracht, zoals die in het manifest van BON is verwoord. Daarin staat niet de leerling, maar de leerstof centraal.

Bij het nieuwe leren wordt — ten tweede — van leerlingen en studenten verwacht dat ze zelfstandig en actief bezig zijn met het verwerven van kennis en inzicht. Critici plaatsen, naar mijn mening terecht, nogal wat kanttekeningen bij de veronderstelde zelfstandigheid van leerlingen. Veel leerlingen blijken de daarvoor noodzakelijke discipline niet te kunnen opbrengen. De sterke groei van het particulier voortgezet onderwijs, en de toenemende onderwijsvlucht naar het meer traditionele en gedisciplineerde onderwijs in België,² zijn in dit verband niet te miskennen signalen.

Een derde uitgangspunt van het nieuwe leren is dat de leerling niet alleen op school, maar ook daarbuiten leert. Het internet vormt een belangrijke bron van kennis, net als de leerervaringen die buiten de school (bijvoorbeeld tijdens stages) worden opgedaan.

In de traditionele opvatting over onderwijs is internetgebruik eigenlijk alleen verantwoord als het is ingebed in de kennisstructuur van een vak. Die kennisstructuur is nodig om de informatie van het internet goed te kunnen interpreteren. Dat geldt eveneens voor allerlei buitenschoolse

leerervaringen, die sterk worden bepaald door de context waarin zij plaatsvinden. Ook die leerervaringen behoren volgens de traditionele zienswijze uiteindelijk te worden geïnterpreteerd in het licht van een bredere, contextonafhankelijke basiskennis³.

Een aanpak waarbij een groot deel van de onderwijstijd in de beroepspraktijk wordt ingevuld,

kan noodzakelijk zijn om cognitief zwakke leerlingen met motivatieproblemen binnenboord te houden. Op de hogere niveaus van het middelbaar en hoger beroepsonderwijs lijkt die aanpak echter eveneens tot regel verheven. Ook daar wordt een steeds groter deel van de beschikbare onderwijstijd buiten de school (in de beroepspraktijk) of thuis in de vorm van zelfstudie (met hulp van de computer) doorgebracht. Dat alles onder de noemer ‘competentiegericht leren’. Van een inbedding van de buitenschoolse leerervaringen in het onderwijs op school komt in de regel weinig terecht. Tegenstanders van dit competentiegerichte leren pleiten dan ook terecht voor een terugkeer naar meer contacturen met gekwalificeerde docenten op school. In de hogere niveaus van het mbo en in het hbo moet een stevige kennisbasis worden gelegd.

Tegenstanders van het competentiegerichte leren pleiten terecht voor een terugkeer naar meer contacturen met gekwalificeerde docenten

De overheid zet de onderwijsinstellingen aan tot expansie, niet alleen met het oog op de Lissabondoelstellingen (meer startkwalificaties en 50 procent hoger opgeleiden), maar ook via de bekostigingssystematiek. Het beschikbare overheidsbudget schiet echter tekort om de groeiende studentenaantallen naar behoren te kunnen opvangen. Extensivering van het onderwijs is dan een voor de hand liggende manier om kosten te besparen (Bronneman-Helmers, 2006). Kwantiteit gaat in zo'n geval echter ten koste van kwaliteit. Met een dergelijke koers zitten we naar mijn mening op de verkeerde weg.

Bij het nieuwe leren gaat het – ten vierde – niet alleen om nieuwe werkvormen, maar ook om nieuwe inhouden. Met het oog op de toenemende motivatieproblemen moet het leren voor jongeren betekenisvol zijn en zoveel mogelijk aansluiten bij hun belevingswereld. Volgens Michael Young krijgen leerlingen die kennis het meeste nodig hebben, omdat het van huis niet wordt aangereikt, er zo het minste van. Daardoor blijven ze als het ware in hun eigen culturele milieu gevangen (Young, geciteerd in Blom, 2005). De school moet jongeren juist laten kennismaken met de wereld buiten de eigen leefwereld; een leefwereld die sterk door de populaire, consumptiegerichte jongerencultuur en media wordt beïnvloed (Ziehe, 2002).

Het nieuwe leren vindt bij voorkeur plaats vanuit een context, een bepaald probleem of thema. Abstracte theoretische kennis en feitenkennis staan niet langer centraal. In de praktijk blijkt die aanpak bij de overstap naar het hoger onderwijs de nodige problemen op te leveren. Het kennisniveau (ordering, overzicht, inzicht in samenhangen) en het abstractievermogen van scholieren zijn er flink door afgenomen, zo blijkt uit ervaringen met de vernieuwde tweede fase en het studiehuis.

Op het punt van de onderwijsinhouden lijkt er gelukkig sprake van een voorzichtige kentering. De overwegend themagerichte aanpak van het geschiedenisonderwijs heeft zijn langste tijd gehad. In de nieuwe kerndoelen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs staan de chronologische benadering en het historisch besef centraal. Daarnaast wordt er momenteel een canon ontwikkeld, een soort richtsnoer voor het onderwijs, waarin de basiskennis van de Nederlandse cultuur en geschiedenis is neergelegd.

Een zekere afkeer van centrale toetsen en examens vormt een vijfde kenmerk. Dat komt omdat het nieuwe leren zich vooral richt op het leerproces. Het doen van onderzoek, het bedenken van oplossingen en het kunnen reflecteren worden belangrijker gevonden dan het eindproduct van dat leerproces: de beheersing van een bepaalde hoeveelheid leerstof. Voorstanders van het nieuwe leren hebben over het algemeen grote moeite met de

beoordelingswijze van leerprestaties, zoals die momenteel aan de hand van onafhankelijke landelijke toetsen en examens plaatsvindt: de Cito-eindtoets basisonderwijs en het centraal schriftelijk examen in het voortgezet onderwijs. Bij beide beoordelingsinstrumenten staat de leerstof centraal en wordt vrijwel uitsluitend op cognitieve kennis getoetst. Zij pleiten voor andere vormen van prestatiemeting, bijvoorbeeld een door de leerling samengesteld portfolio, waarin behaalde leeropbrengsten, in de vorm van producten of reflecties, het bewijsmateriaal leveren dat de noodzakelijke competenties voldoende worden beheerst. Zo'n schoolgebonden portfolio biedt ook inzicht in capaciteiten, die met centrale examens moeilijk zijn te meten.

Voorstanders van het traditionele onderwijs, zoals de schrijvers van het BON-manifest, hechten sterk aan heldere landelijke normen voor het te bereiken eindniveau. Daarin hebben ze het gelijk aan hun zijde. Door het ontbreken van landelijke normen of leerstandaarden voor het basisonderwijs⁴ wordt feitelijk geaccepteerd dat elk jaar een grote groep leerlingen de basisschool verlaat met een leerachterstand van soms wel één of twee jaar (SCP/WODC/CBS, 2005). Een dergelijke achterstand kan in het voortgezet onderwijs onmogelijk meer worden ingehaald. In de praktijk fungeert op dit moment de Cito-eindtoets als norm, hoewel die toets daar in principe helemaal niet voor bedoeld is. In het voortgezet onderwijs ontstaat steeds meer discussie over de waarde van het diploma. Een groeiend deel van het onderwijsprogramma wordt namelijk via een schoolexamen getoetst, in plaats van via het centraal schriftelijk examen. Beide bepalen elk voor de helft of het diploma kan worden uitgereikt. Met het schoolexamen wordt tegemoetgekomen aan de toenemende beleidsvrijheid van scholen om het onderwijs naar eigen inzicht in te richten. Onderzoek van Dronkers laat zien dat de verschillen tussen de cijfers voor het schoolexamen en het centraal schriftelijk examen in 2006 opnieuw zijn toegenomen (Gerrits, 2006). Door die ontwikkeling ligt niet alleen diploma-inflatie op de loer, maar wordt ook de functie van het diploma als een betrouwbaar toelatingscriterium voor het hoger onderwijs langzaam maar zeker wordt uitgehold.

WAAROM WAS ER LANGE TIJD ZO WEINIG TEGENSTAND TEGEN HET NIEUWE LEREN?

Het manifest *Beter Onderwijs Nederland* moest het Nederlandse onderwijs aan het denken zetten. Dat is gelukt. Het was ook hard nodig dat er een tegengeluid kwam tegen een vernieuwing die als het ware sluipenderwijs over het hele onderwijs wordt uitgerold.

Ik heb mij de afgelopen jaren regelmatig afgevraagd waarom de omslag

naar nieuw leren ogenschijnlijk zo breed werd ondersteund. Ik kan daarvoor een aantal redenen bedenken.

In de eerste plaats de algemene hang naar consensus, die er in de praktijk toe leidt dat opvattingen die jarenlang werden gekoesterd, opeens worden vervangen door nieuwe ideeën die vervolgens ook door iedereen (moeten) worden onderschreven. Die neiging om collectief met het verleden te breken is mooi beschreven door James Kennedy. Hij ziet de plotselinge, radicale en massale bekeringen en enorme paradigmaverschuivingen als een min of meer voorspelbaar resultaat van de Nederlandse politieke cultuur, waarin het verlangen naar consensus het continue debat in de weg staat (Kennedy, 2005).

In de tweede plaats de sterke behoefte bij beleidsvormende instanties om modern te willen zijn, en vooral niet het verwijt te krijgen ouderwets te zijn of met de rug naar de toekomst te staan. De sinds begin jaren tachtig sterk toegenomen invloed van het bedrijfsleven op de gang van zaken binnen het onderwijs, vormt een derde factor. Werkgevers zijn over het algemeen geneigd kortetermijnbelangen voorop te stellen. Hoe meer praktijkervaring er tijdens de opleiding wordt opgedaan, hoe groter de inzetbaarheid is bij de start van de beroepsloopbaan. De veranderingen die in de inleiding zijn gesignaleerd in de kennisinfrastructuur en de toegenomen invloed van externe adviseurs in het onderwijs vormen een vierde factor. De verschillende externe krachten vonden de afgelopen jaren bij het onderwijsmanagement een gewillig oor. Zij spreken in de regel dezelfde taal en worstelen met een aantal problemen: financiële tekorten, onderwijspersoneel dat soms moeilijk in beweging te krijgen is, en van overheidswege opgelegde beleidsdoelstellingen voor groei en rendement, die moeilijk te realiseren zijn zonder in te grijpen in het primaire onderwijsproces. Dit laatste heeft vermoedelijk tot een zesde factor geleid: het vertrek van docenten die zich niet langer met de nieuwe koers konden verenigen. Het zittende personeel heeft de vernieuwing intussen omarmd of er zich uiteindelijk bij neergelegd; in het openbaar wordt er althans weinig geklaagd.

HOE NU VERDER

De twee visies op kennisontwikkeling en kennisoverdracht zijn op een aantal punten moeilijk met elkaar te verenigen. Het oude onderwijs en het nieuwe leren staan in een aantal opzichten haaks op elkaar. Dat roept de vraag op hoe het nu verder moet.

Het manifest roept terecht op tot het geven van enige tegendruk tegen maatschappelijke ontwikkelingen, waar voorstanders van het nieuwe leren veeleer geneigd zijn deze onmiddellijk als onvermijdelijk te omarmen.

De inhoud ervan spreekt mij persoonlijk aan. Dat mag uit het voorgaande duidelijk zijn.

De voorstellen uit het BON-manifest worden echter lang niet door iedereen gedeeld. De achterliggende filosofie rond het nieuwe leren wordt breed onderschreven, niet alleen in het onderwijsveld, maar ook in werkgeverskringen. In het beroepsonderwijs zijn de meningen over 'het gelijk van de Verbrugges' verdeeld en vinden veel betrokkenen dat de problemen met hun voorstellen niet worden opgelost⁵. In het voortgezet onderwijs is de bijval voor de BON-voorstellen vermoedelijk groter.

HET WAT EN HET HOE

De overheid geeft steeds meer ruimte aan het onderwijsveld zelf. Daarbij wordt de laatste jaren een onderscheid gemaakt tussen het wat en het hoe.

De inhoud van het onderwijs (het wat) staat omschreven in de kerndoelen en de exameneisen. De overheid stelt beide vast. De kerndoelen voor het basisonderwijs en voor de eerste twee leerjaren van het voortgezet onderwijs zijn onlangs vernieuwd; ze zijn niet alleen globaal van aard, maar ook volledig in de procestermen van het nieuwe leren omschreven (de leerling leert...). De eisen voor het centraal schriftelijk examen weerspiegelen daarentegen het oude leren: de uiteindelijk te leveren cognitieve leeropbrengsten zijn er zeer gedetailleerd in vastgelegd.

De manier waarop het onderwijs wordt gegeven (het hoe) is de verantwoordelijkheid van de school.

Daar bemoeit de overheid zich in principe niet mee. Bij de huidige examinering is in feite sprake van een compromis: in het schoolexamen kan het nieuwe leren tot uitdrukking komen, het centraal schriftelijk examen toetst de kennis die volgens het oude leren moet worden verworven.

*Het oude en het nieuwe leren
zitten elkaar in de praktijk
behoorlijk in de weg, zowel
bij de inrichting van het
onderwijs als bij de toetsen
en examens*

Het is zeer de vraag of het onderscheid tussen het wat en het hoe op termijn wel houdbaar is. Het oude en het nieuwe leren zitten elkaar in de praktijk behoorlijk in de weg, zowel bij de inrichting van het onderwijs als bij de toetsen en examens. Welk deel van de schaarse onderwijstijd mag er aan kennisoverdracht worden besteed (kostbare contacturen) en hoeveel tijd is er voor nieuwe leervormen beschikbaar (minder kostbare begeleidingsuren)? Blijft de waarde van het diploma wel gegarandeerd als het relatieve gewicht van het schoolonder-

zoek binnen de examinering als gevolg van groeiende druk vanuit de vernieuwende scholen toeneemt?

OUD EN NIEUW: GEÏNTEGREERD EN/OF APART

De meeste scholen bieden momenteel een mix van beide benaderingswijzen: het onderwijs is overwegend traditioneel, maar op een aantal onderdelen vinden vernieuwingen plaats⁶. Het vmbo is het meest vernieuwend; daar zijn de motivatieproblemen ook het grootst. De categorale gymnasia houden het meest van alle schooltypen vast aan de traditionele aanpak, wat vanuit hun functie (voorbereiden op een universitaire opleiding) en leerlingenpopulatie (cognitief begaafde leerlingen) begrijpelijk is. Scholen die het roer radicaal willen omgooien lopen tegen een aantal hindernissen op⁷, scholen die traditioneel willen blijven krijgen het verwijt onvoldoende vernieuwend te zijn.

We zijn intussen in een situatie beland waarin het nauwelijks voorstelbaar en ook ongewenst is dat het onderwijs het roer opnieuw volledig omgooit, en als het ware terugkeert naar de situatie van voor de Mammoetwet, zoals de vereniging BON graag zou zien. Tegelijkertijd blijkt het moeilijk om de verschillende inzichten over kennisontwikkeling en kennisoverdracht, over oud onderwijs en nieuw leren, in de praktijk met elkaar te verenigen.

Wellicht is het verstandig toe te groeien naar een situatie waarin er als het ware voor elk wat wils is: traditionele, overwegend op kennisoverdracht gerichte scholen aan de ene kant, scholen die het leerproces centraal stellen aan de andere kant, en daartussenin de (meeste) scholen die oud en nieuw met elkaar combineren. Deze drie varianten zullen verschillende manieren van afsluiting en examinering hanteren: scholen die uitsluitend met een centraal examen afsluiten (zoals BON bepleit), scholen die centrale examinering en schoolonderzoek combineren (de huidige situatie) en scholen met een volledig door de school bepaalde afsluiting in de vorm van portfolio's (waarvoor vernieuwende scholen sterk pleiten).

Een belangrijk bezwaar tegen het loslaten van een verplicht centraal examen voor alle scholen is dat daarmee de enige centrale kwaliteitstoets die ons Nederlandse onderwijsbestel kent, verdwijnt. Daar staat echter tegenover dat de toelatingspraktijk bij de overgang naar het vervolgonderwijs (mbo, hbo en wo) de laatste tijd sterk aan het veranderen is. Steeds meer opleidingen gaan over tot een vorm van selectie, aan de poort of daarna. De algemene geldigheid van het diploma staat onder druk. Het loslaten van het verplichte centrale examen betekent weliswaar een breuk met het verleden, maar sluit wel aan bij een trend die in het hoger onderwijs — als

reactie op de groei en de toenemende heterogeniteit van de studentenpopulatie — toch al gaande is, namelijk een ontwikkeling naar meer niveau-differentiatie en selectie.

Literatuur

- Blom, S. (2005). Kennis in de verdomhoek. In: *NRC Handelsblad*, d.d. 26-27 november 2005.
- Bronneman-Helmers, R. (2006). *Duaal als ideaal? Leren en werken in het beroeps- en hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gerrits, R. (2006). Inflatie van het school-diploma dreigt. In: *de Volkskrant* d.d. 12 juni 2006.
- Gibbons, M. et al (1994). *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kennedy, J. (2005). De curieuze hang naar nieuwe dogma's. In: *NRC Handelsblad* d.d. 27 april 2005.
- Langen van, A. en G. Driessen (2006). *Sexverschillen in onderwijsloopbanen. Een internationaal comperatieve studie*. Nijmegen: ITS.
- Rinnooy Kan et al.(2006). *Leren excelleren. Talenten maken het verschil*. Den Haag: Innovatieplatform (rapport van de werkgroep Leren excelleren).
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/WODC/CBS (2005). *Jaarrapport Minderheden 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verbrugge, A. en M. (2006). Help! Het onderwijs verzuipt! Leraren, leerlingen en ouders moeten samen de strijd aangaan voor beter onderwijs. In: *NRC Handelsblad* d.d. 3-4 juni 2006.
- Ziehe, T.(2002). *Attitudes Towards Science. Values and Identities Among Children and Youth. Changes and Challenges of Natural Science*. Copenhagen: Conference on the Natural Science and Technology.

Noten

- 1 Het rapport *Leren excelleren*, dat onlangs door een werkgroep van het Innovatieplatform werd opgesteld en dat in belangrijke mate aansluit bij de denkbeelden rond het nieuwe leren, gaat op het punt van de individuele talentontwikkeling nog een stap verder (Rinnooy Kan et al., 2006). Het onderwijs zou niet alleen beperkt moeten zijn tot het ontwikkelen van cognitief talent, maar zou al het aanwezige individuele talent in brede zin moeten aanspreken. Daarbij wordt aangesloten bij het concept van de meervoudige intelligentie zoals dat door Howard Gardner werd ontwikkeld. Volgens het rapport is het onderwijs van oudsher te eenzijdig gericht op cognitieve begaafdheid, en wordt vooral gekeken naar wat iemand in dat opzicht tekort komt. Door meer aan te sluiten op wat iemand wél kan, en vooral goed kan, zowel op het cognitieve als niet-cognitieve vlak, zouden de zelfwaardering en het zelfrespect toenemen, en daarmee ook het plezier in leren.
- 2 Het aantal leerlingen op Vlaamse scholen nam tussen 1999 en 2005 toe van 10.000 naar 16.000. De groei deed zich vooral in het Belgische beroepsonderwijs voor. Volgens het BON-manifest is mogelijk ook de geringere deelname van jongens aan het havo/vwo aan de onderwijsvernieuwingen te wijten. Dat laatste lijkt niet het geval te zijn. De deelname van jongens aan de hogere vormen van voortgezet onderwijs is ook in andere Europese landen, zoals België, lager dan van meisjes (Van Langen en Driessen, 2006).
- 3 Ervaringskennis wordt in de praktijk steeds vaker gelijkgesteld met vakkenkennis, bijvoorbeeld bij de erkenning van

- eerder verworven competenties (etc).
- 4 In het verleden is verschillende malen voorgesteld, ondermeer door de Onderwijsraad, om dergelijke leerstandaarden te ontwikkelen. Die voorstellen zijn echter niet overgenomen.
 - 5 In het voorjaar van 2006 hield Het Platform Beroepsonderwijs een peiling over de volgende stelling (tussen haakjes de antwoordverdeling op 13 juni in procenten): De Verbrugges hebben gelijk (30%), ontbreekt het aan nuancering (24%), lossen de problemen in het onderwijs niet op (46%).
 - 6 De meeste ouders willen, zo blijkt uit onderzoek van het SCP, zowel het één als het ander. Ouders vinden leerstofgerichte onderwijsdoelstellingen ('een traditionele rol van de leerkracht', 'de leerstofcentraal' en 'discipline') bijna net zo belangrijk als leerlinggerichte doelstellingen ('zelfstandig leren' en 'gerichtheid op het kind') (Herweijer en Vogels, 2004). Uit ander SCP-onderzoek komt naar voren dat 80% van de bevolking verwacht dat leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs in 2020 veel minder klassikaal les zullen krijgen en het merendeel van de tijd individueel en zelfstandig zullen leren (met computers), terwijl nog geen 30% van de bevolking dat wenselijk vindt (SCP, 2004).
 - 7 In *Leren excelleren* wordt daarom, onder verwijzing naar de situatie in Finland, gepleit voor een experiment waarbij scholen volledige inrichtingsvrijheid krijgen (Rinnooy Kan et al., 2006).

Niet het onderwijs, maar de nuance verzuipt

Het Nederlandse onderwijs verzuipt helemaal niet. De kwaliteit ervan is aan de maat. Een nijpend probleem is echter dat er onvoldoende hoogopgeleiden en teveel uitvallers zijn. En daarvoor zijn nu juist de vernieuwingen noodzakelijk die de Verbrugges onder vuur nemen!

door *Joke Snippe*

Lid van het college van bestuur Hogeschool INHOLLAND.

HET ONDERWIJS IN HET ALGEMEEN EN HET hoger onderwijs in het bijzonder, heeft de laatste jaren niet te klagen over een gebrek aan belangstelling. In de veelbesproken en zo noodzakelijk geachte omslag naar de kenniseconomie, zijn de schijnwerpers volop op het onderwijs gericht. Een hoogopgeleide beroepsbevolking is immers één van de belangrijkste basisvoorwaarden voor die kenniseconomie. Niet alleen moet een groter deel van de bevolking dan nu het geval is, een hogere opleiding hebben genoten, die opleiding moet tevens van goede kwaliteit zijn.

De Verbrugges denken dat Nederland deze doelstellingen niet zal halen. In hun artikel fulmeren zij tegen een aantal ontwikkelingen in het onderwijs die naar hun mening behoorlijk uit de hand zijn gelopen. De hervormingen in het onderwijs zijn er de oorzaak van dat 'het onderwijs verzuipt'. Zij noemen een aantal factoren die bijdragen aan deze ramp, zowel randvoorwaardelijke als inhoudelijke. De schaalvergroting van de afgelopen jaren, de financiële verzelfstandiging van instellingen en de in- en outputfinanciering zijn de randvoorwaardelijke factoren. De inhoudelijke factor zijn de didactische vernieuwingen die de laatste jaren in opmars zijn. Bovendien vermoedt hij een duivels pact tussen randvoorwaarden en inhoud, waarbij met name de managers en de onderwijskundigen het moeten ontgelden.

In reactie op het artikel van Ad en Marijke Verbrugge wil ik de brood-

nodige nuances aanbrengen. Want het onderwijs is niet gediend met het creëren van een onjuiste voorstelling van zaken.

TOENEMENDE DOELMATIGHEID

Hoe gek het ook mag klinken in de oren van al diegenen die zich kritisch laten horen in de discussie over het onderwijs: de kwaliteit van ons onderwijs is aan de maat! In internationale vergelijkingen komt Nederland goed voor de dag (CPB, 2006; OECD, 2006). Dat neemt overigens niet weg dat in Nederland naar verhouding erg weinig in onderwijs wordt geïnvesteerd, uitgedrukt in percentages van het bruto nationaal product. In de afgelopen jaren is sprake geweest van continue bezuinigingen op het onderwijs, vooral op het hoger onderwijs. Zo is de bekostiging in het afgelopen decennium in het hoger onderwijs met 10 procent teruggelopen. Dit heeft geleid tot de noodzaak om ernstige bezuinigingen in de bedrijfsvoering van de instellingen door te voeren. Daar komt bij dat in de afgelopen tien jaar, door de opkomst van ICT, elke instelling zich gedwongen zag grote investeringen te plegen in ICT-infrastructuur. Dit was noodzakelijk om het onderwijs goed te doen aansluiten bij de ontwikkelingen in de samenleving, maar ook om met ICT als hulpmiddel processen als studenteninschrijving, informatie voor studenten, cijferadministratie efficiënter te laten verlopen. Het is goed om eraan te herinneren dat de overheid het ontstaan van grote instellingen heeft gestimuleerd, om een grotere doelmatigheid in de ondersteunende processen rondom het onderwijs te bereiken.

KWALITEIT GOED, KWANTITEIT NIET

Naast internationale vergelijkingen, waaruit blijkt dat het Nederlandse onderwijs niet als slecht kan worden betiteld, is er ook de eigen Nederlandse organisatie die waakt over het niveau van het hoger onderwijs. In de aanzwellende klaagzang over het niveau van het hoger onderwijs heeft de voorzitter van de NVAO, de Nederlands-Vlaamse Accreditatie Organisatie, zich publiekelijk in de discussie gemengd door expliciet aan te geven dat het niveau van ons hoger onderwijs geen reden voor zorg biedt.

Met die kwalitatieve doelstelling van de kenniseconomie hoeven we dan ook niet zo in de maag te zitten. Uiteraard kan het onderwijs altijd beter, is het goed om te streven naar voortdurende kwaliteitsverbetering, maar door de bank genomen is er geen reden voor grote paniek.

Dat ligt echter anders waar het de kwantitatieve doelstelling van ons hoger onderwijs betreft. Nederland heeft zich met de Lissabondoelstellingen gecommitteerd aan het streven dat 50 procent van de Nederlandse be-

roepsbevolking in 2010 hoger opgeleid moet zijn. Op dit punt zijn we nog lang niet waar we moeten zijn. We zijn namelijk niet goed in staat de uitval uit ons onderwijssysteem terug te dringen. Internationaal gezien scoort Nederland helaas hoog met de uitval van jongeren uit het onderwijs. Vooral in de grote steden is de uitval ronduit dramatisch te noemen. De gevolgen zijn bekend. Jongeren die noch leren, noch werken, plaatsen zich daarmee buiten de samenleving. Zij dreigen sneller ten prooi te vallen aan criminele invloeden. Hun integratie wordt hiermee ernstig belemmerd. Hiermee hebben we een groot maatschappelijk probleem benoemd, dat onze volle aandacht verdient. Dit kan echter niet zonder meer op het conto van een falend onderwijsbeleid worden geschoven. Wel is het zo dat het onderwijs extra inspanningen verricht om de uitval terug te dringen: het onderwijs wordt zo ingericht dat het leerlingen en studenten meer motiveert en er wordt gezorgd voor een goede begeleiding, waardoor studenten gekend worden binnen een instelling en minder kans lopen uit te vallen.

AANSLUITING OP DE ARBEIDSMARKT

Jarenlang is de kritiek op het beroepsonderwijs geweest dat het niet goed aansloot op de arbeidsmarkt. Als het over het lager beroepsonderwijs ging, dan klaagden de werkgevers dat leerlingen te zeer werden overladen met algemene kennis en ‘nog geen hamer konden vasthouden’. Ook over het hoger beroepsonderwijs klonk de klacht dat het onderwijs onvoldoende aansluiting vond in de beroepspraktijk waarvoor het opleidde.

In de afgelopen tien jaar is hierin veel verandering gekomen. Er zijn voor alle opleidingen ‘beroepenveldcommissies’ ingesteld, waar vertegenwoordigers van de betreffende beroepen meedenken over de inhoud van de opleiding en waar zij nieuwe ontwikkelingen in de beroepspraktijk doorspreken. Ook zijn er in het hbo meer stages en andere ervaringsmogelijkheden met de beroepspraktijk gekomen.

De belangrijkste slag die in de afgelopen jaren is gemaakt, is dus dat de opleiding wordt opgebouwd rondom situaties in de beroepspraktijk. Een maatschappelijk werker, bijvoorbeeld, leert gesprekken met cliënten te voeren door het werkelijk te doen: het gesprek goed voorbereiden, het gesprek voeren en vervolgens nabespreken met een begeleider. De volgorde is dus niet meer: eerst theorie en later de praktijk. Het gaat meer gelijk op. Studenten leren zich voor te bereiden op de beroepspraktijk aan de hand van reële beroepssituaties. Daarbij doen zij op een natuurlijke manier de kennis op die nodig is om adequaat te kunnen functioneren. Op die manier bereiden studenten zich niet alleen optimaal voor op de beroepspraktijk, maar is het ook nog eens een motiverende manier van leren.

Is dit onderwijs ‘leuk’? Ja. Is het daarom verwerpelijk, zoals de Verbrugge’s beweren? Feit is dat een dergelijke vorm van onderwijs voor verreweg de meeste studenten motiverender is dan andere didactische werkvormen

*Worden docenten
gedegradeerd tot begeleiders
om bezuinigingen te kunnen
doorvoeren? Geenszins!*

en op termijn dus ook tot minder uitval zal leiden. Op INHOLLAND zien we hiervan al de eerste positieve effecten.

Is deze onderwijsmethode een slimme bezuinigingstruc? Worden docenten gedegradeerd tot begeleiders om bezuinigingen te kunnen

doorvoeren? Geenszins. Naast docenten, zijn het experts op alle beroeps-terreinen die lesgeven: ondernemers, managers, onderzoekers. De variëteit in het onderwijs is groot. Studenten werken opdrachten in groepen uit, ze bereiden zich individueel op tentamens voor, schrijven individueel werkstukken of werken in groepen aan projecten. Kortom, er is een heel scala aan onderwijsvormen. De studenten worden vrij intensief begeleid in hun leerproces, gedurende hun gehele opleiding.

ACTIVEREND KENNIS VERWERVEN

Onderwijs is dus beter aangesloten op de beroepspraktijk. Dat houdt echter geenszins in dat kennis er niet meer toe doet: die blijft noodzakelijk om adequaat in de beroepspraktijk te kunnen functioneren. Het kan ook niet zo zijn dat kennis uitsluitend door studenten zelf wordt geconstrueerd. Wel is het zo dat een lerende altijd zelf actief moet zijn. Die zo door de Verbrugges verfoeide onderwijskundigen, hebben in hun onderzoek van de afgelopen decennia in ieder geval laten zien dat het belangrijk is dat een leerling of student actief met de leerstof bezig is. Dit kan op verschillende manieren. Een inspirerend hoorcollege dat de studenten boeit en ervoor zorgt dat zij actief meedenken, is een effectieve onderwijsvorm. Dat kan echter ook gelden voor een projectgroep waar studenten actief meedenken over een oplossing voor een probleem en actief participeren in het groepsproces. Maar, net zoals een hoorcollege, kan ook een groepsactiviteit haar doel voorbijschieten als er niet aan een aantal voorwaarden is voldaan. Dat is echter nog geen reden om onmiddellijk de totale didactische variëteit om zeep te helpen.

We kunnen er niet omheen dat er veranderingen in de samenleving hebben plaatsgevonden, waarop het onderwijs actief moet inspelen. Het staat buiten kijf dat de student en de leerling van nu zijn veranderd ten opzichte van die van dertig jaar geleden. De invloed van de computer in hun leven is

onmiskenbaar. Bovendien kunnen moderne leerlingen en studenten zich onder andere daardoor op meer dan één ding concentreren. Dit zogenoemde *multi tasking*-gedrag vraagt om een onderwijsmethode die activerend kennis verwerven stimuleert. Leerlingen en studenten zijn geen passieve kennisconsumenten.

DE DOCENT ALS CRUCIALE FACTOR

Een bron van ongenoegen in het artikel van de Verbrugges betreft de penibele situatie van de docent. Zij stellen dat de docent niet alleen zijn status is kwijtgeraakt, maar ook zijn salaris en het respect voor hem als professional. De onderwijshervormingen worden aangewezen als oorzaak daarvan.

Het is een algemeen aanvaard feit dat de status van de docent beter moet. Het werken in het onderwijs zou beter moeten worden gewaardeerd door de samenleving en wellicht moet dit ook tot uitdrukking komen in een andere salariering. Feit is dat het huidige salarissysteem voor docenten in het hoger beroepsonderwijs de mogelijkheid biedt om door te groeien

in hun expertisegebied en daarmee ook in salaris. Dit gegeven wordt volstrekt verzwegen in alle publicaties over de salariering in het onderwijs! Het is echter in het systeem opgenomen dat docenten langs de inhoudelijke lijn van hun expertisegebied kunnen doorgroeien in salaris. Dit kan door onderzoek te gaan doen, door deel te nemen

Het huidige salarissysteem in het hoger beroepsonderwijs biedt docenten de mogelijkheid door te groeien in salaris. Dit wordt volstrekt verzwegen!

aan kenniskringen die in het hbo zijn opgericht om het onderwijs door onderzoek inhoudelijk te verrijken. In het kielzog daarvan zullen ook de bevlogenheid en de betrokkenheid van docenten toenemen. Immers, voor ambitieuze docenten is er de mogelijkheid om door te groeien tot lector, met bijbehorend salaris.

Er is echter een onderdeel dat veel zwaarder drukt op het lot van de docent en dat betreft het ervaren verlies aan autonomie. De Verbrugges spelen daarop in. Er is een breed gedragen gevoel onder docenten dat zij zeggenschap hebben verloren over de wijze waarop zij in het onderwijs hun werk doen. Dat heeft ermee te maken dat zij meer in teamverband moeten werken, meer verantwoording moeten afleggen in het kader van kwaliteitszorgverplichtingen, en wat dies meer zij. In de huidige samenleving werken publieke instellingen, zoals hogescholen en universiteiten, op grotere afstand van de overheid dan vroeger, maar, mede daarom is de druk groter

op die instellingen geworden om verantwoording af te leggen over de besteding van publieke middelen en de kwaliteit van de geleverde diensten. We willen niet alleen meer weten welke middelbare school het dichtste bij is, maar ook welke school de beste resultaten levert.

De docent van nu moet hiermee uit de voeten kunnen. Een moderne professional hoort ook transparant te werken (scheiding van onderwijs verzorgen en het beoordelen ervan bijvoorbeeld) en bereid te zijn verantwoording af te leggen (bijvoorbeeld door collega-docenten mee te laten oordelen over een bepaald onderwijsonderdeel). Er is wat dit betreft geen weg terug. De kwaliteit van het onderwijs is gebaat bij docenten die in staat zijn om in redelijkheid verantwoording af te leggen over wat ze doen en bij docenten die enthousiast het onderwijs kunnen dragen. Alleen op die manier kunnen we motiverend onderwijs verzorgen dat de studenten nodig hebben, waar de markt om vraagt en dat de uitval substantieel terugdringt.

Literatuur

- CPB (2006). *Kansrijk kennisbeleid*. Maarten Cornet, Free Huizinga, Bert Minne & Dinand Webbink. CPB-document 124. ISBN 90-5833-2829.
- OECD (2006) *Education at Glance, OECD indicators 2006*

Op de leraar bouwen?

Leraren nemen heft steeds meer in eigen hand

Een grootschalig onderzoek onder onderwijspersoneel, opgezet door de beroepsgroep zelf, maakt duidelijk dat veranderingen binnen het onderwijs nog steeds te veel door externe deskundigen en door een top-down managementstijl worden bepaald. Om daarin verandering te brengen, nemen leraren nu zelf initiatieven tot verbetering.

door Frank Jansma

Stichting Beroepskwaliteit Leraren en ander onderwijspersoneel (SBL).

IN HET ONDERWIJS WERKEN ONGEVEER 350.000 mensen. Het onderwijs en de rol van de beroepsgroep staan in de publieke belangstelling en veel deskundigen praten er over mee. In november 2005 schrijft minister Van der Hoeven (ocw) aan de Tweede Kamer dat leraren zelf het initiatief moeten kunnen nemen tot discussie en vernieuwing. ‘De tijd “over hen en zonder hen” is voorbij. Dat is een boodschap voor de politiek, maar ook voor de onderwijsorganisaties, voor besturen en voor schoolleiders. Geef de vakmensen uit het onderwijs de ruimte’, aldus Van der Hoeven.

NATIONAAL ONDERZOEK

Onder dit gesternte organiseert de Stichting Beroepskwaliteit Leraren en ander onderwijspersoneel (SBL) in de eerste helft van 2006 het project *Onderwijs aan het woord*. Dit onderzoek geeft alle (toekomstige) leraren en onderwijsondersteuners de kans om zich uit te spreken over wat zij belangrijk vinden voor hun beroep. Vanuit alle hoeken en gaten geeft de beroepsgroep gehoor aan deze uitnodiging:

- * leraren, klasse- en onderwijsassistenten uit het primair onderwijs en het voortgezet onderwijs;
- * docenten en instructeurs uit de beroeps- en volwasseneneducatie;

- * studenten van pabo's en lerarenopleidingen, en lerarenopleiders zelf uiteraard;
- * docenten, studenten, universitair hoofddocenten en aio's uit het hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs.

Uiteindelijk resulteert dit in een breed gedragen onderwijsagenda, die eind juni 2006 formeel is overhandigd aan minister Maria van der Hoeven van ocw.

AANPAK VAN DE ENQUÊTE

Tussen januari en juni 2006 vond een grootschalige enquête plaats onder werkenden in het onderwijs, opgezet door die beroepsgroep zelf.

Deze enquête, *Onderwijs aan het Woord*, is via een grote publiciteitscampagne in het onderwijs gelanceerd. Met advertenties, posters in scholen, een briefkaartenactie en e-mail werden alle scholen en onderwijsinstellingen en zoveel mogelijk werkenden in het onderwijs uitgenodigd om naar de website www.onderwijsaanhetwoord.nl te surfen.

Op de website stond een vragenlijst met een reeks stellingen. De respondenten moesten daar twee dingen mee doen: aangeven in hoeverre die stelling bij hen past en aangeven in hoeverre ze tevreden waren over die stelling in de praktijk. Voor beide oordelen konden ze een score geven op een zevenpuntsschaal. Zat er een groot verschil tussen deze twee oordelen, dan is er sprake van een *gap*: een verbeterpunt dus.

Meer dan 12.000 mensen hebben uiteindelijk aan deze *websurvey* meegedaan. Ze hebben glashelder laten zien wat zij van belang vinden in hun beroepsuitoefening en waar de knelpunten zitten. Het overgrote deel daarvan was leraar. Zij vormen naar sector, geslacht, leeftijd en ervaring een representatieve doorsnee uit de beroepsgroep als geheel.

SPANNINGSVELD

Uit de verzamelde antwoorden blijkt een enorme betrokkenheid bij het werk in het onderwijs en daarbij staat de leerling centraal. Op een overtuigende manier maakt de beroepsgroep duidelijk dat zij graag met leerlingen werkt en dat zij zich inspant om er voor te zorgen dat leerlingen het naar hun zin hebben in het onderwijs, succes ervaren en een goede toekomst tegemoet kunnen gaan.

De schoen wringt bij het feit dat leraren zelf graag zo goed mogelijk onderwijs willen bieden, maar nauwelijks de kans krijgen om dat als team

Leraren willen zelf graag zo goed mogelijk onderwijs bieden, maar krijgen nauwelijks de kans zelf hun eigen expertise op te bouwen

en op basis van hun eigen expertise te ontwikkelen. Het besef dat het onderwijs moet inspelen op de dynamiek in de samenleving, en dat het steeds weer moet worden toegesneden op de mogelijkheden en moeilijkheden van de lerenden, is overduidelijk aanwezig. Net zoals de wil om daar stevig aan te werken. Helaas zijn de afgelopen

decennia de mogelijkheden en randvoorwaarden daarvoor steeds slechter geworden. Dat levert een ernstig spanningsveld op.

Terugkijkend is het niet zo moeilijk om de oorzaken van die erosie te zien. Enigszins kort door de bocht kun je drie factoren onderscheiden, die op een negatieve manier op elkaar ingrijpen.

In de eerste plaats is er op tal van plaatsen in het onderwijs spanning tussen managementontwikkelingen en professionele ontwikkeling op de werkvloer.

In de tweede plaats hebben we te maken met de erfenis van een tijdperk, waarin verandering sterk in het teken stond van politieke maakbaarheid, waarbij de stellige overtuiging was dat onderwijsverbeteringen op basis van ontwikkelde kennis door deskundigen van buitenaf konden worden gestuurd en opgelegd. Het vertrouwen daarin is anno 2006 behoorlijk weggeëbd.

En ten derde neemt de spanning toe tussen enerzijds de professionele noodzaak om te innoveren en te individualiseren, en anderzijds de wens onderwijsprocessen te stroomlijnen en te standaardiseren, omwille van doelmatigheid.

CONTRAPRODUCTIEF

De eerste factor heeft wellicht het minst toelichting nodig. Juist de publicatie *Beroepszeer* in de reeks van *Christen Democratische Verkenningen* heeft die kat de bel aangeboden. We zien in tal van sectoren dat de noodzakelijke professionalisering bij het management te vaak vormen aanneemt die leiden tot deprofessionalisering van de professionals op de werkvloer.

In het onderwijs is de professionalisering van het management laat op gang gekomen. Het sterk instrumentele en op beheersing gerichte type management waar *Beroepszeer* de staf over breekt, is verleidelijk door de il-

lusie van snelheid en maakbaarheid. Wellicht dat onderwijsmanagers zich vanuit die illusie graag laten verleiden om het professionaliseringsproces in hun instellingen te versnellen. Dat is contraproductief, en dat besef is nu doorgedrongen. De praktijk loopt daar helaas op tal van plaatsen nog bij achter.

UITVOERDER VAN ANDERMANS IDEEËN

De tweede factor lijkt hier wel wat op. Lange tijd is onderschat hoezeer beroepsuitoefening in de kern een creatief proces is. Enigszins karikaturaal drijft het klassieke research- en developmentmodel op de aanname dat een doelmatige methodiek in het laboratorium door deskundigen kan worden ontwikkeld. Daarna geef je die methodiek in handen van de professional

De professional wordt nog te vaak gereduceerd tot uitvoerder van andermans ideeën

die er vervolgens in de praktijk mee aan de slag gaat. Natuurlijk hoort daar wel een nascholingsvoorziening bij, waarin de deskundige aan de professional uitlegt hoe hij te werk moet gaan. In dat beeld wordt de professional gereduceerd tot uitvoerder van het idee van een ander.

Met andere woorden: hij wordt niet serieus genomen.

De maakbaarheidgedachte werkt vergelijkbaar. Er wordt een maatschappelijk probleem gesignaleerd en de professional krijgt de opdracht dat probleem op te lossen, compleet met aanwijzingen hoe hij dat moet doen. Ook dit is een karikaturale voorstelling van hoe het in de praktijk gaat, maar in de kern legt het wel bloot hoe de professional wordt bejegend. Het complexe en creatieve karakter van professioneel werk wordt nog veel te veel onderschat.

ZOEKTOCHT NAAR KWALITEIT

Daarmee komen we bij het derde punt. Professioneel werk is kennisintensief en vraagt om een reflectieve en creatieve omgang met unieke situaties en cliënten. De professional maakt daarbij methodes, procedures en materialen, toegespitst op die situatie en die cliënt.

Natuurlijk kunnen methodes en materialen in meer of mindere mate worden gestandaardiseerd. Vanuit bedrijfskundig oogpunt is het ook absoluut noodzakelijk om te onderzoeken hoe en in welke mate dat kan. Dat vraagt om een zoektocht waarin management en professionals nauw samenwerken in een systematische aanpak van kwaliteitszorg. Kwaliteitsbewustzijn en

kostenbewustzijn gaan daarbij hand in hand. Ook hiervoor geldt: men wéét het wel, maar in de praktijk komt er nog nauwelijks iets van terecht.

KNELPUNTEN CONCREET

De knelpunten die in *Onderwijs aan het Woord* aan het licht komen, weerspiegelen de hierboven genoemde factoren op een concreter niveau:

- * het beleid is veel te veel *top-down* eenrichtingsverkeer. Dat gaat ook gepaard met hinderlijke bureaucratische vormen van sturing ('Hoe breek je de muur af tussen onderwijsprofessionals en schoolleiding?', verzucht een deelnemer);
- * personeelsbeleid is onvoldoende gericht op verbetering van onderwijs. Leraren krijgen veel te weinig mogelijkheden om echt werk te maken van onderwijsverbeteringen of -vernieuwingen;
- * er wordt veel te weinig gebruik gemaakt van de kennis van werkenden in het onderwijs. Die kennis wordt onderschat en genegeerd, terwijl theoretische onderwijskundige kennis naar binnen wordt gedragen;
- * er is veel te weinig wisselwerking van kennis, vaardigheden, capaciteiten binnen en buiten de school. Kennisdeling en kennismanagement ontbreken nagenoeg;
- * er is een chronisch tijdgebrek ('We willen tijd, tijd, tijd!'). Het is echter de vraag of tijdgebrek niet juist ook samenhangt met ondoelmatige en veel te uniforme organisatievormen in het onderwijs.

MEEST EN MINST TEVREDEN

De beroepsgroep is het meest tevreden over het werken met leerlingen dan wel studenten. Ook is men behoorlijk tevreden over de waardering die men krijgt, zowel van leerlingen als van collega's.

De mensen in het onderwijs vinden het belangrijk en stimulerend dat ze van elkaar en van anderen kunnen leren. Maar in de dagelijkse praktijk komt dat naar hun oordeel toch niet goed van de grond. Men is daar het minst tevreden over.

WAT KAN (VEEL) BETER

- 1 Ik wil dat de onderwijsorganisatie op rolletjes loopt.
- 2 Ik wil dat het personeelsbeleid op onze school gericht is op ontwikkeling en verbetering van het onderwijs.
- 3 Ik vind dat het werk zo georganiseerd moet zijn dat je makkelijk van elkaars kennis en ervaring gebruik kunt maken.

- 4 Ik heb graag een goed salaris.
- 5 Waardering door management/schoolleiding.
- 6 Maatschappelijke waardering.
Als team leren van andere scholen.
- 8 Ik wil een inspirerende visie op onderwijs in mijn school.
- 9 Ik wil dat de visie op onderwijs vanuit het team komt.
- 10 Scholing en opleiding.

DE UITKOMST OP HOOFDLIJNEN

WAT GAAN WE ER AAN DOEN?

Onderwijs aan het woord heeft een aantal suggesties voor verbeteringen opgeleverd voor alle niveaus; van werkvloer tot ministerie. Deze suggesties zijn gebundeld in de onderwijsagenda die eind juni jl. aan de minister is voorgelegd.

Werkvloer

Onderwijsmensen nemen de verantwoordelijkheid voor hun eigen professionele ontwikkeling. Dit houdt in dat zij inzicht hebben in hun eigen competenties, hun eigen leer- en ontwikkelpunten vaststellen en hun eigen leervragen formuleren, dat zij durven te experimenteren en ruimte claimen voor hun eigen ontwikkeling. Om dit te kunnen realiseren is een uitdagend werk- en leerklimaat van belang.

Teams

De teams richten zich op visie- en beleidsontwikkeling, samenwerking, kennisdeling, collegiale ondersteuning, professionele ontwikkeling en het opeisen van ruimte daarvoor en de verdeling van taken en rollen.

Onderwijsmanagers

Managers moeten hun professionals betrekken bij visie- en beleidsontwikkeling. Zij moeten de kaders scheppen waarbinnen professionals meer verantwoordelijkheid kunnen nemen voor het onderwijs en hun eigen ontwikkelproces. De managers geven derhalve richting, maar laten de concrete invulling over aan de professionals.

Ouders/leerlingen

Ouders en leerlingen moeten mee praten over (de kwaliteit van) het onderwijs en hun wensen daarvoor kunnen neerleggen. Daarnaast zouden leerlingen meer de verantwoordelijkheid over hun eigen leerproces moeten kunnen nemen.

Ministerie van OCW

De beroepsgroep vindt dat het departement moet doorgaan op de ingeslagen weg. Dit houdt in: (meer) autonomie naar de scholen en verdergaande deregulering. Daarnaast wil men dat de minister een uitdagend werk- en leerklimaat faciliteert en onderwijsmanagers professionaliseert. Verklein de afstand tussen beleidsmakers en de werkvloer.

BELANGRIJKE LESSEN

Er is nu nog te veel sprake van buiten naar binnen, van boven naar beneden. *Onderwijs aan het woord* heeft duidelijk gemaakt dat de beroepsgroep dit eenrichtingsverkeer ongewenst vindt. Er moet een krachtige invloed

De beroepsgroep kan de gewenste ombuigingen mede zelf realiseren

komen van binnen naar buiten, van beneden naar boven. De beroepsgroep kan die ombuiging mede zelf realiseren.

In de eerste plaats door te werken aan borging van kwaliteit en voortgaande professionele ontwik-

keling. SBL stimuleert leraren om samen te werken aan verdere professionalisering van de beroepsgroep. In netwerken ontwikkelen zij daarvoor geschikte methoden en instrumenten. Meer informatie over deze netwerkorganisatie vindt u op www.lerarenweb.nl.

In de tweede plaats moeten we veel meer gebruikmaken van de expertise van de mensen in het onderwijs. Steeds meer leraren nemen deel aan kenniskringen, werken mee in expertisecentra en zoeken aansluiting bij netwerken met andere professionals. Die tendens moet een krachtige impuls krijgen, bijvoorbeeld in de vorm van lectoraten voor leraren en beurzen of vouchers voor ontwikkelwerk en ontwikkelingsgericht onderzoek.

In de derde plaats ligt er nog een stapeltje vragen die snel en grondig moeten worden beantwoord. Hoe bevorderen we dat onderwijsverbetering en -innovatie van binnenuit kunnen komen? Wat zijn doelmatige aanpakken voor professionele ontwikkeling, voor kennisdeling binnen de school en daarbuiten? Hoe bevordert u succesvolle samenwerking van onderwijsprofessionals en onderwijsmanagement?

De beroepsgroep zal deze vragen zelf moeten beantwoorden. Ook dat vraagt om een netwerkbenadering met een ontwikkelingsgericht onderzoeksprogramma.

De complete onderzoeksrapportage en de agenda die aan de minister is aangeboden kunt u downloaden via www.onderwijsaanhetwoord.nl.

‘Vmbo-leraren moeten niet klagen, maar aanpakken!’

In gesprek met vakdocent metaaltechniek Wim van de Merwe

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV

WIM VAN DE MERWE WERKT drie dagen in de week als vakdocent metaaltechniek vmbo bij de christelijke scholengemeenschap Reggesteyn in Rijssen. Om half zeven 's ochtends is hij al volop in de weer op school. De schitterende locatie van Reggesteyn laat hij voorafgaand aan ons gesprek vol trots zien. Het praktijklokaal is ingericht met mooie machines, die veelal door het bedrijfsleven beschikbaar zijn gesteld. Van de Merwe is daarnaast twee dagen in de week werkzaam bij Bureau TOP (Techniek-Organisatie-Promotie). Hij is enthousiast over zijn vak. Wat hem betreft is samenwerking tussen scholen en bedrijven essentieel voor beter praktijkonderwijs in de techniek. Zijn beroepsgroep geeft hij ervan langs: de leraar moet zelf veel meer de handen uit de mouwen steken.

NIET KLAGEN, MAAR AANPAKKEN

‘Ik zit nu 29 jaar in het onderwijs, maar ben nog lang niet afgebrand. Heel veel collega's klagen. De regeltjes in het onderwijs frustre-

ren hen. Ze stoppen ermee of laten het hoofd hangen. Ook ik klaag wel eens, bijvoorbeeld over het feit dat we ineens enkele uurtjes culturele vorming moeten bieden en hoe dat ten koste gaat van het metaalonderwijs. Echter, met klagen alleen bereik je niets. Je kunt er zelf ook veel aan doen. Collega's zeggen wel eens dat ik gek ben, maar wie is hier nu gek? Sommigen denken dat alles zo maar vanzelf gaat. Ik ken ze, hoor, collega's die na zeven weken zomervakantie binnenkomen en zich met een zucht in de stoel laten vallen en dan roepen: “Zo, nog zeven weken en dan hebben we weer vakantie”. Wat bezield die mensen? Hebben ze dan geen lol in hun werk? Waarom zoeken ze dan niet wat anders?’

‘Wil je meer betrokkenheid van het bedrijfsleven? Ga er dan op af! Niet belen. Ga ernaartoe. In juni, wanneer je geen vierdeklassers meer hebt, heeft een docent zeeën van tijd. Juist dan is het tijd om aan de slag te gaan. Bezoek dan dat bedrijfsleven! Maar nee, hoor. Veel collega's zitten

rond die periode gewoon thuis. Ik vraag me dan ook af: willen ze eigenlijk nog wel wat doen voor het vak, of zitten ze veel liever hun tijd uit?’

‘Als docent moet je bijblijven en je vak-kennis bijspijkeren. Dus zouden ze ook het bedrijfsleven in moeten en moeten bijleren. Dan is het heel beroerd te merken dat er onlangs via de FME-CWM — de werkgeversorganisatie grootmetaal en elektrotechnische industrie — maar liefst achthonderd stage-plaatsen voor docenten in het bedrijfsleven waren geregeld, en dat slechts een handjevol belangstellenden zich daarvoor had aangemeld. Heel triest.’

‘Veel collega’s klagen ook over het feit dat ze op een oude locatie zitten en het aan uitstraling ontbreekt. Ik zeg dan: ga aan het einde van het jaar met je leerlingen het lokaal eens flink onder handen nemen. Ruim op, geef alles een nieuwe frisse kleur. Kortom: onderneem iets! Het is zo gemakkelijk te lopen klagen, maar als je niet zelf het heft in handen neemt, dan gebeurt er ook niets. En nodig het bedrijfsleven uit. Laat zien wat je kunt. Zo is op 29 augustus de Metaalunie hier geweest. [De Metaalunie is met 12.000 leden de grootste ondernemersorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf in de metaal; red.] De school was toen officieel nog dicht vanwege de vakantie, maar de directie van Metaalunie district Oost-Nederland hield hier wel haar jaarvergadering! Dat betekende dat de directies van metaalbedrijven nu eens kennis konden maken met hoe een metaallokaal eruit moet zien. Verder kregen ze te horen wat de bedrijven in de omgeving hebben geïnvesteerd in het nieuwe metaallokaal. De leerlingen van de consumptieve afdeling hebben de gasten ontvangen en gezorgd voor een vijfgangen-diner. Verder hebben ze een rondleiding door de school gekregen en een metaalbedrijf in Rijssen bezocht.’

STIMULEREN VAN ENTHOUSIASME EN VAKMANSCHAP

‘We hebben hier op school een prima locatie met goede materialen, beschikbaar gesteld door het bedrijfsleven, de machines, de overalls voor de jongens. Zij en wij willen niet met oud spul werken. De school is al een belangrijk uithangbord, maar de materialen voor de praktijklessen zijn dat zeker. Dat is zó belangrijk! De tranen schieten mij in de ogen bij de inrichting van sommige praktijklokalen op vmbo-scholen in Nederland. Dan heb je helemaal geen zin meer om achter de draaibank te gaan staan. Het punt is natuurlijk wel dat praktijklokalen duur zijn. Er wordt veel beknibbeld op het onderwijs en dan gaan de praktijklessen er vaak als eerste uit.’

‘Ook hebben we het metaalontdekkingsplan gehad voor leerlingen van groep 8 van de basisschool. Dik vijfhonderd leerlingen zijn langs geweest bij bedrijven. Hun monden vielen open bij het zien van al die mooie machines. Dat vonden ze nog veel interessanter dan het praatje waarin over de goede kansen in de techniek en over de goede verdiensten werd gesproken. Wat dat laatste betreft: er zijn echt leerlingen die meer verdienen dan ik! Leerlingen moeten in de keuken van bedrijven kijken en omgekeerd zij bij ons. We kunnen heel veel voor elkaar doen. We organiseren overigens voor de ouders ook werkavonden. Ouders gaan een avondje in de metaal aan het werk en maken zo kennis met wat hun kind gaat doen door ook in een overall te staan achter een draai- of freesbank. Dat werkt prima!’

STOP DE OVERWAARDERING VAN THEORETISCHE KENNIS

‘Ik ben begonnen als leerling op de ambachtsschool in Rijssen. Zes jaar lang werkte

FOTO: ALEX DE JONG; Vraag en aanbod

ik bij een metaalverwerkend bedrijf en deed zo alle mogelijke praktijkervaring op. Daarnaast zat ik nog acht jaar drie avonden per week op cursus om de onderwijsaktes metaaltechniek te halen. Tegenwoordig willen jongens vers van de havo ineens als metaaldocent aan de slag. Je kunt echter niet uit de klas zo maar voor de klas gaan staan. Steeds vaker missen docenten de aansluiting met de praktijk. En dat is natuurlijk vreemd als je bedenkt dat ze leerlingen niet algemene kennis, maar een vak proberen bij te brengen.’

‘De verkorte opleiding, met weinig praktijkwerkervaring, is een probleem. Hoe kan iemand nu liefde voor het vak aan anderen bijbrengen als hij zelf nog nooit een organisatie aan de binnenkant heeft ervaren? Toen ik startte, was het een vereiste dat je als docent voldoende praktijkervaring had. Als je niet werkzaam geweest was in het vak, kon je niet als leraar aan de slag.’

‘Er wordt bij het onderwijs veel te veel naar de cognitieve mogelijkheden van het

kind gekeken. De Cito-toets is daarbij met name funest. Zodra leerlingen die toets met een redelijke score afleggen en binnen de categorie havo vallen, gaan ze naar het havo. Maar wat als zo’n jongen of meisje daar helemaal niet gelukkig is? Wordt er wel goed gekeken of iemand zich niet misschien veel beter thuis voelt in de techniek?’

‘Ook denken ouders vaak: “Laat mijn kind maar eerst het havo doen en daarna misschien wel de techniek in.” Dat is echter de verkeerde volgorde. Stuur een kind dan eerst naar het vmbo en laat hem of haar dan vervolgens doorstromen. Dan heb je een veel betere basis voor het metaalvak.’

‘De overwaardering van cognitieve en theoretische kennis is ingezet met de basisvorming. Ik heb Wallage hierover ooit nog een briefje gestuurd. Ik heb hem toen al gezegd dat de basisvorming gedoemd was te mislukken. Als het zo ver was, mocht ik hem eraan herinneren. Dat heb ik onlangs gedaan. Wallage is nu burgemeester van Groningen, reageerde sportief en gaf mij zelfs gelijk. Het probleem van de basisvorming was dat de leerlingen alle vakken krijgen. Maar spits de vakken dan ten minste toe op de situatie van de leerling en overvoeren niet met algemene vakken die hen niets interesseren. Onze derdeklassers krijgen nu culturele en kunstzinnige vorming. En waar moet dat lesuur vanaf? Inderdaad, van de beroepsgerichte uren! Ook moesten we destijds voor onze ivbo-leerlingen [ivbo is individueel vbo; red.] drie uur praktijk inleveren voor Engels. Natuurlijk moet je die jongens Engels leren, maar wel op hun niveau. Je moet hen woorden en uitdrukkingen leren op hun niveau en voor hun vak, zodat ze de zin ervan inzien. De pedagogen die dergelijke onzinnige dingen in hun ivoren torentjes bedenken, kennen onze leerlingen niet.’

‘Hetzelfde gold voor het door Den Haag bedachte studiehuis. Daar was het probleem

het gebrek aan structuur. Dat is bij havo en vwo misschien minder een probleem, maar wel bij vmbo-leerlingen. Je moet de leerlingen duidelijkheid bieden en structuur en hen die dingen laten doen waar ze goed in zijn.’

‘Je moet daarbij als leraar flexibel zijn, aansluiting zoeken bij de leerlingen en niet zomaar een programmaatje afdraaien. Als er bijvoorbeeld een scherm van een trekker kapot is en ze willen dat hier maken, dan kan dat. Of de brommer? Geen probleem. Dingen uit hun echte leven, zodat het aanspreekt, geen modules die ver van de dagelijkse praktijk afstaan.’

VAKKANJERS

‘Om het praktijkvak te stimuleren ben ik in 1996 met laswedstrijden begonnen voor de regio Oost-Nederland. Dit is een initiatief dat samen met de werkgevers grootmetaal FME-CWM is opgezet om het metaalonderwijs nieuw leven in te blazen en de instroom in bedrijven te bevorderen. Deze wedstrijden zijn in 2003 overgenomen door Bureau TOP en onder de noemer Junior Vakkanjerwedstrijd “landelijk” gegaan. Naast Junior Vakkanjerwedstrijden bestaan er ook Vakkanjerwedstrijden en zelfs een wereldcompetitie *worldskills*.’

‘Jongens die vanuit Reggesteyn meedoen aan deze Vakkanjerwedstrijden selecteer ik zelf, maar vanaf dat moment moeten ze natuurlijk flink oefenen. Collega’s in het land zijn vaak verbaasd als ik hen vertel dat mijn leerlingen ’s avonds in hun eigen tijd bij mij komen oefenen. Die jongens zijn vaak laaiend enthousiast. Ze vinden het fijn als ze merken dat ze met hun vak kunnen scoren. Het is zo belangrijk dat kinderen trots zijn op wat ze met hun vak hebben bereikt. Ook ouders kunnen dan vertellen over de prestaties van hun kind.’

‘We gaan de Twentse Vakkanjers gebruiken als ambassadeurs van de techniek. We zetten hen bijvoorbeeld voor een paboklas. Dan komen toekomstige leerkrachten iets over de techniek te weten. En dan weten ze daarna ook dat leerlingen die liever met hun handen werken, later in de technische sector een fantastische baan kunnen krijgen. Of ze treden op tijdens een ouderavond voor leerlingen uit de tweede klas die nog een keuze moeten maken.’

‘Ik wil altijd andere dingen blijven doen, extra dingen voor het vak. Momenteel wordt er hard gewerkt aan een “technasiumlokaal”, een plek waar havo- en atheneumleerlingen technische vakken kunnen volgen, zodat ze weten waar ze aan beginnen als ze bijvoorbeeld naar een mbo of een hbo gaan. Ik kijk ernaar uit!’

SAMENWERKING MET BEDRIJFSLEVEN

‘Ik vind dat bedrijven scholen zouden moeten adopteren. Zo heb ik een banenpool voor de derdeklassers. Als ze 15 zijn, kan ik hen op een vrije middag of in de vakantie uitzetten bij een baas. Ik kijk bij welk bedrijf ze passen. Ik ken al die bedrijven en hun bedrijfsleiders, vaak oud-leerlingen van hier, persoonlijk. En dat werkt heel goed. Wees er zuinig op, zeg ik er dan bij. Laat ze niet onbenullig werk doen, maar werken naar hun mogelijkheden. Dat is voor de leerlingen vaak veel beter dan vakken vullen bij Albert Heijn. Het blijkt hen vaak enorm te stimuleren. Ze begrijpen dan waarvoor ze het allemaal doen en komen terug met enthousiaste verhalen. Sommige jongens stromen door naar het mbo en regelmatig komen ze terug in zo’n bedrijf of krijgen er een vaste baan.’

‘Ook merk ik nog steeds dat er een enorm vertekend beeld over vmbo-leerlingen bestaat. Alsof dat per definitie de probleemleerlingen zijn die niets kunnen. Wat enorm

funest is dat! Ooit kwam een docent die les geeft aan atheneumleerlingen bij mij een kijkje nemen. Hij keek zijn ogen uit in het praktijklokaal, waar ik iedere leerling afzonderlijk aanwijzingen gaf bij hun werkstuk en waar iedereen volop bezig was. “Ik wist niet dat het zo ging”, zei hij verbaasd. Blijkbaar had hij een enorme puinhoop verwacht en niet een stel gemotiveerde leerlingen!”

‘Ik merk sowieso een vreemde houding ten opzichte van het metaalonderwijs. Alsof dat iets van gisteren zou zijn. Maar dat klopt totaal niet. Ze werken de leerlingen met geavanceerde computers. Techniek is nog steeds een belangrijke basis voor onze economie, voor nu en in de toekomst. Ook vragen ze mij wel eens. “Maar wil je dan terug naar de ambachtsschool? Dat kan toch niet meer?” Nee, ik wil niet terug naar de ambachtsschool, maar wel naar een schooltype met voldoende praktijklessen.’

‘In grote steden speelt een wat meer complexe problematiek. Met leerlingen van vooral zwarte scholen en achterstanden. Maar overall is enorme behoefte aan vaklui en dan kan juist een positieve benadering van de leerling met een duidelijke structuur uitkomst bieden. Bij mij komen bedrijven zelfs met het aanbod om de leerlingen voor de stageweken op te halen’.

‘Er moet de komende jaren echt het een en ander dringend veranderen. Ik heb minister Van der Hoeven daarover ook een brief gestuurd. Ik sta op het ministerie bekend als “de man van het handgeschreven briefje”. Ik heb daarin het belang beklemtoond van de samenwerking tussen vmbo en bedrijfsleven. Ooit heeft de minister gezegd dat er 100 miljoen euro extra zou komen voor het techniekonderwijs. Maar dat is veel te weinig! Daar is meer voor nodig. Niet in de laatste plaats om inzet van docenten, betere opleidingen. Maar ook om de achterstelling van de techniek een halt toe te roepen. Dat

vraagt om flexibiliteit en veel minder regels en vergaderzucht. Wie zich ergens voor inzet kan dat ook. Natuurlijk kost dat tijd. Dat is de reden waarom die normjaartaak ook zo snel mogelijk op de helling moet. Daarmee sla je ieder initiatief dood! Het briefje voorzien van mijn o6-nummer resulteerde in een schoolbezoekdag van ambtenaren van het ministerie en een persoonlijk antwoord van de minister.’

‘Ik hoop verder dat er nu eindelijk eens anders met de Cito-toets wordt omgegaan. En dat er meer naar de leerling wordt gekeken wat hij of zij heeft met de techniek.’

‘Het zou goed zijn dat het Ministerie van ocw, het bedrijfsleven en de docenten meer scholen up-to-date gaan inrichten. Een echte doorn in mijn oog is dat het onderwijs kapot gaat aan al het vergaderen. Waar al niet over wordt vergaderd! Er gaan zoveel lesuren verloren. En dan hebben we het nog niet gehad over toetsen. We toetsen wat af en dit gaat weer ten koste van de reguliere lessen. Sectievergaderingen kun je beperken tot één keer in het jaar. In de metaalwerkgroep zijn we met drie docenten. Bij de start van het schooljaar komen we bij elkaar om afspraken te maken. Alle andere dingen doen we gewoon even tussendoor. Als er dan zo nodig moet worden vergaderd, dan maar buiten schooltijd, ook al is dat dan niet volgens de normjaartaak! Het is van groot belang dat er meer echte lesuren worden gedraaid. Als men in lestijd wil blijven vergaderen dan moet de zomervakantie maar worden ingekort van 7 weken naar 5 weken!’

Archaïsche arbeidsvoorwaarden in onderwijs dringend aan modernisering toe

Bij gebrek aan moed en aan visie van overheid, besturen van onderwijsinstellingen en vakbonden, modderen wij in het Nederlandse onderwijs door met een archaïsch systeem van arbeidsvoorwaarden. Zo is ondermeer de rationaliteit van beloningsverschillen nauwelijks uit te leggen. Dit is noch voor zittend, noch voor nieuw personeel aansprekend. Enkele prikkelende ideeën om daarin verandering te brengen.

door *Marc Vermeulen*

Directeur van het IVA, instituut voor beleidsonderzoek en advies en *academic director* van de opleiding voor strategisch onderwijsmanagement aan de TiasNimbas Business School (beide verbonden aan de Universiteit van Tilburg). Hij is lid van het dagelijks bestuur van de Stichting Beroepskwaliteit Leraren en ander onderwijspersoneel (SBL). Correspondentie: m.vermeulen@uvt.nl

WEINIGEN ZULLEN HET BELANG VAN goed onderwijs ontkennen. Onderwijs helpt jongeren hun plaats in de samenleving te vinden en is daarmee één van de sleutelinstituties in de moderne samenleving. Naarmate het opleidingsniveau hoger is, neemt het inkomen toe, de kans op criminaliteit af en de gezondheid weer toe. Opleiding en huwelijksgeluk blijken gecorreleerd, evenals onderwijs en politiek engagement. Voor gezonde, mondige burgers die in staat zijn hun eigen brood te verdienen en die er ook nog een stabiel gezinsleven op na houden, heb je dus goed onderwijs nodig. Het is bijna te mooi om waar te zijn: onderwijs als oplossing voor (bijna) alles. Sla de kranten er op na of volg een maand de debatten in de Tweede Kamer: onderwijs wordt gepresenteerd als oplossing tegen vandalisme, voor duurzaamheid, tegen onverdraagzaamheid en voor veilige seks. Als onderwijs zo belangrijk is, waarom verdienen degenen die voor dat onderwijs zorgen

dan, naar het lijkt, zo beroerd? Een middenvelder van een matige profclub of een presentator van het weerbericht verdient aanzienlijk meer!

HOE HANGT DE BELONINGSVLAG ERBIJ

Jonge mensen die net het hoger onderwijs hebben verlaten, verdienen in het onderwijs overwegend zeer concurrerende salarissen vergeleken met andere sectoren. De aanvangssalarissen van beginnende leraren liggen dus op niveau. Dat wordt echter anders wanneer we naar leraren later in hun loopbaan kijken, dan lopen de salarisverschillen met andere sectoren op. Het maken van een vergelijking tussen sectoren is een ingewikkelde zaak en gebeurt dus ook niet zo vaak. Uit onderzoek van Heyma e.a. (2004) op salarisgegevens uit 2001 bleek dat in bruto uurloon een leraar in het voorgezet onderwijs zo'n 13 procent achterloopt bij een vergelijkbare (leeftijd, opleiding, ervaring) persoon in de marktsector. Voor een leraar in het basisonderwijs bedroeg dit verschil ongeveer 9 procent. Het algemene gevoel dat leraren minder verdienen dan hun collega's in de marktsector, wordt dus bevestigd. In de afgelopen jaren ontwikkelden de contractlonen zich in het onderwijs ook minder gunstig dan in de marktsector: onderwijs zat op of iets onder de nullijn, waar de marktsector een beperkte stijging liet zien: de lonen ontwikkelden zich dus niet naar elkaar toe.

We zien binnen alle onderwijssectoren bovendien een verschuiving in de inschaling van medewerkers, waarbij opvalt dat het aandeel werknemers dat

*Binnen alle onderwijssectoren
groeit het aandeel werknemers
dat lager wordt ingeschaald*

lager wordt ingeschaald, groeit en het aandeel dat hoger ingeschaald is, daalt — zij het met uitzondering van de echte hoge salarisschalen: die blijven constant. Zo is in het voortgezet onderwijs tussen 2000 en 2004 het aandeel werknemers in schaal 12

(nu LD) teruggelopen van 17,1% naar 13,9% en is in de BVE-sector het aandeel werknemers in schalen lager dan S10, gestegen van 5,8 naar 8,3%.

Bij het hiervoor geschetste beeld passen wel enkele kanttekeningen. Ten eerste blijkt dat het werken in deeltijd in de onderwijssector qua beloning tamelijk aantrekkelijk is. Een belangrijke verklaring voor de verschillen in beloning tussen onderwijs en markt ligt in het gebrekkige carrièreperspectief. In het onderwijs blijven de meeste mensen jaar na jaar het zelfde werk doen. Zeker voor academici geldt dat studiegenoten in het bedrijfsleven loopbaanstappen maken waardoor ze meer verantwoordelijkheid gaan dragen en meer gaan verdienen. Dit geldt echter vooral voor voltijders. Deeltijders maken in het bedrijfsleven veel minder snel carrièrestappen en

hun beloning blijft dan ook lager. Er staat een negatieve beloningsprikkel op deeltijdwerk in het bedrijfsleven en in het onderwijs is dit niet zo.

De tweede kanttekening betreft de mate van inkomenszekerheid. In de beloning van mensen zit ook de verdiscontering van onzekerheid. Grofweg zijn er twee modellen mogelijk: het typische marktmodel laat mensen snel veel geld verdienen, maar met een grotere kans om zonder inkomen te raken. In de publieke sector geldt het omgekeerde: je verdient er minder, maar wel met een bijna levenslange garantie. Grote inkomenszekerheid wordt afgeruild tegen inkomenshoogte. Dit beeld is enigszins karikaturaal. We kennen de verhalen van het snelle geld maken in de financiële en ICT-sector eind jaren negentig en het jammerlijke verlies aan inkomen dat daar snel op volgde. Enig leedvermaak speelt misschien toch een rol toen we hoorden dat de markt voor tweedehandsauto's inklapte, omdat er zoveel leasebakken beschikbaar kwamen...

Anderzijds, met de flexibilisering van het arbeidsstatuut voor overheidspersoneel en het marktconform maken van de werkloosheidsuitkeringen, is de inkomenszekerheid in het publieke domein afgenomen. Het is niet meer zo dat je onmogelijk kunt worden ontslagen en mocht dat dan al gebeuren dat je een goudgerande wachtgelduitkering krijgt. Eind jaren negentig is het uitkeringsregime versoberd in het onderwijs. Echter, 'vergeten' werd de daaruit voortvloeiende hogere onzekerheid te compenseren in een hoger inkomen.

Als laatste kanttekening wijs ik erop dat vergelijkingen tussen de markt en het onderwijs altijd op gemiddelden zijn gebaseerd, ook al corrigeer je voor aan de persoon gebonden kenmerken. Het viel bijvoorbeeld op dat zijinstromers uit de zorgsector graag in het onderwijs kwamen werken: de beloning is beter en er is minder onregelmatigheid. Ook de marktsector is verre van homogeen in z'n beloningssystemen. Zeker, ICT'ers en beleggingsspecialisten zijn goudhaantjes en trekken het inkomen naar boven, maar hoe zit het bijvoorbeeld met bouwkundig ingenieurs? Mensen met een hts of een tu-opleiding verdienen in het bedrijfsleven (ondanks alle verhalen over schaarste) bepaald niet de hoofdprijs en vergelijkbare inkomens als in het onderwijs. Het is een zeer menselijke eigenschap om in dit soort vergelijkingen te kijken naar degenen die het beter hebben en het gras aan de andere kant van de heuvel groener te vinden. Emoties winnen het daarbij van de ratio.

DE ONMOGELIJKHEID VAN EEN BELONINGSSYSTEEM DAT VOLDOET

Om toch tot een iets minder door emoties gedreven beschouwing over beloningsverschillen te komen, onderzoek ik in deze paragraaf de moge-

lijkheid om tot gefundeerde uitspraken te komen over wenselijke beloningsverschillen: de lezer zij gewaarschuwd, het gaat me niet lukken! Ik kan hooguit enkele gedachten ontvouwen die beloningsverschillen meer of minder rechtvaardigen.

Een belangrijk begrip bij de bepaling van salarishoogte is toegevoegde waarde. In een versimpelde weergave werkt de redenering als volgt: een medewerker voegt in een productieproces een bepaalde waarde toe door de bewerkingen die hij uitvoert. Naarmate de medewerker competentier is, voegt hij meer waarde toe. Ook kan het benodigde talent zeldzaam zijn, terwijl er wel veel vraag naar is. De combinatie van de toegevoegde waarde en schaarste bepalen de prijs die klanten en werkgevers bereid zijn om te betalen voor de verrichte arbeid. Dit is dus bepalend voor het beloningsniveau.

In het publieke domein en dus ook voor het onderwijs zijn productiviteit en toegevoegde waarde lastige begrippen en is het daarom moeilijk om daaraan een prijs te koppelen. Het gaat in het kader van dit artikel te ver om een uitgebreide verhandeling over de economische waarde van onderwijs te geven (zie hiervoor Ritzen, 1983 en meer recent Groot en Maassen van den Brink, 2003), daarom beperk ik me tot de bespreking van enkele hoofdproblemen:

1. Ten eerste is de opbrengst van onderwijs naast economisch, ook sterk sociaal en cultureel van aard. Economen schatten dat het volgen van een jaar extra onderwijs een persoon ca. 6 tot 8 procent privaat rendement oplevert. Dat zou je dus kunnen gebruiken als een maat voor toegevoegde waarde. Lastig is dat privaat en collectief rendement niet hetzelfde zijn en dat extra onderwijs behalve inkomen ook meer welzijn oplevert. Welke bedragen mogen we hiervoor inboeken?
2. De genoemde rendementen zijn goed te begrijpen voor beroepsonderwijs: dat bereidt voor op een plek op de arbeidsmarkt en is daarmee relateerbaar aan het economische proces. Een groot deel van het onderwijs doet dat echter niet rechtstreeks. Voorschoolse educatie, culturele vorming, lichamelijke opvoeding: zij zijn allemaal reuze belangrijk maar niet eenvoudig relateerbaar aan economische processen.
3. Schaarste en productiviteit zijn moeilijk te bepalen en roepen veel vragen op. Als er minder leraren zijn, wordt er dan ook minder geleerd? Is er een afruil denkbaar tussen het informele leren (op straat) en het formele leren (in de klas)? Leren kinderen die niet naar school worden gestuurd niets en hoeveel van dat leren kan dan aan de school worden toegeschreven? Als kinderen op school zijn: hoeveel leren ze van hun klasgenoten, van hun boek en hoeveel van hun leraar? Zijn leraren te

vervangen door computers? In welke fase van de schoolloopbaan heb je het hardst een leraar nodig bij het leren: als je zelf al kunt lezen of als dit nog niet zo is? Het zijn allemaal vragen die moeten worden beantwoord voor het vaststellen van de toegevoegde waarde van een leraar om daar op zijn of haar beloning te baseren.

Hoewel de empirische onderbouwing van de relatie tussen lerarensalarissen, leren en economie dus erg complex is, wijzen diverse adviesorganen met grote regelmaat op het belang van goede leraren voor de ontwikkeling van de Nederlandse kenniseconomie en op de noodzaak om te investeren in de arbeidsvoorwaarden van leraren (zie alleen al in 2006 de adviezen van het Centraal Planbureau, de Onderwijsraad en Nederland Kennisland).

VAN ECONOMISCHE NAAR POLITIEKE AFWEGINGEN: HET MACROBUDGET

Juist vanwege de hiervoor geschetste complexiteit, wordt onderwijs hoofdzakelijk als een publiek goed en niet als een commercieel goed gezien. Slechts een klein deel van het Nederlandse onderwijs wordt als commerciële dienstverlening aangeboden, waarbij klanten een marktconforme prijs betalen op basis waarvan de hoogte van beloning kan worden vastgesteld. Voor het overgrote deel van het onderwijs bepalen politieke afwegingen de prijs en de beloning, en komen deze niet via de markt tot stand. In het politieke domein spelen andere afwegingen een rol bij de bepaling van

beschikbare budgetten. Daar vindt bijvoorbeeld een afruil plaats tussen politieke doelstellingen als het bereiken van begrotingsevenwicht, de opvang van de kosten voor de vergrijzing en de extra investeringen in onderwijs. Laten we eens aannemen dat leraren gemiddeld zo'n 10 procent minder verdienen dan in het bedrijfsleven. Het weg-

Het wegwerken van de salarisverschillen tussen bedrijfsleven en onderwijs vergt jaarlijks 1,5 tot 2 miljard euro extra

werken van dit verschil jaarlijks vergt 1,5 tot 2 miljard euro extra: [1] is daar politiek draagvlak voor? Gelet op het grote belang dat er aan de kennis-samenleving en aan onderwijs wordt gehecht, zou je dat wel verwachten. Maar hier tegenover is een heel cynische redenering mogelijk: het Nederlandse onderwijs is kwalitatief niet slecht (ook niet super) en blijkbaar lukt het dus tegen betrekkelijk lage salarissen, leraren in relatief grote klassen en relatief veel uren les te laten geven. Blijkbaar kun je dus voor een dubbelte misschien niet op de eerste rij zitten, maar toch tamelijk vooraan in

de zaal. Tekorten aan leraren spelen periodiek op, maar worden ook altijd wel weer opgelost.² Tot nu toe is het Nederlandse volk nog nooit massaal in opstand gekomen vanwege de onderbetaling van leraren. Waarom zou je dan nu extra investeren in lerarsalarissen als er nog zoveel andere onderwerpen ook om extra geld vragen (zorg, veiligheid enz.)?

Begrijp me goed: ik ben een voorstander van extra investeringen in onderwijs; ik heb echter duidelijk willen maken dat we voor de afwegingen een gebrek aan harde investeringsargumenten hebben en daarom aangevoerd zijn op de politieke arena, met alle risico's van dien.

DE ZERO-SUM GAME

Met de politieke vaststelling van een macrobudget zijn we er natuurlijk nog niet. Gegeven dat budget is de vraag wie hoeveel verdient en waarom: dat is een *zero-sum game*, als de één meer gaat verdienen, zal de ander minder gaan verdienen.

Het huidige systeem kent een beloningsonderscheid naar vier kenmerken:

- * Schoolsoort: in het hoger onderwijs verdienen je meer dan in het basisonderwijs;
- * Opleiding (deels overlappende met schoolsoort, maar niet helemaal!): academici verdienen meer dan hbo'ers, in het voortgezet onderwijs verdienen hbo'ers meer dan in het basisonderwijs;
- * Werksoort: managers verdienen meer dan leraren;
- * Dienstjaren: als je langer voor de klas staat gaat je salaris (bijna) vanzelf omhoog.

De genoemde kenmerken worden voor een belangrijk deel door traditie bepaald en zijn maar zeer ten dele functioneel te verklaren. Onderwijs kent amper een discours over functionele beloningsverhoudingen: liefst verdienen we allemaal even veel (solidariteit) en onderscheid maken naar kwaliteit of taakzwaarte, is een zeer beladen onderwerp. Dit legt een deken van stilzwijgen, frustratie en inefficiëntie over het beloningssysteem in de sector. In het verleden werden de arbeidsvoorwaarden in hoge mate centraal geregeld en dichtgetimmerd in overleg tussen de overheid en de bonden. Het (relatieve) voordeel hiervan was dat op schoolniveau de geleerden gesloten bleven tussen leraren en werkgevers: ze waren immers geen partij in wat er in (toen nog) Zoetermeer was bekostofd. Gemeenschappelijk slachtofferschap scheidt ook een band. Tegenwoordig is er meer ruimte voor decentrale onderhandelingen en we zien ook variatie ontstaan in arbeidsvoorwaardenpakketten. Deze variatie ontstaat overigens vooral

in de secundaire arbeidsvoorwaarden. Het onderwijs worstelt erg met de ontstane speelruimte. Cao-onderhandelingen op decentraal niveau verlopen moeizaam. Ook de recente er-

De recente ervaringen met de invoering van een aan functiewaardering gekoppeld beloningssysteem, zijn weinig hoopgevend

varingen met de invoering van een aan functiewaardering gekoppeld systeem voor beloning, zijn weinig hoopgevend. Uit eigen waarneming ken ik het geworstel met een beleidsrijke invoering van het zogenoemde FuWaSys: waar functies ge- waardeerd zouden moeten worden, vindt er óf een technische overgang

plaats (alle schalen 10 worden automatisch LB), óf grijpt het management de kans om functies (alvast) lager te waarderen om zo op salariskosten te kunnen bezuinigen. Ik ken amper voorbeelden waarbij vanuit kwaliteitsoverwegingen de indeling in functies werd gemaakt. In een eerdere fase viel het bijvoorbeeld op dat ook voor heel schaarse leraren, scholen voortgezet onderwijs niet bereid zijn hogere salarissen te betalen terwijl dit wel kan (CPB, 2000). De toegenomen regelruimte verplaatst het conflict de scholen in: het zijn nu immers schoolbesturen zélf, die voor hun eigen medewerkers de arbeidsvoorwaarden meer of minder aantrekkelijk kunnen maken.

Het is niet moeilijk om bij het bestaande beloningsgebouw een aantal heel kritische kanttekeningen te maken. In beloningssystemen wordt vaak een verschil gemaakt naar opleiding, taakzwaarte, toegevoegde waarde en/of schaarste op de arbeidsmarkt. Als ik deze variabelen toepas op onderwijs leidt dat tot de volgende vragen:

- * Een universitair geschoolde docent studeert maximaal anderhalf jaar langer dan een hbo'er:³ rechtvaardigt dat een duurzaam verschil in eindbeloning van zo'n 45 procent ten faveure van de academicus (groot- weg het verschil tussen eind schaal 9 en eind schaal 12)?
- * Wie voegt er in onderwijskundige zin de meeste waarde toe: een juf- vrouw uit groep 3 op een zwarte school, die allochtone kinderen elementair leesonderwijs geeft, of een docent in het wo die inleiding in de wijs- begeerte geeft aan studenten met een vwo-vooropleiding?
- * Wat is zwaarder: klassieke talen geven aan 15 leerlingen in 6 gym of maatschappijleer aan 25 leerlingen in het beroepsonderwijs?
- * Waarom gaat een eerstegraadsdocent er in inkomen niet op vooruit als hij/zij een proefschrift heeft geschreven?
- * Waarom verdient een docent natuurkunde niet veel meer dan een do-

cent geschiedenis: de eerste groep is amper te vinden en bovendien erg gewild op de arbeidsmarkt buiten het onderwijs, terwijl de tweede groep eigenlijk alleen maar in het onderwijs aan de slag kan en vooralsnog ruimschoots beschikbaar is.

- * Waarom verdienen leraren in de grote steden niet veel meer dan op het platteland: de tekorten aan leraren doen zich vooral in de steden voor (schaarste), het onderwijs geven is er vermoedelijk ingewikkelder (zwaarte) en de kosten van levensonderhoud zijn er hoger (woonlasten, parkeervergunning, kinderopvang)?
- * Waarom verdient iemand die lesroosters maakt meer dan degene die volgens dezelfde lesroosters ingepland voor de klas staat?
- * Geeft een leraar die al jaren lang min of meer identiek lesgeeft, beter les dan een net afgestudeerde leraar? Beginnende leraren moeten vaak de moeilijkste klassen geven, omdat ze als laatste binnen gekomen zijn: wat zegt dat over taakzwaarte?

De bovenstaande vragen maken duidelijk dat het niet zo heel moeilijk is om de rationaliteit van het huidige beloningssysteem te demonteren: de grote vraag is echter hoe het dan opnieuw in elkaar moet worden gestoken. Dit biedt de aansluiting naar de afsluitende paragraaf.

HOE NU VERDER

Uit diverse Nederlandse en buitenlandse studies (zie onder meer Goodson, 2003, Moore-Johnson, 2004 en Vermeulen 2003, 2005a en 2005b) komt naar voren dat de tijden van de 'roepingen' die in het onderwijs gingen werken, voorbij zijn. Waar de vorige generaties leraren vaak met verheven maatschappelijke idealen voor de klas gingen en onderwijs zagen als een middel voor sociale verandering (emancipatie), lijkt dit nu steeds minder aan de orde. Leraarschap wordt gezien als een normale baan die ook normale (concurrerende?) arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden hoort te kennen. Met deze ontwikkeling is niks mis: een verzakelijking van de werkprocessen maakt het mogelijk met een nuchtere blik te kijken naar hoe er in het onderwijs wordt gewerkt en wat ons dit oplevert. Maar naar mijn idee passen hier twee belangrijke slotoverwegingen bij.

Ten eerste moet worden gewaakt voor het doorschieten van het verlies aan idealisme. Mensen die in het onderwijs gaan werken moeten zeker geen goudzoekers zijn die vooral uit zijn op materieel gewin. Je moet een beetje gek zijn en bovendien worden gedreven door de wens jonge mensen te inspireren in hun persoonlijke ontwikkeling. Dit is zeker geen argument om onderwijs een verkapte vorm van liefdewerk te laten zijn, maar vooral

een oproep om in de discussie over beloningsverhoudingen, passie, inspiratie en intellectuele kwaliteit niet uit het oog te verliezen. Onderwijs gaat om veel meer dan brood alleen. Dit zou in het kader van de beloningsdiscussie wel eens kunnen betekenen dat de mix van primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden dient te worden aangepast. Daarnaast is het fascinerend (en bedroevend) om te zien in wat voor armetierige arbeidsomstandigheden leraren vaak moeten werken. Ze hebben zelden een eigen werkplek en computer, administratieve ondersteuning schiet overwegend tekort en de toegang tot bijvoorbeeld een goede bibliotheek met vakliteratuur en leermiddelen is meestal ook

Het verschil in werkomstandigheden in scholen vergeleken met die in pedagogische centra of schoolbegeleidingsdiensten, is schrijnend

niet geregeld. Als je deze werkomstandigheden vergelijkt met die in pedagogische centra, schoolbegeleidingsdiensten of onderzoeksinstituten, is het verschil schrijnend.

Ten tweede hebben we — juist omdat we naar een meer verzakelijkt onderwijssysteem toewerken — sterk behoefte aan een helder

vertoog over beloningsverhoudingen in het onderwijs. Nu draaien we om de hete brij heen: er is veel onvrede, maar we missen de goede argumenten om debatten te beslechten. Het vertoog dient zowel het macro- als het mesoniveau te beslaan. Op macroniveau gaat het om een duidelijke uitspraak over de wenselijke en mogelijke ruimte voor loonkosten voor het gehele onderwijssysteem. Nu wordt die ruimte eenzijdig en onduidelijk bepaald door begrotingspolitieke afwegingen, zonder dat er recht wordt gedaan aan bijvoorbeeld de bijdrage die leraren leveren aan de ontwikkeling van de kenniseconomie, het terugdringen van sociale misstanden of het bevorderen van sociale samenhang. Tot nu toe heeft het aan politieke moed ontbroken om hieraan collectieve loonruimte te koppelen. Wat mij betreft hoort hier overigens ook een discussie over doelmatigheid bij: kunnen we met minder leraren tot beter onderwijs komen, bijvoorbeeld door inzet van technologie of door andere organisatievormen. In de marktsector ontstaat de ruimte voor hogere salarissen meestal door een toename van de arbeidsproductiviteit. Dat is in de publieke sector ingewikkelder, maar niet onmogelijk. Tot nu toe domineert in het onderwijs de gedachte dat beter onderwijs meer mensen vergt (kleinere klassen, meer handen in de klas, enz.). Ik pleit daarentegen voor een serieuze verkenning van de vraag of we onderwijs van (minstens) gelijke kwaliteit kunnen aanbieden met minder leraren die beter worden betaald, of varianten op dit thema. Voor de betaalbaarheid van onderwijs op langere termijn lijkt me dit cruciaal.

Naast deze macrobenadering is de vraag aan de orde hoe het beschikbare budget wordt verdeeld over sectoren, organisaties en individuen binnen organisaties, en welke criteria daarvoor worden gehanteerd. In een arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden die in toenemende mate onder druk komt te staan, zijn slimme beloningssystemen cruciaal voor het vinden en binden van professionals. Overheid en sociale partners lijken elkaar gevangen te houden in hun onvermogen om een open debat over beloningsverhoudingen in het onderwijs te voeren, waarbij toegevoegde waarde, kwaliteit en doelmatigheid centraal staan. Bij gebrek aan moed en aan visie modderen we door met een archaïsch beloningssysteem, dat noch voor zittend noch voor nieuw personeel aansprekend is.

Literatuur

- Centraal Planbureau (2000). *Leraren, tekorten en salarissen. Een empirisch onderzoek voor het Voortgezet Onderwijs*. Den Haag (CPB-werkdocument)
- Centraal Planbureau (2006) *Kansrijk Kennisbeleid*. Den Haag (CPB)
- Groot, W. en H. Maassen van den Brink (2003). *Investeren en terugverdienen* Den Haag (SBO)
- Goodson, I. (2003) *Keynote lezing tijdens de 15de Onderwijs-sociologische Conferentie*. Lunteren (VOR-00M0)
- Heyma A., E. Berkhout, M. Biermans, W. Salverda (2004) *Beloningsverschillen marktsector en collectieve sector 2001*. Amsterdam (SEO/AIAS)
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2005). *Nota werken in het onderwijs 2006*. (Den Haag, ocw)
- Moore Johnson, S. (2004). *Finders and Keepers. Helping New Teachers Survive and Thrive in Our Schools*. San Francisco (Jossey-Bass).
- Onderwijsraad (2006) *Advies waardering voor het leraarschap* Den Haag (Onderwijsraad)
- Ritzen, J. (1983). *Wat is onderwijs ons waard*. Groningen (Wolters-Noordhoff)
- Steenhoven, J. van, M. Arnoldus, en H. Westerhof (2006). *Zes doorbraken voor de Polder. Kenniseconomie monitor 2006*. Amsterdam (Stichting Nederland Kennisland)
- Vermeulen, M. (2003) *Een meer dan toevallige casus Heerlen* (Open Universiteit).
- Vermeulen, M. (2005a). 'Met geheven hoofd en de blik vooruit gericht' in: T. Moerkamp, J. Vedder, J. Vos (red.), *Leraren leren*, Den Haag (SBO)
- Vermeulen, M. (2005b). 'De verkeerde toonzetting' in *Meso Studiehuisreeks* nr. 66, dec.2005, pg. 67 e.v.
- Waterreus, I. (2003) *Lessons in teacher pay; studies on incentives and the labor market for teachers*. Amsterdam (Universiteit van Amsterdam, diss.)

Noten

1 Volgens de begroting 2005 zit er in de onderwijssectoren po tot en met vo een budget van ca 21 miljard. Ongeveer 80% is personeelslasten. Wanneer we dit met 10% verhogen kost dit ongeveer 1,7 miljard; dit is een grove schatting van het benodigde structurele budget. Ter vergelijking: de totale begroting van het ministerie van LNV bedraagt ca. 2 miljard euro.

2 Nederland heeft sinds de Tweede Wereldoorlog, met uitzondering van de jaren tachtig, eigenlijk voortdurend een tekort aan leraren gekend. Het heeft blijkbaar geen desastreus gevolg gehad voor het opleidingsniveau van de bevolking.

3 Academicus: 6 jaar vwo + 4 jaar universiteit + € jaar postdoctorale lerarenopleiding = 10€ jaar; hbo'er 5 jaar havo + 4 jaar hbo = 9 jaar. Eindsalaris in 2004 schaal 9 (LA) is € 3058, eind salaris schaal 12 (LD) is € 4460

*Het nieuwe leren:
onverantwoord experiment?*

Het nieuwe leren is een onverantwoord maatschappelijk experiment

Zowel de resultaten van experimentele studies als die van grootschalige evaluatiestudies laten zien dat de effecten van het nieuwe leren negatief zijn, in het bijzonder voor leerlingen in de lagere schooltypen en voor allochtone leerlingen. Als op grote schaal het nieuwe leren wordt ingevoerd, ontkent men onderwijsmodellen waarvoor wél empirische steun is en dat is onethisch en maatschappelijk onaanvaardbaar.

.....
door *Greetje van der Werf*
.....

Hoogleraar onderwijzen en leren aan de Rijksuniversiteit Groningen

OP ALLE NIVEAUS VAN HET ONDERWIJS IS een beweging gaande die in de richting gaat van wat ik zou willen noemen: ontscholing. De school is uit, leraren zijn uit, het curriculum en de leermethoden zijn uit. Andere begrippen die sterk samenhangen met het begrip ontscholing, zijn leerlinggestuurd leren, ontdekkend leren, ervaringsleren, natuurlijk leren,

betekenisvol leren, of praktijkgestuurd leren. Al deze begrippen worden ook wel samengevat onder de noemer van 'het nieuwe leren', gebaseerd op het sociaalconstructivisme. De afgelopen 20 jaar heeft de opkomst van het sociaalconstructivisme wereldwijd de onderwijs-

.....
*Er is een beweging die
in de richting gaat van
wat ik zou willen noemen:
ontscholing*
.....

praktijk sterk beïnvloed. Thans is het overheersend in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs, en begint het stilaan ook door te dringen tot het voortgezet onderwijs en het basisonderwijs.

Naar mijn mening is constructivistisch onderwijs in twee opzichten problematisch: 1) er is een gebrek aan empirisch bewijs over de effectiviteit ervan; 2) toepassing van een benadering waarvan de effectiviteit niet bewezen is, betekent het niet toepassen van een benadering waarvan de effectiviteit wel bewezen is.¹ Toepassing van een benadering waarvan de effectiviteit niet bewezen is, is onethisch, omdat hierdoor duizenden leerlingen worden onderworpen aan ongecontroleerde experimenten met mogelijk schadelijke gevolgen voor hun toekomst. Ik maak me vooral zorgen over leerlingen die uit zwakke sociale milieus komen of cognitief minder begaafd zijn en die amper gecompenseerd kunnen worden voor kwalitatief slecht onderwijs door hun familie of door henzelf. In dit artikel zal ik, na een korte uiteenzetting over de achtergronden en uitgangspunten van het nieuwe leren, laten zien dat mijn zorgen hierover gefundeerd kunnen worden met resultaten van empirisch onderzoek. Tot slot zal ik enkele alternatieven schetsen waardoor het tij nog te keren valt.

HUIDIGE ONTWIKKELINGEN IN HET ONDERWIJS: DE TOENEMENDE ONTSCHOLING

Zogenaamd vanwege de huidige sociale en economische ontwikkelingen, een ander type leerling dat de scholen bevolkt en afnemende motivatie van leerlingen, roepen onderwijspractici vandaag de dag dat het noodzakelijk is om het onderwijs te veranderen in de richting van het sociaalconstructivisme. Deze onderwijspractici voelen zich daarbij ondersteund door onderwijswetenschappers die benadrukken dat recente psychologische en pedagogische inzichten laten zien dat er een behoefte is aan leeromgevingen die gebaseerd zijn op kennisconstructie in plaats van op kennisoverdracht. Zij benadrukken hierbij dat leren een proces is van actieve kennisconstructie door de leerling zelf, dat leren gebonden is aan specifieke contexten, en dat leren plaats vindt in een sociale omgeving. Het gevolg van dit alles is dat leerlingen in toenemende mate zelf verantwoordelijk worden gehouden voor hun eigen leren. De leerling bepaalt zijn eigen doelen en de wijze waarop hij denkt deze te bereiken. Voorkennis en structurering van het leerproces en de leerinhoud worden niet van belang geacht. Integendeel, de veronderstelling is dat de leerling het beste leert als hij wordt geconfronteerd met complexe problemen. Leren moet plaatsvinden in een 'levensechte' leeromgeving, die zoveel mogelijk lijkt op de echte wereld buiten school of op problemen die leerlingen buiten school tegenkomen. En leren dient plaats te vinden in een leergemeenschap, waarin alle leerlingen en ook de leraar gelijkwaardig zijn, en in samenwerking met elkaar kennis verwerven. De rol van de docent is veranderd van degene die

kennis overdraagt in degene die de coach is van het leerproces, gericht op kennisconstructie op basis van complexe probleemsituaties. Leerinhouden worden gebaseerd op de interesses van de leerlingen zelf, of op situaties die leerlingen in het dagelijkse leven of in de beroepspraktijk naar verwachting zullen tegenkomen. De doelen van het onderwijs verschuiven van het overdragen van vakgebonden kennis en vaardigheden naar het doen verwerven van brede competenties die nodig worden geacht voor het functioneren in het dagelijkse leven en de beroepspraktijk. De veronderstellingen zijn dat dergelijk constructivistisch onderwijs effectiever, efficiënter en motiverender is dan traditioneel onderwijs, omdat het uitgaat van de behoeften van de leerlingen zelf en/of de praktijk, en daarmee voor leerlingen en de samenleving als geheel direct 'nut heeft'. Elders heb ik al beschreven dat deze veronderstellingen niet worden ondersteund door empirisch onderzoek.² In de volgende paragraaf zal ik enkele resultaten van het Nederlandse onderzoek laten zien waaruit blijkt waartoe invoering van dergelijke ideeën kan leiden.

ALGHELE NIVEAUDALING VAN HET ONDERWIJS EN TOENEMENDE ONGELIJKHEID

In augustus 1993 werd de basisvorming ingevoerd in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De kern van de basisvorming was een gemeenschappelijk vakkenaanbod voor alle leerlingen in de onderbouw van alle schoolsoorten. Eén van de doelen van de basisvorming was het versterken en uitbreiden van de kennis en de vaardigheden van de leerlingen, toegesneden op de technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen. Binnen de vakgebieden vond een verandering plaats van zuiver domeingebonden inhouden (kennis) naar het kunnen toepassen van kennis, naar algemene, domeinoverstijgende vaardigheden, en naar het ontdekken van samenhang tussen domeinen. In de tweede plaats moesten specifieke vakken worden geïntegreerd in bredere leergebieden. Er waren geen welomschreven voorschriften met betrekking tot het niveau dat leerlingen moesten bereiken binnen elk domein, maar alleen kerndoelen en daarnaast zes algemene doelen.

In 1998 werden de examenprofielen ingevoerd in de tweede fase van het havo en vwo. De inhoud van het examenprogramma veranderde van een accent op afzonderlijke vakken naar studiegebieden die pasten bij de verschillende studierichtingen in het hoger onderwijs. Daarnaast moest ook de onderwijsbenadering en de organisatie van het onderwijs veranderen. Het kernconcept werd zelfgestuurd leren, dat moest leiden tot andere manieren van denken en tot andere leerprocessen, met de nadruk op de ont-

wikkeling van praktische en sociale vaardigheden en op ‘leren leren’. Daarmee veranderde ook de rol van de docent, die de begeleider moest worden van het leerproces, in plaats van de overdrager van kennis. Om de leerlingen voor te bereiden op deze nieuwe manieren van leren in de bovenbouw, moest ook in de onderbouw het leerlinggestuurde leren en het ‘leren leren’ worden ingevoerd. Bij de invoering van het vmbo in 1999, kwam ook in dat schooltype de nadruk meer te liggen op het leren en uitoefenen van algemene praktische vaardigheden, zoals leren communiceren en reflecteren, in plaats van op domein en vakspecifieke kennis, en ook de brede persoonlijke en sociale ontwikkeling werd benadrukt, alsmede zelfsturend leren en leren leren.

Uit de resultaten van evaluatieonderzoek naar de effecten van de basisvorming, het studiehuis en het vmbo³ komt naar voren dat er zeker geen sprake is van positieve ontwikkelingen. In het onderzoek zijn bij drie lichtingen leerlingen de prestaties gemeten in de derde klas, met behulp van toetsen voor begrijpend lezen, wiskunde en algemene vaardigheden. De eerste lichting leerlingen zat voor de invoering van de basisvorming in het voortgezet onderwijs, de tweede lichting zat in 1993 (het jaar van invoering van de basisvorming) in de eerste klas, en de derde lichting betrof een lichting leerlingen die in het studiehuis of het vmbo zaten. Het blijkt dat in vrijwel alle schooltypen sprake is van een daling van de scores. Hoe-

De leerlingen van de lichtingen basisvorming, vmbo en studiehuis scoren nog steeds lager dan de lichting leerlingen van vóór de invoering van de vernieuwingen

wel de verschillen klein zijn, zijn de resultaten in het algemeen niet gunstig voor de constructivistische benadering. Vooral de afname van de algemene vaardigheden is opvallend. Dit zijn typisch de vaardigheden die vanuit het constructivistische perspectief worden beoogd. De daling van de scores is niet toe te schrijven aan verschillen in het instroomniveau van de lich-

tingen leerlingen. Want ook na controle voor de achtergrondkenmerken, de intelligentie en het beginniveau van de leerlingen, scoren de leerlingen in de lichtingen van de basisvorming, vmbo en studiehuis nog steeds lager dan de lichting van vóór de invoering van de vernieuwingen. Verder blijkt dat de sekseverschillen en de verschillen tussen allochtone en autochtone leerlingen groter zijn geworden, en dat de daling van de prestaties in de laagste schooltypen het grootste is.

Ondanks deze daling van de prestaties is sprake van een stijging van het rendement, zoals afgemeten aan de mate van op- en afstroom ten opzichte

van het advies, en de tijd die leerlingen hebben gedaan over het behalen van het diploma. Dit wijst in de richting van een neerwaartse aanpassing van de standaarden bij het nemen van beslissingen over opstroom en overgaan, en dit is wellicht het gevolg van andere manieren van toetsen, dat wil zeggen meer competentiegericht in plaats van resultaatgericht. Aan de andere kant is er echter sprake van een toename van de uitval in de beroepsgerichte leerwegen in het vmbo, en met name bij de leerlingen die leerwegondersteuning kregen. Deze toename is het grootst onder de allochtone leerlingen.

Ten slotte is nog een ander resultaat het vermelden waard. We hebben in klas 5 van het havo/vwo metingen gedaan van de motivatie en studievaardigheden van de leerlingen voor en na invoering van de tweede fase. We vonden dat deze zijn gedaald.⁴ Dit betekent dus dat in de oude situatie waarin nog gewoon werd lesgegeven, leerlingen gemotiveerder waren en meer studievaardigheden hadden geleerd dan in de studiehuisituatie, waarin het accent ligt op leren leren. De conclusie die hieruit vermoedelijk volgt is dat overdracht van kennis door een leraar effectiever is voor het leren van studievaardigheden dan het zogenoemde zelfgestuurde leren en het maken van praktische opdrachten.

MISLEIDENDE TEGENSTELLINGEN

Alles bij elkaar is er weinig reden tot optimisme over de positieve effecten van constructivistisch onderwijs. Zowel de resultaten van experimentele studies als die van grootschalige evaluatiestudies laten zien dat de effecten in het algemeen negatief zijn, in het bijzonder voor leerlingen in de lagere schooltypen en voor allochtone leerlingen. Er is dus weinig reden tot optimisme over een grootschalige invoering van constructivistisch onderwijs. De vraag die men nu zou kunnen stellen is of ik met deze opvatting niet conservatief ben. Mijn antwoord daarop is dat juist de politiek progressieven zich zouden moeten verzetten tegen zogenoemde progressieve onderwijsconcepten, die zijn gebaseerd op neoliberale, consumentistische ideeën over de samenleving en op onjuiste mensopvattingen. Ik noem deze opvattingen juist conservatief, omdat ze leiden tot falen van het onderwijs en tot grotere sociale ongelijkheid.⁵ De enige manier om grotere sociale rechtvaardigheid te bereiken is een conservatieve onderwijsopvatting, oftewel het willen handhaven van het oude, of liever gezegd het gewone leren. Neoliberaal onderwijs houdt de sociale status-quo in stand, terwijl de beste praktijken van het gewone onderwijs de enige manier zijn waarop kinderen uit achterstandssituaties de kennis en vaardigheden kunnen opdoen om hun situatie te verbeteren. Maar in de debatten over onderwijs-

concepten worden de alternatieven op een oneerlijke manier tegenover elkaar gezet, vooral door de zogenaamd progressieven, die misleidende tegenstellingen tussen oud en nieuw onderwijs creëren.⁶ Bijvoorbeeld de tegenstelling tussen traditioneel en modern. Een typische neoliberale karikatuur van traditioneel kennisgericht onderwijs is dat de nadruk ligt op herhaling, uit het hoofd leren, herinneren, testen, cijfers, overgaan en falen. Deze bewering ontkent dat traditionele kennis nog steeds in elke samenleving met succes wordt gebruikt, en ontkent ook dat het gebrek aan traditionele kennis een belangrijke oorzaak is van het gebrek aan academische competenties van veel leerlingen.

Nog een andere tegenstelling: die tussen gefragmenteerde versus geïntegreerde kennis. De polarisatie over gefragmenteerd onderwijzen is al gaande sinds de minachting ontstond voor het direct onderwijzen van vakken als wiskunde, spelling en biologie in lessen die speciaal voor deze vakken waren ingericht. Vakken moeten vervangen worden door thema's, projecten en leergebieden. Het resultaat hiervan is dat leerlingen de meest elementaire kennis van de verschillende vakken niet leren.

Ten slotte de tegenstelling saai versus interessant. Deze tegenstelling wordt gebruikt om klassieke vakken te verwaarlozen, omdat onderwijs moet aansluiten bij de eigen ervaringen van kinderen. Maar vergeten wordt dat leerlingen nooit uit zichzelf geïnteresseerd zijn in welke leerinhoud dan ook. Een goede leraar kan zelfs het meest van de leerlingen afstaande vak of onderwerp interessant maken, en een slechte leraar kan elk onderwerp saai maken. De progressieven die zeggen dat klassieke vakken saai of irrelevant zijn, zijn anti-intellectueel en niet-academisch.

Al met al zijn veel quasiprogressieve beweringen over onderwijs oversimplificaties, niet gestaafd door onderzoek en schadelijk, zowel in het algemeen als in het bijzonder voor zwakke leerlingen. Is er een alternatief? Ja, dat is kennisgebaseerd onderwijs en een instructivistische benadering van onderwijs.

KENNISGEBASEERD ONDERWIJS

De recentste trend in onderwijsland is het inperken van het vaste onderwijsaanbod en de examenprogramma's. Dit om scholen en docenten meer vrijheid te geven voor het ontwikkelen van onderwijs dat past bij de kenmerken van hun leerlingpopulatie en de specifieke situatie van de school. In lijn met deze benadering worden thans de nationale examens bekritiseerd, omdat competenties niet kunnen worden beoordeeld met gestandaardiseerde toetsen. Dit lijkt me een slechte ontwikkeling. Ten behoeve van verbetering van onderwijskwaliteit, meer gelijke kansen en een hogere

mate van geletterdheid en gecijferdheid van alle leerlingen, hebben scholen juist een stevig, specifiek en gemeenschappelijk kerncurriculum nodig.⁷ Hiermee kan bij alle leerlingen, stap voor stap, een sterke kennisbasis worden aangebracht. Vaak wordt gezegd wordt dat kennis heel snel verouderd en dat wat leerlingen vandaag leren, morgen al weer is achterhaald. Niettemin bestaat er wel degelijk een *body of knowledge* die lang meegaat, en die de kern moet zijn van het curriculum. Kennis bouwt voort op kennis. Kinderen leren nieuwe kennis door voort te bouwen op wat ze al weten. Alleen een schoolsysteem waarin duidelijk is vastgelegd welke kennis en vaardigheden men in elk leerjaar moet leren, kan goed en eerlijk zijn voor alle leerlingen. Daarvoor is een kerncurriculum nodig dat bestaat uit een duidelijke opbouw van inhouden die leerjaar voor leerjaar moeten worden geleerd. Zo'n kerncurriculum zorgt er voor dat leerlingen goed voorbereid zijn op elk volgend leerjaar, en voorkomt de vele herhaling en hiaten die nu vaak in het onderwijs voorkomen. Daarnaast is in zo'n kerncurriculum voor leraren, ouders en leerlingen duidelijk vastgelegd welke kennis

Een samenleving zonder gedeelde kennis is op termijn ten dode opgeschreven

van taal, geschiedenis, wiskunde, natuurkunde enzovoort geleerd moet worden. Ten slotte gaat het er in een kerncurriculum ook om dat alle leerlingen, ongeacht hun achtergrond, voorzien worden van gemeenschappelijke kennis waarop

ze verder kunnen voortbouwen gedurende hun verdere leven, en die ze nodig hebben om in onze nationale en mondiale cultuur te kunnen functioneren. Een samenleving zonder gemeenschappelijke, gedeelde kennis, is op termijn ten dode opgeschreven.

INSTRUCTIVISTISCH ONDERWIJS

Onderwijs dient uit te gaan van een 'instructivistische' benadering, gebaseerd op de gedachte dat opvoeden en onderwijzen betekent 'verder brengen', nieuwe leden inleiden in een cultuur van ideeën, (bijvoorbeeld *bodies of knowledge*), morele principes, en vaardigheden (bijvoorbeeld lezen), zodat zij op hun beurt zelf kunnen bijdragen aan de cultuur en hun mogelijkheden kunnen realiseren. Systematisch onderwijs vereist niet alleen een curriculum, maar ook instructie. Kennis is georganiseerd in systemen — wiskunde, biologie, literatuur, geschiedenis, enz. — en het is de taak van de leraar om leerlingen te helpen deze kennis te verwerven. Het uitgangspunt van instructivistisch onderwijs is dat vrijwel alle leerlingen redelijk succesvol kunnen leren, en als ze dat niet doen dan is er iets fout met de

instructie. Eén van de bekendste vormen van instructivistisch onderwijs is directe instructie, waarin het accent ligt op cognitief leren – concepten, proposities, strategieën, en operaties (bijvoorbeeld probleemoplossen en het schrijven van essays). Dit is niet hetzelfde als uit het hoofd leren.⁸

Door directe instructie verkrijgen kinderen een hogere beheersing van concepten, strategieën en operaties dan in leersituaties die typerend zijn voor het nieuwe leren. Het onderwijs is op de lange termijn meer effectief als het meer gerichte kennis en vaardigheden bijbrengt in plaats van brede, maar meer oppervlakkige kennis en vaardigheden. Dit laatste is de gebruikelijke benadering in het nieuwe leren, waarin een breed scala aan vaardigheden wordt geïntroduceerd, maar waarin nooit echte beheersing wordt bereikt. Bij directe instructie is sprake van strategische integratie binnen en over onderwerpen. Het doel is leerlingen te helpen geïntegreerde en gedetailleerde kennis te verwerven, die weer aanleiding geeft tot nieuwe vragen en activiteiten. De lesvoorschriften bevatten gedetailleerde informatie over wat leraren moeten doen en zeggen. Daarnaast zijn vragen opgenomen die leraren moeten stellen om te controleren of leerlingen alles begrijpen, en om na te gaan waarmee leerlingen eventueel nog problemen hebben. Strategieën om problemen op te lossen worden direct onderwezen. Met andere woorden, directe instructie leert leerlingen om vaardig te denken. Lessen worden gevolgd door onafhankelijke activiteiten in kleine groepen, om leerlingen actief te laten oefenen en vaardigheden naar nieuw materiaal te generaliseren. Langzamerhand beweegt instructie zich van leraargestuurd naar leerlinggestuurd. Met andere woorden, directe instructie bevordert onafhankelijkheid en hogere orde denken. Regelmatig worden korte toetsen afgenomen om na te gaan of alle leerlingen het materiaal beheersen en om te bepalen welke concepten extra aandacht moeten krijgen. Frequente evaluatie bevordert de kwaliteit van de instructie en het voorkomt middelmatigheid of falen.

ONDERWIJS IMPLICEERT VERANTWOORDELIJKHEID NEMEN

In het voorafgaande heb ik duidelijk willen maken dat directe instructie niets te maken heeft met het trainen van betekenisloze brokken kennis, of het dwingen van leerlingen tot dociel gedrag. Onderzoek toont aan dat als directe instructie goed wordt uitgevoerd, bijna alle leerlingen de beoogde kennis en vaardigheden kunnen leren. In een tijd waarin zo veel wordt gesproken over onderwijsvernieuwing, en ideologische en politieke belangen belangrijker lijken te zijn dan de belangen van kinderen, biedt directe instructie de meest empirisch gevalideerde en effectieve onderwijsmethode die er is voor alle leerlingen⁹ Als op grote schaal het nieuwe leren wordt

ingevoerd, ontkent men onderwijsmodellen waarvoor wel empirische steun is, en dat is naar mijn mening onethisch, en maatschappelijk onaanvaardbaar.

Directe instructie is de meest empirisch gevalideerde en effectieve onderwijsmethode die er is voor alle leerlingen

Wellicht ten overvloede wil ik benadrukken dat ik niet pleit voor een vorm van instructie die de student beschouwt als een leeg vat waarin de leraar kennis giet. Het model van directe instructie benadrukt expliciet dat leren een actief proces

is en alleen plaatsvindt als de leerling actief is, aandacht heeft voor leren en daarvoor moeite doet. De rol van de docent is van belang om te zorgen voor aantrekkelijke leertaken, en ervoor te zorgen dat de leerlingen deze leertaken zodanig verwerken dat ze de noodzakelijke kennis en vaardigheden opdoen om op voort te bouwen. Wat deze kennis en vaardigheden zouden moeten zijn is idealiter beschreven in een kerncurriculum, dat gemeenschappelijk is voor alle leerlingen binnen een bepaald leerjaar en schooltype. De uitdaging voor de leraren is om uit te zoeken welke leertaken effectief leren bevorderen en tegelijkertijd leerlingen motiveren om te doen wat ze moeten doen. Eén van de duidelijkste bevindingen van onderzoek is dat leerlingen oefening nodig hebben om te komen tot diepe kennis en begrip. Leraren zullen dus moeten zoeken naar taken die gelegenheid geven tot oefening en tegelijkertijd de belangstelling van leerlingen in stand houden, zodat ze betrokken zijn bij leren.¹⁰ Ik zie meer in verbetering van de bestaande praktijk in deze richting dan in een grootscheepse invoering van het volledige constructivistische onderwijsmodel, omdat daarvan slechts negatieve effecten mogen worden verwacht.

Het instructivisme vereist echter wel een grote vakbekwaamheid van leraren. De huidige tendens in de lerarenopleidingen tot competentiegericht onderwijs, druist hier regelrecht tegenin. Ook voor deze opleidingen is een kerncurriculum nodig, waarin de kennis en vaardigheden staan geëxpliciteerd die in deze opleidingen moeten worden opgedaan, en ook in deze opleidingen hebben de docenten de maatschappelijke plicht om hun studenten te helpen deze kennis en vaardigheden te verwerven.

Het Nederlandse onderwijs kan naar mijn mening alleen nog worden gered als op alle niveaus betrokkenen hun verantwoordelijkheid nemen die hen door de samenleving is opgelegd. De overheid heeft de verantwoordelijkheid om vast te (laten) stellen wat leerlingen moeten leren, voorziet daartoe de scholen van de benodigde middelen, en bewaakt (door centrale examens) wat daarvan terecht komt. De scholen en de leraren hebben de verantwoordelijkheid om leerlingen te helpen de beoogde kennis en vaar-

digheden te verwerven. En de leerlingen hebben de verantwoordelijkheid om zich, gegeven hun mogelijkheden, in te spannen om binnen een redelijk tijdbestek zich de beoogde kennis en vaardigheden eigen te maken. Het leggen van de verantwoordelijkheid voor de inhoud van het onderwijs op het laagste niveau van het onderwijssysteem, namelijk bij de leerlingen, past weliswaar in de huidige maatschappelijke opvattingen over onderwijs als product op een markt van vraag en aanbod, maar zal op den duur leiden tot maatschappelijke desintegratie, toenemende sociale ongelijkheid, en afbraak van kennis op alle niveaus.

Noten

- 1 Zie ook Matthews, W.J. (2003). Constructivism in the classroom: Epistemology, history and empirical evidence. *Teacher Education Quarterly*, Summer, 2003, p. 1-14.
- 2 Werf, G. van der (2005). *Leren in het studiehuis. Consumeren, construeren of engageren?* Groningen: Rijksuniversiteit (oratie).
- 3 Zie Kuyper, H. & Werf, M.P.C. van der (2005). *VOCL'99-3: Prestaties en opvattingen van leerlingen in de derde klas van het voortgezet onderwijs*. Groningen: GION; Rekers-Mombarg, L., Kuyper, H., Werf, M.P.C. van der, & Zijlsling, D.H. (2005). *De resultaten van het VMBO*. Groningen: GION; Rekers.Mombarg, L., Kuyper, H., & Werf, M.P.C. van der (2006). *Het interne rendement van het voortgezet onderwijs voor en na invoering van de basisvorming*. Groningen: GION.
- 4 Zie Korpershoek, H., Kuyper, H. & Werf, M.P.C. van der (2006). *VOCL99-5: HAVO en VWO leerlingen over de tweede fase*. Groningen: GION.
- 5 Zie ook Hirsch, E.D. (2005). *Why traditional education is more progressive*. The American Enterprise Institute.
- 6 Ibidem.
- 7 Zie ook The Core Knowledge Foundation (2006). *What is core knowledge?* www.coreknowledge.org.
- 8 Zie ook Kozloff, M.A., LaNunziata, L., Cowardin, J. & Besseliu (2000). *Direct Instruction: Its Contributions to High School Achievement*. University of North Carolina at Wilmington.
- 9 Ibidem.
- 10 Anderson, J.R., Reder, L.M. & Simon, H.A. (2000). Applications and misapplications of cognitive psychology to mathematics education. *Texas Educational Review*. Summer 2000.

Nieuw leren onontkoombaar, want oud leren vastgelopen

Het bestaande gestandaardiseerde onderwijssysteem is gebaseerd op een verouderd, negentiende-eeuws mensbeeld en heeft allang de grenzen van zijn mogelijkheden bereikt. Meer investeren in zo'n systeem lost niets op en zal de enorme uitval in het onderwijs niet keren. Het is essentieel anders tegen onderwijs aan te kijken. Het erkennen en honoreren van verschillen tussen mensen in talent, tempo en temperament is daarbij de basis.

door *Luc Stevens*

Emeritus hoogleraar orthopedagogiek aan de Universiteit Utrecht, directeur van het Nederlands Instituut voor Onderwijs en Opvoedingszaken (NIVOZ), een onafhankelijke denktank voor onderwijs.

DE PUBLIEKE DISCUSSIE OVER 'HET NIEUWE LEREN' is slecht geïnformeerd. Oude en nieuwe praktijk worden naast elkaar gezet en wetenschappelijke claims worden uitgebracht zonder dat de vooronderstel-

De publieke discussie over het nieuwe leren is slecht geïnformeerd

lingen die aan de praktijken ten grondslag liggen, ter sprake komen. Dat is echter wel belangrijk omdat hieruit twee geheel verschillende mensbeelden naar voren komen: het negentiende-eeuwse mensbeeld, waarop het huidige

gestandaardiseerde systeem en zijn praktijk berusten — onderwijs als een industrieel productie- en selectieproces — en het eigentijdse mensbeeld, waarin de leerling geen lijdend of meewerkend voorwerp is, maar met zijn leraar onderwerp van onderwijs is. In het eerste staat, zoals destijds bedoeld, selectie van leerlingen centraal. In het tweede staat ontwik-

kelingskans centraal: de leerling krijgt, binnen afgesproken kaders, de kans te laten zien wat hij/zij kan en dat te tonen wordt ook van hem/haar verlangd. Voorts wordt met name door de voorstanders van het instructiemodel zo'n 30 jaar motivatieonderzoek in school over het hoofd gezien en worden de basale inzichten van de ontwikkelingspsychologie van de laatste eeuw genegeerd, zoals vertegenwoordigd door het werk van Piaget, Vygotsky en Bruner.¹

Het probleem van het bestaande systeem, algehele onderprestatie door een systematische mismatch van aanbod en aanwezige (leer)mogelijkheden bij de leerling, begint te knellen. Wetenschappelijke perfectieering van dit systeem helpt niet. De bestaande school past eenvoudig niet bij de kenmerken van menselijke ontwikkeling, en leren en uitval wordt niet meer zo gemakkelijk geaccepteerd als vroeger. 'Elke splinter talent is nodig' (Herman Wijffels).

NIET AANBOD, MAAR ONTWIKKELING CENTRAAL

Het NIVOZ volgt een veertigtal tal van de scholen die afgestapt zijn van het 'oude leren' en rapporteert hierover komend jaar. Een opvallende uitspraak van een 13-jarige vmbo-leerling van één van deze scholen wil ik u niet onthouden, te weten: 'Spijbelen is bij ons niet logisch'. Die school heeft enige tijd geleden haar 'zekerheden' verlaten. Te groot verlies van tijd en energie en teveel uitval en frustratie hebben schoolleiding en docenten gebracht bij een ander onderwijsconcept. Dit kan kort en goed worden omschreven als 'niet aanbod maar ontwikkeling centraal'. Ontwikkelingspotentieel benutten is het devies. Hiervoor is er een uitdagend en relevant onderwijsaanbod nodig, ruimte voor de leerling om te kiezen, ook zijn steunbronnen te kiezen, zelf zijn leerproces te sturen en samen te werken. Tezelfdertijd krijgt de leerling verantwoordelijkheid voor zijn keuzes van inhouden, doelen en toetsing en voor planning en besteding van zijn tijd. De leraren in diezelfde school zijn intensief bezig met het ontwerpen van een meer geïntegreerd en praktischer aanbod van inhouden en opdrachten, leren hun leerlingen wat leren is en bieden zelf aan of verdiepen als ze dat nodig vinden. Ook hún potentieel wordt uitgedaagd. Zij behoeven niet meer achter hun leerlingen aan te lopen of iedere keer weer verstandig zien om te gaan met de bekende gedrags- en motivatieproblemen. Bovendien ervaren zij tot hun verrassing dat samenwerken met collega's leerzaam én aangenaam kan zijn. En wat hun leerlingen betreft: zij praten niet meer vooral over hun leraren, zoals vroeger, maar over hun werk en zouden meer contact met hen willen hebben dan mogelijk is.

NIEUWE ONDERWIJSPRAKTIJK WORDT NIET VERTROUWD

De ontwikkeling van de onderwijspraktijk, waarover we hier praten, met haar nieuwe verhoudingen tussen leraar en leerling en leraren en leerlingen onderling wordt in de publieke discussie niet vertrouwd. Een veelgehoorde vooronderstelling is dat de leerlingen de wending niet aan kunnen (keuze, zelfsturing, samenwerken), zeker niet leerlingen met achterstanden, dat leerlingen alleen de dingen zullen kiezen die ze leuk vinden (de weg van de minste weerstand) en dat dit zal leiden tot (nog meer) achterstand. Het is vooral in deze hoek dat de kritiek polariseert en nieuwe onderwijspraktijk verdacht wordt gemaakt door de suggestie dat de leerlingen tekort zullen komen of in de steek worden gelaten. Voor de woordvoerders die vooral het academische gehalte van de school op het oog hebben, wordt de kennisparagraaf verwaarloosd. Hier moet het begrip 'competentie' het ontgelden, dat relevantie van kennis benadrukt en kennis eerder als bekwaamheid ziet (vooral voor vmbo en mbo van cruciale betekenis). Overigens suggereren deze en andere vooronderstellingen ten aanzien van de nieuwe praktijk dat leerlingen zich binnenkort in het geheel niet meer behoeven in te spannen en dat leraren niets meer te zeggen hebben, terwijl ze wel veel te bieden hebben en dat zij daardoor in een positie van verlegenheid geraken, eigenlijk slachtoffer zijn van nieuwlichterij. Erger nog, dat het leraarsvak hen wordt ontnomen.

Hoe is het zover gekomen? Spanning tussen school en de aard van menselijke ontwikkeling en leren.

Laten we de verklaring die de minste toelichting behoeft, kort uitwerken. Het is de verklaring van de standaardisatie. Onderwijs zoals we het vanuit de negentiende eeuw kennen is gestandaardiseerd op tijd, ruimte, inhoud, doelen, resultaat en relatie. In één en dezelfde tijd wordt in een-

Gestandaardiseerd onderwijs staat haaks op wat er de afgelopen eeuw is geleerd over menselijke ontwikkeling en leren

zelfde ruimte voor alle leerlingen rond een vast doel eenzelfde minimum resultaat nagestreefd en daarbij hebben leerlingen en leraren vaste rollen en functies. De leerlingen worden vergelijkend beoordeeld, er vindt permanente selectie plaats. Voor wie het verwachte resultaat niet haalt, is er de herhaalde kans (hulp of eventueel

zittenblijven) of zijn er hulpsystemen, zoals het speciaal onderwijs.

Dit systeem staat haaks op wat in de afgelopen eeuw is geleerd over menselijke ontwikkeling en leren. Ontwikkeling en leren blijken buitenge-

woon dynamische processen, verlopend in een intense interactie van individu en omgeving, waaraan de mens bewust en actief deelneemt. De uitdagende en ondersteunende kwaliteiten van de omgeving, in het bijzonder van de mensen in deze omgeving, zijn in deze opvatting bepalend voor de kwaliteit van het ontwikkelings- of leerresultaat. Leren betekent in deze context niet in de eerste plaats luisteren en kijken, en wat je zag en hoorde, reproduceren. Leren doe je vooral door mee te doen, door gissen en missen, door reflectie en feedback, door activiteit kortom.

Een punt van spanning is voorts het grote verschil tussen mensen in talent, tempo en temperament, en hieruit voortvloeiende verschillen in de aard van de interactie met de omgeving en ontwikkelings- en leerresultaten. De verwachting bijvoorbeeld dat alle leerlingen met Kerstmis in groep 3 zullen lezen (wat de algemene verwachting is), is alleen hierom al niet realistisch. Het ene kind haalt met 4 jaar de informatie om te leren lezen al spontaan uit zijn eigen omgeving en leest op eigen kracht met 5, terwijl het andere kind aangewezen is op de school, op de deskundigheid, de tijd, het geduld en vertrouwen van zijn leraar en pas met 7 aarzelend begint te lezen. Beide waarnemingen zijn even 'normaal'.

De vraag was hoe komt het zover, verwijzend naar de vele problemen in de huidige school, het lage rendement en de grote uitval. Het antwoord is inmiddels gegeven: een mens kan zich niet volgens één lijn van verwachtingen verplicht ontwikkelen. Bovendien is hij niet gebouwd om de hele dag in een rijtje te zitten en te doen wat anderen opdragen. Een mens moet actief kunnen werken aan zijn eigen ontwikkeling, even actief als hij bijvoorbeeld zijn moedertaal verwerft. Uitgedaagd door de omgeving, gissend en missend, maar voortdurend bezig, hard aan het werk, niet ontmoedigd door missers, want deze zijn als je leert net zo normaal als successen. Vooruitgang is het criterium, en dan niet naar de maat van een ander, zoals dagelijks in de school, maar naar je eigen maat, want jij bent die ander niet.

HOE HEBBEN WE DE PROBLEMEN AANGEPAKT?

Voor de grote uitval die het gestandaardiseerde schoolstelsel voortbrengt, is binnen en buiten de scholen zorg opgezet. Maar deze functioneert niet goed. Dat wil zeggen, de zorg is wel goed georganiseerd, maar werkt niet. Zo lezen we in het laatste jaarverslag van de inspectie (Inspectie van het Onderwijs, 2006) dat de scholen voor voortgezet onderwijs weliswaar in 97 procent van de gevallen zorgen voor de begeleiding van leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften (de zorg is georganiseerd), maar dat slechts in 10 procent van de scholen het onderwijsleerproces is afge-

stemd op individuele verschillen tussen leerlingen (in de klas dus, waar je het moet leren). Val je uit als leerling, dan word je dus wel gesignaleerd en er wordt over gesproken en eventueel krijg je bijvoorbeeld *remedial teaching*, maar in je klas blijft alles hetzelfde. Er blijft, samengevat, aan de handelingskant grote verlegenheid. Scholen kunnen naar hun aard als gestandaardiseerde organisatie, niet omgaan met wat niet aan hun verwachtingen voldoet, met leerlingen die sneller of langzamer of anders dan verwacht presteren. Daarop is eenvoudig niet gerekend. Scholen hebben dan ook grote moeite om hun zorgparagraaf (hoe helpen we onze leerlingen?) zinnig en doelmatig in te vullen. Heb je bijvoorbeeld voor de talen in het voortgezet onderwijs meer tijd en ook wat meer begeleiding nodig, dan kan dit alleen worden geboden door zittenblijven. En tot overmaat van ramp schiet in het hulpsysteem speciaal onderwijs in 80 procent van de gevallen de kwaliteit van zorg en begeleiding van de leerlingen tekort, volgens de inspectie. Er lijkt werkelijk sprake van een impasse in het functioneren van de scholen. Dit ondanks de grote extra investeringen, zoals 1000 plaatsen extra voor ernstige gedragsproblemen, onlangs 40 miljoen euro voor drop-outs en recent 100 miljoen voor scholing van leraren om het allemaal beter te gaan doen. Hoezo? In het systeem verandert er niets, volgend jaar zal het dezelfde problemen genereren als dit jaar en zal opnieuw worden gezocht naar oplossingen die er niet zijn. Het is niet te verwachten dat leraren met meer geld beter zullen kunnen omgaan met de grote individuele verschillen tussen hun leerlingen. Op de school van de eerder geciteerde vmbo-leerling zijn intussen de gedrags- en motivatieproblemen vanzelf verdwenen, zoals ook in andere scholen die 'kantelen', waartoe ironisch genoeg ook scholen voor speciaal onderwijs behoren waarheen leerlingen op gedragsindicatie worden verwezen.

WAT HET KOST

Een leerling kost ook steeds meer (de econoom Kalshoven spreekt van een explosieve groei van onderwijsuitgaven van € 15 miljard in 1995 naar 25 miljard in 2004; zie Kalshoven in een serie bijdragen in *Vrij Nederland*, januari/februari 2006), maar het schoolsucces wordt niet groter, integendeel, de percentages kinderen die elk jaar weer niet aan de verwachtingen beantwoorden blijven dezelfde of stijgen. Voor de Tweede Wereldoorlog bleef 11% van de kinderen in de eerste klas van het lager onderwijs zitten. Nu mag niemand meer blijven zitten, maar aan het eind van groep 3 ligt het percentage dat de doelen niet heeft gehaald nog steeds tussen de 10 en 15%. Kalshoven berekende onlangs dat de 10% havo-leerlingen die in klas 4 blijft zitten per klas € 20.000 kost. Maar hoe bestaat het dat in 4 havo

10% blijft zitten? Al langer is de havo in het nieuws om de zeer ontspannen sfeer onder de leerlingen. Het kan sowieso een jaar korter zou je denken (en zeker niet langer, zoals oud minister Van Kemenade onlangs voorstelde). Hadden we daar intussen niet iets aan kunnen doen, aan deze onderprestatie? Overigens stelt Kalshoven voor om die 10% in de zomer te trainen en de geslaagden door te laten gaan. Maar natuurlijk liever niet volgens de bekende sjabloon van de klassikale les, maar eerder zoals één van onze universiteiten in een paar dagen eindexamenkandidaten vwo met succes traint voor het schriftelijk examen economie, of zoals huiswerkinstituten dat kunnen. Zodra het de leerlingen menens is, lukt het blijkbaar. Hoe komen leraren in de gewone school met hun leerlingen zover? Niet door meer van hetzelfde — meer controle meestal —, door nieuwe vakdidactieken of een nog aantrekkelijker aanbod of extra hulp aan achterblijvers, maar door een andere definitie van onderwijs (met verwijzing naar de leerling die spijbelen niet logisch vindt).

Het ziet ernaar uit dat we echt anders naar onderwijs moeten gaan kijken.

Samengevat: als leerlingen niet aan onze verwachtingen in school beantwoorden, weten we het eigenlijk niet. Met de bekende oplossingen — meer geld, nieuwe wetgeving, nieuwe organisatiemodellen en instrumenten, meer controle aan de outputkant en strakkere planning aan de inputzijde — wordt het bestaande systeem meer en meer geperfectioneerd, terwijl het allang de grenzen van zijn mogelijkheden heeft bereikt. Het systeem biedt eenvoudig niet meer oplossingen dan al zijn bedacht en is een zwart gat geworden. In een dergelijk geval blijft er één weg open: *anders denken*. Voor sociologen die een belangrijke stem hebben in de onderwijsdiscussie: anders denken over nut en zin.

Literatuur

Boekaerts, M. & Simons, R.J. (1993). *Leren en instructie*. Assen: Dekker en Van de Vegt.
 Inspectie van het Onderwijs (2006). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2004/2005*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
 Nicholls, J.G. (1989). *The Competitive Ethos*

and Democratic Education. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
 Schunk, D.H. & Zimmerman, B.J. (1998). *Self-Regulated Learning. From Teaching to Self-Reflecting Practice*. New York: Guilford.
 Stevens, L., Beekers, P., Evers, M., Wentzel, M. & Van Werkhoven, W. (2004). *Zin in school*. Amersfoort: cps.

Noten

- 1 Zie voor een oriëntatie Nicholls, 1989; Boekaerts & Simons, 1993; Schunk & Zimmerman, 1998; Stevens e.a., 2004.

Onno Kusters

Stampen (stemmen)

‘Zelfsturing is niet hetzelfde als zelfstandigheid.’

usb-stick, laptop, iPod, mobiel;
google, msn, nu.nl.

Maar geef mij les.

‘Ontwikkelingen gaan sneller dan vroeger en in één mensenleven zullen professionals zich vaker dan vroeger moeten heroriënteren.’

TMF, MTV, ringtone, Sp!ts;
Metro, blackberry, sms, bieb.

Maar leer mij zien.

‘Studenten kunnen meer dan we denken. Vaak roep je het gedrag op wat je zelf hebt uitgelokt.’

Projectmatig, groepsgewijs, creatief, fun.
Wikipedia, vrije ruimte, studiehuis, blog.

Maar zie mij staan.

‘Op dit moment krijg je groepen studenten, die allemaal erg verschillen in de mate waarop ze zichzelf al kunnen sturen.’

Vraaggericht, probleemgestuurd,
iederwijs, klassikaal,
PowerPoint, video,
webquest, info,
meester, juf.

Maar sta me bij.

‘Eigenlijk zouden studenten voorafgaand aan de groepsindelingen moeten worden ge-assessed op de mate van zelfsturing.’

Maar sluit mij aan.

Juli 2006. Citaten afkomstig van http://www.han.nl/insite_new/hof//unieuws.xml?newsid=11892, ‘Verslag etalagebijeenkomst Bevordering Zelfsturing in het nieuwe onderwijs’

Onno Kusters (1962) is dichter, publicist, vertaler, en universitair docent aan de opleiding Engels van de Universiteit Utrecht.

*Is het kerncurriculum
wel op orde?*

Reken- en wiskundeonderwijs moet beter

Het peil van het wiskundeonderwijs in Nederland laat te wensen over en is – in vergelijking met andere landen – zelfs dalende. Dit blijkt uit nationale en internationale onderzoeken, maar leidt tot op heden tot te weinig actie.

door *Jan de Lange*

prof.dr. Jan de Lange is oud-directeur van het Freudenthal Instituut van de Universiteit Utrecht

HOE STAAT IN NEDERLAND HET REKEN- en wiskundeonderwijs ervoor? Om daar een beoordeling van te kunnen geven, moet duidelijk zijn wat het doel van dit onderwijs is. Reken- en wiskundeonderwijs heeft, algemeen gesproken, drie doelen: je wilt leerlingen weerbaar maken in de maatschappij, je wilt hen voorbereiden op vervolgopleiding of werk, je wilt hen de discipline wiskunde laten zien en ervaren. Hoe de balans er moet uitzien, hangt af van het schooltype.

Om enig zicht te krijgen op de vraag of het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs deze doelen weet te bereiken, kan een beroep worden gedaan op twee internationale onderzoeken en een nationaal rapport. In december 2004 verschenen binnen een week zowel het rapport TIMSS 2003 (*Trends in International Mathematics and Science Study*) als PISA 2003 (*Programme for International Student Assessment*). Van die twee rapporten kreeg in Nederland PISA de meeste aandacht, maar van een storm aan reacties was geen sprake. Dit is jammer, want zowel TIMSS als PISA signaleert enige zorgelijke ontwikkelingen in het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs. De Nederlandse onverschilligheid stond in schrille tegenstelling tot de reacties bij onze oosterburen, die bij het verschijnen van het eerste PISA-rapport in 2001 het Duitse wiskundeonderwijs tot rampgebied verklaarden. Het weekblad *Der Spiegel* vond de crisis niet alleen een omslagartikel waard, getiteld ‘Zijn de Duitse leerlingen dom?’, maar legde ook vele bladzijden lang verschillende aspecten onder de loep. Een schoolvoorbeeld van goede journalistiek. Naast de werkelijk orkaanachtige reacties in Duitsland kwam Nederland in 2001 al erg schaaftig over: ‘we’

deden het goed, we waren wellicht zelfs de beste van alle OECD-landen; en daarmee was de kous af. ‘Wellicht’, want helaas bleek Nederland niet in het officiële OECD-rapport voor te komen, omdat we niet aan de vereiste statistische voorwaarden voldeden. Maar we hadden wel onze eigen, niet in het PISA-rapport opgenomen nationale versie. Ach...

Recent maakte een nationaal rapport wel de tongen los: de Periodieke Peiling van het Onderwijs Niveau (PPON) uit 2005.

Wat valt er uit deze drie onderzoeken te leren over het niveau van het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs?

DE INTERNATIONALE ONDERZOEKEN

PISA en TIMSS

PISA is een studie, opgezet door de *Organisation for Economic Cooperation and Development* (OECD), naar de indicatoren die onderwijssystemen kunnen evalueren, onder het motto ‘goed onderwijs leidt tot een goede economie’. In 2000 deden een kleine dertig landen mee, in 2003 ruim veertig en in 2006 bijna zestig. PISA probeert vast te stellen in hoeverre 15-jarige leerlingen hun wiskunde kunnen gebruiken in het dagelijkse leven. In andere woorden: het tracht *mathematical literacy*, dat is wiskundige geletterdheid te meten. Daarmee onderscheidt het zich duidelijk van de andere grootschalige internationale studie: TIMSS, een studie onder auspiciën van de *International Association for the Evaluation of Educational Achievement* (IEA).

TIMSS kijkt juist naar de schoolwiskunde, dus naar het curriculum. Een onderdeel van deze studie is de match tussen de test-items van TIMSS en het curriculum van een land. Er wordt in principe gezocht naar een toets die bij elk curriculum optimaal past. Helaas paste het toetsinstrument het slechtst bij het Nederlandse curriculum. Maar bij nader onderzoek bleek die matige *matching* geen invloed op het eindresultaat te hebben gehad. Verder wordt TIMSS afgenomen in drie groepen: populatie één is groep 5/6 van het basisonderwijs (9-jarigen), de eerste twee klassen van het voortgezet onderwijs zitten in populatie twee (13-jarigen) en populatie drie omvat het laatste jaar in het voortgezet onderwijs (6vwo, 5havo, 2mbo).

Olympische Spelen

Aan grootschalige internationale studies als PISA en TIMSS kleven verschillende problemen: van methodologische aard (zo lijkt het erop dat er vooral sociale, economische en culturele aspecten worden gemeten), van validiteit (zijn de opgaven wel geschikt om te meten; wat ze moeten meten?; gelden ze wel voor ieder land en iedere leerling?) en vooral ook van politieke en beleidsmatige aard. De rapporten maken er naar het oordeel van velen

een soort Olympische Spelen van het onderwijs. Zo verklaarde het PISA-rapport van 2003 al op één van de eerste bladzijden dat Finland had gewonnen. En dat was mogelijk, omdat de gehele analyse wordt teruggebracht tot één enkel getal: de score.

Dat gaat als volgt: de gemiddelde score van alle OECD-landen — vooral dus de ‘moderne, geïndustrialiseerde’ landen — wordt bepaald op 500, met een standaarddeviatie van 100. Welnu, Finland scoort 544 en is kampioen! Nederland heeft met een score van 538 binnen de OECD-landen de bronzen medaille veroverd, met bovendien slechts een neuslengte verschil ten opzichte van Finland. Want, zegt het rapport: het verschil is niet significant. Nederland zit in de kopgroep, in gezelschap van Korea, Japan, Finland, Canada, België en Zwitserland.

De Duitsers, die na PISA 2000 veel inhoudelijke maatregelen hebben genomen, boekten in 2003 duidelijke vooruitgang. Zij stonden echter nog maar net boven het OECD-gemiddelde met 503 punten. En de Verenigde Staten? Zij scoorden een magere 483 punten. Kortom, voor Nederland een bronzen medaille met een gouden randje.

Het is wellicht al wat duidelijker geworden: een hoge PISA-score betekent alleen dat je relatief goed bent. Waarbij de norm het gemiddelde van de OECD-landen is. Of het niveau ook maatschappelijk en inhoudelijk gezien voldoende is, is zeer de vraag. De opstellers van het Nederlandse rapport, alsook die van een secundaire analyse van de Nederlandse resultaten, schuwen harde conclusies niet. Om deze toe te lichten, dient eerst nog wat dieper in de PISA-studie te worden gedoken.

HET GEWENSTE NIVEAU

PISA kent zeven niveaus van wiskundige geletterdheid: niveau 6 is de top en onder niveau 1 is de onderkant. De deskundigen die het Nederlandse PISA-rapport hebben opgesteld, zijn van oordeel dat een Nederlandse leerling minimaal vaardigheidsniveau 4 moet hebben om redelijk voorbereid te zijn op onze kennismaatschappij. En dan blijken er tamelijk onthutsende cijfers tevoorschijn te komen: in de theoretische en gemengde leerweg in het vmbo haalt 40% van de leerlingen dat niveau, voor de kaderberoepsgerichte leerweg is dit iets meer dan 10% en in het basisberoepsgerichte vmbo slechts 3%. Dat zijn verontrustende, en maatschappelijk gesproken eigenlijk onaanvaardbare percentages. Zelfs van de havo-leerlingen haalt 20% niveau 4 niet.

Maar de verontrusting wordt niet alleen gevoed door deze percentages onder het ‘gewenste’ niveau van wiskundige geletterdheid. Er zijn meer redenen voor zorg en Vlaanderen is er één van. Vlaanderen — hier even ge-

zien als land — is de échte gouden medaillewinnaar, met een score van 553. Dat scheelt significant met onze 538. Is dit te verklaren?

VERSCHILLENDE COMPETENTIES

We gaan hiervoor nog wat dieper de PISA-studie in. De benodigde competenties om enigszins wiskundig geletterd te zijn, worden bij PISA in drie clusters ingedeeld: het reproductiecluster, het verbindencluster en het reflectiecluster. Bij reproductie gaat het om de basisvaardigheid reproductie van kennis; bij verbinden moeten de leerlingen meer probleemoplossen en daartoe verbindingen leggen tussen wiskundige instrumenten; bij reflectie komen formalisering en abstrahering, alsmede écht probleemoplossen, inclusief reflectie, aan bod.

Wat blijkt? Op reproductie scoort Nederland precies even hoog als de wereldkampioen Vlaanderen — verrassend, omdat er steeds wordt be-

Zodra wiskunde nodig is om échte problemen op te lossen, blijven Nederlandse leerlingen achter

weerd dat dit de zwakke steen in het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs is (bijvoorbeeld door PPO, waarover later meer). Maar bij de cluster verbindingen lopen we achter op Vlaanderen, en dit verschil is nog groter bij de reflectiecluster. Kortom: zodra wiskunde

nodig is om échte problemen op te lossen, blijven onze leerlingen achter. Deze diagnose wordt bevestigd door de uitkomsten van een andere PISA-studie, namelijk die op het gebied van probleemoplossen. Daar eindigt Nederland in de middenmoot.

Dalend peil

Als laatste punt waaraan aandacht zou moeten worden besteed, noemen we hier de constatering van zowel TIMSS 2003 als PISA 2003 dat het peil van het wiskundeonderwijs in Nederland dalende is. Het TIMSS-rapport merkt op dat Noorwegen en Nederland significant achteruitgegaan zijn voor populatie 1 (9-jarigen). Dat is des te opmerkelijker omdat veel andere landen sterk vooruitgingen. Populatie 2 (13-jarigen) ging ook achteruit, maar niet significant. En ook PISA duidt een achteruitgang aan voor 15-jarigen.

HET NEDERLANDSE ONDERZOEK

Een beschouwing over het peil van het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs kan niet zonder enkele woorden over een nationale studie die

ook deze keer wat stof deed opwaaien: de Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON). Het Cito voert het onderzoek uit in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Voor rekenen en wiskunde wordt het onderwijs in het midden (groep 5) en aan het eind van de basisschool (groep 8) getoetst. Er vond onderzoek plaats in 1987, 1992, 1997 en 2003, althans voor groep 5, en voor groep 8 in 2004. Het zou dus een fraai beeld moeten schetsen over de ontwikkeling van het niveau van rekenen en wiskunde op de basisschool. Het rapport verscheen in 2005, maar zorgde pas begin 2006 voor opwinding.

Bewerkingen

De stof die het rapport dit jaar deed opwaaien, betrof de achteruitgang op het onderdeel bewerkingen. We lezen in het rapport: ‘De vaardigheid van leerlingen op het gebied van de bewerkingen is er over de gehele linie sterk op achteruitgegaan. Dat geldt vooral voor optellen en aftrekken, als voor vermenigvuldigen en delen en samengestelde bewerkingen’. Nu, daar kon een aantal critici wel mee uit de voeten. Maar op alle andere domeinen: getallen en getalrelaties, basisautomatisme, hoofdrekenen, schattend rekenen, rekenen met de zakrekenmachine, verhoudingen, breuken en procenten, en ten slotte meten, meetkunde en tijd, is het niveau of nauwelijks veranderd, of toegenomen en soms zelfs sterk toegenomen. In een samenvattend artikel komt Cito-medewerker Bokhove tot de conclusie dat we blij mogen zijn met de stijging van het niveau van het reken- en wiskundeonderwijs, die hij mede toeschrijft aan de verbetering van het peil van de schoolboeken. Waarom dan toch die storm?

Terug naar toen?

Om te zien wat bij het rekenonderwijs veel critici al jaren een doorn in het oog is, moeten we terug naar de basis, dat wil zeggen terug naar de algoritmen en de mechanistische aanpak. Er zijn twee zaken die de eerder gemelde sterke achteruitgang in een speciaal daglicht plaatsen.

Ten eerste zegt het rapport dat de kinderen de opgaven veelal zonder kladpapier hebben gemaakt: veel leerlingen zouden hebben gedacht dat het min of meer uit het hoofd moest. Daarmee wordt een belangrijk argument aangevoerd dat de uitkomsten waarschijnlijk te laag zijn uitgevallen. Een tweede opmerkelijk, door de opstellers van het rapport gemeld feit, is dat de leerlingen halverwege het achtste leerjaar aanmerkelijk beter scoren bij bewerkingen dan aan het eind van het achtste leerjaar. Sterker nog, ze vallen terug naar het niveau van eind groep 7. Het rapport weet ook geen echte verklaring te bedenken, maar zorgelijk is het feit natuurlijk wel dat kinderen aan het eind van het achtste leerjaar niet hoger weten te scoren

dan aan het eind van het zevende leerjaar. Wellicht speelt hier een rol dat er na het afnemen van de Cito-toets in februari nog weinig les wordt gegeven.

Naast deze twee feiten die de zaken nogal nuanceren, dan wel nogal verwarrend maken, is er nog een punt uit het PPON-onderzoek dat veel aandacht kreeg, maar dan meer in vakkringen. Het trefwoord hier is staartdeling.

De staartdeling

Iedere lezer ouder dan 25 kent waarschijnlijk de staartdeling, een algoritme dat klakkeloos werd uitgevoerd, en waarbij veel leerlingen geen idee hebben waarom dat zo gaat. Vraagt u het eens aan een willekeurig iemand. Daarnaast is er de laatste jaren plaats gekomen voor een meer inzichtelijke staartdeling. In plaats van een algoritme uitvoeren, ga je dan bij een deling als volgt te werk:

7849 : 12

eerst zie je zo dat het 500 keer 12 kan; dan hou je 1849 over

dan zie je dat het zeker nog 100 keer 12 keer kan:

dan hou je 649 over

dan 50 keer 12 kan

dan hou je 49 over

en dat kan nog vier keer 12

dus alles bij elkaar: $500 + 100 + 50 + 4 = 654$ (rest 1)

Op deze wijze kunnen leerlingen zelf beslissen over de stappen die ze nemen en je weet zeker dat ze het snappen als ze het goede antwoord hebben. De opwinding ontstond doordat 27% van de leerlingen de traditionele bewerking deed met 73% succes en dat 63% van de leerlingen de inzichtelijke methode deed met een succeskans van 64%.

Dus, zeiden knappe koppen: terug naar de traditionele methode. Dat deze data geen enkele aanleiding tot deze bewering geven is evident: wie zegt dat zoveel leerlingen een goede oplossing hadden gevonden, als er alleen maar een traditionele oplossing was ingestudeerd? Wellicht was de opgave dan aanmerkelijk slechter gemaakt. Daar kun je gewoon dus niets over zeggen. Alleen wel dat de meer inzichtelijke methode meer zekerheid geeft over wat de leerlingen werkelijk snappen.

Evenals bij de internationale onderzoeken is het bij PPON dus moeilijk de bevindingen juist en op hun waarde te schatten. Om de zaak nog wat te compliceren: er wordt per week een half uur langer rekenen gegeven dan bij de vorige peiling. Of en hoe dat is meegenomen, is niet geheel duidelijk.

CONCLUSIES

Ondanks de bezwaren die kleven aan de drie onderzoeken, doemt er toch een beeld op van het niveau van het Nederlandse wiskunde- en rekenonderwijs. Dit laat zich kort als volgt samenvatten:

- * Relatief — vergeleken met andere landen — ligt het peil hoog in Nederland.
- * Er bestaan echter niet werkelijk betrouwbare onderzoeken naar het peil. Op de verschillende onderzoeken is qua opzet en qua interpretatie heel wat af te dingen.
- * Als we afgaan op de bestaande internationale onderzoeken, moet echter geconcludeerd worden dat — gerelateerd aan de drie doelstellingen — het niveau echter onacceptabel veel te wensen overlaat.
- * Alarmerend is dat in vergelijking met andere landen het peil daalt.
- * Met de meer procesachtige competenties (formeel, abstract, probleemoplossen) gaat het in Nederland niet goed.

Daar kunnen de volgende zorgen aan worden toegevoegd.

Ten eerste blijkt uit de spreidingsbreedte van de scores van Nederlandse studenten steeds weer dat de spreiding niet groot is. Dat betekent dat de minder presterende leerlingen in Nederland goed af zijn, maar aan de an-

dere kant is het waarschijnlijk dat erg goede leerlingen niet aan hun trekken komen, significant minder dan in Vlaanderen.

Ten tweede is het zo dat uit met name het TIMSS-rapport blijkt dat kinderen en studenten in landen als

Alarmerend is dat in vergelijking met andere landen het peil daalt

Singapore, Korea, Japan en België, aanzienlijk meer uren wiskundeonderwijs krijgen dan onze kinderen en studenten. Recentelijk vond zo'n reductie in wiskunde-uren weer plaats in de bovenbouw van het vwo. Bovendien lijkt het aantal contacturen veel te laag voor wiskunde.

Ten derde worden er inhoudelijk steeds lagere eisen gesteld aan het programma. Bij de invoering van de basisvorming wezen velen op de desastreuze invloed die dit zou hebben op het peil van het wiskundeonderwijs, in het bijzonder algebra. Denk ook aan de doorstroomproblemen die dit heeft veroorzaakt. Wiskunde was ineens niet meer voor iedereen verplicht tot de leeftijd van 16 jaar. Bovendien zijn de plaats en de rol van wiskunde in het vmbo absoluut niet helder. Niet alleen is het niet meer overal en voor iedereen verplicht, maar ook naar de inhoud wordt gezocht: moet het in

andere vakken worden aangeboden, of verdient het toch een eigen plaats, en zo ja, welke invulling moet er dan aan worden gegeven? De resultaten van PISA zouden de alarmbellen hier moeten doen rinkelen, gezien de grote aantallen leerlingen die wiskundig ongeletterd zijn. Helaas heerst er een oorverdovende stilte – en dat in een moderne westerse kennisintensieve economie.

Ook is er sprake van (geweest?) om de verplichte stof voor de basisschool sterk terug te brengen. In een advies van de Onderwijsraad uit 1999 blijkt dat de raad constateert dat het programma Kerndoelen Basisonderwijs niet haalbaar is. Er moeten cruciale kerndoelen worden vastgesteld (dus een vermindering). Deze discussie woedt nog steeds en een echte oplossing lijkt ver weg.

AANBEVELINGEN

Hoe nu de onbevredigende status van het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs te verbeteren?

Dit onderwijs moet weer uitdagend en daarmee spannend worden gemaakt. Dit is een Deltaplan voor het wiskundeonderwijs waardig. Daarbij moet niet alleen naar vakinhoud worden gekeken, maar zeker ook naar pedagogiek en didactiek. Essentieel is echter de opgave het onderwijs goed te laten inspelen op de veranderende maatschappij. Dat gebeurt al, maar op een verkeerde selectieve manier. Alles moet leuker, sneller, aantrekkelijker, makkelijker. Een betere methode is om de leerdoelen die ik heb genoemd in het begin van dit artikel, te differentiëren naar schooltype.

Op de basisschool dienen rekenen en wiskunde te worden geïntegreerd in een breder vak: de nadruk ligt nu nog te zeer op het rekenen. Het is absoluut een vereiste dat de inhoud uitdagender wordt. Uitdagender, omdat het wel duidelijk is dat de Nederlandse leerling heel matig problemen oplost. Dat vindt mede zijn oorzaak in de geringe belangstelling voor dit aspect in de basisschool.

* * *

De vmbo-leerlingen zijn volgens PISA ongeletterd, dus daar ligt een grote, tamelijk goed te definiëren uitdaging. Daarnaast moeten ze goed worden voorbereid op werk en vervolgonderwijs. Het is een grote uitdaging voor deskundigen om dit doel vorm en inhoud te geven. Ten slotte is waardering voor het vak wiskunde als discipline voor de meeste vmbo-leerlingen van beperkt belang. Toch liggen ook daar genoeg mogelijkheden. Te vaak wordt vergeten dat het vmbo tweederde van onze leerlingen opleidt. Wel is het van belang dat deze leerlingen niet worden blootgesteld aan een overdosis abstracte wiskunde. Het gaat in de eerste plaats om de functionaliteit, het

kunnen toepassen, en voor veel leerlingen is een minder formele oplossingsmethode beter uitvoerbaar, het geeft ze meer zelfvertrouwen. Tevens dient de wiskunde in de context van de leerling te worden geplaatst.

Aan het andere eind van het spectrum vinden we de vwo'ers. Zij worden vanaf de brugklas in hun ontwikkeling tegengehouden in plaats van uitgedaagd en gemotiveerd. Voor deze groep leerlingen ligt de doelenbalans heel anders. De geletterdheid volgens de PISA-norm ligt voor vrijwel allen in het

Vwo'ers worden vanaf de brugklas in hun ontwikkeling tegengehouden

verschiet, maar dat zijn dan ook minimumnormen. Voor werk en vervolgonderwijs komen de leerlingen tekort, soms veel, soms wat minder. In de bovenbouw ligt de zaak heel gecompliceerd (maar correct) door de verschillende profielen. Wiskunde A, B en C (en D) dienen elk een zo specifiek mogelijk karakter te hebben, met passende wetenschappelijke contexten, iets waaraan nog wel het een en ander te verbeteren valt, en met verschillende niveaus van abstractie en formalisering. Het grote verschil tussen de verschillende soorten wiskunde in de profielen doet zich voor ten aanzien van het doel waardering voor het vak wiskunde als discipline. Voor het profiel Natuur en Techniek is dit wellicht het hoofddoel (zeker volgens beroepswiskundigen). Maar iedereen zal het logisch vinden dat dit doel bij alle soorten wiskunde een belangrijk aandachtspunt is, hoewel ook het nut voor andere disciplines niet mag ondersneeuwen. Uiteraard lukt dit allemaal niet als er steeds weer wordt bekibbeld op het aantal uren wiskunde, en het aantal contacturen voortdurend afneemt. Nederland loopt hier echt achter.

Ten slotte zijn er nog twee punten van belang om het peil van het Nederlandse reken- en wiskundeonderwijs te verbeteren.

Ten eerste valt er aan het peil van reken- en wiskundeleraren het een en ander te verbeteren. Het afgelopen jaar laaide de discussie van ruim twintig jaar geleden weer op: toen werd wiskunde verplicht gesteld voor toelating tot de pabo. Nu was de aanleiding een onderzoek waarin pabostudenten werden vergeleken met de beste leerlingen van groep 8, en er niet best afkwamen. Dat is echt geen nieuws — globaal gesproken dus 20 jaar oud. Nederlandse docenten worden niet optimaal opgeleid en de voorwaarden voor nascholing zijn gewoon beroerd.

Ten tweede moet dient — om de discussie over het niveau van het Nederlandse onderwijs enige inhoud te geven — vooral ook over de inhoud te worden gesproken. Met dien verstande dat de inhoud per vak verschilt. Daarom kunnen veranderingen niet beperkt blijven tot structuurveran-

deringen. Inhoudelijke aspecten die eerder zijn genoemd, moeten daarbij een belangrijke rol spelen.

* * *

Reken- en wiskundeonderwijs weer op peil? Breng de uitdaging er weer in, en ga die uitdaging aan. De jeugd verdient het.

Literatuur

PISA Nationaal

Dekker, T., K. Lagerwaard, J. de Lange, G. Limpens, M. Wijers (2006). *Wiskundige Geletterdheid volgens PISA. Hoe staat de vlag erbij? Deel 1. Analyse*. Utrecht/Arnhem: Freudenthal Instituut & Cito.

Dekker, T., K. Lagerwaard, J. de Lange, G. Limpens, & M. Wijers (2006). *Wiskundige Geletterdheid volgens PISA. Hoe staat de vlag erbij? Deel 2. Opgaven*. Utrecht/Arnhem: Freudenthal Instituut & Cito.

Gille, E., K. Lagerwaard, G. Limpens, A. de Knecht-van Eekelen, G. Maris & C. van Rhijn (samenstelling) (2004). *Resultaten PISA-2003, praktische kennis en vaardigheden van 15-jarigen. Nederlandse uitkomsten van OESO Programme for International Student Assessment (PISA) op het gebied van wiskunde, leesvaardigheid, natuurwetenschappen en probleemoplossen in het jaar 2003*. Arnhem: Cito-groep.

PISA Internationaal

OECD (2003). *The PISA Assessment Framework*, Paris: OECD

OECD (2004). *Learning for Tomorrow's*

World, First Results from PISA 2003, Paris: OECD

TIMSS Nationaal

Meelissen, M.R.M. & B.G. Doornekamp (2004). *TIMSS-2003 Nederland. Leerprestaties in exacte vakken in het basisonderwijs*. Enschede: Universiteit Twente.

TIMSS Internationaal

Gonzales, P., J.C. Guzman, L. Partelow, E. Pahlke, L. Jocelyn, D. Kastberg & T. Williams (2004). *Highlights from the Trends in International Mathematics and Science Study: TIMSS 2003*. Washington D.C.: NCES.

PPON

Kraemer, J.-M., J. Jansen, F. Van der Schoot & B. Hemker (2005). *Balans (31) van het reken-wiskundeonderwijs halverwege de basisschool 4. PPON-reeks 31*. Arnhem: Cito-groep.

Artikelen

Bokhove, J. (2006) *Drie Onderzoeken naar Reken-Wiskundeonderwijs*, Panama-Post, 25-1 pp. 16-29.

Der Spiegel (2001) *Sind deutsche Schüler doof?*, Nr. 50/10 pp. 60-76

Leesonderwijs basisschool behoeft dringend verbetering

Van alle basisschoolleerlingen gaat 25 procent met onvoldoende leesvaardigheid naar het voortgezet onderwijs. Belangrijkste oorzaak: slecht leesonderwijs. Een effectieve aanpak kan dit onaanvaardbare hoge aantal terugbrengen naar 5 procent. Dit vergt een deltaplan voor deskundigheidsbevordering van leerkrachten en een doortastende overheid.

door *dr. Kees Vernooij*

Adviseur bij cps Onderwijsontwikkeling en advies

DE INSPECTIE RAPPORTEERT IN HAAR recente Onderwijsverslag 2004-2005 alarmerend over de kwaliteit van het onderwijs in technisch lezen op basisscholen. Uit het inspectieverslag komen de volgende zaken naar voren:

- * Vijftien procent van de leerlingen in groep 3 heeft aan het einde van dat leerjaar een onvoldoende technische leesvaardigheid;
- * Uit toetsgegevens van scholen blijkt dat het aantal zwakke lezers in groep 4 meer dan verdubbelt ten opzichte van groep 3, wat betekent dat het aantal zwakke lezers stijgt van 15 naar ongeveer 30 procent;
- * Tien procent van de leerlingen komt aan het eind van groep 8 van het basisonderwijs met technisch lezen niet hoger dan het gemiddelde aan het begin van groep 6 (zie ook Sijstra, Van der Schoot & Hemker, 2002);
- * Vijftien procent van de leerlingen komt aan het eind van groep 8 van het basisonderwijs met technisch lezen niet verder dan het niveau van eind groep 6.

Dit betekent al met al dat een kwart van de basisschoolleerlingen met een onvoldoende leesvaardigheid naar het voortgezet onderwijs gaat. Met dit gegeven hangt waarschijnlijk ook de ontwikkeling samen dat er in toenemende mate in de grote steden zogenoemde zorgleerlingen buiten de

Cito-eindtoets worden gehouden: het gaat hierbij om ongeveer 10% van het totale aantal leerlingen. In Amsterdam is 23% en in Rotterdam 19% van het totale aantal basisschoolleerlingen zorgleerling; in beide steden doet volgens Westerbeek en Doeleman (2006) ongeveer 50% van deze leerlingen

Het aantal zorgleerlingen dat niet met de Cito-eindtoets meedoet, is stijgende

niet met de Cito-eindtoets mee. Het aantal zorgleerlingen dat niet met de Cito-eindtoets meedoet, is stijgende.

Een negatief effect van de onvoldoende leesvaardigheid op het einde van groep 8 is, dat bijna een

kwart van de vmbo-leerlingen uit de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerweg moeite heeft met het lezen van de teksten uit de schoolboeken; ze kunnen onvoldoende door de school aangeboden teksten zelfstandig en met begrip lezen (Hacquebord e.a., 2004). Daarnaast kan ongeveer 7 procent van de 15-jarige leerlingen na afloop van hun schoolperiode onvoldoende lezen om zich in onze samenleving zelfstandig te kunnen redden (OECD, 1997; Bohnenn e.a., 2003; Bersee, De Boer & Bohnenn, 2003; Bohnenn e.a., 2004). Volgens de Onderwijsinspectie (2006) hebben de meeste functioneel analfabeten een normale intelligentie en hebben ze de afgelopen jaren 'gewoon' op onze basisscholen gezeten, maar wisten ze op het terrein van technisch lezen niet de minimumdoelen van het basisonderwijs te bereiken. Teksten van het niveau AV1 9 kunnen lezen en begrijpen, moet op het einde van groep 8 als een minimumdoel worden gezien. Dit wordt echter door een onaanvaardbaar groot deel van de leerlingen dus niet gehaald.

LEESVAARDIGHEID IS CRUCIAAL

Een goede lezer kan vlot lezen, heeft een goede woordenschat en kan wanneer nodig leesstrategieën toepassen om teksten beter te begrijpen. Het aanwezig zijn van genoemde drie dimensies van leesvaardigheid bepalen of leerlingen teksten goed kunnen begrijpen, maar ook of iemand plezier aan lezen beleeft. Wetenschappelijk onderzoek laat zien, dat 'onderliggende vaardigheden', zoals woordenschat en vlot kunnen lezen, een zeer hoge correlatie met begrijpend lezen hebben. Dit betekent tevens dat onvoldoende vlot technisch kunnen lezen en het niet beschikken over een goede woordenschat, zeer negatieve gevolgen voor het (begrijpend) lezen hebben. In de praktijk heeft leesvaardigheid alles te maken met de kansen van de leerling in het onderwijs en in de samenleving. Een goede leesvaardigheid is cruciaal voor de schoolloopbaan, maar ook voor het soci-

aal-emotionele zelfvertrouwen en het latere maatschappelijk functioneren van leerlingen. Kunnen lezen is een basisvaardigheid, waarop andere vaardigheden en kennis in het onderwijs stoelen, zoals rekenvaardigheid en wereldoriëntatie.

VERKLARINGEN VOOR DE KNELPUNTEN

Het is opvallend dat uit onderzoek blijkt dat de Nederlandse knelpunten op het gebied van technisch lezen geen overeenkomst vertonen met de knelpunten die het Amerikaanse onderwijs midden jaren negentig van de vorige eeuw kende en het Franse onderwijs op dit moment kent. De problemen in Amerika en Frankrijk waren/zijn grotendeels toe te schrijven aan de grote verspreiding van ineffektieve methodieken. In Nederland daarentegen besteden de meeste methoden op een systematische wijze aandacht aan de letter-klankkoppeling en auditieve synthese. Veel wetenschappelijk onderzoek laat zien, dat dit de beste manier is om zowel kinderen goed te leren lezen, als om leesproblemen te voorkomen. De zorgelijke prestaties voor technisch lezen kunnen evenmin worden verklaard door te stellen dat het om dyslectische leerlingen zou gaan. Te snel — en daar heeft onder anderen Bus (2005) op gewezen — krijgen kinderen dikwijls het stempel dyslectisch opgeplakt, terwijl ze dat eigenlijk niet zijn. Bus spreekt dan ook over het grote probleem van de pseudodyslecten. In de praktijk is volgens Blomert (2002) 3,6% van de leerlingen dys-

De prestaties bij technisch lezen hangen niet of nauwelijks samen met de sociaal-economische en etnische achtergronden van leerlingen

lectisch. Dit betekent, dat van de 25% zwakke lezers op het einde van de basisschool ruim 20% van de leesproblemen — na aftrek van het percentage dyslectische leerlingen — een andere oorzaak moet hebben. Daarnaast wordt dikwijls gedacht dat problemen op het gebied van technisch lezen vooral samenhangen met de milieuachtergrond van de kinderen. Onderzoek van

ondermeer de Inspectie (2006) laat echter zien, dat de prestaties bij technisch lezen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de prestaties bij begrijpend lezen of rekenen, niet of nauwelijks samenhangen met de sociaaleconomische en etnische achtergronden van leerlingen. Bijna alle leerlingen kunnen bij technisch lezen, ongeacht hun sociale en etnische achtergrond, tot goede prestaties komen. Aan het eind van de basisschool blijkt er nauwelijks verschil te bestaan in de technische leesvaardigheid van kinderen

met verschillende sociale of etnische achtergrond (Sijtstra, Van der Schoot & Hemker, 2002).

In wezen is de oorsprong van de Nederlandse leesproblematiek te herleiden tot de inrichting van het leesonderwijs in groep 3 en 4. De problematiek in die groepen is met name zorgelijk, omdat internationaal onderzoek laat zien dat kinderen die niet goed starten met lezen, zelden een betere lezer worden. In feite kan daardoor eind groep 4 al bijna worden voorspeld hoe de toekomst van deze kinderen er later waarschijnlijk uit zal zien.

Internationaal leesonderzoek (Lyon, 2004) en Nederlands onderzoek (Vernooy, 2006) laten zien dat de meeste leesproblemen het gevolg zijn van kwaliteitsproblemen – en dan in het bijzonder op het gebied van instructie – in het leesonderwijs. Deze worden veroorzaakt door zaken als het ontbreken van doelgericht leesonderwijs, onvoldoende expliciete instructie, het werken met slechte methoden, leesmethoden niet volledig behandelen, onvoldoende tijd aan lezen besteden, zwakke lezers niet meer tijd geven, geen of ineffectieve differentiatie (bijvoorbeeld niveaulezen), maar ook dikwijls het ontbreken van een goede leesdeskundigheid bij de leerkrachten. Bij de kwaliteitsproblemen hoort mede de onvoldoende aandacht in 40 procent van de kleutergroepen voor zaken als fonologische vaardigheden en letterkennis, die voor het toekomstig leren lezen van belang zijn.

Of kinderen goed technisch leren lezen is volgens de onderwijsinspectie erg afhankelijk van de school en de leraar bij wie het kind in de klas zit. Het inspectieverslag liet zien dat 2 van de 3 leerkrachten in groep 3 en 4 geen aandacht besteden aan de verschillen tussen leerlingen in leesontwikkeling. Het omgaan met verschillen moet als een belangrijke leerkrachtvaardigheid worden gezien. Internationaal onderzoek laat zien dat juist de rol van de leerkracht cruciaal is voor het leesonderwijs van de leerlingen. Het doet er voor een leerling – en dan in het bijzonder voor een zwakke lezer – heel veel toe of hij leesonderwijs krijgt van een effectieve of minder effectieve leerkracht. Een internationaal toonaangevende leesdeskundige als Allington (2001) zegt daarover in zijn boek *What Really Matters for Struggling Readers* het volgende: ‘...recent onderzoek laat de geweldige impact van kwalitatief hoogstaande groepsinstructie zien. Risicoleerlingen deden het bij goede leerkrachten net zo goed als gemiddelde leerlingen bij zwakke leerkrachten. Niets was effectvoller voor risicoleerlingen dan de kwaliteit van de leerkracht; de kwaliteit van de leerkracht is de belangrijkste voorspeller van de resultaten van de kinderen. Te lang hebben we dit fundamentele aspect van het onderwijs genegeerd door het invoeren van meer remediërende programma’s, meer klassenassistenten en extra leerkrachten en door het inzetten van computerprogramma’s. Al deze maatregelen halen het niet bij kwalitatief hoogstaande instructie’.

GEVOLGEN KNELPUNTEN

De gevolgen van niet goed technisch kunnen lezen zijn ingrijpend, omdat ze negatieve effecten hebben voor het begrijpend lezen, het gedrag, de schoolloopbaan en het latere maatschappelijk functioneren. Het gegeven dat een groot aantal leerlingen problemen heeft met technisch lezen, werkt vooral negatief door op het begrijpend lezen, omdat door het niet vlot kunnen decoderen het kortetermijngeheugen in de knel komt, maar ook doordat zulke leerlingen zeer moeizaam toekomen aan de inhoud van de tekst. Zij zijn vooral bezig met decoderen. Vlot kunnen lezen is een belang-

Ongeveer de helft van de leerlingen die leesproblemen hebben, krijgt tevens gedragsproblemen

rijke voorwaardelijke vaardigheid voor begrijpend lezen. Het belang van goed kunnen lezen gaat echter verder. Het blijkt namelijk dat ongeveer de helft van de leerlingen die taallesproblemen hebben, tevens gedragsproblemen krijgt. Bovendien blijkt dat leerlingen die niet

goed meekunnen met het leesproces, een negatief zelfbeeld ontwikkelen en gedemotiveerd raken (Coster, 2001, Houtveen e.a., 2005; Vernooy, 2004). Het is ook zorgelijk dat een slechte technische leesvaardigheid negatieve effecten heeft voor de resultaten bij andere vakken. Met name vanaf groep 5 gaat het eigenlijk niet meer om leren lezen, maar om lezen om te leren. Verder laat onderzoek zien, dat vooral onder leerlingen in het voortgezet onderwijs met een slechte leesvaardigheid het aantal drop-outs hoog is. Het is dan ook geen wonder dat leerlingen die in onvoldoende mate goed kunnen lezen, dus een verhoogd risico lopen om in onze samenleving in de onderklasse terecht te komen. Dit geldt in het bijzonder in een samenleving, zoals de Nederlandse, die een kenniseconomie wenst te worden.

AANPAK KNELPUNTEN DOOR SCHOLEN

Een effectieve aanpak van de huidige knelpunten in het leesonderwijs vraagt allereerst om een meersporenbeleid van scholen, waarbij met name deskundigheidsvergroting van leerkrachten op het gebied van lezen centraal moet staan. Om tot betere leesresultaten te komen dienen de volgende zaken de aandacht van schoolteams te krijgen:

- * Schoolleiding en schoolteams dienen een centrale plaats aan taal/lezen in hun school toe te kennen. Men zou daarbij als uitgangspunt moeten hanteren, dat alle leerlingen met een leesniveau van minimaal AV1 9 na

groep 8 de basisschool zouden moeten verlaten. Bij het realiseren van effectiever taal/leesonderwijs moeten zowel effectief gebleken leesinzichten, bijvoorbeeld het grote, voorwaardelijke belang van vlot kunnen lezen en een woordenschat voor begrijpend lezen, een rol spelen als kenmerken van effectief onderwijs, zoals werken met toetsbare doelen, gebruik maken van goede programma's en methoden, voldoende tijd aan lezen besteden, effectief differentiëren, vroegtijdig signaleren en helpen van kinderen met leesproblemen, monitoren van de leesontwikkeling en veel aandacht voor de kwaliteit van de leesinstructie van de leerkracht.

- * In groep 7 en 8 zou gerichte aandacht aan het technisch lezen van zwakke lezers moeten worden besteed. Onderzoek van de Citogroep (2001) laat zien, dat zwakke lezers in groep 7 en 8 nog leerwinst op het gebied van technisch lezen kunnen boeken. Het probleem is echter dat de meeste scholen in de praktijk hieraan niet werken. Bovendien zijn er eigenlijk geen leesmethoden op de markt voor het onderhouden of bijbrengen van een technische leesvaardigheid bij oudere kinderen;
- * Het vergroten van de leesdeskundigheid van de leerkracht. Steeds meer onderzoek wijst volgens Sparks & Hirsch (1999) uit, dat voor het verbeteren van leerlingresultaten het verbeteren van de kennis en onderwijsvaardigheden van de leerkrachten essentieel is. Leerlingen brengen namelijk de meeste tijd op school door bij leerkrachten, ze interacteren met leerkrachten en voeren onder begeleiding van de leerkrachten werk uit. Wat de leerkracht weet en kan, beïnvloedt onmiddellijk de kwaliteit van het leren door de leerling. Deze bevindingen vragen in feite om een voortdurende professionalisering van de leerkracht op het gebied van lezen;
- * Meer aandacht voor preventie in de kleutergroepen. Veel internationaal onderzoek laat zien, dat aandacht besteden aan vaardigheden die voor het toekomstig leren lezen van belang zijn, leidt tot betere resultaten tijdens het leren lezen. Het gaat daarbij dikwijls om kennis en vaardigheden die kinderen uit taalrijke milieus als het ware vanzelfsprekend thuis opdoen;
- * Scholen met veel zwakke lezers zouden kennis moeten nemen van de succesvolle praktijken van andere scholen (Inspectie, 2006). Het is bijvoorbeeld bekend dat scholen zonder zwakke lezers het leerstofaanbod beter hebben afgestemd op de onderwijsbehoeften van de leerlingen en op de verschillen tussen de leerlingen; en dat succesvolle leraren toetsgegevens gebruiken om het effect van hun onderwijs te bepalen. Ook zou gebruik moeten worden gemaakt van werkwijzen van projecten die succesvol waren in het terugdringen van de leesuitval. Het bov-project

liet zien dat de leesuitval in groep 3 en 4 kan worden teruggedrongen tot rond 5 procent. Met de aanpakken die in dat project zijn ontwikkeld, zouden scholen met een hoge uitval aan de slag moeten gaan. Het LISBO-project liet bovendien zien, dat het verbeteren van de technische leesvaardigheid van oudere zwakke lezers in een korte tijd kan plaatsvinden;

- * Er zou in het eerste jaar van het vmbo specifieke aandacht moeten worden besteed aan het verbeteren van de leesvaardigheid, om tevens langs deze weg het afhaken van de leerlingen te voorkomen.

AANPAK KNELPUNTEN DOOR OVERHEID

De Nederlandse leesproblematiek is niet gering en heeft negatieve gevolgen, zowel voor een kwart van de leerlingen als voor de samenleving; de problematiek overstijgt daardoor in zekere zin ook de autonomie van scholen. De Inspectie van het Onderwijs heeft recent (september 2006) aan elke basisschool de brochure *Iedereen kan leren lezen* verstuurd. In deze brochure geven deskundigen suggesties om het leesonderwijs te verbeteren. De brochure is een goed initiatief, maar vanuit de optiek van schoolverbetering is informatie niet voldoende om daadwerkelijk de leesresultaten van scholen te verbeteren. In dat verband is het wenselijk dat de overheid een voorbeeld neemt aan de maatregelen genomen door de Amerikaanse overheid. Deze heeft een succesvol 'Lezen eerst'-beleid (*Reading First*) gecreëerd, waaraan alle staten verplicht meewerken. Een recent rapport uit Michigan (mei 2006) laat zien dat na twee jaar *Reading First* een significant groter percentage leerlingen eind groep 5 op groepsniveau las en het aantal zwakke lezers significant afnam. De effecten waren na twee jaar groter dan na één jaar. Sociaaldemografische factoren waren niet van invloed op deze effecten (zie Carlisle e.a., 2006). Bij *Reading First* werden scholen gewoonweg verplicht *evidence based* leesmethoden te gebruiken. In Nederland heeft de Onderwijsraad recent terecht meer *evidence based* onderwijs aanbevolen (2006). Gezien het enorme individuele en maatschappelijke belang van de vaardigheid technisch lezen, lijkt het mij zaak scholen die wat dat betreft onder de maat scoren, verplicht te stellen om onder deskundige ondersteuning aan het verbeteren van leesresultaten te gaan werken. Een dergelijk beleid zou als doel moeten hebben nationaal het aantal zwakke technische lezers terug te brengen van 25 naar 5 procent. Om te voorkomen dat de problemen blijven bestaan, is het tevens zaak dat de pabo's daarbij worden betrokken. Het is beslist noodzakelijk, dat pabo's op een *evidence based* wijze toekomstige leerkrachten een stevig 'leesfundament' meegeven. Met de huidige vrijblijvendheid zullen we het enorme probleem niet oplossen.

Literatuur

- Allington, R.L. (2001). *What Really Matters for Struggling Readers. Designing Research-Based Programs*. New York: Longman.
- Bersee, T., De Boer, D. en Bohnenn, E. (2003). *Alles moet tegenwoordig op papier. Een verkennend onderzoek naar functioneel analfabetisme in werk en opleiding*. Den Bosch: CINOP.
- Bohnenn, E. e.a. (2003). *Functioneel geletterd? Een studie naar analfabetisme en alfabetisering*. Den Bosch: CINOP.
- Bohnenn, E. e.a. (2004). *Laaggeletterdheid in de Lage Landen. Hoge prioriteit voor beleid*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Blomert, L. (2002). Stand van zaken Dyslexie. In: *Dyslexie; Naar een vergoedingsregeling. Rapport 03-144, pp. 28-139*. Amstelveen: College voor Zorgverzekeringen.
- Bus, A. (2005). *Two More Miles To Go*. Oratie. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Carlisle, Joanne F. et al (2006). *Gains in Reading Achievement Over Two Years in Michigan's Reading First Schools*. Evaluation of Reading First in Michigan. Technical Report #3.1. May 2006. Michigan Department of Education.
- Coster, F.W. (2001). *Behavioural Problems in Children with Specific Language Impairments*. Dissertatie. Groningen: Stichting Kinderstudies.
- Darling-Hammond, L. (1997). *Doing what matters most: Investing in quality teaching*. New York: National Commission on Teaching and America's Future.
- Hacquebord, H. (2004). *Voortgezet taalvaardig. Een onderzoek naar tekstbegrip en naar taalproblemen en taalbehoeften van brugklasleerlingen in het voortgezet onderwijs in het schooljaar 2002-2003*. Groningen: ETOC.
- Houtveen, T., Kuipers, J. & Vernooy, K. (2005). *Meer kansen voor kinderen. Evaluatie van het project Leesimpuls Speciaal Basisonderwijs*. Utrecht: Universiteit Utrecht/Onderwijskunde/ICO-ISOOR Onderwijsresearch.
- Houtveen, T., Koekebacker, E., Mijls, D. & Vernooy, K. (2005). *Succesvolle aanpak van risicoleerlingen. Wat kan de school doen?* Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Inspectie van het onderwijs (2006). *'De staat van het Onderwijs. Onderwijsverslag 2004/2005'*. Utrecht: inspectie van het onderwijs.
- Lyon, R. (2004). *Evidence-based Reading Instruction. The Critical Role of Scientific Research in Teaching Children, Empowering Teachers, and Moving Beyond the 'Either-Or Box'*
- National Reading Panel (2000). *Teaching Children to Read*.
- OECD (1997). *Literacy skills for the knowledge society. Further results from the International Adult Literacy Survey*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and development (OECD).
- Onderwijsraad (2006). *Naar meer evidence based onderwijs*. Den Haag.
- Sparks, D. & Hirsch, S. (2000). *A National Plan for Improving Professional Development*.
- Sijtstra, J., Van der Schoot, F. & Hemker, B. (2002). *Balans van het taalonderwijs aan het einde van de basisschool 3. Uitkomsten van de derde peiling in 1998*. Arnhem: Citogroep.
- Vernooy, K. (2005). *Elke leerling een competente lezer*. Amersfoort: CPS. Onderwijsontwikkeling en advies.
- Vernooy, K. (2005). *Het BOV-interventieproject. Beginnend Lezen en het omgaan met verschillen*. Praktijkgids voor de basisschool. Antwerpen: Wolters Plantyn.
- Vernooy, K. (2005). Vlot leren lezen in het speciaal onderwijs. In: *JSW, jrg. 89, nr. 10, juni 2005, pp. 20 t/m 23*.
- Vernooy, K. (2006). Het LISBO- en VLOT-PROJECT: leerkrachtgestuurde leesinterventieprojecten voor het speciaal basisonderwijs. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, nr. 4, april 2006, pp. 162-169*.
- Westerbeek, K. en Doeleman, R. (2006). Rotterdamse taalscores nader bezien. In: *Taal Lezen Primair, juni 2006, pp. 11-12*.

*Universiteiten ten onder aan
markt en management?*

Van homo academicus tot homo economicus

Over de functieverandering van de universiteit in de 'kenniseconomie'

Het vertoog over het Nederlandse hogeronderwijsbeleid sinds de jaren tachtig is een fundamenteel economisch vertoog. In dit opzicht heeft Nederland vooruitgelopen op de algemene internationale trend, zoals geformuleerd in de Bolognaverklaring, WTO, GATT en GATS. Deze eenzijdige invalshoek leidt tot overname van de macht in de instellingen door managers en tot de ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf.

door *Chris Lorenz*

Universitair hoofddocent theorie van de geschiedenis en historiografie aan de Vrije Universiteit. Vorig jaar was hij gasthoogleraar aan de University of Michigan in Ann Arbor.

HET HEEFT ER ALLE SCHIJN VAN DAT HET hoger onderwijs zowel in de Europese Unie als in de Verenigde Staten een veel aantrekkelijker onderwerp voor journalisten en politici is dan tien jaar geleden.¹ Sinds er regelmatig wordt gesproken over het 'tijdperk van de globalisering' en over de op een 'kenniseconomie' gebaseerde 'kennismaatschappij', haalt het hoger onderwijs zelfs af en toe de voorpagina's. Deze begrippen hebben zich met enig succes binnen en buiten de universiteit verspreid, en ze vormen sinds tien jaar de vaste referentiepunten van het hogeronderwijsbeleid in Europa.²

Vanuit een historisch perspectief is de snelle carrière van de noties ‘kennismaatschappij’ en ‘kenniseconomie’ verrassend, omdat Europese denkers sinds de Verlichting – van Voltaire via Comte en Heidegger tot Foucault en Habermas – hebben benadrukt dat de systematische productie en toepassing van kennis hét kenmerk van ‘moderne’ Europese samenlevingen is³. Aangezien deze noties dus al 250 jaar bekend zijn bij ‘geciviliseerde’ Europese burgers, kan het achterliggende idee moeilijk als een nieuwe boodschap worden gepresenteerd. Daarom kan men verwachten dat de nieuwe betekenis van ‘kennissamenleving’ nadrukkelijk verschilt van de traditionele betekenis die geworteld is in het verlichtingsdenken.

Deze verwachting wordt direct bevestigd als we zien dat de nieuwe gebruikers van deze begrippen universiteiten als ondernemingen voorstellen en academici als ondernemers. Tegelijkertijd worden de ‘echte’ ondernemers gezien als de evidente *stakeholders* van de *McUniversities*, waar ze een prominente plaats innemen in de Raden van Toezicht.⁴ De ideologie van de ‘kenniseconomie’ betekent dus *au fond* dat het domein van kennisproductie wordt geëconomiseerd: de *homo academicus* wordt gemodelleerd naar de *homo economicus*.⁵ De kapitalistische economie vindt haar ideologische legitimering niet langer in wetenschappelijke termen, zoals het geval was in de fase van het ‘laatkapitalisme’ volgens de invloedrijke diagnose van Jürgen Habermas, omdat de wetenschap zich tegenwoordig zélf in economische termen moet rechtvaardigen.⁶

In dit artikel wil ik ingaan op het Europese en het Nederlandse hoger onderwijsbeleid vóór en na de Verklaring van Bologna, om daarin de theorie

*Nederland heeft de kernideeën
achter het ‘Bolognaproces’
eerder dan de meeste andere
EU-landen omhelsd en
toegepast*

en praktijk van de kenniseconomie te traceren. De kern van mijn betoog zal zijn dat Nederland de kernideeën achter het ‘Bolognaproces’ eerder dan de meeste andere EU-landen heeft omhelsd en toegepast. Daarom kan men het Nederlandse geval globaal beschouwen als een voorbode van wat komen gaat in de andere EU-landen als daar de Bo-

logna-agenda consequent wordt uitgevoerd.⁷

Het artikel is onderverdeeld in drie delen. Het eerste deel presenteert een beschrijving en contextuele analyse van de Bolognaverklaring, die de ministers van onderwijs van de EU-landen 19 juni 1999 hebben ondertekend. In het tweede deel zal ik de Bolognaverklaring in een historisch perspectief plaatsen, waarbij ik niet alleen zal ingaan op de verklaringen van Lissabon en Parijs, maar ook op de activiteiten van de World Trade Organi-

zation (WTO) in het algemeen en die in het kader van de *General Agreement on Trade and Tariffs* (GATT) en de *General Agreement on Trade in Services* (GATS) in het bijzonder. In het derde en laatste deel volgt een omschrijving en analyse van het Nederlandse hogeronderwijsbeleid vóór en na de Bolognaverklaring. Ik zal betogen dat het Nederlandse beleid ten aanzien van hoger onderwijs vanaf de jaren tachtig van de 20ste eeuw op het Bolognaproces heeft geanticipeerd door eerder dan andere Europese landen het onderwijsbeleid vanuit een puur economisch perspectief te concipiëren. Daarnaast zal ik in dit deel op een paar andere typisch Nederlandse bijzonderheden van het onderwijsbeleid ingaan.

DE BOLOGNAVERKLARING

De Bolognaverklaring staat niet alleen, want de eerste bladzijde van deze verklaring verwijst al naar de Sorbonne- of Parijsverklaring van 25 mei 1998, toen het initiatief tot Bologna werd genomen. Daarnaast treft men daar een eerdere verklaring van Bologna uit 1988 aan. Daarom spreekt men ook regelmatig over het ‘Bolognaproces’.

Wat staat er precies in de Bolognaverklaring van de gezamenlijke EU-ministers van onderwijs?⁸ De verklaring vermeldt de volgende acht doelen:

1. ‘De totstandbrenging van één Europese Hoger Onderwijsruimte.’ Wat daarmee bedoeld wordt, is onduidelijk.
2. ‘Het vergroten van het internationale concurrentievermogen van het Europees hoger onderwijsstelsel.’ Dit blijkt het belangrijkste idee achter de verklaring te zijn.
3. ‘Aanvaarding van een systeem van herkenbare en vergelijkbare graden (...) om de kansen voor Europese burgers op de arbeidsmarkt te verbeteren en het internationale concurrentievermogen van het Europees hoger onderwijsstelsel te verhogen.’
4. ‘Aanvaarding van een systeem dat gebaseerd is op twee cycli, een *undergraduate* en een *graduate* cyclus (bachelor en master).’ Dit systeem staat bekend als het Angelsaksische model, hoewel de verklaring deze term vermijdt. De eerste cyclus neemt ten minste drie jaar in beslag en moet relevant zijn voor de arbeidsmarkt.
5. ‘Invoering van een studiepuntenstelsel, zoals het *European Credit Transfer System* (ECTS), als een geschikt middel om een zo groot mogelijke mobiliteit van studenten te bevorderen.’ Waarom studentenmobiliteit nodig is, wordt niet beargumenteerd. Studiepunten kunnen opmerkelijk genoeg ook buiten de context van het hoger onderwijs worden behaald.
6. ‘Bevordering van mobiliteit van studenten, docenten, onderzoekers en administratief personeel.’ Waarom dit moet, wordt evenmin gemo-

tiveerd: in het tijdperk van mondialisering is mobiliteit voor iedereen blijkbaar een vanzelfsprekende deugd. Dit geldt ook voor het begrip flexibiliteit, dat in alle beleidsdocumenten opduikt.

7. 'Bevordering van de Europese samenwerking inzake de kwaliteitsbewaking, met het oog op het ontwikkelen van vergelijkbare criteria en methodologieën.' Wat kwaliteitsbewaking precies inhoudt en waarom een afzonderlijke kwaliteitsbewaking nodig zou zijn naast de al bestaande professionele mechanismen voor kwaliteitsbewaking, wordt niet beargumenteerd. Externe controles van het onderwijs en onderzoek worden simpelweg gepresenteerd als een natuurlijk gegeven, zonder dat iemand zich afvraagt hoe deze zich verhouden tot het traditionele idee van professionele autonomie van academici en het traditionele idee van academische vrijheid. De nieuwe nadruk op controle blijkt uit de overdadige aanwezigheid van termen als rekenschap, efficiency, kwaliteitscontrole en *last but not least* transparantie in de diverse beleidsdocumenten.
8. 'Bevordering van de noodzakelijke Europese dimensies in het hoger onderwijs, in het bijzonder met betrekking tot curriculumontwikkeling, samenwerking tussen instellingen, mobiliteitsregelingen en geïntegreerde studie-, vormings- en onderzoeksprogramma's.' Wat deze Europese dimensies precies inhouden, mag de lezer zelf invullen.

Om kort te gaan, de Bolognaverklaring roept op tot integratie van alle nationale systemen binnen de EU tot één Europees systeem voor hoger onderwijs, met als belangrijkste oogmerk een beter 'internationaal concurrentievermogen'. Om dit te bereiken, moeten de basisstructuren van de nationale systemen uniform gemaakt worden door de invoering van dezelfde onderwijscycli, dezelfde studiepunten, dezelfde diploma's en niet in de laatste plaats: dezelfde systemen voor 'kwaliteitsbewaking' van onderwijs en onderzoek.⁹

De slotregels van de Bolognaverklaring zijn onheilspellend, want daaruit valt af te leiden dat deze verklaring niet gewoon een maatregel of beleidsdocument vertegenwoordigt, maar dat zij het begin markeert van een ontwikkeling waar Europa niet meer vanaf komt. De EU-ministers maakten in Bologna een bewuste keuze voor een Europees hoger onderwijsbestel dat onderworpen zal zijn aan een permanent proces van hervorming en controle.

Tot zover de Bolognaverklaring zelf. Laten we vervolgens eens kijken naar de historische context waarin deze verklaring is ontstaan, want de betekenis ervan kan alleen vanuit die context worden begrepen, met name uit eerdere overeenkomsten, om te beginnen de verklaring van Parijs uit 1998.

DE VERKLARINGEN VAN PARIJS EN LISSABON EN DE ROL VAN DE WTO,
DE GATT EN DE GATS

De Parijsverklaring van 1998, de directe voorganger van de Bolognaverklaring, gaat uit van een ernstige bezorgdheid over het concurrentievermogen en de mondiale aantrekkingskracht van het Europese hoger onderwijs, in het bijzonder in relatie tot Noord-Amerika en Australië — toevallig beide Engelstalige werelddelen. De concurrentieslag om de gestaag groeiende Aziatische studentenmarkt wordt volgens deze verklaring door Europa verloren, met Engeland als enige uitzondering.¹⁰

Het uitzonderlijke succes van het Britse hoger onderwijs verklaart waarschijnlijk waarom de Angelsaksische hogeronderwijsstructuur in Bologna zonder veel discussie werd geaccepteerd als het basismodel voor Europa. De mogelijkheid dat het Britse succes op wereldniveau te danken zou zijn aan de bijzondere positie van de Engelse taal en niet aan de formele structuur van de onderwijsinstuties, is nooit serieus overwogen. Op beleidsniveau wordt het taalprobleem nauwelijks ter discussie gesteld. Ik vermoed dat de reden hiervoor is dat taal een domein is waarop beleidsmaatregelen geen vat hebben, en beleidsmakers er daarom wars van zijn. Het is eenvoudig onmogelijk de voertaal van een onderwijssysteem van bovenaf door beleid te veranderen, en daarom wordt dit vraagstuk gewoon vermeden (behalve in het geval dat hoger onderwijs wordt gepresenteerd als een exportproduct, omdat dan het gebruik van Engels als vanzelfsprekend wordt voorondersteld).

In de Parijsverklaring was de Europese bezorgdheid om de mondiale markt in hoger onderwijs vooral economisch gemotiveerd, hoewel symbolische verwijzingen naar de Europese cultuur zeker niet ontbraken. De economische agenda en motieven waren nog nadrukkelijker aanwezig tijdens de EU-bijeenkomst in Lissabon in maart 2000.¹¹ Gezien het succes van de VS en Australië bij het produceren van hoger onderwijs met een aanzienlijke 'exportwaarde', besloot de EU dat de inferieure positie van Europa op de mondiale onderwijsmarkt niet langer acceptabel was.¹² In Lissabon formuleerde de EU het opmerkelijke doel om 'het meest dynamische en meest concurrerende economische blok ter wereld' te worden, niet meer en niet minder — en niet op de lange termijn maar *subito*: vóór 2010¹³.

Vanuit de gedachte dat de wereldeconomie een kenniseconomie is en dat we allemaal in een kennissamenleving leven, kwam de EU onvermijdelijk tot de conclusie dat het Europese hoger onderwijsstelsel wel het meest dynamische en concurrerende van de wereld móest worden! Daarom vertaalden de EU-ministers van onderwijs dit doel in 2001 in een ambitieuze onderwijsagenda.

Het was natuurlijk voorspelbaar dat het Lissabonproces tot teleurstellingen moest leiden, omdat het al in 2005 zelfs tot de grootste Europese beleidsoptimisten was doorgedrongen dat dit doel bij lange na niet zou worden bereikt.¹⁴ De remedie voor deze vertraging zoekt men sindsdien in de versnelling van het Lissabonproces in de afzonderlijke EU-lidstaten en in het overhevelen van de verantwoordelijkheid voor het proces naar de lidstaten zelf.

De Parijsverklaring uit 1998, die van Bologna uit 1999 en die van Lissabon uit 2000 ademen alledrie dezelfde geest. Dit brengt me op een overeenkomst die in de EU-verklaringen niet wordt genoemd, namelijk de GATS. Net als in een slecht huwelijk is het in de EU (en in haar beleidsstukken) zo dat de zaken die niet ter sprake komen vaak belangrijker zijn dan die wel ter discussie staan. Ik heb in dit verband al naar het probleem van de taal verwezen.

Zoals ik heb beargumenteerd, zijn alle Europese verklaringen en plannen opgesteld vanuit een economisch perspectief op onderwijs. Ze presenteren het hoger onderwijs primair als het fundament van de Europese kenniseconomie en definiëren onderwijs primair als koopwaar. Dit is duidelijker in de Parijs- en Lissabonverklaring dan in de Bolognaverklaring, hoewel ook in dit document de nadruk ligt op het nut van hoger onderwijs voor de arbeidsmarkt. De transformatie van een groot aantal uiteenlopende nationale systemen van hoger onderwijs tot één concurrerende Europese onderwijsmarkt, is het voornaamste doel van alle hierboven beschreven verklaringen. Hoe deze doelstelling in de praktijk wordt gerealiseerd, blijft echter onduidelijk, te meer omdat de nationale overheden verantwoordelijk blijven voor de uitvoering ervan. Alles wijst erop dat de EU in dit opzicht nu al met grote problemen kampt.¹⁵

De grondgedachte achter alle EU-onderwijsplannen is dus economisch en de efficiency van de Europese hogeronderwijsstelsels wordt dan ook op dezelfde manier geconcipieerd als in de Europese economie: schaalvergroting moet leiden tot kostenreductie en tot verhoging van het concurrentievermogen. Om deze reden was er een dringende behoefte aan een Europabrede standaardisering van alle onderwijs'waarden' die worden geproduceerd in elk van de nationale onderwijssystemen. Men kan de invoering van het ECTS-systeem van studiepunten om alle Europese diploma's vergelijkbaar en uitwisselbaar te maken dan ook vergelijken met de introductie van de euro: in de toekomst zal in heel Europa de waarde van het hoger onderwijs worden berekend, vergeleken en uitgewisseld in termen van dezelfde studiepunten — althans in theorie en als we afzien van een enkel praktisch probleempje, zoals de diversiteit aan talen binnen Europa. In tegenstelling tot de introductie van de euro vindt de introduc-

tie van het ECTS-systeem echter niet op één tijdstip plaats, maar is het een proces dat zich in de diverse Europese landen met verschillende snelheden afspeelt met Nederland als koploper.¹⁶ Het gemeenschappelijke doel en de richting van het proces is niettemin duidelijk: het scheppen van één Europese markt voor hoger onderwijs om sterker te staan in de mondiale concurrentie om de goedbetalende (vooral Aziatische) studenten.

In dit verband is het belangrijk om de rol van de WTO en de GATS als mondiale context voor het Bologna-proces in ogenschouw te nemen. Hoewel zelden genoemd in de EU-verklaringen, vormen het beleid van de WHO en GATT in het algemeen en de GATS in het bijzonder een belangrijke achtergrond bij de Europese ontwikkelingen in het hoger onderwijs. De reden voor de geringe aandacht voor WTO, GATT en GATS-regelingen in EU-beleidsdocumenten is vermoedelijk dat zij buiten het parlement om en dus niet democratisch tot stand gekomen zijn.¹⁷ Daarom zijn ze geen reclame voor democratische besluitvorming, wat des te meer knelt omdat de GATS-regelingen – in tegenstelling tot de Bolognaverklaring – wél de status hebben van bindende internationale overeenkomsten waarvan de uitvoering onderworpen is aan het internationale recht en aan internationale gerechtshoven. Dit kenmerk maakt die overeenkomsten in de praktijk bijzonder belangrijk.

Het doel van de WTO is om alle regelingen en maatregelen af te schaffen die een wereldwijde vrijhandel in de weg staan. Dit beleid is gebaseerd op de veronderstelling dat onbeperkte vrijhandel het hoogste goed is. GATS past hetzelfde vrijhandelsprincipe toe op de dienstensector, en in deze context is het cruciaal te bedenken dat hoger onderwijs in termen van de GATS wordt gedefinieerd als een dienst als elke andere. Hetzelfde gezichtspunt geldt voor energie, water, huisvesting en sociale zekerheid, dat wil zeggen voor alle domeinen die vroeger de kern van de publieke sector in Europa vormden.

Dit neoliberale GATS-perspectief heeft verre gaande consequenties voor de inwoners van Europa. Het hoger onderwijs, dat altijd gold als een wettelijk vastgelegd recht voor de burgers van de diverse landen, krijgt een volledig nieuwe invulling omdat het getransformeerd wordt in een koopwaar – een internationale dienst die gekocht en verkocht kan worden via elke willekeurige internationale aanbieder. Voor Amerikanen mag deze zienswijze op onderwijs niet zo revolutionair lijken, voor Europeanen is hij dat zeker wel.

Maar bij nadere beschouwing kunnen de implicaties van het GATS-perspectief zelfs Amerikanen verrassen, omdat de GATS onder andere de zogenoemde *national treatment rule* bevat. Deze regel verbiedt nationale overheden die de GATS-maatregelen voor hoger onderwijs hebben geac-

cepteerd om dienstenaanbieders binnen de nationale grenzen anders te behandelen dan die van buiten de nationale grenzen. Hoewel deze regel in enkele uitzonderingen voorziet, is het niet ondenkbaar dat in de toekomst aanbieders van hoger onderwijs van buiten de grenzen de nationale overheden kunnen aanklagen voor het subsidiëren van hun nationale onderwijsinstellingen, omdat subsidies concurrentievervalsend werken en de internationale vrijhandel frustreren, zoals op het gebied van de landbouw al regelmatig gebeurt.¹⁸ In het onderwijs kan een dergelijke druk van de markt uiteindelijk leiden tot het einde van alle publiek gefinancierde vormen van hoger onderwijs, of kan ervoor zorgen dat het (hoger) onderwijs wordt gedwongen om zich als een niet-commerciële dienst te legitimeren. Het vrijmarktprincipe kan dus wel een paar slachtoffers maken in zijn opmars naar de beste van alle mogelijke werelden.

Een andere GATS-regeling betreft de zogenoemde markttoegang, die nationale overheden verbiedt om welke reden dan ook aanbieders van diensten toegang te weigeren tot hun dienstenmarkt. Hoewel ook deze regeling enkele uitzonderingen bevat, zou dit kunnen leiden tot een situatie waarin een openlijk racistische instelling begint met het aanbieden van onderwijs, zonder dat de mogelijkheid bestaat deze instelling te verbieden omdat dit in strijd zou zijn met de vrijemarktconcurrentie. Of tot een situatie waarin Tom Cruise en John Travolta hun financiële krachten bundelen bij de oprichting van de eerste Scientology Universiteit.

Door het hoger onderwijs te definiëren als een gewone dienst en als normaal verhandelbare koopwaar, ondermijnen de WTO en de GATS dan

Door het hoger onderwijs te definiëren als koopwaar, ondermijnen de WTO en de GATS alle vormen van democratische politieke controle

ook alle vormen van democratische politieke controle op het hoger onderwijs. Voor zover de GATS-regulering uitzonderingen toelaat op het economische principe, moeten deze uitzonderingen nog steeds worden gerechtvaardigd in termen van hun economische consequenties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er binnen de EU zo weinig discussie is

over deze fundamentele bedreiging voor het recht op onderwijs. Niettemin is het duidelijk dat het economische perspectief op hoger onderwijs, zoals dat vastgelegd is in de recente EU-verklaringen, goeddeels overeenkomt met het perspectief zoals de WHO en de GATS hebben ontwikkeld.¹⁹

Uiteindelijk zullen de EU- en de GATS-perspectieven waarschijnlijk dezelfde implicaties hebben voor het hoger onderwijs. De zogenoemde Bolkesteinregels om vrije uitwisseling van diensten binnen de EU te versoe-

pelen wijzen al in deze richting. De enige uitzonderingen met betrekking tot de vrije handel van diensten die worden genoemd in de originele en de herziene EU-voorstellen zijn namelijk financiële diensten, telecommunicatiediensten en diensten die verband houden met het openbaar bestuur van de EU-lidstaten, omdat die al tot uitzondering zijn verklaard in andere EU-bepalingen. Onderwijs wordt precies één keer genoemd in zowel de originele als de herziene voorstellen.²⁰ De EU-lidstaten mogen hoger onderwijs dus categoriseren als een dienst, en zij zullen dit vermoedelijk ook doen, al is het niet onwaarschijnlijk dat ze het basis- en middelbaar onderwijs tegelijkertijd buiten het domein van de diensten zullen houden.

Na deze eerste analyse van de Europese context is het nu tijd voor een blik op de Nederlandse situatie waarin we kunnen zien hoe sommige beleidsideeën over de kenniseconomie al in praktijk zijn gebracht.

BIJZONDERHEDEN VAN HET NEDERLANDS HOGERONDERWIJSBELEID VOOR EN NA DE BOLOGNAVERKLARING

Om het Nederlandse hogeronderwijsbeleid in relatie tot het Bolognaproces te begrijpen zal ik eerst zes kenmerken bespreken die dit beleid vanaf de jaren tachtig kenmerken:

- * de radicale economisering van het hoger onderwijs;
- * de politieke voorkeur om onderwijsinstellingen te veranderen van publieke in particuliere instellingen;
- * het streven naar schaalvergroting, inclusief een fusie tussen universiteiten en hogescholen;
- * het streven om alle onderwijsinstellingen door managers te laten controleren;
- * het streven naar bezuinigingen op onderwijs, ongeacht de niet-economische kosten;
- * de permanente verwijzing naar 'topkwaliteit'.

1. De radicale economisering van het hoger onderwijs

Sinds de jaren tachtig worden in het Nederlandse hoger onderwijsvertoog in principe alle onderwijskundige kwaliteiten omschreven in termen van economische kwantiteiten. De onderwijskundige kwaliteit van instellingen en hun onderdelen wordt primair gedefinieerd in termen van de kwantitatieve productie van studiepunten door de docenten, en in termen van de efficiency waarmee dit 'productieproces' is georganiseerd.²¹ Dit heeft ertoe geleid dat de staat de instellingen financiert op basis van een mix van kwantitatieve outputindicatoren (het aantal gerealiseerde studiepunten, promoties, inschrijvingen, enz). Dit economische perspectief op onderwijs

herdefinieert de selectie van studenten door docenten op basis van hun professionele criteria als ‘productieverlies’ of als een ‘gebrek aan efficiency’. Door deze economische herdefiniëring is de professionele autonomie van de staf in feite om zeep geholpen, omdat de staf niet langer in staat is om zijn eigen professionele kwaliteitscriteria bij de selectie en de kwaliteitsbewaking toe te passen. Door streng te selecteren zou de staf immers zijn eigen financiële basis ondergraven.

De economische definitie van onderwijs impliceert dan ook niet toevallig, maar noodzakelijkerwijs een ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf: deze is immers niet langer in staat om zijn eigen inhoudelijke kwaliteitscriteria voor selectie te hanteren, omdat deze door kwantitatieve productieparameters zijn vervangen, die onder externe controle staan van het management. De invoering van kwantitatief gedefinieerde productie-indicatoren voor de wetenschappelijke staf en van kwantitatief gedefinieerde consumptie-indicatoren voor de studenten – inclusief de prijskaartjes die eraan hangen – zijn de duidelijkst zichtbare symptomen van de ontprofessionalisering van de staf en het daarbij behorende consumentisme van de studenten. De economische herdefiniëring van het hoger onderwijs, de overname van de macht in de instellingen voor hoger onderwijs door managers via kwantitatieve controlemechanismen, de ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf en het consumentisme van de studenten gaan overal hand in hand.²² Geheel in overeenstemming met het economische perspectief duidt de nieuwe Nederlandse wet zowel de studenten als de werkgevers aan als de direct belanghebbenden (*stakeholders*) van de universiteiten, zonder de wetenschappelijke staf als zodanig in het organisatieschema op te nemen. Studenten zijn immers de ‘onderwijsconsumenten’ en de werkgevers de toekomstige ‘consumenten’ van deze hoger opgeleide ‘consumenten’.²³

Vanuit dit economische perspectief spreekt het vanzelf dat verschillende academische disciplines niet dezelfde academische waarde hebben. Omdat de markt het belangrijkste mechanisme is dat academische waarden bepaalt, ligt het voor de hand dat filosofen en historici binnen de universiteit van vandaag minder geld en faciliteiten krijgen dan fiscalisten en accountants.²⁴ Zelfs een pessimistische criticus van de moderne universiteit als Max Weber, de eerste denker die waarschuwde voor de onstilbare honger naar macht van managers in het algemeen en voor hun blinde instrumentele rationaliteit in het bijzonder, zou zo’n economische deformatie van de universiteit niet voor mogelijk hebben gehouden.²⁵ De (postchristelijke) ‘moderne conditie’ die Weber in 1918 diagnosticeerde als ‘een onophoudelijke onderlinge strijd van de goden’ – oftewel het naast

elkaar bestaan van onverzoenlijke waardesferen binnen gedifferentieerde samenlevingen — lijkt nu ten einde te zijn gekomen. De God van de kapitalistische economie — Webers ‘geest van het kapitalisme’, die zich manifesteert in een blind streven naar efficiency — lijkt in de gedaante van het neoliberalisme sinds de jaren tachtig de oorlog van alle andere goden te hebben gewonnen.²⁶

Na de ‘dood van God’ en na het ‘moderne’ tijdperk van het door Weber gediagnosticeerde Nietzscheaanse polytheïsme van waarden, zijn we nu getuige van de geboorte van een nieuwe monotheïstische religie, waarin het neoliberale marktfundamentalisme de plaats van God inneemt. Veelbetekenend voor deze fundamentele verandering is het feit dat Webers expliciete waarschuwing dat een nadruk op studentenaantallen haaks staat op de constitutieve waarden van de moderne universiteit, op de dove-mansoren van de hedendaagse managers stuit. Studentenaantallen en de efficiency waarmee zij aan diploma’s worden geholpen, vormen immers in Nederland sinds de jaren tachtig de basis voor de financiering van het hoger onderwijs²⁷. Daarom ziet de ‘ijskoude poolnacht’ die Weber in 1918 voorspelde er wat anders uit dan hij zich had voorgesteld - en dat geldt zowel voor binnen als voor buiten de universiteiten.

2. De politieke voorkeur om onderwijsinstellingen te veranderen van publieke in particuliere instellingen

In de nieuwe Nederlandse Wet op het Hoger Onderwijs, die volgens plan in 2007 van kracht wordt, neemt de neoliberale voorkeur voor de privatisering van het onderwijs definitieve vormen aan. Als gevolg van een rigoureuus privatiseringsbeleid, beginnend in de jaren tachtig zullen alle instellingen voor hoger onderwijs particuliere instellingen worden in de wettelijke zin, dat wil zeggen ook de huidige openbare instellingen.

De nieuwe Nederlandse revolutie-in-wording, afschaffing van het hele openbare hoger onderwijs in wettelijke zin, heeft geen pendant in het buitenland

Daarmee behoudt het begrip particulier in de context van het Nederlandse onderwijs een betekenis die aanzienlijk verschilt van de inhoud die dit begrip elders heeft: traditioneel betekent in Nederland een particuliere onderwijsinstelling niet ‘georiënteerd op het maken van winst’ maar ‘op religieuze leest geschoeid’.²⁸ Deze bijzondere situatie gaat, zoals

bekend, terug op de schoolstrijd uit de 19^e en vroege 20ste eeuw tussen de seculiere staat en de kerken met als inzet de macht over het onderwijs.

Deze strijd eindigde toen tussen 1917 en 1920 de staat gelijke financiering toekende aan openbare en aan bijzondere, dat wil zeggen religieuze, onderwijsinstellingen.

De nieuwe Nederlandse revolutie-in-wording, die neerkomt op afschaffing van het hele openbare hoger onderwijs, heeft voor zover ik weet geen pendant in het buitenland.²⁹ Niettemin is het duidelijk dat deze privatisering geheel overeenstemt met de uitgangspunten van de WTO- en GATS-regelingen, omdat financiële privatisering op den duur het logische vervolg is van wettelijke privatisering.

De wettelijke privatisering van de Nederlandse universiteiten zal waarschijnlijk tegelijkertijd een definitief einde maken aan wat nog rest van academisch zelfbestuur, dat wil zeggen aan de laatste restanten die de alleenheerschappij van de managers nog in de weg staan. Om flexibeler en gevoeliger voor de controle van het management te worden, zal de wetenschappelijke staf om te beginnen zijn huidige baanzekerheid moeten worden ontnomen.³⁰ Dit kan worden bewerkstelligd door de (wettelijke) privatisering en de daarbij behorende verandering van de status van ambtenaar in die van particuliere werknemer, eenvoudigweg omdat de particuliere werknemersstatus niet de bescherming van de ambtelijke vaste aanstelling kent.³¹

De verandering van de publieke ambtenarenstatus van de wetenschappelijke staf in een particuliere werknemersstatus zal na 2007 ook worden gebruikt om een nieuw type salaris in te voeren dat op 'verdienste' is gebaseerd. Hoe 'verdienste' zal worden gedefinieerd en gecontroleerd is natuurlijk een taak van de managers. En gezien het feit dat het management efficiency met kostenbesparing identificeert, zit het er dik in dat ook 'verdienste' op de zuinigst mogelijke manier zal worden gedefinieerd. Het laat zich eenvoudig voorspellen dat deze zich zal manifesteren in een verzwaring van de onderwijslast voor de wetenschappelijke staf en in een extensivering van het onderwijs voor de student, omdat dit binnen het economische onderwijsvertoog de enige vertalingen zijn van 'kostendaling per eenheid product'. Bovendien is deze beweging ook al vanaf de jaren tachtig constateerbaar – doorgaans ten koste van de onderzoeksaanstelling van de staf en van de kleinschalige onderwijsvormen. Vermoedelijk zal men nieuwe stafleden ook nieuwe, 'marktconforme' arbeidscontracten aan gaan bieden, zoals Margaret Thatcher in de jaren tachtig in Engeland heeft gedaan, en zal menige manager ernaar streven om 'inflexibele' oudere stafleden te ontslaan.³² De 'versoepeling' van het ontslagrecht en de aanstaande inkorting van het ww-traject kunnen daarom aan de Nederlandse universiteiten nog bloederige taferelen onder het wetenschappelijk personeel gaan opleveren.³³

3. Een politieke voorkeur voor schaalvergroting van de instellingen voor hoger onderwijs en voor fusies van universiteiten en hogescholen

Uiteraard is het Nederlandse systeem voor hoger onderwijs relatief klein: er zijn 14 universiteiten in Nederland, vergeleken met 76 in Engeland (en meer dan 100 in het Verenigd Koninkrijk), 104 in Frankrijk en 106 in Duitsland. Niettemin hebben de Nederlandse beleidsmakers relatief opmerkelijk hoge ambities. Naast de 14 universiteiten zijn er zo'n 40 onderwijsinstellingen voor hoger beroepsonderwijs (hbo). Van oudsher gaat van het totale aantal van 450.000 studenten meer dan 60% naar het hbo en een kleine 40% naar de universiteit. Om enig idee te geven van de schaalgrootte in relatie tot Noord-Amerika: qua studentenaantallen kan Nederland worden vergeleken worden met de staat Michigan, waar (in 1998) 500.000 studenten hoger onderwijs volgden aan 108 instellingen voor hoger onderwijs. Net als in Michigan financiert in Nederland de staat bijna alle hoger onderwijs (direct of indirect).³⁴

Het exacte aantal hogere beroepsopleidingen in Nederland is moeilijk vast te stellen vanwege het doorlopende fusieproces. In de jaren tachtig bracht de staat dit fusieproces op gang door voor hbo-instellingen een minimumomvang te introduceren. Sinds die tijd is de fusiebeweging doorgegaan, aangedreven door de economische logica van de schaalvergroting. Deze schaalvergroting wordt nog steeds structureel begrensd door het binaire systeem, dat wil zeggen door het fundamentele onderscheid tussen universiteiten (met een wettelijk monopolie op promoties en met door de staat gefinancierd onderzoek) aan de ene kant, en hogere beroepsopleidingen (zonder wettelijke promotiebevoegdheden en zonder door de staat gefinancierd onderzoek) aan de andere kant.

Dit binaire systeem heeft echter sinds de jaren negentig voortdurend onder vuur van de politiek en van het management gelegen — van zowel het hbo als van de universiteiten. Het streven van hbo-instellingen naar de naam en de status van universiteit staat bekend als de *academic drift*. Hbo-managers zijn behoorlijk inventief geweest om hun doel te bereiken, onder andere door U-bochtconstructies met voormalige *polytechnics* in Engeland te construeren, dat wil zeggen met hogescholen die de regering-Thatcher na 1988 heeft opgeleukt tot universiteiten. Hoewel deze *academic drift* tot voor kort op grote weerstand van de meeste universitaire besturen stuitte, zijn er nu duidelijke signalen dat de Nederlandse staat binnen de komende vijf jaar de muur tussen het hoger beroepsonderwijs en de universiteiten zal slechten. Zo'n fusie van hbo en universiteit is een logische stap in het beleid van schaalvergroting dat alle Nederlandse kabinetten sinds 1980 voeren en dat het management in beide instellingstypen steunt, wellicht

vanwege de relatie tussen de omvang van een instelling en het inkomen van het management.³⁵

De reden voor dit beleid is eenvoudig, hoewel deze zelden wordt ge-expliciteerd: volgens de economische theorie heeft schaalvergroting een verlaging van productiekosten tot gevolg en dus een verbetering van de concurrentiepositie. Of deze theorie ook voor het onderwijs opgaat is natuurlijk de vraag — een vraag die nooit wordt gesteld omdat deze economische theorie de grondslag vormt van het Nederlandse onderwijsvertoog — maar feit is wel dat sinds de jaren tachtig het bedrag dat de staat per student aan de universiteiten betaalt bijna is gehalveerd. Evenmin wordt ooit de vraag gesteld of schaalvergroting in het onderwijs ongewenste neveneffecten met zich mee brengt buiten de economische sfeer. Schaalvergroting is simpelweg het hoogste doel, omdat deze de kosten van onderwijs reduceert. Het vertoog over het Nederlandse onderwijsbeleid is daarom fundamenteel een economisch vertoog. In dit opzicht loopt Nederland vooruit op de algemene Europese trend, zoals geformuleerd in de eerder genoemde EU-verklaringen en alleen in dit treurige opzicht is er een feitelijke basis voor de claim dat Nederland een gidsland is voor de andere landen.³⁶

Sinds de verklaringen van Parijs en Bologna begint het Europese hoger onderwijsvertoog steeds meer samen te vallen met het Nederlandse vertoog. We zien de belangrijkste ingrediënten van het Nederlandse onderwijsbeleid sinds de jaren tachtig dan ook steeds meer terug in het Europese beleidsvertoog: de economische markt als het organisatiemodel voor hoger onderwijs, het idee dat het verbeteren van de concurrentiepositie van het hoger onderwijs vooral kan worden bewerkstelligd door continue een kostenbesparend beleid te voeren, het idee dat op de kosten het effectiefst kan worden bespaard door continue schaalvergroting, en, *last but not least*, het idee dat alle macht in het hoger onderwijs moet worden overgedragen aan managers. Hoewel dit beleid deel uitmaakt van wat elders *New Public Management* (NPM) wordt genoemd — met name in Engeland, Australië, Nieuw-Zeeland, Canada en Zweden — wordt dit beleid nergens zo rigoureuus en consistent doorgevoerd als in Nederland.³⁷ De effecten van dit type beleid kan men daarom nergens zo goed waarnemen als hier.

4. Een politieke voorkeur voor de controle over alle onderwijsinstellingen door managers

Een politieke voorkeur voor het laten controleren van onderwijsinstellingen door een groep managers en de verdwijning van de wetenschappelijke staf uit het organisatorische plaatje is de vierde bijzonderheid van het Nederlandse systeem in vergelijking met de rest van Europa. Deze voorkeur kreeg in 1998 wettelijk zijn beslag in de wet ‘Modernisering Universitair

Bestuur'. Deze wet introduceerde het 'professionele' managementmodel in de universitaire bestuursstructuur en schafte het traditionele idee van zelfbestuur van wetenschapsbeoefenaren af — een idee dat terugging op het ideaal van 'de republiek der geleerden'. Sinds 1998 is de wetenschappelijke staf beroofd van zijn institutionele invloed op de universitaire bestuursstructuur en heeft het wetenschappelijk personeel op zijn hoogst nog een adviserende stem. De fusie van bestuur en management, zoals bedoeld in deze wet, is althans in formele zin geslaagd, dat wil zeggen dat er sindsdien sprake is van een algehele overname van bestuur door managers, die *de facto* aan niemand verantwoording schuldig zijn. Men kan dan ook sindsdien met recht spreken van de *managerial colonisation* van de Nederlandse universiteit.³⁸

De nieuwe wet op het hoger onderwijs voorziet in een complete overname door het management van alle bestuurstaken. Dit gebeurt door alle regels te schrappen die specifieke bestuurstaken reserveerden voor de

De nieuwe wet op het hoger onderwijs, die in 2007 van kracht zal worden, voorziet in een complete overname door het management van alle bestuurstaken

wetenschappelijke staf (zoals de positie van decaan). In de toekomst zullen managers dus decaan kunnen worden, wat een logisch vervolg is van de huidige situatie waarin decanen worden opgeroepen om op te treden als managers. Voor zover ik weet is er geen enkel ander Europees land waarin de wetenschappelijke staf zo totaal en stilzwijgend van zijn traditionele bestuurlijke

hegemonie in de universiteit is beroofd en waar het gehele wetenschappelijke personeel is getransformeerd in een 'gewone' categorie werknemers, die geen speciale functie op de universiteit vervult in vergelijking met andere categorieën.

Geheel in deze geest bevat de nieuwe wet uitvoerige artikelen over de positie en de rechten van bestuurders/managers — zij worden eenvoudig met elkaar geïdentificeerd — en formuleert de wet uitvoerige artikelen over de rechten van studenten (de 'consumenten van hoger onderwijs'). Het is veelzeggend dat deze wet daarentegen geen enkele zin wijdt aan de rechten en de positie van de categorie personeel, die traditioneel gezien de *core business* van de universiteit vertegenwoordigde: het verzorgen van wetenschappelijk onderwijs en het doen van wetenschappelijk onderzoek. Dit is symptomatisch voor de Nederlandse situatie en is nader beschouwd het eindstation in het proces van ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf die inherent is aan de economisering van het hoger onderwijs.

Binnen het Nederlandse hogeronderwijsvertoog tellen alleen nog maar kwantificeerbare economische waarden: alleen wat geteld kan worden, telt. Het feit dat de reductie van academische kwaliteit tot kwantificeerbare indicatoren feitelijk onmogelijk is gebleken, telt dus niet.³⁹

Inhoud telt niet en daarom is het proces van ont-differentiëring op het niveau van het voorheen disciplinair georganiseerde onderwijs een ander symptoom van het proces van ont-professionalisering. Dit is een proces dat zorgvuldig wordt gecamoufleerd als ‘interdisciplinaire innovatie’ en als het ‘afbreken van muren tussen de koninkrijkjes van hoogleraren en tussen geïsoleerde specialismen’. Dat moderne wetenschap *ipso facto* steeds verdere differentiatie en specialisatie met zich meebrengt, zoals Max Weber al in 1918 opmerkte, mag de interdisciplinaire pret niet drukken. Hetzelfde geldt voor de elementaire constatering dat interdisciplinariteit het bestaan van disciplines vooronderstelt.⁴⁰ Deze ont-differentiëring illustreert dat de economische denkwijze van het ‘moderne’ universitaire management op gespannen voet staat met de grondbeginselen van de moderne wetenschap. Ze illustreert ook dat voorzover de wetenschap verder functioneert aan de univeriteiten dat óndanks en niet dankzij het ‘moderne’ management gebeurt.

Het voorspelbare resultaat van deze ontwikkeling is dat wetenschappelijke disciplines, die directe economische relevantie hebben, gered zullen worden van de ‘gemoderniseerde’ universiteit, omdat hun functioneren van direct belang is voor de economie. Even voorspelbaar is dat de disciplines zonder directe economische relevantie, zoals de geesteswetenschappen, zullen worden overgeleverd aan het disciplinerende regime van het moderne universitaire management.⁴¹ Dit betekent dat zij steeds verder te maken zullen krijgen met ont-professionaliseringsprocessen, die het vernieuwingsbeleid al in gang heeft gezet in de vorm van de modularisering van het onderwijs, het ‘levenslang leren’, het ‘nieuwe leren’, *e-learning* en de zogenoemde ‘professionalisering’ van docenten (dat wil zeggen hun disciplinerende door onderwijstkundigen).

De nieuwe wet op het hoger onderwijs tilt dit proces van academische ont-differentiëring naar een hoger niveau, omdat de staat zich niet langer verantwoordelijk stelt voor het onderwijsaanbod op het niveau van disciplines en faculteiten. Deze worden door de wet samengevoegd in zogenoemde domeinen. Zoals gebruikelijk wordt dit ont-differentiëringsproces gepresenteerd als een toename van de vrijheid van univeriteiten, als een toename van deregulering, flexibilisering en innovatieve kracht en — jawel — als een maatregel om ‘de kosten van de bureaucratie te beheersen’.⁴² De Nederlandse staat zal in de toekomst dus niet langer de verantwoordelijkheid dragen voor het aanbod van specifieke onderwijsdiensten. Zouden

universitaire managers bijvoorbeeld morgen besluiten dat onderwijs in vreemde talen in Nederland niet 'rendabel' en dus niet langer gewenst is, dan zou dit type onderwijs overmorgen probleemloos uit Nederland verdwijnen.⁴³

Dit stilzwijgende afscheid door de staat van zijn verantwoordelijkheid om zijn burgers een gegarandeerde bandbreedte aan onderwijs aan te bieden — een afscheid dat zoals altijd als 'besturen op afstand' en als 'toenemende vrijheid en flexibiliteit' wordt gepresenteerd — zien we ook terug in de veranderende manier waarop de staat controle op het hoger onderwijs uitoefent. Het Nederlandse systeem van kwaliteitsbewaking in het onderwijs ontwikkelt zich momenteel tot een tweeledig proces, waarbij de eerste laag van directe controle door de onderwijsinstellingen zelf wordt gevolgd door een tweede laag van metabewaking: een centrale, nationale controle van de plaatselijke controles. De nieuwe wet op het hoger onderwijs maakt duidelijk dat het Ministerie van ocv zich zal beperken tot dit type metabewaking, waarbij het ook alle controle over de efficiency van het onderwijs zal overlaten aan de plaatselijke managers, en tot het toetsen van macrodoelmatigheid (het nieuwe *buzzword*)⁴⁴ Het is niet moeilijk te voorspellen dat in de toekomst een derde Europese laag van meta-metabewaking zal worden ingesteld bovenop dit apparaat, waardoor de nationale controlesystemen centraal zullen worden gecontroleerd. Hoewel de tekst van de nieuwe wet hier en daar zinspeelt op 'het beperken van de kosten van de bureaucratie' zullen deze kosten onherroepelijk verder stijgen. En dit gaat, zoals altijd, ten koste van de twee oorspronkelijke kerntaken van de universiteit: onderzoek en onderwijs, en dat wil zeggen: ten koste van de wetenschappelijke staf.⁴⁵

De toenemende kosten van het management staan ondermeer in een nauwe relatie tot de geplande decompositie van de wetenschappelijke staf en de geplande toename in Human Resource Management (HRM). Dit HRM-plan heeft als doel om verdere controle uit te oefenen over de professionele criteria van de staf, en leidt tot niets minder dan een doelbewuste ontbinding van 'wetenschap als beroep' in een verzameling deeltaken. Zoals alles in de kosmos van het management wordt deze decompositie niet als een gebeurtenis maar als een proces opgevat, dat het begin inluidt van een 'herbezinning op de academische professie' en dat nog maar pas is begonnen.⁴⁶

Volgens auteur Egbert de Weert van CHEPS (*Centre of Higher Education Policy Studies* van de Universiteit van Twente) is het nog maar de vraag of het bestaande systeem van academische rangen en posities die zijn gebaseerd op criteria voor onderzoeksperformance, nog wel zo geschikt is en of het niet beter kan worden vervangen door een flexibeler systeem dat beter

rekening houdt met de verschillende taakcomponenten. In plaats van de traditionele academische oriëntatie op onderzoek, wordt de moderne universiteit geadviseerd om 'taakpakketten te creëren die meer omvatten dan onderwijs en onderzoek' alleen (sic, CL).⁴⁷ Deze decompositie van de taken van de wetenschappelijke staf heeft als vanzelfsprekend voordeel dat deze meer management en meer controle door managers met zich meebrengt: 'Dit model stimuleert *human resource management*, waarbij afspraken over opdrachten en de resultaten ervan, over de beoordeling van de wetenschappelijke staf en over beoordelingsschema's, alsmede inkomsten-naar-verdienste de kerncomponenten vormen'.⁴⁸ Uiteraard is het aan het management om de taakcomponenten vast te stellen en te beoordelen en even vanzelfsprekend ontbreekt het kostenplaatje voor dit management-model.⁴⁹

Het ziet er dus naar uit dat het proces van ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf, dat ook plaatsvindt in sommige andere landen, in Nederland in 2007 zal zijn voltooid.⁵⁰ Dit onthutsende feit wordt enig-

Het ziet er naar uit dat het proces van ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf in Nederland in 2007 zal zijn voltooid

zins verhuld door de omstandigheid dat nogal wat managers zelf academische diploma's bezitten. Soortgelijke machtsverschuivingen van professionals naar managers hebben plaatsgevonden in de zorgsector, waar medici nu direct onder controle staan van het management dat hun outputindicatoren bepaalt, in de juridische sector die nu wordt gefinancierd op basis van het aantal

gerealiseerde vonnissen, en bij de politie waar eveneens outputindicatoren zijn geïntroduceerd, zoals het aantal uitgedeelde bekeuringen en quota voor bepaalde typen misdaden die moeten worden 'gehaald'.

Hoe deze *managerial colonisation* in de praktijk van het hoger onderwijs werkt, kan worden geïllustreerd aan de hand van de recente herordening van alle functies bij de Nederlandse universiteiten volgens de zogenoemde Universitaire Functie Ordening (UFO). Als gevolg van deze operatie zijn alle posities binnen de Nederlandse universiteiten zodanig gheredefinieerd, dat zij passen in het favoriete (UFO-) organisatiemodel van het management.⁵¹ Officieel was de ratio achter dit model om meer uniformiteit en grotere flexibiliteit binnen het personeel te scheppen, maar feitelijk ontstond er een nieuwe hiërarchie, waarin de managers alle topposities op elk niveau binnen de universiteit bekleden. Verder was de reorganisatie bedoeld om de gemiddelde loonkosten voor de wetenschap-

pelijke staf te verlagen omdat de bestaande structuur als ‘topzwaar’ werd gedefinieerd.

Dit beleid is volledig in overeenstemming met de verlaging van de salarissen van de wetenschappelijke staf, die vanaf het midden van de jaren tachtig plaatsvindt en met het voortdurend overhevelen van beroepskosten van de werkgever naar het wetenschappelijk personeel. Het gaat hierbij om kosten die zijn gerelateerd aan bijvoorbeeld publiceren en aan deelname aan conferenties.⁵² Deze trend is internationaal waarneembaar want we zien hem ook in Engeland, Duitsland en Frankrijk. Nederland loopt alleen in vergelijking met de meeste andere Europese lidstaten voor.⁵³ Volgens de managers was een ‘betere balans’ tussen verschillende posities nodig, en – gegeven het ‘topzware’ karakter van de wetenschappelijke staf – natuurlijk ook een rem op hun opwaartse mobiliteit en een ‘neerwaartse bijstelling’ van hun gemiddelde inkomen. De gebruikte Hay-methode herschikte alle functies op basis van het aantal personen dat door iemand wordt ‘gemanaged’, dus het was nogal voorspelbaar dat de managers aan de top zouden eindigen omdat zij *iedereen* managen. De vraag of dit puur bureaucratische ordeningsprincipe zinvol is voor de universiteit werd vanzelfsprekend niet gesteld.

Ten slotte – en niet helemaal onbelangrijk – werden de salarisschalen dienovereenkomstig ‘geherordend’. De ufo-reorganisatie had in het universitaire kostenplaatje tot gevolg dat de relatieve budgetten voor de wetenschappelijke staf werden verlaagd. Deze verandering was te verwachten, omdat meer management in feite meer bureaucratie betekent en die meer geld kost. Deze structurele groei van de universitaire bureaucratie is herkenbaar aan de onophoudelijke groei van het aantal formele controleprocedures, die officieel de *accountability* en de ‘transparantie’ van de instellingen vergroten. Daarom is de typisch antibureaucratische fraseologie van het managementvertoog even cynisch als hypocriet: een ideologie in de letterlijke betekenis van het woord.⁵⁴

Het eerste grote probleem met de ufo was dat, voor zover het de wetenschappelijke staf betrof, er geen overeenkomsten waren tussen het organisatieschema en de realiteit. De meeste functies en taken van de staf waren door het schema zodanig beschreven dat er weinig tot weinig overeenkomsten waren met wat wetenschappers in feite doen. Aan bepaalde leden van de wetenschappelijke staf (‘universitaire docenten’) werd plotseling meegedeeld dat zij volgens hun nieuwe taakomschrijving alleen konden doceren en onderzoeken nadat ze daarvoor een schriftelijk plan hadden voorgelegd aan hun leidinggevende. De meesten van hen hadden al jaren lang zelfstandig onderwijs hadden verzorgd en zelfstandig onderzoek gedaan. De betreffende leidinggevende – doorgaans een hoogleraar – wordt veron-

dersteld te controleren of deze plannen passen in het meest recente *mission statement* van het management, en die moet weer worden gecontroleerd door de decaan. Deze wordt op zijn of haar beurt weer gecontroleerd door het College van Bestuur, alles natuurlijk ter vergroting van de *accountability* en 'ter vermindering van de bureaucratie'.⁵⁵ Opvallend genoeg is dus *en passant* in de 'moderne' universitaire praktijk de academische vrijheid

En passant is de academische vrijheid van de wetenschappelijke staf zonder enige vorm van publieke discussie en zonder enige officiële aankondiging afgeschaft

van de wetenschappelijke staf — de ruggengraat van het traditionele Humboldtiaanse idee van de universiteit — zonder enige vorm van publieke discussie en zonder enige officiële aankondiging afgeschaft, simpelweg omdat de politiek en het management in Nederland de ideologie van de kenniseconomie hebben omhelsd.

Een ander probleem met de UFO was dat het management en niet

de wetenschappelijke staf besliste op welke plek iedereen in dat systeem paste, zonder daar ook maar de minste rechtvaardiging voor te geven. Na jarenlang gepraat over 'prestaties' en 'output' besteedden de managers dan ook nagenoeg geen aandacht aan de eigenlijke prestaties van 'hun' wetenschappelijke staf, maar namen zij de vrije hand in het reorganiseren van 'hun' universiteiten, zonder aan iemand verantwoording voor hun handelwijze schuldig te zijn. Door de organisatieschema's zelf in te vullen maakte menige manager bovendien van de gelegenheid gebruik om medestanders te belonen en tegenstanders te straffen.

Dit voorbeeld van *managerial colonisation* illustreert duidelijk hoe het moderne management universitair personeel in een permanente staat van reorganisatie houdt om zo zijn controle te vergroten.⁵⁶ De UFO-herordening resulteerde dan ook in veel frustratie en tijdsverlies bij het wetenschappelijke personeel en in een stroom aan klachten en beroepsprocedures van degenen die waren 'geherordend' — en dit allemaal natuurlijk alweer in naam van de 'efficiency'. Vergeleken met bijvoorbeeld Duitsland en de Verenigde Staten is het opvallend dat in Nederland het hele idee van zelfbestuur door de wetenschappelijke staf compleet is verdwenen uit het hogeronderwijsvertoog. Tegenwoordig worden de Nederlandse hoogleraren op zijn best nog gezien als behorend tot het 'midden-management'. De recente UFO-reorganisatie en de nieuwe wet op het hoger onderwijs hebben met andere woorden duidelijk gemaakt dat de wetenschappelijke staf aan de Nederlandse universiteiten inmiddels aan het veranderen is in een UFO

in de oorspronkelijke betekenis van de afkorting: in een *Unidentified Flying Object*.

5. *Een politieke voorkeur voor bezuinigingen, ongeacht de kosten*

De vijfde bijzonderheid van het Nederlandse hoger onderwijs beleid is het radicale karakter van de Nederlandse bezuinigingspolitiek, geïllustreerd door het feit dat Nederland bijna de laagste positie binnen de EU inneemt wat betreft het percentage van de begroting dat wordt besteed aan onderwijs. Deze politiek laat zich illustreren aan de manier waarop de Nederlandse staat de Europeanisering van het hoger onderwijs na Bologna ter hand heeft genomen. Hoewel de verbale toewijding van de Nederlandse beleidsmakers aan de Europese idealen meestal onberispelijk is, stopt die toewijding meestal onmiddellijk als Europese richtlijnen een hogere financiële bijdrage van de Nederlandse staat vragen dan het bestaande niveau.

Een goed voorbeeld hiervan is de duur van de Nederlandse masteropleiding. Hoewel de mastercyclus in het toekomstige Europese model afhankelijk is van de lengte van de bachelorcyclus, wordt in Nederland een al gesignaleerd cruciaal probleem doodgezwegen. Zowel de *European Universities Association* als de Nederlandse onderwijsinspectie heeft er namelijk op gewezen dat er een probleem is om de Nederlandse masterdiploma's buiten de Nederlandse grenzen erkend te krijgen, omdat de opleidingsduur vergelijkenderwijs te kort is⁵⁷. Deze situatie heeft niet geleid tot een aanpassing van de Nederlandse aan de Europese norm, omdat verlenging van de studieduur meer geld zou kosten. In het Nederlandse hoger onderwijsvertoog blijft de normale logica dus ondergeschikt aan de economische bezuinigingslogica. Daardoor is het universitaire doctoraal diploma, dat voorheen boven het Angelsaksische mastersdiploma werd gerangschikt, inmiddels onder dat niveau gezakt – en dat allemaal natuurlijk zonder dat dit geconstateerde 'concurrentienadeel' aan de onderwijsconsumenten wordt bekend gemaakt.⁵⁸

In plaats van het verlengen van de masteropleiding tot een erkend Europees niveau zoekt de Nederlandse staat de oplossing in het verder afschuiven van de financiële verantwoordelijkheid naar de instellingen voor hoger onderwijs zelf. Deze (financieel gemotiveerde) truc is dezelfde die de Nederlandse staat toepaste bij de invoering van het 'besturen op afstand' in de jaren tachtig. De autonomie die destijds aan de universiteiten werd gegund was namelijk hoofdzakelijk de autonomie om hun eigen budget te korten.⁵⁹ Dit is waarschijnlijk één van de belangrijkste redenen waarom de huidige Nederlandse regering zoveel haast heeft om een nieuwe wet op het hoger onderwijs in te voeren (en daarmee alle openbare instellingen voor hoger onderwijs zo spoedig mogelijk te privatiseren), en waarom de

Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (vsnu) dit element van deze wet openlijk bestrijdt, hoewel ze niet gekant is tegen het idee van privatisering op zichzelf.⁶⁰

6. Een politieke voorkeur voor 'topkwaliteit'

De laatste bijzonderheid van het Nederlandse beleidsvertoog over het hoger onderwijs betreft de permanente voorkeur voor 'topkwaliteit'. In 2000 beweerde de voorzitter van de vsnu dat wij 'internationaal gezien voorop lopen' en dat 'vanwege onze kwaliteit' de buitenlandse studenten massaal zullen toestromen.⁶¹ Een enkele Nederlandse beleidsmaker claimt zelfs een nieuwe Columbus op het gebied van hoger onderwijsbeleid te zijn.⁶²

Feitelijk is er echter geen enkele basis voor de Nederlandse claims op topkwaliteit. De Nederlandse universiteiten worden al sinds de jaren tachtig zwaar ondergefinancierd en staan nu bijna onderaan de oeso-ranglijst

wat betreft het budget voor hoger onderwijs per hoofd van de bevolking. Sinds de jaren tachtig is bovendien 30 procent van de wetenschappelijke staf aan de universiteiten wegbezuinigd.⁶³ Het is tegen deze achtergrond niet vreemd dat Nederlandse universiteiten slecht scoren op de bekende ranglijsten van Europese topuniversiteiten,

Nederlandse universiteiten scoren slecht op de bekende ranglijsten van Europese topuniversiteiten, laat staan op de wereldranglijsten

laat staan op de wereldranglijsten.⁶⁴ Nader beschouwd is het Nederlandse managementjargon van 'topkwaliteit' alleen een pr-slogan die stoelt op een volledige ontkenning van de relevante feiten⁶⁵. Met hun topkwaliteit-syndroom (*we are the champions*) bedoelen Nederlandse onderwijsmanagers dan ook waarschijnlijk hoofdzakelijk zichzelf: het Nederlandse vertoog over het hoger onderwijsbeleid lijkt ook in dit opzicht zelfreferentieel.⁶⁶ Karakteristiek in dit verband is in elk geval dat wanneer de topkwaliteit van de Nederlandse universiteiten feitelijk onvindbaar blijkt, dit als een 'imagoprobleem' wordt gepresenteerd, waarvan de oplossing 'meer pr' en 'meer communicatiestrategieën' vergt.⁶⁷

CONCLUSIE

Het ziet ernaar uit dat het Nederlandse hoger onderwijs ook na de Bologna-verklaring zijn bijzondere kenmerken zal behouden. In tegenstelling tot andere EU-landen, zoals Duitsland, ligt het Bolognaproces in Nederland in het verlengde van het neoliberale beleid dat al sinds de jaren tachtig is

uitgevoerd. Dit beleid kan worden samengevat onder de noemers van de commercialisering van kennis, de vermarkting van het onderwijs, schaalvergroting als het belangrijkste instrument voor kostenbesparing, en, *last but not least*, de *managerial colonisation* van het hoger onderwijs en de gelijktijdige ontprofessionalisering van de wetenschappelijke staf – en dit laatste onder het Orwelliaanse mom van een nieuw professionalisme.

Het Nederlandse model representeert *au fond* een radicale variant van het New Public Management, hoewel het Nederlandse onderwijsmanagement gewoonlijk originaliteit en een voortrekkersrol claimt. Het lijkt niet ver gezocht om hier een hedendaagse variant van het traditionele Nederlandse gidslandsyndroom te signaleren. Ik heb in dit artikel echter geen feitelijke gronden kunnen vinden voor de claim dat dit beleid het Nederlandse concurrentievermogen in het hoger onderwijs internationaal heeft bevorderd. De radicale afbraak van wat van oudsher onderzoeksuniversiteiten waren en de onttakeling van de academische professie wijzen eerder in de omgekeerde richting.

Vertaling: Ton Brouwers/Chris Lorenz

Noten

- 1 Zie *The Economist* 10 september 2005, 'The Brains Business'; *The New York Times* 3 november 2005 'The Truth about the Colleges'; *The New York Times* 3 december 2005, 'Imported brains'; *The New York Times* 9 februari 2006, 'Panel explores standard tests for colleges'.
- 2 Zie Gerard Delanty, 'Ideologies of Knowledge Society and the Cultural Contradictions of Higher Education', *Policy Futures in Education*, 1 (2003), (1), 71-82; Peter Scott, 'Universities and the knowledge economy', *Minerva* 43 (2005), (3), 297-309.
- 3 Zie Fritz Stern (red.), *Varieties of history. From Voltaire to the present*, (New York: MacMillan 1970), en Patrick Gardiner (red.), *Theories of history*, (New York: The Free Press 1959).
- 4 Voor Nederland, zie: 'Topondernemers controleren de universiteiten', *NRC Handelsblad* 07-03-2006.
- 5 Zie M. Parker en D. Jary, 'The McUniversity: Organization, Management and Academic Subjectivity', *Organization* 2 (1995), (2), 319-338; George Ritzer, 'McUniversity in the Postmodern Consumer Society', *Quality in Higher Education* 2 (1996), (3), 185-199; D. Hayes en R. Wynyard (red.), *The McDonaldization of Higher Education*, (Westport and London: Greenwood Press 2002); Richard Horton, 'The Dawn of McScience', *New York Review of Books* 11 maart 2004; Henry Etzkowitz, 'The evolution of the entrepreneurial university', *International Journal of Technology and Globalization* 1 (2004), (1), 64-77. Zie ook *Nieuwe Wetgevingsnotitie Wet Hoger Onderwijs*, Ministerie van ocw, <http://www2.minocw.nl/persbericht.jsp?pageID=7022&jaar=2005>, waar universiteiten worden omgedoopt in 'maatschappelijke ondernemingen', 11. De Universiteit van Twente – waar CHEPS is ondergebracht – noemt zichzelf een 'ondernemende universiteit'.
- 6 Jürgen Habermas, 'Technology and Science as Ideology', in: Steven Seidman (red.), *Jürgen Habermas on Society and Politics: a Reader*, (Boston, MA: Beacon Press 1989), 237-256.
- 7 Deze voorhoedeoppositie van Nederland

- hangt samen met de omstandigheid dat het vertoog over het Nederlandse hoger onderwijsbeleid niet of nauwelijks deel uitmaakt van het publieke debat. Vrijwel alle beleidsadviezen aan en beleidsevaluaties van het Ministerie van ocw zijn afkomstig van één ‘expertcentrum’, het Centre of Higher Education Policy Studies van de Universiteit van Twente (CHEPS), of worden geschreven door ‘reflexieve mensen van de praktijk’ van het Ministerie van ocw zelf, zoals Roel in ‘t Veld en Walter Kickert. De input en output van het Nederlandse onderwijs‘beleidssysteem’ zijn zo rechtstreeks aan elkaar gekoppeld.
- 8 Voor de politieke context, zie: Jürgen Schriewer, ‘Bologna und kein Ende. Die iterative Konstitution eines Europäischen Hochschulraumes’, in: R. Hohls e.a. (red.), *Europa und Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte* (Stuttgart: Steiner 2005), 461-469. Zie voor de historische context: Hilde de Ridder-Symoens, *Nieuwe wijn in oude zakken, of toch niet? De Bologna-verklaring in historisch perspectief*, Amsterdam 2002.
 - 9 Opmerkelijk is dat de juridische status van deze verklaring, die het universitaire landschap op zijn kop heeft gezet, volledig duister is gebleven. Zie Hauke Brunkhorst, ‘So wird Sachzwang gebaut’, in: *Die Tageszeitung* 12 Augustus 2006.
 - 10 Volgens een commentaar in *The New York Times* van 3 december 2005 (met als kop ‘Imported brains’) werd in 2004 door 565.039 buitenlandse studenten ongeveer 13,3 miljard dollar aan de Amerikaanse economie bijgedragen.
 - 11 Het is veelzeggend dat alleen de economische beleidsdoelen van de EU zijn omgezet in een beleidspraktijk. Zie de kritiek van de vakbonden van de Europese Federatie van Vakbonden, *The European’s Union’s Lisbon strategy*, <http://www.etuc.org/a/652>.
 - 12 In de VS wordt tegelijkertijd precies de tegenovergestelde bezorgdheid onder woorden gebracht: de angst om de internationale onderwijsmarkt kwijt te raken aan de EU, Canada en Australië vanwege de beperkingen van na ‘9/11’. Zie ‘Imported brains’.
 - 13 De gelijkenis met de economische plannen van het voormalige Oostblok — inclusief het ontbreken van enige rationele basis van het plan — is op dit punt opvallend.
 - 14 De voortdurende transformatie van de politieke agenda tot een ‘objectieve’ kracht is één van de kenmerkende eigenschappen van het management-discours.
 - 15 Zie ‘Time to move up a gear’ - *Commission President Barroso presents Annual Progress Report on Growth and Jobs*, <http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/71&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>. Typend voor de neoliberale EU-visie op onderwijs is Barroso’s bewering op p. 2 dat ‘alle leerlingen les in ondernemerschap zouden moeten krijgen als onderdeel van het curriculum’, 25 januari 2006. Het EU-document, *A new start for the Lisbon Strategy*, concludeerde halverwege het ‘Lissabonproces’ in 2005 nogal eufemistisch dat ‘de resultaten niet erg bevredigend zijn’.
 - 16 Voor een actueel overzicht van de ECTS-situatie per land, zie: <http://www.esib.org/wg/education/ECTSSurvey.htm>
 - 17 De Europese Commissie is het politieke orgaan dat over GATS onderhandelt. Zoals bekend heeft het Europese Parlement geen effectief gezag om de Europese Commissie te controleren. De politieke controle buiten het Europese parlement over GATS is nog ondoorzichtiger omdat het hoger onderwijs onder de nationale ministeries van onderwijs ressorteert, die geen directe verbinding met de Europese Commissie hebben. Voor het algemene kader van dit probleem, zie: John Morijn, *Addressing Human Rights concerns within the World Trade Organization. A perspective on Human Rights and Trade and its application to Article XX of GATT*, Lisbon–Coimbra 2002, en John Morijn, *A Human Rights perspective of Liberalisation of Education Services within the WTO & EC*, (ongepubliceerde paper).

- 18 Voor de uitzonderingsclausules, zie: Morijn, *Addressing Human Rights*.
- 19 Opmerkelijk is dat deze economische definitie van onderwijs wordt doorgedrukt in dezelfde tijd dat economen zich afvragen wat de feitelijke economische waarde is van onderwijsinvesteringen op individueel en collectief niveau. Zie 'Economic View: What's the Return on Education?' in: *The New York Times* 11 december 2005.
- 20 Het herziene voorstel stelt in opsomming 16 op p.12. 'Of bepaalde activiteiten die publiek gefinancierd of aangeboden worden door publieke instellingen een "dienst" zijn, moet van geval tot geval worden beoordeeld in het licht van al hun kenmerken, met name de wijze waarop zij aangeboden, georganiseerd en gefinancierd worden in de lidstaat in de context van zijn verplichtingen.' Zie *Council of the European Union 5161/05, Interinstitutional file 2004/2001 (COD)*, <http://www.dienstenrichtlijn.nl/richtlijn/>. Sinds de jaren tachtig hebben alle Nederlandse kabinetten hoger onderwijs als een 'dienst' afgeschilderd.
21. Voor de details zie mijn *Van het universitaire front geen nieuws*, (Baarn: Ambo 1993); idem, 'Is dit beleid of is erover nagedacht?' "Van het universitaire front geen nieuws" vijf jaar later', in: *De Gids* 160 (1998), (4), 281-291; idem, 'The Myth of the Dutch Middle Way', in: *Wissenschaftsrecht* 33 (2000), 189-209; 'Dutch University Governance and the Bologna Declaration', in: *Oxford Magazine* no. 250, Noughth Week, Trinity term, 2006, 4-6.
22. Voor Engeland zie: Richard F. Gombrich, *British higher education policies in the last twenty years; the murder of a profession*, Tokyo 2000.
- 23 *Wet Hoger Onderwijs*, 7.
- 24 Egbert de Weert, 'Pressures and prospects facing the academic profession in the Netherlands', *Higher Education* 41 (2001), 95, suggereert op typerende wijze dat 'hoogleraren beter betaald moeten worden als zij bruikbare, nuttige colleges geven'. Zie ook het CHEPS-rapport, *Een basis voor een Sterkte Zwakte analyse van het Nederlands hoger onderwijs in internationaal perspectief*, Twente 2001, 74, waar de retorische vraag wordt gesteld of Nederland 'specialisten in de Oud-Egyptische talen' nodig heeft.
- 25 Zie Max Weber, *From Max Weber: Essays in sociology* (vertaald, geredigeerd en met een inleiding door H.H. Gerth en C. Wright Mills), (New York en Oxford: Oxford UP 1958), 147-148 en 131. In de jaren zeventig heeft Habermas de 'proletarisering' van de professionals al gediagnosticeerd. Zie Jürgen Habermas, 'What does a crisis mean today? Legitimation problems in late capitalism', in: Seidman (red.), *op.cit.*, 279: 'Bovendien komen gefragmenteerde en monotone arbeidsprocessen in toenemende mate voor in sectoren waarin men voorheen op grond van de beroepsrol een individuele identiteit kon ontwikkelen. Een intrinsieke motivatie voor prestatie wordt in marktafhankelijke arbeidsdomeinen steeds minder ondersteund door de structuur van het arbeidsproces.' Zie ook Ritzer, 'McUniversity'.
- 26 Weber, *op.cit.*, 152.
- 27 Weber, *op.cit.*, 133: 'Bijna iedereen wordt aldus beïnvloed door de indruk dat grote studentenaantallen een onmetelijke zegen van enorme waarde zijn.' En: 'Na ampele ervaring en sobere reflectie heb ik een groot wantrouwen jegens colleges die veel studenten trekken, ook al zijn ze niet te vermijden.'
- 28 Ministerie van ocv, *Funding and recognition. A comparative study of funded versus non-funded education in eight countries*, <http://www.minocw.nl/bhw/92/10.html>.
- 29 *Wet Hoger Onderwijs*, 12. De recente privatisering van de Nederlandse gezondheidszorg kreeg evenmin aandacht in het buitenland.
- 30 De Weert, *op.cit.*, 97, voorspelt eufemistisch dat niet alle stafleden blij zullen zijn met hun 'modernisering': 'Er kan spanning optreden tussen de claims van het professoraat en de door het management geformuleerde beleidskaders.' In het Verenigd Koninkrijk

- werd *tenure* voor nieuwe stafleden in de jaren tachtig door de regering-Thatcher afgeschaft.
- 31 Zie mijn artikel 'Myth', 189-209. Dit is een belangrijk verschil met Duitsland waar hoogleraren vooralsnog overheidsambtenaren voor het leven zijn (*beamtet auf Lebenszeit*).
- 32 Voor de gevolgen van steeds grotere werkdruk voor de wetenschappelijke staf, zie Elisabeth Berg, Jim Barry en John Chandler, 'The New Public Management and Higher Education: a Human Cost?', in: Mike Dent, John Chandler en Jim Barry (red.), *Questioning the New Public Management*, (Aldershot: Ashgate 2004), 161-175.
- 33 Zie mijn 'Myth', 203-205.
- 34 Naast het openbare hoger onderwijsbestel zijn er een aantal particuliere hoger onderwijsinstellingen die vooral hoger beroeps onderwijs aanbieden. Het totale aantal studenten is niet bekend, maar wordt geschat op ongeveer 35.000. Bron: Ministerie van ocv, *Funding and recognition*.
- 35 Zie *Wet Hoger Onderwijs*. In 1993 heb ik dit samengaan voorspeld in mijn *Van het universitaire front geen nieuws*, 42-43.
- 36 *Koers op kwaliteit. Internationaliseringsbrief hoger onderwijs*, gepresenteerd door de minister van ocv aan de Tweede Kamer, 12 november 2004, 6-8.
- 37 Voor het 'officiële' beleidsbeeld van 'het Nederlandse model' en de wortels ervan, zie De Weert, *op.cit.*, 77-101; Walter Kickert, 'Steering at a distance: a new paradigm of public governance in Dutch higher education' in: *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, 6 (1995), (1), 135-157.
- 38 *De iure* zijn managers verantwoordelijk schuldig aan een 'raad van toezicht'. Deze zijn echter ook door de politiek benoemd en worden eveneens bevolkt door managers. Zie De Weert, *op.cit.*, 97: 'De nieuwe bestuursstructuur impliceert een verschuiving van het collegiale model naar een geïntegreerd managementmodel met decanen als professionele managers.' Voor een vergelijking met de Duitse situatie, zie: Uwe Schimank, 'New Public Management and the academic profession: reflections on the German situation', in: *Minerva* 43 (2005), (4), 361-376, en 'Bronxford in Deutschland. Die Hochschulen zwischen Glanz und Elend', in: *Das Parlament* Nr. 03, 16.01.2006.
- 39 Zie Rachelle L. Brooks, 'Measuring University Quality', in: *The Review of Higher Education* 29 (2005), (1), 16: 'Studies over universitair onderzoek en academische kwaliteit zijn amper in staat om de productiviteit van de staf in talloze velden vast te stellen, vooral in de humaniora vanwege de beperkte reikwijdte van de meetmethoden. Het grootste probleem zit in het vertalen van kwaliteit in kwantiteit.' De Weert (CHEPS) presenteert in zijn overzicht van de recente geschiedenis van de Nederlandse universiteit de machtsovername door de managers als het 'moderne concept' van de universiteit. Critici van deze ontwikkeling worden als 'de traditionelen' weggezet. Zie: De Weert, *op.cit.*
- 40 Max Weber, 'Science as a vocation', in: *op.cit.*, 135: 'Een goede en werkelijk blijvende prestatie is tegenwoordig per definitie een gespecialiseerde prestatie.' Zie ook 134, waar Weber verklaart dat 'de wetenschap een specialisatiefase is binnengetrepen die men zich voorheen niet kon voorstellen en die voortaan altijd zal blijven bestaan'.
- 41 Zie Michel Foucault, *Discipline and punish. The birth of the prison*, (Londen: Penguin 1977).
- 42 *Wet Hoger Onderwijs*, 5-10.
- 43 Dit voorbeeld is niet onrealistisch omdat in de jaren negentig het Ministerie van ocv zelf dat voorstel heeft geformuleerd om te bezuinigen op de uitgaven.
- 44 *Wet Hoger Onderwijs*
- 45 Vgl. Andrew Laird, 'The Wrong Idea of the University', 2: 'De meest belachelijke claim die de QAA (Quality Assurance Agency, c1) naar voren heeft gebracht, is dat men de bureaucratie en de regelgeving aan universiteiten wil verminderen.'
- 46 Volgens De Weert, *op.cit.*, 99, bevindt dit proces zich nog in de 'prenatale fase'.
- 47 De Weert, *op.cit.*, 98.

- 48 De Weert, *op.cit.*, 98. Vergelijk voor het Verenigd Koninkrijk, Laird, 'Wrong idea of university', 3, waar Bruce Charlton wordt geciteerd: 'De geëxpliciteerde doelstelling van onderwijsverbetering was en is gewoon een gemakkelijk excuus voor het opleggen van een top-down regulering van de wetenschappelijke staf door managers'.
- 49 De ontkenning van eigen materiële belangen is een algemeen kenmerk van het managementvertoog. Max Weber doorzag al dat dit kenmerk eigen is aan alle bureaucratische organisaties.
- 50 Zie Keith Roberts en Karen Donahue 'Professing professionalism: bureaucratization and deprofessionalization in the academy', *Sociological Focus* 33 (2000), (4), 365-383; Jim Barry en Mike Dent, 'New Public Management and the professions in the UK. Reconfiguring control?', in: Dent, Chandler en Berry (red.), *op.cit.*, 7-24.
- 51 De Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (vsnu) liet het wetenschappelijk personeel weten dat de reorganisatie zou uitgaan van de Hay-methode, recentelijk herontdekt voor de publieke sector maar jammerlijk achterhaald voor de rest van de samenleving. Hays *Guide Chart-Profile*-methode is gebaseerd op drie factoren: know-how, probleemoplossen en *accountability*. Persoonsgerichte analyses neigen ertoe om iemands werk in relationele termen te beschouwen — degene aan wie hij/zij rapporteert, degene die hem/haar begeleidt. De Hay-methode is persoonsgericht. Posities worden gecategoriseerd op grond van 31 niveaus en gerangschikt tussen Niveau 1 en Niveau 31 op basis van hun HR-punten.
- 52 Deze overheveling heeft voor het Nederlandse wetenschappelijke personeel aanzienlijke nadelige gevolgen gehad, omdat vanaf 2000 deze kosten niet meer aftrekbaar waren.
- 53 In 2004 zijn in Duitsland de salarissen van nieuwe hoogleraren sterk verlaagd en verbonden met 'prestatie indicatoren' — vooral de 'prestatie' van het vinden van betalende opdrachtgevers. Voor Frankrijk, zie Pierre Jourde, 'L'université française est morte', in: *Le Monde Diplomatique*, september 2003. Voor Engeland zie Gombrich, *British higher education policies*.
- 54 Voor vergelijkbare conclusies voor het Verenigd Koninkrijk, zie Bruce Charlton, 'Audit, accountability, quality and all that: The growth of managerial technologies in UK Universities', in: Stephen Prickett & Patricia Erskine-Hill (Eds), *Education! Education! Education! — Managerial ethics and the law of unintended consequences*, Thorverton, 2002, 13-28.
- 55 Dit is een concreet voorbeeld van de ontprofessionalisering van de staf door het universitaire management. Voor Nederland zie ook Gerard van Tillo, *Dit volk siert zich met een toga. Achtergronden van het academisch onbehagen*, Amsterdam 2005. Voor Frankrijk, zie Luigi Del Buono e.a., *Livre Noir sur les universités françaises*, Paris 2003. Voor Duitsland, zie Wolfgang Löwer, 'Normen zur Sicherung guter wissenschaftlicher Arbeit', in: *Wissenschaftsrecht* 33 (2000), (3), 220 – 242. Voor het Verenigd Koninkrijk, zie: Charlton, *op.cit.*; Gombrich, *op.cit.*; Aidan Foster-Carter, 'Deliver us from the quality police', *Times Higher Education Supplement* 27 maart 1998; Michael Loughlin, 'Audititis... whatever that means', in: *Times Higher Education Supplement* 22 maart 2002, 20; Frank Furedi, 'Why the QAA should RIP', <http://www.spiked-online.com/Articles/00000002D210.htm>
- 56 Voor het begrip *managerial colonisation*, zie Dent, Chandler and Berry, 'Introduction: Questioning the New Public Management', in: idem (red.), *op.cit.*, 2.
- 57 *Wet Hoger Onderwijs*, 28. Nederland deelt dit erkenningsprobleem met België en Zweden.
- 58 Momenteel zijn in de mens- en geesteswetenschappen alleen de onderzoeksmasters-opleidingen tweejarig. Hun langere duur zal binnenkort worden 'gecompenseerd' door hun vervolgtraject — het promotietraject — terug te brengen van vier naar drie jaar.
- 59 Dit wordt zelfs toegegeven door één van de Nederlandse architecten van het 'be-

- sturen op afstand', Kickert, *op.cit.*, 135-157. Zie 145: 'Het onderwijs, met name het universitair onderwijs, had een lage financiële prioriteit, en hoewel de universiteiten met een grote toename van het aantal inschrijvingen te maken kregen, namen hun budgetten af, zowel in relatieve als in absolute termen.' Zie ook 144: 'de noodzaak tot bezuinigingen speelde een rol. De verantwoordelijkheid voor de precieze inhoud van de bezuinigingen werd aan de instellingen overgelaten. Zij kregen dus de macht om zelf de pijnlijke bezuinigingen uit te voeren – niet de meest prettige autonomie die men zich kan voorstellen'.
- 60 VSNU, *Een nieuwe wet op het Hoger Onderwijs en Onderzoek? Positiepaper VSNU*, 10 juni 2005.
- 61 Interview met R. Meijerink, 'Wij liggen internationaal op kop', *Ad Valvas*, 20 januari 2000, 4. Waar het gaat om het aantrekken van buitenlandse studenten scoren de Nederlandse universiteiten in feite vrij laag binnen de EU. De bewering van Meijerink is dan ook eenvoudig onwaar.
- 62 Zie Kickert, *op.cit.*, die een 'paradigma wisseling' voor zichzelf claimt.
- 63 Voor de cijfers over de inkrimping van de staf, zie: De Weert, *op.cit.*, 95. Het is kenmerkend voor het zelfreferentiële karakter van het Nederlandse hoger onderwijsvertoog, dat het ook immuun is gebleken voor de kritiek van de OECD-rapporten op het Nederlandse beleid. Zie Kickert, *op.cit.*, 154-5.
- 64 De recentste *Top 500 World Universities (2005)*, gepubliceerd door het Institute of Higher Education van de Sjanhai Jiao Tong Universiteit, telt slechts 2 Nederlandse universiteiten bij de eerste 100: Utrecht op plaats 41 (gedeeld met het Californische UC Davis) en Leiden op plaats 72. De Sjanhai ranglijst van de beste 100 Europese universiteiten bevat 8 Nederlandse universiteiten: op plaats 6 (Utrecht), 22 (Leiden), gedeeld op 35-56 (UVA en Groningen), gedeeld op 57-79 (Erasmus, VU en Wageningen) en gedeeld op 80-123 (Delft en Nijmegen). De recentste ranglijst met de beste 200 universiteiten in de wereld van *The Higher Education Supplement*, 28 oktober 2005, bevat 4 Nederlandse universiteiten bij de eerste 100, maar geen ervan bij de eerste 50: Delft op 53, Erasmus op 57, UVA op 58 en Eindhoven op 70. Leiden, dat zichzelf graag afficheert als 'Harvard in Holland', staat slechts op plaats 135.
- 65 Zie ook 'Hoezo Kenniseconomie?', *NRC Handelsblad*, 3 oktober 2005.
- 66 Deze interpretatie vindt mede steun in het feit dat Nederlandse managers de permanente verhoging van hun eigen inkomen plegen te rechtvaardigen met het argument dat ze anders naar het buitenland zullen vertrekken.
- 67 Zie *Koers op kwaliteit. Internationaliseringsbrief hoger onderwijs*, gepresenteerd door de Minister van OCW aan de Tweede Kamer, 12 november 2004, paragraaf 5, 5-10.

Vragen bij een pamflet van onbehagen

Er is wel wat aan te merken op het artikel van Lorenz. Ten eerste schiet de empirische onderbouwing regelmatig te kort. Ten tweede worden zorgen over ondermeer schaalvergroting, managerialism en marktwerking te zwaar aangezet. Ten derde zullen de op een geïdealiseerd verleden gestoelde oplossingen niet werken.

door *Marijk van der Wende*

Hoogleraar Innovatie Hoger Onderwijs (Vrije Universiteit, Amsterdam) en hoogleraar Comparative Higher Education Policy Studies (Center for Higher Education Policy Studies, CHEPS, Universiteit Twente)

CHRIS LORENZ LIJKT NIET ERG GELUKKIG met de huidige ontwikkelingen in het hoger onderwijs en — als we zijn voorspellingen mogen geloven — belooft ook de toekomst niet veel goeds. Hij legt de bron van al het onheil op een hoog abstractieniveau, globalisering en Europeanisering, en verbindt dit uiteindelijk met (persoonlijk) ongenoegen over arbeidsomstandigheden. Een dergelijk betoog is niet helemaal ongebruikelijk, maar is qua wetenschappelijk onderbouwing wel lastig. Ik zie zijn artikel dan ook vooral als een pamflet van onbehagen.

Behalve dat dergelijke kritische uitingen regelmatig vanuit de hoek van andersglobalisten komen (waaronder naast bijvoorbeeld de Franse boeren ook de studentenvakbonden te vinden zijn; oftewel groepen die in deze ontwikkelingen een bedreiging voor de eigen positie zien vanwege monopolies of privileges, zoals landbouwsubsidies en gratis hoger onderwijs), zijn ze ook in de hoger onderwijsliteratuur aanwezig. Daarbij wordt wel vaker, zoals ook Lorenz doet, de link tussen globalisering, *new public management* en arbeidsomstandigheden in het hoger onderwijs gelegd.¹ Dit is uiteraard, vooral wat betreft de attributie van globaliseringseffecten, methodologisch gezien geen eenvoudige zaak. Dergelijke bijdragen zijn

dan meestal ook niet sterk empirisch onderbouwd, maar meer kritisch en soms zelfs polemisch van aard en zijn als zodanig tegenover de vele (ook veelal niet sterk empirisch onderbouwde) bijdragen van de pleitbezorgers van globalisering en Europeanisering te stellen. Een dergelijk debat tussen voor- en tegenstanders heeft zich met name ontwikkeld rondom het GATS (Global Agreement on Trade in Services) verdrag van de WTO (World Trade Organization) en de mogelijke implicaties hiervan voor het hoger onderwijs.² Dit is in mindere mate het geval rondom het proces van Europeanisering in het hoger onderwijs.

DE FEITEN MOETEN WEL KLOPPEN

Onderzoekers in het hoger onderwijs stellen zich uiteraard ten doel deze onderwerpen objectief te benaderen. Daarbij zijn feiten belangrijk. Zo is het onjuist om te stellen, zoals Lorenz doet, dat het Nederlandse hoger onderwijs onderaan alle EU- of OECD-lijstjes zou bungelen. Qua financiering staan we in de EU op plaats 3 en binnen de OECD-landen op plaats 5.³ Ook is het onjuist om te stellen dat de Nederlandse universiteiten, zoals Lorenz stelt, ‘slecht scoren op de bekende ranglijsten van Europese topuniversiteiten, laat staan op wereldranglijsten’ (hij bewijst overigens zelf in voetnoot 64 het tegendeel). Afgezien van de kritiek die op dat soort ranglijsten geuit kan en moet worden,⁴ heeft Nederland vergeleken met andere landen het hoogste percentage universiteiten in de *ranking* van de *Times Higher Education Supplement* staan (10 van de 13). Inderdaad, op positie 50 tot 180, wat het beeld bevestigt dat ons hoger onderwijslandschap lijkt op een ‘hoogvlakte zonder toppen’. Maar dat geldt alleen als we universiteiten als geheel in beschouwing nemen. Kijken we naar vakgebieden, dan zien we wel degelijk toppen. Zo staat Nederland wereldwijd bijvoorbeeld op plaats 3 als het gaat om de *citation impact* in de *life sciences*, en heeft het ook een goede score in bijvoorbeeld de nanotechnologie. Maar ook in de breedte van deze vakgebieden doet Nederland het niet slecht: Europees gezien op plaats 7 en wereldwijd op plaats 10, als het gaat om productiviteit in wetenschappelijke publicaties.⁵ Hiermee is niet gezegd dat het niet beter kan en moet. Dat geldt vooral voor het gemiddelde van de EU ten opzichte van met name de VS. En ook de positie van Nederland daarbinnen moet op bepaalde punten worden versterkt. Maar de feiten geven toch een ander beeld dan de desastreuze sfeer die Lorenz oproept.

* * *

Er zijn nog meer punten waarop de empirische onderbouwing van het betoog mank gaat. Zo is de (veronder)stelling dat privatisering van universiteiten geen internationale pendant heeft, onjuist. In 2004 hebben de Ja-

panse universiteiten (voor zover ze die nog niet hadden) een private status gekregen. In Noorwegen worden dergelijke stappen overwogen. En de VS

De stelling dat privatisering van universiteiten geen internationale pendant heeft, is onjuist

heeft natuurlijk een grote traditie op dit punt. Uitspraken over de status van Duitse hoogleraren (voetnoot 31 versus 53) zijn op z'n minst verwarrend. Het verlagen van de salarissen is uiteraard onmogelijk (of op z'n minst erg lastig) waar het 'beambten voor het leven' betreft.

Er is dan ook recent een nieuwe categorie hoogleraren ingesteld, voor wie het salaris afhankelijker wordt gemaakt van prestatie. Ten slotte is het onjuist om te stellen dat Nederland eerder dan andere landen in Europa een economisch perspectief op hoger onderwijs heeft ontwikkeld. Die eer komt zonder meer aan Engeland toe, waar onder leiding van Margaret Thatcher de publieke bekostiging van het hoger onderwijs dusdanig is verschaald, dat de Engelse universiteiten nu tot de meest ondernemende in de wereld kunnen worden gerekend (met alle voor- en nadelen van dien) en hoger onderwijs inmiddels als een *industry* wordt beschouwd.

Het maken van onjuiste of onvolledige internationale vergelijkingen komt veel voor. Posities op ranglijsten worden te pas en te onpas gebruikt om verschillende en soms zelfs tegenstrijdige argumenten kracht bij te zetten. Dit gebeurt niet alleen regelmatig in het politieke en het beleidsdebat, maar dus ook in het artikel van Lorenz. Qua empirische onderbouwing is het daarnaast ook lastig om de bredere causale verbanden die in het artikel worden gesuggereerd, aan te tonen. Daarbij staat de impact van supranationaal beleid, met name het Bolognaproces en het GATS-verdrag, op het nationale en instellingsbeleid centraal. Recent onderzoek laat zien dat het met die invloed in directe zin erg meevalt.⁶ Uiteindelijk worden beslissingen (nog steeds) op nationaal niveau genomen en zijn die het meest bepalend voor wat er in de universiteiten gebeurt. De internationale agenda speelt bij de argumentatie en legitimatie wel steeds meer een rol, maar het besluit wordt uiteindelijk toch bepaald door de nationale context en prioriteiten. Bovendien is er bij die argumentaties vaak sprake van de bovengeschetste slordige of bewust partiële interpretatie van de internationale agenda.⁷

Vanuit het belang van de nationale context, zal dus een beslissing op nationaal niveau over de invoering van een open bestel van veel directere invloed zijn dan de effecten van supranationaal beleid. Zeker nu de Doha-ronde (waarin GATS wordt meeonderhandeld) is vastgelopen en nog niet duidelijk is wat de (overigens sterk afgezwakte) EU-dienstenrichtlijn

voor het onderwijs gaat betekenen. Wat betreft de invloed van deze twee internationale mechanismen neemt Lorenz dan ook een groot voorschat op onzekere uitkomsten. Dergelijke voorspellingen zijn lastig, zeker nu multilateraliteit in veel opzichten sterk onder druk staat. Support voor een meer kritische visie hierop kan bijvoorbeeld worden gevonden in het werk van John Gray.⁸ Maar ook de OECD-scenario's over de toekomst van het hoger onderwijs laten zien dat het ook wel eens een heel andere kant zou kunnen opgaan.⁹ Zoals gezegd, de toekomst voorspellen is lastig, ook voor historici.

GERECHTVAARDIGDE EN ONGERECHTVAARDIGDE ZORGEN

Met de voorgaande punten van kritiek op de onderbouwing van Lorenz' betoog wil ik zeker niet stellen dat bepaalde zorgpunten die hij aandraagt, op zichzelf niet terecht zijn. Zorg is terecht als het gaat om de gevolgen van doorgeschoten schaalvergroting en *managerialism*. Dat betreft vooral het effect op de positie van de professional in de organisatie. Ad Verbrugge heeft hierover scherpe uitspraken gedaan en er is hierover een breder debat tot stand gekomen.¹⁰ De WRR heeft ervoor gepleit om de professional meer als uitgangspunt van sturing in de publieke sector te nemen. Een advies dat slecht is opgevolgd in de nieuwe (ontwerp)wet op het hoger onderwijs en onderzoek (WHOO). De Onderwijsraad heeft hier terecht in kritische zin op gewezen.¹¹ Het is opvallend dat Lorenz in het geheel niet verwijst naar het werk van Verbrugge (tenslotte ook een VU-collega) en ook niet ingaat op deze bredere discussie, die ondermeer in *Christen Democratische Verkenningen* is en wordt gevoerd. Is het dan toch zo dat wetenschappers het liefst binnen de universiteit als eilandenrijk en vanuit de eigen ivoren toren de wereld wensen te beschouwen?

Ook is de zorg terecht dat de ontwikkelingen ten aanzien van marktwerking te ver doorschieten. Te veel outputsturing en -bekostiging staat inderdaad op gespannen voet met kwaliteit, en ook het puur benaderen van studenten als consument, zal die kwaliteit niet garanderen. Ook doorgeschoten quasi-onderwijskundige benaderingen, eenzijdig gebaseerd op vraagsturing en competentieontwikkeling, verraden soms een te veel utilitaire en te weinig pedagogische basis. Kwaliteit is gebaat bij een grote betrokkenheid van docenten en studenten op elkaar en op de inhoud van het vakgebied. Goed beleid is gebaseerd op een evenwicht hiertussen. Maar daarmee is niet gezegd dat we terug kunnen naar sturingsarrangementen van vroeger tijden. Die waren wellicht meer comfortabel voor de wetenschappers/docenten, maar verhouden zich niet met de huidige deelname aan het hoger onderwijs. We zijn de laatste decennia in het hoger onder-

wijs van elite naar massa gegaan en daarmee is het in evenwicht brengen van toegankelijkheid, kosten en kwaliteit een nog grotere uitdaging dan het altijd al was.

Het is opmerkelijk dat Lorenz nauwelijks aandacht besteedt aan dit proces van massificatie. Terwijl dit toch de factor is die de meeste invloed heeft gehad op de huidige ontwikkelingen in het hoger onderwijs en bovendien een enorme vooruitgang heeft betekend. Veel meer mensen hebben nu immers toegang tot het hoger onderwijs. Ook de Europese studentenmobiliteit en wetenschappelijke samenwerking zijn positieve ontwikkelingen, zoals veelvuldig wordt bevestigd door de deelnemers zelf.¹² En de kennis-economie, hoe veel gezwollen beleidsretoriek er hieromtrent ook inderdaad in omloop is, betekent een kans voor het hoger onderwijs vanwege het pleidooi voor hogere investeringen dat hiermee gepaard gaat.

Wat dat betreft schetst Lorenz een eenzijdig negatief beeld van de huidige ontwikkelingen. Zonder daarbij overigens zijn perspectief goed te verhelderen. Blijkbaar staan de belangen van de wetenschappers/docenten voorop in zijn analyse en veel minder die van de studenten en van de

De labels de-skilling en ontprofessionalisering voor de situatie aan Nederlandse universiteiten zijn overdreven

samenleving als geheel. Hij heeft gelijk dat de ontwikkelingen een taakverzwarende voor docenten betekenen; er moet efficiënter worden gewerkt en vaker verantwoording worden afgelegd. Maar zeker wat betreft de Nederlandse universiteiten is het overdreven om hierop de

labels *de-skilling* en ontprofessionalisering te plakken. Zo erg is het niet, en al helemaal niet bij de Vrije Universiteit, waar een onderwijsvisie centraal staat met veel aandacht voor de interactie tussen docenten en studenten, voor kleinschaligheid, onderzoekend leren en academische vorming. En waar bovendien recent de ongelijkheid in salariering en doorgroeimogelijkheden tussen onderzoekers en docenten is rechtgetrokken om daadwerkelijke toewijding aan de onderwijstaak te bevorderen. Voor wat betreft de door Lorenz aangeduide trends in marginalisering van professionals zijn de ontwikkelingen in het hbo veel zorgelijker, hoewel gelukkig niet in alle scholen. Maar ook voor de universiteit geldt dat deze niet exclusief voor of van de docenten is. Zoals gezegd gaat het om de academische gemeenschap en wordt er gewerkt ten dienste van de publieke zaak.

Dat een publieke taak en verantwoordelijkheid van de overheid, zoals hoger onderwijs, niet door private partijen uitgevoerd zou kunnen worden, is daarmee zeker niet gezegd. En al helemaal niet dat alles goed of beter gaat als de overheid het zelf doet. Integendeel. In die zin, maar ook

vanuit een historisch perspectief, is Lorenz' zorg over privatisering dan ook moeilijk te begrijpen. De oorsprong van de Europese universiteit is vooral *privaat*¹³ en ook wat betreft het Nederlandse (en bijvoorbeeld ook het Vlaamse) hoger onderwijs, waar alle bijzondere universiteiten (waaronder de *VU*) een *private* positie hebben, kan toch moeilijk worden gesteld dat deze de *publieke* taak minder goed uitvoeren. Daarmee wordt de relatie tussen de *private* juridische grondslag en het recht op *publieke* bekostiging niet goed weergegeven. Terwijl dit in Nederland toch duidelijk in de grondwet (artikel 23) is vastgelegd. Dat er in verband met het *GATS*-verdrag enige vrees bestaat over het voorbehouden van *publieke* financiering aan een beperkte groep aanbieders, is niet geheel onterecht, hoewel tot op heden niet goed verhelderd voor wat betreft de *publieke* verantwoordelijkheid voor hoger onderwijs.¹⁴ Vooral onze huidige hybriditeit inzake de juridische status van de aanbieders, kan daarbij een risico vormen. De experimenten met een open bestel op nationaal niveau zullen deze wellicht aan het licht brengen, evenals hun doorwerking in Europees en internationaal verband.

Het is duidelijk dat voor Lorenz het betere alternatief voor het interne bestuur van de universiteit ook in het verleden ligt. In een tijd zonder externe kwaliteitszorg, waarin professionele autonomie, academische vrijheid en zelfbestuur de dienst uitmaakten. Het commentaar op dit idee laat ik graag aan autoriteiten op dit gebied over. Ten eerste de voormalige president van Harvard: 'The existing methods of governance, for all their frustrations, may resemble Winston Churchill's democracy — the worst possible system... except for all the known alternatives. Yet, accurate as it may be, this sobering conclusion cannot obscure the fact that faculty autonomy often leads to unrealized opportunities and unsatisfactory results for want of voluntary cooperation'.¹⁵ Voor zover dit citaat voor Lorenz uit de verkeerde hoek mocht komen, is het wellicht nog overtuigender te weten dat vak- en landgenoot Huizinga in zijn tijd ook al geen hoge pet op had van de bestuurlijke kwaliteiten van hoogleraren: 'Wie de werking der academische senaten uit ervaring kent, zal niet begeeren, dit weekdier met de macht te bekleeden van een effectief bestuursorgaan.'¹⁶

KRITIEK OP CHEPS

Ten slotte Lorenz' kritiek op de vermeende dominante positie van *CHEPS* in het Nederlandse hogeronderwijsbeleid. Voor beleidsonderzoek en -evaluatie in opdracht van de overheid, geldt een systeem van openbare aanbesteding. *CHEPS* ziet dan ook regelmatig opdrachten naar concurrenten gaan en werkt vaak samen met andere instituten. Uiteraard bestaan

er, zoals het in een wetenschappelijk instituut behoort, ook binnen CHEPS verschillende opvattingen. Er is dan ook zeker geen sprake van een eenzijdige economische visie op het hoger onderwijs.¹⁷ Wel moet worden toegegeven dat de resultaten van fundamenteel onderzoek helaas een veel geringere impact lijken te hebben dan die van beleidsonderzoek. Het is voor Lorenz een aanrader het werk van Guy Neave (ook historicus en hoogleraar bij CHEPS) te lezen over Europeanisering en het Bolognaproces. Daarin zal hij veel waardevolle aanvullingen op zijn eigen kritiek kunnen vinden. Het internationale onderzoek naar de *academic profession* waaraan Lorenz refereert, wordt momenteel vervolgd. Het is uiteraard degelijk empirisch werk, maar de leidende onderzoekers (Enders en De Weert) staan zeker niet onkritisch tegenover zaken als globalisering en *new public management*.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld het werk van Jan Currie uit Australië: *Globalizing Practices and University Responses*. Prager Publishers 2003. Zij geeft overigens op pagina 2 het attributieprobleem al toe: 'Observation has shown the interrelation between many globalizing practices and institutional reforms. Yet it is problematic to assume a direct, causal relationship between these.'
- 2 Zie voor een nauwkeurige analyse van de argumenten van voor- en tegenstanders: A. Vlk (2006) *Higher education and GATS: regulatory consequences and stakeholders' responses*. Dissertation. University of Twente/CHEPS.
- 3 *Education at a Glance*, OECD 2005. *Annual expenditure on educational institutions per student (all tertiary including R&D)*. In de EU gaan alleen Denemarken en Zweden ons voor, in de OECD tevens de VS en Zwitserland.
- 4 Zie: Marginson, S. & van der Wende, M., 2006. *To Rank or to be ranked: The impact of global rankings in higher education*. Paper voor het seminar 'Studiekeuze en meerdimensionale ranking', Leiden 21.6.2006.
- 5 *Third European Report on Science and Technology Indicators*. Europese Commissie, 2003.
- 6 E. Beerkens (2004). *Global Opportunities and Institutional Embeddedness. Higher Education Consortia in Europe and Southeast Asia*. Dissertation University of Twente / CHEPS.
- 7 A. Vlk (2006) *Higher education and GATS: regulatory consequences and stakeholders' responses*. Dissertation. University of Twente / CHEPS.
- 8 J. Witte (2006) *Change of degrees and degrees of change: comparing adaptations of European higher education systems in the context of the Bologna process*. Dissertation. University of Twente/CHEPS.
- 9 Witte (2006) verwoordt dit met betrekking tot de effecten van het Bolognaproces als volgt: 'Although the changes leading to convergence all occurred within the framework of the Bologna Process, this does not necessarily mean that they were caused by it. Rather, the Bologna Process often serves to enable, sustain and amplify developments with larger historical momentum or serving particular interests at the national level. This suggests that actors align themselves with the global context and international perceptions only when those perceptions are consistent with nationally-grounded preferences. At the same time, the global referencing reflex now inbuilt into higher education mentalities means that when they support national preferences, international perceptions have a considerable legitimating power. Even in cases where those international perceptions are selective and biased, or wrong in fact, they are rarely questioned.'

- 8 John Gray is professor of European thought at the London School of Economics. In zijn boek *False Dawn* (Granta, 2002) zet hij grote vraagtekens zet bij haalbaarheid van dergelijke multilaterale kaders.
- 9 *Four Future Scenarios for Higher Education* (OECD, 2006). Hier wordt bijvoorbeeld het scenario 'Higher education Inc' (sterk gedreven door globalisering en marktwerking) waar Lorenz zonder meer vanuit gaat gezet tegenover bijvoorbeeld 'Serving Local Communities' (als gevolg van een *backlash* ten opzichte van globalisering).
- 10 Ad Verbrugge (2004). *Tijd van onbehagen; filosofische essays over een cultuur op drift*. SUN. En zijn bijdrage 'Geschonden beroepseer' in Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (2005), *Beroeps(z)eer; waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: uitgeverij Boom (reeks *Christen-Democratische Verkenningen*).
- 11 Onderwijsraad (2005). *Waardering voor hoger onderwijs. advies over het ontwerp van Wet op het hoger onderwijs en onderzoek*.
- 12 Zie bijvoorbeeld: U. Teichler (2002) *Erasmus in the Socrates Programme. Findings of an Evaluation Study*. Bonn: Lemmens.
- 13 Huisman, J., Maassen, P. and Neave, G. (eds.) (2001). *Higher Education and the Nation State. The International Dimension of Higher Education*. Pergamon.
- 14 Dit hangt samen met de interpretatie van het zgn. 'exemption article' (art 1.3.). Zie voor een overzicht van de discussie hierover: A. Vlck (2006) *Higher education and GATS: regulatory consequences and stakeholders' responses*, p 101-104.

Decentraliseer verantwoordelijkheden binnen universiteit

Lorenz' analyse stoelt op tegenstellingen: hij zet groepen mensen en beroepsculturen tegenover elkaar; hij doet alsof academische vrijheid en de markt elkaar uitsluiten. Daarmee brengt hij de problemen — die hij terecht signaleert — niet dichterbij een oplossing. Beter ware het wetenschappers, bestuurders en ondersteuners weer voluit samen verantwoordelijk te maken voor het reilen en zeilen van decentrale universitaire onderdelen.

door *José van Dijck*

Hoogleraar Media en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam (Faculteit der Geesteswetenschappen)

DE ANALYSE VAN DE HUIDIGE STAAT VAN het hoger onderwijs door Chris Lorenz, zowel in *NRC Handelsblad* (27-06-2006) als in dit nummer van *CDV*, is een scherpe diagnose van een langdurige ziektegeschiedenis. Volgens hem bedenken de marktgedreven overheid en bestuurders steeds weer vileine systemen om wetenschappers in het keurslijf van de managementcultuur te dwingen. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is het hoger onderwijs in Nederland en Europa in dienst gesteld van het economisch marktdenken; door de bijbehorende onstuitbare groei van de managementcultuur en de bureaucratie raakte de professionele klasse van onderwijsgeevenden en onderzoekers ondergesneeuwd en kwam de academische vrijheid in de knel.

Op het eerste gezicht valt er weinig tegen de analyse van Lorenz in te brengen, want de manifestaties van de nieuwe baasjescultuur binnen de universiteit zijn inderdaad talrijk. De kracht van zijn analyse is dat de voorbeelden herkenbaar zijn voor ieder die momenteel in het hoger onderwijs

werkzaam is. De ene na de andere innovatie wordt over ons uitgestrooid. Na een grondige herziening van het gehele hogeronderwijscurriculum (de bachelor-masterstructuur) en de diplomafinanciering, dreigt volgend jaar

De manifestaties van de nieuwe baasjescultuur binnen de universiteit zijn inderdaad talrijk

de leerrechtenwet het onderwijs verder te modulariseren en de bureaucratie te vergroten. Afgelopen jaar werden de werknemers van de Universiteit van Amsterdam bovendien getraakteerd op de invoering van PNIA (Project Nieuwe Inrichting Administraties) en de centralisatie

van de dienstverlening. Een reportage van Jan Meeus in *NRC Handelsblad* (07-07-2006) gaf een adequate weergave van de frustratie waartoe de laatstgenoemde gebrekkige systemen bij medewerkers van deze universiteit hebben geleid.

Hoewel ik veel symptomen uit Lorenz' diagnose herken, deel ik zijn verklaring niet. Mijn kritiek is tweeledig. Enerzijds stoelt zijn analyse op tegenstellingen die zowel groepen mensen als beroepsculturen op een oneigenlijke manier tegenover elkaar zetten. Lorenz polariseert door de belangen van bestuurders en politici lijnrecht tegenover die van wetenschappers te plaatsen, en door de managementcultuur als de vanzelfsprekende vijand van de professionele cultuur op te vatten. Anderzijds wordt het begrip academische vrijheid ongenueanceerd als alternatief voor het vrijemarktdenken voorgesteld. In deze bijdrage wil ik zowel het gebruik van deze tegenstellingen ter discussie stellen als het vermeende causale verband tussen marktwerking en het om zeep helpen van de academische vrijheid relativeren. Dit vloeit niet zozeer voort uit een behoefte om het belang van marktdenken binnen de universiteit te bepleiten, maar uit de overtuiging dat de gesignaleerde problemen alleen kunnen worden aangepakt als de remedie van twee kanten komt. In plaats van eindeloos te lamenteren over markt en management, zouden wetenschappers zelf hun inbreng en rol binnen de openbare universiteit kunnen versterken. En bestuurders op het niveau College van Bestuur zouden moeten inzien dat academische instellingen alleen goed kunnen functioneren als ze de inzet van wetenschappers in het ontwerpen van beleid en de uitvoering ervan waarderen.

BESTUURDERS EN POLITICI VERSUS WETENSCHAPPERS

In het betoog van Lorenz worden bestuurders en politici voorgesteld als de gezamenlijke vijand van de professionele groep van wetenschappers.

Dit is problematisch, niet alleen omdat politici en bestuurders vaak tegen- gestelde krachten vormen, maar ook omdat bestuurders en wetenschap- pers helemaal niet zo eenvoudig uit elkaar te houden zijn. Universitaire bestuurders zijn er in veel soorten en maten. Colleges van Bestuur, om te beginnen, kan men niet vereenzelvigen met 'de' politici. Over het alge- meen luisteren politici slecht naar universitaire bestuurders. Denk aan de talloze pleidooien voor minder regulering, ruimere financiering, minder bureaucratie en meer autonomie van de afzonderlijke universiteiten. Een droevig dieptepunt is de recente invoering van de zogenoemde leerrechten of strippenkaart door staatssecretaris Mark Rutte, een wettelijke maatregel die door alle universitaire gremia onder vuur is genomen en die toch door- gang vindt. Natuurlijk zijn de voorzitters van Colleges van Bestuur, ver- enigd in de werkgeversorganisatie (vsNU), medeverantwoordelijk voor het compromis dat eruit is gerold, maar dat is nog geen reden om bestuurders en politici zonder meer op één hoop te gooien.

Nog verwarrender is het om alle bestuurders als 'klasse' tegenover we- tenschappers te plaatsen, zoals Lorenz doet. Uiteraard zijn er professionele managers (niet-wetenschappers) werkzaam in verschillende bestuur- slagen van elke universiteit. In de praktijk zijn de meeste universitaire bestuurders gelukkig nog academici, met in veel gevallen een behoorlijke staat van dienst in de wetenschap; bovendien zijn veel bestuursfuncties (in ieder geval van rector, decaan en afdelingsvoorzitter, vaak van instituuts- directeuren) roulerend, en dat moeten we vooral zo houden. Niet zelden worden collega's die bereid zijn voor enige tijd te besturen, beschouwd als overdreven ambitieus of als verloren-voor-de-wetenschap. Het lijkt me echer eerder normaal dat wetenschappers enige tijd hun bestuurlijke kennis en kunde in dienst stellen van de eigen organisatie. Al was het alleen maar om te voorkomen dat buitenstaanders zonder enig academisch brevet be- langrijke inhoudelijke en organisatorische beslissingen nemen. Sterker nog, het is aan te bevelen om organisatorische rollen (geen functies) voor docenten en onderzoekers op elk niveau binnen hun taakomschrijving mogelijk te maken, zodat het vele talent dat de universiteit op dit gebied herbergt, tot bloei kan komen.

In het betoog van Lorenz blijft een categorie personeel aan de univer- siteit opvallend ongenoemd: het zogenoemde ondersteunend- en be- heerspersoneel (obp). In het beste geval worden leden hiervan gezien als onzichtbare ondersteuning, in het slechtste geval als veel te dominante, op beheersing gerichte 'managers' — en daarmee het verlengstuk van de bestuurders. Beide typeringen zijn onwenselijk. Iedereen weet dat een goede *office manager* wetenschappers veel werk uit handen neemt. Tegen- over de antimanagement litanie stel ik graag de tientallen voorbeelden

van onmisbare onderwijsplanners, gouden officemanagers en uitstekende instituutsdirecteuren. Kenmerkend voor goede managers en ondersteu-

*Tegenover de antimanagement
litanie stel ik graag de
tientallen voorbeelden
van onmisbare
onderwijsplanners, gouden
officemanagers en uitstekende
instituutsdirecteuren*

ners is dat zij zich altijd dienstbaar opstellen aan de kerntaken van de universiteit: onderwijs en onderzoek. Helaas worden 'lokale' ondersteuners ook door wetenschappers te vaak als een ongemakkelijke kostenpost (*overhead*) gezien. De inzet van ondersteunend personeel en professionele managers wordt niet zelden van bovenaf gequoteerd, zonder dat het 'lokale' niveau iets te zeggen heeft over de verhouding

tussen wetenschappelijk en ondersteunend personeel.

Centralisatie van ondersteunende diensten zingt ondersteunend personeel steeds vaker los van de directe context van afdelingen of onderwijsinstututen. Serviceverleners, zoals ICT-medewerkers, worden losgekoppeld van onderwijs en onderzoek dat in lokale eenheden is georganiseerd, zodat ze geen directe binding meer hebben met wetenschappers en studenten. De voorkeur voor centralisatie van diensten is meestal ingegeven door bezuinigingsdrift van Colleges van Bestuur, waarbij efficiëntie het enige criterium is en effectiviteit of betrokkenheid nauwelijks een rol spelen. Diezelfde neiging werkt in de hand dat centrale systemen die men wil invoeren, op lokale weerstand stuiten. Het uitdenken van nieuwe systemen op hoog niveau, of door duurbetaalde externe adviseurs, blijkt in de praktijk vaak slecht te werken, omdat ze niet goed zijn doordacht vanuit de mensen die de systemen moeten gebruiken. Als de uitvoerders niet hebben meegedacht over het ontwerpen van systemen, voelen zij zich niet verantwoordelijk voor de implementatie ervan.

In plaats van groepen ondersteuners te isoleren van wetenschappers, en bestuurders tegenover wetenschappers te plaatsen, kunnen we beter zoeken naar manieren om wetenschappers, ondersteuners en bestuurders samen verantwoordelijk te maken voor het reilen en zeilen van lokale onderdelen van de universiteit. Kan dat binnen de huidige structuur? Natuurlijk kan dat, als medewerkers maar bereid zijn hierin tijd te investeren en bestuurders deze inzet weten te waarderen. Voorwaarde is dat individuele medewerkers op lokale niveaus (faculteiten, afdelingen, leerstoelgroepen) meer verantwoordelijkheid nemen om de noodzakelijke regels mede te ontwerpen, maar ook meer bevoegdheden krijgen om het onderwijs en onderzoek binnen deze regels naar beste lokale inzichten vorm te geven.

Ik pleit dus voor een decentrale opzet van de universitaire organisatie, waarbij verantwoordelijkheden en bevoegdheden zoveel mogelijk worden gelegd bij een overzichtelijke lokale eenheid, waar wetenschappers, ondersteuners, en bestuurders samenwerken aan een concreet doel, een doel waarop ze gezamenlijk kunnen worden afgerekend. Alleen als de uitvoering op dat lokale niveau niet effectief is, moeten verantwoordelijkheden en bevoegdheden naar een niveau hoger worden getild. Wat in ieder geval niet helpt, is het uit elkaar drijven of tegenover elkaar plaatsen van groepen bestuurders, wetenschappers en ondersteuners.

MANAGEMENTCULTUUR CONTRA PROFESSIONELE CULTUUR

In zijn artikel voor *CDV* stelt Lorenz dat de managementcultuur de professionele klasse van haar inhoudelijke autonomie en zelfbestuur berooft; in *NRC Handelsblad* scherpte hij deze tegenstelling verder aan door te zeggen dat 'achter de meeste universitaire bedrijfsfaçades alleen Potemkinbedrijfs schuilgaan'. Net als Lorenz denk ik wel eens met weemoed terug aan de tijd, vóór de jaren tachtig, dat wetenschappelijk medewerkers gewoon college konden geven zonder te worden lastiggevallen met rendement- en instroomcijfers, en op vakgroepniveau beslissingen konden nemen zonder dat deze van bovenaf worden gedirigeerd. Tegelijkertijd heb ik geen heimwee naar de tijd waarin een docent ongestraft voor de negentiende keer hetzelfde saaie college kon geven en onduidelijk was wat studenten konden en mochten verwachten van hun docenten. Het zijn twee uitersten die niemand wil, waarbij het eerste een karikatuur vormt van de ultieme managementcultuur en het tweede van volstrekte professionele autonomie. De ideale werkelijkheid ligt ergens in het midden, en als wij vinden dat de realiteit te ver naar het eerste is doorgeslagen, moeten we ons ook inspannen om inhoudelijke ideeën te ontwikkelen voor een alternatief.

Er is op zichzelf niets mis met managen en besturen, maar helaas zijn besturen en managen in Nederland vaak synoniemen van beheersen en controleren, en het is deze typisch Nederlandse regel- en bemoeizucht die leidt tot een algehele afkeer van de managementcultuur. Daardoor ontstaat meer en meer weerstand tegen de invoering van alle nieuwe bureaucratische systemen. En toch is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen goede en slechte regelsystemen. Goede regels zijn regels die weinig controle behoeven en die helpen het academisch bedrijf inzichtelijk te maken voor iedereen: studenten, docenten, ondersteuners en bestuurders. In de VS was er al ver voor het tijdperk van de automatisering sprake van standaardisering op het gebied van toegekende studiepunten, niveauaanduidingen van modules en credittransfersystemen. Zo'n systeem maakt

het aanbod van honderden colleges per universiteit inzichtelijk, zonder tot een eenheidsworst te leiden; ook vereenvoudigt dit de overstap van de ene naar de andere universiteit. De recentelijk ingevoerde bachelor-masterstructuur en het daarbij horende *European Credit Transfer System* (ECTS) vormen in principe ook zo'n systeem. Toch leidt dit volgens Lorenz niet in de eerste plaats tot transparantie, maar vooral tot eeuwige controle, waarnaar Europese wetenschappers zich moeten schikken. Als gevolg van de Bolognaverklaring moeten de nationale systemen voor hoger onderwijs uniform worden gemaakt worden 'door het adopteren van dezelfde onderwijscycli, dezelfde diploma's en niet in de laatste plaats: dezelfde systemen voor kwaliteitsbewaking van onderwijs en academici'. Lorenz legt hier een direct verband tussen de invoering van een uniform ECTS en een onvermijdelijke overkill aan controle door overheden, waardoor beheersing en niet kwaliteit voorop staat.

Nu is dit verband allesbehalve vanzelfsprekend, maar de angst voor controle en beheersing is wel begrijpelijk als we kijken naar de huidige Nederlandse praktijk van visitaties en accreditaties. Die praktijk vormt een goed voorbeeld van slechte regulering, waarbij ingewikkelde regels leiden tot een continu en ondoorzichtig proces van kwaliteitscontrole. Om de vijf jaar wordt niet alleen ieder vakgebied (of een onbegrijpelijke clustering daarvan) op onderwijsvlak gevisiteerd, maar wordt ook een heel nieuw circus van onderzoeksvisitaties losgelaten op (delen van) onderzoeksscholen, terwijl bovendien faculteiten mogelijk worden bezocht door zo'n commissie. Elke visitatie kost wetenschappers en decentrale bestuurders handenvol werk: het schrijven van dikke rapporten, het spreken met commissies, het aangeven hoe de suggesties zullen worden verwerkt. Bovendien leidt elke deelvisitatie meestal tot halfslachtige oordelen, waaraan zelden consequenties zijn verbonden voor de faculteit, laat staan voor de strategische

Nederlandse wetenschappers en universiteiten worden tot vervelens toe gecontroleerd, maar zelden afgerekend

keuzen van de universiteit als geheel. In plaats van de universiteiten op honderden afzonderlijke aspecten te controleren, waardoor onderzoek, onderwijs en organisatie van elkaar worden losgezongen, zouden de universiteiten bijvoorbeeld eens in de vijf jaar als gehele instelling,

of desnoods hele faculteiten, op kwaliteit kunnen worden beoordeeld. Fragmentatie en overkill aan controlemechanismen vergroten de afkeer van wetenschappers tegen regels in het algemeen.

Wetenschappers in de VS worden minder gecontroleerd, maar sterker afgerekend op resultaten. Die autonomie geldt enerzijds voor de zelfstan-

dige universitaire instellingen en anderzijds voor individuele wetenschappers. Nederlandse wetenschappers en universiteiten worden tot vervelens toe gecontroleerd, maar zelden afgerekend. Opgelegde bezuinigingen hebben zelden iets te maken met kwaliteit. De vraag is nu: wie of wat veroorzaakt die op beheersing gerichte regulering?

VRIJE MARKT CONTRA ACADEMISCHE VRIJHEID, OF:
DE TeloORGANG VAN ARCADIE

Lorenz legt de oorzaak van dit alles bij het vrijemarktdenken dat de universiteiten beheerst; bovendien legt hij in zijn analyse een sterk causaal verband tussen het oprukken van het vrijemarktdenken en de teloorgang van academische vrijheid of wetenschappelijke autonomie. Het een zou het ander uitsluiten. Of, zoals Lorenz beweert in zijn ingezonden stuk in *NRC Handelsblad*: ‘Het is dus van tweeën een: wie de universiteit primair als economische onderneming ziet, hangt de academische vrijheid en collegiaal bestuur aan de wilgen; en wie de academische vrijheid en collegiaal bestuur als leidende principes van de universiteit beschouwt, kan de universiteit niet primair als economische, marktgerichte onderneming zien.’ De Europese universiteiten zouden zich, volgens Lorenz, teveel moeten schikken naar het door de EU omarmde privatiseringsbeleid dat van onderwys een diensteneconomie maakt, waardoor de vrijheid van de individuele wetenschapper sterk wordt ingeperkt. De vrije markt heeft het allang gewonnen van academische vrijheid en collegiaal bestuur, volgens Lorenz’ betoog in *NRC*, met als gevolg dat laatstgenoemde fenomenen nu op de lijst voor beschermde diersoorten terecht zullen komen.

Het tegenover elkaar stellen van vrijemarktdenken en academische vrijheid is echter misleidend, omdat het hierdoor lijkt alsof de markt tégen

*Dat de ‘vrije markt’ de
individuele vrijheid van
wetenschappers om onderzoek
te doen zou inperken,
of zelfs onmogelijk maken,
is een fabeltje*

individuele academische vrijheid zou zijn, en alsof alleen publiek hoger onderwijs (=door de overheid gefinancierd) de autonomie van de wetenschapper kan waarborgen. Dat de ‘vrije markt’ van hoger onderwijs de individuele vrijheid van wetenschappers om onderzoek te doen zou inperken of zelfs onmogelijk maken, is een fabeltje. Het lijkt misschien een dooddoener,

maar waarom gaan Europese wetenschappers zo graag naar Amerikaanse universiteiten als daar hun wetenschappelijke autonomie of academische

vrijheid wordt ingeperkt in een door marktdenken gedreven systeem? Er is veel aan te merken op het Amerikaanse hoger onderwijs, maar het wetenschappelijke klimaat in de VS staat hoog aangeschreven juist omdat wetenschappers alle vrijheid krijgen om zélf de inhoud van hun onderzoek en onderwijs vorm te geven, zowel op publieke als op privé-universiteiten.

Ook het causale verband tussen vrije markt en de teloorgang van collegiaal bestuur is allesbehalve vanzelfsprekend. Zelfs de meest rechtlijnige marktdenker zal het niet in zijn hoofd halen wetenschappers te verwijderen uit cruciale functies aan de universiteit, zoals die van rector, decaan of voorzitter van een afdeling of vakgroep, omdat daarmee de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid van de instelling wordt aangetast. Collegiaal bestuur hoeft echter niet te betekenen dat wetenschappers alleen de dienst uitmaken. Het kan ook betekenen dat teams van wetenschappers, ondersteuners, managers en (roulerende) bestuurders samen werken aan de optimalisering van het dagelijkse werk, liefst op alle niveaus. Het gaat erom dat inhoud en kwaliteit van onderwijs en onderzoek altijd het hoofddoel van die gezamenlijke inspanning is.

Het probleem met de termen academische vrijheid en collegiaal bestuur zoals Lorenz ze hanteert, is dat hij ze als vanzelfsprekende, natuurlijke fenomenen accepteert. Uit Lorenz' betoog spreekt een onmiskenbaar heimwee naar de jaren tussen 1968 en 1980. Nu ken ik dat Arcadië slechts deels vanuit mijn ervaring als student, maar ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat academische vrijheid toen soms niet meer inhield dan de vrijheid van de wetenschapper om ongestoord zijn (zelden haar) hobby uit te oefenen, zonder daar ooit voor ter verantwoording te worden geroepen, dan wel naar eigen goeddunken zo weinig mogelijk college te geven. En collegiaal bestuur betekende bedenkelijk vaak dat hooglerarenayatollahs elkaar sektarisch de tent uitvochten en dat medewerkers in die onverbiddelijke hiërarchie gefrustreerd tegen de grenzen van de gevestigde koninkrijkes aanliepen. Wie wel eens praat met Duitse of Franse collega's, weet dat de universiteiten in deze landen nog dichterbij dit ideaal staan; eerlijk gezegd stemmen hun verhalen over (mede)hoogleraren die ze nooit zien, maar die wel van bovenuit de piramide hun vakgroep dirigeren, mij verre van vrolijk. Om nog maar niet te spreken over Duitse en Italiaanse studenten die in overbevolkte zalen (of in een circustent) naar docenten luisteren, zonder hen ooit te spreken krijgen.

Ik heb dan ook grote moeite met de suggestie dat academische vrijheid en collegiaal bestuur met uitsterven worden bedreigd, als zou het beschermde diersoorten betreffen. Alsof academische vrijheid en collegiaal bestuur natuurlijke fenomenen zijn die door duistere politieke krachten dreigen te worden uitgeroeid. Wie die waarden zó koestert, moet zich

juist geroepen voelen ze op elk moment in de geschiedenis te verdedigen door ze opnieuw inhoud te geven. Wie zich verzet tegen teloorgang van die waarden, moet wél omschrijven wat academische vrijheid en collegiaal bestuur betekenen voor wetenschappers werkzaam bij een openbare universiteit in een tijd van globalisering en marktwerking. Het zijn culturele begrippen die om voortdurende herijking vragen.

Academische vrijheid is volgens mij niet alleen de vrijheid van de individuele wetenschapper om dat onderwijs en onderzoek te doen dat hem of haar goeddunkt; het is tegelijk de verantwoordelijkheid om onderwijs en onderzoek samen met collega's zodanig te organiseren dat studenten, vakgenoten en de samenleving dit waarderen. Collegiaal bestuur betekent de gezamenlijke betrokkenheid van wetenschappers, bestuurders en ondersteuners bij de organisatie van goed academisch onderwijs en onderzoek. Bovendien heeft een publieke instelling voor hoger onderwijs als geheel de taak om dienstbaar te zijn aan de gemeenschap. Op grond van criteria als inhoudelijke kwaliteit, verantwoordelijkheid, betrokkenheid en dienstbaarheid, mag men het onderwijs en onderzoek van de faculteiten en hun medewerkers beoordelen en afrekenen. Voorts mag ook de universiteit als geheel worden afgerekend op haar publieke taak. Maar daar zou tegenover moeten staan dat deze geplaagde sector nu eindelijk eens wordt verlost van de eindeloze ongefundeerde bezuinigingen en aanhoudende controles.

Over dat laatste zijn Lorenz en ik het eens. Het verschil tussen onze diagnoses is dat ik de oorzaak van de huidige problemen in het Nederlandse en Europese hoger onderwijs niet zozeer zoek in de opgelegde marktwerking en de daarmee samenhangende managementcultuur, maar in de neiging van doordrivende bestuursorganen tot beheersing en controle. Het is onproductief en zelfs gevaarlijk om zulke neigingen toe te schrijven aan systemen of de natuur, want daarmee ontken je dat mensen elke bestuurscultuur (ook van de overheid en de Colleges van Bestuur) maken en dus ook kunnen veranderen. Er bestaat alle reden tot verzet tegen de steeds dominantere managementcultuur aan de universiteit; het zijn echter de academici zelf die moeten zorgen dat de verschillende groepen professionals niet (verder) uit elkaar worden gedreven, maar juist met elkaar een alternatief bedenken, en het zijn de huidige bestuurders (Colleges van Bestuur) die ruimte moeten geven aan zo'n alternatief. Dat zal ongetwijfeld leiden tot de klacht dat dit ons weer van het 'echte' werk afhoudt, maar zonder de creatieve en actieve betrokkenheid van wetenschappers komen we nooit verder. In plaats van te klagen over de managers en de belangen van verschillende groepen te polariseren, moeten wetenschappers samen met bestuurders en ondersteuners op decentraal niveau verantwoordelijkheid nemen voor een goede organisatie van onderwijs en onderzoek.

Piet Gerbrandy

Mensen van asfalt

Je slijt je dicht met bloed en wat het meevoert
naar je stad je vette lichtstad met haar hoorbare
kraakarme panden kantoren voor dubbelgeboezemde

heren hoeren van stand. Je plempt je grachten
vol met nette bagger uit havenkwartieren.
Linten wurmen zich strak langs toevloedkanalen.

Je scheert je in je bakbeest hoort pleidooien voor ontplooiing
van penzen van mensen van asfalt van roet van uraan.
Onhoorbaar juich je toe wat stremt stolt wurgt.

De dagen breng je om door wind wit goud holle
kubieke meters door te sluizen aan cijfers met steevast
kritieke je oudheid bedreigende waarden.

De nachten glijd je raspig langs afgeslankte beemden.
Zijn linkerbanen eindig maak je ruimte voor de ritser
die naar huis wil om er weg. Er weg te raken.

Piet Gerbrandy (1958) is classicus, dichter en essayist

*Maakt de de overheid zich
overbodig?*

Tijd voor volwassen verantwoording in het onderwijs

Al tien jaar geleden is afgesproken dat onderwijsinstellingen in het primair en voortgezet onderwijs zelf hun kwaliteit gaan bewaken en hierover rapporteren. Dit is echter nooit in een andere toezichtpraktijk vertaald. Het is de hoogste tijd dat instellingen en de overheid de koe bij de hoorns vatten.

door *Frans de Vijlder*

Principal Consultant bij Capgemini, practice Onderwijs, Zorg en Sociale Zekerheid

DE AFGELOPEN JAREN HEEFT EEN STOET aan adviesorganen en denktanks, waaronder de RMO, de WRR, de SER en trouwens ook het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA,¹ duidelijk proberen te maken dat er andere vormen van bestuur voor sectoren als het onderwijs, de zorg en de woningcorporaties gewenst zijn. Men spreekt van 'maatschappelijke ondernemingen'. Door ruimte te creëren voor de instellingen en de daarin werkzame professionals kunnen deze, binnen de hen wettelijk opgedragen maatschappelijke taak, beter inspelen op maatschappelijke behoeften en de verschillen hierin. Er moet maatwerk kunnen worden geleverd: maatschappelijke dienstverlening die is toegesneden op specifieke omstandigheden bij de persoon en/of de directe omgeving. Dat vereist een ondernemende, responsieve opstelling, waarbij de instelling de verschillende belangen in de samenleving serieus moet nemen en tegen elkaar moet afwegen.

In zijn oratie dit voorjaar heeft dr. F.J.H. Mertens (voorheen Inspecteur-Generaal Onderwijs en Verkeer en Waterstaat) gesproken over de noodzaak van nieuwe vormen van regelgeving, met als uitgangspunt versterking van het zelfregulerende vermogen van maatschappelijke sectoren en een sterker beroep op eigen verantwoordelijkheid van burgers.² De hedendaagse westerse samenleving kent niet langer één centrum (de staat), maar vele centra van ontwikkeling en macht. De staat is dan het effectiefst als hij

zich hoofdzakelijk richt op het regelen van de spelregels waarbinnen de andere maatschappelijk actoren het spel met elkaar kunnen spelen. Hij noemt dat de ontwikkelingsgang van een 'positieve staat' (de staat die zelf handelt) naar een 'regulerende staat'. Niet het zelf stellen van voorschriften die aangrijpen in het primaire proces staat centraal, maar het beleggen van verantwoordelijkheden. In discussie over de *governance* in het onderwijs vinden we deze benadering min of meer terug in het onderscheid dat wordt gemaakt tussen stelselverantwoordelijkheid en bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het functioneren van individuele onderwijsinstellingen. De stelselverantwoordelijkheid houdt in dat de bewindspersoon moet zorgen voor een goed functionerend en zelfvernieuwend stelsel, dat steeds betere prestaties bereikt, bijvoorbeeld een hogere scholingsgraad, meer ondernemerscompetenties en een beter bewustzijn van Europees burgerschap. Stelselverantwoordelijkheid is iets anders dan de optelsom van de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de prestaties van individuele onderwijsorganisaties. De verantwoordelijkheid voor het functioneren van de individuele onderwijsorganisatie ligt bij die onderwijsorganisatie zelf, en die is daarop aanspreekbaar. Dat zijn mooie principes, maar in de bestuurlijke praktijk zijn we nog lang niet zover.

MEERVOUDIGE PUBLIEKE VERANTWOORDING:

GEEN VRIJBLIJVEND GEKEUVEL

De nieuwe bestuurlijke praktijk houdt in dat onderwijsinstellingen de legitimiteit van hun bestaan en handelen ontleen aan de zichtbare maatschappelijke meerwaarde die ze weten te realiseren. Ze kunnen zich niet

Onderwijsinstellingen kunnen zich niet langer verschuilen achter een bevoegdheid of taak die ze formeel van de overheid opgedragen hebben gekregen

langer verschuilen achter een bevoegdheid of taak die ze formeel van de overheid opgedragen hebben gekregen. De onderwijsinstelling als maatschappelijke onderneming zal zich steeds opnieuw moeten verantwoorden over haar handelen en haar prestaties naar de relevante omgeving, waartoe ouders, andere partners in de opvoe-

ding en zorg voor hun deelnemers of het bedrijfsleven kunnen behoren. Dit is de achtergrond van de grote aandacht die 'horizontale verantwoording' of 'meervoudige publieke verantwoording' de afgelopen jaren heeft gekregen. Deze horizontale verantwoording kan drie, onderling verbonden functies vervullen, namelijk:

EISEN AAN HORIZONTALE VERANTWOORDING DOOR DE
MAATSCHAPPELIJKE ONDERNEMING

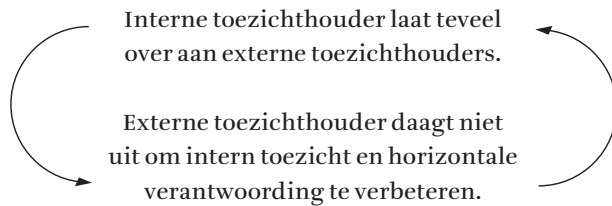
1. In de horizontale verantwoording wordt een transparante relatie gelegd tussen eerder gedefinieerde doelstellingen en uiteindelijk bereikte prestaties op deze doelstellingen. De instelling kan aantonen dat ze doet wat ze belooft.
2. De horizontale verantwoording biedt belanghebbenden, individueel, via vertegenwoordiging, of via gezamenlijk optreden, een laagdrempelige mogelijkheid om claims en andere signalen bij de maatschappelijke onderneming neer te leggen en in de doelstellingen tot uitdrukking te brengen.
3. De maatschappelijke onderneming stelt alles wat redelijkerwijs in haar vermogen ligt in het werk om alle legitieme, maar niet actieve stakeholders actief te betrekken in het verantwoordingsforum.
4. De maatschappelijke onderneming maakt openbaar welke omgevingssignalen zij heeft ontvangen en hoe zij hiermee heeft gehandeld.
5. De informatie die in het kader van de horizontale verantwoording verstrekt wordt, is
 - a. openbaar (laagdrempelig beschikbaar),
 - b. toetsbaar,
 - c. getrouw voor het functioneren van de maatschappelijke onderneming als geheel,
 - d. relevant en bruikbaar voor belanghebbenden in de omgeving en
 - e. toepasbaar in het kader van (verticaal) (meta)toezicht.
6. De maatschappelijke onderneming maakt (als onderdeel van de horizontale verantwoording) op hoofdlijnen zichtbaar op welke manier ze invulling geeft aan de horizontale verantwoording.
7. Er zijn voor belanghebbenden kanalen om bij het uitblijven van een adequate respons op legitieme en maatschappelijk urgente claims een meer dwingende invloed uit te oefenen (de sanctiemogelijkheden die nu eenmaal bij de verantwoordingsrelatie passen).

- a. Draagvlakfunctie: legitimiteit van handelen organiseren in de relevante sociale omgeving;
- b. Leer- en verbeterfunctie: legitimiteit behouden door permanent te werken aan kwalitatieve en kwantitatieve prestatieverbetering en deze zichtbaar te maken;
- c. Rekenschapsfunctie: zichtbaar maken hoe publieke middelen worden besteed en welke prestaties daarmee worden bereikt.

In beleidsuitingen van de minister van ocw, zoals de zogenoemde *Governancebrieven*³ wordt het belang van horizontale verantwoording nadrukkelijk onderschreven. In de diverse codes goed bestuur of *governance* in afzonderlijke onderwijssectoren, is meer of minder expliciet de opdracht opgenomen om invulling te geven aan een vorm van horizontale verantwoording. Dat zijn mooie intenties, maar nu nog de praktijk. Zeker bij de instellingen in het primair en voortgezet onderwijs is nog onvoldoende doorgedrongen dat ze de komende jaren zwaar aan de bak zullen moeten om werk te maken van hun nieuwe verantwoordelijkheden. Veel organisaties in het publieke domein proberen dan wel op uiteenlopende manieren de omgeving bij hun beleid te betrekken, maar die krijgen nog bepaald niet automatisch het etiket 'horizontale verantwoording'. Horizontale verantwoording is van voldoende niveau als deze de zichtbare bestuurlijke functie kan vervullen, die er in de bestuurswijze aan wordt toegekend, namelijk de aanspreekbaarheid door samenleving en overheid op handelen en prestaties met alle consequenties van dien. Zolang dit niet het geval is, blijft de verantwoordingsdialoog hangen in 'vrijblijvend gekeuvel'. De auteur van dit artikel heeft in het kader van een verkenning voor het Netwerk Toekomst Maatschappelijke Onderneming⁴ een set eisen opgesteld, waaraan de horizontale verantwoording moet voldoen en kan worden getoetst (zie kader). Nu de praktijk nog!

WEG UIT DE TOEZICHTGEVANGENIS

De instellingen hebben de horizontale verantwoording vaak nog niet de juiste plaats gegeven, de overheid heeft dat echter nog evenmin gedaan in haar bestuurlijke instrumentarium. De horizontale verantwoording vereist in elk geval een andere benadering vanuit het toezicht. Vooral de inspectie en het onderwijsveld zullen de klassieke manier van optreden naar elkaar toe moeten loslaten. In ander verband is dit aangeduid als de 'toezichtgevangenis'.⁵

In zo'n vicieuze cirkel blijven de beide partijen elkaar bevestigen in de rol die ze tot op dat moment hadden. De onderwijsorganisaties voelen zich het veiligst als ze zich 'inspectiegericht' gedragen, zich aan de waarderingskaders houden en op grond daarvan kunnen rekenen op een positief inspectieoordeel. Ze bevestigen daarmee de Inspectie in de werkwijze die tot nu toe gebruikelijk en voor een belangrijk deel ook wettelijk gegeven is. Dat onderwijsinstellingen in het primair en voortgezet onderwijs zelf hun kwaliteit gaan bewaken en hierover rapporteren is tien jaar geleden al afgesproken, maar nooit in een andere toezichtpraktijk vertaald. Een school die niet zijn eigen kwaliteit bewaakt en verhoudingsgewijs maar matige prestaties levert, kon tot nu toe een goedkeurende verklaring krijgen en weer een jaar achterover leunen. Dat is geen prikkel tot innovatie en permanent verbeteren. Onderwijsorganisaties in het primair en voortgezet onderwijs zullen moeten leren om goede zelfevaluaties te maken, de omgeving hierin te betrekken en voor de Inspectie bruikbare rapportages aan te leveren. De kwaliteit van de aangeleverde zelfevaluaties is tot nu toe matig en bezorgt de Inspectie in veel gevallen eerder last dan lust. De Inspectie zal op haar beurt een breder handelingsrepertoire moeten opbouwen (toezicht op maat) en mag geen genoegen meer nemen met het ontbreken van adequate en toegankelijke zelfevaluaties en een kwalitatief voldoende horizontale verantwoording. Belemmeringen op dit punt in de Wet op het onderwijstoezicht moeten worden weggenomen. Volgens de eerder aangehaalde oratie van Mertens moet toezicht meer worden dan het simpel toezien op

het naleven van wetten. De toezichtfunctie wordt door meer actoren in een complexer netwerk vervuld, waaronder de onder toezicht staande organisaties, ondermeer in de vorm van geschikte zelfevaluaties. De toezichthouder stelt veleer de vragen: 'Is wat hier gebeurt in overeenstemming met de redelijke eisen te stellen vanuit de professionaliteit?' en 'Worden de werkzaamheden uitgevoerd met voldoende aandacht voor de publieke waarden die in wet- en regelgeving zijn vastgelegd?' en zal

Van een 'terugtrekkende inspectie' is geen sprake, wel van een essentieel ander toezicht

eenstemming met de redelijke eisen te stellen vanuit de professionaliteit?' en 'Worden de werkzaamheden uitgevoerd met voldoende aandacht voor de publieke waarden die in wet- en regelgeving zijn vastgelegd?' en zal

zich minder concentreren op het minutieus naleven van de regelgeving. Van een ‘terugtrekkende Inspectie’ is dus geen sprake, wel van een essentieel ander toezicht. Maar ook hiervoor geldt dus dat de praktijk weerbarstiger is dan de beleidstheorie doet vermoeden.

STAND VAN ZAKEN IN DE AFZONDERLIJKE ONDERWIJSSECTOREN

Ten slotte gaan we in vogelvlucht in op de vraag hoe het nu in de praktijk staat met de horizontale (of meervoudig publieke) verantwoording. De term MPV is voor het eerst terug te vinden in de Kabinetsnota Koers Beroeps- en Volwasseneneducatie uit 2000 in de context van een discussie over de bestuurlijke verankering van de roc’s in de regio. Hierbij werd de vraag gesteld op welke wijze belanghebbenden in de regio serieuzer en systematischer zouden kunnen worden betrokken bij het beleid en de activiteiten van de verzelfstandigde roc’s. De vrees bestond dat de roc’s teveel gericht zouden zijn op de eigen organisatie en populatie, en te weinig responsief zouden zijn naar werkgevers, gemeenten, enz. in de regio, die juist een groot economisch en sociaal belang hebben bij de activiteiten van en samenwerking met deze instellingen. Helemaal ongegrond bleek dat niet. Een enquête⁶ gaf aan dat er destijds onder een deel van de bestuurders een zekere drempelvrees bestond om met de omgeving het gesprek over de eigen beleidsstrategie aan te gaan. Men was bang dat men een speelbal van de omgeving zou worden, onder invloed van een veelheid aan onderling tegenstrijdige eisen vanuit de omgeving. Tegelijkertijd bleek het voor veel instellingen een groot probleem te zijn om bedrijven en andere belanghebbenden te activeren om met enige kennis van zaken iets gaan ‘vinden’. Bovendien maakte bijna de helft van de instellingen geen – wettelijk verplicht – jaarverslag. Men beschikte dus ook niet over een uitgangsbasis om zich voor de omgeving te verantwoorden. Bestuurders hadden, overigens terecht, de overtuiging dat het jaarverslag nauwelijks zou worden gelezen. Het was nog geen gemeengoed geworden om het jaarverslag juist te gebruiken als basis om met andere communicatiemiddelen de omgeving te informeren en een reactie uit te lokken. Sindsdien is er wel het nodige gebeurd. Veel instellingen maken bij de strategieformulering en -verantwoording veel systematischer werk van het inventariseren en aandacht schenken aan de signalen van *stakeholders* en maken daarbij gebruik van een veelheid aan werk- en communicatievormen. In de sector zijn inmiddels goede voorbeelden van verslaggeving en verantwoording, maar er blijft nog een wereld te winnen. In de code voor goed bestuur, die dit voorjaar is aangenomen, vormt horizontale verantwoording een kernelement.

In het primair en voortgezet onderwijs begint dit proces naar een meer volwassen verantwoording nu langzaam op gang te komen, maar de praktijk is hier nog erg ver verwijderd van de theorie. Voor beide sectoren geldt dat er een nadrukkelijke aandacht bestaat voor het ontwikkelen van een ander toezicht op basis van zelfevaluaties en -rapportages. Het heeft overigens lang geduurd voordat deze stap van intenties naar daadwerkelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden. De *governance* discussies en -codes hebben hieraan ongetwijfeld een impuls gegeven. Dit jaar is in beide sectoren een pilot horizontale of meervoudige publieke verantwoording opgestart.⁷ Deze zijn bedoeld om te leren een praktijk van nieuwe verantwoording vorm te geven. Ook de wetgeving moet in beide sectoren worden aangepast op de nieuwe inzichten op het gebied van *governance*.

In het hoger onderwijs bestond al langer aandacht voor *governance*- en verantwoordingsvraagstukken. In het kader van 'Wet hoger onderwijs en onderzoek', dit voorjaar bij de Tweede Kamer ingediend, heeft de discussie over het bestuursmodel, de horizontale verantwoording en het toezicht een impuls gekregen. Eén van de discussiepunten hierbij is de rol van de Onderwijsinspectie en de verhouding daarvan tot de Nederlands Vlaamse Accreditatie Organisatie (NVAO). Daarnaast is de vraag aan de orde of, en, zo ja, welke aanwijzende bevoegdheden een minister van Onderwijs in de nieuwe wet moet houden. Daarbij moet worden bedacht dat het hoger onderwijs al in vergaande mate is opgenomen in een internationaal netwerk van afspraken en (kwaliteits)standaarden, waarin het zich in Europees of mondiaal moet meten met andere instellingen.

UITDAGINGEN VOOR DE KOMENDE JAREN

Het bovenstaande leidt tot een aantal uitdagingen voor de komende jaren.

- a. Er moet zwaar worden ingezet op het consequent toepassen van een andere verantwoordelijkheidsverdeling in het onderwijs. Hierin is de individuele onderwijsorganisatie, en niet de minister, aanspreekbaar op haar eigen gedrag en haar prestaties. Deze individuele onderwijsorganisaties zullen werk moeten maken van het toepassen van de principes van goed onderwijsbestuur. Dit vereist een ander soort regelgeving dan we tot nu toe gewend zijn.
- b. Een tweede prioriteit is het ontwikkelen van een kwalitatief hoogwaardige, horizontale verantwoording. Onderwijsorganisaties zullen die praktijk zelf moeten ontwikkelen. Ze zullen hiertoe moeten worden gestimuleerd en in het externe toezicht op aangesproken moeten worden. Voor deze horizontale verantwoordingspraktijk is wel een aantal randvoorwaarden of kwaliteitseisen mee te geven. De vormgeving van

de horizontale verantwoording moet echter weer niet van bovenaf helemaal worden dichtgeregeld.

- c. De 'toezichtgevangenis' moet worden opengebroken. De Inspectie zou er in de toekomst geen genoeg meer mee moeten nemen als interne kwaliteitszorg, zelfevaluaties en rapportages hierover niet op orde zijn. Dit vereist een andere formulering van de opdracht van de Inspectie. Binnen een jaar of vier moeten hier belangrijke stappen zijn te zetten.

Noten

- 1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (2004). *Bewijzen van goede dienstverlening*. Amsterdam: Amsterdam University Press; Sociaal Economische Raad (2005). *Ondernemerschap voor de publieke zaak*. Den Haag: SER; Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (2003). *Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid*. Den Haag: RMO; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2005) *Investeren in de samenleving*. Den Haag: WI
- 2 Mertens, F.J.H. (2006) *Toezicht in een polycentrische samenleving*. Oratie d.d. 26 april 2006. Technische Universiteit Delft.
- 3 Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2005). *Beleidsnotitie Governance: Ruimte geven, verantwoording vragen en van elkaar leren*. Den Haag. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). *Voortgang good governance in het onderwijs*. Den Haag.
- 4 Het NTMO, Netwerk Toekomst Maatschappelijke Onderneming, is een samenwerkingsverband van zes brancheorganisaties in beroepsonderwijs, zorg en wonen. Zie: Vijlder, F.J. de (2005). *Horizontale verantwoording in maatschappelijke ondernemingen. Discussiepaper t.b.v. Netwerk Toekomst Maatschappelijke Ondernemingen*. Utrecht: Cag Gemini. (te downloaden via www.ntmo.nl)
- 5 Vijlder, F.J. de (2005) *Meervoudige Publieke Verantwoording. Over kwaliteitszorg en goed bestuur in het primair onderwijs*. Den Haag: Q*Primair. (Te downloaden via www.qprimair.nl of mpv.kennisnet.nl)
- 6 Vijlder, F.J. de & A. Westerhuis, *Meervoudige Publieke Verantwoording. Een aanzet tot conceptualisering en een verkenning van de praktijk*. Amsterdam, MGK/Cinop, 2002.
- 7 Zie <http://mpv.kennisnet.nl/> voor het primair onderwijs en <http://horizontaleverantwoording.kennisnet.nl/> voor het voortgezet onderwijs.

Waarborgen kwaliteit rechtvaardigt inbreuk op vrijheid van onderwijs

Kwaliteitszorg is een verantwoordelijkheid van de scholen zelf. Deze kwaliteitszorg moet wel aan duidelijke eisen voldoen. Wanneer de inhoudelijke kwaliteit in onvoldoende mate wordt gerealiseerd, moeten zowel de ouders als de overheid sanctie-instrumenten kunnen inzetten.

door *Jan de Vries & Martijn Willemse*

De auteurs zijn respectievelijk Tweede-Kamerlid voor het CDA en woordvoerder onderwijs en beleidsmedewerker Onderwijs van de CDA-kamerfractie

'SLECHTE SCHOLEN TOCH OPEN', ZO OPENDE het AD afgelopen zomer.¹ In dit geval betrof het particuliere scholen, waarmee de overheid geen bekostigingsrelatie heeft. Blijkbaar waren schoolbestuur en ouders ondanks het negatieve inspectieoordeel tevreden over de onderwijskwaliteit. Maar kan de overheid, ongeacht de vraag of er sprake is van bekostigd onderwijs, het tolereren dat aan scholen die de Onderwijsinspectie heeft afgekeurd, gewoon weer wordt lesgegeven? Onder de nieuwe bestuurlijke verhoudingen is de onderwijskwaliteit in de eerste plaats een zaak van de school en alle direct betrokkenen bij de school. Echter, kunnen die direct betrokkenen, in het bijzonder de ouders, wel hun rol spelen, of is de school een zaak van professionals geworden? Hoewel de CDA-fractie de vrijheid van onderwijs hoog in het vaandel heeft staan, is het de vraag welke verantwoordelijkheid de overheid heeft én moet nemen als kinderen naar scholen gaan waar de kwaliteit van het onderwijs op z'n minst discutabel is. Als de overheid verantwoordelijkheid draagt, heeft zij dan voldoende mogelijkheden om onder nieuwe bestuurlijke verhoudingen de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen?

KWALITEITSTOEZICHT

Uiteraard moeten ouders de mogelijkheid hebben om voor hun kinderen het onderwijs te kiezen dat past bij hun levensovertuiging of pedagogische visie en waarbij hun kinderen zich veilig voelen. Zij hebben de vrijheid om daartoe een school te stichten en te kiezen. Echter, als het onderwijs op deze school uiteindelijk niet goed is voor hun kinderen, heeft de overheid dan niet een morele plicht om in te grijpen? Gaat het recht van het kind op goed onderwijs boven de keuzevrijheid van de ouders? Het antwoord op deze vragen is duidelijk: de overheid heeft de zorg en de taak, zoals artikel 23 van de Grondwet duidelijk stelt, om toezicht te houden op de

Het waarborgen van de kwaliteit is een gerechtvaardigde inbreuk op de vrijheid van onderwijs

kwaliteit van het onderwijs. Het waarborgen van de kwaliteit is dus een gerechtvaardigde inbreuk op de vrijheid van onderwijs. Met de regering zegt de CDA-fractie: 'Ieder kind heeft recht op goed onderwijs. Het is daarbij niet van belang of een leerling nu onderwijs volgt aan een

door overheid bekostigde of aan een particuliere school.'² Dat de overheid als zorg en taak heeft om toezicht te houden op de kwaliteit van onderwijs, is eigenlijk niet zo verbazingwekkend: onderwijs raakt namelijk niet alleen de persoonlijke ontwikkeling, maar de gehele samenleving. Onderwijs heeft immers als taak 'het bevorderen van de identiteitsontwikkeling of persoonsvorming van leerlingen, mede met het oog op hun (toekomstige) participatie in een democratische, multiculturele samenleving'.³ Of een stap verder, zoals minister Van der Hoeven benadrukt: '...dat leerlingen/studenten de kans krijgen hun talenten maximaal te ontplooien opdat zij en de samenleving daarvan profiteren'.⁴ Leerlingen en samenleving zullen uiteindelijk optimaal profiteren als er goed onderwijs wordt aangeboden.

Kortom, goed onderwijs is gericht op de talentontwikkeling van kinderen, houdt ook rekening met verschillen in talenten en wensen, probeert aan te sluiten op vervolgstudies en op de wensen van de arbeidsmarkt. Goed onderwijs is er ook op gericht dat leerlingen straks hun verantwoordelijkheid moeten en kunnen nemen voor de inrichting van onze samenleving. Het moet duidelijk maken dat je niet alleen leeft voor jezelf, maar altijd in verbondenheid met en in verantwoordelijkheid voor de ander. Daarom kan goed onderwijs niet zonder opvoeding en vorming: burgerschapsvorming.

* * *

Toch ligt precies hier een dilemma. De zorgplicht van de overheid betreft de toegankelijkheid, de bekostiging en de kwaliteit van het onderwijs.⁵

Maar het behoeft geen betoog dat onderwijs en opvoeding een gedeelde maatschappelijke zorg zijn, waarbij er zowel een taak ligt voor de overheid als bij de burger, de schoolbestuurder, de docent, de ouder en niet in de laatste plaats bij de leerling zelf. Het is echter de vraag waar de taak van de één (de overheid) ophoudt en die van de ander (de burger) begint.⁶

NIEUWE BESTUURLIJKE VERHOUDINGEN

De regering heeft getracht een antwoord te vinden op de vraag naar de grenzen van de verantwoordelijkheden voor onderwijs en opvoeding. In goed overleg met het onderwijsveld is onder de titel *Governance in het onderwijs* een nieuwe beleidsvisie geformuleerd voor de bestuurlijke verhoudingen in het onderwijs.⁷ De regering is van mening '...dat het onderwijs wordt "teruggegeven" aan degenen die er direct bij betrokken zijn: in de eerste plaats aan de docenten, maar ook aan de ouders, de leerlingen en andere betrokkenen in de omgeving van scholen'.⁸ De grondgedachte achter deze vernieuwing is, dat als je meer verantwoordelijkheid en autonomie bij de onderwijsinstellingen (het bestuur) legt, erop vertrouwend dat zij zich sámen met direct belanghebbenden zoals ouders en leerlingen zullen inzetten voor goed onderwijs, er ook goed onderwijs zal worden gerealiseerd. Kerngedachte van *good governance* in het onderwijs is dat de partijen die het meeste belang hebben bij onderwijs, hun invloed daarop kunnen uitoefenen op instellingsniveau.⁹ In deze gedachte past dat het schoolbestuur in de eerste plaats horizontale verantwoording aflegt aan lokale belanghebbenden als ouders, en voor het beroepsonderwijs aan bedrijven en dat de overheid een meer terughoudende regulerende rol aanneemt.

Deze beleidsvisie is niet verwonderlijk met een christendemocratische bewindspersoon op het Ministerie van Onderwijs. Hierin is het subsidiariteitsbeginsel herkenbaar, waarin het vertrekpunt de school met alle betrokkenen is.¹⁰ En dat vraagt een herordening van verantwoordelijkheden. Voor kwaliteitsbewaking geldt dat deze in gespreide verantwoordelijkheid zal moeten worden behartigd. Voor christendemocraten is zelfregulering hier het trefwoord.¹¹ Kwaliteitszorg is daarom een verantwoordelijkheid van de scholen zelf. De toezichtstaak van de overheid ontwikkelt zich van een integraal toezicht naar een proportioneel toezicht op de interne kwaliteitszorg.¹²

De introductie van *governance* in het onderwijs is een positieve ontwikkeling, die past in de ambitie tot autonomievergroting en deregulering, in het besef dat oude vormen van sturing en toezicht niet meer voldoen. Niet als doel op zichzelf, maar als middel om de kwaliteit van het onderwijs te

verhogen. Daartoe moeten alle belanghebbenden (schoolbesturen, docenten, ouders en leerlingen) natuurlijk wel in staat zijn én worden gesteld. Tegelijkertijd blijft daar de (grondwettelijke) zorgplicht van de overheid voor de kwaliteit van onderwijs. Het vinden van een nieuw evenwicht tussen de gespreide verantwoordelijkheid en de zorgplicht van de overheid, gaat niet vanzelf en is niet eenvoudig. Daarom heeft de CDA-fractie al eerder gepleit voor waarborgen om de gedeelde verantwoordelijkheid van overheid en samenleving bij opvoeding en onderwijs optimaal te laten verlopen.¹³ In dit artikel wordt ingegaan op de volgende twee aspecten:

1. Nu er meer verantwoordelijkheid bij lokale betrokkenen komt te liggen, zal de overheid moeten waarborgen dat haar toezichthoudende taak op de kwaliteit van onderwijs voldoende kan worden gehandhaafd.
2. Bij het invoeren van de *governance* zal moet worden gewaarborgd dat ouders daadwerkelijk worden betrokken bij het realiseren en bevorderen van goed onderwijs in plaats van dat dit teveel een aangelegenheid blijft van de onderwijsprofessionals.

WAARBORG 1: DE TAAK VAN DE OVERHEID

Het vertrouwen dat zij, die het dichtst bij de eigen onderwijspraktijk staan, ook de verantwoordelijkheid aankunnen om samen goed onderwijs te realiseren, is een zeer goede en legitieme reden voor het invoeren van nieuwe bestuurlijke verhoudingen (*governance*) en meer zelfbestuur in het onderwijs. In de huidige onderwijspraktijk bestaat immers veel wantrouwen; op bestuurlijk niveau tussen de overheid en de onderwijsinstellingen, maar ook bij de onderwijsgeevenden en ouders.¹⁴ Dit wantrouwen leidde tot overregulering, dictaten en intensief toezicht vanuit Den Haag. Dat kwam de kwaliteit van ons onderwijs niet ten goede. Als gevolg hiervan stelde de regering dat deze vormen van sturing en toezicht niet meer voldeden om de onderwijssector in de toekomst optimaal te laten presteren. In de afgelopen kabinetsperiode zijn al veel regels geschrapt. Tegelijkertijd dienden nieuwe vormen van sturing te worden gezocht. Echter, bij nieuwe vormen van sturing, waarbij de overheid een meer terughoudende positie gaat innemen en vooral verantwoordelijk wordt voor het functioneren en presteren van het onderwijsstelsel, en waarbij schoolbesturen in de eerste plaats verantwoording gaan afleggen aan direct belanghebbenden (ouders), zal gewaarborgd moeten worden dat de overheid haar taak — toezien op de kwaliteit van het onderwijs — goed zal kunnen blijven vervullen. Dit is immers niet alleen belangrijk vanuit een maatschappelijke plicht, maar ook om het vertrouwen, dat door deze nieuwe bestuurlijke verhoudingen opnieuw wordt opgebouwd, niet te beschamen. De regering kiest daarbij

voor veelbelovende maatregelen als proportioneel toezicht, risicoanalyses, een lerende aanpak, het stimuleren van een systeem van *checks and balances* en het vergelijkbaar maken van de leerprestaties. De CDA-fractie is van mening dat, om in het verlengde van deze maatregelen te waarborgen dat het vertrouwen van de maatschappij, de onderwijsinstellingen en in het bijzonder van de ouders niet zal worden geschaad, ze kritisch moet blijven nadenken over de risico's van de maatregelen. Is het bijvoorbeeld niet te optimistisch om te veronderstellen dat het zelflerend en zelfcorrigerend vermogen groot genoeg is wanneer er slecht wordt gepresteerd? Lerenscholen door een vergelijking met andere scholen en van *good practices*? Zijn de prestatiegegevens compleet, inzichtelijk, vergelijkbaar en doen ze in voldoende mate recht aan de werkelijkheid? En is het interne toezicht voldoende onafhankelijk? Van de overheid mag worden verwacht een oordeel te geven over de interne kwaliteitszorg en scholen te ondersteunen in het opzetten daarvan. Maar jarenlange investeringen ten spijt, blijkt nog steeds dat een groot deel van de scholen zijn interne kwaliteitszorg niet op orde heeft. Tot dat moment geldt dat er sprake is van proportioneel toezicht. Scholen die hun kwaliteitszorg niet op orde hebben, krijgen met integraal en intensief toezicht van de Onderwijsinspectie te maken. Daarbij is geen compromis mogelijk.

De (grondwettelijke) zorgplicht vraagt echter dat de overheid in alle gevallen de vinger aan de pols blijft houden. Horizontale verantwoording vervangt niet volledig de verticale verantwoording. Over de onderwijskwaliteit zullen scholen aan de overheid verantwoording moeten blijven afleggen. Niet voor niets bepleit het Verkiezingsprogramma 2006 een verplichte eindtoets in het basisonderwijs, waardoor niet alleen scholen en ouders goede keuzes kunnen maken, maar ook de Onderwijsinspectie kan beoordelen of de kerndoelen worden gehaald. Sturen op kwaliteit door een verplichte eindtoets heeft echter ook nadelen. Zo waarschuwt de Onderwijsraad voor een (te) sterk accent op toetsen, gedemotiveerde leraren, een afname van samenwerkingsbereidheid tussen scholen, een toename van populatieschommelingen en zelfs voor segregatie als gevolg van een 'witte vlucht'.¹⁵ Daarom zullen scholen zich niet alleen moeten verantwoorden over hun kwantitatief meetbare resultaten, zoals de Cito-scores. Kwaliteit van het onderwijs betreft meer, want onderwijs is geen product van de lopende band. Het gaat ook om het pedagogische klimaat binnen de school, de plek die de school in de buurt inneemt en de vraag wat de school doet aan waardeoverdracht. De overheid dient daarom helder te zijn welke opbrengsten ze van scholen verwacht. Er mag geen misverstand bestaan over de doelen die de overheid nastreeft. Het gaat daarbij niet alleen om leeropbrengsten in de vorm van kerndoelen en eindtermen, maar ook om

maatschappelijke doelen voor de meest relevante gebieden, zoals die van burgerschap, waardeoverdracht en de rol van de school in de lokale samenleving. De CDA-fractie pleit voor een ontwikkeling van deze doelen in samenspraak met het veld. Naast de doelen die de overheid heeft geformuleerd, kunnen scholen in samenspraak met hun belanghebbenden ook hun eigen maatschappelijke doelen formuleren. Daarin kunnen zij zich onderscheiden en hun specifieke identiteit tot uitdrukking brengen. Bovendien biedt dit scholen de mogelijkheid om samen met ouders en andere belanghebbenden de dialoog aan te gaan over de taken bij de opvoeding. Wanneer al deze doelen zijn geformuleerd, weten ouders, leerlingen, bedrijven en andere belanghebbenden waarop zij de school en elkaar mogen aanspreken. *Governance* in het onderwijs krijgt zo ook inhoud.

* * *

Wanneer de inhoudelijke kwaliteit in onvoldoende mate wordt gerealiseerd, moeten zowel belanghebbenden als de overheid een correctie- of zelfs sanctie-instrumentarium kunnen inzetten. Daarin is verbetering mogelijk en nodig. Belanghebbende ouders kunnen nu veelal niet meer dan hun zorgen over de kwaliteit aan de orde stellen in de medezeggenschaps-

Belanghebbenden bij de school moeten de rechter kunnen vragen een bestuursbesluit te schorsen of het schoolbestuur te ontslaan

raad, of een klacht indienen bij een klachtencommissie. Wanneer er echter werkelijk sprake is van wanbestuur bij het schoolbestuur, waardoor de onderwijskwaliteit of zelfs de continuïteit van de school in het geding is, staan ouders machteloos. In navolging van belanghebbenden bij bedrijven verdient het daarom aanbeveling dat ook belanghebben-

den bij de school de rechter moeten kunnen vragen een bestuursbesluit te schorsen of het schoolbestuur te ontslaan.

Natuurlijk zullen, voordat het zover komt, de ouders de Onderwijsinspectie hebben aangesproken. Die kan besluiten tot een intensief toezicht, en wanneer dat niet mocht werken, de minister voorstellen een bekostigingssanctie op te leggen. Dit laatste is echter een ingrijpend instrument waarbij de onderwijskwaliteit nog verder in het geding zou kunnen komen. Dat is meestal niet in het belang van leerlingen, leerkrachten en ouders. Ook zou het een uitzondering moeten blijven, zoals in het recente verleden is gebleken dat de minister zonder formele bevoegdheden ingrijpt in het bestuur.¹⁶ In navolging van de Onderwijsraad bepleit de CDA-fractie voor een uitbreiding van het sanctie-instrumentarium.¹⁷ Denk hierbij aan formele waarschuwingen, boetes, een verplicht begeleidingstraject

of zelfs een tijdelijke bewindvoerder. Dat zijn stevige ingrepen, maar in het belang van de kwaliteit van het onderwijs kunnen die gerechtvaardigd zijn. Ouders behoef je daarvan niet te overtuigen.

WAARBORG 2: HET VERGROTEN VAN BETROKKENHEID VAN OUDERS

In de nieuwe bestuurlijke verhoudingen leggen schoolbesturen verantwoording af aan de direct betrokkenen, in het bijzonder de ouders. Ouders dragen daardoor mede een verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het onderwijs. Vooral in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs vraagt dat van de ouders een directe betrokkenheid die verder reikt dan de prestaties van hun eigen kinderen; een ideaal dat ook een belangrijke bijdrage kan leveren bij het realiseren van burgerschapsvorming en de school als gemeenschap.¹⁸ Ouders zijn primair verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen. Aangezien opvoeding en onderwijs samengaan, is de betrokkenheid van ouders bij het onderwijs onontbeerlijk. Ouders zijn niet zozeer consument, maar vooral partner van de school.¹⁹ Een sterke betrokkenheid van ouders bij de school komt de kwaliteit ten goede. Toch zal moeten worden gewaarborgd dat ouders ook daadwerkelijk betrokken worden en kunnen zijn.

Dit gaat tegen de trend in, want veel ouders blijven weg van ouderavonden en rapportbesprekingen. Het vrijwilligerswerk in de school, zoals overblijven, niveaulezen en eenvoudig onderhoud, wordt uitgevoerd door steeds minder ouders. Ook vacatures in ouderraden en medezeggenschapsraden worden veelal moeizaam vervuld. We zien het fenomeen van de ‘onzichtbare ouder’ steeds groter worden, terwijl juist ouder en school partners zijn in onderwijs en opvoeding.

Wat ligt hieraan ten grondslag? Natuurlijk een algemeen fenomeen, waarbij de verantwoordelijkheid voor de opvoeding wordt overgelaten aan

Kwaliteitsbewaking van onderwijs moet niet exclusief een zaak worden van managers en onderwijsprofessionals

professionele instellingen. Naast dit ‘afschuifgedrag’ zien we dat schoolbesturen in de afgelopen jaren onderhevig zijn geweest aan schaalvergrotingen, én professioneler zijn geworden.²⁰ Dit betekent dat de direct belanghebbenden als de ouders verder uit het zicht raken en geen directe invloed meer op het beleid (kunnen) hebben. Schoolbe-

sturen worden Raden van Toezicht en de ouders worden vervangen door de professionele toezichthouders als de notaris, de accountant en het

kamerlid. De school wordt een instituut in plaats van een gemeenschap van leerlingen, ouders en leraren. Het risico bestaat dat meer autonomie bij onderwijsinstellingen erin resulteert dat de vormgeving en dus ook de kwaliteitsbewaking van onderwijs exclusief een zaak wordt voor managers en onderwijsprofessionals. Ouders zijn en voelen zich dan niet meer verantwoordelijk voor de kwaliteit van het onderwijs.

De CDA-fractie is van mening dat schoolbesturen een belangrijke maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben in het betrekken van de ouders bij de school. Er zijn inmiddels goede initiatieven ontwikkeld. Denk aan de leerlingbegeleiders, die door bijvoorbeeld huisbezoeken de verbinding tussen ouders en de school herstellen. Denk aan *parentsrooms*, waarin op een creatieve wijze met ouders wordt gesproken over onderwijsbeleid. Ook zou gedacht kunnen worden aan het opzetten van projecten als de 'vaderweek' om vaders meer bij het onderwijs te betrekken.²¹ Scholen kunnen de uitdaging aangaan zich te ontwikkelen tot brede scholen. Meer (buurt)activiteiten in de school kunnen de ouders de school binnenbrengen. Verder kunnen ze een intensievere samenwerking met jeugdhulpverlening, schoolmaatschappelijk werk en het welzijnswerk initiëren, waardoor de positie van de school in de gemeenschap en de relatie met én betrokkenheid van ouders wordt vergroot.

Natuurlijk kan de overheid ondersteunend werken in het betrekken van de ouders bij de school. Door bijvoorbeeld, zoals in ons verkiezingsprogramma wordt bepleit, kleinschalig onderwijs mogelijk te maken en te bevorderen. Een lagere opheffingsnorm voor bijvoorbeeld plattelandscholen en een ruimere bekostiging van nevenvestigingen kunnen ertoe leiden dat de school als kleinschalige gemeenschap kan blijven bestaan en een spilfunctie vormt voor docenten, kinderen, ouders en de omgeving. Ook het invoeren van een fusietoets, die bijvoorbeeld op voorstel van de ouders kan leiden tot het blokkeren van een fusie, kan de betrokkenheid van ouders waarborgen. Verder zou gedacht kunnen worden aan een voordrachtsrecht voor ouders bij de vervulling van vacatures in stichtingsbesturen of raden van toezicht, en daarnaast aan een betere ondersteuning van ouders in de medezeggenschapsraden. Te denken valt aan een ambtelijk secretaris of het stimuleren van opleidingstrajecten voor leden van de medezeggenschapsraad. Ook kunnen ouders worden gestimuleerd om hun verlof of levensloopregeling in te zetten voor vrijwilligerswerk op de school van hun kinderen.

Het zou mooi zijn als schoolbesturen niet wachten op voorstellen en regels van de overheid, maar in al deze zaken zelf het initiatief nemen en zo laten zien dat zij de betrokkenheid van ouders werkelijk inhoud geven en regels achterwege kunnen blijven.

TEN SLOTTE

De kwaliteit van ons onderwijs is over het algemeen goed.²² Wie het manifest ‘Help! Het onderwijs verzuipt!’ leest, zou anders vermoeden.²³ Er zijn natuurlijk wel verbeteringen noodzakelijk. Echter, om de kwaliteit van ons onderwijs verder te versterken, moeten we niet teruggrijpen op oude sturingsmechanismen en bijvoorbeeld weer nieuwe pedagogisch-didactische dictaten opleggen, zoals de auteurs in het manifest bepleiten. De nieuwe bestuurlijke verhoudingen die de minister voorstelt, gaan uit van het vertrouwensprincipe. Vertrouwen schenken aan diegenen die met elkaar het onderwijs vorm en inhoud geven. Vertrouwen in het onderwijs door alle direct betrokkenen, vertrouwen van de overheid in onderwijsinstellingen. Kortom, vertrouwen in het kwadraat. Dat betekent niet, zoals het genoemde manifest stelt, dat het lijkt alsof de politiek haar handen af wil trekken van het onderwijs. Nee, de overheid behoudt haar grondwettelijke taak voor de kwaliteit van het onderwijs. De overheid moet de voorwaarden scheppen voor een goede horizontale verantwoording en een actieve betrokkenheid van direct belanghebbenden, in het bijzonder van de ouders. Dat begint met het stellen van duidelijke doelen voor het onderwijs en het aanspreken van scholen op het medeverantwoordelijk maken van ouders voor de inhoud en kwaliteit van het onderwijs aan hun kinderen. En mocht het ondanks de inzet van velen onverhoopt toch niet goed gaan met de onderwijskwaliteit, dan moet de overheid niet schromen in te grijpen. Daarvoor is een uitbreiding van het sanctie-instrumentarium noodzakelijk. Juist het tijdig kunnen onderkennen, beperken en adequaat aanpakken van risico’s en gebreken, zal het vertrouwen in de school en in elkaar alleen maar versterken.

Noten

1 AD, 12 augustus 2006.

2 Memorie van toelichting, wijziging leerplichtwet 1969, 2006, 30 652, p. 2.

3 Ten Dam, Wardekker, Miedema & Veugelers, 2004, *Pedagogisch opleiden: De pedagogische taak van de lerarenopleidingen*, p. 28; vgl. Willemse, 2006, *Waardevol opleiden. Een onderzoek naar de voorbereiding van aanstaande leraren op hun pedagogische opdracht*.

4 Brief aan de Tweede Kamer, *Voortgang goed governance in het onderwijs*, juni, 2006, 26686, p. 1.

5 Wetenschappelijk instituut, 2002, *Vertrouwen in talent. Ruimte voor onderwijs met een missie*, p. 39.

6 In het artikel wordt een overheid beschreven die worstelt met het vinden van een goede weg om te voldoen aan haar zorg en taak: het houden van toezicht op de kwaliteit van onderwijs zonder de vrijheid van onderwijs te schenden (zie artikel 23 van de Grondwet). Zo menen leerplichtambtenaren dat de minister de scholen moeten beoordelen en al dan niet erkennen en geeft de minister aan hiervoor (nog) geen wettelijke mogelijkheden te hebben.

- Herweijer & Vogels, 2004, *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ook de Onderwijsmonitor, 2006, illustreert dat ouders van mening zijn dat overdracht van waarden en normen bij hen thuis hoort. Terwijl het aanpakken van gedragsproblemen en pestgedrag een taak is voor het onderwijs. Het is echter de vraag in hoeverre het onderwijs hiermee instemt.
- 7 Brief aan de Tweede Kamer, *Beleidsnotitie governance in het onderwijs*, juli, 2005, 27761; Brief aan de Tweede Kamer, *Voortgang good governance in het onderwijs*, juni, 2006, 26686.
 - 8 Zie noot 4, p. 13.
 - 9 *Governance in het onderwijs*, brief van de minister van onderwijs, 28 juni 2006 (30 183, nr. 9).
 - 10 Wetenschappelijk instituut, 2002, p. 37 (zie noot 5).
 - 11 A. Klink, 1991, *Christen-democratie en overheid*, p. 199.
 - 12 Wetenschappelijk instituut, 2002, p. 44 (zie noot 5).
 - 13 Zie kamerstuk *Governance in het onderwijs*, 30183, 6.
 - 14 Zie brief aan Tweede Kamer, 2005 (noot 7); zie Herweijer & Vogels (noot 6).
 - 15 Onderwijsraad, 2003, *Wat scholen toevoegen*.
 - 16 Zie het ingrijpen van de minister in het SIBA-schoolbestuur, brief minister van oc&w aan de Tweede Kamer d.d. 20 april 2006 (30300 VIII, nr. 145)
 - 17 Zie Onderwijsraad, 2006, *Doortastend onderwijstoezicht*.
 - 18 Zie bijvoorbeeld Vedder & Veugelaers, 1999, *De pedagogische functie van het onderwijs. Waardenvormend onderwijs in een multiculturele en pluriforme samenleving*.
 - 19 Wetenschappelijk instituut, 2002, p. 39 en 56 (zie noot 5).
 - 20 J.M. de Vries, Bijzonder onderwijs van binnenuit bedreigd, in *Een Open Deur, de vrijheid van onderwijs in de 21e eeuw*, redactie D.D. Both, 2004
 - 21 Zie bijvoorbeeld: <http://www.dacosta-school.com/ouders>.
 - 22 Zie Onderwijsverslag 2004-2005, Inspectie van het Onderwijs, 2006.
 - 23 A. en M. Verbrugge, Help! Het onderwijs verzuipt!, *NRC Handelsblad* 3 juni 2006. Zie ook de iets gewijzigde versie van dit artikel in deze bundel.

Slotdebat

Hoe krijgen we beter onderwijs in Nederland?

In gesprek met minister Maria van der Hoeven & BON-voorzitter Ad Verbrugge

door *Jan Prij & Thijs Jansen*

Redactiesecretaris en hoofdredacteur CDV

OVER ÉÉN ZAAK ZIJN minister Maria van der Hoeven en BON-voorzitter Ad Verbrugge het in ieder geval roerend eens: ze gaan voor een beter onderwijs in Nederland. Voor een deel loopt de analyse van de oorzaken van problemen ook parallel. Wel is daarbij de vraag hoe beter onderwijs het beste is te bereiken. Kan er minder op de overheid en meer op het maatschappelijk middenveld worden gebouwd? Verbrugge pleit voor strengere ingrijpen van de overheid. Hij denkt dat veel maatregelen van de minister niet het gewenste effect hebben omdat grosso modo ‘verkeerde organisaties en financieringsstructuren en een verkeerd slag mensen het onderwijs bezet houden’. Volgens Van der Hoeven is het een misvatting dat de overheid haar handen van het onderwijs aftrekt. Integendeel: de vrijheid en ruimte van scholen is niet vrijblijvend en moet wel worden verdiend. De wijze waarop scholen zich verantwoord moeten aan strenge(re) kwaliteitseisen voldoen. Voorts moeten scholen kunnen defuseren, komt er

onmiskkenbaar een maximale bureaucratienorm en dient de overheid scholen te kunnen sluiten bij onderpresteren.

NIEUWE LEREN ONVERANTWOORD?

Er is een felle discussie losgebarsten over het nieuwe leren. Sommigen vragen zich af of het een verantwoord experiment is om het nieuwe leren op kinderen los te laten zonder empirisch bewijs te hebben dat het werkt. Moeten dergelijke pedagogische raages af en toe in alle vrijheid kunnen woeden in het onderwijs?

VAN DER HOEVEN Nou, rage, rage... Ik houd niet van rages..., daar ben ik te nuchter voor. Laten we gewoon kijken wat er in het verleden is gebeurd, dan zie je dat er altijd al ruimte is geweest voor vernieuwingen in het onderwijs. Dat is prima! Zie voor pedagogische experimenten bijvoorbeeld montessorionderwijs, jenaplanscholen en daltononderwijs. Het idee van grotere groe-

pen, andere groepsvorming met wisselende leeftijden, heeft zich inmiddels bewezen. En wat zich qua onderwijsvorm heeft bewezen, moet je niet zomaar weggooien. Maar ook in de bewezen klassieke vorm met veertig leerlingen zie je niet voor niets veranderingen ontstaan. Wat Luc Stevens doet, nieuwe pedagogisch-didactische werkvormen ontwikkelen, daar vind ik niets mis mee. Op het moment echter dat een nieuwe vorm tot een soort religie wordt verheven, kom je in een rage terecht.

Belangrijk is de toets aan de eisen van inspectietoezicht. Dat is ook wat ik tegen de iederwijsscholen heb gezegd. Op het moment dat scholen daar niet aan voldoen, moet de school dicht. Ik vind dat de overheid uiteindelijk een duidelijke bevoegdheid tot sluiting van scholen zou moeten hebben. Een wetsvoorstel van die strekking heeft het helaas nog niet gehaald. Nu is het wel zo dat ze het advies van de inspectie moeten opvolgen, maar eerlijk gezegd vind ik dat niet voldoende en probeer ik samen met de Tweede Kamer en het CDA wegen te vinden hoe we verbeteringen tot stand kunnen brengen.

Dat neemt niet weg dat de ontwikkeling van ideeën voor onderwijsvernieuwing belangrijk blijft. Zie bijvoorbeeld de sterke toename van kinderen met stoornissen in het autistische spectrum. Die kun je niet bereiken op de bekende manier. Daarvoor moeten nieuwe vormen worden ontwikkeld. Die kinderen kun je niet allemaal naar speciaal onderwijs sturen of op een standaardmanier benaderen. Maar zorg ervoor dat je weet waarmee je bezig bent, voer niet overhaastig in en denk als team erover na voordat je iets verandert. En: zaken die niet in orde zijn, daar moet je als overheid een einde aan kunnen maken.

VERBRUGGE Vernieuwing, daar kun je op zichzelf niet tegen zijn. De tijden verande-

ren en het is in zekere zin zaak daarbij aansluiting te zoeken. Maar het belangrijkste bezwaar is dat de overheid wel degelijk een bepaalde didactische ideologie heeft opgelegd, ondermeer door de invoering van de tweede fase, compleet met voorgeschreven percentages van werkstukken. We zien die vorm vervolgens overal, in roc's, vmbo's en hbo's opduiken, en daar begint de problematiek die ik als teken van een cultuur op drift beschouw, namelijk dat leraren niet meer primair een vak doceren, maar steeds meer worden gedwongen in het 'nieuwe leren' mee te gaan. Wat er gaande is, is dat binnen scholen een slag wordt geleverd over de rug van veel leraren, zonder dat ze daar enige zeggenschap over hebben en waar belangen samenkomen; waar het 'nieuwe leren' ook als een bezuinigingsmaatregel kan worden gebruikt, bijvoorbeeld om het tekort aan gekwalificeerde leraren op te vangen en het aantal contacturen drastisch te verminderen tot een onacceptabel

.....
*Verbrugge: We moeten van de
 tweede-fasestructuur af.
 Daar zijn gelukkig
 veranderingen in aangebracht,
 maar nog niet voldoende*

niveau. Deze desastreuze praktijk is in de hand gewerkt door de voorgangers van de minister. We moeten daarom radicaal van de tweede-fasestructuur af. Daar zijn gelukkig veranderingen in aangebracht, maar nog niet voldoende. Bovendien betreffen ze niet de praktijk in roc's en hbo's. De overheid moet op die scholen veel scherper de kwaliteit controleren. Daarmee moet de inspectie zich primair bezighouden en niet met het ideologisch voorschrijven van een wijze van

te verlagen. De economie trekt op dit moment aan, dat betekent ook dat je er in ieder geval voor moet zorgen dat het onderwijs qua arbeidsvoorwaarden niet opnieuw gaat achterlopen bij de ontwikkelingen op de markt en elders. Ik heb gezien dat daarvoor in het CDA-verkiezingsprogramma gelukkig ruimte is. Er is in het programma 200 miljoen gereserveerd om de beloningsdifferentiatie verder te verruimen. Verder heb ik in een onlangs afgesloten convenant nog eens 100 miljoen gereserveerd voor deskundighedsbevordering van leerkrachten.

VERBRUGGE Hoe organiseer je dat op het moment dat scholen financieel zelfstandig zijn?

VAN DER HOEVEN Dat organiseer je door ook de beroepsgroep zelf een stem in de eigen ontwikkeling te geven. Daar zijn we veel te lang veel te slap in geweest, we dachten: dat gebeurt wel in de bestuurskamers.

VERBRUGGE Ik zou zeggen: dwing scholen om het opleidingsniveau van hun docenten openbaar te maken. Het is een duidelijk aantoonbare indicatie voor ouders van de kwaliteit van de school. Maak het ook tot één van de bekostigingscriteria in de door u beoogde concurrentie op kwaliteit. Zoals ik ook zou willen pleiten voor financiering op basis van doorstroming in het navolgende schooltraject. We hebben nu de idiote situatie dat door outputfinanciering op kwantiteit, het inleveren op kwaliteit in feite door de overheid wordt gestimuleerd. Met name bij de hbo's zit daar een zeer groot probleem.

En nog even wat die verdere scholing van de docent betreft: het is schrijnend dat ook de vakbonden lange tijd gewoon zijn meegegaan in het niet stimuleren van bijscholing en vakontwikkeling van docenten. Er is niet

voor niets een alternatieve vakbond opgericht.

VAN DER HOEVEN De bonden zijn van een koude kermis thuisgekomen. Gelukkig heeft de Stichting Beroepskwaliteit Leraren (SBL) eindelijk voet aan de grond gekregen met haar agenda van en voor de leraren. Dat was één tot twee jaar geleden niet mogelijk geweest. Leraren willen zelf uiteraard invloed hebben op de kwalificaties die nodig zijn. Het heeft heel wat moeite gekost de Tweede Kamer te overtuigen dat het ook moest gebeuren. Ook vind ik het idee van een lerarenregister goed. Prima om een portfolio bij te houden waaruit blijkt dat men qua ontwikkeling en scholing met de tijd meegaat. En wat die bekostigingscriteria op basis van kwaliteit betreft, zoals ik bij het begin van het gesprek al aangaf, daar wil graag ik stevig op inzetten!

AANVAL OP DE UITVAL

De uitval van leerlingen en studenten is een hardnekkig probleem. De aantallen uitvallers zonder startkwalificatie zijn fors. Minister Van der Hoeven, gaat de 'aanval op de uitval' lukken en wat zijn de slagwoorden voor de aanpak?

VAN DER HOEVEN Ten eerste: ik vind dat iedereen een kwalificatie moet hebben die van school afgaat, zodanig dat je bent toegerust om op de arbeidsmarkt te beginnen. Ten tweede: uitval is hardnekkig en van alle tijden. Verder geldt dat een aantal mensen die startkwalificaties, zoals wij die hebben gedefinieerd, nooit via school zullen halen. Dat zijn de kinderen die in het praktijkonderwijs zitten, degenen die al werkende hun kwalificaties kunnen halen. En daar wordt dus volstrekt ten onrechte vaak negatief over gedacht.

FOTO'S: ROLAND PIERIK

Ten derde: zorg ervoor dat scholen ook de middelen hebben om een variëteit aan kinderen binnen te kunnen houden. Dat betekent in het vmbo meer aandacht voor praktijk in de eerste twee jaar. Zo houd je ook meer de werkgevers bij het onderwijs betrokken. Dat betekent voor risicoleerlingen in havo en vwo dat ze niet worden 'door-geschoven' naar volwasseneneducatie, maar binnen de school de opleiding afmaken.

Bij de uitval gaat het om 57.000 jongeren per jaar, overigens inclusief diegenen die dan via werken en hun elders verworven competenties, toch aan hun kwalificatie kunnen komen. Het probleem wordt nu op het bordje van het onderwijs gelegd, maar je ziet ook dat ouders hier een bepaalde rol en verantwoordelijkheid in hebben. U kent de berichten van ouders die met verbaal of fysiek geweld verhaal komen halen, omdat hun kinderen op de vingers getikt zijn. Het is al met al wel redelijk complex. Ik heb daar geen eenvoudige oplossing voor. Wel zal het voorkómen van uitval door de scholen één van de kwaliteitscriteria worden voor inspectietoezicht door de overheid.

VERBRUGGE Het klopt dat er geen eenvoudige oplossingen voor de uitval zijn. Het begint inderdaad al bij de achtergrond van de kinderen over wie u het heeft. Uitval van allochtonen en het onderpresteren van jongens is zeer zorgwekkend. Het is onacceptabel dat er de laatste jaren systematisch 10 procent minder jongens doorstromen van mavo naar havo. Als het omgekeerde het geval was geweest, was er allang een smak geld naar toe gegaan om het probleem aan te pakken! Ik denk dat het probleem samenhangt met de didactiek, de sfeer die op scholen hangt, te veel eigen verantwoordelijkheid en gebrek aan structuur voor de leerlingen. Mijn grootste bezwaar is dat leerlingen veel te veel op zichzelf worden

teruggeworpen. Dat er niet meer een leraar is tegen wie ze zich kunnen afzetten, die hen op het matje roept, die sancties kan instellen. Maar dat vergt een bepaalde cultuuromslag, waarin de leraar weer een bepaalde status en verantwoordelijkheid krijgt en neemt, waarin scholen weer zien dat het van belang is om duidelijke regels te stellen en die te handhaven. Waarin niet handhaafbare leerlingen terecht kunnen bij vormen van onderwijs met een speciaal regime. Ik denk dat heel veel ellende kan worden voorkomen, wanneer ook aan ouders duidelijk is dat het onderpresteren van kinderen, waar het bijvoorbeeld gaat om spijbelen, gewoon gevolgen heeft. De inspectie op scholen en de leerplichtambtenaren moeten daar ook meer aandacht aan besteden, met als uiterste sanctie dat kinderen naar een speciale school kunnen worden gestuurd.

Nu heb ik het over 'negatieve zaken', maar de andere kant van de medaille is minstens zo belangrijk. Dat er persoonlijkheden voor de klas staan, goedopgeleide mensen en dat je niet de kneuzen krijgt. Begrijp me niet verkeerd: op dit moment staan er niet alleen maar kneuzen voor de klas. Zeker niet. Maar wel heeft het vak van leraar de afgelopen decennia dermate aan status ingeboet, dat niemand er vreemd van moet opkijken dat de kwaliteit van de instroom van leraren op de lerarenopleidingen daalt. Lerarenopleidingen die bovendien sterk inhoudelijk zijn uitgehold en in de greep zijn van de het door onderwijskundigen sterk gepropageerde nieuwe leren. Wanneer dan ook nog speelt dat scholen leraren onvoldoende dekking geven bij problemen, uit angst voor het imago van de school, of omdat men toch liever een diploma geeft omdat dat geld oplevert, dan zien we hoe problemen in de hand zijn gewerkt.

Verder zijn we decennialang op een heel verkeerde manier met handarbeid omgaan. Werken met je handen werd toch als

FOTO: S. ROLAND PIERIK

een soort minderwaardige bezigheid gezien, terwijl het schitterend is! Dat betekent dat we heel veel praktisch talent de afgelopen jaren onvoldoende recht hebben gedaan. Mede daardoor is de uitval ook onnodig groot geworden.

Ik ben overigens zelf van mening dat wat dat betreft het vmbo zijn langste tijd heeft gehad. De minister is het al aan het ontvlechten in een theoretische en praktische leerweg, maar ik zou willen voorstellen: kap ermee! Simpelweg omdat het gewoon goed is het te gemêleerde publiek dat momenteel vmbo's bevolkt uit elkaar te gaan halen. Zo kun je weer homogener groepen samenstellen en kan kinderen weer heel gericht het praktische worden bijgebracht. De minister zegt zelf ook: voor een deel zijn de theoretische vakken niet besteed aan een bepaalde groep. Ze moeten natuurlijk wel wat meekrijgen, maar nu is het zo dat ze worden lastiggevallen met zaken waarbij ze alleen maar merken dat ze tekortschieten. Zorg dat het leerlingstelsel zoals dat vroeger bestond, weer wordt versterkt, dan haal je op een natuurlijke wijze ook de bedrijven binnen. Want nu trekken bedrijven zich terug en dat heeft alles te maken met de wijze waarop het praktijkonderwijs ook lange tijd aan de kant is geschoven.

VAN DER HOEVEN Het schoolklimaat is inderdaad heel belangrijk. Neem je de leraren serieus? Hoe treed je op? Stel je regels en handhaaf je die vervolgens? Dat hangt samen met een sterke schoolleiding en de leraren die op school opereren. Dat heeft ook te maken met kleinschaligheid, persoonlijke contacten. Leerlingen moeten gekend zijn en moeten de anderen kennen. Ik heb overigens mooie voorbeelden gezien van grote schoolgebouwen waarbij de units niet meer dan vierhonderd leerlingen omvatten, zodat ze dus niet in de anonimiteit kunnen

vluchten. Zo kan het dus ook. Verder zijn er op elk schooltype zeer moeilijke leerlingen en die moet je er tijdelijk uit kunnen halen. Dat is ook de reden voor de reboundvoorzieningen. Dat is een tweede kans, waarbij leerlingen een kortere of langere periode apart les krijgen. Waarbij verandering van gedrag bovenaan staat: tweedekansonderwijs. Daar waar die voorzieningen goed worden opgepakt, zoals in Rotterdam, heeft het resultaat. De kinderen gaan uiteindelijk terug naar de school waar ze zaten, of naar een andere school. En dat gaat in driekwart van de gevallen goed. Dat zijn kinderen die anders met grote waarschijnlijkheid zouden zijn uitgevallen. Er worden dus ook duidelijke successen geboekt!

Ik ben het helemaal eens met die kritiek op de onderwaardering van handarbeid. Daar zijn we overigens zeer dubbelhartig in. We vinden namelijk wel dat er goede vaklui moeten zijn in het restaurant, of als de eigen kraan of verwarming het niet doet. Dat betekent mijns inziens dat die basisvorming terecht is afgeschaft en dat ook terecht wordt gekozen voor investeren van 220 miljoen in tweeduizend nieuwe praktijklokalen voor het vmbo, voor de leer-werktrajecten en meer mogelijkheden voor stages in het vmbo. Ik ben er niet voor het vmbo af te schaffen. Wel moeten we ons realiseren dat onder de paraplu van het vmbo verschillende schooltypen en opleidingen schuilgaan zoals zorg, welzijn en techniek.

VERBRUGGE Ik wil allereerst de successen wat relativeren. Die successen zijn relatief en ook afhankelijk van de vergelijkingsperiode. De laatste jaren zijn er wellicht aanzienlijke resultaten geboekt vergeleken met de situatie van vijf jaar geleden. Maar wanneer we de situatie vergelijken met die in de jaren zeventig en tachtig, is de situatie wel steeds erger geworden.

En wat het vmbo betreft: u weet toch ook dat het vmbo het schrikbeeld is voor veel ouders. Het is een heel diffuse massa, waar zeer verschillende typen leerlingen op zitten met verschillende talenten, interesses, maar ook met problemen, waaronder kinderen met ernstige gedragsstoornissen. Je had vroeger de mavoleerlingen die gewoon wat trager

Verbrugge: Het grote risico van het vmbo is dat het een afvoerputje wordt

zijn en die later doorstroomden naar havo of zelfs vwo en die doorstroming is nu vrijwel onmogelijk geworden. Het grote risico van het vmbo is dat het helaas — om het woord te gebruiken — een afvoerputje wordt en dat je wordt besmet door het klimaat dat daar heerst.

VAN DER HOEVEN Zo'n denigrerende schets vind ik echt onzin! Uit de onderwijsmeter blijkt dat ouders het vmbo met een 7,4 waarderen, waar dat in de vorige meting 7,0 was. We moeten wat mij betreft het vmbo niet afschaffen, maar wel duidelijk maken dat die differentiatie er is. Met inderdaad die mavoachtige leerling — overigens is de naam mavo nooit afgeschaft en die moeten we ook niet afschaffen — en daarnaast de verschillende sectoren, met goed uitgeruste praktijklokalen. Die diversiteit moet je zichtbaar maken en dat wordt nu ook meer gedaan. Ik denk dan ook dat die toegenomen waardering daar vandaan komt.

GOVERNANCE

Minister Van der Hoeven, u bent een zogenoemde governance discussie begonnen. Die gaat over de vraag wie de zegen-

schap over het onderwijs dient te hebben. Uw lijn is om meer aan schoolbesturen en andere stakeholders over te laten. Je hoort wel eens: deze minister laat zo veel over aan horizontaal toezicht dat ze zichzelf daarmee overbodig maakt. Is dat zo? Kunt u de bedoelingen en de richting van uw beleid wat dit betreft aangeven?

VAN DER HOEVEN Toen ik aantrad luidde één van de grote klachten dat alles zo vreselijk was dichtgeregeld door allerlei detailregels, of het nu ging over de basisvorming, de declaratiebesteding in het basisonderwijs of de tweede fase. Dat was een terechte klacht en die ik heb aangepakt. Door alles zo dicht te regelen krijg je geen beter onderwijs. Wél door scholen ruimte te laten om op eigen wijze verantwoorde keuzen te maken. Maar een dergelijke verantwoording is niet vrijblijvend en dient aan een aantal criteria te voldoen. Wat ik wil, is dat een schoolbestuur zijn eigen interne organisatie zodanig op orde heeft dat helder is waar het geld naar toe gaat — want dat is vaak niet bekend. Ook dient duidelijk te zijn op welke manier de medezeggenschap is geregeld, hoe wordt omgegaan met de professionaliteit van de leraren, de eigen identiteit van de school, met voortijdige schooluitval en drop-outs. Van belang daarbij is dat ik niet in de valkuil van mijn voorgangers trap, door de weg naar de realisatie van die doelen van boven af voor te schrijven. Schoolbesturen hebben die regulering die is ingezet in dank aanvaard. Maar daar houdt het vervolgens op. Wat ik nu wil is dat de schoolbesturen aangeven op welke manier zij omgaan met de verkregen ruimte om te komen tot beter onderwijs. En dat blijkt nog niet zo makkelijk. Hoe zorg je ervoor dat de docenten beroepsээр ontwikkelen en niet beroepsээр blijven houden? Hoe zorg je ervoor dat onderwijsbesturen geen 'kleine zoetermeertjes' worden? Dat

vind ik de uitdaging voor de komende jaren. Op 30 oktober tijdens een conferentie over *governance* zal ik het onderwerp met betrokkenen in het veld bespreken. Wat ik in gedachten heb (eenzelfde aanzet kan men vinden in het CDA-verkiezingsprogramma) is dat scholen autonomie moeten kunnen verdienen. Als je dat op orde hebt, dan krijg je ten eerste extra gelden en ten tweede voor een bepaalde periode ander inspectietoezicht. Dan probeer ik het dus niet via de weg van de regelgeving, maar van verleiden. Als ik dat niet doe, dan blijft de zaak hangen op de bestuurskamer en dan zie ik gebeuren dat bestuurs- en administratiekantoren de dienst gaan uitmaken.

In het BON-manifest wordt ook de overmaat aan regulering en het te veel aan hervorming van boven af aan de kaak gesteld. Tegelijkertijd stelt het manifest: dat de reactie 'op de deplorabele staat van het onderwijs' een verkeerde is. Namelijk: 'De overheid die haar handen van de zaak aftrekt en zich al te gemakkelijk distantiëert van de gevolgen van haar eigen hervormingszucht...'

VAN DER HOEVEN Maar dat ben ik dus niet van plan... Geen nieuwe top-downbenadering, maar wel kwaliteitsbewaking. Ik zie de top-downreactie als een gemakzuchtige, waarbij, als het niet lukt, de overheid dan maar weer van alles voorschrijft.

VERBRUGGE Voor de helderheid is het in de eerste plaats van belang vast te stellen dat de situatie in het onderwijs zoals die is ontstaan, niet op het conto van deze minister is te schrijven. Wel is het zo dat op dit moment mede als gevolg van de grote hervormingen in het verleden drastische veranderingen worden doorgevoerd op onderwijsinstellingen die de kwaliteit ervan schaden en de

uitval van leerlingen alleen maar laat toenemen: mega-instellingen die het nieuwe leren afdwingen, het werken met onbevoegde en ondergequalificeerde leraren en docenten, het reduceren van contacturen, enz. Terwijl de overheid nauwelijks bij machte is in te grijpen, juist vanwege de vrijheid van de instellingen. De vraag die dus wél op het bordje van de minster ligt, is: hoe nu verder? Ik ben het ermee eens dat het niet wenselijk is dat de overheid zich top-down — zoals in de jaren tachtig en negentig — met van alles en nog wat bemoeit. BON steunt de beweging

.....
*Verbrugge: BON steunt de
 beweging van deregulering die
 is ingezet*

van deregulering die is ingezet. Zij het dat de vraag is op wat voor manier je nu — om het wat modieus te stellen — die leraar *empower*. Het door ons gesignaleerde probleem is nu voor een deel al in de reactie van de minister naar voren gekomen, namelijk dat de bestuurskamers van de scholen en hun koepels de nieuwe 'zoetermeertjes' dreigen te worden.

De aanpak van de minister is in lijn met het christendemocratisch gedachtegoed. Kernbegrippen daarbij zijn waardering voor het middenveld, subsidiariteit, eigen verantwoordelijkheid. Het christendemocratische idee van eigen verantwoordelijkheid van de scholen ook ten opzichte van het rijk is bijzonder waardevol, maar gaat er wel vanuit dat degenen die verantwoordelijkheid krijgen, daarmee op de juiste wijze weten om te gaan. Wanneer er geen sterk geïnspireerd religieus of moreel kader meer bestaat, dan gaan alras andere principes de boventoon voeren, zoals carrière maken, geld verdienen, status, aanzien

VERBRUGGE Maar de vraag is, wat betekent de constatering dat het middenveld verandert? Één van de risico's die ik waarneem is dat dit middenveld een sterk neoliberaal karakter krijgt, dat het wordt vermarkt, compleet met bijbehorend jargon en glossy reclamefolders. Dat de maatschappelijke verantwoordelijkheid die vroeger terugging op een bepaalde religieuze of ideologische levensbeschouwing, steeds meer wordt vervangen door marktgerichte doelstellingen, waarbij scholen bedrijven zijn geworden die productie halen. Het besef bij te dragen aan een gemeenschappelijk doel, een gemeenschappelijk goed dat tot stand wordt gebracht, is enorm aan erosie onderhevig. Dat betekent, met andere woorden, dat het gesprek dat u voert een ander karakter krijgt en ook wel eens manipulatief van aard zou kunnen zijn. Bestuurders spreken met de minister, niet omdat we een bepaalde gemeenschappelijke overtuiging hebben of een gezamenlijk goed nastreven, maar omdat wij een speler zijn in een markt met eigen doelen zoals winst, behoud van marktmacht en uitbreiding van eigen salarissen. Wij merken dat ook: bij visitatie en accreditatie van hbo's gaat het niet hoofdzakelijk om de realisatie van goed onderwijs, maar voeren andere motieven en belangen de boventoon. Niet in de laatste plaats overigens in de hand gewerkt door perverse financieringstructuren die aantallen uitgereikte diploma's belonen en niet de kwaliteit ervan. De vraag is hoe je daar een kanteling in kunt brengen, gegeven de mensen en de structuren. Onze voorstellen zijn erop gericht dat te doorbreken, omdat het in de huidige situatie die beoogde transparantie welhaast onmogelijk is. Wat gaat u zelf doen aan de huidige ondoorzichtige situatie?

VAN DER HOEVEN Bijvoorbeeld door de bestuurlijke massa aan te pakken. Daar kun

je wel iets aan doen als overheid. Men zou besturen moeten verplichten niet meer dan een bepaald percentage uit te geven aan management en overhead. Bij het hoger onderwijs wordt daaraan nu circa 30 tot 35 procent uitgegeven. Dat moet afgelopen zijn! Het is daarbij natuurlijk wel van belang goed te kijken naar de vraag wat dan die overhead en dat management behelzen en wat de onderwijsondersteunende taken zijn, maar dat is een technische kwestie die vooral van belang zal zijn bij de goede uitvoering...

VERBRUGGE Dus wat dat betreft steunt u de aanbeveling van BON? Zou u een norm willen stellen, zoals ook Mark Rutte voorstaat?

VAN DER HOEVEN Ja, daar gaan we absoluut naar toe. De bestuurlijke massa moet binnen onderwijs in financiële zin tot andere proporties worden teruggedrongen. Bij het primair en voortgezet onderwijs zitten we op 10 tot 15 procent van het totaal aan uitgaven op dit moment, en dat is mooi. Zoals

Van der Hoeven: Bij het hoger onderwijs en in het BVE is het percentage management en overhead nu 30 tot 35 procent en dat zal zeker terug moeten

gezegd: bij het hoger onderwijs en in het BVE [middelbaar beroepsonderwijs en volwasseneneducatie; red.] zitten we in een andere uitgangssituatie, daar is het percentage management en overhead nu 30 tot 35 procent en dat percentage zal zeker terug moeten.

Het is mij een doorn in het oog dat sommige onderwijsinstellingen in het hoger onderwijs zo groot zijn, dat ze in feite zelf

FOTO'S: ROLAND PIERIK

niet meer weten wat er gaande is in de opleidingen. Daarover is binnen de HBO-raad ook gesproken. Natuurlijk, je moet ook een zekere massa hebben om de financiële en organisatorische risico's te kunnen afdekken, maar de vraag is of je zo groot moet zijn dat je in feite een monopoliepositie in de regio hebt.

VERBRUGGE Maar het is de logische consequentie van het gehanteerde concurrentiebeginsel, dat je ook concentratievorming krijgt en dat is feitelijk ook wat er is gebeurd, juist om risico's af te dekken en verliezen tegen te gaan. Tenzij je, wat wij voorstaan, als overheid actief optreedt om te grote marktconcentraties te verbieden.

VAN DER HOEVEN Als je concurreert op kwaliteit, zoals ik voorsta, hoeft het niet noodzakelijk zo te zijn dat de grotere de klei-

nere scholen opvreten. Dit is in het verleden wel in een aantal gevallen gebeurd. Ook omdat vanaf minister Ritzen het credo gold dat 'groot' goed en 'groter' beter was. Er zaten toen bovendien een aantal mechanismen in de bekostigingssystematiek, die ertoe leidden dat 'groot' beter werd betaald. Die zijn er nu langzamerhand bijna allemaal uitgehaald. Er is nu ook niet voor niets op wettelijk niveau een defuseringsmogelijkheid gecreëerd, zodat scholen ook uit elkaar kunnen. Zo is een belangrijke randvoorwaarde vervuld voor beter behapbaar onderwijs.

VERBRUGGE Hoe wilt u dat dan gaan aanpakken? Naar mijn mening zou de overheid scherper moeten optreden door de fusies die al hebben plaatsgevonden, actief te beëindigen. Dat kun je met concurrentie-eisen onderbouwen. In Amsterdam bijvoorbeeld bestaat nauwelijks meer concurrentie, daar

heb je twee megagrote consortia (InHolland en Hogeschool van Amsterdam) die alles hebben dichtgetimmerd. Hebben ouders en studenten hier nog keuzevrijheid? De over-

.....

*Verbrugge: De overheid
 moet de fusies die al hebben
 plaatsgevonden, actief
 beëindigen*

heid moet zeggen: Daar waar mogelijk en daar waar initiatieven bottom-up zijn, daar willen we ervoor zorgen dat de verzelfstandiging tot instelling van 5000 leerlingen mogelijk is. Dat is van belang om nieuw elan te krijgen. Pas dan kan er ook pas echt sprake zijn van concurrentie. Dat is nu vaak nauwelijks het geval. Dat geldt niet alleen voor het hoger onderwijs, maar ook voor het voortgezet onderwijs.

VAN DER HOEVEN Die keuzevrijheid spreekt mij erg aan. Geen misverstand hierover. Het is één van de argumenten voor de invoering van de defuseringsmogelijkheid bij het primair en voortgezet onderwijs. Bij hoger onderwijs heb je een andere schaal nodig. Overigens is voor mij de inzet niet defuseren als zodanig. De onderliggende vraag is hoe je het onderwijs beter kunt doen lopen. Dat kan ondermeer door nieuwe bestuursvormen. Door de zelfstandigheid van de onderliggende delen een stuk groter te maken bijvoorbeeld, zodat de overkoepelende organisatie kleiner kan of niet meer nodig is.

Bij primair onderwijs moet het onderwijs ouder- en kindnabij zijn. Bij de lumpsumoperatie hebben we niet voor niets de kleine-scholentoeslag gehandhaafd. Kleine scholen moeten kunnen overleven. Daaruit zijn ook lessen te trekken voor andere vormen van

onderwijs: het voortgezet onderwijs of het hoger onderwijs, waaronder de hbo's. Bij de universiteiten ligt de zaak duidelijk anders.

Vooropgesteld: de centrale directie heeft het recht het niet eens te zijn met de vraag naar verzelfstandiging. De school is onderdeel van een groter geheel, met bestaande regels, diverse partijen en medezeggenschapsverhoudingen. Daar kun je niet zomaar zonder goed verhaal uitstappen. Maar daartegenover staat: als je de zaken goed voor elkaar hebt en op een verantwoorde wijze kunt onderbouwen dat verzelfstandiging de kwaliteit van het onderwijs ten goede komt, dan vind ik dat erover gesproken moet kunnen worden. Dan moet het (college van) bestuur niet zonder meer 'njet' kunnen zeggen. Daarop is die defuseringswetgeving ook gericht. Het moet op basis van gegronde redenen mogelijk zijn uit een geheel te stappen. Dan heb je te dus te maken met ontvlechting en met veranderende eigendomsverhoudingen. We zullen, zo stel ik mij voor, via een aantal voorbeelden nader moeten bekijken hoe zo iets kan uitpakken. Dan gaat het ook om vragen als onder welke voorwaarden en door wie het een en ander praktisch kan worden gerealiseerd. Het zal juist met het oog op beter onderwijs ook nog nader uitgewerkt moeten worden voor andere schooltypen.

Boeken

Centraal Planbureau
Kansrijk Kennisbeleid

Den Haag | 2006 | 84 pp. | € 9,00 | ISBN 90-5833-282-

Operationalisering onderwijsagenda CPB nodig

door *Paul Leseman*

Hoogleraar orthopedagogiek, in het bijzonder onderwijsleerproblemen, aan de Universiteit Utrecht en directeur van het Langeveld Instituut voor Pedagogisch en Onderwijskundig Onderzoek

Een ervaring uit het leven gegrepen: ADSL doet het niet. Het thuisnetwerk is tamelijk ingewikkeld. Er zijn vijf stations, een centrale, het oude kastje van de ISDN-aansluiting, de splitter en een nieuw ADSL-modem. Een wirwar van draden, pluggen en verbindingsstukken daartussen. De provider stuurt een monteur. Hij vervangt zonder aarzelen de splitter en het modem, maar het werkt nog steeds niet. Ergens is er een slechte of verkeerde verbinding of een kapot apparaat. De monteur piekert zich suf, probeert her en der wat met zijn voltmeter die soms wel en soms niet uitslaat, en is zichtbaar in vertwijfeling. Het standaard werkplan (vervang de nieuwe onderdelen) schiet duidelijk tekort. Ik besluit te helpen en stel voor systematisch alle verbindingen met de voltmeter te testen om te kunnen afleiden waar het probleem

zich bevindt. Het is een klassiek deductieprobleem, 'als X & Y & niet-Z, dan A of B', dat in een paar stappen tot een conclusie zal leiden. Zo ook in dit geval.

Gevalen als deze zijn symptomatisch voor de kennissamenleving. De intrede van nieuwe technologieën vraagt niet alleen om nieuwe specialistische kennis van die technologieën, maar ook om een hoger niveau van algemene intelligentie, want de problemen op de werkvloer worden cognitief complexer. Er is terecht veel aandacht voor het stimuleren en rekruteren van toptalent in het belang van het innovatievermogen van onze economie. Toch is dit blikveld misschien te nauw. Nieuwe technologieën moeten niet alleen uitgevonden, maar ook geproduceerd, ingevoerd, toegepast en in het leven van alledag gebruikt worden, en dat vraagt om kennis en intelligentie in alle sectoren en segmenten van de arbeidsmarkt, en in alle lagen van de bevolking. Kennisbeleid moet de volle breedte betreffen. Het recent verschenen rapport *Kansrijk kennisbeleid* van het Centraal Planbureau (CPB) is een goede stap in die richting. Naast behartigenswaardige analyses en adviezen

inzake onderzoek en innovatie, is versterking van de factor menselijk kapitaal in de breedte door verbetering van het onderwijs het hoofdmotief van het rapport. Korthedshalve beperk ik me hier tot de aanbevelingen voor het onderwijsbeleid.

* * *

Kansrijk kennisbeleid legt de vinger vaak op de zere plek. Hoewel het Nederlandse onderwijs in internationale vergelijkingen, zoals PISA, TIMMS en PIRLS, goed voor de dag komt — en dat terwijl de collectieve uitgaven aan onderwijs veel lager zijn dan in andere rijke landen — is het aandeel hooggeschoolden (hbo, wo) naar verhouding klein en blijft de groei daarvan in de laatste tien jaar ver achter bij die in andere rijke landen. Onze achterstand op concurrerende economieën wordt steeds groter. Gemiddeld gaan Nederlandse jongeren een jaar minder naar school. Bovendien is de uitval — schoolverlaters zonder diploma of startkwalificatie — verhoudingsgewijs groot. Op de arbeidsmarkt levert dat vooralsnog geen grote problemen op. Jongeren komen in Nederland volgens het CPB-rapport gemakkelijker aan een baan dan elders. Maar misschien is het een kwestie van tijd. Met het verder openstellen van de grenzen voor arbeid van buiten, zou er verdringing kunnen optreden. De aantrekkende economie veroorzaakt nu al een flink tekort aan hooggeschoold personeel, terwijl de vraag naar laaggeschoold personeel nauwelijks door de economische opleving is toegenomen. Hoewel het rapport er indirect wel op wijst, zoals bij voortijdig schoolverlaten of het relatieve lage scholingspeil van de Nederlandse bevolking, krijgt één zere plek te weinig aandacht. De landenvergelijkingen, die zoals gezegd een gunstig gemiddeld beeld laten zien, tonen ook dat de prestatieverschillen tussen de smalle top en de brede onderkant in Nederland erg groot zijn. De oeso, die de landen-

vergelijkingen organiseert, is er helder over. Dat heeft alles te maken met ons sterk gedifferentieerde voortgezet onderwijs en de vroege selectie voor de verschillende niveaus daarbinnen. Vooral de *big divide* tussen havo/vwo enerzijds en vmbo anderzijds, is problematisch. Na de basisschool gaat 50 tot 60 procent van de leerlingen naar het vmbo. Een flinke groep. Onder leerlingen met een migratieachtergrond is dit zelfs 80 procent. Hoewel het vmbo officieel geen eindonderwijs is, maar voorbereidt op middelbaar beroepsonderwijs met doorstroom naar het hoger beroepsonderwijs in het verschiet, is de praktijk voor de meeste leerlingen anders. De uitval in het vmbo bedraagt 25 procent of meer (in latere jaren haalt een deel van de uitvallers alsnog een startkwalificatie) en de doorstroom naar het mbo is te beperkt.

* * *

Het CPB-rapport schetst op onderwijsgebied drie kansrijke beleidsopties. Uitbreiding en versterking van de voor- en voegschoolse educatie voor leerlingen in maatschappelijke achterstandssituaties, verhoging van de kwaliteit van leraren en terugdringen van voortijdig schoolverlaten. In deze bespreking ga ik in op de eerste twee en probeer ik de samenhang tussen beide te verhelderen. Het CPB adviseert negatief over een ander heet hangijzer van de laatste jaren, de generieke klassenverkleining. Hoewel de empirische argumenten overtuigend zijn, is het oordeel ongenueanceerd. Substantiële klassenverkleining in de onderbouw van het basisonderwijs heeft wel degelijk aanzienlijke effecten op de leerprestaties en de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen. Sterker nog, kleine groepen en een gunstige staf-kind ratio is een wezenskenmerk van de als kansrijk beoordeelde voor- en voegschoolse educatie voor kinderen tot en met 6 à 7 jaar. Hopelijk wordt deze nuance in het uiteindelijke beleid niet over het hoofd gezien.

B
O
E
K
E
N

Het positieve advies van het CPB over de voor- en vroegschoolse educatie (VVE) is voornamelijk gebaseerd op Amerikaans onderzoek. Er zijn daar verschillende programma's uitgevoerd met een 'harde' onderzoeksmethodologie, die laten zien dat allerlei langdurige effecten worden bereikt die voor de deelnemers persoonlijk en voor de samenleving als geheel waardevol zijn. Een beter verlopende schoolloopbaan is het eerste effect, maar hoger opgeleid zijn betekent ook beter betaald werk, minder uitkeringsafhankelijkheid, minder gezondheidsrisico's en minder kans op een criminele loopbaan. Dat levert opbrengsten uit de inkomstenbelasting op en bespaart op uitgaven aan zorg en justitie. Economische kosten-batenanalyses van bijvoorbeeld het *Perry Preschool Project*, het *Chicago Child-Parent Centers Project* en het *Abecearian Project* tonen opbrengsten per geïnvesteerde dollar die er niet om liegen (en die menige aandelenportefeuille doen verbleken; zie bijvoorbeeld Masse & Barnett, 2002; Reynolds et al., 2002).

Het is heuglijk dat 's lands belangrijkste economische denktank dergelijke empirische bevindingen kritisch weegt om uit te monden in een positief advies. Nederland heeft in het recente verleden besluiten tot grote infrastructurele investeringen genomen die op veel minder bewijs waren gestoeld en die nu alom worden betreurd. Hoewel het beschikbare bewijs overtuigt, zijn we er met de voor- en vroegschoolse educatie nog lang niet. Een belangrijke vraag is uiteraard of Amerikaanse onderzoeksgegevens wel van toepassing zijn in Nederland. Dat moeten we zien. Goed onderzoek met gecontroleerde, maar in realistische omstandigheden op voldoende schaalgrootte uitgevoerde experimenten, kunnen daarbij de weg wijzen. Belangrijker nog is de vraag hoe de voor- en vroegschoolse educatie verder moet

worden uitgebouwd. Met het CPB-advies in de hand kan het Ministerie van OCW tevreden achteroverleunen: het steekt immers sinds enkele jaren veel geld in de voor- en vroegschoolse educatie. De gemeenten en de scholen hebben bovendien ambitieuze streefdoelen opgelegd gekregen: ze moeten op een gegeven moment 70 procent van de doelgroep (kinderen met taalachterstanden) bereiken. In de praktijk is echter al lang duidelijk dat de projectmatige aanpak van voor- en vroegschoolse educatie zijn grenzen heeft bereikt. De scholen met hoge concentraties doelgroepleerlingen zijn voorzien. Uitbreiding naar scholen met lagere concentraties is met de huidige regeling niet te betalen. Het beleid heeft onbedoeld de segregatie in het basisonderwijs in de hand gewerkt door de koppeling van projecten aan zogenoemde 'zwarte' scholen. De brandende vraag die nu voorligt, is hoe voor- en vroegschoolse educatie met andere, niet-specifieke voorschoolse voorzieningen — de kinderdagopvang in het bijzonder — kan worden geïntegreerd tot een algemeen stelsel van vroege opvang en educatie. De kennis-economische insteek van het CPB-rapport is in dit opzicht te eenzijdig. Op een compleet beeld te krijgen dient ook de behoefte aan voor- en naschoolse kinderopvang en het economische rendement daarvan in beschouwing te worden genomen.

De effectiviteit van voor- en vroegschoolse educatie hangt af van de kwaliteit en de intensiteit ervan. Het CPB-rapport verwijst daar in globale termen naar. Kwaliteit is trouwens een lastig begrip, maar vast staat dat het onder andere gaat om de groeps-grootte, de staf-kind ratio en het opleidingsniveau van de staf. De intensiteit verwijst naar de beginleeftijd, de duur en de deelnametijd per week. In overzichtsstudies is een evenredig verband aangetoond tussen de kwaliteit en intensiteit van voor- en

vroegschoolse educatie en de effectiviteit ervan op lange termijn (zie bijvoorbeeld Gorey, 2001). In dit verband geldt het aloude adagium ‘goedkoop is duurkoop’. Hopelijk is hierover maatschappelijke consensus te bereiken, zodat er niet op amateuristische wijze geprutst gaat worden met kwalitatief onvoldoende en qua intensiteit te sterk ‘verdunde’ oplossingen.

Hoe goed voor- en vroegschoolse educatie economisch rendeert, is afhankelijk van het behoud van de effectiviteit op lange termijn. Hoe bestendiger de effecten, hoe groter de economische baten. Helaas wordt de effectiviteit op lange termijn niet alleen door de kwaliteit van het voor- en vroegschoolse educatieve programma zelf bepaald. De effectiviteit op lange termijn hangt ook af van het onderwijs dat wordt genoten ná de vroege educatieve interventie. Vroege educatieve effecten moeten als het ware door het onderwijs worden getransporteerd naar latere leeftijden. De vroege effecten moeten daarbij ook worden getransformeerd in het soort vaardigheden en attituden die bij die latere leeftijden horen. De effecten van voor- en vroegschoolse educatie zijn slechts bouwstenen die het fundament versterken, maar de rest van het gebouw is nog lang niet af. Toegankelijk onderwijs van hoge kwaliteit is essentieel als versterker van vroege educatieve effecten. De soms geconstateerde uitdoving – de aanvankelijk bereikte winst verdwijnt na een paar jaar – wordt vermoedelijk grotendeels veroorzaakt door slechte kwaliteit van het onderwijs ná de voor- en vroegschoolse periode (Lee & Loeb, 1995). Voormalige deelnemers aan voor- en vroegschoolse projecten komen relatief vaak op slechte scholen terecht, omdat ze in arme buurten opgroeien waar zich een opeenstapeling van achterstandsproblemen voordoet, die onvermijdelijk haar weerslag in het onderwijs heeft. In het CPB-rapport

ontbreekt dit contextuele perspectief. Toch is het niet denkbeeldig dat ook in ons land de resultaten van voor- en vroegschoolse educatie zullen weglekken. Het is helaas niet onwaarschijnlijk dat met een optimale aanpak van voor- en vroegschoolse educatie geen maximaal rendement wordt bereikt – niet omdat het onderwijs over de hele linie van slechte kwaliteit is, maar wel omdat door segregatie in het basisonderwijs en vroege differentiatie in het voortgezet onderwijs achterstandsproblemen zich sterk concentreren op de zwarte basisscholen en de haast al even zwarte vmbo-scholen.

Wat is er aan de kwaliteit van het onderwijs te doen? Verhoging van de kwaliteit van leraren als middel om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren is een tweede, door het CPB als kansrijk betiteld beleids-traject. Dit is een interessante, wederom op Amerikaans onderzoek gebaseerde aanbeveling. De aanbeveling is interessant en opvallend omdat, anders dan bij de voor- en

Het zo openlijk de vakkennis en vakkunde van leerkrachten in termen van behaald opleidingsniveau ter discussie stellen, zoals het CPB in feite doet, is een novum

vroegschoolse educatie, de aansluiting op debatten in eigen land slechts indirect is. Er is in ons land wel het nodige te doen over de leerkracht als professional en over de professionele autonomie die moet worden versterkt, waarbij het verfoeilijke, slecht gedefinieerde competentiebegrip zo’n centrale rol speelt. Maar zo openlijk de kennis en kunde van leerkrachten in termen van behaald opleidingsniveau ter discussie stel-

B
O
E
K
E
N

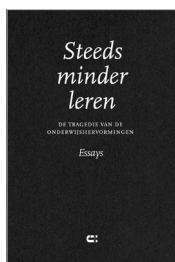
len, zoals het CPB in feite doet, is een novum. Natuurlijk verschijnen er bij tijd en wijle geruchtmakende publicaties over de taal- en rekenvaardigheden van pabo-abituriënten, maar veel meer debat is er niet. De politieke en maatschappelijke discussie over de kwaliteit van het onderwijs, over het bewaken en verbeteren daarvan, ging de afgelopen jaren vooral om de door het Ministerie van ocv aangehangen filosofie van outputsturing en *accountability*. Met glossy schoolrapporten en fraai opgedirkte webpagina's die plompverloren, zonder enige correctie voor de input, de gemiddelde scores op de Cito-eindtoetsen basisonderwijs rapporteren, of met publicaties in het dagblad Trouw over de opbrengsten van scholen voor voortgezet onderwijs, is het nagestreefde doel trouwens geen millimeter dichterbij gebracht. Hooguit is de irrationaliteit en onbeheersbaar-

heid van de schoolkeuzeprocessen erdoor versterkt. Het CPB-advies richt het vizier zeer terecht weer op het onderwijsproces zelf, op het handelen van leerkrachten. Hogere scholing en prikkels in de sfeer van loopbaanmogelijkheden en arbeidsvoorwaarden, met geleverde prestaties als toetssteen, vormen de grondslag van het bepleite kwaliteitsbeleid. De uitvoeringsvraag krijgt helaas weinig aandacht. De omtrekkende bewegingen in het onderwijsveld zijn er echter niet voor niets: hoe definieer je kwaliteit? Leidt een eerstegraads lesbevoegdheid tot betere instructie? Wat zijn goede prestaties? Het CPB-rapport geeft geen antwoorden, maar verdient waardering voor het identificeren van deze kwesties die hoog op de onderwijskundige onderzoeksagenda moeten komen te staan.

Literatuur

- Gorey, K.M. (2001). Early childhood education: A meta-analytic affirmation of the short- and long-term benefits of educational opportunity. *School Psychology Quarterly*, 16, 9-30.
- Lee, V.E., & Loeb, S. (1995). Where do Head Start attendees end up? One reason why preschool effects fade out. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 17, 1, 62-82.

- Masse, L.N., & Barnett, S.W. (2002). *A benefit-cost analysis of the Abecedarian early childhood intervention*. New Brunswick, NJ: National Institute for Early Education Research.
- Reynolds, A.J., Temple, J.A., Robertson, D.L., & Mann, E.A. (2002). *Age 21 cost-benefit analysis of the Title I Chicago Child-Parent Centers*. Washington, DC: Institute for Research on Poverty (Discussion paper no. 1245-02)

Maria L.A. Rietdijk-Helmer (red.)

Steeds minder leren. De tragedie van de onderwijshervormingen

Uitgeverij IJzer | 2005 | 325 pp. | € 27,95 | ISBN 90-74328-90-3

Basis van vorming is vertrouwen geven

door *Piet Boekhoud*

Voorzitter van het College van Bestuur van het Albeda College, een regionaal opleidingscentrum voor middelbaar beroepsonderwijs en volwasseneneducatie in Rotterdam

Het boek met de titel *Steeds minder leren* — een uitgave ter gelegenheid van het vijfde lustrum van de vereniging van Vrienden van het Gymnasium — ligt zwaar in de hand. In 325 pagina's, 37 essays, schetsen de schrijvers ieder vanuit een eigen invalshoek het failliet van het Nederlandse onderwijs. In niet mis te verstane bewoordingen nemen de essayisten ons mee langs de puinhopen van het onderwijs. Ze gunnen ons een inkijkje in de — door een opeenstapeling van onderwijsvernieuwingen — vervallen conglomeraten voor middelbaar en hoger onderwijs, waarin jongeren rondwalen zonder cultureel, historisch besef. Zelfs de meest elementaire kennis ontbreekt bij jonge studenten. De meeste bijdragen ademen pessimisme. Er is sprake van een afbraak van het onderwijs, in de jaren zeventig in gang gezet door Van Kemenade met de midschoolgedachte, later uitgewerkt in de

basisvorming met als absoluut dieptepunt de tweede fase.

Enkele essays gaan in op de desastreuze invloed van het nieuwe leren dat kennisoverdracht door de leraar heeft afgeschaft en de kwaliteit van het onderwijs verder heeft uitgehouden. Een andere doorn in het oog is de grootschaligheid van scholengemeenschappen, ontstaan door talloze fusies, en de komst van besturen en managers, waardoor de leraar op de laagste sport van de ladder in het onderwijs kwam te staan.

'Was vroeger alles beter in het onderwijs?', vraagt PvdA-kamerlid Mariëtte Hamer zich af in haar bijdrage. 'Ik geloof van niet. Vernieuwen doe je niet om zomaar wat afwisseling in het leven te brengen.'

De harde kritiek op onderwijshervormingen in *Steeds minder leren* is zeker niet uit de lucht gegrepen. In de doorwrochte bijdragen leggen de essayisten op genadeloze wijze de vinger op de zere plekken. Maar vernieuwen doe je inderdaad niet zomaar. Vernieuwen doe je, omdat er zich problemen voordoen die om een oplossing vragen. Echter, te zeer heeft men, waarschijnlijk met de beste bedoelingen, gemeend dat problemen in de samenleving via stelselwijzigingen in het onderwijs aan te pakken zijn. Vanuit een

B
O
E
K
E
N

one size fits all-benadering negeerde men de verschillen in aanleg en talent van kinderen, en — misschien nog wel kwalijker — negeerde men de professionaliteit van de docent.

Is het dan tijd voor restauratie? Moeten we streven naar herstel van het onderwijs zoals het was in de jaren vijftig, zoals hier en daar doorklinkt in de essays? Dit lijkt me een wereldvreemd standpunt. De wereld draait door en onderwijs dat jongeren wil vormen en voorbereiden op burgerschap, kan de ogen niet sluiten voor de veranderende wereld. Het vraagt om voortdurende vernieuwingen in het onderwijs, waarbij ik in mijn school het principe huldig: behouden wat goed is, verbeteren wat beter kan en vernieuwen wat niet meer voldoet.

Het voert te ver om de bundel van kaft tot kaft te bespreken. *Steeds minder leren* daagt uit tot een debat en ik wil op deze plaats daar een bescheiden bijdrage aan leveren door op enkele punten nader in te gaan. Alleen door met elkaar in gesprek te gaan en te blijven, kunnen we — beleidsmakers, docenten, onderwijskundigen, bestuurders — bouwen aan kwalitatief goed onderwijs. En laten we daarbij ook vooral de vrouw of de man die dagelijks contact met de leerlingen heeft, aan het woord laten. Want ook in *Steeds minder leren* zijn deze praktijkmensen nauwelijks gehoord. Daarom zijn ze ook in deze bundel een beetje, zoals Von der Dunk verwoordt, ‘pion op het schaakbord’ en worden ze naar believen door de scribenten naar voren geschoven.

* * *

Naast de kritiek op alles wat in de afgelopen decennia is misgegaan in het onderwijs, las ik in de bundel ook constructieve opmerkingen over wat goed onderwijs is. Een aantal keren kwam het universele doel van het onderwijs aan de orde: het vormen van jongeren. Von der Dunk omschrijft het in zijn bijdrage als volgt: ‘De jeugd zo goed

mogelijk uitrusten voor de wereld!’ Hij geeft in zijn essay meteen aan hoe ingewikkeld dit eigenlijk ligt, omdat daarbij vragen gelden als: wat is een goede uitrusting, hoe ziet die wereld eruit, welke ethos en normatief mensbeeld zijn leidraad?

Toch wil ik dit onderwerp simpel benaderen. Een bijdrage leveren aan de vorming van jonge mensen kan mijns inziens alleen als het onderwijs niet alleen oog heeft voor de ontwikkelingen in de maatschappij, maar er ook een reactie op vormt. Mijn school voor middelbaar beroepsonderwijs — het Albeda College — staat in Rotterdam en wordt bevolkt door mondige jongeren met verschillende culturele achtergronden en een eigen jeugdcultuur. Rotterdam is een bruisende stad, maar ook een stad met een ingewikkelde problematiek. Sommige buurten worden *hot spots* genoemd. Daar kun je beter niet komen, maar onze leerlingen leven daar, ontmoeten anderen op straat en moeten in die samenleving hun richting bepalen. Ouders, kerken, verenigingen spelen steeds minder een rol bij het vinden van antwoorden op vragen als ‘Wie ben ik?’ en ‘Hoe zal ik mijn leven inrichten?’ De antwoorden op deze vragen worden meer en meer gegeven door de straat en de markt. Bovendien hebben de technologische ontwikkelingen een wereld ontsloten voor de jeugd. ‘Het onderwijs heeft daarmee een oppermachtige concurrent gekregen bij zijn taak om de jeugd uit te rusten voor de wereld. De docent moet zelf daarvoor de nieuwe belevenishorizon verwerken. Alleen dan kan ook de cultuuroverdracht nog overtuigen, want cultuur leeft door een permanente selectieve versmelting van het nieuwe met het oude’, merkt Von der Dunk terecht op.

De school moet mijns inziens de plek zijn waar onze leerlingen zich gekend weten en verbinding ervaren, waar docenten weten wie ze zijn, wat hen bezighoudt, waar ze

leven en hoe ze hun vrije tijd doorbrengen. Alleen vanuit die kennis van de jongeren kan het onderwijs hen helpen in hun vorming.

Bij een inspirerende kennisoverdracht hoort ook dat de docent zich verdiept in de leefwereld van de jeugd

Goed onderwijs inspireert leerlingen tot volwaardige participatie in de samenleving, wijst de weg naar werk en zelfstandig burgerschap. Docenten laten hen zien dat burgerschap iets anders is dan 'klant zijn van de samenleving'.

Dat hiervoor een (waarden)gedreven, inspirerende docent, die zich verdiept in maatschappelijke vraagstukken en de wereld van de jeugd onontbeerlijk is, staat buiten kijf. Een naar binnen gekeerde blik, alleen gericht op de over te dragen leerstof, past hier niet in.

* * *

Bij het lezen van *Steeds minder leren* beekroop me heel af en toe het gevoel dat in Nederland slechts heel domme, ambitieeloze jongeren rondlopen die zó verwend zijn, dat ze alleen willen leren als het erg leuk is, terwijl het leven niet leuk is en je in je leven nu eenmaal dingen moet doen die niet leuk, maar wel goed voor je zijn. Of juist heel slimme leerlingen voor wie in het huidige onderwijsbestel nauwelijks plaats is en die met hun leergierigheid alleen op hoon van hun leeftijdgenoten kunnen rekenen.

Natuurlijk herken ik het gebrek aan ambitie en de zesjescultuur. De drie g's — gemak, genot, gewin — vieren hoogtij. Dat is iets waarover we ons zorgen moeten maken, maar dat lossen we niet op door terug te keren naar het traditionele onderwijs van de jaren vijftig en de leerlingen te dwingen

de verplichte 'leerkost' door te slikken. Mijn ervaring is dat leerlingen ambitieus worden als ze worden uitgedaagd worden, als ze naar duidelijke en concrete doelen toewerken en het leren in de context wordt geplaatst. Zo was ik er bijvoorbeeld getuige van hoe leerlingen in de sector techniek hun oplossingen presenteerden aan hun opdrachtgever: de afvalverwerkende industrie in Rijnmond. AVAL had een groep leerlingen het vervuilingprobleem bij de verwerking van verblikken voorgelegd. De manier waarop de leerlingen hun oplossingen presenteerden, getuigde van deskundigheid, theoretische onderbouwing en een behoefte te excelleren. Ik was aangenaam getroffen door de wijze waarop de leerlingen de theorie hadden toegepast en vervolgens helder uitlegden. Ik had dit vroeger niet gekund. Ik had de theorie alleen kunnen reproduceren.

Ja, het beroepsonderwijs zult u zeggen. Dat is makkelijk praten. Beatrijs Ritsema geeft echter soortgelijke voorbeelden in haar bijdrage over het onderwijs in de klassieke talen. Ze pleit voor het plaatsen van de klassieken in een breder maatschappelijk verband. 'De teksten worden niet zozeer tegemoet getreden als fossielen die correct opengepeuterd moeten worden, maar als expressie van schrijvers (...) die iets interessants te zeggen hebben, ook nu.'

We zullen in het onderwijs alle zeilen moeten bijzetten om de gemakzucht te bestrijden en de ambitie te stimuleren. Ik geloof dat we gemakzucht, desinteresse en uitval te lijf kunnen gaan door de loopbaan van de leerling als vertrekpunt voor ons onderwijs te nemen. Dat wil zeggen dat we de leerling en alles wat hij weet, kan en heeft ervaren, serieus nemen. Vaak verwijten we jongeren dat ze het zo druk hebben buiten school, met ondermeer muziek, sport en bijbaantjes, dat ze nauwelijks aan school toekomen. We

B

O

E

K

E

N

vergeten dan echter dat ze buiten school ook veel leren en dat dit een context is waarvan de docent gebruik kan maken. In onderwijs dat de loopbaan centraal stelt, is de leerling geen *tabula rasa*, maar een mens met kennis, vaardigheden en ervaringen, die het vertrekpunt vormen voor zijn verdere ontwikkeling tot actief burger. Dit leidt niet tot ‘vrijheid, blijheid’. Het verdient ook niet het etiket ‘vraaggestuurd leren’. Ik spreek liever van dialooggestuurd leren. Samen met de jongere stelt de docent vast waar de leerling staat en wat hij nog moet doen om zijn doel te bereiken. Dit is geen vrijblijvend doel. Het wordt gevormd door de eisen van een beroep en de samenleving. Wanneer je in het onderwijs de loopbaan van de leerling centraal stelt, doe je recht aan individuele talenten en leerlingkenmerken.

Drs. V. Hargreaves zegt het mooi: ‘Behalve leerlingen te begeleiden naar zelfstandigheid, moeten we hen ook begeleiden in doorzettingsvermogen, in mentaliteit en het geloof in eigen dromen (...). Als een kind zich realiseert dat hij ergens een bijdrage aan kan leveren en iets kan betekenen, neemt zijn gevoel van eigenwaarde toe en daarmee zijn motivatie.’

Hargreaves noemt het stimuleren van nieuwsgierigheid en het waarderen van talent één van de mooiste taken van een docent.

Uitgaan van leerlingkenmerken betekent ook recht doen aan verschillen. Dus ook ambitieuze doelen vaststellen met de begaafde leerlingen, hun talenten waarderen en hun nieuwsgierigheid stimuleren. Enkele essayisten beklagen zich er terecht over dat de egalitaire tendens in de afgelopen decennia heeft geleid tot eenzijdige aandacht voor leerlingen met achterstanden.

* * *

Dat de docent het kind van de rekening is geworden in de onderwijshervormin-

gen, terwijl hij een cruciale rol speelt in de vorming van onze jeugd, zal inmiddels niemand meer betwisten. Het denken over onderwijs richtte zich de laatste jaren vooral op de systemen en methodieken, maar niet het onderwijsmodel bepaalt het succes van het leren, maar de manier waarop de docent het model hanteert. Ik deel de zorg van enkele essayisten over het groeiende tekort aan goede docenten. Lerarenopleidingen schieten tekort en door het ontbreken van een loopbaanperspectief verdwijnen talentvolle docenten in het management. In de bundel ligt de nadruk op de vakkennis van de docent, al prijst Von der Dunk vooral de leraar ‘die de stof tot leven brengt’. Boeiend vertellen helpt, maar dit én vakkennis zijn niet genoeg om de leerlingen tot topprestaties te bewegen. Minstens zo belangrijk is de docent als rolmodel, als iemand die de leerling kan vertrouwen, die hem serieus neemt en hem kent en die — zoals in onze school — het beroep dat de leerling gaat uitoefenen in zijn vingers heeft, of het in ieder geval tot in de puntjes begrijpt. De docent als mens. Docenten onderwijzen niet alleen wat ze weten, maar vooral wie ze zijn.

Hoe belangrijk de benadering van een leerkracht is voor de vorming van de mens, weet ik uit eigen ervaring. Als jongen mocht ik het spaargeld van de kinderen op school naar de bank brengen. Ik was niet zo’n betrouwbaar kind als de leerkracht dacht, maar op dat moment besloot ik betrouwbaar te worden. Ik kreeg het vertrouwen en werd te vertrouwen.

Aandacht voor onderwijs betekent aandacht voor de docent. De leraar — de spil — moet ruimte krijgen om zijn werk te doen. Daarom ben ik geen voorstander van één onderwijsconcept voor de hele school. De docenten zijn de deskundigen, zij kiezen de aanpak die past bij de kenmerken van de hun toevertrouwde leerlingen. De docent

* BEZINNING

door *Huub Beurskens*

Huub Beurskens (1950) is behalve als dichter ook werkzaam als essayist en romanschrijver

Mijn broer Lazarus

Levend bewijs heette voor de Tegelse passiespelen de tekst. De dode Lazarus komt er weer tot leven. En mijn broer mocht dat acteren. Van zijn lijkwade ontdaan stond hij te beven. Een tweede keer sterven moeten, wat een straffe grap! Na afloop ging ik achter de coulissen om hem ermee te feliciteren. Flauw leek het dat ik hem bij het handgeven lachend vroeg hoe

het was ‘achter die sluitsteen, daar beneden’, maar hoewel ik zes jaar ouder ben had ik het gevoel iets

van hem te kunnen leren. Minutenlang in het donker had hij geprobeerd zich in een gat in te leven alvorens schoorvoetend in het licht te treden. Zijn hand verscheen me als vanuit de andere kant van het heden. Een broer die uit de dood terugkeert is als van een vreemde vader. In zijn glimlach speelt wat hij weet maar in jouw taal niet vermag mee te delen. Gelukkig werd toen het glas geheven.

Christen Democratische Verkenningen

Winter 2006

Noblesse Oblige

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie / Redactioneel
- 14 DWARS: JAN SCHINKELSHOEK & HANS WANSINK
Over de verkiezingscampagne
-
- KOMT DE MORAAAL VAN DE ELITE?
-
- 20 PAUL VAN VELTHOVEN
De elites: van hiërarchie naar anarchie
- 27 LEN DE KLERK
Richesse oblige
De betrokken Nederlandse liberale elite van de negentiende eeuw
- 36 PETER CUYVERS
Kleine luyden, grote moraal
-
- IS DE ELITE VERANDERD?
-
- 42 JAAP DRONKERS & YME KUIPER
Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel
- 52 JOS VAN HEZEWIJK
Nederlandse elites krijgen aristocratische trekjes
-
- GOED VOORBEELD DOET GOED VOLGEN
-
- 62 JAN PRIJ
In gesprek met Edu Jansing
Topsporters, geloofwaardige rolmodellen
- 67 PAUL VAN TONGEREN
Noblesse oblige...of virtus nobilitat?

DE GROENE ELITE

- 76 JAN PRIJ
In gesprek met Wouter van Dieren
 De politiek-bestuurlijke elite moet niet preken maar doen
- 84 ALEXANDRA GABRIELLI
In gesprek met Pieter van Geel
 Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen
- 92 B. ZWAAL
Wind vlokt de wieken

DE DUURBETAALDE ELITE

- 94 EWALD ENGELEN
 Eerherstel voor grootmoedigheid
- 101 JOHAN WEMPE
 Waarom de hoogte van de topsalarissen aan betekenis wint

DE INTELLECTUELE ELITE

- 114 JAN PRIJ & THIJS JANSEN
In gesprek met Wim van de Donk
 Eenzijdig economisch ethos van huidige elite leidt tot verschraling
- 121 FRANK VAN DEN HEUVEL
In gesprek met Rob Riemen
 Nederlandse politiek is een groot intellectueel zwart gat
- 126 MARIA BARNAS
's Avonds wordt het meest gehuild

BOEKEN

- 128 WIM VAN DE CAMP
Bespreking van Leo Prick
Drammen, dreigen draaien
- 133 ANNEKE LUGTIGHEID
Bespreking van Martin Sommer
Over onderwijzers en andere gemengde berichten
- 137 ARIE OOSTLANDER
Bespreking van Leo Tindemans
De memoires. Gedreven door overtuiging
& Wilfried Martens
De memoires. Luctor et Emergo
- 142 JOB DE RUITER
Bespreking van Arno Bornebroek
Een heer in een volkspartij
- 147 JAN JACOB VAN DIJK
Bespreking van Steinar Stjernø
Solidarity in Europe: the history of an Idea
- 150 JAN SCHINKELSHOEK
Bespreking van Luc Panhuysen
De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt
& Ben Knapen
De Man en zijn staat. Johan van Ornebarneveldt 1547-1619

BEZINNING

- 156 ROZALIE HIRS
UB₃₁₃ Eris

Ter introductie / Redactioneel

OPVALLEND IN DE UITSLAG VAN DE Tweede Kamerverkiezingen 2006 was dat de kiezers massaal hebben gekozen voor politieke leiders die *'practice what they preach'*. Balkenende is overeind gebleven omdat andere lijsttrekkers zijn ethos niet wezenlijk hebben weten aan te tasten. Het consequent vasthouden aan de eigen lijn, ondanks jarenlange aanvallen op zijn persoon en agenda, hebben hem geloofwaardig gemaakt. De opvallende winsten van de SP, de ChristenUnie en de PvdV zijn ook vanuit dit gezichtspunt te verklaren. Interessant is de verkeerde inschatting van de positie van de SP. Lange tijd gingen commentatoren en peilers ervan uit dat de kiezers wel weer 'strategisch' op de PvdA zouden stemmen en de SP in de steek zouden laten. Dit was een enorme misrekening. Veel kiezers hebben juist genoeg van tactiek en strategie. Men heeft ernstig onderschat hoe

sterk kiezers snakken naar morele geloofwaardigheid. En dan helpt het bijvoorbeeld als de SP in eigen kring van wethouders, Kamerleden en straks misschien ministers een flinke afdracht van salarissen aan de partijkas eist.

Kortom, de verkiezingen 2006 leren de verliezers *'It's moral credibility, stupid!'*.

Deze les is niet alleen relevant voor de politiek.

Hij is ook van toenemend belang voor degenen die werkzaam zijn in de publieke, semi-publieke en private sectoren. In dat licht komt dit nummer als geroepen. Het gaat over het herlevende belang van de moraal van noblesse oblige, adel verplicht.

Een voorbeeld maakt het beste duidelijk wat hiermee wordt bedoeld. In oktober sprak staatssecretaris

Van der Knaap van Defensie bij de baretuitreiking de afgestudeerde adelborsten — officiers marinier in opleiding

— als volgt toe:

'Jullie behoren nu tot een elitekorps van de Nederlandse krijgsmacht, een status die naast aanzien ook verantwoordelijkheden met zich meebrengt.

(...) Zo trots als wij vandaag op jullie zijn, zo trots wil ik ook dat Nederland op het korps is. Ook jullie moeten ervoor zorgen dat dat in de toekomst zo blijft. Gooi de status die jullie vandaag met zoveel bloed, zweet en tranen hebben verdiend, niet te grabbel. Let op jezelf en op je collega's. Adel verplicht.'¹

Dit morele appèl gaat ervan uit dat status verantwoordelijkheden met zich mee brengt. Net zoals het woord adeldom is de aanduiding adel een figuurlijke manier van spreken geworden om diegenen aan te duiden met veel macht, invloed, of van wie wij een voorbeeldig gedrag verwachten. Waar komt de norm vandaan? Wat betekent deze? Waarom is deze opnieuw actueel? En wat hebben we er nu nog aan? Over die vragen gaat dit nummer, dat kan worden gezien als een vervolg op *Verheffende stemmen*, het CDV-zomernummer 2003 dat geheel gewijd was aan het thema 'waarden en normen'.

DE MORELE KERN

Letterlijk genomen gaat het in de leuze noblesse oblige om een beroep op de morele verantwoordelijkheid van de adel. De leuze lijkt daarmee een moraal voor te houden aan de hoogste klasse uit de standenmaatschappij, waar posities vooral door geboorte en privilege werden verworven. Wie met een zilveren lepel in de mond was geboren, moest het verantwoordelijkheidsbesef hebben om zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen en zich onder meer te ontfemen over degenen met minder geluk. Zoals straks duidelijk zal worden, is de leuze niet voor niets door een Franse graaf geïntroduceerd.

Het morele appèl wordt tegenwoordig meer in figuurlijke zin gebruikt. Dit wil zeggen dat al degenen met goede posities en macht in de maatschappij – kortom, de elite – zich verantwoordelijk dienen te voelen en te gedragen. Zij moeten zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid en voorbeeldfunctie. Dat deze moraal in opkomst is, blijkt wel uit de iedere keer weer opblaiende debatten over topsalarissen.

De grond voor deze morele plicht kan divers zijn. Het veronderstelt echter in alle gevallen het besef dat zegeningen als rijkdom of gezondheid niet uitsluitend van jezelf afhankelijk zijn, maar tenminste voor een deel van toeval, geluk of genade. Afhankelijk van het talent dat je hebt meegekregen van de maatschappij waarin je bent opgegroeid, of bijvoorbeeld van wat je ouders hebben bereikt. Uit dat besef van een zekere schatplichtigheid aan een groter geheel, waarvan je deels afhankelijk bent, komt een gevoel van dankbaarheid voort en de drang om iets terug te doen. Het heeft iets te maken met een zekere deemoedigheid; met het besef dat men die goede of

machtige positie niet aan zichzelf te danken heeft. Dit leidt vervolgens tot een moreel besef, een besef dat men iets verschuldigd is. Het is een plichtsethiek geworteld in giftervaringen: het is een moraal die te maken heeft

De grond voor deze morele plicht is een interpretatie van het eigen leven in termen van een gift

met een interpretatie van het eigen leven in termen van een gift.

De precieze historische verbinding tussen de leuze adel verplicht en de christelijke theologie is niet klip en klaar, maar duidelijk is wel dat deze uit giftervaring voortkomende plichtsethiek in het chris-

tendom geworteld is. Sommigen verwijzen bijvoorbeeld naar Lucas 12: 48: 'Van een ieder, wie veel gegeven is, zal veel geëist worden, en aan wie veel is toevertrouwd, van hem zal des te meer worden gevraagd.' Er zijn echter meer vindplaatsen in de Bijbel, bijvoorbeeld in de brieven van Paulus, onder meer 1 Corinthiërs 4,7: 'En wat hebt gij, dat gij niet ontvangen hebt? En indien gij het dan ontvangen hebt, wat beroemt gij u, alsof gij het niet ontvangen hadt?'

DE HISTORISCHE OORSPRONG

Het letterlijke adagium noblesse oblige lijkt voor het eerst te zijn opgedoken in Frankrijk in de eerste helft van de negentiende eeuw. Als bron wordt wel verwezen naar het werk van graaf Pierre Marc Gaston de Lévis (1764-1830). Deze zou de leuze voor het eerst hebben gebruikt in zijn *Maximes et réflexions sur différents sujets* (Aforismen en gedachten over verschillende onderwerpen) uit 1808. De Lévis was zoon van een aanzienlijke hoge militair uit het Franse leger, die in 1784 vanwege zijn grote verdiensten tot graaf werd geslagen. Deze overleed in 1787 en zijn zoon erfde de adellijke titel van zijn vader. Pierre Marc was lid van de grondwetgevende vergadering van 1789 tot en met 1791, en emigreerde in 1792 vanwege het toenemende revolutionaire schrikbewind. Zijn moeder en zussen werden in 1794 onder de guillotine ter dood gebracht. Hij keerde pas terug in 1799, toen het revolutionaire geweld was geluwd en Napoleon aan de macht kwam. Hij schreef boeken over politieke economie en literaire teksten. In 1816 werd hij benoemd tot lid van de beroemde Académie Française.

Misschien is het voor sommigen enigszins verbazingwekkend dat deze leuze uitgerekend stamt uit het Europese land waar de standenmaatschappij, en dus ook de adel, in de Franse Revolutie zo bruusk aan de kant was geschoven. De familiegeschiedenis van De Lévis vertelt er de tragische

geschiedenis van. Toch is het bij nader inzien niet zo verbazingwekkend. De terugkeer van De Lévis geeft al aan dat de geschiedenis misschien wel scherpe breuken kent, maar dat er zelden sprake is van het totaal in één keer verdwijnen van machtsposities en instituties. Zelfs niet in Frankrijk. De adel en de monarchie waren niet zomaar verslagen. Met Napoleon Bonaparte aan de macht kwam er al meer ruimte en toen deze aan het eind van zijn Latijn was, kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw de monarchie zelfs terug. Van 1814 — met een kleine onderbreking — tot 1848 kregen koningen het in Frankrijk weer voor het zeggen. In die historische context van de restauratie van de oude verhoudingen is de leuze noblesse oblige gemunt. Even los van de precieze tekstuele context waarin De Lévis het adagium gebruikte, staat dus in ieder geval vast dat de historische context was dat Frankrijk steeds openlijker streefde naar terugkeer van de monarchie in een postrevolutionair Frankrijk. Dit streven werd — letterlijk — bekroond met de terugkeer van de koning in 1814. Het is lang geleden, maar het is leerzaam om in de spiegel van het verleden te kijken. Wanneer de moraal van noblesse oblige in het Nederland van nu een comeback maakt, is het instructief om ons te realiseren dat er sprake is van zekere overeenkomsten.

OP ZOEK NAAR EEN DEMOCRATISCH GELEGITIMEERDE ELITE

In de eerste helft van de negentiende eeuw wilde men kost wat kost voorkomen dat de Franse samenleving opnieuw ten prooi zou vallen aan bloedige volksoptstanden. Daaruit had men de conclusie getrokken dat het volk aan de macht tot uitwassen leidde. Men was daarom op zoek naar een alternatief voor volkssoevereiniteit, en dat was een democratisch gelegitimeerde elite om het land te besturen. Men was zich er na de Franse revolutie wel van bewust dat de elite niet meer geheel gebaseerd kon zijn op privileges en geboorte. Men zocht daarom een compromis tussen de noodzaak van leiding door een voorbeeldige elite en de noodzaak van een democratische legitimatie daarvan. Mogelijk moet de betekenis van noblesse oblige worden geplaatst in die postrevolutionaire zoektocht naar die ideale oplossing.

Hoe lastig die twee doelen zijn te verenigen, blijkt uit de ideeën van François Guizot (1787-1874). Hij was politiek filosoof, die als politicus een enorm stempel heeft gedrukt op het beleid van de regeringen tijdens de zogenoemde julimonarchie van 1830 tot 1848 onder het bewind van koning Louis-Philippe. Guizot stond een representatieve democratie voor ogen, die zou leiden tot de keuze van een elite die in staat zou zijn het land leiding te geven op basis van rationaliteit (als weermiddel tegen de gevaarlijke destructieve passies van de revolutie). Het doel van verkiezingen zou

zijn om die politici de leiding te geven die daartoe gekwalificeerd waren. Hoewel hij groot belang hechtte aan democratische legitimatie van die elite, bleef Guizot bleef zich fel verzetten tegen uitbreiding van het kiesrecht. En dit betekende dat in een land met 35 miljoen inwoners slechts 60.000 burgers zich verkiesbaar konden stellen en 250.000 stemrecht hadden. Zijns inziens moesten immers niet alleen de politici, maar ook de kiezers gekwalificeerd zijn om te mogen kiezen.²

De spanning tussen een elite die haar verantwoordelijkheid moet nemen en de democratische legitimatie ervan, speelt ook in deze tijd volop na onze eigen 'revolutie'. Pim Fortuyn zag het dilemma al in de jaren negentig in zijn boek *De Verweesde Samenleving*. Hij vond dat sinds de jaren zestig de mensen in de steek zijn gelaten, vooral door de elite. Fortuyn pleitte, zoals hij zelf aangaf, voor 'herstel van verantwoordelijkheden van mijn klasse, de elite'. Tegelijkertijd leek hij zich met zijn leuze 'At your service' dienstbaar op te stellen naar het volk.

Sinds Fortuyn is het verlangen naar een nieuwe elite opgevlamd. Een elite, die niet zozeer met afkomst, geld of macht van doen heeft, maar met inhoud. Zo ziet politicoloog De Beus deze noodzaak: 'We zijn geen manische, maar een panische natie. Momenteel zitten we in een overgangsfase, waarbij de politieke en culturele elites in de war zijn. Bij de affaire rond Hirsi Ali (...) was de politieke bovenlaag duidelijk uit het lood geslagen. Politici zijn bang voor het volk en passen hun mening na elk opiniepeilinkje aan. Ze durven hun eigen ideeën niet aan het volk uit te dragen. Ook in cultureel opzicht laat de elite steeds meer haar oren hangen naar de laagcultuur.'³ De journalist Bas Heijne van *NRC Handelsblad* schrijft regelmatig met afkeer over 'de elite, die diep buigt voor mensen die zeggen dat ze namens het volk spreken, terwijl het volk niets van die zelfbenoemde profeten moet hebben. De burger wordt tot een potentaat gemaakt — door mensen die denken diezelfde burger klakkeloos voor hun commerciële kar te kunnen spannen. (...) Zo'n elite is de echte vijand.'⁴ Heijne schrijft verder over de revolve van de laatste jaren dat 'de oude orde hopeloos verzwakt wordt, maar de uitdagers niet in staat zijn hier iets blijvends voor in de plaats te zetten.'⁵ Op de vraag hoe we aan zo'n elite moeten komen en hoe deze democratisch gelegitimeerd kan blijven, heeft men vaak weinig overtuigende antwoorden. De adviezen blijven steken in meer moed tonen en niet buigen voor wat het volk wil.

UITWEG

De leuze noblesse oblige lijkt in deze tijd opnieuw een uitweg te bieden voor het dilemma waarin al diegenen verstrikt raken die streven naar een

democratisch gelegitimeerde elite. In een tijd waarin we — anders dan in de tijd van Guizot — wél algemeen kiesrecht hebben, worden er hoge morele eisen gesteld aan regeringsleiders, politici en bestuurders. Wij verwachten van degenen die veel macht, verantwoordelijkheid en invloed hebben, in toenemende mate moreel voorbeeldig gedrag. Alleen zo kunnen zij hun positie legitimeren. Het zou kunnen zijn dat de kiezers in 2006 dat hebben willen laten merken.

Thijs Jansen, hoofdredacteur

Noten

-
- 1 <http://mailgate.supereva.com/nl/nl.defensie.marine/msg21960.html>
 - 2 Zie Pierre Rosanvallon, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*. Paris, Gallimard 2000. En François Furet, *Revolutionary France 1770-1880*. Oxford, Blackwell Publishing 2004.
 - 3 Intermediair, 29 juni 2006
 - 4 NRC Handelsblad, *De burger als potentiaat*, Bas Heijne, 8 oktober 2005
 - 5 NRC Handelsblad, *Zuipen, roken, neuken*, Bas Heijne, 28 januari 2006

Verkiezingscampagne [I]

Ondraaglijke leegheid

door Jan Schinkelshoek

Voorzitter van de redactie van CDV, was tijdens de verkiezingscampagne kandidaat-kamerlid voor het CDA.

‘We nemen als vanzelfsprekend aan dat onze maatschappij wordt geleid door beelden, door foto’s van belangrijke gebeurtenissen, door reclame en andere visuele prikkels. Het is moeilijk een wereld zonder beelden voor te stellen. Communicatie via beelden is krachtiger geworden dan mondelinge of schriftelijke communicatie.’

Nee, het was geen commentaar op de verkiezingscampagne. Maar wat prins Willem-Alexander twee dagen na de Tweede Kamerverkiezingen beweerde ter gelegenheid van de overhandiging van de *Erasmusprijs 2006* aan de Franse ontwerper Pierre Bernard, had zo kunnen zijn gekopieerd uit het campagnehandboek van Jack de Vries of één van zijn collega’s.

Zelden zal een verkiezingscampagne zo openlijk visueel zijn uitgevochten als die van dit jaar. Dat begon al met affiches, bijna stuk voor stuk zeer beeldend. Het bleek uit alle campagnematerialen en andere hebbedingetjes die meer dan ooit ‘verbeeldden’ waar de partij voor stond: van de soepkommen van de SP tot de zuurzoete snoepjes van

het CDA. Maar het duidelijkst was het avond aan avond op televisie te zien.

De verkiezingscampagne 2005 is in hoofdzaak via televisie gevoerd.

Wat zeg ik? De tv heeft ons overvoerd.

In november is Nederland doodgegooid met televisieprogramma’s over de verkiezingen. Ze rolden over elkaar heen. Elke omroep wilde z’n eigen show, de ene nog gekker, nog speelser dan de andere. Soms leek ‘Hilversum’ zichzelf te overbieden in onbenulligheid en opgeklopte nietszeggendheid. Opgezweept door concurrentiedrift, kenden de omroepen geen maat.

* * *

Nee, visuele communicatie is niet per definitie schraal, laat staan inhoudsloos. Integendeel: zoals een verpakking-met-strik een cadeau extra aantrekkelijk maakt, versterken vorm en inhoud elkaar. Maar in een televisiedemocratie wil dat kennelijk maar moeilijk lukken, zoals de verkiezingscampagne opnieuw heeft laten zien.

Televisiedemocratie heeft de onhebbelijkheid politiek te reduceren tot een bokswedstrijd, een stierengevecht of in het beste geval een verkiezing van *Idols*. Nee, ik doel niet eens zo zeer op vvd-voorman Mark Rutte op een snowboard. Of Alexander Pechtold (D66) dansend bij Lama’s. Dat infotainment was bij tijd en wijle tenenknijpnd genoeg.

Geen misverstand: op zichzelf kan ik me

voorstellen dat een lijsttrekker optreedt in programma's die ándere kijkers trekt dan, zeg, *Den Haag Vandaag* of de lezers van de bijlage *Opinie & Debat* van *NRC Handelsblad*. Maar ook in zo'n omgeving moet hij bij zijn leest blijven, zoals — inderdaad — Jan Peter Balkenende deed in *RTL Boulevard*.

Veel treuriger waren programma's die suggereerden dat het ergens over zou gaan. Het dieptepunt voor mij was het zogenaamde lijsttrekkersdebat op — nota bene — de Erasmus Universiteit, georganiseerd in samenwerking met het tv-programma *Vandaag*. Dat waren niet veel meer dan reeksen salvo's soundbites, afgevuurd door *talking heads* op een voorgeprogrammeerd publiek.

Ik kan me niet voorstellen dat één kiezer van die rondjes afbekken wijzer is geworden.

* * *

Algemeen was de klacht dat de verkiezingscampagne nergens over ging. Dat verwijt is van alle tijden. Met name intellectuelen en wie ervoor doorgaan mogen zich graag die vermoeide air aanmeten.

Ik hoor het al meer dan dertig jaar. Toen ik als jong parlementair verslaggever voor het eerst plaats nam op de perstribune van de Tweede Kamer — het was begin 1973 — werd ik welkom geheten door een journalistieke veteraan die me veel sterkte wens met 'saaie' politici als Den Uyl, Wiegel en Van Agt. Hij had Drees, Romme en Schouten nog meegemaakt...

Na zo'n lijsttrekkersdebat op Nederland ben je inderdaad geneigd te denken dat het politieke debat is doodgebloed. Maar die verschraling staat dan wel minstens zo zeer op het conto van de media, met name de televisie. Kennelijk is tv geen geschikt medium om een inhoudelijk debat te voeren. Het gaat over alles, letterlijk alles, behalve over dat waar het over moet gaan. Wie erover klaagt dat verkiezingscampagnes versmallen tot 'mannetjesmakerij', moet er minstens zo

zeer programmamakers-nee, geen journalisten-op aan kijken als spindoctors. En omdat een politicus een *tv personality* moet zijn om 'over te komen', ontstaat een vicieuze cirkel.

De lijsttrekkers liepen om belangrijke thema's heen, zo heb ik her en der gehoord. De

.....
Waarom legde de journalistiek zichzelf zo veel schaapachtige volgzaamheid op?

verkiezingscampagne had moeten gaan over 'Europa', klimaatverandering, globalisering en wat niet al meer. Maar waarom heeft geen enkele omroep over die onderwerpen een groot debat georganiseerd? Wat belette de media om dat soort thema's aan te snijden? Waarom legde de journalistiek zichzelf zo veel schaapachtige volgzaamheid op?

Als me, als oud-journalist, tijdens de verkiezingscampagne iets is opgevallen, is het een hoge mate van journalistieke gemakzucht. Ik ben helaas te veel voormalige collega's tegengekomen, met name bij de vluchtige media, die inhoudelijk geen idee hadden waarover het ging. Geen benul... Vermoedelijk nog nooit een partijprogramma opengeslagen, zich niet verdiept in verschillen tussen de ene en de andere partij. Slechts geïnteresseerd in een quoteje, probeert iemand-met-een-microfoon een politicus te laten reageren op wat een ander heeft gezegd, bij voorkeur iets lelijks en graag over een partijgenoot. Om vervolgens onverstoorbaar vast te stellen dat de politiek zich tot incidenten verlaagt en politici zich laten leiden door de waan van de dag.

Oké, ook politici konden vaak wijzer wезen. Maar dat pleit de media nog niet vrij. Misschien in het vervolg iets minder gemakkelijk klagen over de ondraaglijke leegheid van de politiek?

Verkiezingscampagne [2]

De mediacratie bestaat niet

door *Hans Wansink*

Politiek commentator van *de Volkskrant*. Hij promoveerde in 2004 op *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opkomst van de kiezer*. Met Sara Berkeljon publiceerde hij onlangs *De orkaan Ayaan. Verslag van een politieke carrière*.

Het geklaag over de leegheid en de voosheid van de politiek was tijdens de laatste campagne weer niet van de lucht. Het is een populair discours: goedgebekte politieke leiders nemen de kiezers als rattenvangers van Hamelen op sleeptouw. Ze ontwijken kritische verslaggevers van kranten en publieke omroep en laten zich fêteren door lolbroeken in commerciële pretprogramma's. De tv-kijkende kiezer is in deze voorstelling een minderjarige puber, die niet zijn hoofd, zelfs niet zijn hart, maar uitsluitend zijn onderbuik laat spreken. Ik geloof niet in deze voorstelling van zaken.

De theorie van de misleide kiezer kent aan de media een overheersende macht toe. De televisiekijker wordt voorgesteld als een onnozele hals die gemakkelijk kan worden gemanipuleerd. Slechts door permanente begeleiding van een beschaafde elite kunnen de emoties van de massa in toom worden gehouden.

Deze verklaring van de misleide kiezer (die sterk doet denken aan de 'massamens' van de beroemde Spaanse doemdenker Ortega y Gasset) was van oudsher het handelsmerk van het conservatisme, dat weinig

vertrouwen had in het onderscheidend vermogen van de 'gewone man'. Conservatieven keerden zich tegen nieuwlichterijen als het algemeen kiesrecht, met het argument dat de ongeletterde arbeider niet in staat zou zijn zelfstandig tot een politiek oordeel te komen. Invoering van de leerplicht (in 1901) was het antwoord van de progressieve krachten in de samenleving.

Een eeuw later zijn het niet alleen conservatieven die twijfelen aan de toerekeningsvatbaarheid van de gewone man, maar stellen ook linkse intellectuelen zich paternalistisch op. De stelling van de misleide kiezer, bij wie de (commerciële) televisie zelfs autoritaire en antidemocratische neigingen zou aanwakkeren, is beeldend verwoord door de Belgische socioloog Elchardus in zijn beschouwing *De Dramademocratie*.

De zienswijze van de misleide kiezer legt de nadruk op de wisselvalligheid van de kiezers. Een snelle blik op de uitslagen van de verkiezingen sinds 1989 bevestigt het beeld van een electoraat dat geen enkele binding meer heeft met een zuil of een klasse, maar bij elke verkiezing totaal onvoorspelbaar reageert. Vast staat dat de verzuilde, verticale bindingen tussen kiezers en 'hun' politieke beweging zijn weggevallen.

Maar dat betekent nog niet dat die kiezer 'op drift', dat wil zeggen onberekenbaar is. Zo blijken de opvattingen van de kiezers over belangrijke beleidsterreinen opvallend consistent te zijn. De stelling: 'er zijn teveel

buitenlanders', door Pim Fortuyn gepromoveerd tot het belangrijkste thema van de verkiezingen van 2002, werd al in 1991 door 46 procent van de Nederlanders onderschreven. In 1995 was dat 44 procent, in 2001 53 procent en in 2002 49 procent.

Hoe verhoudt zich nu deze continuïteit met de enorme verschuivingen die tijdens de verkiezingen zijn opgetreden? Het antwoord luidt dat die verschuivingen plaatsvinden tussen partijen die op de links-rechts dimensie dicht bij elkaar liggen. De kiezers blijken heel goed in staat zich zelf te plaatsen op een links-rechts schaal en die positie blijkt zowel in 2002 als in 2003 en in 2006 een grote voorspellende waarde te hebben gehad op de partijkeuze. De verschuivingen in het aantal zetels in de Tweede Kamer illustreren dit verschijnsel. Wat het CDA verliest, wint de ChristenUnie, wat de VVD verliest, wint de Partij voor de Vrijheid (Groep Wilders) en wat de PvdA verliest, wint de SP.

De mediacratie bestaat dus niet, maar de televisiedemocratie wel. Nieuwsorganisaties en journalisten zijn geen trendsetters, maar trendvolgers die informatie, denkbeelden en culturele ontwikkelingen die elders in de maatschappij zijn ontstaan, aan de lezers, luisteraars en kijkers doorgeven. Dat gebeurt vaak met vertraging.

De invloed van de media op het gedrag van politici is niettemin de laatste twintig jaar enorm toegenomen. Dit was het gevolg van de ontzuiling die weer tot gevolg had dat levensbeschouwelijke organisaties hun kranten verkochten, hun greep op de omroepen verloren en het grootste deel van hun marktaandeel verloren aan nieuwe, ontzuilde en/of commerciële nieuwsorganisaties. De media identificeerden zich niet langer met hun zuil of met het politieke bedrijf, maar kozen steeds meer de kant van de kijkers/lezers/kiezers.

Tijdens de verkiezingscampagnes

moeten de partijen en de lijsttrekkers zich aanpassen aan de formats van de televisierubrieken. De televisie is niet het meest informatieve medium, maar wel de politieke nieuwsbron met het grootste bereik.

De weinig mediagenieke Jan Peter Balkenende, die in het voorjaar van 2002 veel minder in de media aan bod kwam dan Fortuyn, Melkert of Dijkstal, won de verkiezingen van 2002. Hij veroverde de macht niet met zijn presentatie, maar met zijn programma. In 2003 versloeg Balkenende de zeer mediagenieke jonge belofte Wouter Bos: zowel in

.....
*Oorspronkelijkheid en een
 overtuigende boodschap geven
 bij de kiezers de doorslag*

de verkiezingen als in de formatie. In 2006 strafte de gelouterde premier Balkenende de *superbia* [hoogmoed; red.] van de niet meer zo jonge aspirant-premier Bos af.

Natuurlijk werd de lijsttrekker van het CDA daarbij geholpen door gisse communicatiejongens als Jack de Vries en Jan Schinkelshoek (de laatste verdenk ik ervan de ghostwriter te zijn van Balkenendes *Aan de kiezer*). Talent in het bespelen van de media is onontbeerlijk voor een politieke leider, maar oorspronkelijkheid en een overtuigende boodschap geven bij de kiezers de doorslag. Gelukkig maar!

Hilversum 25 november 2001. Fortuyn pleitte, zoals hij zelf aangaf, voor 'herstel van verantwoordelijkheden van mijn klasse, de elite'. Zijn leuze *at your service* gaf de indruk dat verantwoordelijkheid van de elite en dienstbaarheid aan het volk te combineren waren.

Foto: Werry Crone | Hollandse Hoogte

Komt de moraal van de elite?

De elites: van hiërarchie naar anarchie

Hoe krijgen we greep op het fenomeen van de elite? Elites zijn er vandaag de dag in allerlei soorten en maten, maar één duidelijke, allesomvattende definitie ontbreekt. Bovendien: moet de elite per se positief worden geduid of roept een groep die zich in de samenleving als elite manifesteert, ook schaduwkanten op? Door een sociologische en historische analyse van het verschijnsel krijgen we een scherper beeld van het verschijnsel en tevens oog voor de mogelijke problematische kanten van elites in de moderne democratie.

.....
 door Paul van Velthoven

Redacteur CDV

ELITES HEBBEN IN DE GESCHIEDENIS ALTIJD een rol gespeeld, maar pas bij het nieuwe soort van onderzoekers die in de negentiende eeuw het functioneren van een samenleving proberen te begrijpen, worden zij voorwerp van onderzoek en krijgt het woord elite burgerrecht. Met name Italiaanse sociologen als Gaetano Mosca (1858-1941) en Vilfredo Pareto (1848-1923) definiëren niet alleen de term, maar pogen tevens de rol van de elites een onmisbare plaats te geven in hun maatschappijanalyse. Dit sloot persoonlijke stellingnames bepaald niet uit, want de vertegenwoordigers van de nog jonge sociologische wetenschap wilden niet alleen vat krijgen op een samenleving die steeds duidelijker op drift aan het raken was, maar ook een voorkeur uitspreken voor wat in hun ogen de meest verantwoorde inrichting van die samenleving was. De rol van elites kon dan niet over het hoofd worden gezien. Een verhit debat met ideologische ondertonen was het gevolg. Mosca en Pareto reageerden met name op maatschappijhervormers als Rousseau en Marx. De laatste bepleitte een ingrijpende sociale omwenteling en stelde het daarbij voor alsof het mogelijk was dat deze zonder een leidende minderheid tot stand zou kunnen komen. De praktijk van de

revoluties in de twintigste eeuw liet zien dat Mosca en Pareto gelijk hadden: er was steeds een specifieke voorhoede van (beroeps)revolutionairen die het voortouw nam bij het doorvoeren van revoluties, of deze nu socialistisch of conservatief waren.

Daarmee zijn we meteen aanbeland bij wat historisch gezien de elites van meet af aan heeft gekarakteriseerd. Elites zijn voortrekkers. Dit impliceert niet dat hun rol altijd bij voorbaat positief moet worden geïdentificeerd. Elites functioneren steeds in wat de socioloog Piet Thoenes heeft genoemd het spanningsveld tussen zijn en behoren¹. Steeds is de prikkel het onbehagen over een bepaalde situatie die moet worden overwonnen en steeds is het een wel omschreven groep die zich er toe zet om daarin verandering te brengen. De maatschappij is immers onvolmaakt en steeds voor verbetering vatbaar. Thoenes noemt als historisch voorbeeld de wederdopers in de zestiende eeuw, een revolutionaire protestantse sekte die een radicale maatschappijhervorming beoogde en daarbij geleid werd door religieuze motieven. Hij zou ook Spartacus hebben kunnen noemen, de leider van de opstand van de slaven in het Romeinse rijk.

Aan deze voorbeelden valt meteen een ander aspect van deze elites op, namelijk hun maatschappelijk niet geaccepteerde, aanvankelijk illegale

karakter. Een maatschappelijke elite is volgens Thoenes een deelgroep die de rol opeist de geboden (die structuur of ontwikkeling van een samenleving bepalen) te kennen, te verwezenlijken of te handhaven. Anders gezegd, een elite is 'een groep die een machtspositie

*Elites functioneren
steeds in het
spanningsveld tussen
zijn en behoren*

uitoefent vanuit een bepaalde overtuiging'². Een maatschappelijke elite keert zich dus tegen de gevestigde orde of wil haar in ieder geval op een ingrijpende wijze beïnvloeden. In het democratisch bestel valt dat aspect minder op. Daar leiden elites eerder een verborgen leven, maar ook daar combineren zij hun voortrekkersrol met een gebrek aan democratisch verworven legitimatie. Noodzakelijkerwijs: anders kunnen zij geen voortrekkers in de samenleving zijn. Zo stuwden in de negentiende eeuw twee groepen de maatschappelijke ontwikkelingen, de ondernemers en de technici. De eerste groep stond lange tijd onder zware socialistische, antikapitalistische kritiek, maar die kritiek is in de afgelopen eeuw geleidelijk aan als sneeuw voor de zon verdwenen. Hun rol als pioniers is maatschappelijk volkomen geïncorporeerd en zo veel mogelijk in wetgeving verankerd. Idem dito geldt dit voor de technici, die lange tijd bij uitstek de vooruitgang symboliseerden en door hun aanwezigheid het aanschijn van

de samenleving wezenlijk veranderden. Thoenes spreekt in dit verband van terugtrekkende elites: hun macht is minder groot dan voorheen, hun speelruimte is ingekaderd. Hun rol is overgenomen door nieuwe elites. In het spoor van zijn analyse ligt het vandaag de dag dan voor de hand te denken aan de steeds grotere greep van managers op allerlei sectoren van de maatschappij.

Het opvallendst in de sociologische analyse van Thoenes is dat de politici als elitegroepering worden genegeerd. Vanuit zijn opvatting over elites is dit overigens volstrekt logisch. Politici worden in zijn ogen democratisch gelegitimeerd en zijn daarom geen voortrekkers die zich aan democratische of maatschappelijke controle onttrekken.

MACHTSSPEL

Het is hier de plaats over te schakelen naar een tweede sociologische opvatting over elites, die van de Italiaanse socioloog Pareto. Pareto had een bij uitstek illusieeloos mens- en maatschappijbeeld. Hij was gebiologeerd door de kwestie welk soort mensen het in de samenleving steeds weer voor het zeggen krijgt. Hij bekommerde zich niet om de vraag of zij wel of niet voortrekkers waren en of hun macht al dan niet illegaal was, maar wel door welke oorzaken een bepaalde groep in het maatschappelijk krachtenspel erin slaagt de macht te veroveren. Een elite in welke sector van de maatschappij dan ook — maar hij dacht in de allereerste plaats aan de politiek — is die groep van mensen die psychologisch daartoe het best is uitgerust, zo zette hij uiteen in zijn *Traité de sociologie générale*.

De maatschappij dient men immers, aldus Pareto, en daarin volgt hij Mosca na, in twee lagen te verdelen: de toplaag die de regerenden omvat, en een lagere die door de eerst genoemden wordt bestuurd. Maar eenmaal aan de macht hebben regerende elites voortdurend de neiging te degenereren en nemen andere, levenskrachtigere personen hun positie over. Pareto concludeert daarom dat de geschiedenis wordt gevormd door 'een kerkhof van elites'. In zijn *Traité* analyseert hij niet alleen over welke eigenschappen de (regerende) elite moet beschikken, maar hij wilde deze studie tevens slechts gelezen zien door de onverschrokken elite die hij in het zadel wilde houden.

De voorstellingswijze van Pareto is bij uitstek ahistorisch. Zoals Thoenes over hem opmerkt, is de geschiedenis van de samenleving bij hem niet meer dan de 'geschiedenis van aan psychologische wetten gebonden individuen'³. Bij Pareto is er geen sprake van voor- of achteruitgang, alles is in feite één pot nat. Hoe de geschiedenis zich specifiek ontwikkelt interesseert hem niet. Gewapend met zijn theorie probeerde hij slechts de in zijn

tijd krachtdadig opererende (regerings)elite zoveel mogelijk te wapenen tegen verval. Dit bracht hem in fascistisch vaarwater, maar hij stierf te vroeg — in 1923 — om de werkelijke omvang van de fascistische machts-

greep van Mussolini te kunnen meemaken.

De heldere hiërarchie van de elite maakt in de moderne tijd plaats voor een veelheid en daarom voor een anarchie van elites die hun oorspronkelijke voorhoedepositie steeds meer verliezen

Wat alle sociologische theorieën over de elite met elkaar gemeen hebben, is dat zij deze opvatten als een groepering die een exclusieve opdracht heeft. Tegelijkertijd neemt in deze theorieën het aantal groepen dat met zo'n speciale opdracht begiftigd is, verder toe. De heldere hiërarchie van de elite tegenover de rest van de samen-

leving, waarvan in de primitieve samenleving sprake zou zijn geweest, maakt in de moderne tijd plaats voor een veelheid en daarom voor een anarchie van elites die hun oorspronkelijke voorhoedepositie steeds meer verliezen. De Nederlandse schrijver en criticus Menno ter Braak (1902-1940) heeft zich tot stem van deze opvatting gemaakt. Een historische analyse van de elite maakt dat volgens hem duidelijk.

FUNCTIEVERLIES

In zijn kort voor de Tweede Wereldoorlog uitgekomen brochure *De Nieuwe Elite* schetst Ter Braak in kort bestek een historisch panorama van het ontstaan, de opkomst en het verval van de elites in het (christelijke) Europa⁴. Zijn opvatting staat lijnrecht tegenover de ahistorische opvatting van Pareto. Het uitgangspunt voor zijn beschouwing was dat de ooit leidende minderheden in zowel politieke als culturele zin aan de vooravond van de oorlog definitief in verval waren geraakt. De intellectuelen die traditioneel voor de denkende elite werden aangezien, stonden even machteloos tegenover het opkomende nazidom als de handelende elite van de politici. Ter Braak beziet in vogelvlucht de historische ontwikkelingsgang van de elites in het Westen, hun uiteenvallen in talloze deelelites en ten slotte de devaluatie van hun rol in de contemporaine geschiedenis.

De klassieke tweedeling in denkende en handelende elites ontleent Ter Braak aan de (christelijke) geschiedenis van Europa. Er was volgens hem vanaf het begin in het christelijke Europa een elite die heerste met het woord, en een elite die heerste met het zwaard. Deze maatschappelijke tweedeling acht hij het kenmerk bij uitstek van de maatschappijordening

van het Europa dat door de mal van het christendom is heen gegaan. Aan de eeuwenlange internalisering die de christelijke kerk met haar invloed op de zielen heeft bewerkstelligd, danken we niet alleen de principiële gelijkheid van alle mensen, de moraal, onze inzichten dus over goed en kwaad, maar in eerste aanleg ook de organisatie van de samenleving met behulp van twee gezichtsbepalende elites. Deze werd en wordt, aldus Ter Braak, gekenmerkt door wat hij noemt het *sacerdotium* en het *regnum*. Het *sacerdotium* staat voor de geestelijke macht, het priesterdom en, in de latere gesecculariseerde vorm, zijn intellectuele nazaten; het *regnum* staat voor de wereldlijke macht, de heersers die de orde op aarde bewaren met het zwaard. In de christelijke visie op de mens die na zijn verblijf in het ondermaanse zijn definitieve bestemming vindt in het hiernamaals, waren de geestelijke en wereldse machthebbers de noodzakelijke, elkaar aanvullende elites. De geestelijke elite zorgde voor de voorbereiding van de zielen op het hiernamaals, de wereldse elite was belast met de leiding in de aardse zaken. Samen vormden deze twee machten de hiërarchie, maar tegelijkertijd waren zij doordrongen van het besef dat zij slechts een voorlopige status hadden. Gelet op het grote einddoel in het hiernamaals waren zij immers slechts plaatsvervangend. De twee machten waren op elkaar aangewezen in het ene grote christelijke rijk dat ten tijde van de Middeleeuwen grotendeels intact bleef. Maar de geestelijke en wereldlijke macht komen in de loop der tijd steeds vaker met elkaar in conflict en gaan dan elkaars bevoegdheden betwisten (denk als duidelijkste symptoom van die strijd aan de Investituurstrijd tussen paus en keizer in de elfde en twaalfde eeuw). Tenslotte zal uiteindelijk door de versnippering van het christelijke rijk de eenheid van het *sacerdotium* en van het *regnum* ook als theorie onzichtbaar worden. De geestelijke en wereldse macht groeien als elites steeds verder uit elkaar uit elkaar. Erasmus als representant van de geestelijke macht en Machiavelli als theoreticus van de wereldlijke macht staan, aldus Ter Braak, in de zestiende eeuw al lijnrecht tegenover elkaar. ‘De anarchie zet in met het wegvallen van de ene hiërarchie’⁵.

Er ontstaat in de loop der tijd vervolgens een toenemende wirwar van elites, die de sociologen vanaf de negentiende eeuw in kaart pogen te brengen. Maar de twee tegengestelde prototypes van de intellectuele en de handelende elites met hun onderscheiden functies, blijven desondanks volgens Ter Braak, maar ook naar de mening van menig vaksocioloog, in de moderne tijd duidelijk herkenbaar; de spanningsrelatie tussen die twee die elkaar voortdurend bekritisieren, blijft zichtbaar.

In het jaar 1939, waarin Ter Braak *De Nieuwe Elite* schreef, verklaarde hij zowel de denkende elite van priesters, schrijvers en intellectuelen kaduuk als de handelende elite van politici en andere machthebbers. De eerste

had met haar ivorentorenidealen volgens hem haar irrelevantie bewezen, de dienaren van de macht waren verschrompeld of hadden zich getransformeerd tot bruten. Het grote einddoel waarvoor beide in het christelijke tijdperk ooit in het leven waren geroepen, was geheel uit het zicht verdwenen. Tegenover de anarchie van onmachtige, elkaar bestrijdende elites stelde hij daarom de democratie. Ter Braaks grote weerzin tegen distinctiedrift, gevoegd bij zijn analyse van het failliet van de denkende en de handelende elite in de jaren dertig, maakte hem alsnog tot een overtuigende democraat. De Nieuwe Elite, die niet meer als de oude handelende en denkende elite het grote einddoel kent, kon daarom in zijn ogen slechts een schipperende elite zijn, die van geval tot geval bekijkt waarnaar zij moet streven.

CONCLUSIE

In het voorgaande zijn via sociologische en historische analyse verschillende opvattingen over elites aan de orde gesteld. Elites bestaan uit voortrekkers die de kloof tussen zijn en behoren proberen te overbruggen (Thoenes); elites verschijnen en verdwijnen (het kerkhof van de elites, aldus Pareto); de oude elites, de denkende en de handelende, hebben in de loop der tijd in de Europese geschiedenis hun aureool en hun gezag verloren (Ter Braak).

Feit is dat er van een duidelijke hiërarchie niet langer sprake is. De anarchie van de elites is vandaag de dag een onontkoombaar feit. Hun rol kan zowel positief als in bepaalde gevallen negatief worden geduid. Dit laatste blijkt uit Thoenes' nog steeds geldige analyse van de elite in de verzorgingsstaat. Als voortrekkers of pioniers zullen elites zich steeds weer manifesteren. Zij kunnen een voorbeeldwerking hebben, maar kunnen zich tevens aan democratische controle onttrekken en daardoor een on-

Het gevaar voor de activiteit van nieuwe elites, die zich onttrekken aan democratische controle, blijft reëel

evenredig grote invloed uitoefenen. Thoenes had in zijn tijd kritiek op de functionarissenelite achter de politici in de jaren zestig. Deze had (en heeft!) een grote invloed op het (sociaal-economische) beleid. Zelf typeerden prominente economen uit deze elite hun bijdrage als

waardenvrij, dat wil zeggen objectief wetenschappelijk. Maar waardevrije adviezen ter sturing van sociaal-economische politiek zijn een fictie, aldus Thoenes⁶. Het gevaar voor de activiteit van nieuwe elites — gedefinieerd in de zin van Thoenes — die zich onttrekken aan democratische controle, blijft reëel. Is de nieuwe klasse van de managers die in allerlei sectoren van

de maatschappij de kop opsteekt, niet het voorbeeld van een elite die zich aan democratische controle onttrekt? Of, om een ander voorbeeld te noemen, waarom niet de grote invloed genoemd van welstandcommissies die vergaand het stadsbeeld kunnen bepalen. Valt deze te rijmen met democratische controle? Positieve voorbeelden van de werking van elites zijn er ook. Deze komen elders in dit nummer aan bod.

Noten

1 P. Thoenes, <i>De elite in de verzorgingsstaat</i>. Leiden 1962. Bij het schrijven van dit artikel is een dankbaar gebruik gemaakt van zijn inzichten. Het boek van Thoenes is een van de weinige pogingen in de Nederlandstalige sociologische literatuur om het begrip elite theoretisch te funderen en aan te wenden voor een kritische blik op de Nederlandse situ-	atie. Thoenes zelf verklaart het gebrek aan onderzoek naar de functie van elites in Nederland door de sterk heersende egalitaire traditie. 2 Idem, a.w. p. 5 3 Idem, a.w. p. 79 4 Menno ter Braak, 'De Nieuwe Elite' in <i>Verzameld Werk</i> 3, p. 631-664. 5 Idem, <i>VW</i> 3, p. 642. 6 P. Thoenes, a.w. p. 204-210

Richesse oblige

De betrokken Nederlandse liberale elite van de negentiende eeuw

Dienen, maatschappelijk plichtsbesef, verantwoordelijk burgerschap, het zijn idealen uit de liberale leer, midden negentiende eeuw. Kleine minderheden onder de stedelijke notabelen en de elite uit het bedrijfsleven voelden zich daardoor aangesproken. Wie waren dat en wat dreef hen?

door *Len de Klerk*

Hoogleraar Algemene Planologie aan de Universiteit van Amsterdam

‘LEZING VAN *Les sociétés ouvrières de Gand* VAN Laurent heeft mij weder levendig gemaakt het gevoel dat “Richesse oblige” en dat veel kan en moet worden gedaan voor de mindere standen’, schreef de bekende Rotterdamse bankier Marten Mees in een memorandum in 1877¹. De variant noblesse oblige reserveerde hij voor de opwekking van zijn eigen klasse om te investeren in de handel en de scheepvaart op Amerika. Marten Mees (1828-1917, *zie kader*) was lange tijd leidend firmant in de bekende bank Mees & Zoonen (1720) en behoorde tot de smalle groep stedelijke notabelen die in de negentiende eeuw talrijke initiatieven namen op economisch en sociaal-cultureel gebied. Hij vond het een maatschappelijke plicht van de hogere standen om zich in te zetten voor hervormingen in de samenleving en wist zich daarbij ten diepste door godsdienstige gevoelens gedreven.

Dienen, maatschappelijk plichtsbesef, verantwoordelijk burgerschap, het zijn begrippen die kleven aan de liberale leer uit het midden van de negentiende eeuw. Ze stonden voor zoveel als een opdracht aan de elite om hun financieel (werkkring, inkomen, vermogen), sociaal (status, sociale netwerken) en cultureel kapitaal (vorming en opleiding) in te zetten voor de samenleving, in het bijzonder de minder bedeelde groepen. Jhr. mr. Jeronimo de Bosch Kemper, Kamerlid en hoogleraar, die in ons land de sociologie van Comte introduceerde, vatte in 1851 het liberale programma als

volgt samen: onderwijs en werk als sleutel tot ontsnapping aan armoede en de maatschappelijke plicht van de elite om daaraan actief dienstbaar te zijn: ‘De meer onderwezen en meer vermogende klasse heeft voorzeker grote plichten jegens minkundigen en armen te vervullen; maar de onderlinge betrekking moet zodanig zijn, dat de meer beschaafde klasse zich

‘De meer behoeftigen moeten leren niet te steunen op de hogere klassen, maar door opwekking van eigen krachten zich zelve en hun toestand leren te verbeteren’

niet hoger wane in zedelijkheid en godsdienst dan de minkundige bevolking, en dat de meer behoeftigen niet leren te steunen op de hogere klassen, maar door opwekking van eigen krachten zich zelve en hun toestand trachten te verbeteren.² De invloedrijke filosoof Cornelis Opzoomer (*zie kader*) propageerde ‘dat wij niet alleen voor ons zelf behoren te leven, maar ook voor ande-

ren, ja, dat het onze plicht kan zijn, ons eigen genot aan anderer belang ten offer te brengen.’³ Liberale vrijheid was geclausuleerde vrijheid, binnen de kaders van ‘een hechte gemeenschap van moreel gelijkgezinden’.⁴ Publieke moraal deed er toe in het morele kompas van de liberaal.

Onder de stedelijke notabelen en de elite uit het bedrijfsleven (dikwijls samenvallend) voelden kleine minderheden zich aangesproken door het leerstuk verantwoordelijk burgerschap. Zij zochten inspiratie in verschillende bronnen. Ten eerste een wezenlijk christendom, dat persoonlijk werd beleefd en ontdaan van theologische haarkloverijen. Uit de filosofie was de Kantiaanse plichtsethiek komen overwaaien, die goed paste bij zo’n gezuiverde christelijke leer en aanzette tot handelen en het stellen van voorbeelden tot zedelijke verbetering.⁵ Men putte inspiratie in de nieuwe sociaal-utopische literatuur en in tal van buitenlandse voorbeelden van hervorming en vernieuwing. De kracht van het goede voorbeeld dat navolging verdient was een typisch negentiende-eeuws middel dat serieus werd genomen. Van de eerste grote werelddtentoonstelling in het Crystal Palace in Londen (1851) ging niet alleen op economisch, maar ook op sociaal gebied een enorme stimulans uit. Fabrikanten en hervormers, zoals de arts-hygiënist-projectontwikkelaar dr. Samuel Sarphati (1813-1866), kwamen er vol plannen vandaan, onder meer tot verbetering van de volkswoningbouw.

DE SOCIALE PROBLEMATIEK

Er was veel om je voor in te zetten. Omstreeks 1860 verkeerden de Nederlandse steden al driekwart eeuw in een hevige structurele crisis. De werk-

Prof. mr. Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892)

De Rotterdammer Cornelis Opzoomer (wiens naam voortleeft in Opzoomeren, dat in 1991 begon in de naar hem vernoemde straat), was meer dan 40 jaar hoogleraar filosofie in Utrecht. Zijn elfdelig commentaar op het Burgerlijk Wetboek is tot diep in de 20ste eeuw gebruikt.

Opzoomer mengde zich graag in politieke discussies. Hij keerde zich af van de protestantse orthodoxie, voelde zich aangetrokken tot de moderne richting in de theologie, die hij op de rede trachtte te baseren. Deze medeoprichter van de Nederlandsche Protestantenvond was een overtuigde liberaal, die de opvattingen van Groen van Prinsterer bestreed. Opzoomer was een bewonderaar van Darwin. Als filosoof behoorde hij tot de empirische richting die hij op eigen wijze met een later vergeten gevoelsleer verrijkte, omdat er plaats moest blijven voor een rationeel idealisme en het geloof in God. In 1871 weigerde hij de post van minister van Justitie, omdat de filosofie hem te lief was.

Bron: *Cornelis Opzoomer, Het wezen der kennis*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Wim van Dooren. Baarn: Ambo.

loosheid was groot, het bijstandgebruik hoog en verslavend, de bedrijvigheid lag sterk achterop bij de omringende landen waar de industriële revolutie al volop huishield. Tal van stadsbewoners leefden in schrijnende armoede, vervuiling en hopeloze krotten. Schoon drinkwater ontbrak, riolering was onbekend, stadsvuil lag overal. Het moet nog eens gezegd dat niet de industriële revolutie de grote sociale problemen in de Nederlandse steden veroorzaakte, die waren er al voor 1800. Nederlandse steden traden in een staat van grote armoede de negentiende eeuw binnen.

Na 1870 trok de industrialisatie aan. Deze had twee effecten. Eerst werden de sociale problemen omvangrijker door de aantrekkende bevolkingsgroei. In fabrieken en werkplaatsen heersten soms miserabele omstandigheden. De welvaartsstijging maakte echter ook middelen vrij om er wat aan te doen. Er brak een tijd aan van stadsuitbreiding, aanleg van drinkwaterleidingnetten, demping van vervuilde grachten en aanleg van wegen en spoorwegen. Ook op verkeersgebied was Nederland achtergebleven. In 1860 werden er nog maar twee grotere spoorlijnen geëxploiteerd, zodat de regering zich gedwongen zag om, dwars tegen de heersende politieke

mode van staatsonthouding in, zelf een spoorwegnet aan te leggen. De grote staatsman Thorbecke had daar overigens weinig moeite mee. Hij was al heel vroeg tot de overtuiging gekomen dat de staat heeft in te grijpen waar de markt faalt. Daarmee werd eigenlijk de draad weer opgepakt die met het aftreden van koning Willem I in 1840 was blijven liggen. Deze koning begreep wat de nieuwe economie van toen nodig had: kanalen, spoorwegen, wegen, bruggen en vrije entrepots. Hij stak staatsgeld en eigen geld — wat uit welke bron kwam was niet altijd duidelijk — in de aanleg van kanalen en de Rhijnspoorweg. Zijn politiek leidde tot de financiële crisis van 1840, waardoor achtereenvolgende regeringen bijna een kwart eeuw lang een sanerings- en bezuinigingsbeleid moesten voeren. Vanaf 1860 ging het dankzij de Indische baten weer beter met 's rijks financiën.

EIGENBELANG X ALGEMEEN BELANG

Veel hervormingen en vernieuwingen zijn begonnen door enkelingen, die zich boos of ongerust maakten over een misstand. Het ene initiatief ontsproot aan een droom, het andere aan vernieuwend wetenschappelijk inzicht, het volgende aan ongerustheid over de stabiliteit van de samenleving en weer een ander aan de kansen die een ondernemer zag in de nieuwe economie van toen. Steeds was betrokkenheid bij het wel en wee van de

*Niet zelden werden
materieel eigenbelang of een
klassenbelang en algemene
sociale belangen op vernuftige
wijze samengesmeed*

samenleving of groepen daaruit een drijfveer die het denkbeeld of de droom omzette in een daad. En niet zelden werden materieel eigenbelang of een klassenbelang en algemene sociale belangen op een vernuftige wijze samengesmeed. Marten Mees was zich sterk bewust van de groeiende macht, om niet te zeggen revolutionaire potentie van

de uitdijende arbeidersklasse en werd lid van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond. Daarin werkten arbeid en kapitaal samen om de toestand van de arbeidersklasse te verbeteren en daarmee het opkomende socialisme en de revolutie die het predikte, voor te zijn.

Grofweg vijf groepen ondernamen economische en sociale hervormingsinitiatieven: stedelijke notabelen, artsenhygiënisten, fabrikanten en ingenieurs. De vijfde groep noemde Quack wel de 'denkers van buiten', mensen met grote visies op de maatschappelijke vraagstukken, de oplossing daarvan of niet minder dan de gang der geschiedenis. Tot deze eregalerij behoren de graaf De Saint-Simon, aan wie zowel het liberalisme als het

Mr. Marten Mees (1828-1917)

‘Een man, die jaren aaneen de draden van het Rotterdamse openbare leven in zijn gespierde handen heeft gehouden. [...] Als hoofd, een mensenleeftijd lang, van een der aanzienlijkste en best vermaarde Nederlandse bankiershuizen, was hij, daardoor feitelijk, ook het hoofd van Nederlands eerste havenstad, die hij mede heeft grootgemaakt.’ Mees werkte het liefst achter de schermen. Hij was de onvermoeibare stuwer achter de Nieuwe Waterweg, de aanleg van het nieuwe havencomplex op Feijenoord, de oprichting van de Rotterdamsche Lloyd en de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, de latere Holland-Amerika Lijn, waarvan hij jarenlang president-commissaris was.

Mees was betrokken bij de invoering van het schoolsparen en bij de oprichting van de Rijkspostspaarbank. Een initiatief voor een nieuwe drinkwaterleiding in Rotterdam bleef in 1865 steken door kapitaalgebrek. Niet zonder politieke bijbedoeling steunde hij het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV): ‘Ik ben er hier in Rotterdam in geslaagd hun [socialisten] invloed te verminderen, door het Werkliedenverbond te steunen in het verkrijgen van een eigen lokaal en in het organiseren van fondsen voor uitkering bij ziekte, etc’, schreef hij aan Willem Stork.

Mees was de verpersoonlijking van de liberale verantwoordelijkheidsleer. Zijn maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef werd ten diepste gevoed door ‘een gezuiverde’ christelijke naastenliefde die hij beschouwde als een ‘eigentijds beschavingsbeginsel.’ Hij zag het als ‘een plicht, een dure plicht van de meer gegoeden om te trachten het lot van de minder gegoeden te verbeteren.’ Het besturen van een spaarbank zag hij als ‘bijna een maatschappelijke plicht der hogere standen, evenzeer als het besturen der gemeente...’ Hij was wars van liefdadigheid. Zijn scheppingen gingen steeds uit van verbetering van voorwaarden en wederzijdse verplichtingen: geldverschaffers voor de door hem opgerichte Eerste Maatschappij voor Burgerwoningen namen genoeg met een dividend op belegd vermogen en de huurders betaalden de kostprijs.

Bron: W.C. Mees, *Man van de daad. Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam* (Rotterdam, 1946)

socialisme schatplichtig zijn, de Deens-Duitse filosoof Lorenz von Stein en in ons land Jan Rudolf Thorbecke. Von Stein (1815-1890), hoogleraar in Wenen, was de eerste die duidelijk onderscheid maakte tussen de staat en de samenleving, en van de sociologie verlangde dat die de grote sociale vraagstukken zou oplossen.

Fabrikanten zoals Jacques van Marken (Delft) en vader en zonen Stork (Hengelo) wisten hun bedrijfsbelangen met die van hun werknemers samen te smelten. Zij stichtten uitgebreide sociale stelsels voor hun werknemers, die zieken- en ongevallenkassen en pensioenverzekeringen omvatten, woningen en hele tuindorpen met gemeenschappelijke voorzieningen. Zij waren de vroegste wegbereiders van de verzorgingssamenleving, die de werknemers beschermt tegen de grillen van natuur, ziekte, ongevallen en markteconomie. Na Van Markens overlijden werden in zijn bibliotheek geschriften van Opzoomer teruggevonden met potloodaantekeningen bij de passages waaruit hij inspiratie had geput. Praktische toepassingen ontleende hij aan buitenlandse collega-fabrikanten die dikwijls al eerder experimenteerden met huisvesting, pensioenfondsen en gemeenschappelijke voorzieningen. De opzet van het sociale stelsel dat hij uiteindelijk in en rond zijn Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft tot stand bracht, was groots en uniek en een inspiratiebron voor Nederlandse fabrikanten, om te beginnen de familie Stork. Was dit een direct geval van fabrieksbelangen en werknemersbelangen die aan elkaar werden geklonken, in het geval van Mees' steun aan het ANVV lag dat subtieler, meer indirect. Binnen het bankwezen was Mees tegelijkertijd een vernieuwer (invoering moderne methoden van arbeidsdeling, statistiek en aaneengesloten werkdag) en iemand die het nieuwe verschijnsel der hypotheekbanken uit Frankrijk met grote achterdocht bejegende. Samen met zijn broer Willem Cornelis, president-directeur van De Nederlandsche Bank, wist hij de vestiging van zulke banken in ons land enige tijd tegen te houden. Frappant is dat Sarphati, die de eerste hypotheekbank in ons land stichtte (1860), Marten Mees tot zijn agent van de Rotterdamse vestiging benoemde. Mees was natuurlijk een uitstekend bankier en beide mannen hadden grote waardering voor elkaar.

DADEN

Onder ingenieurs en artsenhygiënisten haakten eigenbelang en algemeen belang weer op andere wijze in elkaar. Artsen schreven over de samenhang tussen slechte huisvesting, ziekte en armoede en de verslavende werking van het diaconale bijstandstelsel. Tegelijkertijd werkten ze aan de verbetering van de volksgezondheid en zetten hun nieuwe beroepsorganisaties

in voor de verbetering en de verbreiding van wetenschappelijke kennis. De beroepsverenigingen van ingenieurs streefden nog wat nadrukkelijker naar erkenning en statusverbetering van het betrekkelijk nieuwe beroep van civiel ingenieur. On het algemeen waren deze academici afkomstig uit de kringen van notabelen en de (grote) burgerij.

Stedelijke notabelen stichtten vanaf 1851 woningbouwverenigingen voor de arbeidende klasse. Zij bouwden (opnieuw naar buitenlandse voor-

*Stedelijke notabelen
stichtten vanaf 1851
woningbouwverenigingen
voor de arbeidende klasse*

beelden) goede woningen, tegen redelijke huren. Deze initiatieven waren op verschillende punten vernieuwend. De organisatievorm was modern: een vereniging op aandelen met als exploitatiebeginselen dat aandeelhouders genoeg namen met een statutair maximum

dividend (meestal 4 procent) en dat er niet onder de kostprijs werd verhuurd. De rationele opzet paste bij het nieuwe utiliteitsdenken van de Verlichting. Hier ligt ook de oorsprong van de latere woningbouwvereniging, die onder de Woningwet van 1901 een toegelaten instelling zou worden. De rationele aanpak gaf ook een impuls aan de (tergend langzame) hervorming van de versnipperde en slecht functionerende kerkelijke en burgerlijke armenzorg.

De woningbouwinitiatieven maakten deel uit van een breed palet om de welvaart en het welzijn van de gewone man te bevorderen. De Bredase geneesheer dr. Van Cooth (†1880) bestemde drie ton uit zijn nalatenschap voor de oprichting van een ambachtsschool.⁶ Hij zag een nauwe relatie tussen dit type onderwijs en de vergroting van de volkswelvaart. In Leeuwarden spanden de bekende hygiënist dr. Samuel Senior Coronel en dr. Baart de la Faille — hij was 37 jaar lang van lid van de gemeenteraad — zich in voor verbetering van de volksgezondheid. Ze pakten het breed aan, van pleidooien voor een betere stadsreiniging tot invoering van het vak gezondheidsleer op de meisjes-hbs.⁷ Ondernemen en sociale betrokkenheid vloeiden samen in de eerste broodfabriek in ons land, van Sarphati (1856). De onderneming werd levensvatbaar, omdat een jaar eerder de accijns op het malen was afgeschaft, waardoor alle kunstmatige beperkingen op de handel in meel en brood verdwenen. Sarphati's grootschalige onderneming kon brood 30 procent goedkoper leveren dan de bakkers, en ondergroef daarmee de kartels van meelmolenaars en bakkers, die de prijs van het brood kunstmatig hoog hadden gehouden.⁸ Voor het eerst konden armen goed en betaalbaar brood kopen. Het voorbeeld vond navolging. In vrijwel alle steden kwamen na 1860 broodfabrieken van de grond.

VERANTWOORDELIJK BURGERSCHAP

De uiteenlopende motieven tot daadwerkelijke uitoefening van verantwoordelijk burgerschap zijn nooit helemaal te ontrafelen. Steeds zijn verschillende combinaties van factoren in het geding, zoals maatschappelijke omstandigheden, persoonlijke gedrevenheid, maatschappelijke positie en de kring of de netwerken waarin men verkeerde. De tweede helft van de negentiende eeuw zinderde van vernieuwing en hervorming, te beginnen met de grote staats- en bestuurshervormingen van 1848 en 1851 en de invoering van een nieuwe economische orde, de vrijemarkteconomie. Tussen 1848 en 1870 werd de stap gezet van de staat naar de samenleving, toen denkers van buiten, zoals de hoogleraren Opzoomer, Quack en Pekelharing, het gedachtegoed van Von Stein propageerden dat de samenleving er niet is voor de staat, maar andersom. Het werd tijd dat de staat uitdrukking ging geven aan de noden van de samenleving. Hier lag de oorsprong van het sociaal-liberalisme dat werkte aan een vruchtbare humuslaag waarop hervorming en vernieuwing konden gedijen. Dit betrof het denkbeeld dat de (grote) burgerij zijn strikte eigen- of groepsbelang moet opgeven voor het belang van de emancipatie van alle burgers in de samenleving. Dat werd gezien en ervaren als een praktische toepassing van het leerstuk van de naastenliefde. De achtereenvolgende stappen tot uitbreiding van het kiesrecht demonstren de uitvoering van dit programma.

Alles overziende mag worden geconcludeerd dat een eigen materieel of ideëel belang dikwijls samenging met een breder sociaal belang. Met de sociale plichtsethiek als drijfveer op de humuslaag van een verantwoordelijk burgerschap, ging het erom de eigen capaciteiten in te zetten voor groepen die niet volwaardig konden deelnemen aan de samenleving.

Noten

- 1 Mees, 595.
- 2 De Bosch Kemper, 252/253.
- 3 Geciteerd in Wennekes, 146.

- 4 Te Velde, 23.
- 5 De Klerk (1998), 43.
- 6 Van Bavel, 13.
- 7 Van der Woude, 267.
- 8 Van Zanden & Van Riel, 184.

Literatuur

F.A.J.M. van Bavel (1965), 'De gemeentelijke zorg voor hygiëne, volksgezondheid en volkshuisvesting in de tweede helft van de 19^e eeuw', in H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red., 1965), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van

Nederland 111. Tilburg: Stichting Historisch Contact, 1-45.

J. de Bosch Kemper (1851): *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*. Haarlem: De Erven Loosjes.

Len de Klerk (1998), *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw*

- en de stedeboom in Rotterdam, 1860-1950.*
Rotterdam: NAI
- C.W. Opzoomer (1873), *De grenzen der staatsmacht.* Amsterdam: Gebhard.
- H.P.G. Quack (1913), *Herinneringen.* Heruitgave 1977, Nijmegen: SUN.
- Carol Schade (1981), *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam.* Amsterdam: Van Gennep.
- Henk te Velde (1992), *Gemeenschapszin en plichtsbeseft; liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918.* Den Haag: SDU.
- Wim Wennekes (1993), *De aartsvaders; grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Jan L. van Zanden en Arthur van Riel (2000), *Nederland 1780-1914; staat, instituties en economische ontwikkeling.* Uitgeverij Balans.

Kleine luyden, grote moraal

Er is een enorme behoefte aan 'nieuwe adel', aan lichtende voorbeelden, naar nieuwe vormen van moreel leiderschap. Maar achter deze roep gaat een enorme minachting voor de middengroepen, de 'kleine luyden', de modale burgers schuil. Terwijl nu juist het alledaagse samaritaanse gedrag van hen de morele ruggengraat van onze samenleving vormt

door *Peter Cuyvers*

Adviseur & directeur van het onafhankelijke adviesbureau Family Facts

NOBLESSE OBLIGE... HET VOLK WEET WEL BETER. De verplichtingen die de hogere standen zichzelf kúnnen opleggen steken immers over het algemeen schraal af tegen de verplichtingen waaraan het volk móet voldoen. Maar helaas, het volk is saai en de adel is (weer) spannend, dus kost het weinig moeite om een themanummer te vullen met fraaie voorbeelden van de verdiensten der hogere standen.

Deze verdiensten vormen voor de historicus overigens een standaard-verhaal: sociale verbetering x, een arbeidershuisje op het bedrijfsterrein of een ziektekostenverzekering, om maar wat voorbeelden te noemen, het komt op enig moment tot stand dankzij de inspanningen van enkele 'verlichte geesten'. Een dominee schrijft een boekje, een arts een pamflet, een fabrikant richt samen met hen een stichting op en ziedaar, na enkele jaren van hoon en spot begrijpt de collega-fabrikant eindelijk dat het personeel dank zij verbetering x nog veel meer geld (voor hem) kan verdienen. Vervolgens wordt de verbetering massaal ingevoerd, waarbij de verzamelde fabrikanten er over het algemeen in slagen om een flink deel uit de staatsmiddelen te bekostigen, met als argument dat de sociale verbetering dan ook echt voor allen zal gelden.

Dit verhaal kunnen we moeiteloos voor alle tijdsgewrichten invullen, de 'sociale verbetering' is in alle eeuwen en culturen de opvolger geweest van de meer rudimentaire mechanismen als 'brood en spelen'. Vandaag de dag

kunnen we bijvoorbeeld zien hoe niet de dominee maar de ontwikkelingswerker de ideologie levert, Artsen zonder Grenzen de documentatie en de bezitters van Microsoft of TomTom de miljarden opbrengen om landelijk of wereldwijd de sociale ellende te bestrijden. Zoals de Fransen het zo mooi formuleren: *Plus ça change, plus c'est la même chose*. Hoe meer er verandert, hoe meer het hetzelfde blijft. En zo kennen we nog wel wat ervaringswijsheden over de handel en wandel van adel en elite. 'Hoe groter geest, hoe groter beest' en 'Macht corrumpeert en absolute macht corrumpeert absoluut'.

Het volk heeft immers al die eeuwen mogen aanschouwen hoe de grote meerderheid van de elite toch iets meer met zichzelf bezig was. Hoe er piramides en paleizen werden gebouwd die slechts functioneel nut hadden voor een enkeling (en dan hebben we het nog niet over gevoerde oorlogen). Hoe de baron gebruik maakte van het *ius primae noctis* (recht op de eerste nacht) bij het huwelijk van de dochter van de pachter en hoe de (Engelse) vorst zijn eigen kerk oprichtte om er een serie vrouwen op na te houden. Noblesse.

Een zeker cynisme ten aanzien van de weldoeners is dan te begrijpen. Zelfs als die het immers uit oprecht filantropisme deden, ging het altijd om de inzet van middelen die zij toch 'over' hadden. Verder gaven zij deze middelen niet echt zomaar 'weg', maar ze hielden er uiteraard wel controle over, bepaalden wat de verenigingen en stichtingen met het geld mochten doen. En ten slotte vond en vindt de oude en nieuwe filantropische adel het toch niet onprettig om zich als zodanig in het publiek te manifesteren. Net zoals de klassieke despoten af en toe letterlijk een hoeveelheid muntstukken over het volk kwamen uitstrooien.

We moeten dus toch constateren dat deze handelingen op gespannen voet staan met het criterium voor innerlijke adel, om het maar even zo te noemen, dat het christendom ons heeft gebracht. Met de parabel van de Barmhartige Samaritaan als bekendste verwoording. Het verhaal van de Barmhartige Samaritaan bevat de essentie van de christelijke ethiek. Een aantal mensen met sociaal aanzienlijke posities heeft het te druk met het eigen belang, iemand uit de laagste sociale groep is degene die de gewonde reiziger helpt, zonder aan het eigen belang te denken. In de parabel wordt ook voldaan aan een ander belangrijk ethisch criterium dat we in de Bijbel tegenkomen, de gedachte dat 'de ene hand niet moet weten wat de andere doet'. De Samaritaan levert de reiziger af bij zijn eigen verwanten en vertrekt, punt. Goed gedrag is niet iets om over op te scheppen, het gaat om de intrinsieke waarde.

Als we naar de actuele discussie over ethiek en moraal kijken, dan is duidelijk dat die totaal de andere kant op gaat. Er is een enorme behoefte

aan 'nieuwe adel', aan lichtende voorbeelden. De Nederlandse intellectuelen struikelen over elkaar heen in hun speurtocht naar nieuwe vormen van (moreel) leiderschap en nemen en masse afscheid van het gelijkheidsdenken van de jaren zestig van de vorige eeuw. Het volk wordt (weer) gezien als een bron van ellende. Want als dat volk aan zichzelf wordt overgelaten, zonder iemand voor het handhaven van regels voor de dagelijkse interactie, zonder publiek vastgestelde normen voor fatsoenlijk gedrag en zonder een waardenstelsel dat richting geeft, dan is dat volk een losse verzameling van individuen die elkaar het leven zuur maken met egoïsme en grof gedrag. En dat oordeel heeft niet alleen betrekking op de groepen die bekend

Modale en bovenmodale burgers worden door de politieke top en de intellectuele elite vooral gezien als 'burgers nooitgenoeg'

staan als de klassieke 'plebejers'.

Ook de modale en bovenmodale burgers worden door de politieke top en de intellectuele elite vooral gezien als 'burgers nooitgenoeg', mensen die wel alles van de overheid willen hebben, desnoods ook alles juridisch willen afdwingen, maar zelf niet bereid zijn om te investeren in de samenleving. De

staat die zichzelf trachtte te positioneren als een bv met 16 miljoen klanten, vindt die klanten nu te veeleisend geworden. Een proces dat zich uit in het gebruik van termen als zieke burgers, calculerende burgers, eisende burgers en verwende burgers. Geen wonder dus dat deze burgers wederom door een elite op het rechte pad dienen te worden gebracht, dat er weer voorbeeldfuncties moeten worden ingenomen.

Nu wordt vaak gesteld dat hier sprake is van een restauratieve tendens, van een hang naar de hiërarchische verhoudingen uit het verleden. Er wordt gevraagd om canons, om nationale musea, om maar een paar voorbeelden te noemen. Ik denk echter dat hier iets heel anders aan de hand is, dat we hier te maken hebben met een van de vele 'paarse hybriden' die zijn ontstaan in de afgelopen decennia, een soort monsterverbond tussen de socialistische en liberale opvattingen. Dit monsterverbond heeft te maken met het wantrouwen van burgers. Op dit punt immers zijn socialisten het verrassend eens met liberalen in hun analyse van de samenleving, of liever gezegd, van de menselijke natuur. Dat liberalen uitgaan van egoïsme als basale drijfveer bij elk individu is bekend, maar ook socialisten koesteren een enorm wantrouwen. Niet voor niets willen ze de bevolking heropvoeden als ze aan de macht zijn. Ideologen van de verzorgingsstaat hebben het bijvoorbeeld expliciet over een verhouding van 90 procent eigenbelang en 10 procent solidariteit. Het gaat hier om de grondgedachte dat zowel de

liberale als de socialistische aanpak een fundamenteel wantrouwen in de menselijke natuur heeft. Om goed te doen, moet de mens er via een truc toe worden gebracht. Op dezelfde manier als je een kind levertraan geeft met een suikerklontje achter op de lepel. Als het gaat om de sociale elite is een deel nog wel bereid en in staat om verder te kijken dan het eigenbelang. Maar als het gaat om 'het volk' moeten we nog een stap verder gaan, want het volk begrijpt het vaak niet eens. Daarom kun je beter zo snel mogelijk solidariteit verplicht stellen in de vorm van premies en belastingen. En zo bezien is er dus weinig verschil tussen de plutocratentax die Marijnissen wil opleggen, de solidariteitsheffing die Bos vraagt van de gepensioneerden met wat hogere inkomens, de milieuheffingen die Halsema nodig acht, enzovoort. Achter al deze beleidsmaatregelen gaat het idee schuil dat als puntje bij paaltje komt zowel rijke als arme burgers zich niet de ware samaritanen zullen tonen.

Mijn stelling is dat dit fatsoenlijke gedrag, deze dagelijkse samaritaanse moraal, er wel degelijk is. Sterker nog, in de geschiedenis van de mensheid er altijd is geweest. En wel precies op het punt dat altijd buffert tussen de adel en het plebs: de middengroepen, de 'kleine luyden', de modale burgers. Precies bij die groepen die altijd de smaad en de hoon hebben opgeroepen van beide kanten. Zowel de elite als het gemene volk pleegt zich immers in alle tijdvakken vrolijk te maken over de bekrompen en benepen burgerman. De man of vrouw die maar wat aankneutert in het eigen achtertuinje, of die angstig afstand houdt van de grote daden waarmee de elite bezig is. Of van de directe behoeftebevrediging die het leven van het volk aangenaam maakt.

Mijn stelling is echter dat de geschiedenis van de mensheid niet bestaat uit een serie heldhaftige gevechten van een elite om het volk uit armoede

De geschiedenis van de mensheid bestaat niet uit een serie heldhaftige gevechten van een elite om het volk uit armoede en domheid te verlossen

en domheid te verlossen, en al evenmin uit een serie revoluties waarin de vertrapten zichzelf uit het moeras vochten (en *en passant* de elite een kopje kleiner maakten). Dergelijke episodes zijn net zo leuk en populair als het *Big Brother*-huis op televisie — en net zo representatief. De échte geschiedenis van de mensheid bestaat uit miljarden positieve en zelfs liefdevolle interacties tus-

sen miljarden mensen, af en toe onderbroken op specifieke locaties door groepjes egocentrische idioten die om tal van redenen meer wilden hebben dan de rest. In mijn optiek zijn er dus 16,5 miljoen Nederlanders, 650

miljoen Europeanen en iets meer dan 6 miljard wereldburgers die zich structureel samaritaans gedragen en met elkaar een ethische dagelijkse leefwereld tot stand brengen, dit ongeacht het ethische niveau dat hun samenleving als geheel haalt. Ouders doen alles voor hun kinderen, families en vrienden steunen elkaar, of ze nu in het democratische Nederland, het theocratische Iran of in het totalitaire Noord-Korea wonen.

Omdat dit alledaagse samaritaanse gedrag niet spectaculair is, zien we het nooit in de media. We ervaren het allemaal wél in onze eigen directe omgeving. We hebben allemaal die mensen die veel voor ons betekenen, waarbij we niet in termen van persoonlijk voordeel denken en handelen. We denken echter meestal dat we wel de enigen (zullen) zijn die in deze harde wereld nog liefde ervaren. En naarmate we ons meer begeven in elitaire kringen die zich meer voeden met prestige dan met liefde, is dat over het algemeen ook zo. Het gebeurt slechts een hoogst enkele keer dat dit type gedrag letterlijk boven de massa uitstijgt, bij persoonlijkheden als Gandhi of Moeder Teresa. Personen die dan ook door vrijwel iedereen intuïtief op eenzame hoogte worden geplaatst. Zij zijn echter simpelweg de iconen van datgene wat zich dagelijks afspeelt tussen de ‘kleine luyden’ van de wereld. Het is niet voor niets dat de filosoof Imanuel Kant juist de burgerlijke moraal zo centraal stelt. Hij beschrijft hoe hij diep buigt voor de praktische ethiek van de gewone burger die geen theoretische exercities nodig heeft om tot goed gedrag te komen. ‘Zijn voorbeeld houd me een morele wet voor’.

Kortom, u zult in dit nummer van CDV verhalen aantreffen over tal van iconen uit heden en verleden. Iconen die horen bij de oude elites die de volkshuisvesting begonnen met arbeiderswoninkjes. Iconen die horen bij nieuwe elites die via kunstverzamelingen of ziektebestrijding bij de oude willen aansluiten. Iconen die het beste met de wereld en de mensen voorhebben. Maar als het gaat om de moraal in deze wereld moeten we niet bij deze elites zijn, maar bij de ‘kleine luyden’.

Is de elite veranderd?

Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel

Velen denken dat echte adel in Nederland iets van het verleden is. Empirisch onderzoek wijst echter anders uit: een adellijke titel beïnvloedt nog steeds het gedrag en de carrières van mensen significant en substantieel.

door *J. Dronkers* & *Y.B. Kuiper*

Respectievelijk Hoogleraar Sociale stratificatie en ongelijkheid aan het Europees Universitair Instituut te Florence & bijzonder hoogleraar religieuze en historische antropologie aan de Rijksuniversiteit Groningen

VOORDAT EEN GOEDE MAATSCHAPPELIJKE discussie over wenselijkheid of voorbeeldigheid van elites kan beginnen, is het van belang niet alleen zorgvuldig normatief te kunnen argumenteren, maar ook op de hoogte te zijn van de bestaande empirische kennis over elites. Toegepast op de casus van de huidige Nederlandse adel, gaat het er dan om een aantal foute opvattingen over deze voorbeeldige geboorte-elite, die thans verdwenen of verouderd zou zijn, uit de weg te ruimen. Deze foute opvattingen hebben bijvoorbeeld het parlementaire debat in de jaren 1990 over de wet op adelendom tot een farce gemaakt. In plaats van fundamenteel te kiezen voor wetgeving die neerkomt op óf aanvulling van de huidige adel óf afschaffing, dan wel privatisering van die adel, verzandde het debat in louter aandacht voor randverschijnselen, zoals het vererven van de adellijke titel via de vrouw of via adoptie. Daardoor kreeg het ook een halfslachtige uitkomst: adel wel handhaven, maar geen aanvulling. Eliteonderzoekers zoals wij (een socioloog en een antropoloog), gespitst op thema's als maatschappelijke ongelijkheid, vorming van elites (meervoud!) en identificatie met die elites, stellen in dit verband vragen als: wat zijn oude en nieuwe elites in de Nederlandse samenleving? Wil men nieuwe elites zichtbaar maken of worden ze verstopt vanuit de gedachte dat een elite in het burgerlijke Nederland zowel niet past als niet bestaat?

Het valt op dat zulke vragen te weinig aan de orde komen in debatten

over de adel. Dat is overigens geen uniek verschijnsel, dat geldt ook voor andere debatten in Nederland over maatschappelijke ongelijkheid: er is een sterke neiging die te bagatelliseren of te verbergen, vanaf de sociale compositie van zelfstandige gymnasia tot de achterstand van migrantenleerlingen. Kennelijk laat men zich liever leiden door normatieve opvattingen over de Nederlandse samenleving, dan door inzichten gestoeld op weerbarstige feiten.

Daarom bespreken wij in deze bijdrage zeven gangbare opvattingen over de huidige Nederlandse adel, waarbij wij willen laten zien dat ze empirisch fout zijn en vaak ook misleidend. Zij zijn fout omdat in het Nederland van de 21ste eeuw een adellijke titel nog steeds het gedrag en opvattingen van adellijke en niet-adellijke mensen significant en substantieel beïnvloedt. Dit is van belang voor een debat over elites in Nederland, omdat het leert dat oude elites niet zo gemakkelijk verdwijnen als men wel meent, en dat het burgerlijk karakter van de Nederlandse samenleving een onterechte gemeenplaats is. De zeven foute gangbare opvattingen zijn variaties op het thema dat adel uitsluitend een historisch instituut is, zoals het kabinet betoogde tijdens de eerdere genoemde parlementaire debatten over de wet op de adeldom. Hierbij maken wij gebruik van de uitkomsten van recent sociologisch en historisch-antropologisch onderzoek naar de plaats van de Nederlandse adel in het heden en het recente verleden. Soms expliciet, maar vaak impliciet maken we ook gebruik van een vergelijkend perspectief. Het bijzondere karakter van de Nederlandse adel in de moderne tijd blijkt pas goed bij vergelijking met buitenlandse adel, in het bijzonder met die in de ons omringende landen (Kuiper, 1991).

Belangrijk is verder het gegeven dat toen het begrip elite in de zeventiende eeuw in Frankrijk werd geïntroduceerd, de term langdurig als een soort synoniem voor adel werd gebruikt (Conze, 2005). Sinds ongeveer 1800 verwijst elite echter niet meer naar een adelsmonopolie. Voor een plaats aan de top van de samenleving zijn individuele (in plaats van collectieve) prestaties — vaak samenhangend met meer opleiding én economisch, wetenschappelijk en artistiek succes — veel belangrijker geworden. Personen uit een geboorte-elite als de adel hebben zich tegen die achtergrond een plaats moeten veroveren in de opkomende prestatie-elites. Daarbij had de adel in de negentiende en zelfs nog in de 20ste eeuw gemakkelijker toegang tot de hogere functies in het overheidsbestuur, het militaire apparaat, de kerken en vorstelijke hoven. De kernvraag voor eliteonderzoek naar de huidige adel is dus: hebben dragers van een adellijke naam nog altijd betere kansen op een elitepositie dan anderen? En als spiegelbeeld daarvan: hoe omvangrijk is de populatie van adellijke personen die buiten de elite-circuits staat?

I. ADEL IS EEN ANACHRONISME

Adeldom is niet meer van deze tijd, het is een anachronisme dat zou moeten verdwijnen. Het kabinet formuleerde dit argument tijdens het debat over de wet op de adel meer eufemistisch: adel is een historisch instituut (Coenraad, 2004). Daarom moet er maar zo weinig mogelijk aan worden veranderd, ook met het oog op het koningschap ('geen koning, geen adel; geen adel, geen koning'). In feite werd dit juridisch argument kamerbreed overgenomen. Maar heeft het parlement zich gerealiseerd dat deze juridische status van de adel zeker nog niet betekent dat het van adel zijn geen daadwerkelijke betekenis meer voor het gedrag van mensen bezit? Het lijkt erop dat historisch in dit verband vooral betekent dat het tegenwoordig (of tot voor kort) niet meer uitmaakt of iemand al dan niet nog bij het instituut adel behoort. Echter, recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek (Dronkers, 2000; Schijf, Dronkers & Broeke-George, 2004) heeft laten zien dat het bezit van een adellijke afkomst in Nederland wel degelijk nog steeds iets uitmaakt voor gedrag en loopbaan. De twee volgende verschijnselen maken duidelijk dat een adellijke titel nog steeds telt: trouwen en carrière maken.

Zo hebben adellijke vrouwen nog altijd een grotere kans op het huwen van een adellijke partner dan hun mannelijke tegenvoeters, ook in moderne samenlevingen. Dit weerspiegelt het bekende, algemene verschijnsel van het 'omhoog trouwen': vrouwen trouwen gemiddeld vaker met partners die langer zijn, een betere opleiding of betere vooruitzichten hebben. Adel blijft dus staan in dit rijtje van aantrekkelijke en relevante kenmerken. Bovendien is dit verschijnsel van adellijk omhoog trouwen door adellijke vrouwen niet afgenomen gedurende de 20ste eeuw. Met andere

woorden, een adellijke titel is bij dit klassieke verschil tussen mannen en vrouwen niet minder belangrijk geworden.

Daarnaast hebben adellijke personen nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière. Weliswaar zijn die kansen in de

Adellijke personen hebben nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière

loop van de vorige eeuw kleiner geworden, maar ze zijn zeker niet verdwenen. Wel vervult de adel steeds minder publieke en politieke ambten en kiest men in die kringen steeds meer voor carrières in de culturele sector en in het bedrijfsleven (Dronkers en Schijf, 2005). Daardoor is de adel vanuit Den Haag minder zichtbaar geworden, maar dit betekent nog niet dat zijn leden minder succesvol zijn geworden. Bovendien blijkt een hogere adellijke titel (graaf, gravin) extra kansen te bieden in vergelijking met een

adellijk predikaat (jonkheer of jonkvrouw). Deze extra kansen bij een hogere adellijke rang zijn gedurende de 20ste eeuw niet kleiner geworden.

De adel feitelijk te typeren als louter historisch instituut is dus onjuist, omdat een adellijke titel nog steeds het gedrag en de carrières van mensen significant en substantieel beïnvloedt, ook nog aan het einde van de vorige eeuw.

2. ADEL EN HOGE BURGERIJ (PATRICIAAT) IS HETZELFDE

Een veel voorkomende opvatting is dat in de 20ste eeuw Nederlandse adel en patriciaat of hogere burgerij nauwelijks (meer) van elkaar te onderscheiden zijn. Dat zou komen door de burgerlijke achtergrond van een groot deel van de Nederlandse adel (de veelal in de negentiende eeuw geadelde personen uit de regentengeslachten van de Republiek) en door de sterke verburgerlijking van de Nederlandse adel na 1848 onder druk van de burgerlijke Nederlandse cultuur. Ondanks de grote populariteit van deze opvatting, blijkt uit onderzoek dat adel en patriciaat niet inwisselbare begrippen zijn (Dronkers en Hillege, 1997; Dronkers en Schijf, 2004). Dit zien we opnieuw bij het trouwen en carrière maken, als we de adel gaan vergelijken met het patriciaat.

Huwelijken tussen adel en patriciaat komen in de 20ste eeuw vaak voor, maar toch geeft zowel de adel als het patriciaat nog meer de voorkeur aan huwelijken in eigen kring. Dit betekent dat een jonkheer of -vrouw een grotere kans heeft op een huwelijk met een adellijke partner dan met een partner uit het patriciaat. Die kansen van graven of gravinnen op een adellijke partner in plaats van een partner uit het patriciaat zijn nog groter dan die van jonkheren. Ook bestaan er binnen adel en patriciaat duidelijk rangen (Kuiper, 1998). Personen uit families die na 1945 voor het eerst zijn opgenomen in het 'blauwe boekje' (soort registratieregister voor patricische families sinds 1910; Bruin en Schmidt, 1980) hebben een kleinere kans op een adellijke partner dan personen uit families die vanaf het eerste begin in dat boekje stonden. Deze rangverschillen binnen en tussen de adel en het patriciaat zijn gedurende een groot deel van de vorige eeuw nauwelijks kleiner geworden.

Adellijke personen hebben dus nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière dan personen afkomstig uit het patriciaat. Dit verschil in kansen tussen adel en patriciaat is bovendien gedurende de 20ste eeuw niet kleiner geworden, en dus is er geen sprake van naar elkaar toegroeien. De verklaring voor dit verschil in carrièrekansen is niet het gegeven dat de adel hoger opgeleid is dan het patriciaat. Integendeel, de adel heeft gemiddeld een lagere opleiding dan het patriciaat en boven-

dien is het opleidingsrendement voor de adel lager dan voor het patriciaat. Dat betekent dat een adellijke titel tot op zekere hoogte het ontbre-

Een adellijke titel kan tot op zekere hoogte het ontbreken van een academische titel compenseren

ken van een academische titel kan compenseren.

Adel en patriciaat of hoge burgerij zijn in hun gedrag niet gelijk. Je kunt beide groeperingen daarom niet zonder meer op één hoop gooien. Wel valt er vanuit elitehistorisch perspectief veel voor te zeggen dat

‘het meest geslaagde deel’ van adel en patriciaat zich in Nederland gedurende de 20ste eeuw tot een soort *composite elite* heeft ontwikkeld.

3. NEDERLANDSE ADEL IS EEN UITZONDERING IN EUROPA DOOR ZIJN BURGERLIJK KARAKTER

Een andere populaire opvatting is dat de Nederlandse adel sterk verschilt van de adel in andere Europese landen. De Nederlandse adel zou veel burgerlijker zijn door twee eeuwen Republiek, het vroege verlies van adellijke politieke rechten en de sterke burgerlijke Nederlandse samenleving, die de adellijke cultuur niet wilde imiteren. Overzichtswerken over de Europese adel (Wehler, 1990; Lieven, 1992; Wasson, 2006) steunen deze opvattingen: de Nederlandse adel komt er niet of terloops in voor, en in het laatste geval volstaan de buitenlandse auteurs met het verwijzen naar de foute opvatting dat Nederlandse adel en hoge burgerij samenvallen. Vooral de Duitse adel wordt als een tegenpool van de Nederlandse adel gezien: pas in 1918 verloor de adel in Duitsland en Oostenrijk zijn politieke macht, terwijl de Duitse en Oostenrijkse burgers bleven opzien tegen hun adel. Maar ook hier laat onderzoek zien dat dit een onjuiste opvatting is, tenminste als men een vergelijking maakt van het carrière maken en trouwen door de adel in (West-)Duitsland en Nederland.

Gepromoveerde Duitse adel heeft na 1950 een grotere kans op een voor-aanstaande positie in het West-Duitse bedrijfsleven dan gepromoveerden afkomstig uit de Duitse hogere burgerij (*Bildungsbürger*). Dit blijkt uit een heranalyse van de loopbanen van Duitse ingenieurs, juristen en economen, verzameld door Hartmann en Kopp (2001). Deze voorsprong van adel op hogere burgerij bij carrière maken komt dus zowel voor in Nederland als in (West-)Duitsland.

Een systematische vergelijking van het onderling huwen door de Nederlandse en Oostenrijks-Duitse adel laat zien dat dit elkaar niet veel ontloopt (Dronkers, 2005). Het belangrijkste verschil is dat er in Duitsland en Oos-

tenrijk meer adel, afkomstig uit de middeleeuwen, bestaat dan in Nederland, en die oude adel kiest vaker adellijke partners.

Nederlandse en Duitse adel verschillen dus minder sterk dan het lijkt, zowel in hun carrièrekansen als in het onderling huwen. Bovendien stond in de vorige eeuw vrij veel adel in met name Overijssel, Gelderland en Limburg in nauw contact met Duitse adel, al dan niet op basis van huwelijksbanden. Kortom, de Nederlandse adel is minder uitzonderlijk dan hij lijkt — en dat is hij trouwens ook in vergelijking met de Franse adel (De Saint Martin, 1993).

4. ADEL STERFT UIT

De opvatting dat de Nederlandse adel uitsterft, is wel gebruikt om de overerving van adellijke titels via vrouwen mogelijk te maken. Systematisch tellen van het aantal geboorten per decennium in het ‘rode boekje’ (het sinds 1903 verschenen *Nederland's Adelsboek*) leert echter dat het aantal geboorten binnen de Nederlandse adel licht gedaald is van 10.000 aan het begin van de 20ste eeuw naar 8000 aan het begin van de deze eeuw, met de jaren 1930 als laagste punt: 7000 (Dronkers, 2000; Kuiper, 2000a). Omdat adellijke families sterk verschillen in omvang (katholieke meestal groot, protestantse meestal klein) stierven er gedurende de vorige eeuw wel families uit, maar dit uitsterven van de kleine families werd gecompenseerd door de groei van de grote families. Ook vestigden zich steeds meer leden van de Nederlandse adel permanent in het buitenland (nu rond 2500) en een deel ervan heeft een andere nationaliteit aangenomen. Dat laatste betekent echter niet dat deze emigranten hun Nederlandse adellijke titel verliezen. Dit ‘verlies’ van in Nederland woonachtige adel kan sinds de nieuwe wet op de adeldom nauwelijks worden gecompenseerd door inlijving van in Nederland wonende buitenlandse adel (Coenraad, 2004). Er is dus een min of meer constant aantal personen van Nederlandse adel, dat echter door de groei van de totale Nederlandse bevolking een steeds kleiner percentage daarvan uitmaakt.

5. ADEL WOONT NOG STEEDS OP LANDHUIZEN EN IN KASTELEN

‘Men’ denkt dat iemand van adel op een kasteel, nou ja minstens op een buitenplaats of landhuis moet wonen. Dit is nu typisch een kwestie van imago. De media poetsen dit imago regelmatig op. Zeker, adel en patriciaat zijn nog altijd goed vertegenwoordigd onder bijvoorbeeld de leden van de Stichting tot Behoud van Particuliere Buitenplaatsen. Toch komen steeds meer van dit soort huizen in handen van nieuwe rijken en bedrijven, die

zulk bezit al dan niet commercieel exploiteren. Dat neemt niet weg dat binnen de adel zelf er in de loop van de 20ste eeuw menige familiestichting is opgericht om een bepaald historisch buiten in familiebezit te houden. Nog steeds bestaat er bij een bepaald deel van de adel een zelfbeeld waarin het landelijk leven wordt aangeprezen als het ware adellijke leven. Vermoedelijk gaat het hierbij om een collectieve herinnering aan tijden waarin veel adellijke families zich tevreden gingen stellen met landelijk-lokale vormen van gezagsuitoefening, als een soort reactie op de komst van de Nederlandse massasamenleving en daarbij horende processen van democratisering en verdere urbanisatie (Kuiper, 1993). Bij recent onderzoek van de Nederlandse Kastelenstichting naar de maatschappelijke herkomst van de bewoners van Limburgse kastelen, bleek slechts een kleine minderheid tot de adel te behoren (8 van de 50 respondenten, wat vermoedelijk in vergelijking tot de andere provincies in Nederland nog vrij hoog is). Interessant is in dit verband ook dat bij een recente landelijke enquête bleek dat bijna tweederde van de huidige Nederlandse adel vindt dat de eigen woning niet past bij het beeld dat anderen hebben van een ‘adellijke’ woning (De Smeth e.a., 2006).

6. VAN ADEL ZIJN IS VOORAL EEN MANNENZAAK

Gegeven het feit dat adeldom patrilineair wordt doorgegeven, lijkt op de stelling dat van adel zijn vooral een mannenzaak is, op het eerste gezicht weinig af te dingen. Niets is minder waar. In de eerste plaats is veel aannemelijker dat juist ook moeders en grootmoeders in adellijk familieverband minstens zo’n grote rol spelen bij de overdracht van familie-, stand- en adelsbesef. Biografische documenten en publicaties wijzen duidelijk in die richting (Kuiper, 2003). Vrouwen namen immers ook een prominente positie in het leven op de buitens — ook in de personele sfeer (bijvoorbeeld zoals kindermeyden, ‘juffies’ en gouvernantes). Ten tweede lijkt een sterk standsbesef meer voorbehouden aan echtgenotes zonder baan, dan aan hun mannen die in de publieke sfeer meer omgang hadden met personen die niet uit hun eigen kringen afkomstig waren. Ten slotte telden adellijke ridderordes (vooral verbonden met charitatieve doelen) aanvankelijk alleen mannelijke leden, nu hebben ze ook vrouwenafdelingen.

Een opvallend resultaat van recent onderzoek (Schijf, Dronkers & Broeke-George, 2004) is dat het hebben van een adellijke moeder de kans vergroot op een goede maatschappelijke carrière, niet alleen bij de adel maar ook bij het patriciaat. Daarbij dringt zich de vraag op of het lid zijn van bepaalde adellijke families hier de doorslaggevende factor is. Tussen adel als collectiviteit en adel als populatie van individuen bevindt zich immers het

niveau van adel als netwerken van families. Aannemelijk is dat juist in familieverbanden die adellijke vaardigheden worden geleerd en ingeprent, die adellijke personen in staat stellen een elitepositie te verkrijgen.

Anders gezegd: van adel zijn is vooral een familieaangelegenheid (Kuiper, 2000b). Kijk in dit verband eens naar familiestichtingen en familieverenigingen. Zij zijn de instellingen geworden die, in het verlengde van gezinsverbanden, als het ware hedendaags adelsbesef produceren en revitaliseren. Ten slotte, de al eerder aangehaalde landelijke enquête laat zien dat, naast het bezit van een titel, familiebanden, de naam van de familie en de aandacht daarvoor het zwaarst wegen bij identificatie met 'het van adel zijn' onder de adel zelf.

7. 'JE BENT VAN ADEL OF JE BENT HET NIET'

De formule 'Je bent van adel of je bent het niet' (een variatie op een passage uit Godfried Bomans' *Erik en het klein insectenboek*) duikt regelmatig op in karakteristieken van de adel. Zij verheldert echter niets. Heb je een adellijke titel of een predikaat, dan ben je van adel. Zo niet, dan ben je dus niet van adel (en in het huidige Nederland zal je dat ook nooit meer kunnen worden, met uitzondering van nieuwkomers in het Koninklijk Huis). Zo'n soort formule is ook wel eens sluitstuk van een betoog waarin men het bijzondere, het zich onderscheidende, het cruciale of het essentiële van de adel wil aantonen. Het *noblesse oblige* wordt binnen de adel zelf vaak als hét belangrijkste kenmerk gezien. Maar verplicht tot wat? Tot publieke verantwoordelijkheid, tot wellevendheid, tot dierenliefde? Exclusief adellijk zijn dit soort zaken zeker niet (meer) (Kuiper, 2000a).

De grote schrijver uit het milieu zelf, Giuseppe Tomasi di Lampedusa, heeft eens opgemerkt: 'De zin van een adellijk geslacht ligt geheel in de traditie, dat wil zeggen in de vitale herinneringen.' De strekking mag duidelijk zijn: van adel zijn is een kwestie van identificatie en zich verbonden voelen met een familiegeschiedenis. Die identificatie met de familiegeschiedenis is in een samenleving, waarin de adel als collectiviteit geen enkele maatschappelijke functie meer bezit, een belangrijk kenmerk van de adel geworden. Met enige overdrijving kun je zeggen dat de psychische functie meer het hedendaagse adelsbesef van individuen bepaalt dan de maatschappelijke. Je voelt je nog van adel of juist niet? Of misschien nog preciezer uitgedrukt: bij gelegenheid voelt men zich van adel (bijvoorbeeld op het adelsbal van de adellijke jongerenvereniging), maar vaak ook niet. Identificatie met adel is daarom situationeel gebonden geworden: soms wil je wel van adel zijn, maar soms wil je dat (al dan niet bewust) juist niet.

BIJ WIJZE VAN BESLUIT

In de media is het nu gebruikelijk geworden om recente verschijnselen als heropricting van ridderschappen, het naar buiten treden van ridderordes of de populariteit van adelsbals voor een gerevitaliseerd zelfbewustzijn van de adel te houden. Dat gebeurt vaak met een verwijzing naar de jaren zestig en zeventig uit de vorige eeuw. In Nederland was toen immers sprake van een uitgesproken antiadellijk klimaat. Is dit het nieuwe cliché over de Nederlandse adel, nadat we het zo lang hebben moeten stellen met de gemeenplaats over zijn burgerlijke karakter?

Misschien is het verstandig eens meer te letten op de context waarin de adel juist in onze tijd naar buiten treedt. In een samenleving waarin de overheid kennelijk steeds minder in de zorg wil investeren, moet het naar buiten treden van aanvankelijk stille adellijke ridderordes, die daarbij ruchtbaarheid geven aan hun goede daden, wel opvallen. In zoverre het al genoemde recente landelijke adelsonderzoek op dat punt inzicht biedt, blijkt het gevoel van ‘adeldom verplicht’ ook het sterkst te leven bij die personen die een actievere rol van adelsorganisaties wensen. Lag vroeger de *raison d’être* van dit soort organisaties geheel

in de steun aan in nood geraakte standsgenoten, bij een verbreding van hun zorg naar ook anderen in de samenleving zal het verschil in doelstelling met bijvoorbeeld een serviceclub als Rotary steeds kleiner worden. Nu de traditionele referentiepunten voor de adel als staat, troon en hiërarchie zijn weggevallen, zal de adel alleen

Het gevoel van ‘adeldom verplicht’ leeft het sterkst bij die personen die een actievere rol van adelsorganisaties wensen

nog door particuliere initiatieven uit eigen kring zich als collectiviteit kunnen manifesteren. Revitalisering van het instituut adel door nieuwe wetgeving — met name bedoeld om personen in de adelstand te gaan verheffen — acht de meerderheid onder de adel geen goede zaak (De Smeth e.a., 2006). Daarmee lijkt zich een nieuwe weg te openen: klassieke adellijke noties als liefdadigheid en wellevendheid worden een vitaal onderdeel van een geheel op vrijwillige basis georganiseerd adellijk verenigingsleven dat op eigen wijze een bijdrage wil leveren aan de *civil society*. Gezien de sterke trend van individualisering in onze samenleving, ligt het voor de hand dat ook velen van adel helemaal niet in die richting denken. Voor hen zijn historisch besef en identificatie met de familiegeschiedenis voldoende. En misschien, wie zal het zeggen, zijn er ook heel

wat mannen en vrouwen die nu helemaal niet meer willen omzien naar hun adellijk verleden.

Literatuur

- Bruin, K. en C. Schmidt, 1980, Zur Genealogie der Genealogie. Over het boekstaven van 'aanzienlijkheid' in het Koninkrijk der Nederlanden", *Sociologische Gids* 4: 274-292.
- Coenraad, R. P. N., 2004, Het Nederlandse adelsrecht. Een staatsrechtelijk overzicht van het vigerende adelsrecht", *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11: 118-171.
- Conze, Eckart (ed.), 2005, *Kleines Lexikon des Adels*. München: Verlag C.H. Beck.
- Dronkers, J. 2000, De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27: 233-268.
- Dronkers, J., 2005, Afnemende adellijke homogamie binnen de Duits-Oostenrijkse adel in de twintigste eeuw? Een vergelijking met de Nederlandse adel, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 12: 121-139.
- Dronkers, J. en S. Hillege, 1997. Studentenverenigingen en de toegang tot de Nederlandse elites tussen 1960 en 1980, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24: 253-276.
- Dronkers, J. en H. Schijf, 2004. Huwelijken tussen adel en patriciaat: een middel om hun elitepositie in een moderne samenleving in stand te houden?, *De Nederlandsche Leeuw* 122:144-155.
- Dronkers, J. en H. Schijf, 2005. Van de publieke naar de culturele of economische sector? Een vergelijking tussen de Nederlandse adel en het patriciaat in de twintigste eeuw, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11:104-117.
- Kuiper, Yme, 1991, De adel worstelt en komt boven, *NRC Handelsblad*, 18 mei 1991.
- Kuiper, Yme, 1993, *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Forsten/Wolters-Noordhoff.
- Kuiper, Yme, 1998, Aristocraten contra burgers, in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger*. Kampen: Kok Agora, 186-217.
- Kuiper, Yme, 2000a, Adel in Nederland, in: *Edel voor adel*, Den Haag: NAV, 77-96.
- Kuiper, Yme, 2000b, Van heerlijkheid naar familiestichting, in: H.M. Brokken (ed.), *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer: Hollandse Historische Reeks, 201-243.
- Kuiper, Yme, 2003, Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming, *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 10, 164-183.
- Lieven, D., 1992, *The Aristocracy in Europe 1815-1914*. Houndsmills: Macmillan.
- Hartmann, M. & Kopp, J., 2001, Elitenselektion durch Bildung oder durch Herkunft? Promotion, soziale Herkunft und der Zugang zu Führungspositionen in der deutschen Wirtschaft, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 53, 436-466.
- De Saint Martin, M., 1993, *L'Espace de la Noblesse*, Parijs: Édition Métaillé.
- Schijf, H., J. Dronkers en J. R. van den Broeke-George, 2004, De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families in de twintigste eeuw, in: M. Fennema en H. Schijf (eds.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 57-84.
- Smeth, F.F. de e.a., 2006, Adel in Nederland: 'niet zichtbaar, wel merkbaar', *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, jrg. 13 (ter perse).
- Wehler, H.-U. (red.), 1990, *Europäischer Adel 1750-1950*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wasson, E. A., 2006. *Aristocracy and the modern world*. New York: Palgrave/Macmillan.

Nederlandse elites krijgen aristocratische trekjes

In Nederland is sprake van een elite van bestuurders en topmanagers, die zich vooral onderscheidt door academische achtergrond. Er zijn genoeg aanwijzingen dat deze elite aristocratische trekjes krijgt. Dat roept steeds meer verzet op.

.....
 door *Jos van Hezewijk*

Directeur Elite Research

UIT DE MEDIA KRIJG JE DE INDRUK DAT de Nederlandse elite haar invloed niet meer doet gelden, geen maatschappelijke invloed meer heeft, in haar kastelen is teruggedreven of zelfs is uitgestorven. Maar sporen deze beelden wel met de werkelijkheid? Integendeel. De elite is invloedrijker dan ooit, maar is wel buiten beeld geraakt in de massamedia en zit op grote afstand in een academische ivoren toren. We zetten beschikbare onderzoeken naar elites in politiek, openbaar bestuur, grootbedrijf en ondernemerskringen naast elkaar. We vergelijken de laatste decennia op de aspecten afkomst, opleiding, ideologie en invloed op politiek, overheid, wetenschap en sociaal-culturele sector. Hieruit blijkt dat de elites sterk zijn veracademiseerd en dat ze aristocratische trekjes krijgen.

DE POLITIEK-BESTUURLIJKE ELITE

Uit studies van de verschillende wetenschappers¹ en een onderzoek uit 2006 van *de Volkskrant* naar de invloedrijkste 200, komt naar voren dat veel van de bestuurlijke functies worden bekleed door (ex-)politici². Lidmaatschap van een politieke partij lijkt een noodzaak voor een bestuurlijke functie. Daar komt nog bij dat de meeste politici op hun beurt weer voortkomen uit het openbaar bestuur. Politicoloog Nico Baakman ziet het omslagpunt naar dit politiek-ambtelijke complex eind jaren zestig optreden,

Daarnaast is het onderscheid tussen de bestuurlijke elite en de bevolking in het geheel niet afgenomen wat betreft hogere afkomst en academische opleiding.

Zowel in het onderzoek van 2006 als dat van 1986 komt minder dan de helft van de bestuurlijke elite uit de hogere klasse. Mij is echter in 1986 gebleken dat daarnaast nog eenderde een echtgenote had uit een hogere klasse. Bij een meerderheid zal daarom zowel in 1986 als in 2006 sprake zijn van een hogere afkomst. Het onderscheid tussen bestuur en burger is wat betreft afkomst dus niet significant afgenomen.

Maatschappelijke kloof bestuurlijke elite		
	1986	2006
Hogere afkomst	meerderheid	meerderheid
Academisch	88%	84%

Het onderscheid tussen bestuur en burger wordt veel groter als men naar opleiding kijkt. Het onderzoek van 1986 telt 88% topbestuurders met een academische opleiding en dat van 2006 nog altijd 84%. En bedenk, dat academici in de jaren van hun opleiding slechts enkele procenten van de

totale bevolking uitmaakten. De bestuurlijke elite is dus een academische elite bij uitstek. Overigens is het corplidmaatschap gedaald van 80% in 1986 naar ruim de helft in 2006. Maar tweederde van de huidige bestuurlijke elite is wel lid geweest van een studentenvereniging. Dit loopt mogelijk parallel aan de verschuiving van vvd naar PvdA.

In 2006 is dat een ruime meerderheid in de bestuurlijke elite lid van een politieke partij, terwijl dit onder de bevolking sterk is afgenomen

De academische achtergrond onderscheidt de bestuurlijke elite dus sterk van de rest van de bevolking. Dit hoeft nog geen tegengestelde belangen in te houden, maar wel een verschil in cultuur en taalgebruik. De kloof tussen academici en niet-academici zou mede kunnen verklaren waarom de Fortuynisten zo te hoop liepen tegen de 'linkse kerk'. Het socialisme heeft immers altijd veel aanhang gehad onder academici. Het is ook voortgekomen uit de Verlichting, het geloof in de maakbaarheid van de samenleving, en sterk verbonden met de wetenschap.

Samenvattend kunnen we stellen dat de bestuurlijke elite wordt geken-

merkt door sterke en toegenomen vervlechting van politieke en bestuurlijke echelons, door onverminderd hogere afkomst en academische opleiding.

DE ELITE VAN TOPMANAGERS

De opkomst van een elite van topmanagers met een exclusief academisch karakter is in het grootbedrijf nog veel duidelijker. In tegenstelling tot bij de bestuurlijke elite is het kenmerk 'hogere afkomst' hier de laatste decennia sterk afgenomen. Zowel in 1986 ('De netwerken van de top-elite')⁴, als in 1998 ('xxl', samen met Marcel Metzke)⁵ en in 2005 (Elan)⁶ heb ik onderzoek gedaan naar de invloedrijkste honderd bestuurders (commissarissen en meestal [ex-]topmanagers) bij de grootste honderd ondernemingen van Nederland, die we hier de elite van topmanagers van grote ondernemingen, kortweg de topmanagers zullen noemen⁴.

Evenals de bestuurlijke elite had in 1986 een meerderheid van de elite van topmanagers van de grootste ondernemingen een familielid uit de hogere klasse. Maar in 2005 is dat een minderheid geworden. Veel duidt erop dat een elite van academische topmanagers de *old boys* met vooral familie- en ook studiebanden van het pluche heeft verdreven. In 1986 geeft 79% nog aan bevriend te zijn geweest met andere topmanagers op het studentencorps. In 1998 is dat nog maar 7%. De verdringing blijkt bijvoorbeeld

ook uit de enorme terugval van het aantal dubbelcommissariaten. In 1986 waren er nog 108 dubbelcommissariaten, in 1992 was dat aantal geslonken naar 50 en in 2005 waren er nog slechts 21. In 1992 was de grootste terugval, hoewel er van wettelijke maatregelen nog geen sprake was. Ook aan het toebedelen van commissariaten kwam een

Veel duidt erop dat een elite van academische topmanagers de old boys van het pluche heeft verdreven

eind. In 1987 was het hebben van meer dan tien commissariaten geen uitzondering. In 2005 waren er nog slechts twee commissarissen die konden kwartetten met hun acht toezichtfuncties.

Dit wil niet zeggen dat de topmanagers van grote ondernemingen minder elitair zijn geworden, maar anders elitair. Want anders dan bij de bestuurlijke elite was bij de topmanagers van grote ondernemingen het percentage academici erg hoog en is dit zelfs nog gestegen, namelijk van 91% in 1986 naar 99% in 2005. En academici maakten in de jaren van hun opleiding slechts enkele procenten van de totale bevolking uit.

Academische topmanagers verdrijven old boys

	1986	2005
Hogere afkomst	83%	21%
Academisch	91%	99%

De nieuwe elite van academische managers breidt haar invloed nog sterker uit dan de bestuurlijke elite. Want wat betreft de toenemende maatschappelijke invloed zien we bij de topmanagers van grote ondernemingen twee verschillende bewegingen.

Aan de ene kant wordt de invloed van de samenleving op de elite van de invloedrijkste honderd topmanagers van grote ondernemingen steeds minder. Het percentage commissarissen van grote ondernemingen, dat eerst politicus was, daalde van 15% in 1986 naar 10% in 2005. In 1986 had nog 9% een overheidsachtergrond, terwijl dat in 2005 nog slechts 4% was. En terwijl de topmanagers van grote ondernemingen almaar academischer zijn geworden, treffen we in 2005 nog maar 7% hoogleraren aan onder de commissarissen van grote ondernemingen, tegen 16% in 1986.

Samenleving minder invloed op topmanagers

Herkomst commissarissen:	1986	2005
Politiek	15%	10%
Overheid	9%	4%
Wetenschap	16%	7%

Aan de andere kant krijgen de topmanagers van grote ondernemingen steeds meer invloed op de samenleving. In 1986 had één van de honderd invloedrijkste topmanagers een nevenfunctie bij een politieke partij. In 2005 waren dat er drie op de honderd. Nevenfuncties in de gezondheidszorg stegen licht van 20% in 1998 naar 24% in 2005. Met name de ‘hogere’ cultuur mag zich verheugen in een warmere belangstelling, met een toename van 10% naar 27%. Maar samen met de veracademisering van de topmanagers van grote ondernemingen, stijgt hun invloed op de wetenschap torenhoog. In 1998 had al 25% een nevenfunctie bij een universiteit, tegen maar liefst 34% in 2005.

De maatschappelijke invloed is dus duidelijk toegenomen.

Topmanagers meer invloed op samenleving

Nevenfuncties bij:	1998	2005
Politiek	1%	3%
Overheid	17%	18%
Wetenschap	25%	34%
Gezondheidszorg	20%	24%
Cultuur	10%	27%

De elite van academische topmanagers ging zich eind jaren negentig gedragen als zonnekoningen. In 1992 was het aantal multicommissarissen met de verdrijving van de *old boys* gedaald naar slechts één. In 2000 was er een plotselinge en kortstondige opleving van multicommissariaten en ontptopten de charismatische topmanagers zich als ouderwetse commissariatenverzamelaars en hadden maar liefst 18 multicommissarissen onder hen 8 commissariaten. Zij deden in die economisch zonnige jaren onder luid gejuich van aandeelhouders en media enorme, maar risicovolle overnames, met topman Cees van der Hoeven van Ahold als triest hoogtepunt. En zij eisten hoge beloningen. Dit ontlokte minister-president Wim Kok nog zijn omstreden opmerking over exhibitionistische zelfverrijking.

Maar het economische tij keerde en de kritiek zwol aan. En helaas voor de academische topmanagers waren de machtsverhoudingen inmiddels flink verschoven richting aandeelhouders. Dit kostte menig topmanager de kop. De gemiddelde zittingsduur van een topmanager, die in 1989 nog 9 jaar bedroeg, daalde in 2004 naar minder dan 3 jaar. Private *equity*bedrijven kopen met behulp van de aandeelhouders hele ondernemingen onder hun neus weg. Het einde van de elite van academische topmanagers lijkt in zicht.

Maar niets is wat het lijkt, want bij deze 'activistische' aandeelhouders zitten ook academische topmanagers aan het roer. Als we het over aandeelhouders hebben, gaat het immers in meerderheid over een tiental institutionele beleggers, zoals banken, verzekeraars, vermogensbeheerders, staat en pensioenfondsen, die ook worden bestuurd door academische managers. Bij de pensioenfondsen komt zelfs de academische bestuurlijke elite om de hoek kijken.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat het academische karakter en vooral de maatschappelijke invloed van de elite van topmanagers van grote ondernemingen en institutionele beleggers is toegenomen.

DE ONDERNEMERSELITE

De ondernemerselite is wat afkomst betreft behoorlijk elitair. Zeker in verhouding tot de bestuurlijke elite en de elite van topmanagers van grote ondernemingen. Als bron nemen we de Quote 500. Ik heb zelf een analyse op maatschappelijke afkomst uitgevoerd in 2003 ('De Nieuwe elite van Nederland'). Zeker tweederde van de Quote 500 vertegenwoordigt 'oud geld'. Dat wil zeggen dat de basis voor het kapitaal voor de Tweede Wereldoorlog is gelegd. In de praktijk zal dat aandeel van oud geld nog veel hoger kunnen zijn, omdat Quote zelf aangeeft dat het weinig zicht heeft op het aandeel oud geld. Bovendien telde de top 100 van rijkste Nederlanders, die ik in 1990 maakte voor Nieuwe Revu, 38 personen of families van wie het kapitaal stamde uit de tijd van de industrialisatie⁷. Hiervan komen 33 niet voor op de Quote 500. Mijn informatie kwam uit het onderzoek uit 1986, waarbij de laatste vraag het vermogen betrof. Over opleiding, kerkelijkheid, politieke en sociaal/culturele bemoeienis van de ondernemerselite zijn geen cijfers bekend. Maar deze bemoeienis zal sterk op lokaal en regionaal niveau plaatsvinden; volgens verschillende onderzoekers overigens de belangrijkste niveaus voor de samenhang onder de bevolking. De kloof met de bevolking is hierdoor ook veel geringer.

Er is wel een kloof met het nieuwe geld en de nieuwe elite. Mijn onderzoek daarnaar uit 2003 geeft wel enige inzichten in opleiding en ideologie. 'Professor' Pim Fortuyn verwierf niet voor niets veel aanhang onder deze ondernemers, die grote bedrijven hadden opgebouwd zonder enige noemenswaardige opleiding, maar moesten constateren dat hun verdiensten door de top van Nederland nauwelijks worden gewaardeerd, laat staan worden gehonoreerd met politieke macht — wat je toch zou mogen verwachten in een meritocratie. Zij zetten zich dan ook sterk af tegen de bestuurlijke elite en de topmanagers van grote ondernemingen en hun academische cultuur. Opmerkelijk is wel dat veel kinderen van deze anti-academische elite op prestigieuze universiteiten gaan studeren, waar integratie met de gehate oude elite zal plaatsvinden.

VAN ACADEMISCHE MERITOCRATIE NAAR ARISTOCRATIE?

Het is interessant te zien hoe in de historie nieuwe elites steeds door verdienste (meritocratie) aan de top komen en vervolgens deze status los van verdienste overerfelijk (aristocratie) weten te maken. De oude adel kwam naar boven, omdat er in de Middeleeuwen behoefte was aan militaire bescherming. Door schaalvergroting (koninkrijken en keizerrijken) ontstond er behoefte aan topambtenaren (ministerialen), wier nageslachten even-

eens regelmatig in de adelstand werden verheven. Ook voc-handelaren wisten hun voormalige financiële verdiensten om te zetten in aristocratie, en succesvolle industriële vereeuwigden zich in het patriciaatboekje. Zelfs in de nieuwe wereld van de Verenigde Staten zien we trots I, II, enzovoorts achter de namen van de nazaten van de vroegere *founding fathers* verschijnen.

In de jaren zestig hadden we de academische bestuurlijke elite en topmanagers van grote ondernemingen nodig om de schaalvergroting in goede banen te leiden. Maar hun noodzaak en hun verdiensten zijn meer zo vanzelfsprekend. Wetenschap geeft maar een geringe meerwaarde bij een grote hoeveelheid complexe beslissingen, academici hebben zelden een managementopleiding en een meerderheid in het bestuur is uit demo-

cratisch oogpunt minder wenselijk. Rolf Dahrendorf, voormalig rector van de *London School of Economics* en lid van het Britse Hogerhuis, wijst in zijn essay *De val van de meritocratie* uit 2005 op het aristocratische karakter van de universiteiten in Frankrijk, Japan en Engeland en de weerstand die dat oproept⁸. Dahrendorf noemt de academische me-

*In Nederland is de
opleidingskeuze van
de ouders nog altijd
de beste voorspeller van
de schoolkeuze*

ritocratie zelfs misschien de wreedste vorm van ongelijkheid, ‘omdat degenen die niet slagen niet kunnen zeggen dat ze geen geluk hebben gehad of eronder zijn gehouden door degenen die de macht in handen hebben. In plaats daarvan moeten ze tot de slotsom komen dat ze zelf hebben gefaald en dat geen enkele inspanning hen nog kan redden’. Volgens *The Economist* groeit ook in de Verenigde Staten de kloof tussen hoger en lager opgeleiden sterk, zowel in inkomen als in opleidingskansen van hun kinderen. Dit gaat gepaard met politieke radicalisering⁹. Peter Berger, directeur van het *Institute for Culture, Religion en World Affairs* van de Universiteit van Boston, ziet zelfs een wereldwijde religieuze opleving als revolte tegen een academisch seculiere elite¹⁰.

Ook in Nederland lijkt de weerstand te groeien. In 2002 had nog 81 procent vertrouwen in het functioneren van de democratie, in 2004 was dat gedaald tot 65 procent, volgens het SCP. Hetzelfde beeld komt uit het onderzoek ‘21minuten.nl’. En het SCP stelt vast dat lager opgeleiden over het algemeen minder vertrouwen hebben dan hoger opgeleiden. Er was sterke oververtegenwoordiging van niet-academici bij de Fortuynistische rel, de afkeer van managers bij overheid en bedrijfsleven en de weerstand tegen de Europese grondwet¹¹. Uit de gegevens van bureau Interview en die van

het NIPO komt als duidelijkste trend naar voren dat de LPF-stemmers relatief laag zijn opgeleid. Uit de NIPO-cijfers valt de conclusie te trekken dat 56 procent van de LPF-stemmers niet meer had dan mavo of een vorm van lager beroepsonderwijs¹².

In Nederland is er zoals we hierboven zagen dan ook sprake van een elite van bestuurders en topmanagers, die zich vooral onderscheidt in een academische achtergrond. Bovendien worden die academische elites invloedrijker. Ondertussen worden die academische elites minder zichtbaar, omdat de massamedia in hen als doelgroep en als onderwerp steeds minder zijn geïnteresseerd. En die academische opleiding is ook in Nederland niet voor iedereen weggelegd. In Nederland is het opleidingsniveau van ouders volgens het CBS ook nog altijd een sterke voorspeller van de schoolkeuze¹³. Zelfs bij gelijke prestaties op het vlak van taal en rekenen gaan kinderen van hoogopgeleide ouders twee keer zo vaak naar het vwo. De academische meritocratie krijgt aristocratische trekjes.

Noten

- 1 Gerard van Westerloo, 2002/05/04 in: *NRC-magazine M*, 'De illusie van democratie', waarin verschillende politicologen worden geciteerd. Gerrit Voerman, directeur van het Nederlands Documentatiecentrum Politieke Partijen', Jos de Beus, politicoloog te Amsterdam, Pieter Tops, politicoloog te Tilburg, Nico Baakman, politicoloog te Maas-tricht, Roel in 't Veld, bestuurskundige, Frank Ankersmit, Philip van Praag, politicoloog, C. de Vries, wetenschapsman namens D66, F. Becker, wetenschapsman namens de PvdA, C.J. Klop, wetenschapsman namens het CDA, de Leidse politicoloog Peter Mair, Arend Lijphart, George Blom, Paul Frissen en Hans Daudt, pp 30-44
- 2 Wilco Dekker en Ben van Raaij in: *de Volkskrant* wekelijks op zaterdag van 22 april t/m 3 juni 2006.
- 3 Jos van Hezewijk, 1986 *De top-elite van Nederland*, Uitgeverij Balans.
- 4 Jos van Hezewijk, 1988 *De netwerken van de top-elite*, Uitgeverij Balans.
- 5 Jos van Hezewijk en Marcel Metz 1998, 'xxi De macht, het netwerk, de prestaties en de wereld van de Nederlandse topmanagers'
- 6 Jos van Hezewijk en Marike van Zanten in: *Elan* 2005/10/01 pp 20-23} 'Einde van de amigocratie'.
- 7 Jos van Hezewijk, 1990/05/01 in *Nieuwe Revu*, 'De 100 Rijkste Nederlanders'.
- 8 Ralph Dahrendorf, 2005/05/03 in *Volkskrant* 'De val van de meritocratie', p.13.
- 9 The Economist in: 2005/06/11 in *NRC Handelsblad* door Herman Frijlink 'Politieke radicalisering bedreigt bedrijfsleven en democratie', p.24.
- 10 Peter Berger in: 2005/10/22 in: *Volkskrant* door Peter Giesen 'Religieuze opleving is een opstand tegen de elite', p k5
- 11 SCP in: 2005/06/18 in: *de Volkskrant* door Peter Giesen 'De massa wil kunnen vertrouwen', p. k1.
- 12 NIPO in: 2002/11/02 in: *NRC-magazine M* door Warna Oosterbaan 'Het onbehagen kan weer ondergronds', pp. 28-35.
- 13 CBS in: 'SCP, De sociale staat van Nederland 2005' van SCP, p.57.

Goed voorbeeld doet goed volgen

Topsporters, geloofwaardige rolmodellen

In gesprek met directeur Edu Jansing

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV

Nieuwe voorbeeldfiguren uit de wereld van de sport en de popcultuur spelen een steeds belangrijkere rol. Hoe moeten wij de betekenis van deze hedendaagse rolmodellen zien? Een korte impressie vanuit de sportcultuur: CDV praat met Edu Jansing, directeur van de Stichting Meer dan Voetbal, een organisatie die voetbalsterren inzet voor het promoten van maatschappelijke doelen.

Kunt u iets meer over de achtergronden van de Stichting Meer dan Voetbal vertellen?

JANSING Voetbal is meer dan het spelletje. Vandaar onze slogan 'Voetbal heeft meer dan twee doelen'. De stichting is op 29 november 2004 opgericht. De opening werd verricht op een pleintje in Den Haag waar Balkenende en Van Basten beiden voor de gelegenheid een voetbalteam leidden. Met de stichting willen we de kracht van voetbal laten zien en de positieve rol benadrukken die deze volkssport nummer 1 kan spelen op het terrein van integratie, gezondheid, participatie & onderwijs. Jammer genoeg

laat de huidige reputatie van voetbal nog te wensen over. De eerste gedachten die bij het publiek opkomen als je vraagt naar wat ze van het voetbal vinden zijn: supportersrellen, racistische spreekkoren op de tribunes, duurbetaalde profs, het wantrouwen tegenover een bepaald type eigenmachtig optredende clubbestuurders en meer normvervaging langs en op de amateurvelden, met bedreiging/molestatie van scheidsrechters als trieste uitschieters. Voor een deel zien we in voetbal in uitvergroete vorm de problemen van de maatschappij terug en voor een deel krijgen die ook buitenproportionele aandacht. Als we de sport op een positieve wijze inzetten, kunnen we meer vliegen in één klap slaan: de reputatie van voetbal verbeteren en de omgeving helpen in het realiseren van maatschappelijke doelen. De stichting ondersteunt voetbalclubs bij opzetten van hun maatschappelijke activiteiten; ze zet landelijke projecten op, zoals het onlangs begonnen project 'scoren voor gezondheid' en probeert deze activiteiten ook zichtbaar te maken voor een groter publiek.

We worden gefaciliteerd door de KNVB.

Hij levert ons kennis & advies en financiële middelen voor de betaling van de bureaunkosten. Daarnaast is er een tweede geldstroom voor projecten, waar ministeries (bijvoorbeeld vws, Sociale Zaken en Justitie) en ook een aantal andere fondsen aan bijdragen. De buurtvoetbaltoernooien organiseren we bijvoorbeeld samen met de Johan Cruyff Foundation, een fondsenwerende organisatie met als doel om sport voor iedereen toegankelijk te maken. De laatste tijd hebben we te maken met tal van ‘medespelers’ op hetzelfde terrein van sportpromotie & maatschappelijke betrokkenheid; zie bijvoorbeeld de Dirk Kuyt Foundation, of in andere sporten de Richard Krajicek Foundation (tennis), de Bas van de Goor Foundation (volleybal) of de stichting *Right To Play* van Johan Olav Koss, de Noorse oudwereldkampioen schaatsen. Hierbij steken de topsporters zelf geld in het realiseren van goede doelen door sport, omdat ze zelf vanuit hun eigen talenten het belang van sport inzien voor de ontwikkeling van mensen. Topsporters willen zichzelf in toenemende mate inzetten om zich maatschappelijk nuttig te maken.

Hoe is die toenemende belangstelling voor de voorbeeldwerking van sport in het algemeen en voetbal in het bijzonder te verklaren?

JANSING De overheid en de markt zien sport meer en meer als middel om maatschappelijke doelen te bereiken. Dat heeft ook gewoon te maken met het zoeken naar nieuwe platforms voor marketing en communicatie. De voetbalbond heeft meer dan 1 miljoen leden. Daarbij komt nog dat de best bekeken 10 programma’s voetbalwedstrijden zijn, pas daarna komt een programma als ‘Boer zoekt vrouw’. Dit zijn de uitkomsten van het dagelijkse kijk- en luisteron-

derzoek. Ook geldt dat andere autoriteiten en mogelijke rolmodellen in toenemende mate wegvallen. Vroeger lag de autoriteit bij de kerk, daarna bij de ouders en deze is vervolgens verschoven van de scholen naar de bedrijven. In toenemende mate zijn bedrijven de nieuwe opvoeders, nu ook de leraren inboeten aan gezag. Door de individualisering en de commercialisering van de sport hebben bepaalde voetballers de status van idolen gekregen. Het zijn uitblinkende sterren, die veel geld verdienen en cool zijn voor de jeugd. Natuurlijk is het zo dat we die sterrenstatus van de voetballer niet moeten overdrijven, maar nu sinds het Bosman-arrest de markt is vrijgekomen, hebben sommige spelers de status van ster, net zoals popsterren als Prince en Madonna, Marco Borsato of hedendaagse rappers een zekere bewondering verdienen.

Verder zien we bij voetbal een toename van het aantal spelers met allochtone afkomst. Zie de opkomst van sterren als Khalid Boularouz (eerder ook spelers als Frank Rijkaard & Ruud Gullit) en nu Ibrahim Afellay en Ismail Aissati, Marokkaanse jongens die in toenemende mate hun stempel op het elftal van psv drukken. Zij vervullen een belangrijke voorbeeldfunctie, nu meedoen in de samenleving het belangrijkste parool is geworden.

De sport is een grote en professionele bedrijfstak geworden en de commerciële belangen nemen toe. Ik weet niet goed hoe ik dat moet waarderen. Maar het biedt ook kansen om commercie en maatschappelijk belang met elkaar te verbinden. De mogelijkheden die het voetbal biedt om problemen te lijf te gaan, zijn groot. Dan denk ik bijvoorbeeld aan thema’s als integratie en vetzucht onder de jeugd, en de grote hoeveelheid drop-outs bij scholen. Daarbij is de rol van voorbeeldfiguren cruciaal. Natuurlijk het gaat ook om de club, de uitstraling

van het stadion, maar met name de spelers maken het verschil. Als bekende voetballers niet zouden meedoen, dan zouden onze initiatieven veel minder effect hebben.

Wat is de stand van zaken en wat zijn voorbeelden van projecten?

JANSING ‘Scoren voor gezondheid’ — dat onlangs is geopend met psv-speler Philip Cocu — is ons grootste project. De slogan van het project luidt ‘Idolen steunen fans’. Het doel is om jongeren (8-12 jaar) en hun ouders bewust te maken en daadwerkelijk aan te zetten tot een gezonde levensstijl met gebruikmaking van de aansprekende naam en sportomgeving van betaalde voetbalclubs en de fitte spelers als voorbeeld!

Het tweede voorbeeld zijn de Respect2All buurtvoetbaltoernooien die we samen met de Johan Cruyff Foundation organiseren. Deze toernooien zijn door buurten zelf opgezet. De beste plannen krijgen van ons een geldbedrag en materiaal om het toernooi goed te kunnen opzetten. Dit project komt moeizaam van de grond. Buurthuizen hebben over het algemeen niet de kracht om de spilfunctie te vervullen. Maar er zijn wel heel geslaagde initiatieven geweest.

Ons derde grote project, ‘Meedoen allochtone jeugd door sport’, is met steun van vws opgezet en heeft als doel de achterblijvende deelname van (allochtone) jeugd aan georganiseerde amateursport te stimuleren. Daarnaast zijn sportiviteit, normen en waarden en het belang van participatie van ouders de belangrijkste thema’s. Voor dit project zijn tien voetbalambassadeurs ingezet, met spelers als Ruud van Nistelrooij en Khalid Boularouz.

Het vierde voorbeeld is ‘Niemand Buitenspel’, een werkgelegenheidsproject voor jongeren met betaalde voetbalclubs. We willen de jeugdwerkloosheid aanpakken en jonge-

ren die van de rafelrand van de arbeidsmarkt af dreigen te vallen, een kans geven. Bij SC Heerenveen worden 20 tot 25 jongeren onder begeleiding van een coach van het Centrum voor Werk en Inkomen begeleid. Ze kunnen trainingssessies van de club bijwonen, met spelers praten en samen de wedstrijden bezoeken. De club helpt haar fans aan het werk. De sponsors bieden leer-/werkplaatsen aan fans van de club, waaraan zij verbonden zijn en zo kunnen de jongeren aan een reguliere baan komen.

Steeds meer gemeentes maken afspraken met betaaldvoetbalclubs. Zij ondersteunen de club onder voorwaarde dat zij zich ook meer gaan inzetten voor maatschappelijke doelen. Zo organiseert Utrecht onder meer clinics over normen en waarden. Gemeenten kunnen voor de realisatie van dit soort projecten als een zacht drukmiddel dienen.

Je kunt je afvragen hoe ver dit alles moet gaan: wordt voetbal niet teveel als instrument ingezet?

JANSING Het lijkt me in ieder geval van belang met onze activiteiten zo dicht mogelijk bij het voetbal zelf te blijven. Wanneer voetballers gaan voorlezen over voetbal zou dat nog prima kunnen, maar ze moeten niet alles aannemen. Maar we moeten niet overdrijven. We zijn maar een kleine speler in de wereld van het voetbal. Het belangrijkste is of er in het weekend verloren of gewonnen is. Na een verloren wedstrijd op maandag hoeven wij echt niet bij een trainer aan te komen met een maatschappelijk project! Wel merken we in toenemende mate dat spelers het zelf leuk en belangrijk vinden om mee te doen. Zo’n ambassadeurschap is ook aantrekkelijk voor de spelers zelf, die vaak veel vrije tijd hebben. Je wordt er ook gewoon populairder door, krijgt meer zelfvertrouwen en vooral spelers met kinderen richten zelf

FOTO: JAN DE KONING, KNVB

stichtingen op, omdat ze zien hoe belangrijk sport is voor de ontwikkeling. Zie de Dirk Kuyt Foundation.

Maar sport gewoon als sport waarderen, is ook heel belangrijk. Liefde voor de sport kun je pas goed ontwikkelen als het om het spelletje draait.

Erica Terpstra, de voorzitter van NOC*NSF, is er daarom een verklaard tegenstander van om sport voor van alles en nog wat in te zetten zonder ook te investeren in de sport zelf, in topsport. We merken het ook hier aan de werknemers. Wij zitten hier in eerste instantie omdat we van de sport houden en niet omdat het zo goed is voor de maatschappij. Naar het is natuurlijk wel mooi meegenomen als het daaraan en passant kan bijdragen!

Ik heb zelf eerst bij Heineken, de Verenigde Naties en het ministerie van Economische Zaken gewerkt. Ik werkte nog bij EZ, kwam net op de fiets uit kantoor toen ik de teams van Balkenende en Van Basten op een pleintje aan het voetballen zag. Via omstanders hoorde ik van het initiatief: de

Stichting Meer dan Voetbal die net werd opgericht. Ik was gelijk enthousiast over het idee. Daar zou ik aan bij willen dragen, dacht ik. Bleken ze net iemand te zoeken om leiding te geven! Het was en is een mooie kans om passie voor sport werkelijk betekenis te kunnen geven. Een nieuwe vorm van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Sport als *marketing tool* is weerbarstig. Maar het kan maatschappelijk waardevol worden ingezet als je het goed afbakt. Schaatser Hein Vergeer zei het laatst nog: 'Sporters zijn geloofwaardige rolmodellen, ze kunnen in hun sport geen onzin verkopen, ze moeten gewoon presteren en daarvoor veel laten anders halen ze het niet.' Maar laat ik ook reëel zijn. Er zijn ook verkeerde voorbeelden. Sommige spelers kunnen de weelde niet dragen. Spelers als Winston Bogarde en Patrick Kluijver hebben daarvan last gehad. Als de topspelers al niet het goede voorbeeld geven is het moeilijk werken. Een speler als Gregoor van Dijk (speler van FC Utrecht), die publiekelijk verkondigt dat hij Wesley Sneijder 'doormidden zal schoppen', is geen

reclame voor het voetbal en dan druk ik me nog voorzichtig uit! Goede omgangsvormen zijn minder vanzelfsprekend geworden.

Hoe ziet u uw eigen rol?

JANSING Ik ben een idealist, wie niet dan? Het is een vanzelfsprekend idealisme. Ik ben bepaald niet van het geitenwollensokkentype. Ik heb ook voor Heineken gewerkt en mijn overtuiging is dat bedrijven alleen succesvol zijn als ze meer doen dan zich alleen aan de spelregels houden, als ze werkelijk

betrokken zijn met de omgeving waarin ze functioneren. Voor een deel zit mijn idealisme in mijn (katholieke) opvoeding: mijn vader is diplomaat en heeft veel gereisd, werkt nu in Afrika. Ben zelf in veel wereldelen geweest en heb veel ellende gezien, ook in mijn periode bij de Verenigde Naties. Mijn moeder woont al jaren in Frankrijk. Bij ons was het van huis uit vanzelfsprekend dat de deur altijd open stond voor mensen. Ik ben zelf niet gelovig, maar iets voor anderen willen betekenen is en blijft voor mij de normaalste zaak van de wereld.

Noblesse oblige... of virtus nobilitat?

Het motto adel verplicht bedoelt het schuldgevoel van welgestelde mensen over de heersende ongelijkheid te vergroten. Dat is een negatieve invalshoek. Er is een alternatieve benadering denkbaar, die teruggaat op de deugdedethiek van Aristoteles: deugd adelt. Daarbij gaat het om een positief streven naar morele voortreffelijkheid.

door Paul van Tongeren

Hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar ethiek aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Leuven

DE UITDRUKKING NOBLESSE OBLIGE (adel verplicht) verhult op een merkwaardige manier de oorzaak van het probleem, waarvoor het een oplossing probeert te bieden. De voorgestelde oplossing bestaat erin dat degene die noblesse zou hebben, eraan wordt herinnerd dat die adel hem verplicht tot nobele daden. Het probleem is dus klaarblijkkelijk, dat hij dat zonder die herinnering vergeet of dreigt te vergeten. De door die uitdrukking verholde oorzaak van het probleem bestaat hierin, dat er blijkbaar sprake kan zijn van noblesse zonder dat die voortkomt uit, of de uitdrukking is van nobele daden. Ik zet tegenover die opvatting van adeldom een andere, die is te vinden in de klassieke deugdedethiek en nog als motto staat op de ‘Orde van de Nederlandse Leeuw’: virtus nobilitat (deugd adelt). Deze heeft mijn voorkeur. In de slotparagraaf verbind ik daaraan, bij wijze van conclusie, een suggestie voor de politiek.

NOBLESSE OBLIGE

In gangbaar hedendaags Nederlands lijkt de term elite in de eerste plaats te verwijzen naar een groep van bevoorrechte mensen die dat ten onrechte zijn.

Het meest opmerkelijke aan het gangbare taalgebruik is dat het suggereert dat die twee kenmerken bij elkaar passen. Dat is het geval omdat de

term bevoorrechting veelal vooral wordt betrokken op de financiële positie en eventueel de maatschappelijke invloed van degenen om wie het gaat, terwijl algemeen wordt aangenomen dat grote rijkdom zelden of nooit te

In Nederland lijkt de term 'elite' te verwijzen naar een groep mensen die ten onrechte bevoorrecht zijn

maken heeft met verdienste. Inkomensverschillen tussen minimum en modaal, en tussen modaal en twee of drie keer modaal, kan men nog wel in termen van werkdruk, verdienste en verantwoordelijkheid verantwoorden; maar de financiële elite beschikt over inkomens en

vermogens die buitensporig groot zijn, en die in geen verhouding meer kunnen staan tot eventuele verdiensten. Onderlinge vergelijking van normale en buitensporige inkomens toont de absurditeit van een dergelijke poging tot verantwoording. Maar ook voor zover de term elite geen betrekking heeft op de financiële positie, maar op maatschappelijke rang en invloed, wordt veelal aangenomen dat die niet zozeer te maken hebben met de verdiensten, maar met het milieu waaruit men afkomstig is, de kansen die men daardoor heeft gekregen en de toevallige omstandigheden die fortuinlijk bleken.

De genoemde verbanden tussen bevoorrechting en onrechtmatigheid steunen op wat algemeen of veelal wordt aangenomen. Dat wil zeggen: ze veronderstellen een bepaald perspectief, een perspectief dat weliswaar doorgaans of veelal wordt ingenomen, maar dat niettemin een welbepaald perspectief is, en niet het enig mogelijke. Dat perspectief kan op verschillende manieren worden beschreven: van binnenuit en van buitenaf.

Van binnenuit percipieert dit perspectief zich als dat van de gelijkwaardigheid van alle mensen. Weliswaar is gelijkwaardigheid niet hetzelfde als gelijkheid, maar dat neemt niet weg dat het uitgangspunt van de gelijkwaardigheid maakt dat elke feitelijke ongelijkheid ofwel irrelevant wordt (want geen effecten kan hebben op de waardigheid en dus op de bejegening van de betrokkenen), ofwel uitdrukkelijk moet worden gerechtvaardigd. Dit laatste doen we dan in termen van de verdiensten van de persoon. En dan nog blijft de rechtvaardiging van ongelijkheid problematisch. Eigenlijk is ze alleen mogelijk in negatieve termen: alleen degene die zich aan een vergrijp heeft schuldig gemaakt, mag om die reden bijvoorbeeld worden beroofd van een vrijheid waarop allen wezenlijk recht hebben. Wanneer moet worden gerechtvaardigd dat iemand meer krijgt dan een ander, kan dat alleen in de naam van de gelijkheid van allen gebeuren: alleen voor zover dat ten voordele is van iedereen, is het gerechtvaardigd dat sommigen meer krijgen dan anderen. In de manier waarop de beroemde

Amerikaanse rechtsfilosoof John Rawls een mogelijke ongelijkheid rechtvaardigt, blijkt nog sterker het egalitaire karakter: ongelijkheid is alleen te rechtvaardigen als die ten voordele strekt van de slechtst bedeelde.¹

Het is dan ook niet helemaal onverwacht dat dit perspectief van buitenaf wordt waargenomen als het perspectief van die slechtbedeelde. Dat is tenminste de manier waarop Friedrich Nietzsche het beschrijft: de zwakken misgunnen aan de sterken hun kracht en verpakken die afgunst in de taal van de rechtvaardigheid. Nietzsche ziet dat als kenmerkend voor wat hij noemt 'de slavenopstand in de moraal', die door het christendom de wereld heeft veroverd en nu algemeen goed geworden is. Het perspectief van de gelijk(waardig)heid is volgens hem een kikkerperspectief: van onderaf. Waar er ongelijkheid is, moet die worden rechtgetrokken en wel ten gunste van de slechtbedeelde en ten laste van de welbedeelde. Degene die onderligt, krijgt geen taak maar een beloning, degene die boven hem staat, krijgt een last opgelegd: 'Aan wie veel is gegeven, hem zal veel worden gevraagd; en aan wie veel is toevertrouwd, van hem zal des te meer worden geëist' (Lucas 12,48). Volgens de samenstellers van deze bundel toont deze tekst uit het evangelie een christelijke wortel van de leuze noblesse oblige, die overigens als zodanig stamt uit de egalitaristische negentiende eeuw. De vorm van de evangelische spreuk suggereert een paradox, en die paradox toont nog eens dat de welbedeelde niet uit zichzelf de extra taken op zich zal nemen; ze staan in zekere zin zelfs haaks op zijn welzijn. Hij moet eraan worden herinnerd dat hij goed moet doen, omdat hij in goeden doen is. Zijn welstand is niet het gevolg van zijn weldadigheid, maar eerder de morele grond ervan: zij verplicht hem daartoe.

VIRTUS NOBILITAT

De tegenstelling tussen de filosofie van noblesse oblige en de wijze waarop Aristoteles in zijn ethiek schrijft over elite, adeldom of noblesse, is maximaal. Het begrip vinden we in het Grieks van Aristoteles terug als kalon en vooral als kalokagathia. Die laatste term, kalokagathia, is samengesteld uit de adjectieven kalos en agathos. Het laatste, doorgaans vertaald met goed, betekent dat men tot de gegoede kringen behoort en (dus) tot de toonaangevende laag van de samenleving, de elite. Maar dit agathon, deze welstand en hoge rang, wordt in de kalokagathia verbonden met het kalon, dat wil zeggen: de kwaliteit die maakt dat het je aan te zien is dat je tot die kringen behoort en dat het je waarlijk goed gaat. Welnu, de wijze waarop dit is te zien, verbindt agathos en kalos met elkaar. Want iemands welstand wordt volgens Aristoteles duidelijk uit de schitterende, virtueuze of deugdzame manier waarop hij handelt. Wat je van iemand ziet, dat is wat hem aanzien

geeft — of wat eventueel zijn aanzien naar beneden haalt. Iemand bijvoorbeeld die veel geld heeft (om nog maar even bij die interpretatie van de bevoorrechte groep te blijven) zal aanzien verwerven in de mate waarin hij zijn vermogen op een royale manier ten dienste van de gemeenschap weet te gebruiken.²

Het is van belang dit op de juiste manier te begrijpen. Het mag namelijk niet worden geïnterpreteerd als een vorm van altruïsme waartoe de rijke zich verplicht voelt vanwege zijn rijkdom. Dat is de eerder beschreven opvatting, en dat is niet die van Aristoteles. De tegenstelling is die tussen enerzijds iemand die welgesteld is en geniet (meent te genieten) van zijn bezit, van dat wat hem in strikte zin welgesteld maakt, en anderzijds iemand die welgesteld is en geniet van de eer die of het aanzien dat hem te beurt valt vanwege de manier waarop hij met zijn bezit omgaat.

Het verschil ligt niet alleen in wat de twee feitelijk doen: ook de eerste kan eventueel van zijn rijkdom schenken. Maar die doet dat dan berekenend, uit plichtsgevoel, bijvoorbeeld met de zorg om toch vooral ook genoeg over te houden. De tweede zal op een andere manier schenken. Ze zullen dus op een verschillende manier schenken.

Maar dat aanzien zal hij genieten als hij die besteedt ten gunste van degenen door wie hij daarom zal worden geprezen. En hij zal er alleen maar om worden geprezen als hij niet geeft om te worden geprezen (en bijvoorbeeld zou uitrekenen hoeveel hij moet geven om voldoende eer te behalen; zo iemand zou niet worden geprezen, maar een ijdelruit worden genoemd), maar als hij met graagte royaal geeft. Alleen zo'n soort van geven ziet er namelijk goed uit, en alleen wat er goed uitziet zal worden geprezen. De hoogste eer is bovendien de eer die je wordt betoond door mensen die verstand van zaken hebben, en die zullen zeker het verschil zien tussen een berekenende of ijdele houding en echte royaliteit. Kortom, echt goed gaat het alleen diegene, aan wie je kunt zien dat het hem goed gaat, en dat

*Aristoteles' blik is niet door
afgunst bepaald*

is degene die niet geforceerd, maar graag en als vanzelf die dingen doet omwille waarvan zijn omgeving hem zal prijzen.

Een aardig detail waarin het verschil tussen Aristoteles en ons duidelijk wordt, is het volgende. Ik

schreef eerder dat voor ons de (financiële) elite een onterecht bevoorrechte positie heeft. Wie erg rijk is, heeft dat zelden of nooit aan eigen verdienste te danken, en het onverdiende werpt voor ons een smet op de welstand. Aristoteles schrijft dat mensen die hun vermogen niet zelf hebben verworven maar geërfd, doorgaans vrijgeviger zijn. Men is immers minder ge-

hecht aan wat men niet zelf tot stand heeft gebracht.³ Aristoteles' blik is niet van onderaf en door afgunst bepaald, maar eerder van bovenaf, en vooral: hij ziet de verschillen niet in termen van verplichting, maar in termen van de gelegenheid die ze bieden voor de verwerving van morele kwaliteit.

Het is duidelijk dat die morele kwaliteit centraal staat, ook in de bepaling van wat een elite is. Dat heeft alles te maken met het feit dat Aristoteles een *Ethica* schrijft, en geen sociologische beschrijving geeft van wat er in feite in een samenleving gebeurt. Maar het heeft ook te maken met de aard van die ethiek, die nogal verschillend is van de in onze tijd dominante vormen van ethiek. In de ethiek van Aristoteles staat niet de plicht, het algemeen nut of de afspraak centraal, maar het begrip van de deugd. Die deugd is geen norm waaraan men moet voldoen, en het is ook niet de kwaliteit van degene die aan zo'n norm voldoet. Deugd is geen grens waar men niet onder mag zakken, geen minimum, maar een optimum. Het Griekse woord *aretè* betekent voortreffelijkheid. De Latijnse vertaling, *virtus*, herkennen we nog in het Nederlandse woord *virtuositeit*. Deugdzaam zijn is (in iets) heel erg goed zijn. De deugd is de houding of karaktertrek van iemand die (in bepaalde opzichten) perfectie heeft bereikt.

Echte perfectie heeft de erkenning door anderen niet nodig, maar komt wel tot stand met behulp van die erkenning. Perfect wordt men door te worden geprezen om wat men goed doet, en door zich te spiegelen aan degenen die al een grotere mate van perfectie hebben bereikt: de voorbeeldfiguren. Dat is een ander belangrijk kenmerk van de deugdethiek. Wie ernaar streeft een geslaagd of een gelukkig mens te worden, zoekt iets, een kwaliteit die hij blijikbaar nog niet heeft. Datgene wat hij zelf nog niet heeft, maar nastreeft, zal hij echter al wel kunnen herkennen in degene die hem overtreft. Door die als voorbeeld te nemen en als het ware met hem te wedijveren, zal hij zichzelf verbeteren. En naarmate hij beter wordt zal hij meer noblesse verwerven. Zijn adel verplicht hem niet tot deugd, maar zijn deugd brengt hem noblesse: *virtus nobilitat*.

DE LES VAN ARISTOTELES

Het zou te gemakkelijk zijn om het verschil tussen de twee geschetste perspectieven af te doen als het contrast tussen een descriptieve weergave van de sociale werkelijkheid enerzijds en een prescriptieve evocatie van een moreel ideaal anderzijds. Dat contrast bestaat zeker, maar het mag niet ons zicht belemmeren op het feit dat in de werkelijkheid van onze samenleving ook een bepaalde ethiek werkzaam is, en dat in de ethiek van Aristoteles ook een bepaald soort samenleving wordt weerspiegeld. Ik noem tot slot en heel kort twee kenmerken van onze samenleving die dat kunnen illustreren.

Ten eerste is onze tijd egalitaristischer dan de Griekse samenleving. Wij zijn zozeer overtuigd van de gelijkwaardigheid van alle mensen, dat wij nauwelijks andere verschillen aanvaarden dan puur feitelijke: sommige mensen kunnen harder fietsen dan andere, of hebben meer succes op het podium. Maar dergelijke uitmuntendheid mag hen volgens ons niet verleiden tot de gedachte dat ze meer waard zouden zijn. Dat die excellentie niettemin wel degelijk ook door ons als voorbeeldig wordt ervaren (en

dat die ervaring vervolgens wordt verdrongen), blijkt wellicht uit de vertekende uitingen daarvan in ofwel voyeuristische nieuwsgierigheid (voor vips, BN'ers en celebrity's), ofwel afgunstige moralistische kritiek.

*Wij aanvaarden nauwelijks
nog andere verschillen dan
puur feitelijke*

Ten tweede, en daarmee samenhangend, is de betekenis van de wedijver voor ons een andere geworden. Aristoteles' model van de deugdethiek is dat van een wedstrijd waarin mensen proberen beter te worden door zich aan elkaar te meten. De wedstrijd lijkt in onze tijd — onder invloed van onze gelijkheidsideologie — eerder ofwel verbannen te zijn naar onbelangrijke domeinen als de sport en de kunst, ofwel alleen nog maar te kunnen bestaan als de keiharde concurrentie op leven en dood in het bedrijfsleven.

Het ideaal van Aristoteles staat niet zonder meer tegenover de werkelijkheid van onze samenleving, maar in die werkelijkheid van ons lijkt ook een ander ideaal te huizen. De gekozen formulering maakt onmiddellijk duidelijk dat het niet gemakkelijk is om de geschetste situatie te veranderen. De samenleving is niet zonder meer maakbaar, en dat geldt des te meer voor de idealen waarnaar we haar zouden willen vormen. Maar dat neemt niet weg dat we misschien wel iets kunnen doen — hoe minimaal ook en hoezeer ook in het besef dat hier meer dan iets anders de lange adem en het geduld nodig zal zijn.

Misschien moeten we beseffen dat we, mede door het moreel, religieus en cultureel pluralisme dat onze tijd en onze samenleving kenmerkt, ons inzake de morele beoordeling van gedrag steeds meer hebben teruggetrokken in een negatieve en minimalistische benadering. Omdat we wilden erkennen dat morele idealen verschillen, hebben we die overgelaten aan de onderscheiden gemeenschappen en zelfs individuen, en hebben we ons steeds meer beperkt tot het vaststellen van de minimale regels, de normen, waaraan ieder zich ten minste zou moeten houden. En zelfs de handhaving van die normen bleek al moeilijk genoeg. Die benadering bedreigt echter de cultivering van publieke waardering voor uitzonderlijke kwaliteit.

Toegegeven, een dergelijke publieke waardering is moeilijk wanneer we

het over de morele kwaliteit niet eens zijn. Maar misschien moeten we er niet te gemakkelijk vanuit gaan dat we het zo grondig oneens zijn. De WRR stelde in zijn rapport over de 'waarden en normen' dat het met de veronderstelde onenigheid over de fundamentele waarden van onze samenleving wel meevalt.⁴ En in de mate dat we het over waarden eens zijn, moeten we ook de excellente realisering daarvan kunnen prijzen. Bovendien, voorzover we het als gehele samenleving niet eens kunnen worden, bestaat nog steeds de mogelijkheid dat we in kleinere verbanden wel degelijk gemeenschappelijke idealen hebben en dus excellente realiseringen daarvan kunnen herkennen en erkennen. De ontwikkeling van de Nederlandse literatuur lijkt gebaat te zijn bij de verschillende literaire prijzen die jaarlijks worden toegekend, en hetzelfde geldt op het terrein van andere kunsten en van de wetenschappen. Het gaat natuurlijk niet aan om prijzen uit te reiken voor voorbeeldig burgerschap, maar zijn er geen aangepaste vormen van publieke erkenning op dat gebied te bedenken?

Het belangrijkste is misschien dat we ten minste een begin maken met een andere manier van denken, analoog aan wat we bijvoorbeeld ook met betrekking tot het onderwijs zouden kunnen zeggen: een manier van denken die niet met het rode potlood aanstreept wat fout is, maar met het groene wat goed is; die niet zozeer aan de poort wil selecteren, maar die extra programma's aanbiedt voor de betere student, zodat die zich nog meer kan kwalificeren.

Wat zou hierbij de taak van de politiek kunnen zijn? Aristoteles schreef zijn ethiek als eerste deel van wat hij noemde een politieke wetenschap, dat wil zeggen: een boek voor diegenen die burger en uiteindelijk politicus moesten worden. De burgers/politici zijn degenen die zelf mee vorm geven aan de samenleving die hen voortbrengt. Door hen te wijzen op het belang van de voortreffelijkheid en de eer die men daarmee inlegt, versterkte hij een karakteristiek van een samenleving die in die voortreffelijkheid was geïnteresseerd. Als de politiek in onze tijd iets kan doen, is het misschien dit: bevorderen dat op allerlei terreinen van de samenleving, andere kwaliteiten worden geprezen dan die welke slechts onze hebzucht en onze afgunst wekken, adeldom toekennen aan morele kwaliteit en daardoor maken dat deugd adelt in plaats van dat adel verplicht moet worden tot deugdzaamheid.

Noten

-
- 1 John Rawls, *A Theory of Justice*. Oxford (OUP) 1971, p. 302.
 - 2 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Vgl. m.n. Boek IV, 1119b-1123a.

3 Vgl. idem 1120 b 11vv.

4 Vgl. WRR, *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam 2003, bijv. p. 72

De groene elite

De politiek-bestuurlijke elite moet niet preken maar doen

In gesprek met Wouter van Dieren

door Jan Prij

Redactiesecretaris CDV

In 1972 verscheen Grenzen aan de groei, het rapport aan de Club van Rome. Het was een schokkend rapport over de naderende ineenstorting van de planeet aarde. Het was niet geschreven door sektarische onheilsprofeten, maar door een aantal gerenommeerde geleerden. Meteen al bij het verschijnen riep het rapport heftige reacties op. 'Grenzen aan de groei' valt met recht een klassieker te noemen; de veel genoemde duurzaamheidsdefinitie van Brundlandt was zonder dit werk moeilijk denkbaar. Volgens Wouter van Dieren, één van de leden van de Club van Rome van het eerste uur, is het rapport blijvend actueel en hebben ook andere rapporten aan de Club van Rome nog steeds impact op de beleidsdiscussies. Hij keert zich tegen de 'utopie van het groeigeloof' én de wereldvreemde filosofen die een niet-instrumentele houding ten opzichte van de natuur bepleiten. Volgens hem is duurzaamheid alleen te bereiken door grote systeeminnovaties en door politieke wil om daadwerkelijk via een bundeling van deskundigheid de daad bij het woord te voegen.

Wat is er overgebleven van de voorspellingen in Grenzen aan de groei, het rap-

port aan de Club van Rome? Is de analyse nog actueel of is het geschetste sombere perspectief inmiddels door de feiten achterhaald?

VAN DIEREN Meadows heeft samen met Randers onlangs *Grenzen aan de groei, deel 3 gepubliceerd*. Het is een vervolgstudie op de analyse uit de jaren zeventig, net zoals dat in de jaren negentig in *Beyond the limits* is gebeurd. Zowel uit die studie als ook uit het derde deel blijkt dat alles nog zeer actueel is. De meeste door ons voorziene trends zetten zich voort. Over onze aanpak in *Grenzen aan de Groei* bestaan trouwens veel misverstanden. Zo wordt vaak gesteld dat de voorspellingen in het rapport niet zouden zijn uitgekomen. Maar dat heeft duidelijk met een verkeerd begrip van het rapport te maken...

Het eerste veelvoorkomende misverstand over het rapport is dat het voorspellingen voor het einde van de 20^e eeuw zou bieden. In het rapport worden echter geen voorspellingen voor deze korte termijn gedaan, die gelden voor 2050. Het is dan ook eigenaardig om in 2004 te beweren dat de voorspellingen niet zouden zijn uitgekomen. Wat we wel

hebben gezegd is dat de grondstoffenvoorraad krap zou worden en dat uitputting van voorraden dreigt als we op de oude voet verder gaan. Er zijn toen inderdaad allerlei maatregelen genomen en dat is uiteraard de bedoeling van het rapport geweest. Het is overigens precies datgene waarmee een bedrijf als Shell conform zijn eigen scenario's rekening houdt. Uit deze scenario's blijkt onder meer dat we na 2020 de piek van de olieproductie hebben gehad en dat het daarna definitief minder gaat worden.

Het tweede belangrijke punt is dat het feit dat in de westerse wereld nog geen absolute schaarste is ontstaan, niet betekent dat dit wereldwijd niet het geval is. Veel grondstoffen zijn ongelijk verdeeld over de wereld, wij hebben er zelf nog geen direct last van omdat wij ze met onze koopkracht kunnen afkopen. Er is sprake van een enorm verdelingsprobleem in de wereld. Op dit moment hebben 1,2 miljard mensen honger en 800 miljoen mensen gebrek aan drinkwater. Dit geeft niet bepaald een opwekkend beeld over de toestand van onze wereld. Al met al moet je stellen dat we het met ons toekomstbeeld redelijk bij het rechte eind hebben gehad.

We hebben het nu alleen over grondstoffen gehad. Het rapport Grenzen aan de Groei onderscheidt meerdere trends. Hoe staat het daarmee?

VAN DIEREN *Grenzen aan de Groei* gaat de samenhang en feedbackmechanismen na tussen vijf trends: bevolkingsgroei, voedselproductie, industrialisatie, uitputting natuurlijke hulpbronnen en vervuiling. Wanneer we nu naar de bevolkingsgroei kijken, dan blijft dat een drama. De groei remt af, maar gaat nog steeds naar ontoelaatbare aantallen toe. De wereldvoedselproductie is in absolute zin verdubbeld,

FOTO: IMSA, AMSTERDAM

maar in relatieve zin gehalveerd. Vergeleken bij 1970 was in 2000 per hoofd van de wereldbevolking de helft minder aan voedselvoorraad aanwezig, dat is dus een enorme achteruitgang. Over de vraag hoe lang we de industriële productiegroei wereldwijd kunnen volhouden, valt moeilijk iets te zeggen. Er is in ieder geval weinig zicht op de remming van de industriële productie, omdat mensen over het algemeen bereid zijn veel milieu en toekomst op te offeren voor de industriële productie van dit moment. Terugkijkend denk ik dat we alleen met de klimaatsverandering onvoldoende rekening hebben gehouden. Het is niet voor niets dat Al Gore juist voor deze problematiek aandacht vraagt. Al Gore vat in zijn boek en de film de inzichten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) samen op een manier die niemand voor hem ooit zoveel power heeft gegeven. Het is geen nieuws, het gaat om de impact. Maar deze versnellen het proces van wat we toen de grote ecologische terugkoppeling hebben genoemd; tussen beschikbare grondstoffen, bevolkingsaanwas en milieudruk.

Maar doet het rapport in een bepaald opzicht niet erg gedateerd aan? Het rapport spreekt bijvoorbeeld over 'Weloverwegen beperking van de groei'. Nu is het juist de trend om te kiezen voor groei en 'ontkoppeling': 'Groei' en 'duurzame ontwikkeling' zijn blijikbaar ook samen mogelijk...

VAN DIEREN Dat hangt er vanaf wat je precies bedoelt. De aandacht voor 'economische groei' is voor een deel een fake discussie. Anderzijds is het wel zo dat wij op een zuinigere wijze met onze grondstoffen kunnen omgaan, wat we nu eco-efficiëntie zijn gaan noemen. De hoeveelheid energie en grondstoffen die we voor een eenheid dienstverlening nodig hebben, kan enorm omlaag. Het rapport van Von Weizsäcker uit 1995 geeft vijf voorbeelden waarbij deze hoeveelheid met een factor 4 omlaag kan. Volgens Schmidt Bleek, de *founding father* van het begrip eco-efficiëntie, is zelfs voor de westerse landen een reductie met een factor 10 mogelijk. De economie zit stampvol met verspilling en daar is met het oog op duurzaamheid veel te winnen. De tragiek is echter dat de meeste verspilling weer als groei wordt meegeteld.

Van deze 'vervuiling' van het economisch groeibegrip, zo zou je kunnen zeggen, geeft u in een andere studie voor de Club van Rome De Natuur telt ook mee verschillende voorbeelden. Zo is het merkwaardig dat we met de kap van onze regenwoud ons BNP enorm vergroten. Kunt u aangeven wat u in dit kader precies met 'de fake discussie rond economische groei' bedoelt?

VAN DIEREN Het ziet ernaar uit dat het hele idee van economische groei een rare zeepbel is. Want hoeveel is er nu reëel in de

vorm van toegevoegde waarde? De economische groei bestaat momenteel circa 50% uit kosten voor reparatie of compensatie van schade. Wanneer Schiphol met 2% groeit, is 1% daarvan zeer waarschijnlijk schade-industrie. Kortom, we koersen op een geheel verkeerd kompas.

DUURZAAM NATIONAAL INKOMEN

Ter herijking van dit kompas pleitte u in De natuur telt ook mee voor een 'geschoond' inkomensbegrip, het Duurzaam Nationaal inkomen (DNI). Niet alleen toegevoegde waarden, maar ook onttrokken waarden zouden moeten mee tellen in dit inkomen. Ons boekhoudsysteem van de nationale rekeningen is er echter niet door veranderd, dunkt me. Wat is er terechtgekomen van uw voorstellen? Heeft het toch iets opgeleverd?

VAN DIEREN Zoals zo vaak worden zulke ideeën niet letterlijk overgenomen, maar werken ze toch op verschillende wijzen door. Een belangrijke variant van DNI is dat meer en meer milieukosten nu worden doorberekend. In 1970 was van een dergelijke doorrekening nog helemaal geen sprake. Nu spreken we toch al over circa 30 tot 40 miljard euro per jaar, zo'n 5 tot 8 procent van het BNP. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de afdankpremie voor de auto, de ecotaks, belasting op energie, afval en de heffing op waterverontreiniging. Dit is een bescheiden vorm van correctie op het gangbare BNP.

Hebt u nog meer voorbeelden?

VAN DIEREN Et wordt elk jaar onder auspiciën van de ontwikkelingsorganisatie van de VN (UNDP) een rapport gemaakt, het *United Nations Development Report*, waarin een welvaartsindex is opgenomen. Deze

index lijkt sterk op wat wij beogen. Landen met een hoog BNP, zoals Saoedi-Arabië, kunnen een lage welvaartsindex hebben, maar ook omgekeerd: de Indiase deelstaat Kerala heeft een relatief klein BNP, maar een hoge welvaartsindex. Belangrijk zijn ook de ontwikkelingen in de financiële wereld. Beursgenoteerde ondernemingen worden in toenemende mate op duurzaamheidsindicatoren beoordeeld, deze ontwikkeling neemt een enorme vlucht.

Waarom moet ik dan denken?

VAN DIEREN Elk jaar wordt in Amsterdam of Brussel *The Triple P Investment Conference* gehouden, waaraan zo'n 400 tot 500 mensen van over de hele wereld meedoen.

Grote pensioenfondsen, maar ook kerken eisen steeds meer dat de belegde fondsen duurzaam moeten zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor het ABP, dat alleen in duurzame energiebronnen belegt. Maar er zijn tientallen bedrijven die dat zo doen. Het bedrag dat duurzaam wordt geïnvesteerd, bedraagt op jaarbasis al zo'n 400 miljard dollar. Zo worden bijvoorbeeld investeringen in vuile kolencentrales in China uitgesloten. Deze miljarden zijn natuurlijk peanuts vergeleken met de biljoenen aan flitskapitaal die de wereld rondgaan, maar het is wel 400 miljard! Er zijn bovendien aanwijzingen dat bedrijven die zich duurzaam gedragen, beter presteren dan bedrijven die dat niet doen.

U bent het eens met degenen die stellen dat duurzaam ondernemen geen hype is?

VAN DIEREN Het is essentieel voor bedrijven om te kunnen overleven. De werkelijkheid luidt gewoon dat duurzaam ondernemen niet vrijblijvend is en noodzakelijkerwijs steeds meer tot de kernactiviteit van bedrijven zal gaan behoren.

DE METAFYSICA VAN DE MARKT

Volgens u gaat duurzaam ondernemen niet ten koste van rendement en hoeven in die zin economie en duurzame ontwikkeling elkaar niet te bijten. Toch bent u tegelijkertijd erg kritisch op de markt. De heftige reacties op het rapport aan de Club van Rome toen en nu heeft u zelfs verklaard uit 'marktfundamentalisme' en de 'utopie van het groeieloof'. Wat is nu precies uw kritiek?

VAN DIEREN Wat wij in feite doen is het voor alles creëren van pseudo-vrije markten, in de verwachting dat die ons heil zullen brengen. We willen op die manier de illusie in stand houden dat concurrentie in de markt goed is voor prijs, kwaliteit en duurzaamheid. Maar in werkelijkheid bestaat de vrije markt nergens, en biedt hij ook geen oplossing, zeker niet op het terrein van duurzaamheid. Je had het net over een hype. Zo'n hype is het om alles maar op te offeren op het altaar van de markt. Dat moeten we dus niet doen. 'Vermarkten' lijkt soms wel een standaard antwoord te zijn en zelfs de oplossing voor niet-bestaande problemen. Schiphol zou naar de beurs moeten, maar de onderneming opereert goed. Waarom zou je dat dan veranderen?

Dat marktconcurrentie & groei per definitie goed voor u is...

VAN DIEREN De Europese Commissie eist concurrentie op allerlei terreinen. Maar je kunt niet zomaar overal concurrentie op loslaten, zomaar straffeloos de financiering van infrastructuur privatiseren, zoals we met het failliet van de Eurotunnel hebben gezien. En dankzij die zogenaamde concurrentie kun je nu tegenwoordig voor 9 euro naar Engeland vliegen. Dit is natuurlijk niet

heilzaam, maar een schandalige vorm van enorme afwenteling van kosten op anderen, de toekomst, de aarde. Ik geef je nog een voorbeeld. Die idiote NMA, die voortdurend bij de garnalenvissers komt binnenvallen. De garnalenvissers mogen geen prijsafspraken maken. Maar wat de NMA vergeet, en al die bedrijfskundige economen uit Rotterdam, is dat in werkelijkheid garnalen natuurlijk niet in een vrije markt worden gevangen, vanwege alleen al het eenvoudige gegeven dat we te maken hebben met een gelimiteerd biologisch bestand. Om goede omgang met zo'n voorraad te waarborgen, moet je afspraken maken en dat kan alleen maar met quoterings. Nu wordt gezegd: niets quoterings, er moet concurrentie zijn! Straks zijn de vissers kapotgeconcurrerd, is de zee leeg en heeft de concurrentie schijnbaar gewonnen... Zo gaat het maar door. We hebben een uitstekende energievoorziening die ook zo nodig moet worden vermarkt. Het rapport van Peter Vogtländer, voorzitter van de Algemene Energieraad en oud-directeur van Shell, meldt dat de liberalisering van de energiemarkt niet leidt tot schoner, veiliger en goedkoper, maar tot vuilere, onveilige en duurder energie. Maar we willen ons seculiere marktgelooft maar niet opgeven.

GEEN ROMANTISCH GEDOE OVER
DE NATUUR

In Het groene universum, reisverhalen uit de wereld van het milieu, wordt onder meer duidelijk dat u niets moet hebben van al die 'milieufilosofen' die een niet-instrumentele en ontvankelijke houding ten opzichte van de natuur bepleiten. Maar is dat vertrekken vanuit de lijn van het rapport aan de Club van Rome niet vreemd? Juist dit rapport maakt de nadelen van deze exploiterende levensstijl immers zo genadeloos zichtbaar. Is het

vanuit die visie niet duidelijk genoeg dat we zo'n niet-instrumenteel ethos nodig hebben als antwoord op de milieucrisis?

VAN DIEREN Nee, ik vind dat absoluut niet en ja, ik vind al dat romantisch gedoe over de natuur vervelend. De natuur heilig verklaren is onverstandig. Natuurlijk, de natuur die zich aan de oppervlakte aan ons toont, kan schitterend zijn. Maar daaronder zit een wrede laag. De onderwereld van de natuur kan zelfs buitengewoon gevaarlijk zijn, denk bijvoorbeeld aan bacteriën en schimmels. Als we de natuur niet manipuleren, dan overleven wij niet. Voor Nederland is deze positie al helemaal duidelijk. We hebben vanouds de natuur moeten cultiveren, maken en beheersen om een menswaardig bestaan te kunnen opbouwen. Ik moest een keer voor gelovige aandeelhouders van ASN Bank een verhaal over dit thema houden. In een zaal vol mensen met sandalen en natuuridealen. Ik vroeg hen: denken jullie nou werkelijk dat niet-ingrijpen in de natuur ons ooit verder heeft geholpen? We willen toch niet nog steeds in oerwoud leven en achter elkaar aanjagen? De zaal was sissend van verontwaardiging, want de natuur, daarvan moest je afblijven. Graan is slechts eetbaar voor de mens als het veredeld wordt. Hetzelfde geldt voor de rijst.

Volgens u is het naïef om te romantisch over 'de natuur' te doen. We lijken soms te leven in een polaire tegenstelling, waarbij de natuur als goed en de cultuur als slecht wordt afgeschilderd. Deze posities zijn even misleidend als dat het groeigelooft utopisch is?

VAN DIEREN Dat klopt. Juist als je niet ingrijpt, gaat alles naar de donder. Je kunt wel veel van de natuur leren, over de terugkoppelingsmechanismen die er spelen. Maar dat

is meer een kwestie van meten en empirie dan van filosofische concepten. Ik heb nooit wat gehad met wat wel de *deep ecology*-beweging wordt genoemd; zij die geloven dat we terug moeten naar de natuur en dat we daar dan het summum beleven van integriteit. Ik geloof dit niet en het is ook strijdig met alles wat wij weten over de natuur.

De case van de Waddenzee biedt wellicht een mooi voorbeeld van uw benadering?

VAN DIEREN Wat in ieder geval duidelijk is: als je beweert dat in de Waddenzee niet mag worden ingegrepen, dan ben je gewoon niet op de hoogte. Er wordt ingegrepen, elke dag, juist met het oog op goed beheer en bestuur. Het is niet: 'Blijf er vanaf', zoals de Waddenvereniging altijd heeft geroepen, maar hoe zorg je ervoor dat toeristen, inwoners en bedrijven kunnen blijven bestaan, zodanig dat de boel op orde blijft. Dat is een eis van hard studeren, wetenschap en techniek.

NIET MORALISEREN MAAR INNOVEREN

Voor u is dit milieubeleid vooral een kwestie van techniek en systematiek, organisatie en onderhandeling. U geeft ook aan dat we 'het individu niet moreel belasten met verantwoordelijkheden die de zijne niet zijn'. Maar juist vanuit een analyse als aan de Club van Rome zien we toch dat het onderliggend probleem er één van collectieve levensstijl is. Dat betekent toch gewoon dat gedragsveranderingen nodig zijn?

VAN DIEREN Et zijn inderdaad gedragsveranderingen nodig. Maar je hebt er niets aan om te proberen op individueel niveau te moraliseren. Het gaat erom op het juiste niveau interventies te doen. Als je nu kijkt

hoe in de geschiedenis grote technische survivaldoorbraken zijn georganiseerd, dan vinden die altijd op systeemniveau plaats. In het begin van de negentiende eeuw is in heel Europa het riool aangelegd. Dat is niet door de vrije markt geweest of door individuele gedragsverandering, maar omdat werd begrepen: als we dat niet doen, dan betekent dat pest en cholera. Hetzelfde geldt voor afvalscheiding. We hebben hier op systeemniveau ingegrepen door die te faciliteren. We vragen van de consument niet bijzonder ethisch gedrag, maar een vorm van normaal burgerschap.

Ja, maar u toont zich hier juist niet zo enthousiast over de gescheiden inzameling?

VAN DIEREN Niet alle systeeminnovaties zijn per definitie succesvol. De biobak in de steden bleek bijvoorbeeld niet te handhaven, binnen de kortste keren had je meer vervuiling in je bak dan je ooit hebt willen voorkomen. Op het platteland is het nog erger. Eens in de vier weken werden die bakken opgehaald, en dat leidde natuurlijk tot enorme wantoestanden! Op deze manier zou je zelfs campings tot onbewoonbaar gebied moeten verklaren.

Toch bent u enthousiast over de doorbraken op systeemniveau?

VAN DIEREN Het is het enige dat echt kan werken. Kijk naar de wijze waarop die doorbraken tot stand komen. Zoals de katalysator in de auto. Toen Nijpels minister was heeft hij dat op Europees niveau voor elkaar gekregen. En stel, je wilt het fileprobleem oplossen. Dit lukt niet op individueel niveau door gedragsverandering. Het heeft geen zin individuen aan te spreken op hun gedrag, zij zitten allemaal individueel ge-

vangen in een *prisoner's dilemma*. Je hoeft ze bovendien niet met allerlei latente schuldgevoelens te belasten. Je kunt bijvoorbeeld wel wegcapaciteit quoteren of tolheffing invoeren, kortom systeeminnovaties, door fiscale maatregelen, regelgeving en het uitvoering geven aan internationale verdragen.

Welke rol speelt de technische vooruitgang hierin?

VAN DIEREN Door het op systeemniveau stellen van de juiste randvoorwaarden kan de technologische vooruitgang enorm worden gestimuleerd. Zo komt een hybride automotor op de markt met een fiscaal voordeel van 7000 euro en een groene Visacard, waarmee je de CO₂-uitstoot van je aankoop kunt compenseren. Zo moet het gaan. Men moet duurzaam gedrag belonen en op systeemniveau bevorderen.

Bent u hierover optimistisch?

VAN DIEREN Het gaat nog mondjesmaat allemaal en er worden nog zeer veel fouten gemaakt. Zo'n NMA en de Europese Commissie, die nog ongelimiteerd vasthouden aan het vrijemarktprincipe, zijn natuurlijk erg hinderlijk voor werkelijke vooruitgang op dit terrein. Bovendien kost het allemaal veel tijd. Maar toch gaat het onmiskenbaar deze richting op.

In Grenzen aan de Groei wordt gesproken over de 'kritische situatie van de mensheid'. We zouden weinig inzicht hebben in de exacte gevolgen van het menselijk handelen en de complexe systeemverbanden. Bent u hierover uiteindelijk toch positiever?

VAN DIEREN We weten inmiddels ontzettend veel. Zeker over een gebied als de Wad-

denzee waar we het even over gehad hebben. Er is een geweldige wetenschappelijke database en reservoir aan kennis beschikbaar. Het is een kwalijke zaak dat de Waddervereniging dat terzijde heeft gegooid en vervangen door haar eigen moralisme, daar heb je dus niets aan. We weten heel veel over energie, klimaat, grondstoffen, milieu en Waddenzee. Juist deze kennis rechtvaardigt onze interventies.

DE SPANNING TUSSEN WOORD EN DAAD

Hebt u nog tips over de wijze waarop het CDA het thema duurzaamheid verder gestalte zou kunnen geven?

VAN DIEREN Wel, ik mag inderdaad hopen dat het zover komt. Zeker binnen een partij als het CDA die kan bogen op een stevig gedachtegoed dat oorspronkelijk is uitgewerkt in progressief-christelijke kring, vanuit instanties als de Wereldraad van Kerken en in verkiezingsprogramma's als 'Niet bij Brood Alleen'. Ook vanuit de basis van de partij is hierin enorm geïnvesteerd. Ook het huidige verkiezingsprogramma biedt voldoende kansen. Maar het merkwaardige is dat elke keer als het CDA de macht grijpt, dit gedachtegoed totaal naar de achtergrond verdwijnt. Het is mij een raadsel waarom die omzetting van gedachtegoed naar beleid faalt...

Hebt u zelf geen idee hoe dat komt?

VAN DIEREN Nou ja, het CDA moet natuurlijk coalitiepartners tevreden stellen. De PvdA gaat veel rauwer, en veel meer opportunistisch met deze materie om. De VVD heeft goede milieuministers geleverd, maar in de rest van de VVD spreekt het thema duurzaamheid of rentmeesterschap veel minder aan. Ze zijn geen van beide goed

in staat iets met je gedachtegoed te doen, tenzij je er zelf in slaagt dit te vertalen naar concrete beleidsvoorstellen. Een tweede punt is natuurlijk gewoon dat voor velen het denken in termen van duurzaamheid nog te ingewikkeld is en te veel in strijd met kortetermijnbelangen. Dat het gewoon voordeliger is voor de economie om milieubelasting in rekening te brengen en om vliegen duurder te maken, zo'n stap vinden veel politici lastig. Vergroening van het belastingstelsel

bijvoorbeeld werkt positief op de economie. Maar het is tot nog toe getorpedeerd door de positie van Gerrit Zalm die denkt dat het allemaal ten koste zal gaan van de economische voorspoed. Dat is dus een misvatting. Als je nou duurzaamheid wilt als CDA, zorg dan in ieder geval dat bij het sluiten van een regeerakkoord de beste deskundigen van de wereld zitten. Jullie hebben er nogal wat, te beginnen bij Herman Wijffels, maar er zijn er veel meer. Gebruik ze!

Dit is een licht gewijzigde en geactualiseerde versie van CDV in gesprek met Wouter van Dieren: 'Duurzaamheid alleen te bereiken door grote systeeminnovaties' dat verschenen is in: Peter van Wijmen & Jan Prij (red) Tussen Apocalyps en Utopie, CDV uitgave, herfst 2004. Wetenschappelijk Instituut CDA: Den Haag, pp.208-216).

Wouter van Dieren is directeur van het Instituut voor Milieu- en Systeemanalyse in Amsterdam (IMSA Amsterdam), een adviesbureau op het gebied van duurzaamheid en innovatie. Sinds 1968 is hij betrokken bij wereldwijde milieuactiviteiten op uiteenlopende gebieden als wetenschap, media en politiek.

Literatuur

Dennis L. Meadows, e.a. *The limits to growth A report for the Club of Rome Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books New York, 1972 (vertaald als: *De Grenzen aan de groei Rapport van de Club van Rome, 1972*, Het spectrum, Utrecht/Antwerpen).

Meadows, D.H., D.L. Meadows & J. Randers *Beyond the Limits. Confronting Global Collapse; Envisioning a Sustainable Future*, 1991 Earthscan Publications Ltd. Londen

Wouter van Dieren, *Het groene universum, reisverhalen uit de wereld van het milieu*, Van Gennip, Amsterdam, 1995.

Wouter van Dieren (red) *De natuur telt ook mee, naar een duurzaam nationaal inkomen*, Utrecht, Het spectrum, 1995 (vertaling van: *Taking Nature into account; towards a sustainable national income: a report to the Club of Rome*, Amsterdam, IMSA).

Overige verwijzingen:

Algemene Energieraad, *Energiemarkten op de weegschaal*, Den Haag, 2003.

Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen

In gesprek met staatssecretaris Pieter van Geel

door *Alexandra Gabrielli*

Journalist

HOE LOSSEN WE HET gigantische milieuprobleem op? Volgens Pieter van Geel, de afgelopen kabinetsperiode staatssecretaris van VROM, is het onvoldoende om daarvoor te rekenen op de technologie, zoals Wouter van Dieren betoogt. Het prikkelen van het geweten van mensen zal noodzakelijk blijven. Van Geel ziet daarbij wel een rol voor een elite die het geweten van de mensen prikkelt en zorgt dat er werkelijk iets gebeurt. Ten eerste zijn dat betrouwbare en geloofwaardige mensen die appelleren en agenderen. Van Geel is daarom blij met het succes van de film van Al Gore. Je hebt nu eenmaal mensen met ervaring nodig, die veel weten en op een aansprekende manier een thema kunnen aansnijden. Zij zijn onmisbaar, vooral voor de bewustwording, minder voor de oplossingen. Ten tweede — en dat vindt Van Geel eigenlijk nog meer de elite dan de eerste groep — gaat het om mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen en organiserend vermogen hebben. Ze regelen zaken waarvan iedereen weet dat ze geregeld moeten

worden, bijvoorbeeld ten aanzien van het milieu.

Hoe ziet u de rol van de elite op het gebied van duurzaamheid? Zouden zij een moreel appèl moeten doen op mensen om hun gedrag te veranderen, zoals dat in de jaren zeventig het geval was, of gaat het vooral om systematisch innoveren en schone productiemethoden, zoals Wouter van Dieren voorstelt? Volgens hem werkt een moreel appèl averechts en praat het mensen schuldgevoelens aan.

VAN GEEL Ik ben het een heel eind met hem eens, maar net niet helemaal. Het is zeker zo dat je in de jaren zeventig, toen het milieu- en het ontwikkelingsvraagstuk opkwamen, je zelf iets aan de oplossing ging doen. De slogan van de toenmalige minister van milieuzaken was: 'Milieu begint bij jezelf'. Dat was bewustwording, het ging om gedrag veranderen. Het was hetzelfde als in de tijd waarin wij voor de missie geld of zilverpapier inzamelden voor de kinderen

FOTO: ALEXANDRA GABRIELLI

Van Geel met een wereldbol, geen echte, maar een van menselijke hoedanigheden, eigenschappen en capaciteiten. Geografische aanduidingen zijn ontleend aan de verbeelding: Eiland van Kilde waar onverschilligheid en spot heersen. Er is een gebied van de Lente met bronnen van inspiratie, liggend aan de Zee van mogelijkheden.

in Afrika. Je ging iets doen voor die mensen. Het appèl was ook persoonlijk. Je had, toen ik jong was, niet te maken met anonieme structuren, maar met een heeroom of een pater. Iedereen in mijn omgeving had wel een pater of een missionaris in de familie.

Wat je in de hele milieubeweging van de jaren zeventig zag, was dat mensen werd gevraagd comfort in te leveren. De thermostaat moest omlaag en je moest in huis maar een trui aantrekken. En wat zien we nu feitelijk? Heel veel technologie heeft ons zover gebracht dat we veel negatieve effecten van economische groei op ons milieu hebben kunnen beperken. De uitstoot van een auto is nog maar 5 procent van een auto van vijf-

entwintig jaar geleden. We hebben veel kunnen doen.

Nu is de vraag of je deze ontwikkeling nog verder kunt doortrekken en wel zo extreem, dat je kunt zeggen: ja, we laten de morele component weg, want het lukt ons wel alle negatieve aspecten weg te werken. Dat is het verhaal van Wouter van Dieren. Ik denk nu dat zijn verhaal net te ver gaat en dat het niet kan. Ik denk dat je niet alle negatieve gevolgen van bepaald menselijk gedrag met technologie kan oplossen. We kunnen een SUV-auto over tien jaar misschien zo schoon maken dat-ie hartstikke schoon is, maar als mensen er dan nog met hun kinderen tweehonderd meter mee gaan

rijden om ze naar school te brengen, dan zeg ik dat het geen zin heeft. Maak ze schoon, zou ik zeggen, maar ik mag ook vragen of het per se nodig is je kinderen ermee naar school te rijden. Waar ik het wel mee eens ben is dat het averechts gaat werken als je te moralistisch wordt. Bovendien moet je niet vragen teveel comfort in te leveren. Mensen willen dat niet. Maar het hele milieuprobleem — van lokaal tot mondiaal — oplossen met alleen technologie kan niet, denk ik. Het is aanvullend.

In de jaren zeventig was het bijna omgekeerd. We hadden toen nog niet zoveel technologische mogelijkheden, we moesten ons gedrag aanpassen. Nu is het de technologie die veel kan brengen. Maar op de laatste punten, de meest weerbarstige, zullen we elkaar moeten aanspreken op het tonen van goed burgerschap. En daar hebben politieke partijen een rol: een moreel appèl doen op de mensen. Als je dat niet meer doet als politieke partij of beweging, dan krijg je technocratische processen waarin normen, waarden en moreel appèl geen rol meer spelen.

Waarom denkt u dat het doen van een moreel appèl op de mensen averechts werkt? Als iemand adviseert een warme mantel aan te trekken, omdat het buiten erg koud is, dan is dat toch niet verkeerd?

VAN GEEL Burgers zijn zelfstandiger en individueler geworden, en minder collectivistisch. De vanzelfsprekendheid van elkaar aanspreken in de klassieke zuilen bijvoorbeeld is ook verdwenen. De individuele ontplooiing, de eigen afweging, het eigen geweten als norm, zijn dominante trekken geworden in onze westerse cultuur. Die ontplooiing heeft ook goeds gebracht, maar is er de oorzaak van dat we niet meer het morele beroep van de overheid of van anderen zomaar vanzelfsprekend accepteren, of het

nu de huisarts betreft, de pastoor, de dominee, het rijk, de provincie of de gemeente. Mensen hebben ook meer mogelijkheden zich daaraan te onttrekken. Ze zijn hoger opgeleid, ze zien wat er in de wereld gebeurt. Dit zijn allemaal factoren die een rol spelen.

Een tweede punt, dat heel goed in de CDA-filosofie past, is om niet vanuit de commandostructuur te werken. Zo van: nu moet dit en nu moet dat. Het is eigenlijk heel mooi verwoord in de zin dat de rol van de overheid niet is zorgen voor, maar zorgen dát iets gebeurt. Vroeger was het toch vooral, of tenminste heel veel, dat wij als overheid moesten zorgen voor iemand. Je had de verzorgingsstaat. Maar nu moet je ervoor zorgen dat iets gebeurt. Dat is een andere rol en een andere opvatting die, denk ik, de burgers aanspreekt.

U bedoelt de mensen ruimte bieden?

VAN GEEL Ja, zorgen dat je randvoorwaarden creëert zodat burgers vanuit hun eigen perspectief en eigen ideeën aan de gang kunnen gaan. Ze moeten zich ook niet in de steek gelaten voelen. Dat zit hem in de woorden: 'zorgen dat'. Het is niet zo, zoals het beeld misschien soms is geweest, dat je zegt: nou daar trekken we ons van terug en we laten de mensen aan hun lot over. Nee, we laten de afhankelijkheid los, en tegelijkertijd laten we de mensen niet in de steek.

Onlangs hebben we Al Gore kunnen volgen die veel in het nieuws was vanwege de presentatie van zijn documentaire film An Inconvenient Truth over de CO₂-problematiek en klimaatsverandering. Hij wil de mensen wakker schudden en bewust maken. Hij is een voorbeeldfiguur op het gebied van milieu geworden en lijkt als actievoerder meer te bereiken dan als politicus. Zegt dat iets over de status van

de politiek? Moet de politiek zich dat aanrekenen, of is het juist gunstig?

VAN GEEL Ik heb gehoopt op mensen als Al Gore. Twee jaar geleden heb ik op milieugebied al gezegd: ik hoop dat ik de Bono van het milieu kan vinden. [Rockzanger Bono mobiliseerde wereldwijd aandacht voor Afrika; AG]. Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen. Daar is een bewindspersoon per definitie niet geschikt

Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen. Daar is een bewindspersoon per definitie niet geschikt voor.

voor. Je bent gebonden aan akkoorden en afspraken, aan departementen en wetten, aan regels en Europa. Ik heb in Nederland al eens gezocht bij de rappers voor een beroep op de jeugd. Ik heb zelfs binnen het ministerie van vrom een soort prijsvraag uitgeschreven: waar zijn de mensen te vinden die de jongeren aanspreken? Het probleem was dat het milieu bij de jeugd uit was. Een rolmodel vind ik een mooi instrument om een probleem zichtbaar te maken. Het hoeven niet alleen mensen te zijn uit de popmuziekwereld, zoals Bono, maar iemand als Al Gore, als voormalig vice-president van Amerika, is uitstekend. In Nederland zie je nu dat Ruud Lubbers een soortgelijke rol vervult. Hij zet zich momenteel sterk in voor mondiale milie-, energie- en duurzaamheidsvraagstukken. Lubbers is een gewild spreker in verschillende circuits en spreekt juist jongeren aan. Je hebt mensen met ervaring nodig, die veel weten en op een aansprekende manier een thema kunnen aansnijden. Ze zijn er meestal niet voor de oplossingen. Al Gore zegt ook: 'Ik ben degene die agendeert en

langs duizend steden trekt om het verhaal te vertellen en de problematiek bewust te maken.'

Nu is het zo dat het verhaal wel geloofwaardig moet zijn. De mensen zijn niet gek. Als Al Gore vorig jaar voor het eerst het klimaat had ontdekt en deze actie had gevoerd, dan had iedereen gedacht: ah, hij wil opnieuw presidentskandidaat zijn en hij gebruikt dit verhaal als vehikel om gekozen te worden tot president. Maar het is onweersproken, bij vriend en vijand, dat hij al dertig jaar lang met klimaatbeleid bezig is en zich steeds meer heeft verdiept in de problematiek. Hetzelfde geldt voor oud-premier Lubbers. Het is onweersproken dat hij in de jaren tachtig een stempel heeft gedrukt op het milieubeleid in Nederland. Dat erkennen GroenLinks en de PvdA ook. Als hij nu zomaar ineens was begonnen met dit onderwerp, dan was hij ongeloofwaardig geweest. Bij een rolmodel moet je ontzettend opletten dat je niet van die opgeblazen windvanen krijgt, die zomaar een thema oppakken en gaan meedoen. Ik zie niet zo gauw een sterretje uit één van de televisieseries, die nog niet eens weet hoe het woord milieu wordt gespeld, zo'n rol vervullen. Mensen moeten wel betrouwbaar en geloofwaardig zijn.

Nu is het natuurlijk wel zo — als we het dan toch over elites hebben — dat die andersoortige, vluchtige elite, zoals ik het maar noem, zoals de sterren van de televisie, zich ergens in kan gaan verdiepen en energie kan steken in een zaak. Mensen die bijvoorbeeld met Unicef in zee gaan of ambassadeur van Unesco worden. Dat is goed werk, waaraan betrokkenen veel tijd besteden. Maar je even associëren met een thema voor twee of drie dagen op de radio of de televisie, daar zie ik niets in.

Hoorde u nieuwe dingen van Al Gore of was wat hij zei u al bekend?

VAN GEEL Ik ben nu vierenhalf jaar intensief bezig met klimaatbeleid in de wereld en de boodschap was wel bekend. Al Gore doet het op zijn Amerikaans, snel en dynamisch. Hij overdrijft een beetje en dat is prima. Ik krijg nu ook vragen van de media. Bijvoorbeeld: 'Vindt u het niet vervelend dat Al Gore alle aandacht krijgt terwijl u, die al die jaren aan zo'n dossier getrokken heeft, dat nauwelijks voor elkaar kreeg?'

Maar het is toch prima zo? Als ik nu het gevoel had dat we er niets aan gedaan hadden... Maar we hebben het maximale eraan gedaan. Als er dan iemand voorbij komt die grote nadruk legt op de problemen, uitstekend!

Als u absoluut vrij zou zijn en nergens aan gebonden was, wat zou u dan willen doen?

VAN GEEL O, er is één ding dat ik zou doen, maar dat heeft wel consequenties...

Even niet denken aan de consequenties, maar zuiver aan wat u nodig vindt, zonder hindernissen en beperkingen van anderen en van buitenaf.

VAN GEEL Ik zou regelen, niet alleen in Nederland maar in heel Europa, dat alle kosten die nu nog ten laste van het milieu komen, in de prijzen van de producten worden verwerkt, zodat de consument een eerlijke keuze kan maken tussen producten. Dan zijn we van veel problemen af. Het betekent dat de lucht schoner wordt en de bodem en het water nog schoner. Op het moment waarop je een product koopt dat veel energie verbruikt — en energie gaat gepaard met CO₂-uitstoot in de lucht — betaal je meer. Als je dat weet, koop je producten die minder energie vragen, omdat ze goedkoper zijn. Die ene maatregel heeft een geweldig effect op de verduurzaming van Nederland.

Eigenlijk zou ik dan de baas van Europa moeten zijn, want anders komen die andere producten zonder kosten Nederland weer binnen. Het moment waarop je de afwente-

.....
Als alle kosten die nu nog ten laste van het milieu komen, in de prijzen van de producten worden verwerkt, zijn we van veel problemen af

lingkosten hebt verwerkt in de prijs, gaat het prijsmechanisme werken. In één keer komen producten die het milieu niet belasten, in het voordeel.

Los hiervan, rest er nog iets van jezelf geven voor de publieke zaak — noblesse oblige. Mensen willen wel een duurzame samenleving, maar er zelf weinig voor geven, dus extra betalen voor producten, het zogenoemde freeriders-gedrag. Wordt het meer een vanzelfsprekende zaak van de samenleving, juist door de nieuwe voorbeeldfiguren, of is het logisch dat de overheid zaken naar zich toetrekt? En hoe ligt, wat u betreft, de verantwoordelijkheidsverdeling op het gebied van duurzaamheid. Wie 'moet' wat doen?

VAN GEEL De lucht en de bodem van Nederland zijn schoner geworden. Dat is te meten. Maar als je kijkt naar de mondiale vraagstukken, dan word ik ongelukkig over wat elders gebeurt. Straks tasten negen miljard mensen het ecosysteem aan door de geweldige druk op grondstoffen en energie. Daar ben ik veel ongeruster op geworden dan wat op er op Nederlandse schaal gebeurt. Maar goed, het één is niet van het ander te scheiden.

Rest er nog iets van doen uit jezelf? De mens ziet altijd wel dat bepaalde dingen niet kunnen en dat een zekere mate van je gedrag aanpassen nodig is. Mensen hebben een geweten, maar dat geweten moet je wel voeden. Dat voed je — ik noem nu een kleinigheidje — door te leren dat je geen troep in de natuur gooit. In Nederland wordt zulk gedrag met de paplepel ingegoten en je ziet dat het tot positieve resultaten heeft geleid, vergeleken met landen waarin natuur en milieu geen rol spelen en waarin geen concept is ontwikkeld. Scheiden van papier en glas, inleveren van batterijen en chemisch afval, we doen het omdat we het zelf kunnen doen. Als je zulk gedrag op een hoger niveau brengt, doe je dingen voor de publieke zaak, maar dan in combinatie met zelfontplooiing. Als mij wel eens wordt gevraagd: waarom doet u dit werk, en ik zou antwoorden dat ik het doe om dienstbaar aan de samenleving te zijn, dan is dat niet helemaal waar. Ik waardeer zeer de mensen die zichzelf als persoon volledig kunnen uitschakelen.

Bij mij is het een combinatie van zelfontplooiing — de wil iets te sturen en te veranderen — en werken op een terrein waarop ik ook nog dienstbaar kan zijn. Je hoeft geen heilige te zijn. Het aantal heiligen is beperkt, mensen bijvoorbeeld die in Afrika aidspatiënten helpen. Maar mensen zoals ik, die hier zitten en wat te betekenen willen hebben, doen dat in een sector waar ze dienstbaar kunnen zijn. Ik zou mijn werk minder gemotiveerd kunnen doen als het alleen om geld ging.

Op het gebied van duurzaamheid en milieu kun je absoluut niet zonder twee dingen.

Ten eerste, codificeren van afspraken die de samenleving maakt om *freeriders*-gedrag te voorkomen. Dat wordt mij ook vaak gevraagd. Er is nu een overeenkomst gemaakt tussen Natuur en Milieu en de glas- en tuin-

bouw over het tegengaan van lichthinder. Dat gebeurt vrijwillig. Er komt geen overheid aan te pas bij de manier waarop de partijen afspraken hebben gemaakt. Wel vragen ze mij om wettelijke codificatie, zodat de 10 procent die niet meedoet, kan worden gedwongen de hinder tegen te gaan. Dat is de codificeerkant, vastleggen van wat afgesproken is, in een juridisch jasje, om *freeriders*-gedrag tegen te gaan. Het betreft dus gewoon een wet, maar wel een die anders tot stand is gekomen dan normaal. Hier vragen de partners om zo'n wet. Dit gaat steeds meer voorkomen. Het initiatief komt van de mensen en dat is heel positief.

Soms moeten we als overheid ook helder zijn, en scherpe normen stellen op onderdelen. Als wij niet vastleggen dat een auto uiteindelijk een bepaalde hoeveelheid microgram vervuilende stoffen of het broeikasgas CO₂ mag uitstoten, dan komt er ook niets van terecht. Dan is er geen druk om het proces te vernieuwen. Hier heeft de overheid een specifieke taak.

Het tweede punt — en dat vind ik interessant — betreft de manier waarop. We laten alle vrijheid aan de betrokken bedrijven hoe ze de vermindering van uitstoot regelen. Ik ga ze niet voorschrijven dat de motor zus of zo moet worden en of er een filter moet komen. Ik heb nooit roetfilters voorgeschreven. Iedereen denkt dat ik dat heb gedaan. Wat ik voorschrijf is een norm van uitstoot van 5 microgram stof, en hoe ze dat regelen interesseert mij helemaal niet. Dat is technologie en daar hebben zij veel meer verstand van dan ik. Dus codificeren aan de ene kant en innovatie-uitlokking via normstelling, zoals ik het noem, aan de andere kant. Doordat je de norm stelt, lok je innovatie uit. De bedrijven willen auto's verkopen en moeten voldoen aan de normen. Zo gaat een bedrijf zich daarop toespitsen. Bij andere sectoren werkt het een beetje anders, maar in de we-

reld van techniek en milieu zijn dit twee heel belangrijke, sturende elementen.

Een stimulans eigenlijk.

VAN GEEL De organisaties voelen het zo niet, maar ik zou het zo wel willen noemen. Sommige bedrijven zien het ook als een kans. Ze denken: als wij nu als eerste aan de norm voldoen, dan hebben wij een uniek verkoopargument voor onze producten. Onze producten zijn het schoonst, wij voldoen al aan de norm. Soms subsidiëren wij zulk gedrag ook. Als je in een vroeg stadium aan de norm voldoet, dan helpen wij een handje.

Wat vindt u het meest voor de hand liggend wat de burger vanuit zichzelf kan doen aan duurzaamheid?

VAN GEEL De vraag is iets te algemeen om te kunnen beantwoorden, maar het zou heel aardig zijn als burgers wisten wat hun handelen, hun koop- en consumentengedrag, voor effecten zou hebben op de ecologie van de wereld. Dan krijg je een terugkoppeling, je zet de knop om. Dan weet je wat er gebeurt met de energie en met de producten die je koopt die niet duurzaam zijn geproduceerd. Dat zou het mooiste zijn, want ik denk dat heel veel mensen met een geweten, en dat zijn gelukkig de meesten, wel even zouden nadenken of ze toch niet een variant zouden kiezen. Maar de meeste consumenten weten niets meer van de oorsprong van producten. Dat is een beetje het gevaar van de lijn van Wouter van Dieren en de technologie. Zoals ik al zei, technologie is belangrijk, maar zichtbaar maken wat de effecten van je consumentengedrag zijn, is minstens zo belangrijk. Nu ken ik Wouter van Dieren al heel lang en hij wil natuurlijk een beetje provoceren. Dat hij daarmee breekt met de

houding van de jaren zeventig, ben ik volstrekt met hem eens. Maar, we moeten nu weer niet doorschieten naar de andere kant. Goede vrienden van de vvd willen dat nog wel eens doen. Er zijn er die heilig geloven in alleen de technologie.

Er ligt een taak voor bedrijven en overheid om de duurzame ketens, van de grondstof tot het uiteindelijke product, zichtbaarder te maken. Dat kan via labeling. Het gebeurt al wel, maar het is erg lastig dit ingevoerd te krijgen, dat zie je bijvoorbeeld bij duurzaam hout. We raken achterop, gelet op de snelle, economische globalisering.

Tot slot nog een vraag over de elite van de maatschappij, de mensen met geld bijvoorbeeld...

VAN GEEL Voor mij is dat geen elite.

Wat is volgens u elite?

VAN GEEL Het beeld dat ik van een elite heb, zijn mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen. Ze regelen zaken waarvan iedereen weet dat ze geregeld moeten worden. Het klinkt misschien raar, maar in deze definitie zijn het mensen die vroeger actief waren in hun dorp en die ervoor zorgden dat de eerste school werd gesticht. Ze zorgden

Mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen vormen de elite

voor de zieken, zetten kruisverenigingen op, kortom, op alle niveaus waren ze bezig. Op nationaal niveau gebeurde hetzelfde.

Burgers wisten heel goed dat deze mensen een organiserend vermogen hadden. Deze mensen vormen de elite.

Je hebt ook de oude adel. Fantastische mensen, heel gerespecteerde families, we koesteren hen natuurlijk, maar zij vormen niet de elite. Ik bedoel ook niet de mensen die toevallig een paar keer in een televisieprogramma zijn opgetreden, vervolgens zeven ton vangen en bekende Nederlander zijn geworden. Als je een bekende Nederlander bent, behoor je nog niet tot de elite. Bij een elite hoort moreel en gezag, wat je verwerft in je gemeenschap. Dat is voor mij elite. Vroeger was dat gebonden aan bepaalde beroepen. Een onderwijzer was ook een soort sociaal werker. Het hoofd van de school vormde automatisch met de pastoor en de dokter een sociaal netwerk. Zij zorgden voor zaken, ze

gingen bij de mensen naar binnen en vroegen: zou je geen voorzitter van de St. Vincentius vereniging willen worden? Zij waren mensen die verantwoordelijkheid droegen. Dat is voor mij elite. Niet de mensen op basis van geboorte en het vluchtige geld.

Ze kunnen wel belangrijk zijn voor de beeldvorming, maar voor mij zijn ze geen elite. Ik zal het wel nooit begrijpen, maar ik was eens in Den Bosch en liep naar het stadhuis. Het plein stond zwart van de mensen en ik vroeg me af of de koningin soms op bezoek kwam. Toen bleek een of andere televisiester van wie ik nog nooit gehoord had, te gaan trouwen. Dat is een andere wereld voor mij. Deze sterren hebben invloed, op gedrag, op kleding, maar zijn niet wat ik versta onder elite.

B. Zwaal

wind vlokt de wieken
zij strooien energie
en dwingen de kabels te vonken

blij water
voegt zich ten stroom
't is al kracht in 't land
overvloeiende van
melk en auto

aarde
draait nog wel
draait hoe
ouwe tol

door de bodem
doemt heelal op

noblesse
obligeerde

Dichter (Vlaardingen, 1944). Hij publiceerde bij Querido acht bundels, waarvan de laatste, 'een drifter', in 2004 verscheen. In dat jaar verscheen ook de bundel 'vers vee' in de Zeeuwse Slibreeks. Hij was langdurig werkzaam als regisseur bij bewegingstheater BEWTH.

De duurbetaalde elite

Eerherstel voor grootmoedigheid

De iedere keer weer oplaaierende politiek-morele verontwaardiging over topinkomens levert weinig op. De oorzaak daarvoor is dat er economische theorieën worden gebruikt die ervan uitgaan dat er een orde denkbaar is waar marktbeloningen individuele verdiensten werkelijk recht doen. Die orde bestaat echter niet. Hoge salarissen zullen altijd deels het resultaat blijven van geluk. Daarom is het nodig de vermogenden uit te nodigen hun plicht tot grootmoedigheid te vervullen en hen daarvoor te overladen met eer en erkenning.

door Ewald Engelen

Politiek filosoof verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

HET NIMMER TOT RUST KOMENDE DEBAT over de ‘topinkomens’ is karakteristiek voor de spraaknood die velen ten aanzien van ongelijke marktuitkomsten ervaren. De eis tot transparantie, die wereldwijd meer en meer directe regelgeving is gaan vervangen, heeft ertoe geleid dat vrijwel ieder voorjaar, wanneer naast de krokussen en de narcissen ook de jaarverslagen welig tieren, wel één of meer politieke spelers de kaart van de financiële jaloezie trekken.

Frappant aan het ongemakkelijke debat waartoe het fenomeen van de veelverdiener aanleiding geeft, is dat twee verschillende economische verklaringen voor inkomensverschillen vierkant botsen. Volgens de ene zijn inkomensverschillen het product van verschillen in bijdragen van individuen aan een collectief productieproces. De bestuurder verdient meer dan de portier, omdat de bijdrage van de eerste nu eenmaal meer toegevoegde waarde genereert dan van de tweede. Jaloerse burgers en Kamerleden hebben geen moeite met dit meritocratische verdelingsprincipe als zodanig, maar betwisten slechts dat de bijdrage van de bestuurder daadwerkelijk

zo groot is dat zij de actuele inkomensverschillen kunnen legitimeren. In dit type kritiek klinkt dan ook veelal het verwijt door van de ‘uitvreter’ of de ‘parasiet’. Daartegenover staat de verklaring waarin inkomensverschillen vooral worden veroorzaakt door vraag- en aanbodverhoudingen. Goede bestuurders zijn schaarser dan goede portiers en om die reden verdienen de eerste ook meer dan de tweede. Ook dit verdelingsprincipe wordt als zodanig door burgers en kamerleden nauwelijks betwist, maar wel dat goede bestuurders echt zo schaars zijn dat grote salarisverschillen nodig zijn om ze te kunnen aantrekken.

Beide verklaringen (en kritieken) wortelen in verschillende economische theorieën: de politiek-economische waardetheorie en de grensnuttheorie.

POLITIEK-ECONOMISCHE WAARDETHEORIE

De eerste kritiek op inkomensverschillen stamt uit de klassieke politiek-economische waardetheorie. Volgens deze is arbeid de bron van alle waarde en is er een fysiologische maatstaf (of beter: die zou er moeten zijn) aan de hand waarvan een rechtvaardige inkomensverdeling kan worden vastgesteld. Het spreekt vanzelf dat zo’n fysiologische grondslag wellicht een optie was in een sterk fysiek gedreven agrarische of industriële economie, maar dat zij in de glasvezellichte kennis- en ideeëneconomie van vandaag de dag nauwelijks uitsluitsel kan geven bij prangende verdelingskwesties. Dit is dan ook meer en meer een doofstomme kritiek geworden, die weliswaar resoneert met een diepgewortelde morele veroordeling van uitbuiting, vervreemding en speculatie, maar die intellectueel nauwelijks overeind kan worden gehouden. Dit type kritiek heeft zijn ‘natuurlijke’ rustplaats in de annalen van het socialisme, maar kan ook worden aange troffen in het collectieve geheugen van die andere laat negentiende-eeuwse politieke beweging, namelijk de christendemocratie. Ook vanuit die hoek is een emotioneel-affectieve afkeer van woekerwinsten en speculatief gedrag hoorbaar, die weliswaar gemakkelijk moreel kan worden geduid, maar die tegelijkertijd zeer lastig intellectueel is te onderbouwen.

IDEALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE

De tweede kritiek vloeit voort uit een prillere stam aan de boom van de economische wetenschapsbeoefening, de zogenoemde grensnuttheorie. Deze kijkt niet langer naar fysiologisch of anderszins gedefinieerde waarden, maar beperkt zich tot onderzoek naar prijsbewegingen op markten die worden veroorzaakt door verschuivingen in vraag- en aanbodverhoudin-

gen. Binnen dit paradigma zijn twee gemeenschappen actief, de idealisten en de realisten. Volgens de idealisten neigt een perfect werkend stelsel van

*Volgens de idealistische
grensnuttheorie zijn
marktuitlekomsten rechtvaardig*

wederzijds afhankelijke markten naar een toestand van evenwicht, waardoor prijs en waarde samenvallen. In zo'n ideale wereld is de prijs die iemand voor zijn arbeid krijgt precies gelijk aan de waarde van zijn bijdrage in de ogen van de afne-

mer. Marktuitlekomsten weerspiegelen derhalve individuele verdiensten en zijn om die reden rechtvaardig.

Idealisten weten ook wel dat er een kloof gaapt tussen de ideale wereld en de werkelijke wereld, maar menen dat alles in het werk moet worden gesteld om die kloof te dichten door de werkelijkheid meer op het ideaal te laten lijken. In het concrete geval van veelverdieners betwisten idealisten de schaarsheid van bestuurlijke vaardigheden en vermoeden zij dat bepaalde groepen er via marktinterne (lees: politieke) middelen in zijn geslaagd om artificiële schaarste te produceren, teneinde daarmee de eigen inkomsten kunstmatig te verhogen. Dit type kritiek is derhalve niet een kritiek op marktuitlekomsten op basis van een autonoom moreel verdelingscriterium, zoals bij de waardentheoretici het geval is, maar stelt eigenlijk: was er maar sprake van meer marktwerking bij de benoeming van bestuurders, in plaats van zelfbenoeming door een gerontocratische elite, dan zouden de salarissen van vanzelf lager uitvallen!

IDEALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE INADEQUAAT

Sinds de jaren zeventig, zo lijkt het, zijn we allen liberalen geworden, dat wil zeggen dat we de verdelende superioriteit van markten hebben geaccepteerd, dat we de individuele autonomie van burgers vooral begrijpen als de keuzevrijheid van consumenten op een markt, en dat we financiële prikkels als de belangrijkste menselijke motivator aanmerken. Hoewel her en der nog enkele achterhoedegevechten worden geleverd, is bij ontstentenis van een coherent alternatief, in ieder geval als het gaat om economische zaken (en welke zaken zijn niet economisch!), het marktparadigma cognitief onbetwist het heersende geworden. Ons morele gemoed lijkt van deze cognitieve dominantie echter niet altijd op de hoogte. Dat blijkt keer op keer uit de politieke debatten over topinkomens. Hoewel de morele aandrift er een is van scherpe veroordeling, ontbreekt de intellectuele onderbouwing voor deze aandriften, waardoor een dag later de katterige stemming van ongewilde bezinning heerst. En nog weer een dag later rest

de criticus nog slechts de veel zachtere kritiek van de idealistische grensnuttheoreticus die, zoals gezegd, niet uitmondt in marktinterventie maar juist in marktverbreiding, marktverbreding en marktverdieping. De uitwassen zijn volgens de idealist immers geen marktuitwassen, maar juist gevolgen van te weinig markt en dus politieke uitwassen. Van de weeromstuit ziet de criticus zich dus gedwongen om, in antwoord op zijn morele affecten, juist méér markten te maken of markten dieper te maken dan markten aan banden te leggen. En dat is dan ook precies wat men al die jaren heeft gedaan: meer transparantie moet leiden tot grotere liquiditeit en dus tot lagere prijzen. Dat geldt voor financiële markten, voor kunstmarkten, voor huizenmarkten en dus ook voor markten voor topbestuurders.

REALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE

Er is echter meer mogelijk, en het heeft mij zeer bevreedemd dat deze positie in de debatten van de afgelopen jaren stelselmatig heeft ontbroken. Ik noemde al de tweede gemeenschap binnen de stam van grensnuttheoretici, te weten de realisten. Hoewel de realisten, net als de idealisten, de gedachte van een fysiologische waardestandaard verwerpen, menen zij dat de in de werkelijke wereld nu eenmaal prijs en waarde niet noodzakelijkerwijs samenvallen en verschillen in marktuitskomsten om die reden vaak

evenzeer het resultaat van pech en geluk zijn als van verschillen in individuele verdiensten.

*Versillen in
marktuitskomsten zijn vaak
evenzeer het resultaat van pech
en geluk als van verschillen in
individuele verdiensten*

Zoals de Amerikaanse econoom Frank Knight (de vertaler van Max Weber) in 1923 al wist, zijn feitelijke marktbeloningen om ten minste vijf redenen niet gelijk aan individuele verdienste. Ten eerste is onze kennis beperkt en kunnen de

verdiensten die aan de diverse productiefactoren toekomen, alleen binnen een ruime foutmarge worden benoemd. Ten tweede hangt de prijs die een bepaalde prestatie op de markt genereert meer af van irrelevante zaken als de omvang van de vraag, de behoefte van consumenten, de aanwezige koopkracht en het wel of niet voorhanden zijn van goedkopere substituten, dan van de prestatie zelf. Ten derde gaat meestal maar een deel van de beloning naar de producenten zelf en verdwijnt het merendeel in de zakken van de eigenaren, die dat bezit op hun beurt eerder te danken hebben aan een gelukkige mix van erfenis en fortuin dan aan eigen verdienste. Ten vierde is het vermogen te voorzien in een toevallig veelvoorkomende

behoefte zelf een toevalligheid en dus geen verdienste. En ten vijfde is ook de toevallige schaarste van een bepaald vermogen — de zangeres met *sex appeal*, de voetballer met het goede linkerbeen, de manager met het juiste netwerk — onvoldoende grond om beloning gelijk te stellen aan verdienste.

Bovendien wordt het reëel bestaande kapitalisme gekenmerkt door verregaande economische en sociale arbeidsdeling en daarmee door een principiële wederzijdse afhankelijkheid, zowel door de tijd heen als binnen iedere tijdsuitsnede, die impliceert dat al onze handelingen positieve en negatieve externe effecten hebben die lastig te rijmen zijn met individuele claims op de waarde ervan. Oftewel, wat wij geneigd zijn aan onszelf — onze inzet, onze talenten — toe te schrijven, is in werkelijkheid op veel verschillende, en vaak zeer subtiele manieren verweven met wat onze levende en dode medemensen hebben gedaan, nog doen en zullen doen.

DE MORELE PLICHT VAN GROOTMOEDIGHEID

Wie zo'n realistisch perspectief op markten en economieën hanteert, kan mijns inziens zonder veel moeite een verhaal construeren dat aansluit bij de breed gedeelde morele aandriften die stammen uit een oudere en in onbruik geraakte intellectuele sedimentatie, wat verder gaat dan de liberale consensus van vandaag lijkt toe te staan en dat desalniettemin voldoet aan de eis van een coherent, intellectueel overtuigend programma. Juist omdat marktuitskomsten deels het effect zijn van pech en geluk, factoren die mede worden 'geproduceerd' door derden, en markten zelf bovendien

Veelverdieners moeten worden aangemerkt als de 'gelukkigen'

kunnen worden beschouwd als collectieve goederen die sommigen toestaan te excelleren, is het legitiem om veelverdieners aan te merken als de 'gelukkigen' van wederzijdse marktruil en hen te wijzen op hun morele plicht om een

deel van hun 'gelukkige' inkomsten aan te wenden voor het onderhoud van de marktarena's waarop zijzelf zo succesvol hun geluk hebben kunnen beproeven.

Eind negentiende eeuw begrepen vermogenden en veelverdieners dat: het antwoord op de 'sociale questie' van die dagen — dat wij in de loop van de twintigste eeuw 'verzorgingsstaat' zijn gaan noemen — is gebouwd op het fundament dat mede is aangelegd door de filantropische activiteiten van scheepsbouwers, worstenfabrikanten, havenbaronnen en andere ondernemers. Onbaatzuchtig waren deze initiatieven niet; historici beweren dat de toenmalige filantropie moet worden gezien als pogingen van een

kaste van ‘nieuwe rijken’ om maatschappelijke acceptatie van de zijde van de ‘oude rijken’ te verwerven. En ook megalomane zelfbevestiging zal deze heren en een enkele dame niet vreemd zijn geweest. Waar het om gaat is dat men de eigen stijging niet geheel en al als een eigen verdienste beschouwde en de ‘vernederden en gekrenkten’ van die dagen dus maar aan het eigen

De veelvermogende geeft omdat hij weet dat hij dat geluk ten dele aan anderen heeft te danken

lot overliet, maar dat men een morele plicht ervoer om met de verworven rijkdom ook anderen in staat te stellen hun geluk te beproeven op de markten waar men zelf zo succesvol was geweest. En die plicht, hoe ook verwoord en hoe ook gelegitimeerd — religieus, socialistisch,

humanistisch, conservatief —, berustte uiteindelijk op de diepgevoelde ervaring van de onderlinge afhankelijkheid die nu eenmaal karakteristiek is voor een op het principe van arbeidsdeling gebaseerde maatschappij en economie.

Bewust noem ik het een morele (geen wettelijke) plicht tot grootmoedigheid en niet tot caritas of goedgeefsheid. Grootmoedigheid is namelijk een deugd die niet is gestoeld op asymmetrie, zoals dat wel bij goedgeefsheid het geval is. De veelvermogende geeft niet omdat hij veel heeft en anderen weinig, nee, de veelvermogende geeft omdat hij weet dat hij geluk heeft gehad en anderen niet, omdat hij dat geluk ten dele aan anderen heeft te danken, en omdat hij weet dat vermogen een middel is en geen doel.

Van grootmoedige mannen of vrouwen, zoals Aristoteles ze ooit noemde, die genereus hun verworven rijkdommen delen met minder bedeelenden, is momenteel weinig te merken, een enkele uitzondering daargelaten. De grote bedragen die bedrijven en particulieren spenderen aan de

Verbazingwekkend dat christendemocraten, sociaaldemocraten en socialisten de veelverdieners niet indringender aanspreken op hun plicht tot grootmoedigheid

sponsoring van kunst en sport, zijn behalve fiscaal gefaciliteerd ook nog eens vooral marketinginstrumenten en komen bovendien niet de minder bedeelenden maar juist de beter bedeelenden ten goede. Mij verbaast het bijvoorbeeld dat veelverdieners en vermogenden de lastige sociaal-economische integratie van migranten — voorwaar de evenknie van de ‘sociale kwestie’ van de late

negentiende eeuw! — niet hebben aangegrepen om getuigenis af te leggen van het besef dat men, ondanks het harde werk, ondanks de vele uren die

men in werk en bedrijf heeft gestoken, uiteindelijk geen eigenaar is van het eigen talent en dat men geen greep heeft op de omstandigheden waaronder dat talent heeft kunnen floreren. En mij verbaast het nog veel meer dat christendemocraten, sociaaldemocraten en socialisten de veelverdieners en veelvermogenden van vandaag niet indringender aanspreken op hun plicht tot grootmoedigheid.

Hoe dat zou moeten? Een prachtig voorbeeld is de gift van 100 miljoen euro aan een charitatieve stichting van Pieter Geelen, één van de oprichters van TomTom. Meteen na het bekend worden ervan laaide de discussie op of de schenker vooral uit was op eigen glorie en welzijn. Mijns inziens getuigde de schenker precies van wat ik hier 'grootmoedigheid' heb genoemd: de generositeit die is gebaseerd op het besef van geluk en de eigen afhankelijkheid van anderen. En juist omdat die grootmoedigheid zelf een verworven deugd is die hoort bij een grootmoedig karakter, is eer en erkenning een gepaste betaling ervoor. Oftewel, nodig de vermogenden uit om hun plicht tot grootmoedigheid te vervullen en overlaad ze met eer en erkenning. Dat kost niets en is wel zo effectief.

Waarom de hoogte van topsalarissen aan betekenis wint

De topsalarisdiscussie is een symptoom van verschuivingen in de traditionele taakverdeling tussen private en publieke sector. Aan de ene kant worden bedrijven meer en meer aangesproken op hun publieke rol. Aan de andere kant wordt binnen de (semi)publieke sector steeds meer gebruik gemaakt van marktgeoriënteerde manieren van organiseren.

.....
 door *Johan Wempe*

Lector Governance aan de Saxion Hogescholen en hoogleraar aan de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit

DE DISCUSSIE OVER TOPSALARISSEN WOEDT nu al een aantal jaren. Eerst waren het de bijklussende hoogleraren. Exhibitionistische zelfverrijking, zo luidde het oordeel van de toenmalige premier Kok. Later waren het de topmanagers van ondernemingen die zichzelf, ondanks de forse koersdalingen, stevige bonussen toekenden. Een duivels dilemma, zo oordeelde dezelfde Wim Kok. Nu heeft de oud-premier zelf de pet van commissaris op bij ING. De Code Tabaksblat is er toen onder meer gekomen om een einde te maken aan het graaien in de private sector. Transparantie is daarbij het sleutelwoord geweest.

Daarna is ook bij maatschappelijke organisaties de vlam in de pan geslagen. Een incident bij de Hartstichting leidde tot bezinning. Ook hier zijn verschillende *governance codes* ontwikkeld. In de (voorlopig) laatste ronde in het debat over topsalarissen zijn politici, topambtenaren, managers van zelfstandige publieke instellingen zoals omroeporganisaties, ziekenhuizen, woningcorporaties, Colleges van Bestuur van onderwijsinstellingen en topmanagers van overheidsbedrijven onder vuur komen te liggen. Zij verdienen soms salarissen die ver boven dat van de minister-president liggen. Voor de (semi)publieke sector is het salaris van de minister-president, ook wel de JP-norm, als maximum voor de gehele sector gekozen. Alle sala-

rissen binnen de (semi)publieke sector boven de € 164.000 worden daarbij als topsalaris aangemerkt en moeten worden gepubliceerd. Ook hier wordt openbaarmaking gezien als dé remedie tegen (vermeende) excessen. De voorgeschreven transparantie leidt nu jaarlijks tot staatjes waarbij salarissen worden vergeleken, en zo wordt het vuurtje onder het topsalarisdebat weer aangewakkerd.

Wat opvalt aan de topsalarisdiscussie binnen de (semi)publieke sector is dat er eigenlijk geen sprake is van een echt debat. Mensen die het betalen van topsalarissen publiekelijk verdedigen, uiten zich niet. Er overheerst

De topsalarisdiscussie binnen de (semi)publieke sector verdient niet de naam van een echt debat

een sfeer van afkeuren. Iedereen die zijn zegje over dit onderwerp doet, lijkt het er over eens te zijn dat het niet gepast is om in de (semi)publieke sector topsalarissen te betalen. Wat verder opvalt, is dat geen helder criterium wordt geformuleerd wat in de (semi)publieke

sector als gepast salaris moet worden gezien. Waarom gaan we uit van het salaris van de minister-president en niet van dat van de koningin? En waarom stoppen we deze salarissen niet gewoon in een cao? Tot slot valt op dat de discussie over topsalarissen inmiddels diverse sectoren van de samenleving heeft aangedaan. Het lijkt om zelfstandige debatten te gaan. Mogelijk dat het debat in de ene sector een prikkel vormt voor de discussie in een andere sector.

In dit artikel beargumenteer ik dat de topsalarisdiscussie moet worden gezien als symptoom van de veranderende rollen van de private, (semi)publieke en maatschappelijke organisaties. Het gaat bij deze discussie uiteindelijk over de vraag of gebruik mag worden gemaakt van marktwerking binnen publieke organisaties en over de invulling van de maatschappelijke rol van bedrijven. De komende jaren zal dit debat regelmatig opflakkeren, zo is mijn verwachting.

ARGUMENTEN TEGEN TOPSALARISSEN IN DE (SEMI)PUBLIEKE SECTOR

In het debat heb ik een drietal typen argumenten kunnen onderscheiden: het verdienstenargument, het marktwerkingargument en het identiteitargument. Ik laat deze hier één voor één de revue passeren.

Allereerst het verdienstenargument. Ewald Engelen spreekt elders in deze bundel over een meritocratische rechtvaardiging van inkomensverschillen. Hogere inkomsten zijn gerechtvaardigd wanneer er sprake is van een grotere inspanning, meer verantwoordelijkheid of bijvoorbeeld een

groter persoonlijk risico. Critici die het verdienstenargument gebruiken om het betalen van topsalarissen in de (semi)publieke sector af te wijzen, stellen veelal dat deze topmanagers eigenlijk van twee walletjes eten. Enerzijds profiteren ze van de grotere rechtszekerheid die een baan in de (semi)publieke sector biedt, anderzijds vergelijken ze hun prestaties met die van topmanagers uit het bedrijfsleven en willen ze een salarisniveau dat daarmee vergelijkbaar is. Van tweeën een: of je bent ondernemer en accepteert de bijbehorende rechtsonzekerheid of je bent ambtenaar en accepteert een bijpassend salaris. Wat dit betreft is de werkelijkheid in de (semi)publieke sector sterk aan het veranderen. Wanneer er iets mis gaat in de organisatie waaraan leiding wordt gegeven, vliegt de politiek verantwoordelijke er uit. En kom dan maar weer eens op een vergelijkbaar niveau aan de slag. Het hoge salaris moet daarom mede worden gezien als een vergoeding voor het hoge afbreukrisico.

Het marktwerkingargument steunt op twee motieven. Is de topmanager wel zijn salaris waard. Wegen de salariskosten wel op tegen opbrengsten die hij of zij voor de organisatie realiseert. Een ander marktgeoriënteerd motief betreft de aantrekkingskracht van de (semi)publieke sector om top-talent te kunnen aantrekken en vasthouden. Het argument van de marktwerking in de (semi)publieke sector snijdt hout. Per saldo gaat het ook om het resultaat dat topmanagers weten te bereiken. Wanneer een topmanager met succes een ingewikkeld project afrondt of een lastige reorganisatie weet door te voeren en daarmee bijvoorbeeld een forse kostenreductie realiseert, is een topsalaris gerechtvaardigd. De critici van topsalarissen in de (semi)publieke sector trekken dit argument niet in twijfel, ze betwijfelen alleen de schaarsheid van het talent dat nodig is voor dergelijke lastige operaties. Ook wordt twijfel geuit over de transparantie van de markt voor dit soort toptalent. Natuurlijk, een ziekenhuisbestuur kan een experiment wagen en tegen een fors lager salaris zoeken naar een manager. Gesteld dat het bestuur iemand met voldoende competenties en ervaring weet te motiveren om weg te gaan bij zijn of haar vorige baan, het is dan de vraag of je zo iemand ook voor langere tijd weet te binden. Ewald Engelen verwijst elders in deze bundel bij het marktwerkingargument naar de grensnuttheorie uit de economische wetenschap. De grensnuttheorie steunt in sterke mate op een utilistische ethiek. Hierbij wordt die handeling die het meeste bijdraagt aan het grootste maatschappelijke nut, als moreel verplicht gezien. Het effect voor de samenleving is het uiteindelijke criterium om iets goed of verantwoord te noemen. Wanneer de kosten van het topsalaris lager zijn dan het maatschappelijk voordeel dat wordt genoten, is het betalen van dat topsalaris gerechtvaardigd.

Het identiteitargument speelt vooral in de discussie over topsalaris-

sen in de (semi)publieke sector. Critici die dit argument gebruiken, kijken vooral naar het publieke karakter van de organisatie. Het gaat om een argument dat in de ethiek als deugdethisch argument wordt aange-merkt – wat ben je, wie wil je zijn, welke identiteit wil je uitstralen? In de (semi)publieke sector wordt met publiek geld gewerkt. Daarmee moet zuinig worden omgesprongen. Dit is ook iets dat je moet uitstralen. Soberheid is gepast voor (semi)publieke organisaties. Daar past geen luxe inrichting bij, en ook geen topsalaris.

Wanneer wordt gewezen op de inconsistentie tussen de oproep van het kabinet om de broekriem aan te halen en de salarisstijgingen in de (semi)publieke sector, wordt eveneens het identiteitsargument gebruikt. De (semi)publieke sector heeft een voorbeeldrol. Het kabinet vraagt aan de sociale partners om de salarissen niet te laten stijgen om zo de economie concurrerend te houden. Werknemers moeten de broekriem aanhalen. In een aantal gevallen is sprake van ingrijpende reorganisaties en worden zelfs medewerkers ontslagen. Tegelijk is sprake van een forse stijging van de salarissen van topmanagers van (semi)publieke instellingen. Daarvan gaat een verkeerde voorbeeldwerking uit, zo wordt gesteld.

Sommige critici stellen dat het betalen van topsalarissen in de (semi)publieke sector aantoont dat er iets schort aan de publieke controle op deze organisaties. Wat het publieke belang is, mag niet in een achterkamertje worden vastgesteld. De wijze waarop (semi)publieke organisaties opereren moet op een breed draagvlak in de samenleving steunen. Daarom moet het beleid van deze organisaties, inclusief de salariëring van de topmanagers, democratisch worden gecontroleerd.

INTUÏTIES

In onze intuïties ten aanzien van topinkomens is iets vreemds aan de hand. Eigenlijk vinden we alle inkomens van boven de pak weg € 100.000 al erg veel. Tegelijk zijn we heel selectief in ons oordeel. Profvoetballers en musici genieten inkomens waarbij die van politici en van veel topmanagers soms zelfs schril afsteken. Het meest verbazingwekkende daaraan is dat het grote publiek daarvan smult. Er is wel kritiek geweest op de hoge transferbedragen. De inkomens van de profvoetballers en musici zijn echter nooit echt onderwerp van discussie geweest. Waarom is dat? De popzangeres Madonna krijgt van elke verkochte cd een bepaald percentage. Haar inkomen wordt bepaald door haar populariteit. Hoe meer van haar cd's er worden verkocht, hoe hoger haar inkomen. Een hoog inkomen leidt hier niet tot kritiek. Ze mag trots zijn op haar inkomen.

Ten aanzien van het inkomen van politieke ambtsdragers zijn we daar-

entegen heel zuinig. In absolute zin worden ministers in feite afgescheept met een schijntje. Het accepteren van het ministersambt betekent voor veel van de politici een teruggang in salaris. Wanneer je de genoemde argumenten voor topsalarissen toepast op de positie van een minister, en de verantwoordelijkheid van een minister met die van een topmanager uit het bedrijfsleven vergelijkt, dan vermoed ik dat deze vergelijking wellicht zelfs in het voordeel van de minister kan uitvallen. De prestaties zijn dus niet het argument die het lagere salaris rechtvaardigen. En ook een vergelijking met een musicus of een profvoetballer kan een minister ruimschoots doorstaan. Een politicus opereert net zo als deze entertainers op een markt die dingt naar de gunst van de kiezer. Politiek bedrijven is topvoetbal.

Waarom accepteren we van onze ministers geen hoge salarissen en vinden we dat wel heel normaal bij voetballers en musici? Het hoge inkomen van musici en topvoetballers zien we als een teken van kwaliteit. Je stelt niets voor wanneer een voetbalclub of een platenmaatschappij niet flink in

Een te hoog salaris wordt al snel gezien als misbruik maken van de positie van het ministersambt

de buidel moet tasten om een populaire zangeres of topvoetballer te binden. Het hoge inkomen draagt bij aan het imago en daarmee aan de marktwaarde. We verwachten van ministers daarentegen dat ze hun taak louter uitoefenen met het oog op het publieke belang. Persoonlijk

voordeel doet daar afbreuk aan. Het salaris van een minister mag goed, maar mag niet buitensporig zijn. Een te hoog salaris en andere persoonlijke voordelen worden al snel gezien als misbruik maken van de positie van het ambt. We onderkennen dus twee drijfveren achter het handelen van mensen en baseren daar onze oordelen op over het al dan niet gerechtvaardigd zijn van een topsalaris. Je wordt door het eigenbelang gedreven dan wel door het publieke belang.

TWEE MODELLEN VOOR HET VERWERVEN VAN MIDDELEN

De twee modellen voor het verdelen middelen binnen een samenleving, het marktmodel en het publieke model, lopen min of meer parallel met de hiervoor genoemde drijfveren. Musici verdienen hun inkomen op een markt. Iedere verkochte plaat betekent een beetje inkomen voor Madonna. De vergoeding voor het werk van de politicus komt uit de collectieve middelen. Eenieder die inkomen geniet is verplicht via belastingbetaling bij te dragen aan de collectieve middelen.

Het marktmodel gaat altijd gepaard met een onderhandelingsmodel. Madonna heeft de platenmaatschappij nodig voor het op de markt brengen van haar platen. Ze moet met haar maatschappij onderhandelen over het percentage van de opbrengst die zij ontvangt. Ze moet ook onderhandelen met alle mensen die voor haar werken, die ook aanspraak maken op een deel van de opbrengst: de musici die haar begeleiden, de technici die de apparatuur opstellen. Op dezelfde manier onderhandelt een voetbalclub met een topspeler over het salaris dat nodig is om die speler aan de club te verbinden. Ook moet er met de voetbalclub waar deze speler onder contract staat, worden onderhandeld over het te betalen transferbedrag. In zekere zin gaat het om onderhandelingen over de verdeling van de opbrengst. Binnen het marktmodel is sprake van een directe relatie tussen de bijdrage die eenieder levert en het aandeel in de koek. Als een voetballer te duur is, zoekt de voetbalclub weer een goedkopere (jongere) speler. Zo ontstaan er meerdere markten: voor kapitaalverschaffers, leveranciers, werknemers, samenwerkingspartners en afnemers of consumenten.

Volgens het publieke model heft de politiek belasting en wijst dit toe aan de verschillende departementen, of stelt de politiek het bedrag vast dat een (monopolistische) organisatie mag berekenen voor producten of diensten. Voorbeelden van het laatste zijn de tarieven die de Kamer van Koophandel mag berekenen voor haar diensten, de prijs voor het paspoort dat de gemeente levert aan haar burgers en ook grotendeels de prijs van gas of elektriciteit door het energiebedrijf. Het budget dat de (semi)publieke organisatie uit de publieke middelen krijgt toegewezen, wordt vervolgens intern verdeeld. Bij overheidsorganisaties stelt de politiek de interne verdeling van de middelen vast. Bij zelfstandige bestuursorganen en (overheids)bedrijven heeft de politiek die taak uitbesteed. Veelal is sprake van een directie die wordt gecontroleerd door een toezichthouder. Kenmerkend voor dit toewijzingmodel is dat de markt geen prikkel vormt om bepaalde producten of diensten aan te bieden, laat staan een prikkel betekent om deze producten of diensten op een efficiënte manier aan te bieden.

HET VERMENGEN VAN HET PUBLIEKE EN HET MARKTMODEL

Het publieke en het marktmodel groeien de laatste jaren naar elkaar toe. (Semi)publieke organisaties worden meer en meer als bedrijven aangestuurd. Afdelingen worden opgezaald met targets. Op basis hiervan worden budgetten verdeeld. Bij de politie leiden betere prestaties van een korps het volgende jaar tot hogere budgetten. Managers werken met targets en ontvangen op basis hiervan beloningen. Recentelijk kwam de minister van Onderwijs nog in het nieuws met haar pleidooi voor prestatie-

beloning van docenten. Ik zie op universiteiten en hogescholen dergelijke ontwikkelingen plaatsvinden. De universiteit is uitgegroeid tot een markt waar ieder z'n eigen broek moet ophouden. Via ingenieuze verdeelsleutels wordt vastgesteld hoe je voor je vakgroep geld verdient. Dat kan door het geven van onderwijs of het verrichten van onderzoek. In de gezondheidszorg is sprake van een vergelijkbaar proces. Het management van deze organisaties wordt geacht te concurreren. Ziekenhuizen onderhandelen met verzekeraars over de hoogte van de tarieven. Binnen de gezondheidsorganisaties ontstaat nu een discussie over de verdeling van het verdiende geld. Zorgverleners die een grotere bijdrage leveren aan de koek, zullen in de onderhandelingen ook een groter deel van de opbrengst claimen. Dat was ook de bedoeling van het nieuwe zorgstelsel. Deze discussie zal leiden tot meer efficiency.

De (semi)publieke organisaties gaan meer en meer als bedrijf functioneren. Een neveneffect van deze ontwikkeling is dat het management binnen deze organisaties – raden van toezicht, besturen en directies – prestatiegericht gaat redeneren. Er wordt gekeken naar de kosten en de opbrengsten. Wat is de goedkoopste manier om de gestelde doelen te realiseren. Welke mogelijkheden heb ik om een beter resultaat te realiseren. Ben ik in staat de koek te vergroten, bijvoorbeeld door het aantrekken van een weliswaar dure, maar ambitieuze manager.

Bij het aanstellen van topmanagers bij deze (semi)publieke instellingen zal worden gekeken of deze managers in staat zijn de gestelde targets te realiseren. De manager die wordt aangestuurd op targets, zal vervolgens ook onderhandelen over zijn aandeel in de koek. Het fenomeen topinkomens in de (semi)publieke sector is een direct gevolg van de nieuwe wijze waarop organisaties in deze sector worden aangestuurd.

Zo'n manier van denken is in de publieke sfeer (nog) niet gangbaar en wordt soms ook als ongewenst ervaren. Een extra ambtenaar die wordt ingezet voor het opsporen van onjuiste aangiftes, kan zichzelf wellicht dubbel en dwars terugverdienen. Toch werkt dat (nog) niet zo bij de belastingdienst. Het inzetten van extra menskracht op een taak gaat ten koste van het realiseren van andere taken. Economische motieven spelen hierin (nog) geen enkele rol.

Ook binnen de private sector vinden er grote veranderingen plaats. Hier is niet meer sprake van een zuiver marktmodel. Bedrijven worden meer en meer aangesproken op hun maatschappelijke rol. Maatschappelijk verantwoord ondernemen houdt in dat het ondernemersvermogen van een onderneming mede wordt aangewend om bij te dragen aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Tot voor kort werden bedrijven louter gezien als organisaties die winst voor hun aandeelhouders moesten

maken. Wanneer ze zich aan wet en regelgeving hielden, dan waren ze verantwoord bezig. De laatste jaren is de maatschappelijke rol van bedrijven meer op de voorgrond getreden. Wanneer allochtone jongeren moeilijk aan het werk komen, waardoor spanningen in de samenleving kunnen ontstaan, moet de oplossing bij werkgevers worden gezocht. Dat kan door ze via wetten en regels in hun gedrag te sturen. Wanneer werkgevers hun eigen mogelijkheden benutten om bij de selectie van nieuwe medewerkers hier mede op te letten, wordt een beter resultaat bereikt. Datzelfde geldt voor grote vraagstukken zoals het klimaatprobleem, overgewicht van jongeren of bijvoorbeeld dierwelzijn. Er vindt een verschuiving plaats, waarbij bedrijven in hun bedrijfsvoering maatschappelijke taken meenemen en de rol van de overheid als bestuurder en toezichthouder aan het wijzigen is.

Wat betekent dit voor de discussie over de salarissen van onze topmanagers van private ondernemingen? De samenleving ziet topmanagers steeds meer als publieke figuren. In feite vindt een verschuiving plaats in het denken van mensen. We waren tot voor kort geneigd ondernemers in de categorie van voetballers en musici te plaatsen. De hoogte van het salaris was een bewijs van de kwaliteit van de betreffende topmanager. Het vormde een onderdeel van de idoolvorming rond de persoon. De ondernemer wordt echter meer en meer een maatschappelijke figuur. Ondernemingen werken met maatschappelijke middelen en hebben een grote maatschappelijke impact. Denk maar aan ruimtebeslag, geluids-

overlast, uitputting van grondstoffen, milieuvervuiling en effecten op het sociale en het economische milieu. Het publiek wil dat de leiders van ondernemingen die verantwoordelijk zijn voor deze bedrijfsbeslissingen, die ook grote maat-

De discussies over de inkomens van topmanagers in het bedrijfsleven toont aan dat topmanagers meer en meer worden gezien als publieke persoonlijkheden

schappelijke gevolgen hebben, mede vanuit het maatschappelijk belang denken. De discussie over de inkomens van topmanagers in het bedrijfsleven toont aan dat topmanagers meer en meer worden gezien als publieke persoonlijkheden, die vertrouwen moeten wekken bij de stakeholders en het grote publiek. Ze moeten daarbij eigenschappen ontwikkelen die we hiervoor aan de minister toeschreven. De discussie over topsalarissen in de private sector is hiervan een weerslag.

In de (semi)publieke sector vindt eigenlijk het omgekeerde plaats. Hier verschuift het denken in de richting van meer marktsturing en onderhandelen. De manager van een departement of een manager van een

(semi)publieke organisatie wordt meer en meer in bedrijfstermen aangesproken. We hebben het over ‘gehaktdag’, het afrekenen van de politiek verantwoordelijken. De minister-president wordt aangesproken op zijn managementkwaliteiten: voert hij wel de regie? De discussie over de topsalarissen in de (semi)publieke sector is een uiting van het verschuiven van het denken op dit vlak. Binnen de gehele sector vinden ingrijpende veranderingen plaats. De topsalarisdiscussie is hiervoor een symbool. We willen in de (semi)publieke sector managers, die in staat zijn de targets te halen en deze ambitie ook weten uit te stralen.

NOG EEN LAAGJE DIEPER

Met het dichter naar elkaar toegroeien van het marktmodel en het publieke model van aansturing vindt in onze samenleving een nog fundamentele verandering in het denken plaats. Alle organisaties vervullen een rol. Of het nu om private ondernemingen of (semi)publieke organisaties gaat, ze dragen vanuit een bepaald perspectief bij aan het goed functioneren van de samenleving. Een bouwonderneming bouwt goede huizen. De NMA ziet toe op faire concurrentieverhoudingen.

De maatschappelijke rol die een organisatie speelt vertaalt zich naar de taakvervulling van de mensen binnen die organisaties. Mensen worden opgeleid om een vak uit te oefenen. Ze worden hierbij vooral door inhoudelijke motieven gedreven. Een arts wil graag mensen beter maken. Een architect wil graag een mooi huis bouwen. Een kapster wil graag dat haar klanten mooi gekapt zijn. Die inhoudelijke betrokkenheid is een prachtige drijfveer. Toch speelt ook het economische motief een rol bij het realiseren van die ambities. In een huisgezin weet iedereen dat alles uit de lengte of de breedte moet komen. Een aankoop van een luxe goed heeft direct gevolgen voor de bestedingsruimte. Een vakantie naar een ver oord betekent bezuinigen op de kledingaanschaf. Zodra mensen in een bedrijf gaan werken, leren ze bij hun beroepsuitoefening om te gaan met het economische motief. Een kapster kan wél veel tijd in het kapsel van een klant stoppen. Wanneer deze er niet voor wil betalen zijn er grenzen. Binnen organisaties die op een markt hun inkomen verwerven, is het afwegen van het economische en het betrokkenheidmotief geaccepteerd. Bij (semi)publieke organisaties ligt dat anders. Je bent bijvoorbeeld arts of milieuambtenaar. Het beter maken van mensen of een goede controle op de naleving van de milieuregels kan niet het object van economische afweging zijn. Toch vindt ook in deze organisaties die economische afweging altijd plaats. Mensen verzetten zich ertegen, ervaren dit als lastig; ik ben toch als arts opgeleid, mijn taak is het mensen beter te maken. Nu ligt de verantwoor-

delijkheid voor de economische keuzes vooral bij het management. Met het opschuiven van publieke organisaties in de richting van het markt- en onderhandelingsmodel, zal deze keuze een vraagstuk worden dat in de (semi)publieke organisaties dieper en breder aandacht zal krijgen. Onderwijs, politie en gezondheidszorg zijn hiervan de eerste voorbeelden. Maar ook de overheidsorganisaties zelf krijgen hiermee te maken. Deze ontwikkeling zal de komende decennia veel aandacht vergen.

Het gaat niet alleen om keuzes die binnen organisaties moeten worden gemaakt. Ook op samenlevingsniveau worden keuzes gemaakt tussen het economische en het maatschappelijke (inhoudelijke) motief. Aan het vervullen van de behoefte aan gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en andere publieke goederen, zit een prijskaartje. Van de overheid wordt verwacht dat in deze behoeften wordt voorzien. De kosten-batenafweging wordt als een politieke keuze gezien. Soms gaat het om een prijskaartje dat toekomstige generaties moeten opbrengen. Het energiegebruik vervult onze behoefte aan mobiliteit, maar brengt kosten met zich mee in de vorm van klimaatverandering en uitputting van energievoorraden. Het gebruik van hardhout 'kost' in termen van verlies aan biodiversiteit. De economische gevolgen van deze consumptie zullen onze kinderen moeten opbrengen. Ook dat wordt ervaren als een politieke keuze. De verschuiving van de publieke sector naar de marktsector is mede ingegeven door het motief dat het publiek die keuzes ook moet maken. We zijn op zoek naar nieuwe modellen om economische afwegingen binnen overheids- en semipublieke organisaties te maken.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De discussie over topsalarissen speelt in alle sectoren van de samenleving. In het bedrijfsleven, bij maatschappelijke organisaties, in de politiek en de (semi)publieke sector zijn topsalarissen een hot topic. Ik heb in dit artikel beargumenteerd dat de topsalarisdiscussie moet worden gezien als een symptoom van onderliggende rolveranderingen van deze organisaties. De traditionele taakverdeling tussen private en publieke sector is aan het verschuiven.

Bedrijven worden meer en meer aangesproken op hun publieke rol. Bedrijven accepteren die rol ook en zoeken wegen om, binnen de mogelijkheden die de markt biedt, deze rol in te vullen. In dit verband wordt wel gesproken over maatschappelijk verantwoord ondernemen. Veel producten en diensten die we tot voor kort als publieke goederen ervoeren, worden via private bedrijven of maatschappelijke ondernemingen aangeboden. Binnen de (semi)publieke sector wordt steeds meer gebruik gemaakt van

marktgeoriënteerde manieren van organiseren. Zo wordt gesproken over prestatiecontracten en het resultaatgericht sturen binnen organisaties. Er ontstaat een grote variëteit van organisatievormen waarbij publieke taken en private productie en dienstverlening worden vermengd. Binnen deze denkwijze past het onderhandelen over het salaris.

Verschuillende motieven spelen een rol bij de salarisonderhandelingen en het vaststellen van het salaris. Natuurlijk gaat het om verdiensten, het meritocratische argument. Ook marktoverwegingen spelen een rol. Ben je aantrekkelijk genoeg om toptalent aan te trekken en vast te houden. Een argument dat eveneens van kracht is, betreft de identiteit van de organisatie en de rol van de topmanager die de identiteit van de organisatie belichaamt. Het salaris van de manager is een signaal voor de stakeholders dat de aandacht voor de publieke taak van de organisatie verzekerd is. Waar mensen niet door hun koopgedrag kunnen stemmen, is de uitstraling van de leider van cruciaal belang om het vertrouwen van alle betrokkenen te winnen. Het salaris staat hiervoor symbool.

Het salaris en de salarisstijging zijn boodschappen richting de stakeholders. Het salaris dat de topmanager mee naar huis neemt, wordt ervaren als symbool voor de wijze waarop de organisatie wordt geleid en is daarmee een symbool voor de wijze waarop de maatschappelijke rol van de organisatie gestalte krijgt. Het is één van de motieven voor stakeholders om de organisatie vertrouwen te schenken en bij te dragen aan het succes van het project dat de organisatie in feite is. Binnen zowel private bedrijven als (semi)publieke organisaties speelt dit motief een rol. Waar de publieke rol van de organisatie groter is, zal de identiteit van de organisatie — wie ben je en wat wil je uitstralen — een zwaardere rol moeten spelen in de salarisonderhandelingen en de beoordelingen.

De intellectuele elite

Eenzijdig economisch ethos van huidige elite leidt tot verschraling

In gesprek met Wim van de Donk

door *Jan Prij & Thijs Jansen*

Respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

Volgens WIM VAN DE DONK, voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, de WRR, is het katholieke denken nog steeds relevant. Nu misschien zelfs meer dan ooit. Waarin schuilt de relevantie van het katholieke denken? En is er zoiets als katholiek leiderschap?

U hebt in de Bilderberglezing de nogal schreeuwerige roep om leiderschap, zoals we dat de afgelopen jaren hebben meegeemaakt, nogal primitief en vals genoemd. Kunt u dat toelichten?

VAN DE DONK De massale roep van hendaagse, hoogopgeleide burgers om leiderschap is primitief, omdat het beeld van één homogene massa die om één daadkrachtige leider roept eigenlijk niet meer bij deze tijd past. Juist in een heterogene en complexe samenleving is leiderschap noodzakelijkerwijs meer gedistribueerd en is verantwoordelijkheid gespreid. Maar vooral wilde ik zeggen dat die roep een valse toon treft wanneer daarin de ontrechte sug-

gestie zit dat leiderschap en burgerschap los van elkaar verkrijgbaar zijn. Ik hoor achter die roep om leiderschap vooral een diepeworteld verlangen naar een betrokken samenleving die aan het doorgeschoten individualisme grenzen stelt, en waarin verantwoordelijkheid voor elkaar weer meer wordt beklemtoond.

VERBINDINGEN LEGGEN EN JE VERBONDEN WETEN

Kort geleden las ik Henry Mintzberg over leiderschap in de *Financial Times*. 'Community orientation is the future', zei hij. Dan denk ik: tja, hoe zou het anders moeten? Het aardige vind ik nu dat juist zo'n managementgoeroe zoiets herontdekt. Hij verzet zich tegen een individualistisch heldendom en daarin heeft hij natuurlijk gelijk.

Elk begrip van leiderschap dat uitgaat van zo'n heldendomachtige oriëntatie, klopt ook gewoon empirisch niet. Leiderschap is inherent relationeel. Leiderschap abstraheren van contexten en organisaties, is een

FOTO: WRB, DEN HAAG

perverse vrucht van het individualistische denken. Leiderschap is altijd betrokken op een gemeenschap.

In die betrokkenheid op de gemeenschap zit een normatieve kern, die tegelijkertijd ook een empirische antropologische constante verraadt. De eerste notie is niet dat mensen primair op zichzelf gericht of 'geneigd zijn tot alle kwaad' zijn. Het geschapen zijn naar Gods beeld staat voorop: er is een rolmodel, een bedoeling. Dat betekent in de katholieke visie op de menselijke persoon, die in dat opzicht geloof ik een slagje optimistischer in elkaar steekt dan de protestantse, dus ook dat er geen diepe en onoverbrugbare kloof is tussen hoe mensen bedoeld zijn en hoe mensen daadwerkelijk in elkaar zitten. Mensen kunnen aan dat ideaalbeeld beantwoorden, maar daarvoor hebben ze elkaar hard nodig.

De mens kent naast een diepgeworteld verlangen naar vrijheid, zelfcreatie en zelf-

verwerkelijking, ook een diepgeworteld verlangen naar gemeenschap, verbondenheid en bescherming. Het is juist tegen de achtergrond van een samenleving waarin mensen zich beschermd en verbonden weten, dat individuele ontwikkeling eerst mogelijk is. De echte kiemen voor een duurzame sociale ordening, die ook nog eens innoveert, waarin mensen het beste van zichzelf durven te geven, is een sociale orde waar mensen zich ook door die orde beschermd weten. Dat is geen nieuw inzicht. Dat is een oude wijsheid die echter steeds opnieuw en in telkens nieuwe economische en sociale verhoudingen gestalte moet worden gegeven. Het is tekenend dat het kapitalisme écht is begonnen in de katholieke Italiaanse stadssteden, waarin noties als verbinding, onderling vertrouwen, geloof in de toekomst en die van de verantwoordelijke persoon centraal stonden. In de christelijke traditie zijn de echte kiemen gelegd voor economische ontwikkeling. De godsdiensteconoom Rodney Stark laat dat goed zien in zijn mooie boek *The Victory of Reason*. Hij toont ook aan dat Weber er met zijn these dat het kapitalisme pas door een meer op individuele verantwoordelijkheid gebaseerde protestantse ethiek echt van de grond kwam, flink naast zat. Die these bleek een misvatting: geloof in een gezamenlijke toekomst en onderlinge zorg, dát waren cruciale voorwaarden om een samenleving ook in economisch opzicht te moderniseren. Het is goed dat we dat, met het oog op de toekomstige ontwikkeling van onze kenniseconomie, goed in het oog te houden, ook in Europees perspectief. Weber zat ernaast omdat hij niets van het katholicisme begreep en er al even weinig van moest hebben. Hij was antipaaps, zoals in zijn tijd bijna alle Duitse intellectuelen. Maar zijn these bekte goed en is daarom beroemd geworden, hoewel deze inmiddels meerdere malen is ontkracht.

VRAGEN BIJ DE KWALITEIT VAN DE
BESTUURLIJKE ELITE

*Hoe kijkt u aan tegen het functioneren van de bestuurlijke elite in een tijdperk van ontzuiling?*²

VAN DE DONK Interessant is allereerst dat er niet zoiets heeft bestaan als dé katholieke zuil. Ook binnen die zuil waren er meerdere concurrerende elites en was er een enorme dynamiek. De standaardverhalen over de neergang van dé katholieke zuil komen hiermee in een ander licht te staan. Dé katholieke zuil kwam niet zo zeer in de problemen door bedreigingen van buitenaf, maar door interne secularisering en de verschillen binnen de zuil die steeds meer naar buiten kwamen. Zie daarvoor het inmiddels klassieke werk van Thurlings uit 1971, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Niet de ontzuiling, maar de ontzieling was het probleem.

Maar de gemeenschappelijke kwaliteit van de bestuurlijke elite ten tijde van de verzuiling lag precies in die betrokkenheid op de gemeenschap, in iets van wat ik maar verbonden of gedragen leiderschap noem. De meeste leiders van die zuil wisten zich in hoge mate in denken, doen en laten verbonden met het katholieke gedachtegoed en konden dat verbinden met en actualiseren in wisselende maatschappelijke contexten. De kern van het katholieke denken vinden we in de leer van het personalisme, zoals dat bijvoorbeeld door Jacques Maritain werd ontwikkeld. Op de katholieke universiteiten was dat personalisme wezenlijk aanwezig in de curricula waarmee de toenmalige elites werden opgeleid. Niet de eigen verantwoordelijkheid, maar persoonlijke verantwoordelijkheid staat daarbij centraal, waarbij de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap dus onlosmakelijk verbonden is met de ver-

antwoordelijkheid voor het eigen leven. Dit betekende overigens ook erkenning van de verantwoordelijkheid om richting te wijzen, soms tegen de tijdgeest in. Ik denk aan Marge Klompé, bisschop Bekkers en vele anderen. Het leverde een mooie paradox op: een accent op kritische verandering, dat wortelt in een krachtige traditie. Juist de katholieke traditie wist telkens traditie met vernieuwing en modernisering te verbinden. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het Welwaartsplan dat na de oorlog in Noord-Brabant werd ontwikkeld. Dezelfde grondtonen zijn trouwens dezer dagen te vinden in de wijze waarop in Brabant een balans tussen het economische, het sociale en het ecologische wordt gevonden.

Een dergelijke nadruk op verbondenheid en vernieuwingskracht zijn we, denk ik, een beetje kwijtgeraakt. Het zou in dat verband nuttig zijn om het katholieke denken weer wat meer systematisch en uitgebreid te onderwijzen op onze universiteiten. Veel van wat in de katholieke traditie aan opvattingen over wijs bestuur van de samenleving is te vinden (een traditie die teruggaat op de traditie van Thomas van Aquino en Augustinus) is nog zo verrassend actueel.

Maar we vergeten dat door onze chronocentristische houding; we denken soms dat alles in onze tijd voor het eerst gebeurt. Systematische reflectie op de traditie waar je vandaan komt, leert dat dit toch wel wat anders ligt. Om te weten waar je naar toe wilt, moet je weten waar je vandaan komt. Er schuilt veel wijsheid in de traditie. Je moet het waardevolle daarvan niet zomaar wegspoelen. Er bestaat niet voor niets het spreekwoord 'Wie met de tijdgeest trouwt is snel weduwnaar'. Maar zo'n bezonnen houding past bepaald niet bij de managementstijl van tegenwoordig. Besturen is in onze tijd veel te veel haastig en leeg management geworden. Ketens worden gekoppeld,

maar soms komt het er echt meer op aan mensen met elkaar te verbinden. Er heerst een benadering waarin de nuttigheid en niet de normativiteit, de processen en niet de problemen, de modellen en niet de mensen, het controleren en niet het leren, de doelmatigheid en niet de doelstellingen, de functionele rationaliteit en niet de substantiële rationaliteit het bestuurlijke ethos zijn gaan domineren.

Maar er is, geloof ik, wel sprake van een *change in the weather*. We komen nu weer in een tijd waarin we weer onder ogen durven te zien dat politiekbestuurlijke elites ook in sociaal-culturele en normatieve zin richting moeten wijzen aan de samenleving. We lijken het taboe van de jaren zeventig en tachtig voorbij. Eindelijk! Een visie die de toekomst van de samenleving slechts weet te verbeelden als de doelmatige aggregatie

.....
Een visie die de toekomst van de samenleving slechts weet te verbeelden als de doelmatige aggregatie van louter individuele preferenties gaat uit van een halfzijdig verlamd mensbeeld
.....

van louter individuele preferenties is eenzijdig, en gaat uit van een halfzijdig verlamd mensbeeld. In mijn ogen domineert in de huidige elite een wat eenzijdig ethos, dat ervan uitgaat dat met een nadruk op economie en efficiency het verhaal over de toekomst van de samenleving wel is verteld. Daarmee wordt de leiderschapsopdracht teveel een opdracht voor managers, en vershraalt het publieke domein.

Gelukkig zijn er ook tegenbewegingen:

de klassieke zuilen, of wat daarvan over is, proberen zich, nu vermomd als netwerk, weer te herstellen. Identiteitsgebonden organisaties die door een technocratisch aangeblazen wind zijn grootgefuseerd, en daarmee hun ziel soms jaren kwijtraakten, vinden die allengs weer terug, omdat ze zien dat ze zonder bezieling in het publieke domein niets te zoeken hebben. Daarbij ontdekken ze overigens dat simpele tegenstellingen tussen groot- en kleinschaligheid niet productief zijn, en dat die kunnen worden overwonnen door slimme vormen van verknoping en verbinding.

Welke andere oriëntaties zijn nodig?

VAN DE DONK Een eerste heroriëntatie is nodig om voorbij te komen aan de misvatting dat het bij leiderschap uitsluitend om nationaal leiderschap zou gaan. Het gaat met Nederland niet goed als het met de wereld slecht gaat. We maken — meer dan doorgaans tot ons doordringt — deel uit van een wereldgemeenschap: als het daarmee niet goed gaat, kan het met ons ook niet goed gaan. Katholieken hebben daar, omdat ze zo expliciet deel uitmaken van een wereldkerk, geloof ik, wat meer oog voor, zouden dat althans moeten hebben. Zij hebben op grond daarvan ook twijfels bij het belang van een duidelijke Nederlandse identiteit en de nationale canon. Er is, vanuit katholiek perspectief, altijd sprake van een gedeelde en meervoudige identiteit. Je bent lid van de wereldkerk, deelgenoot van een wereldgemeenschap en Nederlander. Juist die ultramontaanse oriëntatie is hier te lande altijd al verdacht gevonden. Je moet kiezen, we horen het ook dezer dagen weer. Een meervoudige identiteit is een probleem. Ik zou zeggen: zoiets is onvermijdelijk, en vooral een belangrijke kans in onze samenleving.

Alsof katholieken vazallen van Rome,

slaafse onderdanen van de Romeinse hiërarchie zouden zijn. Een dergelijk beeld valt vooral op door een al even weinig welwillende als geïnformeerde interpretatie van de katholieke traditie. Het is bepaald niet adequaat om de katholieke kerk slechts als een top-downorganisatie te zien. Juist de katholieke traditie kent een dynamische geschiedenis van subtiel verschil en veerkrachtige variëteit, van concurrerende elites en onderscheiden congregaties, denk aan de dominicanen, de franciscanen, de norbertijnen en de karmelieten, om er slechts een paar te noemen. In alle eenheid is er een enorme verscheidenheid. Juist die pluriformiteit van de traditie, en alle discussies die daarbij horen, is wezenlijk voor de vitaliteit en veerkracht ervan. Een traditie van variëteit en verschil is wezenlijk voor een samenleving die zich op een veel meer heterogene toekomst moet voorbereiden.

De tweede vernieuwing van oriëntatie is gelegen in de noodzaak de notie van leiderschap te bevrijden van het gulzige jargon van de manager en de daarmee verbonden, eenzijdige economische rationaliteit. Een merkwaardige tegenstelling doemt op. Juist nu men er in veel sectoren van de economie achterkomt dat vertrouwen en een bredere maatschappelijke oriëntatie onmisbaar zijn voor een duurzame bedrijfsvoering, worden hele sectoren van publieke en maatschappelijke zorg gegijzeld in systemen van leiding en sturing, die in hun nadruk op prestatietiming en economisch rendement vervreemden en verkillen. In ons WRR-rapport *Bewijzen van goede dienstverlening* hebben we gewezen op de verstikkende dictatuur van de middelmaat die daarvan het gevolg is en op de al even weinig verheffende als betekenisvolle afrekeningen in het professionele circuit. Het is goed om te weten of de dingen goed gaan. Maar de vraag die hoort bij leiderschap — of eigenlijk wel de goede

dingen worden gedaan — komt nauwelijks meer aan de orde.

U vindt die eenzijdige economische oriëntatie misleidend?...

VAN DE DONK Ja. Zo heb ik ook altijd bezwaar gemaakt tegen de gelijkstelling van burger en klant. Ik vind niet dat je klant moet worden genoemd om recht te hebben op een fatsoenlijke behandeling. Maar vooral mist het woord klant precies dat wat in veel publieke dienstverlening van groot belang is: het relationele karakter van veel van de diensten die daar worden aangeboden. Het katholieke denken is fundamenteel gemeenschapsdenken, zorgen doen we voor elkaar, zorg vindt plaats in kwetsbare relaties. Zorg is geen product, maar een ontmoeting. Een organisatie is in deze optiek ook op te vatten als een gemeenschap die met elkaar iets tot stand moet brengen en waarbinnen iedereen zo zijn verantwoordelijkheid heeft. Stel je een verzorgingstehuis voor waar de directeur zegt: ‘We hebben heel veel zieken vandaag, kunnen we gezamenlijk de tafel dekken?’ Dan maakt het nogal wat uit of je daar als klant of als medebewoner zit. Het is merkwaardig voor een klant om een helpende hand uit te steken (de klant is immers koning), maar het is als bewoner van een huis al vanzelfsprekender om dat wél te doen. Als medebewoner ben je op het functioneren van het geheel aanspreekbaar.

De publieke dienst wordt vergiftigd met een ethos dat burgers als klanten ziet. Maar ambtenaren zijn er natuurlijk niet alleen om te doen wat burgers wensen, en dat geldt ook voor politici. Zij hebben, net als veel andere professionals, behoefte aan een duidelijke, normatieve oriëntatie en een ethos dat hen duidelijk in hun professie ondersteunt. Zij zijn het geschuif met cijfers en papier zat, los van de vraag: waarom doen we dit? De

zinloosheid van een puur functioneel-rationele oriëntatie geeft veel verdriet op de werkvloer. Daarom slaat het debat in onderwijs en zorg ook zo aan.

Managers, zo heb ik gemerkt in de reacties op mijn Bilderberglezing, zoeken op dit moment sterk naar een andere identiteit & oriëntatie dan de puur instrumentele. Velen zijn op zoek naar relationelere vormen van leiderschap. Ik merk het ook in de *business school* waar managers voor non-profitsectoren worden opgeleid. Ze zijn meer dan een aantal jaren geleden op zoek naar de normatieve componenten van hun werk, en ze vragen steeds meer ook om een programma dat op hun persoonlijkheidsontwikkeling is gericht. Met managementtechnieken alleen komt men er niet, mist men zelfs soms precies het punt waar het in dergelijke organisaties echt om gaat.

* * *

De katholieke leiderschapsstijl is om tegenstellingen niet op de spits te drijven. Je moet jezelf kunnen relativiseren om de verbindingen met anderen goed te kunnen maken. Anderen noemen dat al snel vaag of zelfs onbetrouwbaar. Maar echt, soms moet je discussies niet al te principieel willen voeren, omdat je weet dat er dan meer kapot gaat dan je lief is. Neem het debat over religie en publiek domein. Het is waarschijnlijk niet productief om dat op het scherpst van de snede te voeren. Dan kom je er nooit uit. Het ligt daar meer voor de hand te werken vanuit deugden als prudentie en pragmatiek, voorzichtigheid en het heel laten van mensen. Dát is in de katholieke traditie wezenlijk. Dit snappen buitenstanders soms niet. Je zult zelfs bij wezenlijke verschillen niet snel de neiging hebben de club te verlaten en een eigen kerk te stichten. Bij ons is erbij blijven belangrijk, ondanks de fundamentele meningsverschillen. We zijn niet zo gewend om te denken in tegenstellingen.

VERBINDEN ALS VOORWAARDE EN FUNCTIE VAN DE VERZORGINGSSTAAT

Wat betekent deze leiderschapsopvatting voor uw visie op de verzorgingsstaat?

VAN DE DONK Ik vind het de wijsheid van de katholieke traditie, dat die altijd in verbindingen denkt en niet in tegenstellingen. Dat is cruciaal. Iedereen die de nieuwe economische orde van sociale zekerheid denkt als in tegenstelling tot de staat en markt, miskent precies het punt dat het voortdu-

.....
.....
*Ik vind het de wijsheid van
de katholieke traditie, dat die
altijd in verbindingen denkt en
niet in tegenstellingen*
.....
.....

rend gaat om het managen van de verbindingen tussen die twee.

Per saldo moet je het systeem afrekenen op de mate waarin de creatieve verbindingen tot stand worden gebracht. Het is één van de centrale functies van de verzorgingsstaat die we hebben benoemd in het WRR-rapport *De verzorgingsstaat herwogen*. Verbinden is een functie van de verzorgingsstaat en tegelijkertijd een bestaansvoorwaarde ervan. Verzorgingsstatelijke arrangementen kunnen alleen bestaan als mensen zich verbonden voelen met elkaar. Collectieve verbondenheid draagt bij aan een gedeeld besef van de billijkheid van individuele bijdragen die het directe eigen belang overschrijden, en die zijn gebaseerd op een breder besef van wederzijdse kwetsbaarheid en afhankelijkheid. Natuurlijk vinden we daarmee niet dat de overheid alles moet doen. Het gaat ook om vermogen tot verbindingen in de samenleving. De analyse is dat het vermogen tot verbinden in de toekomst meer onder druk

zal komen te staan door een globaliserende wereld, een vergrijzende bevolking en voortdurende migratie en differentiatie tussen burgers. Goede verbindingen komen tot stand wanneer groepsgrenzen doordringbaar worden, verschillen tussen mensen als legitiem en interessant worden beschouwd en als er contact is tussen mensen onderling, zodat echte ontmoetingen de makkelijke sjablonen doen ontdoeien.

Hoe kan die verbindende functie dan concreet worden versterkt?

VAN DE DONK Ik denk dat daarvoor de lokale *civil society* (inclusief kerkgenootschappen, ondernemende corporaties en vitale buurten) een meer aangewezen set van instituties levert dan een sturende overheid. Let wel, ik maak hier geen tegenstelling: ze zullen het samen moeten doen, de burgers,

Literatuur

WRR (2006), *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam University Press

Wim van de Donk, 'Geroepen tot verantwoordelijkheid: over de risico's van een gesloten bron' in: *Bezielde Verband, Adelbert-Vereniging 1934-2005*, p.13-39.

Wim van de Donk, Bilderberglezing (2006). *Over leiderschap en burgerschap, best belangrijk!* Zie www.vno-nw.nl onder: Dienstverlening & Bilderbergconferentie.

de overheid en de instituties van de *civil society*. Maar daar waar die laatste is weggezaakt, heeft de overheid een taak dat maatschappelijke weefsel te herstellen — het subsidiairiteitsbeginsel wijst dwingend een richting. Sociaal kapitaal, het vermogen tot verbinden en bruggen bouwen: het komt er niet wanneer de burger slechts in zijn hoedanigheid als kiezer of consument wordt aangesproken. De Wet maatschappelijke ondersteuning kan daarvoor een belangrijke hefboom worden, als lokale bestuurders althans de moed op kunnen brengen de omvangrijke budgetten slim de samenleving in te sturen, in plaats van ze aan te wenden voor de vorming van lokale bureaucratieën. Want die zullen zich voorspelbaar toeleggen op formuleren en Europese aanbestedingen, die bijna automatisch een voorkeurspositie geven aan al even anonieme als grootschalige dienstverleners.

Nederlandse politiek is een groot intellectueel zwart gat

In gesprek met Rob Riemen

door *Frank A.M. van den Heuvel*

Redacteur CDV

CDV sprak met ROB RIEMEN, oprichter en directeur van het aan de Universiteit van Tilburg gevestigde Nexus Instituut, over de intellectuele elite en haar rol in de samenleving. Het Nexus Instituut bestudeert het culturele erfgoed in zijn kunstzinnige, levensbeschouwelijke en filosofische samenhang, om aldus inzicht te bieden in eigentijdse vragen en uitdagend vorm te geven aan het cultuurfilosofische debat. Riemen hunkert naar een echte waardering van Europese humanistische cultuur op Europese schaal, waarbij recht gedaan wordt aan historie, waarden en intellectuelen. –

In deze CDV-uitgave, Noblesse oblige, stellen we ons de vraag wie op dit moment in Nederland, in Europa de elite is en wat ze voorstelt. Wat is haar rol en hoe vult ze die in. Onlangs heeft CDA-leider Jan Peter Balkenende in zijn boek met brieven aan bekende Nederlanders ook een brief geschreven aan schrijver Harry Mulisch. Hierin roept hij de culturele elite van Nederland op tot een debat met intellectuele vergezichten. Hij mist het intellectuele debat in Nederland. Het gaat te vaak over

technische en praktische zaken en te weinig over zaken achter de horizon.

RIEMEN Wanneer we de elite en haar rol bespreken is het van belang te definiëren over welke elite we het hebben. Er zijn verschillende soorten elites. Hebben we het over de top-200 van *de Volkskrant* met oud-minister Brinkman als nummer één? Het gaat in dit gezelschap om machtige mannen, die met name afkomstig zijn uit het bedrijfsleven en machtiger zijn dan de politici. Deze mensen zijn echter geen intellectuelen. Dan kunnen we meteen de vraag stellen: is er wel een Nederlandse intellectuele elite? Nederland is anti-intellectualistisch. Nederland heeft geen echte intellectuele traditie. In de terminologie van Virginia Woolf: het debat in Nederland is hoofdzakelijk het debat van de *middle brow*, journalisten, columnisten, de zogenaamde opinieleiders... We hebben in Nederland geen Habermas en Fest, geen Isaiah Berlin en Kolakowski. Ja, in het verleden hadden we deze grootheden met mensen als Menno ter Braak, Du Perron, Johan Huizinga en Anton van Duinkerken.

FOTO: ROBERT GODDIJN (UPA PHOTO)

Dan is het natuurlijk de vraag waarom Nederland geen intellectuele traditie heeft. Zeker in het verleden had Nederland intellectuelen die in de voorhoede zaten van intellectueel Europa: Spinoza en Erasmus, om er enkelen te noemen.

RIEMEN Erasmus heeft nauwelijks in Nederland gewoond en Spinoza was nu al lang naar Portugal gevlucht. Feit is dat Nederland, net als de Verenigde Staten, niet echt een intellectuele traditie heeft. Richard Hofstadter heeft in zijn klassieke boek over het Amerikaanse anti-intellectualisme gewezen op de rol van religie en commercie. Religie houdt niet van tegenspraak en commercie is überhaupt niet in intellectueel debat geïnteresseerd. Mijns inziens is het in dit land van dominees en kooplieden niet veel anders.

Ook in de jaren zestig heeft de intellectuele elite verraad gepleegd. Het enige dat mijns inziens het bestaan van een intellectu-

eel rechtvaardigt, is zijn verantwoordelijkheid voor de betekenis van woorden, voor de wereld van de ideeën en de adel van de geest. Als hoeder van de beschaving is het zijn primaire verantwoordelijkheid om het beste van het menselijk leven te duiden en in het publieke domein te verdedigen. Kennis van waarden overdragen, inzicht verschaffen. Het wezen van het Europese humanisme is dat het leven een oefening is in het cultiveren van de menselijke ziel, er weliswaar absolute waarden zijn maar dat niemand die universele waarden in pacht heeft. Het zijn deze fundamentele noties die we zijn kwijtgeraakt en wat we over hebben gehouden is politisering, vercommercialisering en vulgarisering.

Hoe zit het dan met de kabinetten-Balkenende? Balkenende heeft in het kader van het Nederlands EU-voorzitterschap het Nexus Instituut gevraagd een serie Euro-

pese debatten te organiseren over wat nu nog de relevantie is of kan zijn van het Europese beschavingsideaal.

RIEMEN Mijn probleem is dat de politiek de afgelopen decennia dankbaar gebruik heeft gemaakt van het 'verraad der intellectuelen' en geen enkele poging heeft ondernomen om de Europese cultuur te cultiveren, een intellectuele traditie een kans te geven, werk heeft gemaakt van het cruciaalste maatschappelijke vraagstuk waarmee we nu worden geconfronteerd: zullen we erin slagen om de 400 miljoen mensen die binnen de EU wonen zich óók een Europese identiteit eigen te laten maken. Ook de kabinetten-Balkenende hebben in dit opzicht helemaal niets bijgedragen. Er is op geen enkele wijze geïnvesteerd in cultuur en onder-

.....
.....
Het verraad van de politieke elite is even destructief als het verraad der intellectuelen
.....
.....

wijs, in Europees burgerschap. Het is dit dat ik het verraad van de politieke elite zou willen noemen, en het is even destructief als het verraad der intellectuelen. En het door Balkenende en Atzo Nicolaï mogelijk gemaakte Europese debat is paradoxaal genoeg een droeve illustratie van mijn stelling. Voorop staat dat het een uniek en buitengewoon moedig besluit was van Balkenende om voor het eerst in de parlementaire geschiedenis een intellectueel debat over de Europese identiteit niet alleen te faciliteren, maar daar zelf een rol in te spelen en een prominente plaats in het voorzitterschap van de EU te geven. Ik weet nu dat Balkenende zelf zeer goed in de gaten heeft hoe essentieel dit debat is, en zoals hij zelf in zijn openings toespraak zei: 'Als de EU enkel en alleen een

economische identiteit mag hebben, dan zal er geen toekomst voor zijn. De EU moet ook, of beter: vooral, een culturele en geestelijke identiteit zijn.' Honderd zestig intellectuelen uit de hele wereld hebben eraan meegedaan; we konden rekenen op de steun van Barroso, Blair, Chirac, nieuwe lidstaten en zelfs Poetin heeft op zijn manier interesse getoond. Het verslag is naar alle leden van de Tweede en de Eerste Kamer en het Europees Parlement gestuurd. Aantal reacties: nul! Initiatieven om uitvoering te geven aan onze conclusies die de kern vormen om onder meer het integratie vraagstuk op te lossen: nul! Kortom, als dan op hoog internationaal niveau een debat wordt gevoerd, dat over de echte vragen van de toekomst gaat, dan tref je in de Nederlandse politieke wereld een groot intellectueel zwart gat, van links tot rechts. Er waren op onze slotbijeenkomst in Rotterdam meer dan duizend mensen uit het hele land. Wie waren er niet? De Nederlandse parlementariërs. Ik ben niet verbaasd over de uitslag van het referendum. Maar de situatie is zorgwekkend en veel tijd rest ons niet meer. Nogmaals, de vragen van de toekomst zullen veel minder gaan over economische vraagstukken (het klassieke links-rechts thema) maar veel meer over identiteit: wie zijn wij? Waar staan wij voor? Wat bindt onze samenleving? Wie is hier welkom? Wie willen wij zijn? De kostbare les die na een eeuwenlange bloedige Europese geschiedenis is geleerd, is dat alleen de idee Europa en een cultivering van de hoogste Europese geestelijke waarden dit continent kunnen behoeden voor nog meer burgeroorlogen. Maar we hebben in een halve eeuw niets serieus ondernomen om ons die identiteit eigen te maken. En nu zien we weer het omgekeerde: identiteiten worden kleiner, meer etnisch, meer gericht op een groep dan op het bredere verband. De identiteitsretoriek van een Rita Verdonk is zo beschamend

dom. Dom en gevaarlijk, want het leidt uiteindelijk tot een Balkanisering van Europa en we weten wat daarvan de consequenties zijn. We moeten af van dat geestelijk beperkende economische paradigma, alsof dat ons het kader kan bieden om de grootste problemen op te lossen. Quod non.

Als we dit alles horen, dan is het wel droevig gesteld met Nederland, Europa en de politiek. Is dit terecht cultuurpessimisme?

RIEMEN In de eerste plaats deel ik de visie van Karl Popper dat er geen historische wetmatigheden bestaan. In die zin ben ik dan ook geen cultuurpessimist, net zo goed als ik nooit een cultuuroptimist zal zijn. Het is mijns inziens nogal onnozel om te geloven dat er in de geschiedenis 'wetten' regeren. Ik kan iedereen in dit kader aanraden om de nieuwste vertaling van Tolstoj's *Oorlog en Vrede* te lezen. Hij maakt hetzelfde punt. Maar dat neemt niet weg dat er telkens weer kritisch moet worden gekeken naar waarin we als maatschappij zijn gaan geloven; wat zijn daarvan de premissen en de consequenties. Ik vind het geloof – want het is een geloof – er kan nooit meer oorlog in Europa komen, op een gevaarlijke wijze naïef. De implicatie is namelijk dat de afgelopen zestig jaren de menselijke natuur in dit deel van de wereld is veranderd en dat door deze miraculeuze genetische verandering wij op eens vredelievende non-agressieve wezens zijn geworden. Ik zou zeggen: kijk nog eens televisie en je weet wel beter. Juist het feit dat we al zestig jaren vrede hebben, zou ons extra alert moeten maken. Freuds *Unbehagen der Kultur* geldt in elk opzicht ook voor onze samenleving. En in dat opzicht is het wederom zo kortzichtig van de politieke klasse om zich alleen druk te maken over welvaart en veiligheid. Huizinga heeft al uitgelegd dat welvaart en veiligheid essentiële randvoor-

waarden zijn, maar nimmer het wezen van een beschaving kunnen vormen; zij zijn geen rem tegen nihilisme, decadentisme, populisme, en zelfs niet tegen terrorisme. Wat Huizinga ook al heeft gezien: welvaart en macht zijn fenomenen die de mensen meer verdelen dan verenigen. Het is geen toeval dat juist de SP, die bij uitstek puur materialistisch en ook anti-Europees is, daarmee de internationale solidariteit laat varen.

Kan het Nexus Instituut een rol spelen bij het terugbrengen van het cultureel Europees ideaal?

RIEMEN We doen wat wij kunnen: een poging. Een van de dingen die we steeds weer trachten te realiseren, is de wereld van de ideeën te verbinden met de wereld van de beslissers en een open en serieus debat te laten plaatsvinden. Er zijn oud-politici die meedoen in dit traject, ook binnen Nexus: Bolkestein, Lubbers, Halberstadt, alle partijen zijn vertegenwoordigd. Zij zien dit als noblesse oblige. Balkenende onderkent dit ook, het is alleen zeer te wensen dat, mocht hij verder gaan regeren, de noodzaak van een Europees burgerschap en onderwijs in de eeuwenoude en kosmopolitische Europese cultuur tot de kern van kabinetsbeleid zal maken. Maar ook de politiek kan dit niet alleen. Zonder de serieuze media en zonder ook een veel grotere betrokkenheid van de economische elite hebben we niet veel kans.

Welke drie punten moeten de politici tijdens de kabinetsformatie oppakken?

RIEMEN Allereerst moet de dreigende btw-verhoging op boeken, voorgesteld door CDA en VVD, van de baan. Het is een schandalig, buitengewoon stompzinig voorstel. Boeken vormen het hart van onze cultuur en de echte boekhandels hebben het al moei-

Maria Barnas

's Avonds wordt het meest gehuild

Een dorp in Laos zag voor het eerst sinds twintig jaar mensen van buiten het dorp. De kleine cameraploeg deed de mannen huilen, de vrouwen huilen, de antilopen, gemzen, herten huilen en de palmen, de savannen, het grasland en moerassen huilen. De gids huilen, de tolk huilen, de cameramannen huilen.

Een veelgemaakte fout is dat huilfrequentie en de neiging om te huilen worden verward. Inmiddels zijn de objectieve huilsituaties, de emoties en sociodemografische factoren redelijk in kaart gebracht. 's Avonds wordt het meest gehuild.

En hoe gelijk het huilen klinkt. Cultuur- en grensoverschrijdend de hulpeloosheid die zo een uitdrukking vindt. Hoog en piepend aan een statief zolang er gedraaid wordt en soms zelfs zonder geluid.

Schrijver en beeldend kunstenaar (1973). Ze publiceerde de romans 'Engelen van ijs' ('97), 'De baadster' (2000) en de dichtbundel 'Twee zonnen' (2003) bij de Arbeiderspers. 'Twee zonnen' werd bekroond met de C. Buddingh'-prijs voor nieuwe Nederlandse Poëzie 2004. In het voorjaar van 2007 zal haar nieuwe bundel verschijnen.

Boeken

Leo Prick

Drammen, Dreigen, Draaien.

Hoe het onderwijs twintig jaar lang vernieuwd werd

Mets en Schilt | 2006 | 188 pp. | € 15,00 | ISBN 9053304614

Eenzijdige kijk op onderwijshervormingen overtuigt niet

door *Wim van de Camp*

Lid van de Tweede-Kamerfractie van het CDA en onderwijswoordvoerder in de periode 1986-2002

De zuurgraad van het boek van Leo Prick is hoog, voor de alfa's onder u: een lage pH-waarde.

Als Leo Prick het in dit land voor het zegen zou hebben, bestond het land nog uit klassieke ambachtsscholen, scholen voor lager huishoud- en nijverheidsonderwijs (lhno), ULO, HBS A en B en MMS'en.

Leo is altijd erg kritisch geweest over onderwijsvernieuwingen, ere wie ere toekomt! Maar de wereld achteraf zó beschouwen is en blijft gemakkelijk.

De manier waarop hij de onderwijssocioloog prof.dr. Han Leune afrekent¹ en zijn liefde betuigt voor de onderwijsvisie van Bart Tromp² zijn daarvan sprekende voorbeelden.

Ook de manier van denken over vmbo-leerlingen is kenmerkend voor Leo Prick, maar onnodig simplistisch.³

* * *

Los van deze eenzijdigheid geeft het boek een interessante kijk op de onderwijsvernieuwingen van de afgelopen decennia. Welke dilemma's moesten worden opgelost, welke werden ontkend? Welke fouten werden er gemaakt en hoe werden die fouten al of niet opgelost? Zo bezien is het boek van Leo Prick een meer dan interessant tijdsdocument, waarin op een verantwoorde manier de onderwijsgeschiedenis van de laatste decennia wordt beschreven.

* * *

Voor een nadere analyse van het boek van Prick is het van belang eerst iets meer te weten over de onderwijshervormingen in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Er waren inderdaad meer dan serieuze maatschappelijke discussies over onderwijs eind jaren zeventig, begin jaren tachtig, ook wel samengevat onder de term 'constructieve onderwijspolitiek'. Dit in tegenstelling tot de zogenoemde 'distributieve onderwijspolitiek' waarbij de rijksoverheid vooral financiële middelen mocht toedelen.

Het vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving, het onderwijs en daarmee

van de leerling was inderdaad veel groter dan in de huidige tijd. En dat was niet alleen een sociaal-democratische aangelegenheid. Mede als uitvloeisel van de hervormingsgezinde jaren zestig vonden veel pedagogen, onderwijsorganisaties en politici dat het beter kon met het voortgezet onderwijs in Nederland.⁴ De bewindslieden Van Kemenade en Deetman presenteerden in de nadagen van het kabinet-Van Agt/Den Uyl (1982) de Nota Voortgezet Basis Onderwijs, een voorloper van de latere basisvorming. Ook latere kabinetten met CDA-deelname vonden dat er wat moest gebeuren met de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Kennis en beter onderwijs, eerlijk en meer

.....
*De basisvorming is niet alleen
het product van sociaal-
democratische drammers*
.....

toegankelijk maken voor grotere groepen in onze samenleving was het centrale uitgangspunt.

Gelukkig erkent ook Leo Prick dat er een wetenschappelijke onderbouwing is te geven voor deze 'politiek-maatschappelijke' benadering van het onderwijs.⁵ Maar het kost hem de nodige moeite dit op te schrijven.

De basisvorming en ook de latere hervormingen in havo/vwo en vmbo zijn niet alleen maar producten van sociaal-democratische drammers.

* * *

Het is jammer dat Leo Prick hét onderwijscompromis van het regeerakkoord Lubbers/Kok (1989) niet nader heeft geanalyseerd: de basisvorming is namelijk geen schooltype, dat deed immers te veel denken aan de door het CDA niet gewilde middenschool, maar een onderwijsinhoud, zo veel mogelijk gelijklopend voor alle leerlingen in de eerste

fase van het voortgezet onderwijs. Met dit compromis werd in de schier eindeloze discussie over de middenschool een grote stap voorwaarts gezet. De discussie verkeerde immers al decennia lang in een patstelling.

* * *

In zijn boek legt Leo Prick omstandig uit tot welke mislukkingen de definitieve basisvorming heeft geleid, maar, nogmaals, in mijn ogen doet hij dat erg eenzijdig. Door de invoering van de basisvorming en de daaraan gekoppelde schaalvergroting is er de afgelopen twintig jaar een onderwijsvorming tot stand gekomen die haar weerga niet kent. En de maatschappelijke ontwikkelingen vroegen daar ook om.

Onderwijsveld en politiek hebben tussentijds echter ook meer keren ingegrepen en bijgesteld, niet blind voor de vele signalen uit het veld. Dat betekent dat ons voortgezet onderwijs er nu geheel anders en beter uitziet dan de oorspronkelijke plannen en opzet uit 1990. Karin Adelmund en Maria van der Hoeven hebben dat efficiënt en weloverwogen gedaan.

* * *

Maar Leo Prick gelooft eenvoudigweg niet in deze ambitieuze benadering van de jaren tachtig en negentig. Zijn ondertoon is dat eigenlijk ook de Mammoetwet (1965) te modern is geweest. Ook in 2006 is zijn adagium klassikaal onderwijs met een klassieke vakkenindeling en vooral veel enkelvoudige contacturen.

In dit opzicht sluiten zijn opvattingen goed aan bij de opvattingen van de huidige beweging Beter Onderwijs (in Nederland).⁶ Deze beweging pleit voor het herwaarderen van zogenoemd klassiek, klassikaal onderwijs. Deze beweging en Leo Prick onderschatten echter volledig hoeveel moeite het kost om de huidige generatie beweeglijke leerlingen in het voortgezet onderwijs, die rijk zijn opgevoed in een multimediale we-

reld, te boeien met (enkel) contacturen. Dat is vrijwel onmogelijk. De verworvenheden van het hierna nog te bespreken studiehuis hebben wat dat betreft nog niet aan actualiteit ingeboet.

* * *

De tragiek van de realiteit is dat de waarheid waarschijnlijk in het midden ligt.

Onze leerlingen, zeker de afgestudeerden van havo/vwo, worden internationaal vooral geprezen vanwege hun initiatiefrijke manier tot samenwerken; methodologisch weten zij kennis te vinden. Zij zijn onderzoekend, uitdagend en nieuwsgierig, volgens de maatstaven van andere culturen soms te veel en te snel. Bij Wiskunde en Natuurkunde Olympiades eindigt Nederland steevast in de hoogste regionen. Wij hebben eerder een kwantitatief (aantallen afgestudeerden) dan een kwalitatief probleem.

Toch moet het vakinhoudelijk beter, daar hebben Prick en de beweging Beter Onderwijs zeker een punt. Om kennis te kunnen vinden heb je ook kennis nodig, niet alleen methoden. Ook het voortdurende gemilimeter met 5,61 punt in het Nederlandse onderwijs, dat dan vervolgens wordt afgerond tot een voldoende en uiteindelijk tot een diploma leidt, is voor mij een bron van ergernis.

* * *

De maatschappelijke taken van de hedendaagse school worden door Prick en de zijnen volstrekt miskend. Binnen de klassieke CDA-ideologie mag de school geen opvoedingsinstituut zijn. Maar wat doe je als leerkracht als je ziet dat je leerlingen thuis onoverkomelijke maatschappelijke problemen hebben? Of die nu etnisch, familie- en opvoedingsgerelateerd, financieel of anderszins zijn. De zogenoemde 'Rotterdamse aanpak' en het concept van de 'brede school' kunnen niet maar eenvoudig uit de Nederlandse samenleving worden geschrapt.

Dit kan misschien wel bij homogene groepen witte havo/vwo-leerlingen, maar zeker niet bij de veelkleurige diversiteit aan vmbo-leerlingen, waarvan we vinden dat de volgende generatie ook een havo/vwo-diploma mag gaan behalen.

* * *

Helaas zijn er met de basisvorming fouten gemaakt. Sommige leraren en leerlingen zijn daar inderdaad de dupe van geworden. Daarentegen is er veel bereikt. De leer- en lesmethoden van het voortgezet onderwijs zijn grondig vernieuwd, de informatisering van het voortgezet onderwijs is vrijwel geruisloos verlopen en de vakken verzorging en maatschappelijke vorming hebben de voor onze multiculturele samenleving broodnodige verbreding gebracht.

* * *

De kijk van Leo Prick op het vmbo vind ik ronduit beschamend. Velen delen zijn mening dat de toenmalige basisvorming voor dit type leerling te theoretisch was, ik ook. Maar in een hoogwaardige technologische samenleving als de onze hebben ook vmbo-leerlingen een stevige portie theoretische kennis nodig. Denk daarbij aan de immer voortschrijdende techniek op bouwplaatsen en in autogarages.

De discussie zou veel meer moeten gaan over de pedagogisch-didactische methoden waarop die theoretische kennis aan dit type leerling kan worden aangeboden en dat hebben we met z'n allen de afgelopen jaren verzuimd. Nu pleiten voor de alom geroemde ambachtsschool met hamer en schuifmaat, is een onverantwoorde simplificering van de vmbo-leerling.

* * *

Ook het idee dat allochtone leerlingen beter af zouden zijn met een praktisch gericht vmbo is een groot misverstand. Juist de eerste generaties, in Nederland geboren, allochtone leerlingen wilden bij sterke

voorkeur een *white collar*-baan (met mavo of havo) en geen *blue collar*-baan (in de bouw of de techniek). Die laatste banen en opleidingen deden immers te veel denken aan hun ouders, zijnde gastarbeiders, en dat wilden de eerste en tweede generatie niet meer.

Gelukkig zien we het laatste decennium dan ook steeds meer allochtone leerlingen een havo/vwo-diploma behalen.

* * *

Dan het havo/vwo. De hervormingen die in deze schooltypen hebben plaats gevonden, kunnen evenmin op de instemming van Leo Prick rekenen. Bij havo/vwo is inderdaad wel iets opmerkelijks aan de hand, maar anders dan Leo Prick veronderstelt.

Begin jaren negentig kwam Jan Veldhuis, de toenmalige voorzitter van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Utrecht, bij de Tweede-Kamerfractie van het CDA op bezoek. Let wel, de economie destijds vertoonde achteruitgang en er was een overschot aan hoger opgeleiden.

Hij en anderen uit de wereld van universiteiten en hoger beroepsonderwijs vonden dat er een eind moest komen aan de vele ongestructureerde vakkenpakketten⁷ in havo en vwo, het vak wiskunde I of Wiskunde A moest verplicht worden en er diende een meer 'wetenschappelijk geïnspireerde' selectie van leerlingen te komen. Maar bovenal moesten de leerlingen leren zelfstandig te werken en met name ook samen te werken. Deze wens is later vorm gegeven in het zogenoemde studiehuis.

Bij het vormgeven van de profielstructuur in havo/vwo is inderdaad de fout gemaakt daarin te veel kleine vakken op te nemen. De politici, onder wie ondergetekende, hebben onvoldoende weerstand geboden aan de ijzersterke lobby van de vele verenigingen van vakdocenten.

Bovendien hebben wij toentertijd volstrekt onderschat dat de vindingrijke leer-

lingen van havo en vwo hun werkstukken op internet al googelend samenstelden.

* * *

Eind jaren negentig echter kwamen diezelfde universiteiten en hbo-scholen, samen met de leerlingen van havo/vwo, in verzet tegen de aangescherpte eisen op beide schooltypen. Door de verscherpte eindexameneisen daalden de studentenaantallen, terwijl de economie sterke behoefte had aan meer hoger opgeleiden. Mede onder demografische invloeden zag het hoger onderwijs het aantal studenten in getal afnemen.

De hervormingen in havo vwo werden onder deze maatschappelijke druk gedeeltelijk teruggedraaid, wat Leo Prick⁸ min of meer toejuicht; en dat kan ik dan weer niet begrijpen.

* * *

En vervolgens de discussie over de schaalvergroting in het Nederlandse onderwijs.⁹

Is die in de jaren negentig van de vorige eeuw te ver doorgeschoten? Ja, daar heeft Leo Prick zonder meer een punt.

Maar had er dan in de jaren tachtig niets moeten gebeuren? Zouden wij nu nog ver-

.....

*Maatschappelijke
ontwikkelingen vragen een
voortdurende aanpassing en
bijstelling van het onderwijs in
Nederland*

.....

der kunnen met mavo- en vbo-scholen van 240 leerlingen en zelfs kleiner? Neen, absoluut niet.

De vele investeringen in computerlokalen, andere moderne leermiddelen, het meer efficiënt inzetten van leraren en hun lessen en de benutting van sportfaciliteiten, dat zijn immers allemaal factoren die een

B
O
E
K
E
N

grotere schaal vergden. En dat wil Leo Prick eenvoudigweg niet zien.

Opmerkelijk is dat het woord 'veiligheid' in het boek van Prick niet voortkomt. En dat woord is heden ten dage nu juist één van de belangrijkste motieven om de schaalvergroting in het voortgezet onderwijs op een aantal punten terug te draaien.

* * *

Tot slot dit: Leo Prick wekt in zijn boek zo nu en dan de indruk dat politici het voortgezet onderwijs in Nederland verkwanselen.¹⁰ Dat is niet juist. Zo werp ik de gedachte verre

van mij dat het CDA in het regeerakkoord van 1989 (Lubbers/Kok) onderwijshervormingen 'aangeboden' zou hebben voor hervormingen in de WAO en de Ziektewet.¹¹ Na de kabinetten-Lubbers I en II waren wij er nog steeds van overtuigd dat de eerste fase van het voortgezet onderwijs hervormd diende te worden. Maatschappelijke ontwikkelingen, technologisch en internationaal, vragen een voortdurende aanpassing en bijstelling van het onderwijs in Nederland. Wie dat niet wil erkennen, blijft een roepende in de woestijn.

Noten

- 1 p. 59
- 2 p. 75
- 3 p. 116, 'laat ze snel sleutelen aan auto's, maak ze eerder wegwijs in de elektrotechniek'.
- 4 Zie ook het destijds spraakmakende advies van de WRR *basisvorming in het onderwijs* d.d. 22 januari 1986

- 5 p. 29
- 6 Zie het NRC-artikel van Ad en Marijke Verbrugge d.d. 3 juni 2006
- 7 p. 80, de zogenoemde pretpakketten
- 8 p. 123
- 9 pp. 47, 48 en 88
- 10 p. 127, waar ik zelf een schrobbering mag ondergaan
- 11 p. 55

Martin Sommer
Onder onderwijzers en andere gemengde berichten
 Amsterdam, Meulenhoff/de Volkskrant | 2006 | 285 pp. | € 17,50 | ISBN 90290 7791 3

Alleen het signaleren van onbehagen is niet voldoende

door *Anneke Lugtigheid*

Lerares Frans

Het in juni 2006 verschenen boek van Martin Sommer is een verzameling 'gemengde berichten', die hij tussen 2004 en 2006 heeft gepubliceerd in de Volkskrant. De benaming is duidelijk afgeleid van het Franse 'faits divers'. Hij was vijf jaar lang correspondent voor de Volkskrant, standplaats Parijs. In het nawoord beschrijft hij hoe hij ertoe is gekomen deze 'Gemengde Berichten' te schrijven. Na zijn terugkeer bleek de overgang wel erg groot: niet alleen het inruilen van de 'mooie lunches' voor weer 'koude boterhammen', maar ook van de 'paleizen van macht' voor de 'grijze betonrotsen waarin onze ministeries zijn gehuisvest'. De grootste overgang was misschien echter wel dat hij als buitenlandcorrespondent veel vrijer was dan in Nederland. Over de grens beperkt een journalist zich niet tot de kale feiten, maar legt hij ook uit wat de context is, de

betekenis, en de politieke omgeving waarin de dingen zich ontrollen. Hij schrijft hierover: 'Helaas heb ik het niet zelf verzonnen, het was collega Marc Chavannes van NRC Handelsblad die sprak van dit journalistieke genre als de nieuwsrepolysie — nieuws, reportage en analyse in één combinatiemenu.'

In Nederland lukte het hem maar moeilijk om zich de Nederlandse journalistieke mores eigen te maken. Verscheidene collega's vonden zijn stukjes veel te opiniërend en soms te stellig. Naar Sommers' idee zei de kritiek ook iets over de beperkte opvatting die hier in Nederland geldt over objectiviteit: voor analyse, zelfstandig denken of vermoedens is op de nieuwspagina's van Nederlandse kranten heel weinig plaats.

Sinds hij 'Gemengde Berichten' schrijft, gaat het beter, constateert hij. Het zijn stuk voor stuk tastende pogingen om uit te vinden hoe het zit, zonder dat er per se bewijs voor is, zonder dat er een voorlichter is gebeld voor bevestiging, zonder gezaghebbende uitspraken van hoogleraren of ministers, soms zonder hoor en wederhoor, soms op grond van niet meer dan een intuïtie. Ze horen niet thuis op de nieuwspagina's, er

B
 O
 E
 K
 E
 N

zijn collega's die vinden dat ze evenmin bij de meningen horen, te tastend, te onzeker.

* * *

In Frankrijk had hij het een en ander gelezen over samenlevingen die door vertrouwen of door wantrouwen worden gekenmerkt. Hij citeert het boek *Trust* van Fukuyama en *La société de confiance* van de Franse politicus Alain Peyrefitte, die beiden Nederland stellen als voorbeeld van een vertrouwenssamenleving. Nederlanders waren altijd bereid iemand op zijn woord te geloven, tot het tegendeel was bewezen. Hij constateert dat ergens rond het jaar 2000 Nederlandse burgers zijn opgehouden de overheid zo maar te geloven, en, zo stelt hij, andersom gebeurde hetzelfde. Hij kwam er zelf achter dat hij na vijf jaar afwezigheid anders naar Nederland was gaan kijken. Hij zegt hierover: 'Ik kwam terug in Nederland als een argwanender journalist dan ik was vertrokken' en hij vervolgt: 'Het toeval wilde dat ik in Nederland mijn koffers uitpakte, precies een maand nadat Pim Fortuyn was doodgeschoten. Het was een vruchtbaar moment voor een wantrouwige grondhouding.' Met deze wantrouwige grondhouding, was de basis gelegd voor zijn gemengde berichten. Tijd om in het dagelijkse leven op zoek te gaan naar bevestiging van de ergste vermoedens over het falende onderwijsbeleid, de bureaucratisering van het nieuwe zorgstelsel en de uitkeringsfabriek u.w.v. Sommer laat zien hoe beleid van ministeries en van instellingsbesturen uitwerken op mensen die er voor de klas, achter het loket en in het ziekenhuis mee te maken hebben.

* * *

Het boek is onderverdeeld in zes categorieën 'Gemengde Berichten'. De titel van het boek verwijst naar het eerste deel, dat gaat over alle kommer en kwel in het onderwijs. Deze lezen stuk voor stuk lekker weg. Soms moet je erom lachen, andere keren denk je bij jezelf,

nou, nou, dat zal toch niet waar zijn. En als je de stukjes allemaal achter elkaar leest, wat natuurlijk niet de oorspronkelijke bedoeling is (één per dag lijkt me beter), dan wordt het soms wel wat teveel van het goede. Je krijgt het idee dat er in het onderwijs echt niets goed gaat. Ik herken veel van zijn verhalen. Ik noem een aantal onderwerpen: de hoge lesuitval, het mislukken van het studiehuis, het nieuwe leren. Of bijvoorbeeld het verbijsterende verhaal over de geldverspilling bij Hogeschool InHolland waar een bizarre bobocultuur lijkt te zijn ontstaan: de directeurs zijn naar St. Paul de Vence (Côte d'Azur) geweest om met elkaar te vergaderen.

Die cultuur aan de top, waarvan ik het bestaan dan maar voor waar aanneem, staat in schril contrast met het nieuwe beloningssysteem dat op diezelfde school werd ingevoerd, net zoals overal in het onderwijs. Dit betekende dat de functies in schaal 10, 11 en

.....
*Ik vraag me nog steeds af
waarom zijn de leraren niet
massaal gaan staken?*
.....

12 werden omgezet in LB-, LC- en LD-functies. In dezelfde instelling kregen de docenten de mededeling dat ze voortaan in plaats van in een schaal 12-functie, zouden worden geplaatst in een LB-functie. In feite is dat doodgewoon twee schalen lager en dus een onzichtbare, maar werkelijke degradatie. In het stukje 'Toeten noch blazen' schrijft Sommer daarover: 'Onder de nieuwe functiewaardering kan een "gewone" leraar niet verder komen dan ambtenarenschaal 10 (= LB). Wie onderwijsontwikkelaar wordt of een projectgroep coördineert, kan doorgroeien naar schaal 12 (= LD) Met dank aan de bond.' Ik vraag mij nog steeds af, waarom zijn leraren niet massaal gaan staken?

* * *

Veel schrijft Martin Sommer over ‘het nieuwe leren’. De voorbeelden die hij noemt zijn onder andere weer de Hogeschool InHolland en het roc. Hier volgen enkele citaten uit het stukje ‘Lerarendag’: ‘Op dit moment word je voor oude domkop versleten die niet meer wil veranderen als je kritiek durft uit te oefenen en dat zal ook zeker niet je carrière ten goede komen. Als docent begeleid je de student, bij het werken aan zijn of haar scriptie; van het onderwerp hoef je niets meer af te weten, want, inderdaad, al die informatie is toegankelijk op internet. De grote hogeschool waar ik werk (vijftienduizend studenten) en waar de onderwijsvernieuwing het verst is doorgevoerd, scoort het slechtst in de hbo-monitor. Rara, hoe kan dat?’

‘Ons roc is bezig met het nieuwe onderwijs. Ik heb al een paar keer psychologische hulp gezocht omdat ik even dacht dat ik gek was. In onze derde klas zijn nu de hoofdvakken afgeschaft. Daarvoor in de plaats komen projecten, waarbij de leerlingen zelf als ze dat nodig vinden lessen mogen aanvragen. Al met al een enorme niveaueverlaging in het mbo; leve de kenniseconomie.’

‘Ook op ons roc waar ik werk, voltrekt zich de ramp die het competentiegerichte onderwijs teweegbrengt. Top-down, zonder inbreng van de docenten, wordt het nieuwe systeem opgelegd. Als teamleider ging ik op cursus, waar duurbetaalde, hooggehakte, kekke doctorandusjes mij ervan wilden overtuigen dat ik een dinosaurus was die leerlingen frontaal toeflakte. U moest eens weten hoeveel gekwetste beroepseer er heerst bij mijn collega’s.’

En nog als laatste deze:

‘Ruim 35 jaar geleden heb ik zeer bewust voor het onderwijs gekozen. Nu is het een vak geworden voor mislukkelingen van de maatschappij. Nooit zou ik nu nog overwegen het onderwijs in te stappen. Over enkele weken

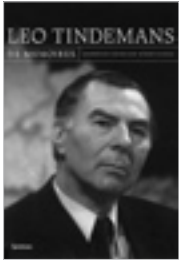
voer ik zogenaamde ontwikkelgesprekken met mijn opleidingsmanager, waarbij mijn competenties (of het ontbreken daarvan?) aan de orde zullen worden gesteld. Er moet immers een POP (Persoonlijk Ontwikkelings Plan) van/over mij gemaakt worden. Ik kan dit alles niet meer serieus nemen.’

Ik heb de voorbeelden hoofdzakelijk gehaald uit de stukjes over het onderwijs, omdat ik die sector heel goed ken. En, ik moet toegeven: de verslagen kloppen, al deze situaties komen voor, máár, lang niet alle scholen zien er zo uit. Kars Veling, directeur van de Johan de Witt-scholengemeenschap in Den Haag zegt in het stukje ‘Leve het vmbo’: ‘Een goede school trekt zich vooral niet te veel aan van het beleid.’ En ik denk dat hij daarin gelijk heeft en dat daarvoor de laatste jaren ook veel meer ruimte is gekomen. Juist door de mislukkingen en de bijzonder slechte resultaten van veel experimenten zijn er veel veranderingen teruggedraaid. Er is daardoor ook weer meer ruimte voor goed en degelijk onderwijs, maar dat er veranderingen moesten komen, kon niet uitblijven.

* * *

Ik vind de aanpak van Sommer al met al wat teleurstellend. Zijn journalistieke aanpak draagt vooral bij tot dat gevoel van onbehagen, waarmee we sinds 2000 in alle media worden overspoeld. Of je nu het hoofdstuk over onderwijs, het uww, het nieuwe zorgstelsel of de multiculti-elite neemt, ze veroorzaken allemaal een gevoel van grote onvrede met het huidige klimaat in Nederland. Niet in de laatste plaats bij alle werknemers die hun baan hebben in deze sectoren, zoals ik. Mijn eigen indruk daartegenover is dat het merendeel van de middelbare scholen echt niet meedoet aan deze doorgesloten mode van ‘nieuw leren’.

In plaats van maar door te gaan met afgeven op alles wat fout is en fout is gegaan, lijkt

Leo Tindemans

De memoires / Gedreven door een Overtuiging

Lannoo | 2003 | 608 pp. | € 39,95 | ISBN 978 90 209 4994 0

Wilfried Martens

De memoires / Luctor et Emergo

Lannoo | 2006 | 936 pp. | € 49,95 | ISBN 978 90 209 6520 9

Herinneringen van Martens & Tindemans

door *Arie Oostlander*

Oud-directeur van het w1 (1975-1989) en oud-lid van het Europees Parlement (1989-2004)

Onlangs zijn de memoires van oud-premier Martens van België verschenen. Een bespreking van dat boek krijgt extra relief door het te leggen naast dat van zijn voorganger en tijdgenoot Tindemans.

Het zijn, ook in hun memoires, heel verschillende persoonlijkheden:

Tindemans, de man van beschaving die zich zeer ergert aan politieke spelverruwing, daar nooit aan went en zich vanwege zijn bescheidenheid soms laat wegdrukken. Vooral ook een man van hoge principes, rechtlijnig, diepzinnig. Martens, de vechter die van het machtsspel houdt en betrokken is in tal van intriges. In zijn boek moet hij met heel wat roddels afrekenen. Politiek is voor hem een worsteling waarbij je moet zien boven te komen. De ondertitels bij hun memoires spreken voor zichzelf.

Ik herinner me nog goed dat de mensen binnen de cvp óf voor Martens óf voor

Tindemans waren. Toch hadden deze twee staatslieden nooit 'slaande ruzie', schrijft Tindemans veelzeggend. Opvallend zijn hun beschrijvingen van hun eerste contact. Martens (pag. 64): '...in 1968, vroeg de minister van Communautaire Betrekkingen Leo Tindemans me op zijn kabinet om hem te helpen bij de eerste grondwetsherziening...'

Tindemans beschrijft zijn 'kabinet' (politieke staf) eerst als een toegewijde vriendenkring en vervolgt dan met (pag. 111): 'Ik zou nog willen vermelden dat ook de voorzitter van de cvp-jongeren, Wilfried Martens..., op verzoek van partijvoorzitter Robert VandeKerkhove, in de groep werd opgenomen. Hij bleef echter nogal eens afwezig en droeg niet wezenlijk bij tot de gezamenlijke inspanning. Dit leidde af en toe tot spanningen met de kabinetschef, die gesteld was op een onberispelijke arbeidsverdeling.'

* * *

De memoires van Martens onthullen dat hij politiek zeker niet als een christendemocraat begonnen is. Hoewel hij het christelijke jargon kent en zelfs een baccalaureaat in de Thomistische wijsbegeerte had, voelde hij zich in de kern steeds flamingant. Zijn keuze voor de cvp en niet voor de Volksunie

B
O
E
K
E
N

veranderde daar niet veel aan. Veel cvp'ers zagen dat veeleer als een opportunistische keuze die hem meer kansen bood om zijn federalistische ideeën te kunnen realiseren. Zoals hij zelf schrijft neemt hij de kans waar om 'bij gebrek aan jong politiek talent in de cvp in te breken' en voorzitter te worden van de cvp-jongeren. Hij bekent dat er in brede kring twijfels bestonden of de beginselen van de partij bij hem wel in goede handen waren. Al dra begint hij met het jongerenbestuur de Belgisch-unitaristische cvp in Vlaams-federalistische richting te stuwen. Jaren lang is dit het centrum van zijn politieke streven gebleven. Veel werd daaraan opgeofferd. In de eerste plaats de samenwerking van de Vlaamse en Waalse christendemocraten. Functies die hun onderlinge band vertegenwoordigden werden hardhandig afgeschaft. Uiteendrijvende krachten werd ruim baan gelaten. Over het uitrangeren van geliefde boegbeelden van de partij moest je niet sentimenteel doen. Ik herinner mij dat in die jaren de collega's van de Twee Kerkenstraat (het Belgische Kuyperhuis) erover klaagden dat de federalistische staats hervormingen alle aandacht opeisten, ten koste van de ontwikkeling van een broodnodige sociaal-economische politiek. Ook bij Tindemans kom je dat tegen. Hij stelt bovendien: 'Staats hervormingen komen in België meestal maar tot stand op grond van chantage, aftroggelarij en politieke koopjes.' Martens geeft zelf openhartig toe dat hij de aandacht voor het algemene belang en voor de sociaal-economische problemen de eerste vijftien jaar van zijn politieke leven verwaarloosd heeft.

* * *

Behalve flamingant is Martens van oorsprong ook doorbraakman. Levensbeschouwing zou volgens de jonge Martens geen basis voor partijvorming moeten zijn. Openbaar en bijzonder onderwijs zouden tot

gemeenschapsonderwijs moeten fuseren. Toen het katholieke onderwijs door de federalisering in Wallonië in gevaar kwam, telde dat voor hem niet. Een tweepartijstelsel trok hem aan. Gemeenschappelijke frontvorming van de progressieve krachten, zoals de Nederlandse PPR voorstond, had zijn sympathie. Ontideologisering van de politiek conform de doelstelling van D66 was voor hem een aantrekkelijk voorbeeld contra 'de zwaar-doctrinaire cvp'. Een enquête onder jongeren gaf echter aan dat zij aan een christelijk geïnspireerde partij duidelijk de voorkeur gaven. Het jongerenbestuur onder leiding van Wilfried Martens was daardoor ontgoocheld. De meeste bestuursleden dropen in socialistische richting af.

Voor Martens kwam echter het voorzitterschap van de cvp in zicht. Daartegen bestonden ernstige bedenkingen. Geen wonder gezien de duidelijke afkeer van verzuiling die uit recente optredens van Martens gebleken was. Dus begon hij de eenheid van de christendemocraten en de eigenheid van hun gedachtegoed te onderstrepen. Dit mag men volgens Martens geen opportunisme noemen maar veeleer 'bescheidenheid ten opzichte van de maatschappij'. (Zo'n mooie definitie had ik nog niet eerder gelezen.) Machtsstrijd en berekening typeerden hem volgens zijn omgeving. Vanden Boeynants, zo herinnert Martens zich, verweet hem dat er geen bloed maar cola door zijn aderen vloeide.

* * *

De functie van partijvoorzitter brengt in België zeer veel macht met zich. Zowel bij Martens als in de memoires van Tindemans (die ook cvp-voorzitter is geweest) wordt gesproken over een 'junta' en over 'participatie'. Bij belangrijke beslissingen zoals over kabinetsformaties en politieke crises, komt de junta van partijvoorzitters bijeen. Zij confereren met de koning en verdelen de banen.

Fractievoorzitters worden daar doorgaans niet bij betrokken! Mijn Belgische vrienden beschreven hen als personeelschefs. Fracties hebben zo heel weinig inbreng. Het parlement wordt door de ‘junta’ gewantrouwd. Vandaar dat het denkbaar was dat België een paar jaar bij decreet (volmacht) geregeerd werd. Erg handig voor snelle besluitvorming... De bijeenkomsten van de ‘junta’ waren zo belangrijk dat zelfs de regelmatige audiënties bij de Koning daarvoor verschoven werden. Dit systeem ging zich meer en meer kanten tegen een gezond beleid. De ministers voelden zich zó afhankelijk van hun partijbazen, dat ze niet tot een fatsoenlijke economische politiek konden komen.

* * *

Er gebeurt dus heel veel in achterkamertjes en Martens en Tindemans beschrijven hoe dat ging. Vaak tamelijk grof. Vooral de Waalse socialistenleider André Cools was beiden een gruwel. Deze Cools, in 1991 omgelegd bij een afrekening in het criminele milieu, wilde bij het doordrukken van zijn plannen desnoods een grondwetverkrach-

*Er gebeurt heel veel in
achterkamertjes en Martens
en Tindemans beschrijven
hoe dat ging*

ting op de koop toe nemen, aldus Martens. Cools, aldus Tindemans, ging te werk met nietsontziende brutaliteit, gesteund door platte navolgbaarheid van andere linkse ‘leiders’. ‘Het begrip rechtsstaat zouden zij totaal verloochenen’ (Tindemans blz. 335). Ook onderling was het bij de socialisten een puinhoop (Martens blz. 285). Bij het overlijden van hun boegbeeld Spaak kon er geen goed woordje vanaf. Cools riep tegen

de cvp’ers: ‘Ik ken geen pardon; ik ben geen christen’. De val van de regering Leburton (een socialist) beschrijft Tindemans als volgt: ‘In het salonnetje op de eerste verdieping (van de ambtswoning) zat Leburton, dronken. ...beneden... waar de socialistische regeringsleden bijeen waren, in gezelschap van André Cools en Jos van Eynde. Vreemde geluiden drongen tot ons door. We hoorden schelden en tieren, een luid gestommel als men tot een handgemeen was gekomen.’ De leden van de regering boden die avond hun ontslag aan.op hetzelfde ogenblik was in het socialistische hoofdkwartier..... een uitbundige viering aan de gang om de val van “hun” eerste minister te “vieren”. (Tindemans blz. 230)

Trouwens ook tussen de Vlaamse en Waalse christendemocraten (psc) boterde het niet meer na de breuk die het mentale gevolg was van het federaliseringstreven. De sfeer was soms vijandig. Over de psc voorzitter Nothomb schrijft Tindemans: ‘het opportunisme van die man kende geen grenzen’.

* * *

Een bijzondere factor in de Belgische politiek is de koning. Beide schrijvers hebben maar weinig last van zoiets als ‘het geheim van Soestdijk’. Ze vertellen uitvoerig over de inhoud van de gesprekken en over de adviezen en waarschuwingen die de koning hen gaf. Koninklijke brieven aan hen en vice versa worden compleet afgedrukt. De koning der Belgen heeft kennelijk heel wat meer ruimte dan koningin Beatrix. Hij roept soms de partijvoorzitters bijeen om hen de moeilijke toestand van het land onder ogen te brengen. Kandidaten voor het eerste-ministerschap worden kritisch besproken of door de koning afgewezen. Hij heeft duidelijk moreel leiderschap en kan op basis daarvan ook de publieke opinie en de verantwoordelijke ministers beïnvloeden. Zo heeft hij zich verzet tegen terugtrekking van de Belgische

B
O
E
K
E
N

troepen uit Rwanda toen hun aanwezigheid de genocide nog kon verhinderen. Zijn weigering om de te liberale abortuswetten te ondertekenen dwong de politici tot een truc om de koninklijke handtekening te ontwijken. Ook had koning Boudewijn een eigen lijstje naar andere staatshoofden. Zowel Tindemans als Martens hecht eraan te laten blijken hoe goed hun relatie met de koning was.

* * *

Tindemans en Martens hebben beiden een belangrijke rol in Europa gespeeld. Omdat de Belgen in de vorige eeuw veel pijnlijker dan wij met hun neus op de Frans-Duitse tegenstelling zijn gedrukt, zijn ze zich veel sterker bewust van de noodzaak van Europese samenwerking en integratie. Zij zien de relativiteit van hun macht en nationale soevereiniteit. Tindemans beseft daardoor dat zijn creatieve visies heel praktisch moesten zijn en diplomatiek gebracht. Toen hij eens in het Europees Parlement werd betiteld als visionair wees hij die lof onmiddellijk verschrikt af. Die titel suggereerde volgens hem een tekort aan praktische zin. Toch zag men hem zo, in de goede zin van het woord. En zowel voor als tijdens zijn lidmaatschap van het EP vroegen regeringsleiders en parlementariërs hem om belangrijke, toekomstgerichte rapporten te schrijven die aan de Europese Unie een gedegen oriëntatie konden geven. Tindemans weet dat het bij de Europese integratie gaat om een kind van de christendemocratie, om de meest creatieve toepassing van politieke principes in de 20ste eeuw. Hij heeft de geschiedenis van de Europese Unie decennia lang meegemaakt vanuit diverse politieke functies. Tindemans genoot buitengewoon veel vertrouwen bij de kiezers. Hij verafschuwde de veel te grote betekenis die aan pr-specialisten en spindoctors wordt toegekend. Hij hield het liever bij visie en integriteit. Vandaar dat hij

met bijna een miljoen voorkeurstemmen in het EP gekozen werd. Van zijn grote kennis konden we later in het EP, dat pakhuis van politieke ervaring, profiteren!

* * *

Martens was niet een visionair in die zin. Hij concentreerde zich meer op de machtsverhoudingen en speelde daar bekwaam op in als voorzitter van de EVP-partijorganisatie. Een springend punt was daarbij het karakter van de EVP-fractie in het EP. Martens richtte zich allengs meer op de vergroting van de fractie door het opnemen van antisocialistische groepen. Toen de Britse conservatieven zich bij ons aanmeldden reageerde Tindemans met de stelling 'dat we ons niet konden verloochenen voor een bord linzenmoes'. Martens schrijft dat ook hij gekant was tegen samengaan met de Tory's, samen met de Italiaanse, Franse en Beneluxpartijen. Tindemans schrijft dat hij een parlementaire coalitie nog wel acceptabel vond. De CDA-delegatie was tot zijn verbazing tegen een vast parlementair verband. Hij beschrijft onze houding als 'alles of niets'. Dat is een vertekening. 'Alles' kwam, wat de Conservatieven betreft, voor het CDA al helemaal niet in aanmerking. Ik herinner me de gesprekken met de beste christenen die de Britten konden inzetten. Zij bleken bereid om alle principiële stellingen van de EVP namens de Britten te onderschrijven. Dat sloeg ons de wapens uit handen. We wisten toen nog niet dat een Tory-handtekening slechts een puur pragmatische handeling was, waarop later niemand meer kon worden aangesproken. Wie weet hadden we de coalitiegedachte serieuzer moeten nemen. Het is met de conservatieven van kwaad tot erger gegaan. Dat ziet ook Martens nu in. Maar toen na de Britten de Spaanse partij toetrad, en we ook nog met Berlusconi en diverse anderen te maken kregen, was Martens niet erg kritisch meer. Hij werd volgens ons een instrument

in handen van de Duitse en Spaanse machts-politici. Martens verwijderde zich daardoor van zijn eigen CVP. Merkwaardig en pikant is dat hij die verwijdering ook wijt aan zijn veronderstelde verhouding met Miet Smet (een voormalige minister en gewaardeerde collega in het EP), zijn scheiding en zijn huwelijk met een veel jongere vrouw. Hoe het ook zij, Martens verloor zijn lijsttrekerschap en beperkte zich voortaan tot het partijvoorzitterschap van de EVP. Zij die het niet met het onprincipiële, machtspolitieke gedoe eens waren, ontmoetten elkaar in de Athene-groep, genoemd naar een goed politiek document dat in een partijconventie van de EVP te Athene werd aangenomen. Dat was mijns inziens een handig middel om, indien nodig, afwijkend stemgedrag te organiseren. Het was bepaald niet bedoeld om de EVP te bedreigen. Martens heeft dat, zoals uit zijn memoires blijkt, wel geveesd. De Tory's gingen zich intussen meer en meer als Paard van Troje gedragen. Er werd zelfs een gerespecteerd lid uit de fractie gegooid omdat hij de EVP stemlijsten volgde en niet de eigen Britse lijst. Toen de Britten ook nog een eigen statuut kregen, waardoor ze de vrijheid kregen zich tegen de kernprincipes van de EVP te verzetten, was de maat voor enkele christendemocratische partijen vol. De Franse christendemocraten en de Italiaanse

PPI verlieten de EVP-fractie! Martens ziet in dat dit allemaal te ver is gegaan.

* * *

De Nederlandse collega-ministers worden doorgaans wel in positieve zin vermeld. De visie achter het ontwerpverdrag van Maastricht wordt als een christendemocratisch werkstuk beschreven. Europa was er helaas niet rijp voor. Raar is dat de lobby voor dat verdrag aan een staatssecretaris werd overgelaten. Volgens Martens was Lubbers geen voortrekker in Europese zaken. Hij was meer de *postiljon d'amour* richting Thatcher en daar werd hij door besmet. Tindemans noemt hem helemaal niet. Je moet wel concluderen dat Lubbers de machtsverhoudingen in de Unie niet goed heeft ingeschat. Dat geldt vooral de rol van Kohl, die in Martens' ogen de grote dirigent is geweest. Lubbers' misvatting inzake de Duitse hereniging is hem duur te staan gekomen.

Tindemans besluit met een vrij somber betoog. Hij ziet de politiek ten slachtoffer vallen aan de vervalsingen van de pr-functionarissen. Martens blijkt ten slotte meer waarde te zijn gaan hechten aan de betekenis van principes en geloofsinzichten. In het laatste hoofdstuk wijst hij 'puur pragmatisme en *realpolitik*' af. Zijn worsteling met het eigen politieke verleden heeft hem extra verdieping gebracht. Luctor et emergo!

Arno Bornebroek
Een heer in een volkspartij

Uitgeverij Aksant | 2006 | 316 pp. | € 25,00 | ISBN 9052601976

Hoe het leven van een ‘man van verzoening’ door conflict werd getekend

door *Job de Ruiter*

Oud-minister van Justitie en van Defensie

Toen Theo Heemskerk, aan wie dit proefschrift is gewijd, in 1932 was overleden verscheen er nog in hetzelfde jaar een biografie over hem van de hand van de VU-hoogleraar P.A. Diepenhorst, met als ondertitel *De Christen-staatsman*. Een typische, vrij oppervlakkige hagiografie, maar als getuigenis van een tijdgenoot toch niet geheel en al te versmaden.

Gelukkig ligt er nu een ‘echte’ Heemskerk-biografie ter bespreking voor, met meer diepgang en kritische zin, die zeker in een leemte voorziet en ons laat kennis maken met de vele facetten van deze wonderlijke persoonlijkheid. Een antirevolutionair politicus, die zijn hele leven, vrijwel letterlijk tot zijn laatste snik, heeft gewijd aan de publieke zaak en daarin de hoogste posten heeft bekleed en toch na zijn dood, zo niet in de vergetelheid, dan toch in de marge van de

politieke geschiedschrijving is terechtgekomen. Ook tussen hem en zijn partij, waar hij zeker gewaardeerd werd, bestond een zekere afstand; hij was geen echte mannenbroeder. De auteur illustreert dit met de in 1924 door de partij uitgegeven plaat met een beeldengalerij, waarop naast historische figuren als Willem van Oranje ook de voormannen van de antirevolutionaire partij figureerden. Groen en Kuypers dominant, omgeven door de mindere goden. Maar Heemskerk ontbreekt, anders dan Talma en Colijn, terwijl die toch beiden minister onder premier Heemskerk waren geweest.

Deze afstand had, behalve met Heemskerks bijzondere persoonlijkheid, te maken met zijn afstamming uit een geheel ander milieu dan dat der ‘kleine luyden’. Zijn vader was de bekende conservatieve politicus Jan Heemskerk Azn, premier van drie kabinetten. In de sfeer waarin hij was opgevoed en ook in zijn studententijd, was de atmosfeer die de zoon Heemskerk inademde, heel ver verwijderd van het Kuypersiaanse gedachtegoed. Tekenend daarvoor is een publiek debat dat hij als student met Kuypers heeft, waarin hij de vloer aanveegt met de

antirevolutionaire politiek, en de door Kuyper geleide calvinistische beweging kenschetst als gevaarlijk voor de Nederlandse staat. Ook na zijn bekering en toetreding tot die beweging hield hij in vragen van praktische politiek conservatieve trekken.

Centraal in die overgang staat een crisis in zijn nog jonge leven, een inwendig proces dat leidde tot een radicaal andere levenshouding, zowel in zijn persoonlijk leven als in zijn kijk op de samenleving. Anders dan Kuyper heeft Heemskerk over zijn bekering nooit bijzonderheden prijsgegeven. Die verandering leidde wel tot veel onbegrip in zijn omgeving, zo zelfs dat de vader van zijn geliefde Maria Hartsen enige jaren hun huwelijk tegenhield, omdat hij deze plotse linge overgang niet vertrouwde. De auteur heeft deze episode zo belangrijk geacht, dat hij daarmee hoofdstuk 1 laat beginnen. Vanwege het belang ervan is dat wel te verdedigen, maar het doet wat vreemd aan dat het boek begint met de 24-jarige Heemskerk.

In het levensverhaal van Heemskerk lopen in bonte mengeling donkere en lichte zijden dooreen. In zijn persoonlijk leven allereerst. Zijn huwelijk met Maria Hartsen was een zegen die door haar dood op jonge leeftijd ruw werd verstoord. Het tweede huwelijk, met Lydia de Zaremba, vermoedelijk in een opwelling gesloten, was het tegendeel daarvan. De opvoeding van de kinderen moest aan anderen worden overgelaten. Na zijn bekering ging hij voor wat betreft de geneugten des levens ascetisch leven, terwijl hij later leerde inzien dat dit te radicaal was geweest. Dat gaf weer ongenoegen met zijn partij- en geloofsgenoten.

Heemskerk droeg en draagt het niet uit te wissen stempel van vertegenwoordiger van het 'jolic christendom'. In werkelijkheid was hij zeer ernstig in geloofszaken, maar hij liet dat niet merken in zijn opgewekte, aangepaste omgangsvormen.

Ook zijn werkzame leven laat contrasten zien. Een sober curriculum vitae van Heemskerk zou de indruk kunnen wekken van een stralende loopbaan, maar zo is het in werkelijkheid niet gegaan. Hij begon zijn loopbaan als advocaat in Amsterdam. Zijn praktijk is echter nooit goed van de grond gekomen. Soms zat hij moedeloos op een cliënt te wachten... Tot 1881 was zijn inkomen nog zo laag dat hij geen stemrecht had voor de gemeenteraad. Door Kuyper de partij binnengehaald was zijn entree allerm minst glorieus. Eerst weigerde hij een aantal malen een kandidatuur voor de gemeenteraad en toen hij dan eindelijk daarin toestemde, werd zijn aarzelende houding ten aanzien van de aanvaarding van een zetel een regelrechte vertoning. Eenmaal wethouder én lid van de Tweede Kamer kreeg hij uit de Tweede Kamer het verwijt dat hij teveel in de Amsterdamse raad was en vanuit de gemeenteraad het omgekeerde. Toch bleef hij rustig doorgaan en steeg geleidelijk op de politieke ladder (wellicht ook omdat mensen van zijn kaliber in de antirevolutionaire partij schaars waren).

Ook zijn afkomst bracht hem soms in conflict met anderen en met zichzelf... Allereerst met Kuyper. Deze voerde, het gaat nu om het derde kabinet-Heemskerk sr. in 1883, een keiharde oppositie en Heemskerk jr. kon die aanvallen op zijn vader niet verdragen. Hij liet dit Kuyper ook weten. Deze trok er zich, zoals hij bij kritiek gewend was, niets van aan.

Hier raak ik aan een punt dat wel als de grootste tragiek in het leven van Heemskerk moet worden beschouwd. Als herboren christen was hij in ernst de antirevolutionaire beginselen toegedaan en hij verdedigde die als kamerlid en later als premier hartstochtelijk. Tegelijkertijd moest hij niet veel hebben van de dwingende, antithetische wijze waarop Kuyper het Nederlandse

volk verdeelde. Maar Kuypers afvallen wilde hij niet. Hij bleef solidair aan de leider. Hij was, geheel overeenkomstig zijn karakter, een man van het overbruggen van tegenstellingen, van verzoening. Hij kwam daar ook rond voor uit, maar kwam toch in een overduidelijke spagaat terecht doordat hij als premier inhoudelijk de politiek van Kuypers bleef verdedigen. Dat viel de politieke tegenstanders natuurlijk op. De verzoenende toon deed hen weldadig aan, maar hij werd wel indringend bevraagd of hij nu de man van de verzoening of van de antithese was. Wilde hij het op de antithese gestoelde beleid van het kabinet-Kuypers voortzetten of waaide er werkelijk een nieuwe wind? Zelfs de woordkunstenaar Heemskerk kwam er niet helemaal uit.

Maar ondanks zijn trouw aan leider én beginsel raakte Heemskerk in een conflict met Kuypers, dat hem zijn hele verdere leven is blijven achtervolgen en dat hem diep heeft geraakt. Wie er meer over wil weten dan in dit boek wordt beschreven, zij verwezen naar het proefschrift van J. Voerman, *Het conflict Kuypers-Heemskerk* (1954). De oorzaak van het conflict lag in de verkiezingsnederlaag van 1905, tengevolge waarvan na het kabinet-Kuypers een liberaalconservatief kabinet-De Meester optrad. Toen dit in 1907 viel, kreeg Heemskerk van de koningin de formatieopdracht, waarop Kuypers had gerekend. Dit betekende toen al dat de rol van Kuypers in de nationale politiek was uitgespeeld, maar hij was wel de laatste om die realiteit onder ogen te zien. Kon hij dan al met moeite berusten in het overnemen van de wacht door Heemskerk in 1907, voor de toekomst, namelijk als er weer verkiezingen waren geweest in 1909, wilde hij weer als premier terugkeren. Zijn poging dit bij voorbaat vast te leggen, stuitte evenwel op de vaste overtuiging van Heemskerk dat dit niet kon en niet mocht. Hij en eigenlijk de

hele top van de partij waren ervan overtuigd dat een ander leiderschap dan dat van Kuypers noodzakelijk was. Ondanks diens pogingen de pil zoveel mogelijk te vergulden, heeft Kuypers dit Heemskerk nooit vergeven, hem beschuldigend van het zoeken van zijn eigen belang.

Dit was voor Heemskerk onverdraaglijk en het latere bericht van Idenburg aan Heemskerk dat Kuypers hem voor zijn dood nog had toevertrouwd dat hij er van overtuigd was geraakt dat dit niet Heemskerks drijfveer was geweest, kon de pijn niet wegnemen.

Heemskerk was een bijzonder aardige man, die nooit een tegenstander zou kwetsen. Daarbij was hij een ongelooflijk handig debater en improvisator. Die laatste eigenschap had hij ook wel nodig, omdat dossierkennis, zacht uitgedrukt, niet zijn sterkste kant was. Met een sprankelend betoog kon hij kritiek neutraliseren op een wijze die zijn opponent sprakeloos maakte, door het gevoel mooi te zijn beantwoord en tegelijk geen antwoord te hebben gekregen, of zelfs voor de mal te zijn gehouden. Vele feilen werden hem door dat optreden vergeven en in goede gemoedsstemming kon hij dan weer verder besturen.

Bijzonder aan Heemskerk is dat hij tot op zo hoge leeftijd politiek en bestuurlijk actief is gebleven. In 1913, toen zijn premierschap tot een einde kwam na een forse verkiezingsnederlaag van de antirevolutionaire partij, verbleef hij enkele jaren in de luwte van de Raad van State. Enige jaren later (de auteur schrijft dan oneigenlijk over Heemskerks nadagen) kwam hij weer terug in de actieve politiek als minister van Justitie. Toen ook daaraan een eind kwam weer lid van de Tweede Kamer, fractievoorzitter van de AR-fractie (uit welke functie hij ruw werd verwijderd door Colijn), en toen weer gewoon lid tot zijn dood in 1932.

Ik zou graag wat zijn doorgegaan met aan te halen wat in deze interessante en goed geschreven biografie over deze tegelijk succesvolle en tragische man staat. Daarvoor ontbreekt echter de toegemeten ruimte.

Valt er nog wat te wensen na bestudering

*De auteur heeft zich er een
beetje gemakkelijk vanaf
gemaakt*

van dit goed leesbare boek? Ja, op bepaalde punten meen ik dat de auteur zich er een beetje gemakkelijk vanaf heeft gemaakt. Ik noem een paar voorbeelden.

In navolging van de auteur vermeldde ik al de fenomenale redenaarskunst van Heemskerk. Toch is in het boek daarvan heel weinig te vinden. Ook van de redevoeringen van zijn politieke mede- en tegenstanders komt men vrijwel niets te weten. En dat is jammer, want op die manier komen inhoud en context toch niet tot hun recht. In zijn verantwoording op blz. 256 schrijft de auteur dat hij in dat opzicht een uitlating van Victor Rutgers heeft opgevolgd. Dat is moeilijk te volgen. Rutgers had juist gezegd dat men Heemskerk vooral moet leren kennen uit zijn vele, voornamelijk parlementaire redevoeringen. Rutgers voegt daaraan wel toe dat die redevoeringen voor een belangrijk deel hun betekenis ontlenen aan de voordracht (wat hij nader adstrueert), maar daarmee is zijn eerste opmerking toch niet tenietgedaan. Een advies om al die redevoeringen zeer in het kort af te doen en er hoogstens een enkel aardig citaat en een gevleugeld woord uit aan te halen, valt er toch niet in te lezen. De Handelingen van de Tweede Kamer konden hier veel interessants opleveren.

Een kras voorbeeld van beknoptheid is

de beschrijving van het belangrijke debat, in 1908 gehouden in de Tweede Kamer over het karakter van het kabinet-Heemskerk. De auteur besteedt daaraan minder dan een bladzij. Hij karakteriseert Heemskerk woorden als ‘onnavolgbaar advocatenproza’, wat diens betoog samen in één alinea en vervolgt met: ‘Tot zoverre de debatten over de regeringsverklaringen’.

Een vergelijkbare opmerking betreft een belangrijke episode in de rode draad van het boek, de verhouding van Heemskerk tot Kuyper. Tijdens en na de kabinetten-Heemskerk was er binnen de antirevolutionaire bovenlaag een felle strijd uitgebroken over de leiding van de partij. Heemskerk heeft daarin een werkzaam aandeel gehad, samen met A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst en S. de Vries. Zij openden het debat met de brochure *Leider en leiding in de Antirevolutionaire Partij*, waarna een ware brochurestrijd uitbrak. De auteur wijdt hieraan op blz. 210 enkele regels en verwijst verder in een noot naar de brochures. Dat is wel erg schamel. Het betreft hier een keerpunt in de geschiedenis van de Antirevolutionaire Partij, waarin Heemskerks rol niet mag worden veronachtzaamd.

Het boek bevat 44 pagina’s noten met hoofdzakelijk verwijzingen naar vindplaatsen. Mijn algemene indruk is dat er te weinig van wat achter die noten schuilgaat in de tekst is terechtgekomen. Met wat meer verwerking van die ‘vondsten’, wat meer naar voren halen ook van Heemskerks politieke tegenstanders, kortom met wat meer context, zou dit boek over deze zo levendige man zeker aan inhoud én levendigheid hebben gewonnen.

B
O
E
K
E
N

Steinar Stjernø

Solidarity in Europe: the history of an Idea

Cambridge University Press | 2005 | 406 pp. | € 78,00 | ISBN 0521843944

Een gekleurde geschiedenis van solidariteit in Europa

door *Jan Jacob van Dijk*

Tweede kamerlid voor het CDA

Solidariteit is één van de meest gebruikte woorden in de politiek. Te pas en te onpas wordt het begrip gebruikt. Tijdens een bezoek dat ik in de jaren negentig bracht aan de Franse communistische vakbond CGT, werd mij verteld dat de Franse regering de eisen over alcohol en verkeer had aangescherpt. Vanaf dat moment waren slechts twee glazen wijn toegestaan. Ik sprak daarvoor mijn waardering uit, maar dat riep furieuze uitlatingen van mijn gastheer op. ‘U bent gek. Dat is het einde van de solidariteit!’ Verbouwereerd keek ik hem aan, toen hij mij uitlegde dat deze maatregel de gewone arbeider trof. Die kon tussen de middag geen glas wijn meer drinken om daarna nog met de auto naar zijn werk te gaan. Voor de rijken was dat geen probleem, want die konden een taxi betalen.

Solidariteit wordt door verschillende personen en politieke stromingen op een totaal verschillende wijze uitgelegd en toegepast.

De Noorse wetenschapper Steinar Stjernø verrichtte onderzoek naar de herkomst van het begrip en de manier waarop dat in twee politieke stromingen, de sociaaldemocratie en de christendemocratie, werd gehanteerd.

* * *

Volgens Stjernø zijn er veel verschillende definities in omloop en interpreteren mensen solidariteit op een verschillende manier. Daarom geeft hij in het begin van zijn boek een omschrijving van zijn betekenis van het woord solidariteit: solidariteit is de bereidheid om bronnen met anderen te delen door persoonlijk bij te dragen aan hen die in een strijd zijn verwickeld of in behoeftige omstandigheden zijn dan wel door de staat georganiseerd via belasting en herverdeling.

Het is niet een houding die gebaseerd is op eigen belang. De solidariteit kan wat Stjernø betreft zowel door een persoonlijke bijdrage als door een bijdrage van de overheid worden verzekerd. Belangrijk voor hem zijn de volgende vier aspecten van solidariteit:

1. Wat wordt als de basis of grond gezien voor de solidariteit? Ligt die in het eigen belang, of in een eigen klasse of groep met

dezelfde normen, of komt het in de buurt van altruïsme?

2. Wat is het doel of de functie van de solidariteit? Solidariteit kan worden gebruikt om eigen doelstellingen te bereiken, die een individu niet alleen kan bereiken, maar het kan ook worden gebruikt om de gemeenschap te versterken.

3. Hoe inclusief is het: wie worden ingesloten en wie uitgesloten? Beperkt de solidariteit zich tot het gezin, de lokale gemeenschap, de beroepsgroep, klasse of natie?

4. Hoe sterk is de collectieve oriëntatie: tot welke mate wordt individuele vrijheid toegestaan?

* * *

Aan de hand van een beschrijving van de eerste sociologische theorieën, van onder anderen Weber en Durkheim, vervolgt Stjernø zijn zoektocht naar de opvatting van politieke filosofen als Marx, Lenin, Bernstein en naar de katholieke sociale leer en de lutherse opvattingen. Deze laatste acht hij representatief voor de protestantse wereld, maar deze opvatting verraadt teveel de Scandinavische achtergrond van de auteur en te weinig de kennis van de protestantse wereld en opvattingen.¹

DE SOCIAALDEMOCRATIE

Bij de aartsvader van de sociaaldemocraten, Karl Marx, lag de basis van de solidariteit in het realiseren van de belangen van de klasse. Zijn begrip solidariteit gold ook alleen de solidariteit voor de werkende klasse. Het doel was om de socialistische heilstaat te realiseren, waarbij de collectieve oriëntatie zeer sterk was. Het individuele belang moest ondergeschikt worden aan het collectieve klassenbelang van de arbeiders. Lenin was nog extremer: de autonomie van de individu moest worden onderdrukt, want niets mocht het collectieve belang in de weg staan.

De klassieke sociaaldemocratische opvatting over solidariteit, zoals die ontstond onder invloed van Eduard Bernstein, erkende de waarde van de individuele vrijheden. Solidariteit zou niet meer beperkt moeten blijven tot de arbeidende klasse, maar moest de hele bevolking van een natie omvatten. Haar doel was het scheppen van een gemeenschapsgevoel.

Het kostte echter enige tijd voordat het begrip solidariteit zijn weg vond in de diverse partijprogramma's van de sociaaldemocratische partijen. De eersten waren de Scandinavische partijen, die het begrip al aan het einde van de negentiende en het begin van de 20ste eeuw introduceerden. Zij beperkten de reikwijdte van het begrip tot de solidariteit tussen de arbeiders onderling. De ontwikkeling van een sociaaldemocratische visie op solidariteit liet nog een halve eeuw op zich wachten. Vanaf dat moment werd het dan ook in vrijwel alle sociaaldemocratische partijen, met uitzondering van de Zuid-Europese, als een basiswaarde van de sociaal-democratie gezien. Voor Frankrijk en Spanje duurde het tot de jaren tachtig voordat het begrip als een basiswaarde werd geaccepteerd.

DE CHRISTENDEMOCRATIE

Behalve in de sociaaldemocratie werd ook in religieuze kringen nagedacht over het begrip solidariteit. Omdat de sociaaldemocratie het begrip volledig in het teken van de klassenstrijd had geplaatst, kon het begrip pas volledige ingang vinden in de katholieke en protestantse opvattingen toen het ontstaan was van deze koppeling. Maar binnen de christelijke theologie was de associatie met het begrip al veel langer aanwezig. Verschillende begrippen duiden daar al op. Zo is er het Griekse begrip *agape*: dat duidt zowel op de liefde van God naar alle mensen als

B
O
E
K
E
N

de liefde die alle mensen naar elkaar behoren te hebben. Een tweede aanduiding kan worden gevonden in het bijbelse 'Heb uw naaste lief als uzelf', wat later werd vertaald in het begrip caritas. In de derde plaats het begrip broederschap, waarin mensen alles met elkaar delen, zoals in een gezin. Tot slot werd mensen vanuit het evangelie de broederschap gegeven om de wereld waarin ze leven zo goed mogelijk volgens de beginselen van het evangelie te maken.

Er is een duidelijk onderscheid tussen de katholieke en de lutherse opvattingen. Binnen de katholieke kerk speelde Thomas van Aquino een belangrijke rol. Hij leerde al dat het geloof zijn weg moest vinden in de politiek. Door goede werken te doen werden mensen na hun dood beloond. De zorg voor de behoeftigen, de liefdadigheid, was een plicht voor iedere burger. Belangrijk uitgangspunt was de gemeenschap: ieder individu behoort tot een gemeenschap. Deze sociale integratie mag als een belangrijke wortel voor de latere solidariteit worden gezien.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw werd onder leiding van Paus Leo XIII de opening naar de moderne wereld geboden. In zijn pauselijke encycliek *Rerum Novarum* werd de zorg voor de werkende klasse benadrukt. Niet dat de overheid deze zaken moest regelen, maar vooral dat het maatschappelijk middenveld, de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers, een speciale verantwoordelijkheid in dezen had. Veertig jaar later werkte Paus Pius XI deze gedachte verder uit en introduceerde hij het *sociaal rechtvaardig gezinsinkomen*: het inkomen moest voldoende zijn om een gezin te onderhouden. Omdat solidariteit nog steeds te veel werd geassocieerd met de klassenstrijd, werd het begrip nog steeds niet genoemd, maar wel de begrippen sociale integratie en sociale rechtvaardigheid. Pas in de jaren zestig vond het begrip solida-

riteit voor het eerst zijn weg in de pauselijke encycliek *Mater et Magistra* en *Populorum Progressio*. Opvallend is dat het begrip solidariteit niet tot de eigen klasse of groep beperkt bleef, maar vooral naar buiten werd vertaald: de behoeftigen in de samenleving en in de Derde Wereld. Dit in tegenstelling tot de sociaaldemocratie, waar het vooral beperkt bleef tot de eigen groep.

Binnen de lutherse kerken was de tweerijkenleer dominant. De hemel werd geregeerd door het woord van God en deze wereld door de menselijke wetten en het zwaard. Omdat de wereld zondig is, moeten regeringen regeren door wetten en het zwaard. Op grond van dit onderscheid waren de lutheranen ook lange tijd van mening dat de kerk zich niet met de wereldlijke macht moest be-

Lutheranen waren lange tijd van mening dat de kerk zich niet met de wereldlijke macht moest bemoeien

moeien. Pas in de jaren zeventig kwam hier verandering in en meende de kerk een verantwoordelijkheid te moeten dragen voor de wereld. Dat kwam het duidelijkst tot uitdrukking in de uitspraken van de Lutherse Wereldfederatie.

De ontwikkelingen binnen de kerken misten hun uitwerking niet op de christendemocratische partijen. Net zoals de kerken moeite hadden om het in hun ogen te veel met de klassenstrijd verbonden begrip solidariteit te gebruiken, duurde het tot de jaren zestig vooraleer christendemocratische partijen het in hun partijprogramma's opnamen. In tegenstelling tot de sociaaldemocraten pasten zij het vooral toe op groepen buiten hun eigen doelgroep: de Derde Wereld en de welvaartsstaat in het algemeen.

Bij de sociaaldemocraten bleef het lange tijd beperkt tot de eigen, arbeidende klasse.

UITDAGINGEN

Voor de komende periode komt de vraag naar voren hoe de solidariteit zich staande zal houden binnen de Europese welvaartsstaten. Want er is een ambivalente houding tussen welvaartsstaat en solidariteit. Aan de ene kant heeft de nadruk op solidariteit geleid tot de opbouw van de welvaartsstaat in Europa. Dankzij de solidariteit van de meerderheid met de minderheid, vaak de behoeftigen en de mensen met een zwakkere positie in de samenleving, is de solidariteit een kernbegrip in de Europese democratieën geworden. Vooral in een periode van een homogene bevolking met de nadruk op het collectieve, was het mogelijk om de solidaire welvaartsstaat op te bouwen. Aan de andere kant heeft de institutionalisering van de solidariteit geleid tot een uitholling van de spontane solidariteit. Vooral de *communitalians*, zoals A. Etzioni, zijn van mening dat de te grote rol van de staat de beleving van solidariteit heeft verminderd.

Maar volgens Stjernø komt de solidariteit binnen de welvaartsstaat steeds meer onder druk te staan doordat de samenleving steeds heterogener wordt. De pluriformiteit van de samenleving en de individualisering maken het volgens hem steeds lastiger om de solidariteit binnen de huidige samenleving overeind te houden. Hier verraadt hij zijn grotere vertrouwdheid met de sociaaldemocratie. Dit is inderdaad een groot probleem als wordt uitgegaan van het groepsbelang als basis voor de solidariteit. Binnen de christendemocratie is dat veel minder het geval. Daar wordt vooral de solidariteit met mensen buiten de groep gezocht en gaat men al uit van de pluriformiteit van de samenleving. Desondanks staan ook de chris-

tendemocraten voor een grote uitdaging, al was het alleen al vanwege de aanwezigheid van sociaaldemocratische partijen in de meeste Europese democratieën.

De vraag is of de basis voor solidariteit in de samenleving wel voor iedereen dezelfde is. Voor de mensen met een zwakke positie in de samenleving zou de basis voor de solidariteit wel eens meer gelegen kunnen liggen in de wens om als groep een steviger positie in de samenleving te krijgen. Voor de mensen behorende tot de middenklasse en hoger, zou een solidaire houding vooral moeten zijn gebaseerd op compassie met de benarde toestand waarin andere mensen verkeren.

Deze erkenning verlost ons nog niet van het probleem waar we in de huidige politiek tegenaan lopen. Want iedereen voelt zich solidair. Maar de grote vraag is: met wie? En in welke mate? Aan deze vragen komt Stjernø helaas niet toe in het verder voortreffelijk geschreven boek. De enige tekortkoming is dat het voor wat betreft de protestantse wereld beperkt blijft tot de opvattingen van lutheranen en dat de calvinisten volledig buiten schot blijven. Dat heeft ook gevolgen voor de beschrijving van de opvattingen van christendemocratische partijen. Alleen de Duitse CDU, de Italiaanse DC, de Spaanse Partido Popular en de Noorse Kristelig Folkesparti komen aan bod. De christendemocratische partijen in de Benelux, Oostenrijk, Zwitserland en Ierland blijven helaas buiten beschouwing. Maar een kniesoor die daarop let.

Noten

- 1 Wellicht dat hier het taalprobleem ook een rol speelt. Er zijn weinig publicaties van bijvoorbeeld de Nederlandse Raad van Kerken over de principiële uitgangspunten in het Engels vertaald.

Luc Panhuysen

De Ware Vrijheid, de levens van Johan en Cornelis de Witt

Uitgeverij Atlas | 2005 | 527 pp. | € 37,50 | ISBN 90 45 014 22 X

Ben Knapen

De Man en zijn staat, Johan van Oldenbarnevelt, 1547-1619

Uitgeverij Bert Bakker | 2005 | 368 pp. | € 29,50 | ISBN 90 351 30 72 3

De regenten en het gepeupel

door *Jan Schinkelshoek*

Voorzitter van de redactie van Christen Democratische Verkenningen. Hij staat op de kandidatenlijst van het CDA voor de Tweede Kamer.

Op zoek naar cadeautjes voor de nieuwe ministers die straks vol goede moed rondom koningin Beatrix op het bordes van Huis ten Bosch zullen staan? Of voor nieuwe kamerleden die na de verkiezingscampagne welgemutst aan het werk gaan?

Twee boekentips: *De Ware Vrijheid*, een dubbelbiografie van de gebroeders Johan en Cornelis de Witt, twee Hollandse regenten uit de hoogtijdagen van de Gouden Eeuw, en *De man en zijn staat*, een portret van Johan van Oldenbarnevelt, een staatsman uit de beginjaren van de Nederlandse Republiek.

Die twee recent verschenen biografieën — de ene geschreven door de historicus Luc Panhuysen, de andere door de journalist Ben Knapen — bieden fraaie, goedgeschreven inkijkjes in de politieke geschiedenis van meer dan driehonderd, bijna vierhonderd jaar geleden. Maar wat die boeken zo lezenswaard maakt is dat ze van een verbluffende actualiteit zijn.

Het gaat het over staatsmannen die in het Nederland-van-toen de top bereikten en een diepe val maakten. Dankzij zowel Van Oldenbarnevelt als de gebroeders De Witt werd de zeventiende eeuw voor het prille, wankel Nederland een Gouden Eeuw, een eeuw waarvan premier Balkenende af en toe nog steeds droomt. Maar de indrukwekkende politieke carrière van de drie staatsmannen van toen eindigde gewelddadig. Waar de één in 1619 op het Binnenhof werd onthoofd, werden de anderen in het rampjaar 1672 aan de rand van het Buitenhof gelynacht.

De boeken laten zich lezen als een vlijmscherpe analyse van wat zich vandaag de dag rond het Binnenhof afspeelt

Wat die boeken zo actueel maakt, zijn niet moord en doodslag. Nee, veel interessanter is het mechanisme van de macht dat wordt blootgelegd. Het laat zich lezen als een vlijmscherpe analyse van wat zich vandaag de dag rond het Binnenhof afspeelt.

Als landsadvocaat, raadpensionaris en

vlootvoogd hebben Van Oldenbarnevelt en de De Witten onnoemelijke verdiensten voor Holland in de Gouden Eeuw gehad. Ze hebben het land door een cruciale fase van de geschiedenis geholpen: de één bij de vestiging van de onafhankelijke Republiek der Nederlanden, de ander bij de uitbouw en verdediging van de nationale vrijstaat.

Maar alle drie waanden ze zich op een gegeven moment onkwetsbaar, boven alles en iedereen verheven. Als regenten van het oude stempel waren ze zo overtuigd van het eigen gelijk, de eigen aanpak en de eigen politiek, dat ze vervreemdden van hun omgeving. En die arrogantie werd hun ondergang. Letterlijk.

Panhuysens relaas over de levens van Johan en Cornelis de Witt — gebaseerd op deels nog niet eerder gebruikt bronnenmateriaal — tekent die regenteske ambitie haarscherp. De gebroeders voelden zich, zo blijkt uit hun briefwisseling, de verpersoonlijking van *De Ware Vrijheid*, zoals het werd genoemd, een staat die zich, ongehinderd door vorsten en hun aanhangers, richtte op voorspoed, handel en winst. Ook de Oranjes moesten op afstand worden gehouden: je wist maar nooit in welk avontuur de stadhouders het land zouden meeslepen.

Ja, het was aristocratenmacht ten voeten uit, zoals Panhuysen het noemt. Maar wel van een soort die sober, onkreukbaar en voorbeeldig was. En misschien wel daarom zo succesvol.

Onder leiding van de De Witten ging het lange tijd goed, verbluffend goed. Het was werkelijk een Gouden Eeuw. Ook achteraf kun je alleen maar verbazen over het succes van die kleine, nog steeds jonge Nederlandse Republiek.

Dit succes laat zich niet alleen verklaren uit een voorspoedige economische conjunctuur, een solide financiële onderbouw of een dynamische sociale infrastructuur. Nee, ook

de politieke daadkracht, bestuurlijke doorzettingsmacht en persoonlijke moed hebben die eeuw zo'n bijzondere glans gegeven.

Maar het was op de rand van de arrogantie. Hoe is anders Johans uitspraak te verstaan: 'Deze staat legt haar zaken nu al enige tijd zonder enige vaste vriendschap met een sterke macht?' En hij meende het zo nog wel een tijdje te kunnen uitzingen. In het Rampjaar 1672 sloeg het noodlot toe: het volk radeloos, de regenten redeloos, het land reddeloos...

* * *

De gebroeders De Witt hadden beter kunnen weten.

Een halve eeuw eerder was ook Van Oldenbarnevelt al te zelfstandig te werk gegaan en het slachtoffer geworden van zijn eigen tomeloze dadendrang.

Uit Knapens verslag van de politieke carrière van Van Oldenbarnevelt rijst het beeld op van een 'geweldige drammer', een 'scherpslijper', zoals hij het noemt, 'bereid grote risico's te nemen, soms onvoorstelbaar grote risico's'.

De *'advocaat van den lande'* — 'een man van de macht' — was een doortastend bestuurder. Het is aan zijn vastberadenheid te danken dat de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden — na de dood van Willem van Oranje (1584) aanvankelijk niet meer een emmertje los zand — zich tussen de Europese grootmachten staande kon houden.

Maar ook de *Grand Old Man* vertilde zich. Of, zoals Knapen met een gevoel voor understatement schrijft: 'Zijn talent liep hem voor de voeten...'

Toen de Republiek tijdens een luwte in een onafhankelijkheidsstrijd verzeild raakte in godsdiensttwisten — wie op school goed heeft opgelet weet dat het ging om de theologische haarkloverijen tussen remonstranten en contraremonstranten, meer en minder orthodoxe calvinisten (rond 1618) — pro-

B

O

E

K

E

N

beerde de landsadvocaat op de hem karakteristieke, praktische en vooral doortastende manier het vuurtje uit te trappen. Maar dat werd zijn ondergang.

Zijn tegenstanders, voorop prins Maurits en de orangisten, grepen de spanningen op om Van Oldenbarnevelt ten val te brengen. Net zoals bijna vijftig jaar later de tegenstrevers van de De Witten — opnieuw: Oranje voorop — het kenterend getij benutten om ‘de wet te verzetten’.

Toch was het wellicht niet tot een bloedige ontknoping gekomen, als het volk er zich niet mee had bemoeid. Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt rekenden buiten dat wat minachtend het gepeupel, het grauw werd genoemd. Dat was misschien wel hun allergrootste fout.

Tegen wil en dank werden ze alle drie voor de publieke opinie ‘symboolfiguur voor de Haagse heren van het pluche’ (Knapen) en een ‘brandpunt van angst en haat’ (Panhuysen).

Zelfs in die predemocratische tijden hadden regenten beter moeten weten. Al in de Gouden Eeuw oefenen volksmassa’s op de achtergrond een lastig te taxeren invloed uit. Achter alle staatslieden, pensionarissen en stadhouders doemt uit de mist van de geschiedenis een vormeloze menigte op, een woedende meute die op onverhoedse momenten z’n recht opeist. En er niet voor terugdeinst om hardhandig orde op zaken te stellen, zoals Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt aan den lijve hebben ondervonden.

Heeft het Binnenhof die les kort geleden niet opnieuw moeten leren? Hardhandig wakker geschud door Fortuyn, is de politieke elite zich er sinds een jaar of vier, vijf meer dan ooit van bewust hoe afhankelijk men is van de volksgunst.

Gelukkig verliep die *Opstand der Burgers* niet zo bloederig als de revoltes uit de

Gouden Eeuw. Ook al vielen er voor het eerst sinds het rampjaar 1672 weer politieke doden. Maar de uitwerking was er niet minder om: het establishment doet sindsdien erg z’n best om de vermeende kloof tussen Den Haag en de rest van het land te overbruggen.

Zonder te overdrijven kun je zelfs vaststellen dat de elite zich in allerlei bochten wringt om het de mensen naar de zin te maken. Eén van de ergste verwijten die een politicus kan worden gemaakt, is met de rug naar de kiezer te staan. Dat is zoiets als een banvloek in de middeleeuwen.

Wie durft nog hardop te zeggen geen stroman van de kiezers te willen zijn? Niet permanent te bedelen om steun? Wie weigert gedwee achter de wisselende humeuren van het electoraat aan te lopen? Of de publieke opinie tot maatstaf te nemen?

Die fixatie op de volkswil krijgt dwangmatige trekken. Het geknutsel aan democratische procedures — bestuurlijke vernieuwing, heet het — heeft alles te maken met de behoefte om vooral kiezers ter wille te zijn. Om die vermeende kloof tussen politiek en burger te dichten, worden allerlei ‘kroonjuwelen’ opgepoetst, die meer zeggen over angstige, onzekere regenten dan dat die maatregelen het morrende volk apaiseren.

Maar wat erger is: dat populisme wordt steeds kruiperiger. Zo zeer zelfs dat het onecht begint te worden. Met name waar het ontaardt in onbedwingbare drang om burgers naar de mond te praten, om de kiezer naar de ogen te zien, om zich diep te buigen voor wat het volk schijnt te willen.

Het is soms vernederend om te zien.

Waarom buitelde bij de start van de verkiezingscampagne praktisch iedereen over elkaar heen om kinderopvang opeens gratis te maken? Waarom deed iedereen zich voor als gezinspartij? Waarom dat stuntwerk? Waarom waren sommige politici de afgelopen jaren meer in koffiehuisen dan in de

Tweede Kamer te signaleren? Waarom deden zelfs serieuze ministers soms zo goedkoop? En wat ondernamen politieke nieuwkomers al niet om het volk te paaïen?

Het beperkt zich niet tot de politiek, het is een algemeen maatschappelijk verschijnsel geworden. Hoe vallen anders al die ordinare televisieprogramma's te verklaren — behalve uit een zucht om de kijker te geven wat hij graag wil? Waarom dreigt een klassieke zender veld te moeten ruimen voor een al weer een nieuwe populaire jongerenzender? Waarom laten zelfs fatsoenlijke kranten de oren hangen naar zoiets onbestemds als de publieke opinie? Waarom moet reclame vaak zo plat, zo grof, zo ordinaïr zijn?

Wat begon als een nuttige correctie op regentendom, verwordt in hoog tempo tot iets dat uit dezelfde grondhouding voortkomt: arrogantie. Het nieuwe populisme

*Het nieuwe populisme denkt
even minachtend over het
gepeupel*

denkt even minachtend over het gepeupel. Door het bij voorbaat gelijk te geven, door in te spelen op wat het als volkse wensen ziet, door het naar de mond te praten, onderschat het de burger. Het houdt het volk voor dom. Alsof het zich met goedkope stunts zand in de ogen laat strooien. Alsof het echt niet van onecht kan onderscheiden. Alsof het dat kruiperige *dédain* ontgaat.

Eén ding is zeker: ook die arrogantie loopt fout af.

Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt zijn het slachtoffer geworden van zelfoverschatting. Alle drie waanden ze zich op den duur onkwetsbaar; beter nog: boven alles en iedereen verheven.

Als de meeslepende, angstwekkend ac-

tuele biografieën van Panhuysen en Knapen iets duidelijk maken, is het wel dat politieke hoogmoed voor de val komt. En dat is meer dan een mistaxatie, een inschattingsfout, laat staan een min of meer toevallige misgreep, een onhandigheid. Nee, het is vooral een kwestie van mentaliteit. Wat drijft iemand? Is er iets te bespeuren van waar vroeger een fraai, beetje ouderwets, maar daarom nog niet minder treffend woord voor bestond: dienstbaarheid?

Zowel Van Oldenbarnevelt als de gebroeders De Witt hadden — er bestaat na lezing van die twee dikke boeken geen spoor van twijfel over — het beste voor met Nederland. Hun politieke, diplomatieke en zelfs militaire verdiensten zijn groot, groter dan de orangistische geschiedschrijving heel lang heeft willen erkennen. Maar per saldo waren ze toch te veel partijganger — eigenzinnig, koppig en hooghartig — om als grote staatslieden in de nieuwe vaderlandse canon te worden bijgezet. Ze zaten misschien wel het meeste zichzelf in de weg.

De regenten-van-nu doen er goed aan zich te verdiepen in de lotgevallen van de regenten-van-toen. En als nieuwe ministers en staatssecretarissen, wellicht zelfs Kamerleden in spe, er voor de start van de kabinetsformatie aan beginnen, kunnen ze er al direct van het begin van de nieuwe regeringsperiode hun voordeel mee doen.

Al was het alleen maar om gewaarschuwd te zijn — voor arrogantie.

B
O
E
K
E
N

Toneelgroep Oostpool speelt Italiaanse Nacht

Volksstuk van Ödön von Horváth

Toneelgroep Oostpool speelt vanaf 16 januari 2007 het volkstoneelstuk Italiaanse Nacht van Ödön von Horváth in de regie van Arie de Mol. Het stuk toont hoe kwetsbaar democratie is als zij gemakzuchtig en ideeënloos wordt. Italiaanse Nacht is nooit eerder in Nederland te zien geweest en hoort met recht thuis in het strijdtoneelseizoen van Toneelgroep Oostpool. De voorstelling is van 16 januari tot en met 4 februari in Huis Oostpool, Arnhem te zien, waarna tot eind maart een tournee langs verschillende Nederlandse theaters volgt.

Italiaanse Nacht

“Weet je wat ik niet kan?

Nee.

Ik kan nergens in geloven.

Dat geloof ik graag, dat jij nergens in kunt geloven. Jij kunt nergens in geloven, omdat je niet hoeft.”

Een feestavond in een provinciestadje: de socialisten gaan hun Italiaanse Nacht houden - de waard van het etablissement heeft echter tegelijk de rechts-radicalen geboekt voor een ‘Nationale Dag’. Het conflict is snel geboren. In negen vlijmscherpe, vignet-achtige scènes tekent Horváth de menselijke zwaktes en grootheden in simpele, krachtige lijnen. Inclusief broeierige marxisten, luidruchtige fascistten, de van twee walletjes etende horecabaas en een sussende wethouder ertussenin. En met de nodige muzikale intermezzo’s. De Oostenrijks-Hongaarse schrijver Ödön von Horváth schreef zijn volkstoneelstuk Italiaanse Nacht in 1930.

Hij zei over Italiaanse Nacht: “Het richt zich niet tegen de politiek, maar tegen de massa die de politiek polariseert, tegen de zichtbare verloedering en het gebruik van politieke slagzinnen.”

Het stuk toont hoe kwetsbaar de democratie is als zij gemakzuchtig en ideeënloos wordt. Daardoor gaat Italiaanse Nacht niet zozeer over ‘Duitsland toen’, maar vooral over ons nu. Dit bijtend-grappige toneelstuk is nooit eerder in Nederland te zien geweest en hoort met recht thuis in het strijdtoneel-seizoen van Toneelgroep Oostpool. Arie de Mol, die eerder bij Toneelgroep Oostpool Atalanta maakte, en bij zijn eigen gezelschap Els Inc. Horváth’s klassieker Kasimir en Karoline regisseerde, werkt met een grote, jonge en strijdlustige cast.

Forza Horváth!

regie: Arie de Mol vertaling en dramaturgie: Rob Klinkenberg decor en kostuums:

Theo Tienhooven lichtontwerp: Gé Wegman met o.a. Heidi Arts, Maurits van den Berg, Laura de Boer, Viktor Griffioen, Erik van der Horst, Sadettin Kirmiziyüz, Remco Melles, Victoria Osborn, Job Redelaar en Juul Vrijdag

Italiaanse Nacht beeldontwerp Joost Overbeek, fotografie Michael Ferron

Speellijst Italiaanse Nacht:

di 16 jan t/m zo 4 feb '07 , Arnhem
wo 7 feb, Leiden
do 8 feb, Amstelveen
vr 9 feb, Breda
za 10 feb, Gouda
wo 14 feb, Ede
do 15 feb, Deventer
vr 16 feb, Hengelo
za 17 feb, Apeldoorn
di 20 feb, Drachten
wo 21 & do 22 feb, Den Haag
vr 23 & za 24 feb, Haarlem
di 27 feb, Tiel
wo 28 feb, Utrecht
do 1 t/m zo 4 mrt Amsterdam
do 8 & vr 9 mrt, Den Bosch
di 13 & wo 14 mrt, Rotterdam
vr 16 t/m 18 mrt, Nijmegen
wo 21 t/m 25 mrt, Arnhem

Rozalie Hirs

UB₃₁₃ Eris

Verschijnt de werkelijkheid (op een bepaalde wijze)
 melden hemellichamen zich aan
 als sterren als planeet
 geven banen zich bloot binnen het kader een kijker
 (onze) hemel onze tijd
 werpen lichten dwingen hun aanwezigheid (verschijnen)
 in een bepaald licht
 te zien (hoe we zijn) bij wijze van voorspellen
 met wiskundige modellen bijgeloof de eenheid van hemel (en) beeld
 te verwerpen
 vinden de gebeurtenis mens zijn gebeuren plaats
 vanzelfsprekend vertellen we (vallen dood bij) de eigen persoonlijke
 oneindigheid openstaande mogelijkheden (hoe we kijken)
 meer manen ijsdwerger benoemen
 als luchtreiziger Apollo wat verschijnt
 (verschijning is) 1 miljard Jupiter-achtigen stralen daarboven
 vellen een uitzicht geven zich aan
 een inzicht tijdelijke lichtheid (tijdelijke
 verwondering)

Rozalie Hirs (1965) is dichtster en componist. Haar drie dichtbundels *Locus* (1998), *Logos* (2002) en *[Speling]* (2005) verschenen bij Querido. Tijdens voordrachten combineert Rozalie Hirs haar gedichten met van tevoren opgenomen en gemixte geluidsbanden. Hirs schrijft muziek voor ensembles als het Asko Ensemble, Ives Ensemble en Orkest De Volharding. Website: <http://www.rozalie.com>